અખંડ આનંદ

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ પો.બો. ૧૨૩ અમદાવાદ

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ. ૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષયક કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને–વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જેમનું ટપાલખર્ચ મળ્યું હોય તેમને તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે કે અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું જરૂરી છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૪ સે.મી. X ૧૯ ૧/૨ સે.મી.નો હોય છે.

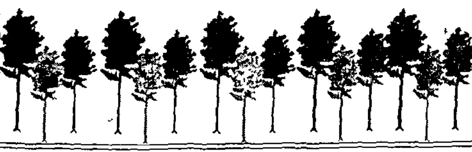

અખંડ આનંદ

જાન્યુઆરી-૧૯૯૯

તંત્રીમંડળ : દિલાવરસિંહ જાડેજા(અધ્યક્ષ)

આનંદભાઈ ન. અમીન   જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ

હર્ષદકુમાર જી. શાહ   સેવંતીલાલ શાહ   પ્રકાશ ન. શાહ

સંપાદન સહયોગ : વિવેક દેસાઈ

પોષ ૨૦૫૫   જાન્યુઆરી ૧૯૯૯

૧. ઊઘડતે ૭

સનાતન હિન્દુ ધર્મ કોને કહેવો ? — આનંદશંકર ધ્રુવ

૨. આપણો કવિતા વારસો ૯

તેરા મકાન આલા — દુષ્યન્ત પંડ્યા

૩. કવિતા — સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક ૧૩

ગઝલ — ઉષા ઉપાધ્યાય

રેતાળ છે — કમલેશ ભટ્ટ

સાંજ અને રાત્રી — યોગેશ પંડ્યા

કોક ભેદી — જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ

પ્રૌઢનું ગીત — જગદીપ ઉપાધ્યાય

૪. યાત્રા ૧૫

ઉત્તર-પૂર્વમાં રામકૃષ્ણ મિશન — કનુભાઈ માંડવિયા

૫. સ્મૃતિની છીપમાં ૨૦

'વ્હીચ સ્કૂલ ડિડ યૂ ગો ટુ ?' — કેપ્ટન નરેન્દ્ર

૬. પતંગિયાની અવકાશયાત્રા ૨૬

- ને ત્યાં પ્રગટે ગોકુળ — ગુણવંત શાહ

૭. ભારતીય સંસ્કૃતિ ૩૨

અદ્વૈતનું અધિષ્ઠાન — સાને ગુરુજી (અનુ. : સંજય ભાવે)

૮. પ્રાસંગિક ૩૭

અંતિમ આધાર — મહેન્દ્ર મેઘાણી

૯. મૃત્યુ મીમાંસા		૪૦
મરણની પ્રક્રિયા	ડૉ. સુરેશ વકીલ	
૧૦. સુમિરન		૪૨
સૌનું જીવન એ એક કાવ્ય (સંત ફ્રાન્સિસ)	ગુલાબદાસ બ્રોકર	
૧૧. લઘુનવલ		૪૪
રુદાલી	મહાશ્વેતાદેવી (અનુ : ઉમા રાંદેરિયા)	
૧૨. વાર્તા		૫૫
મમતાનો સ્પર્શ	ડૉ. ભારતી મહીન્દ્ર	
૧૩. ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો		૬૪
ભળભાંખળું	મણિલાલ હ. પટેલ	
૧૪. સંસ્કૃતિ		૬૭
ભારત : મારી માતૃભૂમિ!	સ્વામી વિવેકાનંદ	
૧૫. ધર્મ		૬૯
"મહાભારતના શાંતિપર્વ અને અનુશાસન પર્વમાં યુદ્ધ મધ્યે નીતિ બોધ"	જશવંત કાનાબાર	
૧૬. ચિંતન		૭૪
પ્રગતિ	નલિનકાંત ગુપ્ત	
૧૭. સામયિક સહચિંતન		૭૫
સાત ખોટની ધરતી	ડૉ. બિપિન પુ. સ્વામી	
૧૮. વેરની ગાથાઓ		૭૯
માનવહૃદયે વસતો અતિથિ	માધવ પંડિત	
૧૯. સંકલન		૮૦
• આમ કેમ ?	જ્યોત્સ્નાબેન શાહ	
• પ્રાતઃસ્મરણીય નારી	મનુભાઈ પંચોળી	
• મેવાના નહીં, મિત્રોના માણસ : બાબુભાઈ દોશી	નવીનચંદ્ર સંઘવી	

● મરતે દમ તક : અષ્ટાંગ યોગની મદદથી ચાર હજાર રોજા પૂરા કરી ચૂકેલા હિસામુદ્દીન શેખનો ઈરાદો તો આજીવન રોજા રાખવાનો છે — મુકુંદ પંડ્યા
● લ્યો, ત્યારે કરો વાત : અનાજમાંથી વ્હીસ્કી ! — સ્વરાજધર્મ
● હવે તેલ-ઘીના ડબ્બાઓ પર ચેતવણી છાપવી જોઈએ : વધુ પડતાં તેલ-ઘી સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક છે — કેતન ઝવેરી

૨૦. **સંસ્થા સમાચાર** — ૯૧
તંત્રીની વાત — ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : કેતન મોદી

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦
એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૫૦૦
છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૫૯૭] પોષ ૨૦૫૫ [જાન્યુઆરી ૧૯૯૯

સનાતન હિન્દુ ધર્મ કોને કહેવો?

સનાતન ધર્મ કોને કહેવો? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર [illegible] [illegible] જ છે. કારણ કે [illegible] [illegible] [illegible] —નાઈ કરવાનો, આત્માનો કે આર્ટિલનો એમાંથી કોઈ પણ [illegible] નથી. [illegible] એ જ કે જે [illegible] કહેવાં નિત્ય, તાત્ત્વિક રૂપે નિત્ય રહેશે હોય. આ નિત્ય ધર્મના તત્ત્વ કઈ રીતે જાણી શકાય? આચાર્યને પૂછીને? [illegible] [illegible] ગુરુ આચાર્યત્વને પૂજન એ [illegible] છે અને એ આચાર્યત્વ પ્રાચીન ઋષિઓનું હતું. પણ હાલના નિર્ણય કરવા આચાર્યનું નથી. [illegible] નિર્ણય કરવાનું કારણ નથી. વર્તમાનકાળ એ વૃક્ષ સમાન છે. એમાં કોઈ પણ જ્ઞાન ઉમેરવા માટે કુંભ પાત્ર એમ તો બનતું જ નથી, માત્ર જૂનું જ્ઞાનને સ્થાને નવીન જ્ઞાન આવે છે એટલું જ. આ જ રીતે જેમ નિર્ણય કરશો આચાર્ય તર્ક અન્ય કરી શકે તેમ તેમ એનું [illegible] [illegible] કુંભ [illegible] આદિ સાધનો વડે ખરા અર્થમાં વિચારપૂર્ણ કરવા પૂર્ણ થઈ શકે. [illegible] એ જ ઋષિઓના 'આચાર્યો' છે અને એ જ 'ધર્મ'ના ખરા સ્વરૂપનો વિચાર [illegible] [illegible]. [illegible] પ્રમાણી અને [illegible] બુદ્ધિથી કરવા સમર્થ થશે

હવે, ઈશ્વરપ્રણીત હોઈ વેદ જ અને વેદમાં કેવળ મંત્રભાગ પ્રમાણ અને તે પછીના હિંદુ ધર્મના સઘળા ગ્રંથો મનુષ્યપ્રણીત હોઈ અપ્રમાણ એ આર્યસમાજનો મત બરાબર નથી. સત્ય સર્વત્ર અને સર્વ કાળમાં ઈશ્વરપ્રણીત જ હોય છે. ઈશ્વર આપણા અંતરમાં 'વેદ' અર્થાત્ જે જ્ઞાન તે પ્રકટાવ છે; અને એ જ્ઞાન થકી જ્વલંત જે શબ્દરાશિ ઉદ્ભવે છે એનું નામ 'વેદ' છે. રૂઢિથી આ શબ્દ બ્રહ્માના ચતુર્મુખથી નીકળેલા અને કલિને આરંભે વ્યાસજીએ ગોઠવેલા શબ્દરાશિને જ લાગુ પાડવામાં આવે છે, અને એને જ ઈશ્વરપ્રણીત—'શ્રુતિ'—તે પછીના ગ્રંથોને મનુષ્યપ્રણીત 'સ્મૃતિ' — માનવામાં આવે છે. તેનું કારણ કે ધર્મ સંબંધી જે કંઈ જાણવાનું છે તે યથાર્થ અને સંપૂર્ણરૂપે પહેલવહેલું શ્રુતિગ્રંથમાં પ્રકટિત થઈ ગયું છે અને ત્યાર પછીનું જેટલું તેટલું એ શ્રુતિગ્રંથના સ્મરણ અને મનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. આ શ્રુતિ ગ્રંથો તે માત્ર સંહિતા જ નથી, બ્રાહ્મણ પણ વેદમાં સમય છે (मन्त्रब्राह्मणयोर्वेद इति नामधेयम्). બીજી રીતે વિચાર કરીએ તો ધર્મના સમગ્ર સ્વરૂપનું — ભક્તિ, કર્મ અને જ્ઞાન એ ત્રણે અંશનું-પ્રકટીકરણ માત્ર ભક્તિપ્રધાન સંહિતાથી થઈ શકતું નથી, પણ કર્મપ્રધાન બ્રાહ્મણ અને જ્ઞાનપ્રધાન આરણ્યક અને ઉપનિષદની એમાં અપેક્ષા રહે છે; અને તેથી સમગ્ર ધર્મના પ્રતિપાદક આદિ ગ્રંથમાં એ ત્રણેનો સમાવેશ થવો જોઈએ. આમ સનાતન મત પ્રમાણે આ સંહિતાથી માંડીને ઉપનિષદ સુધીના ગ્રંથોનો સમાવેશ વેદમાં થાય છે એ બરાબર છે. પરંતુ સનાતનીઓ એમ માનતા હોય કે ब्रह्मा ના મુખમાંથી ચાર વેદ નીકળ્યા, તો તેમને ભાગવતના વચનનું સ્મરણ કરાવવું જોઈએ કે ચતુરંગ યજ્ઞના પ્રતિપાદન માટે, અર્થાત્ હોતા, ઉદ્ગાતા, અધ્વર્યુ અને બ્રહ્માના કાર્ય માટે, એ ઉત્પન્ન થયા છે. સંહિતામાં ब्रह्मन् શબ્દનો અર્થ યજ્ઞ અને તેથી ब्रह्मा એટલે દેવતા, યજ્ઞપુરુષ, યજ્ઞનું અન્તસ્તત્ત્વ. આમ બ્રહ્માના મુખમાંથી વેદ નીકળ્યા એનો અર્થ એટલો જ થાય કે યજ્ઞમાંથી ચાર વેદની ઉત્પત્તિ થઈ.

બીજું, વેદને મૂર્ધાભિષિક્ત પ્રમાણ માન્યા છતાં ઈતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદનું સારી રીતે ઉપબૃંહણ (પૃષ્ટિ અને વિસ્તાર) કરવું જોઈએ (इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्). ઈતિહાસ પુરાણ એ બ્રાહ્મણોનાં પેટ ભરવા માટેના ગપ્પાં નથી; એમાં ધર્મ પરત્વે તેમ જ પ્રાચીન ઈતિહાસ પરત્વે ઘણું શીખવાનું મળે છે. એ વેદ ઉપર એક જાતનું ભાષ્ય છે, અને વેદનો ધર્મ આપણા જીવનમાં ઉતારવા માટે ઈતિહાસ પુરાણ બહુ મદદરૂપ છે વળી જેમ વેદ ઈતિહાસ અને પુરાણની મદદથી વાંચવા જોઈએ, તેમ ઈતિહાસ અને પુરાણ વેદની મદદથી વાંચવાં જોઈએ અને એ રીતે વાંચતાં જ એનાં ગૂઢ મર્મ સમજાય છે. ઉદાહરણ તરીકે.— પુરાણોનું કૃષ્ણ ગોપ તરીકેનું વર્ણન કેટલાક વિદ્વાનો હિંદુસ્તાનમાં ઈસવીસનના આરંભની આસપાસના કાળમાં આહીર ('આભીર') લોકોની વસતિ થઈ, તે સમયમાં ઉત્પન્ન થયેલું માને છે, પણ જેને વેદના મંત્રનું સ્મરણ હશે તેને કૃષ્ણનું ગોપ તરીકેનું વર્ણન પ્રાચીન વેદમાંથી આવેલું સહજ પ્રતીત થશે ('विष्णुगोपा अदाभ्यः', 'यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः'). ઈતિહાસ-પુરાણની કથાના અસંખ્ય ખુલાસા વેદમાંથી મળી આવે છે. આથી વેદ, ઈતિહાસ, અને પુરાણમાંથી કશાને અવગણી શકાય નહીં.

- આનંદશંકર ધ્રુવ

આપણો કવિતા વારસો

તેરા મકાન આલા

દુષ્યન્ત પંડ્યા

જિત્થે કિત્થે વસી ભી તૂં

તેરા મકાન આલા જિત્થે કિત્થે વસી ભી તૂં.
હલો તો આસપારા વેખૂં, આગા હલી પસૂં;
આસપાસ ભિડ્યો હિ તારા, તારનપે ચંદ ભી તૂં. તેરા૦
હલો તો બાજાર વેખૂં, આગા હલી પસૂં;
બાજાર ભિડ્યો હિ આદ્મ, આદમનો હમ ભી તૂં. તેરા૦
હલો તો મન્દિર વેખૂં, આગા હલી પસૂં;
મન્દિર ભિડ્યોહિ પૂરત, પૂરતજી સૂરજ ભી તૂં. તેરા૦
હલો તો દરિયા વેખૂં, આગા હલી પસૂં,
દરિયા ભિડ્યોહિ લહરૂ, લહરનજે લાલ ભી તૂં. તેરા૦
હલો તો કિશ્તી વેખૂં, આગા હલી પસૂં;
કિશ્તીમેં રહતો શહિબ, શહિબજે સાહિબ ભી તૂં. તેરા૦

સર્વં સલુ ઇદ બ્રહ્મ, - એ ઉપનિષદ - વાક્ય જાણીતું છે. ઈશ્વર ક્યાં છે? '-આ પ્રશ્નનો જવાબ કદી પૂરો કરી શકાય નહીં. 'ઈશ્વર ક્યાં નથી?' - આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ટૂંકમાં જ આપી શકાય. પ્રહલાદને ઈશ્વર બળબળતા લાલચોળ થાંભલામાં પણ દેખાયો હતો. રામકૃષ્ણ પરમહંસે બિલાડીમાં માતાજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. 'ઇશાવાસ્યં ઈદં સર્વમ્' - તદ્દન સાચું છે. આ સિંધી ભજન આ ઉપનિષદની અનુભૂતિને પોતાની રીતે રજૂ કરે છે.

લગભગ છ દાયકા પહેલાં, આ ભજન સિંધના પાટનગર કરાંચીમાં આવેલી સુપ્રસિદ્ધ, ગુજરાતી શાળા શારદા મંદિરમાં મલ્લિકજીને કંઠે સાંભળેલું.

ગુરુદયાળજી મલ્લિક પોતે ઊંડી.આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું માણસ. એમને રૂંવાડે રૂંવાડે નરી આધ્યાત્મિક પ્રીતિ નીતરે. એમનું હૃદય આનંદના હિલોળા લે. તેજથી દીપ્ત નયન. મંદિરના શિખર પરની ધજા જેવી શ્વેત દાઢી. ઘેરો કંઠ હૈયાની ખરલમાં ઘૂંટાઈને ગવાયેલું એ ભજન સ્પર્શી ગયું. કરાંચીમાં રહ્યે છ એક માસ થયા હોય અને, સંપૂર્ણ ગુજરાતી વાતાવરણમાં જ રહેવા ફરવાનું - ત્યારે, ૧૯૩૯માં કરાચીમાં એક લાખ ગુજરાતીઓ હતા, શહેરની કુલ વસતિના ૩૩ ટકા - હોય ત્યાં, સિંધી ભાષા કેટલી આવડતી હોય? પણ ગીતનો ભાવ શ્રવણના કોટને ભેદી સીધો હૃદયને સ્પર્શે છે. વળી, આ ભજન મલ્લિકજી જેવા સૂફી ભક્તે ગાયેલું.

પછીથી, શારદા મંદિરની અમારી શનિવારની સમૂહ પ્રાર્થનામાં અવારનવાર એ ગીત ગવાતું સાંભળ્યું. શારદામંદિરના પ્રાર્થના સંગ્રહ

'પ્રસાદ'માં એ વાંચવા પણ મળ્યું.

સામાન્ય જનો માટે બંધાતા દિલ્હી કે ચંડીગઢની રચનામાં ભૂટિયેન્સે અને બ-કોર્બુઝિયેરે કેટલું કૌશલ રેડ્યું છે? જન્નતનશીન બેગમને પોઢાડવા માટે શાહજહાંએ તાજમહાલનું નિર્માણ કર્યું છે. તો આ તો શહેનશાહોનો શહેનશાહ, એક પૃથ્વી - જહાં - નહીં પણ અનેકાનેક પૃથ્વીઓનો પતિ કોઈ ઉબડખાબડ મકાનમાં રહે?

કવિ કહે છે, 'તેરા મકાન આલા' - તારું મકાન સુંદર છે, અસાધારણ રીતે સુંદર છે. 'તેરા' એટલે કોના, એ કહેવાની પણ સંત કવિને જરૂર જણાતી નથી. બાળક માતાને નામ લઈને સંબોધન નથી કરતો. ભક્તનો નાતો પણ એવો જ છે. એ ભગવાન સાથે અધિકારથી વાત કરે છે.

પોતાના ભવ્યાતિભવ્ય - 'આલા' - મહાલયમાં ઈશ ક્યાં વસે છે? 'જિત્થ કિત્થ', જ્યાં ત્યાં, અર્થાત્ સર્વત્ર, તું વસે છે. 'તમારો હાથ લંબાવો અને ક્યાં પ્રભુ છે', એમ રમણલાલ દેસાઈની એક સુપ્રસિદ્ધ વાર્તામાંના સંત કહે છે. 'ગીતા'માં કહ્યા અનુસાર એ બધું આવરીને - સર્વં આવૃત્ય - રહેલા છે. 'ઈશ' અને બીજાં ઉપનિષદોએ તો આ વાત પોકારી પોકારીને કહી છે. મંદિરમાં જ ભગવાનને શોધવા જનારને 'ભાગવત' સ્પષ્ટપણે કહે છે, 'બધાં ભૂતોનાં હૃદયમાં મેં આવું મંદિર બાંધ્યું છે, ત્યાં મારી પૂજા કર.' ભગવાન સર્વત્ર છે તો પછી મંદિર કે મસ્જિદે, ગિરજાઘરમાં કે સિનેગોગમાં, તીર્થે કે જાત્રાએ જવાની જરૂર જ નથી.

પણ માનવીને ઇતબાર બેસતો નથી. ઈશ્વરની શોધમાં એ અહીંતહીં બાથડ્યા કરે છે. પોતાની પાસેના પરિસરથી અસંતુષ્ટ આદમી આઘેમાં આઘે આવેલા આસમાનમાં પ્રભુની ખોજમાં નજર નાખવા લાગ્યો. પાછો એકલો નહીં, 'નામદાર, મહાશય, સર, ચાલો, સાથે જઈને જોઈએ - 'હલો તો આસમાન વેખૂં, આગા હલી પસૂં.'

નરી આંખે નીરખો કે હબલના દૂરબીન કરતાંયે શક્તિશાળી દૂરબીનથી . જુઓ, તારકસૃષ્ટિ જ નજરે પડશે. નરી આંખે નિહાળનાર જોઈ શકે છે કે ટમટમતા તારાઓ કરતાં ચંદ્ર અનેકગણો વધારે પ્રકાશ આપે છે એટલે, આ સિંધી સંત પરમાત્માને 'તારનજો ચંદ' - તારાઓનો ચંદ્ર - કહે છે. દૂરબીનમાંથી જોનારનું આસપાન વિસ્તરતું જ જાય છે અને, એ વિસ્તૃતિની સાથે નવી નવી નિહારિકા સૃષ્ટિઓ નજરે પડતી જાય છે. દૂરબીનમાંથી જોનારનું આશ્ચર્ય શમતું નથી, વધતું જ જાય છે. એનો 'ચંદ' પણ એવો જ દેખાશે, આશ્ચર્યોથી ભરેલો, અદ્ભુતોમાં અદ્ભુત.

દૂરસુદૂર ગહન અવકાશમાં દૃષ્ટિપાત કર્યા પછી, સૂફી સંત નિકટ નજર નાખે છે.

હલો તો બાજાર વેખૂં, આગા હલી પસૂં; - શૂન્ય સમા આકાશમાં અવગાહન કર્યું તો ત્યાં પ્રભુદર્શન થયું. હવે માણસોથી હકડેઠઠ, ખીચોખીચ, બજારમાં એ જાય છે તે જુએ છે. બજારમાં હટાણું કરતો માણસ - સમગ્ર માણસજાત - દેખાય છે. અને, રૂપરંગ, વેશભૂષા ભલે જુદાં હોય, સંતની દૃષ્ટિને દેખાય છે બધાં મનુષ્યોમાં પ્રાણરૂપે, આત્મારૂપે રહેલો એક જ પરમેશ્વર અને, એ બોલી ઊઠે છે!

બાજાર વિચ્ચોહિ આદમ, આદમનો દમ ભી તૂં. આમ, 'તું આઘેમાં આઘે, પણ સમીપમાં નિત્ય વસતો' હરિ દેખાય છે કારણ, એ સર્વત્ર છે, 'જિત્થ કિત્થ' વસે છે.

દુનિયાના ડાહ્યા કહેવાતા માણસોને પગલે ચાલી, સંત મંદિરમાં ભગવાનની શોધમાં ગયા:

હલો તો મંદિર વેખૂં, આગા હલી પસૂં.

મંદિરમાં એને મૂર્તિ દેખાઈ, એક મંદિરમાં

એક દેવની મૂર્તિ અને બીજામાં બીજાની. સૌ એ જુદી જુદી મૂર્તિઓને ભગવાન માની બેઠા. આ ભક્તની દૃષ્ટિ ત્યાં ન થોભી. એ દૃષ્ટિ મૂર્તિઓની આરપાર ગઈ. એને દેખાયું કે, 'મંદિર ભિડ્યોહિ મૂરત, મૂરતજી સૂરત ભી તું - ' બધી મૂર્તિઓમાં એક જ સૂરત છે તે એ સૂરત જ પરમાત્મા છે.

પથ્થરના બનેલા માર્ગસૂચક ખાંભામાં અને, પથ્થરની બનેલી મંદિરમૂર્તિમાં શો ફરક છે?

નમું તને, પથ્થરને? નહીં, નહીં,

શ્રદ્ધાતણા આસનને નમું હું -

આમ કહેનાર કવિ સુન્દરમે મંદિરની મૂર્તિને 'શ્રદ્ધાનું આસન કહી છે. આવી જ ઊંડી શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ, કલકત્તાની ઉત્તરે આવેલા દક્ષિણેશ્વરના કાલી મંદિરમાંની ભવતારિણીની મૃણ્મય મૂર્તિ શ્રી રામકૃષ્ણને ચિન્મય દેખાતી હતી. માને ભોગ ધરાવતાં, મૂર્તિના મુખ સમીપ કોળિયો ધરી એ બોલતા, 'લે, મા, ખા ને:' માની સાથે એ વાતો કરતા. ભગવાનને જોવા તીવ્ર ધગશવાળા યુવાન મહેન્દ્રનાથને કેવળ એ એક જ કહી શક્યા હતા, 'હા, મેં ભગવાનને જોયા છે અને, તને જોઉં છું તે રીતે એને જોઉં છું. સૌ કોઈ એને જોઈ શકે છે . . .'' 'જિત્થ કિત્થ વસી ભી તૂં.' એ શ્રી રામકૃષ્ણ માટે નિત્યનો અનુભવ હતો.

'દરિયા' શબ્દનો અર્થ ફારસીમાં નદી થાય છે. અને સિંધુ નદી દરિયા સમી વિશાળ છે. સંત કવિ દરિયો - નદી - જોવા ગયા. સખ્ખર પાસે, હૈદરાબાદ પાસે છે ઠઠ્ઠા પાસે સિંધુનું દર્શન જેણે કર્યુ હશે તેને સિંધુ સાગર સમાણી જ લાગી હશે. કાંઠે ઊભા રહી એ વારિરાશિ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં એમને દેખાય છે એ મહાનદનાં હિલોળા લેતાં પાણી, 'લહર' - લહેરો. એ લહેરોને ઉત્પન્ન કરનાર, એ લહેરોનો સ્વામી, એ 'લહરનજે લાલ', નાથ, તારા સિવાય બીજું કોણ હોઈ શકે? 'ઇદં સર્વં'માં, 'જિત્થ કિત્થ'માં આ લહેરો પણ સમાવેશ પામે છે. કવિ લડાવીને ઈશ્વરને 'લહરનજે લાલ', 'લહેરોનો પ્રિય સ્વામી' કહે છે. સૂફીને બધું જ પ્રિય લાગે છે.

દરિયો જોયો, નદી નિહાળી. નદીનાં પાણી ઉપર નૌકાઓ તરતી હોય છે. સંત કહે છે: 'હલો તો કિશ્તી વેખૂં-'

'હાલો, ભાઈ કિશ્તી, હોડી, જોવાને. ત્યાં શું દેખાયું? હોડીમાં છડિયાં તો હોય કે નયે હોય. હોડી હલાવનાર નાવિક તો હોય જ. જલરાશિ ઓળંગતા ઈસુને હોડી હલાવતો પીટર આમ જ લાધ્યો હતો. પણ ઈસુની ભુરકી એવી કે, સામે કાંઠે પહોંચી ઈસુએ એને કહ્યું 'મારી સાથે ચાલ, જળમાં માછલાં ને બદલે માણસ પકડતાં શીખવીશ', તે ભેગો એ પીટર ચાલી નીકળ્યો હતો. ઈસુના પટ્ટશિષ્ય, સંત પીટરમાં એનું પરિવર્તન થયું હતું. આમ બન્યું હતું કારણ, એ સાહિબ - ખલાસી-ના અંતરમાં રહેલો 'સાહિબ' જાગી.ઊઠ્યો હતો. આ સૂફી સંતને, ભક્ત પ્રહ્લાદની માફક, દરેક રાહિબમાં સાહિબનાં જ દર્શન થાય છે. અહીં વાત દૃષ્ટિની છે.

આપણે સામાન્ય જનોને બધા પદાર્થો જુદા જુદા દેખાય છે. આ 'નામરૂપ જૂજવાં'નો પાછળ જઈ નરસિંહ મહેતો 'હેમ'ને ઓળખી ગયા હતા. કોલસાની અને હીરાની પાછળ એક જ પદાર્થ, કાર્બન, રહેલો છે એ વૈજ્ઞાનિક જાણે છે. જેની ચેતનાનો પૂર્ણ વિકાસ થયો છે એ જાણે છે કે, ઈશાવાસ્યં ઇદં સર્વં એક અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિકે કહ્યું છે કે, 'The word consciousness *has no plural*' - 'ચેતના શબ્દનું બહુવચન થતું નથી.' આ વૈશ્વિક ચેતના 'તારનજો ચંદ' બને છે, 'આદમજો દમ' બને છે, 'મૂરતજી સૂરત'નું રૂપ ધારણ કરે છે, 'લહરનજે લાલ' બની લાલિત્ય દર્શાવે છે અને 'રાહિબ'નો

સાહિબ' પણ એ જ છે.

શ્રી રામકૃષ્ણને ૧૮૭૫ આસપાસ વિખ્યાત બ્રાહ્મસમાજી કેશવચંદ્ર સેન અને એમના બ્રાહ્મસમાજીઓનો સંપર્ક થયો હતો. બ્રાહ્મસમાજીઓ નિરાકાર ઈશ્વરમાં માનતા. અનેકોએ અનેક વાર શ્રી રામકૃષ્ણને પ્રશ્ન કર્યો હશે: 'ઈશ્વર સાકાર કે નિરાકાર?' અને શ્રી રામકૃષ્ણનો ઉત્તર રહેતો! 'ઈશ્વર સાકાર, નિરાકાર અને એ બંનેથી પર પણ! હવાને મૂઠીમાં પકડી શકાતી નથી તેમ, વૈશ્વિક ચેતનાને આકારની મર્યાદામાં - કે નિરાકારની મર્યાદામાં - જકડી રાખી શકાતી નથી.

આ સૂફી સંત પાંચ દૃષ્ટાંત આપીને અટકી ગયા છે. 'પંચ ત્યાં પરમેશ્વર' એ ન્યાયે, કદાચ, હોય. પણ, જે પાંચથી નથી સમજવાનો તે પાંચસોથીએ નથી સમજવાનો. ગોડસેની જમાત ગાંધીજીને સમજી શકવાની નથી. ઈસુનો ન્યાય તોળનાર રોમન ન્યાયાધીશ પાઈલટને ઈસુ તદ્દન નિર્દોષ જણાયા હતા ત્યારે, યહૂદીઓનું મોટું ટોળું ઈસુનો વધ જ માગતું હતું. લોકદબાણને વશ થઈ ઈસુને વધની સજા ફરમાવી પાઈલટે પોતાના હાથ ધોતાં કહ્યું હતું, 'મારા હાથ પરનું આ પાપ હું ધોઈ નાખું છું.' એ પાપ ધોવાયું કે નહીં તે કોણ જાણે પણ, જગતને ઈસુના પુણ્યનો લાભ મળ્યો.

આ ઈસુએ જ કહ્યું છે: My father's house has many mansions - 'મારા પિતાના ઘરને અનેક ઓરડાઓ છે.' એ અનેક ઓરડાઓમાં એ 'જિત્થ કિત્થ' વસે છે.

દેશપ્રેમનો આપણો આદર્શ પ્રેમ અને ભ્રાતૃભાવના આધારે ગતિ કરે છે અને તે રાષ્ટ્રની એકતાના વિચારમાં અટકી ન જતાં માનવજાતિની અંતિમ એકતાનું સ્વપ્ન સેવે છે. આપણે માનવજાતિમાં જે એકતા ઝંખીએ છીએ તે માલિક અને દાસની કે ભક્ષક અને ભક્ષ્યની એકતા નહીં, પરંતુ પરસ્પરના ભ્રાતૃભાવમાંથી જન્મતી સમાન અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓની એકતા છે. એક વિશિષ્ટ સમુદાય અને રાષ્ટ્ર તરીકે આપણું એક સામુદાયિક જીવન રચાય એવી આપણી ઇચ્છા છે, કારણ કે છેવટે એ જ માર્ગે માનવજાતિનો ભ્રાતૃભાવ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે. આ ભ્રાતૃભાવ વિશિષ્ટ સમુદાયોને નાબૂદ કરવાથી કે તેમના બાહ્ય ભેદો ભૂંસી નાખવાથી નહીં, પરંતુ એકતાના માર્ગમાં આવતાં આંતરિક અવરોધોને, ઘૃણા, વેરઝેર અને ગેરસમજનાં કારણોને દૂર કરવાથી સ્થપાશે. આપણા અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા માટેની આપણી લડતમાં એ અધિકારોને અણસમજમાં પચાવી પાડનારાઓ પ્રત્યે આપણી અંદર કોઈ ઘૃણા રહેલી નથી. એ સંકલ્પ છે, કોઈના પ્રભાવમાં તણાયા વિના નિર્ભિક રીતે જે કાંઈ સત્ય છે તેની ઘોષણા કરવાનો તથા એ માર્ગે આપણી જાતને સ્થિર કરવા માટે તથા આપણી પ્રગતિને આડે આવતી બાબતોને નિર્મૂળ કરવા માટે તમામ નૈતિક તાકાતનો ઉપયોગ કરવાનો.

-શ્રી અરવિંદ

કવિતા

સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક

ગઝલ

કિનખાબ સજાવી રાખે છે,
જે ભમ્મર કૂવા ગાળે છે.
એ રોજ સભામાં આવે છે,
પાસાં હળવે ખખડાવે છે
છે એક અજાયબ નગરી આ,
રોણું પણ જોણું ભાસે છે
બસ એ જ અહીં તો ફાવે જે,
સઘળું અબરખિયું લાવે છે
હું દાવ જીતું આ કેમ કરી,
આ હાથ બરફના લાગે છે

- ઉષા ઉપાધ્યાય

સાંજ અને રાત્રી
(ગઝલ)

પણે હમણાં જ સૂરજ આથમી જાશે,
અને પંખી બધાં પાછાં ફરી જાશે
ખીલી ઊઠશે તમારી આંખમા સંધ્યા,
અરીસા કેસરી રંગે ભળી જાશે
સૂરજ ઢળશે ક્ષિતિજ કેરી હથેળીમાં,
દિશાઓ બ્હાવરી રાધા બની જાશે
કોઈનાં સાદ ત્યાં ભૂલા પડી જાશે,
અને પડઘા બધા પાછા વળી જાશે
નિબિડ અંધારનો ચરખો થશે ચાલુ,
તરસનાં જળ બધા નખમા ઠરી જાશે
ભરી લો, આંખમાં મધરાતના સમણા
સૂરજનો ચોર નહીતર ઓળવી જાશે

- યોગેશ પંડ્યા

રેતાળ છે

રાણ મહીં વસતું નગર રેતાળ છે,
છે નદી વહેતી પરંતુ પાળ છે
સ્વપ્ન તો નિર્દોષ, નાનું બાળ છે,
વાસ્તવિકતા વાઘ શી વિકરાળ છે.
દર્દ દેવામાં અનુપમ હોય જે,
પ્યાર દીધે કેટલા કંગાળ છે
કેમ નિર્મળ જળ સમો એને કહું?
જળ મહીં પણ કેટલી શેવાળ છે!
કોણ કરશે જિંદગીભર યત્ન એ,?
રત્ન શાયદ સાતમે પાતાળ છે
કેટલા જીવો ગયા હોમાઈ ને,
કાયદેસર કોઈ પણ ના આળ છે
કેમ આ કમલેશ વસતું ગામમાં?
એક અટકેલી અહીંયા ફાળ છે.

- કમલેશ ભટ્ટ

કોક ભેદી

કોક ભેદી ભીંતને ભેદી ગયું, એવી ખબર,
કાળ મીંઢી ભીંતને ઠેકી ગયું, એવી ખબર
પાદ ચિહ્નો એહનાં ના કો પગી તાગી શકે,
નાક લીટી તાણવા તેડી ગયું, એવી ખબર
છે બધું અકબંધ એવું ઓરડે તાળું ભલે,
તિમિરનાં ગાડાં ભરી હેરી ગયું, એવી ખબર
આટલામાં ક્યાંક એની હાજરી વરતાય છે,
શોધવાની ચાહને છેડી ગયું, એવી ખબર
કોઈ ના એની ગતિ આંબી શક્યું કે આંબશે,
ચાલ એ રેવાલ શી રેલી ગયું, એવી ખબર
એક જાસો ફૂલ નામે ડાળને સોંપી અને
મ્હેક મીઠી રાહમાં વેરી ગયું, એવી ખબર.

- જગદીશ પનેશ્વર ભટ્ટ

પ્રૌઢનું ગીત

ઓગળતા તડકાની ઢળતી આ વેળાએ માંડું છું જીવતરનાં મૂલ
આખાયે દરિયાને ભાતીગળ પાંચ-સાત આંસુમાં કીધો છે ડૂલ
શ્વાસોથી ટપકીને ઊડતાં પતંગિયાં ચાલ્યાં થૈ પીળું વેરાન
એમ થયું: ભીતર રેતાળ તોય કો'ક ખૂણે જાગે છે ઝરણાનું ગાન
સૂકી તે ખાખરાની ડાળી પર થાય: મન ચોડું કેસૂડાનું ફૂલ
ચાંદરણા ચપટી કમાવાને કાજ કાંઈ વેઠ્યા છે સણસણતા તાપ
લીલેરા છાંયડાનાં પડ જો ઉખેળો તો નીકળશે પાનખર અમાપ
સાચવશે કોઈ હવે ફૂલોને, ટહુકાને મન નથી કરતું કબૂલ

– જગદીપ ઉપાધ્યાય

મોસ્કોથી ઝુરીક, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ચલો! ઝ્યુરિકની બે-ત્રણ બાજુએ આવેલી એક વિશાળ ટેકરી. ટેકરીનાં પટાંગણમાં એક લૅબોરેટરી. ત્યાં એક વિદ્વાન પ્રોફેસર. અને એક સુંદર કુમારિકા સાથે કામ કરે. ત્રણ-ચાર વર્ષની ઓળખાણ. કામમાંથી પરવારે પછી ત્યાંના રળિયામણા રસ્તાઓ ઉપર બે જણા ફરવા જાય. કદીક ચર્ચા કરે. કદીક મૂંગામૂંગા ચાલે. મારા મિત્ર સ્વ. રમણિક ત્રિવેદી એ બંનેને સારી રીતે ઓળખે. એને લઈ મારે ઓળખાણ. એક દિવસ બેમાંથી કોણે પ્રસ્તાવ મૂક્યો તેની જાણ નથી. પણ એ બંનેએ લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. તારીખ, ચર્ચ નક્કી થયાં. જે બે-પાંચ-દસ મિત્રો, સગાંવહાલાંને બોલાવવાનાં હશે, બંનેની સહીથી નોતરાં મળ્યાં. નવવધૂ માતાપિતા સાથે લગ્નના સ્વચ્છ સફેદ પોશાકમાં હાજર. મુહૂર્તનો સમય વીતી ગયો. વરરાજાનો પત્તો નહીં. રાહ જોવાઈ. આખરે કેવળ ઠંડાં પીણાં પી બધાં વિખેરાયાં. બે-ત્રણ મિત્રોએ ક્યાંક ફોન કરવા, મોટર લઈ શોધવા, સૂચના કરી. બાળાએ નાની ના જ પાડી.

બીજે દિવસે લૅબોરેટરીમાં બંને સમયસર હાજર. ત્યાં પ્રોફેસરને આગલા દિવસે લગ્નની વાત યાદ આવી. એ માટે એણે થનાર વહુની માફી માગી. ચર્ચા થઈ. બીજી તારીખ નક્કી કરવા સૂચના કરી. ટૂંકમાં, નવવધૂએ ના જ પાડી. જિંદગીભર બંનેએ એ પ્રયોગશાળાનાં બે દોસ્તો, બે પ્રેમીઓ, બે સહયોગીઓ બની ઉલ્લાસભેર કામ કર્યું. સાંજે ફર્યા, ચર્ચા કરી, રોજિંદા વ્યવહાર જેમ જીવન ગુજાર્યું. લાગણી એટલી જ. એના સહયોગમાં, કામની વ્યવસ્થામાં, વ્યવસાયના આનંદમાં, લંચ યા અવારનવાર ડીનર, જ્યાં સાથે જવાનાં નોતરાં હોય ત્યાં, જવા-આવવામાં કશો ફરક નહીં. ક્યાંય બબડાટ, પસ્તાવો, કચવાટ, કોઈને જણાયો નથી. લાંબી ચર્ચા ચડભડાટ નોંધાયાં નથી. એકબીજા પ્રત્યેની હૂંફ જેમનાં તેમ. લગ્નની તિથિ એક સપના જેવી આવી અને પસાર થઈ ગઈ!

– ચં. ચી. મહેતા

યાત્રા

ઉત્તર-પૂર્વમાં રામકૃષ્ણ મિશન

કનુભાઈ માંડવિયા

આપણો ભારત દેશ વિશ્વમાં તદ્દન અનોખો જ છે ભાતીગળ લોકો, જાતજાતના ધર્મો, સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો અને ભૂમિની વિવિધતા વિશ્વમાં બીજે ક્યાંયે જોવા ન મળે. ગમે તે દિશામાં જાઓ પણ ત્યાંની કોઈ ને કોઈ વિશિષ્ટતાને કારણે તે ભૂમિ જુદી જ લાગે આવો જ અલગ ભાત પાડતો પ્રદેશ છે. ઉત્તર-પૂર્વનો પ્રદેશ.

આ વિસ્તારના ઉલ્લેખો પુરાણોમાં પણ મળે છે આ પ્રદેશ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર છે ઊંચી ઊંચી પહાડીઓની હારમાળા, વચ્ચે વચ્ચે ખીણ પ્રદેશમાં નાનાં ટપકાં જેવાં ગામો અને મકાનો - હવામાન બારે માસ ગુલાબી અને શિયાળામા ભારે ઠંડી લોકો પણ સ્ફૂર્તિવાળા, મોહામણા અને મળતાવડા લોકોમાં ખાસ કરીને ખાસી, નાગ, લુશાઈ, ગારો, કૂકી અને જૈંતિયા - આ આદિવાસી જૂથોનો સમાવેશ થાય છે દરેક જાતિનાં રીતરિવાજ, સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ અલગ અલગ છે પણ અગાઉ જણાવ્યું તેમ ઘણાનાં ધર્મપરિવર્તન બળજબરીથી કરાવવામાં આવ્યાં છે.

મૂળભૂત રીતે તો અશિક્ષિત અને પછાત હોવાને કારણે આ પ્રદેશ ભારતીય મુખ્ય પ્રવાહથી અલગ પડી ગયેલો સ્વામી વિવેકાનંદ સૌ પ્રથમ ઈ સ ૧૯૦૧માં અહીં આવેલા અને એક પખવાડિયું રોકાયેલા સ્વામીજીની આ મુલાકાત બીજરૂપે પડી હશે કે છેક ૧૯૨૪માં એક યુવાન, થનગનતા, સ્વામીજીના આદર્શ અને પડકારથી ઓતપ્રોત એવા એક સંન્યાસી સ્વામી પ્રભાનંદજી આ વિસ્તારમાં કામ કરવા ઊતરી આવ્યા તેમની પાસે એક પૈસો પણ નહોતો, બીજી સગવડોની તો વાત જ શી? ત્યાંની ભાષાનો એક અક્ષર પણ ન જાણે શેલ્લા ગામ પસંદ કરી, તેમણે ધીમે પણ દૃઢતાપૂર્વક પોતાનું કામ શરૂ કર્યું અને થોડાં વર્ષો પછી સૌ પ્રથમ એક પ્રાથમિક શાળાની સ્થાપના કરી સ્વામીજીએ સેવા, નિષ્ઠા અને ખંતથી લોકોને શિક્ષણ આપવાનું પહેલાં કામ કર્યું સ્વામી વિવેકાનંદે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે શિક્ષણથી જ વિકાસની બધી દિશાઓ ખૂલે છે પોતે ત્યાંની ભાષા શીખીને તે લોકોમા ભળી જઈને સ્વામીજીએ કામ કર્યું તેમ જ આજુબાજુના વિસ્તારોમાં તે કાર્યનો પ્રસાર થયો તેમણે હવે શિલોંગને પોતાનું મુખ્ય મથક બનાવીને કામ વિસ્તાર્યું અને વ્યવસ્થિત કર્યું આત્યારનો સાત રાજ્યોનો બનેલો ઉત્તરપૂર્વ પ્રદેશ ત્યારે આસામ જ કહેવાતો આ વિસ્તારનો પ્રથમ રામકૃષ્ણ આશ્રમ શિલોંગમાં થયો

આ પ્રદેશમાં જવાની ઇચ્છા તો વર્ષોથી હતી શરૂઆતમાં તો ફરવું અને ત્યાંનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય માણવું એવો હેતુ હતો પણ ધીમે ધીમે રામકૃષ્ણ મિશનનો ગાઢ સંપર્ક થવાથી રામકૃષ્ણદેવની લીલા પ્રસાર અને મિશનની પ્રવૃત્તિઓ વિશે જોવા-જાણવાની ઉત્કંઠા ભળવાથી ઇચ્છા તીવ્ર થતી ગઈ ઘણા લોકો પાસેથી સાંભળવા મળે છે કે રામકૃષ્ણ મિશન ફક્ત શહેરોમાં જ કામ કરે છે અને ગામડાંઓ કે પછાત આદિવાસી વિસ્તારોમા કાંઈ કામ થતું નથી પરંતુ જ્યારે ઉત્તર-પૂર્વ વિસ્તારની પછાત આદિવાસી જાતિઓ માટે મિશન દ્વારા થતા કામ

વિશે જાણ્યું કે તરત જ તે જોવા – વિશેષ જાણવાની ઇચ્છાથી આ પ્રવાસ ગોઠવેલો.

ઉત્તર-પૂર્વમાં હાલમાં કુલ નવ પૂર્ણ કાર્યરત મિશનનાં કેન્દ્રો છે. સ્ટુડન્ટસ હોમ, દવાખાનાં, શાળાઓ, મંદિર અને લાઈબ્રેરી - આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. સ્ટુડન્ટ હોમ કે શાળાઓ.- પછાત આદિવાસી જાતિઓ માટે જ છે. અને તેમને તદ્દન નિ:શૂલ્ક રહેવા-જમવાનું-ભણવાનું મળે છે. આગળ આપણે આ પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા સ્વામી પ્રભાનંદજી વિશે વાત કરી. અત્યંત શ્રમથી પાછલી ઉંમરમાં તેમનાં બધાં અંગો જકડાઈ ગયેલાં આથી તેઓ પથારીમાં સૂતા રહેતા. બાજુના મકાનમાં એક ૫-૬ વર્ષનો બાળક રહે તે હંમેશાં જોયા કરે કે આવી અવસ્થામાં હોવા છતાં આ સ્વામીના મુખ ઉપર અલૌકક આનંદનો ભાવ જ રમતો હોય! બારીમાંથી કાયમ સ્વામીજી સામે જોયા કરવું તે આ બાળકનો ક્રમ થઈ પડ્યો! આ મૂક સાન્નિધ્યની અસર તે બાળક પર એવી થઈ કે મોટા થતાં તેણે રામકૃષ્ણ મિશનમાં જોડાઈ, સંન્યાસ લીધો, હાલ તેઓ અમેરિકામાં વેદાંત સોસાયટીના અધ્યક્ષ તરીકે રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમનાં સંસ્મરણોમાંથી આ હકીકત અહીં લીધેલ છે.

સ્વામી પ્રભાનંદજી ઉપરાંત સ્વામી પ્રેમેશાનંદજીનું પણ ઉત્તર-પૂર્વના મિશનના કાર્યમાં આગવું યોગદાન રહ્યું છે. તેમના પવિત્ર સંપર્ક અને આશીર્વાદથી અનેક યુવાનોએ સંન્યાસ લીધેલ છે. પાછળથી મઠ-મિશનના અધ્યક્ષ થયેલા સ્વામી ભૂતેશાનંદજી મહારાજે પણ રાજકોટ આવ્યા એ પહેલાં શિલોંગ આશ્રમમાં જ કામ કરેલું.

શિલોંગ રળિયામણું, સુંદર, સ્વચ્છ હવા-પાણીવાળું શહેર છે. શહેરનો સમગ્ર દેખાવ જાણે કોઈ પશ્ચિમના નગર જેવો લાગે છે; તેની ભારતનાં સારા પર્વતીય શહેરોમાં ગણના થાય છે અને તેને ભારતનું સ્કોટલેન્ડ પણ કહે છે. અહીંની સામાજિક વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીઓનું પ્રભુત્વ છે. વારસ તરીકે સ્ત્રીને જ ગણવામાં આવે છે અને તેમાં પણ સૌથી નાની પુત્રીને. ત્યાં જોવાલાયક સ્થળોમાં એક મોટું દેવ-દેવળ તેમ જ વોટર રીસોર્ટ, સરોવર, ગુફાઓ, કુદરતી પાણીના ધોધ વગેરે છે.

શિલોંગથી ચેરાપુંજી જવા માટે સીધી બસો છે. ચેરાપુંજી ઘણા લાંબા વિસ્તારમાં પથરાયેલું અને ઊંચી ટેકરી પર વસેલું ગામ છે. ખૂબ નીચે દોડાદોડ કરતાં, વાદળોની વચ્ચે થઈને અમે ચેરાપુંજીમાં દાખલ થયા. ચેરાપુંજીના 'રામકૃષ્ણ-મિશન'નું મકાન ખૂબ ઊંચી ટેકરી ઉપર આવેલું છે, દૂરથી પણ સ્પષ્ટ દેખાય, શિક્ષણ ઉપરાંત વણાટ અને ગૃહઉદ્યોગ ચલાવવા એ આશ્રમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. કપડાં, ટીશર્ટ, સ્વેટર, શાલ વગેરે સ્થાનિક લોકો આશ્રમના કેન્દ્રમાં બનાવે છે. અને આશ્રમ વેચાણ કરે છે. વચ્ચે સિલ્ચર અને સેલ્લામાં પણ આશ્રમનું કામ ચાલી રહેલ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ બીજી વખતની અમેરિકા યાત્રા પછી આ પ્રદેશમાં આવેલા, પણ તેમણે ક્યાં ક્યાં પ્રવચનો આપેલાં તેની માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ હા, આ પ્રવચનો ક્યાં આપેલાં તેની ભાળ મળી છે, અને તે જગ્યા એક સિનેમા થિયેટર છે! આજે તો આ સિનેમા થિયેટર રામકૃષ્ણ મિશનને મળી ગયેલ છે પણ તે કઈ રીતે મળ્યું તેની એક ખૂબ રોચક કહાણી છે. જ્યારે આ થિયેટરનો કબજો મિશનને મળ્યો ત્યારે આ ખુલ્લી રેઢી જગ્યામાં પાર વિનાનાં અસામાજિક તત્ત્વો કબજો જમાવીને બેઠેલાં હતાં. આખો દિવસ દારૂ વગેરેની ગેરસામાજિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ હતી અને તેને બંધ કરાવવા કોઈ સરકારી મદદ ન મળતી. કારણ ખ્રિસ્તી

બહુમતીવાળો પ્રદેશ અને એ લોકો એમ માને કે મિશનને આ જગ્યા શા માટે આપવી જોઈએ? ગમે તેમ પણ આ જગ્યાને સુંદર પવિત્ર બનાવવાની જવાબદારી એક યુવાન સંન્યાસીને સોંપવામાં આવી. વહેલી સવારે તે આવી જાય, જગ્યાને સાફ કરાવે, પોતે પણ સાથે સાથે કરે, બગીચો બનાવવા માટે ફૂલ-ઝાડની રોપણી, ખોદકામ કરે, પડોશનાં બાળકોની સાથે પ્રેમપૂર્વક વાતો કરી, તેમને રમાડે. કબજો જમાવનારાને પ્રેમથી બોલાવે, સમજાવે. આ બધું ગાળો અને પથ્થરોનો વરસાદ સહેતાં સહેતાં આખરે એક દિવસ અસામાજિક તત્ત્વો આ સંન્યાસીની નિષ્ઠા, ફરજની ભાવના, પ્રેમ, સમભાવ અને ઈશ્વરભક્તિથી પરાજિત થઈને ચાલી ગયા. આજે તો એ જગ્યાએ સુંદર બગીચો બની ગયો છે. મુખ્ય સિનેમા હૉલનો ભાગ જેમનો તેમ રહેવા દઈને, બાકીના ભાગમાં મેડિટેશન હૉલ - સત્સંગ હૉલ, સાહિત્ય-વેચાણ કેન્દ્ર વગેરે ધમધમતું ચાલે છે. આ યુવાનનું કાર્ય સ્વામીજીએ જ પ્રબોધેલ 'વ્યાવહારિક વેદાંત'નું જીવંત ઉદાહરણ પૂરું નથી પાડતું?

ઉત્તર-પૂર્વમાં ટ્રેન રસ્તે જવામાં છેલ્લું સ્ટેશન ગુવાહાટી છે તે મુખ્ય ટર્મિનલ છે અને ઉત્તર-પૂર્વમાં ગમે ત્યાં જવા માટે ત્યાંથી બસ મળે છે. ગુવાહાટી આસામનું પાટનગર તે ખાસ ઊંચાઈ પર ન હોવાથી-મેદાની નગર જેવું લાગે છે, શહેરને સ્પર્શીને વહી જતી બ્રહ્મપુત્રા તો જાણે ઘૂઘવતો સાગર! અહીં વિશિષ્ટતા એ જોવા મળે કે દિવસમાં ગમે ત્યારે અચાનક વાવા[illegible] અને પવનનું તોફાન આવી ચડે. અહીં કામાખ્યાનું મંદિર સુપ્રસિદ્ધ છે જે માતાજીની શક્તિપીઠ છે અમે માતાજીનાં દર્શન કર્યાં [illegible] જ કર્યાં. અહીં પણ બીજા તીર્થસ્થાનોની જેમ પૈસા આપીને જલદીથી દર્શન થઈ શકે છે પણ તપશ્ચર્યા વગર દર્શનની કિંમત શું?

ગુવાહાટીની બજાર અને બહારનો ભાગ આયોજનપૂર્વકનો લાગ્યો. અહીં ગુજરાતી વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. અહીંનો આશ્રમ ખૂબ મોટી જગ્યામાં પથરાયેલ છે. સ્ટુડન્ટ હોમ, સાધુનિવાસ, લાઈબ્રેરી, રીડિંગરૂમ, ડિસ્પેન્સરી વગેરે ખરું જ. આ આશ્રમના સેક્રેટરી મહારાજ સાથે ઘણી વાતો થઈ. શ્રી ઠાકુરના લીલા સ્થાનોની યાત્રાએ આવીએ છીએ તે જાણીને બહુ ખુશ થયા અને આશ્રમની સ્થાપના વિશે વિગતવાર વાતો કરી. આશ્રમની જમીન મૂળ તો પાણીવાળી હતી, તે પૂરીને, સખત શ્રમ અને આયોજન કરીને, ત્યાં ભરતી કરીને આશ્રમ ઊભો કરેલ છે. મંદિર પાછળ પાણીનો સંગ્રહ કરેલો છે. તે મોટા સરોવર જેવું લાગે પાણીમાં લોહ વધારે હોઈ, યંત્રો ગોઠવી, પાણીમાંથી લોહ કાઢી શુદ્ધ કરવાનો પ્લાન્ટ પણ છે. ત્યાંના સ્વામીજીની ઉંમર ૬૦ વર્ષની ઉપર થઈ, તે વખતે તેઓ વેલૂર મઠમાં હતા. મઠ અને મિશનના તે વખતના અધ્યક્ષ મહારાજ પૂ. સ્વામી વિરેશ્વરાનંદજીએ કહ્યું કે, છોકરા, ગુવાહાટી જા અને ત્યાં આશ્રમના મકાન વગેરેનું નિર્માણ કર. સ્વામીજી કહે, 'મહારાજ, હું છોકરો કેવો? ૬૦ વર્ષ મને થયાં.' પણ એમ છોડે તે પૂ. વિરેશ્વરાનંદજી નહીં. આખરે સ્વામીએ અહીં આવી બધું કાર્ય સફળ રીતે પાર પાડ્યું. આજે તેમની ઉંમર ૮૦ વર્ષની છે અને તેમના કહેવા મુજબ રાત-દિવસ કામમાં ક્યાં ગયા તેની ખબર પડી નથી.

મંદિરમાં ઠાકુરની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા વખતે તેમના મનમાં ઈચ્છા ઉદ્‌ભવી કે ઉપરથી ઠાકુર ઉપર ફૂલોની વર્ષા થાય તો કેવું? અને ખરેખર એક અજાણ ભક્તે, હેલિકોપ્ટરમાંથી ઠાકુરની મૂર્તિ ઉપર બેસુમાર ફૂલોની વર્ષા કરાવી, ફૂલોની બિછાત પાથરી દીધી! વળી અમુક ભક્તો -

જેઓ પૂ. સ્વામી વિરેશ્વરાનંદજીના ભક્તો હતા, તેમને 'સાધુનિવાસ' કરવાની ઈચ્છા થઈ, પરિણામ સ્વરૂપે આજે 'વીરેશ્વરાનંદ ભવન' નામનો સાધુનિવાસ છે! ખરેખર આશ્રમનું પરિસર, વાતાવરણ અને આયોજન આપમેળે જ ભક્તને ઉચ્ચભાવો તરફ લઈ જાય છે તે અમે અનુભવ્યું.

અરુણાચલ પ્રદેશ એકદમ ઉત્તરમાં આવેલો છે. ગુજરાત કરતાં પણ મોટો વિસ્તાર હોય એમ લાગે. પણ આખો પર્વતીય વિસ્તાર. પહેલાં 'નેફા' નામે ઓળખાતો. મુખ્ય શહેર ઈટાનગરથી થોડે દૂર 'મેકમોહન રેખા' અને ચીનની સરહદ દેખાય છે. સરકારે ખૂબ ખર્ચ કરીને રસ્તાઓ બાંધી, વાહનવ્યવહારની સુગમતા કરી છે. આ સિવાય લોકોને ભારત અભિમુખ કરવાના પણ ખૂબ પ્રયાસો કર્યા છે અને એમાં સહુથી વધારે ફાળો રામકૃષ્ણ મિશનનો છે, એ અમે જાણ્યું અને જાતે જોયું, અનુભવ્યું. આ રાજ્યમાં આલોંગ, નરોત્તમનગર અને ઈટાનગરમાં એમ મિશનનાં ૩ કેન્દ્રો છે. પ્રથમ બે શહેરોમાં શિક્ષણનાં મોટાં કેન્દ્રો છે, શાળાઓ ચાલે છે. જેમાં એ પ્રદેશનાં બાળકો શિક્ષણ લઈ રહ્યાં છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ તમામ વિદ્યાર્થીઓનો તમામ ખર્ચ મિશન કરે છે.

દરેક શાખામાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ સ્વામી વિવેકાનંદે પ્રબોધેલ 'માનવ નિર્માણકારી શિક્ષણ' લઈ રહ્યા છે. ત્યાંની પ્રજાને મિશન તરફ ખૂબ માન, આદર અને પ્રેમ છે. તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે તેમના શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્યની સુવિધા મિશનને આભારી છે. નરોત્તમનગર અને આલોંગની શિક્ષણ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ છેક અખિલ ભારતીય કક્ષાએ દર વર્ષે મોટી સંસ્થામાં આગળ રહે છે, તે શાળાઓ દિલ્હીની ભારત સરકારના માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ પરીક્ષા બોર્ડ સાથે જોડાયેલા છે.

ઈટાનગરમાં રામકૃષ્ણ મિશનની મોટી હૉસ્પિટલ છે, જે આખા રાજ્યમાં એકમાત્ર સંપૂર્ણ આરોગ્ય સુવિધાઓ ધરાવતી હૉસ્પિટલ છે ત્યાંના સ્વામીજીએ અમારી સાથે રહીને, ફરી ફરીને ઝીણવટથી હૉસ્પિટલ અમને બતાવી ત અમે જોયું કે સવારના પાંચ વાગ્યાઈ ઓ.પી.ડી.ના દર્દીઓની નોંધણી શરૂ થઈ ગઈ છે. દૂર દૂરથી લોકો આ હૉસ્પિટલમાં ચિકિત્સા માટે આવે છે. મેડિકલની દરેક શાખા - દાંતથી માંડીને ઓર્થોપેડિક, રેડિયોલોજી વગેરેના અલગ અલગ વોર્ડ છે. હૉસ્પિટલના સ્ટાફને યોગ્ય મહેનતાણુ ઉપરાંત રહેવાના ક્વાર્ટર્સ પણ આપવામાં આવે છે. જેથી ૨૪ કલાક દર્દીની સેવા કરી શકાય. કુલ ૨૫૦ જેટલાં ક્વાર્ટર્સ છે, આશ્ચર્યજનક બાબત તો એ છે કે અહીં હૉસ્પિટલને અલગ 'હેલીપેડ' છે, જેથી દર્દી રાજ્યના ગમે તે ભાગમાંથી હૉસ્પિટલ સુધી પહોંચી શકે. આ સગવડ પણ રાજ્ય સરકારે આપી છે. હૉસ્પિટલનું કેન્દ્રવર્તી સંચાલન સંન્યાસીઓ કરે છે. કેટલાક બીજા અંદરના વિભાગો પણ સાધુઓ સંભાળે છે. નર્સ માટે ક્વાર્ટર્સ ઉપરાંત નર્સિંગ શાળા પણ ચાલે છે. ત્યાંના અધ્યક્ષ સ્વામીજીની ઉંમર ૮૦-૮૫ ઉપરની છે પણ તેમણે શૂન્યમાંથી સર્જન કરેલું છે. જ્યારે કામ શરૂ કર્યું ત્યારે જ તેમની ઉં. ૬૦ વર્ષ ઉપરની થઈ હતી, તેમને મળ્યા. તેમનું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, સાદાઈ, નમ્રતા, તેજસ્વિતા અને ખાસ તો શ્રીરામકૃષ્ણના ભક્તો માટેનો હૃદયપૂર્વકનો પ્રેમાદર જોઈ, રામકૃષ્ણ સાધુનું ઉત્તમ ઉદાહરણ નજર સામે દેખાય અનુભવાય.

ઈટાનગર ગામ તાજું વસેલું લાગે છે. કારણ મિશનની હૉસ્પિટલ શરૂ થઈ તે પહેલાં તો ગામડું જ હતું. હૉસ્પિટલની સાથે જાણે ગામ

પણ સમૃદ્ધ થયું છે તેવું દેખાય. ગામમાં રસ્તાઓ પાકા, મકાનો સુંદર ટેકરીઓ પર, અદ્યતન ત્રણ ચાર મૉલ (બજાર) જે પશ્ચિમી ઢબના દેખાય છે. અહીં બૌદ્ધ ધર્મનો પણ સારો પ્રભાવ છે. એક સુંદર બૌદ્ધ મંદિરનું શ્રી દલાઈલામાએ હમણાં જ પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું. બીજો પણ એક મઠ છે. મિશનના જ એક સંન્યાસી અમને ત્યાં લઈ ગયા. તેમને ઘણા આદરથી આવકાર અપાયો અને તેમને લીધે અમારું પણ સરસ સ્વાગત થયું. આમ અમે બૌદ્ધોની મિશન તરફની આદરની લાગણીને જોઈ, અનુભવી. આ સિવાય ઇટાનગરનું મ્યુઝિયમ અત્યંત વિશાળ અને સુંદર છે, અને તેમાં જીવંત લાગે તેવા મોડેલ્સની સહાયથી અરુણાચલ પ્રદેશની સંસ્કૃતિ, રિવાજ, પહેરવેશ, હથિયારો વગેરે ખૂબ વ્યવસ્થિત અને આધુનિક ટેક્નિકથી દર્શાવાયા છે.

આ સિવાય પણ અગરતલામાં (ત્રિપુરા) વિવેકનગર આશ્રમ છે. આ રાજ્ય સામ્યવાદીઓની અસરવાળું છે. ત્યાં સામ્યવાદી સરકારો ઘણીવાર ચૂંટાઈ આવી છે. પરંતુ મિશનના કાર્ય તરફ પહેલાં જેવો પૂર્વગ્રહ નથી. રાજ્યની જે ફરજો છે તેવી જ કેટલીક ફરજો મિશને ઉપાડી લીધી હોઈ અને તે ઉત્કૃષ્ટ હોઈ સહકાર મળતો રહે છે.

આમ ઉત્તર-પૂર્વના આશ્રમોની યાત્રા કરી અને આપણા દેશના એક મૂલ્યવાન સૌંદર્ય ભરપૂર અંગને જોઈ જાણી શકાયું તથા રામકૃષ્ણ મિશનના ઘનિષ્ઠ પરિચયમાં આવી શક્યા, તેની કૃતકૃત્યતા આજે પણ અનુભવીએ છીએ.

જેને આખો વખત મહેનત-મજૂરી કરવી પડતી હોય, તેને આત્મ-સુધાર માટે વખત ક્યાંથી મળે, એમ પૂછવામાં આવે છે. તેનો જવાબ એ છે કે, આપણે સાચા દિલથી એમ કરવા ઇચ્છીએ, તો ગમે ત્યાંથી આપણને વખત મળી રહે છે, અથવા આપણે શોધી શકીએ છીએ. જે કંઈ અવકાશની ક્ષણો મળે, તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવો એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે.

-ચેનિંગ

રોજ રાતે આપણે આપણી જાતનો હિસાબ લેવો જોઈએ: મારી કઈ નિર્બળતા મેં આજે જીતી? કઈ કામનાઓનો મેં સામનો કર્યો? ક્યાં પ્રલોભનો મે ટાળ્યાં? કયો સદ્ગુણ સાધ્યો? જો રોજ આપણે આપણા દુર્ગુણોની કબૂલાત કરતા થઈએ, તો તે જરૂર ઘટતા જાય.

-સેનેકા

સ્મૃતિની છીપમાં

'વ્હીચ સ્કૂલ ડિડ યૂ ગો ટુ?'

(મારી નિશાળ)

કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

૧૯૬૫ની લડાઈ હજી હાલમાં જ ખતમ થઈ હતી. અમારી ડિવિઝન બૉર્ડરથી કેટલાક માઈલ દૂર મોરચા બાંધીને 'સ્ટૅન્ડ ટૂ' — એટલે શસ્ત્રસજ્જ હાલતમાં તૈયાર 'બેઠી' હતી. લડાઈ ખતમ થવાથી એક રીતે તો અમે બધા નિરાંતનો શ્વાસ લઈ અમારા કાયમી કૅમ્પમાં પાછા વળવા માટેના હુકમની રાહ જોઈને બેઠા હતા. સવારના પહોરમાં કાશ્મીરની કડકડતી ટાઢમાં બે માઈલની દોડ, ત્યાર બાદ દિવસ દરમિયાન સૈનિક જીવનના નિત્યકર્મ પતાવીને અમારા મોટા ભાગનો સમય ઑફિસર્સ મેસમાં જતો. શિરામણ, બપોરનું ભોજન અને સાંજે પ્લૅટૂનના જવાનો સાથે સામૂહિક રમતગમત કર્યા પછી નહાઈને વાળુ માટે પાછા મેસમાં. આમ બટાલિયનના બધા અફસરો માટે મેસ એક 'ફોકલ પૉઈન્ટ' હતી. અમારી બટાલિયન આર્મર્ડ બ્રિગેડ — એટલે ટૅંકના ત્રણ રિસાલાઓના જૂથનો એક ભાગ હતી. આથી ઘણી વાર અમારા બ્રિગેડ કમાન્ડર અને ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ જૂની અને પ્રખ્યાત રિસાલા રેજીમેન્ટના અફસરો અમારી મેસમાં અનૌપચારિક મુલાકાત માટે આવતા. જૂના રિસાલાઓમાંના અફસરો કાં તો જૂના સંસ્થાનિકો (રાજ પરિવાર)માંથી અથવા 'મેયો કૉલેજ', 'ડૂન સ્કૂલ', 'બિશપ કૉટન' જેવી પ્રખ્યાત શાળાઓમાંથી જ ચૂંટાય અને તેઓ જ્યારે કોઈ પણ મેસમાં આવે ત્યારે વાતચીત હરી ફરીને અંગ્રેજી સાહિત્ય, અંગ્રેજી ફિલ્મ અને નવા પ્રસિદ્ધ થયેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપર આવે.

એક દિવસ અમારા બ્રિગેડ કમાન્ડર બ્રિગેડીઅર ગરેવાલ*, મેજર પૅડી સિંઘ (ખરું નામ પર્દુમન સિંઘ) અને કૅપ્ટન કે. એસ. (કુમારશ્રી) શિવકુમાર સિંહ આવ્યા. બ્રિગેડ કમાન્ડર મેયો કૉલેજમાં ભણેલા; પૅડી 'બિશપ કૉટન'માં અને શિવકુમાર સેન્ટ સ્ટીવન્સ કૉલેજના. વાત ચાલી અંગ્રેજી વિનોદકથા લેખક પી. જી. વુડહાઊસ પર. અંગ્રેજીના 'ડ્રાય હ્યુમર' ઉપર મેં ઑસ્કર વાઈલ્ડ અને બર્નાર્ડ શૉના વ્યંગ વિશે વાતચીત કરી ત્યારે બ્રિગેડ કમાન્ડરે મને પૂછ્યું, ''યંગમૅન, વ્હીચ સ્કૂલ ડિડ યૂ ગો ટુ? યૂ સર્ટન્લી નો યોર પી'ઝ ઍન્ડ ક્યૂ'ઝ. ગુડ, ગુડ.'' (શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કહીએ તો, 'કેમ, અલ્યા, કઈ નિશાળમાં ભણ્યો'છ? સરસ, સરસ. તું જે કાંઈ ભણ્યો છે, તે બરાબર કોઠે પાડ્યું લાગે છે.')

હવે હું બધાને કેવી રીતે સમજાવું કે ભણતો હતો ત્યારે મારી નિશાળ 'ત્રણ દરવાજા ટિટોરીઅલ.' અને ત્યાર બાદ વર્ષો પછી હવે તેથીય વધુ લાંબા નામથી ઓળખાય છે? છતાં શાળા પ્રત્યેના મારાં અભિમાન અને ગૌરવને કારણે વિના સંકોચે મેં કહ્યું, 'આય્ ઍમ ફ્રૉમ ટ્યુટોરિયલ હાઈ, ઈન અહેમદાબાદ.'

'નેવર હર્ડ ઑફ દૅટ વન. બટ ઈટ મસ્ટ બી અ ગુડ સ્કૂલ'. બ્રિગેડિયરે કહ્યું.

બ્રિગેડ કમાન્ડરની વાત સાવ સાચી હતી. ભારતમાં અમદાવાદની બહાર ભાગ્યે જ કોઈએ

---

* સેના સંબંધી માહિતી ગુપ્ત રાખવા ખાતર અફસરોનાં તેમ જ સેના યુનિટનાં ખરાં નામ આપ્યા નથી.

અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા પાસે આવેલી, ફુટપાથપરના કેરિયાઓના ઝૂમખા પાછળ નતાય ની, એક જમાનામા બૅલેન્ટાઈનની હવેલી તરીકે ઓળખાતી વલદા (ડચ) વેપારીઓની વખારમા સ્થપાયેલી અમારી શાળા વિશે સાભળ્યુ હશે પરતુ શાળાની નામના તો તેમાથી ભાગીન નીકળલા નામાકિત અને અનામિક વિદ્યાર્થીઓના મુખમાથી નીકળેલ શાળા પ્રત્યેના ગૌરવ અને કૃતકૃત્યતાની ભાવનાના શબ્દોમા પ્રદર્શિત થતી હોય છે શાળા એટલે શાળાના શિક્ષકો, તેમાગે વિદ્યાર્થીઓને આપેલ આદર્શોનો વારસો, સસ્કાર, જીવન જીવવાની કળા, અને તના પ્રતિબિબ તરીકે વિદ્યાર્થીના હૃદયમા જન્મતી શાળા માટે ઋણની ભાવના અને અભિમાન — આ બધાનો સમન્વય અને વિદ્યાર્થીઓના હૈયામા કાયમ માટે વસી જાય ત સાચી શાળા આવી શાળાઓમા પ્રમુખ સ્થાને હતી અમારી નિશાળ

મારા પિતાજીના અવસાન પછી તેમની ૬ ની નોકરીનુ નાનુ ગામ મૂકી હુ અમદાવાદ મારા બહેનને ઘેર આવ્યો હતો તેઓ એક પ્રાથમિક શાળામા શિક્ષિકા હતા મને શાળાના ફર્સ્ટ સ્ટાન્ડર્ડમા દાખલ કરાવી તેઓ કામે ગયા જુલાઈનો મહિનો હતો ઉનાળાની પ્રખર ગરમીમા મન ભયકર તરસ લાગી હતી, એટલે સૌ પ્રથમ ગયો પાણીની કોટડી પાસે ત્યા છ ફીટ ઊચા, નકદ પૂણી જેવી ભરાવદાર મૂછો વાળા મહાદવ ભૈયાજી સાથે મુલાકાત થઈ ભૈયાજી શાળાના મકાનમા જ રહેતા બાળકો પ્રત્યે તેમને અત્યત આદર તેમને તેમના પૌત્ર પૌત્રીઓ યાદ આવતા હશે, કે કેમ, પણ તેમની આખોમા હમેશા નમાણાશ અને પ્રેમ જણાય સ્મિત કરે ત્યારે આખો ચહેરો હસી ઊઠે શાળામા સાત વર્ષ કાઢ્યા, અને અમે મહાદવ ભૈયાની સતત મૂક સેવાનો લાભ લેતા જ રહ્યા મૂક સેવા અને તથાકથિત મૂક સેવકો — જઓ સેવાના અને લાખોનો વારસો સતાનો માટે મૂકી જતા હોય છે — તેમની મૂક સેવા વિશે ઘણુ વાચ્યુ અને સાભળ્યુ, પણ ખરી મૂક સેવા જોઈ મહાદવ ભૈયાજીના કર્મયોગમા

શાળાની શરૂઆત થતી પ્રાર્થના અને એસેમ્બ્લીથી અરવિદરાય સાહેબ તેમના મધુર અવાજમા 'હે જગત્રાતા, વિશ્વવિધાતા ' અને 'રચા પભુ તૂને સસાર સારા' ગવડાવતા ત્યાર પછી પ્રિન્સિપાલ વિનાયકરાવ ત્રિવેદીસાહેબ સર્વધર્મસહિષ્ણુતાના વચનો સભળાવે અને અમે અમારા વર્ગોમા જઈએ શરૂઆતના ત્રણ વર્ષ કેવી રીત વીતી ગયા ખબર ન પડી પણ ભણતરના ખરો આનદ આઠમા ધોરણથી અનુભવવા લાગ્યો

અમારા શિક્ષકો વિશ જેટલુ કહીએ, ઓછુ જ પડે સાચા અર્થમા આદર્શોને વરેલા અમારા ગુરુજનો હમેશા વદનીય રહેશે ચિરસ્મરણીય ગણાય એવા અમારા ગુજરાતી અને અગ્રેજીના શિક્ષક હતા દિવટિયા સાહેબ માનવેન્દ્ર નાથ રૉયની રૅડીકલ હ્યુમેનિસ્ટ પાર્ટીની ઇન્ટેલેક્ચુઅલ વિચારધારા રાખનાર દિવેટિયા સાહેબ રોજિદા જીવનમા પ્રામાણિકતાની આવશ્યકતા, આદર્શ જીવનમૂલ્યોની ઉપાસના, વ્યક્તિ સન્માન અને ઇન્ટેગ્રિટી ઉપર હમેશા ભાર આપતા અમારા વર્ગમા અમારા બધાથી લગભગ ત્રણેક વર્ષ મોટા બે મુસ્લિમ યુવાનો હતા સાહેબ તેમની ઉમરને ધ્યાનમા લઈ તેમને કોઈ સવાલ પૂછવો હોય તો તેમને 'મિયા સાહેબ' કહીન જ સવાલ પૂછે આમાના એકને લાગતુ સાહેબ તમની ઠેકડી ઉડાવે છે અક દિવસ તેણે સાહેબને ચેલેન્જ કર્યા ને કહ્યુ, તમને ફરી કદી 'મિયા સાહેબ' ન કહેવુ સાહેબને ઘણુ દુ ખ થયુ તેમણે જવાબ આપ્યો, 'જુઓ, ભાઈ, તમને પહેલી વાર મ મિયા સાહેબ તરીકે સબોધ્યા, તે પહેલા શહેરની શિક્ષક

સૈયદ સાહેબને મેં પૂછી લીધું હતું આ સંબોધન માનવાચક છે કે નહીં.' જ્યારે તેમણે હા કહી, ત્યાર પછી જ મેં તમને આમ સંબોધ્યા. આજથી હું તમને તમારા નામથી બોલાવીશ, પણ એક વિનંતી કરીશ: Please take the chip off your shoulder. આનાથી ભવિષ્યમાં તમને અકારણ ક્લેશ નહીં ઊપજે.'

દ્વિવેટિયા સાહેબની શિક્ષણ શૈલી સરળ પણ અદ્ભુત હતી. ગુજરાતી સાહિત્યનો રસાસ્વાદ, અંગ્રેજી કવિતા સમૃદ્ધિનો પરિચય, વર્ડ્ઝવર્થનો નિસર્ગપ્રેમ અને સેક્સપિયરનાં સૉનેટ એટલી તન્મયતાથી શીખવ્યાં કે તે અમારા કૉલેજનાં વર્ષોમાં પણ કામ આવ્યાં. કોઈ પણ વિદ્યાર્થીએ સારો નિબંધ લખ્યો હોય તો તેની પાસેથી ક્લાસમાં વંચાવે. દરેક વિદ્યાર્થીનું ઉચ્ચારણ સારું થાય તે માટે અંગ્રેજીના પાઠ અને કવિતા બધા પાસેથી મોટેથી વંચાવે. અને જીવનની કલા વિશેના તેમનાં સમયાનુસાર વચનો તો મનમાં સોંસરાં ઊતરી જાય. અમારા વર્ગનો એક વિદ્યાર્થી આમ તો હંમેશાં પહેલી પાટલી પર બેસે. સામાન્ય પરિસ્થિતિનો આ છોકરો હતો, પણ ઘણો હોશિયાર. એક વાર દ્વિવેટિયા સાહેબે તેને રોજની જગ્યા પર ન જોયો, અને પૂછ્યું, 'અરે, આ મહાપુરુષ ક્યાં ગયો?' મહાપુરુષ એમનો પ્રિય શબ્દ. પેલા ભાઈ તે દિવસે છેલ્લી પાટલી પર બેઠા હતા. તેમણે હાથ ઊંચો કર્યો. સાહેબે તેને પાછળ બેસવાનું કારણ પૂછ્યું, ભાઈ ઊભા તો થયા પણ કાંઈ બોલી ન શક્યા. પણ સાહેબની નજર તેના ફાટી ગયેલા ખમીસ પર ગઈ, અને તરત જાણી ગયા. તેમણે તેને તેની મૂળ જગ્યાએ બેસી જવા કહ્યું, અને વર્ગને સંબોધીને કહ્યું, 'તમારા ફાટી ગયેલા કપડામાંથી જો સદ્ગુણો ડોકિયાં કરતા હોય, તો ફાટેલા કપડાંથી તમારે શરમાવું ન જોઈએ.'

બે વર્ષ પછી દ્વિવેટિયા સાહેબ છોટાઉદેપુર કે લુણાવાડા હેડમાસ્તર તરીકે ગયા, પણ અમારા બધાનાં હૃદયોમાં આદર્શોની મહેક કાયમ માટે મૂકતા ગયા. અંગત રીતે મને તો તેમણે વારસામાં અનેક રત્નો આપ્યાં: ગુજરાતી અને અંગ્રેજી વાઙ્મય પરત્વે અખૂટ રસ; નૈતિકતાનાં મૂલ્યો જીવનમાં ઉતારવાની ભલામણ અને વાચન પ્રત્યે ઉત્સાહની ભાવના જાળવી રાખવાનો ઉપદેશ. તેમનાં આ બધાં વચનો મને જીવનના જુદા જુદા મુકામ પર ઘણા કામ આવ્યાં. મારા લખેલા નિબંધો તેમને બહુ ગમતા, અને હંમેશાં મારી પાસેથી વર્ગમાં વંચાવે. તેમનું આ પ્રોત્સાહનનું અનુસરણ આગળ જતાં — શાળા છોડ્યા પછી પણ મેં ચાલુ રાખ્યું, અને તે ઠેઠ લંડન સુધી કામ આવ્યું. ઈંગ્લંડમાં મને પ્રથમ 'બ્રેક' મળ્યો તે સ્થાનિક ગુજરાતી સામયિકમાં. અહીં મારું મુખ્ય કામ મૌલિક 'ફીચર્સ' અને અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ પુસ્તકોની સાહિત્ય સમીક્ષા લખવા ઉપરાંત અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાંતરો કરવાનું હતું. તલવાર કરતાં કલમ વધુ શક્તિશાળી હોય છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો!

અમારી શાળા ઉમદા શિક્ષકોની જાણે ખાણ હતી. શરૂઆતનાં વર્ષોની યાદગીરી રહી ગઈ હોય તો તે અમારા ડ્રૉઈંગ શિક્ષક ભટ્ટસાહેબની. ઊંચું ખડતલ શરીર, બદામી રંગનો લૉંગ કોટ, ધોતિયું અને માથાપર કાળી ટોપી પહેરેલા ભટ્ટસાહેબ ચાલીસ મિનિટના ક્લાસમાં વીસ વાર એક વાક્ય ફરી ફરી બોલતા: 'ધ મોર યૂ સી, ધ મોર યૂ લર્ન'. આ વાક્ય અમને મિલિટરીમાં ઑબ્ઝર્વેશન પોસ્ટ પર અને 'ફૉરવર્ડ ઑબ્ઝર્વેશન ઑફિસર' તરીકે ઘણું કામ આવ્યું. પણ આ વાક્ય પાછળનો તેમનો ઉદ્દેશ હતો અમારું 'મેમરી ડ્રૉઈંગ' તથા 'સ્ટીલ લાઈફ'માં કૌશલ્ય કેળવવાનો. અખૂટ પ્રેમથી શીખવે, અને સારા વિદ્યાર્થી પાસેથી વખત મળે તો શીખવાનો

આગ્રહ રાખે આમાના એક વિદ્યાર્થીનુ નામ તે હમેશા લે 'પિરાજીની કળા જોશો તો તમને ઘણુ જાણવા અને શીખવા મળશે,' અને તેમના ચિત્રો બતાવે પણ ખરા

ભટ્ટસાહેબના આ પ્રિય શિષ્ય તે ભારતના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર અને અમદાવાદની સ્કૂલ ઑફ આર્કિટેક્ચરના આર્ટ પ્રોફેસર પિરાજી સાગરા

આમ તો બધા જ શિક્ષકો ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાના, પણ માન ઉલ્લેખ કરવો હોય તો અમારા હેડમાસ્ટર સાહેબ, ઇતિહાસના ઓઝા સાહેબ અને કેમિસ્ટ્રીના શાહ સાહેબ શાહ સાહેબનુ નામ લેતા કાન પકડવાનુ મન થાય એવા ગુણી ગુરુ કેમિસ્ટ્રી તમાણે એવી સુદરતાથી શીખવી, જાણે તે એક પ્રકૃતિનુ સુદર ગીત ન હોય! સુદરમની કવિતા તેમના સૌદર્યપૂર્ણ 'એસોસિએશન'ને લીધે જેટલી સરળતાથી યાદ રહે એવી સરળતા અને રસિકતાથી કેમિકલ રીએક્શનના નિયમો શીખવે અમારા વર્ગમા મારા સહિત લગભગ દરેક જણને એસ એસ સી મા કેમિસ્ટ્રીમા નેવુ ટકા માર્ક આવ્યા હતા આવા જ હતા અમારા ઇતિહાસના ઓઝા સાહેબ ક્લાસમા કોઈ પુસ્તક કે નોટસની મદદ લીધા વગર ઓઝા સાહેબ ઇંગ્લડના, ભારતનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ શીખવે ત્યારે એવુ લાગે કે તેઓ ડ્યુમાની 'કાઉન્ટ ઑફ મૉન્ટેક્રીસ્ટો' અથવા ગુણવતરાય આચાર્યની કોઈ નાગરકથા કહેતા હોય! તે પણ 'ડાયાલોગ' સાથે પીટ અર્લ ઑફ ચૅટમના શબ્દો 'આય વીલ વિન કૅનેડા ઇન જર્મની', અને કૌટિલ્યની પ્રતિજ્ઞા એવી રીતે 'ડીલીવર' કરે, જાણે તે પ્રસગ આપણી નજર સામે જ ભજવાઈ રહ્યો હોય તેમાણે અમને પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાત રિયાસતકાર સરદેસાઈના સચિત્ર પુસ્તકો વાચવા માટે પ્રેરણા આપી આમ તેમાણે અમને સશોધન કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપ્યુ એસ એસ સી મા મને ઇતિહાસમા ડિસ્ટિક્શન મળ્યુ તો લાગ્યુ શાળામા હુ તે વિષયમા પ્રથમ છુ આ ભ્રમ હતો તે ઠેઠ હમણા અમેરિકા ગયો ત્યારે જાણવા મળ્યુ ત્યા મારા ક્લાસ-મેટ ધીરુએ કહ્યુ કે તેને પણ ઇતિહાસમા મને મળ્યા એટલા જ માર્ક મળ્યા હતા આવા અમારા તે વખતના ઓઝા સાહેબ હાલ ગુજરાતના ઇતિહાસના આધારભૂત 'ઑથોરિટી' ગણાય છે

આમ તો ભૂલ્યા ભુલાય નહીંમા હતા સસ્કૃતના શાસ્ત્રીસાહેબ જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાથી તેઓ તાજા આવેલા, ત્યારે તેમનુ પહેલુ સબોધન હતુ, 'ભાયુ ને બેનુ, આજે આપણે સુભાષિતુ ભાણવાના છૈયે ' પરતુ આને બાજુએ મૂકીએ તો તેમના શીખવેલા સુભાષિતો, અને સસ્કૃતના સ્વચ્છ ઉચ્ચારણનો તેમાણે કરાવેલો અભ્યાસ હજી યાદ છે બીજા હતા ફીઝિક્સના કમળાશકર સાહેબ 'ગરમીથી દળ વધઅઅ અને ઠડીથી દળ ઘટઅઅ ' કહે તેમ ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓ પણ એવુ જ બોલે — પણ તેમની ગેરહાજરીમા

અમારા હેડમાસ્તર સાહેબ તો અમારા માનસપટલ પર અવિસ્મરણીય થઈ ગયા પાચ ફીટ બે ઇંચની ઊચાઈ, પણ વ્યક્તિત્વ એક ધારદાર બરછી જેવુ કોટ પાટલૂન, ટાઈ અને માથે કાળી ટોપી પહેરેલા સાહેબ રાઉન્ડ ઉપર નીકળે ત્યારે તેમના એડીવાળા બૂટના અવાજથી આખી નિશાળમા સોપો પડી જાય એમની ધાક તો ભલભલાને ધ્રૂજવી દે તેવી અમે જ્યારે સેકન્ડ સ્ટાન્ડર્ડમા હતા ત્યારે અમારા વર્ગના એક છોકરાએ રિસેસમા ચાદલિયો ફોડ્યો બસ, પછી તો પેલાની આવી બની હેડમાસ્ટરસાહેબ તેને શાળાના ત્રીસે-ત્રીસ ક્લાસમા લઈ ગયા, અને દરેક ક્લાસમા તેને આકરાણીથી ફીબ્યો અને બધાને જણાવ્યુ કે આમ શા માટે કરવામાં

આવ્યું. કોણ જાણે કેમ, પણ પેલો છોકરો ફરી કદી પણ નિશાળમાં ન આવ્યો. એની પોળમાં રહેનારા કોઈક વિદ્યાર્થીએ વાત આણી કે અગાસી પર રમતાં રમતાં તેનો પગ સરકી ગયો હતો અને સીધો સડક પર પડી જતાં તેનું અવસાન થયું હતું.

કોણ જાણે કેમ, પણ હેડમાસ્ટર સાહેબ ત્યાર બાદ ઘણા જ બદલાયા. ચહેરા પર સખ્તાઈની જગ્યાએ એક પ્રકારની સૌમ્યતા, એક આછી કરુણા આવી. પણ અન્ય શિક્ષકોની જેમ વિદ્યાર્થીઓ સાથેની આત્મીયતા તેમનામાં ઘણી મોડી આવી. અમને તેમની સાથે નજીકનો સંપર્ક ઠેઠ એસ.એસ.સી.ના — એટલે અગિયારમા વર્ગમાં આવ્યો. આમ ન થયું હોત તો અમે એક વિદ્વાન શિક્ષકના જ્ઞાનદાનના યજ્ઞથી વંચિત રહી ગયા હોત.

સાહેબે અમારા ગુજરાતીના વર્ગ લીધા. સુંદરમ્‌ની કવિતામાં કવિનું ભાવચિંતન અને આધ્યાત્મિક ગહનતા, સ્નેહરશ્મિનાં કાવ્યો — આ બધાં તેમણે એક એવી સુંદર interactive (આંતર ક્રિયાત્મક) પદ્ધતિથી શીખવ્યાં કે અમારા માટે કવિતાના આસ્વાદનો વિશાળ રસસાગર ખૂલી ગયો. એક શાંત સાગરમાં નૌકા વિહાર કરીએ તેમ સાહેબે અમારો ગુજરાતીનો કૉર્સ પૂરો કર્યો ત્યારે અમે તેમને એક ઉત્તમ શિક્ષક તરીકે જાણ્યા, નહીં કે એક 'ટેરર' તરીકે.

આવા હતા અમારા ગુરુજનો. સંસ્કૃતમાં કહે છે 'યથા રાજા તથા પ્રજા', તેમ અમારી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ પણ નીવડ્યા. હું દાખલ થયો ત્યારે શાળાની ઑફિસ બહાર બે ફોટા લટકતા હતા. તેમાંના એકે મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. જૂની સ્ટાઈલનું બંધ કૉલરનું શર્ટ, કોટ, માથા પર ગોળ કાળી ટોપી અને તેજસ્વી આંખ ધરાવતા આ વિદ્યાર્થી મૅટ્રિકમાં તે વખતના આખા મુંબઈ રાજ્યમાં ટૉપ માર્ક્સ લાવ્યા હતા. ઘણાં વર્ષો બાદ તેમનું નામ છાપાઓમાં વાંચ્યું: મિસ્ટર જસ્ટિસ નોમાન, ગુજરાત હાઈકોર્ટના વિદ્વાન જજ.

અમે ત્રીજા ધોરણમાં હતા ત્યારે શાળામાં વાત ફેલાઈ કે અમદાવાદના ધનિક અને પ્રખ્યાત પારસી કુટુંબે તેમના પુત્રને 'મોટી' અને 'પ્રખ્યાત' (!) ગણાતી શાળાઓમાં મોકલવાને બદલે અમારી શાળામાં દાખલ કર્યો. મારા પિતરાઈ ભાઈના વર્ગમાં આ છોકરો આવ્યો. ભાઈએ તેમને આ બાબત પૂછ્યું તો તેમણે જવાબ આપ્યો, 'મારાં મમી અને ડૅડીનું કહેવું છે કે મોટી નિશાળ કરતાં સારી નિશાળમાં ભણવું સારું'. સારી નિશાળમાં શિક્ષણ મેળવેલ આ ભાઈ મારા સાંભળવા પ્રમાણે હાલમાં અમદાવાદની ખાનપુરમાં આવેલી વિશ્વવિખ્યાત હોટેલના માલિક છે.

મારા પોતાના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ કેટલી હદ સુધી આદર્શવાદી નીકળશે તેનો ખ્યાલ ઘણાં વર્ષો પછી મળ્યો. ભારતીય લશ્કરમાં સેકન્ડ લેફ્ટનન્ટ તરીકે મારી નિમણૂક થયા બાદ રજાઓમાં હું અમદાવાદ આવ્યો હતો. ભદ્રકાળીના મંદિર પાસે એક દિવસ દિનકર શાહ (માઈનસ કપાળપરનું વૈષ્ણવ ચિહ્ન) મળ્યા. મેં સાંભળ્યું હતું કે તેઓ સિવિલ એન્જિનિયર થયા હતા. ખબરઅંતર બાદ તેમણે કહ્યું, 'નરેન્દ્ર, નેક્સ્ટ વીક હું અમેરિકા જઉં છું. શાળામાં કેળવેલા આદર્શોને મેં પીડબલ્યુડી ખાતામાં ખાસ ચીવટથી અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરિણામે અત્યાર સુધીની આખી સર્વિસ રણમાં અને ખારાપાટમાં કાઢી. હવે સહન નથી થતું. શિકાગો આવવાનું થાય તો મળજે. મારું લેટેસ્ટ ઍડ્રેસ મારા ઘેરથી મેળવી લેજે. આવો જ અનુભવ મારા બીજા મિત્ર ધીરુનો હતો. અમેરિકામાં સ્ટ્રક્ચરલ એન્જિનિયરિંગમાં સુવર્ણપદક અને અન્ય પારિતોષિકો મેળવનાર

ધીરુના મનમા સ્વદેશપ્રેમ જાગ્યો, અને નવી દિલ્હીમા સરકારી નોકરીમા જોડાયો 'ગુજરાતી માણસને રાજધાનીમા તે વખતે જે કાઈ ભોગવવુ પડતુ હતુ તેમા પ્રાતવાદનો પ્રકોપ સૌથી પ્રખર હતો તેમા પણ અમેરિકાની પ્રખ્યાત યુનિવર્સિટીમા મેળવેલ માસ્ટર્સને લીધે ઈર્ષ્યાનુ પ્રમાણ કઈક વધુ જ નીકળ્યુ ગ્રીન કાર્ડ એક્સપાયર થાય તે પહેલા તે અમેરિકા પાછો ગયો થોડા વર્ષો પહેલા હુ જ્યારે પહેલી વાર અમેરિકા ગયો ત્યારે તેને ફોન કર્યો માઈલો દૂરથી મારતે ઘોડે અસવાર આવે તેમ ધીરુ મળવા આવ્યો અને ઘેર લઈ ગયો આજે અમેરિકામા તે એક સફળ કન્સલ્ટિંગ એન્જિનિયર છે ઝુલ્ફીકાર બુખારી જન્નતનશીન થયા તે પહેલા લંડનમા હબીબ બૅંકનો જનરલ મૅનેજર હતો, અને શફી મનસુરી બ્રિટનના એક રૉયલ બરોમા સફળ નાયકાઍટ્રીસ્ટ છે ફોર્થ સુધી સાથે રહેલ ગુલ મોહમ્મદ મનસુરી ૧૯૪૮મા પાકિસ્તાન ગયા, પણ ભારત ફરવા આવે તો અમને મળ્યા વગર ન જાય આ ઉપરાત સેકડો 'ઓલ્ડ બાયઝ' અને 'ઓલ્ડ ગર્લ્સ' એવા હશે, જેમણે શાળાનુ નામ રોશન કર્યું હશે આનો એક અનુભવ કહુ, મારી સાથે ભણતા એક મુસ્લિમ ભાઈને સજોગવશાત્ ભણતર મૂકીને નોકરી લેવી પડી વર્ષો બાદ હુ એમએમટીએસની બસમા પ્રવાસ કરતો હતો ટિકિટ આપવા જે કડકટર આવ્યા તે આ ભાઈ હતા અમે એકબીજાના ખબરઅતર પૂછ્યા ત્યાર બાદ તેમણે મને ટિકિટ આપી, પણ પૈસા ન લીધા 'ઈતને સાલા બાદ મિલા, તેરેકુ તો ચાય પિલાની ચાહિયે, મગર ટાઈમ નહી હૈ હમસે ઈત્તી ખીદમત ભલે હો જાય', કહી ઊપલા માળે ટિકિટ આપવા જતા રહ્યા મારે તો બીજા સ્ટૉપ પર ઊતરવાનુ હતુ ભાઈ ટિકિટ ન આપત તો પણ ચાલી જાત તેમણે આવુ ન કર્યું શાળામા મેળવેલ પ્રામાણિકતાનો વારસો તેમણે બરાબર જાળવી રાખ્યો હતો

મારી નિશાળના ઘણા 'ઓલ્ડ બાયઝ' અને 'ઑલ્ડ ગર્લ્સ' દેશ પરદેશમા મળ્યા એકબીજાને મળીને જે ખુશી થાય એવી કદાચ સગાવહાલાઓને મળીને પણ ન થાય કાશ્મીરમા મારા વર્ગ-બધુ મળી ગયા, જે ભારતીય સેનાના આર્ટિલરી (તોપખાના)મા મેજર હતા લડનમા એક 'ઓલ્ડ ગર્લ' મળી ગયા તેમની સાથે શાળાની વાત નીકળી તો એમની આખમા મોતી ચળકી ગયા, અને ચહેરા પરથી શાળાના સાત વર્ષનો સુખદ અનુભવ એક વીજળીની જેમ ચમકીને અદશ્ય થયો

આવી હતી અમારી શાળા, અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓ બ્રિગેડીઅર ગરેવાલની વાત સાચી હતી

ઈટ વૉઝ અ ગુડ સ્કૂલ

સત્તા પુરાણો અનુભવ એવો છે કે સારામા સારા લોકોના હાથમા પણ એકહથ્થુ સત્તા આપવામા આવે તો તેમની માનવતા ઘટતી જાય છે ભલભલી આપખુદ સરકાર પણ શાસિતોની સમતિ વિના ટકી નહીં રહી શકે પ્રજા આપખુદ સત્તાથી ડરતી બધ થઈ જાય છે, તે જ ક્ષણે એ સત્તાની તાકાત ખતમ થઈ જાય છે ગમે તેવી મોટી સત્તા આગળ માથુ નમાવવાની દૃઢતાપૂર્વક ના પાડવી, અને મનમા કડવાશ રાખ્યા વિના એમ કરવુ, એના કરતા મોટી વીરતા જગતમા બીજે નથી

- ગાંધીજી

છે જો તંદુરસ્તપણે અને લલિતકળાની ઊંચાઈએ એકમ માણવામા આવે તો એ મુક્તિપ્રદ બને એ શક્ય છે Sex is a liberating phenomenon મુક્તિની આવી શરૂઆત સ્થૂળ અને નાનકડી જણાય તોય એનુ મહત્ત્વ ઓછુ નથી ધીરે ધીરે એમા સૂક્ષ્મનિષ્ઠા ભલે ઉમરાતી

માયાની નિંદા બહુ થઈ છે સેકસની નિંદા પણ ક્યારેક માયાને નામે થઈ છે માયા અપવિત્ર નથી સ્વામી આનદ ક્યાક કહ્યુ છે કે માયા તો 'કિરતારની કારભારણ' છે માયાને માયા તરીકે ઓળખવી એ જ ખરું પરાક્રમ છે સેકસનો સબધ સર્જન સાથે છે સ્થૂળ બ્રહ્મચર્યનો સબધ અસર્જન સાથે છે સ્ત્રી પુરુષ કે પછી નર-માદા વચ્ચેના આકર્ષણના સેતુનુ નિર્માણ કોણે કર્યું છે? સર્જનહારે કે શેતાને? આપણે ત્યા કામદેવ (કદર્પ) સાથે ઘણી દતકથાઓ જોડાયેલી છે કામદેવને કામદાનવ કહેવામા નથી આવતો

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનુ આકર્ષણ અપવિત્ર નથી, પરમ પવિત્ર છે કુદરતની કરામત તો જુઓ! સ્ત્રીના જે અગો માતૃત્વ સાથે સકળાયેલા છે તેમના પ્રત્યે પુરુષને અપાર આકર્ષણ રહે છે આવુ જ આકર્ષણ પૌરુષ સાથે સકળાયેલા પુરુષના અગો માટે સ્ત્રીને પણ રહે છે અદમ્ય આકર્ષણની આવી દિવ્ય પરસ્પરતા (mutuality) પ્રકૃતિની 'એક બહુમ્ બહુ સ્યામ્' જેવી ઇચ્છા પ્રગટતી દીસે છે સેક્સની પવિત્રતાનુ પગેરુ સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેના આકર્ષણની પરસ્પરતામા રહેલુ જણાય છે આવી પરસ્પરતાને વગોવવી એ તો માતૃત્વને વગોવવા બરાબર છે આકર્ષણ સ્વભાવે ચુબકીય અને વળી ગુરુત્વાકર્ષણીય ગુણધર્મો ધરાવતુ જણાય છે એમા સૂક્ષ્મ વિવેકની બહુ જરૂર પડે છે મહજ આકર્ષણ, મહજ વિવેક વગર ઘણી સમસ્યાઓ સર્જી શકે છે જો વિવેક જળવાય તો આકર્ષણનુ રૂપાતરણ આનદમા થાય એમ બને આનદની ખરી ચાવી રસઐક્યથી શોભતી પરસ્પરતા છે સેક્સને રસયોગ ગણાવવાનુ તેથી ઉચિત માન્યુ છે સભોગને સયોગની અને સયોગને રસયોગની ઊંચાઈ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જે રસાનદ પ્રગટે તેને જ કદાચ આપણા ઋષિ અમૃતાનદ (અમૃતમાનન્દ) કહે છે પ્રજનનેન્દ્રિયમા (ઉપસ્થ) આવા અમૃતાનદરૂપે પરમેશ્વર વસે છે એવુ કહીને ઋષિએ સેક્સને ઊંચા આસન બેસાડી છે સેક્સ પ્રત્યેનો આવો મૌલિક અભિગમ પ્રસ્તુત મત્રમા પ્રગટ થયો છે

જગતના જાણીતા મનોચિકિત્સક ઍરિક ઍરિક્સને પુસ્તક લખ્યુ છે, જેનુ મથાળુ છે "Eight Ages of Man ઍરિક્સન એકાણુ વર્ષની વયે મૃત્યુ પામ્યા મનોચિકિત્સક તરીકે એનુ શિક્ષણ ફ્રૉઇડની દીકરી અન્ના ફ્રૉઇડના છાયામા થયુ ઍરિક્સન તરફથી આપણને 'સ્વ ઓળખની કટોકટી' (Idetity Crisis) જેવી મૌલિક સકલ્પના મળી ઍરિક્સન કહે છે કે માણસના વિકાસમા સેક્સની જરૂરિયાત કરતાય વધારે સ્થાન સામાજિક સબધોનુ છે યાદ રહે કે સામાજિક સબધોમા પણ મૂળે તો 'સ્વ'નુ વિસ્તરણ જ ભાગ ભજવે છે ઍરિક્સનની આ વાત મહત્ત્વની છે તે એટલા માટે કે 'સ્વ'ના વિસ્તરણની સઘળી જવાબદારી સેક્સનુ પરિબળ જ ઉઠાવે તવુ નથી 'સ્વ'નો ચેતોવિસ્તાર બીજી અનેક રીતે થઈ શકે છે આનદના મૂળમા 'સ્વ'નુ વિસ્તરણ રહેલુ છે સેક્સને કારણે વ્યાપવાનુ

અને વિસ્તરવાનું શક્ય બને છે, માટે આનંદ નિષ્પન્ન થાય છે.

જો દિવ્ય ઉપાસના (સમાગમ) અમૃતમય હોય અને આનંદમય હોય એની વગોવણી બહુ થઈ, એનું કારણ શું? આગળ વિસ્તારથી ચર્ચી ગયા તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ છૂટી ગયા પછી સંસ્કૃતિના વિકાસ સાથે તણાઈ આવેલી વિકૃતિ સેક્સની બદનામી માટે જવાબદાર છે. સ્નાયુબળ ધરાવતા પુરુષે સ્ત્રીઓનું શોષણ કરવામાં કશું જ બાકી નથી રાખ્યું. પુરુષપ્રધાન સમાજ-રચનનામાં સ્ત્રીઓ પર જે પ્રહારો થયા તે કોમળ ન હતા, ક્રૂર હતા. સ્ત્રી જ્યારે વ્યક્તિ મટીને ચીજ બની જાય ત્યારે સેક્સ દિવ્ય ઉપાસના મટીને સમાજમાન્ય બળાત્કાર બની રહે છે. આવું મોટા પાયા પર થયું. યુદ્ધ થાય ત્યારે રણમેદાન પર પુરુષો મરે, પરંતુ સ્ત્રીઓ પર તો ભૂખ્યા સૈનિકો તૂટી જ પડે. યુદ્ધ થાય અને સૈનિકો દ્વારા આસપાસની સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર ન થાય એવું કદી બન્યું નથી. આ વાત સૌથી પહેલાં કરનાર માણસ અર્જુન હતો. ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં અર્જુન કૃષ્ણને યુદ્ધનાં અનિષ્ટો સમજાવે છે. એ એક જ એવો અધ્યાય છે, જેમાં અર્જુન બોલે છે અને કૃષ્ણ કશુંય બોલતા નથી. અર્જુને કૃષ્ણને યુદ્ધનાં અનિષ્ટો ગણાવ્યાં તેમાં તે યુગની છાંટ આવી જાય છે, પરંતુ એક સચોટ વિધાન અર્જુનના મુખેથી નીકળી પડે છે એ વિધાન આજે પણ પ્રસ્તુત છે. અર્જુન કહે છે: યુદ્ધ થશે તો સ્ત્રીઓ પ્રદૂષિત થશે (પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ૧, ૪૧).

સ્ત્રીઓ સાથે જે દુર્વ્યવહાર થયો તેની ભયંકરતાનો કોઈ પાર નથી. વિશ્વામિત્ર મેનકા સાથે સંભોગ કરી શક્યા, પરંતુ પ્રેમ ન કરી શક્યા. જો પ્રેમ કર્યો હોત તો મેનકા જ્યારે એમનું સંતાન લઈને મળવા ગઈ ત્યારે એમણે આંખે હાથ દઈને સંતાનનો અસ્વીકાર ન કર્યો હોત. સ્નેહ વગરના સંભોગમાં આવું બની શકે. બેજવાબદાર સેક્સમાં પ્રેમનું તત્ત્વ નથી હોતું. દુષ્યંતની રાજસભામાં મેનકાની પુત્રી શકુન્તલા પણ અપમાનિત થઈ. Love makes sex a respectable game. સેક્સ એ ક્રીડા છે અને ક્રીડા હોય ત્યાં આનંદ હોય જ. ક્રીડાને પ્રેમનો રંગ ન લાગે તો સંભોગ ક્યારેક ખજવાળ (itch) ની કક્ષાએ સરી પડે છે. આવી સેક્સ જરા પણ આદરણીય નથી અને ઉપાસનીય તો નથી જ.

ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન નરસિંહરાવે એક નવલકથા લખી છે, જેનું મથાળું છે: The Other Half.' નવલકથા થોડેઘણે અંશે આત્મકથાત્મક છે. એમાં જીવનપ્રસાદ નામના રાજકારણના પાત્ર વિશે લેખક કહે છે: "For Jeevan, the urge to fornicate wasn't very different from the urinate.' કહે છે કે જીવનપ્રસાદ માટે સંભોગની ઇચ્છા, પેશાબ કરવાની ઇચ્છા કરતાં બહુ જુદી બાબત ન હતી. આવી સેક્સ નિંદનીય છે કારણ કે એમાં સંભોગમાં જોડાયેલી સામી વ્યક્તિનું અપમાન છે. 'આનંદ' શબ્દ સાથે આવી સેક્સને કોઈ લેવાદેવા નથી. આવી કામુકતા કદી પણ રસયોગનું નિમિત્ત ન બની શકે.

ઋષિ સેક્સને આનંદમય કહે છે તેથી ઘણા લોકોને ફાવતું આવી જાય તેવું ન થવું જોઈએ. આનંદની ઝંખના બધાંને હોય તેથી એ પામવાનો સૌને અધિકાર છે. માણસને કોઈ ઝંખના પ્રભુએ એવી નથી આપી જે પૂરી થઈ શકે તેવી ન હોય. અધિકાર કદી પણ પાત્રના

વગર મળતો નથી જ્યા પ્રેમ નથી ત્યા આનદ પામવાની પાત્રતા નથી સ્ત્રી પુરુષના સયોગની ક્ષણોમા બનેની અપૂર્ણતા જાણે પૂર્ણતાનો પરિતોષ પામતી હોય એવી લાગણી જન્મે છે જે કશુક અપર્યાપ્ત છે, તે પર્યાપ્ત થતુ જણાય છે જે કશુક તરસ્યુ છે તે તૃપ્ત થતુ જણાય છે પરિપૂર્તિની અને પરિતૃપ્તિની આવી અનુભૂતિ આનદમય હોય એમા આશ્ચર્ય નથી કહેવાતા સભ્ય માણસે આવા અપ્રદૂષિત આનદને વિકૃતિ વડે અભડાવ્યો છે પ્રેમ વગરની સેક્સ સયોગનુ નિમિત્ત ન બની શકે અમેરિકન ફિલસૂફ નોર્મન બ્રાઉન કહે છે 'વળગણ વગરનો પ્રેમ એ જ પ્રકાશ છે '

સેક્સ પવિત્ર ખરી, પરતુ માણસે એને પવિત્ર રહેવા દીધી છે ખરી? સેક્સને દિવ્ય ઉપાસનાનો દરજ્જો મળે તે માટે ત્રણ અપેક્ષાઓ રહે છે

(૧) સયોગ પામનારા બને જણા એકમેકમા ઓતપ્રોત હોય

(૨) બને જણા વચ્ચે રસઐક્ય અને સમર્પણનો સેતુ રચાયો હોય

(૩) બને વચ્ચે પ્રેમથી છલકાતો સમર્પણભાવ હોય

આનદ કદી બજારમા વેચાતો નથી મળતો ધન એને ખરીદી ન શકે આનદ મૂળે આત્માનુ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે આત્મભાવ પામવો એ જ આનદ પામવાની ચાવી છે જ્યા આત્મૌપમ્ય નથી ત્યા આનદ નથી આત્મૌપમ્યની સ્થૂળ શરૂઆત સેક્સ દ્વારા ભલે થાય, પરતુ છેવટે તો એનો વિસ્તાર જીવમાત્ર પ્રત્યેના તાદાત્મ્ય સુધી થવો જોઈએ આનદ એટલે વ્યાપવુ અને વિસ્તરવુ આવુ બને ત્યારે જ પ્રકાશ અને દૃગ વચ્ચેનુ દિવ્ય નૃત્ય શક્ય બને માણસને અમૃતનુ સતાન કહ્યો છે ઋષિએ આપણને અમૃતાનદ પામવાની ઉપાસના તરીકે સેક્સનો આદર કરવાનુ સમજાવ્યુ છે

ધર્મમા ગમે તેટલો બગાડ પેસી જાય તોય ધર્મનો ખુલ્લો અનાદર આપણે નથી કરતા અને સાચા ધર્મની શોધ ચાલુ જ રાખીએ છીએ એ જ રીતે સેક્સના ક્ષેત્રમા પેઠેલા અનેક પ્રદૂષણોની કડવી આલોચના કરીએ તોય એ આદરણીય ઘટના જ રહે છે ઋષિની વાતમા ભારોભાર મૌલિકતા છે આ મત્રમા અપ્રદૂષિત સેક્સ પ્રત્યે ઋષિએ આદર વ્યક્ત કર્યો છે જે સમાજ અમૃતાનુભૂતિ અને આનદાનુભૂતિ સાથે જડાયેલી સેક્સને સમજણપૂર્વક આદર નથી આપતો તે સમાજમા આનદનો દુકાળ જ હોવાનો આપણે સૌ આવા દુકાળિયા સમાજના સભ્ય (?) છીએ ગોકુળની રાસલીલા અમૃત અને આનદમા તરબોળ એવી એક ગ્રામસસ્કૃતિનુ પ્રતીક ગણાય આવુ જ્યા અને જ્યારે બને ત્યા અને ત્યારે અસ્તિત્વનો ઉત્સવ પ્રગટ થાય આવો ઉત્સવ પ્રગટે ત્યા ગોકુળ હોવાનુ

(હવે પછી **સ્વસ્થ સમાજનો મૅનિફેસ્ટો**)

સહિષ્ણુતા બે મત એકબીજા જોડે મળતા જ આવે એનુ નામ સહિષ્ણુતા નથી સહિષ્ણુતા તો એનુ નામ કે બે જણના મત પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલા નોખા હોય તો પણ એકબીજાને નભાવી લે

ગાધીજી

ભારતીય સંસ્કૃતિ

અદ્વૈતનું અધિષ્ઠાન

સાને ગુરુજી

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અદ્વૈતનો સાદ સર્વત્ર પડઘાઈ રહ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને અદ્વૈતની મંગલ સુવાસ આવે છે. જે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની ઉત્તરે ઉન્નત ગૌરીશંકર શિખર ઊભું છે, તે જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિની પાછળ ઉન્નત અને ભવ્ય એવું અદ્વૈત દર્શન રહેલું છે. જ્ઞાનમય ભગવાન શંકર કૈલાસ પર બેસીને અદ્વૈતનું ડમરુ અનાદિકાળથી વગાડે છે. શિવ સાથે શક્તિ હોય જ. સત્ય સાથે જ સામર્થ્ય હોય. અદ્વૈત એટલે શિવત્વ, અદ્વૈત એટલે નિર્ભયતા. આ સંસારમાં અદ્વૈતનો સંદેશ જ સુખસાગરનું સર્જન કરી શકશે.

આ મહાન વાતને ભારતના ઋષિઓ ઓળખી ગયા હતા. એમણે અદ્વૈતનો મંત્ર જગતને આપ્યો. આ મંત્ર જેટલો પવિત્ર કોઈ મંત્ર નથી. જગતમાં પર-ભાવ પરાયાપણાનો ભાવ હોવો એટલે દુઃખ હોવું, અને સમભાવ હોવો એટલે સુખ હોવું. સુખ માટે મથામણ કરતા માનવે અદ્વૈતનો સહારો લેવા સિવાય અન્ય કોઈ તરણોપાય નથી.

ઋષિઓ આર્જવપૂર્વક કહી રહ્યા છે કે જેના જેના માટે તું પર-ભાવ અનુભવી રહ્યો છે તે બધાની પાસે જઈને તું એમને પ્રેમથી બાથમાં લે.

''सहनाववतु। सहनौ भुनक्तु। सहवीर्यम् करवा वहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः।।''

આ મહાન મંત્રનો ઊંડો અર્થ શું? આ મહાન મંત્ર આપણે માત્ર એક જ ઠેકાણે બોલવાનો નથી. આ મંત્ર બોલવાનો છે અને તે અનુસાર વર્તવાનું છે. આ મંત્ર માત્ર ગુરુ-શિષ્ય માટેનો નથી. શું બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણેત્તર લોકો માટે અને બ્રાહ્મણેત્તર લોકો બ્રાહ્મણો માટે પર-ભાવ અનુભવી રહ્યાં છે? એ બધાંને એક જગ્યાએ ભેગાં કરો અને પછી તેમની પાસે બોલાવો આ મંત્ર. શું સ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યો એકબીજાથી દૂર રહે છે? લાવો તેમને નજીક અને તેમની પાસે બોલાવો આ મંત્ર. શું હિન્દુ-મુસલમાન એકબીજાને ધિક્કારી રહ્યાં છે? લાવો તેમને નજીક. તેમની પાસે હાથમાં હાથ લઈને બોલાવો આ મંત્ર. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના લોકો એકબીજાનો દ્વેષ કરે છે? આવવા દો તેમને નજીક અને ઉચ્ચારવા દો આ મંત્ર.

જેમને એકબીજા માટે પર-ભાવ નથી તેમને માટે આ મંત્ર નથી. પર-ભાવ દૂર કરવા માટેનો આ મંત્ર છે. જગતમાં બધે વ્યાપેલા પર-ભાવનો અંધકાર દૂર કરવા માટે ઋષિએ આ મહાન દીપ આપ્યો છે. આપણે આ દીપ હાથમાં લઈને જોઈએ. આ દીપના પ્રકાશમાં આપણે આપણા વ્યવહારો કરીએ. ચોક્કસ આનંદ મળશે.

અદ્વૈત એટલે બીજો પણ મારા જેવો જ છે એવી લાગણી. મને લાગે છે કે સ્વામી સમર્થ રામદાસે અદ્વૈતનું આખું તત્ત્વજ્ઞાન એક ઓવીમાં કહી દીધું છે. આ ઓવીમાં તેમણે અદ્વૈતનું પ્રત્યક્ષ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ શીખવ્યું છે.

''આપણાસ ચિમોટા ઘેતલા! તેણેં જીવ કાસાવીસ ઝાલા!
આપણાવરુન દુસર્યાલા! ઓળખીત જાવે!!
(કોઈ આપણને ચૂંટલો ભરે તો ખૂબ વેદના

થાય છે. એટલે તેના પરથી એ સમજી લેવું જોઈએ કે આપણે કોઈને ચૂંટલો ભરીએ તો તેને કેવી વેદના થાય? પોતાના પરથી બીજાને ઓળખતા રહેવું.) મને કોઈ મારે તો મને દુ:ખ થાય છે. મને અન્ન-જળ ન મળે તો મારા પ્રાણ કંઠે આવે છે. મારું કોઈ અપમાન કરે તો મારી હાલત મોતથી પણ બદતર થાય છે. મારી પાસે ભાગુતર (જ્ઞાન) ન હોય તો મને શરમ આવે છે. મને જેમ થાય છે તેમ બીજાને પણ થતું હશે. મને મન, બુદ્ધિ અને હૃદય છે, તે બીજાને પણ હશે. હું જેમ માથું ઊંચું રાખીને ફરી શકું છું. તેમ બીજાં પણ ફરી શકવાં જોઈએ. જેમ મારો વિકાસ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે તેમ બીજાને પણ એનો વિકાસ થાય તેવી ઇચ્છા હશે. ટૂંકમાં પોતાને થતા સુખદુ:ખના અનુભવ પરથી બીજાનાં સુખદુ:ખના અનુભવની કલ્પના આવી શકવી એટલે એનો એક અર્થ અદ્વૈત. આનાથી એ બોધ મળે છે કે મને જે વાતથી દુ:ખ થાય તે વાત હું બીજાની બાબતમાં કરું નહીં. મારું અદ્વૈત મને એમ પણ કહે છે કે મને જે બાબતોથી આનંદ થાય છે તે બાબતો બીજાને પણ મળે તેવો હું પ્રયત્ન કરું. અદ્વૈત એટલે અમૂર્ત કલ્પના નહીં, અદ્વૈત એટલે પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર. અદ્વૈત એટલે ચર્ચા નહીં, અદ્વૈત એટલે અનુભૂતિ.

ઋષિઓ કેવળ અદ્વૈતની કલ્પનામાં રમમાણ થતા ન હતા. તેઓ આખા જગત સાથે, ચરાચર સર્વ સાથે એકરૂપ થયા હતા. રુદ્રસૂક્ત રચનારા ઋષિ માણસને જેની જેની જરૂર પડશે એની ચિંતા સેવે છે. આખીય માનવજાતની જરૂરિયાતો જાણે તેમને પોતાની જરૂરિયાતો લાગે છે. તેઓ શરીરની, મનની અને બુદ્ધિની ક્ષુધાઓ અનુભવે છે.

"घृतम् च मे, मधुम् च मे, गोधूमाश्च मे, सुखम् च मे, शपनम् च मे, ह्वीश्च मे, श्रीश्च मे, धीश्च मे, धिषणा च मे।"

"મને ઘી જોઈએ, મધ જોઈએ, ઘઉં જોઈએ, સુખ જોઈએ, પાથરવા ઓઢવા જોઈએ, વિનય જોઈએ, બુદ્ધિ જોઈએ, ધારણા જોઈએ મને બધું જોઈએ."

પેલા ઋષિ આ બધું પોતાના માટે માગતા નથી. તે જગદાકાર થયા છે. તે આજુબાજુના બધા માનવોનો વિચાર કરે છે. બધાને આ વસ્તુઓ ક્યારે મળે તે માટે તેઓ અધીરા થઈ ગયા છે. બધાં ભાંડુઓને પેટ ભરીને ખાવા ક્યારે મળશે, દિલ ભરીને ઓઢવા ક્યારે મળશે, બધાંને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ક્યારે મળશે, બધાંને સુખશાંતિ ક્યારે મળશે - આ વાતની ચિંતા પેલા મહર્ષિને લાગેલી છે.

સમર્થ રામદાસની પણ આવી એક માગણી છે. તેમણે એક સ્તોત્રમાં ઈશ્વર પાસે રાષ્ટ્ર માટે જરૂરી હોય એ વસ્તુઓની ભિક્ષા માગી છે. એ સ્તોત્રને એમણે 'પાવનભિક્ષા' એવું સુંદર નામ આપ્યું છે. વિદ્યા આપો, સંગીત આપો, ગાયન આપો. બધી હૃદ્ય અને મંગલ વસ્તુઓ એમણે માગી છે.

રુદ્રસૂક્તના કવિ સમાજની જરૂરિયાતોની વાત કરે છે અને આ જરૂરિયાતો પૂરી પાડનારને તે વંદન કરે છે. તે ઋષિને અમંગલ અને અશુચિકર એવું કંઈ લેશમાત્ર દેખાતું નથી

"चर्मकारेभ्यो नमो, रथकारेभ्यो नमो, कुलालेभ्यो नमो।"

"હે ચર્મકાર તને નમસ્કાર; હે સુથાર, તને નમસ્કાર; હે કુંભાર, તને નમસ્કાર!"

સમાજપુરુષની કર્મમય પૂજા કરનારા આ બધા શ્રમજીવીઓ પેલા મહાન ઋષિને વંદનીય

લાગે છે. તે ચમારને અસ્પૃશ્ય ગણતા નથી, કુંભારને તુચ્છ માનતા નથી. તે એમ માને છે કે માટલા ઘડનારની યોગ્યતા પણ સમાજને જીવંત વિચાર આપનારા વિચારસૃષ્ટાઓ જેટલી જ છે. ''દેઅર ઇઝ્ નથિન્ગ ગ્રેટ ઍન્ડ સ્મૉલ ઇન્ દ્ આઇઝ ઑફ ગૉડ.'' ''ભગવાનની દષ્ટિએ કોઈ જ કામ ઉચ્ચ કે તુચ્છ નથી.'' સેવાકર્મો કરનારા પણ મંગલ અને પવિત્ર જ હોય. પરંતુ રુદ્રસૂક્તમાંના ઋષિ સેવા કરનારાને માત્ર વંદન કરી રહ્યા છે એવું નથી. તે પતિતોને પણ પ્રણામ કરે છે. માણસો પતિત કેમ થાય છે? સમાજના દોષોને કારણે તે પતિત થાય છે.

...(આજે) અદ્વૈત એક મશ્કરી બની ગયું છે. ભર્યા પેટે અદ્વૈતની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. પરંતુ જીવનમાં અદ્વૈતને ઉતારનારા ભગવાન બુદ્ધ ભૂખી અને બીમાર વાઘણના મોંમાં પોતાની જાંઘ આપે છે. અદ્વૈતનો અનુભવ લેનારા તુલસીદાસ ઝાડ તોડનારા સામે ગરદન ધરીને પેલા ખીલેલા, ફળવાળા અને છાંયો આપતા ચૈતન્યમય ઝાડને સાચવે છે. અદ્વૈતનો અનુભવ લેનારો કમાલ જ્યારે ઘાસ કાપવા જંગલમાં ગયો ત્યારે 'વહે મંદ પવન, ઝૂલે આખું વન' એવું દશ્ય જોઈને પીગળી જાય છે. એને એમ થાય છે કે આ ઘાસ જાણે 'ન કાપીશ, ન કાપીશ' એવું કહેતું ન હોય! કાપણી એના હાથમાંથી સરી પડે છે. અદ્વૈતનો અનુભવ લેનારા ઋષિના આશ્રમમાં વાઘ અને બકરી પ્રેમથી સાથે રહે છે. હરણ સિંહની કેશવાળી ખંજવાળે છે. સાપ નોળિયાને બાથમાં લે છે. અદ્વૈત એટલે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો પ્રેમ.

પણ અદ્વૈતને જન્મ આપનારા અને જીવનમાં અદ્વૈત અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરનારા મહાન સંતોની આ ભરતભૂમિમાં અદ્વૈતનો અસ્ત થયેલો છે. અમને નહીં અડોશ, નહીં પડોશ! આજુબાજુ રહેલું વિરાટ દુઃખ અમને દેખાતું નથી. અમારા કાન બહેરા થઈ ગયા છે, આંખો અંધ થઈ ગઈ છે. બધાને હાર્ટ ડિસિઝ થયો છે.

વેદોમાંના એક ઋષિ હૈયું નિચોવીને કહે છે:

''मोघमन्नम् विन्दते अप्रचेताः सत्यम् ब्रवीमि वध इत् स तस्य

न आर्यमाणम् पुष्यति नो सखायम् केवलाघो भवति केवलादि''

''સંકુચિત દષ્ટિવાળા મનુષ્યને મળેલા ધાનના ઢગલા નકામા છે. તેના ઘરમાં ભેગું કરેલું તે ધાન નથી. પણ મોત છે. જે પોતાના ભાંડુઓને આપતો નથી, યોગ્ય માણસોને આપતો નથી. એવો, માત્ર પોતાના પૂરતું જ વિચારનારો મનુષ્ય કેવળ પાપરૂપ ગણાય.''

આપણી આસપાસ જોવા મળતા શ્રમ કરનારા લાખો લોકો અન્નવસ્ત્ર વિનાના હોય ત્યારે આપણાં બંગલામાં કપડાંના ઢગલા અને ધાનના કોઠાર રાખવા જોખમકારક છે. ''એ તમારા ચૂરેચૂરા કરનારા ઍટમ બૉમ્બ છે'', એમ ઋષિ કહે છે. આ વાતનો અનુભવ બીજા દેશોમાં થઈ રહ્યો છે. આપણા દેશમાં પણ થશે... અદ્વૈત શીખવનારા સમાજમાં દ્વૈતની કાગારોળ મચી છે.

...''सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।''

''બધા સુખી હો, બધા નિરોગી હો'' - એવો મંત્ર ગણગણવાથી સુખ અને સ્વારસ્થ્ય નિર્માણ થતાં નથી. મંત્ર એટલે ધ્યેય. તે ધ્યેય કૃતિમાં ઉતારવા માટે મરવાનું હોય છે, ઘસાવાનું હોય છે. શું આ મંત્ર ગણગણતી વખતે આપણાં મનમાં વિચાર સરખો પણ આવે છે કે કેટલાં લોકો પાસે દવા નથી, કેટલાં લોકોને ગંધાતા

ઓરડામા રહેવુ પડે છે, કેટલા લોકોને શુદ્ધ હવા, ચોખ્ખુ પાણી મળતા નથી? સ્વાસ્થ્ય અંગેનુ જ્ઞાન નથી? આપણા લોકોમા દભ વકર્યો છે ઓઠ પર મહાન વચનો, હૈયામા કશુ જ નહીં પણ ધર્મ જીવનમા આવ્યા વિના જીવન સુદર બનતુ નથી ભાખરીનો ટુકડો માત્ર હોઠ પર મૂકીને કામ ન ચાલે તે પેટમા જવો જોઈએ, તો જ શરીર સતેજ અને તાકાતવાળુ બને મહાન વચનો જ્યારે કૃતિમા ઊતરશે ત્યારે જ સમાજ સુખી અને આરોગ્યસપન્ન થશે

ઋષિના આશ્રમમા સાપ અને નોળિયો પ્રેમના પ્રભાવથી એક સાથે રહેતા એ વાત વાચી કે આ ધ્યેય આપણા માટે ખૂબ દૂરનુ છે મનુષ્ય પોતાના પ્રેમપ્રકર્ષથી વિશ્વમાના સર્વ વિરોધોને દૂર કરી રહ્યો છે એ ધ્યેય કદાચ આપણી નજરે ન પડતુ હોય પણ આખી માનવજાત પ્રેમથી એકત્ર રહે એમા શુ અઘરુ ગણાય? આ પ્રયોગ ઋષિઓ ભરતભૂમિમા કરવા માગતા હતા પરતુ તેમની પરપરા આગળ ચલાવનારા ભેદભાવ મચાવી રહ્યા છે, વિષમતા વધારી રહ્યા છે

આ સૃષ્ટિ એક પ્રકારે અદ્વૈત શીખવે છે મેઘ બધુ પાણી આપી દે છે, ફૂલ સુગધ આપી દે છે, નદી ભીનાશ આપી દે છે, સૂર્ય-ચન્દ્ર પ્રકાશ આપે છે જે જે કોઈ છે તે તે બધાને આપીએ બધા મળીને ઉપભોગ લઈએ આકાશના તારા બધા માટે છે ભગવાને આપેલા જીવનપ્રદ વાયરા બધા માટે છે પરતુ માણસ દીવાલો ચણીને પોતાની માલિકીની ઈસ્ટેટો ઊભી કરવા લાગે છે જમીન બધાની છે બધા મળીને તેને ખેડીએ, પાક લઈએ પરતુ માણસ એમાથી એક ટુકડો અલગ કરે છે અને કહે છે કે આ મારો ટુકડો! અજ્ઞાનથી જ જગતમા અશાતિ ઉદ્ભવે છે દ્વેષ મત્સર ઉદ્ભવે છે પોતાની જાતને સમાજમા ડૂબાડી દેવી જોઈએ પિડને બ્રહ્માડમા ડૂબાડી દેવુ જોઈએ વ્યક્તિ અને તો સમાજ માટે છે પથ્થર ઈમારત માટે છે, બિદુ સિધુ માટે છે આ અદ્વૈત કોણ જુએ છે? કોણ અનુભવે છે? આ અદ્વૈત જીવનમા લાવવુ એટલે કેટલો મોટો આનદ!

જેને સર્વત્ર લાખો ભાઈઓ દેખાય છે તેને કેટલી બધી કૃતાર્થતા લાગતી હશે! સતોની આ જ તૃષ્ણા હતી, આ જ ઘેલછા હતી

' ऐसे भाग्य कधी लाहता होईन
अवघे देख जन ब्रह्मरूप
मग तया सुखा अत नाही पार
आनंदे सागर हेलावती''

(''સકળ જનમા બ્રહ્મરૂપ જોઈ શકુ એવુ ભાગ્ય મને ક્યારે લાધશે? એ જ્યારે લાધશે ત્યારે સુખનો કોઈ અત નહીં હોય, અને સાગર આનદથી હિલોળા લેશે '')

આખોય સમાજ જેને પોતાના જેટલો જ પૂજ્ય લાગતો હોય, પ્રિય લાગતો હોય તેના ભાગ્યનુ વર્ણન કોણ કરી શકે?

''जिकडे तिकडे देखे उभा अवधा चैतन्याचा गाभा '

(''જ્યા જ્યા જોઉ ત્યા મને કેવળ ચૈતન્યનો અશ જ નજરે પડે છે '') જ્યા ને ત્યા ચૈતન્યમય મૂર્તિ દેખાય છે પથ્થરપાણામા પણ ચૈતન્ય જોઈને ડોલી ઊઠનારો સત માનવની અદરનુ ચૈતન્ય ન જુએ?

''जेथे तेथे देख तुझीच पाऊले सर्वत्र सचल रूप तुझे''

(''જ્યાં જોઉં ત્યાં દેખાય છે તારાં જ પગલાં, સર્વત્ર સિંચાયું છે તારું રૂપ'') સર્વત્ર એ જ સ્વરૂપ છે. ચૈતન્યમય આત્માનું સ્વરૂપ છે. આ ચૈતન્યમય મૂર્તિની સેવા કરવા માટે સંત તલસાટ અનુભવે છે. એને એમ થાય છે કે જો એને હજાર હાથ હોત તો એણે હજાર બોલતી-ચાલતી મૂર્તિઓને વાઘાં પહેરાવ્યાં હોત, ખવડાવ્યું પીવડાવ્યું હોત!...

પણ લાખો અન્નહીન, વસ્ત્રહીન, ચૈતન્યમય દેવની પૂજા કરવા ઊભું કોણ રહે! અદ્વૈત એટલે મરણ, પોતાનું મરણ.

'' आपुलें मरण पाहिले म्यां डोळां'' (''મારું મોત મેં દીઠું મારી જ આંખે'') પોતે મર્યા વિના આ અવકાશમાં વ્યાપી રહેલા પરમેશ્વરનાં દર્શન થશે નહીં. પોતાનો અહંકાર ઓછો કરો. પોતાની જાતની પૂજા ઓછી કરો. જેમ જેમ તમારા અહમ્‌નું રૂપ નામશેષ થતું જશે તેમ તેમ તમને પર બ્રહ્મના દર્શન થવા લાગશે. બુદ્ધે જ્યારે પોતાનું નિર્વાણ કર્યું, પોતાની જાતને બુઝાવી દીધી ત્યારે તે સર્વ ચરાચરને અપરંપાર પ્રેમ આપી શક્યા.

અદ્વૈતનો ઉચ્ચાર એટલે પોતાના સ્વાર્થી સુખ પર તિખારો મૂકવો. ''तुका म्हणें न्हावी प्राणांसवे तुटी, नाही तरी गोष्टी बोलु नये'' (''તુકો કહે છે કે પ્રાણથી છૂટા પડી જવાની તૈયારી હોય તો (ભગવાન)નું નામ લેવું. (નહીં તો) અમથી વાતો ન કરવી'') પ્રાણ આપવાની તૈયારી હોય તો વેદાન્તની ઉપાસના કરો. બીજા માટે બે દોઢિયા નહીં, પણ સર્વસ્વ અર્પણ કરવા માટે તૈયાર રહેવું એટલે અદ્વૈતની દીક્ષા. ''जीवातळीं आंथरिती जीव आपुला'' (''જીવ નીચે પાથરે જીવ પોતાનો''). બીજા માટે ખુશીથી પોતાના પ્રાણના જાજમ બિછાવી દેનારા જનો અદ્વૈતના અધિકારી...

ભારતમાં અદ્વૈતતત્ત્વની સિંહ ગર્જના થઈ. પણ સમાજમાંથી દ્વૈત ભાગ્યું નહીં. સમાજમાંથી દંભ, આળસ, અજ્ઞાન, રૂઢિ, ભેદભાવ, ઉચ્ચનીચતા, સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્યતા, વિષમતા, દારિદ્રય હીનતા, દાસ્ય, દુર્બળતા, ભય ભાગ્યાં નહીં. આ બધી દ્વૈતની પ્રજા છે. સમાજમાં પરાયાપણાનો ભાવ હોય એટલે આવું ભીષણ ચિત્ર નજરે પડે. ભારતીય સમાજમાં મુખમાંનું અદ્વૈત સમાજની બીમારીમાં અલ્પસ્વલ્પ પણ આચરણમાં મૂકવા મનથી પ્રયત્ન કર્યા હોત તો ભારતની આવી અધોગતિ ન થઈ હોત....

અદ્વૈતનો ડંકો સેંકડો વર્ષોથી વાગી રહ્યો છે. પણ આપણે મઠ છોડીને જંગલમાં રહેનારી સેંકડો જાતિઓ પાસે ક્યારેય ગયા નહીં. આપણા અહંકારને કારણે આપણે એમનાથી દૂર રહ્યા. અદ્વૈત પર ભાષ્ય લખનારા અને તે વાંચનારા રોજબરોજના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં જાણે અદ્વૈતશૂન્ય દૃષ્ટિથી વર્તી રહ્યા હતા.

અદ્વૈત ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. આ તત્ત્વનો જીવનમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ અનુભવ લેતા જવું એટલે જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઉમેરો કરવો. આપણી બધી જ અંતર્બાહ્ય ક્રિયાઓમાંથી અદ્વૈતની સુવાસ જેમ જેમ આવતી જાય તેમ તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા આપણને સમજાવા લાગ્યો છે એમ કહી શકાય. આ ન થાય ત્યાં સુધી આ સંસ્કૃતિનું નામ પણ લેવું એટલે મહાન ઋષિઓનું અને મહાન સંતોનું કેવળ અપમાન નહીં તો બીજું શું?

(સંક્ષિપ્ત)

અનુવાદ : સંજય ભાવે

આસંગિક

અંતિમ આધાર

મહેન્દ્ર મેઘાણી

"હિંદુસ્તાનની અત્યારે રાકડી દશા છે તે કહેતા મારી આખમા પાણી આવે છે"

આ બાર શબ્દો કેટલાયે દાયકા પહેલા રાષ્ટ્રપિતાના મુખમાથી નીકળેલા પણ જાણે આજે જ એ ઉચ્ચારાયા હોય એવી રાકડી આપણી પ્રજાની હાલત અત્યારે છે સ્વરાજના એકાવન વરસ પછી ભારતમાતાની આવી અવદશા જોઈને કોની આખમા પાણી નહીં આવતા હોય?

આજે ભારતના લોકો સામે પણ એ જ સવાલ ડોળા ફાડીને ઊભો છે ત્યારે કરીશુ શુ? — શુ અનાજ વધારે ઉગાડશુ? જરૂરિયાતની ચીજોનુ ઉત્પાદન વધારશુ? ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદ કરશુ? પોલીસ ને લશ્કરની, અદાલતો અને કેદખાનાની સખ્યા વધારશુ? હજી વધુ ને વધુ કાયદા ઘડી નાખશુ? વેપાર ઉદ્યોગ પરના અકુશ વધારશુ? ઘટાડશુ? દશના બધારણમા જડમૂળથી ફેરફાર કરવા માડશુ?

આવા તરગો કરીએ છીએ અને કાળ તો વાવાઝોડાને વેગે પસાર થતો રહે છે પુખ્ત વયના આપણા નાગરિકો જાણે કે અકાળે ઘરડા થઈ ગયા છે જીવનના કોઈ ક્ષત્રમા પરિવર્તનની શક્તિ આપણામા રહી નથી — તેની વૃત્તિ પણ નથી દેખાતી હવે જે કાઈ આશા હોય તે આપણા બાળકો ઉપર રાખવાની છે વર્તમાન આપણે વેડફી નાખ્યો છે ભવિષ્ય એ બાળકોના હાથમા છે

આપણા સતાનોને ઇજનેરો ને યત્રવિશારદો બનાવવા, દાક્તરો ને વિજ્ઞાનીઓ કે વેપારી ને વહીવટદારો બનાવવા માટેની શિક્ષણસસ્થાઓ કરોડોને ખરચે આપણે ચલાવીએ છીએ આવી અનેકજાતની તાલીમ વરસોથી એમને આપતા આવ્યા છીએ તે છતા દેશની આવી બેહાલી કેમ છે?

કારણ કે એ તમામ સસ્થાઓમા એક સર્વોપરી તાલીમ તો ક્યાય મળતી નથી — અને તે છે નાગરિક બનવાની તાલીમ એક અબજ જેટલી આ દેશની વિરાટ જનસખ્યામા ધર્મ, નાતજાત, ભાષા, વ્યવસાય વગેરેના ધોરણે બનેલા અનેક સમૂહો ને સગઠનો ખદબદતા દેખાશે, પણ નિર્ભેળ નાગરિકો શોધવા મુશ્કેલ બનશે

કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો, અતિમ આધાર ચાહે તેટલી સત્તા કે મત્તા ધરાવતી તેની સરકાર નથી, પણ તેનો સામાન્ય નાગરિક છે માટે આપણા બાળકો આવતી કાલના ભારતના સાચા નાગરિકો બને તે જ દેશને ઉગારવાની એક આશા છે આ બાળકો અને એમની કેળવણી વિશે આપણા આદરણીય સાહિત્યકાર અને આજીવન શિક્ષક મનુભાઈ પચોળી 'દર્શક' શુ કહે છે તે જોઈએ

ધનનું ધન

"છેલ્લા પચાસ વર્ષમા ઘણી શોધો થઈ છે પણ તેમા મોટામા મોટી શોધ હુ બાલશિક્ષણશાસ્ત્રની ગણુ છુ જે સમાજ પોતાના બાળકો માટે યોગ્ય શિક્ષણવ્યવસ્થા યોજે છે, તેને કોરટો, જેલો, લશ્કરોનુ ખરચ ઓછુ કરવુ પડે છે જે માણસજાતને મુક્તિનો

અનુભવ લેવો હશે, તો તેણે બાલશિક્ષણની આ શોધ પાસે આવવું પડશે. આપણાં ધન, આબરૂ, સુખાશા — એ બધાંને માટે આપણે વારેવારે શૅરબજાર, પોલીસ કે અદાલત તરફ જોઈએ છીએ. તેને બદલે જો આપણે બાલમંદિરો તરફ જોતા થઈએ, તો સંભવ છે કે આપણી આશા વહેલી સફળ બને, કારણ કે ધનનું ધન આખરે તો આપણાં સુશીલ સંતાનો છે, અને તેમને સુશીલ બનાવવાની મોટામાં મોટી શક્યતા બાલશિક્ષણમાં છે.''

*

જેના મસ્તકમાં વિજ્ઞાનના તરંગો રમતા હોય અને જેનાં અંતર ઉન્નત ભાવનાઓથી છલકાતાં હોય, એવા નાગરિકોના ઘડતર માટે શિક્ષણસંસ્થાઓ ઉપર આધાર રાખી શકાય તેવું આજે દેખાતું નથી, એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. એ કામગીરી ઘરઆંગણે માતાપિતા ને બીજા વડીલોએ હવે બજાવવાની છે. બાળકોને ભૂગોળ, ઈતિહાસ કે ગણિત-વિજ્ઞાન શીખવવા જેટલું જ્ઞાન ઘણા વડીલો પાસે ભલે ન હોય પરંતુ દરેક વડીલ કરી શકે તેવું કામ એ છે કે પોતાના કુટુંબનાં બાળકોના હાથમાં ઉત્તમ પુસ્તકો એ અવારનવાર મૂકતાં રહે, તેમની સાથે બેસીને એમાંથી થોડું વાંચી સંભળાવે અને એ રીતે પુસ્તકોની અદ્‌ભુત દુનિયામાં આંગળી ઝાલીને તેમને પ્રવેશ કરાવે. પુસ્તકોમાં પડેલા ઉત્તમ સાહિત્ય વિશે 'દર્શક' કહે છે:

મૂઠી સાકર

''સાધુસંતોને જંગમતીર્થ કહી તુલસીદાસજીએ તેમનો મહિમા પ્રગટ કર્યો છે. પણ મહાગ્રંથો તો સંતોના કરતાંયે વધારે જંગમ છે. સજ્જનો દરેકને માટે સુલભ નથી હોતા, જ્યારે સાહિત્ય સુલભ છે.

વાચનની અસર આપણા ઘડતર ઉપર પ્રબળપણે ઊપસે છે. એટલે ઉત્તમ સાહિત્ય યુવાનવર્ગના હાથમાં મુકાય તે જરૂરી છે. જે ઉત્તમ છે તેને યોગ્ય સમયે પીરસવામાં આવે, તો એ વાચકની રુચિ ઘડે છે. મૂઠી સાકર ભોજનને મીઠું કરે છે, તેમ ઉત્તમ કૃતિઓ જીવનને મધુર કરે છે. અને તે પણ કશીય જોરજબરાઈ વિના. બારીણાની તિરાડમાંથી ફૂલની સુગંધ જેમ વાયુ વાટે પથરાય છે, રોમાંચિત કરે છે, તેમ આવું સાહિત્ય ચિત્તમાં પ્રવેશી આનંદ-લહરીથી વાચકને ડોલાવી દે છે.''

*

આ વાત નજર સામે રાખીને સાહિત્યનો ફેલાવો કરવાના અલ્પ પ્રયત્ન લગભગ અડધી સદીથી લોકમિલાપ કરતું આવ્યું છે. ઘરઆંગણે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તથા નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અને. પરદેશમાં પેંગ્વિન તથા રિડર્સ ડાઈજેસ્ટ જેવી પ્રકાશનસંસ્થાઓ પાસેથી પ્રેરણા પામનાર લોકમિલાપની કામગીરી શરૂ થયેલી ૧૯૫૦ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ, ભારતના પ્રથમ પ્રજાસત્તાક દિને. ૧૯૯૯ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ આપણા પ્રજાસત્તાકની સાથેસાથે લોકમિલાપને પણ પચાસમું વરસ બેસે છે. આ ૫૦મા વરસ દરમિયાન લોકમિલાપ એક વિશેષ પ્રયાસ કરવા માગે છે — આપણાં બાળકો તથા કિશોરોનાં દિમાગ અને દિલ કોળે, આ પ્રજાસત્તાકનું ગૌરવ વધારે એવા સુંદર નાગરિકોએ બને, તેવી જાતનું ઉત્તમ વાચન વિશાળ પાયા ઉપર સુલભ બનાવવાનો.

આપણાં હજારો-લાખો બાળકો —

કિશોરોના હાથમાં કેવી જાતનું સાહિત્ય પહોંચાડવાના લોકમિલાપના મનોરથો છે? કાકા કાલેલકરના શબ્દો વાપરીને કહીએ તો, 'લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે, ધર્મબુદ્ધિને જાગ્રત કરે, હૃદયની વેદનાને તેજસ્વી કરે, સમભાવ કેળવે' એવું. એવું સાહિત્ય જે સાદું, સરળ, સામાજિક-સદ્દગુણોને વધારવાવાળું અને માનવતાને પોષક હોય. એવાં પુસ્તકો જે વાંચનારને ઉત્સાહ આપે, તેની શુભવૃત્તિ જાગ્રત કરે; જે વાંચવાથી 'માણસને ઊઠીને કામ કરવાનું મન થાય, પોતાના જીવનમાં પરિવર્તન કરી નાખવાનું મન થાય.''

બાળકો-કિશોરો માટેનું આ જાતનું વાચન વિવિધ પ્રકાશકોનાં પુસ્તકોમાંથી કાળજીપૂર્વક વીણીને આરંભમાં લગભગ ૩૦૦ ગુજરાતી ને ૩૦૦ અંગ્રેજી ચોપડીઓની યાદી લોકમિલાપે બનાવી છે. તેમાં મુખ્યત્વે નૅશનલ બુક ટ્રસ્ટ તથા ચિલ્ડ્રન બુક ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો છે. ભારતભરમાં ઉત્તમ બાલસાહિત્યના પ્રકાશક તરીકે આ બે સંસ્થાઓનાં નામ મોખરે શોભે છે.

*

આ ૩૦૦-૩૦૦ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ચોપડીઓનાં બાલપુસ્તકમેળા ૧૯૯૯ના વરસ દરમિયાન બને તેટલા વધારે સ્થળે ગોઠવવાની લોકમિલાપને હોંશ છે. દરેક જગ્યાએ સ્થાનિક સંસ્થાની કીમતી સહાયને કારણે સેંકડો-હજારો લોકો ૧૯૯૯માં પચાસેક બાલપુસ્તકમેળા આપણે યોજી શકીએ. પણ તે બધી જગ્યાએ લોકમિલાપના પ્રતિનિધિ પહોંચી શકે નહીં. એટલે નિશાળો કે બીજી સંસ્થાઓને લોકમિલાપ પુસ્તકો મોકલે તે વડે પોતાની મેળે તેનાં પ્રદર્શનો તેઓ ગોઠવી શકે, એવું ગોઠવવું જોઈએ. તેમાં જેમને રસ હોય તેમને આ સરનામે સંપર્ક કરવા વિનંતી છે: લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, પો. બોક્ષ નં. ૨૩, ભાવનગર ૩૬૪ ૦૦૧. ફોન (૦૨૭૮) ૫૬૬૪૦૨.

*

સંસ્કૃતિ: હું મારા ઘરને બધી બાજુથી દીવાલો વડે ઘેરી લેવા માગતો નથી, તેમ મારી બારીઓને બંધ કરી દેવા ઇચ્છતો નથી; હું તો ઇચ્છું છું કે તમામ દેશોની સંસ્કૃતિઓની હવા મારા ઘરની આજુબાજુ બને તેટલી છૂટથી ફૂંકાતી રહે. પરંતુ કોઈ પણ સંસ્કૃતિ મને મારી સંસ્કૃતિના પાયામાંથી ઉખાડી નાખે એ મને મંજૂર નથી.

સંગીત: આપણું એક સુભાષિત છે કે, જેને સંગીત પ્રિય ન હોય તે કાં તો યોગી હોય કે પછી પશુ હોય. આપણે યોગી તો નથી, પણ જેટલે અંશે સંગીતશૂન્ય છીએ તેટલે અંશે પશુસમાન ગણાઈએ. સંગીત જાણવું એટલે આપણું આખું જીવન સંગીતમય કરી મૂકવું. આપણું જીવન સુરીલું નથી, તેથી જ આપણી દશા દયામણી છે. જ્યાં પ્રજાનો એક સૂર ન નીકળતો હોય, જ્યાં બધા પોતપોતાના સૂર જુદા કાઢતા હોય, ત્યાં અરાજકતા કે કુરાજ્ય હોય. જ્યારે કરોડો માણસો એક સ્વરે ગલતાં થાય, જ્યારે એક પણ બેસૂરો અવાજ ન નીકળે, ત્યારે આપણા સામાજિક જીવનમાં સંગીત ઊતર્યું કહેવાય.

-ગાંધીજી

મૃત્યુ મીમાંસા

મરણની પ્રક્રિયા

ડૉ. સુરેશ વકીલ

૧૨

મરણ એટલે શું તે આપણે બીજા પ્રકરણમાં જોયું. હવે તેની તે વાત નવા સંદર્ભમાં જોઈએ. મરણ એટલે શું? સૂક્ષ્મ ઘટકનું સ્થૂળ દેહમાંથી નીકળી જવું એનું નામ મરણ. સૂક્ષ્મ ઘટક એટલે શું તે આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોયું. સૂક્ષ્મ ઘટકમાં ચેતના (જીવાત્મા), પ્રારબ્ધ (લીંગશરીર) અને સૂક્ષ્મનાડીઓ અને ચક્રો હોય છે. મરણની પણ એક પ્રક્રિયા પ્રોસેસ હોય છે. જેવી જન્મની પ્રક્રિયા હોય છે એવી મરણની પ્રક્રિયા હોય છે. મરણની પ્રક્રિયા જન્મની પ્રક્રિયા કરતાં ઊલટી હોય છે. જન્મમાં બંધાતું હોય છે અને મરણમાં વિખરાતું હોય છે પરંતુ બંને પ્રક્રિયાઓમાં એક સમાનતા હોય છે. અને તે એ કે બંનેમાં એક સમાનતા હોય છે. અને તે એ કે બંનેમાં માણસ ચેતનાની એક પરિસ્થિતિમાંથી બીજી પરિસ્થિતિમાં જાય છે. બાળક આ સ્થૂળ જગતમાં જન્મીને પ્રથમ વાર આંખ ઉઘાડે છે ત્યારે તેને માટે આ દુનિયા નવી હોય છે. ધીમે ધીમે, અનુભવ કરતાં કરતાં, બાળક આ જગતને સમજે છે. તે જ પ્રમાણે મરણ વખતે સ્થૂળ જગતમાં મીંચાએલી માણસની આંખ જ્યારે સૂક્ષ્મ જગતમાં ખૂલે છે ત્યારે તેને એક નવી દુનિયાનું દર્શન થાય છે; એક નવી પરિસ્થિતિના અનુભવ થાય છે. સ્થૂળ જગતની પરિસ્થિતિથી ટેવાયેલો જીવાત્મા ધીમે ધીમે સૂક્ષ્મ જગત સમાજતો થાય છે અને સૂક્ષ્મ જગતથી ટેવાતો જાય છે.

યોગવાસિષ્ટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મરણના સંદર્ભમાં ત્રાગ પ્રકારના માણસો હોય છે; ધારણાભ્યાસી, યુક્તિમાન અને મૂર્ખ. ધારણાભ્યાસી એટલે જેને ધારણાનો અભ્યાસ હોય તે. ધારણા એ અષ્ટાંગ યોગનું છઠ્ઠું અંગ છે. યોગના આઠે આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે: યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. આમ ધારણાભ્યાસી એટલે યોગી. ધારણાભ્યાસી મરણની કુદરતી પ્રક્રિયાને તાબે થતો નથી. તેને લાગે કે તેનો સમય પૂરો થયો છે ત્યારે તે પ્રાણનિરોધ કરી દેહ છોડી દે છે. યુક્તિમાન એટલે જ્ઞાનયોગી. યુક્તિમાન ધારણાભ્યાસીથી આગળ હોય છે. યુક્તિમાન તેને જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે દેહ છોડે છે. તેને ઈચ્છામૃત્યુ સિદ્ધ હોય છે. ધારણાભ્યાસી અને યુક્તિમાન સુખમય રીતે સભાનપણે દેહ ત્યાગ કરે છે. હવે મૂર્ખની વાત કરીએ. ઘણા મોટાભાગના, લગભગ બધા જ, લોકો આ કક્ષામાં હોય છે. મરણના આગમન ટાણે પણ તેઓનું ચિત્ત વિષયોમાં ભમ્યા કરે છે. તેને વાસનાના આવેગ આવે છે; વાસનાના આવેશ આવે છે. વાસનાના આવેશથી તે અવશ બને છે. વાસનાના આવેગ અને આવેશને કારણે તેની ઇચ્છા જાહેર થઈ જાય છે. જેને પ્રગટ કરતાં તે શરમાતો હતો, હિનતા અનુભવતો હતો તે વાસના ગુપ્ત ન રહી શકવાને કારણે તે ક્ષોભ અને હિનતા અનુભવે છે. મૂર્ખ કક્ષાના લોકો ભારે શારીરિક અને માનસિક

યાતના ભોગવે છે અને અસહ્ય દુખના કારણે ભાન ગુમાવે છે. તેઓ અભાનપણે દેહ ત્યાગ કરે છે.

મરણની અસહ્ય વેદનાને કારણે માણસ બેભાન બને છે. અને તેનું અભાન મૃત્યુ (અનકોન્શ્યસ ડેથ) થાય છે એટલે કે માણસ અભાનાવસ્થામાં મરે છે. મોટા ભાગના, એટલે કે લગભગ તમામ, કિસ્સાઓમાં અભાના-વસ્થામાં જ મૃત્યુ થાય છે. હવે સવાલ એ થાય કે અભાનાવસ્થામાં મૃત્યુ થાય તેમાં વાંધો શો? વાંધો? ઘણો મોટો વાંધો. અભાન મૃત્યુ થાય ત્યારે માણસની ઈચ્છાશક્તિ (વીલ) રહેતી નથી. ઈચ્છાશક્તિ ન રહેવાના કારણે જીવાત્માનો સૂક્ષ્મ ઘટક ઉપર કાબૂ રહેતો નથી, અને પસંદગી (ચોઈસ) કરવાની શક્તિ રહેતી નથી. પરિણામે જીવાત્માનો ઈચ્છાનુસાર પુનર્જન્મ થતો નથી. પણ સૂક્ષ્મ ઘટક યાંત્રિક રીતે ખેંચાઈને ગમે ત્યાં ફેંકાઈ જાય છે અને જન્મ લે છે. સભાન મૃત્યુથી જ ઈચ્છિત પુનર્જન્મ થઈ શકે. સભાન મૃત્યુ પામનાર પોતાની યોનિની પસંદગી કરી શકે. એટલે તેનો ઈચ્છિત• પુનર્જન્મ થઈ શકે. વળી સભાન મૃત્યુ થાય તો જ સ્મૃતિ રહે. અભાન મૃત્યુમાં સ્મૃતિનો લોપ થાય છે. અભાન મૃત્યુ પામનારને નવા જન્મમાં આગલા જન્મનું જ્ઞાન હોતું નથી; કારણ કે મરણ વખતે તેની સ્મૃતિનો લોપ થયેલો હોય છે. સભાન મૃત્યુ એ દુર્લભ વસ્તુ છે. ઘણા જન્મોને અંતે જ્ઞાનવાનને ઉપલબ્ધ બને છે. સભાન મૃત્યુની પ્રાપ્તિ એ ધર્મ તથા યોગનું એક લક્ષ્ય છે.

મરણની પ્રક્રિયામાં અવરોધ ઊભા કરવા જોઈએ નહીં. મરણની પ્રક્રિયા જેમ ચાલતી હોય તેમ તેના કુદરતી સ્વરૂપમાં ચાલવા દેવી જોઈએ. ઘણી વાર મરનારના સગા-સંબંધીઓ અથવા ડૉક્ટર મરણની પ્રક્રિયાને કુદરતી રીતે ચાલવા દેતા નથી, અને તેમાં અવરોધ ઊભા કરે છે. દવા, શસ્ત્રક્રિયા કે ધાર્મિક ક્રિયાઓના અવરોધો થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મરનારને તેઓ મરવા દેતા નથી અને મરણ પ્રક્રિયા લંબાવ્યે જાય છે. તેમાં નથી હોતો ફાયદો મરનારને કે નથી હોતો તેનાં સગાંને. સગાંઓ દુ:ખી થાય છે અને મરનાર વધુ રિબાય છે. મરણ પ્રક્રિયામાં અવરોધ ઊભા કરવાથી મરનારને ઊંચા વિચારો આવતા નથી. મરણ પ્રક્રિયામાં કરવામાં આવતા અવરોધ ઊંચા વિચારો નષ્ટ કરે છે.

મરણ પ્રક્રિયા એક વખત શરૂ થયા પછી અટકતી નથી. તેને અટકાવવાના તમામ પ્રયત્નો વ્યર્થ નીવડે છે. પોતાનું અંતિમ લક્ષ્ય સિધ્ધ કર્યા પછી જ તે અટકે છે. મરણ પ્રક્રિયા પગના અંગૂઠાથી શરૂ થાય છે અને બ્રહ્મરંધ્ર તરફ આગળ વધે છે. જેમ જેમ તે આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ તેના માર્ગ વચ્ચે આવતાં અંગો ખોટાં પડતાં જાય છે. ધીમે ધીમે તે દેહના તમામ વિસ્તારને પોતાના સામ્રાજ્ય તળે લઈ લે છે. જેમ જેમ દેહનો વિસ્તાર તેના શાસનમાં આવતો થાય છે તેમ તેમ તે વિસ્તારનું મર્ત્ય પરિવર્તન થતું જાય છે. જ્યારે મરણ પ્રક્રિયા બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પહોંચે છે ત્યારે સૂક્ષ્મ ઘટકને સ્થૂળ દેહ છોડવાની અંતિમ ઘડી આવી પહોંચે છે.

સુમિરન

જેનું જીવન જ એક કાવ્ય

(સંત ફ્રાન્સિસ)

ગુલાબદાસ બ્રોકર

વર્ષોનાં વર્ષો પહેલાં મેં એક કાવ્ય લખ્યું હતું ''બુદ્ધને પ્રશ્ન'' નામનું. તેમાં મેં બુદ્ધના ત્યાગને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું હતું :

''જનોએ કે માન્યું જીવનભર સૌન્દર્ય, સઘળું

ત્યજ્યે સાચું પેલું પરમ સત્ સૌન્દર્ય મળતું?

અને કાવ્યોકેરો નદ ઉલટતો પૃથ્વી મહીં જે

વટાવી તે જાતાં જીવન જ મહાકાવ્ય બનતું?''

બુદ્ધનું જીવન એ બધું ત્યાગતાં અને એ સર્વને વટાવી જાતાં કેવું મહાકાવ્ય બની ગયું હતું એ આપણે સહુ જાણીએ છીએ, અને કવિઓ તો તે મહાકાવ્યને ગાતાં કદી અટકતા જ નથી.

આ વાત, જેમનું જીવન મહાકાવ્ય બની જાય તે, કોઈ એક દેશ, એક પ્રજા કે એક સંસ્કૃતિને જ લાગુ પડતી નથી. જીવન જેટલું વ્યાપક છે તેટલી જ તે પણ સર્વવ્યાપક છે.

હમણાં ખ્રિસ્તી સમાજના મહાન સંત અને અત્યંત પરોપકારી આત્મા, એવા સંત ફ્રાન્સિસ ઑફ એસીસી વિશે થોડું જાણવામાં આવતાં આ વાતનું સત્ય ફરી હૃદય સમક્ષ તાજું થઈ ગયું.

આખું જગત આજે જેને સંત ફ્રાન્સિસ તરીકે ઓળખે છે તે ફ્રાન્સિસ મધ્યકાલીન યુરોપમાં જન્મ્યા હતા. તે વખતે એ યુરોપમાં નાચતા જતા અને ગીતો ગાતા ગાતા સંગીત વહેવડાવતા ગાયકો માનભર્યું સ્થાન ભોગવતા હતા. એ ગાયકો યુદ્ધના, વીરતાનાં ગીતો ગાતા, અને સાંભળનાર યુવાનોમાં માનભર્યું સ્થાન ભોગવતા. ફ્રાન્સિસ પણ એ ગાયકોમાંનો એક હતો ઈસુ ખ્રિસ્તની મહાન માનવતાનો એ મોટો પ્રશંસક હતો અને એના ગુણગાન કરવામાં તે જીવનનું સાર્થક્ય જોતો. તેને પેલા યૌદ્ધાઓનાં વીરત્વનાં માત્ર ગીતો ગાવામાં જ રસ નહોતો પરંતુ ઈસુની જીવનલક્ષી મહત્તા તેને માટે મોટું આકર્ષક તત્ત્વ બની ગઈ હતી.

નાનપણથી જ તેના મનમાં જગતમાં નામ કાઢવાનો સબળ ઈરાદો હતો. એટલે તો એ જમાનામાં ચાલતી જાગીરશાહીની લડાઈઓમાં ઝંપલાવવા તેણે ઘર છોડ્યું ત્યારે તેના મનમાં ખાતરી હતી કે પોતે કોઈ મહાન રાજપુરુષ બનીને પાછો આવશે.

પરંતુ યુદ્ધના અનુભવોએ તેને શીખવી દીધું કે આ બધું નિરર્થક છે, એટલે તેણે જીવનના મહાન ગુરુ પ્રત્યે ઢળવાનું વલણ અપનાવ્યું.

ભાવનાનું આટલું મહત્ત્વ તેના હૃદયમાં સ્થપાઈ ગયા પછી એક રક્તપિત્તનો દર્દી એક દિવસ તેને મળ્યો તે વિશેની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે.

ફ્રાન્સિસ રક્તપિત્તના દર્દથી ખૂબ જ ગભરાતો અને એ રોગના દર્દીઓથી બની શકે તેટલું દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરતો.

એવામાં એક દિવસ તેને એવો એક રક્તપિત્તનો દરદી મળ્યો. તે ઘોડા પર બેસી પોતાને ઘેર જતો હતો ત્યારે પેલા દરદીએ તેની પાસે ભિક્ષા માટે હાથ લંબાવ્યો. ફ્રાન્સિસે તેના તરફ એક સિક્કો ફેંક્યો, ને ઘોડો મારી મૂક્યો.

પરતુ થોડી વારમા જ તેને થયુ કે પોતે તો પોતાના ભયને લીધે નાની રહ્યો હતો એથી એ તરત જ પાછો ફર્યો અને પેલા રક્તપિત્તિયાને ભેટી પડી તેને ચૂમી રહ્યો તેને મન તો તે દરદી ઈસુ ખ્રિસ્ત બની ગયો હતો

* * *

ફ્રાન્સિસનો તેના પિતા સાથેનો સબધ જરા મુશ્કેલીભર્યો હતો તેના પિતાને તેની આ દાન કર્યે જવાની વૃત્તિ કઠતી હતી તેને થતુ હતુ કે આ છોકરો કોઈક દિવસ પોતાનુ બધુયે ધન આમ ગરીબગુરબાઓમા વહેચી મારશે

એથી તો એક વાર એ પિતા તેને ધર્મ મદિરમા ઘસડી ગયો અને ત્યાના મોટા ધર્મગુરુ પાસે જઈને ફ્રાન્સિસને પોતાના પુત્ર તરીકે ઓળખાવવાની તેણે ના પાડી દીધી એ સાભળી ફ્રાન્સિને પોતે પહેર્યા હતા તે બધા વસ્ત્રો ઉતારી નાખ્યા, અને જમીન પર તેનો ઢગલો કરી તેના પિતાને તે સોપી દેવાનુ કર્યું પછી પોતે નગ્ન અવસ્થામા ત્યાના શિયાળાની ટાઢીમા બહાર નીકળી પડ્યો

એ રીતે, પોતાનુ જે કઈ હતુ તે બધુ ત્યાગી દઈને તેણે પોતાની સ્વતત્રતા મેળવી લીધી

આપણા સામાન્ય જીવનની જીવતતામા જ ફ્રાન્સિસને સોતવ્ની સાસ્ત્રાતસ્તર ઊંડા સૂર જોવા મળ્યા તેને માટે જીવન એક મહાન સોગાદ જેવુ હતુ અને એ સોગાદ જ મનુષ્યોને એકબીજા સાથે સાધી રાખનાર કડી હતી એથી વિશેષ સમૃદ્ધ કડી, તેને મન, બીજી એકકે નહોતી

આને અગે ફ્રાન્સિસનો નિસર્ગ સાથે પણ ઊંડો સબધ સ્થપાયો એ વિશે એક સુપ્રસિદ્ધ દતકથા પણ છે

એના પ્રદેશ એમિસિના લોકો તેની પાસ ફરિયાદ લઈને આવ્યા કે એક વરુ તેમને હમેશા બહુ જ સતાવતુ હતુ અને તેણે તેના ત્રાસમાથી તેમને છોડાવવા જોઈએ

એ સાભળી, તરત જ એ પશુને મળવા ફ્રાન્સિસ સીધો વનમા ચાલ્યો ગયો કોઈને પણ લાગતુ નહોતુ કે તે ત્યાથી જીવતો પાછો આવશે, પણ તે તો નાચે નાચ પાછો આવ્યો જ લોકોએ પ્રશ્નો પૂછતા તેણે જણાવ્યુ કે એ વરુ કહેતુ હતુ કે પોતે હવે ખૂબ જ વૃદ્ધ થઈ ગયુ હોવાથી તેને ખોરાક જોઈતો હતો જો લોકો તેને ખોરાક પૂરો પાડે તો તે તેમની નીદર બગાડશે નહીં

લોકોએ એ કામ કર્યું, અને વરુનો રજાડ બધ થઈ ગયો

આ મહાન સતપુરુષ વિશે લખતા સુપ્રસિદ્ધ અગ્રેજ લેખક જી કે ચેસ્ટરપી કહે છે કે "એ બધી વસ્તુઓને નાટ્યાત્મક દૃષ્ટિથી જ જોતો, અને એગ્રે એ પોતે પણ નાટ્યાત્મક બની ગયો હતો આપણે તો ~~એવુ જ માનવાનુ છે કે~~ એ એક કવિજીવ હતો, અને એક કવિજીવ તરીકે જ તેને સમજી શકાય પરતુ તેની પાસે કવિત્વનો એક વિશિષ્ટ અધિકાર હતો જે અધિકાર બીજા કવિઓને ભોગવવા મળતો નથી તે એક એવો કવિ હતો જેનુ આખુ જીવન જ એક કાવ્ય હતુ તેણે પોતાના જીવનને એક કલા બનાવી દીધુ હતુ

એક ચોક્કસ અર્થમા સત ફ્રાન્સિસે જીવાતા જીવનને એક કલા જ બનાવી દીધુ હતુ

આપણે જીવનના એ કલાકારને સતને વદીએ કેમ કે તેનુ જીવન જ એક કાવ્ય હતુ

(રુડોલ્ફના લેખને આધારે)

લઘુનવલ

રુદાલી

મહાશ્વેતા દેવી

૩

નાથુનિની વચલી સ્ત્રી ખૂબ જ પૈસાદાર જમીનદારની એકની એક દીકરી હતી. નાથુનિનો બાપ પૈસાદાર જમીનદારની એક દીકરીને પરણ્યો હતો તેથી માની મિલકતને લીધે નાથુનિ ધનિક હતો. તેને પોતાને પણ તેવા જ પ્રકારનું લગ્ન કરવું હતું પણ તેનું નસીબ વાંકું નીકળ્યું. મોટી વહુ કે નાની વહુ પોતાનાં માબાપની એકની એક દીકરી ન હતી, તેમ હતું ફક્ત વચલી વહુની બાબતમાં. તેને તો વળી પતિનું ઘર ગરીબનું ઘર લાગતું અને પોતાની બંને શોકને તે ધિક્કારતી. આ ક્રોધનું કારણ એ હતું કે મોટી વહુ અને નાની વહુ — બંનેને દીકરા હતા અને તેને હતી ફક્ત દીકરીઓ. આ કારણ લોકોની નજરે તે ઊતરતી ગણાતી. મોટી વહુના શબ્દો સાંભળી તે કટાક્ષથી હસી બોલી: ''મરણ પાછળની ક્રિયામાં ત્રીસ હજાર રૂપિયા તે કાંઈ બહુ કહેવાતા હશે. મારા બાપ સો વર્ષના થાય, પણ તેનું મરણ થશે ત્યારે ક્રિયા કોને કહેવાય તે હું દેખાડી આપીશ.''

મોટી વહુ બોલી ઊઠી, ''તે ખરચ તો તમારે કરવો જ પડશે. તારી ફોઈના કુટુંબમાં કોઈ સ્ત્રીને એક હજામ સાથે આડ સંબંધ હતો તો એ કલંક કોઈ રીતે ઢાંકવું તો પડશે જ ને?''

''દીદી, તમે તો ખરેખર હસવા જેવી વાત કરી. મારા ફુઆ તો ગયા શહેરમાં એક બહુ જાણીતી વ્યક્તિ છે. તારી બહેને તો પોતાના જેઠનું ઘર માંડ્યું છે તે વાત કેમ કરતી નથી?''

આમાંથી બહુ મોટો ઝઘડો ઊભો થયો પણ વચલી વહુ પુણ્યશાળી હતી: ભગવાને તેની વાત સાંભળી અને તેના બાપને બળિયા નીકળ્યા અને તે મરવા પડ્યો. વચલી વહુએ શનિચરીને બોલાવી મંગાવી અને કહ્યું: ''શનિવાર અથવા મંગળવારે મરણ થાય તો તે મુહૂર્ત સાથે શોધે છે એ વાત સાચી છે નહીં તો વળી મારી સાસુ મરી ગઈ અને સાથે સાથે જ મારા બાપને બળિયા કેમ નીકળ્યા? સાંભળ શનિચરી, આ એક રૂપિયો બક્ષિસ લે.''

''બળિયા?''

''હા, રે.''

શનિચરીને જાણે ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું હોય એવો ઢોંગ કરી બોલી: ''અમે તો એવું સાંભળ્યું છે કે તમને એટલે કે ઊંચી જાતિને બળિયા નીકળે જ નહીં. તે રોગ તો ફક્ત નીચ જાતિના લોકોને જ થાય. અમારા જેવાને ત્યાં! તેથી જ તો અમે સરકાર પાસે રસી પણ મુકાવીએ છીએ અને દેવની પૂજા પણ કરી લઈએ.''

''સરકારી રસીમાં તો ગાયનું લોહી હોય છે'' આટલું બોલી નાથુનિની વહુએ રસીની વાત જાણી જોઈને ટાળી. ફરી બોલી: ''તું તો હતીને જ્યારે મારે મોટી વહુ સાથે બોલાચાલી થયેલી. તે હું તો જે બોલું છું તે જ કરું છું. બાપ સિવાય મારું તો કોઈ છે જ નહીં. અહીં તો જાણે દુશ્મનોની વચમાં રહું છું. જેઓ છોકરાઓની મા છે તેઓને જ માન આપવામાં આવે છે અને મારે તો છોકરીઓ છે.''

''તમને પણ માન તો મળે જ છે.''

''તે માન શું મને આપવામાં આવે છે? તે

તો મારા બાપ મોહરસિંહના રૂપિયાનું માન છે. બાપ મને દૂર પરણાવવા ઇચ્છતા ન હતા તેથી આ ધોકે સાથે ઘર માંડવું પડ્યું નહીં તો અમે તો ચૌહાણ રજપૂત છીએ, આ કુટુંબમાં મારું લગ્ન થાય જ નહીં.''

''એ તો નસીબમાં જે લખ્યું હોય તે થાય.''

''તારી વાત સાવ સાચી છે. સાંભળ, હું મારા બાપને ત્યાં જાઉં છું. તું અને બિખૂનિ તો આવજો જ, પણ બીજી વીસ રંડિયો સાથે લેતાં આવજો. એ લોકોને સો રૂપિયા અને ચોખા આપીશ. તમને બેને પચાસ રૂપિયા અને ચોખા. શ્રાદ્ધની ક્રિયા પતે ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહેજો, ખાજો-પીજો અને ક્રિયામાં કપડાંલત્તાં મળશે તે લઈને પછી જ જજો.''

''પણ હજૂર તમારા બાપ તો હજી મરી પણ નથી ગયા!''

''આખું શરીર સડી ગયું છે. હજુ જુવાન જેવું શરીર છે, ખૂબ દૂધ-ઘી ખાધાં છે ને! એવા શરીરને છોડી પ્રાણ સહેલાઈથી નીકળે ખરો? મારાં સાસુના મરણ પછી તો તમને ફક્ત જાડા ચોખા અને લાંગની દાળ આપેલાં.''

''તે ઉપરાંત તેલ, મીઠું અને મરચું.''

''કેટલું આપ્યું હતું તે તો હું જાણું છું ને, મને તો ખબર છે કે મારી મોટી શોકનો જીવ કેટલો સાંકડો છે. હું તમને ચોખા, દાળ, તેલ, મીઠું, બટાટા અને ગોળ આપીશ.''

''હજુરાઈન, તમે તો ગરીબનાં મા-બાપ છો.''

''પણ જો, એક વાત છે, રડવાનું બરાબર સરસ હોવું જોઈએ.''

''રડીશું, અને જમીન ઉપર આળોટીશું.''

''જમીન ઉપર આળોટશો?''

''જમીન ઉપર આળોટીશું અને માથું પણ ફૂટીશું.''

''માથું પણ ફૂટશો?''

''કપાળ ઉપર ઘા પણ થશે?''

''તે પણ થશે.''

''તમને બંનેને જણદીઠ પાંચ રૂપિયા વધારે આપીશ.''

''શનિચરી, પૈસાનો આમાં સવાલ જ નથી. મારા બાપનો અગ્નિદાહ અને અંતિમ ક્રિયા એવી થશે કે આખા ઇલાકામાં એ વાત સૌને યાદ રહી જશે. તે જોઈ મારો ધણી અને શોકો અદેખાઈથી બળી મરશે. હું મારા બાપની એકમાત્ર દીકરી છું. બાપ જે કાંઈ પાછળ મૂકી જશે તેમાંથી બધી ક્રિયા, અગ્નિદાહ એવાં થશે કે એમનું સન્માન સચવાઈ રહેશે. રોજ ચાંદીના ગ્લાસમાં દૂધ પીતાં જુવાનીમાં રખાતો રાખી છે, ઘડપણમાં રાખી છે, વિલાયતી સિવાય બીજો દારૂ પીધો નથી. મારી માના મરણ પછી બીજું લગ્ન કર્યું નહીં કે કદાચ નવી વહુ આવી મને દુઃખ દે.''

''થોડા રૂપિયા આપો, બજારની રંડીઓને આગળથી આપવા પડશે. એ લોકો કાંઈ ઓછી બદમાશ નથી.''

''લે.''

પરંતુ, આ બધી પ્રક્રિયાનાં વિવિધ પરિણામો આવ્યાં. માલિક-મહાજનને ત્યાં મૃત્યુ થાય તો તેની ક્રિયામાં જેટલો ખરચ કરવામાં આવે તેના જ પ્રમાણમાં જાણે એક જ ક્ષણમાં તેનું સન્માન વધી જતું. રુદાલીઓની કદર પણ વધી જતી પણ પરિણામે ધાર્યા કરતાં વધારે ખરચ થઈ જતો. તે તો માલિકો દુસાદ, ધોબી, ગંજુ અને કોલ જાતિના લોકોનાં હાડકાં તોડી, કામ કરાવી, તેઓ પાસેથી જ વસૂલ કરી લેતા. બધા જ અર્થમાં મોહનસિંહની અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા એક લોકવાયકા બની ગઈ. પણ ખરચના હિસાબનો મોટામાં મોટો ભાગ તો બ્રાહ્મણો જ લઈ ગયા!

નાથુનિની વચલી વહુ તો પાછી પતિને ઘેર ગઈ જ નહીં. સસરાની મિલકત નાથુનિને ન મળે એ હેતુથી છોકરીઓના લગ્નમાં બેસુમાર ખરચ કરવા લાગી. જોકે, તે થોડાંક વર્ષો પછીની વાત છે.

શનિચરીએ પોતાના સૌભાગ્યની વાત દુલનને કહી. દુલન કટાક્ષમાં દુષ્ટ રીતે હસી બોલ્યો: ''કોલીશ્વરીમાં બધાં યુનિયન બનાવે છે. તો હવે રુદાલીઓ બને રંડીઓનું મળીને તું પણ એક યુનિયન બનાવી દે અને તું એની પ્રેસિડન્ટ બન જા!''

''હાય રામ!''

''હવે જા, બજારની રંડીઓને શોધી લાવ.''

''કેવી રીતે?''

બિખ્નિ હુક્કો નીચે મૂકી બોલી: ''લઈ આવીશ, રંડી. માલિક-મહાજનોએ જે છોકરીઓને ભોગવી છે, તે બધી રંડી જ બની જાય છે ને!''

''અરે એમ તે હોતું હશે? એ લોકોની તો એક જુદી જ જાત છે.''

''ના રે, ના. તું કાંઈ જાણતી નથી. ગુજરીને દિવસે તોહરિ જઈએ તો રંડીઓ તો મળશે જ.''

દુલનને કાંઈક યાદ આવ્યું, તે બોલી ઊઠ્યો: ''અરે શનિચરી, નાવાગઢના ગમ્ભીરસિંહને ઓળખે છે?''

''ઓ બાપ રે... એને ના ઓળખું? દિવાળીના મેળામાં એતો હાથી પર બેસી ફરે છે. જેને આટલું મોટું નાક છે ને ગળામાં હેડિયા પાસે મોટી ગાંઠ છે.''

''તેણે તો બહુ ખરાબ કામ કર્યું.''

''નથુ વળી શું કર્યું?''

''તેની તો ઘરમાં જ રાખેલી રખાત મોતિયાને તે પોતાની સ્ત્રી હોય એવું જ માન આપતો. મોતિયાની દીકરી ગુલબદનને પગે ચાંદીનાં ઝાંઝર પહેરાવી ખોળામાં લઈ નાચ કરાવતો. કહ્યું હતું કે, મોતિયાના મરણ પછી ગુલબદનનાં લગ્ન પણ તે કરાવશે. આજે જોયું કે તે ગુલબદન તોહરિ જઈ રહી છે. રડી રડીને તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી... બોલી: ''જન્મ આપતાં આવડે છે, ભરણપોષણ કરવાનું તો શીખ્યા જ નથી. મને કાઢી મૂકી.'' મેં પૂછ્યું: ''કેમ?'' ડોસાનો ભત્રીજા થોડા વખતથી બહુ નખરાળો ને આપખુદી બની ગયો છે. હું કહેવા ગઈ તો કહે છે: ''મા મરી ગઈ તેને ત્રણ મહિના થઈ ગયા, તું આ ઘરમાં રહી કેમ પડી છે? ભત્રીજા કહે છે તેની વાત સાંભળવી હોય તો તેમ કર, નહીં તો ચાલી જા. તું છે તો રંડીની જ છોકરી, ભાત તો તને મળી જ રહેશે.''

''કેટલો હરામખોર છે.''

દુલને ગળુ સાફ કર્યું કે ઉધરસ ખાઈ તે બોલ્યો: ''મને બહુ દુઃખ થયું.''

ગુલબદને કહ્યું: ''પોતાની છોકરીને એમ તે કહેવાતું હશે કે મારા ભત્રીજા સાથે રહે. તે જાણે રહી તો જાઉં, પણ પછી મને છોકરાં થાય તો એમનું શું? એ લોકોને પણ એક દિવસ લાત મારી કાઢી જ મૂકશે ને? એમ જ થશે. એના કરતાં ''તે તું કાંઈ ઓછી જ એને કાઢી મૂકવાની હતી? જમ્યા પછી બંનેએ તંબાકુ ખાધી. શનિચરી બોલી: ''નસીબ એનું! બુધુયા મરી ગયો પછી પણ હું તો એને કાઢી મૂકત નહીં જ.''

''શું એ તને બહુ ગરીબ દેખાઈ?''

''ખૂબ જ.''

શનિચરી આગળ કાંઈ બોલી શકી નહીં.

ત્યાર બાદ મોહનસિંહનું મૃત્યુ થયું. ખૂબ ધામધૂમથી તેની અંતિમક્રિયા થઈ. ઘરડી રંડીઓએ શનિચરી અને બિખ્નિને નમસ્કાર

કરી કહ્યુ "હજુરાઈન, ફરી જરૂર પડે તો ક્યા જવુ તે કહેવડાવી દજો, અમે આવી જઈશુ"

શનિચરી અને બિખૂનિને સાડીઓ અને તે સાથે ચળકતા પિત્તળના ઢાકણા અને વાનની છત્રીઓ મળી બિખૂનિ બજારમા જઈ તે વેચી આવી હાથમા પૈસા હતા તે દરમિયાન જ એક થના સડેલા મકાઈ ખરીદી લીધા અને બોલી "ચક્કીમા પીસીશુ તો લોટ મળશે અને ખાડવાથી તેના ફાડા બનશે, સમજી?"

ધીરે ધીરે જીવન એક પ્રકારે વ્યવસ્થિત બનતુ ગયુ કોઈનુ મરણ થાય તો નક્કી કમાણી મળતી બાકી તો વખત આઠ આની ચાર આની ખોરાકથી ચલાવાતુ ન મળેતો પરવા કરવાની નહીં

વરનમા બેએકથી વધુ રડવાના કામ તેઓના ભાગ્યમા ન હતા એટલે પછી બીજા લોકોની જેમ ખેતમજૂરીનુ કામ મળે તો તે, નહીં તો પછી માલિકનુ ખેતર સાફ કરવાનુ કામ તેઓ કરતા, જગલમા જઈ સૌની જેમ કદમૂળ જે મળે તે શોધી લાવતા

બિખૂનિએ સૌને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખ્યા છોકરાને જોવા એક પણ વાર તે ગઈ નહીં શનિચરીના આગણામા મરચાના છોડ વાવી, બજારમા મરચા વેચવા જતી વળી બોલી "લસણ વાવી જોવુ પડશે લસણની કિમત સારી મળશે"

ધીરે ધીરે એ લોકોની ખ્યાતિ બધે જ ફેલાઈ હતી બધા જ શનિચરીને બોલાવવા લાગ્યા એ વાત સાચી કે તે પૈસા બરાબર લેતી પણ સાથ માથુ કૂટતી સાચે જ જમીન ઉપર આળોટતી અને રડતી રડતી સરસ મરસિયા ગાતી તે સાભળી તો મરનારના ખાનદાનવાળા પણ ઘતુ ક, બજારમા જ ચાલી જાઉ"

શનિચરીએ નિસાસો નાખ્યો અને બોલી "આગ્લુ બધુ રૂપ છે, કોઈ શેઠિયો એને ઉપાડી જશે"

બિખૂનિ જાણે અનુભવી હોય એમ બોલી "પોતાની માને જોઈ છે, તે હવે કોઈની રખાત બની રહેશે ખરી?"

બિખૂનિ તોહરિ ગઈ પાછી આવી બોલી "ઓ બાપ રે! પૈસા મળશે જાણી રડીઓના તો ટોળા એકઠા થઈ ગયા"

"તે એ લોકોને જોયા?"

"જોયા?"

"કેવ લાગી તને?"

"બધી જ જાણે ચાર આનાની રડી, કારણ ઘરડી થઈ ગઈ છે બહુ મુશ્કેલીમા રહે છે ને તેમ છતા, કાજળ આજી, હાથમા દીવો લઈ, તેઓને ઊભા રહેવુ પડે છે ડોસાના મરણના ખબર મળતા જ ચાલી આવશે અક બીજી વાત કહેવાની છે"

"શુ?"

"બુધુયાની વહુ તારા દીકરાની વહુને પણ જોઈ"

"તોહરિમા?"

"હા તારાથી પણ ઘરડી દેખાય છે!"

"એની વાત રહેવા દે."

"એણે પોત જ પોતાની ઓળખાણ આપી આજે દસ વર્ષ થયા ત્યા છે છોકરાના ખબર પછ્યા"

"તે શુ કહ્યુ?"

"શુ કરુ? શુ કામ કરુ? હુ તો તેની સાથ બોલી જ નહીં"

"સારુ જ કર્યુ?"

ગલકાનુ શાક ને ઘઉંના જાડા રોટલા ખાતા ખાતા શનિચરીને વહુની વાત યાદ આવી તેને ભૂખ બહુ લાગતી તે કયુ વરસ હતુ? તે વર્ષે લાઈન ઉપર મોટુ હાથીનુ ટોળુ ચઢી આવતુ અને એક ઈન્જિન ત્યા ઊભુ હતુ ત પાડી

નાખેલું. તે જ વર્ષે બુધુયાનું મરણ થયું હતું. પેલો સામે હતો તે આંબો કેટલો નાનો હતો, અને હવે તો એના ઉપર ફળ પણ આવે છે. દસ વરસથી તોહરિમાં છે. સારું જ થયું કે હારોથા કાંઈ ભાગી ગયો. તેની માના જે હાલ થયા છે તેને વિશે તો તે કાંઈ જાણતો નથી!

જે વ્યક્તિનું મરણ થયું, તે માણસ કાંઈ બદમાશ કે શયતાનનો સાથી તો ન જ હતો, તે તો હતો સ્વર્ગનો કોઈ દેવતા, કોઈ ભૂલ થવાથી જ તેણે આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લીધો હતો. બધું જ બહુ સરસ ચાલતું હતું. વળી, બે વર્ષ બહુ ખરાબ ગયાં. નાથુનિની મોટી વહુનો ભાઈ જલંદર થવાથી મરવા પડ્યો હતો. ઈસ્પિતાલમાં જઈ, સાજો થઈ પાછો આવ્યો. શનિચરીને લોકોના મહાજન લછમણની સાવકી માનો દાખલો તો વળી વધારે નવાઈ પમાડે એવો હતો. વાના તાવથી એનું મૃત્યુ તો નિશ્ચિત હતું ત્યારે વળી કોણ જાણે ક્યાંથી એક વૈદ્ય આવી એને બચાવી લીધી.

શનિચરી નિસાસો મૂકી બોલી: ''નસીબ.''

પારસનાથ હજામ પણ બહુ અસંતુષ્ટ હતો. બોલ્યો: ''આ તો અધર્મ કહેવાય.''

''કેવી રીતે?''

''જો ને તું, બુધુયાની મા, પહેલાં તો લોકોને રોગ થાય તો તે મરી જતાં. જનમની સાથે સાથે મરણ પણ હોવું જરૂરી છે નહીં તો દુનિયાનું કામ ચાલે કેવી રીતે? પહેલાં તો ઘરડું માણસ માંદું પડે તો મરી જાય એવું હતું પણ હવે તો તેવું રહ્યું નથી. દાક્તર, વૈદ, હકીમ — બધા મળી ઘરડાંઓને બચાવી લે છે. આ કાંઈ બરાબર તો ન જ કહેવાય, બુધુયાની મા!''

શનિચરીએ નિસાસો નાખ્યો ને બોલી: ''તારે વળી શાની ફરિયાદ કરવાની હોય. જન્મ, મરણ, લગ્ન — બધાંમાં જ તારી હાજરી તો હોય છે. લગ્નની વાત આવી તોયે તારું કામ પડે છે. પણ વિચાર તો કરી જો કે મારી કેવી હાલત થઈ હશે?''

પણ બિખૂનિ નિરાશ થઈ નહીં. બોલી: ''હજી જેનો વખત ન આવ્યો હોય તે તો મરે જ નહીં. જ્યારે વખત આવશે ત્યારે કોઈ જીવતું રહેવાનું છે ખરું?''

દુલને કહ્યું: ''આ કાંઈ મોટી વાત નથી. પહેલાં કરતાં હવે તમને સારી રીતે ખાવા મળે છે એટલે થોડું ઓછુંવધતું મળે તો તમને ચિંતા થાય છે. માલિક-મહાજનોને જોયા નથી? લછમણની મા તો ઘઉં વેચીને મળેલા પૈસા જોઈને પણ રડવા લાગતી. આ સાલ ઘઉંનો પાક સારો ઊતર્યો છે તે વેચી પૈસા મળ્યા. આવતી સાલ કદાચ આટલો પાક ન પણ ઊતરે.''

શનિચરી બોલી: ''જા, જા, હવે દરેક બાબતમાં મજાક ન ઉડાવાય.''

ત્યાર બાદ તો આ વર્ષે શનિચરીનું નસીબ ઊઘડ્યું. બિખૂનિએ હસતાં હસતાં આવી કહ્યું: ''બહુ સારા સમાચાર છે.''

''શું?''

''એ તો બેસીને કહેવું પડશે.''

''સમાચાર છે શું?''

''તું ગુસ્સે થઈ છે?''

''ગંભીરસિંહ મરવા પડ્યો છે.''

''કોણે કહ્યું?''

બિખૂનિએ બધી વાત ખોલીને કહી. સમાચાર આવ્યા છે પારસ હજામે. હજામે આપેલા ખબર ખોટા તો હોય નહીં. નાથુનિની માને ક્ષય રોગ થયેલો એ તો શનિચરીને જરૂર યાદ હશે.''

''હા, હા, બરાબર યાદ છે. પછી આગળ કહે ને, બિખૂનિ.''

નાથુનિએ તેની માને જે રીતે રાખેલી તે નિયમ હવે દરેક કુટુંબમાં પાળવામાં આવે છે.

ક્ષય તો રાજરોગ કહેવાય. શિવને પણ અસાધ્ય લાગે એવો રોગ. જેને આ રોગ થયો હોય તેનો ઇલાજ કરીએ તો સ્વયં શંકર ભગવાનનું અપમાન કર્યું કહેવાય. ગંભીરસિંહને પાસેનાં સગાંઓમાં તો કોઈ છે નહીં. ભત્રીજાને જ બધું મળશે. ડોસાનો ક્ષય રોગ પકડાતાં જ ભત્રીજાએ તાબડતોબ ઓટલા ઉપર ઓરડો ચણાવ્યો. ગંભીરસિંહને ત્યાં રાખ્યો છે. દાઢીવાળો બકરો લાવી ત્યાં બાંધ્યો છે. આ બકરો જોઈ ગંભીરસિંહે કહ્યું: "ઘરમાં વૈતરણી નદી બાંધવાથી કોઈ બચી જતું નથી તો શું પણ નહીં જીવું? જો ના જીવું તો મારી અંતિમ ક્રિયા એવી કરજે કે બધાં આભાં જ બની જાય. બધાને એમ થાય કે એક ખરેખરો મોટો માણસ મરણ પામ્યો છે.

"પછી શું થયું, બિખૂનિ, કરે તે ખરી?"

"ગંભીરસિંહ બહુ વિચિત્ર માણસ છે. હવે તો તે દવાદારૂ કરવાનું છોડી રોજ પૂજા, હોમ ને યજ્ઞ કરાવે છે. એની સ્ત્રીએ જીદ કરી દાક્તર બોલાવેલા. દાક્તરે પણ આશા આપી તી.

"હજી તો મરી નથી ગયો ને?"

"મરશે તો ખરો ને? ભત્રીજો કાંઈ ફાવી શકે એમ નથી. ડોસાએ વકીલ બોલાવી પોતાની અંતિમ ક્રિયામાં લાખ રૂપિયા ખરચવા કહ્યું છે."

"કેમ?"

"કહે છે રૂપિયા બધા ખતમ કરી જઈશ. ભત્રીજો ખેતમજૂર રાખી, ખેતી કરી, એનાથી જે થાય તે કરે. મારે તો છૈયાં-છોકરાં છે નહીં. એ હરામખોરને માટે રોકડા રૂપિયા મૂકી નહીં જાઉં."

"તો પછી?"

"આજે નહીં તો કાલે, ડોસો તો મરશે જ."

"એટલા દિવસ?"

"હું એક વાર ફરી આવું."

"ક્યાં જઈશ?"

"રાંચી."

"રાંચી કેમ?"

"અરે, શું કહું હવે? બજારમાં મને મારા દિયરનો છોકરો મળ્યો... તે કહે: 'કાકી, એક વાર ચાલો. મારી છોકરીના લગ્ન છે.'"

"છોકરીનાં લગ્ન?"

"કહે છે કે, એ લગ્નમાં પેલો અભાગિયો આવશે – મારો છોકરો. તું કહેશે કે છોકરાને જોવો હોય તો પાસે જ તેનું સાસરું છે ત્યા જા ને? તે હું નહીં જાઉં. પણ દિયરના દીકરાને ત્યાં જઈ એક વાર એને જોઈ લઉં તો કોઈ કાંઈ કહી શકશે નહીં. તેને પણ ખબર નહીં પડે કે એને જોવા આવી છું."

શનિચરી બોલી: "એમ જ હોય તો મારે કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. છોકરાને જોવો છે એમ તું કહે છે પણ જલદી પાછી આવીશ ને? કે પછી ત્યાં રહી જઈશ?"

"તે હું કાંઈ કોઈ જગ્યાએ રહી ગઈ છું ખરી? ઘર છોડી નીકળી પડી હતી. રસ્તામાં તારો મેળાપ થયો. તે દિવસે તું મળી ન ગઈ હોત, તો મારું શું થાત?"

"ગંભીરસિંહની વાત યાદ રાખજે."

"અરે ચાર દિવસ પૂરા થતાં ન થતાં હું પાછી ફરીશ."

ત્રણેક માઈલ ચાલીને ગયા પછી બસનો રસ્તો હતો શનિચરી એટલો રસ્તો સાથે જઈ બિખૂનિને બસમાં બેસાડી આવી. બોલી: "સીટ ઉપર બેસીશ તો આઠ રૂપિયા પડશે. નીચે બેસી જા, બે રૂપિયા આપી દેજે."

ગામ પાછા ફરતાં શનિચરીને ખ્યાલ આવ્યો કે આટલો રોમાંચક બનાવ તેના જીવનમાં પહેલાં કદી બન્યો જ ન હતો. તેની સાહેલી બિખૂનિ જે હમેશ પગે ચાલી જ બધે જતી, તે

ઘેર જેર્ષીના ટોળાં ભેગાં કર્યાં છે
"કાંઈ પત્તો લાગ્યો ખરો?"
"શેનો પત્તો?"
"કે શું પાપ કર્યું હતું?"
"હા, જરૂર એક ઝેભણી ગાયને બચપણમાં માલિકે લાકડીથી મારી નાખેલી આ એકમાત્ર પાપ તેમણે કર્યું હતું "
"તો પણ હુ પૂછું છું કે એની ઇચ્છા થાય તો માલિક શુક્લ પક્ષમા મરી શકે ખરા?"
"જરૂર હજી સુધી તો એવુ નથી કે માલિકે જે ધાર્યું હોય તે મેળવ્યું નથી અને એ પણ કહી દઉં છું કે જે માલિક કરે છે તે બહુ સારુ જ કરે છે ભત્રીજાના હાથમાં મિલકત આવશે તો બધું રફેદફે થઈ જશે "
"એમ કેમ?"
"માલિકે જે કાંઈ કર્યું હતું — પછી તે અસ્પૃત હોય તોપણ હિંદુ પરિવારોને લગતું હતું — કોઈ છોકરી હિંદુ ન હોય એવું બન્યું ન હતું આ ભત્રીજાની રંડી તો મુસલમાન છે "
"હાય રામ!"
"તુ તૈયાર રહેજે હો આટલા દિવસ અહી નોકરી કરી છે ક્રિયા પત્યા પછી અહી રહેવું નથી ક્રિયા પતી જશે ને હું પણ જતો રહીશ માલિકે કહ્યું છે કે, મોહરસિંહનો અગ્નિદાહ અને ક્રિયા પણ લોકો ભૂલી જાય, એટલા મોટા પાયા ઉપર બધું થવું જોઈએ "
"હજૂર, ત્યારે તો જાન આપી દઈશ "
શનિચરી પાછી ગઈ
ઘેર પાછી આવી પણ મનમાં ચિંતા થતી હતી એમ કરતાં કરતાં છ દિવસ તો થઈ ગયા બિખનિને થયું શું? તેઓનું ગામડું પણ હતું એક નિર્જન વિસ્તારમા બહારની દુનિયા સાથે તેને કોઈ વ્યવહાર ન હતો. બસમા બેસી કોઈ કાંઈ જતુ-આવતુ નહીં રાંચીની બિખૂનિના સમાચાર લાવે પણ કોણ? નિસાસો નાખી શનિચરીએ કથા-પથારી તડકે નાખ્યાં ઘટીમા ચાર મકાઈ દળ્યા પછી ચાલી પચાયતનું મકાન સમું કરવાને કામે આ કામમાં પોતાનો હિસ્સો આપવો તે ફરજિયાત હતુ હમેશા એની દેખભાળ ન કરવામા આવે તો માટીના મકાનમાં ઊધઈ લાગી જતી અને બધુ ખરી પડતું તે કામ પતાવી, થોડાં ડાખળા માથે ઊંચકી ઘેર આવી ભારો નીચે મૂક્યો ત્યારે તે માણસ એની નજરે પડ્યો
અજાણ્યો માણસ, માથુ મૂંડેલુ હતું, પગમાં કાંઈ પહેર્યું ન હતુ
"બિખૂનિ મરી ગઈ?"
શનિચરી એક ક્ષણમા બધું સમજી ગઈ અને એણે વળી પ્રશ્ન પૂછ્યો "તું એના દિયરનો છોકરો છે?"
"જી."
શનિચરીની અંદર જાણે એક ભેખડ ધસી પડી, પણ અનેક મૃત્યુ, અનેક અનેક છેતરપિંડી, અનેક અન્યાયો સહન કરી તેણે ધીરજ અને સંયમ કેળવેલાં મળવા આવનારને તેણે બેસવાનું કહ્યુ પોતે પણ બેઠી લાંબો વખત કાંઈ બોલી નહીં પછી ધીરેથી બોલી
"કેટલા દિવસ થયા?"
"ચાર દિવસ "
શનિચરીએ આંગળીને વેઢે ગણી કહ્યુ "તે દિવસે હું ગંભીરસિંહને ત્યા ગઈ હતી શું થયુ હતુ?"
"દમ ચઢવાથી છાતીમા કફ જામી ગયો "
"હજુ અહીંથી જતા જ આમ બન્યુ?"
"રસ્તામાં ઠંડાઈ-શરબત પીધલા "
"પછી શુ થયુ?"
તેને યાદ આવ્યુ — રંગીત શરબત, પાચનની ગોળી, બેલ ફળનો મુરબ્બો — આ બધું ખરીદી ખાવાનો બિખૂનિને બહુ શોખ હતો

"ત્યાર પછી શ્વાસ ઊપડ્યો. મારો સાળો હૉસ્પિતાલમાં નોકરી કરે છે. દાક્તરને દેખાડ્યું. ઈંજેક્શનનો ઈલાજ પણ કર્યો."

"મેં તો કોઈ દિવસ આમ કર્યું ન હતું. વાણિયાની દુકાને જઈ ઝાડુ લઈ, વંદા મારી તેને પકડતી. માટીના વાસણમાં તે વંદાને ઉકાળી, તેનું પાણી પીવા આપતી. બિખૂનિનો શ્વાસ બેસી જતો.

"એના છોકરાને મળી ખરી?"

"એ તો આવ્યો જ ક્યાં હતો? હવે એને પણ આ સમાચાર આપવા જઈશ. મારાં મોટાં કાકી કાંઈ મૂકતાં ગયાં છે ખરાં?"

કાંઈ જ નહીં. મોટાં કાકી કહી બોલાવે છે, મરી ગઈ પણ તારે જ ત્યાં, એનું બીજું કોઈ છે તે જ હું જાણતી ન હતી. એ તો રસ્તે રસ્તે ભટકતી હતી.

મને પણ ખબર ન હતી. આવી ખબર હોત. તો એમને લઈ જાત.

"હવે તું નીકળી જા બેટા, બસમાં જવાનું છે, બસનો રસ્તો પણ અહીંથી દૂર છે."

એ માણસ ચાલી ગયો. ત્યાર પછી શનિચરી એકલી બેસી પોતાની હાલતનો વિચાર કરવા લાગી. તેના મનમાં શું થતું હતું? દુઃખ? ના, દુઃખ નહીં પણ ભય. ધણી મરી ગયો. દીકરો મરી ગયો. દીકરાનો દીકરો ચાલી ગયો. વહુ પણ નાસી ગઈ — ક્યારે વળી શનિચરીના જીવનમાં દુઃખ ન હતું? પણ ત્યારે તો આ આખી ને આખી તેને ગળી જાય એવી બીક તેને લાગી ન હતી. બિખૂનિના મરણથી તેનો ધંધો ખોરવાઈ જાય એમ હતું: તેનું અન્ન છીનવાઈ ગયું તેથી જ તેને બીક લાગે છે. ડર કેમ લાગે છે? કારણ તેની ઉંમર થઈ છે. શનિચરી જેવાનું જીવન. બની શકે તો છેલ્લા શ્વાસ સુધી મજૂરી કરી ગુજરાન કરનારનું જીવન. ઉંમર એટલે માંદગી. માંદગી એટલે કામ થઈ શકે નહીં. મજૂરી ન થાય એનો અર્થ મૃત્યુ. શનિચરીની પોતાની માસી ઘરડી થઈ ગઈ હતી. એટલી તો ઘરડી હતી કે તેને પોટલાની જેમ ઊંચકી ઘરમાં લાવવી પડતી. શિયાળાના દિવસોમાં તડકો નીકળતાં જ તેને બહાર બેસાડી સૌ કોઈ મજૂરી કરવા ગયાં હતાં. આવીને જુએ છે તો ડોસી મરીને લાકડું બની ગઈ છે.

શનિચરીને તેવું મરણ જોઈતું ન હતું પણ તે શું કરવા મરી જાય? ધણી ગયો, દીકરો મરી ગયો. શનિચરી શું દુઃખને કારણે મરી ગઈ હતી? દુઃખથી માણસ મરતું નથી. ખૂબ જ શોક પછી પણ, સમય જતાં માણસ સ્નાન કરે છે, ખાય છે, મરચાંના છોડ ખાઈ જતી બકરીને ભગાવે છે — બધું જ કરે છે. બિખૂનિના શોકથી તે મરશે નહીં. દુઃખ તો તેને ઘણું પડ્યું છે પણ શનિચરી રડશે નહીં. રૂપિયા, ચોખા, નવાં કપડાં — જ્યાં સુધી આ બધું મળે નહીં ત્યાં સુધી રડવું એ તો એક પ્રકારનો ભોગવિલાસ છે!

શનિચરી ગઈ દુલનને ત્યાં.

દુલન આખી વાતનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ સમજી ગયો. બોલ્યો: "જો બુધિયાની મા, જમીનની માલિકી છોડાય નહીં તેમ તારે માટે આ રોવાનું કામ તો જમીન જેવું છે. એની ઉપર તેં જે માલિકી જમાવી છે તે છોડવાથી ચાલશે નહીં — આ બધું કેવું હાસ્યજનક બની ગયું છે તે તું જોતી નથી? એક પછી એક જણનું મરણ થાય છે. તમે જાવ છો અને એ લોકોએ રડવા-કૂટવાનો દેખાવ મોટે પાયે ઊભો કર્યો છે, તેમાં એ લોકોનાં માન-સન્માનની ચડસાચડસી ઊભી થઈ છે. ગંભીરસિંહને જ જો ને. એને જે રોગ થયો છે તેમાં દાક્તરનો ઈલાજ કરે તો તે મટી જાય પણ તે તો તેનો પ્રયત્ન જ કરતો નથી. મરણ પછીની ધામધૂમનો જ વિચાર કરે છે.

એ લોકોનુ માન શાથી નચવાય છે તેને માટે તેઓ એકબીજા સાથે તકરાર કરે છે — એ તો એ લોકો જ જાણે ''

''તારે પણ જાણવુ જોઈએ ''

''જાણીને હુ શુ કરીશ?''

''બુધિયાના બાપના મરણ પછી માનિકના ખેતરમા મજૂરી કરી ન હતી?''

''જરૂર ''

''સિખનિ મરી ગઈ તો તેનુ કામ પણ તારે કરવાનુ છે ''

''કેવી રીતે?''

''તુ જાતે જજે '' દુલને ગુસ્સે થઈ ધાગે પાડી કહ્યુ

''તારી રોટીનો સવાલ છે, તુ જાતે જજે ''

''તાહરિ?''

''હા, તાહરિ ત્યા જજે, રંડીઓને એકઠી કરજે તેમ નહી કરે તો ગભીરસિહનો ગુમાસ્તો અને ભત્રીજા બધા પૈસા ઉચાપત કરી જશે ''

''હુ જ કહીશ ''

''જરૂર ''

''ત્યા તો ''

બુધિયાની વહુ છે, એમ ને?''

''તુ જાણે છે?''

''જરૂર, તથી શુ થયુ? એ પણ એક બરબાદ થયેલી રંડી જ છે ને એને પણ બોલાવજે ''

''અને પછી?''

''જરૂર એને પણ ખાવા પીવા, પહેરવા ઓઢવા તો જોઈશે જ ને?''

રંડી બોનાવીને રડવાનુ ઊભુ કરવુ એ તો એક મજાની રમત છે માનિક મહાજનના પૈસા પાપથી એકઠા કરેલા હાય છે તે સચવાતા નથી ભને ન થોડીઘણી બજારુ રંડીઓને તે મન એ લોકોન માનિક મહાજને જ રંડી બનાવી છે ન કેરસાને લાત મારી છે?''

''લાત મારે જ છે ''

કોણ કઈ રીતે રંડી બન્યુ એ બધુ શનિચરીની જાણ બહાર હતુ પણ તેન યાદ આવ્યુ કે ભૂખને કારણ બુધુયાની વહુએ ઘર છોડ્યુ હતુ ગુલબદને ગભીરસિહના ભત્રીજાને ભાઈ માન્યો હતો પણ ગભીરસિહ અને તેના ભત્રીજાએ તો તેને કેવળ એક રંડી તરીકે જ જોઈ હતી બધુ જ ઘણુ ગૂચવણભરેલુ હતુ શનિચરી ઘણો વિચાર કરીને પણ આ બધાનો પૂરપૂરો અર્થ સમજી શકી નહીં પણ દુલન શુ કરે છે?

''બુધિયાની મા, પાપ પુણ્યનો એટલો વિચાર કરીશ નહી પણ પાપ પુણ્યનો વિચાર કરવો એ માલિક મહાજનનુ કામ છે એનો હિસાબ તો એ લોકો જ બરાબર સમજે તુ ને હુ તો ભૂખનો હિસાબ સમજીએ ''

''સાચી વાત છે ''

''તો પછી શુ? તુ તારે ચાલી જા ''

''ગામમા બધા મને વગોવશે નહીં?''

દુલન ખૂબ જ દુ ખી હાસ્ય હસ્યો, બોલ્યો ''પેટને માટે જે કાઈ કામ કર્યુ, તેમા બુરાઈ કોણ જોવાનુ છે ''

શનિચરી તેની વાત સમજી

સત્તર દિવસ પછી ગભીરસિહનુ મરણ થયુ એને શ્વાસ ઊપડ્યો કે તરત જ ગુમાસ્તાએ શનિચરીને સમાચાર મોકલ્યા શનિચરીએ કહેવડાવ્યુ કે હુ આવીશ બીજાને લઈને હુ આવુ છુ

શનિચરીએ કાળા થાનનુ લૂગડુ પહેર્યું અને તોહરિ ગઈ લોકોને પૂછીને રંડીપટ્ટીની ભાળ મળવતા તેને બિલકુલ શરમ આવી નહી સૌથી મોટો હિસાબ તે પેટનો હિસાબ હતો તે બૂમ પાડતી પાડતી જ અંદર દાખલ થઈ — રૂપા, બુધનિ, સોમરિ, ગાગુ — તમે બધા છો ક્યા? આવો, ઓવો, રુદાલીઓનુ કામ છે

બધી પરિચિત વેશ્યાઓ એક પછી એક

આવી પહોંચી. ત્યાં તો ટોળું ભેગું થઈ ગયું. ઘણાંબધાં લોકો હતાં. દિવસની પાંચ રૂપિયાની વેશ્યાથી માંડી દિવસના ચાર આનાની વેશ્યા.

''હજુરાઈન તમે?''

''બિખૂનિ તો મરી ગઈ ને?'' શનિચરી હસી. ત્યાર બાદ, બધાં ટોળાંની પાછળ એક પરિચિત ચહેરો જોઈ બોલી: ''બુધુયાની વહુ, તું પણ આવ, ગુલબદન તું પણ ચાલ. ગંભીરસિંહનું મરણ થયું છે. રડીને, પૈસા લઈને એ લોકોને શરમથી નીચું જોવડાવજે. શરમાય છે શું? જેટલું બને એટલું એ લોકો પાસેથી વસૂલ કરી લે જે. ચાલો, ચાલો. દરેકને જાણદીઠ પાંચ રૂપિયા મળશે, બધાંને ચોખા મળશે અને ક્રિયા વખતે કપડાં.

વેશ્યાઓમાં હોહાકાર મચી ગયો. નાની ઉંમરની વેશ્યાઓ બોલી ઊઠી: ''અમે પણ?''

''બધાં જ ચાલો. ઘરડાં થશો ત્યારે આ કામ તો કરવું પડશે. હું છું ત્યાં સુધી તમને બરાબર બધું શીખવાડી દઉં.''

બધાં ખૂબ જ ગેલમાં આવી ગયાં. ગાંગુએ શનિચરીને મૂઢા ઉપર બેસાડી. રૂપા ચા અને બીડી ખરીદી લાવી. જાણે બધાં જ ખૂબ ઉમંગમાં આવી ગયાં. પછી તો બધાં નવા ગઢ ઊપડ્યાં.

ગંભીરસિંહનો ભત્રીજો, તેનો ગુમાસ્તો, સૌ આ જોઈ અવાક્ થઈ ગયા. ગુમાસ્તો નારાજ થઈ ધીમેથી બોલ્યો: ''શું રંડીવાસ ઝાડી-ઝાટકી બધાંને જ લાવી છે? લગભગ સો રંડીઓ તો છે!''

શનિચરીએ જવાબમાં કહ્યું: ''કેમ નહીં? માલિક મરી ગયા છે એક જબરદસ્ત હકીકત બની છે. એવો તો શોર મચાવીશું. તે કાંઈ દસ રંડીઓથી આવી મોટી યાદગાર વાત ઊભી કરી શકાય? જા, ખસી જા, અમને અમારું કામ કરવા દે. માલિક હવે અમારા છે.

ગંભીરની લાશમાંથી સડાની દુર્ગંધ આવતી હતી. એની ફુલેલા પેટવાળી લાશની આસપાસ રુદાલી રંડીઓ માથાં કૂટી રડવા લાગી. ગુમાસ્તાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ — હવે એને માટે કશું બાકી નહીં રહે. આ માથું કૂટવું વગેરે શનિચરીની બદમાશી હતી. માથું કૂટે તો બમણા પૈસા મળે એમ હતું. ભત્રીજો અને ગુમાસ્તો અસહાય દર્શક તરીકે ઊભા રહ્યા.

માથું કૂટતાં કૂટતાં, રડતાં રડતાં, ગુલબદન કોરી આંખે, બીભત્સ રીતે ભત્રીજાની સામે જોઈ હસી ફરી પાછી ધ્યાન આપી તેણે શનિચરીના રુદનના સૂરમાં સૂર મેળવી સાથ આપવાનું શરૂ કર્યું.

(સંપૂર્ણ) અનુ. ઉમા રંદેરિયા

ડર: મોત, હાડમારીઓ, ધનનાશ, મારફાડ, જુલમ અને અત્યાચાર, માનહાનિ, લોકનિંદા, વહેમો, કુટુંબીઓને દુ:ખ થશે વગેરે અનેક ખ્યાલોથી માણસ સાધારણ રીતે ડરતો જ રહે છે. જે સત્યપરાયણ રહેવા માગે તે ન નાતજાતથી ડરે, ન સરકારથી. ન ગરીબાઈથી ડરે, ન મોતથી. આપણામાં બીકે ઘર કર્યું છે. તેથી સત્ય, દયા વગેરે ગુણો ખીલી શકતા નથી. ડરનારો માણસ ધર્મઅધર્મનો ઊંડો વિચાર કરવાની હિંમત ન જ કરે. એ સત્યને શોધી ન શકે, કે શોધીને તેને વળગી ન શકે. સત્ય, અહિંસા ઈત્યાદિ વ્રતોનું પાલન નિર્ભયતા વિના અસંભવિત છે. દૈવી સંપતનો પહેલો ગુણ અભય છે. તમે, જે કરવું હોય તે નીડર થઈ દેહ પડતાં પણ કરશો? જેને ખુદાનો ડર છે, તે બીજાથી ડરવાનો નથી.

- ગાંધીજી

વાર્તા

મમતાનો સ્પર્શ

ડૉ. ભારતી હરીન્દ્ર

રાતના ૧૦.૪૫ થયા હતા.

શિખા રસોડામાં પોતાનું જમવાનું બનાવતી હતી.

એજે એને ઑફિસમાં બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. પત્રકારત્વની દુનિયામાં કંઈ ને કંઈ નવું હોય. સહતંત્રી તરીકે શિખાને છેલ્લા સમાચારો પ્રમાણે તંત્રીલેખ લખવાના રહેતા અને ઘરે આવતાં મોડું થતું આજે પણ ઘરે આવતાં પોણા દસ થઈ ગયા હતા. જલદી જલદી શાવર લઈ એ રસોડામાં, નવારનું બનાવી રાખેલું ભોજન ગરમ કરી થાળી પીરસવા જતી ત્યાં જ બારણે ઘંટડી વાગી!

"કોણ હશે એટલી રાત્રે?" શિખા થોડી મુંઝાઈ ગઈ. દરવાજો ખોલ્યો કે નહીં? એને ખાન મિત્રો હતા નહીં. ઑફિસની બહેનપણીઓ આનંદી અને સરિતા હશે આટલી રાત્રે? ના... ના... તો કોણ ફોઈ હશે? શિખાના નગામાં એને એક દૂરનાં ફોઈ હતાં, જે પરામાં રહેતાં હતાં. પણ એ બીમાર ફોઈ આ સમયે આવે એવી શક્યતા નહીંવત્ હતી તો કોણ હશે? શિખા એકલી રહેતી હતી એટલે ખંચકાઈ. બીજી વાર ઘંટડી થોડી જોરમાં વાગી શિખાના હૃદયના ધબકારા વધી ગયા. એણે મનને શાંત કર્યું, પ્રભુનું નામ લઈ એ દરવાજો ખોલવા ગઈ?

"અરે, પ્રતાપ તમે? આ સમયે? કંઈ થયું? ક્યાંથી આવો છો તમે? કેમ એકલા છો? કરુણા ક્યાં ગઈ? અરે, હું તમને અંદર આવવાનું પણ કહેતી નથી! પ્લીઝ અંદર આવો!" શિખા ઉત્તેજિત થઈ ગઈ હતી.

એકસામટા આટલા બધા પ્રશ્નોની ઝડી વરસતાં પ્રતાપ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ઘરમાં આવતાં મૂંઝાયો, પણ પછી અંદર દાખલ થયો અને ધબ દઈને સોફા ઉપર પડતું મૂક્યું. એના કસરતી શરીરની પાછળ કરુણા એક નાનકડા શિશુને પોતાની ગોદમાં લઈને ઊભી હતી. કરુણાનો સુંદર ચહેરો ઝૂકેલો હતો એના મોઢા ઉપર ભય અને ગ્લાનિ હતાં. કંઈ પણ બોલ્યા વગર એ ચૂપચાપ પતિની પાછળ ઘરમા દાખલ થઈ અને મેટી ઉપર બેસી ગઈ શિખાને પ્રતાપની આદત ખબર હતી. એણે ઠંડા પાણીના ગ્લાસ ધર્યા એકીશ્વાસે પ્રતાપ બધું પાણી પી ગયો પણ કરુણા ગ્લાસને અડી પણ નહી

પ્રતાપ ખૂબ થાકેલો અને વ્યથિત લાગતો હતો. એના મોઢા ઉપર ભૂખ અને ઊજાગરાની મહોર દેખાતી હતી. શિખા જાણતી હતી કે પ્રતાપ જરા પણ ભૂખ્યો રહી શકતો નહી. શિખા એની કેટલી બધી કાળજી રાખતી હતી? કેટલો પ્રેમ કરતી હતી? અરે, પણ આ કોઈ વખત હતો ભૂતકાળને યાદ કરવાનો? એણે થાકેલા પ્રતાપ સામે જોઈ આંખો વડે જ આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું.

"આજની રાત અમે અહીં રોકાઈ જઈએ તો તને કોઈ વાંધો છે?" થાકેલા અવાજે પ્રતાપે પૂછ્યું.

"આ તમારું જ ઘર છે પ્રતાપ, મને કોઈ વાંધો નથી, ફક્ત જરા વહેલું જણાવ્યુ હોત તો રસોઈ તૈયાર રાખત. પણ વાંધો નહીં, તમે સહેજ આરામ કરો, હું હમણાં થોડુ કંઈક રાંધી નાખું છું." અને પ્રતાપ કોઈ પણ જાતનો વિરોધ કરે એ પહેલાં એ ઓરડામાં જતી રહી. પૂરી-શાક બનાવતાં વિચારવા લાગી....

સેક્રેટરીના લગ્ન થવાનાં હતાં એટલે એણે રાજીનામું આપી દીધું. પ્રતાપના માટે નવી સેક્રેટરી આવી કરુણા બહુ સુંદર હતી એટલું જ નહીં, ચપળ પણ હતી અને સાથે સાથે તકસાધુ હતી. એના ગરીબ કુટુંબને કેમ કરીને પૈસાદાર કરવું એની એને રાત દિવસ ચિંતા હતી થોડો સમય તો બધું બરાબર ચાલ્યું પણ પછી તકસાધુ કરુણાએ પ્રતાપને પોતાની પકડમાં લેવાની કોશિશ ચાલુ કરી દીધી. પ્રતાપ સાથે આત્મીયતા કેળવતાં એને વાર ન લાગી. ધીરે ધીરે એના અંગત જીવનની વાતો, બાળક માટેની એની તડપન, એના સમૃદ્ધ મામાનો વારસો વગેરે સઘળું એણે જાણી લીધું. પણ પ્રતાપે મામાના બીજાં લગ્ન વિશે કોઈ વાત ન કરી કરુણાને તો પોતાની ગરીબી હટાવવાનો આ એક જ માર્ગ દેખાયો : પ્રતાપ સાથે લગ્ન અને એના બૅન્ક બલેન્સ ઉપર કબજો! વધુ કામને બહાને કરુણા ઘણીવાર રજાના દિવસોમાં શિખાની હાજરીમાં પ્રતાપને ઘરે આવવા લાગી. શિખાને દીદી કહેવા લાગી અને એને ઘરોબો સ્થાપી દીધો. શિખા પણ ભોળેભાવે એને નાની બહેન ગણી આત્મીયતા દેખાડતી. શિખાને ક્યાંય સુધી બેઉના વધતા સંબંધની કોઈ ગંધ આવી નહોતી. પણ કરુણાએ અચાનક જ ઘરે આવવાનું બંધ કર્યું હતું અને પ્રતાપનો ઓવર ટાઈમ શરૂ થઈ ગયો હતો. એ રાત્રે મોડો આવવા લાગ્યો. ''કરુણાની તબિયત સારી રહેતી નથી એટલે ઑફિસમાં બહુ કામ રહે છે,'' આમ પ્રતાપે શિખાની પૂછપરછનો જવાબ આપ્યો હતો. શિખાને અંદરથી ન કળાય એવી મૂંઝવણ થતી પણ એ મનને મનાવતી...

એક વાર પ્રતાપ રોજની જેમ મોડો આવ્યો. એ ખૂબ મુઝાયેલો લાગતો હતો શિખાએ જમવાનું પીરસવાની તૈયારી કરી તો એણે શિખાને કહ્યું : ''શિખા, હું જમીને આવ્યો છું. તું અહીં મારી પાસે બેસ, મારે તને કશુંક કહેવું છે.''

શિખા પ્રતાપની બાજુમાં બેઠી. એના હૃદયના ધબકારા વધી ગયા હતા, એની અમંગળ શંકાઓ સાચી તો પડતી નહોતી ને?

પ્રતાપે શિખાનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. થોડી વાર એને પંપાળ્યા કર્યો.... ''શિખા, મને સમજ પડતી નથી કે તને કેમ વાત કરું, પણ હવે આ અસત્ય જીવન હું નહીં જીવી શકું.''

શિખાએ સલુકાઈથી પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો. ''પ્રતાપ, તમે શું કહેવા માગો છો એનો મને અણસાર છે, પણ મારે તમારે મોઢેથી સત્ય સાંભળવું છે.''

''શિખા, હું કરુણાને પ્રેમ કરુ છુ અને મારે એની સાથે લગ્ન કરવા છે, અમારા બાળકને ઔરસપણું આપવું છે. '' પ્રતાપે ખંચકાતા કહ્યું.

''બાળક? કોનું બાળક?'' શિખા આકળવિકળ થઈ ગઈ. . ''તમે શું કહેવા માગો છો?''

''શાંત થા શિખા. હું તને દુઃખી જોઈ શકતો નથી અને સાચું કહ્યા વગર રહી શકતો નથી કરુણાના ઉદરમાં મારું બાળક પાંગરે છે; આ બાળક હું ખોવા માગતો નથી. મારે વારસ જોઈએ છે અને તું....'' પ્રતાપ આગળ બોલી ન શક્યો.

''હા, બરાબર છે. આટલાં વરસોમાં હું તમને બાળક ન આપી શકી, અને હવે જ્યારે તમને તમારું બાળક મળે એમ છે ત્યારે... '' શિખાથી ડૂસકું મુકાઈ ગયું.

''શિખા, મારે તને દુઃખી નથી કરવી.... મને સમજવાનો પ્રયત્ન કર. આપણે મિત્રો તરીકે છૂટા ન પડી શકીએ? જ્યારે પણ જરૂર પડશે ત્યારે આપણે ચોક્કસ મળીશું જ... હું તારી પડખે જ છું....'' પ્રતાપે શિખાને સમજાવતાં કહ્યું.

થોડી વાર શાંતિ પ્રસરી ગઈ. શિખાએ પોતાના ઉપર કાબૂ મેળવી લીધો. શાંતિથી એણે કહ્યું : "પ્રતાપ, હું તમારી લાગણી સમજું છું. તમે કહેશો ત્યારે હું તમને છૂટા કરીશ... કહેશો એ કાગળો ઉપર સહી કરીશ.... આ ઘડીથી તમે મારા તરફથી સ્વતંત્ર છો...." શિખાએ ઊભા થતાં કહ્યું અને અંદરના રૂમમાં જવા ગઈ....

"શિખા, પ્લીઝ...."

પણ શિખા દોડીને બેડરૂમમાં જતી રહી, ખાટલા ઉપર પડી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી.

બીજે જ દિવસે સવારના પ્રતાપ જતો રહ્યો. જતાં જતાં એણે કહ્યું હતું : "શિખા, મને માફ કરજે. હું ઇચ્છું છું કે તું મારી મિત્ર રહે. તું જ્યારે પણ બોલાવીશ ત્યારે આવીને ઊભો રહીશ. ચિંતા કરતી નહીં. તારી કાળજી રાખજે."

સૂકી ભઠ્ઠી જેવી આંખોને અને રડતે હૃદયે શિખા પ્રતાપને જોઈ રહી હતી... પણ અત્યારના રસોડામાં એની આંખોમાંથી આંસુઓની ધાર થઈ; અને એકદમ એને વાસ્તવિકતાનું ભાન થયું.

શિખાએ ટેબલ ગોઠવ્યું અને આરામ કરતાં પ્રતાપ અને કરુણાને જમવા બેસાડ્યાં, અને પોતે પણ બેઠી. શિખા વિચારતી હતી : "કેટલા દિવસના ભૂખ્યાં હશે આ લોકો!" આ બધાંને આજ જ અહીં આવવાનું કેમ સૂઝ્યું? તે પણ આટલી મોડી રાતે? પ્રતાપને પૂછાય પણ કેવી રીતે? અને કરુણાને? એ ખૂબ દુઃખી લાગે છે... વધુ દુઃખી કરવી? ના.. ના... કાલે સવારના ખબર પડી જ જશે ને?

જમવામાં મશગુલ, કોઈ કશું બોલ્યું નહીં. જમીને કરુણા સેટી ઉપર સૂવા જતી હતી તો શિખાએ એને અંદર બેડરૂમમાં જઈ સૂવા કહ્યું. પોતાનો બગલથેલો લઈને કરુણા ચૂપચાપ અંદર જતી રહી. કરુણાને કશું જોઈતું હોય તો, એમ માનીને શિખા એની પાછળ અંદર ગઈ. પણ કરુણા તો આરામથી આંખ મીંચીને ડબલ બેડ ઉપર સૂતી હતી. પ્રતાપથી છૂટા પડ્યા પછી શિખાએ એનો બેડરૂમ એમ જ જાળવ્યો હતો. બાજુમાં પ્રતાપ હાજર છે એવી એક ભ્રાંતિ એને ગમતી, એને એકલવાયું ન લાગતું. શિખાએ ઑફિસથી આવીને પોતાની પર્સ આમ જ ખાટલા ઉપર ફેંકી હતી. એ લઈને એણે બાજુના ટેબલ ઉપર મૂકી. એક ચોરસો કરુણાના શરીર ઉપર ઓઢાડ્યો, પંખો ચાલુ કર્યો, લાઈટ બંધ કરી અને હળવેથી બારણું બંધ કર્યું અને બહારના રૂમમાં આવી તો ખરી પણ મૂંઝાઈ ગઈ. હવે શું કરવું? ક્યાં સૂવું? પ્રતાપ તો સોફા ઉપર જ ભરઊંઘમાં પડી ગયો હતો. શિખા ફરીથી બેડરૂમમાં જઈને સૂવાનો વિચાર કરતી હતી ત્યાં જ એને ઝીણો ઝીણો રડવાનો અવાજ સંભળાયો, અને એને તરત જ મેઘની હાજરીનો ખ્યાલ આવ્યો! કરુણા એને સેટી ઉપર મૂકીને જ અંદર સૂવા જતી રહી હતી! શિખા મેઘ પાસે આવી અને એના કપડાં જોયાં તો સૂકાં જ હતાં. એને ભૂખ લાગી હોવી જોઈએ. પોતાના માતાપિતાની જેમ એ પણ ભૂખ્યો થઈ ગયો હશે? આમ વિચારી એ ત્રણ મહિનાના મેઘને દૂધ પીવડાવવા એની મા-પાસે લઈ જવા ગઈ, પણ ત્યાં તો બાળક વલખાં મારવા લાગ્યું. પોતાના નાના નાના હાથ વડે શિખાના સ્તન ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યું અને મોઢું ખુલ્લું કરીને શિખાની ચોળી મોંમાં લઈ ચૂસવા લાગ્યું! શિખાને એના પગ નીચેની ધરતી સરકતી લાગી! આ હૂંફાળા મમતાના સ્પર્શે શિખાનું માતૃત્વ જાગૃત કર્યું હતું. મોઢામાં દૂધ ન આવતાં મેઘે સ્હેજ મોટેથી રડવા માંડ્યું. શિખા ભાનમાં આવી. એણે ઝડપથી બેડરૂમનો દરવાજો ખોલ્યો અને કરુણાની સોડમાં બાળકને મૂકી દીધું. કરુણા સફાળી જાગી ગઈ. રડતા મેઘને એણે પોતાની બાજુમાંથી ઊંચકીને બીજી પથારી ઉપર સુવાડ્યો અને રડવા દીધો. પોતાના

નગનથેનામાથી એણે દૂધની ખાલી બાટલી કાઢી અને ગેષમા પથારી ઉપર પછાડી કહ્યુ "એન ભૂ! લાગી છે તો હુ શુ કરુ આખો દિવસ બાપ દીકરાને ખાવા સિવાય કઈ સૂઝતુ જ નથી! મન હવ દૂધ નથી આવતુ અને ઘરમા દૂધ હતુ નહી એન્ને નાથે લાવી નથી તમારા ઘરમા દૂધ હાય તા પીવડાવો, નહી તો રડવા દો, મન કોઈ પ વા નથી I hate him હુ એને ધિક્કારુ છુ, એના બાપને પણ ધિક્કારુ છુ, આખી દુનિયાને ધિકકારુ છુ પ્રતાપ આવો કજૂસ અને ક્રૂ છે એવી ખબર હોત, તો તો અને કડુાગા રડતા બાળકને રડવા દઈને ફરી ખાટલા ઉપર પડખુ ફરવી સૂઈ ગઈ

શિખા તો કાપો તો લોહી ન નીકળે એમ ઘા ગાઈ ગઈ! મેઘના ભૂખ્યા રુદને ફરી એકવાર એને ભાનમા આણી એણે બાળકને એક હાથમા ઊંચક્યુ, બીજા હાથમા દૂધની બાટલી લીધી અને રસોડામા આવીને લાઈટ કરી, એક હાથે ફ્રીજ ખાલીન દૂધની તપેલી બહાર કાઢી ગેસ ઉપર મૂકી તો ખરી પણ હવ ગેસ કેમ પેટાવવો? મઘનો ન ગવળાટ વધતો જતો હતો અવાજ માઝો ઘતો જતો હતો!

આ બધી હલચલમાં પ્રતાપ ક્યારે જાગી ગયો અને રસોડામા આવ્યો એની શિખાને જાણ ન રહી રસોડામા આવતા જ પ્રતાપને ખ્યાલ આવી ગયા કે શુ થયુ હશે એણે શિખાના હાથમાથી મેઘન લઈ લીધો અને બહારના રૂમમા જતો રહ્યો શિખાએ દૂધ ગરમ કર્યું અને દૂધ ભરવા જતી હતી, પણ સાકર? કેટલી સાકર નાખવી જોઈએ? અને શિખા મનોમન હસી મઘના પપ્પાને બાટલુ બધુ ગળ્યુ ભાવે છે તો બેટો કઈ કમ નહી હોય! એણે બે ચમચી ભરીને સાકર નાખી, હલાવી, ને બાટલી લઈને બહારના રૂમમા ગઈ મઘ હજુ ડૂસકા ભરતો હતો અને પ્રતાપ એન છાનો રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો

શિખાને ઊંડે ઊંડે આશા હતી કે કરુણા બહાર આવશે આખરે મા નો જીવ! પણ શિખાની આશા ઠગારી નીવડી

પ્રતાપે શિખાના હાથમાથી દૂધની બાટલી લઈ લીધી અને મેઘના મોમા આપી દૂધ પીવાન બદલ એણે તો જોર જોરથી રડવા માડ્યુ! શિખાએ મેઘને પોતાની પાસ લીધો અને છાતીસરસો ચાપ્યો, અને એ તરત રડતો બધ થઇ ગયો કેમ જાણે શિખાના મમતાભર્યા સ્પર્શને ઓળખી ન ગયો હોય! શિખાની અને પ્રતાપની નજર મળી બેઉની ખોવાયલી આખોમા એક ચમક દેખાઈ શિખાએ નજર ઢાળી દીધી અને સેટી ઉપર બેસીને ખોળામા સુવાડેલા મેઘના મોમા દૂધની બાટલી આપી પણ મેઘે એ બાટલીને ધક્કો માર્યો અને એનો તલસાટ ઓર વધી ગયો શિખાના વક્ષ સ્થળ ઉપર એ ફાફા મારવા લાગ્યો, એની સાડી ચૂસવા લાગ્યો શિખાને એક ક્ષણ તીવ્ર ભાવના થઈ આવી કે પોતાનુ લાગણીસભર ઉત્કટ સ્તન બાળકના મોમા મૂકી દે! પરતુ આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમા પણ એ સભાન હતી પ્રતાપની પોતાના ઉપર નજર છે એ વિશે પણ એ સભાન હતી એનાથી પ્રતાપ સામે જોવાઈ ગયુ સમય પાછળ સરી ગયો બેઉ જણાને પોતાના લગ્નજીવન દરમિયાનના સ્મરણો યાદ આવ્યા, બાળક માટેની તડપન યાદ આવી

આ દિવાસ્વપ્નમાથી શિખા પહેલી જાગ્રત થઈ ગોદમા સૂતેલા આ નનકડા શિશુનો અના સ્તન ઉપર થતો નાજુક સ્પર્શ એ સહન ન કરી શકી એણે બાળકને સેટી ઉપર સુવાડ્યુ અને ફરી એકવાર દૂધની બાટલી મોમા મૂકી બાળકને કદાચ લાગ્યુ હશે કે હવ વધુ ચહલપહલ કરશે તો ભૂખ્યા રહવુ પડશે! એણ બાટલીમાથી ઉતાવળે દૂધ પીવાનુ શરૂ કર્યું શિખાને એની ઉતાવળ જોઈને હસવુ આવ્યુ 'અરે મીઠડા દીકરા, તુ

તારા પપ્પા જેવો જ છે!' એનાથી મનોમન બોલાઈ ગયું. ફરી એક વાર શિખા અતીતમાં સરી ગઈ. પ્રતાપ સાથેનું આનંદભર્યું સાહચર્ય યાદ કરતી રહી.

મેઘ દૂધ પીતાં પીતાં સૂઈ ગયો. ખાલી બાટલી લઈને શિખા રસોડામાં ધોવા ગઈ. એની પાછળ પ્રતાપ ગયો અને શિખાની પીઠ પાછળ ખૂબ નિકટ જઈ ઊભો રહ્યો. ''અગ્નિ!'' પ્રતાપના અવાજમાં આજીજી હતી. પોતાનું લુલામણું નામ પ્રતાપના મુખે સાંભળતાં જ શિખાના હૃદયના ધબકારા વધી ગયા. એ વિહ્વળ થઈ ગઈ પણ તરત એણે મન ઉપર કાબૂ મેળવ્યો.

શિખાના બાપુએ એનું નામ અગ્નિશિખા રાખ્યું હતું. આટલું મોટું નામ બાપુ બોલી ન શકતા એટલે એ બાપુના ટચુકડા નામ શિખાથી જ ઓળખાવા લાગી હતી. ફક્ત પ્રતાપ જ એને નિકટની ક્ષણોમાં 'અગ્નિ' કહી બોલવતો. એ કહેતો : 'અગ્નિ, તારી હૂંફ મને એટલી ગમે છે કે તને મારાથી અળગી કરવી ગમતી નથી.... સદા તારી આ હૂંફ આપતી રહીશ ને?''

પ્રતાપ એટલો નજીક આવી ગયો હતો કે એના શ્વાસોચ્છ્વાસ શિખાના ગળાને સ્પર્શતા હતા. શિખા એકદમ ફરી, પ્રતાપની આંખોમાં આંખ પરોવી, પ્રતાપ બોલી ઊઠ્યો: ''અગ્નિ, કાશ આ બાળક આપણું હોત તો!'' અને પ્રતાપ શિખાને પોતાના આલિંગનમાં લેવા ગયો, પણ શિખા બે ડગલાં પાછળ હઠી ગઈ!

''પ્રતાપ, તમે બહુ થાકેલા છો. આપણે સવારના વધુ વાતો કરીશું. હમણાં તમે કરુણાની બાજુમાં જઈને સૂઈ જાઓ તો કેવું? મેઘનું ધ્યાન હું રાખીશ.'' શિખાએ નાજુક પળોને નરવો મોડ આપતાં કહ્યું.

પ્રતાપ એકદમ ભાનમાં આવ્યો, પણ શિખાનું ન માનતાં એ લથડતે પગલે બહારના રૂમમાં ગયો અને એના માનીતા સોફા ઉપર લંબાવ્યું. સૂતાં સૂતાં એણે કહ્યું: ''અગ્નિ, મેઘનું આખું નામ તને ખબર છે? 'અગ્નિમેઘ' - પ્રકાશ આપતું વાદળ - 'નેબ્યુલા'. તું મારી 'અગ્નિ' અને મેઘ પણ મારો 'અગ્નિ'! બેઉ અગ્નિ મારા હૃદયને પ્રજાળી રહ્યા છે!'' પ્રતાપ કોઈ ઘેનમાં હોય એમ બોલતો હતો, અને શિખા કોઈ જવાબ આપે એ પહેલાં જ દીવાલ તરફ મોઢું કરીને સૂઈ ગયો!

હવે શું કરવું એની શિખાને મૂંઝવણ થઈ. પોતે બેડરૂમમાં સૂવા જાય તો મેઘ એકલો પડી જાય, એને સાથે લઈ જાય અને જાગી જાય તો? આમ વિચારી એણે મેઘની બાજુમાં જ સેટી ઉપર લંબાવ્યું; પણ ઊંઘ ક્યાં હતી કે આવે? એને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે પ્રતાપ હજુ પણ એને ચાહતો હતો. પોતે પણ ક્યાં એને ભૂલી શકી હતી? પણ પતિના વિરહનું દુઃખ એ ભોગવી ચૂકી હતી અને એ જ દુઃખ એ કરુણાને આપવા માગતી નહોતી! પોતાને કારણે આ પતિ-પત્નીને એ છૂટાં નહીં થવા દે, આમ એણે પોતાના મન સાથે નક્કી કર્યું અને એનું મન હળવું ફૂલ જેવું થઈ ગયું; એની આંખો ઘેરાવા લાગી અને એ ગાઢ નિદ્રામાં સરી પડી.

સવારનો કોમળ તડકો શિખાને અડ્યો અને એ સફાળી જાગી ગઈ! ક્યાં હતી એ? રોજની પથારીમાં તો નહોતી! એકાએક આગલી રાતની ઘટના એને યાદ આવી... બાજુમાં સૂતેલા મેઘના વદનને લાડ કરતો એ કોમળ તડકો એના ચહેરાને તેજસ્વિતા અર્પતો હતો... જાણે પ્રકાશિત નાનું વાદળું! અગ્નિમેઘ નામ શિખાને સાર્થક થતું લાગ્યું! શિખાની નજર આરામથી સૂતેલા પ્રતાપ ઉપર ગઈ. એકાએક એને ધ્રાસકો પડ્યો... કેટલા વાગ્યા હશે? ઑફિસ જવાનું... અને એ ત્વરાથી ઊઠી ગઈ. હાથ મોં ધોઈ રસોડામાં ગઈ; રસોડાની ઘડિયાળમાં હજુ ૬.૩૦ વાગ્યા હતા. સૌ પ્રથમ એણે મેઘનું દૂધ કર્યું, પછી બધાની ચા

કરી અને થરમોસમાં ભરી. પોતે રોજ સવારના ગરમ રોટલી અને દૂધ તથા એક કપ ચા નાસ્તામાં લેતી. આજે એણે બધા માટે બટાકાપૌંઆ કર્યા,બે વખતની રસોઈ કરી અને પોતાનો ઑફિસ લઈ જવા ડબ્બો ભર્યો. બાકીનું બધું ટેબલ ઉપર ગોઠવીને મૂક્યું, પ્લેટો અને કપરકાબી મૂક્યાં અને નહાવા જવાની તૈયારી કરી. નહાવા જતાં પહેલાં એ મેઘને જોવા ગઈ. બંધ આંખોએ મેઘ હસતો હતો... પ્રતાપની જેમ જ એને ગાલમાં ખંજન પડતાં હતાં! મેઘને ઊંચકીને, એને ખૂબ લાડ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા શિખાએ કાબૂમાં રાખી, અને નહાવા ગઈ. નાહીને તૈયાર થવા એને બેડરૂમમાં ગયા વગર છૂટકો નહોતો. હવે કરુણાને ઉઠાડવામાં વાંધો નહોતો. એને ઘર સોંપીને એ ઑફિસ જઈ શકશે એમ એના મનમાં હતું. નિરાંતે ધીમેથી બેડરૂમનો દરવાજો ખોલ્યો. ખાટલો ખાલી હતો, રૂમમાં કોઈ નહોતું. શિખા આખા ઘરમાં ફરી વળી પણ ક્યાંય કરુણા નહોતી. એ ફરી બેડરૂમમાં આવી તો એને મેઘના કપડાંની ઢગલી ખાટલા ઉપર મૂકેલી દેખાઈ અને એ ઢગલી નીચે એક કાગળ દબાવેલો દેખાયો. ધ્રૂજતા હાથે એણે કાગળ લીધો. કરુણાએ લખ્યું હતું:

''હું કાયમ માટે જાઉં છું. કોઈએ મારી શોધ કરવી નહીં. દીદી, તમારી પર્સ મેં તમને પૂછ્યા વગર ખોલી છે અને એમાંથી બધા જ પૈસા લઈ લીધા છે, જે રૂપિયા પાંચ હજારથી વધુ છે. આ પૈસા મારી અનુકૂળતાએ પાછા આપીશ પણ જો પાછા ન વાળી શકું તો એમ માની લેશો કે પ્રતાપે મેઘ ઉપર એટલો વધુ ખર્ચો કર્યો છે. મારે બીજી એક કબૂલાત કરવાની છે દીદી, મેં કોઈ દિવસ પ્રતાપને પ્રેમ કર્યો નથી - મેં ફક્ત પ્રેમનું નાટક કર્યું હતું અને એને ફસાવ્યો હતો કારણ કે પૈસા મેળવવાનો મારે માટે એ એક જ રસ્તો હતો. મને ખાતરી હતી કે મને જો બાળક રહેશે તો જ એ મારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થશે અને થયું પણ એમ જ. જો કે મને આ બાળકમાં કોઈ રસ નથી કે નથી મને પ્રતાપમાં રસ - એક 'સરોગેટ મધર' સમજીને મેં એ બાળકના બદલામાં પ્રતાપ પાસે પાંચ લાખ રૂપિયા માગ્યા હતા અને ન આપે તો ગર્ભપાત કરાવવાની ધમકી આપી હતી. એણે મને એક લાખ રૂપિયા તો આપ્યા છે પણ બીજા આપશે કે નહીં, આપશે તો ક્યારે આપશે એ મને ખબર નથી - પણ હવે હું આ બાળકથી અને પ્રતાપની મારા પ્રત્યેની ક્રૂરતાથી વાજ આવી ગઈ છું. પ્રતાપે લગ્ન પહેલાં જ એના મામાના લગ્ન અને બાળકની વાત કરી હોત - પોતાને કોઈ વારસો મળવાનો નથી એવી વાત કરી હોત તો કદી પણ હું એને ફસાવત નહીં - કોઈ બીજો બકરો પકડત. તમે મેઘનું ધ્યાન રાખશો એમ મને ખાતરી છે - મને મેઘ માટે પ્રેમ છે માટે કહું છું એવું નથી - પણ માનવતા હજુ મારામાંથી મરી પરવારી નથી, અને એટલે જ અહીં મેઘને મૂકીને જતાં રહેવું એવો પ્લાન મેં ઘડ્યો હતો અને હું સફળ થઈ છું. પ્રતાપ મને બાકીના પૈસા આપશે તો ગમશે - પણ... જવા દો, હવે હું સ્વતંત્ર છું, આઝાદ છું - ખૂબ હળવાશ અનુભવું છું. તમારો ખૂબ આભાર દીદી...''

કાગળ વાંચીને શિખાને ચક્કર આવવા લાગ્યાં! એ તરત ખાટલા ઉપર બેસી ગઈ! એને ક્યાં ખબર હતી કે આવી રીતે ઘરમાંથી જ એના પૈસા ચોરાઈ જશે? હજુ ગઈકાલે જ એને ઑફિસમાંથી પાંચ હજારનું બોનસ મળ્યું હતું! એણે કેવા કેવા મનસૂબા ઘડ્યા હતા?

કરુણાનો વિચાર આવતાં જ એણે બંને હાથમાં પોતાનું માથું મૂકી દીધું અને એ રડી પડી. હે પ્રભુ! આ બધું શું થઈ રહ્યું છે? શિખાની અક્કલ બહેર મારી ગઈ હતી! પ્રતાપે એને બોલાવીને એના વિચારોમાં ખલેલ ન પાડી હોત તો એ ક્યાંય સુધી એમ જ બેસી રહી હોત!

ભાવવિહીન ચહેરે એણે પ્રતાપ સામે જોયું, અને પ્રતાપનું પ્રેમાળ મુખ જોતાં જ એ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડી! પ્રતાપ ગભરાઈ ગયો, એને મનાવવા ગયો પણ એનો હાથ શિખાને અડતા ખંચકાયો. એને એકદમ કરુણા યાદ આવી... એ કેમ દેખાતી નહોતી? બહારના રૂમમાંથી તો એ હમણાં જ અહીં આવ્યો હતો, શિખાની શોધમાં અને એને કહેવા કે મેઘ જાગી ગયો હતો! એણે તરત શિખાને પૂછ્યું: ''કરુણા ક્યાં છે શિખા? તને શું થયું? કેમ તું રડે છે? મેઘ જાગી ગયો છે. એનું દૂધ તૈયાર છે?''

મેઘનું નામ સાંભળતાં જ શિખા રડતી બંધ થઈ ગઈ. એણે કરુણાનો પત્ર પ્રતાપને આપ્યો અને ઝડપથી રૂમની બહાર ગઈ, રસોડામાંથી દૂધની બાટલી લીધી અને બહારના રૂમમાં ગઈ! મેઘનો ઘું... ઘું... અવાજ સંભળાયો, હાથપગ હલાવીને અવાજ કરતો એ રમતો હતો. શિખાને જોતાં જ એનું મોં હસી ઊઠ્યું અને એના ગાલમાં પડતાં ખંજન જોઈને શિખા હરખઘેલી થઈ ગઈ! એણે મેઘને ઊંચકી લીધો અને છાતી સરસો ચાંપ્યો. ફરી એ જ આહ્લાદક અનુભવ, એ જ તલસાટ એણે અનુભવ્યો, જેને માટે એ વર્ષોથી તલસતી હતી! એનાં સ્તનો, મમતાના સ્પર્શે દૂધે ઉભરાઈને ઉન્નત થઈ ગયાં હતાં! એ પોતાની જાતને રોકી ન શકી. એણે એની ચોળીનાં બટન ખોલી નાખ્યાં અને મેઘના મોંમાં પોતાનું સ્તન આપી દીધું! મેઘ તો જાણે ખુશખુશાલ થઈને બચબચ કરતો ઝડપથી ધાવવા લાગી ગયો હતો. શિખાના બીજા સ્તનમાંથી પણ દૂધની ધાર થઈ. પણ હવે એને કોઈની પરવા નહોતી! એણે આંખો મીંચી દીધી અને દિવ્ય અનુભવ માણતી સ્વર્ગનો અનુભવ કરવા લાગી! આજુબાજુના દુન્યવી વાતાવરણમાંથી પર, કોઈ ઈશ્વરી દુનિયામાં એ પ્રવેશી ગઈ હતી!

શિખાની આંખો ત્યારે ખૂલી જ્યારે એને ખ્યાલ આવ્યો કે મેઘે એનું સ્તન છોડી દીધું હતું અને શિખાના ખોળામાં એ ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો હતો! બહુ જ હળવેથી મેઘને સેટી ઉપર મૂકતાં પહેલાં શિખાએ મેઘનું માથું સૂંઘ્યું. શિખાનો ચહેરો, આ અનુભવથી લાલ થઈ ગયો હતો. એની આંખોમાં એક દિવ્ય ચમક દેખાતી હતી. એનામાં કોઈ દૈવીશક્તિનો સંચાર થયો લાગતો હતો! એના હૃદયમાં એક હળવાશ અનુભવાઈ! એને પ્રતાપ યાદ આવ્યો. આટલા સમય દરમિયાન પ્રતાપ થોડો સ્વસ્થ થયો હશે એવી આશા સાથે એ બેડરૂમમાં ગઈ. રૂમ ખાલી હતો. એ આખા ઘરમાં ફરી વળી: અરે, પ્રતાપ ક્યાં ગયો હશે? એની નજર બહારના મુખ્ય દરવાજા ઉપર ગઈ, એ અરધો અટકાવેલો હતો. શિખા બહાર ચાલીમાં દોડી પણ એને ક્યાંય પ્રતાપ દેખાયો નહીં. હવે શું કરવું એ વિચારમાં એ ઘરમાં આવી, ત્યાં એનું ધ્યાન ડાઈનીંગ ટેબલ ઉપર ગોઠવી રાખેલી એક પ્લેટની નીચે દબાવેલા એક કાગળ ઉપર ગઈ. ધ્રૂજતા હાથે એણે કાગળ લીધો. લખ્યું હતું:

વહાલી અગ્નિ,

મારા અગ્નિમેઘને તારી ગોદમાં - એની માની ગોદમાં દૂધ પીતો જોઈને હું હર્ષથી નાચી ઊઠ્યો છું. આખરે અગ્નિને અગ્નિ મળી! એની મા મળી. આ બાળક આપણું હોત તો, એમ નથી કહેતો. આ બાળક આપણું જ છે! પણ, એની જન્મદાતા મા કરુણા પ્રત્યેની ફરજ હું ચૂકવા માગતો નથી. એણે ભલે મારી સાથે પ્રેમનું નાટક કર્યું હોય પણ મેં એને પ્રેમ કર્યો હતો - એ કદાચ વાસના પણ હોય - પણ મેં એની સાથે લગ્ન કર્યા છે અને તારી સાથે મેં અન્યાય કર્યો એવો અન્યાય ફરી કરવા માગતો નથી. આખરે, ગમે તેમ પણ એણે આપણને આપણું બાળક આપ્યું છે! મેં તને ખૂબ ચાહી છે અગ્નિ, તું કદી ભુલાઈ નથી અને છતાં કરુણા મારા બાળકની જન્મદાતા

છે અને સમજાવીને પાછી લાવવાની મારી ફરજ છે એ ન આવવા માગતી હોય તો એને વચન આપ્યા પ્રમાણે બાકીના પૈસા અને ડાઈવોર્સ લઈને પાછો આવીશ તને ઈચ્છા છતાં વાત કરી શક્યો નહોતો ટૂંકમા કહુ તો અમારા લગ્ન પછી તરત જ એણે એનો ગર્ભ પડાવી નાખવાની ધમકી આપી હતી કારણ કે એને ખબર પડી કે હું મામાનો વારસ નહોતો, એમનુ બાળક, એમની દીકરી, સુજાતાથી થયેલો, વારસ હતો મારે જો, મારુ બાળક જોઈતુ હોય તો પાંચ લાખ રૂપિયા મારે એને આપવા પડશે એવી એણે જીદ કરી હતી તાત્કાલિક એક લાખ રૂપિયા મેં એના ખાતામાં જમા કરાવ્યા હતા અને બાળકના જન્મ પછી બીજા આપીશ એમ કહ્યું હતું મેઘના જન્મ પછી મને હતું કે એ સમજશે, પણ વ્યર્થ મેઘને અને મને એણે ખૂબ હેરાન કર્યા છે અને તને આ બાળક આપી, બદલામાં પૈસા મેળવવાની એની પેરવી હતી ગઈકાલે રાત્રે એણે ખૂબ ઝઘડો કર્યો અને તારે ત્યાં આવવાની જીદ કરી એના મનમા શુ હતું એ સમજી શક્યો નહોતો મને પણ તને મળવાની ખૂબ ઈચ્છા હતી - અને અમે અચાનક આવી ચડ્યાં કરુણા કદાચ એની જિંદગીથી ખરેખર જ કંટાળી ગઈ હોવી જોઈએ. એટલે આણે મનોમન આ પ્લાન કરી રાખ્યો હોઈ શકે અને કદાચ લાગ્યુ હશે કે હવે વધુ પૈસા મારી પાસેથી નહીં મળે અગ્નિ, જે પણ હોય તે, હુ કરુણાને શોધવા જાઉ છું ઈચ્છુ છુ કે અનસમજનમાં કોઈ ન ભરવાનુ પગલુ એ ભરે નહીં એમ થશે તો મારી જાતને હુ ક્યારે પણ માફ નહી કરી શકુ મારી કઠોરતા અને ક્રૂરતાને લઈને કરુણાને મે એની ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન બહુ દુ ખ આપ્યુ છે એના ઉપર કડપ રાખવા હુ મજબૂર હતો કારણ કે કોઈ પણ સમયે એ ગર્ભપાત કરાવી નાખશે એવી સતત મને બીક હતી એ નહીં મળે, હુ એની માફી નહી માગી શકું તો મને જીવવાનો કોઈ હક્ક નથી માગ અપરાધની સજા મારે ભોગવવી જ રહી અગ્નિ, હુ પાછો નહીં આવું ખૂબ દૂર ચાલ્યો જઈશ ક્યા, એ તો પ્રભુ જાણે, પણ તારા શાંત જીવનમા પથરો ફેંકીને મે વમળો ઊભા કર્યાં છે એ બદલ હુ માફી માગુ છુ મેઘનો બોજો હું તારા ઉપર નાખવા માગતો નથી આ સાથે પોલિસ કમિશનરને પણ હુ કાગળ લખુ છુ તેઓ મારા મિત્ર છે અને તને મેઘને દત્તક અપાવવામાં મદદ કરશે તુ દસ દિવસ રાહ જોજે મારા કોઈ ખબર ન આવે તો મિસ્ટર ઝવેરીભાઈને આ ટેલિફોન નંબર ઉપર ફોન કરજે કોઈ પણ જાતની ચિંતા કરીશ નહીં પ્રભુ સહુ સારા વાના કરશે - મારી નિયત શુદ્ધ છે, પ્રભુ જરૂર મને કરુણા સાથે મેળાપ કરાવશે અને અને બાકીના પૈસા અને છૂટાછેડા આપીને જ હુ તારી પાસે પાછો આવીશ સહરીસને મને, અગ્નિ? શુ થાય છે એ ફોનથી જણાવીશ, અથવા કાગળ લખીશ પણ દસ દિવસ સુધીમા મારી કોઈ ખબર ન આવે તો તો જેવી પ્રભુની મરજી! હુ તને ખૂબ ચાહુ છું અગ્નિ! ખૂબ પ્રેમ કરુ છુ મને માફ કરીશ ને અગ્નિ? આ સાથે પ્લેટ ઉપર રૂ દસ હજાર મૂકતો જાઉ છુ મારા બેઉ અગ્નિ માટે

તારો પ્રતાપ

અને શિખા બેભાન થઈ ગઈ, ટેબલ પાસે જ પડી ગઈ! ક્યા સુધી એમ પડી રહી હશે એનો ખ્યાલ નહોતો પણ શિખાને ભાન આવ્યું ત્યારે મેઘ જોર જોરથી રડતો હતો સૂર્ય માથા ઉપર આવ્યો હતો ઘડિયાળમા બારના ટકોરા વાગતા હતા!

શિખા ઝડપથી મેઘ પાસે ગઈ, એને ઊંચકી લીધો અને હૃદયસરસો લઈ લીધો! આ એના પ્રતાપનુ બાળક હતું એના પ્રતાપ જેને એ અપાર પ્રેમ કરતી હતી !

*

ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો

ભળભાંખળું

મણિલાલ હ. પટેલ

મોંસૂઝણું; વીતીને સવાર તરફ ઢળતી પાછલી રાતનો એવો વખત જ્યારે પાસે આવી ઊભેલી વ્યક્તિનું મોં સૂઝી શકે, એટલે કે પડખે ઊભેલી વ્યક્તિનું મોઢું ઓળખી-કળી શકાય એવું - એટલું ઝાંખું અજવાળું થતું હોય એવી વેળા. એને ભળભાંખળું પણ કહે છે. આમ તો વહેલું પરોઢ, હજી પ્હો ફાટવાની તૈયારી હોય, અરુણિમા પ્રગટવાને વાર હોય, અંધારું જવા માટેની દિશા શોધતું હોય તેવો વખત તે મોં સૂઝણાનો વખત. પાદરના મંદિરનો મહંત હજી ઊઠવા વિચારતો હોય ને દૂરની સીમમાં આવેલા હનુમાન મંદિરનો કે મહી કાંઠેના કપિલેશ્વરનો બાવો જાગીને નદીનો ઢાળ ઊતરતો હોય...

હજી મોંસૂઝણું ના થયું હોય ને ધના સોમા પટેલ પાદરને કૂવેથી બે બેડાં પાણી ભરી લાવીને હળ જોડવા બળદોને ઘાસફૂસ ખવડાવતા હોય, ભૂરીમા એમના સારુ રોટલો ઘડતાં પહેલાં ભેંસોને ખાણપાણી કરાવતાં હોય. આખા ગામમાં સૌના પહેલાં જાગનારું ઘર તે શ્રી ધના સોમાનું; રાતે મોડે સુધી ખળામાં - ઘરમાં કામ ચાલતું હોય એટલે સૂવાનુંય મોડું. જળ જંપે ત્યારે ધનાકાકા જંપતા...ને એ સૌ પહેલાં ઊઠીને પાદરકૂવે જળને જગાડતા. ગામમાં મોટા ખેડૂતને નામ પ્રમાણે પૈસોય ખરો. પણ કામમાંથી બારે માસ નવરા ના થાય. હું અને ધનાકાકાનો છોકરો વીરોભાઈ સાથે ભણીએ. હું એમના ઘરે વાંચવા જાઉં...સવારે ધનાકાકા અમને જગાડતાં કહેતા હોય - 'વીરા ભૈ, ઊઠો; દા'ડો તો બે વાંસ ચડ્યો સેં...' મારી આંખ ખૂલે ત્યારે ખબર પડે કે હજી તો બહાર અંધારું છે...ને બધું કામ પરવારીને ધનાકાકા હળ-બળદ-ગાડું હાંકતા સીમની વાટે પળતા હોય. એમનો અવાજ સાંભળીને બીજાં લોક જાગતાં. નિરાંતવો કણબી ખેતરે પહોંચે ત્યારે તો ધનાકાકાએ અડધું ખેતર ખેડ્યું હોય કે બે ઓળ બાજરી વાઢી હોય કે ભારો ચાર કાપી હોય...! એ કહેતા - 'કણબીને નિરાંત એવી ભૈ?' આજે, જ્યારે 'મોંસૂઝણું' શબ્દ સાંભળું - વાંચું છું કે તરત ધનાકાકાવાળી બધી જ સાંભરણો તાજી થઈ ઊઠે છે.

અમારા એ નાનકડા ગામમાં ત્યારે તો રેડિયોય ના મળે...એટલે સવારનાં પ્રભાતિયાં ક્યાંથી સંભળાય? ખેતીકાર લોકોને ભજન માટે વખત નહીં. હા, પશવો લવાર ક્યારેક ઢળતી રાતે ભજનો ગાતા ને મંડળી જામતી...ને સબૂરકાકા તંબૂરો લઈને 'મનવા ભજી લેને કિરતાર આ તો શમણું છે સંસાર...' ગાતા. પણ સવારે તો એય જંપેલા જ હોય. નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં અમારી પ્રજાના વશની વાત નહોતાં. સંસાર-સમાજના રોજના ફંદાઓમાં ફસાયેલાં લોકને લહેરમાં આવીને ગાવા જેવું તો લગનગાળામાં મળતું...બાકી વેઠને વેળા-કવેળા શેનાં?

પણ ગામમાં ભળભાંખળું થતું એ વેળા સાવ નોખી, તાજી યાદ છે. એવાં કેટલાંય મોંસૂઝણાંની વેળાઓ. દૂરની ટેકરીઓ ઉપર નાયકાઓનાં છાપરાંમાં કૂકડો બોલે ને સમસમ જતી રાતની ગતિને ઠોકર વાગતી. રાત પડાવ ઉપાડવા ઉતાવળી થતી. ઘરમાં ઘરડી મા જાગતી ને કેરોસીનનો ખડિયો સળગાવીને ઢોર-ખાણ

પાણીને કામે ચઢતી. બાજુમાં કાકાના ઘરમાં જીવીભાભી પાંચશેર મકાઈ લઈને ઘંટીએ દળવા બેઠાં હોય. ઘંટીનો એકધારો અવાજ ગોદડીમાં લપાયેલા અમ જેવાંની ઊંઘ ઘૂંટતો હોય. બાજુમાં દલાકાકાને ત્યાં માસીએ ગોળીમાં દહીંની દોણીઓ ઠાલવીને માથે રવૈયો બાંધ્યો હોય. પછી દલોકાકો અને એ બેઉ 'છાશ તાણતાં' (દહીં વલોવવા રવૈયો નેતરાંથી ખેંચતાં હોય) ઘમ્મ છમ્મ ઘમ્મ છમ્મ રેલાવતાં હોય. એકધારો ફરતો રવૈયો 'ઝેડકા દેતો' ગવાહી પૂરતા હોય કે છાશ પર માખણ તરવા લાગ્યું છે. માસીના સ્વભાવ શી એ કોપરા જેવી છાશ અમને પીવા મળતી...ને શરમાતી-મલકાતી એમની પુત્રવધૂના સ્મિત જેવું માખણ સવારે પૂનમના ચાંદા જેવા રોટલામાં મૂકીને રેવાભાઈ ખાતા હોય, અમને પણ એમાં ભાગ મળતો માખણની એ કુમાશ અને અમૃતાસ્વાદ આપણાં આધુનિક 'બટર'માં નથી પમાતાં.

હજી જરજર અંધારાનો પરદો આંખે અટવાતો હોય અને લાલદાદા કળિયાને કૂવે ગરગડીએ ઘડો મૂકે...એના અવાજથી અમારી અંદર સવાર પડતું - ઊઠવું જ પડે એવું સવાર' બાકી ઊંઘ તો વ્હેલેરી ઊડી ગઈ હોય - કોઈ શમાણાં સંગાથે - તે ભાઈરામકાકાનાં કંકુ કાકી ડાંગર ખાંડતાં હોય એના ખમ્મ...ખમ્મ અવાજે, અમે તૂટી ઊંઘે સો સુધી ગણતાં ને એકડી પાકી થતી. એ અવાજ 'ખમ્મ ખમ્મ' - કરીને ખમી ખાવાનુંય શીખવતો હતો જાણે! બીજે દિવસે ડાંગર સોન ફોતરી છોડી દેતી ને ઉજળા સવાર જેવા ભાતકણે હસી રહેતા. જીવીભાભીની ઘંટી અટકતી અને થાળામાં સફેદ લોટની ઢગલીઓ - જાણે ડુંગરીઓની હારમાળ...ઘડીવાર લાગે કે બરફછાઈ હિમાલયની દૂર દૂરથી દેખાતી પહાડીઓ -! સૂરજ ઊગે ને માસી પેલા માખણને ઘી-તાવણીમાં ચૂલે ચઢાવે...સોનેરી તડકા જેવું ઘી સોઢી રહે - આખું ફળિયું ઘડી વાર મહેકી ઊઠે...ને પછી પાછલી રાતની ચાંદની ઠારી અને માટલામાં ભરી હોય એવી છાશ સવારે એક પછી એક બધાં લેવા આવે. ભળભાંખળું આવી તો કેટકેટલી ફાંટો ભરીને અમારી ભોળીભોળી આંખો આગળ ઠાલવી દેતું! ક્યાં છે એ બધું હવે?

ખેતરમાં વાસો ગયેલા દાદાની નિદ્રા તો કાગાનીંદર. ભળભાંખળું પરખવાની એમની નક્ષત્રરીતિ. ખાટલી ઉત્તર પશ્ચિમમાં ઢળી જાય; ઢોર ચરાવતાં ટોળે વળેલાં ગોવાળિયાં જેવું - તારાઓનું 'ગોવાળિયાં' નામે ઓળખાતું ઝૂમખું - ઘેર પાછું વળતું હોય, શિયાળાની પાછલી રાતનું તારિયું (શુક્રનો તારો) પૂર્વાકાશમાં ઊગતું હોય, ઉનાળાની રાતોમાં પરોઢ ટાણે હેણો (હરિણી) આથમવા જતી હોય. દાદા મોંસૂઝણું પારખે. લીમડા-દાતણ કરીને ભારો ચાર વાઢે ને સૂર્યોદય પહેલાં તો ઘરે આવી પહોંચ

કૂકડા બ્રહ્મા વાર બોલે એનો તડકામહોર જેવો રણકતો અવાજ સાંભળીને, નદીના ભાઠામાં શિયાળુ તમાકુ સાચવવા ખોયલો કરીને રહેતો મૂંગા તળસી જાગીને ચુંગી ભરે, પછી નદીનાં હૂંફાળાં પાણીમા ડૂબકી મારી ભજન ગણગણતો; ઝાયણીના દિવસે લોકોએ નદીમા તરતા મૂકેલા ગરબાના ઘડા કાઢી લીધા હોય એનાથી, તમાકુને પાણી પાવા વળતો હોય પારકાંનાં ખેતરશેઢાની ચાર ઢૂંગવાની ટેવ વાળો કોદર ડોસો હજી દિવસની 'શેણ ફાટી' ના હોય ને પડસાળમાં ભારો ચાર નાખીને હૂકો પીતો હોય. ભાથી પગી રાતની 'રોણ' ફરીને ઘેર આવી ઊંઘની ખટાશ કાઢવા ગોદડીમાં ગોટમોટ થતો હોય...ફૂલો બારિયો *નિશાચર પ્રવૃત્તિ કરીને* ઘેર આવી જંપી જવામાં હોય...ને અજવાળું

થતાંમાં તો મેડીવાળા બાપુએ પણ ગામ ના જાણે એમ ઠકરાણાંને કાજે બેચાર બેડાં પાણી આણી દીધું હોય. વાલજીભાઈ ખળામાં રાતનું બાકી પરાળ કાઢતા હોય ને હરાયો તલાટી અંધારે અંધારે કોઈની વહુવારુ પાછળ લોટો ઢોળવા નીકળી ચૂક્યો હોય! મોંસૂઝાણું સંતોના જાગવાની વેળા કહી છે પણ અમે તો સંસારીઓને જાગતાં-ભાગતાં જોયાં છે.

ઋતુ ઋતુના રંગ પ્રમાણે ભળભાંખળાંય ભાતીગળ. અમે નદી પડખેનાં કોતરો તરફ લોટો ઢોળવા જતા હોઈએ ને કાગજી પર હજી બેસી રહેલું. ઘુવડ ડોળા ઘૂરકાવતું હોય. શિયાળામાં ઝાડીમાં જવા ઉતાવળાં દેખ્યાં હતાં. વડલાની ડાળે વટવાગોળ પાછાં વળીને લટકી જાય પછી અજવાળું થતું. અમે નોળિયાની ભીની-ઝાકળભીની ધૂળમાં પંખી પગલાં ને સાપલિસોટા જોતાં હોઈએ. વાડવેલાનાં વાદળી-જાંબલી ફૂલોની હસતી તાજપ અમને લોભાવતી રહેતી. વહેલાં પ્રગટેલાં ગોરિયાં-ચૂલાઓનો ધુમાડો ગામની ચારે પાસ વીંટળાઈને અપૂર્વ દૃશ્ય રચી રહેતો. પીપળા પર બગલાં બોલવા માંડતાં. કાગડાઓની વાચા તો વહેલી ખૂલી જતી...પછી તો વયસ્કાના ચહેરા જેવું અજવાળું પથરાઈ જતું અને ગ્રામસૃષ્ટિ યથાવત્ ગોઠવાઈ જતી. કેડીઓ ગાતી ગાતી સીમે નીકળી જતી...તડકાની સળીઓ ચાંચમાં લઈને ચકલી કોઈ કવિનું ઘર ગૂંથવાના કામે ચઢતી.

હવે તો ડેરીઓ આવી છે, દહીં વલોવવાની જરૂર નથી; જોકે એનાંય મશીન આવ્યાં છે. હવે દેશી ઘંટીઓને ઘરવટો અપાયો છે. ઢોરઢાંખર વગડે-વાડીએ રાખવામાં આવે છે. ધના સોમાના છોકરાના છોકરાની વહુઓ માટે 'નળ' થઈ ગયા છે...બધી દમયંતીઓને ત્યાં સવારે 'નળ આવે છે.' ને લાલાકાકાનો પૌત્ર સ્કૂટર લઈને નોકરીએ જાય છે. રાયજી સાંકળનો બાબુ ગામની જમીન ટ્રેક્ટરથી ખેડે છે. મોંસૂઝણે એનું ટ્રેક્ટર ગામને પ્રદૂષિત કરતું ખેતરે જાય છે. પાદરે હવે બસ સ્ટેશન છે. રવજીની લારીએ સવારે લોક ચા પીએ છે. 'છાશવેચાણ' કેન્દ્ર ખૂલ્યું છે...ભળભાંખળું થતું હશે ને નક્ષત્રો આથમવા જતાં હશે - પણ ગામમાં હવે એની કોઈને ખબર નથી રહી. 'નાઈટ ગાડી' પકડવા પરોઢનાં લોક ઉતાવળાં છે...સૃષ્ટિ જોવા ન તો દૃષ્ટિ છે ન એવી સભાનતા...!!

અહિંસા: પોતાના સ્વમાનનું, આવડે તો અહિંસક રીતે નહીં તો હિંસક રીતે રક્ષણ કરવું એ માણસનો જન્મસિદ્ધ હક છે. અને તેની ન ટાળી શકાય એવી ફરજ છે. આપણને આપણા પંડની, આપણાં સ્ત્રીપુત્રાદિની અને આપણાં મંદિરોની રક્ષા અહિંસાથી એટલે જાતે દુ:ખ સહીને કરતાં ન આવડતી હોય તો, અને આપણે મરદ હોઈએ તો, છેવટે લડીને પણ એ બધાંની રક્ષા કરતાં આપણને આવડવું જોઈએ. આખી પ્રજા નામરદ બને તેના કરતાં હિંસા કરવાનું જોખમ ખેડવાનું હું હજારગણું બહેતર લેખું. મારી અહિંસામાં નામર્દાઈને જરાયે અવકાશ નથી. હિંસા કરનાર માણસ કોક દિવસે અહિંસક થશે, પણ નામર્દને માટે તો આશા જ નથી.

અહિંસાની કઠણ કળા લોકોને શીખવવામાં હું તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો છું.

- ગાંધીજી

સંસ્કૃતિ

ભારત : મારી માતૃભૂમિ!

- સ્વામી વિવેકાનંદ

ભારતીય વિચાર, ભારતીય રીતરિવાજો, ભારતીય ફિલસૂફી અને ભારતીય સાહિત્ય ઘણા લોકોને પહેલી નજરે ધૃણાસ્પદ લાગે, પરંતુ જો તેઓ ધીરજ કેળવે, અભ્યાસ ચાલુ રાખે અને આ વિચારોની પાછળ રહેલા મહાન સિદ્ધાંતોનો પરિચય મેળવે તો નવ્વાણુ ટકા તો એમના જાદુઈ પ્રભાવ નીચે અવશ્ય આવી જાય અને મુગ્ધતાનો ભાવ અનુભવે

જેમ જેમ હુ વયમા મોટો થતો જાઉ છુ, તેમ તેમ ભારતની આ પ્રાચીન સસ્થાઓને વધુ સારી રીતે હુ સમજતો થઉ છુ એવુ મને લાગે છે એવો પણ સમય હતો કે જ્યારે હુ માનતો હતો કે આમાંથી ઘણી ખરી સસ્થાઓ નિરુપયોગી અને વ્યર્થ છે, પરંતુ જેમ જેમ મારી ઉમર વધતી જાય છે તેમ તેમ એમાથી કોઈને પણ ઉતારી પાડવાનો મારો ઉત્સાહ મદ પડતો જાણાય છે, કારણ કે આવી પ્રત્યેક સસ્થા એ અનેક સૈકાઓના અનુભવોનુ મૂર્ત સ્વરૂપ છે

શુ તમને લોકો માટે લાગણી છે? દેવો અને ઋષિમુનિઓના કરોડો વશજો આજે લગભગ પશુઓની કોટિએ પહોચી ગયા છે તેનુ તમને લાગી આવે છે ખરુ? આજે લાખો લોકો ભૂખે મરે છે અને લાખો લોકો અનેક યુગોથી ભૂખમરો વેઠી રહ્યા છે તેનુ કઈ સવેદન તમને થાય છે ખરુ? કોઈ કાળા વાદળની જેમ અજ્ઞાન આપણા દેશ ઉપર છાઈ રહ્યુ છે તેના તમને સવેદનો ખરો? શુ એથી તમને અજપો થાય છે? શુ એથી તમારી ઊઘ હરામ થઈ ગઈ છે ખરી? એ હકીકત મારા હૃદયના ધબકાર સાથે તાલ મેળવીને અને તમારી નસોમા ભ્રમણ કરીને તમારા રક્તમા પ્રવેશી ચૂકી છે? શુ એનાથી તમે લગભગ પાગલ જેવા બની ગયા છો? શુ પાયમાલીના દુ ખના એકમાત્ર ખ્યાલે તમારો કબજો લઈ લીધો છે ખરો? શુ આને માટે તમે તમારુ નામ, તમારી કીર્તિ, તમારા સ્રીછોકરા, તમારી સપત્તિ અને તમારો દેહ સુધ્ધા વીસરી બેઠા છો ખરા? શુ તમે આવુ બધુ અનુભવ્યુ છે ખરુ? દેશભક્ત થવાનુ એ પ્રથમ સોપાન છે સૌથી પ્રથમ સોપાન

ભારત પ્રતિ પૂર્ણ પ્રેમ અને દેશભક્તિ હોવા છતા, આપણા પૂર્વજ પ્રતિ પૂર્ણ આદરભાવ હોવા છતા હુ એવુ માન્યા વગર રહી શકતા નથી કે આપણે અન્ય દેશો પાસેથી પણ ઘણુ ઘણુ શીખવાનુ છે ભારત બહારના જગત વગર આપણે ચલાવી શકીએ નહીં, આપણે એવુ માની લીધુ એ આપણી મૂર્ખાઈ હતી અને છેલ્લા હજારો વર્ષોથી ગુલામી ભોગવીને આપણે એનો દડ ચૂકવ્યો છે બીજા દેશો સાથે આપણા દેશની વસ્તુસ્થિતિની તુલના કરવા માટે આપણે પરદેશગમન ન કર્યું અને આપણી આસપાસ સર્વત્ર શુ ચાલી રહ્યુ છે તેના ઉપર ધ્યાન આપ્યુ નહી એ ભારતીય વિચારશક્તિના આ પતનનુ એક મુખ્ય કારણ છે આપણે એનો દડ ચૂકવ્યો છે, હવે આપણે એનુ પુનરાવર્તન ન કરીએ

આપણી આ મહાન માતૃભૂમિ ભારત એ જ આવતા પચાસ વર્ષો સુધી આપણુ મુખ્ય વિચારકેન્દ્ર બની રહેવુ જોઈએ બીજા બધા મિથ્યા દેવો એટલા સમયને માટે આપણા

મનમાંથી ભલે લુપ્ત થઈ જાય! અત્યારે તો આ એકમાત્ર દેવ - આપણી આ ભારતીય પ્રજા - જાગ્રત છે, 'ચારે દિશામાં તેના હાથ છે, ચારે દિશામાં તેના પગ છે, ચારે દિશામાં તેના કાન છે; સર્વને તે આવરી રહેલ છે.' બીજા બધા દેવો ઊંઘી ગયા છે, આપણે કેવા મિથ્યા દેવોની પાછળ દોટ મૂકી રહ્યા છીએ અને છતાં જેને આપણે આપણી ચોતરફ વિસ્તરતો જોઈએ છીએ તે દેવને - તે વિરાટને - આપણે પૂજી શકતા નથી! જ્યારે આપણે આ દેવોનું પૂજન કરીશું ત્યારે બીજા દેવનું પૂજન કરવાને શક્તિમાન થઈશું.

મારા જીવનની એકમાત્ર મહત્ત્વાકાંક્ષા એ છે કે એક એવું તંત્ર ગતિમાન કરવું કે જે ઉમદા વિચારોને દરેક માણસના ઘર સુધી પહોંચાડે, પછી ભલે સૌ સ્ત્રી-પુરુષો પોતાના ભાગ્યનો નિર્ણય પોતે કરે. જીવનના સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના પ્રશ્નો અંગે આપણા પૂર્વજોએ તથા બીજાં રાષ્ટ્રોએ શું વિચાર્યું છે એ બધું તેઓ ભલે જાણે, ખાસ કરીને બીજા લોકો અત્યારે શું કાર્ય કરી રહ્યા છે એનું જ્ઞાન તેઓ ભલે મેળવે અને પછી પોતાની મેળે કોઈ નિર્ણય ઉપર આવે.

મારા જીવનની સમગ્ર નિષ્ઠાનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે મારી આ માતૃભૂમિ; હે મારા દેશબંધુઓ! મિત્રો ! જો હું હજાર વાર જન્મ ધારણ કરું, તો એ સારીયે શ્રેણીની પળેપળને તમારી સેવામાં સમર્પિત કરું.

ધર્મ: સામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે વ્યાપાર ઇત્યાદિ લૌકિક વ્યવહારમાં ધર્મ સચવાય નહીં. મારી મતિ પ્રમાણે, જે ધર્મ વ્યવહારમાં ન લાવી શકાય તે ધર્મ નથી. ધર્મ વિનાનું રાજકાજ દુર્ગંધમય છે. રાજકાજ વિનાનો ધર્મ અર્થહીન છે. રાજકાજ એટલે પ્રજાના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિ. માનવહિતની પ્રવૃત્તિથી જુદો એવો ધર્મ હું જાણતો નથી.

તમે આપણા ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો જાણો છો? કદાચ તમે કહેશો કે, હું તો આખી 'ગીતાજી' મોઢે ભણી શકું છું, તેના અર્થ પણ આવડે છે — પછી મૂળ તત્ત્વોનું તે શું પૂછે છે? મૂળ તત્ત્વો જાણવાં એટલે તે પ્રમાણે વર્તન કરવું, એવો અર્થ હું કરું છું.

જે સમાજમાંથી વ્યક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે સમાજની એકંદરે ધર્મમાં જેટલી પ્રગતિ થઈ હોય તેના કરતાં વ્યક્તિની પ્રગતિ બહુ જ આગળ વધી શકતી નથી. આથી પોતાની આજુબાજુ સ્પષ્ટ અધર્મ ચાલી રહ્યો હોય તે તરફ આંખ મીંચેલી રાખી કોઈ વ્યક્તિ પોતાની અતિશય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરી શકે, એ શક્ય નથી.

- ગાંધીજી

ધર્મ

"મહાભારતના શાંતિપર્વ અને અનુશાસન પર્વમાં યુદ્ધ મધ્યે નીતિ ભેદ"

-જશવંત કાનાબાર

વિશ્વસાહિત્યનું અણમોલ, અતુલનીય રત્ન, માનવ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની ચિરંજીવી ગાથા એટલે 'મહાભારત'. कालः पिबति तद्रसम्। કહે છે કે, 'કાળ બધામાંથી રસ ખેંચી લે છે' એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે. પણ, મહાભારત, એના રચયિતા વ્યાસ અને એના શ્રેષ્ઠ પાત્ર શ્રીકૃષ્ણ, એ ત્રણમાંનો રસ કાળ ખેંચી શક્યો નથી. આજે હજારો વર્ષે આ રસ એવો ને એવો તાજો અનુભવાય છે. 'नास्ति येषां यशः काये जरामरणजं भयं। જેની યશ કાયાને-રસકાયાને-જરા, મરણનો ભય નથી એ આ મહાભારત છે.

એક લાખ શ્લોકોવાળા, અઢાર પર્વોમાં વહેંચાયેલા કાવ્ય, કલા, સાહિત્ય, જ્ઞાન વિજ્ઞાનના અનેકાનેક વિષયોને આવરી લેતા, મહાસાગર સમા આ ગ્રંથમાં, એવો કોઈ વિષય બાકી રહ્યો નહિ હોય, જેના પર, વ્યાસે પ્રકાશ પાથર્યો ન હોય. મહાભારતને વિદ્વાનોએ 'ધર્મ સંહિતા' અને પંડીતોએ પાંચમો વેદ કહ્યાં છે. ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના શબ્દોમાં, "મહાભારત, એ જીવન અને જ્ઞાનનો આકર ગ્રંથ છે. ભારતનો સામુદાયિક વિરાટ આત્મા તેમાં જીવંત છે. "વ્યાસનો અભિગમ જીવનવાદી રહ્યો છે જીવનના પ્રત્યેક ખૂણાને અજવાળવાનો તેમનો પ્રબળ પુરુષાર્થ દેખાય છે. જીવન જેવું છે તેવું ગુણ દોષયુક્ત તેમણે યથાતથ પ્રગટ કર્યું છે. વ્યાસ, સાચા અર્થમાં જીવનના ભાષ્યકાર છે. જ્ઞાન વિજ્ઞાનના આ શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ અને તેના ગ્રંથકાર પર કવિઓએ ઓવારી જઈ, તેના ગુણગાન ગાતાં કહ્યું છે - "व्यासोच्छिष्टं जगतत्रयं" - આ ત્રણેય જગત વ્યાસનું એઠું જમે છે.

'જય' એ મહાભારત ગ્રંથનું બીજું નામ છે'. यतो धर्मस्ततो जयः જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે, એ મહાભારતનો સંદેશ છે. આ મહાગ્રંથ નારાયણને નજર સામે રાખીને લખાયેલો છે. તેની શરૂઆત નીચેના શ્લોકથી કરવાનું વિધાન છે. આપણે પણ આ શ્લોકથી વિષયની શરૂઆત કરીશું.

नारायण नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत॥

નારાયણને, નરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા નરને, અને દેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરીને જય-મહાભારતનું ઉદ્‌ઘાટન-શરૂઆત કરવી

વ્યાસની આ કૃતિ, એ કેવળ વાણી વિલાસ નથી. પ્રત્યેકના અંતરમાં રહેલા પ્રભુને જગાડવાની, નરને શ્રેષ્ઠ ભૂમિકાએ પહોંચાડીને તેને નારાયણ અભિમુખ કરવાનો તેનો ઉદાત્ત હેતુ છે.

યુગે યુગે જેમાંથી નવા અર્થ પ્રગટે અને નવી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ માર્ગદર્શન મળી રહે એવા આ સનાતન સાહિત્યમાંથી તેના ૧૨માં અને ૧૩માં પર્વો અનુક્રમે શાન્તિપર્વ અને અનુશાસન પર્વમાં આવતા યુદ્ધનીતિ વિષયક વિચારોનું પરિશીલન કરીએ. યુદ્ધનીતિ, જેને રાજનીતિનો જ એક ભાગ ગણી શકાય તે સંબંધે, ભિન્ન ભિન્ન મતો અનાદિકાળથી પ્રવર્તે છે. આ બધા મતોની વ્યાસે, આ બંને પર્વોમાં ચર્ચા કરી છે. યુદ્ધનીતિ સંબંધે, પાશ્ચાત્ય રાજનીતિજ્ઞ મેકિયાવલીના મત જેવી

વિચારધારા અહીં આર્યાવર્તમાં પણ પ્રચલિત હતી. શત્રુ પર વિજય મેળવવા રાજાએ, શામ, દામ, અગર, દાન, દંડ અને ભેદ વગેરે ઉપાયો પૈકી કોઈ પણ એક, કે એકથી વધુ અગર ચારેય ઉપાયો યોજવામાં કશું ખોટું નથી. વ્યાસને પણ, આવશ્યકતા અનુસાર, યુદ્ધમાં આ ઉપાયો અજમાવવા સામે કોઈ વિરોધ નથી તેમ જણાય છે.

૧. શામ એટલે શાંતિથી સમજાવટથી શત્રુને વશ કરવો;

૨. દામ અગર દાન-વિત્ત અગર ધન વેરીને, પૈસાના બળથી શત્રુને તાબે કરવો;

૩. દંડ - શત્રુને દંડ આપીને, સજા કરીને તેને મ્હાત કરવો;

૪. ભેદ - શત્રુપક્ષમાં ભેદ નિર્માણ કરીને - ફુટ પડાવીને તેના પર કાબૂ મેળવવો:

જેમાં પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા છે તે શાન્તિ અને અનુશાસન પર્વોની શરૂઆત આ રીતે થાય છે. સ્વજનોના વધથી યુધિષ્ઠિરનું મન વિષાદથી ઘેરાઈ ગયેલું છે. તેને સમાચાર મળે છે કે, પિતામહ ભીષ્મનો અંતકાળ નજીક આવી ગયો છે. આ ખબર મળતાં જ, યુધિષ્ઠિર, પાંડવો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે, કુરુક્ષેત્રના રણમેદાનમાં, શરશય્યા પર સુતેલા, ઋષિમુનીઓ અને શ્રોત્રીય બ્રાહ્મણોથી વીંટળાયેલા ભીષ્મ પાસે પહોંચે છે. યુધિષ્ઠિર, વિષાદ દૂર કરવા ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવા ભીષ્મને વિનવે છે અને, પ્રશ્નો પૂછે છે. જવાબમાં ભીષ્મ, ધર્મનું સાચું સ્વરૂપ, ધર્મનું શાસન વિસ્તારથી સમજાવે છે. એ છે આ શાન્તિ અને અનુશાસન પર્વોનું હાર્દ!

૧૮ દિવસો સુધી ચાલેલા મહાભારત યુદ્ધના ભીષણ માનવસંહારથી ક્ષુબ્ધ થયેલાં માનવમનોને શાન્તિ આપવા અને વિનાશ બાદ, નવજીવન, નવસર્જન અને નવરચના માટે, જીવિત રહેલાઓનાં હૃદયોમાં ધૈર્ય, બળ અને હિંમતનું સિંચન કરવા ભીષ્મે, પોતાના પ્રત્યુત્તરો દ્વારા, સદ્‌વિચારોનો વૈભવ ઠાલવ્યો છે. આ બે પર્વો, મહાભારતમાં, જ્ઞાન વિજ્ઞાનના સંબંધમાં, હીરાની ખાણ સમા છે. યુદ્ધનીતિ જેનું એક અવિભાજ્ય અંગ છે એવા રાજધર્મ વિશે યુધિષ્ઠિર સૌ પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછે છે.

तदग्रे राजधर्मान प्रजूहि। "સૌથી પહેલાં, આપ, મને રાજવીના ધર્મો અંગે કહો".

પિતામહ ભીષ્મ, રાજવીના પ્રધાન ધર્મ 'ઉત્થાન'થી પોતાના કથનની શરૂઆત કરે છે. રાજામાં, શાસન કર્તામાં, પરિપૂર્ણ ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસના ગુણો હોવા જોઈએ. તે સાથે તેણે, સતત પુરુષાર્થરત રહેવું જોઈએ. નિરાશાવાદી શાસનકર્તાની - સરકારની - કલ્પના જ કરી શકાય નહિ. યુદ્ધમાં હંમેશ વિજયી થઈ રહેવા માટે, શાસનકર્તામાં જિતેન્દ્રિયત્વ, દૃઢ મનોબળ વગેરે સંખ્યાબંધ આવશ્યક ગુણોનું વર્ણન કર્યા બાદ, ભીષ્મ, આગળ કહે છે કે, શાસનકર્તાએ, પ્રજામાંથી સર્વોત્તમ અને શ્રેષ્ઠ માણસોને ચૂંટી ચૂંટીને રાજકાજમાં જોડવાની બાબતને સૌથી વધુ અગત્યની ગણવી જોઈએ. શ્રેષ્ઠ માનવીઓ જ રાજાનો સૌથી મોટો ખજાનો છે. બધા પ્રકારના સંરક્ષક કિલ્લાઓમાં, આ માનવ કિલ્લો - 'नरदुर्ग' - એ રાજા માટે શ્રેષ્ઠ દુર્ગ છે. આજની લોકશાહી આવાં નરદુર્ગ નિર્માણ કરવામાં હંમેશ ઊણી રહી છે તેવો બધાંનો અનુભવ છે. પાશ્ચાત્ય રાજનીતિ શાસ્ત્રજ્ઞ હેરોલ્ડ લાસ્કીએ સાચું તારણ કાઢતાં કહ્યું છે કે, - ""Democracy Seldom Permits a Country to be governed by its ablest men" (લોકશાહીમાં દેશના સૌથી શક્તિશાળી માનવોને શાસન કરવાની ભાગ્યે જ તક અપાય છે.) ભીષ્મ આગળ કહે છે શાસનકર્તાનો

-ોથી મોટો દુર્ગુણ નિષ્ક્રિયતા - Passivity - છે પ્રજાનુ હિત એ જ શાસનકર્તાનુ હિત છે એમ નમજી, શાસનકર્તાએ, સદૈવ ગર્ભવતી સ્ત્રીનો આદર્શ પોતાની નજર સામે રાખવો ગર્ભવતી સ્ત્રી, જેમ પોતાના સુખદુ ખ કે ગમા અણગમાની લેશમાત્ર ખેવના રાખ્યા વગર, પોતાના પેટમા જે બાળક છે તેના જ હિતનો વિચાર કરે છે તેમ રાજ્યકર્તાએ વર્તવુ જોઈએ લોકહિતની ભાવના એ જ રાજ્યકર્તાનો સનાતન ધર્મ છે लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञा धर्म सनातन ।

ભીષ્મ કહે છે, મે તને, રાજધર્મોનુ નવનીત નીતારીને આપ્યુ છે

બૃહસ્પતિ, વિશાલાક્ષ, સહસ્ત્રાક્ષ, ઈન્દ્ર, મનુ, ભરદ્વાજ વગેરે રાજનીતિ શાસ્ત્રના प्रणेता- રચયિતા પૂર્વાચાર્યોને યાદ કરતા ભીષ્મ કહે છે કે આ બધા આદ્ય વિચારકોએ, 'રક્ષા'ના ધર્મને - Defence ને પ્રથમ અગ્રતા આપી છે, અને, રક્ષાના ધર્મના સાધનો આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે

''સજ્જનોનો સગ્રહ, અનાર્ય-દુષ્ટ લોકોનો ત્યાગ, વિવેકપૂર્વક કરો-ટેક્સેસન દ્વારા ધનપ્રાપ્તિ, શૌર્ય, દાક્ષ્ય, સત્ય, શહેરીજનોના સઘો રાજ્યના માથે ચઢી ન બેસે એ માટેની સાવધાની, શત્રુપક્ષમા રહેલા મિત્રોની શોધ અને માવજત, સરળ અને કુટિલ ઉપાયો વડે શત્રુપક્ષમા ભેદ ઊભો કરવો, નગરોની પ્રત્યક્ષ જાગરુકતા, કોઈના પણ પ્રત્યે વધુ પડતો વિશ્વાસ નહિ રાખવો, સૈન્યોની પ્રસન્નતા રહે તેવા ઉપાયો યોજવા રાજ્ય કોષનુ સવર્ધન કરતા રહેવુ, કર્તવ્ય કર્મ વિશે અથાક ઉદ્યોગ, નીતિધર્મોનુ પાલન વગેરે''-

યુદ્ધ કર્મ દેખીતી રીતે જ પાપયુક્ત લાગતુ હોય, યુધિષ્ઠિર પોતાના મનનો ભાવ પ્રગટ કરતા પૂછે છે

क्षत्रधर्मान्न पापीयान्धर्मोऽस्ति भरतर्षभ।
अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनम्॥
अथ स्म कर्मणायेन लोकाञ्जयति पार्थिव ।
विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ॥

(शान्तिपर्व अ ९८ १,२)

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ક્ષત્રિય ધર્મથી વધારે પાપયુક્ત બીજો કોઈ ધર્મ નથી કારણ કે, ચઢાઈ કરીને કે પછી (બચાવ) યુદ્ધમા રાજા મોટા જનસમુદાયને હણી નાખતો હોય છે માટે, હે વિદ્વાન! રાજાએ એવુ કયુ કર્મ કરવુ જોઈએ કે, જેથી તે પુણ્ય લોકને પ્રાપ્ત કરી શકે તે જિજ્ઞાસા ધરાવતા મને આપ કહો

પ્રત્યુત્તર આપતા ભીષ્મ કહે છે

निग्रहेण च पापाना साधुना प्रग्रहेणच।
यज्ञदानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमला ॥

(शा प अ ९८ ३)

રાજાઓ પાપીઓને સજા કરીને અને સજ્જનોનો સગ્રહ કરીને તથા યજ્ઞ, દાન દ્વારા પવિત્ર અને નિર્મળ થાય છે જેવી રીતે, ખેતીની જમીનને ફળદ્રુપ બનાવવાની ઈચ્છાવાળો ખેડૂત, તેને સાફ કરવા માટે, નિંદામણ યોગ્ય તૃણ સાથે ધાન્યના મૂળનો પણ ઉચ્છેદ કરે છે, પણ તેનાથી વાસ્તવમા, પરિણામે ધાન્યનો નાશ થતો નથી પરતુ વૃદ્ધિ જ થાય છે તેવી જ રીતે રાજસૈનિક અસ્ત્રશસ્ત્રોના પ્રયોગ દ્વારા વધ કરવા યોગ્ય શત્રુઓનો વધ કરે છે રાજાના માટે, પોતાના કર્મનુ પ્રાયશ્ચિત તેમા જ રહેલુ છે કે, તે, રાજ્યના લોકોની ફરીથી ઉન્નતિ કરે ભીષ્મ, આગળ કહે છે-

एतत्तपश्च पुण्य च धमश्चैव सनातन ।
चत्वारश्च आश्रमा तस्य यो युद्धेन पलायते॥

(शा प अ ९९ ४६)

જે શૂરવીર યુદ્ધકર્મ સિદ્ધ કરતો રહી, યુદ્ધમાથી ભાગતો નથી તેને માટે તે જ તેનુ

તપ અને પુણ્ય છે - તે જ સનાતન ધર્મ છે અને ચારેય આશ્રમોના નિયમોનું પાલન પણ તેમાં જ આવી જાય છે.

યુદ્ધમાં, વૃદ્ધ સૈનિક, સ્ત્રી, બ્રાહ્મણનો વધ નહિ કરવો જોઈએ. વળી, જે મુખમાં તરણું ઝાલીને શરણે આવે તેનો પણ વધ નહિ કરવો જોઈએ. શૂરપુરુષે, પીઠ દેખાડી ભાગતા પુરુષ પર શસ્ત્ર ચલાવવાની ઈચ્છા નહિ કરવી. તેમ તેનો બહુ પીછો પણ નહિ કરવો.

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે, - હે પિતામહ! વિજયની આકાંક્ષાવાળા રાજાએ, ધર્મનું થોડું અતિક્રમણ થતું હોય તો તે કરીને પણ પોતાની ભયભીત સેનાને રણભૂમિ પર કઈ રીતે મોકલી શકે? પ્રત્યુત્તર આપતાં, ભીષ્મ વિસ્તારથી કહે છે- ''કેટલાકનો મત એવો છે કે સત્યમાં(જ) ધર્મની સ્થિતિ છે. બીજા કેટલાક યુક્તિવાદથી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા છે એમ માને છે. કોઈ, શ્રેષ્ઠ આચરણથી (જ) ધર્મની સ્થિતિ છે. એમ કહે છે તો, કેટલાંક તો, શામ, દાન, દંડ, ભેદ વગેરેથી ધર્મની પ્રતિષ્ઠા છે એમ માને છે. હે યુધિષ્ઠિર! હું તમોને સદા ફળ આપનારા ઉપાય ધર્મો કયા છે તે સમજાવીશ. જ્યારે, આતતાયીઓ, ધર્મ અને અર્થની મર્યાદાઓ તોડવા લાગતા હોય, ત્યારે તેમના નાશ માટે હું તમોને વેદોક્ત ઉપાયો કહું છું જેનાથી, તમે બધાં કાર્યો સિદ્ધ કરી શકશો. હે ભારત! રાજાએ, સરળ અને કુટિલ બંને પ્રકારની બુદ્ધિ વિશે જાણવું જોઈએ. પરંતુ, કુટિલ બુદ્ધિનું જાણી જોઈને સેવન કરવું જોઈએ નહિ.

અને, તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તો, તેને દૂર કરવી ઉચિત છે. શત્રુઓ હંમેશાં ભેદનીતિને અનુસરીને રાજાની નિકટ પહોંચી ફુટ પડાવવા માગતા હોય છે તેમનું કપટ, રાજાએ ઓળખી લેવું જોઈએ. અને, તેમને શત્રુ જાણી તેમનો નાશ કરવો યોગ્ય છે. યુદ્ધમાં લઈ જવાતા હાથીઓ અશ્વો વગેરેનાં શરીરો મજબૂત ચામડાથી ઢાંકીને તથા શસ્ત્રોને પાણી ચડાવી ધારદાર બનાવી, યોદ્ધાઓમાં, યુદ્ધ માટે દૃઢ નિશ્ચય પેદા કરવો જોઈએ.

જે સમયમાં ખેતીનો પાક આવી ગયો હોય, ભૂમિ વિપુલ જળથી યુક્ત હોય એવા માર્ગશીર્ષ અગર તો ચૈત્ર મહિનાનો સમય, સેનાયાત્રા માટે ઉત્તમ છે. જ્યારે વાતાવરણ સમશીતોષ્ણ હોય તેવા સમયે જ ચઢાઈ કરવી જોઈએ. અને શત્રુઓને યુક્તિપૂર્વક સંકટમાં ફસાવી તેમના પર આક્રમણ કરવું જોઈએ. હંમેશાં દેશકાળનો વિચાર કરીને જ સેનાનું સંચલન કરવું ઉચિત છે.

જે સૈનિકો નિદ્રાધીન હોય, અગર ભૂખ તરસથી થાકી ગયા હોય, અગર અહીં તહીં ભાગી રહ્યા હોય તેમના પર પ્રહાર કરવો યોગ્ય નથી. જેમણે, શસ્ત્રો અને કવચ ઉતારી નાખ્યાં છે અને રણભૂમિ પર માત્ર હરીફરી રહ્યા છે એવા સૈનિકો પર અગર તેમના ખાવાપીવાના સમયે પ્રહાર કરવાનું ઉચિત નથી.

જેઓ પરંપરાથી રાજદ્વારની- રાજકુટુંબની રક્ષા કરતા આવ્યા હોય, અને ગુપ્ત ઉપાયોના જાણવાવાળા હોય, તેવા લોકોને મારવા યોગ્ય નથી.

યુક્તિપ્રયોગ અને કપટ આચરણ કરી રહેલા શત્રુ સામે, તેવું જ આચરણ કરવાનું હિતકારક થશે. રાજાએ, પોતાની સેના ઉત્સાહપૂર્વક અગર તો હતાશ થઈને લડતી હોય ત્યારે, અને વાત સાચી હોય અથવા જૂઠી હોય તોપણ, હાથ ઊંચા કરી કરીને જોરજોરથી કહેવું ''શત્રુઓ ભાગી રહ્યા છે - શત્રુઓ ભાગી રહ્યા છે'' અને હર્ષ પ્રકાશિત કરવો. ઉત્સાહ પ્રેરવા એમ પણ કહેવું- ''આપણી મિત્રસેના આવી ગઈ છે, હવે તમે નિર્ભય થઈ પ્રહાર કરો.'' આવું કહેતાં કહેતાં, બળવાન વીર

પુરુષે, શત્રુઓ તરફ દોડીને હુમલો કરવો જોઈએ.

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે- હે પિતામહ! પ્રબળ પક્ષવાળો શત્રુ કોમળતા દર્શાવે ત્યારે અગર તો, કઠોર બને ત્યારે, રાજાએ, તેની સાથે કેવું આચરણ કરવું જોઈએ? ભીષ્મ, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં, ઇન્દ્ર અને બૃહસ્પતિ વચ્ચે થયેલ પ્રાચીન સંવાદ યાદ કરતાં કહે છે-

રાજાએ, ક્યારેય પણ કલહ ઉત્પન્ન કરીને શત્રુપક્ષના દમનની આશા રાખવી નહિ. કારણ, તેનાથી શત્રુ સાવધ થઈ જાય છે. રાજાએ, ક્રોધ, તિરસ્કાર વગેરે લાગણીઓ પોતામાં જ છુપાવી રાખી, શત્રુપક્ષનો લેશમાત્ર વિશ્વાસ ન કરતાં, પણ પોતે શત્રુપક્ષને વિશ્વાસયોગ્ય છે તેવો વર્તાવ કરવો. જેવી રીતે, એક શિકારી, સાવધાનીપૂર્વક, પક્ષીઓને ફસાવવા માટે, તેના જેવી બોલી ઉચ્ચારી, શિકારને પોતાના વશમાં લે છે તેવી જ રીતે ઉદ્યમશીલ રાજાએ, શત્રુઓને પરાસ્ત કરવા. સમયે સમયે, પોતાના મંત્રીઓ સાથે આવશ્યક મંત્રણાઓ કરતા રહી, શત્રુપક્ષ સહેજ પણ ક્ષુબ્ધ કે વિચલિત જણાય તેવા સમયે તેના પર પ્રહાર કરવો અને તેની સેનામાં ફૂટ પડાવવી. આક્રમણ માટે, યોગ્ય સમયની પ્રતિક્ષા જરૂર કરવી પણ આવેલી તક ક્યારેય જતી કરવી નહિ.''

પ્રેમ અને યુદ્ધમાં બધા જ ઉપાયો યોગ્ય છે - "Everything is fair in love & war" (પ્રેમમાં અને યુદ્ધમાં બધું ઉચિત હોય છે.) એ પ્રાચીન ઉક્તિનું જાણે સમર્થન કરતી હોય, એની અહીં વિસ્તૃત ચર્ચા ભીષ્મે કરી છે. પરંતુ, તેમનો આગ્રહ અને ચર્ચાનો ઝોક, ધર્માનુસારી અને માનવતાવાદી યુદ્ધનીતિ પરત્વે રહ્યો છે તે બિલકુલ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે આંતરરાષ્ટ્રીય તખ્તા પર, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાઓ - યુનો, રેડક્રોસ તથા સલામતી સમિતિ, નિ:શસ્ત્રીકરણ સમિતિ જેવી સમિતિઓ જે નીતિને અનુસરવા પ્રયત્નો કરી રહી છે તેમાં આ મહામનીષિ ભીષ્મ પિતામહે કહેલ નીતિ જ પ્રતિબિંબિત થયેલી દેખાય છે અને તે, તેની સાંપ્રત પ્રસ્તુતતા સૂચવે છે.

સ્વદેશાભિમાન: મારા આઝાદ દેશ પાસેથી બીજા દેશો કંઈક શીખે, મારા દેશની સાધનસંપત્તિનો માનવજાતના લાભને અર્થે ઉપયોગ થઈ શકે, એટલા માટે હુ મારા દેશને માટે સ્વતંત્રતા માગું છું. સ્વદેશાભિમાનનો સંપ્રદાય જેમ આજે આપણને શીખવે છે કે, વ્યક્તિએ કુટુંબ માટે, કુટુંબે ગામને માટે, ગામે દેશને માટે પોતાનું બલિદાન આપવું જોઈએ, તે જ રીતે દુનિયાના લાભને અર્થે જરૂર પડે તો દેશ પોતાનું બલિદાન આપે, એટલા માટે તે સ્વતંત્ર હોય એ જરૂરી છે.

મારું મિશન કેવળ હિંદની આઝાદી નથી.પરંતુ હિંદની આઝાદી મેળવીને તે દ્વારા માનવમાત્રની એકતા સિદ્ધ કરવાની હું આશા સેવું છું. મારું સ્વદેશાભિમાન સીમિત વસ્તુ નથી. બીજી પ્રજાઓના શોષણના પાયા પર પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા તાકે, એવું સ્વદેશાભિમાન મને ન ખપે. સમગ્ર માનવજાતના વ્યાપક હિતની સાથે તે સુસંગત ન હોય, તો નકામું છે. એટલું જ નહીં, મારે ધર્મ તથા મારા ધર્મમાંથી ફલિત થતું મારું સ્વદેશાભિમાન જીવમાત્રને સ્પર્શે છે.

- ગાંધીજી

ચિંતન

પ્રગતિ

નલિનકાંત ગુપ્ત

પ્રગતિ એટલે શું?

કોઈ એક યુગમાં મનુષ્ય પથ્થરનાં ઓજારો વાપરતો હતો. તે વનમાનવ હતો. પછી જ્યારે મનુષ્યે લોખંડનાં ઓજારો શોધ્યાં ત્યારે તેની દુનિયામાં એક ફેરફાર થયો. મનુષ્યે પ્રગતિ કરી, - તે સભ્ય બન્યો.

આજે મનુષ્ય પાસે વરાળ, વીજળી અને અણુપરમાણુનાં સાધનો આવ્યાં છે. તેથી એમ કહેવાય છે કે મનુષ્ય પ્રગતિની ટોચ ઉપર પહોંચ્યો છે. એણે વિકસાવેલી સભ્યતા અજોડ છે.

શું ખરેખર એમ છે? શું મનુષ્યનો પરિચય તેનાં ઓજારો દ્વારા જ મળશે? તમે જુઓ, આધુનિક કાળના કેટલાક અગ્રણીઓનું સ્વરૂપ તો આદિમ યુગના લાઠીધારી નિઆંડરથાલ વનમાનવની જ યાદ અપાવે છે.

પ્રગતિનું ખરું રૂપ ઓજારોમાં નહીં, પરંતુ મનુષ્યની આંતરિક ચેતનામાં શોધવું જોઈએ. તેની ચેતના કેટલી ગહન થઈ, કેટલી વ્યાપક બની, કેટલી ઊંચે ઊઠી એ જ પ્રગતિનો માપદંડ છે.

ચેતનાની ગહનતા, વ્યાપકતા અને ઊંચાઈનો અર્થ મનુષ્યના જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો; વિપુલ ભંડાર પણ નથી. જ્ઞાનવિજ્ઞાન અને વિદ્યાચાતુર્ય, એ તો ઓજારોનું જ એક રૂપ છે, એક ઉત્કૃષ્ટ રૂપ છે. એ તો મન અને બુદ્ધિનાં ઓજારો છે. અને આ વિષયમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે મન અને બુદ્ધિ સીધીસાદી અને પાંડિત્ય વગરની હોય તો પણ ચેતના ગહન, વિસ્તૃત અને ઊંચી હોઈ શકે છે.

દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણ પાસે નારાયણી સેના માગવા ગયો ત્યારે તેની પસંદગી ઓજારોની હતી. અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને મેળવીને ચેતનાનો મહિમા પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

સારાં ઓજારો મનુષ્યને સમર્થ જંતુ બનાવી શકે છે. પરંતુ તેનાથી તેની પ્રવૃત્તિમાં અને તેન સ્વભાવમાં કોઈ પરિવર્તન આવતું નથી.

પોતાની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવને વિશુદ્ધ કરવામાં જ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ અને પછી દિવ્યત્વ સમાયેલું છે. એમાં જ એની ગહનતા, વ્યાપતા અને ઊંચાઈ રહેલાં છે. અને આ જ સાચી પ્રગતિ છે.

પ્રગતિ એ કેવળ આગળ જતી ગતિ નથી, એ પ્રકૃષ્ટ ગતિ છે. વધુ ઊંચી દષ્ટિ, વધુ ગહન અનુભૂતિ અને વધુ વિશાળ પ્રેરણા દ્વારા માનવ જીવનનું ઘડતર કરવામાં જ પ્રગતિનું રહસ્ય રહેલું ચે.

જે મનુષ્ય પોતાને સુધારવામાં વ્યસ્ત હશે, જે પોતાને સમર્થ અને સર્વાંગપૂર્ણ બનાવવા મથતો હશે તે જ માનવસમાજનું સાચું કલ્યાણ સાધી શકશે. આ કાર્ય આપણે સ્વયં કરવાનું છે. આપણા વતી અન્ય કોઈ એ કરી શકશે નહીં. પોતાના દ્વારા જ પોતાનો ઉદ્ધાર થશે. પોતાનાં જ હેવા અને પ્રકાશથી આપણે જીવવાનું છે. અન્ય કોઈ માર્ગ નથી.

એવું બનો કે આ મહાવ્રતને ગ્રહણ કરનાર સાથીઓ સૌ એકઠા થાય અને એમની અંદરથી ભવિષ્યની વધારે પૂર્ણ અને સમર્થ માનવજાતિનું ઘડતર થાય.

સામયિક સહચિંતન

સાત ખોટની ધરતી

ડૉ. બિપિન પુ. સ્વદાસ

ગઈ પેઢી સુધી કુટુબમા સભ્યસખ્યા સામાન્ય રીતે મોટી રહેતી કોઈ કુટુબમા સાત બહેનો વચ્ચે એક ભાઈ હોય તો તે 'સાત ખોટનો ભાઈ' કહેવાતો કે સાત ભાઈઓને એક જ લાડકી બહેન હોય તો તે 'સાત ખોટની બહેન' કહેવાતી તેવી જ રીતે આપણા સૂર્યમડળમા આવેલા ગ્રહોમા આપણી પૃથ્વી, આપણી ધરતી - 'સાત ખોટની' છે' કારણ કે બીજા કોઈ ગ્રહોમા હજુ સુધી જીવન જોવા મળ્યુ નથી આપણી પૃથ્વી ઉપર જ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવાણુથી માડી પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ ને મનુષ્યરૂપે જીવત પદાર્થો જોવા મળે છે કુદરતે એક અદ્ભુત પરિસ્થિતિ પેદા કરી, જાળવી ત્યારે જ આ જીવત પદાર્થો આ પૃથ્વીના પટ ઉપર જોવા મળ્યા છે દાખલા તરીક, આપણી પૃથ્વીની આસપાસ વાયુઓનુ આવરણ વાતાવરણ બન્યુ તેમા જીવનને ટકાવવા માટે સુયોગ્ય એવા પ્રમાણસર જુદા જુદા વાયુઓનુ મિશ્રણ બન્યુ જેમ કે પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) લગભગ ૨૧% જેવો રહ્યો તે જો ઓછો થાય તોય જીવન જીવવુ મુશ્કેલ થઈ રહે, વધે તોય જીવન અશક્ય બને, તેની સાથે નાઈટ્રોજન જેવા વાયુનો મોટો જથ્થો પ્રાણવાયુના પ્રમાણને મદ પાડવામા ને પરોક્ષ રીતે મદદરૂપ બની રહ્યો તે ઉપરાત વાતાવરણ કે જે પૃથ્વી(જેનો વિષુવવૃત્ત ઉપરનો વ્યાસ આશરે ૧૨,૦૦૦ કિલોમિટર છે)ની આસપાસ આશરે ૬૦૦ કિલોમિટર જાડુ વાયુનુ મડળ છે તે દૂરના અવકાશમાથી સતત વરસતા તીવ્ર ઊર્જાના વિકિરણોને અટકાવવામા અને પૃથ્વીની નજીકના વાયુમડળમા કે પૃથ્વીના પટ સુધી ન પહોચવા દેવામા ખૂબ જ ઉપયોગી છે આપણે જોઈએ છીએ કે અવકાશયાત્રીઓ જ્યારે અવકાશના પ્રવાસે હોય ત્યારે ખાસ પ્રકારનો પોષાક પહેરે છે જે તેમને અવકાશના વરસતા વિકિરણોથી બચાવે છે, નહીતર તત્કાળ મૃત્યુ થાય સમગ્ર પૃથ્વી માટે આ કામ આ વાતાવરણ કરી આપે છે જાણે કે કુદરતે આપણી પૃથ્વી ઉપર વાયુઓના મડળરૂપી ખાસ પોષાક પહેરાવ્યો હોય! આવા તો ઘણા દાખલા આપી શકાય કે જેના કારણે આપણી પૃથ્વી ઉપર જીવન શક્ય બન્યુ છે

કુદરતની આવી લાડકી ધરતીને આપણ — મનુષ્યજાતે — જેવી જાળવવી જોઈએ તેવી જાળવી જાણી નથી, ઊલટાનુ ધરતીને અસાધારણ નુકસાન કર્યું છે, કરતા આવીએ છીએ! કદાચ એને માટે મનુષ્યજાતનો 'ખટપટિયો' સ્વભાવ જવાબદાર છે!

વાતને જરા વિસ્તારથી કરીએ કોઈ એક ગાયને લઈને તેને જરૂરી ખોરાક, પાણી, રહેવાનુ ઠેકાણુ વગેરે આપો, અવાર્નવાર બહાર ચક્કર લગાવવા લઈ જાવ, તન ઋતુકાળે જાળવી તો મન, નાખ મોજુ કાઢે નહીં માત્ર એનો સામ એક મનુષ્ય ના એન જોઈએ તેવી જમવાની, પીવા, ઓઢવાની, રહેઠાણ વગેરેની સપૂર્ણ સગવડ કરી આપો શરત ફક્ત એટલી જ કે એણે બીજી 'ખટપટ' નહી કરવાની! પણ તમે જોશો કે માનવ કાઈક ને કાઈક 'ખટપટ' કર્યા વિના નહી રહી શકે! જોકે, મનુષ્યજાતિનો જે વિકાસ થયો છે, અન્ય

જાતિઓ, પશુઓ કરતાં મનુષ્ય વિકાસ સાધી શક્યાં છે તે મનુષ્યના આ 'ખટપટિયા' સ્વભાવને કારણે જ છે! પોતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં અસંતોષ માની 'કાંઈક નવું', 'કાંઈક વધારે સારું' શોધવામાં માનવ મંડ્યો રહે છે!

મનુષ્યનો આ સ્વભાવ અમુક મર્યાદામાં રહે ત્યાં સુધી તો ઠીક, નહીંતર પર્યાવરણની બાબતમાં બન્યું છે તેમ ખૂબ નુકસાન પહોંચે છે. કુદરતે પોતાનો સમગ્ર વ્યવહાર ચક્રાકાર (સાયક્લિક) ગોઠવ્યો છે. દાખલા તરીકે આપણે શ્વાસોચ્છ્‌શ્વાસમાં પ્રાણવાયુ વાપરીએ, દહનક્રિયામાં પ્રાણવાયુ વપરાય અને ઉચ્છ્‌વાસમાં કે દહનક્રિયાને અંતે અંગારવાયુ (કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વાયુ) બહાર પડે. વાતાવરણમાં રહેલા અંગારવાયુને લીલી વનસ્પતિ સૂર્યપ્રકાશની હાજરીમાં ગ્રહણ કરે અને પ્રકાશસંશ્લેષણની પ્રક્રિયાથી પોતાને જરૂરી ખોરાક બનાવવામાં તે અંગારવાયુને વાપરે. સમગ્ર પ્રક્રિયાને અંતે વનસ્પતિ પ્રાણવાયુ બહાર પડે. આ રીતે વાતાવરણમાં પ્રાણવાયુ-અંગારવાયુનું પ્રમાણ જળવાયેલું રહે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયા ચક્રાકાર રીતે પુનરાર્તન પામતી રહે છે.

હવે મનુષ્યજાતે આવીને તે પ્રક્રિયામાં દખલ ઊભી કરી: જેટલી ઝડપથી અંગારવાયુ શોષાય તેના કરતાં વધુ ઝડપે નવો અંગારવાયુ વાતાવરણમાં ઉમેરવાનું થતું ગયું. મોટાં મોટાં કારખાનાં, વિદ્યુતમથકો, પેટ્રોલ-ડીઝલથી ચાલતાં વાહનો — બધાંને ઊર્જાની મોટા પાયે જરૂરિયાત થતી ગઈ, તે ઊર્જા મેળવવા દહનક્રિયાનું પ્રમાણ વધારતા જ રહેવું પડ્યું. તેના કારણે અંગારવાયુનું પ્રમાણ સમગ્ર વાતાવરણમાં ધીમે ધીમે વધતું રહ્યું. જે ઝડપે અંગારવાયુ વાતાવરણમાંથી વપરાઈને અન્ય રીતે મળતો થાય તે પ્રક્રિયાની ઝડપ બહુ વધારી શકાતી નથી. વળી, લીલી વનસ્પતિના અન્ય ઉપયોગ ઊભા થતાં વનસ્પતિનો જથ્થો પણ ઘટતો ગયો! આખી પ્રક્રિયા જે રીતે કુદરતે સમધારિત રાખી હતી તે ન રહી શકી, ને વાતાવરણમાં અંગારવાયુ ધીરે ધીરે વધતો જ જાય છે.

કુદરતની ઘંટી ધીમી ફરે છે, પણ ફરે છે ચોક્કસ. ફરે છે એટલું જ નહીં, ફરે છે ત્યારે નિષ્ઠુરતાથી ફરે છે. અંગારવાયુનો વાતાવરણમાં થતો જતો ભરાવો તેનાં ફળ દેખાડ્યા વિના કેમ રહે? પૃથ્વી ઉપર પડતો સૂર્યપ્રકાશ પરિવર્તિત થાય ત્યારે, વાતાવરણમાં વધેલા અંગારવાયુને કારણે, વાતાવરણમાં જ શોષાય અને ધીમે ધીમે સમગ્ર વાતાવરણની ગરમી વધતી રહે. આ પ્રક્રિયા ધીમી લાગે પણ સમગ્ર વાતાવરણને અસર કરતી પ્રક્રિયા છે. વાતાવરણની આ વધેલી ગરમીની દૂરગામી અસરો જોવા મળે. આ સમગ્ર અસરને 'ગ્રીનહાઉસ ઈફેક્ટ' કહે છે. નાજુક લીલોતરી ઉછેરવા કે ઠંડીવાળા વાતાવરણમાં લીલોતરીના ઉછેર માટે કાચની દીવાલો ને કાચના છાપરાવાળો રૂમ બનાવાય છે. તેમાં સૂર્યપ્રકાશ દાખલ થઈને પરાવર્તિત થાય ત્યારે કાચનો એવો ગુણધર્મ છે કે પરાવર્તિત સૂર્યપ્રકાશને શોષી લે, તે રૂમમાંથી બહાર છટકવા ન દે. આનાથી તે રૂમની અંદરનું ઉષ્ણતામાન બહારના વાતાવરણમાંના ઉષ્ણતામાન કરતાં ઊંચું રહે, ને લીલોતરીને પોષણ મળે. આ જાતની 'ગ્રીનહાઉસ' અસર વાતાવરણમાં વધતા જતા અંગારવાયુના પ્રમાણથી જોવા મળી, પણ આ એકલદોકલ રૂમની અંદરની વાત નથી. આ તો સમગ્ર પૃથ્વીની વાત થઈ. આનાથી પૃથ્વીના ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ નજીકના હિમાચ્છાદિત વિસ્તારો ધીમે ધીમે

સંકોચાવા લાગ્યા, બરફ પીગળીને પાણી બનતાં મહાસાગરોની પાણીની સપાટી ધીમે ધીમે ઊંચી જતી જોવા મળી. બંગાળના ઉપસાગરમાં આવેલા બાંગ્લા દેશ જેવા નીચાણવાળા વિસ્તારોની જમીન ઉપર દરિયાનાં પાણી ફરી વળતાં જોવાં મળ્યાં. આ પ્રક્રિયાની આવી તો કેટલીયે અસરો જોવા મળશે.

આવી જ રીતે આપણે – મનુષ્ય જાતે – ઉદ્યોગોમાં ખૂબ નીચા ઉષ્ણતામાન મેળવવા-ટકાવવા માટે શીતાગાર બનાવ્યા, ને તે પ્રક્રિયામાં ક્લોરો-ફ્લોરો-કાર્બન જેવા વાયુઓ ઉપયોગમાં લીધા. તે વાયુનું ગળતર થતું રહે ને તે વાયુ વાતાવરણમાં જોડાય. વાતાવરણમાં આવીને તે વાયુ અણધારી પરિસ્થિતિ પેદા કરે છે. અગાઉ જણાવ્યું તે મુજબ આપણી ધરતી ફરતે આવેલા વાતાવરણથી અવકાશમાંથી આવતાં તીવ્ર ઊર્જાનાં વિકિરણો રોકાય છે, તે વિકિરણો રોકવાની પ્રક્રિયામાં વાતાવરણમાં આવેલ પ્રાણવાયુ પ્રતિક્રિયા કરીને ઓઝોન વાયુરૂપે પરિવર્તન પામે છે. સતત વરસતાં વિકિરણોની સતત પ્રતિક્રિયામાં ઓઝોન વાયુનું આખું થર બની જાય છે અને બહારની તરફ આવેલા સમગ્ર વાતાવરણમાં તે થર એક ઢાલની જેમ કામ કરે છે. હવે માનવસર્જિત ક્લોરો-ફ્લોરો-કાર્બન જેવા વાયુ વાતાવરણમાં જોડાઈને શાંત બેસી રહેતા નથી, તે વાયુ વાતાવરણમાં સંમિશ્રિત થતો થતો ઓઝોન વાયુના થર સુધી પહોંચે છે ને ઓઝોન વાયુ બનવાની પ્રક્રિયાને ગૂંચવે છે. આથી ઓઝોન વાયુના થરમાં ગાબડાં પડે છે અને તે ગાબડાંને કારણે અવકાશી વિકિરણો પૂરતા પ્રમાણમાં રોકાતાં નથી અને એ વિકિરણો વાતાવરણમાં ઊંડે સુધી પ્રવેશી જાય છે ને માનવજાત ઉપર વિપરીત અસરનો મોટો ખતરો ઊભો થઈ ગયો છે.

તમે કોઈ રૂમમાં બેઠા હો ને કોઈ ઝેરી ગૅસ તે રૂમમાં લીક થતો અનુભવો, ગૂંગળામણની અસર લાગે, તો તમે તરત બારી-બારણાં ખોલી નાખશો કે દોડીને રૂમની બહાર નીકળી ખુલ્લા આકાશ નીચે આવી જશો, તે રીતે તે ગૅસની ખરાબ અસરથી બચી શકશો. પણ જો સમગ્ર પૃથ્વીને ફરી વળેલું વાતાવરણ ખરાબ અસરથી બગડતું રહેશે, તેમાં સતત ઝેરી વાયુઓ ઠલવાતા જ રહેશે, કુદરતની ચક્રિય પ્રક્રિયા સતત ઠુકરાવવામાં આવશે, તો સમગ્ર માનવજાત શું કરશે? તમે ઝેરી વાયુવાળી રૂમમાંથી બહાર દોડી આવી શકો, પણ સમગ્ર પૃથ્વી ઉપરથી દોડીને અવકાશમાં ક્યાં જશો? પૃથ્વીની નજીકમાં નજીકનો અવકાશી પદાર્થ – ચંદ્ર – પણ ૩,૮૨,૪૦૦ કિલોમિટરના અંતરે છે! દોડીને પહોંચાય તેવું નથી! રૉકેટોથી સમગ્ર માનવજાત કે જીવંત પદાર્થમાત્ર લઈ જઈ શકાશે નહીં.

ત્યારે કરવું શું? આપણે – માનવજાતને – આ પરિસ્થિતિમાંથી બોધ લઈને સુધરવાની તાતી જરૂરિયાત છે માનવવસ્તી દિનદહાડે વધતી જ જાય છે વસ્તીવધારાનો આંક ભયજનક સ્થાને પહોંચ્યો છે વળી, ટૅક્નોલૉજીના સતત વિકાસ સાથે સૌ કોઈ પોતાનું જીવનધોરણ ઊંચું ને ઊંચું લઈ જવા મથે છે. ઊંચાં જીવનધોરણો જો મર્યાદામાં રહે તો તેનો વિરોધ નથી, પણ તેની સાથે વધતી જતી જીવનજરૂરિયાતો કુદરતી ચક્રિય પ્રક્રિયાને અવરોધે છે, તેનું સંતુલન જાળવી શકાતું નથી, ને તેની ખરાબ અસરો સૌ કોઈએ ભોગવવી પડે છે.

આથી સૌ કોઈએ આ પ્રશ્નની ગંભીરતા વિચારીને સમગ્રપણે વર્તન કરતાં શીખવું પડશે અને સૌ કોઈને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપીને પોતાની જીવનજરૂરિયાતો મર્યાદિત રાખવાનું

શીખવવું જ પડશે. સ્થિર અને ટકાઉ વિકાસ (સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ) તો જ શક્ય બનશે.

આ સંદર્ભમાં આપણા મહાત્મા ગાંધીજીનો પ્રસંગ ખૂબ જ પ્રસ્તુત છે અને આજના સંદર્ભમાં તો તેની વધુ ને વધુ જરૂર છે. પૂજ્ય શ્રી રવિશંકર મહારાજના મોઢે જ આ વાત સાંભળી છે. જ્યારે શ્રી મહારાજ ગાંધીજીની સાથે સાબરમતી આશ્રમમાં રહેવા ગયા ત્યારે મહારાજે ગાંધીજીની જીવનશૈલીનું કાળજીપૂર્વક અવલોકન કર્યું. ગાંધીજી પણ જાણી ગયા કે મહારાજ મને નાણી રહ્યા છે. બેત્રણ દિવસ બાદ ગાંધીજીએ મહારાજને સામેથી પૂછ્યું કે, ''તારે મારી જીવનશૈલી વિશે મને શું કહેવાનું છે?''

મહારાજ કહે: ''બધું બરાબર છે, પણ સવારે વહેલા ઊઠીને પ્રાર્થના પહેલાં તમે નાની લોટી-ટબૂડી જેટલું જ પાણી લઈ મોં ધુઓ-લૂછો છો તે બહુ ઓછું લાગે છે. આપણે તો સાબરમતી નદીના કિનારે બેઠા છીએ, જોઈએ તો હું બે ડોલ પાણી વધારાનું લાવવાની સેવા કરીશ, પણ આપ મોં ધોવા માટે છૂટથી પાણી વાપરો!''

ત્યારે ગાંધીજી કહે: ''મારું મોં ગંધાય છે? કે અસ્વચ્છ દેખાય છે?''

ત્યારે મહારાજ કહે: ''ના, એવું તો નથી લાગતું પણ તે છતાં થોડું વધારે પાણી વાપરો, તેમાં શું વાંધો છે?''

ગાંધીજી કહે: ''રવિશંકર, આ સાબરમતી નદી વહે છે તે સમગ્ર સમાજ માટે વહે છે, તેમાંથી મારી ખરેખરી જરૂરિયાત હોય તેટલું જ પાણી લેવાનો મને અધિકાર છે, તેનાથી જો વધારે પાણી હું લઉં તો હું સમાજનો ચોર ઠરું, કારણ કે મેં વધારે પાણી વાપર્યું તેનાથી એવું બનવા શક્યતા છે કે બીજાને તેની ખરેખરી જરૂરિયાત જેટલું પાણી પણ ન મળે.

મહાત્માજીના જીવનમાંથી આવાં બીજા પ્રસંગો પણ ટાંકી શકાય. મૂળ મુદ્દો: સૌ કોઈ પોતાની ખરેખરી જરૂરિયાતથી વિશેષ ન લેવાનો આગ્રહ સેવે, તો 'સાત ખોટ'ની આપણી આ ધરતી-ફરી નિખરી આવે, અને સૌ કોઈનો – અન્ટુ ધિસ લાસ્ટ – સર્વાંગી વિકાસ થાય! તથાસ્તુ!!

उद्विजन्ते यथा सर्पात् नरात् अनृतवादिनः।
धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते॥
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यात् नास्ति परं पदम्॥
(વાલ્મીકિ રામાયણ - અયોધ્યા. ૧૦૯-૧૨, ૧૩)

(જેમ લોકો સર્પથી ત્રાસે, તેમ જૂઠાબોલા માણસથી ત્રાસે છે; સત્યપરાયણ ધર્મ જ આ લોકમાં સર્વનું મૂળ છે.

જગતમાં સત્ય જ ઈશ્વર - પરમ નિયંતા છે; સત્યમાં જ ધર્મ સદા આશ્રિત છે; સર્વ કર્મોનું મૂળ સત્ય જ છે; સત્ય કરતાં પરમ પદ બીજું કોઈ નથી.)

વેદની ઋચાઓ

માનવ હૃદયે વસતો અતિથિ

માધવ પંડિત

स -दर्शत श्रीरतिथिर्गृहेगृहे वनेवने शिश्रिये तक्ववीरिव।
जनंजनं जन्यो नाति मन्यते विश आ क्षेति विश्यो विशंविशम्॥

ઋગ્વેદ ૧૦-૯૧-૨

તે દર્શનીય મહિમાશાળી અતિથિ પ્રત્યેક ગૃહમાં વસે છે, વનવનમાં વિહરતા પક્ષીની જેમ; નથી તે કોઈ જનનો અનાદર કરતો, તે વસે છે વિશ્વમાં વ્યાપી જઈ જીવેજીવમાં, સર્વ મનુષ્યોમાં સમાન ભાવે.

O

ભગવાન આ જગતની પેલી પાર રહેતા નથી જેથી તેને પામવા માટે સાધકે સંસારનો ત્યાગ કરવો પડે. ભગવાનનો વાસ તો આ જગતમાં જ છે. તે વસે છે પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં. ઉપનિષદ કહે છે તેમ એણે રૂપની રચના કરી અને સ્વયં એ રૂપમાં આવીને વસી ગયો આમ તે પ્રત્યેક દેહને પોતાનું ઘર બનાવે છે. પ્રત્યેક જીવમાં તે નિવાસ કરે છે. સંસારનું કોઈ રૂપ તેને માટે એવું તો તુચ્છ કે હીન નથી જેમાં તે રહી ન શકે તે પ્રત્યેક ઘરમાં નિવાસ કરે છે. તેના ગર્ભગૃહમાં અતિથિ બનીને રહે છે, એ ક્ષણની રાહ જોતો કે જ્યારે યજમાન, એ ઘરને સ્વામી મનુષ્ય તે અતિથિની હાજરી વિશે સભાન બની તેને અર્પણ કરવા માટે પોતાના જીવનનું હવિ લઈ તેની સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય.

ત્રિવિધ શાંતિ

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि।

દેવોની સમીપ સુકર્મી થઈને આપણે ઉપસ્થિત થઈએ જેથી એ દેવો શાંતિના ત્રિવિધ કવચ દ્વારા આપણું રક્ષણ કરે.

(ઋગ્વેદ ૫-૪-૮)

આપણે શાંતિ મેળવીએ એ પહેલાં આપણાં જીવનમાં એ શાંતિને ઝીલીને ધારણ કરી શકે એવી અવસ્થા રચવી જોઈએ. દુરાચાર કે મિથ્યાચાર દ્વારા જીવનમાં અવ્યવસ્થા કે ચંચળતા આવી ગઈ હોય એ સ્થિતિમાં શાંતિ મેળવવાનું લેશ પણ શક્ય નથી આથી પ્રથમ તો આપણે એવો સમજપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જેથી આપણું શરીર, પ્રાણ અને મન જે સત્ય અને ઉત્તમ છે તેની તરફ વળે. આ રીતે જીવનમાં સંવાદિતા સ્થપાય ત્યારે તેની અંદર દિવ્ય શાંતિનું અવતરણ થાય છે, જે આપણને વ્યાકુલ કરી મૂકે એવાં વિરોધી પરિબળોના હુમલાઓ સામે આપણું કવચ બની રહે. આ શાંતિ ત્રણ પ્રકારની છે. એક છે શરીરની શાંતિ, જેથી બધાં દબાણો કે ખેંચાણોનો સામનો કરી શકાય. બીજી છે પ્રાણની શાંતિ, જેથી માંદગીના અને અન્ય હુમલાઓને ખાળી શકાય, અને ત્રીજી છે મનની શાંતિ જે દુષ્ટ પ્રકૃતિના આક્રમણ સામે કવચ બને અને આપણા મનોવ્યાપારોને સાચી દિશામાં વાળે.

સૌ સમાન

पुरुत्रा हि सदृङ्ङसि विशो विश्वा अनु प्रभुः।

ઋગ્વેદ ૮-૪૩-૨૧

વિશ્વમાં જે છે તે સર્વ ભગવાનનો આવિર્ભાવ છે. અહીંનું પ્રત્યેક રૂપ આપણા પ્રભુનો આત્મવિતાર છે અને અહીંની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં પ્રભુ પોતની જાતને ઢાળી રહ્યા છે. અહીં વસ્તુઓ વિકાસની કોઈ પણ ભૂમિકા કે અવસ્થાએ હોય એ સર્વ તત્ત્વત: સમાન રૂપે દિવ્ય છે. પ્રભુ એ સર્વને એમનાં દિવ્ય સ્વરૂપમાં સમાન ભાવે જુએ છે, અને પોતાની અંદર મૂર્તિમંત કરવાની અભીપ્સા ધરાવતા સૌ કોઈએ એ રીતે જોવું અને અનુભવવું જોઈએ.

ભગવાન સમક્ષ નથી કોઈ ઉચ્ચ કે નથી કોઈ નીચ, નથી કોઈ વહાલાં કે નથી દવલાં, સર્વ કોઈ છે એમનાં સંતાન, એમના અનંત મહિમાના કોઈ એક કિરણને પોતાની અંદર સાકાર કરવાને પ્રવૃત્ત એમનાં સંતાન.

— શ્રી માતાજી

સંકલન

આમ કેમ?

એક ભાઈને લીંબડાનું દાતણ કરતા જોઈને એક નવોદિત મૉડર્ન યુવાન કહે છે કે જુઓ આ કેવો જંગલી આદિ યુગનો માણસ છે કે ટૂથપેસ્ટ અને ટૂથબ્રશનો ઉપયોગ કરવાને બદલે કડવા લીંબડાનું દાતણ કરે છે! ભારતના લોકો ક્યારે સુધરશે એમ કહીને તેણે નિસાસો નાખ્યો.

સવારમાં મોં સાફ કર્યા વિના બેડ-ટી (ચા) પીવી એ ફૅશન ગણાય છે ને દાતણ કરી મોં ચોખ્ખું કરીને પ્રાત: પીણું લેવું એ પછાતપણામાં ગણાય છે.

જાજરૂ જઈને પાણી વાપરવાને બદલે ટોઈલેટ પેપર વાપરવાનું અદ્યતન ગણાય છે.

પ્રાત:કાલે સ્નાનવિધિ પતાવવાને બદલે ફાવે ત્યારે સ્નાન કરવાનું હવે અમુક લોકોને વધુ અનુકૂળ લાગે છે. સ્નાન એ સ્વચ્છતા તેમ જ વ્યાયામનો ભાગ છે એ હવે ભુલાવા લાગ્યું છે.

પીવાનું પાણી પ્રદૂષણયુક્ત હોવાનું મનાય છે, તેથી મોંઘીદાટ બિસ્લેરીની બોટલો(શીશા) જાહેર સમારંભો અને સુધરેલા ઘરોમાં પ્રવેશ પામી રહી છે. તેમાં અશુદ્ધ પાણી ભરવામાં આવે છે એવી વાત બહાર આવવા લાગી હોવા છતાં સાદુ સ્વચ્છ કરેલું કે ઉકાળેલું પાણી પીવાનું અવૈજ્ઞાનિક મનાય છે.

કુદરતી આરોગ્યપ્રદ સાદો ઓછો મરીમસાલાવાળો ખોરાક જૂનવાણીમાં ખપે છે ને જેમાં આરોગ્યપ્રદ તત્ત્વો લગભગ નાશ પામ્યાં હોય તેવી ચટાકેદાર વાનગીઓ અદ્યતન ગણાય છે. વળી ભોજનમાં છાશને બદલે કોકાકોલા પીવાનું મોડર્ન ગણાય છે.

ગરમ કે ઠંડા પીણા પીધા પછી કપ કે ગ્લાસમાં થોડું પીણું છોડવું તે એટીકેટીમાં ખપે છે ને ગ્લાસને તદ્દન ખાલી કરવો એ એટીકેટ બહારનું ગણાય છે. વળી ચાની ચૂસકી નહીં લેનારા હાંસીપાત્ર થાય છે.

રાત્રે મોડા જમવું ને મોડા સૂવાનું ફૅશનેબલ સોસાયટીનો ભાગ ગણાય છે. વહેલા જમી વહેલા સૂવાનું જૂનવાણી ગણાય છે. નવા લોકો વધુ ને વધુ સૂર્યવંશી થતા જાય છે. તેમણે બ્રાહ્મમુહૂર્તની હવાનો સ્પર્શ ભાગ્યે જ કર્યો હોય છે.

ઘરમાં શારીરિક શ્રમ કે કામ કરવાનું હલકું ગણાય છે ને મોટીમસ ફી દઈને કસરતનાં વર્ગો ભરવા એ વૈજ્ઞાનિક ગણાય છે.

શ્રમયુક્ત જીવન જીવનારા અને સાદાઈથી જીવનારા રોંચામાં ખપે છે ને બેઠું તેમ જ વિલાસી જીવન જીવનારા ઊંચા ગણાય છે.

સાદા પ્રમાણસર કપડાં પહેરનારા ગયા જમાનાના ગણાય છે ને ૯ મિટરવાળી સાડી પહેરનારા કે પહોળા લાંબા ઘઘા ડ્રેસ પહેરનારા અલ્ટ્રામોડર્નમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ લાખો લોકો અર્ધનગ્ન અવસ્થામાં જીવે છે.

પાશેર દૂધ પાછળ પૈસા ખરચનારા ગમાર ગણાય છે ને બજારમાં મોંઘાદાટ પીણાં પીનાર અદ્યતન ગણાય છે.

વરિયાળી, ધાણાદાળ કે આદુની કે આંબળાની સુકવણીનો મુખવાસ આઉટ-ઑફ-ડેઈટ ગણાય છે ને ગુટકા અને

પાનમસાલા જિન્જાતદાર ગણાય છે પછી ભલેને તેનાથી શરીરને નુકસાન થતુ હોય!
અનગ્રાન્ટ વાદી ઘરઆશુ દવાઓનુ મૂલ્ય ઘટતુ જાય છે ને લોકો વાત વાતમા લાલ પીળી ગોળીઓ ને ઇન્જેક્શન લેવા એ ફેશન ગણાય છે
દેશી ગોળ કે સાદુ મીઠુ ગામડિયામા ખપે છે, જ્યારે ધોળા બાસ્તા જેવી ખાંડ કે મીઠુ પ્રતિષ્ઠામા ખપે છે
પગ ચાલી જનાર કે સાયકલવાળા લોભિયામા તેમ જ પછાતમા ખપે છે ને વગર કારણ સ્કૂટર ફેરવીને પેટ્રોલનો દુરુપયોગ કરનાર સ્કૂટરવાળા ગણાય છે
દેશી રમતો બાજુમા હડસેલાઈ ગઈ છે ને ક્રિકેટ તરફ લોકો ગાંડા થયા છે
સિગારેટ ફૂંકીને ધુમાડા ઓકનાર, કોફી પીનાર હાઈક્લાસ સોસાયટીના ગણાય છે અને નહીં કરનાર જૂનવાણીમા ખપે છે
લિંબુ સરબતનુ પાણી પીનાર, દારૂ તેમ જ સિગારેટ ફૂંકનાર ઇઝી-ચેર(આરામ ખુરશી) ઉપર બેસીને તડાકા મારતા લોકો સમાજના ઉચ્ચ વર્ગના અને માનપાનના અધિકારી ગણાય છે ને રાત-દિવસ પરસેવો પાડીને ધનધાન્ય પકવનારાઓ કે કાળી મજૂરી કરનાર ગામડિયા તેમ જ લઠ્ઠમા ખપે છે
ગરીબોનુ લોહી ચૂસીને મોટા બંગલા લઈને શ્રીમંત બનેલા લોકો સમાજમા પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે, ને સ્વગૌરવથી પ્રમાણિક શ્રમયુક્તપણે સાદુ જીવન જીવનાર મૂર્ખમા ખપે છે
મોટી મોટી ક્લબોમાં કોફી પીણાઓ પીનાર કે જુગાર રમનારાઓ કે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચેની મર્યાદા વટાવીને સ્વૈચ્છિક રીતે રહન-સહન કરનારાઓ અત્યંત મોડર્નમા ગણાય છે ને સામાન્ય કોઈ સ્ત્રી કોઈ અજાણી કે પડોશી સાથે જરા હસીખુશીથી વાત કરે તો એ સ્ત્રી હલકીમા ખપે છે પુત્રના જન્મના વધામણા થાય છે, ત્યારે હજુ પણ પુત્રીના જન્મથી કુટુંબમા નારાજી પ્રસરે છે મારી નાખવામા આવે છે
આવા ઘણા બધા ઉદાહરણો નોંધી શકાય પરંતુ તેના ઉપરથી એમ થાય છે કે જે વસ્તુ ખરેખર તેમ જ સમાજ માટે હિતકર છે, તેને હવે નીચી ગણવામા આવે છે ને અનર્થકર્તા બાબતને ઊંચી ગણવામા આવે છે
ફાલતુ ખર્ચ કરનારા, લગ્ન વગેરે પ્રસંગે ભારે દેખાડા કરનારાઓ શેઠિયાઓમા ખપે છે ન પૈસા હોવા છતા સાદાઈ તેમ જ નામની દાન ધર્મ કરનારાઓ બાપડામા ખપે છે
સાદુ સુમધુર પાવનકારી સંગીતના ચાહકોનુ પ્રમાણ ઓછુ થતુ જાય છે ને ધડાકાભડાકા કે ચીસાચીસ કરતા સંગીતની બોલબાલા વધતી જાય છે
બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમવાળા બાલમંદિરમા કે બાલગૃહોમા મૂકવા આગળ હોડ ચાલી રહી છે, ને બાળકો ભર ઊંઘમા હોય ત્યારે મા તેને પથારીમાંથી ઉઠાડીને બાલગૃહોમા ધકેલી દે છે એનો શૈશવકાળ આમ ધોવાઈ જાય છે તો પણ વડીલોની સાન ઠેકાણે આવતી નથી જ્યારે દેશના કરોડો બાળકો કુદરત વચ્ચે તૈયાર થઈને સમાજના ધારકો બની રહે છે પરંતુ આવા બાળકોના અસ્તિત્વની કોઈ ગણના થતી નથી
સમાજમા આવો તીવ્ર વિરોધાભાસ પેદા થયો છે ને વધતો જાય છે આ ભેદભાવ ઉપરથી કદાચ તે કોઈને નોંધપાત્ર ન લાગતો હોય પરંતુ તેનાથી સમાજ બે ભાગમા વહેંચાઈ ગયો છે એક છે અપટુડેટ ફેશનેબલ વર્ગ અને બીજો ખપે છે ભોટ અને ગામડિયા વર્ગમા

આવાં તડાં સમાજના આંતરિક સ્વાસ્થ્ય, સમતા તેમ જ સાંસ્કૃતિક માળખાને કોરી રહ્યાં છે ત્યારે શું કરીશું?

(સ્વરાજધર્મ) — જયાબહેન શાહ

પ્રાતઃસ્મરણીય નારી

અંગ્રેજોના અમલમાં જે થોડા ઉત્તમ અમલદારો થયા તેમાંનો એક માલ્કમ છે. પાછળથી તે મુંબઈનો ગવર્નર થયેલો ને સહજાનંદ સ્વામીને પણ મળેલો.

પણ તેણે લાંબો સમય મધ્ય પ્રદેશમાં અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ તરીકે ગાળેલો ને ત્યાંના નાનાં-મોટાં રાજ્યો સાથે રાજકીય વહેવારો પાડેલા. આ બધાના અનુભવે તેણે મધ્યપ્રદેશના સંસ્મરણનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એ કાળના ઈતિહાસ, સામાજિક, આર્થિક સ્થિતિ માટે તે અમૂલો ગ્રંથ છે. અહલ્યાબાઈ વિશે તેણે જે લખ્યું છે તે અવિસ્મરણીય ને આપણા હૃદયને ગૌરવથી ભરી દે એવું છે.

વીસ વર્ષની ઉંમરે તેઓ વિધવા થયાં. ત્રીસમે વર્ષે હોલ્કર રિયાસતનો વહીવટ હાથમાં લીધો. ત્રીસ વર્ષ વહીવટ ચલાવ્યો પણ તે અરાજકતા ને બેવફાઈના કાળમાં તેમના સમયમાં એક પણ તોફાન-હુલ્લડ ન થયું. ભીલ અને તેના જેવી તોફાની કોમોને તેમણે પ્રેમ અને દયાથી વશ કરી, ખેતી પર ગોઠવી, તેમના વાજબી હકોની હિફાજત કરી, પોતે પવિત્ર ધાર્મિક હતાં પણ તેના અમલમાં બધાને સમાન ગણ્યા. તે એટલે સુધી કે નિઝામ ને ટીપુ સુલતાન સુદ્ધાં તેમનું નામ સાંભળી આદરથી માથું નમાવતા. સવારથી રાતના અગિયાર સુધી ધાર્મિક વાંચન ને વહીવટમાં તેમનો સમય વીતતો. તેમનું વાંચન નિયમિત ને તેથીય નિયમિત વહીવટ.

એક શ્રીમંત ગેરવારસી ગુજરી ગયો. તે કાળના રિવાજ મુજબ ગેરવારસી મિલકત રાજ્યમાં ખલસા થાય. શ્રીમંતના વારસામાં રાજ્યને લાખો રૂપિયા મળે તેમ હતા પણ શેઠની પત્ની અરજે આવી ત્યારે અહલ્યાબાઈએ તેની મિલકત તેને જ સોંપી ને પાછા જવા પાલખી આપી અને લશ્કરી છાવણીની બાજુમાં હતી તેને આઘે ખસેડી.

આવા બેત્રણ કિસ્સા પછી તે જમાનામાં એમણે હુકમ કર્યો કે કોઈની ગેરવારસી મિલકત રાજ્ય નહીં લે પણ તેની સ્ત્રી કે નજીકના સગાને આપશે.

આવો કાયદો દેશમાં સર્વવ્યાપી થતાં બીજાં વર્ષો વીતી ગયાં. દેશભરનાં જાણીતાં તીર્થોમાં મંદિરો ને ધર્મશાળા બંધાવ્યાં, ઘાટ, ધર્મશાળાઓ અહલ્યાબાઈના નામે ઠેર ઠેર ઊભાં થયાં છતાં તેમની નમ્રતા અદ્ભુત હતી. એક બ્રાહ્મણે એમને એક ગ્રંથ આપ્યો અને કહ્યું, મારે બે દીકરીઓ પરણાવવી છે. મેં આ ગ્રંથ રચી તમને અર્પણ કર્યો છે. મને દીકરીઓને પરણાવવા મદદ કરો. અહલ્યાબાઈએ મદદ કરી. પછી જોયું તો એ ગ્રંથ તો એમની પોતાની પ્રશસ્તિનો હતો. બીજે દિવસે સવારી કાઢી બ્રાહ્મણને હાજર રાખ્યો ને ગ્રંથ નર્મદા કાંઠે લઈ ડુબાડવા માંડ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણ ચીસ પાડી ઊઠ્યો પણ અહલ્યાબાઈ શાંતિથી કહે 'હવે ન બોલો', એ ગ્રંથ તો મને આપ્યો છે, કહી નર્મદાનાં જળમાં તે વહેતો મૂકી દીધો ને બ્રાહ્મણને કહે 'તમને તો ખબર છે કે ધર્મમાં આત્મપ્રશંસા સાંભળવાનેય પાપ કહ્યું છે.'

વાવ, કૂવા, તળાવો તો બંધાવ્યાં પણ ઉનાળામાં બળદોને છોડવા જ તેમ કહ્યું. તેની રિયાસતમાં આ કોઈ વાર આમ છૂટેલ બળદને પાણી પાવા પાણ માણસો રાખ્યા. અંગ્રેજે

પોતાના વહીવટ માટે ગર્વ લેતા પણ મા'કમે નોંધ્યુ છે કે અહલ્યાબાઈનો વહીવટ તેને ટક્કર મારે તેવો છે

અહલ્યાબાઈનુ આટલુ બધુ માન સાભળી બાજીરાવ બીજાની વહુ આનદીબાઈએ (નારાયણરાવની હત્યારી) તે કેવીક રૂપાળી છે તે જાણવા એક બાઈ મોકલી, બાઈએ આવીને કહ્યુ, 'રૂપ તો કાઈ નથી, શામળો વાન છે પણ આજુબાજુ દૈવી તેજ ફેલાયુ છે ' તે કહેતા કે ભગવાને આપણને સત્તા આપી છે, આપણે ઉપરવાળાને જવાબ આપવાનો છે મા'કમ તેને અજલિ આપતા કહે છે પોતાના ક્ષેત્રમા તે એક પવિત્રતમ અને ઉદાહરણીય રાજકર્તા હતા વીસ વર્ષે વિધવા, ગાડો દીકરો, તેનુ અવસાન, જુવાન દીકરી વિધવા ને સતી થઈ

આ બધા દુ ખોની વચ્ચે આવુ રાજ્ય ચલાવે તેને કોઈ પવિત્રતમ કહે તેમા નવાઈ નથી ખરી રીતે તો પ્રાત સ્મરણીય કહેવાય

(નવ ૫) — મનુભાઈ પચોળી

મેળાના નહીં, મિત્રોના માણસ: યશવંતભાઈ દોશી

આપણે બધા જ્યા જઈ રહ્યા છીએ ત્યા થોડા વહેલા પહોચી જનાર યશવત દોશી વિશે કશુ બોલવુ કે લખવુ તેની વ્યર્થતા સ્વામી ગમદાસે કરી છે 'મરે એક, દુજે શોક વાહે અકસ્માત તો હી પૂઢે જાત આહે ' આવી પ્રવૃત્તિ ગરવાજની હોય તો પણ બીજો કશો ઉપાય ન હોય ત્યારે માણસ રડીને અને એકબીજા જોડે બોલીને પોતાની વેદના ઓછી કરવાની મહેનત કરતો હોય છે યશવતભાઈ જોડે નાના વખતથી સબધ હોવા છતા તેમના સાહિત્યિક પ્રદાનની મુલવણી કરવાનુ મારુ ગજુ નથી તેમના રસના મુખ્ય વિષય સાહિત્ય અને જોડણી બને બાબતમા મને કશી ગતાગમ નથી યશવતભાઈની પરિચય પ્રવૃત્તિ વિશે ઘણુ લખાય છે તે ઓછુ લખાયુ છે આવી પ્રવૃત્તિ ભારતની અન્ય કોઈ ભાષામા નથી અને મરાઠી કે બગાળી અથવા તમીળ ભાષામા થઈ હોત તો તેની આટલી ઉપેક્ષા થઈ ન હોત આ પ્રવૃત્તિને વિકસાવવા અને ટકાવી રાખવા માટે યશવતભાઈએ પોતાની જાત અને પોતાના લૌકિક હિતને ઘણી પ્રસન્નતાપૂર્વક હોમી દીધા છે પણ પરિચય પુસ્તિકાઓએ યશવતભાઈના બહુ આયામી વ્યક્તિત્વનુ ઘડતર કર્યું અનેક વિષયોના વિદ્વાનો જોડે તેમનો સબધ બધાયો, પોતાની પેઢીના તમામ લેખકાનો તેમણ ઉપયોગ તો કર્યો જ અને માણ જવા અનેક માણસોના હાથમા તેમણે કલમ પકડાવી પણ નવી પેઢીના લેખકોને ખૂણે ખાચરેથી શોધીને, તેમના લખાણ મઠારીને, તેમને પ્રોત્સાહન આપીને તેમણે લેખકોની મસમોટી લગાર ઊભી કરી છે અને તેમના વાવેતરનો પૂરો લાભ લેવામા આવે તો ગુજરાતના વિચાર દારિદ્રયનુ નિવારણ સહેલાઈથી આણી શકાય

યશવતભાઈનો પહેલો પરિચય પ્રહ્લાદ પારેખના અવસાનના કારણે થયો અને પ્રહ્લાદભાઈ માટેનુ કામ કરતા કરતા કળવાયો યશવતભાઈ જોડે નાતો બાધવાનુ અને ટકાવવાનુ કામ અતિશય સહેલુ સરળ હતુ આટલો આતરવૈભવ હોવા છતા કશો દોમદમામ નહીં આપણે સહુ મળીએ ત્યારે સામા પર પ્રભાવ છાટવાની કે છવાઈ જવાની કોશિશ જાણ્યે અજાણ્યે કરતા હોઈએ છીએ યશવતભાઈ હમેશા આપણને તેમના પર છવાઈ જવા દેતા તેમને મળીએ ત્યારે આપણે જાણે મોટા માણસ હોઈએ, વિદ્વાન હોઈએ તેવો અહેસાસ થતો કારણ કે બીજા માણસની શક્તિનો પૂરો કસ કાઢવા છતા પોતાના કે પ્રવૃત્તિના લાભ માટે બીજાનો ઉપયોગ કરવાનુ

તેમના સ્વભાવમાં જ ન હતું. ઊલટું પોતાનો ઉપયોગ કરીને, પોતાના ખભે બેસીને સાચો માણસ વિકાસ પામે, પ્રતિષ્ઠા મેળવે, ધનલાભ પ્રાપ્ત કરે તેવી મથામણ સતત ચાલતી. પોતાની વિદ્વતાની ગાંસડીનો બોજો યશવંતભાઈએ કદી ઉઠાવ્યો નથી. ફૂલમાં ગંધ જેટલી સહજ હોય છે તેટલી જ સાહજિકતાથી તેમની બહુશ્રુતતા પ્રગટ થતી. તેમને ઓળખવા હોય તો બોલતા કરવા પડે. અને બોલવાનો તેમને શોખ પણ હતો. તબિયત ખરાબ થયા પછી તો તેમને રીતસર રોકવા પડતા પણ બોલ્યા બોલ્યામાં ઘણો ફેર હોય છે. આપણે સહુ ઘણી વખત આપણા વિચારો અને આચારને છુપાવવા માટે બોલીએ છીએ. ચૂપ રહીએ તો આપણી સાચી જાત રખેને પ્રગટ થઈ જાય તે માટે સતત બડબડ કરીએ છીએ. યશવંતભાઈ હંમેશાં પોતાની જાતને પ્રગટ કરવા માટે બોલતા, પોતાને ખાસ કશું નવું કહેવાનું ન હોય તો ચૂપ રહેતા. પણ તેમની પાસે એટલું બધું કહેવાજોગ હતું કે આપણે સાંભળતા જ રહી જઈએ.

યશવંતભાઈ મેળાનાં માણસ નહીં, મિત્રોના માણસ હતા. વ્યક્તિઓ વચ્ચે ખીલી ઊઠનાર યશવંતભાઈ ટોળામાં એકલા પડી જતા અને મોટાભાગે ચૂપ રહેતા. સભા-સમારંભો ટાળવા માટે ફાંફાં મારે. બને ત્યાં સુધી કશે જાય પણ નહીં. અરતિ જનસંસદીને ગીતાકારે સાધકનું લક્ષણ ગણાવ્યું છે. પણ તેમના મિત્રોની સંખ્યા જેટલી મોટી તેટલું જ વૈવિધ્ય પણ જબરું. લોકલ ટ્રેનના તેમના સહપ્રવાસીઓની મોટી ટોળી હતી. તેમાંથી એક પણ માણસને સાહિત્યમાં કે બીજા વિષયમાં કશો રસ કે સમજ નહીં. આવા અદના માણસો જોડે યશવંતભાઈ જે સહજતાથી અને આત્મીય ભાવે એક રસ થઈ જતા, ઉજાણી કરતા, ટોળટપ્પામાં પણ જોડાઈ જતા. આ જોઈ ત્યાં સ્વજનો બનાવવાની તેમની શક્તિનો વિસ્મયકારી નમૂનો જોવા મળતો.

એક માણસ, ખાસ કશા સાધન કે સગવડ સિવાય, અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પરિચય પુસ્તિકાઓ અને ગ્રંથ જેવા સામયિકને લાંબા વખત સુધી પ્રગટ કરી શકે તે તેમની એકનિષ્ઠ ઉપાસનાનું ફળ હતું. પુસીસની નોકરી તેમણે હોંશભેર છોડી. આ નોકરીમાં આવક સારી, પણ કામ ઘણું નિરસ. આ નોકરી છોડાવનાર મિત્રોએ સાથ નિભાવવાની ખાતરી આપેલી તેનું પૂરેપૂરું પાલન થયું નહીં. પરિચય પુસ્તિકા અને ગ્રંથના સંપાદન કાર્યમાં તેમણે અનેક વખત કડવા ઘૂંટડા ગળવા પડ્યા. પણ આત્મવિલોપનની આદતને કારણે આવા અનેક પ્રસંગો તેમણે પચાવી લીધા. લૌકિક વહેવારમાં તેમણે ઘણું સહન કરવું પડ્યું. તેનો વસવસો કે ઉદ્વેગ તેમણે જાહેરમાં કે અંગત રીતે પણ કદી બોલી બતાવ્યો નથી. ગ્રંથનું પ્રકાશન બંધ કરવાનો નિર્ણય લેવાયો અને ઉમાશંકરભાઈએ તેમાં સંમતિ આપી ત્યારે જિંદગીમાં કદી ન થયાં હોય તેવી વેદના અને ગુસ્સો પ્રગટ થયેલાં તે એક જ પ્રસંગ અપવાદ રૂપ છે.

યશવંતભાઈ સૂંઠના ગાંગડે ગાંધી થાય નહીં. તેમણે બહુ જ ઓછું લખ્યું છે. તેમની શક્તિ અને જ્ઞાનસમૃદ્ધિનાં પ્રમાણમાં લગભગ કશું જ લખ્યું નથી. પણ જે કંઈ લખ્યું તે અત્યંત ચોકસાઈથી લખ્યું. પરિચય પુસ્તિકા હોય કે તેમના મહા ગ્રંથ સરદાર પટેલની જીવનકથા હોય, નાની મોટી વિગતોની ચકાસણી માટે ગ્રંથો અને જાણકારોને ઉથલાવી નાખે, છેક તળિયા સુધી ઊંડા ઊતરે અને મૂળ સુધી પહોંચ્યા વગર આંકડો-અક્ષર પાડે નહીં. કામની, વિચારની ચર્ચા થાય પણ વ્યક્તિની બાબતમાં તો સારું જ બોલાય તેવો તેમનો

ચુસ્ત નિયમ. ત્રીસ વરસના મારા સંપર્કમાં મેં તેમને કદી બીજા કોઈ વિશે ખરાબ બોલતા સાંભળ્યા નથી. તેમણે ઘણું સહન કર્યું છે. માથે આવી પડે ત્યારે સહન તો આપણે બધાં કરીએ છીએ પણ યશવંતભાઈએ કદી કડવાશ રાખ્યા સિવાય સહન કર્યું છે. દાઝવું અને હોમાઈ જવું તે બંને વચ્ચે જે તફાવત છે તે તફાવત યશવંતભાઈના અંગત અને જાહેર જીવનમાં અનેકવાર જોઈ શકાય છે.

(શબ્દસૃષ્ટિ) — નગીનદાસ સંઘવી

મરતે દમ તક: અષ્ટાંગ યોગની મદદથી ચાર હજાર રોજા પૂરા કરી ચૂકેલા હિસામુદીન શેખનો ઈરાદો તો આજીવન રોજા રાખવાનો છે

'હવે તમે ઊંડો શ્વાસ લો...હવે ભગવાન શંકરનું સ્મરણ કરો. હવે તમે હળવેથી શ્વાસ હેઠો મૂકો. હવે તમે ફરીથી ઊંડો શ્વાસ લો...હવે મનમાં ઓમકારનું ધ્યાન ધરો...' અમદાવાદના ઉસ્માનપુરા વિસ્તારમાં રોજ સવારે સાત વાગ્યે ડિવાઈન લાઈફ સોસાયટીની શાખામાં યોગાસન કરી રહેલાઓને સૂચના અપાતી સાંભળો ત્યારે ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે કે આ સૂચના એક મુસ્લિમ બિરાદર આપી રહ્યા છે! વળી આ મુસ્લિમ બિરાદર હિસામુદીન શેખના નામ સાથે એક મહત્ત્વની સિદ્ધિ જોડાયેલી છે અને તે છે ૨૭ ઑગસ્ટ ૧૯૮૭ના વર્ષથી સતત રોજા રાખવાની. ૩૦ ઑક્ટોબર ૧૯૯૮ના રોજ એમણે ચાર હજાર રોજા પૂરા કર્યા ત્યારે દિવ્યજીવન સંઘે એમનું શાલ ઓઢાડી સન્માન કર્યું હતું. નોંધપાત્ર બાબત એ પણ છે કે અષ્ટાંગ યોગથી રોજા રાખવાનું આસાન બની શકે છે એવું તેમણે સિદ્ધ કર્યું છે.

યોગની વિવિધ રસપ્રદ વાતો કરતા, સંસ્કૃત શ્લોકોનું પઠન કરતા ૪૫ વર્ષીય હિસામુદીન શેખ કૉમર્સ અને કાયદાના સ્નાતક છે. રિપબ્લિક હાઈસ્કૂલમાં હેડક્લાર્ક તરીકે ફરજ બજાવવા ઉપરાંત યોગથેરપિસ્ટ છે, નેચરોપથીના જાણકાર છે. સરળહૃદયી શ્રી શેખ નાના હતા ત્યારથી અમદાવાદના એડવાન્સ સિનેમાની નજીકમાંની એક દરગાહ ખાતે નિયમિત જતા, અમુક સમય બેસતા. ત્યાંથી જ એમને વિચાર સ્ફુર્યો હતો કે સળંગ રોજા કરવા. એટલે પછી રમજાન સિવાયના દિવસોમાં પણ પહેલાં થોડાક કલાક, થોડાક દિવસ, થોડા મહિના એમ રોજા કરવાનું શરૂ કર્યું. પછી વિચાર પાકો થયો. તેઓ કહે છે: 'સાત ભાઈ અને ત્રણ બહેનોવાળું વિશાળ અમારું કુટુંબ હતું. પિતા શિક્ષક, ટૂંકા પગારમાં માંડ માંડ પૂરું થતું. મા સીવણકામ કરીને પિતાને ટેકો કરતી એટલે નાનપણમાં એકાદ ટંક જ માંડ યોગ્ય ખાવાનું મળતું. આથી રોજા કરવામાં એ 'હાર્ડશિપ' જાણેઅજાણે મદદરૂપ બની ગઈ. ૧૯૭૯માં યોગની બાબતથી પરિચિત થયો અને થોડાક સમયમાં જ અનુભવ્યું કે યોગથી ઈચ્છાશક્તિ પ્રબળ બને છે અને મારે સળંગ રોજા કરવામાં એવી ઈચ્છાશક્તિની જ જરૂર હતી ને? અમદાવાદમાં ૧૦ મહિના તો લગભગ ગરમીવાળા હોય છે. એટલે રોજા કરવાનું કપરું થઈ પડે છે. પ્રાણાયામે મને મોટી મદદ કરી આપી.'

હિસામુદીનભાઈ માટે હવે તો યોગ અને રોજા એ બંને અગત્યની પ્રવૃત્તિ થઈ ગઈ છે. તેઓ કહે છે, 'ઈસ્લામ ધર્મે આપેલા આદેશ અનુસાર સામાન્યત: રોજામાં સૂર્યોદયના એક કલાક પહેલાંથી ખાવાપીવાનું, અરે, થૂંક ઉતારવાનું પણ બંધ થાય અને તેમ સૂર્યાસ્ત સુધી રહે. પછી રોજા ખૂલે. તો હું રાત્રે બે વાગ્યા પછી કશું જ ગળે ઉતારતો નથી અને

સૂર્યાસ્તની નમાજ (મગરીબ) પછીના એક કલાક બાદ એકબેઠકે જે કંઈ સાદું ભોજન લેવાનું હોય તે લઉં છું. એમાંય પચાસ ટકા હિસ્સો તો ફળો-દૂધ-ખજૂરનો હોય છે. જમતા પહેલાંના એક કલાક દરમિયાન દસ ગ્લાસ પાણી લઉં છું, પચાવું છું. રાત્રે ૧૧.૧૫ના આકાશવાણીના સમાચાર સાંભળ્યા પછી સૂઈ જાઉં ત્યાં સુધીમાં બીજા દસ ગ્લાસ પાણી લેવાનું રાખું છું.'

'ખાધા વગર ચાલે, યોગ વગર ન ચાલે' એમ કહેતા, શ્રી શેખ વહેલા સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી જાય. દૈનિક વિધિ પતાવે પછી ચાલવા જાય. આશ્રમ રોડ પરની દરગાહે જાય. થોડું રોકાઈને પાછા ફરે. તૈયાર થઈને વળી પાછા ઉસ્માનપુરા ખાતે શિવાનંદ યોગકેન્દ્ર જાય. ત્યાં ૬.૩૦થી આઠ વાગ્યા દરમિયાન યોગ શિખવાડે. આખું વર્ષ ત્યાં ૧૫થી ૨૦ લોકો યોગ માટે આવે છે. પછી પાછા આવી શાળાની નોકરી. સળંગ રોજા રાખ્યા પછીનાં આ બાર વર્ષમાં ક્યારેય કોઈ બીમારી એમને નડી નથી. પોતાનાં કપડાં જાતે જ ધોઈ લે છે.

યોગનો ખ્યાલ ક્યાંથી જન્મ્યો? એવી પૃચ્છાના જવાબમાં તેઓ કહે છે, 'નાનપણમાં મારાં ફોઈએ મને દત્તક લીધેલો. ડૉ. બાબુભાઈ ગનીભાઈ દેસાઈના ઘરે મારું નાનપણ પસાર થયેલું. જમાલપુર વિસ્તારમાં રહેવાના કારણે હિંદુઓના સંપર્કમાં આવવાનું વધેલું. એક વાર યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરીમાં છાપું વાંચતાં યોગના કલાસ અંગેની જાહેરાત જોઈ. ડૉ. જયંતી ઠાકોર પાસે યોગ શીખ્યો. સમય જતાં આકર્ષણ ખૂબ વધી ગયું. મેં તો મારાં દીકરા-દીકરીને પણ યોગનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે. દીકરી નાઝેમા તો ૧૯૯૨માં અખિલ ગુજરાત યોગ હરીફાઈમાં પહેલું ઈનામ જીતી આવી હતી. મુસ્લિમ છું છતાં યોગની વાતને મેં પસંદ કરી એટલે મારો વિરોધ થયો, પણ હું તો કહું છું કે એ કંઈ હિંદુ ધાર્મિક ક્રિયા નથી. એ તો એક વિજ્ઞાન છે, શાસ્ત્ર છે. વળી હું પાંચ ટાઈમની નમાજ પઢું છું, રોજા રાખું છુંને? સાથે યોગ પણ કરું છું. પછી શું?'

વર્ષોથી જેમણે માંસાહાર નથી કર્યો એવા હિસામુદ્દીનભાઈને રૂઢિગત માન્યતા ધરાવતાં સગાંસંબંધીઓ મુસ્લિમ જ નથી ગણતાં. એવી એક માન્યતા પ્રવર્તે છે કે જો સળંગ ૪૦ દિવસ ગોશ્ત ન ખાઓ તો મુસ્લિમ ન ગણાઓ, હિસામુદ્દીનભાઈ કહે છે, 'મારી પત્ની મને જુદું રાંધી આપે છે. શરૂઆતમાં તો તેય વિરોધ કરતી હતી, પણ હવે તેવું નથી. સળંગ રોજા કરવાની બાબતે ધાર્મિક-સામાજિક સ્તરે વિરોધ થયો, પણ મેં બહુ ગણકાર્યું નથી. મારી ઇચ્છા આજીવન રોજા રાખવાની છે.'

ઓમકાર, શંકર, વિષ્ણુની વંદના કરતા શ્રી શેખ કહે છે કે અષ્ટાંગ યોગથી રોજા સરળતાથી પાર પડે છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ એમનું રોજનું કર્તવ્ય બની ગયું છે. વિવિધ આસનો, ધ્યાન વગેરેથી શરીરને અદ્ભુત શક્તિ મળે છે. લાયનપોઝ મુદ્રા (સિંહાસન) તમને ખોટી ભૂખ લગાડતી નથી એવું કહેતા શ્રી શેખ કદાચ દુનિયામાં પહેલી વ્યક્તિ હશે જેણે સળંગ આટલા બધા રોજા કર્યા હોય.

(મિડ-ડે) — મુકુંદ પંડ્યા

લ્યો, ત્યારે કરો વાત: અનાજમાંથી વ્હીસ્કી!

અધૂરામાં પૂરું કરવા માટે તાજેતરમાં કૅનેડાની કોઈ એક કંપની 'સેગ્રામ'ને જાડા ધાન્યમાંથી વ્હીસ્કી બનાવવા માટે કેન્દ્ર સરકારે મંજૂરી આપી છે. જાડું ધાન્ય અનાજ એટલે જુવાર, મકાઈ, બાજરી, રાગી વગેરે. તેમાંય

જુવારમાથી બનતો વ્હીસ્કી દારૂને મજેદાર માનવામા આવે છે આપણા દેશમા કુલ અનાજ ઉત્પાદનના ૨૫ ટકા જેટલુ અનાજ જાડુ ધાન હોય છે, કદાચ તેથી વધારે પણ હોય આજે ગરીબ આમજનતા અને આદિવાસી પ્રજાનો એ મુખ્ય આહાર છે તેના તરફ હવે વ્હીસ્કી-દારૂ બનાવવાની કેનેડા કપનીની કુદૃષ્ટિ ખેચાઈ છે આપણા કેટલાક ભલાભોળા નિષ્ણાતો એમ કહે છે કે, અન્નમાથી દારૂ બનાવવાની વાત બરાબર નથી એમ છતા આજે જે સૂકી વેરાન વાગ્ખેડાયેલી જમીન પડી છે તેમા એનુ વાવેતર થવાથી, જાડુ અનાજ પેદા થવાનો સભવ છે

પરતુ અનાજમાથી દારૂ બનાવવાની વાતથી દેશના હિતચિતકો વિચારમા પડી ગયા છે કે, 'આ શુ થવા બેઠુ છે?' આમ તો આજે આપણે મોલાસીસનુ ઉત્પાદન પૂરતુ થઈ રહ્યુ છે અને તેમા આલ્કોહોલનુ પ્રમાણ વધારે હોવા છતા અનાજમાથી દારૂ બનાવવાનુ શા માટે?

અને અનાજમાથી દારૂ બનાવવાની વાત નવી નથી ભારતના લોકો જાણતા જ આવ્યા છે પરતુ તેમા એક ટન અનાજમાથી માત્ર ૪૦ લિટર જેટલો જ દારૂ થાય છે, તેથી એ વાતને આજ સુધી લક્ષમા લેવામા આવી નથી કેનેડા જેવા દેશમા મોલાસીસ પેદા થતુ નથી, તેથી તેમનો ડોળો ભારત ઉપર ત્રાટક્યો છે અમસ્તુયે આજે જાડા અનાજનુ ઉત્પાદન ઘટવા લાગ્યુ છે ને પરિણામે દેશના ગરીબ લોકોને પૂરતુ ખાવા માટેનુ અનાજ મળતુ નથી ત્યારે તેમાથી દારૂ-વ્હીસ્કી બનાવવાની વાત ગરીબ તેમ જ આદિવાસી પ્રજાનો દ્રોહ કરવા સમાન છે વળી, જાડા અનાજમા પોષકતત્ત્વો સારા પ્રમાણમા હોય છે

જાડા અનાજમાથી દારૂ વ્હીસ્કી બનાવવાની યોજનામા અનાજના ભૂસાનો ઉપયોગ કરવાનો પણ સમાવેશ થયો છે, તે કેવી હિચકારી વાત છે! આજે દેશમા પશુધનને પૂરો ચારો મળતો નથી ત્યારે ભૂસુ પણ ચારામા મહત્ત્વની પૂર્તિ બની રહે છે પણ વ્હીસ્કી બનાવનારી કપની કહે છે કે, ભૂસુ તો નકામી ચીજ છે! આ તે કેવી બેવકૂફભરી વાત છે? વળી 'સેગ્રામ' કપનીનુ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમા બાજરામાથી અને રાજસ્થાન રાજ્યમા રાગીમાથી વ્હીસ્કી-દારૂ બનાવવાના સશોધનનુ કામ શરૂ થઈ ચૂક્યુ છે વળી કેન્દ્ર સરકાર આ યોજનાને વ્હીસ્કી દારૂ બનાવવાની યોજનાને ખરે પગે મદદ કરવા તત્પર બની છે અને કપનીને કરવેરામા રાહત વગેરે આપવાનુ જણાવવામા આવ્યુ છે

કેન્દ્ર સરકારના વૈજ્ઞાનિક અનુસધાન વિભાગના સલાહકાર જણાવે છે કે, ઉપરોક્ત કપનીનો ઇરાદો ચિંતાજનક છે એ કપની ખેડૂતોની જમીન ઇજારા ઉપર રાખીને તેમા એવા અનાજ ઉગાડશે મહારાષ્ટ્રમા દસ હજાર ખેડૂતોને સાથે મળીને એવા અનાજ વૈજ્ઞાનિક ઢબે પકવશે

એ કપનીના પ્રવકતા શ્રી શેરોન જણાવે છે કે, હમણા અમો મહારાષ્ટ્રથી શરૂઆત કરી રહ્યા છીએ પછી બીજા રાજ્યોમા એ કામ કરીશુ તેઓ વધુમા જણાવે છે કે, આથી ખેડૂતોને ફાયદો થશે, કારણ કે તેને વધુ ભાવ મળશે ત્યારે કેટલાક ખેડૂતોના હિતેચ્છુઓ જણાવે છે કે, આમ થવાથી ખેડૂતો આખરે જમીનના માલિક મટીને વેઠિયા બની જશે કપની કહે છે કે, જાડા અનાજમા પ્રોટીન વધારે છે, તેને બદલે અમે સ્ટાર્ચનુ તત્ત્વ વધારવાના છીએ તેથી અનાજની ગુણવત્તામા જ પાયાનો ફરક પડી જશે

ચિંતકો કહે છે કે, કેન્દ્ર સરકારને આ શું સૂઝ્યું? ગરીબ લોકોનું રહ્યુંસહ્યું પ્રાપ્ત અનાજ આમ દારૂ બનાવવા માટે કંપનીને લાઈસન્સ આપીને ગરીબો સાથે અન્યાય કર્યો છે. 'લાલો કાંઈ અમસ્તો લોટે જ નહીં ને?' ભારતનું સસ્તું અનાજ, સસ્તી મજૂરી અને સસ્તી વ્યવસ્થાથી વ્હીસ્કી બનાવનારને બહુ મોટો નફો થશે, પરંતુ ગરીબ લોકોના મોમાંથી લૂખીસૂકી પ્રોટીનયુક્ત રોટી ઝૂંટવાઈ જશે તેનું શું? આજના આસમાને પહોંચેલા ઘઉં-ચોખાના ભાવ ગરીબ લોકોને પરવડે ખરા?

મોટી મોટી કંપનીઓ અને કેન્દ્ર સરકારના અધિકારીઓ પરદેશી કંપનીઓના હાથા બનીને દેશને અને ગરીબોને ભારે નુકસાન પહોંચાડી રહ્યા છે, પરંતુ તેની કોને પડી છે? તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે ત્યારે પાછા વળવાપણું રહ્યું નહીં હોય, જેવું અમને સાદા મીઠાની બાબતમાં થયું છે તેવું જ કાંઈક થઈને રહેશે — એવી શંકા ચોમેર સેવાઈ રહી છે. ખેડૂતોને પડખે ઊભા રહેનારા ક્યાં ગયા? બહાર પડવું પડે એવી આ બાબત છે ત્યારે શું કરીશું?

(સર્વોદય પ્રેસ સર્વિસના એક લેખને આધારે)

(રાજકોટ) સ્વરાજધર્મ

હવે તેલ-ઘીના ડબ્બાઓ પર ચેતવણી છાપવી જોઈએ: વધુ પડતાં તેલ-ઘી સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક છે

ખોરાકનું કોઈ એક જ પરિબળ માણસના સ્વાસ્થ્ય પર ઊંડી અસર પાડીને રોગોની તરાહ બદલી નાખી શકે છે એનું જીવંત ઉદાહરણ ખોરાકની ચરબી છે. વિશ્વના રોગોનો ઇતિહાસ બતાવે છે કે ખોરાકમાં ચરબીનું પ્રમાણ વધવાથી હૃદયરોગ, કેન્સર, જાડાપણું, હાઈબ્લડ પ્રેશર વગેરે રોગોનું પ્રમાણ ઘણું વધી જાય છે.

માણસજાતના ઇતિહાસમાં જૂના જમાનાનો માનવી મુખ્યત્વે ફળો અને વનસ્પતિઓ કંદમૂળ વગેરે ખાઈને ગુજરાન ચલાવતો હતો અને એ રીતે જીવતાં લોકોમાં આવી બીમારીઓ નહીંવત્ હતી. આ પછી ખેતીની શોધ થઈ અને ખાવાની તરાહમાં થોડું પરિવર્તન આવ્યું. અગ્નિથી પકાવીને ખોરાક ખાવાની શરૂઆત થઈ. છતાં, ખોરાકમાં કુદરતી તત્ત્વો અને રેસાઓ ભરપૂર હતાં અને ઘી-તેલની વપરાશ ઓછી થતી હતી. આ પછી પશુપાલન-ડેરી ઉદ્યોગ વધ્યા. ઘીનો વપરાશ વધ્યો અને સમૃદ્ધ કુટુંબોમાં મોટી ઉંમરે હાર્ટએટેક તથા કેન્સર જેવી બીમારીનું પ્રમાણ વધ્યું. આ પછી તેલનો વપરાશ ખૂબ વધવા લાગ્યો. જીભના ચટપટા સ્વાદ માટે તેલ અને મીઠું (નમક) ખૂબ વપરાવા લાગ્યાં. ખોરાક પોષણને બદલે સ્વાદ માટે ખવાવા લાગ્યો અને ઉપરોક્ત રોગો વધુ વ્યાપક બન્યા. માંસાહાર, ઈંડા વગેરેનો વપરાશ પણ ખૂબ વ્યાપક બનતો ગયો અને ઘર ઘરમાં બીમારીઓ વ્યાપી ગઈ. આની સાથે સાથે યંત્રો વધ્યાં - શારીરિક શ્રમ વધ્યો, માનસિક ચિંતાઓ વધી, વ્યસનો વધ્યાં અને આ બધાંનું પરિણામ પણ બીમારીઓ વધારવામાં જ આવ્યું.

વિશ્વના દર્દીઓનો અભ્યાસ બતાવે છે કે હૃદયરોગનું પ્રમાણ દક્ષિણ એશિયામાં અને એમાં પણ ભારતમાં અને એમાં પણ ગુજરાતીઓમાં ઘણું વધારે છે. ભારતીય વંશજના જનિનમાં એવાં તત્ત્વો છે કે જે લોહીમાં ચરબીનું પ્રમાણ થોડુંક જ વધે તો પણ ભારે નુકસાન પહોંચાડી શકે છે. ખોરાકમાં સંતૃપ્ત ચરબી વધે તો લોહીમાં કોલેસ્ટેરોલ તરીકે ઓળખાતો ચરબીનો ભાગ વધે છે. આ કોલેસ્ટેરોલનું પ્રમાણ અમેરિકન

અને ભારતીય વંશજોમાં એકસરખું હોય તો પણ ભારતીય વ્યક્તિને વધુ નુકસાન થાય છે - હૃદયરોગ થવાની શક્યતા વધુ રહે છે. જનીનને આધારે લોહીમાં એલ.પી.(એ) નામના ચરબી સાથે સંયોજાતા પ્રોટીનનું પ્રમાણ નક્કી થાય છે. ભારતીય લોકોમાં આ એલ.પી.(એ) પ્રકારના પ્રોટીન ખૂબ વધારે હોય છે જે થોડાક જ વધારે કોલેસ્ટેરોલથી હૃદયની ધમનીઓને નુકસાન પહોંચાડે છે.

જનિનની સાથે સાથે આપણી ખોરાકની ટેવો હૃદયરોગ જેવી બીમારીનો પાયો નાનપણથી જ નાખી દે છે. મોટાભાગના ગુજરાતી ઘરોમાં નાસ્તા તરીકે તળેલી વસ્તુઓ જ જોવા મળે છે. ગાંઠિયા, ભૂંસાં, ફાફડા, પાપડી, સેવ, ચેવડો, ચવાણું, ગોટા, પૂરી, ચકરી વગેરે ગુજરાતીઓના પ્રિય પરંતુ સ્વાસ્થ્યહર નાસ્તાઓ છે. ઘણા ગુજરાતીઓ ખાખરા ખાઈને એવા વહેમમાં રહેતા હોય છે કે પોતે તળ્યા વગરનો, સાદો, સ્વાસ્થ્યપ્રદ નાસ્તો કરે છે. પરંતુ હકીકત એ છે કે મોટા ભાગના ઘરોમાં ખાખરા જે રીતે બનાવવામાં આવે છે તે તો તળેલા નાસ્તા કરતાં પણ વધુ નુકસાન કરે છે. ખાખરાની રોટલી પર છૂટથી ઘી-તેલ લગાવવામાં આવે, એ પછી એને શેકવામાં આવે અને લટકામાં ખાતી વખતે ત્રીથી ઘી ચોપડીને ખાવામાં આવે. આમ, ૨૫-૩૦ ગ્રામના ખાખરામાં પાંચથી દસ ગ્રામ તો ઘી/તેલ આવે છે. આવો જ ભ્રમ લોકોને ભાખરી અંગે હોય છે. પૂરી, પરોઠા, ઢેબરાં, થેપલાં વગેરે તો તેલમાં તળાતાં જ હોય છે, પણ ભાખરી ઘણી જગ્યાએ માત્ર શેકાતી હોય છે. એટલે અંશે એમાં તેલ ઓછું આવે પણ એની સામે મોણમાં વપરાતું તેલ ઘણું વધારે હોય છે અને ખાતી વખતે પાછું બીજું ઘી-તેલ વપરાય છે. ગુજરાતી રોજિંદા ખોરાકમાં ફૂલકા રોટલી અને જુવાર-બાજરીના રોટલા આ બે જ વસ્તુઓ એવી છે કે જેમાં મોણ નથી આવતું. આ બંને વસ્તુઓ ચોપડ્યા વગર ગરમ ગરમ ખાઈ શકાય છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યે આ બંને વસ્તુ પર પણ મોટા ભાગના લોકો ઘી કે માખણ લગાવીને જ ખાય છે અને એટલું વધારાનું ઘી-તેલ પેટમાં નાખ્યા કરે છે.

શાક-દાળના વઘારમાં પણ ખૂબ વધારે ઘી-તેલ વપરાય છે. ખાસ કરીને જમણવારોમાં કે રસોઈયાએ બનાવેલ કે હોટલ/ઘરના શાક-દાળ તો જાણે તેલમાં તરતાં હોય એવું લાગે છે. વધુ ઘી-તેલ વાપરવાથી રસોઈ જલદી થાય છે. સરસ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે અને એટલે જ રસોઈયાઓ વધુ પડતાં ઘી-તેલ વાપરે છે. પરંતુ જો ધીરજપૂર્વક રસોઈ બનાવવામાં આવે તો ઓછાં ઘી-તેલવાળી રસોઈ પણ સ્વાદિષ્ટ બની શકે છે અને સ્વાસ્થ્યપ્રદ તો ખરી જ.

આજકાલ ફાસ્ટ-ફૂડનું ચલણ ખૂબ વધ્યું છે. તૈયાર બટાટાની ચીપ્સ કે અન્ય તળેલા નાસ્તાઓ, પીઝા, બર્ગર વગેરેનો વપરાશ ભારતીય શોખીનો ધીમે ધીમે વધારી રહ્યા છે. આ બધાંમાં તેલ, બટર (માખણ), ચીઝ વગેરે ચરબીયુક્ત પદાર્થો છૂટથી વપરાય છે. આ બધા ફાસ્ટ-ફૂડમાં ચરબી અને મેંદો ખૂબ વધારે આવે અને રેષાયુક્ત પદાર્થો ખૂબ ઓછા હોય છે જે બીમારીઓને નિમંત્રણ આપે છે. ભેળપૂરી, પાણીપૂરી વગેરે પણ તળેલાં ફાસ્ટ-ફૂડનાં ઉદાહરણો છે.

આઈસ્ક્રીમમાં ૧૦થી ૧૬ ટકા જેટલી ચરબી આવે છે અને એનો વપરાશ પણ સમૃદ્ધિની સાથોસાથ વધતો જાય છે. માવાની મીઠાઈઓ અને શુદ્ધ ઘીમાં તૈયાર કરેલી મીઠાઈઓ પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ચરબી પૂરી પાડે છે અને જીભનો ચટાકો સ્વાસ્થ્ય બગાડે છે. આમ મોટાભાગના નાસ્તાઓ, ફરસાણ,

મીઠાઈ, ફાસ્ટફૂડ-આઈસ્ક્રીમ ચરબીથી ભરપૂર હોય છે અને આ દરેકના પેકિંગ ઉપર લખાવું જોઈએ કે 'વધુ પડતી ચરબી સ્વાસ્થ્ય માટે હાનિકારક છે.'

આ બધું વાંચીને ઘણા લોકોને પ્રશ્ન થશે કે આ બધું ખાવાનું બંધ કરી દઈએ તો પછી ખાવું શું? જવાબ તો બહુ સીધો છે. ઘી-તેલ-ચરબી વગરનું ખાવું. પરંતુ વિગતે કહીએ તો, નાસ્તો કરવા માટે ઉત્તમ ખોરાક ફળો અને બાફેલાં-ફણગાવેલાં કઠોળ છે. બે ભોજન વચ્ચે ભૂખ લાગે તો કેળાં, ચીકુ, સફરજન, દ્રાક્ષ, તરબૂચ, જામફળ, બોર, કેરી જ્યારે જે ફળની ઋતુ હોય અને જે સસ્તાં હોય તે છૂટથી ખાવાં. ફળોનો રસ(જ્યુસ) અને પીવાને બદલે ચાવીને ફળ ખાવાથી ઘણો વધારે ફાયદો થાય છે. આ જ રીતે રોજ સવારે ફણગાવેલાં કઠોળ ખાવાથી પ્રોટીન, વિટામિન અને અન્ય ઉપયોગી તત્ત્વો (ખનિજ, રેષાતત્ત્વ) વગેરે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. કઠોળ ફણગાવવાથી એમાં વિટામિન 'સી'નું પ્રમાણ ખૂબ વધે છે. જો ફણગાવેલાં કઠોળ એમને એમ ન માફક આવે તો બાફીને ખાઈ શકાય. (બાફવાથી વિટામિન 'સી' મહદંશે નાશ પામશે.) પરંતુ એમાં તેલ નાખવાની કે વઘારવાની ચેષ્ટા ન કરવી.

ભોજનમાં મોણ નાખ્યા વગરની અને ઘી-તેલ ચોપડ્યા વગરની રોટલી કે રોટલા વાપરવા. શાક-દાળને તેલમાં સાંતળવાને બદલે પહેલાં કૂકરમાં બાફીને પછી હળવો વઘાર કરવો. ફરસાણ તરીકે મુઠિયાં, ઢોકળાં, ઇડલી, હાંડવો વગેરે વસ્તુઓ ઘી-તેલ નાખ્યા વગર વાપરવી. રોટલીના લોટમાં થૂલું રહેવા દેવું (એમાં ઘણું વધારે રેષાતત્ત્વ હોય છે) અને ચોખા હાથે છડેલા (પોલિશ વગરના) વાપરવા, ઘી-તેલથી તરબોળ બિરિયાની કે ફ્રાઈડ રાઈસને બદલે સાદા ભાત કે બાફેલા પુલાવ કે ખીચડી જ વાપરવાં. મગની મોગરદાળને બદલે ફોતરાવાળી દાળ ખાવાનો આગ્રહ રાખો. ખાખરા ઘી-તેલ વગર જ બનાવવા અને ચોપડ્યા વગર ખાવા. દરેક ટંકના ભોજનમાં રાંધ્યા વગરની એક વસ્તુ (કચુંબર વગેરે) હોવી જ જોઈએ. કડક પૂરીની અવેજીમાં ખાખરો અને સેવની અવેજીમાં ચણાના લોટનો ખાખરો વાપરીને ભેળ બનાવી શકાય.

(લોકોસ્ટ ફીચર્સ) — કેતન ઝવેરી

પ્રશ્ન પૂછતાં કેમ સંકોચાઓ છો?

કોઈ મૂરખ કે બુદ્ધુ માનશે એટલું જ ને!

ભલા માણસ,

વેળાસર પૂછશો તો બહુ બહુ તો એટલા ગાળા પૂરતા મૂરખ ગણાશો.

પણ જો પૂછશો જ નહીં તો હંમેશ બુદ્ધુના બુદ્ધુ રહેશો.

સંસ્થા સમાચાર

તંત્રીની વાત

'અખડ આનદ' બૃહદ્ ગુજરાતનુ પ્રતિષ્ઠિત સામયિક છે સમગ્ર પરિવારને તે અનુલક્ષે છે વિષયવૈવિધ્યને એમા સ્વાભાવિક રીતે અવકાશ છે કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનુ એ માસિક નથી, પરતુ સાથ જ 'અખડ આનદ'મા છપાતી વિવિધ વિષયો તથા સાહિત્યસ્વરૂપોની કૃતિઓનુ ધ્યેય માનવજીવનને ઊચે લાવવાનુ છે ચિંતનાત્મકતાને તે આવકારે છે, પરતુ રચનાત્મકતાને માર્ગે 'અખડ આનદ'નો હેતુ બોધાત્મક કે ઉપદેશાત્મક માસિક બનવાનો નથી સત્ત્વશીલ વાચન રસાત્મક હોઈ શકે છે સત્ત્વશીલતા અને રસાત્મકતા વચ્ચે બિયાબારુ નથી એ બનેનો સમન્વય કરવાનો 'અખડ આનદ'નો પ્રયત્ન છે 'અખડ આનદ'ને હુ કેવળ સામયિક નથી ગણતો, બૃહદ્ ગુજરાતની એક સાસ્કૃતિક ઘટના ગણુ છુ

ગયા માસના અકમા જણાવ્યા પ્રમાણે 'અખડ આનદ'ના તંત્રીમડળની જાન્યુ '૯૯થી રચના થઈ છે તંત્રીમડળના અધ્યક્ષ તરીકે મને જવાબદારી સોપાઈ તેનો સ્વીકાર કરવાનુ મને ગમ્યુ, એ કારણે કે મારા પોતાના શિક્ષણનુ માધ્યમ બની રહે એવુ 'અખડ આનદ'નુ સપાદનકાર્ય મારી રુચિને અનુરૂપ જણાય છે મારા શાળાકાળથી 'અખડ આનદ'ને વાચતો આવ્યો છુ 'અખડ આનદ'ની વિકાસયાત્રામા ચઢાવઉતાર નથી આવ્યા એમ નહીં, પરતુ તપસ્વી કોટિના ભિક્ષુ અખડાનદે રોપેલા એના બીજમા એવી સત્ત્વશીલતા રહી છે કે પ્રતિકૂળ સજોગો વચ્ચે પણ તે ટકી રહ્યુ છે, એટલુ જ નહી, એની અસ્મિતા જાળવી રાખવાની ભાવના સાથે તે વિકાસની નવી દિશાઓ ખોજતુ રહ્યુ છે ભિક્ષુ અખડાનદે સ્થાપેલા આ સામયિકને વ્યાપક જનસમાજને નજર સમક્ષ રાખી, શ્રી મનુ સુબેદાર તથા શ્રી એચ એમ પટેલે એમની દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક પોષ્યુ અને સવર્ધ્યુ છે આજ સુધીના વિવિધ તંત્રીઓએ 'અખડ આનદ'ના અતસ્તત્ત્વના પ્રકાશમા અને વિકસાવવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે આ સર્વના આપણે ઋણી છીએ

'અખડ આનદ'ને વર્ષો સુધી અધ્યક્ષ તરીકે પોતાનુ નેતૃત્વ પૂરુ પાડનાર સ્વ શ્રી એચ એમ પટેલના સપર્કમા આવવાનો મને અવસર પ્રાપ્ત થયો છે તેઓ કિશોર તરીકે મુબઈ મુકામે ભિક્ષુ અખડાનદજીના સપર્કમા આવેલા એમની માર્ફત પ્રગટ થયેલા રામાયણ, મહાભારત, ગીતા આદિ ગ્રથોનુ વાચન એમણે એમના અભ્યાસકાળ દરમિયાન કરેલુ નિવૃત્ત થયા બાદ વલ્લભ વિદ્યાનગરમા તેઓ સ્થાયી થયા ત્યારે એમની સાથેની ઔપચારિક અનૌપચારિક વાતચીતમાથી 'અખડ આનદ' ઇત્યાદિના વિકાસ માટેનો એમનો અભિગમ મને જાણવા સમજવા મળ્યા હતા તંત્રીની કામગીરીમા મોકળાશ કરી આપવાની સ્વ એચ એમ પટેલની તથા એમના સાથીદાર અને ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટના હાલના અધ્યક્ષ શ્રી આનદભાઈ અમીનની દૃષ્ટિ રહી છે

છેલ્લા સાત વર્ષ દરમિયાન શ્રી પ્રકાશ ન શાહના તંત્રીપદ દરમિયાન 'અખડ આનદે' નવા કલેવર ધારણ કરવાનો સકલ્પ કર્યો છે કાળપરિવર્તન સાથે નવી ક્ષિતિજો ખૂલે છે કે નવી વિચારસામગ્રી પ્રાપ્ત થાય એની સાથ તાલ મેળવવાનો પુરુષાર્થ 'અખડ આનદ'ના સપાદનમા છેલ્લા સમયગાળામા થયો છે મૂળ વાત, જોકે સામયિકની અસ્મિતાને, નિજી ઓળખને કેન્દ્રમા

રાખી નવાં આવિષ્કરણોને આવકારવાનો છે. શ્રી પ્રકાશ શાહ પ્રગતિશીલ વિચારોની આગવી મુદ્રા ધરાવતી પ્રબુદ્ધ કર્મશીલ વ્યક્તિ છે. સાહિત્યસેવી પત્રકાર તરીકે એમનું નામ જાણીતું છે. શ્રી પ્રકાશ શાહની બહુવિધ વ્યસ્તતા વચ્ચે એમનો સથવારો 'અખંડ આનંદ'ના સંપાદનમાં મળતો રહેવાનો છે તે ખુશીની વાત છે.

'અખંડ આનંદ' ગંગાનાં નિર્મળાં નીરનું માધ્યમ છે. 'અખંડ આનંદ'ની આદ્યસ્થાપક અને આદ્યસંચાલક સંસ્થાના હેતુઓ અને પ્રકાશનોને ધ્યાનમાં લઈએ તથા 'અખંડ આનંદ'નું લગભગ છેલ્લી અરધી સદીમાં ઊપસી આવેલું કાઠું લક્ષમાં લઈએ તો એમ ખુશીથી કહી શકાય કે, વિવાદગ્રસ્તતાથી પર રહી, આ સામયિકમાં સંસ્કારપોષક, ચિંતનાત્મક તથા સર્જનાત્મક કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થતી રહી છે. એમ પણ જોઈ શકાય છે કે 'અખંડ આનંદ' વૈશ્વિક આધ્યાત્મિકતા (યુનિવર્સલ સ્પિરિચ્યુઆલિટી)નું, બૃહત્ અને ઉદાર હિન્દુ ધર્મનું, જીવનનો સ્વીકાર કરતી અને સાથે જ માનવજીવનને ઊંડું, વિશાળ, ઉન્નત અને જોમવંત બનાવવા મથતી, વ્યાપક એવી ભારતીય સભ્યતામાંથી ઉદ્ભવતી જીવનદૃષ્ટિનું સ્થાનક બની રહ્યું છે. 'અખંડ આનંદ'ની વૈવિધ્યયુક્ત લેખનસામગ્રી અધિક તેજસ્વી અને રસપ્રદ બનતી રહે, એમાં આપ સૌનો સહયોગ આમંત્રીએ છીએ.*

દિલાવરસિંહ જાડેજા

* તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું:
ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા, આશાપુરા, શ્રી અરવિંદ માર્ગ, વલ્લભ વિદ્યાનગર - ૩૮૮ ૧૨૦

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૧૯૯૮ના અંક સાથે તે આઠમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

જૂની વ્યવસ્થામાંથી નવી વ્યવસ્થામાં સંક્રાન્તિ થઈ તે સંદર્ભમાં પૂરતી ને સમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સંપર્કના અભાવે કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહક ક્રમાંક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) 'અખંડ આનંદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોંધવામાં આવે છે અને એ માટેનું લવાજમ પંદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યું છે.

(ખ) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને નવા લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(ગ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ.૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૦૦ છે.

(ઘ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ.૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ.૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ.૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂળ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

અખંડ આનંદ

તસવીર • કેતન ચોકી

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષયક કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને–વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

જેમનું ટપાલખર્ચ મળ્યું હોય તેમને તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે કે અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું જરૂરી છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ¹/₄ સે.મી. X ૧૯ ¹/₂ સે.મી.નો હોય છે.

અખંડ આનંદ

ફેબ્રુઆરી-૧૯૯૯
તંત્રીમંડળ : દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન   જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર જી. શાહ   સેવંતીલાલ શાહ   પ્રકાશ ન. શાહ
સહાયક સંપાદક : વિવેક દેસાઈ

મહા ૨૦૫૫   ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૯

૧. ઊઘડતે		૭
મૂર્તિપૂજા અને અવતાર	આનંદશંકર ધ્રુવ	
૨. આપણો કવિતા વારસો		૧૦
બોધ	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	
૩. કવિતા-ભક્તિ સરિતા		૧૪
પ્રવાહ એક - રૂપરંગ અનેક	માવજી કે. સાવલા	
૪. નવાં કાવ્યો	સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક	૧૯
તવ ચરણોમાં	શંભુપ્રસાદ મ. જોશી	
ડૂબી જાઉં હું	રમણીક સોમેશ્વર	
નથી હોતું	જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	
હમાગાં	મનીષ પરમાર	
૫. શ્રી માતાજીની જીવનસાધના		૨૦
અમરતાનો માર્ગ	જ્યોતિબહેન થાનકી	
૬. ચરિત્ર		૨૭
માતા કસ્તૂરબા : આત્મવિલોપનની મૂક મૂર્તિ	નીલમ પરીખ	
ચુનીભાઈ : એક જન્મજાત શિક્ષક	જયાબહેન શાહ	
નાનાભાઈ	મનુભાઈ પંચોળી	
૭. શિક્ષણ		૪૨
ચારિત્ર્ય નિર્માણ માટેનું શિક્ષણ	કિરીટ જોશી અનુ. પ્રફુલ્લ દવે	

૮. પતંગિયાની અવકાશયાત્રા		૪૭
સ્વસ્થ નમાજનો મેનિફેસ્ટો	ગુણવંત શાહ	
૯ પ્રવાસ		૫૨
પૂર્વહિંદમાં પ્રવાસ	એમ જી પારેખ	
દાર્જિલીંગ અને આસામ		
૧૦ વાર્તાવિશ્વ		૫૭
અટૂલું મકાન	રામચન્દ્ર મિશ્ર અનુ શાંતિલાલ મેરાઈ	
નરહરિની સવારી	પ્રવીણસિંહ ચાવડા	
૧૧. કિશોરકથા		૭૨
ગુરુદક્ષિણા	શરતબાળા ગંગોપાધ્યાય અનુ રેણુકા સોની	
૧૨ મૃત્યુ મીમાંસા		૭૫
અંતિમ ઘડી	ડૉ સુરેશ વકીલ	
૧૩ વેદઋચાઓ		૭૭
ઊર્ધ્વગામી બનો	માધવ પંડિત	
૧૪ ગુહનગાને તીરે		૭૮
● પુરુષાર્થ ફળ્યો	અવંતિકા ગુણવંત	
● 'એ જ સમજાતું નથી કે આવું શાને થાય છે?'	ડૉ પ્રજ્ઞા પૈ	
૧૫ જોયેલું ને જાણેલું		૮૪
● સ્વપ્નનું દર્શન	ચંદ્રકાન્ત રાવલ	
● કૂતરો	અનુપસિંહ પ્રાગી	
● પશ્ચિમનું નોખું કુટુંબ	કુસુમબહેન પોપટ	
● હરિયાળાનગરની ટાઢક મારા ઉરમાં	મિલન નિનાવ	
● ભાવપ્રસંગ	'તત્ત્વજ્ઞાનમાર્ગી'	
૧૬. સંકલન		૯૨
● નાવું સેક્યુલરીઝમ કેવું હોય?	ગુણવંત શાહ	
● વેલેન્ટાઇન ડેને બદલે ચાલો, વાસંતીદિન મનાવીએ	ઉમર ખૈયામ	

- શિક્ષણનું સાર્વત્રીકરણ સમગ્ર સમાજની ચિંતા બનવી જોઈએ — ઈન્દુકુમાર જાની
- સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ ચોક અને ચીઝ જેટલાં અલગ છે — શિવાંગી પારેખ
- आरूढा श्वेतहंसे — ઉમાશંકર જોશી

૧૭. તંત્રીની વાત — ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા — ૧૦૩
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : કેતન મોદી

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦

ઍર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૫૦૦

છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૫૯૮] મહા ૨૦૫૫ [ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૯

મૂર્તિપૂજા અને અવતાર

સનાતન ધર્મનું એક તત્ત્વ છે મૂર્તિપૂજા. મૂર્તિપૂજા સામે આર્યસમાજીઓ વાંધો લે છે તેમાં વજૂદ નથી. યજ્ઞની વેદિ ઉપર અગ્નિ સળગાવીને અગ્નિમાં પરમેશ્વરની ભાવના કરવી અથવા તો અગ્નિ દ્વારા પરમેશ્વરને ભજવો (જે આર્યસમાજીને માન્ય છે) અને જળાધારી ઉપર શિવની મૂર્તિ સ્થાપવી એ મૂર્તિમાં પરમેશ્વરની ભાવના કરવી અથવા તો એ મૂર્તિ દ્વારા પરમેશ્વરને ભજવો એમાં શો ભેદ છે? શતપથબ્રાહ્મણમાં શિવની અગ્નિ સાથે એકતા કહી છે તે યથાર્થ છે; અગ્નિ ભડભડીને બાળે છે, સંહારે છે તેથી 'રુદ્ર' સાથે એકતા પામે છે; અને ઘેર ઘેર વસતો કલ્યાણી પદાર્થ છે તેથી 'શિવ' કહેવાવાને પણ યોગ્ય છે. અગ્નિમાં ઘૃતની ધારાને ઠેકાણે એને મળતો શિવ ઉપર જળનો અભિષેક ચાલ્યો; અગ્નિની જ્વાળામાં ગૂંચાયેલા ધૂમને શિવની જટારૂપે દર્શાવવામાં આવ્યો, અને તે જ કારણથી શિવ 'નીલકંઠ' પણ કહેવાયા. શિવ સાથે ભસ્મ પણ અગ્નિ સાથેની એમની એકતાના કારણે જ જોડાઈ; અને 'वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आ विवेश' એ અગ્નિમંત્રમાંથી જ શિવનું 'મહાદેવ' નામ પડ્યું છે અને વૃષભ યાને

પોઠિયા સાથે સંબંધ ઉત્પન્ન થયો છે. અસલ મૂર્તિને બદલે વેદિ ઉપર અગ્નિ સળગાવી લઈ ધર્મકાર્ય કરવામાં આવતું; પાછળથી એ જ અગ્નિને મૂર્તિરૂપે કાયમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું - એમાં મૂર્તિપૂજાના તત્ત્વ પરત્વે શો ફેર પડ્યો?

પરમાત્માના વૈભવનું ભાન સૂર્ય, તારા, પર્વત, સમુદ્ર આદિમાં થાય છે. હવે જે રીતે અખિલ વિશ્વ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે અને એનો વૈભવ પ્રત્યેક અણુમાં વ્યાપી રહ્યો છે, છતાં એ વૈભવનું ભાન પર્વતાદિક - અમુક પદાર્થોમાં થાય છે, તે જ રીતે કોઈ ભક્ત અમુક મૂર્તિમાં એનું દર્શન કરી લે તો એમાં વાંધો લેવા જેવું શું છે? વસ્તુતઃ કોઈ પણ રીતે - પત્થર, સમુદ્ર ગમે તે પરમાત્મા છે અને એ મારી આગળ જ વસી રહેલો છે એવું ભાન થાય છે કે નહીં અને એ ભાનને અનુરૂપ હૃદયવૃત્તિ ઊપજે છે કે નહીં એટલું જ જોવાનું છે. ખરી ભક્તિ ઊછળતી હોય તો તે પરમાત્મા તરફ ઊછળતી નથી એ વિરોધી વાક્ય છે. પરમાત્માનું દર્શન કરવું એટલું જ કામ છે અને એ દર્શન વસ્તુતઃ થાય છે કે કેમ એટલો જ પ્રશ્ન છે. પર્વતમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે તેમ મૂર્તિમાં પણ થાય છે. એ ખરી વાત છે કે પર્વતાદિકમાં જે પરમાત્માની ભવ્યતા નજરે પડે છે તે મૂર્તિમાં નથી પડતી. આ વાત શાસ્ત્રોને પણ સંમત છે અને તેથી એ પર્વત સમુદ્રાદિકનાં યાત્રા, પૂજન આદિનો વિધિ કરે છે. અલ્પ પ્રતિભાવાળા માણસોને પર્વતાદિકમાં પરમાત્મદર્શન થતાં વાર લાગે છે, અથવા થાય છે તો પણ નિર્બળ રહે છે - માટે વિશેષમાં શાસ્ત્રો મૂર્તિપૂજાનો પણ ઉપદેશ કરે છે જેથી ભક્તને પરમાત્મા મારા ઘરમાં છે, મારી નજર આગળ છે એમ ઉત્કટ અનુભવ થાય અને શાંતિ મળે.

આગળ વધીને કહી શકાય કે મૂર્તિપૂજા સામાન્ય જનમંડળ માટે જ નહીં, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પણ સ્વાભાવિક છે - ધાર્મિકતાનું એ નીચલું પગથિયું નથી, પણ બહુ ઊંચું પગથિયું છે; એ ખરી ધાર્મિકતાનો ઉદ્ગાર છે; પર તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી જોવા, સેવવા અને આલિંગવાનો યત્ન છે. જૂના યહૂદી ધર્મના વખતમાં અને તે પહેલાં ઘણો વખત, બેબિલોનિયા વગેરે દેશોમાં ધાર્મિકવૃત્તિ બહુ નિકૃષ્ટ દશામાં ઊતરી પડી હતી અને તે વખતે મૂર્તિપૂજાએ બહુ અયોગ્ય સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં હતાં; એ કારણોથી કેટલાક જૂના યહૂદીઓ અને ક્રાઇસ્ટ વગેરે નવીન યહૂદીઓએ મૂર્તિપૂજા ઉપર પ્રહાર કર્યો. પણ એટલા ઉપરથી મૂર્તિપૂજાના ઐતિહાસિક સદોષતાને ત્રૈકાલિક સદોષતારૂપે માની લઈ અને પરમેશ્વર સચરાચર વ્યાપી રહેલો છે - જગતથી પર (transcendent) છે તેમ જગતમાં (immanent) પણ છે - એ વાત ભૂલી જઈ, ઉપર સ્વર્ગમાં બેઠેલો છે અને તેથી મૂર્તિ ભિન્ન છે એમ ભ્રાન્તિમાં પડી, ક્રિશ્ચનો અને અન્યોનું અનુકરણ કરી અર્વાચીન સુધારકો મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવા જાય છે એ મોટી ભૂલ છે.

સનાતન ધર્મનાં તત્ત્વોમાં બીજું તત્ત્વ અવતાર સંબંધી માન્યતા છે. એમાં કોઈ વાંધા જેવું નથી. સ્વર્ગમાં વસતો ઈશ્વર પૃથ્વી ઉપર કેમ અવતરી શકે કે મનુષ્ય કરતાં અનંત ગણો શ્રેષ્ઠ એવો ઈશ્વર મનુષ્ય અને પશુનાં રૂપ - જે અવતાર કથામાં એણે લીધેલાં કહેવાય છે - તે કેમ લઈ શકે એ સ્થૂળ દલીલ તો દૂરાપાસ્ત છે. પણ પ્રકૃતિ અને જીવ થકી નિરાળો એવો ઈશ્વર પ્રકૃતિ અને જીવરૂપે કેમ સંભવી શકે એ સૂક્ષ્મ દલીલનો ગઢ તૂટ્યે પણ ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં; અને અત્યારે ઈશ્વરમીમાંસાનું એક એવું પુસ્તક નથી લખાતું કે જેમાં ઈશ્વરના Transcendence -પરત્વ-ની સાથે Immanenence -અન્તસ્ત્વ-નું પ્રતિપાદન ન થતું હોય. તાત્પર્ય કે

ઈશ્વર પદાર્થમાત્રથી નિરાળો છે એવા એકદળી સિદ્ધાંતથી ઊપડતાં અવતાર અશક્ય થાય છે; પણ ઈશ્વર પદાર્થમાત્રના અંતરમાં રહેલો હોઈ એમાં પ્રગટ થાય છે એવું બીજું દળ જ્યા સ્વીકારાયું કે તુરત એનો અવતાર-યાને પ્રાકટ્યનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થઈ જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તક કહે છે કે 'મનુષ્ય પરમાત્માની પોતાની જ આકૃતિમાં બનેલો છે' - અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં એમાં જે આત્મતત્ત્વ વિરાજમાન છે તે એક જ હોઈ, બીજી ભાષામાં જીવાત્માને પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ જ માનવું પડે છે. તે જ પ્રમાણે આ વિશ્વમા વિશ્વના અર્થરૂપ-પ્રકાશરૂપ - જે ચૈતન્ય સ્ફુરે છે, અને જે એને આપણી સાથે બોલતું ચાલતું કરે છે એ પરમાત્માનું જ દર્શન છે. આમ જીવાત્મા અને બાહ્ય જગત ઉભય પરમાત્માનું જ પ્રાકટ્ય હોઈ ઉભય પરમાત્માના જ અવતાર છે - પરમાત્માની જ વિભૂતિ છે. 'અવતાર'નું આ તાત્પર્ય છે, અને તેથી શ્રીમદ્‌ભાગવતના અવતારકથનનો આરંભ પ્રથમ સ્કંધ તૃતીય અધ્યાયમાં

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ।
तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् ॥

એમ ભગવાનના રૂપપ્રદર્શનથી થાય છે. અને ભાગવતના દ્વિતીય-સિદ્ધાંત - સ્કંધમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ધ્યાનાર્થે આરંભમાં જ 'મહાપુરુષ'નું વર્ણન કર્યું છે. અને એ જ સ્કંધમાં ભગવાનના આદ્ય અવતાર તરીકે કાલ, સ્વભાવ, સદસદ્ (માયા), મન, દ્રવ્ય, વિકાર, ગુણો, ઇન્દ્રિયો, સ્વરાટ્-અર્થાત્ વિવિધ વિશેષરૂપે અને સ્વસ્વરૂપે રાજમાન આ પરમાત્માનું શરીરભૂત વિશ્વ-સ્થાવર અને જંગમ કહ્યું છે. કાલથી માંડીને સ્થાવર જંગમ સર્વ વિશ્વમાં પરમાત્માનો અવતાર છે એવી સમજણથી એમાં પરમાત્મબુદ્ધિ કરવાની છે: અને એ બુદ્ધિ ઊપજતાં 'કાલ' કહેતાં આ વિશ્વનો ઇતિહાસ કેવી ભવ્યતાથી ભરાઈ જાય છે! સ્થાવર જંગમ સર્વ પદાર્થો પરમાત્માના જ અવતાર છે છતાં - જેમ આખા સમુદ્ર ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પથરાયેલો હોય છે છતાં એનાં સપાટી કરતાં ઊંચે ચઢતાં મોજાં ઉપર એ પ્રકાશ ખાસ ચળકે છે તેમ આ વિશ્વમાં પ્રભુ સભર ભર્યો છે છતાં અમુક સ્થળે, અમુક કાળે, અમુક જડ પદાર્થો અને અમુક ચેતન વ્યક્તિઓમાં, એનું સવિશેષ દર્શન થાય છે. સાઠ ઘડીમાં પ્રભુ ક્યારે હોતો નથી? છતાં ઉષ:કાળે એનો સાક્ષાત્કાર કેવો થાય છે! બ્રહ્માંડના કયા રજકણમાં એ વસેલો નથી? છતાં સમુદ્રકાંઠે કે ડુંગરની હારમાં એનું કેવું અસાધારણ દર્શન થાય છે! તેમ મનુષ્યમાત્રમાં - પાપી અને પામર સુદ્ધાંમાં - એ વસેલો છે છતાં રામ, કૃષ્ણ, ઝરથુસ્ત્ર, મહાવીર, બુદ્ધ, જીસસ, મહમ્મદ એ એની ખાસ વિભૂતિઓ છે.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ (ભગવદ્‌ગીતા) - એ આ અવતારવાદનો રહસ્ય મંત્ર છે. આ અર્થમાં અવતારવાદ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

આનંદશંકર ધ્રુવ

આપણો કવિતા વારસો

બોધ

અનુભવબોધનું રમણીય ને સ્મરણીય કાવ્ય

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

(ગઝલ)

ગુજારે જે શિર તારે જગતનો નાથ તે સ્હેજે,
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે. ૧

દુનિયાની જૂઠી વાણી વિશે જે દુઃખ વાસે છે,
જરાયે અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે. ૨

કચેરી માંહી કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગતકાજી થઈને તું વહોરી ના પીડા લેજે. ૩

જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહીં ભાસે,
ન સારા કે નકારાની જરાયે સંગતે રહેજે. ૪

રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાયે નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહીં કહેજે. ૫

વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં તેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે. ૬

રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરું એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે. ૭

કટુ વાણી સુણે જે કોઈની, વાણી મીઠી ક્હેજે;
પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે. ૮

અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે છે દૂર માગે તો,
ન માગ્યે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે. ૯

અહો શું પ્રેમમાં રાચે ? નહીં ત્યાં સત્ય પામે તું.
અરે તું બેવફાઈથી ચડે નિંદા તણે નેજે. ૧૦

લહે છે સત્ય જે સંસાર, તેનાથી પરો રહેજે,
અરે એ કીમિયાની જે મઝા છે તે પછી ક્હેજે. ૧૧

વફાઈ તો નથી આખી દુનિયામાં જરા દીઠી,
વફાદારી બતા'વા ત્યાં નહીં કોઈ પળે જાજે. ૧૨

રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
જગત બાજીગરીનાં તું બધાં છલબલ જવા દેજે. ૧૩

પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની ખ્યારી ગ્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતે દેજે. ૧૪

કવિ રાજા થયો થી છે પછી પીડા તને કાંઈ?
નિજાનંદે હંમેશાં બાલ મસ્તીમાં મઝા લેજે. ૧૫

- બાળાશંકર કંથારિયા
(કલાની કવિ, બી.આ., ૧૯૭૫, પૃ.૭૦-૭૧)

ઉપર્યુક્ત ગઝલનું 'બોધ' શીર્ષક સાભિપ્રાય અપાયું છે. કવિ બાળાશંકરે માણસને જીવનમાં કામ લાગે એવી કેટલીક મુદ્દાની વાતો ગાંઠે બંધાવવાના સ્તુત્ય હેતુથી – સાત્ત્વિક ભાવોત્સાહથી આ ગઝલ રચી છે. 'નિજાનંદે હંમેશાં મસ્તીમાં મજા લેનારા' આ કવિએ પ્રસ્તુત ગઝલ રચતાં પોતે તો આનંદ (નિજાનંદ) અનુભવ્યો જ છે, પણ એ આનંદ પોતાના માનવબંધુઓમાંયે સંક્રાન્ત થાય એવી 'શિવોર્મિ'થી તેઓ આ સર્જન કરવા પ્રેરાયા છે. પ્રસ્તુત ગઝલ બોધાત્મક કવિતા (didactic poetry) નો એક યાદગાર નમૂનો છે. એલિયટની રીતે કહીએ તો આ ગઝલમાં બીજો અવાજ (Second Voice) છે. એમાં કવિ પોતાના આત્મબંધુઓને સંબોધીને; 'લેજે', 'દેજે', 'રહેજે', 'કુહેજે' જેવાં આજ્ઞાર્થ સ્વરૂપનાં ક્રિયાપદો રદીફ તરીકે યોજીને શું કરવા જેવું છે - કર્તવ્ય છે તેની શીખ આપે છે. દેખીતી રીતે આજ્ઞાદર્શક રૂપનાં આ ક્રિયાપદોમાં ભાવ છે અનુરોધનો. એમાં શેઠ નોકરને આજ્ઞા કરે એવો નહીં, પરંતુ મિત્ર મિત્રને પ્રેમથી અનુરોધ કરે એવો ભાવસંબંધ છે. કવિ અહીં જે બોધ-પ્રબોધ રજૂ કરે છે એના મૂળમાં એમનો જીવનનો સીધો અનુભવ રહેલો છે. એમાં સર્વ માનવબંધુઓ-આત્મબંધુઓ પ્રત્યેના એમનાં સ્નેહ, કરુણા, સમભાવ ને સદ્‌ભાવની પ્રબળતા વરતાય છે. તેથી આ ગઝલમાં અપાયેલો બોધ મુરબ્બીવટથી અપાતા બોધ જેવો બોજલ ને અકારો લાગતો નથી, પરંતુ મિત્રવચન-શો મિષ્ટ અને ઇષ્ટ લાગે છે. એમાં જિંદાદિલ કવિની જીવન વિશેની ઊંડી ને સમ્યક સમજ પ્રગટ થાય છે.

જગતનો નાથ તો સ્નેહ ને કરુણાના સાગરરૂપ છે એમના દ્વારા જે કંઈ થાય તે સૌના સારા માટે જ હોય. કવિ આ બુનિયાદી શ્રદ્ધા લઈને અહીં ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રિયતમ પરમાત્મા દુઃખ આપે તો તેય પ્રેમની પ્રસાદીરૂપ અને શ્રેયસ્કર જ હોય. તેથી પરમાત્મા તરફથી જીવનમાં જે કંઈ સાંપડે તે પ્રેમથી-પ્રસન્નતાથી સ્વીકારવામાં જ મનુષ્યના પરમાત્મા પ્રત્યેનાં શ્રદ્ધા-પ્રેમની તેમ જ શાણપણની કસોટી છે. પરમાત્માને જે 'પ્રિય' હોય તેને 'અતિપ્રિય' કરીને સ્વીકારી લેવામાં – વધાવી લેવામાં મનુષ્યનું ખરેખરું હિત છે. કવિની પરમાત્માની શિવંકર શક્તિમાં કેવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે તે કૃતિના પ્રારંભે જ ડોકાય છે.

બીજી કડીમાં કવિ દુનિયાની જૂઠી વાણીની દુનિયાદારીની ભાષાની વાત કરે છે. દુનિયાદારીની વાણી તો જૂઠ-છલ-ભરી હોવાની. તેથી ઉદ્વિગ્ન રહ્યા કરવું ઠીક નથી. દુનિયા તો એની રીતે જ ચાલવાની. એની તથામાં પડ્યા સિવાય, મનુષ્યે પોતાને જે સાચું ને તેથી સારું લાગે તે જ કરતાં રહેવું જોઈએ. દુનિયાદારીની પલોજણથી પોતાના આનંદનો

હ્રાસ ન થાય એ મનુષ્યે જોવું જોઈએ. સાચા આનંદનો અધિકાર દિલની સમુદારતા હોય તો જ પમાય છે. પોતે અપૂર્ણ છતાં, જાણે સંપૂર્ણ હોય એવા અહંભાવથી મનુષ્ય બીજાઓનાં લેખાંજોખાં કરવા બેસી જાય છે ત્યારે ભારે ભૂંડો લાગે છે. કવિ મનુષ્યને ભૂંડાપામાંથી ઊગરવાની, જગતકાજી થઈને નાહકનો ચિંતા-ભાર વહોરી પોતાનો આનંદ નહીં ખોવાની શીખ આ ગઝલની ત્રીજી કડીમાં આપે છે. કાજી થવાનું, ન્યાય-અન્યાયનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય પૂર્ણ એવા પરમાત્માનું છે. મનુષ્યે તેથી જ પોતાની શક્તિમર્યાદાનો ખ્યાલ કરી, જગતકાજી થઈ હાસ્યાપદ થવાનું ટાળવું જોઈએ, નહીંતર હંસની ચાલે ચાલવા જતાં કાગડાની જે દુર્દશા થયેલી એ દુર્દશા ઈશ્વરની ચાલે ચાલવા જતાં મનુષ્યનીયે થાય.

આ જગત દ્વંદ્વાત્મક છે, માયાના ખેલરૂપ છે. એમાં સત-અસત વચ્ચે, સારા-નઠારા વચ્ચે સતત સંઘર્ષ ચાલતો રહે છે. મનુષ્યે એ સંઘર્ષ-ખેલ, નિ:સંગ ભાવે, તટસ્થતાથી કેમ જોવો ને માણવો તે સમજી લેવું જોઈએ. કશામાંયે લપટાવું કે ખરડાવું નહીં, અનાસક્તિ રાખવી એ સાત્ત્વિક આનંદ માટેની સર્વોત્તમ ભૂમિકા છે. એ ભૂમિકા સિદ્ધ કરવી હોય તો દુનિયાદારીના ચશ્મે જોવાનું ટાળવું જોઈએ. મનુષ્યે નિષ્પક્ષભાવે જે કંઈ પોતાની અંદર ને આસપાસ ચાલે છે તેને જોતાં-સમજતાં શીખવું જોઈએ. સાચા આનંદનું મૂળ મનની એવી વિવેકયુક્ત કેળવણીમાં રહેલું છે.

કવિ તેથી જ મનને શુદ્ધ ને સજ્જ કરવાનો મનુષ્યને અનુરોધ કરે છે. આત્મપ્રસન્નતાના મૂળમાં આત્મશુદ્ધિ ને આત્મતૃપ્તિ છે. જ્યાં શુદ્ધિ છે ત્યાં શાંતિ છે ને જ્યાં શાંતિ છે ત્યાં સુખ. સંતોષમાં જ સાચું સુખ છે. (संतोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ।) તેથી જ કવિ મનુષ્યને શાંતિ ને સમતાથી, સદ્ભાવ ને સદાચારથી જીવવાની હિમાયત કરે છે. મનુષ્યને જીવનમાં કડવા-મીઠા જાતભાતના અનુભવો થતા રહેવાના, પણ તેનો બહાર ઢંઢેરો પીટતાં ફરવામાં નથી એની શોભા, નથી એની સબળાઈ. સબળાઈ છે સમતામાં. માણસે પ્રસન્નતામાં રહેવા માટે સમતા કેળવવી જ રહી.

સાચો આનંદ દૈવી સંપત્તિના ઉપાર્જનમાં અને આસુરી સંપત્તિના વર્જનમાં છે. ક્રોધ અસુર છે, વૈરવૃત્તિવાળો છે, મનુષ્ય તેનાથી અભડાય છે. મનુષ્યે એનાથી મુક્ત થઈ, અવેરે વેર શમાવવાનો કીમિયો મનોગત કરી, ભલાઈનો-પ્રેમનો આશ્રય લેવો જોઈએ. ભલાઈમાં ભદ્રતા છે. ભલાઈમાં જ ભદ્રલક્ષ્મીનું-મહાલક્ષ્મીનું દર્શન લાધે છે. ભલાઈ-સુજનતા-સજ્જનતા જ મનુષ્યની સાચી સંપત્તિ-એની 'મોટી મિરાત' છે. મનુષ્ય ભલાઈ ને ભદ્રતાથી શોભે છે.

જીવનમાં પ્રેમ જેવું કોઈ પેય નથી. પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો પીવામાં ને સૌને પિવડાવવામાં જ જીવનની ખરી રસમસ્તી છે. પ્રેમમાં પ્રભુતા છે. પ્રેમ દ્વારા જ પ્રભુના આહ્લાદક સાન્નિધ્યનું સુખ અનુભવાય છે. જે મનુષ્ય પ્રેમને આકંઠ અનુભવવા ચાહે છે તે પ્રેમને પ્રદૂષિત કરતાં કોઈ પણ તત્ત્વોને કઈ રીતે બરદાસ્ત કરી શકે ? કોઈ કડવી વાણી બોલે ત્યારે તે તો બુદ્ધ કે બુદ્ધશિષ્ય આનંદની જેમ જરાયે વિચલિત થયા વિના સ્નેહની મધુરવાણીને જ વળગી રહેવાનો ! અબુધ મનુષ્ય યદ્વાતદ્વા બોલે તો એનું કંઈ પ્રબુદ્ધ મનુષ્યે અનુકરણ કરવાનું ન હોય. અબુધ મનુષ્યની મૂર્ખતાનું અનુસરણ ન જ થાય. હૃદયમાં સ્નેહ હોય તો વાણીમાંયે તેનું માધુર્ય આવે. મનુષ્યોએ તો એવી મધુમય વાણીનું આરાધન કરવાનું

હોય. એવું આરાધન મનુષ્યને આચારવિચારમાં-શીલમાં મનુષ્યને ઔપનિષદિક ભૂમિકાના 'મધુવ્રતી' બનાવી શકે.

એ સાચું છે કે કેવળ પરમાત્મા જ અહીં કર્તુમ્-અકર્તુમ્-અન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે. એ રીતે તો ઈશ્વરેચ્છા જ બલીયસી છે. પ્રારબ્ધબળ એ સંદર્ભે જ અનુભવવાનું રહે છે. મનુષ્ય પરમાત્મતત્ત્વના પ્રત્યક્ષ અધિષ્ઠાનરૂપ છે. તે જો આત્મશક્તિ પ્રતિ-આત્મપુરુષાર્થ પ્રતિ ન વળે તો તેનો આત્મહ્રાસ-આત્મઘાત જ થાય. મનુષ્યની અમૃતમયતા તેના પુરુષાર્થમાં છે. તેનો આત્મધર્મ પુરુષાર્થનિષ્ઠ થવામાં છે, પ્રારબ્ધવાદી થવામાં નહીં. પરમાત્માને પણ એના આ સર્વોત્તમ સર્જન પાસેથી આવું જ અપેક્ષિત છે, અભીષ્ટ છે.

આ સંસાર જેને સાચું માનીને ચાલે છે તેનું મનુષ્યે તલાવગાહી નિરીક્ષણ-સમીક્ષણ કરવું જોઈએ. સત્યના નામે જે કંઈ અસત ચાલતું હોય તેનાથી 'ઊફરા' થઈને મનુષ્યે ઈશ્વરની આ સંસારલીલાનો તાગ મેળવવો જોઈએ. દુન્યવી વ્યવહારોમાં તો સ્વાર્થપરાયણતાનું ભારે ચલણ હોય છે. એમાંથી મનુષ્યે પોતાની જાતને સલૂકાઈ તારવી લેવી જોઈએ. અસતની વફાદારી ન હોય, એનું અનુસરણ ન ચાલે. મનુષ્યનું સાચું સુખ નિર્મોહી થવામાં – શાંત રહેવામાં છે. આ દુનિયાનો જે માયાવી ખેલરચના ચાલે છે એમાં ન ફસાવાય એ માટે સાવધ રહેવું જોઈએ.

આ ગઝલના અંતભાગમાં કવિ બાળાશંકર જાણે આત્મબોધ તરફ વળતા હોય એવુંયે લાગે ! કવિને કાવ્યપુષ્પો પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય પરમાત્મા દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. કવિ પરમાત્માની જ પ્રસાદીરૂપ કાવ્યોની માળા ગૂંથી પરમાત્માને જ સમર્પી કૃતાર્થ થવાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. બ્રહ્મનું દીધું બ્રહ્મને જ અર્પણ - એવો આ તો ગીતાનિર્દિષ્ટ તાલ છે. પરમાત્માના પ્રેમમાર્ગની આ તો ખૂબી છે પરમાત્માનાં દીધાં કાવ્યપુષ્પો એને જ અર્પીને ન્યાલ થવાનું ! મનુષ્ય કાવ્યના સર્જનમાં-પ્રણયના નિર્બંધ સમર્પણમાં ખરું રાજવીપાણું માણી શકે છે. જેણે કાવ્યસર્જન દ્વારા પ્રણય સમર્પણ દ્વારા પરમાત્માની પ્રેમની મસ્તી અનુભવી છે એ 'રાજા' છે. એવા નિજાનંદે મસ્ત કવિને પછી સંસારની આધિવ્યાધિ-ઉપાધિની શી પરવા? એ તો એના સર્જનાનંદમાં – આત્માનંદમાં મસ્ત ને મુક્ત જ રહે છે. કવિ એવી મસ્તી કે મુક્તિનો અલૌકિક લહાવો લેવાનો અનુરોધ કરીને છેવટે વિરમે છે.

આમ આ કાવ્યબોધ વસ્તુતઃ અનુભવબોધ હોઈ શુષ્ક લાગતો નથી. આ બોધની રજૂઆતમાં કવિની આત્મીયતાનો – સ્નેહ, કરુણા ને સમભાવનો જે સંચાર-વિસ્તાર અનુભવાય છે તે કાવ્યને રસપ્રદ ને રોચક બનાવે છે. ગુજરાતીમાં આવી શાંતરસની રચનાઓ ઝાઝી નથી. કવિની વાણીની સાહજિકતા ને સરળતા હૃદયંગમ છે. 'પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો' કે 'પ્રભુનાં નામનાં પુષ્પો' જેવા રૂઢ અલંકારોયે વિરલ છે. તેમ છતાં કવિની વાણી અનુભવની સચ્ચાઈથી પ્રાણિત હોઈ પ્રભાવક લાગે છે. આ રચનામાં આ 'મસ્ત' કવિએ ગઝલનું સંયમ-શિસ્ત બહુધા સાચવ્યાં છે એમ કહી શકાય. ગુજરાતના હૈયે ને હોઠે વસી ગયેલું, સુભાષિતની ગુણસંપત્તિવાળું આ કાવ્ય એમાંના કથયિતવ્યના સત્ત્વે અને ઋજુતામય ભાવાભિગમે પથદર્શક દીવાની જેમ ભાવનામયતાનો ઉજાશ રેલતું આજેય આપણને આકર્ષતું રહ્યું છે. આ બોધક કાવ્ય આજની હવામાંયે હૃત્-તંત્રીઓને ઝંકૃત કરવા જેટલું રમણીય હોવાથી જ આમ સ્મરણીય બની રહ્યું છે.

પ્રવાહ એક – રૂપરંગ અનેક

માવજી કે. સાવલા

વૃક્ષ પર બેઠેલ ક્રૌંચ પક્ષીયુગલમાંનું એક શિકારીના બાણથી વીંધાઈને નીચે પડે છે અને એના તરફડાટ અને વિરહના વલવલાટમાંથી જન્મે છે આપણા અમર કાવ્ય રામાયણનો અનુષ્ટુપ છંદનો પ્રથમ શ્લોક. એ અનુષ્ટુપ છંદ હતો એમ તો પંડિતો, વ્યાખ્યાશાસ્ત્રીઓએ પછીથી નક્કી કર્યું હશે. અનુભવ પ્રથમ હોય છે અને સિદ્ધાંતની સ્થાપના એના આધારે પછીથી થાય છે. માત્ર લેખેના સિદ્ધાંતો કરતાં એક ક્ષણમાત્રના અનુભવનું શાશ્વત મૂલ્ય હોય છે.

એ અનુભવમાં માનવીની સનાતન વેદના હોય, ઝંખના હોય, સુખદુ:ખના શ્વાસ-નિશ્વાસ હોય, વિરહની આગ હોય, મિલનની નિશબ્દતા પણ હોય; કવિતા હોય, સંગીત હોય કે સર્જનનું-કળાનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર હોય; આ માનવીય અનુભૂતિ એનું ઊગમસ્થાન છે. ભક્તિકાવ્યનો આરંભ પણ માનવસંસ્કૃતિના ઊગમકાળની સાથોસાથ જ હશે, અને માટે જ એ ધારા પ્રવાહનો મૂળ રંગ એક જ છે અને પછી તે જુદાં જુદાં વહેણોમાં વહેતો રહી અનેક રૂપરંગ-આકાર ધારણ કરતો રહ્યો છે. આ ગદ્ય, આ પદ્ય, આ ઊર્મિકાવ્ય, આ સૉનેટ, આ સોરઠા, આ દુહા એવી ઓળખો તો આપણે આપતા રહેશું. 'દુ:ખ કે અબ દિન બીતત નાંહિ' – 'તુમહીને મુઝકો પ્રેમ શીખાયા', 'બાલમ આયે બસો મેરે મન મેં' જેવી ગદ્યરચનાઓને કુંદનલાલ સાયગલે પોતાના દર્દભર્યા સ્વરે ગાઈને ગીત-સંગીતની અમરતા બક્ષી. મરશિયાઓમાં શબ્દો તો ગદ્યરૂપે જ હોય છે.

ઈસ્લામના ભારતમાં આગમન સાથે જે કેટલાક સાંસ્કૃતિક સમન્વયો થયાં એમાં ઈસ્લામનો એકેશ્વરવાદ અને વેદાન્ત દર્શનનું તત્ત્વજ્ઞાન એમ બંનેના કંઈક સમન્વયરૂપે સૂફી પરંપરા અસ્તિત્વમાં આવી એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું તારણ છે. એવી જ રીતે ભારતની ભક્તિમાર્ગ પરંપરાનો જૈનો અને ઈસ્લામ એમ બંને પરનો પ્રભાવ દેખાય છે. ભક્તિમાર્ગ અને ભક્તિસંગીત એ સામાન્યજનોને સદાય આકર્ષતું રહ્યું છે. જનસમૂહ સુધી પહોંચવા માટે જૈનોને પણ પોતાનાં ક્રિયાકાંડોમાં ભક્તિસંગીતને દાખલ કરવું પડ્યું. ભજનને સ્થાને સ્તવનો અને સજ્જાય જૈનપરંપરામાં આવ્યાં તેમ ગઝલ અને કવ્વાલી આવ્યાં ઈસ્લામમાં.

અરબી ભાષામાં ગઝલ શબ્દનો એક અર્થ થાય છે: ઘાયલ હરણનું દર્દભર્યું ક્રંદન. એક પ્રેમીની સ્થિતિ પણ બરાબર પ્રેમરૂપી બાણથી, વિંધાયેલા હરણા જેવી જ હોય છે; અને માનવસંસ્કૃતિના પાયાના એકમ સમી લગ્ન સંસ્થાના આરંભકાળથી જ આ ઝખ્મી પ્રેમીઓ સમાજની નજરોથી ત્રસ્ત થતા રહ્યા છે.

આમ તો ગઝલનું મૂળ ફારસી પ્રણયકાવ્યોમાં જોઈ શકાય છે. ૧૦મી સદીમાં ઈરાનમાં ફારસીમાં 'કાસીદા' (= સંદેશ) એક કાવ્યપ્રકાર તરીકે અરબસ્તાનમાંથી આવ્યું હોવાનું મનાય છે. એ સમયમાં આ કાવ્યસ્વરૂપ ખાસ કરીને શાસકો અને રણવીરોની પ્રશસ્તિ માટે પ્રયોજાતું. આ કાવ્યસ્વરૂપમાં 'તસબીબ' નામે ઓળખાતું અંગ જુદું પડ્યું અને એ કાળક્રમે ગઝલ સ્વરૂપે આકારબદ્ધ થયું. કાસીદામાં તો ૧૦૦ કડીઓની દીર્ઘ રચનાઓ પણ થતી, જ્યારે ગઝલમાં ભાગ્યે

જ ૧૨ શૅરથી વધુ લબાણ થતુ અને સમય જતા ૭ શૅરની મર્યાદા ગઝલમા સ્વીકૃત થતી ગઈ લાઘવ અને પ્રતીકોની તીવ્ર સૂચકતાને કારણ ઝડપથી એક લોકપ્રિય કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે ગઝલને ઈરાનમા પ્રતિષ્ઠા મળી

મોગલો પોતાની સાથે ઈરાનની કવિતા અને સાહિત્ય અહીં લાવ્યા હતા જ્યારે ફારસી ભાષાનુ સ્થાન ઉર્દૂએ લીધુ ત્યારે ગઝલક્ષેત્રે ભારતમા (અમીર ખુશરો ૧૨૫૩ ૧૯૯૫) એક નવી મોસમનો આરભ થયો

"ચલ હમા વા દમડે,
જા બારે માહ વસત "

આમ, ગઝલની આ મોસમ હવે બારમાસી વનત જેવી સ્થિર થઈ છે, સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે, સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે

જ વાતાવરણ અને સાસ્કૃતિક પરિબળો વચ્ચ ગઝલનો વિકાસ થતો રહ્યો છે એ તરફ પણ એક નજર કરવા જવી છે

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ સમાજમા પરદાપ્રથા અને કઠોર નૈતિક ધારણાઓ સર્વવિદિત છે સમાજમા સ્ત્રી પુરુષો છૂટથી હળીભળી શકતા નહીં આવા કઠોર સખ્તાઈપૂર્ણ વાતાવરણમા દેખીતુ છે કે પ્રેમગોષ્ઠિ માટે અત્યત ગુપ્તતા અને સાકેતિક શબ્દો – મોઘમ ઈંગિતોનો આશ્રય લેવો પડે પરિણામે ગઝલકારોએ સબોધનમા મહદશે સર્વનામ 'વહ'નો જ આશ્રય લીધો છે રચનાકારનો નિર્દેશ જ્યારે સ્પષ્ટપણે એની પ્રેમિકા પ્રત્યે હોય ત્યારે પણ અરબી ભાષામા 'ગઝલ' શબ્દનો એક અર્થ થાય છે 'સ્રીઓ સાથે વાત કરવી' ઇશ્કે હકીકી અને ઇશ્કે મિજાજી એવા બે ભેદનુ મૂળ પણ આમા જ દેખાય છે કૃષ્ણભક્તિની આપણી રચનાઓમા પણ આવુ જોઈ શકાશે ઈશ્વરભક્તિ પ્રેમ માટે પણ દુન્યવી પ્રેમની પરિચિત ભાષાનો જ આશ્રય લેવાતો રહ્યો છે ભક્તિરસની બાબતમા કઈક દરિદ્ર ગણી શકાય એવા જૈન સાહિત્યમા પણ 'મોક્ષસુદરી' – 'મોક્ષસુદરીને વરવા' જેવા ભાષાપ્રયોગો પ્રચુર માત્રામા જોવા મળે છે

ઇસ્લામમા સૂફી પરપરા જેવી નવ આધ્યાત્મિક ધારાઓને ભક્તિરસના માધ્યમની તલાશ હતી ગઝલ અને ગઝલસગીતે (અને પછીથી કવ્વાલીમા) ભક્તિમાર્ગની આ એક વિલક્ષણ ધારાને પણ સમૃદ્ધ કરી બગાળના ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને રાજસ્થાન ગુજરાતમા મીરા થકી માનવીની એક મૂળભૂત આધ્યાત્મિક સવેદનાને એક આકાર મળ્યો, એક વહેણ મળ્યુ આમ, આજે સાધકો મુમુક્ષુઓ માટે રાજમાર્ગ સમાન ભક્તિમાર્ગ સદીઓથી ઘૂટાતો રહ્યો છે

ગઝલમા સામાન્ય રીતે વિષાદનો સૂર કેન્દ્રમા વર્તાય છે પ્રેમસબધી કઠોર સામાજિક નિયત્રણો અને કાનૂનો વચ્ચે પ્રેમસબધ ભાગ્યે જ સુખાન્ત બની શકે અને આથી જ પેરિસથી ફૂકાયેલા નારીમુક્તિના વાયરાઓ અને વાવાઝોડા વચ્ચે પણ કરુણરસનો વિષાદસૂર ગઝલમા આજ પણ ઘૂટાતો રહ્યો છે આ હકીકતને કઈ રીતે મૂલવવી?

ગઝલની વાત કરીએ અને મિરઝા ગાલિબનુ નામ (૧૭૯૬ ૧૮૬૯) હોઠે ન આવ એ તો બને જ કેમ? માનવીય અનુભવ જગતનુ એવુ એકેય પાસુ નથી જેને ગાલિબની રચનાઓમા વાચા ન મળી હોય એવી કોઈ ઘટના કે મન સ્થિતિ નથી જે એણે પોતાની આગવી કે અનન્ય શૈલીમા વર્ણવી ન હોય પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન એણે કુલે ૨૩૫ (૧૮૧૮ શૅર) ગઝલોની રચના કરી છે અને બધી જ એક એકથી ચડિયાતી ઉર્દૂ ગઝલક્ષેત્રે બીજા એવા કેટલાક નામ છે મીરતકી મીર, સર મહમ્મદ ઇકબાલ, ફિરાક ગોરખપુરી, ફૈઝ અહમદ ફૈઝ, મોમીન અને અહમદ ફિરાઝ

ગઝલની ગાયકી વિશે પણ થોડીક વાત કરવા જેવી છે આમ જોઈએ તો એક તરફ

લોકસંગીતની ધૂનો છે, બીજી તરફ સુગમ સંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીત છે; પરંતુ આજે સંગીત રસિકોમાં ગઝલનું આકર્ષણ અને લોકપ્રિયતા ઝડપથી વિસ્તરતાં જાય છે. એક સામાન્ય ભાવકની નજરે પણ ગઝલ સંગીત અન્ય સંગીત પ્રકારોથી કંઈક જુદું જ અને વિશિષ્ટ મિજાજ ધરાવતું હોવાનું સહેજે અનુભવાય છે. માંડ દોઢ સપ્તક જેટલી રેન્જમાં ગઝલ સ્વરબદ્ધ થાય છે અને અગાઉ આપણે નોંધ્યું એમ વિષાદ એનો કેન્દ્રવર્તી સૂર છે. તેમ છતાં આજના ઘોંઘાટિયા ફિલ્મી સંગીત વચ્ચે એની ઝડપથી વધતી જતી લોકપ્રિયતાનાં કારણો શોધવાનું કોઈકને મન થાય. જેવી રીતે ટેક્નોલૉજીની હરણફાળે, ભીડત્રસ્ત શહેરીજીવનની હતાશાઓને તથા અસ્તિત્વવાદ જેવી ફિલસૂફીઓને જન્મ આપ્યો અને આવા કેટલાક 'વાદ' દુનિયાભરના સાહિત્યનાં બધાં જ સ્વરૂપો પર છવાઈ ગયા તેવી જ રીતે સંગીતક્ષેત્રે પણ આવું કંઈક જોઈ શકાય છે.

આજથી ૨,૫૦૦ વર્ષ પહેલાં સૉક્રેટિસના શિષ્ય પ્લેટોએ કહ્યું છે કે, પ્રથમ સંગીતની ધૂનો બદલાય છે અને પછી એને અનુરૂપ મનુષ્યના જીવનની શૈલી પણ બદલાય છે. અર્થાત્ જીવનશૈલી (લાઈફ સ્ટાઈલ)ના બદલાવને કારણે સૂરાવલીઓનો બદલાવ નથી આવતો પરંતુ આગમના એંધાણ લઈને જ સંગીત-સૂરાવલીના બદલાવ આવી પહોંચે છે. જીવનની વ્યર્થતા, હતાશા, સ્પર્ધાની તીવ્ર બનતી જતી દોડ, અણુયુદ્ધથી પણ વધુ ભયાનક યુદ્ધના ઓળાઓ એક તરફ છે, તો બીજી તરફ વ્યક્તિગત જીવનમાં સંબંધોની છિન્નભિન્નતા ગઝલના અરસપરસ સંબંધિત નહીં એવા આઝાદ શૅર સાથે સરખાવી શકાય.

ગઝલ ગાયન ક્ષેત્રે બેગમ અખ્તરનું નામ અનેક રસિક શ્રોતાઓના હૃદય સિંહાસને બિરાજે છે. માત્ર એક જ ગઝલને જુદા જુદા અનેક મિજાજથી અને ભાવથી ફરી ફરી ગાઈને તેઓ સતત આખી રાત સુધી શ્રોતાગણને જકડી રાખતા. એમના સ્વરમાં એક પ્રકારે હળવાશ અને તીવ્ર સંવેદનશીલતાનો સ્પર્શ હતો. 'ગઝલ સામ્રાજ્ઞી'નું બિરુદ તેઓ પામ્યા. એક કળાસ્વરૂપ તરીકે ગઝલને એમણે પ્રતિષ્ઠા અપાવી. ગઝલ ગાયકી ક્ષેત્રે ભારતના અને પાકિસ્તાનનાં પ્રસિદ્ધ નામોની યાદી કરવા જઈએ તો તે ઘણી લાંબી થાય અને રહી જતાં નામોને ભારે અન્યાય થાય.

એક જમાનો હતો-જ્યારે ગઝલ પરંપરા માત્ર દિલ્હી અને લખનૌની સરહદોમાં બદ્ધ હતી, પરંતુ આજે ભારતના એક છેડેથી બીજે છેડે આ કળા સ્વરૂપ પહોંચી ચૂક્યું છે. અલબત્ત, જનસમૂહ સુધી વિસ્તરીને ગઝલે પોતાનું અસલી શુદ્ધ ઉર્દૂ સ્વરૂપ થોડુંક જતું કર્યું છે. એક તરફ ભાષાકીય દૃષ્ટિએ હિંદી અને ફિલ્મી હિંદુસ્તાનીએ એનો કબજો લઈ લીધો છે અને પ્રાંતીય ભાષાઓએ પણ એને આત્મસાત્ કર્યું છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ એમાં ઊર્મિકાવ્યની છાંટ પણ ભળતી ગઈ છે જ્યારે ગાયનની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીય સંગીતનો પ્રભાવ તો યોગ્ય રીતે જ એના પર પડતો ગયો છે. આમ, છતાં આ બધાં જ બાહ્ય પ્રભાવક બળોને પોતાનામાં સમાવી લઈને એ વધુ સમૃદ્ધ બની છે અને પોતાનો એક મૌલિક ચહેરો અકબંધ રાખ્યો છે.

ગઝલની વાત કરીએ અને કવ્વાલીની વાત આપણે હૈયે ન ઊગે એ તો બને જ કેમ? કવ્વાલી શબ્દનું મૂળ અરબી ભાષાના 'કૌલ'માં છે જેનો અર્થ છે: વચન, કબૂલાત, ખાતરી, કરાર પાળવાનું વચન આપવું; આમ, કવ્વાલી એ અલ્લાહે મનુષ્યને આપેલ વચન છે, વાયદો છે; અર્થાત્ કવ્વાલી એ ભક્તિરસનું જ, ભક્તિકવિતાનું જ એક સ્વરૂપ છે. આજથી ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે અમીર ખુશરો(દિલ્હી)થી શરૂ

થયેલ આ ભક્તિધારાથી આજે તો દશ્યશ્રાવ્ય સાધનોને કારણે આપણે સૌ પરિચિત જ છીએ. અમીર ખુશરોએ રચેલ કવ્વાલીએ આજે પણ ભારત ઉપરાંત પર્શિયા, મધ્ય એશિયા, સોવિયેટ રશિયાના કેટલાક પ્રદેશોમાં, આરબ દેશોમાં તેમ જ અફઘાનિસ્તાન અને પાકિસ્તાનમાં ગવાય છે.

કવ્વાલી એ સમૂહગાનનો પ્રકાર છે. આપણા કીર્તનની જેમ જ કવ્વાલી એ સૂફી ભક્તિસંગીતનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. સૂફી સંતોની એ ભક્તિકવિતા છે. કવ્વાલીનું મૂળ સૂફી પરંપરામાં અને એનો વિકાસ આપણે ત્યાં ઉર્દૂભાષા પૂરતો જ સીમિત રહ્યો છે; ગઝલની જેમ આપણી પ્રાંતીય ભાષાઓમાં એનું ખેડાણ જણાતું નથી. તે છતાં એ ભક્તિરસધારા સંપ્રદાયના વાડાઓથી મુક્ત ગણાય છે. અજમેર ખાતે હઝરત મોહુદ્દીન ચિસ્તીની દરગાહ પર ઉર્સના મેળામાં આજે કવ્વાલીઓનો આરંભ શંકર અને શંભુ નામના (અને ત્રીજા એક ગાયક મહમદ) કવ્વાલોથી થાય છે. (આ બે કવ્વાલોમાંથી એકનું થોડાંક વર્ષો પૂર્વે જ મોટર-અકસ્માતમાં અવસાન થયું છે.)

કવ્વાલીને શાસ્ત્રીય સંગીતનું એક ઓછું સંમાર્જિત સ્વરૂપ ગણવું કે કેમ એ વિશે મતભેદ હોઈ શકે. જેવી રીતે સુગમ સંગીત કે ભજનસંગીતમાં શાસ્ત્રીય રાગ-રાગિણીનો થોડોક આધાર કે સ્પર્શ હોય છે એવી જ રીતે કવ્વાલીમાં પણ કોઈ ને કોઈ શાસ્ત્રીય રાગનો થોડોક આધાર કે સ્પર્શ હોય છે. કટાક્ષમાં સંગીતકારો આપસમાં એમ પણ કહેતા હોય છે કે શાસ્ત્રીય સંગીત શીખીને એમાં સફળ ન થઈ શકે, મહેફિલો ગજાવી ન શકે એ કવ્વાલ બની જાય! પરંતુ એ પણ હકીકત છે કે કવ્વાલીને સંગીતમાં ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચાડી શકે એવા પણ કવ્વાલ છે: ''દિવારોં સે મિલકર રોના અચ્છા લગતા હૈ'' એ રચના ગઝલરૂપે પણ ગવાય છે અને કવ્વાલી તરીકે પણ ગવાય છે. પરવીન શબ્બા નામની ગાયિકાએ આ રચના કવ્વાલી તરીકે જે અંદાજથી ગાઈ છે તે સાંભળી જરૂર રોમાંચ થાય છે.

કવ્વાલી હોય કે ગઝલ, બંનેમાં શબ્દનું ખાસ મહત્ત્વ છે. શ્રોતાને શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાવો જોઈએ અને શબ્દના અર્થ પ્રમાણે એના પર વજન આવવું જોઈએ. શબ્દ ઉપર છવાઈ જાય એટલી હદે ઓરકેસ્ટ્રાનો ઘોંઘાટ ન હોવો જોઈએ હમણાં હમણા ગઝલમાં તો ઓરકેસ્ટ્રાની ગિરદી છે જ પરંતુ કવ્વાલો પણ એ રવાડે ચડ્યા છે; કવ્વાલી કે ગઝલ મૂળભૂત રીતે તો પ્રભુભક્તિનું માધ્યમ છે. અલબત્ત, દશ્ય માધ્યમોના જથ્થાબંધ આક્રમણે એને મનોરંજનનું ધંધાદારી સાધન જ લેખ્યું છે. જગપ્રસિદ્ધ પાકિસ્તાની કવ્વાલ સાબરી બ્રધર્સનો એક પ્રસંગ અહીં નોંધીએ. તેઓ એવા ઓલિયા હતા કે કોઈક કાર્યક્રમ નિમિત્તે તેઓ જે હોટલમાં ઊતરેલા ત્યાંથી થોડેક દૂર સત્યનારાયણની પૂજા નિમિત્તે કોઈક સંગીતનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો; વણનોતર્યા તેઓ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને પ્રેમથી ત્યાં એક કવ્વાલી ગાઈ સંભળાવી. સંત બુલેશાના શબ્દો સહેજે અહીં યાદ આવે:

''અખરાં દે વિચ
જો કોઈ અડયા
ઈસ્કજી સીડી
મૂર ન ચડ્યા.''

(અક્ષરો વચ્ચે જે અટવાયો એ પ્રેમની સીડીનું પગથિયું મૂળથી જ ચૂકી ગયો.)

ગઝલ અને કવ્વાલીની વાત આપણે કરી તો હવે થોડીક સિધી 'ભગત'ની પણ વાત કરીએ. આપણે ત્યાં જેમ ભજનના કાર્યક્રમો હોય છે એવો જ આ ભક્તિસંગીતનો સિંધીનો આ વિશિષ્ટ પ્રકાર છે સંગીત, કથા, નૃત્ય અને અભિનય એવું સમન્વયકારી આ સ્વરૂપ છે.

આરંભ કરનાર એક મોહરેદાર હોય અને એની સામે બે કે ચાર ભક્તો હોય. એ સૌએ ખૂલતો માથાથી પગ સુધી ઢાંકતો ચોલા જેવો સફેદ પોષાક પહેર્યો હોય. એમાં વચ્ચે વચ્ચે સંવાદો પણ હોય. એમાં વાજિંત્રોમાં સારંગી, તબલાં અને ઢોલક હોય. હવે હાર્મોનિયમ પણ દાખલ થઈ ગયું છે. ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલ સંતરામદાસનું નામ 'ભગત'માં પ્રસિદ્ધ છે. સંત કંવરરામના તેઓ ગુરુ. સંત કંવરરામ સિંધમાં ૧૯૪૦માં શહીદ થયા. સંતરામદાસના જ સમકાલીન સોટણ ભગતનું નામ પણ પ્રસિદ્ધ. ભગતના જ કાર્યક્રમોમાં ગઝલ ગાયકી શોભો ભગતે શરૂ કરી, એ પણ સંત કંવરરામના સમય દરમિયાન. ભગતની બંદિશો શાસ્ત્રીય સંગીત આધારિત પણ હોય અને લોકધૂનોમાં પણ હોય. શાહ લતીફની રૂપકકથાઓ પણ 'ભગત'માં પ્રસ્તુત થતી અને એમાં નાચવાની રીતિ પર ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો પ્રભાવ હોવાનું કહેવાય છે. એક રીતે જોઈએ તો આજના બેલે – નૃત્યનાટિકાનું પૂર્વ જ જેવું – લોકકળાસ્વરૂપ તરીકે સિંધી 'ભગત'ને ગણી શકાય.

સિંધી 'ભગત' એક સ્વરૂપ તરીકે તેમ જ કળાસ્વરૂપ તરીકે સિંધી ભાષા કે સિંધી પ્રજાના સીમાડા બહાર ક્યાંક નથી પહોંચ્યું એ પણ એક આશ્ચર્ય અને અફસોસની વાત છે. તપાસ, સંશોધન અને અભ્યાસનો વિષય છે.

આવું જ કવ્વાલી વિશે કવ્વાલી વિશે કહી શકાય. એક સાહિત્ય સ્વરૂપ તરીકે તેમ જ સમૂહગાનના એક કળાસ્વરૂપ તરીકે એ પોતાના એક ભાષાકીય અને મહદંશે સાંસ્કૃતિક વર્તુળની બહાર નથી જઈ શક્યું એ પણ એક અભ્યાસનો વિષય છે. સિંધી ભગત સ્વરૂપ અને ઉર્દૂ કવ્વાલી સ્વરૂપના મહત્ત્વનાં ઘટકો કે અંશોને લઈને કોઈ અન્ય ભાષાઓએ કોઈ નવાં સમન્વયકારી સ્વરૂપ વિકસાવ્યાં હોય એમ પણ જણાતું નથી. એવી જ રીતે આપણી કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રની ભજન પરંપરાએ રચના-સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ, સંગીતની દૃષ્ટિએ કે અર્થ સામગ્રીની દૃષ્ટિએ ભક્તિકવિતા અને ભક્તિસંગીતના ગઝલ, કવ્વાલી કે ભગત જેવાં સ્વરૂપોનો પ્રભાવ ઝીલ્યો નથી; આ બધું પણ એક ઊંડા સંશોધનનો અને અભ્યાસનો વિષય છે.

ગઝલ અને કવ્વાલી એ દેખીતી રીતે જ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિની દેન છે. સિંધી ભગત અલબત્ત સિંધી હિન્દુઓની જ સર્જત છે. આમ છતાં સિંધી ભાષા અને સિંધી સંસ્કૃતિ પર મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો ઊંડો અને સ્પષ્ટ પ્રભાવ દેખાઈ આવે છે.

સામાન્ય રીતે આજે વિવેચનક્ષેત્રે ટેક્નિક, પ્રતીકો, શૈલી જેવી બાબતોને જ વધુ અવકાશ અપાય છે. સાંસ્કૃતિક પરિબળો અને જીવનશૈલીને પ્રભાવિત કરનારાં બહુવિધ પરિબળોની ગંભીરતાથી નોંધ નથી લેવાતી. તુલનાત્મક અધ્યયનની વાત હોય ત્યાં પણ હાથવગું અંગ્રેજી સાહિત્ય જ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે અને આપણી નિકટની અન્ય ભાષાઓનું સાહિત્ય અને જે સાંસ્કૃતિક પરિબળો વચ્ચે આપણે શ્વાસ લઈ રહ્યા છીએ એની વિચારણા ભાગ્યે જ થાય છે; પરિણામે આજનું સર્જાતું સાહિત્ય જીવનથી અને બહુજન સમાજથી દૂરનું જ હોય એવી છાપ ઊભી થાય છે.

ઋણ સ્વીકાર :

(૧) મદ્રાસથી પ્રગટ થતા અંગ્રેજી અખબાર 'ધી હિન્દુ'ની ડિસેમ્બર '૯૬ની 'દીવાળી' પૂર્તિમાંનો જ્યોતિ બેલીઅપ્પાનો લેખ 'લિરિક્સ ઑફ લવ'.

(૨) મુંબઈના સંગીતજ્ઞ મિત્ર ડૉ. ગિરીશ વીછીવોરા સાથેની પત્ર-ચર્ચાઓ.

(૩) શ્રી રમણીક સોમેશ્વર અને રજનીકાન્ત મારુ સાથેની પ્રસંગોપાત્ત ચર્ચાઓ.

(૪) સિંધી 'ભગત' વિશે માસ્તર મુજનારામ લાડકાણી સાથેની વાતચીત.

૨૧૧૬

નવાં કાવ્યો

સં હરિકૃષ્ણ પાઠક

તવ ચરણોમાં...

ગર્યું પાંદડું એક
જર્જર જીર્ણશીર્ણ કો'!
મલકે:
નભનું ભૂરું ગીત,
પવનની પ્રીત,
વિહગ-કલશોર,
સૂર્યનું સ્મિત!
છલકે:
કીટકની વણઝાર તણા
પલ્લવનાં ચંચળ ચિહ્ન,
દીટપે
સ્મૃતિ વ્રેહની,
ઝંઝાના તાંડવની લીલા,
વૃષ્ટિ કેરી ધાર,
તારકગણની ઋજુ ગોઠડી,
ચંદ્રકળાનો સ્પર્શ મુલાયમ અંધકારનું મૌન!
પર્ણ, તાહરી હસ્તરેખનો
મર્મ ભલે ના પામું;
મસ્તક મારું
તવ ચરણોમાં નામું!

- શંભુપ્રસાદ મો. જોશી

ડૂબી જાઉં હું

આમ પ્રગટું, આમ ભૂલી જાઉં હું
શું કહું ને શું કબૂલી જાઉં હું
ચુસ્ત દરવાજા સમો હું ક્યાં હતો
એક ટહુકામાં જ ખૂલી જાઉં હું
એક ફરફરતું ફૂદું આવી ચડે
લહેરમાં આવી પ્રફુલ્લી જાઉં હું
હું હવાના કંપ શો આવું અને
ડાળ જેવું સ્હેજ ઝૂલી જાઉં હું
આ ગઝલ ઘૂંટી ભરું હું અંજલિ
ને તને લાગે કે ડૂબી જાઉં હું.

- રમણીક સોમેશ્વર

નથી હોતું

તબાહીને કદી સામે પગે તેડું નથી હોતું,
હળાહળ પી જવું હસવું ખરે સ્હેલું નથી હોતું.
કતારોબંદ ઊભી છે પગે તો આપદા સામે,
બુલંદીના વિના ખસવું ખરે સ્હેલું નથી હોતું.
અવેજી; કષ્ટની સામે સુખો તો સોડ તાણે ને,
દુ:ખોથી ભાગવું આઘું ખરે સ્હેલું નથી હોતું.
ભયંકર હો ભલે દરિયો તરે છે નાવ નિરાંતે,
કિનારે ડૂબતા બચવું ખરે સ્હેલું નથી હોતું!
કસોટીની તવારિખો વલૂરેથી વછૂટે કે?
મનોમન મૂળ ખોતરવું ખરે સ્હેલું નથી હોતું.
ઢબૂકે ઢોલ તરઘાયો હવામાં દૂર એકાંતે,
વછૂટી જાતથી, ધસવું ખરે સ્હેલું નથી હોતું.

- જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ

હમણાં

થાય અરમાનો બળીને ખાખ હમણાં,
સાચવું મારા સમયની રાખ હમણાં.
હાથની રેખા જ છેતરતી રહે છે,
તું મિલન ભાવિને મારા ભાખ હમણાં.
ધોમ તડકા આંસુના વેઠ્યા કરું છું,
અક્ષરોમાં ઊઘડે વૈશાખ હમણાં
ભાર તડકાનો લઈને મોભ બેઠો,
આંસુ સારે જાય ઘરની આંખ હમણાં.
એટલે તો વેદના પાળી મનીષે,
-ને વધારી છે ગઝલની શાખ હમણાં.

- મનીષ પરમાર

શ્રીમાતાજીની જીવનસાધના

અમરતાનો માર્ગ

જ્યોતિબહેન થાનકી

अमृतस्य पुत्राः वयम् ।

આપણે સહુ અમૃતનાં સંતાનો છીએ. અમૃતત્વ આપણને વારસામાં મળેલું છે. ઋષિએ વેદની ઋચામાં આ અમૃતત્ત્વની વાત પણ કરી છે. પણ આ અમરતા એટલે આત્માની અમરતા, દેહની અમરતા નહીં. આત્મા અજર અમર છે, પણ દેહ નાશવંત છે. આત્મજ્ઞાન થતાં દેહની સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે બદલાતી નથી. દેહના જે ગુણધર્મો છે, તેમાં કોઈ પરિવર્તન આવતું નથી. દેહ તો જન્મ, જરા ને મૃત્યુને આધીન રહે છે. ભલભલા યોગીઓને પણ શરીરના રોગો, દુર્બળતા અને વૃદ્ધાવસ્થામાંથી પસાર થવું પડે છે. મૃત્યુને આધીન થઈને દેહનો ત્યાગ કરવો પડે છે. પૃથ્વી ઉપર દેહથી અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવો કોઈ જ દેહધારી મનુષ્ય જોવા મળતો નથી. મૃત્યુના અફર નિયમનો યોગી, સિધ્ધ કે સ્વયં અવતાર પુરુષ હોય તો તેમણે પણ સ્વીકાર કરવો પડે છે. માનવચેતનાની અત્યારની જે કક્ષા છે, તે જોતાં મૃત્યુ એ અનિવાર્ય છે. આશીર્વાદરૂપ છે.

આ સંદર્ભમાં એક પ્રતીકાત્મક વાર્તા છે: એક રાજાને અમર થવાની ઝંખના જાગી. કોઈએ સમાચાર આપ્યા કે વનમાં એક મહાત્મા તપ કરે છે, એમની પાસે અમર થવાની જડીબુટ્ટી છે. રાજા તે સાધુ મહાત્મા પાસે ગયો ને પ્રણામ કરી કહ્યું: ''મહારાજ મેં સાંભળ્યું છે કે આપની પાસે અમર થવાની જડીબુટ્ટી છે. મારે અમરતા પ્રાપ્ત કરવી છે. આપ કૃપા કરી મને એ આપો.'' સાધુએ કહ્યું: ''જડીબુટ્ટી તો મારી પાસે નથી, પણ હું એ માટેનો તને માર્ગ બતાવું છું. આ વન પાર કર્યા પછી એક તળાવ આવશે. એ તળાવના જળમાં અમૃતનાં બિંદુઓ રહેલાં છે. એ જળ તું પીશ એટલે અમર બની જઈશ.'' અમર થવાની ઝંખનામાં રાજા તળાવ પાસે જલદીથી પહોંચી ગયો. જળનો ખોબો ભરી પીવા જાય છે, ત્યાં તેને અવાજ સંભળાયો: ''હે મનુષ્ય, તું થોભી જા. પહેલાં મારી વાત સાંભળ. પછી તું પાણી પીજે.'' અવાજની દિશા તરફ રાજાએ જોયું તો તળાવમાં કેટલાય મગરો પડ્યા હતા. એમાંનો એક મગર મોઢું ઊંચું કરીને બોલી રહ્યો હતો: ''હે મનુષ્ય, તું આ પાણી પીશ તો જરૂર અમર બની જઈશ. પણ અમારી દશા જો. અમે સેંકડો વરસોથી આવા વૃદ્ધ અને જર્જરિત દેહ વેંઢારી રહ્યા છીએ. અમારો આમાંથી કોઈ જ છુટકારો નથી. અમારી જેમ રિબાવું હોય તો પાણી પીજે.''

રાજા પાણી પીધા વગર જ પાછો ફરી ગયો. મહાત્મા પાસે પાછો આવ્યો ને કહ્યું: ''મહારાજ, વૃદ્ધ અને જર્જરિત દેહ સાથેની અમરતા તો શાપરૂપ છે. મારે તો ચિર યૌવન વાળી અમરતા જોઈએ છે.'' રાજાની સામે જોઈને મહાત્માએ કહ્યું: 'એ પણ અઘરું નથી તળાવથી આગળ જતાં એક વન આવશે. એ છે યૌવનવન. તેની મધ્યમાં એક વૃક્ષ છે, એનું ફળ ખાઈશ એટલે યૌવનવાળી અમરતા મળશે. રાજા ખૂબ ઝડપથી ત્યાં પહોંચી ગયો. ત્યાં તેણે જોયું તો અનેક યુવાનો એકબીજાની સાથે મારામારી કરી રહ્યા હતા. રાજાએ તેમાંના એકને પૂછ્યું: ''તમે શા માટે લડો છો?'' યુવાને કહ્યું: ''આ મારા દાદા છે. આ મારા પિતા છે. દાદા એની

મિલકત છોડતા નથી. પિતા એમની મિલકત છોડતા નથી. તેઓ હવે મરવાના તો છે જ નહીં તો પછી આ બધું મને ક્યારે મળે? સંપત્તિ મેળવવા હું લડી રહ્યો છું.'' યૌવનવનમાં ચારે બાજુ થતી લડાઈને જોઈને રાજા ફળ ખાધા વગર જ પાછો ફરી ગયો અને મહાત્માનાં ચરણોમાં વંદન કરી બોલ્યો: ''મહારાજ, જર્જરિત, વૃદ્ધ, રોગી, દેહની અમરતા શાપરૂપ છે જ પણ યૌવન મળે તો પણ અમરતા શાપરૂપ જ છે દેહ ભલે યૌવન પ્રાપ્ત કરે પણ દેહને ચલાવનાર જે મન, પ્રાણ છે તે જો બદલાય નહીં તો એ અમરતા સુખ, શાંતિ ને આનંદ આપી શકે નહીં ઊલટું તેમાં તો વાસનાઓ, ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાઓ, આવેગો વધતાં જ રહે અને એનો કોઈ અંત જ ન આવે, ભગવાને મનુષ્યને અમરતા નથી આપી એ સાચું કર્યું છે.'' આ સાંભળી મહાત્માએ કહ્યું' ''વત્સ, તને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. અમરફળ ખાધા વગર તું પાછો ફર્યો તો શાશ્વત નરકાગારમાંથી બચી ગયો છે'' સાધુના આશીર્વાદ લઈ રાજા અમર થવાની ઝંખનામાંથી મુક્ત બની પાછો ફર્યો.

આ પ્રતીકાત્મક વાર્તા એ સ્પષ્ટ કરે છે કે માણસની અંદરનું કંઈ પણ બદલાયા વગર, એની નિમ્ન પ્રકૃતિ એવી ને એવી જ હોય તો અમરતા એ વરદાન નથી પણ શાપ છે. અત્યારની મનુષ્યની ચેતના મનોમય ચેતના છે. તે મનને આધીન છે. મન એ નિમ્ન પ્રકૃતિને વશ છે. અજ્ઞાન અને અહંકાર એ મનનાં લક્ષણો છે. આથી અત્યારની માનવપ્રકૃતિ જોતાં અમરતા શક્ય નથી. પણ એનો અર્થ એ નથી કે મનુષ્ય માટે અમરતાનો માર્ગ નથી. અત્યાર સુધી એ માર્ગ શોધાયો ન હતો, પરંતુ શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજીની સાધનાએ હવે મનુષ્ય જાતિ માટે એ માર્ગ શોધી આપ્યો છે. એ માર્ગ છે, અત્યારની મનુષ્યની ચેતનાનો દિવ્યચેતનામાં સંપૂર્ણ પરિવર્તનનો માર્ગ. જ્યારે મનુષ્યની ચેતના પૂરેપૂરી દિવ્યચેતનામાં પલટાઈ જશે ત્યારે મનુષ્ય દેહની પણ અમરતા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

અમરતાના આ માર્ગનું દ્વાર અત્યાર સુધી બંધ હતું કદાચ કોઈને એ જાણ નહોતી કે મનુષ્યના દેહનો આ માટીનો પિંડ પોતાની અંદર ભગવાનની પરમ જ્યોતિર્મય શક્તિને ગુપ્તપણે ધારણ કરી રહ્યો છે એ શક્તિને જો પ્રગટ કરવામાં આવે તો માટીનો પિંડ તેજપૂંજ બની જાય છે. અને પછી એનો બધા જ ગુણધર્મો બદલાઈ જાય છે. એવો દિવ્ય દેહ અત્યારના માનવ દેહમાં જે વિકૃતિઓ છે, તેનાથી પર બની જાય છે. એ જ્ઞાનનો આપણા ઋષિમુનિઓએ ક્યાંક ક્યાંક ગૂઢાર્થ રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ એ સાધના રૂપે દેહના દિવ્ય રૂપાંતરમાં હજુ સુધી પરિણમ્યું ન હતું. તેઓ એ જાણતા હતા કે પરમાત્માની પૂર્ણ ચેતના કે જેને તેઓ ઋતચેતના કે વિજ્ઞાનમય ચેતના તરીકે ગણતા હતા તે સઘળે વ્યાપ્ત છે, અને માનવે ત્યાં પહોંચવાનુ છે. પરંતુ એ પરમ ચેતના દ્વારા માનવનાં સઘળાં કરણો મન, પ્રાણ અને દેહને દિવ્ય બનાવવાનાં છે, અને એવાં દિવ્યકરણો વાળી માનવજાતિ એ જ માનવજાતિનું સાચું રૂપ હશે, ઉત્ક્રાંતિનું અંતિમ સોપાન હશે, એ વાત ઋષિમુનિઓએ કરી ન હતી. કદાચ તેઓ આ વિશે જાણતા પણ હશે, એમાંના ઘણાએ આ દિશામાં પ્રયત્ન પણ કર્યો હશે. પણ કાળના પ્રવાહમાં એ પ્રકારની સાધના લુપ્ત થઈ ગઈ હશે. આથી અધ્યાત્મમાર્ગના સઘળા સાધકો દેહને જડ પદાર્થ ગણીને, દેહના ગુણધર્મોને સ્વીકારીને આત્મપ્રાપ્તિ માટે મોક્ષની સાધના કરતા રહ્યા પરિણામે માનવદેહ બિચારો યુગોથી સાધનાના પ્રકાશથી વંચિત રહ્યો. અને તેથી નિમ્ન પ્રકૃતિને આધીન રહીને કાળના પ્રવાહમાં, જીવન અને મૃત્યુના ચકરાવામાં ઘૂમતો રહ્યો. હવે

શ્રીઅરવિંદ અને શ્રીમાતાજીએ માનવનાં અત્યારનાં કરણો - મન, પ્રાણ અને દેહને દિવ્ય બનાવવા માટેની સાધના કરી. આ સાધનામાં એમને નવી ચેતના - જેમને તેમણે નામ આપ્યું; અતિમનસ ચેતના - દ્વારા આ કરણોનાં દિવ્ય રૂપાંતરનો માર્ગ મળ્યો.

પરમાત્માની પૂર્ણશક્તિ એ જ અતિમનસ શક્તિ છે. શ્રી અરવિંદે આ ચેતનાને અતિમનસ નામ આપ્યું છે. તેના વિશે તેઓ કહે છે: "અતિમનસ એ કોઈ મહાજટિલ તત્ત્વ નથી. એ સ્વયંભૂ સીધેસીધી ઋત ચેતના છે. પોતાની મેળે જ કાર્યસાધક એવી સીધેસીધી શક્તિ છે." એ પરમાત્માની દિવ્ય ચેતના છે જે સ્વયં જ્ઞાન છે, પ્રકાશ છે, સત્ય છે, પૂર્ણ છે, અખંડ છે. શ્રીઅરવિંદે પોતાની સાધના દ્વારા આ ચેતનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, પરંતુ તેઓ આ સાક્ષાત્કાર સુધી અટકી ન રહ્યા નહીં. તેમણે આ ચેતનાને પોતાનાં મન, પ્રાણ અને સ્થૂળ શરીરની ભૂમિકા સુધી ઉતારીને તેને સક્રિય કરી, જેથી માનવજાતિને માટે દિવ્ય રૂપાંતરનો માર્ગ ખૂલ્યો.

સર્વપ્રથમ મુશ્કેલી એ હતી કે આ શરીર ફક્ત મન અને પ્રાણના હુકમોથી ટેવાયેલું છે. શરીર દિવ્યશક્તિ પ્રત્યે જરા પણ ખુલ્લું નથી. શ્રીમાતાજી મન અને પ્રાણને શરીરની જુલમગારો તરીકે વર્ણવે છે. તેઓ કહે છે કે: "મન પોતાના વિચારો દ્વારા અને પ્રાણ તેનાં સંવેદનો દ્વારા પીસ્યે જ જાય છે, પીસ્યે જ જાય છે પણ તે હાલ પૂરતાં સાધનો છે. ચેતનાની બીજી અવસ્થાઓ પણ આવશે."

બીજો અનુભવ શ્રીમાતાજીને એ થયો કે શરીર જે પદાર્થનું બનેલું છે, તે પદાર્થ એટલો વિશુદ્ધ કે પ્રકાશિત નથી કે પરમ ચેતનાને વિકૃત કર્યા વગર સીધેસીધી ધારણ કરી શકે. તેમાં પરમ ચેતના ઊતરે તો જડ પદાર્થની અશુદ્ધિ તેને વિકૃત રીતે ધારણ કરતાં રૂપાંતર થઈ શકતું નથી.

ત્રીજું, શ્રીમાતાજીને એ જણાયું કે જડ તત્ત્વ પોતે ભારોભાર અજ્ઞાનથી ભરેલું છે. તેમાં દૃઢેચ્છા નથી. પણ જડ તત્ત્વ અજ્ઞાન અસત્યરૂપ બની ગયું છે. તેમાં સત્ય વિશેનું સંપૂર્ણ અજ્ઞાન છે. શારીરિક વેદના ન ભોગવવી પડે, તે માટે શું

સમગ્ર વજન ત્યાં બેઠેલું છે. એ દેવો એમ કલ્પે છે કે, હવે ક્ષીણતા આવશે, આપત્તિ આવશે, આ વસ્તુને વિશુદ્ધ કરવી, એની સફાઈ કરવી અને વાતાવરણમાંથી તેને ફેંકી દેવી એ સહુથી વધારે કઠણ કામ છે. આ તો મિનિટે મિનિટ ચાલતી લડાઈ છે.''

પાંચમું, શ્રીમાતાજીએ એ અનુભવ્યું કે શરીરના કોષોમાં મનોમય ચેતના રહેલી છે. શ્રીઅરવિંદને પણ સાધના દરમિયાન આ અનુભવ થયો હતો. પણ તેઓ એમ માનતા હતા કે કોષોમાં વિખરાયેલું આ મન સંગઠિત થઈ શકે તેમ નથી, તેથી તેને અસ્તિત્વમાંથી ફેંકી દેવાનું રહે છે. પરંતુ શ્રીમાતાજીએ સાધના દરમિયાન એ અનુભવ્યું કે કોષોમાં વિખરાયેલી આ મનોમય ચેતના હવે સંગઠિત થઈ રહી છે. પણ હજુ તેણે પૂર્ણ આકાર ધારણ કર્યો નથી; શ્રીમાતાજીએ આને જડ તત્ત્વનું મન કહ્યું છે. કોષોનું મન કહ્યું છે. 'Mind of cells' જ્યારે આ મન તૈયાર થઈને અતિમનસ શક્તિને પોતાની અંદર પૂરેપૂરી ઉતારી લેશે, ત્યારે કોષો પોતે પ્રચંડ શક્તિરૂપ બની જશે. પછી તેના ક્ષય કે વિઘટનનો પ્રશ્ન નહીં રહે.

છઠ્ઠું, શ્રીમાતાજીએ આ સાધના દરમિયાન જડતત્ત્વના સાચા સ્વરૂપનો પણ અનુભવ કર્યો. તેમણે અનુભવ્યું કે જડતત્ત્વ જેવું દેખાય છે તેવું તે ભારેખમ કે જડ નથી. તેમણે શિષ્યને કહ્યું હતું: ''કોષોના પ્રદેશમાં જ્યારે તમે નીચે ઊતરો છો, ત્યારે કોષોનું જે બંધારણ છે, તે હલકું અને ઓછા વજનવાળું હોય તેવું લાગે છે. જડતત્ત્વનું ભારેખમપણું અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જડતત્ત્વ પાછું પ્રવાહી થવા લાગે છે. રાણઝણતું થવા લાગે છે. ભારેખમપણું, જાડાઈ, જડતા, સ્થિરતા આ બધા જડ તત્ત્વના મૂળભૂત ગુણધર્મો નથી. એ બધા તો તેમનામાં ઉમેરવામાં આવેલા છે. હવે તો વૈજ્ઞાનિકોએ પણ સાબિત કર્યું છે કે જડતત્ત્વના પેટાળમાં પ્રચંડ અગ્નિમય શક્તિ રહેલી છે. આજથી લગભગ પાંચ દાયકા પહેલાં કોષોની સાધના દરમિયાન શ્રીમાતાજીને થયેલા તેના બંધારણના અનુભવો વિશે તેમણે જે કહેલું તેને આજે ડૉક્ટરો અને જીવવિજ્ઞાનીઓ પણ સમર્થન આપી રહ્યા છે.

અમેરિકામાં અધ્યાત્મવિદ્યા અને શરીરવિજ્ઞાનનો સમન્વય કરી પોતાનાં પુસ્તકો અને પ્રવચનો દ્વારા નવું દર્શન આપનાર ડૉ. દીપક ચોપરા પણ શ્રીમાતાજીએ કહેલા કોષોના બંધારણને સમર્થન આપે છે. તેમણે 'એઈજલેસ બોડી' અને 'ટાઈમલેસ માઈન્ડ' વિશે જે વાત કરી છે, તેમાં તેમણે દેહને ઊર્જારૂપ ગણ્યો છે. તેમણે કહ્યું છે, જેને આપણે જડતત્ત્વ કહીએ છીએ તે ૯૯,૯૯૯ ટકા અવકાશનું બનેલું છે બે ઇલેક્ટ્રૉન વચ્ચેનો વિસ્તાર, બે નિહારિકાઓ વચ્ચેનો વિસ્તાર જેવડો છે. જો આપણે પદાર્થ અને ઊર્જાની રચનાઓમાં ઊંડા ઊતરીએ તો આપણે વિશ્વના મૂળ પાસે પહોંચી જઈએ છીએ કે દેહને પ્રવાહી, સ્થિતિસ્થાપક, ઊર્જાસભર અને અનંત ગણવો જોઈએ. શ્રીમાતાજીએ પચાસ વર્ષ પહેલાં જે અનુભવ્યું તે હવે વૈજ્ઞાનિકો પણ અનુભવી રહ્યા છે, વૈજ્ઞાનિકો હવે જડતત્ત્વના મૂળસ્વરૂપ વિશે ઊંડું સંશોધન કરી રહ્યા છે, અને કોષોનો ક્ષય અને ઘસારો કેવી રીતે અટકાવી શકાય તે માટે અનેક પ્રયોગો કરી રહ્યા છે. અંતે તો આ પ્રયોગોની સફળતા માટે વિજ્ઞાને પરમ ચેતનાનું અવલંબન લેવું જ પડશે.

શ્રીમાતાજીએ મન અને પ્રાણની દખલ વગર અતિમનસ શક્તિને પોતાના દેહમાં સીધેસીધી ઉતારી હતી. તે સમયે કેવી અનુભૂતિ થાય? એ વિશે શિષ્યે પૂછેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે: ''તે એવી અદ્ભુત ક્ષણો હતી કે તેના જેવી સુંદર વસ્તુ મેં બીજી કોઈ જોઈ

નથી. આ અવસ્થા કેટલાક કલાક ચાલી હતી. એના જેવું સુખ આ શરીરને તે એકાણું વર્ષ સુધી પૃથ્વી ઉપર રહ્યું છે, પણ તેણે કદી અનુભવ્યું નથી. મુક્તિ, પરમશક્તિ, કોઈ મર્યાદા નહીં, કશું જ અશક્ય નહીં. બધાં જ શરીરો એ પોતે હતું ત્યાં કોઈ ભેદ નહોતો. ફરવા નીકળેલી ચેતનાની તે એકમાત્ર લીલા જ હતી.'' આ અતિમનસ શક્તિ કેવી છે, તેના વિશે પણ શ્રીમાતાજીએ કહ્યું હતું: ''આ શક્તિ એક પ્રચંડ શક્તિ છે. તે સુવર્ણમય છે. પ્રચંડ અને સઘન હોવા છતાં તે ભૌતિક નથી. તે સીધેસીધી કાર્ય કરે છે. તે કરુણાથી સભર છે. નમ્રતાથી સભર છે. આનંદમય શક્તિ છે.''

આ શક્તિ જો શરીરમાં કાર્ય કરતી થાય તો શરીરનું અક્કડપણું અને જડતા ચાલ્યાં જાય છે. તેમાં અસાધારણ લચીલાપણું અને મુલાયમતા આવે છે. આવા શરીરની શક્તિ અનેકગણી વધી જાય છે. આ જ વસ્તુ જીવન લંબાવવાની શક્તિ મેળવી આપશે.''

આ સ્થિતિમાં શરીરને મનના કોઈ કાયદાઓ કે નિયમો લાગુ પડતા નથી. પ્રકૃતિના નિયમો, કાયદાઓ, ટેવો બધું જ ઓગળી જાય છે. છતાં તેમાં એક નિયમિત લય જળવાય છે. તેનાથી કાર્ય સહેલું બને છે. શરીર દિવ્યશક્તિને જ સીધું અનુસરતું હોય છે. તેથી તે જુદા જ પ્રકારનું, શક્તિથી સભર બની જાય છે. પછી તે વૈશ્વિક શક્તિઓમાંથી સીધેસીધી શક્તિઓ મેળવી શકે છે. આથી તેને શક્તિ મેળવવા ખોરાકની જરૂર પડશે નહીં. દિવ્યશક્તિને તો ક્ષય નથી, મૃત્યુ નથી, આથી આવા શરીરને ઘસારો નહીં લાગે. કોષોનો નાશ પણ થશે નહીં. પરિણામે શરીરને પડેલી મૃત્યુની ટેવ નહીં રહે. પણ આત્મા પોતાની ઇચ્છાથી, કોષોનું વિસર્જન કરી પોતાનું સ્વરૂપ ઓગાળી દેશે. જ્યારે તેને એમ જણાય કે હવે આ કાર્ય પૂરું થયું છે ત્યારે તે સ્વેચ્છાએ કોષોનું વિઘટન કરી દેશે. પણ એ અત્યારે મૃત્યુનો જે અફર નિયમ છે, તેવું નહીં હોય.

પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે આવું દિવ્ય શરીર ક્યારે બનશે? શ્રીમાતાજી કહે છે કે મૃત્યુથી પર રહેલા શરીરની શક્યતા ભવિષ્યમાં-સિદ્ધ થશે. હાલ પૂરતું એ શક્ય નથી. અત્યારના શરીરના બંધારણ જોતાં એના એ સ્વરૂપમાં મૃત્યુમુક્ત જીવનની શક્યતા નથી. એ માટે તો શરીરે પૂરું બદલાઈ જવું જોઈએ. શરીરનું પૂરેપૂરું બદલાવું બહુ જ મુશ્કેલ છે. અશક્ય નથી પણ ખૂબ જહેમત માગી લે તેવું કામ છે. કેમ કે આપણા જ્ઞાનતંતુઓ શક્તિની ફેરબદલીની ક્રિયા સહી શકતાં નથી. તેઓ સભાન સંકલ્પશક્તિથી જ કામ કરવાને ટેવાયેલાં છે. એ શક્તિ અટકી જાય અને અતિમનસ શક્તિ કામ કરવા લાગે ત્યારે તેઓ ગાંડા બની જાય છે. ઉપરાંત શરીર જે નિમ્ન શક્તિઓથી ચાલી રહ્યું છે, તે નિમ્ન શક્તિઓ ચાલી જાય અને નવી શક્તિ શરીરમાં ઊતરે ત્યાં સુધીમાં એક ખાલી ગાળો આવે છે. તેમાં શરીર પડી જાય છે, તે મૂર્છા અનુભવે છે. તે ઉપરાંત એ સમયે શરીરમાં ઘણું બધું બનવાની શક્યતા રહે છે. નિમ્ન શક્તિથી ચાલતાં જ્ઞાનતંતુઓને દિવ્યશક્તિ દ્વારા કામ કેવી રીતે કરવું તેની ખબર પડતી નથી. તેઓ દિવ્યશક્તિ સાથે પૂરેપૂરું અનુકૂલન સાધી લે, ત્યાં સુધીનો કટોકટીભર્યો સમયગાળો પસાર કરવાનો રહે છે. આ ઉપરાંત પણ કોષો ભૌતિક સ્તરે અવચેતનાની નજીક છે, દિવ્યશક્તિ તેમાં ઊતરે ત્યારે કોષોની પ્રતિક્રિયા થાય છે, તેથી દેહમાં પીડા થાય છે. શ્રીમાતાજીને આ સઘળી પ્રતિક્રિયાનો પોતાના દેહમાં અનુભવ કરવો પડ્યો હતો, શારીરિક ચેતનાની જડતાનો પણ તેમને પ્રચંડ સામનો કરવો પડ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે: ''હું મારી બધી જ રાતો એ જોવામાં ગાળું છું. શક્તિ નીચે ને નીચે જઈ રહી

છે. પણ માનવ અચેતન બૂમ પાડી ઊઠે છે કે: 'ઓહ હમણાં નહીં. હમણાં નહીં. આટલી ઝડપથી નહીં.' '' નવી શક્તિને સ્વીકારવા માટે શારીરિક ચેતના તૈયાર નથી.

આ ઉપરાંત પણ શારીરિક ચેતનામાં વ્યાપેલો ભય પણ રૂપાંતરમાં અવરોધ ઊભો કરે છે. નવી શક્તિ જડતત્ત્વને હચમચાવી રહી છે. તેથી સામાન્ય ચેતનામાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તે વ્યાકુળ બની જાય છે. આ સમયે સંપૂર્ણ સમતા અને સ્થિરતા જાળવવાં જરૂરી બને છે.

શરીરના દિવ્ય રૂપાંતર માટે શ્રીમાતાજીએ ત્રણ આવશ્યક શરતો ગણાવી છે. તેમાં પ્રથમ એ છે કે વચગાળાનો કટોકટીભર્યો સમય પસાર કરવા માટે ચેતનાની આંતરિક સ્થિતિ શાંત, સ્થિર, અભીપ્સાપૂર્ણ અને શ્રદ્ધાથી ભરેલી હોવી જોઈએ. કોષોની અંદર નવી શક્તિને ધારણ કરવાની અભીપ્સા સતત ટકી રહેવી જોઈએ. બીજી બાબત અવિચલ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. શરીર કટોકટીમાંથી પસાર થઈ જ જશે, એવી અચળ શ્રદ્ધા જરૂરી છે.

ત્રીજી બાબત : અખૂટ સહનશક્તિ જરૂરી છે. શ્રીમાતાજી કહે છે કે "તમે રિબાતાં હો, તમે થાકી ગયાં હો, તો પણ તમારે સહી લેવાનું છે. ટકી રહેવાનું છે." કેમ કે જો શરીર ખલાસ થઈ જાય તો શરીરમાં રહેલી તમામ સાધનાઓ પણ ખલાસ થઈ જાય છે. એટલે ગમે તે પરિસ્થિતિ સર્જાય તો પણ શરીર ટકવું જોઈએ. શ્રીમાતાજી કહે છે. કે શરીરમાં અદ્ભુત સહનશક્તિ રહેલી છે. તેને કેળવવામાં આવે તો કટોકટીનો કાળ સહેલાઈથી પસાર કરી શકાય છે.

આ રૂપાંતર કેવી રીતે કરવું? એ માટેનો રસ્તો બતાવતાં શ્રીમાતાજી કહે છે કે: "પરમ ચેતનાનો સંપર્ક કરવો, તેની સાથે તદ્રૂપ થવું અને પછી રાહ જોવી." કેમ કે આ કાર્ય મનુષ્યની શક્તિ દ્વારા થઈ શકે તેમ નથી. ભગવાનની શક્તિ દ્વારા જ કાર્ય થઈ શકે. આ માટે પરમ શક્તિ સાથે તદ્રૂપ થવું એ પ્રથમ ક્રિયા છે. પછી તો એ શક્તિ પોતે જ રૂપાંતરનું કાર્ય હાથ ધરે છે.

બીજું, શરીરના કોષોમાં પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ જાગ્રત કરવાનો છે. જો કોષો એક વાર પ્રભુને પ્રેમ કરતા થઈ જાય તો પછી હંમેશાં એ જ સ્થિતિ રહે છે. એ કદી બદલાતી નથી. શ્રીમાતાજી કહે છે કે શરીરની બાબતમાં તો એવું છે કે શરીર એક વાર એક વસ્તુ શીખી લે, પછી તે કદી ભૂલતું નથી ને તે અટક્યા વગર ચાલુ રાખે છે.

ત્રીજું, આ માટે અહંકારનું સંપૂર્ણ વિસર્જન કરવાનુ રહે છે. સ્થૂળમાં કે સૂક્ષ્મમાં જો જરા સરખો પણ અહંકાર હોય તો પછી પરમ ચેતના સાથેનો સંપર્ક બની આવતો નથી અને આ રૂપાંતર થઈ શકતું નથી. અહંકારનો સંપૂર્ણ વિલય અને આત્મસાક્ષાત્કાર એ રૂપાંતરનું પ્રથમ પગથિયું છે. કેમ કે આમાં ફક્ત મન અને પ્રાણને જ નહીં પણ શરીરનેય દિવ્ય બનાવવાનું છે.

શ્રીમાતાજી કહે છે કે: "પોતાનાં મન અને પ્રાણ દિવ્ય બને એવી સાધના તો અધ્યાત્મ જગતમાં સદીઓથી થતી આવી છે. એ તો હવે ચવાઈ ચવાઈને કૂચો બની ગયેલી છે. હવે તો શરીર જાગ્યું છે. શરીરે દિવ્ય બનવાની અભીપ્સા સેવી છે. અને આ તદ્દન નવી જ વાત છે. એના એક એક કોષમાંથી પુકાર ઊઠ્યો છે દિવ્ય બનવાનો, - આ તદ્દન નવી જ વાત છે."

શરીર જ્યારે પૂરેપૂરું દિવ્ય બની જશે ત્યારે તે શરીર અત્યારના માનવશરીર કરતાં જુદા જ પ્રકારનું હશે. જેમ પ્રાણની શક્તિથી ચાલતાં પ્રાણીઓનાં શરીર, મનની શક્તિથી ચાલતા મનુષ્ય કરતાં જુદા જ પ્રકારનું છે. એમ અતિમનસ શક્તિથી ચાલતાં અતિમાનવોનું શરીર પણ માનવ શરીર કરતાં જુદું જ હશે એ શરીરનું પ્રાપ્ય જ જુદું હશે. અને સાથે આકાર પણ.

શ્રીમાતાજીએ દિવ્ય શરીરનાં ચાર લક્ષણો બતાવ્યાં છે. એક તો તે હળવું હશે. અત્યારના શરીરમાં જે જડતા, તમસ, અચેતના અને વજન રહેલાં છે, તે તેનામાં નહીં હોય, તે હવા ઉપર ઊડી રહ્યું હોય તેવું લાગશે.

બીજું, તે ખૂબ સ્થિતિસ્થાપક હશે. તેની અંદર રહેલી પૂર્ણ ચેતના પોતે જ શરીરની અકડાઈને દૂર કરી દેશે. શરીર કોઈ પણ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બની શકશે.

ત્રીજું, દિવ્ય શરીર નમનીય અને મુલાયમ હશે. તેનામાં ખૂબ જ લચીલાપણું હશે. તેની નમનીયતાને લઈને વિરોધી શક્તિઓ નિર્બળ બની જશે. તેના ઉપર એક ઘસરકોય નહીં કરી શકે.

ચોથું, એ શરીર તેજોમય હશે. તેનો પ્રત્યેક કોષ દિવ્યશક્તિને ધારણ કરતો હોઈને તે પ્રચંડ શક્તિ ધરાવતો હશે અને તેજોમય હશે. આવા શરીરને નથી ક્ષય કે નથી મૃત્યુ. આવું દિવ્ય શરીર ઉત્ક્રાંતિનું અંતિમ સોપાન છે. મનુષ્ય એ હજુ વચગાળાનું પ્રાણી છે. તેણે હજુ વિકાસ પામતાં પામતાં પૂર્ણમાનવ બનવાનું છે. અને તેની નિમ્ન પ્રકૃતિને દિવ્ય પ્રકૃતિમાં પલટાવવાની છે. જ્યારે મનુષ્યની પ્રકૃતિ પૂરેપૂરી દિવ્ય પ્રકૃતિ બની ગઈ હશે, ત્યારે તે આપોઆપ અમરતા પ્રાપ્ત કરશે. શ્રીમાતાજી કહે છે કે: ''અમરત્વ એ લક્ષ્ય નથી. તેમ તે સાધન પણ નથી. તે સત્યરૂપ જીવન જીવવાની વાસ્તવિકતામાંથી કુદરતી રીતે જ પ્રભાવ પામશે.'' એટલે કે મનુષ્ય સત્યરૂપ ભગવાનમાં જ જીવન જીવતો હશે, ભગવાનની દિવ્ય પ્રકૃતિને ધારણ કરતો હશે; એવા જીવનને મૃત્યુ નહીં હોય. પ્રશ્ન મૃત્યુનો કે અમરતાનો નથી, પણ પ્રશ્ન સાચી ચેતનામાં, પરમાત્માની પૂર્ણ ચેતનામાં જીવવાનો છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય આ પૂર્ણચેતનામાં જીવન જીવતો નહીં થાય ત્યાં સુધી તેણે મૃત્યુના દ્વારમાંથી પસાર થવાનું જ રહે છે.

પરંતુ હવે શ્રીમાતાજીની સાધનાથી દેહના દિવ્ય રૂપાંતરનો માર્ગ તૈયાર થઈ ગયો છે. એ સંદર્ભમાં માતાજીએ કહ્યું હતું: ''એ ક્યારે થશે, એની મને ખબર નથી, રસ્તો કેટલો લાંબો છે, તેની પણ ખબર નથી, પણ એ રસ્તો તૈયાર થઈ ગયો છે.'' શ્રીમાતાજીએ શ્રીઅરવિંદના દેહત્યાગ બાદ ત્રેવીસ વર્ષ સુધી એકધારી સાધના કરી જડતત્ત્વને મુલાયમ કર્યું. કોષોમાં દિવ્ય અભીપ્સા જાગ્રત કરી. કોષોના મનને સંગઠિત કર્યું, તેઓ દિવ્યપ્રકાશને ઝીલી શકે તેવા કર્યા—અતિમનસ શક્તિને તેમાં સક્રિય કરી, દેહના દિવ્ય રૂપાંતરનો - અમરતાનો માર્ગ માનવજાતિને માટે તૈયાર કરી આપ્યો. હવે પૃથ્વી ઉપરનું બીજું કોઈ પણ શરીર દિવ્ય રૂપાંતરની સાધના કરે તો તેને શ્રીમાતાજીને સહેવી પડેલી કોઈ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો નહીં પડે તેવો આ સાધનાનો માર્ગ શ્રીમાતાજીએ તૈયાર કરી આપ્યો છે. તે માટે માનવજાતિ સદાકાળ તેમની ઋણી રહેશે.

અમે માનીએ છીએ કે ભારતે ઉન્નત થવા માટે પડકારો ઝીલવાની નહીં, પરંતુ પડકારો ફેંકવાની વૃત્તિ અને શક્તિ કેળવવી જોઈશે. એણે જાણી લેવું જોઈએ કે કોઈ કર્મની અંદર ખેંચાવાને બદલે કર્મનું સૂત્ર હાથમાં પણ લઈ શકાય છે, અને માત્ર પોતાના ગઢનું રક્ષણ કરવાને બદલે દુશ્મનના ગઢ ઉપર આક્રમણ પણ કરી શકાય છે. ભારતને હાલના તબક્કે જેની ખાસ જરૂર છે તે આક્રમક સદ્ગુણોની, ઉન્નત આદર્શપરાયણતાની અને હિંમતભરી સર્જનશીલતાની તથા નિર્ભય પ્રતિકારની. તામસિક નિષ્ક્રિયતા તો આપણી પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં છે. આપણને હવે જરૂર છે એક જુદી તાલીમ લેવાની, એક જુદો મિજાજ કેળવવાની. આપણે સર્વપ્રથમ હિંમતથી આગળ વધતાં શીખવું જોઈએ.

— શ્રી અરવિંદ

ચરિત્ર

માતા કસ્તૂરબા : આત્મવિલોપનની મૂક મૂર્તિ

નીલમ પરીખ

બા – કસ્તૂરબા નિરક્ષર; બાપુ – ગાંધીજી બૅરિસ્ટર; બા – દેશી; બાપુ – વિલાયતની હવા ખાઈ આવેલા; બાપુ – મહાવિચક્ષણ; બા – સાદાં, સરળ ને ભોળાં; બાપુ – સત્યનિષ્ઠ; બા – આખાબોલાં, છતાં એમનું જીવન આદર્શની આટલી ઊંચાઈએ શી રીતે પહોંચ્યું? બંને વચ્ચેનું અંતર ભરી દેનાર કયો ગુણ હતો જે એમના જીવનને દીપાવી ગયો? એ ગુણ તે બાનું સંપૂર્ણ સમર્પણ-આત્મવિલોપન.ભારતની સ્વતંત્રતાનાં પચાસ વરસની ઉજવણી ટાણે આપણે બાપુની પુણ્યતિથિના પચાસ વરસ ઊજવીએ છીએ ત્યારે બાની પુણ્યતિથિને ચોપન વરસ પૂરાં થાય છે અને એમના જીવનની સમાપ્તિ તા. ૨૨-૨-૧૯૪૪ ને મહાશિવરાત્રિના દિવસ થઈ એ પણ એક અનોખો શુભસંયોગ છે. બામાં સમર્પણભાવ પ્રથમથી જ આવ્યો ન હતો તેઓ ઝઘડતાં, બંડ પણ કરતાં, છતાં સમજ વિકસતી ગઈ તેમ તેમ સમર્પણ પૂર્ણતાએ પહોંચવા માંડ્યું.

પૂ. કસ્તૂરબાની જીવનસિદ્ધિ કયા કારણને લઈને હતી તે વિશે બાપુ પોતે જ કહે છે: "બાનો ભારે ગુણ કેવળ સ્વેચ્છાએ મારામા સમાઈ જવાનો હતો. એ કાંઈ મારી ખેંચથી નહોતું બન્યું પણ બામાં જ એ ગુણ સમય આવ્યે ખીલી નીકળ્યો. હું નહોતો જાણતો કે આ ગુણ બામાં છુપાયેલો હતો. મારા પ્રથમ કાળના અનુભવ પ્રમાણે બા બહુ હઠીલી હતી. હું દબાણ કરું તોય તે પોતાનું ધાર્યું કરતી તેથી અમારી વચ્ચે ક્ષણિક કે લાંબી કડવાશેય રહેતી. પણ મારું જાહેરજીવન જેમ ઉજ્જ્વળ થતું ગયું તેમ બા ખીલતી ગઈ અને પુખ્ત વિચારે મારામાં એટલે મારા કામમાં સમાતી ગઈ.

"બામાં આ ગુણ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો તેનું કારણ અમારું બ્રહ્મચર્ય હતું. આરંભમાં બાને એની ગતાગમ પણ નહોતી મેં વિચાર્યું અને બાએ એ ઊંચકી લીધું ને પોતાનું કરી મૂક્યું. પરિણામે અમારો સબંધ સાચા મિત્રનો થયો. તેણે મિત્ર થવા છતાં સ્ત્રી તરીકે અને પત્ની તરીકે પોતાનો ધર્મ મારા કાર્યમાં સમાઈ જવામાં જ માન્યો."

ભણવાનો ઉત્સાહ

બા ઓછું ભણેલાં ગણાય અને રાજકાજનાં અણજાણ ગણાય. પણ છાપાં દ્વારા તેમ જ વાતોચીતો મારફત બા દેશની ચાલુ પરિસ્થિતિનો સારો પરિચય રાખતા 'વંદે માતરમ્', 'ગુજરાત સમાચાર' તો વાંચે જ, પણ દર અઠવાડિયે આવતું 'હરિજન બંધુ' તો શરૂથી અંત સુધી ધ્યાનથી વાંચી જુદા જુદા કાર્યક્રમો વિશે બાપુના વિચારો જાણી લ.

બા નાનપણમાં ન ભણી શક્યાં. પણ પછી તો એમને ભણવાનો બહુ રસ લાગ્યો હતો. એકાદ કલાક તો કોઈની ને કોઈની પાસે બેસીને બા કાંઈ કાંઈ શીખતાં. જે કાંઈ શીખવા મળે તે ખૂબ શ્રદ્ધાથી શીખતાં, વિદ્યાર્થીની માફક શીખવા બેસતાં. નાના વિદ્યાર્થીઓ 'લેસન' કરે તેની માફક પોતે પણ બીજે દિવસે લખી લાવે ગમે તેટલી ભૂલો થઈ હોય તોય કંટાળ્યા વિના સુધારીને ફરી ફરી લખતાં!

વળી નિયમિત રેંટિયા પર ૪૦૦થી ૫૦૦ તાર

પણ કાંતતાં. આશ્રમમાં પ્રાર્થના પછી દરેકે કેટલું કાંત્યું તે નોંધાય તેમાં બા વધારે સૂતર કાંતવાવાળાની પંક્તિમાં હતાં!

ગરીબોનાં બા

૧૯૪૧માં બા મરોલી ગયાં હતાં. ત્યાંથી સેવાગ્રામ આવવાનાં હતાં. બધાં બાની ખૂબ જ રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. એક બહેન તો બાને મળવા માટે જ ખાસ રોકાયાં હતાં. સવારની ગાડી ગઈ, બા ન આવ્યાં. સાંજે મુંબઈથી ગાડી આવવાની હતી. પેલી બહેને બાપુને પૂછ્યું: ''બા અત્યારે તો આવશે ને?''

બાપુ કહે: ''જો બા, પૈસાદારોનાં બા હશે તો અત્યારે આવશે અને ગરીબોનાં બા હશે તો સુરત થઈ 'ટાપ્ટીવેલી'માં સવારે આવશે.'' અને ખરેખર બા બીજે દિવસે સવારે ટાપ્ટીવેલીમાં જ આવ્યાં અને પોતે ગરીબોનાં બા છે એ આપમેળે સિદ્ધ થઈ ગયું!!

વાત્સલ્ય ને વ્યવહાર

બાને પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓ અને પુત્ર-પૌત્રો તરફ ખૂબ જ પ્રેમ હતો. બા-બાપુએ તો પોતાનું જીવન આશ્રમને સોંપી દીધું હતું એટલે આશ્રમ જ એમનું ઘર હતું. બા કોઈક વાર કોઈ દીકરાને ઘેર જતાં ખરાં પણ તરત જ પાછાં આવી જતાં. આશ્રમ તો સાર્વજનિક પૈસાથી ચાલે ત્યારે છોકરાઓને પોતાની પાસે થોડા દિવસ બોલાવવા હોય તો શું કરવું? બાપુએ રસ્તો કાઢ્યો – છોકરાંઓ આવે, રહે અને આશ્રમમાંથી કોઈની સેવા લે એનું ખર્ચ આશ્રમને આપી દે. બાને આ વાત કેટલી દુઃખદ લાગી હશે તે સહેજે કલ્પી શકાય એમ છે. દાદા-દાદીને ઘેર તો છોકરાં લહેર કરવા જાય અને છોકરાંને જોઈને તેઓ ઓછાં ઓછાં થાય. પણ આ દાદા તો છોકરાને એક ટંક મફત જમાડે પણ નહીં! બાને ધન્ય છે કે એમણે બાપુની આ વાત પણ મંજૂર રાખી લીધી. છોકરાઓ જવાના હોય ત્યારે બા પોતે જ આશ્રમ-વ્યવસ્થાપકને કહી દેતાં કે, જુઓ! આ લોકો હવે જવાનાં છે. એમનું જે કંઈ ખર્ચ થયું હોય એનું બિલ એમને આપી દેજો!

વિશ્વભાષા અને ભાંગીતૂટી અંગ્રેજી

દક્ષિણ આફ્રિકાના ઘરમાં જર્મન અને અંગ્રેજો, ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો પણ અવારનવાર રહેતા. વિદેશી ભાષામાં વ્યવહાર કરી શકાય તે માટે બાપુએ બાને કેટલાક શબ્દો શીખવી રાખ્યા હતા. તેઓ 'બાથ', 'બ્રેકફાસ્ટ' બોલે એટલે સૌ તે પ્રમાણે કરે. નાહવા જાય, નાસ્તો કરે અને જમે! બાનું શબ્દભંડોળ વધતું ગયું તેમ તેમ પરસ્પર થતી વાતચીત બા સમજતાં ગયાં અને પ્રસંગ પડ્યે મમરો મૂકી મર્મ માણતાં થયાં.

૧૯૨૨થી ૧૯૨૪ દરમિયાન યરવડા જેલમાં એક કેદી માટે ખોરાક અંગે કંઈક માગણી બાપુએ કરી. જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એનો અસ્વીકાર કર્યો એટલે બાપુએ કેવળ દૂધ પર રહેવાનું નક્કી કર્યું. એથી એક માસમાં તો બાપુનું વજન ખાસ્સું ઘટી ગયું! બા બીજાં સ્વજનો સાથે એમને અવારનવાર મળવા જતાં. પણ આ અંગે કશી વાત નહીં કરેલી. એક વાર બાને મળીને પાછાં ફરતાં દાદર ચઢતાં બાપુના પગ લથડ્યા. બાએ એનું કારણ પૂછ્યું તો બાપુએ કમને પોતાની માત્ર દૂધ પર રહેવાની વાત કરી. પછી તો બધાંના આગ્રહથી બાપુએ ફળ લેવાનું શરૂ કર્યું. આ જોઈ યરવડાના જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બાને કહે: ''મિ. ગાંધી આ બધું કરે છે તેમાં મારો વાંક નથી.''

બા કહે: "Yes, Yes. I Know my husband. He always mischief." ''મારા

પતિને હું ઓળખું છું. તેઓ કદી જંપીને બેસે એવા નથી. તેમને રોજ કાંઈ ને કાંઈ તોફાન જ સૂઝે છે!''

આમ, બાએ પોતાના ભાંગ્યાતૂટ્યા અંગ્રેજીમાં બાપુના આખા ચારિત્ર્યનું નિરૂપણ કરી નાખ્યું! આખા જીવનચરિત્રનો સાર આપી દીધો!

ગાંધીજી ઉપર અસર કરનાર સ્ત્રીઓમાં બાનું સ્થાન અનોખું જ છે. ''દુનિયામાંની બીજી કોઈ પણ સ્ત્રી કરતાં મારી પત્ની મારા ઉપર વધારે અસર કરે છે.'' પતિ-પત્ની જીવનરથનાં બે ચક્ર જેવાં ગણાય છે. બા-બાપુની બાબતમાં એક ચક્રની હદથી બીજાની ગતિ કદી ખોટકાઈ નહોતી. હંમેશ અનુકૂળતા જ સાંપડી હતી. યરવડા જેલમાં બાનું મૃત્યુ એ બાએ પોતા તરફથી બાપુને કરેલું છેલ્લું અર્પણ! બાનું મૃત્યુ આઘાતકર હોવા છતાં, બાના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં પરમ સાર્થકતાભર્યું લાગે છે.

માટીની પૂતળી નહીં પણ બા

બાના આત્મવિકાસમાં બાપુએ હૃદય રેડ્યું છે. એક પત્રમાં બાને લખે છે: ''તેં લખ્યું, મેં તારા માથા ઉપર જતાં હાથ પણ ન મૂક્યો. મોટર ચાલી ને મને પણ લાગ્યું. પણ તું દૂર હતી. હવે તને બહારની નિશાની જોઈએ કે? એમ કેમ માની બેસે છે કે હું બહાર નથી દેખાડતો તેથી મારો પ્રેમ સુકાઈ ગયો છે? હું તો તને કહું છું કે મારો પ્રેમ વધ્યો છે ને વધતો જાય છે. પૂર્વે ઓછો હતો એમ નહીં, પણ જે હતો તે જોઈ વધારે નિર્મળ થતો જાય છે. હું તને કેવળ માટીની પૂતળી નથી માનતો...''

પોતાને 'ઘાતકી પતિ' તરીકે ઓળખાવતા બાપુની કુસુમ કોમળતાનું આ ઉદાહરણ છે.

બા-બાપુનો જે સંબંધ હતા તે અવર્ણનીય કહેવાય. આપણે ત્યાં શાસ્ત્રકારોએ પતિ-પત્નીના વિવાહ વખતે એક વિધિ બનાવી છે, વસિષ્ઠ-અરુંધતીનું દર્શન કરવાનું. સપ્તર્ષિના તારાઓમાં બાકીના છ ઋષિઓની પત્નીઓ એમની સાથે નથી પણ વસિષ્ઠ અને અરુંધતી બંને સાથે જ રહે છે. એમનાં દર્શન પતિ-પત્નીને કરાવીને કહે છે કે, તમારું જીવન નિર્મળ, અનુશાસિત અને એકબીજાને ન છોડવાવાળું બનો. અ-રુંધતી એટલે પતિના માર્ગમાં રોધ-અવરોધ ન કરનારી. પતિ ઊંચે ચઢવા માગે છે તો તે પણ ઊંચે ચઢવાવાળી હોય. બાપુ જેલમાં જાય તો બા પણ જેલમાં જાય; બાપુ સત્યાગ્રહ કરે તો બા પણ સત્યાગ્રહ કરે. બાપુ જે કંઈ પણ કરે તેમાં બાનો સાથ હોય જ. એમણે કદી એમનાં સારાં કામોમાં અટકાવ્યા નથી.

વસિષ્ઠ-અરુંધતીનો આદર્શ બહુ ઓછા લોકોના જીવનમાં દેખાય છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસે પત્ની શારદાદેવીને પાટલા પર બેસાડી, ફૂલ ચડાવી, આરતી કરી ને પ્રણામ કરી કહ્યું ''આજથી તમે મારા માતા છો. તમે ભગવતી દેવી છો'' – ત્યારથી તેઓ શારદામાતા બની ગયાં. બાપુએ ફૂલ વગેરે ન ચઢાવ્યાં પણ એમણે એમને 'બા' નામ આપ્યું. બાનો અર્થ જ માતા થાય છે. બાપુએ બાને માતા માની હતી. પત્નીની સાથે માતા માની વ્યવહાર કરવો બહુ મોટો આદર્શ છે!

બાએ મોટી સભાઓ ગજાવી નથી કે નથી કદી ઉદ્ધારની લાંબી-ચોડી વાતો કરી. પણ ગાંધીજી સાથે રહી મહાન તપ કર્યું છે. બાપુ સાથે રહેવું એ તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવું હતું. બા જેવી સરળ સ્ત્રીએ અનેક કડવા ઘૂંટડા પીધા છે. સત્યના પૂજારી પાસે પહેલાં ઝેર આવે છે. ઝેર પીધા વગર અમૃત મળતું નથી. અનેક સાધનાને અંતે તપ અને ત્યાગની સીમાએ પહોંચી બાએ આત્મવિલોપનની શક્તિ કેળવેલી.

ત્યાગ ભૂષણ બન્યું

દક્ષિણ આફ્રિકાની છેલ્લી વિદાય વખતે બાનાં ચરણોમાં હીરા-માણેક-મોતી મુકાયેલાં. બાએ તેનો અંગત માલિકી તરીકે સ્વીકાર કર્યો. બાપુને એ સત્યની વિરુદ્ધ લાગ્યું. પ્રજાની વસ્તુઓ, પ્રજાની ભેટ જાહેર સેવકથી ન રાખી શકાય એવા નિર્ણય પર આવ્યા. બાને તો આ નિર્ણય જિંદગીનાં દેવાળાં જેવો લાગ્યો. છેવટે બાએ કડવો ઘૂંટડો પીધો અને ભેટની તમામ વસ્તુઓ જાહેર પ્રજાના ઉપયોગમાં ધરી દીધી. આ ત્યાગથી બાનું આભૂષણ 'ત્યાગ' બન્યું અને એક પ્રયોગવીરના સાચા અર્થમાં ખરા સાથી બન્યાં!

બાનું હૃદય શુદ્ધ હતું. તેમનાં કાર્યોમાં સફાઈ, સચ્ચાઈ અને પવિત્રતા હતાં. રસોડામાં કોઈ વસ્તુ ખુલ્લી પડી હોય, વઘારાનું શાક કે ફળ બગડવાની અણી પર હોય તો બાની ચકોર નજરે એ પડી જતું. બા સ્પષ્ટવક્તા હતાં એટલે જેને જેવું હોય તેવું કહી દેતાં તેથી નવા આવેલા માણસોને કોઈ વાર બા પર ખોટું પણ લાગી જતું. બાને તો તમામ વસ્તુઓ, કપડાં – બધું જ બરાબર ગોઠવેલું અને નક્કી કરેલે સ્થાને મૂકેલું જોઈએ. જરાક આડુંઅવળું જુએ તો પોતે કરવા લાગી જાય. બાના બોલવા પર ખોટું લાગનારને બાપુ કહેતા: ''બા પાસે થોડોઘણો કડવો લીમડો હશે, તો મીઠી સાકર તો ખૂબ જ છે!''

બાનાં મંદિર

બામાં ઊંડી ધર્મભાવના હતી. સ્નાનાદિથી પરવારી ઘીનો દીવો અને અગરબત્તીના ધૂપ સાથે કલાકેક ગીતાજી તથા તુલસી રામાયણનો પાઠ કરી, તુલસીમાતાની પૂજા કરતાં હતાં. મીરાંબહેને પોતાના ઓરડામાં બાલકૃષ્ણની મૂર્તિ રાખી હતી. એને ફૂલ ચડાવતાં હતાં, આ બે તો બાનાં મંદિર હતાં જ. મહાદેવભાઈની સમાધિ એ બાનું ત્રીજું મંદિર બન્યું હતું. પોતાનામાં શક્તિ હતી ત્યાં સુધી હંમેશાં બાપુની સાથે તેઓ મહાદેવભાઈની સમાધિએ જતાં, પ્રદક્ષિણા કરી પ્રણામ કરતાં. બીજી ઑક્ટોબરે બાપુના જન્મદિને સુશીલાબહેને એક નાની દીપમાળા ગોઠવવાનું નક્કી કર્યું હતું. બાએ એમને કહ્યું: ''સુશીલા, શંકરને ત્યાં ભૂલ્યા વિના દીવો મૂકી આવજે.'' તુરત તો સુશીલાબહેન કંઈ સમજ્યાં નહીં પણ પછી ખ્યાલ આવ્યો એટલે પૂછે: ''બા, મહાદેવભાઈની સમાધિ પર દીવો મૂકવાનું કહો છો ને?''

બા કહે: ''હા, હા, એ જ તો મહાદેવનું-શંકરનું મંદિર છે ને!''

સંપૂર્ણ સમર્પણ

બાની અંતિમ બીમારીમાં બા સૂરદાસનું ભજન...

'હે ગોવિંદ, રાખો શરણ,
અબ તો જીવનહારે..'

જાતે ગાવા લાગ્યાં. બા થાકી જશે. માની સુશીલાબહેન એમને અટકાવતાં તો બા કહે: ''ભગવાનના નામનો તે કંઈ થાક લાગતો હશે?''

જાણીતા અમેરિકન પત્રકાર મિ. લુઈ ફિશરે 'ક્વિટ ઇન્ડિયા'ના ઠરાવ પહેલાં એક અઠવાડિયું બાપુ સાથે વર્ધા રહી મુલાકાતો લીધી તેનું વર્ણન "A Week with Gandhi"માં કર્યું છે. તેમાં બા વિશે એક વાક્ય લખે છે: "She looks the symbole of silent Self-effacement" — ''તે આત્મવિલોપનની મૂક મૂર્તિ જેવાં દેખાય છે.''

પોતાનું બધું ભૂલી જઈ, બધું છોડી દઈ લગભગ પોણો સૈકો સત્યની પ્રયોગશાળામાં બાપુની સાથે બેસી કસ્તૂરીની મીઠી સુગંધ ફેલાવી. એ આત્મવિલોપન આગળ સૌનું શિર નમી પડે છે.

ચરિત્ર

ચુનીભાઈ – એક જન્મજાત શિક્ષક

જયાબહેન શાહ

મને કયારેય ખ્યાલ ન હતો કે કોઈક વાર મારે મારા પથદર્શક ગુરુસમા શ્રી ચુનીભાઈ શાહ અંગે લખવાનો વારો આવશે મનમાં થાય છે કે, 'શું લખવું?' એક તો સમય વીતી ગયો હું રોમૅન્ટિક નહીં પરંતુ સીધી જાહેર જીવનમાં જોડાઈ એટલે મારો વિદ્યાર્થીકાળ જાણે દૂરનો લાગે છે વિદ્યાર્થીકાળના સંભારણાં યાદ કરવા પડે તેવું થયું છે પરંતુ તેમાં શ્રી ચુનીભાઈને તો યાદ કરવા પડે તેવું નથી તેઓ તો હાજરાહજૂર છે વિદ્યાર્થીકાળમાં મારા વાન વેણ સહન કરીને સદાય મને પ્રોત્સાહન આપનાર એક સાચા શિક્ષક તરીકેની એમની છબી હૃદયસ્થ છે

ખબર નથી, સમય કોને ક્યાં લઈ જાય છે હું તો વણિક કુટુંબની એક નાની સીધી છોકરી હતી ભાવનગરની જૈન કન્યાશાળામાં હું છ ચોપડી ભણી બન પૂરું થયું એ શાળામાં છ ધોરણ સુધીનો જ અભ્યાસ થતો હતો મને ભણવામાં ખૂબ જ રસ હતો મારો કાંઈક અલગ નજર રહેતો પરંતુ આગળ ભણી શકાય તેવો મને ત્યારે ખ્યાલ જ ન હતો બન, ઘરેલુ બની ગઈ પરંતુ કહેવાય છે કે, ક્યારેક જીવનમાં એક એવી ઘડી આવે છે જે જીવનની દિશા પલટી નાખે છે મારું કુટુંબ ભાવનગરની તખ્તેશ્વર મહાદેવ નજીક આવેલી વરતેજવાળાની ચાલમાં રહેવા ગયું નજીકમાં શ્રી ગિજુભાઈનું બાલમંદિર હતું પૂ. નાનાભાઈની દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા હતી શ્રી બચુભાઈ, શ્રી વિષ્ણુભાઈ ભટ્ટ અને અનેક શિક્ષણપ્રેમી વ્યક્તિઓ ત્યાં રહેતી હતી હું બારેક વર્ષની બાળા એ વાતાવરણ વચ્ચે ઘૂમતી હતી, મોજ કરતી હતી ઘરકામ સિવાય બીજું કશું કામ તો હતું નહીં પરંતુ એક દિવસ અમારા પડોશી નાખી રંગે રંગાયેલ ખાદીધારી શ્રી ગોપાળરાવ ભાગવતે મને બોલાવી અને પૂછ્યું કે, "તું તો હજુ નાની છે તું કેમ આમ ફર્યા કરે છે?" એની દીકરી મારી બહેનપણી હતી તેથી મારા ઉપર એમને પ્રેમ હતો તેમણે મને ઓચિંતાનું પૂછ્યું કે, "તારે ભણવું છે?" મેં કહ્યું કે, "હા, મને ભણવું તો ગમે પરંતુ મારા માતાપિતાની રજા લેવી જોઈએ" ભાગવતભાઈએ કીધું કે, "એ જવાબદારી મારી" મારા માતાપિતા પણ શિક્ષણપ્રિય હતા તેઓ સંમત થયા અને એક શુભ ચોઘડિયે હું ગોપાળરાવ ભાગવત જોડે મહિલા વિદ્યાલયમાં પ્રવેશી અને મને આચાર્ય શ્રી ચુનીભાઈ સમક્ષ રજૂ કરી બસ, હું શાળામાં દાખલ થઈ એ શુભ દિવસ આજે પણ મને યાદ છે

શ્રી ચુનીભાઈનું મારું એ પ્રથમ દર્શન બેઠી દડીનો બાંધો અને આંખ ઉપર બહુ નજરી ચશ્માં સંપૂર્ણ ખાદીધારી વ્યક્તિ આંખમાં કાંઈક જુદા જ પ્રકારનું નૂર તેમણે મને પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે, "તમે કેટલું ને ક્યાં ભણ્યા છો?" મેં કહ્યું કે, "છ ચોપડી" "બહુ સારું, સહુ મારું દાખલ થઈ જાઓ સાતમા ધોરણમાં તમને ગમી જશે પરંતુ તેમાં એક પ્રશ્ન વિચારવાનો છે અહીં સાતમાં ધોરણથી અંગ્રેજી ભણાવાય છે તેથી તમારે આગલા બે વર્ષનો અંગ્રેજીનો કોર્સ સાથોસાથ કરવાનો રહેશે અને વાર્ષિક પરીક્ષા વખતે ૫ ૬ ૭ એ ત્રણ વર્ષની અંગ્રેજી વિષયની એકસાથે પરીક્ષા આપવાની રહેશે" ત્યારે તો હું અનમજસમાં પડી ગઈ પરંતુ ચુનીભાઈએ કહ્યું "કોઈ વાંધો નહીં મૂંઝાશો નહીં બધું જ ગોઠવાઈ જશે" એમ કહીને એક સાચા શિક્ષક તરીકે મને પ્રોત્સાહિત કરી પછી તો તેઓ મને કાયમ પ્રોત્સાહિત કરતા જ રહ્યા

વિદ્યાર્થિનીઓની મુશ્કેલીઓ તેઓ સમજતા. નાની ઉંમરની વિદ્યાર્થિનીઓમાં તેઓ હિંમત ભરતા. તેમની ભૂલો કે ક્યારેક થતી અશિસ્ત તરફ લક્ષ આપવાને બદલે વિદ્યાર્થિનીઓને સમજાવતા – "કાંઈ નહીં, ભૂલ તો થાય પરંતુ હવે પછી ધ્યાન રાખવું."

અમારી કાંઈક ભૂલ થઈ છે એમ સમજીને અમારા સંગીત શિક્ષકે આચાર્ય શ્રી ચુનીભાઈ સમક્ષ ફરિયાદ કરી કે, "આ છોકરીઓ ક્લાસમાં મસ્તી કરે છે. બરાબર ધ્યાન આપતી નથી." તેમાં તેમણે મારું નામ મોખરે રાખ્યું. ચુનીભાઈએ અમને બે વિદ્યાર્થિનીઓને રૂબરૂમાં બોલાવી. અમે જાણે ગુનેગારના પિંજરામાં બેઠા હોઈએ તેવું લાગ્યું. ચુનીભાઈએ પૂછ્યું કે, "કેમ શું કરો છો? તમારા વિરુદ્ધ ફરિયાદ આવી છે." અમે ચૂપ હતાં. તેમણે કીધું કે, "તમે સંગીતના ક્લાસમાં શીખવાને બદલે મસ્તી કરો છો. હસી મજાક ઉડાવો છો. ખરી વાત છે ને?" અમે ગભરાયેલાં હતાં. પરંતુ ચુનીભાઈએ જે મૃદુતાથી અમને પ્રશ્ન પૂછ્યા એટલે અમારી ભડક ટળી ગઈ. અમે કીધું: "હા, અમે મસ્તી કરતા હતા." તો તેમણે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો: "એવું કરાય ખરું?" અમે કીધું કે, "ના". પરંતુ અમે તેને વિનંતી કરી કે, "તેનું કારણ તો આપે જાણવું જોઈએ ને?" "બોલોને હું ક્યાં તમને બોલતાં રોકું છું?" અમે કીધું કે, "સંગીતના ક્લાસમાં સંગીત શિક્ષક હંમેશાં ઝોકાં ખાતાં હોય છે અને આંગળીઓ હારમોનિયમ ઉપર ફરતી હોય છે. એ જોઈને અમને હસવું આવી જતું હતું ને થોડી મસ્તી કરી લીધેલી." અમારી કેફિયત સાંભળી ચુનીભાઈ હસી પડ્યા ને કહ્યું કે, "ઠીક, તો વાત આમ છે? જાઓ." આનું નામ સાચા શિક્ષક. અમને એમ હતું કે, "અમને ઠપકો મળશે. પણ એવું કાંઈ થયું નહીં ત્યારે શિક્ષા કરવાની પ્રથા ન હતી કારણ કે સંસ્થા નૂતન શિક્ષણને વરેલી હતી."

મેં જે સંસ્થાની વાત કરી તેનું માન હતું: મહિલા વિદ્યાલય, ભાવનગર. ગાંધીજીના પ્રતાપે અને સ્થાનિક રીતે જોઈએ તો પૂ. નાનાભાઈ, શ્રી ગિજુભાઈ, શ્રી હરભાઈ વગેરેના પુણ્ય પ્રતાપે ભાવનગરમાં નૂતન શિક્ષણનું મોજું ફરી વળેલું ત્યારે નથી કે બુનિયાદી તાલીમ શબ્દ હજુ પ્રગટ થયેલો નહીં. તેની અસર નીચે ભલભલા સુધારા બહાર પડેલા. શ્રી અમૃતલાલભાઈ દાણી, શ્રી બળવંતરાય મહેતા વગેરે સ્ત્રીકેળવણીના ભારે હિમાયતી હતા. બંને રાષ્ટ્રીય ભૂમિકાવાળા હતા અને તેમાં શ્રી દાણીભાઈના કારણે થિયોસૉફિકલ સોસાયટીનો પ્રભાવ હતો એટલે હું દાખલ થઈ ત્યારે મને ત્યાંનું મઘમઘતું વાતાવરણ ખૂબ ગમી ગયું. શરૂઆતમાં પ્રાર્થના, ધૂપદીપ, સુંદર શ્લોક, ભજનો, રાષ્ટ્રીય ગીતો આચ્છાદિત એ સમય હતો.

સામે શિક્ષકગણ. પ્રાર્થનામાં પરમ શાંતિ. પ્રાર્થના બાદ સૂચના અને સાથોસાથ આચાર્યશ્રી મહત્ત્વની ઘટનાઓ અંગે કાંઈક કહે. આમ, વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય તેમ જ સામાજિક પ્રવાહોમાં ઝબોળે. મને આ બધું બહુ ગમતું.

એક વાર ચુનીભાઈ પાસે હું ગઈ ને સામે મૌન ઊભી રહી. ચુનીભાઈએ પૂછ્યું: "શું કામે આવ્યા છો?" મેં કીધું કે, "મારે એક વાત કરવી છે." તો કહે: "શી વાત છે, બોલો ને?" "પણ એમ નાના મોઢે કાંઈ કહેવાય ખરું?" "અરે, બધું જ કહેવાય. શિક્ષકો પાસે વિદ્યાર્થિનીઓ બોલી ન શકે તો અમે શિક્ષક શાના?" મારી હિંમત વધી. મેં કીધું કે, "મને એક વિચાર આવે છે કે વિદ્યાર્થિનીઓને હંમેશાં દેશ-વિદેશોની ઘટનાના સમાચારો વિગતથી મળતા રહે તેવું કાંઈ ન કરી શકાય?" "કેમ ન કરી શકાય?" – બધું જ કરી શકાય, પણ એ કોણ કરશે?" મેં કીધું: "હું કરવા તૈયાર છું. મને એમાં રસ છે." તો એમાણે મારી પાસે વૉટર કલરવાળો દુનિયાનો એક નકશો તૈયાર કરાવ્યો અને એક લીલા રંગનું મોટું બોર્ડ આણ્યું. ચુનીભાઈએ કહ્યું કે, "આ બધાં સાધનસામગ્રી તમને આપું છું. ફરીને બીજું કાંઈ જોઈતું હોય તે

માગી લેવાનુ પરંતુ તમારે એક કામ કરવુ પડશે તમારે શાળાના સમય કરતા વહેલા આવવાનુ સમાચાર છાપામાથી તારવી લેવાના ને બોર્ડ ઉપર લખવાના ને એ ઘટના ક્યા બની છે તે નકશામા માર્ક કરવાનુ બસ, આમ એક 'પ્રૉજેક્ટ' બની ગઈ આમા મારી ક્યારેય ભૂલ થાય તો વિધાયક રીતે સમજાવે કે, "એ વાતને આ રીતે વાર્ગવી હોય તો વધુ સારુ નહીં? વિચારી જો જ"

શિક્ષકો તો ઘણા હોય છે પરંતુ તેમા અભ્યાસી શિક્ષક કેટલા? ચુનીભાઈ શિક્ષણશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી એમની આસપાસ શિક્ષણશાસ્ત્રના પુસ્તકો પડેલા જ હોય. શાળામા ફાજલ વખતમા પણ એમનુ વાચન ચાલુ રહે એમનો પ્રથમ પ્રિય વિષય હતો — માનસશાસ્ત્ર માનસશાસ્ત્ર વિષયમા સ્વબળે પારગત થયેલાઓમા ચુનીભાઈનુ નામ ત્યારે મોખરે ગણાતુ હતુ એમનો બીજો પ્રિય વિષય હતો — અગ્રેજી અગ્રેજી કેમ શીખવવુ તે અગે નવી નવી પદ્ધતિઓના નામો ચાલતા તેમા એકનુ નામ હતુ — 'ડાઈરેક્ટ મેથડ' અમે તો અગ્રેજી જ કાઈ શીખ્યા 'તે ચુનીભાઈ મેથડ'થી નીધી સરળ રીતે અગ્રેજી ભાષા શીખવવાની કળા એમને સાધ્ય હતી

મને એક વાત યાદ છે કોઈએ પૂછ્યુ "મસ્ટ, શુડ ઓટ" શબ્દનો તફાવત શુ? અર્થ ચુનીભાઈએ હાવભાવથી સમજાવે તો જે ભુલાયો નથી આવા તો ઘણા પ્રસગો છે મારી વાત કરુ તો મે મારા સ્નાતક કાળમા ખાસ વિષય અગ્રેજી રાખેલો અમારા મહાવિદ્યાલયમા એ માટે કોઈ શિક્ષક રાખેલ નહીં મહાવિદ્યાલયમા અમે કુલ છ વિદ્યાર્થિનીઓ હતી તેમા અગ્રેજી વિષયમા એકમાત્ર હુ ચુનીભાઈ પાસ અગ્રેજી શીખવાનુ અગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અને તેમા જ્યારે અગ્રેજીના મહાન લેખકોના તેમ જ કવિઓના નામ આવે ત્યારે ચુનીભાઈ ખીલી ઊઠે ને તેમના ચહેરા ઉપર એક સુરખી પ્રગટી ઊઠે ને પછી વિદ્યાર્થી ઉપર એની અસર કેમ થયા વગર રહે?

ચુનીભાઈની એ છટાના પડઘા તો આજે પણ કાનમા ગૂજે છે એમનો એવો જ પ્રિય વિષય ઇતિહાસ અમારે ઇતિહાસનો વર્ગ હોય ત્યારે ચુનીભાઈ સસ્મિત વર્ગમા પ્રવેશ અને પોતાની બેઠક લઈને પુસ્તક ખોલે નામ તો એમને પુસ્તકની ભાગ્યે જ જરૂર પડે છતા રાખે ત્યારે અમારે એક વર્ગમા ઈંગ્લડના ઇતિહાસના ભણવાનો આવતો હતો ચુનીભાઈ તો રાષ્ટ્રીય રગે ગાયેલા અગ્રેજોની બોલબાલા કતો એ પુસ્તકનો પાઠ તો ભણાવે પરંતુ ત્યારની દેશની સાચી પરિસ્થિતિ પણ તેની સાથે સાકળ એ કાળે પંડિત સુન્દરલાલજીના 'ભારત મા અગ્રેજી રાજ' પુસ્તકનુ નામ પણ સાભળેલુ પાછળથી જોયેલુ પણ ખરુ તો તમા એક વાર ઈંગ્લડની પાર્લામેન્ટ અગેનો એક પાઠ આવ્યો એમા અમે શુ સમજીએ? તેથી ચુનીભાઈએ લોક પાર્લામેન્ટ જેવુ રચ્યુ પોતે અધ્યક્ષની (સ્પીકરની) જગ્યા લીધી તમની જમણી બાજુએ સરકારી પક્ષ બેસ કર્યો ને ડાબી બાજુએ વિરોધ પક્ષને ને પછી પાર્લામેન્ટની કાર્યવાહી શરૂ કરાવી વિરોધ પક્ષના સભ્યો પ્રશ્નો પૂછે સરકારનો પક્ષ જવાબ આપે ત્યારે ક્યારેક ઘોઘાટ પણ થાય મારે જ્યારે રીતસર પાર્લામેન્ટમા જવાનુ થયુ ત્યારે પાર્લામેન્ટ હાઉસની ભવ્યતાથી હુ અભિભૂત થઈ ગઈ હતી પરંતુ કાર્યવાહી શરૂ થઈ ત્યારે અમે પૂર્વ ભજવેલી પાર્લામેન્ટ યાદ આવી ગઈ તેથી પરિચિત લાગ્યુ ચુનીભાઈ ક્યારેક અમને એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટો સુધીનુ ઉડ્ડયન પણ કરાવી લેતા 'ફિલોસોફર કિંગ' શબ્દ ત્યારે પણ સાભળેલો શિક્ષકની જે તે વિષયના અભ્યાસમા તદ્રૂપતા હોય તો વિદ્યાર્થી એ વિષય સરળતાથી શીખી શકે એવુ મને આજ લાગે છે કોઈ પાકા શિક્ષક જે તે વિષયના નાતા કે તદ્રૂપતા વિના વિદ્યાર્થીને ભાગ્યે જ આકર્ષી શકે વળી તેમા નિરૂપણકળા ભળે તો સોનામા સુગધ ભળ્યા જેવુ થાય આ તો મારા કિશોરાવસ્થાના સસ્મરણો છે એ કાળે બધુ નવુ નવુ હતો

તેનાથી અભિભૂત પણ થઈ જવાય.

હું મહિલા વિદ્યાલયમાં ભણતી હતી ત્યારે કોઈ શિક્ષક ગેરહાજર હોય ત્યારે ચુનીભાઈ એ વર્ગ લેવા મને મોકલતા. એમાં અંગ્રેજી અને ગણિત ખાસ. એક વાર હું અંગ્રેજીનો વર્ગ લેતી હતી ત્યારે અચાનક ચુનીભાઈ આવી ચડેલા. પોતે શાંત ઊભા હતા. હું ભણાવવામાં તલ્લીન હતી. મને ચુનીભાઈની હાજરીનો ખ્યાલ ન આવ્યો. મને આવ્યો ત્યારે હું શરમાઈ ગઈ. થયું કે કાંઈ ભૂલ તો નહીં થઈ હોય ને? પરંતુ ચુનીભાઈ તો સાચા શિક્ષક. જતી વખતે સ્મિત સાથે મને કહ્યું કે, "બરાબર છે. ક્યારેય શિક્ષણનું કામ કરવું હોય તો અહીં આવજો." બસ, આમ પ્રોત્સાહન આપીને ચાલતા થયા. પછી મને બોલાવીને કહ્યું કે, "નાના વિદ્યાર્થીઓની ગ્રહણશક્તિ ધીમી હોય તેથી શિક્ષકે પેંથી પાડીને તેમને સમજાવવું પડે." આનું નામ સાચા શિક્ષક. પ્રથમ પ્રોત્સાહન અને પછી માર્ગદર્શન.

સ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં અમારે માનસશાસ્ત્ર એક વિષય હતો. એ વિષય તો ચુનીભાઈનો વહાલામાં વહાલો વિષય. વિષય ખૂબ જ સુંદર રીતે ભાર વિના શીખવે. એ વિષય તો જરા કઠણ ગણાય. પરંતુ અમોને તો હળવો ફૂલ લાગતો. બી.એ.ની (માનસશાસ્ત્રની) પરીક્ષામાં કર્વે યુનિવર્સિટીમાં હું પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ અને મને તેનું પારિતોષિક મળ્યું. તે માત્ર ચુનીભાઈને આભારી હતું. અને તેને માટે હું ચુનીભાઈની સદાની ઋણી છું. કર્વે યુનિવર્સિટીની મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં અંગ્રેજીમાં મને સારી ફતેહ મળી. યુનિવર્સિટી તરફથી મારા અંગે નોંધ આવેલી. તેમાં લખેલું કે, "આ વિદ્યાર્થિનીના અંગ્રેજી પ્રશ્નોના જવાબો નોંધપાત્ર છે." આ જાણીને મારું મસ્તક મનોમન ચુનીભાઈનાં ચરણોમાં ઢળી ગયું, કારણ કે એ એમનો જ પ્રતાપ હતો. અંગ્રેજીનું વ્યાકરણ અને નિરૂપણ તેમને જ આભારી હતું.

બીજું અમને એ જોવા મળેલું કે, ચુનીભાઈ કાયમ સ્ફૂર્તિલા અને હસમુખા રહેતા. ગુસ્સો તો અમે કદી જોયો નહોતો. એમ છતાં વિદ્યાર્થિનીઓમાંથી કોની કેવી કક્ષા છે, કોણ શું કરે છે તેનો તેમને હંમેશાં ખ્યાલ રહેતો. કોઈની ભૂલ થઈ હોય તો કોઈની હાજરીમાં વઢવાની તેમને મૂળગત જ ટેવ ન હતી. પરંતુ એકલા બોલાવીને સહૃદયતા સાથે ભૂલ બતાવતા ત્યારે વિદ્યાર્થિનીની આંખમાં ભોંઠપણનાં આંસુ આવી જતાં. ચુનીભાઈ સાચા શિક્ષક હતા ને નિર્વેરભાવી હતા તેથી તેમના મનમાં કોઈનાય પ્રત્યે ડંખ કે દુર્ભાવ રહેતો નહીં ત્યારે રતિભાઈ નામધારી એક સારા શિક્ષક હતા. તેમનો ખાસ વિષય – ભૂગોળ. ખૂબ સારી રીતે શીખવે. ભૂગોળ વિષયમાં વિશ્વની યાત્રા કરાવી દેખાડે તે પણ ખૂબ જ સુંદર રીતે. આજે જ્યારે ક્યારેય વિશ્વની ભૂગોળની વાત નજર સમક્ષ આવે છે ત્યારે રતિભાઈ યાદ આવે છે ને મને થાય છે કે હું તો નાનપણમાં જ વિશ્વયાત્રા કરી ચૂકી છું. એક વખત ભૂગોળનો વિષય ચાલતો હતો. ચુનીભાઈ રાઉન્ડમાં નીકળેલા. રતિભાઈનું શિક્ષણ ચાલુ હતું. ચુનીભાઈને લાગ્યું કે, "રતિભાઈ આ વિષયમાં સમર્થ શિક્ષક છે." આમ, કદર કરવાનું પણ ચૂકતા નહીં."

મૅટ્રિકમાં ભૂગોળના વિષયમાં હું પ્રથમ નંબરે પાસ થયેલી. તે માટે આજે હું સદ્ગત શ્રી રતિભાઈને યાદ કર્યા વિના રહી શકતી નથી.

મહિલા વિદ્યાલયમાં મુક્ત વાતાવરણ હતું. સ્વતંત્રતા, સ્વાયત્તતા, વિદ્યાર્થીની સંગઠન એ એમનાં ધ્યેય હતાં તેથી ત્યાં બાળા સમાજની રચના થયેલી. કેટલાંક કાર્યો બાળાસમાજે કરવાના રહેતાં ને મહિલા વિદ્યાલયના મહત્ત્વના પ્રસંગોમાં બાળાસમાજનો અભિપ્રાય તેમ જ સાથ લેવાતો ત્યારે પુસ્તકાલયોનું ખૂબ જ મહત્ત્વ હતું. કોઈ નવું પુસ્તક આવ્યું નથી ને તેની ખેંચાખેંચી થઈ નથી. તે વખતે એક પુસ્તકાલય સમિતિ હતી. મને શાળાની ઈત્તર પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ રસ અને મને વાંચવાનું ગમતું. રાતે પણ વાંચું. પુસ્તકાલયની

ખોદવામાં ક્યારેક બરાબર ન હોય એક વાર મે ચુનીભાઈને કહ્યુ કે, "બામ કેન' પુસ્તકો તો અમારા નીના પ્રાગનમા છે" ત્યારે ચુનીભાઈ મારી સામે થોડી વાર જોઈ રહ્યા પછી કહે કે, "તમે તેની વ્યવસ્થા સભાળશો?" મને તો જાણે ભાવતુ મળી ગયુ મને તેમા રસ હતો વળી, પુસ્તકો મારી નજીક હતા તેથી મને ખૂબ લાભ થયો કોઈ નવુ પુસ્તક આવે ને લોકપ્રિય હોય તો તેને માટે પડાપડી થાય ત્યારે એક વાર મે ચુનીભાઈનુ ધ્યાન ખેચ્યુ કે, "લોકપ્રિય પુસ્તકોની બે નકલ ખરીદી હોય તો કેમ?" ચુનીભાઈ કહે, "તમારી વાત તો સાચી છે પરતુ અમારે નાણાની વ્યવસ્થાનો પણ વિચાર કરવો પડે તેમ છે" મારી દરખાસ્ત તેમણે સહાનુભૂતિપૂર્વક સ્વીકારી લીધી, નહીં તો એમ પણ કહી શક્યા હોત કે, "બહુ ડાહ્યા થાઓ મા એ બધુ વિચારવાનુ કામ તમારુ નથી"

સસ્થા મુક્ત હતી તેમા નૃત્ય, નાટ્યકળાની વિભાવના રહેતી રમતગમત માટે પણ મુક્ત વાતાવરણ દેશી રમતો 'હુતુતૂ' વગેરે લેઝિમ, શરીરની કસરતો – આ બધી વ્યવસ્થા બાળાઓમાજે કરવાની રહેતી શિક્ષકોનુ માર્ગદર્શન તો ખરુ જ પરતુ વિદ્યાર્થિનીઓને નૃત્ય કે નાટ્યકલા માટે માર્ગદર્શન આપવા માટે કોઈ શિક્ષક ત્યારે હતા નહીં બધુ સ્વય સચાલિત રહેતુ ચુનીભાઈને જોતા એમ લાગે કે તેમને આવી કળા બાબતમા શુ ખ્યાલ હોય? પરતુ એવુ ન હતુ નાટકોની પસદગી અને તેનો પાઠ તૈયાર કરવામા તેમનુ માર્ગદર્શન રહેતુ તેઓ બહુશ્રુત તો હતા જ અને રસિક પણ હતા કવિ કાલિદાસ કે ભવભૂતિના નાટકોના શ્લોકો બોલે ત્યારે એમ લાગે કે શુ આ ચુનીભાઈ બોલે છે? શેક્સપિયરના નાટકોની વાત કરે ત્યારે જાણે ખુદ પાત્ર બોલે છે તેવી અસર કિશોરમાનસ ઉપર થતી

એ કાળે મહિલા વિદ્યાલય પૂ. નાનાભાઈ ગિજુભાઈના વિચારો તેમ જ ત્યાની શિક્ષણ પ્રણાલીની ભરપૂર અસર નીચે હતુ ત્યારે સ્ત્રીકેળવણીની રાષ્ટ્રીય સસ્થા આ જ એકમાત્ર હતી રાષ્ટ્રીય ભાવનાસભર આનદ ઉમગથી છલકાતી કળા, સુશોભન તેમ જ સગીતના વાતાવરણથી ગુજતી એ શાળા હતી અમારી મહિલા વિદ્યાલય સસ્થાના એ વાતાવરણમા જે વિદ્યાર્થિનીઓ તૈયાર થઈ તે રાષ્ટ્રીય ભાવના, કળા દષ્ટિ તેમ જ સામાજિક સેવાની ભાવનામા સ્નાયને બહાર આવી તેમાના કેટલાકે અગત જીવન ઉજાળ્યુ, તો કેટલાકે સામાજિક ક્ષેત્રે પણ યત્કિંચિત સેવા કરી

મહિલા વિદ્યાલય રાષ્ટ્રીય સસ્થા હતી તેથી તે સ્વતત્ર હતી ને કર્વે યુનિવર્સિટી સલગ્ન હતી કર્વે સાહેબે સ્ત્રીકેળવણીના જ બીજ વાવ્યા હતા તે પાગરી રહ્યા હતા આ યુનિવર્સિટીએ સ્ત્રીઓને ઉપયોગી થાય અને સેવાભાવનાનુ સિચન થાય તેવો તેનો અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો હતો માધ્યમ સ્વભાષા હતુ ગાધીજીએ ગાધીયુગમા સરકારી શિક્ષણ તેમ સસ્થાઓનો બહિષ્કાર જાહેર કરેલો ત્યારે અમદાવાદમા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ અને દેશભરમા કેળવણીની નાનીમોટી અનેક રાષ્ટ્રીય સસ્થાઓ ઊભી થઈ, તેમા ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયનુ પણ એક નામ હતુ તેના સ્થાપક હતા શ્રી અમૃતલાલ દાણી સ્ત્રીશિક્ષણના મોટા પુરસ્કર્તા હતા ને થિયૉસૉફિસ્ટ પણ હતા તેમ જ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી સપન્ન હતા તેમનુ અકાળે અવસાન થયુ ત્યાર બાદ શ્રી ચુનીભાઈને શિરે એ જવાબદારી આવી તેણે પ્રામાણિકપણે ભાવના સાથે એ જવાબદારી કાયમ નિભાવી

ત્યારે શિક્ષકમડળમા જે સભ્યો હતા તેઓ તમામ ખાદીપોશ હતા રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયેલા હતા દેશપ્રેમી હતા તેમા પ્રથમ નામ શ્રી જયાબહેન દાણીનુ આવે શ્રી અમૃતલાલભાઈ દાણીના એ ધર્મપત્ની લગ્ન થયા ત્યારે તો તેઓ લગભગ નિરક્ષર હતા ગામડામા ઊછરેલ હતા

શ્રી દાણીભાઈએ પોતાની પત્નીની કેળવણીથી માંડીને સામૂહિક સ્ત્રીકેળવણીનું મિશન પાર પાડ્યું. શ્રી જયાબહેને પતિ પાસેથી દીક્ષા લીધી ને તેમણે તે આજીવન નિભાવી. બીજા હતા શ્રી લાભુભાઈ પાઠક. ખૂબ જ સહજભાવી અને મુક્ત, વિનોદી. વિદ્યાર્થિનીઓને તેમના ક્લાસમાં મજા પડે. શ્રી રતિભાઈ અંગે આગળ લખાઈ ચૂક્યું છે. તે વખતે શ્રી શાન્તાબહેન શાહ બાળવિધવા હતાં પરંતુ પુરુષાર્થ કરીને સ્નાતક થયેલાં. રાષ્ટ્રીય રંગે પૂરા રંગાયેલાં અને સાથે શ્રી તારાબહેન પંડિત પણ હતાં. મીતભાષી પરંતુ અભ્યાસી. સાહિત્યના ભારે શોખીન. અરે, શ્રી વિશ્વનાથભાઈને તો હું કેમ ભૂલી જાઉં છું? ગુજરાતી સાહિત્યના લેખક તેમ જ જાણીતા વિવેચક. મનોહર, શાંત, ગંભીર. ક્યારેક હસે ત્યારે મોઢું આછું મરક મરક થાય. પરંતુ પૂરા જ્ઞાનસંપન્ન. અમને સંસ્કૃત મૌક્તિકનો મૂળ પાઠ કરાવે ને અર્થ સમજાવે. અમે સમજીએ. ન સમજીએ છતાં અમને ભારે મજા પડે. આવા શિક્ષકોનું ત્યાં તારકમંડળ રચાયું હતું. એવા પ્રતિભાવંતોનો સાથ લઈને સ્ત્રીકેળવણીનો એ છોડ ચુનીભાઈએ ઊછેર્યો ને મહિલા વિદ્યાલયનું નામ રોશન કર્યું.

શ્રી ચુનીભાઈ હતા નખશિખ સાચા શિક્ષક અને પૂરા વિદ્યાવ્યાસંગી. વિદ્યાર્થિનીઓને ભણાવવા સિવાય એમને બીજું કોઈ સાંસારિક વળગણ ન હતું. પોતે ભલા ને પોતાનું કામ ભલું. ભર યુવાનવયે વિધુર થયા. પરંતુ સુલક્ષણા સુંદર પત્ની શ્રીમતી ઝવેરીબહેનની સ્મૃતિમાં જીવન વિતાવી દીધું અને અખંડ એક પત્નીવ્રત પાળી બતાવ્યું. નાનકડા પુત્ર અનિલકુમારને સાચવીને તેમને સુસંસ્કારો તેમ જ શિક્ષણ આપ્યું. ગુજરાતના વિકાસ ક્ષેત્રે શ્રી અનિલભાઈ શાહનું નામ આજે તારક સમું રહ્યું છે. તેની પાછળ સાચા શિક્ષક અને પિતા શ્રી ચુનીભાઈની છબીનાં દર્શન થયા વગર રહેતાં નથી.

મહિલા વિદ્યાલયમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી તેઓ ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ આંબલામાં જોડાયા અને ત્યાર બાદ લોકભારતી સંસ્થામાં જોડાયા. તેઓ સાચા શિક્ષક હતા. નિરાભિમાની હતા. સાદા હતા. આંબલા તેમ જ લોકભારતીમાં તેમણે પ્રેમથી વિદ્યાર્થીઓને ભણાવ્યા. તેમને હૂંફ આપી અને ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓએ ચુનીભાઈને 'ચુનીદાદા'ના નામથી નવાજ્યા.

ચુનીભાઈ મૂળે તો અભ્યાસી. પૂનાની ફરગ્યુસન કૉલેજમાં ઊંચા નંબરે ઉત્તીર્ણ થયેલા. ત્યાંનું વાતાવરણ તેમની રુચિને પોષક રહ્યું. મૂળે વઢવાણના વતની. સત્યાગ્રહી અને પરમ સેવક શ્રી ફૂલચંદભાઈ તેમ જ શ્રેયાર્થી શ્રી ચીમનભાઈ વૈષ્ણવ અને શ્રી શિવાનંદજીનો ત્યારે એક માહોલ હતો. તેનો રંગ પણ લાગેલો. અમદાવાદના પ્રોફેસર શ્રી નવલરામ ત્રિવેદી એમના મિત્ર હતા, ત્યારે કોચરબ આશ્રમમાં ગાંધીજીનો વાસ હતો. બંને મિત્રો ગાંધીજીને મળવા કે કહો કે દર્શને ગયા ત્યારે ગાંધીજી ઘઉં વીણતા હતા. આ દૃશ્યે તેમને હચમચાવી દીધા કે આટલી મહાન વિભૂતિ થઈને મહાત્મા ગાંધી આવું ઘરેલું કામ પણ કરી શકે છે? એક વણકહી લીટી મળી ગઈ. પછી તો જીવનભર સાદાઈ અને રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરતા રહ્યા. તેઓ આજન્મ શિક્ષક હતા.

આજે લખવા બેઠી છું એટલે 'ચુનીભાઈ' શબ્દ વાપરવો પડે છે. ત્યારે અમારું નાનકડું એવું એક વર્તુળ હતું. અમે સૌ એમને 'મોટાભાઈ' નામથી સંબોધતાં. તેઓ અમારા વડીલ મોટાભાઈ હતા. સૌ વિદ્યાર્થિનીઓના હમદર્દ તેમ જ પ્રોત્સાહક હતા. વિદ્યાર્થિઓનો અંતરંગ પણ જાણે, સમજે અને માર્ગદર્શન પણ આપે.

આવા અમારા ગુરુસમા 'મોટાભાઈ' શ્રી ચુનીભાઈની જન્મશતાબ્દી પ્રસંગે હું આદરભાવે એમને વંદન કરું છું.

(અનેરા આચાર્ય – શ્રી ચુનીભાઈ શાહ સ્મૃતિ ચયન', સંપાદક: મનસુખ સલ્લા; લોકભારતી, સણોસરા)

ચરિત્ર

નાનાભાઈ

મનુભાઈ પંચોળી

રોજ સાંજે યાદી લઈને નાનાભાઈ પાસે જવાનું હતું - તેમા થયેલાં કામો અને નહીં થઈ શકેલાં કામો પર ટિક કરવાની, અને સૂચનાઓ મેળવવાની આમ મારું શિક્ષણ ચાલ્યું. નાનાભાઈ ઓછું બોલે, તે સ્પષ્ટ હોય, તેમનાં ભારોચ્ચારથી સમજી શકાય કે તેમને શું જોઈએ છે

સ્વચ્છ બગલાની પાંખ જેવો સાદો પોશાક, ટટ્ટાર ચાલ, આંખમાં દૃઢતા, કામમાં ચોકસાઈ, વિવેક પણ પૂરો. બધાને માનથી બોલાવે અને માનથી વિદાય કરે છે.

બરાબર સાડા આઠને ટકોરે છાત્રાલયના કંપાઉન્ડમાં દાખલ થયા જ હોય. સીધા દવાખાને જવાના; માંદા વિદ્યાર્થીઓને જોવાના, ખોરાક-દવાની સૂચના આપવાના, પછી સીધા મેડી પરની ઑફિસમાં - સાડા બાર વાગ્યે ઊતરવાના.

સંસ્થામાં હોય ત્યારે આમાં કંઈ મીનમેખ નહીં.

તેમની સાથે વાતો કરતાં વિગતો આપવી જ જોઈએ - મોટી મોટી વાતો નહીં. કબીરની વાણી જાણે સમજી ગયેલા

'બાતેં તિમિર ન ભાજઈ
દીવા, બાતી, તેલ.'

અરે મારા ભાઈ, વાતોથી અંધકાર નહી જાય. એને માટે દીવાસળી, તેલ, વાટ્ય લઈ આવ.

નવરો પડું એટલે એમની ઑફિસમાં જાઉં. તેઓ મને કાગળોની, લેખોની નકલ કરવાનું કે એવાં કામો સોંપે, અને પછી લખવામાં કે હિસાબ તપાસવામાં મશગૂલ થઈ જાય. હું વચમાં વચમાં ભક્તિભાવે એમની સામે જોઉં. પણ એમની નજર તો કામમાં જ ખૂંપેલી હોય વગર કારણની વાત ન થાય, અવાજ તો થાય જ શાનો?

એક વાર હું મારા ઉતારા કરવાનુ કામ કરતો હતો ત્યાં નીચેથી રુઆબનો અવાજ આવ્યો. 'તમે કમ છાત્રાલય વાળ્યુ નથી? એ નહી ચાલે, હુ એવું નહીં ચલાવું ' મહાદેવ જે પણ ગૃહપતિ હતા તે બેત્રણ વિદ્યાર્થીઓને ઊંચા સાદ કહેતા હતા

ઓચિતા નાનાભાઈ ઊભા થઈ બારીમાથી તાળી પાડી કહે, ''મહાદવ, ઉપર આવો ' તાળી પાડી બોલાવવાનો એમનો રિવાજ મહાદેવ ઉપર આવ્યા એટલે કહે, 'મહાદેવ, તમે ગૃહપતિ છો, જમાદાર નથી '

'પણ નાનાભાઈ, ત્રણ દિવસથી કહુ છું, પણ તેઓ વખતસર છાત્રાલય સફાઈ કરતા નથી '

'મેં તમને છાત્રાલય સફાઈ કરાવવા રાખ્યા નથી. વિદ્યાર્થી આપમેળે છાત્રાલય સાફ કરતા થાય તે માટે રાખ્યા છે છાત્રાલય તો પંદર રૂપરડી આપીને બાઈ પાસે હું સાફ કરાવી શકું તમને પચોતેર મળે છે તે છાત્રાલય સાફ રખાવવાના નહીં બાળકો છાત્રાલય સાફ રાખતાં શીખે તે માટે.'

મહાદેવ શું બોલે?

પણ મને શિક્ષણ અને વહીવટ વચ્ચેનો ભેદ દીવા જેવો દેખાઈ ગયો, જે હુ ડઝન પુસ્તકો વાંચીને પણ ન પામી શકત

રસોડામાં બેઉ વખત જઈને, વિદ્યાર્થીઓ જમવા આવે તે પહેલાં રસોઈ ચાખી ઘટતી સૂચના આપવાનું મને સોંપાયું હતું તે મુજબ હું

જતો. થોડું થોડું ચાખી, કોઈ વાર સૂચના આપતો. મોટે ભાગે જરૂર ન પડતી. રસોયા જૂના અને અનુભવી હતા.

એક વાર હું આ પ્રમાણે દાળ, ભાત, શાક ચાખતો હતો ત્યાં મુખ્ય રસોયા ગૌરીશંકરે સહેજ મજાક કરી. 'આ સારું, અરધું અડધું ખાવાનું તો આમ બારોબાર થઈ જાય.'

મને માઠું લાગ્યું : અમસ્તોય હું તો રસોડે જ જમતો હતો.

મેં નાનાભાઈ પાસે જઈને કહ્યું, 'હવે રસોડે રસોઈ ચાખવા નહીં જાઉં.'

'કેમ?'

મેં ઉપલી વાત કરી.

'ગૌરીશંકરે આવું કહ્યું? ઠીક જાઓ.' તેમણે તો તરત ગૌરીશંકરને છૂટા કરતો હુકમ કાઢ્યો.

ગૌરીશંકર વીસ વર્ષ જૂના રસોયા. નાનાભાઈ સાથે આફ્રિકા તેમને રાંધી દેવા પર ગયેલા. ઊંચો પડછંદ. કહે છે કે નાનાભાઈ સાથે આફ્રિકાના કિનારે ઊતર્યા ત્યારે કોઈકે તેમને નાનાભાઈ સમજી હાર પહેરાવેલો. રસોઈ તો એમની જ.

આવા ગૌરીશંકર, એ તો મોટો તાવેથો લઈને ઘેર ચાલ્યા ગયા. મનમાં એમ કે મને બોલાવશે.

સંસ્થાના કાર્યકરોમાં તો મોટી હલચલ થઈ ગઈ. બધા મને ઠપકો આપવા માંડ્યા તે તમારે લીધે આ આજીવનસભ્ય જેવા રસોયાની નોકરી ગઈ. હરભાઈએ મને બોલાવીને કહ્યું, 'તમે ઉતાવળ કરી, મને કહ્યું હોત તો પતાવી દેત.'

મેં કહ્યું - 'મને તો કલ્પના જ નહોતી કે એમને છૂટા કરશે.'

હું નાનાભાઈ પાસે ગયો, અને કહ્યું, 'મારી આવી ધારણા નહોતી, નહીંતર હું ફરિયાદ ન કરત.'

'તમે ફરિયાદ કરી તે બરાબર કર્યું.'

'પણ નાનાભાઈ, આપણે તો સજામાં માનતા નથી. આવી સજા થાય?'

'આપણે શિક્ષણમાં સજામાં માનતા નથી. જો ગૌરીશંકર રસોઈ શીખવાના વર્ગમાં આવ્યા હોત તો આવી દસ ભૂલો માફ કરત. પણ અહીં તો એ રસોઈવ્યવસ્થા જાણે છે તે દાવે કામ કરવા આવ્યા છે. તેનો તેને પગાર મળે છે. આ સજા નથી. તેની આ ઢબ મને પરવડતી નથી. ગૃહપતિ નાનો કે નવો હોય તેથી તેનું અપમાન તે ન કરી શકે.' પછી મારા સામું સ્થિર નજરે જોઈને પૂછે છે, 'સમજ્યા?'

'ગૌરીશંકર ગયા તે ગયા. નાનાભાઈએ આવા બીજા પ્રસંગે કહેલું, 'હાથીના દંતશૂળ નીકળ્યા તે નીકળ્યા. પાછા ન જાય.'

એમને ઘેર જઈએ ત્યારે નાનાભાઈ વધારે મોકળા મનના લાગે. તેવું જ રાત્રિપ્રવૃત્તિ, લેતી વખતે અને ઉત્સવમાં પણ અનુભવાય. વહીવટ અને શિક્ષણના જાણે બે સ્પષ્ટ વિભાગો પાડી નાખેલા. વહીવટની વાત ચાલે ત્યારે દૃઢ. શિક્ષણની વાત આવે ત્યારે મોકળા.

એક વખત મેં તેમને કહ્યું, 'મારે તમારી પાસે ઉપનિષદો સમજવાં છે.'

'બપોરે ઑફિસમાં અડધો કલાક વાંચીએ.'

'બે મહિના સુધી એમણે મને કઠ, કેન, મુંડક અને ઈશાવાસ્ય શીખવ્યાં. મારું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નહીંવત્, એટલે વિસ્તારથી સમજાવે. આ ઉપનિષદોમાં યજ્ઞાદિ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે પણ ઉલ્લેખો આવે, તે મને ગળે ન ઊતરે; ત્યારે કહે, એ ધર્મનાં છોડાં છે, દાણાને રક્ષણ માટે છોડાં જોઈએ; પણ આપણે તો અંદરના ગર્ભ સાથે સંબંધ છે. છોડાં પર બહુ ધ્યાન ન આપવું. કાળક્રમે તે બદલાતાં રહે. 'મોટા ભાગની ધાર્મિક તકરારો, જો આટલું ધ્યાન રાખવામાં આવે તો ઊકલી જાય.' જોકે પાછળથી આ વાત મધ્યયુગના નિર્ગુણિયા સંતોના અભ્યાસમાંથી વધારે સમજાઈ.

'મોલ કરો તલવાર કી, પડા રહન દો મ્યાન.'

- આત્મારૂપી તલવારનું તેજ - ધાર જોઈ લો, જાતિરૂપી મ્યાનને મહત્ત્વ ન આપો. કદાચ તે ફાટેલું પણ હોય, કદાચ તે મખમલનું પણ હોય.

દક્ષિણામૂર્તિનો મારો આ ગાળો મારા માટે વિશ્વ વિદ્યાલયના દિવસો હતા. રોજ રાત્રે મારા મનમાં ઊઠતા અનેક સવાલો લઈને એમની પાસે જાઉં. એઓ સરલાને વાર્તા કહેતા, મંજુને હીંચોળતા હોય કે અજવાળીબહેનને કોઈ વાર પુછાવતા હોય "જમવા આવું?" પણ તેઓ હળવા જ હોય.

મારા કોઈ સવાલોને ટાળ્યાનું યાદ નથી.

ઑફિસમાં ઉપનિષદ ભણાવતાં ૩૦ મિનિટ થાય. એટલે તરત પોથી બંધ કરી દે. ઘેર તેમની આંખો ઘેરાવા માંડે તોય ના ન ભાણે, વાક્યજ્ઞ ચાલ્યા કરે. પ્રશ્નો ઈતિહાસના હોય, સમાજવાદના હોય, તત્ત્વજ્ઞાન, કેળવણી, સંસ્થાવહીવટ, ઘરવહેવાર ગમે તેના હોય, કોઈ પ્રતિબંધ નહીં. સ્ત્રી-પુરુષ સમાગમની વાત કરતાં કહે, 'તેમાં રસ પડે એવું શું છે! મગજે ચડેલી ગરમી ઓછી થાય છે, અને પાછા સમતળ ભોંય પર આવી જઈએ છીએ. જેટલો એ ક્રિયાનો મહિમા ગણાય છે તેટલો મને તો લાગતો નથી. હા, બાળકો ઉછેરવાં, રમાડવાં, ખેલવવાં કૂદવવાની વાત જુદી છે.'

પણ ઘરની સ્ત્રીઓ સાથેના વર્તાવ વિશે તેમના નિયમો સાફ સાફ. સૌને સમજાય તેવા. ઘરની સ્ત્રીઓ આપણા કરતાં ઊતરતી નથી. હા, તે જુદા પ્રકારનું કામ છે. પણ તે ચડિયાતું કામ છે.

મને એક વાર કહે, 'આજે બપોરે મંજુ રોતી રોતી ઑફિસમાં આવી. તેની બાએ માથું ઓળાવવા બેસાડેલી ત્યાંથી ભાગીને આવી, તેને છાની રાખવા ઘણી મહેનત કરી, પણ છાની રહે નહીં, ત્યારે મને ભાન થયું કે બાબુના બામાં - કેવી કળા હશે કે સરલા, મંજુ, બટુકને છાનાં રાખી ઉછેરી શકી હશે? મારી પંડિતાઈનું અભિમાન ઓગળી ગયું - હું એને અજવાળી - મારી પત્ની તરીકે નથી ઓળખાવતો. બાબુની બા તરીકે ઓળખાવું છું. તેમાં જ તેની તપસ્યાનો મહિમા છે.'

એક વાર શંભુભાઈ ગારિયાધારથી આવેલા. નાનાભાઈ જોરે વાતો કરતા હતા. શંભુભાઈ એટલે અલગારીઓનાય અલગારી. તેમના વિશે તો એક અલગ પ્રકરણ જ લખાય. તેઓ પૂછતા હોય અને હું જઈ ચડ્યો.

'નાનાભાઈ, મારાં બહેન ખાદી નથી પહેરતાં, તેમને તમારે ખાદી પહેરવાનું કહેવું જોઈએ.'

'હું તો ઘણું સમજાવું છું, પણ માનતી નથી. તમે સમજાવોને.'

શંભુભાઈ - 'ન માને તો પણ પહેરાવવી જોઈએ તમારાં પત્ની તરીકે એમનાથી બીજું ન પહેરાય.'

નાનાભાઈ કહે, 'એવું સમજે તો ને?'

નાનાભાઈ સમજે-સમજે કહે, અને શંભુભાઈ ખાદી પહેરવી જોઈએ-પહેરાવવી જોઈએ - તેમ કહ્યા કરે. છેવટે નાનાભાઈ કહે, 'શંભુભાઈ, જુઓ, ગાંધીજીએ મને બે ધ્વજ પકડાવ્યા છે : એક હાથમાં ખાદીનો, અને બીજા હાથમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો. તમે કહો તો સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો ધ્વજ મૂકી દઉં.'

શંભુભાઈ શું બોલે?

તેમના ગયા પછી મારી સામું જોઈને કહે, 'એમને કેમ સમજાવું કે ખાદી એ પહેરવાની વસ્તુ છે, પહેરાવવાની નથી.'

મારી આંખમાં વધારે જિજ્ઞાસા જોઈ હશે એટલે કહે 'પરાણે ધર્મપ્રચાર કરીએ છીએ, મૂર્તિ તોડીએ છીએ ત્યારે મૂર્તિમાંથી ઈશ્વર ચાલ્યો જાય છે.' મારા મનમાં પ્રકાશ-પ્રકાશ પથરાઈ ગયો.

છાત્રાલયોનાં ભોજન

નાનાભાઈ ભટ્ટ

અગાઉ છાત્રાલયોનાં ભોજન વિશે થોડુંએક હું લખી ચૂક્યો છું. ભોજન સ્વાદિષ્ટ હોય અને સ્વાદું હોય એ બેમાં તફાવત છે. આપણે લોકો સ્વાદનો સાચો ખ્યાલ ભૂલી ગયા છીએ, મરીમસાલાભર્યાં શાકો અને ફરસાણોએ આપણી સ્વાદેન્દ્રિયને બહેકાવી મૂકી છે. અને આ રીતે વિકૃત થયેલી આપણી સ્વાદેન્દ્રિય વસ્તુમાં પોતામાં રહેલો સ્વાદ લેવા કેમ જાણે અસમર્થ બની ગઈ છે! સાદું પૌષ્ટિક, ચોખ્ખું અને બરાબર પાકેલું અન્ન એ આપણી જરૂરિયાત છે, અને તેને આપણી સંસ્થાઓમાં યોગ્ય સ્થાન મળવું જ જોઈએ.

યુવાન વિદ્યાર્થીઓને રોજ કાચીપાકી રોટલીઓથી ચલાવી લેવા કહેવું, ઊગતાં શરીરોને વાસી થઈ ગયેલાં પણ મરીમસાલાથી વાસીપણું સંતાડી રાખતાં શાક અને ફરસાણો આપીને રાજી રાખવાં, ચોખામાં કાંકરી કે ધનેડાં હોય તોપણ ચલાવી લેવાનું કહેવું, લોટ સડી ગયેલા અનાજનો હોય તે વાપરવો, આ બધું સંયમ અને વિદ્યાર્થીજીવનની કઠિનતાને નામે યથાર્થ છે એમ કહ્યા કરવું, એ ખરેખરી રીતે તો કેવળ મૂર્ખાઈ ગણાવી જોઈએ એમ હું માનું છું. દાળ-ભાત, ખીચડી-કઢી, રોટલા-રોટલી સાવ સાદાં હોય પણ સુપક્વ હોય, બરાબર સીઝેલાં હોય, પદાર્થો પોતે પણ સારા હોય, સ્વચ્છ રીતે તૈયાર થયા હોય, ઠામવાસણ સાફ હોય, દૂધ-ઘી ભેળસેળ વગરનાં અને નિર્મળ હોય. આવી બધી વાતો માટે આપણી સંસ્થાઓમાં એક જાતનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં આવી તેવી વાતો માટે ધ્યાન રાખવું એ ઠીક છે, પણ એનો આગ્રહ શા માટે? એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય, પણ આ બધી જ વસ્તુઓ એક રીતે તો માનવજીવનના પાયાની જ છે, અને આ વસ્તુઓ તરફની બેદરકારી ખતરનાક નીવડવાની છે. આપણે માનવી દેહની અવગણના કરીને કાચા પાયા ઉપર કેળવણીનું ચણતર કરવું છે?

આ વિચારનું એક પરિણામ એ ખરું કે આપણાં જ્ઞાતિભોજનની રસોઈ કરનાર રસોઈયાઓને મારે સ્વાદિષ્ટ નહીં પણ સ્વાદું રસોઈ કરવાનું શીખવવું? રસોઈ કરતાં કરતાં ચૂનોતમાકુ ખાનારા અને ચૂલાની આગમણમાં જ થૂંકનારા રસોઈયાઓને મારે સ્વચ્છતા શીખવવા બેસવું? વિદ્યાર્થીઓને બ્રહ્મચારી અવસ્થામાં સારાં અનાજ અને સારાં દૂધ-ઘી ખવરાવીને શા માટે ફટવવા? એમને શાકો તાજાં જ મળવાં જોઈએ એમ શા માટે? એમને વળી ગંધાતું ઘી શું અને સોડમવાળું ઘી શું? શું એ બધા આભથી ઊતરીને આવ્યા છે? ધર્માદાનું ખાનારા રાંકાઓ માટે પણ ન શોભે તેમ આવી તેવી માન્યતાઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે ધરાવતા કોઠારીને શું મારે કેળવવો? મેં જીવતરમાં થોડી જ મોટા પાયા પર અનાજની ખરીદી કરી હતી? મારા નાના એવા ઘરમાં મારા પિતા બધું સંભાળતા. પિતાજી ગુજરી ગયા પછી કોઈ એક ઓળખીતા ભાઈને કહું એટલે મારા માટે વસ્તુઓ ખરીદીને આપી જાય; ખરીદી માટે રીતસરનું બજારનું દર્શન મેં ભાગ્યે જ કરેલું હતું. પણ હવે તો તે મારી ફરજ થઈ પડી. સદ્‌ગત મોટાભાઈ સાથે રહીને મેં પોતે જ મારી જાતને આ કેળવણી આપવી શરૂ કરી, એટલે હું પડ્યો રસોઈયાને કેળવવામાં, કોઠારીને કેળવવામાં, ખુદ મારી જાતને કેળવવામાં.

શરૂઆતમાં મને થયું ખરું કે જો હું આમાં પડીશ તો સંસ્થાનું કામ બગડશે. પણ મારી આ ભૂલ મને તરત જ સમજાઈ ગઈ. આ બધી વાતો કેળવણીની જ વાતો હતી અને પુસ્તકિયા કેળવણી તો જીવનની વિશાળ કેળવણીનો માત્ર એક નાનો ભાગ હતો એમ મને સમજાયું. ખરી

રીતે તો એમ કહી શકાય કે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવા નીકળેલો નાનાભાઈ ખુદ પોતાને જ તાલીમ આપવાના કામમાં પડ્યો. આજે દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આપણી શાળા-મહાશાળામાંથી નીકળેલા વિદ્યાર્થીઓ જીવતરની સાચી કેળવણી તો બહાર નીકળે ત્યારે જ લે છે. શાળા મહાશાળાની પુસ્તકિયા કેળવણીને જીવતરની આ સાક્ષાત્ કેળવણીની સાથે જોડ્યા વગર બન્ને પ્રકારની કેળવણી પાંગળી જ રહે છે.

આજે આ વાત જેટલી મને દેખાય છે તેટલી સ્પષ્ટ તે દિવસે દેખાતી ન હતી. એ વિચારનો ઉગમ મને દક્ષિણામૂર્તિમાં થયો ખરો, પણ તેનો પરિપાક દક્ષિણામૂર્તિમાં ન થયો. પરિપાકનું સદ્ભાગ્ય પામવા માટે મેં ભાવનગર છોડ્યું.

પણ એની ઝાંખી શરૂઆત સ્ટેશન પાસેની ધર્મશાળામાં થઈ ચૂકી હતી. હું મોટાભાઈ સાથે દાણાબજારમાં ફરવા લાગ્યો; જુદી જુદી જાતના ચોખા, જાતજાતના ઘઉં, કયા સારા, કયા નરસા, કયા મધ્યમ એ બધું સમજવા લાગ્યો; હળદર, ધાણાજીરું, મરી, મીઠું, તેલ, ઘી વગેરે તપાસવા લાગ્યો, અને તેમના ગુણદોષ સમજવા લાગ્યો; એ બધાંને જાળવવાની તરકીબો પણ હું સમજવા લાગ્યો. તે એટલે સુધી કે ૮-૧૦ વર્ષમાં તો હું કોઠારનું શાસ્ત્ર લખી શકું તેવું સૌને લાગ્યું અને અનુભવને અંતે કોઠાર તથા ભોજન માટેના કેટલાક વ્યવહારુ વિચારો મેં દક્ષિણામૂર્તિના કોઠારમાં લખીને સોંપી દીધા.

કોઠારની આ સમજ અને તેની હથરોટીની મારે મન અમુક જ કિંમત છે. પણ જીવનની આ પ્રાથમિક જરૂરિયાત સંબંધે માણસ સાવ અબૂધ રહે એ યોગ્ય નથી. એટલું તો આજે પણ મને લાગે છે.

માણસ જેમ દેવ છે તેમ પશુ પણ છે ના? એ પશુતાને ભૂલીને શું માણસ કૂદકો મારીને દેવ થવાનો છે? આ પશુતાને ઊર્ધ્વગામી કરવામાં આ વિષયનું જેટલું જ્ઞાન જરૂરી છે તેટલું દરેકે મેળવી લેવું જોઈએ.

આ વિષયમાં દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા મારી ગુરુ બની.

પણ આજે જેને હું શાસ્ત્રીયતા કહું એવી શાસ્ત્રીયતાની ઢબે મેં તે દિવસે વિચાર્યું ન હતું. ભોજનની જુદી જુદી વાનીઓમાં સચવાતાં કે નાશ પામતાં પોષક તત્ત્વોનો મેં વિચાર ન કર્યો. જુદા જુદા ભોજનના પદાર્થો, કેલરીના ધોરણે મેં મૂલવ્યા ન હતા. મેં તો માત્ર આપણા સમાજમાં ચાલતી આવેલી સાદી સમજ પ્રમાણે વાનીઓના ગુણદોષો વિચાર્યા હતા. માંદા વિદ્યાર્થીઓને કેવું હલકું ભોજન આપવું એ વિચાર્યું. શરદઋતુમાં ગોળની રાબ ને સૂંઠની ગોળી શરૂ કર્યાં, શિયાળાની ઋતુમાં જુવાનોને પોષણ મળે તે માટે થોડું વધારે ઘી અને મધ પણ શરૂ કર્યાં. પણ ચૂલા ઉપર કૂકર ચડાવીને રાંધવાનો વખત બચાવવાનો મને ખ્યાલ ન આવ્યો. રોટલીને બદલે ભઠ્ઠી નાખીને સમૂહ માટે રોટી બનાવવાનું ન સૂઝ્યું. સવારના નાસ્તામાં જુવાર-ઘઉંની રાબ આપવાનું ન સૂઝ્યું. સારામાં સારી રસોઈ થઈ હોય તોપણ છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓએ ભોજનમાં નાનકડી ઊણપ રાખી તેના કારણની શોધ ન કરી. આપણને લૂખોસૂકો પણ ઘરનો રોટલો જેટલો ગમે છે તેટલો બજારનો નથી જ ગમતો, તેમ વિદ્યાર્થીઓને પણ સંસ્થાનું ભોજન વધારે સ્વાદિષ્ટ લાગે, અને બહારના ચા-ચીવડા તરફ મન ઓછું જાય તેવી હવા હું ઊભી ન કરી શક્યો. પણ મારી આ મર્યાદાઓ તે દિવસે મારા ખ્યાલમાં જ ક્યાં હતી? આ બધું દોઢ-ડહાપણ તો ઘરડે ઘડપણે જ લાધ્યું.

શિક્ષણ

ચારિત્ર્ય નિર્માણ માટેનું શિક્ષણ

કિરીટ જોશી

ભારત આજે વિવિધ પ્રશ્નોના બોજ તળે વધુ ને વધુ દબાઈ રહ્યું છે. તેમાં પણ હિંસા, વિભાજન, ભ્રષ્ટાચાર તથા ધનિકવર્ગની વધતી જતી સત્તા જેવા પ્રશ્નો તો એવા હઠીલા બની ગયા છે કે તેનો ઉકેલ લાવવાનું ખૂબ જ મુશ્કેલ બની ગયું છે. આપણે તેના ઉકેલ માટે પ્રયત્નશીલ છીએ પરંતુ કેટલાંક વલણો અને પરિબળો એવાં છે કે તેના ઉકેલ માટે આજે આપણે જે સ્તરેથી વિચારીએ છીએ કે કાર્યશીલ બનીએ છીએ તે ઉપયોગી નહીં નીવડે. તેના ઉકેલ માટે આપણે વધુ ઊંડાણમાં જઈને કાર્ય કરવું પડશે.

સંકુચિત મનોદશાના કેદી

આજે આપણે નાનીનાની વાડાબંધીમાં કેદ થઈ ગયા છીએ. આપણે યથાર્થ સમજણની શક્તિ જ ખોઈ બેઠા છીએ. આપણને લોકશાહી જોઈએ છે, પરંતુ આપણે જે પશ્ચિમની સંસદીય લોકશાહી સ્વીકારી છે તેમાં જ તેને સીમિત કરી નાખી છે. આપણે લોકશાહીના સાચા હાર્દ સુધી જતા નથી. લોકશાહીમાં તો દરેક વ્યક્તિની અંદર રહેલી શરીર, પ્રાણ, મન, સૌંદર્ય, નૈતિક અને અધ્યાત્મિકતાની બધી સંભાવનાઓ વિકસિત થવી જોઈએ. સાચી લોકશાહી તો વ્યક્તિગત અને સમૂહગત ચેતનાના ઉચ્ચતમ સ્તરે સંકલ્પબળ માંગે છે. આ માંગને સતત અને પદ્ધતિસર રીતે અવગણવામાં આવી છે, અથવા રૂંધવામાં આવી છે. આથી સામ્પ્રત લોકશાહી ધનવાનોના હાથમાં ફસાઈ ગઈ છે. આજની લોકશાહીમાં ધનવાનોની, માફીઆઓની અને સ્નાયુબળની સત્તા ચાલે છે. આપણું બંધારણ સમાજવાદની વાત કરે છે, પરંતુ આપણને આ માર્ગની જાણ જ નથી કે સમાજવાદના વિકાસની સાથે સાથે રાજ્ય જ ભગવાન બની જાય છે. આના પરિણામે આપણે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની સંભાળ લેવા માટે સામૂહિક ચેતના વિકસાવવાનો જાગૃતિપૂર્વક પ્રયત્ન પણ નથી કરતા. આપણે એવું નૈતિક વાતાવરણ પણ ઊભું નથી કરતા કે જેમાં સંવાદી અને પરસ્પરાવલંબી સંબંધો માટે વ્યક્તિ કે સમૂહ પોતાના અહંકારનું બલિદાન આપવા સમજપૂર્વક તૈયાર થાય. સમાજવાદની અસર તોડવા માટે ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકરણને નામે આપણે મૂડીવાદની પકડ મજબૂત બનાવી રહ્યા છીએ. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા જાળવવાની સાથે ફક્ત થોડા લોકોનું જ નહીં પરંતુ બધાંનું કલ્યાણ થાય તે માટેના સાધનોની અને પ્રક્રિયાની આપણે શોધ પણ કરતા નથી.

આપણું બંધારણ બિનસામ્પ્રદાયિકતાની વાત કરે છે પરંતુ આપણે સહેલાઈથી બિનસામ્પ્રદાયિકતાને ભૌતિકતાના અર્થમાં સમજી લઈએ છીએ. આપણે સામ્પ્રદાયિક ચેતનાની મર્યાદાથી ઉપર ઊઠીને શક્તિશાળી ધર્મ અને અધ્યાત્મના સ્તરે પહોંચવા પુરુષાર્થ કરતા નથી. આ સ્તરે ભૌતિક જીવનનો ત્યાગ નથી કરવાનો પરંતુ પદાર્થ અને આત્માનો ઉચ્ચતમ કક્ષામાં વિશાળ સમન્વય કરવાનો છે. આપણને તાત્કાલિક સમાજ પરિવર્તન જોઈએ છે, પરંતુ હજુ આપણે જ્ઞાતિવાદને અને બીજી સંકુચિત વફાદારીઓને પોષીએ છીએ. આપણને ઝડપી આર્થિક વિકાસ જોઈએ છે, પરંતુ તેને રૂંધતાં પરિબળોને છોડતા નથી અને તેને લીધે વ્યક્તિગત કે સામૂહિક રીતે પહેલ કરવા માટે લોકોને ઉત્સાહિત કરી શકતા નથી અને વેપાર-ઉદ્યોગમાં જે ઉદારતા અને નીતિમત્તા જરૂરી છે તે પણ પેદા

કરી શકતા નથી. વિકાસ માટે સાતત્યપૂર્વકના પ્રયાસની જરૂર છે, પરંતુ આપણે આપણી પ્રાથમિક પસંદગીઓ શી છે? તે નક્કી કરવામાં જ અસ્પષ્ટ છીએ, આપણે ઘણીવાર શિક્ષણને સૌથી વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ પરંતુ તેમાં પણ આપણે શિક્ષણ સંસ્થાઓની સંખ્યા વધારવાને જ વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ અને આ સામ્પ્રત શિક્ષણ હજી પણ મેકોલેની વિચારધારાથી જ પ્રભાવિત છે, જેમાં ઘણાને શિક્ષણ તો મળે છે પરંતુ તેની સાથે તેની સમજણનો અને ચારિત્ર્યનો પણ વિકાસ થાય તેવા શિક્ષણ માટે જે હેતુ, વિષયો અને પદ્ધતિમાં પરિવર્તન લાવવું જોઈએ તે માટે આપણે હિંમતપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા નથી.

આ પરિસ્થિતિમાં ભારતમાં આજે ચારિત્ર્ય નિર્માણ માટેનું શિક્ષણ આપવું એ જ મહત્ત્વનો મુદ્દો બની રહે છે. તેના વિના ચાલે તેમ નથી.

જો આપણે ફક્ત ભારતની પરિસ્થિતિનો જ વિચાર કરવાને બદલે તેને અસર કરતી અને આકાર આપતી વૈશ્વિક પરિસ્થિતિને પણ ધ્યાનમાં લઈએ તો આ મુદ્દાને વધુ બળ મળે છે. એકસરખાપણું (સ્ટાન્ડર્ડાઈઝેશન), અમાનવીકરણ અને યાંત્રીકરણ પરના વધુ આગ્રહ સાથે એક તોતીંગ માળખું ઊભું થઈ રહ્યું છે, જેમાં નૈતિક - આધ્યાત્મિક ચેતનાના ઊંડાણભર્યા વિકાસ માટે કોઈ અવકાશ જ રહેવા દીધો નથી. નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ચેતના જ મનુષ્યને તેની સમક્ષ આવતાં સંકટો સમયે સાચા અને ડહાપણભર્યા નિર્ણયો લેવરાવી શકે. યંત્રવિદ્યાના અદ્ભુત વિકાસને પરિણામે વિશ્વ નાનું બની રહ્યું છે અને હવે તો ગ્રહોમાં પણ સભ્યતા હોવાની શક્યતા વિશે આપણે સ્વપ્નો સેવતા થયા છીએ, પરંતુ આપણી પાસે એના સંદર્ભે જરૂરી માનવીય ચેતનાનો વિકાસ હજુ થયો નથી કે જેથી માનવીય ચેતના અને તેનું ચારિત્ર્ય ગ્રહોની સભ્યતા (સિવિલિઝેશન) સાથે તાલ મિલાવી શકે. બલ્કે એવી લાગણીઓનું પ્રભુત્વ આપણા પર છે જે અજ્ઞાન, ખંડિતતા, વિસંવાદ અને હિંસા પર નભે છે.

જેમ જેમ આપણે પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણે અનુભવીએ છીએ કે આજનું અને આવતી કાલનું વિશ્વ માનવીય ચેતનામાં અને ચારિત્ર્યમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન માંગે છે. એ કર્યા વિના વિશ્વ સલામત છે એમ માની લેવું એ એક નિરર્થક કલ્પના છે. આજના ઘણા નેતાઓએ સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું છે કે માનવીય ચેતનાના ક્રાંતિકારી પરિવર્તન પર જ માનવજાતનું ભવિષ્ય અવલંબિત છે અને આ પરિવર્તન માટે મૂલ્ય આધારિત સમગ્રતાનું શિક્ષણ જ મહત્ત્વનું સાધન છે. કમનસીબે આપણે જ્યારે શિક્ષણ વિશે વિચારવાનું કે કાર્ય કરવાનું નક્કી કરીએ છીએ ત્યારે આ શિખામણ પર ભાગ્યે જ ધ્યાન અપાય છે અને વધુ તો તેની ઉપેક્ષા જ થાય છે.

આથી એ જરૂરી બને છે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા આની પહેલ થાય, ગોષ્ઠિઓ-સભા-કાર્યશાળાનું આયોજન થાય. ત્યાં સમગ્રતાલક્ષી અને મૂલ્યવર્તી શિક્ષણ વિશે તથા ચારિત્ર્યનિર્માણ માટેના શિક્ષણ વિશે ઊંડાણભર્યો અભ્યાસ થાય. આ માર્ગે જ આપણે લોકોને આ પ્રશ્ને જાગૃત કરી શકીશું. આ જાગૃતિ વિના ચારિત્ર્યનિર્માણના શિક્ષણ વિશે વિચારવું કે તેનો અમલ કરવાનું અઘરું પડશે.

(૨) ચારિત્ર્યનિર્માણનું શિક્ષણ એટલે શું?

પ્રથમ તો આપણે પોતે સ્પષ્ટ થઈ જવું જોઈએ કે ચારિત્ર્યનિર્માણનું શિક્ષણ એટલે આપણે શું કહેવા માંગીએ છીએ. બહુ સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો ચારિત્ર્ય શબ્દ સૂચવે છે કે આ શિક્ષણ લીધેલ વ્યક્તિ સરળ, નિર્ભય, તથા પ્રમાણિક હશે. પોતાના કાર્ય પ્રત્યે વફાદાર હશે તથા વ્યક્તિગત જીવનમાં તેમ જ સમાજજીવનમાં સત્ય માટે તથા સમાજની એકતા અને સંગઠનને પોષવા હિંમતપૂર્વક લડશે.

ચારિત્ર્યને ચાર આયામમાં સમજી શકાય. તે છે પ્રજ્ઞા (ડહાપણ)નો આયામ, વીરતાનો આયામ,

છે. ગમે તેવી ઊંચી કક્ષાની વાતોની ખરી કસોટી પરિવારજીવનમાં થતી હોય છે.

સેક્સના સંદર્ભે સ્વસ્થ સમાજના નિર્માણ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ એક મૅનિફેસ્ટો તૈયાર થવો જોઈએ. આપણે એને સ્વસ્થ સમાજ માટેનું મૅગ્નાકાર્ટા પણ કહી શકીએ. આવી સ્વસ્થતા વગર આધ્યાત્મિકતાનો ઉદય થાય એ શક્ય નથી. સેક્સ અંગે જે મૅનિફેસ્ટો તૈયાર થાય તેમાં નીચેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો(directive principles)નો સમાવેશ થઈ શકે:

(૧) બે પ્રેમીઓ વચ્ચેના અંગત એકાંત પ્રત્યે આદર
(Respect for the privacy between two lovers)

(૨) મૈત્રી જેવા મૂળભૂત માનવીય અધિકાર પ્રત્યે આદર
(Respect for the fundamental human right to friendship)

(૩) સૌજન્યપૂર્ણ છૂટાછેડા પ્રત્યે આદર
(Respect for the divorce with decency)

(૪) પરસ્પર આકર્ષણ થાય એ ઘટના પ્રત્યેનો આદર
(Respect for attraction based on mutuality)

(૫) સેક્સના ક્ષેત્રમાં થતી ક્ષમ્ય ભૂલો પ્રત્યે ઉદારભાવ
(Liberol attitude toward pardonable mistakes in sexual relationships)

(૬) પ્રેમને પરમેશ્વર ગણવાની સામાજિક આબોહવા
(Social climate where love would be as respectable as God)

(૭) માનવોને હાલતાં, ચાલતાં, બોલતાં અને વિચારતાં વૃક્ષો ગણીને આદર આપવાની તૈયારી
(Preparedness to look upon human beings as if they are moving, walking, speaking and thinking trees)

જાણીતા ફ્રેન્ચ લેખક અલેક્સી કેરલે પુસ્તક લખ્યું, જેનું મથાળું છે: "Man, the Unknown.' પુસ્તકમાં એક જગ્યાએ એણે લખ્યું છે: "The testicle, more than any other gland, exerts a profound influence upon the strength and quality of the mind. The poets, artists and saints as well as conquerors are strongly sexed individuals... Almost all great artists were great lovers. Inspiration seems to depend on a certain condition of the sexual glands. Love stimulates mind when it does not attain its object. If Beatrice had not been the mistress of Dante, there would perhaps be no "Divine Comedy'. The great mystics often used the expressions of Solomon's songs. It seems that their unassuaged sexual appetites urged them more forcibly along the path of renouncement and complete sacrifice. A workman's wife can request the services of her husband every day. But the wife of an artist or a philosopher has not the right

to do so often It is well known that sexual excesses impede in tellectual activity In order to reach its full power, inteligence seems to require both the presence of well developed sexual glands and the temporary repression of the sexual appetite Freud has rightly emphasized the capital impor tance of *sexual* impulses in the activities of consciousness How ever his observations refer chiefly to sick people

આ નાનુ અવતરણ અહીં જાણી જોઈને મૂક્યુ છે કોઈને એવી છાપ ન પડવી જોઈએ કે સેક્સને ઋષિ દિવ્ય ઉપાસના કહે છે. તેથી ઋષિ ન હોય એવા માણસોની સેક્સ દિવ્યતા નથી ધરાવતી સાવ સામાન્ય ગણાતી બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંભોગ પણ દિવ્ય છે ઉપરના અવતરણમા સેક્સ સાથે જોડાયેલા વિસ્મયમાથી પ્રગટેલા વિજ્ઞાનનુ દર્શન થાય છે અવતરણના મુદ્દાઓ જોઈ લઈએ

– બીજી કોઈ પણ ગ્રંથિ કરતા મનની શક્તિ અને ગુણવત્તા પર પ્રજનનેન્દ્રિય વધારે અસર પાડે છે

– કવિઓ, કલાકારો, સંતો અને વિજેતાઓ પ્રબળ જાતીય આવેગ ધરાવનારી વ્યક્તિઓ હોય છે

– લગભગ બધા મહાન કલાકારો મહાન પ્રેમીઓ હોવાના સેક્સ ગ્રંથિની અમુક સ્થિતિ પર એમની અંતપ્રેરણાનો આધાર રહેતો જણાય છે

– પ્રેમ જ્યારે પોતાનુ ધ્યેય સિદ્ધ ન કરે ત્યારે એ મનને ધક્કા મારે છે અને પ્રેરે છે (સંસ્કૃતમા પ્રેરવાની, હાંકવાની કે ધકેલવાની ક્રિયા માટે 'ચોદના' શબ્દ પ્રયોજાયો છે ગાયત્રી મંત્રમા ઋષિ કહે છે કે 'હે પ્રભુ' તુ અમારી બુદ્ધિને પ્રેરજે' ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત)

– દાન્તેને જો બીઆટ્રિસ જેવી પ્રિયતમા ન મળી હોત તો મહાન આપણને 'ડિવાઈન કૉમેડી' જેવી અદ્ભુત કૃતિ ન મળી હોત

– મોટા મોટા ગણ્યવાદીઓએ આ સામનના સંગીતની અભિવ્યક્તિઓનો વિનિયોગ કર્યો છે એમ લાગે છે કે એમની અતૃપ્ત જાતીય ભૂખને કારણે તેમને પૂર્ણ બલિદાન અને વૈરાગ્યના માર્ગે જવાની પ્રેરણા આપી

– કોઈ કામદારની પત્ની પોતાના પતિની સેવા માટે દરરોજ વિનંતી કરી શકે પરંતુ કોઈ કવિ કે ફિલસૂફની પત્નીને આવુ વારંવાર કરવાનો અધિકાર નથી મળતો

– એ તો જાણીતુ છે કે સેક્સના અતિરેકો બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિને અવરોધ છે બુદ્ધિ પૂરેપૂરી વિકસિત થાય તે માટે સુવિકસિત સેક્સ ગ્રંથિઓની જરૂર છે, તે સાથે જાતીય ભૂખ પર હંગામી નિયંત્રણની પણ જરૂર છે

– ફ્રૉઈડે જાગ્રત મનની ક્રિયાએ જાતીય આવેગોની અગત્ય પર ભાર મૂક્યો એ સાચુ ખરુ, પરંતુ એના તારણો મહદંશે માંદા (મનના) માણસો સંબંધી હતા

સ્વસ્થ સમાજની રચના માટે સેક્સની વિવેકયુક્ત અને વિજ્ઞાનયુક્ત સમજણ ખૂબ જરૂરી છે સ્વસ્થતાની પૂર્વશરત વિવેક છે સ્વસ્થ સમાજના મનિકસ્નોનુ કાળજુ પણ વિવેક છે

સ્પર્શ ઉપનિષદ ક્યારે લખાશે?

હુ ઋષિ નથી તેથી મારો કોઈ અધિકાર નથી, પરંતુ આજનો કોઈ ઋષિ જરૂર સેક્સ પર ઉપનિષદની રચના કરી શકે આવુ ઉપનિષદ યુગાનુકૂળ બની રહે એ ઉપનિષદનુ નામ 'સ્પર્શ ઉપનિષદ' રાખી શકાય સ્ત્રી પુરુષ સંબંધોમા

પણ સહજ અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ ખૂબ જ જરૂરી છે. સ્પર્શને આપણે ભૂખ અને તરસ જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાત નથી ગણતા એ આપણું પછાતપણું છે. અહીં થોડીક સ્પર્શ મીમાંસા પ્રસ્તુત છે.

સ્પર્શની સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિથી આપણે લગભગ અજાણ રહી ગયા છીએ. ઘણી વાર આંખને કૅમેરાના લૅન્સ સાથે સરખાવવામાં આવે છે, પરંતુ હવે વિજ્ઞાનીઓ માને છે કે ચામડી જે રીતે સંદેશાઓ ઝીલે છે, તે જ રીતે આંખ પણ ઝીલે છે. જો આંખ 'જુએ' છે, તો ચામડી પણ 'જુએ' છે. આંખને પ્રાપ્ત થતા સંદેશાઓ (messages) આંદોલનો (વાઇબ્રેશન્સ) મારફત પ્રસરતાં રહે છે. આંખ જોતી નથી, સંદેશાઓ ગ્રહણ કરે છે. વિજ્ઞાની કાર્લ પ્રિબ્રામ તો કહે છે કે, પાસે બેઠેલી વ્યક્તિનો સ્પર્શ કરો તે પહેલાં આંખો બંધ કરી દો. ચામડીના લૅન્સ દ્વારા એકબીજામાં ભળી જવાનો પ્રયત્ન કરો. આપણે હજી આપણી ત્વચાને સમજ્યા નથી તેથી સ્પર્શની સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિની શક્યતાઓ વણપ્રીછી રહી જાય છે. આપણી "skin-sense' હજી પૂરતો વિકાસ પામી નથી. પતિ-પત્ની લડી પડે પછી માંડ થોડાંક સ્વસ્થ બને ત્યારે ખુલાસા કરવાને બદલે પ્રેમાળ સ્પર્શ દ્વારા પોતાનો ભાવ પહોંચાડે તો ઘણો લાભ થાય. મૌનપૂર્વક થતો સ્પર્શ હૃદયના ભાવોને સામી વ્યક્તિ સુધી પહોંચાડવામાં સફળ થાય છે.

શરીરની સ્પર્શસૃષ્ટિ સમજીએ. પગની ચામડીને લીલું છૂંદેલું મરચું અડે તો તીખું ન લાગે. એ જ રીતે હાથની ચામડી પર કોઈ મધ ઘસે તો તે મીઠું ન લાગે. હા, જો ચામડી પર કોઈ ચંદન ઘસે તો શીતળતાનો અનુભવ જરૂર થાય. વળી જો કોઈ સ્પિરિટ લગાડે તો ઠંડક લાગે. પવનનો સ્પર્શ દાહક પણ હોય અને શીતળ પણ હોય. આમ, ચામડી દ્વારા દાહકતા, શીતળતા કે ઉષ્ણતાની ખબર પડે, બીજી ઝાઝી ખબર ન પડે. આ થઈ સ્પર્શની પહેલી કક્ષા.

સ્પર્શની બીજી કક્ષાએ જીભની વાત કરીએ. જીભ પર મરચું અડે તો તીખું લાગે; મધ મીઠું લાગે, સુદર્શન ચૂર્ણ કડવું લાગે. આમ, જીભ સાથે જોડાયેલાં મજ્જાતંતુઓ સ્પર્શને સ્વાદમાં ફેરવી નાખે એટલા સંવેદનશીલ અને સંવેદનક્ષમ હોય છે. સ્પર્શની અનુભૂતિ તરત જ સ્વાદની અનુભૂતિમાં પલટાઈ જાય એ ઘટના જેવીતેવી નથી. કોઈ કૉમ્પ્યૂટરને આ કામ સોંપી જુઓ! ભૃગુ ઋષિ શરીરના પ્રત્યેક અંગમાં પરમ ચેતનાનો વાસ છે, એમ આ મંત્રમાં કહે છે તે સમજાય તો જીભને જોવાની કે સમજવાની દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જાય. જીભદેવીને વંદન હજો.

સ્પર્શની ત્રીજી કક્ષાએ આંગળીનાં ટેરવાં અને હથેળીની વાત કરીએ. ટેરવાંને રૉ-સિલ્કનો કે ગલકાંની છાલનો સ્પર્શ ભાવે છે. ટેરવાંને ખાસ કરીને વિજાતીય વ્યક્તિનો સ્પર્શ બહુ જ ભાવે છે. ટેરવાં કે હથેળી આગળ આવેલાં મજ્જાતંતુઓ ક્યારેક સ્થૂળ સ્પર્શને સુખાનુભવમાં ફેરવી નાખે છે. સ્પર્શનું રૂપાંતરણ ઝંકૃતિમાં થાય એ કોઈ સામાન્ય ઘટના નથી. આવી ઝંકૃતિ માનવીય છે અને દિવ્ય પણ છે. લોકો જેને ફ્લર્ટિંગ કહે છે, તે આખરે શું છે? ફ્લર્ટિંગ એટલે બે સજાતીય કે વિજાતીય વ્યક્તિઓ પરસ્પર સંમતિથી સુખાનુભવ પામે તે ઘટના. આવી ઘટના નિરુપદ્રવી હોય અને પરસ્પરતાથી રસાયેલી હોય તો સર્વથા સહજ ગણાવી જોઈએ. એમાં કોઈ જ પાપ નથી. જ્યાં હોય ત્યાં પાપનું આરોપણ કરવાની ધર્મગુરુઓની કુટેવ સમાજને પાપ તરફ ધકેલનારી છે. ફ્લર્ટિંગ વખતે ટેરવાં અને હથેળી વધારે સક્રિય હોય છે. આવો સુખાનુભવ ન પામી હોય એવી એક પણ વ્યક્તિ દુનિયા પર જડવી મુશ્કેલ

છે. એનો વિરોધ કરનારા બ્રહ્મચારી બાબા પણ પોતાના અનુભવના આધારે જ વિરોધ કરતા હોય છે. સેકસનો પ્રબળ વિરોધ પણ સેકસની પ્રબળતાને મળેલી અંજલી ગણાય. સેકસનો વિરોધ કરવામાં પણ પ્રચ્છન્નપણે સૅક્સ સંતોષાતી હોય છે. ટેરવાંની સંવેદનક્ષમતા અદ્‌ભુત છે. પ્રભુએ માણસને ટેરવાંની ભેટ આપીને કમાલ કરી છે. ટેરવાં થકી જે ઝંકૃતિ માણસના રોમે રોમમાં ફરી વળે છે તે વિરલ છે. 'ઝંકૃતિ' માટે 'રોમહર્ષ' શબ્દ ગીતામાં પ્રયોજાયો છે. વિજાતીય વ્યક્તિનો સ્પર્શ વિશેષ રોમાંચકારી હોય છે. બિચારા માણસનો એમાં શો ગુનો! ગુનો હોય તો રોમાંચના સર્જનહારનો છે.

સ્પર્શની ચોથી કક્ષાએ પ્રજનન ઇંદ્રિયો સાથે જોડાયેલા મજ્જાતંતુઓ જવાબદાર છે. શરીરશાસ્ત્રની પરિભાષામાં જેને જ્ઞાનતંતુપ્રવાહ (Nervous flow) કહે છે, તેવો પ્રવાહ પ્રજનન ઇંદ્રિયો સાથે જોડાયેલાં કેન્દ્રોમાંથી વહેતો થતો જણાય છે. આ પ્રવાહ લગભગ વીજચાલક બળ (electromotive force) જેવો છે. પ્રજનન ઇંદ્રિયો સાથે જોડાયેલાં જ્ઞાનતંતુઓ વળી સૌથી વધારે સંવેદનશીલ જણાય છે. સંવેદનશીલતાની ચરમસીમાએ તેઓ સ્થૂળ સ્પર્શને પરમ આનંદમાં રૂપાંતરિત કરવા માટે સમર્થ હોય છે

સ્પર્શનું આંનદમાં થતું અદ્‌ભુત રૂપાંતરણ સંભોગની ક્ષણે શક્ય બને છે. ઋષિ એને અમૃતાનંદ તરીકે પ્રમાણે ત્યારે એમનું ઊંડું જીવનદર્શન મંત્રમાં પ્રગટ થાય છે. સ્પર્શસૃષ્ટિમાં પરેલી આવી વિરાટ સંભાવનામાં પરમ સર્જકતાનું સંગીત વહેતું થાય છે. સ્પર્શ થકી ઉત્પન્ન થયેલો વીજપ્રવાહ વીર્યપ્રવાહ બનીને સાર્થક થાય છે. સર્જનહારે એવી અદ્‌ભુત રચના કરી છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીને આવી આનંદાભૂતિ પ્રાપ્ત થાય. પંખીઓ અને પશુઓ પણ આવી અનુભૂતિ પામે છે. સંભોગની ચરમસીમાએ પ્રાપ્ત થતો આનંદ બ્રહ્માનંદથી એકાદ વેંત છેટો હોય તો હોય!

આમ, સ્પર્શની ચારે કક્ષાએ માણસ કશુંક પામે છે. સ્પર્શથી ભાગવાનું નથી. જેમ અન્નથી અને પાણીથી ભાગવાની જરૂર નથી, તેમ સ્પર્શથી ભાગવાની જરૂર નથી. એને સહજભાવે અને ભગવદ્‌ભાવે માણવાનો છે અને પામવાનો છે. સહજભાવ હોય ત્યાં વિવેકભાવ આપોઆપ પ્રગટે છે આવો વિવેકભાવ પામે તો જ માણસ પશુથી જુદો ગણાય. આ છે આજનું અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ. સ્વસ્થ સમાજ આવા અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ વગર શક્ય નથી. ગાંધીજીના બ્રહ્મચર્ય અંગેના વિચારો સાથે સંમત થવાનું મુશ્કેલ લાગે, પરંતુ નોંધવું જોઈએ કે આ બાબતે પણ મહાત્મા ખુલ્લું મન ધરાવતા હતા. જીવનના આખરી તબક્કામાં 'પૂર્ણાહુતિ'માં એમનું વિધાન ખાસ નોંધવા જેવું છે. તેઓ કહે છે: 'રૂઢિગત તથા આજે જે પ્રચલિત છે તે બ્રહ્મચર્ય સમાજ પર માઠી અસર કરે છે. એણે આદર્શને નીચો પાડ્યો છે, તેના સાચા તત્ત્વથી તેને વંચિત કર્યું છે. એ વિધિનિષેધોને તેમના યોગ્ય સ્થાને મૂકીને બ્રહ્મચર્યના આદર્શને, તેને પહેરાવવામાં આવેલી જંજીરોથી મુક્ત કરવાનો મારો પરમ ધર્મ છે, એમ હું માનું છું.' ગાંધીજી વધારે જીવ્યા હોત તો કદાચ હજી વધારે ઉદારમતવાદી વલણ આપણને જોવા મળત એમ લાગે છે.

આવતે અંકે છેલ્લો મણકો : સર્વમ્ ઇતિ આકાશે.

*

આસામ જવાનું હતું એટલે દાર્જિલીંગ છોડ્યે જ છૂટકો.

દાર્જિલીંગનું મને ઘણું આકર્ષણ, એટલે ૧૯૯૪-૯૫માં હું ફરી ત્યાં ગયેલો. અમે ચાર માણસો હતા. મારી પત્ની, હું, મારી ભાણેજ અને તેમના વર. ત્યારે દાર્જિલીંગ તો સાવ બદલાઈ ગયું હતું. તે એક શહેર બની ગયું હતું. આસપાસનાં જંગલોમાં વસતિ થઈ ગઈ હતી. બાકીનાં વનો પાંખાં થઈ ગયાં હતાં. તે સમયનું અને આજનું દાર્જિલીંગ તદ્દન જુદાં ચિત્રો રજૂ કરતાં હતાં.

દાર્જિલીંગથી અમે ફરી જલપાઈગુડી આવ્યા. અને ત્યાંથી આસામ જવાનું હતું. અમારે જવું હતું ગૌહાટી અને શિલોંગ. આથી જલપાઈગુડીથી અમે ગૌહાટી પહોંચ્યા. ગૌહાટી બ્રહ્મપુત્રાને કિનારે છે. બ્રહ્મપુત્રાનો પટ પણ ત્યાં ભારે મોટો છે. જાણે સાગર હોય ને! આજુબાજુ હરિયાળા ટેકરા પણ ખરા!

ત્યાં પણ અમે મારવાડી ધર્મશાળામાં જ ઊતર્યા. અમે મારવાડી હોટેલમાં જમતા. તે સમયે આસામમાં મારવાડીઓની વસતિ મોટી. આસામનો વેપાર-વાણિજ્ય તે લોકોના જ હાથમાં. બ્રહ્મપુત્રાનો કિનારો સુંદર છે. પણ બ્રહ્મપુત્રામાં નહાવા જવાની હિંમત ન થાય. ત્યાં અમે ત્રણેક દિવસ રહ્યા. એક સાંજના અમે બજારમાં ગયા. ત્યાં દુકાનદારો સાધારણ રીતે મારવાડી હોય. જવલ્લે જ બંગાળી કે આસામી. અમારે કંઈ ખાસ લેવાનું તો ન હતું. પણ મારવાડી વીશી એટલે કે હોટેલમાં શાકભાજી, દાળ, બધામાં મરચાં ઘણા વધારે. એટલે ઓછા મરચાવાળું બનાવવા કહીએ. પણ એમના ઓછા એટલે આપણા માટે તો ઘણા વધારે. અમે વિચાર્યું. 'અહીં કાચું શાક મળતું હોય તો આપણે લઈ આવવું જોઈએ.' તે લેવા અમે શાકબજારમાં ગયા. ત્યાં શાકની દુકાનો તો થોડી પણ માછલીઓના ટોપલાવાળીઓ ઘણી! અને વળી માછલીઓ પણ મોટીમોટી. કોઈ કાપીને રાખી હોય તો કોઈ આખે-આખી રાખી હોય. માછણો અમારી પાછળ પડી. અમે કહ્યું, ''અરે, અમે તો મારવાડી છીએ.'' એટલે એ બહેનો ભાગી ગઈ. કાકડી, ડુંગળી મળ્યાં તે લઈ લીધાં. બીજું તો ખાસ કંઈ મળ્યું નહીં.

ગૌહાટીમાં મારે બ્રહ્મપુત્રામાં ફરવાનો આનંદ લેવો હતો. સવારે દસ-અગિયાર વાગે એક બોટ ત્યાંથી ક્યાંય જતી જોઈ. બાપુ તો અમને ખેંચીને 'બોટ ક્યાં જાય છે, એ પૂછ્યા વગર જ બેસી ગયા. અમે કહ્યું, ''બાપુ, બાપુ, આ શું કરો છો?' તે કહે, 'બેસ, બેસ. ક્યાંક તો જતી હશે!'' અમે સામે કિનારે ગયા અને અડધા-પોણા કલાક પછી બીજી બોટ મળી તેમાં પાછા ફર્યા.

ગૌહાટીમાં એક ટેકરા પર કામખ્યાનું મંદિર છે. ત્યાંના લોકો કહે, 'કામખ્યાના દર્શને તો તમારે જવું જ જોઈએ.' એટલે અમે મારવાડી હોટેલમાં જમી, આરામ કરી સાંજે ચારેક વાગે કામખ્યાના મંદિર જવા ઊપડ્યા. તે મંદિર ટેકરી ઉપર છે. ટેકરી ઠીક-ઠીક ઊંચી છે. બહુ નહીં. અમે ટેકરી ચઢીને મંદિર પહોંચ્યા. મંદિરમાં અમે પહોંચ્યા ત્યારે મંદિરનો આગળનો ભાગ લોહીથી થોડો ખરડાયેલો. બાપુ તો લોહી જોઈને બહાર જ રહ્યા. અંદર આવ્યા જ નહીં. છતાંય અમે દર્શન કર્યા. અમે બહાર નીકળતા હતા ત્યાં, બે પંડાઓ દેખાયા, તે કાપેલા બકરાના ભાગ માટે ખેંચતાણ કરતા હતા, અને રાડો નાખીને બોલતા હતા. તેના ઉપરથી એમ લાગ્યું કે તે બકરાના ભાગો પર અધિકાર કોનો તે વિશે ઝઘડો કરતા હતા. અમે ટેકરીની આસપાસ થોડું ફરવા ગયા. તો એક બાજુએ બકરાઓ બાંધેલા હતા. તેમાંના ઘણા ખરા તો તદ્દન નાના હતા. અમે આસામી જાણીએ નહીં. એટલે ત્યાં તો કોઈને પૂછ્યું નહીં. પણ પાછળથી અમને ખબર પડી કે તે બકરાઓ બલી માટેના હતા.

સાંજે પાછા ફર્યા પછી અમે મારવાડી વીશીમાં જમવા ગયા. ત્યાં અમે કહ્યું, ''ભાઈ, કામખ્યાના મંદિરમાં તો બકરાનો બલિ અપાય છે.'' તે કહે, ''સાહેબો, એ તો સારું છે પહેલાં માનવબલિ

અપાતો હતો હવે તો બકરાએ વાત અટકી છે કેટલાક ગાધીવાદીઓ અને મારવાડીઓ તેનો વિરોધ કરે છે પાણ તેમા કશુ વળતુ નથી '' રાત્રે જમી પરવારી અમે ફરી બ્રહ્મપુત્રાને કિનારે ગયા. હજુ ચાન્દની ખીલી ન હતી જ્યા બાન્ને મૂકવાની, લઈ જવાની જેટી હતી, ત્યા એક બત્તી હતી ત્યા અમ શાતિથી બેઠા રાત્રે થોડી ચાદની પણ ખીલવા માડી એટલે કલાક દોઢ કલાક ત્યા બેસી અમે પાછા ધર્મશાળામા ગયા

અમારે ગૌહાટીથી શિલૉંગ જવાનુ હતુ એટને ત્યા જતી બસ વિશે પૂછપરછ કરી કોઈક નિર્ણય ઉપર આવના વિચાર્યું બાપુનુ મન ગૌહાટીમા કઈક વધારે રહેવાનુ હતુ એટન વળી એકાદ દિવસ રોકાઈ ગયા 'ગૌહાટી' નામ શા માટે પડ્યુ એવુ અમે ત્યાના મારવાડીને પૂછ્યુ ''શુ અહીં ગાયોનુ બજાર હતુ? ' તો કહે ''બાબુજી, ઐસા કુછ નહીં થા ઈધર સુપારી કો ગુવા કહતે હૈ ગુવાહાટી યાની સુપારીકા બજાર '' તેમણે અમને કહ્યુ ' આપકો સુપારી લના હો તો કચ્ચા સુપારી ઈધર મિલ જાયેગા '' પણ અમારે તો તેવુ કશુ લેવુ નહોતુ એટલે વાત ત્યા અટકી

ચોથે દિવસે સવારે અમે શિલોંગ જવા ઊપડ્યા શિલોંગ એ વખતે આસામનો જ ભાગ હતુ મેઘાલયનુ અલગ રાજ્ય થયુ ન હતુ અમે ગૌહાટીથી સવારમા નીકળ્યા શિલોગ ઊંચાઈ ઉપર છે બસના રસ્તાની બને બાજુ હરિયાળી જ હરિયાળી મોટે ભાગે તો વાનના મોટા મોટા ઊંચા ઊંચા વૃક્ષો દેખાયા રસ્તામા ખીણો આવે તે પણ વૃક્ષો અને લીલોતરીથી છવાયેલી હોય રસ્તામા પહાડના ઢોળાવ પર ક્યાક ક્યાક છૂટાછવાયા ઝૂપડા પણ દેખાય વળી કોઈક જગ્યાએ ઝરણાઓ દેખાય વચમા નહીં પણ આવે અને કેટલીક જગ્યાએ તદ્દન ઉજ્જડ ઢોળાવ પણ હોય

બસમા એક પાદરી બેઠો હતો તેને અમે પૂછ્યુ ''ભાઈ, આ કેમ ઉજ્જડ છે?'' તો તેણે અમને સમજાવ્યુ ''અહીંયા ઝૂમ ખેતીનો રિવાજ છે ઝૂમ ખેતી એટલે લીલોતરી વૃક્ષો વગેરે બાળીને સાફ કરેલા ખેતરોમા કરવામા આવતી ખેતી '' વચમા ગામડાઓ પણ આવે અહીં એક સુખ હતુ ગામના પાટિયે રોમન લિપિમા ગામનુ નામ લખેલુ હતુ રસ્તામા એક ગામ આવ્યુ નાનકડુ બજાર બનતુ હતુ વખત થોભવાની હતી એટલે અમે નીચે ઊતર્યા નીચે અનાનસ અને કેળાના ટોપલા પીઠ પર લાબા કરડિયામા લટકાવીને સ્ત્રીઓ વેચતી હતી અમે અનાનસ અને કેળા લીધા પણ ખરા! કેળા તો રસ્તામા જ ખાઈ ગયા પણ અનાનસ કાપવાની મુશ્કેલી! એટલે એ રહેવા દીધુ

બસનો રસ્તો ક્રમે ક્રમે સુન્દર થતો જતો હતો પાઈનના વૃક્ષોની હારમાળા દેખાય વચમા વચમા અમે ઊંચા વૃક્ષો પર ચોકીદારને બેસવા માટે માચ I પણ બાવેલા જોયા તેવા વિસ્તારની આજુબાજુ ખેતરો હતા હવે ખેતરો બોડા ન હતા પણ હરિયાળા હતા રસ્તા પણ ઘાસથી છવાયેલા ક હરિયાળા ખેતરોથી ઘેરાયેલા! નયણુ લીલુછમ! અમને તો ખૂબ ગમ્યુ. વૃક્ષોની છાયાવાળા ચઢતા ઊતરતા રસ્તાઓ! બપોરે એક વાગ્યે અમે શિલોંગ પહોચ્યા ત્યા પણ મારવાડી ધર્મશાળા હતી અમે ત્યા જ ઊતર્યા જગ્યા ખરેખર મઝાની હતી ત્યાના ઘણા ખરા મકાનો લાકડાના હતા આ ધર્મશાળા પણ લાકડાની જ બનાવેલી હતી માથે પતરાનુ છાપરુ હતુ આહ્લાદક હવા એ લે પતરા તપી જવાનો ડર નહીં પતગ ઉપર સોપારી કે નાળિયેરીના પાન નાખી દીધેલા એટલે ગરમી ઠડી લાગે નહીં ત્યા ઇલેક્ટ્રિક બત્તી પણ હતી તે ધર્મશાળામા અમને જ ઓરડો આપ્યો હતો તે કોઈ નાના ઝરા ઉપર બાધેલો હતા રાતના સૂતા હોઈએ ત્યારે ઝરાનો ખળખળ અવાજ સભળાયા જ કરે સવારમા ઊઠી, નહીને પછી ફરવા નીકળી પડ્યા ત્યા ક્રિશ્ચી દેવળો બે ત્રણ દેખાયા પૂછતા ખબર પડી કે ત્યાની આદિવાસી પ્રજા ક્રિશ્ચી થઈ ગઈ હતી શિલોંગમા બગાળીઓ હતા

વાર્તા વિશ્વ

અટૂલું મકાન

રામદરશ મિશ્ર

જ્યારે મેં જોયું કે સોહનભાઈ ગામમાં આવે છે પણ મારા ઘરે નથી આવતા, બીજાઓને ઓટલે બેને છે, ત્યારે મને ઘણું વસમું લાગ્યું. મને ખાતરી હતી કે તેઓ ખેતર મને જ આપશે. વળી, મફત નહીં આપે, પૈસા લઈને જ આપશે પણ જ્યારે એમને મારે ત્યાં નહીં ને બીજાને ત્યાં જતા જોયા ત્યારે મારું માથું ફર્યું - આ તો મને ટાળી રહ્યા છે, આખરે એમના મનમાં છે શું? મારી સગી ફોઈના એ દીકરા એમના એક ખેતરની મને ખૂબ જ જરૂર છે એ ખેતર મારા નાના એવા ખેતરની પાસે જ છે ને મારે મારા ખેતરમાં મકાન બનાવવું હતું જેથી ઘર અને ખેતર બંને સચવાઈ શકે વળી, એ ખેતર પણ મકાનની બરાબર સામે આવી જાય એમ છે પણ સૌથી મોટી ચિંતા એ વાતની છે કે જો હું મારા નાનકડા ખેતરમાં મારું અલગ મકાન બનાવું (અને બનાવવું તો છે જ કારણ કે ગામ વચ્ચેનું મકાન હવે મોટા કુટુંબ માટે નાનું પડવા લાગ્યું છે) તો ખેતર એટલું કપાય અને વળી જો એ ઘરની સામે ફોઈવાળા ખેતરમાં બીજો કોઈ માણસ રહેવા આવે તો તે કેવી રીતે વર્તે તે કંઈ કહેવાય નહી. પહેલાં તો સોહનભાઈ એ ખેતર આપવા તૈયાર હતા પણ હવે સાંભળ્યું છે કે તેઓ બીજાઓ સાથે વાત કરી રહ્યા છે, કે પછી બીજાઓ જ એ મેળવવા પડાપડી કરી રહ્યા છે. કંઈ ખબર પડતી નથી સોહનભાઈને હશે કે સગા-સંબંધીઓમાં બે આંખની શરમને લીધે પોતાને ખોટ જશે જ્યારે બીજાઓ તો ચડસાચડસીમાં વધારે રકમ બોલશે. સોહનભાઈ કદાચ સૌથી વધુ રકમની રાહ જોતા હોય.

મેં મારા નાના ભાઈને કેટલીય વાર સોહનભાઈને તેડવા મોકલ્યો પણ તેમણે દાદ દીધી નહીં આખરે એક દિવસ ગામની બહાર મારી સાથે એમનો ભેટો થઈ ગયો. હું તેમને ઝાડના છાંયડામાં લઈ ગયો અને પૂછ્યું, "મારે ત્યા કેમ આવતા નથી?" તેમણે જાતજાતનાં બહાનાં કાઢ્યાં મારામા એક વિશિષ્ટ ભાવ જોર કરી રહ્યો હતો આ ભાવના દબાણ હેઠળ જ મેં જરા મોટા અવાજે પૂછ્યું, "તમે જગરાણીફોઈનાં ખેતરોનું શુ કરવા ધારો છો? સાભળ્યું છે કે તમે એ વેચી રહ્યા છો? તમે તો મને આપવાનો વાયદો કર્યો હતો "

"હા, વેચવા તો ઇચ્છું છું પણ તારા ગામવાળા વેચવા દે તો ને?"

"કેમ, ગામવાળા શા માટે વેચવા નથી દેતા?"

"ખેંચતાણ ચાલે છે. પડાપડી કરી રહ્યા છે એક બીજા કરતાં વધુ ભાવની બોલી બોલી રહ્યા છે. મને ધમકાવી રહ્યા છે. કોઈ કહે છે કે જો મને નહિ મળે તો તમારું આ ગામમા આવવાનું બધ થઈ જશે. તો કોઈ કહે છ ક તમારા શરીરના ટુકડા કરી ફેંકાવી દઈશ?

હું મનોમન મલકાયો. બોલ્યો, "વાહ સોહનભાઈ, તમે ખૂબ ઉસ્તાદ થઈ ગયા છો "

"ભલા ભાઈ, આમાં ઉસ્તાદીની વાત ક્યાં આવી?"

"એ તમે પોતે સમજો છો. હું તો માત્ર એટલું જાણવા માગું છું કે આ ખેતર તમે મને આપવાના છો કે કેમ? અગાઉ તમે જ મને આપવાનું કહ્યું હતું?"

"અરે, મેં હજી ક્યાં કોઈને આપ્યું છે? લોકો એમ જ મારો જીવ ખાય છે. ને બોલી બોલે છે.

અમારે ત્યાં જ લેતાં-અને માને કામકાજમાં મદદ પણ કરતાં. જ્યારે મને પૂરી સમજ નહોતી ત્યારે એક વાર મેં માને પૂછ્યું હતું, ''મા, ફોઈ રોજેરોજ આપણા ઘરે કેમ આવે છે? આપણે ત્યાં જ કેમ જમે છે? વળી હું તેમને હંમેશાં ફરતાં જ જોઉં છું?

માએ મારા તરફ કંઈક નારાજગીથી જોયું. પછી બોલ્યાં, ''આવું ન બોલવું જોઈએ દીકરા, અને તારે તો હરગીજ નહીં.''

''કેમ?''

''કારણ એ ન હોત તો તું પણ ન હોત. તારી જિંદગી એની આપેલી છે.''

હું આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. સમજ્યો નહીં કે મા શું કહી રહી છે.

''હું તો એકલી જ રહી છું. નહીં સાસુ, નહીં જેઠાણી કે નહીં દેરાણી. નણંદો પરણીને સાસરે ચાલી ગઈ હતી. બસ કેવળ જાગરાણી જ મારી હાથલાકડી હતી. જ્યારે તારો જન્મ થયો ત્યારે પણ તે આપણે ત્યાં આવી હતી. તારો જન્મ થતાં જ હું બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી દાયણ નાળ કાપી તને મારી પાસે સુવડાવી ગઈ હતી એકાએક જાગરાણી અંદર ધસી આવી હું ભાનમાં આવી ત્યારે લાલ લાલ મંકોડા આખા ઓરડામાં ફેલાયા હતા અને તું જાગરાણીની ગોદમાં હતો. હું એ વિચારી ડરની મારી ધ્રૂજવા લાગી કે, જો આ ન આવી હોત તો?''

શહેરમાં રહ્યા પછી કેટલીક વાતો અજાયબ જેવી લાગવા માંડી છે. શહેરમાં બાળકોના જન્મ સ્વચ્છતા ભરેલા વાતાવરણમાં કરાવવામાં આવે છે જ્યારે ગામડામાં અંધારા ઓરડાવાળા ઘરમાં અંધારિયા ઓરડામાં બાળકનો જન્મ થાય અને એ જ ઓરડાની જમીન પર મા અને બાળક બંનેને સુવડાવવામાં આવે છે. બાળકનો જન્મ કરાવનારી અણઘડ દાયણ, નાળ કાપવા માટેનું તેનું અણીદાર સાધન, અંધારો અને ભેજવાળો ઓરડો - એવું માનવું પડે કે બાળક અહીં ભગવાનના ભરોસે જ જીવતું રહે છે. આમ છતાં કોઈક પ્રકારની સંજીવની ગામડામાં છે. નહિતર આટલા કરોડ લોક જીવતા કઈ રીતે રહી શક્યા હોત?

મને લાગે છે કે ફોઈ એટલા માટે મારા પ્રત્યે વિશેષ લાગણી રાખતાં હતાં કે તેમને પ્રતીતિ હતી કે મેં આને બચાવ્યો છે તેથી આ મારો છે માએ પેલી ઘટના વિશેની વાત કરી તે પછી મારું મન પણ તેમના પ્રત્યે કેવળ ઊંડી કૃતજ્ઞતા જ નહીં. પરંતુ ગાઢ પોતીકાપણું અનુભવવા લાગ્યું હતું. જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેમને સમજતો ગયો. આખા ગામમાં તેમની શોધ થતી રહેતી અને તેઓ ક્યારેક આ ઘરે તો ક્યારેક પેલા ઘરે આંટાફેરા કરતાં રહેતાં પરંતુ એવું લાગતું કે ચારે બાજુના આંટાફેરા કર્યા પછી પણ તેમનું મન મારા ઘરે આવીને જ અટકતું અને જાણે હું જ એ બિંદુ હતો કે જ્યાં આવીને તેમની આખી દૈનિક યાત્રા વિરામ પામતી હતી

''લોકો ફોઈને શા માટે બોલાવતા રહે છે, મા? અને એઓ પણ આખો દિવસ આંટાફેરા કેમ કરતાં રહે છે? કેમ પોતાના ઘરમાં રહી કંઈ કરતાં નથી, જેવું બીજા લોકો કરે છે?''

''ફોઈનું ઘર ક્યાં છે?''

''વાહ, કેમ નથી? મેં જોયું છે. ગામની બહાર પશ્ચિમ કિનારે વડની નજીક કોનું ઘર છે? શું તે ફોઈનું ઘર નથી?''

''હા, છે તો ફોઈનું જ. પણ એને ઘર કેવી રીતે કહેવાય?''

''તો કોને ઘર કહેવાય?''

''હમણાં તને નહીં સમજાય, દીકરા. મોટો થશે ત્યારે આપમેળે સમજાઈ જશે?''

''વાહ, કેવી ગજબ વાત છે કે હું આટલો મોટો થયો ને ઘર કોને કહેવાય તેની મને સમજ પડતી નથી તું પણ મા, કમાલ કરે છે.''

મા હસી પડતી અને પછી ઉદાસ થઈ જતી.

''મા, હું બધું સમજી જાઉં છું પણ તારું હસવું

અને ઉદાસ થઈ જવું મને સમજાતું નથી.''

''મોટો થઈને એ પણ સમજી જઈશ.''

અને હું છાણકો કરી ત્યાંથી ચાલવા માંડતો, ''બધું જ મોટો થઈને સમજીશ. જ્યારે હું જ બધું સમજી લઈશ ત્યારે તમે લોકો શું કરશો? શું સમજાવનારાઓની કોઈ જવાબદારી નથી હોતી?''

માનું હસવાનું અને ઉદાસ રહેવાનું ચાલુ રહેતું.

અને ખરેખર મોટા થયા પછી જ મને સમજાયું કે ઘર શું હોય છે. મારા લગ્ન થઈ ગયાં હતાં અને શહેરમાં નોકરી પણ મળી ગઈ હતી. ત્યાં હું ભાડાના મકાનમાં રહેતો હતો. સાતમા દિવસે ગામ પહોંચતો. મને લાગતું કે છ દિવસ હું ઘરથી બહાર છું, ફક્ત એક દિવસ જ ઘરે રહું છું. જાણે છ દિવસ ઘર મને પુકારતું રહેતું. ઘર તો શહેરમાં પણ લઈ રાખ્યું હતું. પણ એવું લાગતું હતું કે તે ઘર નહીં પણ મકાન છે. હવે મને ખ્યાલ આવ્યો કે મા કેમ આવું કહેતી કે હમણાં તું ઘરનો અર્થ નહીં સમજે.

ફોઈએ મારા લગ્નમાં કેટલો ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો. ગીતો ગાતાં ગાતાં એમનું ગળું બેસી ગયું હતું. લગ્ન સાથે સંકળાયેલાં ઘણાં કામોનો બોજ તેમણે પોતાના ખભે ઉપાડી લીધો હતો. વહુ આવી ત્યારે તેમણે માની સાથે તેનાં વધામણાં લીધાં હતાં અને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. વહુનું જોવાની વિધિ પૂરી કરીને સ્ત્રીઓ બહાર તી હતી અને વહુની સુંદરતાની પ્રશંસા રતી હતી. હું બહાર બેઠો બેઠો ફોઈનો અવાજ સાંભળી રહ્યો હતો, ''કેટલી પ્યારી છે મારી વહુ. બંનેનો પ્રેમ સદાકાળ મહોરતો રહો, દૂધથી ન્હાઓ અને છૈયાછોકરાવાળા થાઓ.''

બહાર નીકળતાં નીકળતાં એક પંચાતિયણ પાડોસી બડબડતી હતી. ''જ્યાં જુઓ ત્યાં આ અપશુકનિયાળ રાંડ આગળ ને આગળ. એની અપશુકનિયાળ છાયામાંથી ભગવાન સૌને બચાવે.'' આ સાંભળી બીજી સ્ત્રીઓ ખડખડ કરતી હસી પડી. સાંભળીને હું આંચકો ખાઈ ગયો. કદાચ અંદર બેઠેલ મા અને ફોઈએ પણ આ સાંભળી લીધું હતું.

ઘરની અંદર થોડી થોડી વારે ગીતો ગવાતાં રહ્યાં. ગાનારાઓમાં ફોઈનો અવાજ બધાની ઉપર રહેતો હતો પણ મને લાગતું હતું કે તેમના અવાજમાં પેલો અતૂટ લય રહ્યો નહોતો. એમાં ક્યાંક ક્યાંક કંપ આવી જતો હતો. કદાચ આ મારા મનનો ભ્રમ પણ હોઈ શકે.

મેં જોયું કે થોડી વાર રહીને ફોઈ ચાલ્યાં ગયાં. બધા લોકો જમી પરવાર્યા ત્યારે માએ મને કહ્યું, ''જા ફોઈને બોલાવી લાવ. કહેજે મા જમવા બોલાવે છે.''

''એ શા માટે ચાલ્યાં ગયાં?''

''તો શું અહીં જ રહે? તેના ઘરે તો જાણે કંઈ કામ જ ન હોય! મને એણે આટલી બધી મદદ કરી. કોણ કરે?''

હું ફોઈને ત્યાં પહોંચ્યો. અંધકારના સૂનકારમાં ડૂબેલું ઘર ઘરમાં અંધારું હતું. મને લાગ્યું કે ફોઈ નથી. પછી પાસે જઈ જોયું તો જણાયું કે ઓરડો બહારથી બંધ નહોતો. ઘરમાં જ હશે. ખરેખર, ઘર તો કહેવાનું, સાચેસાચ એક ઓરડો જ સારો છે. બાકી બધું તૂટીફૂટી ગયું છે. આ ઓરડાને જોઈને એક અજબ પ્રકારની અનુભૂતિ થાય છે. ઓરડાની ચારે બાજુ તૂટેલા મકાનની ઉજ્જડતા, એ ઉજ્જડતાની ચારે બાજુ એક ખાલીપણું અને એ ખાલીપણાના થોડા અંતર બાદ ગામ.

મેં દરવાજા પાસે ઊભા રહી ટકોરા મારવાની કોશિષ કરી. મને લાગ્યું કે અંદર કોઈ ડૂસકાં ભરી રહ્યું છે.

''ફોઈ''! મેં જોરમાં સાદ દીધો.

એક ચૂપકીદી છવાઈ ગઈ.

''ફોઈ!''

''કોણ?''

'હુ છુ, સુરેશ ''

''આવી'' ખાટલો ઊંચોનીચો થવાનો અવાજ આવ્યો

મને લાગ્યુ કે તેઓ સૂતા હતા આવીને અંદરથી દરવાજાની સાંકળ ખોલી

''અરે ફોઈ, દીવો તો સળગાવવો જોઈએ ને? આટલા અંધારામા શા માટે સૂતા હતા?''

''અંધારુ? અંધારુ મને સારુ લાગે છે, સુરેશ ઘરમા જ્યારે હુ એકલી જ છુ ત્યારે અજવાળુ કરી કોનુ મો જોવુ છે? અંધારામા એટલુ તો થશે ને કે મારો અપશુકનિયાળ ચહેરો કોઈની નજરે નહીં પડે ''

હુ સ્તબ્ધ થઈ ગયો મને ખ્યાલ આવ્યો કે કોઈએ પેલી પચાતિયાણ જેનીની વાત સાંભળી લીધી હતી મે અજાણ્યા હોવાનો દેખાવ કરી કહ્યુ, 'ફોઈ, તમારો ચહેરો કઈ રીતે અપશુકનિયાળ થઈ ગયો? ઊલટાને એ તો કેટલાય અપશુકનિયાળ ઘરોના રોનક લાવી દે છે ''

''જેનાથી પોતાના ઘરમા રોનક ન લાવી શકાઈ તે પારકાના ઘરમા શુ રોનક લાવી શકે?''

હુ વિચારવા લાગ્યો કે ફોઈને આજે ઘરે આવીને લાગ્યો છે આજ સુધી મે એમને કદી ઉદાસ થતા જોયા નથી બસ હસતા ગાતા વગાડતા, હસતા બોલતા અને બીજાઓને માટે કઈ ને કઈ કરતા જ જોયા છે આજે એમને શુ થઈ ગયુ છે? કદાચ એવુ પણ હોય કે તેઓ રોજ આ જ રીતે પોતાના ઘરમા ડૂસકા લેતા હોય? લોકો તો એમને બહાર ને બહાર જુએ છે ઘરની એકલતામા તો કોઈ નથી જોતુ મને માએ કહેલુ તે યાદ આવ્યુ, ''ફોઈનુ ઘર ક્યા છે?'' ખરેખર એકલતાથી ભરેલુ ઘર તે ઘર કહેવાય? મને મારા નવાબ ઉપર માનુ હસી પડવુ અને પછી ઉદાસ થઈ જવુ પણ યાદ આવ્યુ

''તુ જા ભાઈ ભાભીને કહેજે કે મને ભૂખ નથી ''

''ભલે, પણ જુઓ મનેય ભૂખ નથી હુ પણ આજે તમારી સાથે આ અંધારામા જ રહીશ અને તમારી સાથ રહીશ ''

''હદ ગાંડા! રડે છે કોણ? અને તારે શા માટે રડવાનુ? રડે તારા દુશ્મન આજ તો તારા જીવનની સૌથી મીઠી રાત છે ચદ્ર જેવી વહુ પામ્યો છે તારે મારી કઈ ફિકર કરવા જેવી નથી ''

મને લાગ્યુ કે ફોઈ જાણે કઈક કહેતા કહેતા ક્યાક ખોવાઈ ગયા છે અને દૂર ક્યાક ભૂતકાળના ઊંડાણમા ડૂબી ગયા છે અંધારામા એમના ચહેરાના હાવભાવ તો જોવા મળતા નહોતા, કેવળ અનુમાન જ કરી શકાતુ હતુ

એ દરમિયાન હુ આશરે આશરે ફફોસતો ફફોસતો ફોઈના ખાટલા સુધી પહોંચી ગયો અને ખાટલા ઉપર સૂતા સૂતા બોલ્યો, ''જુઓ ફોઈ, હવે હુ સૂઈ જાઉ છુ તમે નિર્ણય કરી લો એટલે મને જગાડી દજો ''

''ચાલ ઊઠ શેતાન, તુ નહીં માનવાનો ''

''એમ છે ત્યારે'' એવુ બોલતો હુ ખાટલા ઉપરથી ઊભો થઈ ગયો અને ફોઈનો હાથ ખેંચી બહાર લઈ ગયો

''અરે ઊભો રહે, તાળુ તો મારી લેવા દે ''

''તાળુ?''

''હા, તાળુ, આમ તો આ ઘરમા છે શુ કે કોઈ કઈ લઈ જાય પણ કેટલાક ચોર એવી હલકી કક્ષાના હોય છે કે ફાટેલી ગોદડી સુધ્ધા ઉઠાવી જાય ઘરમા ઘૂની જઈ પછી વિચાર કરે કે ભાગતા ભૂતની ચોટલી ભલી ''

હુ હસી પડ્યો બોલ્યો, ''વાહ ફોઈ, તમારી સેન્સ ઑફ હ્યુમર ખૂબ સારી છે ને?''

''એ વળી શુ?''

''એ જ, જે તમે હમણા બોલ્યા ''

અમે બને ખડખડાટ હસી પડ્યા

તે રાતે સૂતા સૂતા હુ ફોઈ વિશે જ વિચારતો હતો ત્યારે જ કાઈ મને બોલાવી ગયુ આ વખતે જેટલા દિવસ ઘરે રહ્યો, રાતે ફોઈ વિશે

વિચારવાની ઇચ્છા છતાં ન વિચારી શક્યો પણ જ્યારે શહેરમાં આવ્યો ત્યારે રાત કેમે કરી વીતતી નહોતી. પહેલી વાર એમ લાગ્યું કે રાત આટલી ભારી હોય છે. વારંવાર પત્નીનો ચહેરો યાદ આવતો હતો. તેની સાથે વિતાવેલી ક્ષણો યાદ આવતી હતી. તેની સાથે ફરીથી ક્ષણો ક્યારે વિતાવવા મળશે તે વિચાર અકળાવવા લાગ્યો અને એ સાથે જ ધીમે ધીમે જાગરાણી ફોઈની યાદ પણ આવવા લાગી.

તે દિવસે મા સાથે થયેલો સંવાદ યાદ આવી રહ્યો છે: "મા, આ જાગરાણી ફોઈ કેમ આમતેમ ફરતાં રહે છે? પોતાના જ ઘરમાં રહીને કેમ કંઈ કરતાં નથી?'

ત્યારે માએ કહ્યું હતું: "ફોઈનું ઘર ક્યાં છે?"

"વાહ, કેમ નથી? મેં જોયું છે."

"તને હમણાં નહીં સમજાય દીકરા, મોટો થઈને બધું સમજી જઈશ."

અને જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ સમજાતું ગયું કે ઘરનો અર્થ કેવળ મકાન નથી થતો. કંઈક બીજો થાય છે. કંઈક બીજો અર્થાત્ કોઈ બીજું આપણું થઈ જાય તે. આમ તો બચપણમાં વ્યક્તિ પોતાના માણસો વચ્ચે જ હોય છે પણ એ કેવી વિચિત્ર વાત છે કે પોતાના ધીમે ધીમે અપૂરતા લાગવા માંડે છે અને એક પરાઈ વ્યક્તિ એકાએક પોતાની થઈ જાય છે. ઘરનો અર્થ છે કોઈ પોતાનું હોય તેનો સાક્ષાત્કાર. આ પોતીકાપણું બદલાતું રહે છે અથવા વિકસિત થતું રહે છે. બચપણમાં મા-બાપ, ભાઈ-બહેનના પોતીકાપણાથી ઘર બને છે. યુવાનીમાં પતિ-પત્નીના પોતીકાપણાથી. ઘર કેવળ દીવાલોનો ઘેરો જ નથી, ઘર એ છે કે જેની દીવાલો પર ગીત ગાતા તડકાથી પંક્તિઓ લખેલી હોય છે, જેના અવકાશમાં ધારોષ્ણ દૂધની જેમ સ્પર્શતી ઉષ્મા તરતી રહેતી હોય છે. ફોઈનું ઘર શું છે? જ્યારથી સમજણ આવી, ફોઈને એકલાં જ જોયાં છે અને ઘર? એમાં શું હતું? તૂટી ગયેલા મકાનમાં તૂટતાં તૂટતાં બચી ગયેલો એક ઓરડો, જેમાં ઘરનો કેટલોક તૂટેલો ફૂટેલો સામાન, કપડાં-લત્તાં, વેરવિખેર પડ્યાં રહેતાં, આ ઘરમાં હું હંમેશાં એક પ્રકારની અકળામણનો અનુભવ કરતો. બચપણમાં તો એ ઘરની હાલત પ્રત્યે સભાન ન થઈ શક્યો પણ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ આ ઘરની એક આગવી ઓળખાણ મારી અંદર ઊતરતી ગઈ. અને જ્યારે મને ખબર પડી કે આ ઘર કેવળ ઘર નથી પણ ફોઈની પોતાની જિંદગીનું પ્રતિરૂપ છે ત્યારથી એ ઓળખાણ વધારે ઊંડી ઊતરી ગઈ.

હા, મા કહે છે, "જાગરાણીના પિતા શ્રીમંત માણસ હતા. તેમની પાસે ઘણાં ખેતર હતાં. તેઓ જાગરાણીના બાલ્યકાળમાં જ ગુજરી ગયા. હવે રહ્યાં કેવળ જાગરાણી અને તેની મા. એ એમને માટેના ખૂબ આકરા દિવસો હતા. પણ જાગરાણીને તેના પિતાનો પ્રેમ ખૂબ મળ્યો હતો અને માનો પ્રેમ પણ એટલો જ. બધા સંઘર્ષોમાં મા-દીકરીનો એક બીજા માટેનો પ્રેમ તેમની શક્તિ બની ગયો હતો. એ બંને તૂટી ન ગઈ. ધીમે ધીમે જરૂરિયાતને કારણે મા ખેતરો વેચતી ગઈ અને જ્યારે જાગરાણી યુવાન થઈ ત્યારે માને તેના લગ્નની ચિંતા કોરી ખાવા લાગી. જાગરાણીની યુવાની ફાગણની હવાની જેમ ફાટફાટ થતી હતી. એ કેટલી સુંદર હતી. મા ચિંતાગ્રસ્ત હતી. વિધવાની દીકરી...બધા જ વિધવાને અસહાય સમજે છે. ખબર નહીં કોણ ક્યારે તેની દીકરીને કલંકિત કરી નાખે.

"તારા સોહનભાઈ મોટે ભાગે આપણા ઘરે જ રહેતા હતા. તેની મા તારા પિતાજીની ખૂબ જ લાડકી બહેન હતી. તે પણ મોટે ભાગે અહીં જ રહેતી. જાગરાણીની માએ જાગરાણી માટે સોહનને પસંદ કરી લીધો અને તારા પિતાજીના પ્રયત્નથી લગ્ન પણ થઈ ગયાં. પરંતુ સોહનના

પિતા બહુ લોભી હતા, ઊંચા કુળના હતા ને? આટલુ ઊંચુ કુળ નહેરાઈથી ક્યા મળે છે? તેમણે મો પહોળુ કર્યું જાગરાણીની વિધવા માને પોતાની દીકરીની નાવને નહી નવામત પાર ઉતારવાની બેચેની હતી પરંતુ બિચારી પાને પૈના ક્યા હતા? ઘણા ખેતર ગિરવે મૂકવા પડ્યા ઊંચા કુળવાળાઓનો ઊંચો આત્મા એથી પણ તૃપ્ત ન થયો તારા પિતાજી અને તારા ફુવાજી વચ્ચે જાનમા ઝઘડો પણ થઈ ગયો ''

હુ કલ્પના કરુ છુ કે જાગરાણી ફોઈ તગ વાતાવરણમા સાસરે ગયા હશે, ગવાતા ગીતો અને વાગતા વાજિંત્રોની વચ્ચે ઊતર્યા હશે સ્ત્રીઓએ તેમનો સૂર્યમુખી જેવો ચહેરા જોઈને જાત જાતની પ્રશંસા કરી હશે અથવા ઈર્ષ્યાથી બળી મરી હશે અને દૂલ સમી સુહાગરાત આવી હશે જેમા જાગરાણી ફોઈએ ન જાણે કેટલાયે સપના જોયા હશે તેમને અનુભવ થયો હશે કે જન્મ-જન્માતરથી તરસ્યો આત્મા જેની શોધમા હતો, તે માણસ મળી ગયો છે પોતાની માના પોતીકાપણાનુ વર્તુળ ત્યજી તેઓ પેલા નવા પોતીકાપણાના વર્તુળમા આવી ગયા છે, જ્યા બે શરીર એક શરીર અને બે મન એક મન બની જાય છે અને આત્મ વિસ્તારનો આરભ થાય છે - હા, આત્મવિસ્તાર તેમણે આખો મીંચી જોયુ હશે કે તેમનુ પોતાનુ એક ઘર છે જેમા તેઓ છે, તેમનો પ્રિયતમ છે અને તેમની કૂખમાથી ઊગતા કમળના કેટલાક ફૂલો છે

''જાગતા રહેજો'' પહેરેદારનો અવાજ રાત્રિની શાતિમા ખજરની જેમ ભોકાયો

''અરે આટલી બધી રાત વીતી ગઈ! અહીં તો ભાઈ, એમ જ જાગતા પડ્યા છીએ, શા માટે બૂમ મારે છે?'' ગજબ જેવી વાત છે કે રાત સૂવા માટે હોય છે અને પહેરેદાર બૂમ મારે છે ''જાગતા રહેજો '' પોતે શાતિપૂર્વક ઊંઘી શકે એટલા માટે તો લોકો પહેરેદાર રાખતા હોય છે અમારે જાગવુ જ હોત તો ભાઈ, તારુ કામ શુ હતુ?

આટલી બધી રાત વીતી ગઈ મારે સૂઈ જવુ જોઈએ મે સૂવા માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ મારુ ધ્યાન પાછુ ઘર તરફ જ વળી ગયુ હુ સૂતો હતો, મન જાગતુ હતુ આમ જ ક્યારેક ક્યારેક લાગે છે કે દુનિયાના કામકાજ વચ્ચે મનનો એક દર્દભર્યો ખૂણો જપી ગયો છે પણ તે જપેલો નથી હોતો જાગરાણી ફોઈનુ એવુ જ નથી લાગતુ?

તેઓ ગાય છે, વગાડે છે લોકોની સેવા કરે છે, આ ગામથી પેલા ગામ સુધીના સામાજિક અને સાસ્કૃતિક સમારભો તેમની ભાગીદારી વગર શક્ય નથી બનતા બીજાઓની ખુશીને તેઓ પોતાની ખુશી માની હસે છે, ગર્જી થાય છે પરતુ મનના ઊંડાણમા દર્દનો એક સાણકો સૂતો છે જે ઘરનો એક અવિભાજ્ય હિસ્સો બની ગયો છે અને મને લાગે છે કે ફોઈ જ્યારે હવાની લહેરોની જેમ બહારની દુનિયામા ઊડી ઘરે આવતા હશે ત્યારે પેલો સાણકો જાગી ઊઠતો હશે એવુ લાગે છે કે પેલા સાણકાથી છૂટવા જ તેઓ બહારની દુનિયામા ખોવાઈ જવા ઇચ્છે છે પણ આ દુનિયાય કેવી છે? કોઈક ને કોઈક એવી વાતો ઉછાળી દે છે કે ફોઈ ઘરમા આવી ભાગી પડતા હશે અને પેલો સાણકો ફરી જાગી ઊઠતો હશે એ સાણકો આમ પણ આ ઘરની દીવાલોમા સમાઈ ગયો હશે કે જેને જોતા જ ફોઈનુ સામાજિક મન એકલતાની લપેટમા આવી જતુ હશે મે તે દિવસે ફોઈને જે સ્વરૂપમા જોયા તેવુ જ સ્વરૂપ તેમનુ રહેતુ હશે

મા કહે છે, ''લગ્નના એક વર્ષ બાદ જાગરાણી આવી તો ઉદાસ હતી શરીર પણ ઊતરી ગયુ હતુ પૂછે તેનો કોઈ જવાબ આપતી નહોતી આમ તો મને ખબર હતી કે ગોહનના ઘરે ખાવા-પીવાની થોડી તકલીફ રહે છે તેમ જ નણદજી પણ થોડા તેજમિજાજ છે છતા એવી આશા નહોતી કે એક જ વર્ષમા તેઓ વહુને એવા રગ-ઢગ દેખાડશે કે જેથી વહુને ભાગે

કેટલુ બધું જાણી ગયો છુ

માને જગરાણી ફોઈ સાથે ખૂબ જ ઊંડી લાગણીનો સંબંધ છે. એક સારા નણંદ-ભાભી વચ્ચે હોય તેવો મને એવુ લાગે છે કે મારા ખરાં ફોઈને બદલે માએ જગરાણી ફોઈ દ્વારા જ સાચી નણંદનું સુખ મેળવ્યુ કોઈ કોઈ વાર તેમની વચ્ચે મજાક ભરી રકઝક પણ થતી એક વાર મારી હાલત ખરાબ થઈ ગઈ હું ઊભો હતો અને બને વચ્ચે રકઝક થઈ રહી હતી માને મે કહ્યું, "ફોઈને કેમ હેરાન કરે છે?"

"તું એને ફોઈ કેમ કહે છે? એ તો તારી ભાભી છે"

"ભાભી?"

"હા, ભાભી તારા સોહનભાઈની એ વહુ નથી? આજથી એને ભાભી કહેવા માડ"

ફોઈના ગાલ લાલ લાલ થઈ ગયા અને હુ પણ શરમાઈને ચાલ્યો ગયો, 'હટ?'

ખરેખર સંબધો કેટલીક વાર કેવા વિચિત્ર થઈ જાય છે એક જ વ્યક્તિ ફોઈ પણ અને ભાભી પણ

ટકોરા પડ્યા ટન-ટન-ટન-ટન બાર વાગી ગયા હવે સૂવુ જોઈએ. નહીંતર આવતી કાલે ઑફિસમાં કામ કેવી રીતે થશે.

મે ઊંઘવા માટે કોશિષ કરી એક ચહેરાએ મારી આંખો ભરી દીધી આ રીતે જ એ પણ જાગતી હશે કેટલી પ્રેમાળ, કોમળ આંખોથી તેણે પહેલી વાર મને જોયો હતો એ આંખો અત્યારે પણ મારી આંખોમા ભરી પડી છે દરેક વહુ પોતાની પ્રેમાળ કોમળ આખોમા એક સપનુ રાખી બેઠી હોય છે અને ધીમે ધીમે મારી પત્નીની આખો ફોઈની આંખો બનતી ગઈ અને ફોઈ

માએ કહ્યું હતું "ચારપાંચ વર્ષ વીતી ગયા પણ જગરાણીની કૂખ ન ફળી જગરાણી સુકાતી ગઈ તેના પ્રત્યે સાસુ-સસરાનો તથા પતિનો વ્યવહાર રુક્ષ થતો ચાલ્યો એ જેટલી ભવિષ્યના ડરથી દુ ખી હતી તેટલી આ રુક્ષ વ્યવહારથી નહોતી તેના લાલ લાલ ગોળ ગોળ ગાલ ફિક્કા પડી ગયા તેના પર કરચલીઓ દેખાવા લાગી એક દિવસ તે આવી અને ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડવા લાગી

"ભાભી!"

"શુ છે જગરાણી?"

"એ લોકો એ લોકો "

"એ લોકો શુ? કોણ" એ લોકો?"

"રડતા રડતા જાણે તે ભાન ભૂલી ગઈ મે તેને છાતીસરની લઈ લીધી

"બોલ, જગરાણી બોલ, શુ થયુ?"

"એ લોકો તેમના બીજા "

"શુ બીજા? શુ બીજા લગ્ન કરી રહ્યા છે?"

"હા આ આ આ "

"એ એવી રડી ઊઠી, જાણે કસાઈના ખૂટે બાધેલી ગાય ભાભરી ઊઠી"

"તે દિવસે તારા પિતાજી અને મારી વચ્ચે ખૂબ ઝઘડો થયો તારા પિતાજી કહેતા હતા કે શુ મરદો વારવાર લગ્ન નથી કરતા? આમાં કઈ ન બનવા જેવુ શુ છે? આખરે બહેનને એક જ દીકરો છે, તેનો વશ આગળ નહિ વધે તે કેમ ચાલે?"

"વશ કેમ નહીં ચાલે? બાળક નથી થતા તો લોકો દવા-દારૂ કરાવે છે, બાધા-આખડી કરે છે, માનતા માને છે, જ્યારે આ બધુ નિષ્ફળ જાય ત્યારે પુરુષે બીજા લગ્ન કરવાનુ વિચારવુ જોઈએ"

"તને કેવી રીતે ખબર કે આ બધુ નહીં થયુ હોય?"

"ખબર છે, મને બધી ખબર છે કશુ નથી થયુ તમારા બહેન બનેવી દહેજની લાલચમા સોહનના બીજા લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે અને આ નિ સહાય છોકરીને દૂધમાની માખીની જેમ ફેકી દેવા માગે છે આ બંને લાલચુઓને તમે સમજાવતા કેમ નથી?"

''તું જઈને સમજાવ. હું આ બધા જમેલામાં પડવા નથી ઇચ્છતો.''

''તમે શા માટે પડો? તમને તો બીજી એક જાનમાં મહાલવાનો લ્હાવો મળશે. વટ મારવાની તક મળશે. એક છોકરીની જિંદગી બરબાદ થતી હોય તો ભલે થાય.''

''પિતાજી રિસાઈને ચાલ્યા ગયા હતા પણ મા ખૂબ ઉદ્વિગ્ન રહી હતી. કેટલા દિવસ ખાધુંપીધું નહીં. જાગરાણીની વ્યથા તેની નસેનસમાં પ્રવેશી ગઈ હતી.

છેવટે સોહનભાઈનાં બીજાં લગ્ન થઈ ગયાં. લગ્ન પહેલાં સોહનભાઈએ જાગરાણી ફોઈને ખૂબ સમજાવ્યાં જો તને તકલીફ નહીં પડવા દઉં, તમે બંને શોક્યની જેમ નહીં, બહેનોની જેમ રહેજો. પરંતુ જાગરાણી ફોઈ કંઈ બોલ્યાં નહીં. તે સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં. કોઈ સાથે ન બોલવું, ન ચાલવું, ન ગાવું, ન વગાડવું. લગ્નના જીવંત માહોલમાં જાણે તેઓ એક નિર્જીવ પદાર્થ ન હોય. મારાં સગા ફોઈ વહેલી સવારે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ઊઠ્યાં, ઉમંગ હતો, આજે વહુ આવશે. પછી જાગરાણીને જોવા ગયાં તો જાગરાણી ઘરમાં નહોતી. બધે તપાસ કરી પણ તે ક્યાંય ન મળી.

મા કહે છે કે જાગરાણી ખૂબ જ વહેલી સવારે ઊઠીને અહીં આવી ગઈ હતી. તેની માએ કહ્યું, ''કેમ દીકરી, આજે તમારે ત્યાં વહુ આવવાની છે અને તું અહીં ચાલી આવી?''

''હા, બસ ચાલી આવી. શું તને ગમ્યું નહીં?''

''ગમવા ન ગમવાનો સવાલ નથી પણ છેવટે તારું ઘર તો તે જ છે ને?''

''જ્યાં શોક્ય આવતી હોય તેને ઘર કહેવાય ખરું મા? તને ખરાબ લાગતું હોય તો હું ક્યાંક બીજે ચાલી જાઉં - રણમાં, વનમાં, નદી-નાળામાં, કૂવામાં. પરંતુ જીવતે જીવ હું શોક્યનું મોં નહીં જોઉં. શોક્યની ઓશિયાળી નહીં થાઉં.''

''ના દીકરી, રણમાં-વનમાં જાય તારા દુશ્મન. તું અહીં જ રહે. તું મારા ઘડપણનો સહારો પણ થઈશ અને તારું જીવન પણ પસાર થઈ જશે. છેવટે આ ખેતીવાડી તારી જ તો છે.'' આમ કહી જાગરાણીની માએ તેને ગોદમાં લીધી અને બંને થોડો વખત ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડતી રહી.

''સોહનભાઈ બોલાવવા આવ્યા ત્યારે જાગરાણીએ જવાની સાફ ના પાડી દીધી. સોહનભાઈએ ડરાવી, ધમકાવી, ખુશામત કરી. પંચ બોલાવવાની બીક બતાવી પણ જાગરાણી જેણે એક વાર ન જવાની જીદ પકડી તે પકડી જ રાખી.

''તો પછી સમજી લે કે તારો અને મારો કોઈ સંબંધ નથી?''

''જ્યાં સુધી તમારા મારી સાથેના સંબંધનો પ્રશ્ન છે, એ તો તમે તોડી નાખ્યો છે. જ્યાં સુધી મારા તમારી સાથેના સંબંધનો સવાલ છે તેના ઉપર તમારો કોઈ અધિકાર નથી.''

''તો ભલે'' સોહનભાઈ ચિડાઈને ચાલ્યા ગયા હતા. પછી તારાં પોતીકા ફોઈ પણ આવ્યાં. તેમણે પણ આંધી અને પાણીની જેમ ઘણો અવાજ કર્યો પણ જાગરાણી તેમને મળવા જ ન આવી. આ સ્ત્રી જ વિષનું મૂળ છે, એને શું મળવું?''

''ગામલોકોએ પણ જાગરાણી વિશે એલફેલ ઘણું કહ્યું, ''અરે ભાઈ, શોક્ય આવી તેમાં કઈ મોટી આફત આવી? બધા આવું કરે છે. આ છોકરી શું આખી જિંદગી પિયરમાં પડી રહેશે? હજી તો આખી જુવાની પડી છે. ક્યાંક પગ અવળો પડી ગયો તો?''

''એ તો પડશે જ. પણ એનું ફળ જોવા નહીં મળે. વાંઝણી હોવામાં આ જ તો એક ફાયદો છે.''

''જાગરાણી વિશેની આવી ભૂંડી વાતો ક્યાંક સાંભળવાની થતી તો મન અકળાઈ ઊઠતું,

ઈચ્છા થઈ આવતી બોલનારના મોંમાં કંઈક ભરી તેનું મોં બંધ કરી દઉં. પણ કોઈ કરી કરીને કેટલાનાં મોં બંધ કરે? સ્ત્રીના વિષયમાં આવી અપમાનજનક ચર્ચાઓ તો સનાતન કાળથી થતી આવી છે. જાગરાણી સાવ ઢીલી થઈ ગઈ હતી. ક્યાંય જતી-આવતી નહોતી. ઘરના કોઈ ખૂણામાં ઉદાસ થઈ પડી રહેતી હતી.

''એક દિવસ મેં તેને કહ્યું, ''ફૂલ જેવી સ્ત્રીને છોડીને સોહન એક પહાડ ઉઠાવી લાવ્યો છે અને હવે આખું ઘર તેની બાબતમાં ખુશ છે. મારાં નણંદ મહારાણી પણ ઘણી બડાઈ હાંકતાં હતાં. મેં તો તેમને બરાબર સંભળાવી દીધું, ''દાદાગીરી કરનારાઓના ઘરની છે ને. તમે લોકો તેની સાથે કંઈક કરશો તો તમારી ખેર નહીં રહે. જાગરાણીની આગળપાછળ પણ આવું કોઈ દાદાગીરીવાળાનું ઘર હોત તો તમે આવી હિંમત ન કરી હોત. તેને બિચારી માની દૂધમાંની માખીની જેમ ફેંકી દીધી.''

''નણંદબા નારાજ થઈ ગયાં અને થોડું ચિઢાઈને બોલ્યાં, ''તમે હંમેશાં તેમનો જ પક્ષ લો છો. તેને કોણે કાઢી મૂકી છે? તે પોતે જ તો નીકળી ગઈ. શું એ વાંઝણીને કારણે અમારે અમારા કુળનો નાશ કરવાનો? સોહનનું શું બગડ્યું? તે તો નવી સાથે મોજ કરે છે. હવે એ પોતે વટ મારીને પિયર આવી ગઈ અને હઠ પકડીને બેઠી તો મરે રડીને. જોઈએ એનું ઘમંડ ક્યાં સુધી રહે છે?''

''જાગરાણીની ઉદાસ આંખોમાં ખુમારી પ્રગટી. હોઠ પર મલકાટ આવ્યો. ચહેરા પર નિશ્ચયનો એક ભાવ ઊઠ્યો અને તેણે નિરાશા ખંખેરી નાખી.

''ભાભી, કહી દેજો તમારા નણંદને કે હું મરી જઈશ પણ તેમના દરવાજા પર ઘૂંટણ ટેકવવા ક્યારેય નહીં જાઉં. અને હું મરીશ નહીં. હું જીવવા માટે પેદા થઈ છું.''

''અને તે જ સમયે તે કોઈ એક ગીતની પંક્તિઓ ગુંજવા લાગી. મને સારું લાગ્યું.

''બે દિવસ પછી હોળી આવી. રાતના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચે ફાગની હરીફાઈ શરૂ થઈ. અડધી રાત વીતી ગઈ. સ્ત્રીઓ ઢીલી પડવા લાગી. પુરુષો દ્વારા ગવાતા ફાગોનો તેઓ યોગ્ય જવાબ આપી શકતી નહોતી પુરુષો ટોણા મારવા લાગ્યા. એકાએક બાજી પલટાઈ ગઈ. સ્ત્રીઓને લાગ્યું કે જાગરાણી તેમની વચ્ચે આવીને બેસી ગઈ છે. પુરુષોએ એક નવા સ્વરનો અનુભવ કર્યો. ''શું જાગરાણી આવી ગઈ?'' અને પછી હરીફાઈ જીવંત બની ગઈ.

''અને પછી તો જાગરાણી ફાગમય થઈ ગઈ. બીજા દિવસે તેની મસ્તી જોઈ લોકો દંગ રહી ગયા. છોકરીઓની એક ટોળી બનાવી લીધી અને હોળીનાં ગીતો ગાતાં રંગ ઉડાડવા લાગી. આખા ગામની સખીઓ અને ભાભીઓ સાથે એવી રંગે રમી કે જાણે વૃંદાવન તેની આગળ ફીકું પડી ગયું.''

''જુદા જુદા લોકોની આંખો અને અવાજો એના પર કેન્દ્રિત થયાં પણ આજે તો જાણે તે વાવાઝોડું બની ગઈ હતી અને વાવાઝોડાની હવા જેમ સૂકાં પાંદડાંઓને રફેદફે કરી નાખે તેમ તેણે એ આંખો અને અવાજોને રફેદફે કરી નાખ્યાં.

''મેં કહ્યું, ''નણંદબા, હવે તમે કંઈ રગ લાવ્યાં.''

''હા ભાભી, હવે વાત ત્યાં પહોંચશે કે હું કોઈના વગર પણ જીવી શકું છું.''

(ક્રમશઃ) અનુ. : શાંતિલાલ મેરાઈ

વાર્તા વિશ્વ

નરહરિની સવારી

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

બપોર ચડી ગયા હતા અને છોકરીએ ખાઈ લીધું હતું. ગોમતીને આમ વાસણો પકડીને બેસી રહેવાનું જરીકે સારું લાગતું નહીં. વાસણ માંજી રસોડું અને ચોકડી કાચ જેવાં કરી નાખે નહીં ત્યાં સુધી એને ચેન પડતું નહીં, એટલે અત્યારે ઘર અને આંગણું કરતી હતી અને શેરીની બહાર નજર કરતાં બબડતી હતી,- 'હજુ આવ્યા નહીં....'

'તે આવતા હશે, બા!' આંગણામાં લીમડા નીચે નાની ખાટલી ઉપર બેસી ભણતી એની છોકરીએ કહ્યું.

'ક્યાંય ટીચાતા હશે!'

ઘરમાં જઈ બેચાર વસ્તુઓ આઘીપાછી કરી. આજે તાપ પણ વધારે હતો. ક્યાં ભટકતા હશે? ભૂખ નહીં લાગતી હોય?

એક લૂગડું દોરી ઉપર નાખવાના બહાને બહાર આવી અને કમર ઉપર હાથ મૂકી છોકરીની સામે ઊભી રહી. 'તું મોટી ભણનારી થઈ ગઈ છે તે ખબર છે. ખાવાનુંયે ભાન નહીં? આ ઘર અને આ બાપ-દીકરી - બેથી હાથ જોડ્યા. રોજરોજની આજ લાય! ક્યાં હશે અને શું કરતા હશે? કોઈની સાથે-'

ત્યાં છોકરી બોલી, 'લે આરતી ઉતાર. આ આવ્યા.' વારંવારના પ્રસંગોથી એને આવી ભાષા આવડી ગઈ હતી.

નરહરિ ઊભી શેરીએ ઝપાટાબંધ આવી રહ્યો હતો. સાથે ચડ્ડી અને પહેરણ પહેરેલો એક બારેક વર્ષનો છોકરો હતો, અને ખભે એક હાથ મૂકી, બીજે હાથ ઝનૂનથી હવામાં ઉછાળતાં એ મોટેમોટેથી વાતો કરી રહ્યો હતો.

આંગણામાં પગ મૂક્યો ત્યારે છેલ્લા શબ્દો આ હતા: 'આ કૂવામાંનાં દેડકાં, આ કૂપમંડૂકો શું જાણે વિજ્ઞાનની તાકાત!'

બારણામાં ઊભા રહી, કંઈક અકળામણ અને થોડીક મીઠાશથી ગોમતીએ કહ્યું, 'એક વાર ઘરમાં તો પધારો. પછી વિજ્ઞાનની વાતો કરજો.'

'સાળા બહુ ફાટી ગયા છે. થાણાવાળા નાકેથી નીકળતો હતો ત્યાં કોઈ કહે, 'મહારાજ'. મેં આવડી જોખી. તમારાના! તમારે ઘેર લોટ માગવા આવું છું તે મહારાજ કો' છો?'

આંખો ચકળવકળ થતી હતી. કાબરચીતરા વાળ કપાળ ઉપર ઊડતા હતા. અઠવાડિયાની દાઢી વધેલી હતી.

ગોમતીએ તાંબાનો લોટો અને ગમછો એના હાથમાં મૂક્યો. હાથ-પગ ધોઈને જમી લો, એ બધાંનું તો થશે, ગામ આખા સાથે મોરચો માંડ્યો છે તે-'

પણ નરહરિ આ સાંભળતો નહોતો. લોટો એક હાથે અધ્ધર તોળી રાખી પેલા છોકરા સામે જોઈ એ હસી પડ્યો, 'જોયું ને? બ્રાહ્મણની ગામમાં તો જાણે સમજ્યા, ઘરમાંયે કદર નહીં. ખોટા સમયે, ખોટી જગ્યાએ જનમ લીધો છે એવું નથી લાગતું?'

પછી ગોમતીને કહ્યું, 'આમને પાણી તો આપ-'

ગોમતીએ છોકરા સામે જોયું. નરહરિ આમ ગમે ત્યારે કોઈને પકડી લાવતો - કોઈ મદારી, નટ, ભરથરી કે કોઈ અમલદાર, ગોમતીએ થાળી ભરીને ખાવાનું આપવાનું અને નરહરિ સામે બેસીને તડાકા મારે.

ગોરો, શાંત છોકરો સહેજ ગભરાતો ગભરાતો આ બધું જોઈ રહ્યો હતો. ગામ વચ્ચે નિશાળિયાં સાથે એને ક્યારેક જોયો હતો.

ગોમતીએ પ્યાલો ધર્યો તે છોકરાએ બે હાથે લઈ

લીધો

મો ઉપર પાણીની બે છાલકો મારી લોટો પાછો આપતા નરહરિએ પૂછ્યુ, 'આમને ઓળખ્યા કે નહીં?'

પછી જવાબની રાહ જોયા વગર આગળ ચલાવ્યુ, 'તમને લોકોને નહીં સમજાય, પણ જોઈ લો! ઓળખી લો! કાલે ગુજરાતમા ઘેર ઘેર એમનુ નામ હશે અહા! આટલી ઉંમરે આવી વિદ્વત્તા!'

આ પ્રશંસાથી છોકરાના સંકોચમા વધારો થયો એણે ગોમતી સામે હાથ જોડ્યા ગોમતીએ એને માથે હાથ મૂક્યો

'સ્કોલરશીપની પરીક્ષામા સમગ્ર પ્રાતમા પ્રથમ' આજના છાપામા પહેલે પાને નામ છે પણ આ ગામમા કોને વિદ્વાનોની પડી છે! હુ કહુ છુ નાલાયકો! અટરઅટર લડવાનુ મૂકો જુઓ વિજ્ઞાન ક્યા જઈ રહ્યુ છે! જર્મની જુઓ, અમેરિકા જુઓ

ગોમતીએ છોકરાને કહ્યુ, વિદ્વાન એટલે પોતે લો! એમની કદર નથી એનો બળાપો છે '

એ સાથે નરહરિની આખો ફરી ગઈ 'એક પ્રયોગ કરી રહ્યો છુ તે પૂરો થવા દો, પછી બેટમજીઓની ખબર છે નાસતા નહીં આવડે!'

આટલુ કહીને છોકરાને હાથ પકડીને ઉંબરાની બહાર ખેચ્યો, 'ચાલો '

'અરે, પણ ક્યા?'

મેડી ઉપર મારે એમની સાથે થોડીક ગુપ્ત વાત કરવી છે '

'તે મારે ક્યા સુધી આમ થાળી પકડીને બેસી રહેવાનુ?'

જૂનાનુ બારણુ આગણામા હતુ તે ઉઘાડ્યુ ત્યા લીમડા નીચેથી છોકરી બોલી, 'બાપુજી, અતર્યામી અને દીનદયાળ '

હાથ બારણા ઉપર થભી ગયો પલાઠી મારીને બેસેલી છોકરી ચોપડીમા જમાણા હાથની આગળી રાખીને કહેતી હતી, 'આ સમજાવો '

બારણુ છોડીને નરહરિ આગણામા થનક થનક નાચવા લાગ્યો

ગોમતી દોડતી બહાર આવી શેરીમા ઊભા ઊભા ત્રણ બૈરા દાત કાઢતા હતા હાથ પકડતા બોલી, 'જરા લાજો!'

નાચવાનુ તો બધ થયુ પણ કઈક અન્યાય થયો હોય એવા ભાવે એ ગોમતીની સામે થોડી વાર જોઈ રહ્યો

પછી આખો લૂછીને 'ચાલો ' કહી પગથિયા ચડી ગયો

પાછળ ચડતા છોકરો વિચારતો હતો છોકરીને જવાબ મળ્યો કે નહીં?

મેડી સાકડી અને છત નીચી હતી વાસ મૂકીને લીંપણ કરેલુ હતુ એટલે નરહરિ સિંહની જેમ ચાને એની સાથે બધુ હાલતુ હતુ

ગડદાશ, અંધકાર અને એની વચ્ચે ચકળવકળ થતી આખો

એક શેતરજી ઉપર એને બેસાડી નરહરિ સામે બેઠો 'મારે તમારી સાથે ઘણી વાતો કરવાની છે આ '

આમ કહીને એણે પાછળ હાથ લબાવી પતરાની એક પેટી ખેચી પછી એને ઉઘાડ્યા વગર સ્નેહથી એની ઉપર હાથ ફેરવતા છોકરાની સામે મરકમરક તાકી રહ્યો

'આમા બધુ આવી જાય છે '

છોકરાને થોડીક બીક લાગતી હતી

'બસ મારુ સશોધન પૂરુ થવા આવ્યુ છે હવે બહુ વાર નથી શુ સમજ્યા? વિજ્ઞાન સહારક નથી, ભાઈ! ત્યા જ મોટી ભૂલ થાય છે વિજ્ઞાન તો મનુષ્યનો મિત્ર છે વારુ આ મહાભારત શુ છે? એના યુદ્ધની વાતો શુ છે?'

પછી હસી પડ્યો, 'અને મારે ગામ સાથે કઈ ઝઘડો છે? આ ગામ તો બિચારુ ભોળુ છે, અજ્ઞાન, બીજુ કઈ નહીં, અજ્ઞાનો અચ્છા આપણી લાઈબ્રેરીમા એક પુસ્તક છે તે જોયુ છે?'

'કયુ પુસ્તક?'

'પહેલા કબાટમા નીચેના ભાગમા જમણી

બાજુ, 'પિશાચમંદિર.' તે વાંચ્યું છે?'

છોકરાએ માથું હલાવ્યું.

'વારુ, એમાં શું લાગ્યું તમને?'

'સારું પુસ્તક છે. નવલકથા-'

નરહરિએ સહાનુભૂતિથી એના ખભે હાથ મૂક્યો, 'કંઈ વાંધો નહીં. મોટા થશો ત્યારે સમજાશે. મને ખાતરી છે કે તમે તો સમજશો જ. આ તો બડી રહસ્યની વાત છે, નવલકથા એ તો એનું છેતરામણું બાહ્ય સ્વરૂપ માત્ર છે. એ રેશમી વસ્ત્ર દૂર કરો એટલે વિજ્ઞાનની દેવી પ્રગટ થશે. અચ્છા. આ બે શબ્દો જ લો, એમને બરાબર સમજો - 'પિશાચ' અને 'મંદિર.' પછી ખૂબ ઝીણી આંખે છોકરાની સામે થોડીવાર તાકી રહીને એણે જોરથી તાળી પાડી, 'બોલો, બધું રહસ્ય આવી ગયું ને?'

પછી ગામને ભાંડ્યું, 'આ સાલા અજ્ઞાનીઓ હજુ ઘોરે છે!'

છોકરાને વિચાર આવતો હતો. એક નિબંધ લખવો. - 'એક વૈજ્ઞાનિકની મુલાકાત.'

ત્યાં નરહરિએ ડાબી બાજુ ફરી બીજી એક થોડીક નાની પેટી પોતાની પાસે ખેંચી. 'આમાં શું હશે?'

'શું છે?'

એણે ખડખડાટ હસતાં ઢાંકણું ઉઘાડી નાખ્યું. પેટી કાગળોથી ખીચોખીચ ભરેલી હતી.

'આ શું છે?'

'કાવ્યો.'

છોકરો એ પીળા પડી ગયેલા કાગળો સામે તાકી રહ્યો.

'રાત્રે આખું ગામ સૂઈ જાય છે ત્યારે ઉપર અંધારામાં કોણ જાગે છે? ઝનૂઝન્ કરતું સવારી લઈ કોણ નીકળે છે?'

છોકરાને થયું - કોણ નીકળે છે?

'એને સાંભળીને આ લખું છું.'

થોડી વાર બંને મૌન બેસી રહ્યા. પછી નરહરિએ આંખો લૂછી અને પેટી બંધ કરી.

'હવે મોડું થાય છે. આપ જઈ શકો છો.'

છોકરો ઊભો થયો.

દાદર પાસે પહોંચ્યો ત્યાં નરહરિએ એના ખભે હાથ મૂક્યો. 'મારે તમને એક નાની ભેટ આપવાની છે.'

અને છોકરો કંઈ સમજે એ પહેલાં પહેરણના ખિસ્સામાંથી એક જાડી પેન કાઢીને છોકરાના ખિસ્સામાં ભરાવી. પછી એના ઉપર ધીમેથી હાથ થપથપાવ્યો.

રસ્તામાં ચાલતાં છોકરાને એક બીજા નિબંધ માટે વિષય સૂઝતો હતો - 'એક કવિની મુલાકાત.'

*

ઓફિસમાં ગૃહિણીઓનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ ઘૂસી ગયું હતું. સાહેબને એક મિટિંગ માટે બહાર જવાનું હતું, પણ આ બધાં પાણીની ફરિયાદ લઈને આવ્યાં હતાં અને બધાં એક સાથે કકળાટ કરતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે, 'સાહેબ સમજીને નથી આવ્યાં. એમ માનજો કે અમે તમારી બેન-દીકરીઓ છીએ' એમ બોલતાં હતાં એટલે ખુરશીમાં બેઠેલો માણસ અકળામણની વચ્ચે પણ હસતો હતો. સમજાવી, પ્રેમથી વાત કરી, હસાવીને એણે સહુને થોડી વારે વિદાય કર્યાં.

ફાઈલ હાથમાં લઈને ઊભો થવા જતો હતો ત્યાં નજર પડી. એક સ્ત્રી પાછળની એક ખુરશી ઉપર બેસી રહી હતી. તે હસીને બોલી, 'બહુ કકળાટ કરી ગયાં બધાં, નહીં?'

'ના, ના. કકળાટ ન કહેવાય. આ તો -'

'એક વાત પૂછવા રોકાઈ છું, આપનું ગામ સીતાપુર?'

એણે ફાઈલ નીચે મૂકી દીધી.

'બહાર નામ વાંચીને થયું હતું. પછી મોંની કળા ઓળખી.'

એણે કહ્યું, 'તમે આમ આગળ આ ખુરશીમાં આવો.'

સ્ત્રીએ સામે આવીને બેસતાં કહ્યું, 'હું નરહરિ મહારાજની દીકરી.'

આસિસ્ટન્ટ ફાઈલોનો થોકડો લઈને આવ્યો.

એને ઈશારાથી બહાર ઊભા રહેવાનું કહ્યું

'આપને ઉતાવળ છે. સાહેબ,' કહીને સ્ત્રી ઊભી થઈ.'

'ના. એવું નથી, તમે અહીં -'

'એના પપ્પા સચિવાલયમાં નોકરી કરે છે. અહીં પાસે જ રહીએ છીએ.'

'મને સરનામું આપો. હું સાંજે ઘેર આવીશ.'

'સાહેબ, આપ મોટા માણસ -'

'આ કાગળ, અહીં લખો. અને - તમારું નામ તો ભૂલી જ ગયો -'

'કૃષ્ણા.' સ્ત્રીએ ચબરખી ઉપર સરનામું લખી આપતાં કહ્યું.

*

પતિ-પત્ની બારણામાં ઊભાં હતાં હાથ જોડી, 'પધારો' કહી અંદર લઈ ગયાં.

પાણી આપી પતિ સામે નજર કરતી કૃષ્ણા સાડીના છેડાથી હાથ લૂછતાં બોલી, 'આ અમારું ઘર.'

'મને ખૂબ ગમ્યું.' નાનું ઘર ચોખ્ખું હતું બારણે હાથે ભરેલું તોરણ હતું. ઓછાડ અને ટેબલ ઉપરનું કાપડ પણ એવાં જ જાતે ભરતકામ કરેલાં લાગતાં હતાં.

પતિએ ખુરશીમાં બેસતાં કહ્યું, 'હું હેલ્થમાં છું.'

તે દિવસે ખાટલામાં બેસી લેસન કરતી છોકરી અત્યારે તો રૂપાળી, સંપૂર્ણ ગૃહિણી બની ગઈ હતી.

પ્રશ્નો પૂછવા પડ્યા નહીં. ચા આપીને ખુરશી ખાલી હોવા છતાં નીચે બેસતાં કૃષ્ણાએ કહ્યું, 'બા માગસર મહિનામાં ગયાં.'

જમાઈએ સ્પષ્ટતા કરી, 'અહીં આપણે ત્યાં જ હતાં. આંખે સૂઝે નહીં અને એકલાં, આ એક દિવસ જઈને તેડી આવી. અહીં ઓસરીમાં બેસી રહેતાં, કહ્યું છે કે બાળોતિયાનું બળેલું. જનમ ધરીને સુખ જોયું નહીં.'

એ કૃષ્ણાની સામે તાકી રહ્યો હતો. કૃષ્ણાએ એ દષ્ટિનો જવાબ આપ્યો, બાપાને ગયે તો ઘણો વખત થયો. આ શ્રાવણમાં નવ વરસ પૂરાં થશે.'

એ વ્યક્તિના ઉલ્લેખથી જમાઈને રમૂજ થઈ. 'એમનું તો આપ જાણો જ છો આપના જેવા હોશિયાર માણસને શું કહેવાનું હોય? આખી જિંદગી ફિતુરીમાં ગઈ.'

કૃષ્ણાની આંખો સૂતી હતી

'ડોસીને અહીં લાવ્યા પછી ગામનું ઘર કાઢી નાખ્યું '

બધું બરાબર હતું. દીકરી - જમાઈ આથી વધારે શું કરી શકે?'

ઘર કાઢી નાખ્યું - એમાં એક પ્રશ્ન હતો. માટીના લીંપણવાળા વાંસની નીચી, સાંકડી મેડીમાં પતરાની બે પેટીઓ હતી એમનું શું થયું હશે? એનો વારસો કોણે લીધો હશે?

એણે પૂછ્યું નહીં. બધું વેરાઈ, છૂટું પડી, ઊડી ગયું હશે શાહી અને કાગળ, હવા પાણી અને માટીમાં મળી ગયાં હશે.

અને આમ તો બધા પ્રશ્નોના જવાબ કૃષ્ણાની આંખો આપતી જ હતી. હથેળીથી લૂછતી હતી અને પાછાં પાણી ઊભરાઈ આવતાં હતાં

એ ઊઠ્યો ત્યારે કૃષ્ણાએ કહ્યું, 'આવજો કાકા '

કૃષ્ણા આમ તો એનાથી બહુ નાની નહોતી પણ ગામને નાતે એણે આ સંબંધ નક્કી કર્યો હશે.

બંને બહાર વળાવવા આવ્યાં. પગથિયાં આગળ કૃષ્ણાએ કહ્યું, 'દાદાજીને નમસ્તે કરો.'

મેંદીની વાડ પાસે ખાટલીમાં બેસીને સાતેક વર્ષનો છોકરો સ્લેટમાં કંઈક લખતો હતો. એણે ઊંચે જોઈને હાથ જોડવા જેવું કર્યું, 'નમસ્તે -'

એ ધીમેથી એની પાસે ગયો અને એને માથે હાથ મૂક્યો. છોકરો મલકાતાં મલકાતાં એની સામે જોઈ રહ્યો.

એણે ખિસ્સામાંથી પેન કાઢી અને નીચા નમીને છોકરાના ખિસ્સામાં મૂકી.

પછી પાછું વળીને જોયા વગર નીકળી ગયો.

*

કિશોરકથા

ગુરુદક્ષિણા

શરતનારાયણ બેહેરા

તે દિવસે બસમાં ખૂબ ભીડ હતી. ઊભા રહેવાની પણ જગ્યા નહીં. નવધન ગમે તેમ ધક્કામુક્કી કરીને બસમાં ચઢ્યા. તરત જ જોરદાર ઝાટકા સાથે બસ ઊપડી. તે ઝાટકાથી બસના બધા મુસાફરોને ઝાટકો લાગ્યો. નવધનને થયું કે બસવાળાની આ એક સમાજવાદી પ્રવૃત્તિ લાગે છે. ગમે તેટલી ભીડ હોય તોપણ બધાં માટે થોડી થોડી જગ્યા થઈ જાય. છૂત-અછૂતનો ભેદ રહે નહીં.

નવધન એક નિવૃત્ત સ્કૂલશિક્ષક છે. એ દીકરીના લગ્નનું નક્કી કરવા જઈ રહ્યા હતા. ઘણી દોડાદોડી કર્યા પછી એક છોકરા જોડે ગોઠવાયું હતું. છોકરો માસ્તર છે. તેમની દીકરી પણ બી.એડ્. કરી માસ્તરાણી બની છે. કોઈ રીતે લગ્ન ઊકલી જાય તો નવધનના માથેથી ભાર ઊતરે.

નવધનનો સંસાર ઘણો મોટો હતો. ચાર દીકરા અને બે દીકરી.

*પહંડી વખતે ભગવાન ઝૂલતાં ઝૂલતાં આ બાજુ પેલી બાજુ થતા જાય તેવી રીતે ખાડખાબડ રસ્તા પર દોડતી બસયાત્રીઓને પહંડી કરાવતી લઈ જતી હતી. પણ ભીડના કારણે કોઈને પડવાનો ડર લાગતો ન હતો.

મોટી દીકરીના લગ્ન વખતે આટલી દોડધામ ખુશામત કે કરામત કરવી પડી ન હતી, કોઈને મુરતિયો શોધવાનું કહેવું પડ્યું ન હતું.

તેમના સહકર્મી દુર્વાદલભાઈએ પોતાના દીકરા માટે સામેથી માગું નાખ્યું હતું.

પર જમાઈ મામૂલી ફૉરેસ્ટર હતો. એટલે તેમની પત્ની જરી આનાકાની કરતી હતી પણ નવધને તેને સાફ સાફ સંભળાવી દીધેલું: ''માસ્તરની દીકરી માટે આઈ.એ.એસ. ઑફિસરનું માગું આવશે એમ માને છે? એક વાત જરી સમજ, આ નોકરીબોકરી કંઈ મોટી વાત નથી. મોટી વાત તો છોકરાનું ચારિત્ર છે. ચારિત્રવાન્ છોકરા જોડે મેં છોકરીને પરણાવી છે.''

તે ફૉરેસ્ટર જમાઈ આજે ડી.એફ.ઓ. – ડિસ્ટ્રિક્ટ ફૉરેસ્ટ ઑફિસર (જિલ્લા વનાધિકારી) છે. ઘેર બંગલો-ગાડી બધું છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં નવધન જમાઈના નવા બંગલાના વાસ્તુ પ્રસંગે ગયો હતો. ત્યાં તેણે જે સાંભળ્યું તેનાથી તેનું માથું ઢળી ગયું હતું. એક શિક્ષકમિત્રે તેને કહ્યું કે, ''તમારા જમાઈએ રુશ્વતના પૈસાથી બંગલો બનાવ્યો છે. તે પછી નવધન કદી પણ જમાઈને ત્યાં ગયો નથી.

બીજી વાર આવી ભૂલ ન થાય એટલા માટે નાની દીકરી માટે તેણે માસ્તર જમાઈ શોધ્યો છે. અંદરખાને તેમની પત્નીને માસ્તર જમાઈ પસંદ પડ્યો નથી. પણ નવધનની સામે મોં ખોલીને એ કહી શકતી નથી, કારણ તેને બીક છે કે એવું કરવા જતાં પતિ મોટો જમાઈ લાંચિયો છે એવું કહેવાનો. પણ માસ્તર જમાઈ આટલો મોંઘો પડશે તેવું નવધન જાણતો ન હતો.

અચાનક બસમાં 'સાહેબ, નમસ્તે' સાંભળીને નવધને પાછળ ફરીને જોયું. નમસ્તે

---

* પહંડી એટલે જગન્નાથ, બલભદ્ર અને સુભદ્રાની રથયાત્રા.

કરી રહેલા યુવાને નવધનને ઓળખ્યો હતો

નવધને પાછળ ફરીને જાયુ ત્યા તો પોતાની સીટ પરથી યુવાન ઊભો થઈ ગયો હતો

તેણે કહ્યુ "સાહેબ, આપ અહી બેસો" કહી યુવાને પોતાની સીટ તરફ આગળી ચીંધી

નવધન યુવાનને ઓળખી શક્યો નહી છેલ્લા ચાળીસ વર્ષના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન કઈકેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ તેની પાસે ભાગી ગયા હતા! ગજ્યના ગમે તે શહેરમા, ગમે તે ઑફિસમા જાઓ, ત્યા નવધનની પાસે ભણે તો કોઈ ને કોઈ વિદ્યાર્થી તો ચોક્કસ હોય એ લોકો જ્યારે મદદ માટે આગળ આવે છે ત્યારે નવધનની છાતી તૃપ્તિથી ભરાઈ જાય છે

હસતા હસતા યુવાને નવધનને કહ્યુ "સાહેબ, આપ મને નથી ઓળખી શક્યા હુ જુગલ, ઘણા વર્ષ આપનો વિદ્યાર્થી હતો "

નવધનને નામ યાદ આવ્યુ, તેઓ સાભળી રહ્યા

હવે યુવાન બોલ્યો "સાહેબ, મે પહેલા આપને જોયા નહીં આપ ક્યારના ઊભા હશો હવે જરી આરામથી બેસો!"

ભીડમા સીટ મળી અને બેસવાનુ સુખ મળ્યુ એના કરતા આટલા દિવસ પછી એક વિદ્યાર્થી તેમને ઓળખીને આટલુ માન આપે છે એ વાતથી નવધનને વધારે આનદ થયો

આગળ જતા બસ ખાલી થઈ ગઈ નવધનની બાજુમા બેઠેલા સાહેબ પણ ઊતરી ગયા નવધને જુગલને ત્યા બેસવા બોલાવ્યો તે પછી જુગલ કઈ પૂછે તે પહેલા તેમણે જ દીકરીના લગ્નની વાત કાઢી અને દહેજ માટે બાપદાદાનુ ઘર વેચવા કાઢ્યુ છે એ પણ કહ્યુ

જુગલે પૂછ્યુ "સાહેબ, ઘર વેચી નાખશો પછી તમે રહેશો ક્યા?"

મ્લાન હસી નવધને કહ્યુ "હુ ગમે ત્યા ગમે તેમ પડી રહીશ, પણ દીકરી તો સુખેથી રહેશે "

થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી જુગલે ફરી પૂછ્યુ "સાહેબ, આપે તો કહ્યુ ને છોકરી માસ્તર છે!"

નવધને હસવાનો પ્રયત્ન કરી થોડી વાર બારી બહાર નજર કરી, પછી કહ્યુ "જમાનો બદલાયો છે ભાઈ, આદર્શને પકડી રાખી લગ્નબજારમા નીકળીએ તો છોકરીને ઘેર બેસાડી રાખવા વખત આવે!"

જુગલ મનમા કઈ ગણગણતો હોય તેમ બોલ્યો "તો શુ દહેજ માટે રહ્યુસહ્યુ ઘર પણ વેચી નાખશો?"

નવધન ફરી હસ્યા! તેમણે કહ્યુ "જુગલ, જમાનો બદલાયો છે, ભાઈ! જમાના જોડે કદમ મિલાવી ન ચાલુ તો દુ ખી થાઉ!"

જુગલ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો "નહીં, સાહેબ, તમે ઘર વેચશો નહીં "

જુગલનો ઉશ્કેરાટ શાત કરવા તેની પીઠ પર હાથ ફેરવી નવધને કહ્યુ "જુગલ, મારા ભાઈ, ઉશ્કેરાઈશ નહીં, તુ મારો જૂનો વિદ્યાર્થી છે" એટલે મારા માટે તને લાગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ તે છોકરાની જગ્યાએ તુ હોત તો તુ પણ તેની જેમ દહેજ માગત!"

બસ સ્ટૅન્ડ પર પહોચી ગઈ હતી ડ્રાઈવરે ગાડીને જોરથી ઘુમાવી ઊભી રાખી બીજાઓની જોડે નવધન પણ ગાડીમાથી ઊતર્યા ગાડી ઊભી રહી કે તરત જ જુગલ ઊતરીને એક રિક્ષા બોલાવી લાવ્યો "સાહેબ ચાલો "

નવધને કહ્યુ 'જુગલ, તુ જા, તારા ઘરનુ સરનામુ જરી આપતો જા મને વખત મળશે તો વળતા તારે ઘરે આવી જઈશ "

પણ જુગલ સહેલાઈથી છોડે તો ને!

તેણે કહ્યુ "સાહેબ તમે ભાવસારની બાજુને ત્યા જવાના છો ને! તે રસ્તામા જ આવે છે તમને ત્યા મૂકીને હુ ચાલી જઈશ ચાલો, સાહેબ!"

નવધન પરાણે રિક્ષામાં બેઠા. આગળ જતાં ભાવગ્રાહી બાબુનું ઘર આવ્યું. રિક્ષા થોભાવી જુગલ પહેલો નીચે ઊતર્યો. પછી કહે: ''આવો, સાહેબ! આ જ ભાવગ્રાહીબાબુનું ઘર છે'' કહેતાં કહેતાં નવધનની બૅગ પકડી એ ઘર તરફ ચાલ્યો.

ડરથી નવધનબાબુની છાતી થથરી ઊઠી. મહામુશ્કેલીએ છોકરો મળ્યો છે. હવે આ જુગલ જો ભાવગ્રાહીબાબુની જોડે તકરાર કરશે તો મુશ્કેલી ઊભી થશે.

ભયમિશ્રિત અવાજે નવધને બૂમ પાડી: ''જુગલ ભાઈ, મારી વાત સાંભળ જરી.''

જુગલે પાછા ફરી જોયું.

નવધને કાકલૂદીભરી વિનંતી કરી... ''જુગલ, ભાઈ, તું તારે ઘેર જા! મારે જે વાતચીત કરવી હશે તે હું કરીશ. ભાવગ્રાહીબાબુ ખૂબ સારા માણસ છે, મારી વાત સમજશે ને...''

જુગલ હસીને બોલ્યો: ''સાહેબ, આ જ મારું ઘર છે.''

''તારું ઘર?'' નવાઈ પામી નવધને કહ્યું.

જુગલે કહ્યું: ''જી, હા! હું ભાવગ્રાહીબાબુનો દીકરો જુગલ છું. આપે હવે ઘર વેચવું નહીં પડે.''

જુગલે જોયું તો નવધનબાબુની આંખોમાં આંસુ તગતગી રહ્યાં હતાં. આનંદના અતિરેકમાં નવધને જુગલને બાથમાં લઈ લીધો.

('ઊડિયા'માંથી અનુવાદ: રેણુકા સોની)

પવિત્ર વિચારોનું ચિંતન એ પણ ખોરાક

ડૉક્ટરો કહે છે કે, માણસે રોજનો અમુક કેલેરી ખોરાક લેવો જોઈએ એથી ઓછો લે તો શરીર સારું ન રહે. વિનોબાજી પાસે એક દિવસ ડૉક્ટરો આવ્યા. તપાસ કરતાં લાગ્યું કે, એમને આખા દિવસના ખોરાકમાંથી માત્ર ૧૧૦૦ કેલેરી જ મળે છે, જે બહુ ઓછી ગણાય છતાં વિનોબાજીનું સ્વાસ્થ્ય ઘણું સારું હતું. રોજ ૧૦-૧૫ માઈલની પદયાત્રા પણ કરતા. એ જોઈ ડૉક્ટરોને આશ્ચર્ય થયું.

એમણે વિનોબાજીને કહ્યું: ''તમે અમારા શાસ્ત્રને જૂઠું પાડો છો.''

વિનોબાજીએ કહ્યું: ''ખોરાકમાંથી મને મળે છે એ ઉપરાંત બીજી ઘણી કેલેરી મને મળે છે એની તમને ક્યાં ખબર છે? હું રોજ ખુલ્લા આકાશમાં ને શુદ્ધ હવામાં ફરું છું. વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા વગેરે ધાર્મિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરું છું તથા પવિત્ર વિચારોનું ચિંતન કરું છું. એ બધામાંથી મને જે કેલેરી મળે છે એની ગણતરી તમારા શાસ્ત્રમાં આવે છે?'' ડૉક્ટરો શું જવાબ આપે?

માણસ એકલા ખોરાકથી નથી જીવતો. પવિત્ર વિચારો એ પણ ખોરાક છે. લોકો આજે સ્થૂળ શરીરને પોષવા ને એને મજબૂત કરવા જે તે ખાય છે. પણ એથી શું તાકાત વધવાની છે? ઈશ્વરે આપણને સૌને તાકાત આપીને જ મોકલ્યા છે. એ તાકાત આપણે જેમ જેમ ખરચતા જઈએ તેમ તેમ ઈશ્વર આપણામાં નવી તાકાત પૂરતો જાય. સિલકમાં હોય એ તાકાત ન વાપરીએ અને બીજી વધારે મેળવવા જે તે ખાઈએ તો કદાચ એથી તાકાત વધે ખરી, પણ તે બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરશે.

રોજ પવિત્ર ઉત્પાદક કામ કરી આપણી બધી શક્તિ ઈશ્વરને અર્પણ કરવી અને એ રીતે રોજ એની પાસેથી નવી શક્તિ મેળવવી એ જ તાકાત વધારવાની ગુરુચાવી છે.

રવિશંકર મહારાજ

મૃત્યુ મીમાંસા

અંતિમ ઘડી

ડૉ. સુરેશ વકીલ

મરણ પ્રક્રિયા ચાલતી હોય તે દરમિયાન અને અંતિમ ઘડી આવે તે પહેલાં મુમૂર્ષુને જુદા જુદા ભાવો થાય છે. તે ભાવો ખાવાના, સારું પીણું પીવાના, બાળક રમાડવાના, ભજન-સ્તવન સાંભળવાના અગર અંતિમ ઉપદેશ કે સંદેશ આપવાના હોય છે. જે શરીરમાં પૃથ્વી તત્ત્વનું પ્રાબલ્ય હોય તે પૃથ્વી તત્ત્વને પોતાનામાં ખેંચવા પ્રયાસ કરે છે. એટલે મુમૂર્ષુ જુદી જુદી વસ્તુઓ ખાવા માંગે પરંતુ વસ્તુ આવે એટલે માંડ એકાદ કોળીઓ ખાઈ શકે. પછી ના પાડે પૃથ્વીની તન્માત્રા ગંધ. જે વાનગીનો ભાવ થયો હોય તેની ગંધથી ધરાઈ જાય. જે શરીરમાં જળ તત્ત્વનું પ્રાબલ્ય હોય તે જળનું આકર્ષણ કરે. મમૂર્ષુને શોષ પડે. એટલે પાણી માગ્યા કરે. સારું પીણું પણ માગે જળની તન્માત્રા રસ એક ચમચી પાણી અગર પીણું મોંમાં રેડો એટલે બસ થાય. પી ન શકે. મોંમાંથી બહાર નીકળી જાય જે શરીરમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય હોય તેને બોલવાનું મન થાય. પણ બોલી ન શકે. બાળક રમાડવાનું મન થાય બાળકના માથે હાથ મૂકવાનું મન થાય. પણ હાથ ઊંચો ન થાય જે શરીરમાં આકાશ તત્ત્વનું પ્રાબલ્ય હોય તેને નાદ શ્રવણની વૃત્તિ થાય ભજન, કીર્તન, સ્તવન, કથા, વાર્તા, ધૂન, સંગીત સાંભળવાનું મન થાય. જે શરીરમાં અગ્નિ તત્ત્વનું પ્રાબલ્ય હોય તેને ઇષ્ટદેવને નીરખવાનું મન થાય. તેનું મુખમંડળ ચમકતું રહે પ્રકાશ (જ્ઞાન) આપવાની વૃત્તિ થાય મોટા ભાગના લોકોના શરીરમાં પૃથ્વી યા જલ-તત્ત્વનું જ પ્રાબલ્ય હોય છે.

મરણ પ્રક્રિયા અને આવા ભાવો ચાલતા હોય છે ત્યારે મુમૂર્ષુની અંતિમ ઘડી આવી પહોંચે છે. અંતિમ ઘડી એટલે મરણ વખતની ઘડી. જે પળે સૂક્ષ્મ ઘટક સ્થૂળ દેહથી અલગ થઈ જાય છે તે પળ અંતિમ ઘડીએ શું થાય છે? જ્યારે સૂક્ષ્મ ઘટક સ્થૂળ શરીરમાંથી કાયમ માટે નીકળતું હોય ત્યારે શું થાય છે? આ પળે બહાર અને અંદરનું શું બને છે? દેહ ક્ષેત્રમાં બાહ્ય અને આંતરિક શા શા બનાવો બને છે? ચાલો જોઈએ.

મરણની ઘડીએ આવું બને કફ રૂંધાય કંઠ ઘોઘરો થઈ જાય. અવાજ તરડાય ગળામાં કફના ભરાવાને કારણે ઘુરઘુર ધ્વનિ નીકળે મોંમાંથી લાળ પડે. ફીણ નીકળે કફના ઘુર્ઘુરાટને કારણે શ્વાસ વિચલિત થાય ક્ષણ કલ્પ જેવી લાગે ઘુર્ઘુરાટના અવાજથી ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્રો પૂરાઈ જાય. ઇન્દ્રિયો મલીન થઈ જાય. ઇન્દ્રિયોની પારદર્શકતા જતી રહે અલગ થતા જીવાત્મા સાથે જવા માટે તત્પર બને. નિષ્ક્રિય થઈ જાય જેમ બદલીનો હુકમ મળ્યા પછી સરકારી કર્મચારીઓ કામ કરતા નથી અને સમેટવામાં પડે છે તેમ દેહની બદલીનો સમય આવતાં ઇન્દ્રિયો કામ કરતી નથી અને એક બિંદુમાં સમેટાઈ જવામા પડે છે. મુમૂર્ષુની વાણી જડ થઈ જાય. બોલવાની ઇચ્છા થાય છતાં બોલી ન શકે. કાનની શ્રવણ શક્તિ ચાલી જાય. પ્રકાશ ઝાંખો થાય પ્રકાશ જોઈ ન શકે. વાયુ તોફાને ચઢે. વાયુના તોફાનને કારણે નેત્રો પહોળાં થઈ જાય. ધોળે દિવસે આકાશ કાળું દેખાય. જીભમાંથી સ્વાદ જતો

રહે પાણી પાઓ તો બહાર નીકળી જાય. ગુદા અને મૂત્રાશયના માર્ગો ઉપર કાબૂ જતો રહે. ઝાડો પેશાબ થઈ જાય. ચેતનાનો કાબૂ ઊઠી જવાથી શરીરની અંદર આવેલી ગ્રંથિઓ (ગાંઠો) ફાટી જાય. શરીર વેદનાથી વ્યાપ્ત બને સો સો વીંછીના ડંખની વેદના થાય. ઇચ્છાશક્તિ ચાલી જાય અગ્નિમાં પડ્યા જેવો દાહ થાય. શરીરનો અને ખાસ કરીને ચહેરાનો રંગ બદલાઈ જાય. ઘડીકમાં અંધારા કૂવામાં પડતો હોય તેમ લાગે. ઘડીકમાં દરિયામાં તણાઈ જતો હોય તેમ લાગે. ઘડીકમાં પાણીમાં ડૂબી જતો હોય અને ગૂંગળાતો હોય તેમ લાગે. ઘડીકમાં બરફની જેમ પીગળતો હોય તેમ લાગે. ઘડીકમાં આકાશમાં ઊંચે ફંગાળાતો હોય તેમ લાગે. ઘડીકમાં વંટોળિયામાં ઘુમરડી ખાતો હોય તેમ લાગે. ઘડીકમાં ગળામાં ફાંસો નાંખીને કોઈ ખેંચતું હોય તેમ લાગે.

મુમુર્ષુની સ્મૃતિ નબળી પડે. પૂર્વાપરનું જ્ઞાન ન રહે. કલ્પના નષ્ટ થઈ જાય. મૂઢ બને. મૂઢ બનવાને કારણે પ્રાણ વાયુ તેના અંગની સ્થિતિસ્થાપકતા જાળવી શકે નહીં. ચહેરાના સ્નાયુઓ ઉપરનો કાબૂ જતો રહે. નાકની દાંડી મરડાય. ચહેરો પથ્થરમાં કંડારાયો હોય તેવો બને. પ્રાણવાયુનો સંચાર બંધ થાય. એટલે ગાઢ મૂર્છા આવે. મૂઢતા, વેદના, મૂર્છા ત્રણે ભેગાં થવાથી પ્રાણી જડ બને. નાડીઓનો પ્રવાહ બંધ થવા માંડે. શરીરના વાયુનો રોધ થવા માંડે. શ્વાસ લેવાની ક્રિયામાં અવરોધ થાય. આંચકા આવે. ડચકા આવે.

આવું આવું થવા માંડે એટલે સૂક્ષ્મ ઘટક અવાજ કરતું બહાર નીકળવા માંડે. ઘણા બોજથી લદાયેલું ગાડું અવાજ કરતું ચાલે તેમ જ્યારે સૂક્ષ્મ ઘટક છૂટું પડે ત્યારે અવાજ કરે. આ વખતે ભયાનક વેદના થાય. મૂર્છાને કારણે અભાનાવસ્થા ઊભી થાય અભાનાવસ્થાને કારણે વેદનાનો અનુભવ થાય નહીં. અભાનાવસ્થાને કારણે સ્મૃતિનો લોપ થાય. કશું ભાન રહે નહીં. આ હાલતમાં સૂક્ષ્મ ઘટક દેહમાંથી નીકળી જાય. સૂક્ષ્મ ઘટક દેહમાંથી નીકળી જાય એટલે બધું શાંત થઈ જાય. દેહ શબ બને. અને પાસે બેઠેલાઓ હોય તે બોલે - ગયા.

હવે સવાલ થાય કે સૂક્ષ્મ ઘટક શરીરના કયા ભાગમાંથી નીકળે છે? બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રાણ કયા માર્ગે દેહમાંથી ગમન કરી જાય છે? હિંદુશાસ્ત્રો મુજબ પ્રાણગમનના આઠ દ્વારો પૈકી કોઈ પણ એક દ્વારેથી સૂક્ષ્મ ઘટક શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. આ આઠ માર્ગો આ પ્રમાણે છે: બે ચક્ષુ, બે ઘ્રાણ (નાસિકા), બે શ્રોત કાન, ગુદા અને લિંગ. આ આઠ માર્ગોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે: નાભી ઉપરના માર્ગો અને નાભી નીચેના માર્ગો. શાસ્ત્રકથન એવું છે કે પુણ્યશાળી સદાચારી નાભી ઉપરના માર્ગે પ્રયાણ કરે છે, અને પાપી (દુરાચારી) નાભી નીચેના માર્ગે પ્રયાણ કરે છે. ગરુડ પુરાણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યોગી બ્રહ્મરંધ્ર વાટે પ્રાણગમન કરે છે.

સોક્રેટિસના કહેવા પ્રમાણે કેટલુંક જ્ઞાન મરણ વખતે જ થાય છે. ગરુડ પુરાણમાં પણ આજ વાત કહેવામાં આવી છે. તેમાં કહ્યું છે કે મરણ વખતે માણસને દૈવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને દિવ્ય દર્શન થાય છે, પણ તે કોઈને કશું કહી શકતો નથી. કહેવા માગતો પણ નથી. કેમિલી ફ્લેમેશને અંતિમ ઘડીના ૧,૫૦૦ કેસો તપાસ્યા પછી એવું તારણ કાઢ્યું છે કે માણસની અંતિમ ઘડીએ તેને દિવ્ય દૃષ્ટિ (ક્લેરવોયન્સ) અને દિવ્ય શ્રવણ (ક્લેર ઑડિયન્સ) પ્રાપ્ત થાય છે.

*

વેદઋચાઓ

ઊર્દ્વગામી બનો

માધવ પંડિત

ऊर्ध्वा नः सन्तु काम्या वनानि।
અમારા ઇષ્ટ આનંદો ઊર્ધ્વગામી બનો.
(ઋગ્વેદ ૧-૧૭૧-૩)

જીવનમા કશાનો પરિત્યાગ કરવાનો નથી. જીવન એના આરંભમાં આનંદનો ઉન્મેષ છે અને એ એની પરાકાષ્ટાએ ભગવાનના આનંદનો સચેતન આવિર્ભાવ બનવાને નિમાયું છે. મનુષ્યની ઇન્દ્રિયો જે તેના ઉપભોગનાં કરણ છે તેના અનુભવો કાંઈક મિશ્ર પ્રકારના હોય તો તેનું કારણ એ છે કે તેણે પોતાની જાતને નિમ્ન સ્તરે પૂરી રાખીને અહંકાર અને અજ્ઞાનને હવાલે કરી દીધી છે. મનુષ્યે પોતાની જાતને નીચે ઘસડીને નિમ્ન ભૂમિકા ઉપર બાંધી રાખે એવી સર્વ બાબતોને પાછળ મૂકી દઈ એક સ્વસ્થ અને ધીર ગતિ દ્વારા ચેતનાની ઉચ્ચતમ ભૂમિકામાં ઉપર ઊઠવું જોઈએ. અને જ્યારે એના ઇષ્ટ આનંદો જે તેની ઊર્મિઓને પોષે છે અને મન તથા આત્માને પ્રસન્ન કરે છે તેમનું આમ ઊર્ધ્વમાં આરોહણ થાય છે ત્યારે જીવન એ અસ્તિત્વના આનંદનો એક અસ્ખલિત પ્રવાહ બની રહે છે, તેનો આનંદ ત્યારે એક અંગત વસ્તુ રહેતો નથી, એ સર્વ કોઈને આનંદથી ભરી દે છે.

દિવ્ય સૂર્ય

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम्।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्।
અંધકારથી પેલે પારની જ્યોતિને અમે જોઈ અને અમે એ સર્વોત્તમ જ્યોતિની સમીપ,
દેવાધિદેવ સૂર્યદેવતા સમીપ પહોંચી ગયા.
(ઋગ્વેદ ૧-૫૦-૧૦)

મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં અમાપ તામસિકતા રહેલી છે અને એ એને ઘેરી વળેલી અચેતનતા અને અંધકારમાં ગ્રસ્ત બની ગઈ છે. પરંતુ એની ભીતર એક આત્મા છે, જે આમ બંદી બની રહેવાનો ઇન્કાર કરે છે. એ જ્યોતિની અભીપ્સા કરે છે અને પોતાને બંદી બનાવી રાખતી દીવાલોને પોતાની અભીપ્સા અને સંકલ્પના બળથી ભેદીને તે મનના તમસ્‌ની પેલે પાર રહેલી અધ્યાત્મ જ્યોતિ તરફ આગળ વધે છે અને નાનાંમોટાં આકર્ષણોનો વધ થયા વિના તે પરમ જ્યોતિના કિરણોને અનુસરીને સત્યના મહિમાવંત સૂર્યની સમીપ પહોંચી જાય છે, એ સૂર્યની સમીપ જેનું ભૌતિક પ્રતિક છે પૃથ્વીનો સૂર્ય.

ગૃહગંગાને તીરે

પુરુષાર્થ ફળ્યો

- અવંતિકા ગુણવંત

પ્રફુલ્લને મિલમાં સારી નોકરી હતી પણ મિલ બંધ પડી ને એ નોકરી વિનાનો થઈ ગયો હતો, પછી નોકરીનો ક્યાંય પત્તો ન ખાધો. એણે કાકા-મામા પાસેથી પૈસા લઈ ધંધો કર્યો પણ ઘર ખર્ચ જેટલુંય ન મળ્યું. એને થયું મોટા પાયે ધંધો કરું ને બૅન્કની લોન લીધી પણ કંઈ ફાવ્યો નહીં ને હપતા ભરવા શરાફી નાણાં લાવ્યો, વ્યાજનુંય વ્યાજ ભરવાના દિવસો આવ્યા, એ ડૂબતો જ ગયો. એની પત્ની દેવયાની ગ્રેજ્યુએટ હતી. એ બેચાર ટ્યૂશન કરતી હતી પણ એમ કંઈ ઊંચું અવાય? પતિ-પત્ની બેઉ મૂંઝાતાં હતાં કે આપણા દેશમાં કામ કરવું હોય તોય કામ નથી મળતું. હવે શું કરવું? ક્યાં જવું?

ત્યાં દેવયાનીના ભાઈના સસરા શાંતિલાલ અમેરિકાથી આવ્યા. દેવયાનીનો નાનો ભાઈ સતીશ અમેરિકા વસેલો છે. દેવયાનીની આર્થિક હાલત વિશે જાણીને શાંતિલાલે પૂછ્યું, 'અમેરિકા આવવું છે? ત્યાં આવો તો કોઈ ચિંતા ન રહે.'

'પણ વિઝા? વિઝા મળશે.'

'હું પ્રયત્ન કરું' કહીને શાંતિલાલે યોજના ઘડી. તેઓ અમેરિકામાં દેરાસરના વહીવટકર્તા હતા. દેરાસરમાં ધાર્મિક વિધિવિધાન માટે પૂજારીની જરૂર છે એમ કહીને એ જગ્યા માટે એમણે દેવયાની પાસે અરજી કરાવી. દેવયાનીને વિઝા મળ્યા. દેવયાની અમેરિકા આવી. પછી તો રસ્તો સરળ હતો. રહેવા માટે ભાઈ સતીશનું ઘર હતું ને એના સ્ટોરમાં કામ કરવાનું હતું, સવારના ચાર વાગે ઊઠી એ ભાઈના ઘરની રસોઈ ને અન્ય કામ પતાવી સવારે સાડા પાંચ વાગે તો સ્ટોર ખોલી નાખતી તે રાત્રે નવ વાગ્યા સુધી સ્ટોર સંભાળતી. સતીશ પહેલેથી બીજે સર્વિસ કરતો હતો ને એની પત્ની તેજલ સ્ટોર સંભાળતી હતી પણ દેવયાનીના આવ્યા પછી એય બીજે સર્વિસ કરવા માંડી. દેવયાનીને પગાર પેટે જે રકમ મળતી હતી એ ભારત મોકલી દેતી હતી. એ રકમમાંથી પ્રફુલ્લે પોતાનું દેવું ચૂકવવા માંડ્યું. લગભગ સાત વરસે બધું દેવું ભરાઈ ગયું. માથેથી બોજ ઊતરી ગયો પણ પતિ-પત્ની બેઉ એકબીજાથી દૂર હતાં. સાત વરસ થયાં અન્યોન્યનાં મોં જોયાં ન હતાં પણ કરવું શું? અમેરિકા જવાના વિઝા મળે તો જ એ પતિ-પત્ની મળી શકે. સાથે રહી શકે.

હવે આ દિવસો દરમિયાન પ્રફુલ્લે કેમિકલનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો, એ ધંધાના નામ પર વિઝા લઈને એ અમેરિકા આવ્યો. વિઝા તો માત્ર ત્રણ જ મહિનાના મળ્યા હતા પણ એકવાર અમેરિકામાં પગ મૂકવા મળે પછી ત્યાંથી નીકળવાનું જ નહીં એ સંકલ્પ કરીને એ અમેરિકા આવ્યો હતો.

લાંબી પ્રતીક્ષા પછી પતિ-પત્ની બેઉ મળ્યાં. ભારતમાં હતાં ત્યારેય છેલ્લાં કેટલાંય વરસોથી બેકારી અને દેવાના લીધે એમનાં સુખચેન હરામ થઈ ગયાં હતાં. બે ઘડી હસામસ્તી કરવી કે મીઠી

વાત કરવાનુંય ભૂલી ગયાં હતાં પણ દેવયાનીની તપશ્ચર્યા ફળી, ભાઈ સતીશની સહાય અને સહકારથી તેઓ ઊંચાં આવી ગયાં હતાં. સ્વમાનથી માથું ઊંચું કરી શક્યાં હતાં. દેવયાનીને મન ભાઈનો ઉપકાર ઘણો મોટો હતો તેથી આખી જિંદગી ભાઈનું કામ કરવામાં જ વિતાવવી એમ તેણે નક્કી કર્યું હતું.

પણ પ્રફુલ્લના મનમાં તો નવી યોજના આકાર લઈ રહી હતી. એણે દેવયાનીને કહ્યું, આખો સ્ટોર તું સંભાળે છે, તારામાં આવડત-હોશિયારી આવી ગયાં છે તો હવે આપણે આપણો સ્ટોર કરીએ.

પતિની વાત સાંભળીને દેવયાની ભડકી ઊઠી, આ તમે શું બોલો છો? જે ભાઈના લીધે આપણે દેવું ચૂકવીને ચિંતામુક્ત થઈ શક્યાં એ ભાઈનું કામ છોડી દેવાનું? એના ઉપકારનો બદલો વાળવા આપણે હજુ વધારે શું કરી શકીએ એનો હું રાત-દિવસ વિચાર કરું છું ને તમે એનાથી છૂટા થવાનું કહો છો. આવો વિચાર તમને આવ્યો જ શી રીતે? આ તો અપ્રામાણિકતા કહેવાય, દગો કહેવાય. આવું ફરી કદી બોલશો નહીં.

'દેવયાની મેં જે વિચાર્યું એમાં કંઈ ખોટું નથી. એમણે જે સહાય કરી એ માટે હું એમનો ઉપકાર માનું છું છતાં તું લાગણીમાં તણાયા વગર બુદ્ધિથી તટસ્થ વિચાર કે આટલાં વરસો એક નોકરાણીની જેમ તેં એમના ઘર તથા સ્ટોરનું કામ કર્યું છે, તેં કામ કર્યું એનો આપણને જેમ ફાયદો થયો છે એમ એમને પણ થયો છે. બેઉ પલ્લાં સમતોલ થઈ ગયાં છે, હવે તારે ખોટી ભાવનામાં તણાવાની જરૂર નથી. પ્રફુલ્લ વારંવાર દેવયાનીને આ વાત કહે છે પણ દેવયાની તો એક જ વાત ઉચ્ચારે છે, હું આખી જિંદગી મારા ભાઈના સ્ટોરમાં પગારદાર તરીકે જ કામ કરીશ, એ સિવાય બીજો કોઈ વિચાર કરવોય ગુનો છે, પાપ છે.'

આ વાત પર પ્રફુલ્લ અને દેવયાની વચ્ચે મતભેદ પડ્યા. પ્રફુલ્લ ધંધામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. લોકોની નજરમાં આવડત વગરનો, બુદ્ધિ વગરનો દેખાયો હતો, અવગણના ને અપમાન પામ્યો હતો- એ બધું એના હૃદયમાં ઊંડે સુધી જડાઈ ગયું હતું. કશું એ ભૂલ્યો ન હતો. એના હૃદયમાં એક ઉમેદ પેદા થઈ હતી કે હું પોતે ધંધો કરું, મારા પૈસા કમાઉં ને લોકોને બતાવી દઉં કે મારામાં પણ કશુંક છે. પોતે દેવું ચૂકવ્યું તોય લોકો તો એમ બોલે છે, સાળાએ હાથ પકડ્યો તો પ્રફુલ્લનો ઉદ્ધાર થયો, દેવયાનીએ મહેનત કરી તો પ્રફુલ્લ દેવું ભરી શક્યો. આમ, પ્રફુલ્લને લોકો નમાલો જ માનતા હતા. એના મોંએ આવું કહેનારા લોકો પણ હતા.

આથી પ્રફુલ્લના મનમાં લઘુતાગ્રંથિ બંધાવા માંડી હતી. એ ઇન્ડિયા હતો ત્યાં સુધી એના મનમાં હતું કે અમેરિકા જઈને સ્વતંત્ર ધંધો કરશે, પૈસા કમાશે ને લોકોને બતાવી આપશે પણ દેવયાની એની વાત માનતી નથી અને એના વગર ધંધો કરવાની હામ પ્રફુલ્લમાં નથી.

તો શું કરવું? પ્રફુલ્લ સાવ હતાશ થઈ ગયો. હવે એ ગુમસુમ બેસી રહે છે. કોઈની સાથે બોલતો નથી. દેવયાની ચિંતામાં પડી ગઈ કે શું કરવું? પતિનું કહેવું સાંભળી અલગ સ્ટોર કરું તો ભાઈ તરફ ફરજ ચૂકી ન ગણાઉં?

સતીશ પોતાના બનેવીને આમ સૂનમૂન થઈ ગયેલા જોઈ ચિંતામાં પડી ગયો. એણે એને પાસે બેસાડી હેતથી કારણ પૂછ્યું. સતીશના સ્નેહ આગળ પ્રફુલ્લ જૂઠું ન બોલી શક્યો. એણે અત્યંત સંકોચ સાથે મનની વાત કહી. વાત સાંભળીને સતીશ બોલ્યો, 'ઓહ, આ કારણે તમે આટલું બધું

ચાલો. ગયે વરસે મારાં મમ્મા અને મોટી બહેન બંને બિચારાં ગુજરી ગયાં.' પાટીલે કહ્યું, 'ડૉક્ટર, બધું બરાબર થઈ જશે. આપણે બહુ વિચાર ન કરવો જોઈએ.' બહેરામ નાનો હતો ત્યારે જ માતાપિતાએ છૂટાછેડા લીધા હતા. અઢળક સંપત્તિ, મોટા બંગલાની માલિકી, ક્લબની મેમ્બરશિપ, પાર્ટી, પિકનિક, સિનેમા, ડ્રાઈવ જેવી પ્રવૃત્તિઓ અને અસંખ્ય મિત્રો હોવા છતાં ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ સુખી અને આનંદી દેખાતો બહેરામ મનમાં એકાંત અને ખાલીપો અનુભવતો હતો. આ જ કારણને લીધે તે હૉસ્પિટલમાં દર્દીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને બીજા સહકાર્યકર્તાઓ સાથે ઘણો સમય ગાળતો. એક કૉન્ફરન્સનું આયોજન કરવાના ઈરાદાથી તેની વિગતવાર ચર્ચા કરવા તે ઑફિસ પાસે આવ્યો, ત્યાં અચાનક 'મને છાતીમાં દુ:ખે છે' તેવું પિયૂનને કહેતાંવેંત ઢળી પડ્યો. થોડી ક્ષણોમાં જ તેને ઈન્ટેન્સિવ કેર વિભાગમાં ખસેડવામાં આવ્યો. ગંભીર હાર્ટ ઍટેકનું નિદાન થયું. લગભગ પોણા બે લાખ રૂપિયાની સામગ્રી વાપરી નિષ્ણાત હાર્ટ સ્પેશિયાલિસ્ટની ટીમે બહેરામની કોરોનરીને બલૂનથી પહોળી કરી અને તેમાં નાનકડી સ્પ્રિંગ-સ્ટેન્ટ ગોઠવી તેની ઈન્ટેન્સિવ કેર વિભાગમાં આગળ સારવાર ચાલુ કરી. થોડા કલાકો માટે ક્ષતિહીન સારવાર પામી તેતાળીસ વર્ષના બહેરામે પ્રાણ છોડ્યા, અચાનક હાર્ટ એટેક આવવાનાં કારણો વિશે ખૂબ ચર્ચા થઈ. દવા કંપનીના સેલ્સમૅનના મતે બહેરામ હૉસ્પિટલમાંથી બહાર નીકળે કે તરત ચેઈન સ્મોકિંગ કરતો, કદાચ તે કારણ હોય. ડૉ. કામતે કહ્યું કે બહેરામનો સ્વભાવ ફ્યૂઝ જેવો હતો. ફટ દઈને ઊડી જાય તેવો. ડૉ કુલકાર્ણીએ કહ્યું, 'બહેરામને કોઈ સાથે વાદાવાદી, બોલાચાલી કે ઝઘડો તો નહોતો થયો ને? યાદ છે થોડાં વર્ષો પહેલાં જકાત નાકા પર એક લાંચિયા અધિકારી પર તે વખતના કડક અને ઉદ્ધત કમિશનર ગુસ્સે થયા અને એલફેલ બોલ્યા અને પેલો અધિકારી ત્યાં અને ત્યારે જ હાર્ટ ફેઈલથી મરી ગયો.' ડૉ. અબ્રાહમે કહ્યું, 'અરે, છેલ્લા બે મહિનાથી બહેરામ કહેતો હતો કે તેને છાતીમાં બળતરા થાય છે, એસિડિટી થઈ ગઈ છે. તે હાર્ટનો જ દુખાવો હોવો જોઈએ.' ખાવાપીવામાં ધ્યાન ન રાખવાથી વધી ગયેલું કોલેસ્ટેરોલ, વધુપડતો શ્રમ, વધુ પડતું કામકાજ, અપરિણીત હોવાને લીધે જે છોકરીના પ્રેમમાં હતો તેના નબળા પ્રતિસાદને લીધે વગેરે અનેક કારણો ચર્ચાયાં, પણ સબળ કારણ નક્કી ન કરી શકાયું.

આથી જરા જુદો પ્રસંગ. શકીલ અહમદને ડાયાબિટીસ હતો, બ્લડપ્રેશર પણ હતું. ગજા પ્રમાણે કરિયાવર આપીને પરણાવેલી મોટી પુત્રી નફીસાને પતિએ એક સંતાનની ભેટ અને તલાક આપી પાછી મોકલાવી દીધી હતી.પત્નીને ગર્ભાશયનું કેન્સર હતું. આછીપાતળી નોકરી અને બીજાં ચાર સંતાનોની જવાબદારીને લીધે પચાસ વર્ષનો શકીલ તનાવ અનુભવતો. હળવો થવા તે આઠ-દસ દિવસ સિગારેટ ફૂંકી નાખતો. હાર્ટ ઍટેક આવશે, પક્ષાઘાત થશે, ફેફસાંનું કેન્સર થશે તેવી ડૉક્ટરની ચેતવણી હોવા છતાં ધૂમ્રપાન ચાલુ જ રાખ્યું હતું.

'શકીલ, તૂ મર જાયેગા' ડૉક્ટર કહેતા. શકીલે અલ્લામિયા પર બધી જવાબદારી નાખી દીધી હતી. આમ ને આમ આઠેક વર્ષ વીતી ગયાં. તેની તબિયત થોડી વધારે કથળી હતી. પણ રોજિંદા ક્રમમાં કંઈ ફેર નહોતો પડ્યો. કદાચ તેની કોરોનરી, ફેફસાં અને શરીર, ડાયાબિટીસ, બ્લડપ્રેશર અને ધૂમ્રપાનની આડ અસરથી ટેવાઈ ગયાં હતાં. સ્વ. જ્યોતીન્દ્ર દવેએ વર્ણવેલો પ્રસંગ યાદ આવે છે. તેમને ચા પીતા જોઈ કોઈએ

કહ્યું, 'આ તો ધીમું ઝેર છે! જ્યોતીન્દ્રભાઈએ તરત જવાબ આપ્યો, 'તો અહીં મરવાની કોને ઉતાવળ છે ?'

'ચંપકબહેનના સોમેશે જમવામાં સત્યાવીસ બટાટાવડાં ખાધાં એટલે એપેન્ડિક્સનો દુખાવો ઊપડ્યો અને તાબડતોબ ઑપરેશન કરાવવું પડ્યું. સોમેશ આપણા કુમારની જેમ જ ખાવાનો શોખીન!' કંચનબહેને કહ્યું, આપણને ગમતી વ્યક્તિ કે જેના પ્રત્યે આદર હોય તે વ્યક્તિ શોખીન કહેવાય. બીજી વ્યક્તિ માટે લાલચુ, ખાઉધરો, અકરાંતિયો કે ભૂખડીબારસ જેવો શબ્દપ્રયોગ વપરાય. આ પ્રસંગ પહેલાં પણ શોખીન સોમેશ વાનગીને બરાબર ન્યાય આપતો પણ એપેન્ડિક્સને વાંધો નહોતો આવ્યો. એકસઠ વરસના ગજુભાઈએ બાજુના ફ્લેટમાં રહેતાં લગભગ એટલી જ વયનાં હરીચ્છાકાકીને અડપલું કર્યું એટલે ભગવાને ગજુભાઈને પક્ષાઘાતનો હુમલો આપી સજા કરી.' રમાબહેને કહ્યું. પછી પોતાનાં જ વખાણ કરતાં તેમણે કહ્યું, 'હું પહેલેથી જ ભોળી. મારા પેટમાં કપટ નહીં ને એટલે હું દાદરેથી પડી તો જરાક છોલાણું, ભગવાને બચાવી. પણ જયવિદ્યા બાથરૂમમાં લપસી અને હાથનું હાડકું ભાંગ્યું. છે જ બાઈ જબરી.'

જાતજાતના રોગથી શરીર ઘેરાઈ ગયું હોવા છતાં આ માંદલું શરીર મૃત્યુને દૂર રાખી શકે છે. કોઈ પણ જાતની માંદગી ન હોય તેવી તંદુરસ્ત વ્યક્તિ ટપ થઈ જાય છે. આનું કારણ શું? ન્હાય? ભગવદ્ગીતામાં માનતા લોકો કહે છે કે આવતા જન્મની તારીખ નક્કી થાય એટલે સમય સાચવવા મરવું પડે. સ્વ. કરસનદાસ માણેકે વર્ણવેલી સમસ્યા - ફૂલડાં ડૂબી જતાં ને પથ્થરો તરી જાય છે - જેવી જ સ્વાસ્થ્ય - માંદગી - મૃત્યુનો સંબંધ છે તેમ માનવું રહ્યું.

આપણું ધનનું ધન આખરે તો આપણાં સુધીર સંતાનો છે. એમને ઉત્સાહ આપે, એમની શુભ વૃત્તિ જાગ્રત કરે, લાગણીઓને સૂક્ષ્મ બનાવે, હૃદયની વેદનાને તેજસ્વી કરે.

એવું સરળ ને સામાજિક સદ્ગુણોને વધારવાવાળું સાહિત્ય લાખો બાળકો-કિશોરોના હાથમાં પહોંચાડવાનું કામ આપણે સૌ માબાપોએ ને શિક્ષકોએ કરવાનું છે. તેને માટે ઠેરઠેર બાલ-પુસ્તકમેળા યોજીએ!

તાકાત વધારવાની ગુરુચાવી

એક વખત કૉલેજના કેટલાક છોકરાઓ મારી પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યાઃ "દાદા, દૂધ, ઘીમાં વિટામિન તો છે પણ ઈંડાંમાં વધારે હોય છે. અમે ઈંડાં ખાઈ એ તો. .?"

મેં કહ્યું: "ઈંડું એટલે કોઈ માનું બચ્ચું. એ બચ્ચાની માને પૂછીએ કે, તારા બચ્ચાને ખાઉં? તો એ શું કહેશે? હા પાડશે?"

"ના જી," છોકરાઓ બોલ્યા.

"પણ એ વાતને જરા બાજુએ મૂકીએ. હું તો તમને કહું છું કે તમારી પાસે છે એટલું વિટામિન તો વાપરો. પછી ખૂટે તો બીજું લેજો" મેં કહ્યું.

જોયેલું ને જાણેલું

દેવદૂતનું દર્શન

ઊજળા ભવિષ્યની આશાએ અમેરિકામાં આવ્યાને હજુ ચાર જ વર્ષ થયાં હતાં. શિકાગોની તીવ્ર ઠંડી અને અચાનક પલટાતા હવામાનને અનુકૂળ થતાં થતાં 'જોબ' માટે દોડવામાં અને ઓવરટાઈમના દોઢાં ડૉલરિયાંની લાહ્યમાં જિંદગીના દિવસો ઝડપથી પસાર થતા હતા. આ દેશમાં 'સખત પરિશ્રમનો કોઈ વિકલ્પ નથી' તેની અનુભૂતિ વારંવાર થતી હતી. અને વાત પણ સાચી જ. વિશાળ તકો અને 'મહેનતના ફળ મીઠાં'નો સ્વાદ પણ મળતો હતો.

ભારતમાં ઘરનું ઘર વસાવવામાં જિંદગીનાં ૪૫ વર્ષ વીતી ગયાં. જ્યારે અમેરિકામાં આવ્યાને ચોથા જ વર્ષે ચાર બેડરૂમ ટુ કાર ગરાજ, સિટિંગ ઍન્ડ ડ્રૉઈંગ રૂમવાળું મોટું ઘર લઈ શકાયું ને સંતાનોને તેમની 'પ્રાઇવસી' માટે સ્વતંત્ર બેડરૂમ અને પ્રત્યેક રૂમમાં ફોન કનેક્શનની સુવિધા પણ આપી શકાઈ જે તેમનાં અભ્યાસ અને ભણતરમાં ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડી. જે લોકો પોતાની આંતરિક પ્રતિભા અને સૂઝનો સદુપયોગ કરી સ્વજીવનને ઉચ્ચ આદર્શો તરફ જ લક્ષ આપે તેઓ ઝડપથી સફળતાનાં સોપાનો સંપાદન કરી જ લે છે તે આ દેશની વિશિષ્ટતા છે. વળી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહીને સાચા અર્થમાં પચાવી છે તેવાં આઝાદીનાં મીઠાં ફળો છેક નીચલા સ્તર સુધી પહોંચ્યાં છે. અહીંની સરકાર પણ વ્યક્તિગત જીવનધોરણને ઊંચે લાવવા અને રોજગારીની તકોને સતત ખુલ્લી મૂકીને આવકનાં ધોરણો જાળવી રાખે છે. ગરીબની રેખા નીચે જીવનારની જનસંખ્યા માંડ ૦.૦૮% છે. અમે પણ સદ્‌ભાગી તો ખરાં જ કે વિશ્વના આ પ્રથમ પંક્તિના સમૃદ્ધ દેશમાં વસવાટની તક મળી.

એક સમય એવો આવ્યો કે ઘરમાં સાત જણના પરિવારમાં એક જ મોટી દીકરી જોબ કરતી હતી અને અમે બેકારી ભથ્થું લેતાં હતાં. તે સમયે સરકારે O.J.T. (On Job Training) નો પ્રયોગ અમલમાં મૂક્યો. જેમાં સરકાર બેકારોને જોબ અપાવી ત્યાં જ તેમને તાલીમ મળે અને કલાકદીઠ પગાર પણ મળે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી. જેમાં કંપની ૫૦% પગાર ચૂકવે અને ૫૦% સરકારી ભંડોળમાંથી મળે. ૯૦ દિવસમાં તમે ત્યાં જ જોબ ઉપર નિયમિત કર્મચારી થઈ શકો. મારાં પત્ની સાથે હું પણ આ કાર્યક્રમમાં જોડાઈ ગયો અને ઝડપથી પગાર વધારો તેમ જ ઓવરટાઇમ કરીને બેકારીના સમયમાં ગુમાવેલ આવકનાં પાસાં અમે એકઠાં કરી શક્યાં.

શિયાળાની સખત ઠંડીના દિવસો હતા. ક્રિસ્ટમસ નજીક આવી રહી હતી. ભરપૂર ઓવરટાઇમ ચાલતો હતો. આઠ સિલિન્ડરનો ૧૯૭૮ના ફોર્ડ કંપનીના ગ્રાન્ડ ટોરીનો કાર સારો સાથ આપી રહી હતી. દર અઠવાડિયે આવતા પગારની રકમ મોટી દેખાયા કરતી હતી. અને ઊંટના સામે ધરેલાં ઘાસનું પોટલું પકડવા જેમ ઊંટ તીવ્ર ગતિએ દોડે તેમ અમે પણ ઓવરટાઇમ પાછળ દોટ મૂકતાં હતાં.

સૌ દિવસો કંઈ સરખા જતા નથી. બીજી રાત્રીના ૨॥ વાગે શિફ્ટમાં બે કલાકનો

ઓવરટાઈમ કરીને હાઈવે ૮૧ ઉપર મારી કાર ઘર તરફ દોડી રહી હતી. અને દિવસના દસ કલાકના સખત પરિશ્રમ સતત સ્નો વર્ષાથી રસ્તાઓ ઉપર ૨થી ૨ા ફૂટ સ્નો પથરાયેલો હતો. સખત ઠંડી અને પવનના સુસવાટાને કારણે રસ્તા ઉપર જૂજ કારો દેખાતી હતી. ક્યારે ઘરે જઈને પથારીમાં લાંબા થઈએ તે જ દિવા સ્વપ્ન સાથે કાર કલાકના ૫૦થી ૬૦ માઈલની ઝડપે દોડી રહી હતી. જાણે કે ક્યારે ઘરે પહોંચી જઈએ. અચાનક જ મારી કારે થોડાં ડચકાં લીધાં ને હાઈવેની જમણી લેઈનમાં ઠપ્પ થઈ ગઈ અહીંની ગાડીઓમાં બધું જ 'પાવર' પર ચાલે. જો 'પાવર' ગયો તો ખલાસ. આ ગાડીમાં પણ એ જ પળોજણ હતી. હવે શું? ડિસેમ્બરની સખત ઠંડી ૨૦ અંશ ફેરનહીટ હતી અને વિંચીલ ૮૦ અંશ ફેરનહીટ હતું. ગાડીમાં પાવર હોય ત્યાં સુધી તો હીટીંગમાં કશું જ જણાય નહીં. પણ ગાડી ઠપ થયા પછી ગમે તેટલાં 'હેવી' વસ્ત્રો, પણ ગાત્રો ગાળી નાખે. અને ૧૦ કે ૧૫ મિનિટમાં તો માણસ હતો ન હતો થઈ જાય.

આવો તો પહેલો જ અનુભવ. ગાડીનું હુડ ખોલ્યું પણ મિકેનિક તરીકે 'ઢ'! શું ખબર પડે? બસ હવે તો જમદૂતના દર્શન જ કરવાં એવું બિહામણું દૃશ્ય હતું. મધ્યરાત્રી પછીના બે કલાકે હાઈવે ઉપર ગાડીઓની રફતાર પણ જૂજ જ હતી. દિવસે તો હાઈવે અસંખ્ય કારોથી ઊભરાતો હતો. હવે શું? ખેર ગાડીમાં હું એકલો જ હતો. મહેર ભગવાનની કે તે દિવસે પત્નીને ઓવરટાઈમ નહોતો, નહીં તો સજોડે સ્નોમાં સમાધિ લેવાનો સમય આવત, ગાત્રો ગળવા માંડ્યાં. ઠંડી તેનું કામ કરી રહી હતી. ઊંચા હુડની આડશમાં ઊભો રહી 'જેવી તારી મરજી કૃપાળુ' તેમ સમજીને શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ। ના જાપ શરૂ કર્યા. જે ઓવરટાઈમની લહાયમાં ભુલાઈ ગયું હતું. 'મનુષ્ય શું મુસીબતમાં જ ભગવાનને યાદ કરે?' હું પોતે જે તે અનુભવી રહ્યો હતો. પગમાં ઊભા રહેવાનું જેમ નૂટવા માંડ્યું હતું. શરીર થીજી જવાની તૈયારીમાં જ હતું. અચાનક એક કાર થોડે દૂર ઊભી રહી તે ફરી રિવર્સમાં નજીક આવી. શું મુશ્કેલી છે? ભાઈલા મેં કહ્યું, 'મને ખબર પડતી નથી.' તેણે કાર સ્ટાર્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ને કહ્યું, ગાડીમાં ગૅસ(પેટ્રોલ) જ નથી ભાઈલા!

કેવી મૂર્ખતા? આવી વિષમ ઋતુમાં ઓવરટાઈમની લહાયમાં કારમાં પેટ્રોલ છલોછલ રાખવાનું પણ ભાન નથી. 'ઓ ભગવાન, હું કેવો તો મૂર્ખ છું!' 'પેટ ઈઝ ઓ. કે. લેટ અસ ગો!' રોસ સ્ટેશન ઉપર આવ્યા. આ દેશમાં '૨૪ કલાક' ઘણું બધું ઉપલબ્ધ હોય છે. પાકીટમાં પૈસા ફંફોળ્યા એક જ ડૉલર મેં કહ્યું, એક જ ડૉલર છે! એણે જણાવ્યું: ધેટ ઈઝ ઓ.કે ગૅસના કેનમાં તેના જ પૈસે પાંચ લિટર ગૅસ લીધો. ફરી કાર ઉપર આવ્યા. ગૅસ નાંખી તેણે જ ગૅસ પેડલ બેત્રણ વખત દબાવ્યું. કાર સ્ટાર્ટ થઈ ગઈ. There you, Go Baddy.'

Wait, please wait. I want to say . પણ તે ગોરી આદમી તેની કારમાં પૂર ઝડપે ચાલ્યો ગયો? I want to say, "Thank you!' No chance

જ્યાં 'મોતનાં ઓળા દેખાતા હતા ત્યાં આશાનું કિરણ દેખાયું. ગાડી ફરી હાઈવે ૮૧ ઉપર દોડવા લાગી. પણ હવે ઘરે પહોંચવાની ઉતાવળ નહોતી. ઉતાવળ હતી અનંતને ઓળખવાની. વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણે માનવ એ માનવ જ છે. પછી તે ભારત હોય કે અમેરિકા અને માનવતા પણ છે જ ત્યાં કે પછી અહીં. ભારતમાં કે અમેરિકામાં. પરંતુ હજુ આજેય દિલ ડંખે છે. No chance to say, "Thank you.' 'થૅન્ક યુ' કહેવાની તક જ ન

મળી, મને કોઈ 'થેન્ક યુ' કહે છે ત્યારે દિલમાં અજંપો ઊઠે છે. હું તે અજાણ મિત્રને કેમ 'થેન્ક યુ' ના કહી શક્યો? હશે. હે માનવ તું માનવ બને તો બસ છે. એ જ સંદેશો મળતો રહે છે.

- ચંદ્રકાન્ત રાવલ

કૂતરો

અમારી હાળણ લૂલીબાઈને ત્રણચાર દીકરી પછી દીકરાનો જન્મ થયો. એટલે આવનાર બાળકનું નામ કૂતરો રાખ્યું. તે મોટો થયો તોય કૂતરાને નામે બોલાતો રહ્યો. ચારેક વર્ષનો થતાં તે અમારા હાળી ભેગો ખાતો. (એ જમાનામાં હાળીઓને ખવડાવવાનો રિવાજ હતો.) એ એકબે ચોપડી ભણીને ઊઠી ગયો. બારતેર વરસનો થતાં અમારાં ઢોર ચારવા બાપે લાકડી પકડાવી દીધી. ત્રણ ટાઈમ ખાવાનું ને ચાપાણી પગાર મામૂલી પણ એ વખતે એનો સંતોષ મનાતો.

સોળસત્તર વરસનો થતાં એને હળ કરબ હાંકતાં આવડી ગયું. માલ્લી પણ હાંકી જાણતો. એમાં ઢોર ચારવાનું છૂટી ગયું. પણ ઘરના નોકર તરીકે ચાલુ રહ્યો.

આ કૂતરો નેક દિલ કહ્યાગરો કામમાં કંઈ ઊણપ નહીં, કે કદી મોઢું ચઢાવીને કામ કરવાનું નહીં. નાનાંમોટાં જે કંઈ કામ ચીંધે તે હોંશથી કરે. એની બેત્રાણ વાત નોંધવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

એક વાર મારે બારડોલી જવા બુહારીથી સવારની બસ પકડવાની હતી. છાણીથી લુહારી બે ગાઉ દૂર. સાંજે એને નોકી રાખેલું કે સવારે થોડો વહેલો આવી જજે. પાગ એણે તો મળસ્કુ થતાં બારણું ઠોક્યું કોણ? - એ તો હું કૂતરો. મેં પથારીમાં સૂતાં સૂતાં બેટરીથી ઘડિયાળમાં જોયું તો ચાર થવા આવ્યા હતા. મેં કહ્યું, આટલી વારમાં આવી ગયો? અલ્યા, થોડી વાર રહીને આવ. પણ એણે - ઘેર તો કોણ જવાનું? તમે ઊઠો એટલે ચૂલો સળગાવું બળદને નીરણ કરું.

મેં બારણું ઉઘાડ્યું ફરી દોહરાવ્યું - બહુ વહેલો આવી ગયો. તમે કહેલું એટલે ઊંઘ ઊડી ગઈ. સાથે મરઘાય બોલ્યા.

આ કૂતરાએ એક વાર બુહારીથી અમારા વેપારી રતુભાઈને ત્યાંથી બસો રૂપિયા લાવીને મારા હાથમાં આપતાં કહ્યું, તમે કહેલું ઓહે તે રતુભાઈએ આપ્યા સે -'

વાતે ખરી. આઠદસ દિવસ પર અમારા વેપારી રતુભાઈને કહેલું કે નીંદામણ માટે મારે બસો રૂપિયાની જરૂર છે.

ભાદરવાની પૂનમ પછી મંગાવી લેજે. પણ પૂનમ આવે તે પહેલાં કૂતરાને લુહારી જવાનું થયું હશે, એટલે રતુભાઈએ યાદ કરીને દસદસની નોટનું પડીકું વાળી આપ્યું. કહેલું કે ધણિયામાને આપી દેજે. - આમ અમારા નોકરનીય નિષ્ઠા વેપારી જાણે. પૈસા આઘાપાછા થાય નહીં એની ખાતરી.

મારા ભત્રીજાનું ઘર મારી જોડાજોડ. પાછળ ચોક પણ સાથે જ. એને બીડી પીવાની ટેવ. એક વાર ચોકની પાળીએ બેસીને બીડી કાઢતાં ગજવામાંથી સોસોની બે નોટ પડી ગઈ, પણ એની સરત એને રહી નહીં. એ વખતે થોડી વારે કૂતરાને ચોકની પાળીએ થઈને જવાનું થતાં એની નજરે નોટ ચઢી ગઈ. આવીને મને કહ્યું, આ નોટ તમારી છે? - ક્યાંથી જડ્યા? મેં કહ્યું. ચોકમાંથી - હું તો આજે ચોકમાં બેઠો નથી. જે ભીખુભાઈ (ભત્રીજાનું નામ)ના હશે. પૂછી જો. ગયો, તો ભીખુભાઈ વીમાસણમાં જ બેઠો હતો - નોટ યાદ આવી હશે - ત્યાં જઈને કૂતરાએ કહ્યું, લેવ ભીખુભાઈ, આ તમારી નોટ છે.

હા, હા, અલ્યા? ક્યાંથી જડી? ભીખુભાઈના મોં પર મલકાટ છવાયો હશે.

ચોકની પાળી પાસેથી.

ત્યાં જ બેઠો હતો. સાલી બીડી કાઢતાં નોટ નીકળી પડેલી. એ વખતે ભીખુભાઈએ એને દસ રૂપિયા આપ્યા, લે પી જજે. પણ કૂતરાએ કહ્યું, હમણાંથી મેં ઓસું કરી નાખ્યું મ. રે'વા દેવ. પણ ભીખુભાઈએ નોટ એનાં ગજવામાં સરકાવી દીધી. આવીને મને કહે, ભીખુભાઈના ઉતા. મેં બહુ ના કહી. પણ દસ રૂપિયા આપ્યા સે-

એક વખત એમ જ રાતે આઠેકને સુમારે મારી ભત્રીજાવહુ મારી પાસે સો રૂપિયા લેવા આવી. મેં કબાટ ઉઘાડી સો રૂપિયા તો આપ્યા. પણ મારા હાથમાંથી બીજી એક નોટ નીચે પડી ગઈ તે મારા ધ્યાન બહાર...થોડી વારે કૂતરો મારી પથારી કરવા આવ્યો તો લાઈટના અજવાળામાં સોની નોટ પડી તે લઈને મારા હાથમાં આપતાં - તમારા જ ઓહે. કબાટ પાસેથી મળી. કૂતરાએ મને નોટ આપતાં કહ્યું

મને થયું, પૈસા આપતી વખતે એ પડી ગયેલી હશે.

બીજો એક પ્રસંગ યાદ રહી જાય એવો છે.

મારી ભાભીને દમનો વ્યાધિ. એ ઊભરે ત્યારે શ્વાસ લેવાનોય અઘરો પડે દાક્તરની સારવાર ત્યારે અનિવાર્ય. કૂતરાને મારા એક ડૉક્ટર હીરાલાલ પાસે ચિઠ્ઠી લખી ગાલ્લી જોડી જવા કહ્યું.

પણ હીરાલાલ મળે નહીં. બીજા પણ એક ડૉક્ટર હસુભાઈનો અમારા ઘર સાથે નાતો એ કૂતરો જાણે. ચિઠ્ઠી રહેવા દઈ ચતુરાઈથી એ હસુભાઈને બોલાવી લાવ્યો. હું તો હીરાલાલની જગ્યાએ ગાલ્લીમાંથી ઉતરતાં હસુભાઈને જોઈ અચંબો- પામી ગયો. પણ કૂતરાને પછીથી પૂછવાનું રાખ્યું.

ડૉક્ટર દવા તથા ઈંજેક્શન આપીને ગયા પછી કૂતરાને કહ્યું, કેમ હીરાલાલ મળ્યા નહીં? એ ઘેર ની ઉતા. પણ હસુભાઈ પણ આપણાં ઘેર આવતા સ - એમ કહીને એમને બોલાવી લાવ્યો - પણ હું તો એની આ ચતુરાઈ પર વારી ગયો.

આવો નેક દિલ નોકર હમણાં બે વરસ પર ગુજરી ગયો ત્યારે અમારા ઘરના સહુની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, પંડનો દીકરો ગયો હોય તેમ...

- અનુપસિંહ ઘાણી

પશ્ચિમનું નોખું કુટુંબ

ઈંગ્લૅંડના હર્ટફર્ડશાયર પરગણામાં વાટફર્ડ નામનું ગામ છે. ત્યાં ૧૯૮૦માં અમે રહેવા ગયાં. બાજુમાં જ એક અંગ્રેજ કુટુંબ રહેતું હતું દંપતી રીચર્ડ અને કેરલ તેના ત્રણ પુત્રો ૭, ૫ અને ૩ વર્ષની ઉંમરના પીટર, જેમ્સ અને મેથ્યુ અમે ઘરમાં સામાન ગોઠવતાં હતાં ત્યારે જ એ બહેન આવ્યાં પોતાનો પરિચય આપ્યો અને કંઈ પણ મદદની જરૂર હોય તો સંકોચ ન રાખશો એવો વિવેક કરી ગયાં.

ઘરમાં બરાબર ગોઠવાઈ ગયા પછી અમે એ એરિયાના અજાણ્યાં હોવાથી તેમની સલાહ લેવા ગયાં સ્કૂલ, લાઈબ્રેરી, ડૉક્ટર, શોપીંગ વગેરે બાબત તે બહેન ત્રણ બાળકો સાથે પણ પાર્ટટાઈમ ટીચિંગ કરતાં હતાં. તેમણે પોતાની જાણ પ્રમાણે સારી રીતે સલાહ સૂચનો આપ્યાં. વાત વાતમાં અમે જાણ્યું કે તેઓને ભારતીય રસોઈ બહુ ભાવે છે. અમે લોકોએ તે લક્ષમાં રાખી જ્યારે કંઈ નવીન વાનગી બનાવીએ ત્યારે તેને ત્યાં આપી આવતાં. એમ મૈત્રી બંધાઈ ગઈ અમારી સાથે રહેતી અમારી નાનકડી દુહિતાને પણ તેમના નાના પુત્ર મેથ્યુ સાથે રમવાની મજા પડતી ઉનાળાના દિવસોમાં ઘરની પાછળના બગીચામાં તેઓ રમતાં. બંનેના બગીચા વચ્ચે જે લીલીછમ વાડ હતી. તેમાંથી બાળકો આવજા કરતાં અમે મોટાંઓ પણ બાગમાં કામ કરતાં

કરતાં વાતો કરતાં.

રીચર્ડ તથા કેરલ બાળકોના ઉછેર તથા કેળવણીમાં ખૂબ જ કાળજી રાખતાં. પોતાના કામેથી ઘરે આવે પછી બાળકોની ખાવા, ભણવા તથા રમવાની બાબતમાં ઝીણવટપૂર્વક રસ લેતાં. રીચર્ડે લાકડાનાં પાટિયાં લાવી જાતમહેનતથી દીકરાઓની સાઇકલો મૂકવા માટે બાગના એક ખૂણા પર નાનકડો સ્ટોર બનાવ્યો. બાળકો સ્કૂલેથી આવે પછી તેમને ટ્યૂશન હોય કે સ્વિમિંગ કે સ્પોર્ટ્સ માટે જવાનું હોય તે માટે કેરલ તેમને મૂકવા અને તેડવા જાય. પોતે કાર ચલાવતી ન હતી તેથી પગે ચાલતાં જ બધે પહોંચતી. રાત્રે સમયસર સાતથી ૮ વાગે બાળકો જમી નાહીને ખાટલા ભેગાં થઈ જાય તે નિયમ ચુસ્તપણે પળાતો.

બાજુના જ ગામમાં થોડે દૂર કેરલનાં સાસુ-સસરા તથા માતા-પિતા પણ રહેતાં. તેઓ વૃદ્ધ હતાં. એક શનિ-રવિ બંને જણા જઈને કેરલનાં માતાપિતાનું શોપિંગ કરી આવે અને ઘરની સફાઈ પણ કરે. બીજા વીકેન્ડના રિચર્ડનાં માતાપિતાનું કામ તે જ પ્રમાણે કરી આપે. નિશાળમાં રજા પડે ત્યારે બાળકોને પણ તેઓ બંને પાસે વારા ફરતી રહેવા મોકલે જેથી નાના-નાની અને દાદા-દાદીને પણ આનંદ આવે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આપણી સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે આ બધું આશ્ચર્યજનક લાગતું.

એક દિવસ ઉત્સુકતાવશ મેં કેરલને પૂછ્યું, 'તમો આખો વખત બાળકો માટે કેટલી મહેનત કરો છો! વળી તમારે દીકરી પણ નથી. કેટલી મહેનતથી તમે તમારા છોકરાઓના ઓરડા સજાવ્યા છે! આ છોકરાઓના ઘડતરમાં આટલો મોટો ભાગ ભજવ્યા પછી, તેઓ પરણીને ક્યાં તો જુદા રહેવા જશે. ક્યાં તો વહુના મા કે બાપ સાથે રહેવા જશે તો તમને કેટલું દુઃખ થશે?

"(Not at all) જરાયે નહીં.' કેરલે દૃઢતાથી સાવ સહજ રીતે કહ્યું. 'અમને એમાં જરાયે અજુગતું નહીં લાગે. અમારે બાળકો જોઈતાં હતાં તેથી અમે પેદા કર્યાં. અમારે તેમને કેળવણી આપવી છે તેથી આપીએ છીએ. તેઓ ઉત્તમ કક્ષાના માનવી બને અને તેમના મન ગમતા ક્ષેત્રમાં સફળતા મળે એટલે અમારી મહેનત લેખે લાગી એમ માનીશું. પોતાના ઘર વસાવી સંસાર માંડી સુખી થાય. અમને અનુકૂળતાએ મળી જાય એટલું અમારે માટે ઘણું છે. અમે અમારા ઘડપણ માટે આર્થિક વ્યવસ્થા કરી લેશું.'

તેની વાત સાંભળી હું તો છક થઈ ગઈ. કેટલી બધી સહજતાથી એ બોલી! કેટલી બધી ઉચ્ચ ભાવના અને સમજદારી! કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન । ગીતાના પાઠ તો આપણે રોજ કરીએ છીએ. પણ તે જીભના ટેરવેથી અંતરમાં ઉતારી કાર્યાન્વિત કેટલા જણા કરીએ છીએ?

- કુસુમબહેન પોપટ

હરિયાળાનગરની ટાઢક મારા ઉરમાં

તા. ૨૧-૧-૧૯૯૩ રથયાત્રાના શુભદિને નવા બાંધેલા ગૃહમાં "ગૃહપ્રવેશ" કર્યો હતો. દુનિયાના સૌથી હરિયાળાનગર, સાબર તીરે વસેલા નગર, ગાંધીનગરમાં રહેવાનો સ્થાયી થવાનો યોગ જીવનમાં ઊભો થશે એવું કલ્પ્યું ન હતું. નવા ગૃહપ્રવેશ પછી મારા ઘરની આસપાસની વનરાજી, વનસ્પતિ, પક્ષીજગત, જીવજંતુઓ વગેરેને નજીકથી નિહાળવાનો અનેરો અવસર પ્રાપ્ત થયો. મૂળે કુદરતના ખોળે ભ્રમણ કરવાની વૃત્તિ, વન્યજીવોની જીવનક્રિયા જાણવાની જિજ્ઞાસા. આ બધું મળીને સરવાળે ગાંધીનગર સ્થિર થયા પછી મારો પ્રકૃતિરસ અને શોખ પોષાતો ગયો. ગાંધીનગરના ઇન્દ્રોડાપાર્ક

ખાતે સાબરમતી નદીનાં કોતરોને કુદરતી અવસ્થામાં જ રાખીને તેને પ્રકૃતિના શોખીનો માટે ગુજરાત સરકારે એક દર્શનીય, મહાલવા લાયક સ્થળ બનાવ્યું છે જે પ્રકૃતિરસિકોના શોખને પોષે છે.

મૂળ વાત પર આવીએ. અમારા ઘર પાછળ એક નાનું વાડોલિયું બનાવ્યું છે એમાં આસોપાલવ, પારિજાત, બદામ અને અન્ય ફૂલછોડ ઉછેર્યાં છે. આ નાના એવા વાડોલિયામાં જાત જાતનાં પક્ષીઓ, નાનાં પ્રાણીઓ વૃક્ષના છાંયે બેસે અમે નાંખેલા મમરા, રોટલીના ટુકડા, ભાત, બ્રેડનો ભૂકો વગેરે નચિંત બની ચણે. ખિસકોલીઓનાં સામ્રાજ્ય ઉપર બીજી જાત આધિપત્ય જમાવે એ ખિસકોલીઓને કેમ ગમે? શરૂશરૂમાં ખિસકોલીઓ આ ખોરાક ઉપર પોતાનો અશેજ્ઞાારી દેતી પણ, બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યા પછી જોયું કે જેમ જેમ અન્ય પક્ષીઓનું સાહચર્ય વધતું ગયું તેમ તેમ ખિસકોલીઓની બાજુમાં અન્ય પક્ષીઓ નિરાંતે ચણતાં જોયાં. જાણે કે એક પંગત! ખિસકોલીઓને પણ થયું કે, આ બધાં અમારાં સ્વજનો છે! એક બાજુ દરજીડો ચણતો હોય, બીજી બાજુ બુલબુલ, સામે દૂધરાજ કે પીળક અને ચકો ચકી તો આ મિજલસમાં હાજર જ હોય.

ઘણીવાર નોળિયો અને તેનાં બચ્ચાં એક હરોળમાં ચાલતાં આ ખોરાક આરોગવા આવી પહોંચે ત્યારે આ ''સામૂહિક પ્રીતિભોજન''માં વિક્ષેપ ઊભો થાય. બધાં જ પક્ષીઓ, ખિસકોલીઓ ભયજનક સાયરનના સ્વરૂપે ચેતવણીનો સૂર ચાલુ કરી દે છે.

નોળિયાને સપરિવાર જોવાની તક અનેક વખત મળી છે. બ્રેડના ટુકડાને આરોગતો અને બચ્ચાંઓને ખવડાવતો. ખૂબ જ સ્થિર બનીને લાંબા સમય સુધી જાતને છુપાવીને બેસવું પડે છે, આ પ્રકૃતિનાં નાનાં પ્રાણીઓ, પક્ષીઓની નૈસર્ગિક હિલચાલ જોવા માટે તેઓની પ્રાકૃતિક હિલચાલ, ચાલવાની ઢબ, ખોરાક ખાવાની રીત, આજુબાજુ અન્યની હાજરી છે કે નહીં તેની સતત નોંધ રાખવાની સતર્કતા આ બધી પ્રક્રિયાઓ તેઓમાં સતત જોવા મળે ત્યારે તેમની લાક્ષણિકતાઓ જાણવા મળે છે.

જોઈને આંખ ઠરે એવું એક ''બુલબુલ યુગલ'' આ વાડોલિયામાં પ્રજોત્પતિ માટે માળો બાંધે. એની માળો બાંધવાની ઝીણી ઝીણી પદ્ધતિનું નિરીક્ષણ હું કર્યા કરું. તન્મયતાથી માળો બાંધ્યો, ચાર ઈંડાં મૂક્યાં અને અવતર્યાં ''બુલબુલ બાળ''. સરસ મજાના ચાર બુલબુલ બાળ મોટાં થવા લાગ્યાં. એક દિવસ આ માળા પર આફત ઊતરી કોઈક કારણસર ત્રિકોણ ડાળીઓના બંધારણ વચ્ચેનો માળો વંકાયો, નાનાં બુલબુલ બાળો છથી સાત ફૂટ નીચે પટકાયાં. નસીબ જોગે મારી હાજરી નજીકમાં જ, બુલબુલ યુગલે કાગારોળ મચાવી દીધી. હું સતર્ક થયો અને દોડ્યો જોયું તો ચારેય બચ્ચાં નીચે તરફડે. બુલબુલ યુગલ પાંખો પહોળી કરી જાણે બચાવો! બચાવો! આક્રંદ કરી રહ્યું હતું. જીવમાત્ર આફતમાં હોય ત્યારે સૌ સરખું જ આક્રંદ કરે છે પછી તે બોલતું પ્રાણી હોય કે અબોલ. આ આક્રંદ હજી પણ મનમાં પડઘાય છે. બુલબુલ યુગલ પોતાની પાંખો પહોળી કરીને જ્યાં ત્યાં પડેલાં પોતાના બચ્ચાંઓને જાણે પાંખોમાં સમાવી લેવા માગતું હોય તેમ અહીંતહીં ઊડાઊડ કરે. ઘડીકમાં જમીન પર બેસીને બચ્ચાંને પાંખોમાં સમાવવા પ્રયત્ન કરે.

મેં ખૂબ જ નાજુકાઈથી બચ્ચાંને ઊંચકી પાછા માળામાં મૂક્યાં, માળો સરખો કર્યો થોડીવારમાં એક મોટું પૂંઠું કાપી મોટા કટોરા આકારનું પાત્ર બનાવી વૃક્ષની ડાળીઓ સાથે બરાબર બાંધી માળાને બચ્ચાંઓ સહિત એ

પૂંઠાના કટોરામાં ગોઠવી દીધો. આ બધી ક્રિયાઓ દરમિયાન બુલબુલ યુગલે જે આક્રંદ કર્યું છે તે આજે પણ યાદ છે. પણ નાનાં બચ્ચાંઓ બચી ગયાં એની ટાઢક મારા ઉરમાં હતી. પાછું બુલબુલ કુટુંબ કિલ્લોલ કરતું થઈ ગયું. સમયાંતરે બચ્ચાંઓને પાંખો આવી અને ગગનવિહાર કરતાં થયાં અને ઊડી ગયાં. આ બધી ગતિવિધિઓનું નિરીક્ષણ એક જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી કર્યા કર્યું હતું એનો આનંદ સમાતો નથી.

- મિલન સિન્ધવ

ભાવપ્રસંગ

સુરત શહેરના પશ્ચિમ વિભાગમાં આવેલા રાંદેર ગામનો એક સ્વાધ્યાયી સાગરપુત્ર સુરત સિટીની જૂડોની રાજ્યકક્ષાની ટીમને નડિયાદ મુકામે રમાડીને તારીખ ૧૭મી સપ્ટેમ્બરે ૧૯૯૮ની સવારે સુરત પરત આવ્યો. સ્ટેશને ઊતરી રિક્ષાવાળાઓને રાંદેર જવા માટે પૂછ્યું તો કોઈ તૈયાર ન થયું. છેવટે એક રિક્ષાવાળો ચોક સુધી જવા તૈયાર થયો. (આ સ્ટૉપ, સ્ટેશન અને રાંદેર વચ્ચે છે.)

ચોકમાં ઊતરતાંની સાથે જ આ સાગરપુત્રે પોતાની જિંદગીમાં ક્યારેય ન જોયું હોય તેવું પ્રચંડ અને વિનાશક ઘોડાપૂર તાપી નદીમાં જોયું. તાપીમાતાનું આ ધસમસતું ઘોડાપૂર આ સદીનું સૌથી મોટામાં મોટું પૂર હતું. આ રૌદ્ર સ્વરૂપ જોઈને ભાઈએ ત્યાંથી (ચોકમાંથી) જ ટીમના ખેલાડીઓને પોતપોતાનાં સગાંવહાલાંઓને ત્યાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી અને પોતે એકલો પોતાને ઘેર (રાંદેર) જવા રવાના થયો.

ચોકમાંથી રાંદેર જવા માટેનો નેહરુબ્રિજ વાહનવ્યવહાર માટે બંધ કરેલો હતો. આ ભાઈ ચોકમાંથી અડાજણ ડેપો સુધી ચાલતો ગયો. તેનું મુખ્ય ધ્યેય કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં ઘેર પહોંચવાનું હતું, કારણ કે રાંદેર ગામને આ વિનાશક પૂરમાં સૌથી વધારે અસર થાય તેવી દહેશત હતી.

ભગવાન કયા માણસને ક્યારે, ક્યાં અને કોના માટે નિમિત્ત બનાવે છે એ કહી નથી શકતા. અડાજણ ડેપો તરફના નેહરુબ્રિજના છેડા પાસે આ સ્વાધ્યાયી સાગરપુત્ર પહોંચ્યો તો સામે જાણે તોફાની સમુદ્ર રચાયો હોય તેવો ધસમસતો પાણીનો પ્રવાહ ચાલુ હતો. સામે દેખાતા એપાર્ટમેન્ટ્સ તો જાણે ટાપુ બની ગયાં હોય તેવું દશ્ય સર્જાયું હતું.

અડાજણ ડેપોની એસ.ટી. કૉર્પોરેશની એક બસ આ ધસમસતા પૂરના તોફાની પ્રવાહમાં ફસાઈ હતી. સંજોગવશાત્ બસમાં માત્ર ડ્રાઈવર સિવાય કોઈ ન હતું. બસની ચારેય બાજુ પાણી ફરી વળેલાં હતાં. નદીમાં પાણીનો પ્રવાહ સતત વધતો જતો હતો. આ બસ પૂરમાં એકાએક ઘસડાવા લાગી. તેથી ડ્રાઈવર પોતાની જિંદગી બચાવવા બસને બંધ કરીને બસનાં છાપરાં ઉપર ચડી ગયો અને 'બચાવો'... 'બચાવો'ની બૂમો પાડતો હતો. બસ પૂરમાં તણાતી, તણાતી સતત આગળ ઘસડાતી જતી હતી. જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનાં ડ્રાઈવરના સંઘર્ષનું આ કાળમુખું દશ્ય આ સાગરપુત્રે જોયું. આ સાગરપુત્ર પાસે તરવાની અજબની શક્તિ છે. જિલ્લા, રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર કક્ષાની તરણસ્પર્ધાના સુવર્ણચંદ્રકો તેને મળેલા છે. એને લાગે છે કે તેને મળેલી શક્તિ રચનાત્મક કામમાં વપરાવી જોઈએ. આ વિચારે આ સાગરપુત્રની હિંમત વધારી અને મનને મજબૂત બનાવ્યું. હવે એનું પ્રથમ લક્ષ એક જ હતું કે તેને ભગવાને આપેલી શક્તિના આધારે તેણે આ ડ્રાઈવરની જિંદગી બચાવવી. "એ મારો પરિવારનો ભાઈ છે તેના માટે જરૂર પડે ત્યારે તેની વહારે જવામાં બોલાવવાની જરૂર નથી. જિંદગીને પણ એક વાર હોડમાં મૂકીને તેની પાસે જવું એ મારું કર્તવ્ય છે."

જોતજોતામા બસ ઘણી દૂર સુધી પહોચી ગઈ હતી આ સાગરપુત્ર ભાઈએ મરજીવાની ભૂમિકામા આવી ભગવાનનુ નામ લઈ ધસમસતા ઘોડાપૂરમા ઝપલાવ્યુ પાણીનો પ્રવાહ એટલો જોરદાર હતો કે તેમા મશીનબોટ પણ કામ લાગે તેમ ન હતી

જેમ મગરમચ્છ સમુદ્રમા ફસાયેલા માણસને પકડવા તેની બધી જ શક્તિ કામે લગાડી શિકાર માટે ઝઝૂમે તેમ આ ભાઈ પોતાની તમામ શક્તિઓને કામે લગાડી લક્ષ્ય તરફ આગળ વધતો હતો બસના છાપરા ઉપર બેઠેલા ડ્રાઈવરની 'બચાવો' 'બચાવો'ની બૂમો તો ચાલુ જ હતી

છેવટે આ સાગરપુત્રની લક્ષ હાસલ કરવાની મક્કમતા સામે સફળતાએ યારી આપી તોફાની પૂરમા એક કિલોમિટર જેટલુ અતર કાપ્યા પછી તેણે બસને પકડી પાડી અને બસની ઉપર ડ્રાઈવર પાસે પહોચી ગયો આ સમયે ડ્રાઈવરને કેવો અનુભવ થયો હશે, એ કલ્પી શકાય તેવી વાત છે

આ દશ્ય સરદારબ્રિજ ઉપર ઊભેલા (બસ જ્યા ધસડાઈ આવી તે સ્થળ) ફાયર બ્રિગેડના જવાનો, પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર, સેલર ક્લબના અનેક તરવૈયાઓ, લશ્કરના જવાનો, નાગરિક નરક્ષક દળના અધિકારીઓ અને અસખ્ય સામાન્ય લોકો પણ જોઈ રહ્યા હતા પરતુ આમાના કોઈએ પણ ઝપલાવવાની હિમત ન કરી

સાગરપુત્રે છાપરા ઉપર બેઠેલા ડ્રાઈવરની પીઠ પર હાથ મૂકીને હિમત આપી અને કહ્યુ કે, "હવે તારો વાળ પણ વાકો નહીં થવા દઉ, હુ પણ એસ ટી નો જ કર્મચારી છુ, એ નાતે આપણે એક જ પરિવારના છીએ" આ ધરપતથી ડ્રાઈવરની હિમત વધી ગઈ

સાગરપુત્રે આ ડ્રાઈવર ભાઈને ધીમે ધીમે નીચે ઉતારવા પોતાના હાથનો સહારો આપ્યો ત્યારે ડ્રાઈવરને એવુ લાગ્યુ કે તેની વહારે ખુદ ભગવાન જ આવ્યા છે તેનો હાથ પકડી તરતા તરતા બહાર કાઢયો કિનારે ઊભેલા લોકોના ટોળાએ આ અદ્ભુત દશ્ય જોયુ મોટી ઉમરના લોકો અને ખુદ વડીલોએ પણ આ સાગરપુત્રને નતમસ્તક પ્રણામ કર્યાં અને તેની પીઠ થાબડી ત્યારે વિનમ્રભાવ તે બોલ્યો કે, "હુ તો તમારા દીકરા જેવો છુ નમસ્કાર મને નહીં ભગવાને કરો હુ તો નિમિત્તમાત્ર છુ એને તો ભગવાને જ બચાવ્યો છે દરેક માણસમા ભગવાન છે આપણે બધા એક જ પિતાના સતાનો છીએ કામ કરવાની શક્તિ તો ભગવાન જ આપે છે આ વિચારથી જ આ કામ મારાથી શક્ય બન્યુ છે"

લોકો તો સાગરપુત્રની આ સરળતા, વિવેક અને નમ્રતા જોઈને અવાક્ બની ગયા અને એમાના એક ડૉક્ટર ભાઈ બોલ્યા કે આજે તો ખરેખર જ રામ રહિમની વહારે આવ્યા હોય તેવી પ્રતીતિ થઈ (બસનો ડ્રાઈવર મુસ્લિમ ભાઈ હતો)

('તત્ત્વજ્ઞાન'માથી)

જ્યારે ઊગે ચાંદ

કઈ કેટલા લઈને લિજ્જતી સાથે સરખા ચહેરા

ચાંદીના સિક્કાઓ બટવે ભરે ફૂલકા ઘેરાં

લોર્કા

સંકલન

સાચું સેક્યુલરીઝમ કેવું હોય?

જ્યાં કટ્ટરતા હોય છે ત્યાં વિચાર નથી ટકતો. જ્યાં વિચાર ન હોય ત્યાં ધર્મ નથી હોતો. જ્યાં ધર્મ ન હોય ત્યાં ભગવાન નથી હોતો. ત્યાં તો કેવળ ઈમારત હોય છે, જેને મંદિર , મસ્જિદ કે ચર્ચ કહેવાનો રિવાજ હોય છે. આવી ઈમારતોની ફરતે શેતાનનો ચોકીપહેરો હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારની કટ્ટરતા, એ તો શેતાને મોકલેલી વિષકન્યા છે. ઑસ્ટ્રેલિયન મિશનરી અને એનાં બે બાળકોને જીવતાં સળગાવી દેવાનો બનાવ પાગલપણાનો નગ્ન નાચ છે. મિશનરીઓ સાથે સેવાની હરીફાઈ કરવાની છૂટ છે. ધર્માંતરનો વિરોધ કરવાની સાચી વાત દલિતોની સેવા છે. જે પછાત વિસ્તારોમાં હિંદુઓની સેવાસંસ્થાઓ પહોંચી છે ત્યાં ધર્માંતરો થયાં નથી. સામેના પક્ષની લીટી નાની કરવાની સાચી રીત પોતાની લીટી મોટી કરવામાં રહેલી છે. વડા પ્રધાન વાજપેયીના પ્રતીક ઉપવાસ આ દૃષ્ટિએ સમયસરના ગણાય.

હિંદુ કટ્ટરતાનું પ્રતીક બાળ ઠાકરે છે. શિવાજીએ ઔરંગઝેબને પત્ર લખીને જણાવેલું કે ખુદા સમગ્ર માનવજાતનો પાલનહાર (રબ્બિલ આલમિન) છે, માત્ર મુસલમાનોનો પાલનહાર (રબ્બિલ મુસ્લમિન) નથી. શિવાજી બાલ ઠાકરેને પત્ર લખે તો જરૂર જણાવે કે પરમેશ્વર માત્ર મરાઠાઓનો કે માત્ર હિંદુઓનો પિતા નથી, સમગ્ર માનવજાતનો પિતા છે.

મુસ્લિમ કટ્ટરતાનું પ્રતીક શાહબાનો કેસ પછી પાર્લમેન્ટમાં પસાર થયેલું મુસ્લિમ વીમેન્સ બિલ છે. રાજીવના શાસનમાં લોકશાહીને હડસેલો મારીને મુલ્લાશાહી જીતી ગઈ તેનું આ પરિણામ છે. ખ્રિસ્તી કટ્ટરતાનું પ્રતીક ધર્માંતર-ઘેલછા છે. આ બાબતે ગાંધીજી બિલકુલ સ્પષ્ટ હતા. ગમે તેવા સેવાભાવી પાદરીને પણ ધર્માંતર કરાવ્યા વગર ચેન નથી પડતું. ધર્માંતર પછી ખ્રિસ્તી બની ગયેલા એક આફ્રિકન આદિવાસીએ પાદરીઓ અંગે ટકોર કરેલી: ''જ્યારે તેઓ આવ્યા ત્યારે એમના હાથમાં બાઈબલ હતું અને અમારી પાસે જમીન હતી. આજે એમની પાસે અમારી જમીન છે અને અમારા હાથમાં બાઈબલ છે.'' સેવા કાર્ય પછી ધર્મપલટો ન કરાવે એવા પાદરીની પૂજા થવી જોઈએ.

જ્યૉર્જ બર્નાર્ડ શૉ કહે છે: ''જ્યારે તમે એક જંગલીને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવો છો ત્યારે તમે ખ્રિસ્તી ધર્મને જંગલીપણામાં વટાવો છો.'' શું ધર્માંતર કોઈ સેક્યુલર વિચારપૂર્વક થતી ઘટના છે? સંપૂર્ણ સમજણ સાથે ધર્માંતર સેક્યુલર ગણાય. લાલચ, અંધશ્રદ્ધા, અભણતા કે દેખાદેખીથી થતું જથ્થાબંધ ધર્માંતર ધર્મવિરોધી ખાબોચિયું ગણાય. સમજણકેન્દ્રી ધર્માંતર સદીમાં બહુ બહુ તો પાંચ-સાત હોઈ શકે. બાકીનાં ધર્માંતરો સંખ્યાકેન્દ્રી હોય છે. વિસ્તારવાદી ધાર્મિકતાનું એ કલંક ગણાય. આવું ધર્માંતર ઈસુવિરોધી ઘટના ગણાય.

કટ્ટરતા સામે અવાજ ઉઠાવે તે જ સાચો સેક્યુલર ગણાય. ઘણા ખરા સેક્યુલર હિંદુઓ માત્ર હિંદુ કટ્ટરતાનો જ વિરોધ કરનારા દંભીજનો છે. તેઓને સેક્યુલર હોવા કરતાં સેક્યુલર દેખાવામાં વધારે રસ હોય છે.

'આઉટલૂક'માં પ્રેમશંકર ઝાએ પોતાના

લેખમાં હિંદુ કટ્ટરપંથીઓની સખત ઝાટકણી કાઢી તોય લખ્યું છે કે ડાંગમાં ઉશ્કેરણીની શરૂઆત ખ્રિસ્તી યુવકો તરફથી થયેલી. એમણે આગળ વધીને એમ પણ લખ્યું છે કે નાનાં બાળકોનો ધર્મપલટો એમનાં માબાપની પરવાનગી વગર પણ (ડાંગમાં) કરાવવામાં આવ્યો છે. પ્રેમશંકર ઝા તટસ્થ અને અભ્યાસી લેખક છે. પ્રામાણિક પ્રશ્ન ઊઠે કે શું પહેલું? ધર્માંતર-ઘેલછા કે ચર્ચ પરના હુમલા? ચર્ચ પરના હુમલાની નિંદા થાય તે સાથે એના મૂળમાં લાલચયુક્ત ધર્માંતરોની નિંદા થવી જોઈએ. આ બંને બાબતોની નિંદા ન કરે તે ડાબેરી હોય, કૉંગ્રેસી હોય કે ગાંધીવાદી હોય, તોય સેક્યુલર ન ગણાય. એ માણસ પોતાની જાતને અને પ્રજાને છેતરે છે. આવા ખતરનાક અને છેતરનાર લોકોએ જ હિંદુઓની તીખી પ્રતિક્રિયાને જન્મ આપ્યો છે.

સમજુ હિંદુઓને કહેવાનું કે હવે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ દ્વારા ધર્માંતરો લાંબો સમય ચાલવાનાં નથી. રોમન કેથેલિક ચર્ચના શાણા ધર્મગુરુઓમાં આ અંગે સારું એવું ચિંતન શરૂ થઈ ગયું છે. કેટલાક પ્રગતિશીલ પાદરીઓ અંદરખાનેથી ધર્માંતરવિરોધી વિચારો ધરાવનારા છે. તેઓ અત્યારે જાહેરમાં બોલતા નથી. એક પાદરીએ મને પત્ર લખીને પોતાના ઉમદા વિચારો પ્રગટ કર્યા છે. આ પત્ર ડાંગની ઘટના બની તે પહેલાં તા. ૩૦-૮-'૯૮ના દિવસે લખાયેલો છે. પત્રનો એક અંશ પ્રસ્તુત છે.

સ્નેહી ડૉ. ગુણવંતભાઈ,

"ધર્માંતરની બાબત ધર્મના નામે અને બાઇબલના નામે એવી તો મનમાં ઊંડે ઉતારી દીધી છે કે એમાંથી મુક્ત થવું અતિ મુશ્કેલ છે. વિદેશી મિશનરીઓ તો એ માનવા જ તૈયાર નથી કે ધર્માંતર કરાવ્યા વિના ગરીબો, વંચિતોની સેવા થઈ શકે. સામાજિક પરિવર્તન લાવી શકાય એવું કોઈ માનવા તૈયાર નથી.... મેં જોયું છે કે ધર્માંતર કર્યા પછી પણ વ્યક્તિના જીવનની ગુણવત્તામાં ઝાઝું પરિવર્તન આવતું નથી. આમાં અપવાદો હોઈ શકે, પરંતુ આવા અપવાદો તો બહુ જ સમજપૂર્વક અને ગંભીરતાપૂર્વક ધર્મ બદલાયો હોય તો બને છે. આ દીવા જેવી ચોખ્ખી વાત પણ સમજુ ને ભણેલા ગણેલા પાદરીઓ સમજતા નથી — સમજવા માંગતા નથી."

આવી ઉદારતા ધરાવનાર એક પાદરી હોય ત્યાં સુધી દેશ બચે તેવી આશા રાખી શકાય ગાંધીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા પર ખૂબ ભાર મૂકેલો. એમણે ક્યારે પણ હિંદુ-ખ્રિસ્તી એકતાની વાત કરી ન હતી. કારણ કે હિંદુઓ અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે કોઈ ખાસ વૈમનસ્ય હતું નહીં. જો હિંદુ અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે આજે છે તેવી કટુતા ચાલુ રહેશે તો દેશના ટુકડા થશે ખ્રિસ્તીઓ પ્રમાણમાં વધારે સુશિક્ષિત છે અને એમના સ્વભાવમાં ઝનૂન નથી હોતું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ સ્ત્રીઓનાં શિક્ષણમાં અને પછાત વર્ગના લોકોની સેવામાં જે ફાળો આપ્યો છે તે ઐતિહાસિક છે અને મૂલ્યવાન છે. સફેદ પોશાકમાં શોભતી કોઈ સિસ્ટર કે મધર વાત્સલ્યમૂર્તિ બનીને ગરીબોની સેવા કરે ત્યારે કરુણાની કવિતા જેવી દીસે છે. ક્રોસ પવિત્ર છે અને રેડક્રોસ એટલે કાર્યાન્વિત થયેલી પવિત્રતા. ઈ.સ. ૨૦૦૦ના વર્ષને પ્રેમમૂર્તિ ઈસુના વર્ષ તરીકે મનાવવામાં ઉમદા ભારતીય સંસ્કારનું અભિવાદન થશે. આ દરખાસ્તને પ્રત્યેક હિંદુએ વધાવી લેવી જોઈએ.

અક્કલવાળું હિંદુત્વ સ્વભાવે સેક્યુલર હોય છે. અક્કલવિહોણું હિંદુત્વ કટ્ટરતાને પનારે પડેલું જણાય છે. યાદ રાખવાનું છે કે દુનિયા એક ગામડું બની રહી છે તેથી અમર, અકબર અને એન્થની હળીમળીને રહે તેમાં જ દેશની

સલામતી રહેલી છે. કૉંગ્રેસ જો અક્કલવાળા હિંદુત્વને સમજીને આગળ વધશે તો કટ્ટરતાની ધાર બુઠ્ઠી થઈ જશે. વિનોબાજી હિંદુની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપતા: ''હિંસયા દૂયતે ચિત્તં યસ્ય.'' જેનું ચિત્ત હિંસાથી દુભાય તે હિંદુ. એક સૂફી કહેવત યાદ આવે છે. જગતમાં બનાવટી સોનું છે, એ જ બતાવે છે કે ક્યાંક અસલી સોનું હોવું જોઈએ. આપણે આ કહેવતના અજવાળામાં થોડાક મોટા અવાજે કહીશું: જગતમાં બનાવટી ધર્મ છે, એ જ બતાવે છે કે જરૂરી ક્યાંક અસલી માનવધર્મ હોવો જોઈએ.

('સંદેશ') - ગુણવંત શાહ

વેલેન્ટાઇન ડેને બદલે ચાલો, વાસંતીદિન મનાવીએ

શરીરસાદસમગ્રભૂષણા
મુખેન સાલક્ષત લોધ્રપાંડુના...
પ્રભાતકલ્પા શશિનૈવ શર્વરી ॥

(રઘુવંશ)

અતિ વહેલી પરોઢે ગામ બહાર એક લટાર મારતાં, કાલિદાસનો ઉપર ટાંકેલ શ્લોક અચાનક જ સ્મરી આવ્યો અને વળી થયું, 'આજે તો વસંત બેઠી!' 'ફાગુન કે દિન ચાર, હોરી ખેલ મના રે!' પણ આજે એ ક્યાં?... કવિ કાલિદાસનું પ્રકૃતિ સાથેનું અનુસંધાનેય ગજબનું છે. સ્ત્રીસૌંદર્યની ઉપમારૂપે, પ્રભાતકલ્પા રાત્રિનું આવું આહ્લાદક વર્ણન તમને શેક્સપિયરમાં ક્યાંય નહીં મળે. હું મહાકાવ્યોના કાલિદાસની વાત કરું છું: રમણીય અને ઉદાત્ત, beautiful and sublime... આપણા કેટલા કવિઓ જાણતા હશે કે વૃત્તિથી દાબ જાય એવી વસંતની વિજયી ઋતુ આજથી આરંભાઈ?

હા, શ્લોક કેવળ સ્મૃતિ આધારે અત્રે ઉદ્ગાર્યો છે અને ત્રીજી પંક્તિ તો કેમેય સ્મરણે ન ચઢે. ટાંકેલ પંક્તિઓમાં ભૂલ પણ સંભવે, કારણ કે મારું સંસ્કૃત કાચું, પરંતુ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કવિ કાલિદાસે અસમગ્ર આભૂષણો ધારણ કરીને અલસગમના જતી, ગર્ભવતી હોવાને કારણે લોધ્રપાંડુ એવા પ્રભાતની ફીકા ચંદ્ર જેવા મુખવર્ણવાળી રાણીના રૂપને, આછેરી ચાંદનીવાળી પ્રભાતકલ્પા-વહેલી પરોઢની શર્વરી સાથે સરખાવી છે એ કેવળ અદ્ભુત છે. પ્રાત:કાળે વનભ્રમણ વિના. પ્રકૃતિનું આવું ઉદાર રમણીય દર્શન અન્યત્ર ક્યાં મળે? પરંતુ આજે વન જ ક્યાં છે? આજે તો આપણા બાપડા ખુદ 'વનવાસી'ને ય આવું વાસંતી વન માણવા નથી મળતું. એ બિચારો સિમેન્ટ કોન્ક્રીટનાં જંગલો વચ્ચે પરસેવો પાડતો ઝૂરે છે. વનોય ગયાં ને વસંતોય ગઈ જ. હવે તો કાલદિાસનું 'ઋતુસંહાર' આપણાં મજબૂર બાળકો ગરમાગરમ વર્ગખંડમાં પુરાઈને, તેય ફક્ત 'સંસ્કૃત સ્પેશિયલ'વાળાં જ કદાચ ભણતાં હશે. 'ફાગ ખેલવો' તે તો કેસૂડાંનાં રંગથી, એ દિવસો ગયા, સદાના ચાલ્યા ગયા જ. હમણાં હું ડાંગવનમાં ફરી આવ્યો. ક્યાંય કેસૂડાંના રક્તકેસરી રંગથી લથબથ પલાશવૃક્ષ જોવા ન મળ્યું, કહો કે ભાગ્યે જ મળ્યું, કારણ એ જ કે વનને હવે આપણે ઉપયોગની ભૂમિ બનાવી મૂકી છે. પ્રકૃતિસર્જિત 'વગડો' અને વૃક્ષારોપણવાળા માનવસર્જિત 'વન' વચ્ચે આભજમીનનો ભેદ. સૌંદર્ય ગયું, ઉપભોગનો આધ્યાત્મિક-એસ્થેટિક આનંદ પણ અલવિદા. આપણે રસહીન એવા 'અનાત્મવાદી' ઉપયોગયુગમાં પ્રવેશી ગયા છીએ. મેં પ્રભાતકલ્પા રાત્રિનાં સર્વઋતુગત સૌંદર્યો ભરચિત્તે માણ્યાં છે અને તેથી જ આજે જીવી શકાય છે. આઝાદી આવી અને સારું બધું જ ચાલ્યું ગયું.

નવી પેઢીના નગરજનોને બહુધા ખબર ૯૮

નથી કે વસંતઋતુ ક્યારે બેસે. આજની યુવાપેઢીને પૂછું છું કે 'હેમંત શું... અને વસંત શું?' એ બાપડી કંઈ જાણતી નથી. તેણે કેસૂડો કદી જોયો જ નથી, હોળી કેસૂડાંના રંગથી ખેલાય એની પણ એને ખબર નથી. ગંદા, ગંધાતા ને ચીકણા-લોથર રંગો એકબીજાને ચહેરે ચોંટાડવા એને તેઓ 'વસંતોત્સવ' કહે છે. આ લોકને હું 'વસંતવિલાસ'નો પેલો શ્લોક ભણાવતો કે 'કેસૂડાંની કળી તો અતિવાંકડી છે, જાણે મદનની આંકડી, જે વિરહીજનનાં કાળજાંમાં ખૂંપીને એને બહાર ખેંચી કાઢે છે.' ત્યારે એ લોક બાઘાની જેમ જોઈ રહેતા... ખેર, ચાલો, આપણે 'વેલેન્ટાઈન ડે' ઊજવવાને બદલે ફાગણ માસના પ્રથમ દિને 'વાસંતીદિન' મનાવીએ! વસંત પણ પ્રેમની જ ઋતુ છે હોં! એ દિવસે પરસ્પર કેસૂડાંની પ્રેમછાલકો છાંટીએ અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓને 'વનભ્રમણ' માટે લઈ જવામાં આવે અને કોયલનો ટહુકાર સંભળાવાય.

ખરેખર, આપણે આજે એક અજ્ઞાન એવી ત્રિશંકુ પ્રજા છીએ. પ્રકૃતિ સાથેનું સંધાન આપણે છેદી નાખ્યું છે અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક જીવનરીતિ કેળવી શક્યા નથી. આપણી ઘણીબધી આપત્તિઓનું કારણ જ બહુવિધ મૂર્ખતા છે. આયુર્વેદ કહે છે કે રોગ માત્રનું કારણ 'પ્રજ્ઞાપરાધ' છે. 'પ્રજ્ઞા' શબ્દમાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિ બંને અર્થ સમાવિષ્ટ છે. સત્યના જ્ઞાન વિના અને વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા સત્યતાની પ્રતીતિ વિના સાચાં સુખ-આનંદ શક્ય જ નહીં. આપણા પૂર્વજ મનીષીઓએ કાંઈ અમસ્તું નથી કહ્યું કે 'પ્રજ્ઞાનમ્ બ્રહ્મ!' આયુર્વેદ કેવળ ઉપચાર જ નહીં, આનંદ પણ પ્રબોધે છે.

વસંત ઋતુમાં જ્યાં દક્ષિણ દિશાના પવનથી ઠંડક પ્રસરી હોય, ચારે પાસ પાણી વહ્યા કરતું હોય, વૃક્ષ વગેરેમાંથી સૂર્ય આછો આછો દેખાતો હોય, જ્યાં વજ્રમણિ, મરકતમણિ આદિની ફરસ ઝગારા મારતી હોય, કોયલો ટહુકતી હોય, જ્યાં વિલાસને પોષે એવું વાતાવરણ હોય, રંગબેરંગી ફૂલોથી લચેલાં વૃક્ષો હોય અને જ્યાં ચોમેરથી સુગંધ પ્રસરતી હોય એવાં ઉદ્યાનોમાં ગોષ્ઠિ કરતાં, મધ્યાહ્ન આનંદમાં ગાળવો' (અષ્ટાંગહૃદય).

હવે આજના અભાવોના યુગમાં આવું બધું મળે જ ક્યાં? કેસર અને મધ તો હવે જોવાય કેટલાને મળે છે? ભયાનક ભીડ, જીવલેણ ગીચતા ને ગંદકી, બેફામ શોરબકોરિયાં આજનાં નગરોમાં કોયલના ટહુકા, રંગબેરંગી ફૂલો અને મહેક મહેક થતાં ઉદ્યાનો અને ઉપવનો ક્યાંથી જડે?... એક તરફ પુરાણી હિંદુ સંસ્કૃતિના ગર્વથી આપણે ફુલાતા ફરીએ છીએ, એના રક્ષણને નામે મારફાડ ને ભાંગફોડ કરીએ છીએ, તો બીજી તરફ પ્રકૃતિને આપણે ઉચ્છેદી નાખી છે અને પૂર્વજોએ પ્રબોધેલ પ્રકૃતિ સાથેના આનંદમય, સજીવ સુમેળને પ્રમાદથી આપણે વિસારે પાડ્યો છે. પછી વસંત શું ને શરદ શું? આનંદ શું ને જીવનેય શું?

અત્રે વાસંતી પ્રકૃતિના અનુસંધાનમાં થોડું ઋતુજ્ઞાન પ્રસ્તુત કર્યું તો, આપણા દેશના ઋતુચક્રમાં વસંત અને શરદ પ્રકૃતિસૌંદર્યથી હરીભરી ઋતુઓ છે, જેમાંની વસંત હાલ બેહાલ વીતી રહી છે ત્યારે સોહામણી સાંજે અથવા તો વહેલી પરોઢે જરા સીમમાં કે વનમાં લટાર મારજો અને શાંતિથી આકાશદર્શન માણજો! પ્રકૃતિની સુંદર-ભવ્યશોભા ઘડીભર આપણને આપણી તમામ પાર્થિવ ક્ષુદ્રતાથી મુક્ત કરી દે છે. શરદમાં જેમ શરદપૂર્ણિમા, તેમ વસંતમાં હોલિકોત્સવ એ વાસ્તવમાં પ્રકૃતિ સાથેના તાદાત્મ્યથી એની લીલા માણવા માટેના ઉત્સવો છે. પણ આપણે તો હવે સૌંદર્ય શું? જગત શું? દુઃખ એ જ સાથી. અભાવના દુઃખ

કરતાંય ગુમાવ્યાનું દુઃખ વળી અનેકગણું વેદનાકારી હોય છે. ખેર, હવે આવા અરણ્યરુદનને બદલે ચાલો, થોડીક આરણ્યક માહિતી જ અત્રે આપી વિરમું:

વસંતનો બીજો માસ તે ચૈત્ર, જેને આપણા પૂર્વજોએ 'મધુમાસ' કહ્યો છે. વાસંતી પ્રભાતે, પ્રકૃતિની મધુવૃષ્ટિ ખરેખર જ માણવી હોય તો, પ્રભાતે ક્યાંક વનભ્રમણ કરવા જરૂર નીકળી પડજો. આખુંય અરણ્ય તમને મધુગંધે મહેક મહેક થતું અનુભવાશે. એવામાં ક્યાંક જો મહુડાનું તોતિંગ વૃક્ષ નજરે ચઢે તો ભ્રમણ આખું ધન્ય ધન્ય થઈ જાય. 'મહુડો' શબ્દ જ 'મધુક' પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. એના પર્ણમંડપ હેઠળ, મોટાંમોટાં લીલાંપીળાં મોતીથી જાણે આખી ગાઢ ચાદર બિછાવી દીધી હોય તેવાં અસંખ્ય મધુપુષ્પો રાતભર ખરેલાં તમને દેખાશે, જેનું રોમાંચક દર્શન એની અલૌકિક રમણીયતાથી ક્ષણભર તમને સ્તબ્ધ કરી દેશે. કોઈ આધ્યાત્મિક સાધના કે યોગ તમારામાં આવી વિગલિતવેદ્યાંતર આનંદસમાધિ નહીં જ પ્રેરી શકે. વાસંતી રાત્રિઓ દરમિયાન, અબોટ અરણ્યોમાં અબાધિત ભાવે પ્રસરી રહેતી આ માદક, મનમોહક મધુગંધમાં મહુડાંનાં એ મનમોહક પુષ્પો ઉપરાંત, અસંખ્ય વનફૂલોની નાજુક ફાળો હોય છે. વસંતમાં, ખરે જ આપણાં વનઉપવનો ફુલ્લકુસુમિત તથા દ્રુમદલશોભિત બની જાય છે... કુદરતનું ઋતુચક્ર હજી આજેય આપણને વસંતની સૌંદર્યમયી, ઉન્માદક ભેટ તો આપે જ છે, પણ હવે લુપ્ત વન તથા વાનપ્રસ્થતા તો કોણ અર્પી શકે?

ભરતવાક્ય

આ વનઉપવનની શોભામાં, વૃક્ષની શીતળ છાયા હેઠળ, ભૂખ ભાંગવા રોટીનો એકાદ ટુકડો હોય, કાવ્યનું કોઈ પુસ્તક બાજુમાં પડ્યું હોય, અને તું, પ્રિયા, પડખે બેસીને મધુરાં ગીતો ગાતી હોય - બસ, પછી જીવનમાં બીજું જોઈએ જ શું? આ વનવગડો જ ત્યારે સાક્ષાત સ્વર્ગ બની જાય છે.

('સમકાલીન') **ઉમર ખૈયામ**

શિક્ષણનું સાર્વત્રીકરણ સમગ્ર સમાજની ચિંતા બનવી જોઈએ

આરોગ્ય, શિક્ષણ, સામાજિક - આર્થિક વિકાસ, ઔદ્યોગિક વિકાસ વૈશ્વીકરણ (ગ્લોબલાઈઝેશન)ની અસરો વગેરે મુદ્દે જ્યારે આપણા દેશની તુલના કરવાની થાય ત્યારે મારી નજર ચીન ભણી જાય છે. ચીનમાં આપણા જેવી લોકશાહી પદ્ધતિ નથી તેમ છતાં વસતિવધારાની સમસ્યા ત્યાં પણ તીવ્ર હતી અને છે. જો કે હવે એનો દર નીચો આવ્યો છે. ભારતે હજી એટલો નીચો દર સિદ્ધ કરવાનો બાકી છે. વળી, બંને રાષ્ટ્રો ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ વિશાળ એશિયાના ઉપખંડ જેવા છે. એ ઉપરાંત રાજકીય દૃષ્ટિએ જબરદસ્ત પરિવર્તન બંને દેશોમાં ચાળીસના દાયકાના અંતિમ વર્ષોમાં લગભગ એકસાથે જ આવ્યું.

ભારત દેશ આઝાદ થયો પછી શૈક્ષણિક વિકાસ જરૂર થયો છે, પરંતુ એની ગતિ ધીમી રહેવા પામી છે. સને ૧૯૫૧માં માત્ર ૧૮.૩ ટકા લોકો ભણેલા (એ માટે સાક્ષર શબ્દ પણ વપરાય છે) હતા તેના ૧૯૯૧માં વધીને ૫૨.૨ ટકા થયા. 'ન્યૂસ ફ્રોમ ચાઈના'ના ફેબ્રુઆરી ૩, ૧૯૯૯ના અંકમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં ચીને હાંસલ કરેલી ઐતિહાસિક સિદ્ધિઓ સવિસ્તર વર્ણવી છે. એ મુજબ ૧૯૭૮માં યુવાન અને મધ્ય વયના લોકોમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ૧૮.૫ ટકા હતું તે ઘટીને ૬ ટકા થવા પામ્યું છે. આપણે ત્યાં અગાઉ ૮ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત હોવું જરૂરી ગણાતું હતું, પરંતુ ૧૯૯૦માં એ ઘટાડીને માત્ર પાંચ

ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ પૂરતું ગણાયું છે! બીજી બાજુ ચીનમાં ૯ ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત ગણવામાં આવ્યું છે. આમ શિક્ષણની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ ચીને ઊંચા લક્ષ્યાંકો રાખ્યા છે. અહીં મુખ્ય તફાવત દૃષ્ટિબિંદુનો પણ છે. આપણે શિક્ષણ માટે જે કાંઈ નાણાકીય ફાળવણી કરીએ છીએ તેને 'ખર્ચ' ગણીએ છીએ. જ્યારે ચીન એ જોગવાઈને 'રોકાણ' ગણે છે. ચીનના વડા પ્રધાને એક વાર કહેલું કે અમારા બજેટનો મોટો હિસ્સો બાળ અને પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ ખર્ચીએ છીએ એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. એને અમે અમારા રાષ્ટ્રના ભવિષ્ય માટેનું રોકાણ (ઈન્વેસ્ટમેન્ટ) ગણીએ છીએ.

આઝાદીના પાંચ દાયકા અને આઠ પંચવર્ષીય યોજના પછી પણ ભણવાની ઉંમરનાં અડધાથી વધુ બાળકો નિશાળની બહાર ભટકે છે, મજૂરી કરે છે. તેમના ઊજળા ભવિષ્યની તકો મર્યાદિત છે અને એટલે જ આપણા દેશના સારા ભવિષ્યની શક્યતા બિલકુલ ધૂંધળી જોવા મળે છે. શિક્ષણ માટે રાષ્ટ્રીય આવકના ૬ ટકા (૧૯૮૬ સુધી) ફાળવવાની માગણી હતી, પરંતુ ૧૯૯૫ સુધીમાં આ જોગવાઈ માત્ર ૩.૮ ટકા સુધી જ પહોંચી શકી છે. આજે હવે ૬ ટકાની જોગવાઈ પર્યાપ્ત નથી ત્યારે પણ માત્ર ૬ ટકાની જ વાતો કરાય છે. અહીં માથાદીઠ આવકનો પ્રશ્ન પણ નડતરરૂપ છે. 'યુનિસેફ'ના ૧૯૯૯ના રિપોર્ટ મુજબ સને ૧૯૯૭માં ચીનની વસતિ ૧૨૪.૩૭ કરોડ અને ભારતની વસતિ ૯૬.૦૧ કરોડ હતી. પરંતુ ૧૯૯૬માં માથાદીઠ આવક અમેરિકન ડૉલરમાં ૭૫૦ અને ૩૮૦ હતી. એક ચીની કહેવત ટાંકીને ચીન સાથેની આ તુલના અહીં બંધ કરું છું: "તમે જો એક વર્ષનું આયોજન કરવા ઈચ્છતા હો તો ચોખા વાવો. જો દસ વર્ષનું આયોજન કરતા હો તો વૃક્ષ વાવો જો જીવનભરનું આયોજન કરતા હો તો એક વ્યક્તિને શિક્ષણ આપો"

પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રીકરણમાં ગરીબી અવરોધરૂપ ગણાવાય છે, પરંતુ ગરીબી એ એકમાત્ર નડતરરૂપ નિમિત્ત નથી. એવું હોત તો સમૃદ્ધ ગણાતા પંજાબમાં ૫૮ ટકા અને એની તુલનામાં ઓછા સમૃદ્ધ ગણાતા કેરળમાં ૯૦ ટકા લોકો ભણેલા ન હોત. શિક્ષણ અને આરોગ્યક્ષેત્રનો વિકાસ પરસ્પર સંબંધિત છે. કેરળમાં શિક્ષણનું સાર્વત્રીકરણ થયું છે એટલે ત્યાં જન્મ સમયે બાળમરણનું પ્રમાણ વિકાસશીલ દેશોમાં સૌથી નીચું છે એવું યુનિસેફનો છેલ્લો રિપોર્ટ જણાવે છે ભારતમાં શહેરી વિસ્તારના ૮૦ ટકા બાળકોની શાળામા નોંધણી (એનરોલમેન્ટ) થાય છે, પરંતુ ગ્રામીણ વિસ્તારમાં આ દર ૨૦ ટકા નીચો છે. બિહારમાં તો પ્રાથમિક શાળાએ જવા યોગ્ય ૧૦માંથી ૫ બાળકો જ શાળામાં દાખલ થાય છે. સમગ્ર દેશમાં જેઓ નિરક્ષરતાનો ભોગ બને છે તે પૈકી બેતૃતીયાંશ બાળકીઓ હોય છે. પાંચમા ધોરણમાં પહોંચતાં સુધીમાં ૪૦ ટકા બાળકો શાળેય શિક્ષણમાંથી બહાર ફેંકાઈ જાય છે. ગુજરાતની પરિસ્થિતિ ભિન્ન નથી. અહીં તો એક વિશેષ કૌતુક જોવા મળે છે. ૧૯૯૩-'૯૪માં ૧૭.૫૬ લાખ બાળકો પ્રથમ ધોરણમાં દાખલ થયાં હતાં. વસતિ સતત વધતી રહે છે, તેમ છતાં બીજે વર્ષે તેમાં ૩ લાખ ઘટીને ૧૯૯૪-'૯૫માં ૧૪.૫ લાખ બાળકો નોંધાયાં. સરેરાશ ૭૬ ટકા 'એનરોલમેન્ટ' થાય છે તે પૈકી સાતમા ધોરણમાં પહોંચતાં સુધીમાં ૫૫ ટકા પ્રાથમિક શિક્ષણની બહાર ફેંકાઈ જાય છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણનું સાર્વત્રીકરણ સિદ્ધ કરવું હોય તો તે બાબત સમગ્ર સમાજની ચિંતા બનવી જોઈએ. એને સ્થાને લોકપ્રતિનિધિઓમાં શિક્ષણ અંગે કેવી ઉદાસીનતા પ્રવર્તે છે તે જોવા

ક્યાં નવરો છું. મારે ઢોરો ચરાવવાનાં હોય છે.' એટલે હજીય શિક્ષણ મધ્યમમાર્ગી મૂલ્ય છે. જેમ જેમ મધ્યમ વર્ગનું વિસ્તરણ થશે એમ એમ શિક્ષણનું પ્રમાણ વધશે. એટલે આપણે 'માઈક્રો લેવલે' પ્રયોગો પણ ચાલુ રાખવાના છે અને 'મેક્રો લેવલ' બંધારણનો ૮૩મો સુધારો - સારી નીતિ અમલમાં આવે તે માટેના પ્રયત્નો પણ કરવાના છે.

સફરનો પડાવ :

બાળશિક્ષણની વાત કરીએ અને એકલવ્યને ભૂલી જઈએ એ તો કેમ ચાલે હરેશ લાલ 'તથાગત'ની પંક્તિઓ :

દ્રોણ ચ્હેરાઓ બદલતા હોય છે;
છળ નથી હોતું કદી એકલવ્યમાં.

ઈન્દુકુમાર જાની

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ ચોક અને ચીઝ જેટલાં અલગ છે

ઝુઝાર પત્રકાર હસમુખ ગાંધીને અંજલિ આપતાં મિડ-ડેના અગ્રલેખના શીર્ષક તરીકે શેક્સપિયરની પ્રખ્યાત પંક્તિ મુકાયેલી જોઈને સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના સંબંધ વિશેનો વિવાદ મનમાં તાજો થયો. પરિસંવાદમાં સમગ્ર ચર્ચા દરમિયાન મને લાગતું હતું કે વિદ્વાન વક્તાઓ અને લેખકો મૂળ મુદ્દાને ચાતરીને કોઈક ભળતી જ દિશામાં હડી કાઢી રહ્યા છે.

જેને વિશે બિલકુલ જરૂર વિના ઘણી ચર્ચા થઈ તે મુદ્દો આ: એક જ વ્યક્તિ સફળ સાહિત્યકાર અને પત્રકાર હોઈ શકે કે નહીં? જરૂર હોઈ શકે. માણસની પ્રતિભાને કોઈ સીમા નથી. જુદાં જુદાં અનેક ક્ષેત્રોમાં નક્કર અને નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર મહાપુરુષોનાં નામ સહેલાઈથી મળી આવે. દા. ત. ગાંધીજી અને કનૈયાલાલ મુનશી. ગુજરાતી સાહિત્ય અને પત્રકારત્વની વાત કરીએ તો ઉમાશંકર જોશી 'સંસ્કૃતિ' ચલાવતા. હરીન્દ્ર દવે જેટલા કવિ તરીકે તેટલા જ પત્રકાર તરીકે જાણીતા હતા. ભગવતીકુમાર શર્માએ 'અસૂર્યલોક' જેવી ઉત્તમ નવલકથા અને સુંદર ગઝલો ઉપરાંત સેંકડો અગ્રલેખો અને પ્રાસંગિક લેખો લખ્યા છે. પ્રવીણ જોશી કે શૈલેશ દવે જેવા પ્રતિભાશાળી કલાકારો નાટકના લેખન, દિગ્દર્શન અને અભિનયની જવાબદારી સાથે લેતા અને સુપેરે નિભાવતા, પરંતુ તેથી લેખન અને દિગ્દર્શન વચ્ચેનો કે દિગ્દર્શન અને અભિનય વચ્ચેનો તફાવત ભૂંસાઈ જતો નથી. આમ છતાં સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ વચ્ચે દિવસ અને રાત જેવો, સત્ય અને અસત્ય જેવો કેટલોક પાયાનો તફાવત છે. સાહિત્યનું સર્જન અત્યંત અંગત પ્રવૃત્તિ છે. સાહિત્યકારને તેની કૃતિનો વિષય ગમે ત્યાંથી મળે, પણ જે નવલકથા, વાર્તા કે કવિતા સર્જાય તે તેનું આગવું સર્જન હોય છે. બહારનું વિશ્વ સર્જકની ચેતનામાં ઝબકોળાઈને નવા સ્વરૂપે બહાર આવે ત્યારે એને વધુ વ્યાપક અને વધુ શાશ્વત કલેવર પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યેક સાહિત્યકૃતિ પર તેના સર્જકની અમીટ છાપ લાગેલી હોય છે. તે વગર એ સાહિત્યકૃતિ બની જ ન શકે.

તેથી ઊલટું પત્રકારે પોતાના લખાણમાંથી પોતાની જાતને સભાનતાપૂર્વક બહાર રાખવાની હોય છે. બિનઅંગતપણું કે વસ્તુનિષ્ઠતા પત્રકારનું ભૂષણ છે. પોતાના રાગદ્વેષ, ગમાઅણગમા કે પૂર્વગ્રહોને બાજુએ રાખીને તેણે તો પરિસ્થિતિ કે ઘટનાનું યથાતથ્ય નિરૂપણ કરવાનું હોય છે. એક ઘટના પરથી લખાયેલી બે વાર્તાઓ કે કવિતાઓ એકમેકથી તદ્દન ભિન્ન હોઈ શકે, હોવી જ જોઈએ, પરંતુ એક જ ઘટનાના બે કે વધુ અહેવાલો સરખા જ હશે, હોવા જોઈએ.

સાહિત્યમાં રજૂઆત, ભાષાકર્મ કે રચનાકૌશલનું ખાસ મહત્ત્વ છે. મેટર કરતાં મેનર

વધુ મહત્ત્વની છે. તેથી ઊલટું પત્રકારે ભાષાની ચમત્કૃતિ કે શબ્દરમતનો લોભ છોડીને તથ્યોની રજૂઆત કરવાની હોય છે. ભાષા એ સાહિત્યકારનું આયુધ છે. પત્રકારનું હથિયાર ભાષા નહીં, પણ સત્ય છે.

સાહિત્યનું જ્ઞાન પત્રકારત્વમાં કે પત્રકારત્વની આવડત સાહિત્યમાં ઉપયોગી બની શકે? એનો આધાર વ્યક્તિની વિવેકબુદ્ધિ પર છે. કેન્દ્ર સરકારના એક તદ્દન નીરસ બજેટ વિશે હરીન્દ્ર દવેના 'પ્રવાસી'એ મથાળું બાંધ્યું હતું આભ ન ફાટ્યું, ફૂલ ન વરસ્યાં. સાહિત્યરસિકોને એ ગમી જાય, પરંતુ જેને બજેટની વિગતો જાણવામાં રસ હોય તેને તો કપાળ કૂટવાનું મન થાય 'વ્યાપાર'નો સબ-એડિટર આવું હેડિંગ આપે તો તેણે નોકરી ખોવી પડે. તેથી ઊલટું હસમુખ ગાંધી વિશેના અગ્રલેખને શેક્સપિયરની પંક્તિ રેસ્ટ, રેસ્ટ, રેસ્ટ, પર્ટર્બ્ડ સ્પિરિટ! રેસ્ટ (જંપી જા, અજંપ જીવ! જંપી જા!) કરતાં સારું શીર્ષક મળવું મુશ્કેલ. કનૈયાલાલ મુનશીએ કેવળ કલ્પનાના જોરે અદ્ભુત નવલકથાઓ સર્જી, તો અશ્વિની ભટ્ટ જેવા આધુનિક નવલકથાકાર, નવલકથા જ્યાં આકાર લેતી હોય તે સ્થળોનો પત્રકારને શરમાવે એવી ચીવટ અને બારીકાઈથી અભ્યાસ કરતા હોય છે.

સાહિત્યનું પત્રકારત્વ હોઈ શકે ખરું? જરૂર હોઈ શકે. વર્તમાનપત્રોમાં જેમ રાજકારણ, શૅરબજાર, નગરપાલિકા, સોનાચાંદી, અપરાધ કે એરંડાના સટ્ટાના અહેવાલો લખવા માટે વિશિષ્ટ જાણકારી ધરાવતા પત્રકારો હોય છે એ જ રીતે સાહિત્યજગતની ઘટનાઓ વિશે પણ ખાસ પત્રકાર હોઈ શકે. તે સાહિત્યના ક્ષેત્રે બનતા બનાવો (ઇનામ, પરિસંવાદો, પરિષદો, અવસાન, પુસ્તક પ્રકાશન, વિવાદ) વિશે યોગ્ય તપાસ કરીને અહેવાલ આપે અને તંત્રી વાચકોની રુચિ પારખીને તેને પ્રગટ કરે.

પરંતુ આવો પત્રકાર જ લખ ત પત્રકારત્વ જ રહે, સાહિત્ય ન બની શકે. લાભશંકર ઠાકરે એમના પિતાજી વિશે એક પુસ્તક લખ્યું છે: પાના વિશે. ભાષાકર્મ અને રચનાકૌશલની દૃષ્ટિએ એ એક સરસ કૃતિ છે એવો મારો નમ્ર મત છે. (ભૂલચૂક હોય તો લા. ઠા. મને ક્ષમા કરે!) લાભશંકર ઠાકરે એસ.એન.ટી.ડી. યુનિવર્સિટીમાં આપેલા એક પ્રવચનમાં એ પુસ્તક કઈ રીતે લખાયું, લખતાં લખતાં કેવી લાગણીઓ થઈ, વગેરે વાતો કરેલી એ પ્રવચનનો અહેવાલ આ લખનારે મુંબઈના એક ગુજરાતી દૈનિકમાં આપેલો. લા. ઠા એ એ જોયેલો અને વખાણેલો, પરંતુ એ લખાણ વર્તમાનપત્રનો અહેવાલ જ ગણાય, એ કદી સાહિત્યકૃતિનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં. એ અહેવાલનું કટિંગ લઈને હું લાભશંકરની બાજુમાં બેસવા જાઉં તો તે મને ઉઠાડી મૂકે. અસ્તુ.

('પિઙ-૩') શિવાંગી પારેખ

आरूढा श्वेतहंसे

સરસ્વતીને હંસવાહિની સ્વરૂપે અથવા મયૂરવાહિની સ્વરૂપે વર્ણવાય છે. એનાં એ બંને વાહનોનો વિચાર કરતાં પણ શારદાના સાચા ઉપાસનાપ્રકાર ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પડશે.

સરસ્વતીની લીલા દ્વિવિધ છે: સર્જક અને શાસ્ત્રીય. મયૂર કલાધર છે. એની પિચ્છકલા એ એની પર સવારી કરનાર સરસ્વતીની સર્જકતાની લીલાનું પ્રતીક છે. હંસ નીરક્ષીરનો વિવેક કરવામાં પ્રવીણ છે. એ સરસ્વતીની શાસ્ત્રીય પ્રસાદીનો સૂચક છે. સર્જકતાના ઉપાસકોને સરસ્વતી મયૂરવાહિનીરૂપે પ્રતીત થાય. શાસ્ત્રીયતાના પર્યપકો એને હંસવાહિની રૂપે સેવે.

શ્વેત હંસ ઉપર આરૂઢ થયેલી શુક્લાંબર શુક્લાંગ સરસ્વતીનો ચરણ કમલ ઉપર ઠરેલો

'અખંડ આનંદ'માં પ્રગટ થતા રહેશે.

૧૯૯૯નું આ વર્ષ માત્ર વીસમી સદીનું નહીં, પરંતુ છેલ્લાં એક હજાર વર્ષનાં સમગ્ર સહસ્રાબ્દ(મિલેનિયમ)નું છેલ્લું વર્ષ છે. યુરોપીય રાષ્ટ્રોએ છેલ્લી બેએક સદીઓ દરમિયાન દુનિયામાં ઠેરઠેર પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. વીસમી સદીમાં બે વિશ્વયુદ્ધો થયાં. એને લીધે યુરોપીયન કેલેન્ડર લગભગ સમગ્ર જગતના કેલેન્ડર તરીકે સ્વીકૃત બની ગયું છે. જોકે, પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવતા ભારત પોતાનો શક સંવત કે વિક્રમ સંવત ધરાવે છે. પરસ્પર આદાનપ્રદાન કરવાના આ યુગમાં ભારત સહિત જગતના અન્ય દેશોએ યુરોપીયન કેલેન્ડર સ્વાભાવિક રીતે અપનાવી લીધું છે. એ સંદર્ભમાં એક યુગની સમાપ્તિ અને નવા યુગનો ઉદય ૧૯૯૯ના વર્ષ પછી થઈ રહ્યો છે. ૨૦૦૦નું વર્ષ યુગસંધિનું છે. સાથે આપણે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે ભૂતકાળનો યુગ યાંત્રિક રીતે આવતા વર્ષે પૂર્ણ થઈ જાય અને ચાવી ચડાવેલા રમકડાંની જેમ સાવ અચાનક નવા યુગનો સને ૨૦૦૦થી પ્રારંભ થાય એમ સમજવાનું નથી.

કવિ મકરન્દ દવેએ કહ્યું છે એમ,

'કોણે કીધું અચલ ગરવો એક છે ભૂતકાળ ?
એની ધીમી સતત ગતિનો ગૂઢ આ જાય રેલો.'

વીતી ગયેલો કાળ પથ્થરની પ્રતિમાની જેમ જડ થઈ જતો નથી. ભૂતકાળનો પ્રવાહ વર્તમાન સુધી વિસ્તરે છે. ભૂતકાળમાંથી જે સત્ત્વશીલ તત્ત્વો સાચવી રાખવાં જેવાં હોય છે તે વર્તમાનકાળમાં નવા સ્વરૂપે પ્રગટે છે. આપણે ઉમેરીશું કે વર્તમાનનો પ્રવાહ ભવિષ્યરૂપે નવાં અને જૂનાં સ્વરૂપે પ્રગટ થતો રહે છે.

૧૯૯૯ના વર્ષના હાલના તબક્કે, વિદાય લેતી વીસમી સદી આપણને કયો સંદેશ આપે છે એ અંગે આપણે વિચારવું ઘટે. વિદાય લેતી સદીમાંથી શું સાચવવા જેવું અને હવે પછીના કાળમાં એમાંથી શું વિકસાવવા જેવું છે અને શું નિવારવા જેવું છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. નવા સહસ્રાબ્દને ઊંબરે ઊભા રહેતી વખતે આપણી વ્યક્તિગત તેમ જ સામૂહિક ચેતનામાં ક્યાં નવાં અરમાનો જાગે છે, કેવી દહેશતો અનુભવાય છે, કેવી ભાવભરતી ઊછળે છે, રૂપાંતરિત માનવજીવનને માટે કેવી તમન્ના જાગે છે અને એ માટે પરમતત્ત્વના પ્રકાશમાં આપણે વ્યક્તિગત તેમ જ સામૂહિક ધોરણે કેવો પુરુષાર્થ કરવાનો છે, નવા યુગને આવકારવાની કેવી તત્પરતા અને સજ્જતા આપણે કેળવવાની છે તે વિશેનું મનન અને ચિંતન 'અખંડ આનંદ'ના સશક્ત માધ્યમ દ્વારા કરતા રહેવાની ભાવના છે.

દિલાવરસિંહ જાડેજા

લેખો મોકલવાનું તથા
તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું:
ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા,
આશાપુરા, શ્રી અરવિંદ માર્ગ,
વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦.

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૧૯૯૮ના અંક સાથે તે આઠમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

જૂની વ્યવસ્થામાંથી નવી વ્યવસ્થામાં સંક્રાન્તિ થઈ તે સંદર્ભમાં પૂરતી ને સમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સંપર્કના અભાવે કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહક ક્રમાંક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે.

વિશદ માહિતી રૂપે જણાવવાનુ કે –

(ક) 'અખડ આનદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોધવામા આવે છે અને એ માટેનુ લવાજમ પદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યુ છે

(ખ) સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમા જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમા આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને નવા લવાજમમા મજરે આપવામા આવશે

(ગ) 'અખડ આનદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ ૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૦૦ છે

(ઘ) ભિક્ષુ અખડાનદ ટ્રસ્ટે 'અખડ આનદ' પરિવાર યોજના કરી છે પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે

પેટ્રન સભ્ય	રૂ ૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ ૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ ૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખડાનદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોશ છે આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટના વધારે આજીવન સભ્યો નોધીને 'અખડ આનદ' માસિકને દઢમૂળ તથા વ્યાપક બનાવવામા અવશ્ય ઉપયોગી થશે

તરુણાઈની તદુરસ્ત આખે

એક વાર એક દાદા પોતાના પોતરાને લઈને બાગમા ફરવા ગયા હવે બુઢ્ઢાઓનુ એક લક્ષણ છે શરીરમા તાકાત નથી હોતી અને મનના આગ્રહો છૂટ્યા નથી હોતા એટલે બુઢ્ઢો હમેશા બબડતો હોય છે - 'આ નથી થયુ ને તે નથી થયુ આ બરાબર નથી ને તે બરાબર નથી ' જેવા આ બુઢ્ઢાની સામે એક આમલીનુ ઝાડ આવ્યુ બસ, બુઢ્ઢાનો બબડાટ શરૂ થઈ ગયો 'ભગવાને કેવી દુનિયા બનાવી છે! તેને કોઈ 'સેન્સ ઑફ પ્રપોર્શન' - કશુ પ્રમાણભાન જ નથી પણે પેલી સુકુમાર વેલી ઉપર હાથીના માથા જેવડુ કોળુ લટકાવી દીધુ અને હાથીના કાન જેવડા મોટા મસ પાદડાં બીજી બાજુ આમલીનુ આવડુ મોટુ નોતિગ ઝાડ ઘડ્યુ, અને તેને આવા ઝીણા ઝીણાં પાદડા ને ટચૂકડા ચપટા ઢગધગ વગરના ફળ!'

ગુલાબનો ક્યારો આવ્યો સુદર મજાના ગુલાબ ખીલ્યા હતા તે જોઈને બુઢ્ઢો કહે 'બોલો, હવે આવા સુદર કુમળા ફૂલને કાટા લગાડવાની શી જરૂર હતી? અરે, એને મૂરખને અક્કલ નહોતી તો મને તો પૂછવુ હતુ! કેવી કઢગી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી છે!'

આમ, બુઢ્ઢાની ફરિયાદો ચાલુ જ હતી જે જોયુ, તેના પર ટકોર! ત્યારે તેના પોતરાનુ દિલ તો સુદર બાગ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ રહ્યુ હતુ તેને દરેક વસ્તુમા નવીનતા જણાતી હતી સુદરતા જણાતી હતી તેને જોઈ જોઈને કૌતુક થતુ હતુ

આ રીતે બને ચાલ્યા જતા હતા ત્યા બન્યુ એવુ કે આમલીના ઝાડ પરથી આમલીનો કાતરો દાદાની ટાલ ઉપર પડ્યો દાદા ચમક્યા, પોતરો હસી પડ્યો બોલ્યો, 'દાદા આ ટચુકડી આમલીને ઠેકાણે ભગવાને કોળુ લટકાવ્યુ હોત અને આમલીને બદલે એ કોળુ તમારા માથા ઉપર પડ્યુ હોત તો?'

બુઢ્ઢાને એક કંપારી આવી ગઈ કે તો શુ થયુ હોત!

બુઢ્ઢા ને તરુણ વચ્ચે આ જ તો ફરક છે બનેની દૃષ્ટિમા ફરક છે પોતરાને બધામા જ આનદ આવતો, ઉત્સાહ થતો, સૌંદર્ય દેખાતુ એને થતુ, 'કેવી અદ્ભુત રચના છે! આટ આટલા કાટા વચ્ચે પણ આવુ નાજુક નમણુ સુગધીદાર ગુલાબ ખીલ્યુ છે!'

બુઢ્ઢાને ગુલાબમા કાટા દેખાયા અને તરુણને કાટામા ગુલાબ! બુઢ્ઢો બબડતો રહ્યો, તરુણ સૌંદર્ય માણતો રહ્યો અને ધન્યતા અનુભવતો રહ્યો આ સૃષ્ટિને જોવા આવી તરુણાઈની તદુરસ્ત આખ જોઈએ

– દાદા ધર્માધિકારી

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

સંવત ૨૦૫૫નું શુદ્ધ

કાર્તિકી પંચાંગ

બજારમાં ઉપલબ્ધ છે.

સંપર્ક માટેનું સરનામું
સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ,
ભદ્ર, અમદાવાદ
(ફોન ૫૫૦૭૭૯૮)

ગુજરાતનાં લાખો કુટુંબોમાં જેની નકલ પહોંચી ગઈ છે તે
ગીતા (ગુટકો) હવે એકવીસમી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે....

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

સંસ્કૃત શ્લોકો
અને
ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

કિં. રૂ.૧૦ (કાચું પૂઠું)
કિ. રૂ.૧૨ (પાકું પૂઠું)
સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

"ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે અગણિત વર્ષો થઈ જવા છતાં એવો બીજો એકે ગ્રંથ હજુ સુધી લખાયો નથી. +++ ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. +++ હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારાં હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્રજળમાં સ્નાન કરાવું છું."

મહાત્મા થોરો

આજે જ વસાવો
ભાઈકાકાનાં સંસ્મરણો

ગુજરાતના જાહેર જીવનના અનોખા ઘડવૈયા-લડવૈયા, વલ્લભ વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્માનું બિરુદ પામેલા ભાઈલાલભાઈ દ્યા. પટેલે પોતાના જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગો અહીં આલેખ્યા છે. પાટીદારની કોઠાસૂઝ, ઈજનેરી કૌશલ અને સક્રિય દેશદાઝનો અનુભવ કરાવતું આ પુસ્તક વાંચવા ને વસાવવા જેવું બની રહ્યું છે. ૧૯૭૦માં તે પ્રકાશિત થયું ત્યાર પછી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી એ સુલભ નહોતું. પરંતુ હવે એ પુનર્મુદ્રિત થયું છે ત્યારે એચ. એમ. પટેલના ઉદ્ગારો સાંભરે છે કે 'વીર, સત્ય ને રસિક ટેકીપણું અરિ પણ ગાશે દિલથી' એ નર્મદની પંક્તિ આ સંસ્મરણો વાંચતાં ઝબક્યાં કરે છે અને એમનાં દૃઢ મનોબળ અને બુલંદ આત્મશ્રદ્ધાનો સજીવ સ્પર્શ થાય છે. ગુજરાતે જેમને ભાઈકાકાના હુલામણા નામથી ઓળખ્યા-ચાહ્યા તેમની આ આત્મકથા સૌને પ્રેરક બની રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય અને ભાઈકાકા ફાઉન્ડેશનના સહયોગને કારણે, ખાસાં ૫૩૦ પાનાંનું ને પાકી બાંધણીનું આ પુસ્તક કેવળ ૭૦ રૂપિયામાં જ સુલભ થઈ શક્યું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે. અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે પોતનાં નામ-સરનામાવાળું અને જરૂરી ટપાલટિકિટ ચોંટાડેલું પરબીડિયું મોકલવું આવશ્યક છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. છતાં અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસને ફરિયાદ કરી તેની નકલ અમને મોકલવી. અંક સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ ૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રાણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૪ સે.મી. X ૧૯ ૧/૨ સે.મી.નો હોય છે.

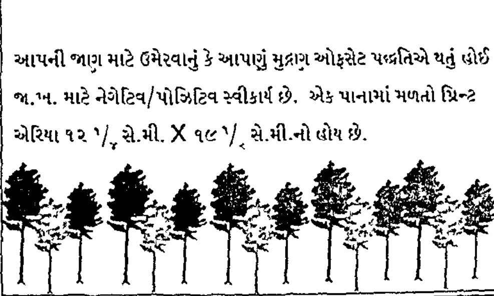

અખંડ આનંદ

માર્ચ ૧૯૯૯

તંત્રીમંડળ : દિલાવરસિંહ જાડેજા(અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર છ઼. શાહ સેવંતીલાલ શાહ પ્રકાશ ન. શાહ
સહાયક તંત્રી : રતિલાલ બોરીસાગર સંપાદન સહાયક : વિવેક દેસાઈ

ફાગણ ૨૦૫૫ માર્ચ ૧૯૯૯

૧. ઊઘડતે		૭
સનાતન ધર્મ-૩	આનંદશંકર ધ્રુવ	
૨. આપણો કવિતાવારસો		૧૦
આપની યાદી	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	
૩. આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ		૧૪
હરિનાં દર્શન	ન્હાનાલાલ	
ચેતરી	બાલમુકુંદ દવે	
નેં નેં નેં	સુન્દરમ્	
સપૂત	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	
૪. નવાં કાવ્યો	સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક	૧૭
શિશુવિહાર	પ્રિયવદન નો. પાઠક	
આખી ઘડી	રમણીક સોમેશ્વર	
સજાણ, આટલું બધું દુઃખ ?	યોગેશ પંડ્યા	
સખી	મનસુખ લશ્કરી	
ખોળી રહ્યો છું હું	'રાઝ' નવસારવી	
સફળ થયા રે ફેરા...	દેવેન્દ્ર દવે	
૫. માતૃભૂમિ-વંદના		૨૦
ઓ મુજ ભારતમૈયા	દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉય	
	ભાવાનુવાદ:સુન્દરમ્	
૬. પનંગિયાની અવકાશયાત્રા		૨૧
સર્વમ્ ઇતિ આકાશે	ગુણવંત શાહ	

૭. ટૂંકી વાર્તા		૨૬
તાં મને ગોઠતું નથ	ઈવા ડેવ	
શ્રુતિ અને સ્મૃતિ	ચંદ્રકાન્ત બક્ષી	
૮. વાર્તાવિશ્વ		૩૫
અટૂલું મકાન-૨	રામદરશ મિશ્ર (અનુ. શાંતિલાલ મેરાઈ)	
૯. શબ્દચિત્ર		૪૫
સ્નેહનું બળ	મનસુખ સલ્લા	
૧૦. સ્મરણો		૪૯
સનદી સેવાનાં સંભારણાં	લલિત દલાલ	
૧૧. પ્રવાસ		૫૫
દક્ષિણ હિંદમાં એક પ્રવાસ	એમ. જી. પારેખ	
૧૨. હાસ્ય		૫૯
કુદરતી ઉપચાર	જ્યોતીન્દ્ર દવે	
૧૩. ચિંતન		૬૪
પ્રકાશ, વધુ પ્રકાશ	નલિનીકાંત ગુપ્ત	
૧૪. ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો		૬૬
ગામ	મણિલાલ હ. પટેલ	
૧૫. ચારિત્ર્યનિર્માણ		૬૯
દેવમનુષ્યોને ઘડનારી શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિ	જ્યોતિ થાનકી	
૧૬. સંસ્કૃતિ		૭૪
ઉભયાન્વયી નર્મદા	કાકા કાલેલકર	
૧૭. પ્રાર્થના		૭૮
બે વેદઋચાઓ	માધવ પંડિત	
૧૮. મૃત્યુમીમાંસા		૭૯
મરણક્રિયાઓ	ડાં. સુરેશ વકીલ	

૧૯. ગૃહગંગાને તીરે ૮૨
● પ્રેમનો પ્રકાશ — અવંતિકા ગુણવંત
● જાગૃતિના તરંગ — અનિલ જોશી

૨૦. જોયેલું ને જાણેલું ૮૮
● જુસબભાઈનાં માસીબા — માવજી સાવલા
● હું દારૂ નથી પીતો — હબીબ ખાંભાવાલા
● સર્વ સૌંદર્ય ચૈતન્ય થકી જ — રજનીકાંત જોશી

૨૧. સંકલન ૯૨
● કાલે વાલં સમાચરે — રમણલાલ ચી. શાહ
● સામાન્યોના ચક્રવર્તી દાદા ધર્માધિકારી — વિમલા ઠકાર
● આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો — સ્વ. રમણલાલ એન્જિનિયર
● સંસ્કૃત શબ્દો બોલતા હોય છે — વિનોબા ભાવે

૨૨. તંત્રીની વાત — ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૧૦૩
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : સનત શોધન

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૫૦૦

છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

અખંડ આનંદ
સળંગ અંક ૫૯૯] ફાગણ ૨૦૫૫ [માર્ચ ૧૯૯૯

સનાતન ધર્મ-૩

સનાતન ધર્મનું ત્રીજું તત્ત્વ વર્ણાશ્રમ ધર્મ છે.* આશ્રમ સબંધી તો અત્યારે બહુ ચર્ચવા જેવો મતભેદ કોઈનો જ નથી વર્ણ સબંધી કહેવાનું કે હાલની જ્ઞાતિઓ અને પ્રાચીન વર્ણો એ વચ્ચે બહુ ભેદ છે. વર્ણવ્યવસ્થા એ સનાતન ધર્મ સાથે જોડાયેલી છે એ ખરુ, પણ વસ્તુત' વર્ણવ્યવસ્થા એ સમાજશાસ્ત્ર(Sociology)નો પ્રશ્ન છે, ધર્મનો નથી ઋગ્વેદના પુરુષ-સૂક્તમા ચાર વર્ણનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં એ ચાર વર્ણને એક એકથી ભિન્ન માનો જ એમ શ્રુતિ આજ્ઞા કરતી હોય એમ જણાતું નથી ઋગ્વેદસંહિતા આવડો મોટો ગ્રંથ છે છતા આ પુરુષ-સૂક્તામાં જ વર્ણના વિભાગનું પ્રતિપાદન કેમ છે? એટલા માટે કે ચારે વર્ણ એક જ પરમાત્માના વિરાટ દેહનાં અંગભૂત છે એમ ભાવના કરવાનું શ્રુતિ ભગવતી ઉપદેશવા માગે છે આ શ્રુતિનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં પહેલા પ્રકૃતિ થકી જ સમાજમા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર ભેદ પડેલા હતા, એનો અનુવાદ માત્ર કરીને એમાં એકતાની ભાવના કરવાનો શ્રુતિવચન વિધિ કરે છે એમ સમજવાનું છે. જેમ ભગવદ્ગીતામાં 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्' એ વાક્યમાં સ્ત્રીઓ વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમને જુદાં રાખજો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, પણ પરમાત્માને સઘળાં સરખાં હોઈ એના ભજનથી સર્વ પરાગતિને પામે છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે - તે જ રીતે તેમ સર્વ વર્ણને એક કરી નાખો એમ પણ શ્રુતિ કહેતી નથી - એને એક 'Sociological' સમાજશાસ્ત્રના પ્રશ્ન તરીકે બાજુ પર મૂકે છે. વેદમાં જેમ તાર કે વીજળી શોધવા જવુ એ અસ્થાને છે તેમ સમાજશાસ્ત્રની રચના શોધવી એ પણ અસ્થાને છે ધર્મ અન્ય શાસ્ત્રમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વગર માત્ર દષ્ટિ જ આપે છે એ દષ્ટિ તે અભેદની દષ્ટિ અને એ જ દષ્ટિનો પુરુષસૂક્તમાં બોધ છે. હવે ઋષિમુનિઓના સમાજશાસ્ત્રમાં ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા ઉપદેશી છે એ સનાતન ધર્મની સાથે ભળી છે એ ખરુ પણ તે હંમેશા એકને એક રૂપે રહી નથી. તોપણ એમાં જનમંડળના જે ચાર મોટા ભાગ પડ્યા છે, અને તે મૂળ ગુણ કર્મ પ્રમાણે પડેલા છતાં પછીથી જન્મ પ્રમાણે ચલાવ્યા છે, તેમા સમાજના સરક્ષણ અને સંવર્ધનની મોટી કારીગરી સમાયેલી છે એમ લાગે છે વર્ણધર્મની દરેક વ્યક્તિની ઈચ્છાનુસાર પસદગી કરવા દેવાથી પરિણામ એ આવે છે કે આખો દેશ કેટલીક વાર એક જ સૂરે ચઢી જાય

છે; જેમ કે બૌદ્ધ યુગમાં આપણો દેશ વૈરાગ્યરૂપી બ્રાહ્મણત્વને સૂરે ચઢી ગયો હતો; વર્તમાન યુગમાં લગભગ યુરોપ અને અમેરિકા વૈશ્યસૂરે ચઢી ગયા છે. કોઈ પણ પ્રજા કોઈ પણ કાળે એક જ ધૂને ચઢી જાય એ ઠીક નથી. કેવળ દરેક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને ન્યાય વિચારીને જ સમાજ ચાલવા દેવો હોય તો વર્ણવ્યવસ્થા ન જોઈએ; પણ જન સમસ્તના હિતની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવો હોય - હિતની આગળ ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્યનાં તત્ત્વને નમાવવાં હોય તો વર્ણવ્યવસ્થા આવશ્યક છે; પ્રજાને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચારે વર્ણની જરૂર છે. અને તેથી કોઈ કોઈમાં લોપ પામી ન જાય તે માટે વર્ણભેદનો નિયમ રાખવાની આવશ્યકતા છે; પણ તે જનતાના હિત ખાતર, અને દરેક પ્રત્યે સરખો આદર રાખીને. જ્યાં જનતાનું હિત જ સચવાતું ન હોય - જેમ કે હાલની નાતજાતની સ્થિતિમાં - ત્યાં સનાતન ધર્મને નામે ખોટા વર્ણભેદ માટે આગ્રહ રાખવો એ યોગ્ય લાગતું નથી.

સનાતન ધર્મમાં ચોથું તત્ત્વ શ્રાદ્ધનું છે, અને એ ઇષ્ટ છે; પણ પિતૃને આપેલ પિંડ એમને પહોંચે છે કે નહીં એ પ્રશ્ન શ્રદ્ધાના વિષયમાં તાત્ત્વિક નથી. શ્રાદ્ધ જે શ્રદ્ધામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે - પર જીવન છે અને આપણાં વહાલાં સગાંસંબંધીઓ દેખાતાં બંધ થયાં એટલે લુપ્ત થઈ જતાં નથી પણ પર જીવનમાં રહે છે એવી જે શ્રદ્ધામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે - એ શ્રદ્ધા જ એનું ખરું તત્ત્વ છે. બીજું, સનાતન હિંદુ ધર્મનો શ્રાદ્ધવિષયક વિધિ જોઈએ તો જાણશે કે એ આનંદ આનંદથી જ ભરપૂર છે. જીવ મૃત્યુ પામ્યો એટલે કુટુંબથી વિખૂટો પડી ગયો છે કે નષ્ટ થઈ ગયો છે એવી શોકની સમજણ જ એમાં નથી. એ જીવ હંમેશાં પાછળનાંની સાથે, એમની વચમાં વસે છે, કુટુંબના સુખદુ:ખના પ્રસંગોમાં એ ભાગ લે છે અને છતાં એ એક ભૂતપ્રેત તરીકે નહીં પણ દેવ રૂપે - એવી શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધા જંગલી નથી પણ પ્રાચીન કાળમાં રોમન વગેરે ઘણી મહાન પ્રજાઓ એ ધરાવતી હતી એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જાણાય છે.

પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પદાર્થની 'અભિમાની દેવતા' હોય છે એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ કોઈને અજાણ્યો હશે. પ્રકૃતિની મનુષ્યહૃદય ઉપર ગૂઢ અને અવર્ણ્ય અસર છે એ સિદ્ધાંત ઉપર શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશેલી ધાર્મિક કેળવણીનો મોટો ભાગ રચાયેલો છે. આ કારણથી જ શાસ્ત્રોમાં નદી-પર્વત-સમુદ્ર-આદિ સ્થાને તીર્થો સ્થાપ્યાં છે; શરદ, વસંત આદિ ઋતુયજ્ઞની વ્યવસ્થા બાંધી છે અને મનોહર રીતે મનુષ્યને પ્રકૃતિની સાથે નિકટ સંબંધમાં લાવે એવાં વ્રત-પૂજનાદિક કલ્પ્યાં છે. જ્યારથી આ દેશમાં માત્ર બાહ્ય વિધિ રહી ને પ્રકૃતિ સાથે મનુષ્યહૃદયનો જીવંત સંબંધ બંધ થયો ત્યારથી ધાર્મિક અવનતિ શરૂ થઈ.

હજી હજારો હિંદુઓ બદરિકાશ્રમ, નર્મદાતટ, ગોદાવરી, પંચવટી આદિની યાત્રા કરે છે, આશ્વિન માસમાં નવાંકુર રૂપે જગદંબાનું પૂજન કરે છે, નવીન ધાન્ય દેવને ધરાવી પોતે જમે છે, પૂર્ણ ચંદ્રનું લલિત રીતે પૂજન કરે છે, કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ યાત્રાએ જાય છે અને સરિત્સંગમમાં નહાય છે, અને એ જ પ્રમાણે ત્રણે ઋતુમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રકૃતિ દ્વારા પરમાત્માને પામવા યત્ન કરે છે - છતાં એ સર્વ યત્નો નિષ્ફળ જતા લાગે છે. એનું કારણ એટલું જ કે હવે એ જડ વિધિ થઈ રહ્યા છે. આપણા લોકો 'પ્રકૃતિ' એવો પદાર્થ જ ભાગ્યે સમજે છે. એની સમક્ષ મનુષ્યહૃદય ખુલ્લું મૂકી એમાં પ્રકૃતિનો પવિત્ર અનિલ શી રીતે ભરવો એ તેઓ સર્વથા ભૂલી ગયા છે. પ્રાર્થના-સમાજ, બ્રહ્મ-સમાજ, આર્ય-સમાજ આદિ ધાર્મિક

સુધારાની સંસ્થાઓ ખોટે માર્ગે યત્ન કરે છે - મૂર્તિપૂજા ખોટી છે, વ્રત ખોટાં છે, પુરાણો ખોટાં છે, ઇત્યાદિ વિચારોથી આપણો ધાર્મિક ઉદ્ધાર કદી થવાનો નથી. પ્રાચીન ધર્મવ્યવસ્થા બહુ ઉત્તમ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી છે એ વ્યવસ્થા બાંધનાર ઋષિજનોને મનુષ્યની ધાર્મિકતા ખીલવવાના અસંખ્ય માર્ગો અનુભવથી પરિચિત હતા એનો પૂર્ણ લાભ લેવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. બીજી કોઈ પ્રજાના પૂર્વજોએ એમનાં બાલકો માટે આટલી બધી ધર્મસમૃદ્ધિ મૂકી નથી, અને આપણે એ ધર્મસમૃદ્ધિનો લાભ લઈ ન જાણીએ, એને નકામી ગણી ફેંકી દઈએ તો આપણા જેવા કોઈ જ મૂર્ખ નહી. પ્રાચીન સંપ્રદાયપ્રાપ્ત ધર્મવ્યવસ્થા છોડી ન દેતાં, ઉચ્ચ સંસ્કારો પ્રાપ્ત કરી એ વ્યવસ્થાનું પૂર્ણ રહસ્ય સમજવું, અને એ વ્યવસ્થાની જીવંત અસર નીચે આવવું - એ જ આપણા ધાર્મિક ઉદ્ધારનો ખરો માર્ગ લાગે છે

- આનંદશંકર ધ્રુવ

* સનાતન ધર્મના પહેલા અને બીજા તત્ત્વનુ નિરૂપણ જાન્યુઆરી-'૯૯ અને ફેબ્રુઆરી-'૯૯ના અંકમા થયુ છે

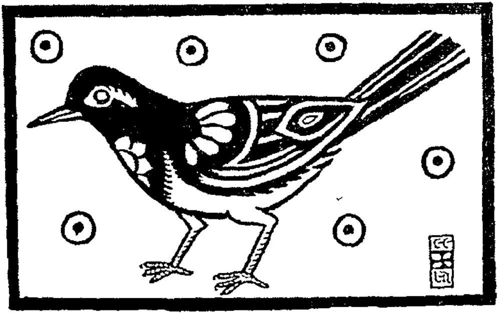

આપણો કવિતાવારસો

આપની યાદી

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની!
માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી- અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની!
જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર;
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની!
તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં;
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની!
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં;
આ દમ-બ-દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની!
આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની!
દેખી બૂરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની?
ધોવા બૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની!
થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંયે આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની!
જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને;
અહેસાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની!
પ્યારું તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર;
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની!
રોઉં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની!
જૂનું-નવું જાણું અને રોઉં હસું તે-તે બધું;
જૂની-નવી ના કોઈ તાજી એક યાદી આપની!
ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી;
જોયું ન-જોયું છો બને જો એક યાદી આપની!
કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની!

(કલાપીનો કેકારવ) -'કલાપી'

ગુજરાતી કાવ્યકુંજમાં કેકા તો કલાપીની જ! તેમાંયે 'આપની યાદી' જેવી ગઝલમાં કલાપીના અંતરાત્માની જે મહેક છે તે તો અપૂર્વ જ. 'આપની યાદી' કલાપીના અક્ષરજીવનનું પરમ આકર્ષક સ્મારક છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યનો ઉપાડ - એનો મત્લાનો શેર જ પ્રભાવક છે. કવિની નજર (આ સામાન્ય જનની નજર તો નથી જ) જ્યાં જ્યાં ઠરે છે ત્યાં ત્યાં એને પરમાત્માનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો ઈશાવાસ્યમ્ ઇદમ્ સર્વમ્ નો જ અનુભવ! જ્યાંથી પરમાત્માનું દર્શન - સ્મરણ પ્રાપ્ત થતું હોય ત્યાં જ ઠરવા જેવું - નજરને ઠેરવવા જેવું કવિને લાગે ને?! કવિ જ્યારે 'ઘટ ઘટમાં સાંઈ રમતા' હોવાનું દર્શન કરે ત્યારે એમના અંતરનો ઉમળકો - આનંદનો ઉછાળ આંખોમાં પ્રગટ ન થાય એમ બને? પરમાત્માનું - સૃષ્ટિના મહાન સર્જકનું રૂપ એના સર્જનમાંથી કવિને પ્રત્યક્ષ રૂપે અનુભવવા મળ્યું છે અને તેનો સત્ત્વોદ્રેક જ કવિની અશ્રુધારામાં મૂર્તરૂપે પ્રગટ થતો કવિ બતાવે છે.

આ પરમાત્માનું દર્શન જ્યાં જ્યાં પ્રેમ છે, જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્ય છે ત્યાં ત્યાં થાય જ. માશૂક - પ્રિયતમા એ જ ઈશ્વર અથવા ઈશ્વર એ જ માશૂક - પ્રિયતમા. અહીં માનુષી પ્રેમ (ઇશ્કે મિજાજી) અને દિવ્ય પ્રેમ (ઇશ્કે હકીકી) એકરૂપ થઈ જાય છે. પ્રિયતમાના ગાલની લાલીમાં જ પ્રિયતમાના આંતરબાહ્ય સૌન્દર્યનો ઉઘાડ પામી શકાય. એ સૌન્દર્યનુંયે સૌન્દર્ય - એ ગાલની લાલીમાંનુંયે લાલીપણું તે જ ખુદાઈ નૂર છે. જ્યાં જ્યાં બગીચા (ચમન) છે, જ્યાં જ્યાં ગુલાબ છે - એ રીતે જ્યાં જ્યાં સૌન્દર્યનું વાતાવરણ છે - હવામાન છે ત્યાં ત્યાં બધે જ પરમાત્માની સાક્ષાત્કૃતિ કરાવે એવા અઢળક સંકેતો છે. કવિ ન્હાનાલાલની 'બ્રહ્માંડ કહે છે કે બ્રહ્મ છે' - એ પંક્તિના મર્મની પ્રતીતિ કરાવે એવી કવિ કલાપીનીયે ભાવાનુભૂતિ છે. આ પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં જ્યાં જ્યાં સ્નેહ ને સૌન્દર્યનું દર્શન થાય છે ત્યાં ત્યાં કવિને પરમાત્માની યાદ આપતી પગલીઓ જોવા મળે છે. પ્રેમની ઉન્નતતા ને કૃતાર્થતા તો માનુષી પ્રેમમાંથી દિવ્ય પ્રેમમાં સંક્રાન્તિ - ઉત્ક્રાન્તિ સાધવામાં રહેલી છે અને એવી સિદ્ધિ અહીં કવિના સૂફી હૃદયને સહજતયા જ લાધેલી પ્રતીત થાય છે.

આ કવિને દરિયાની (અહીં 'દરિયાવ' શબ્દ પણ 'મીઠો' લાગે છે - ખારાશ વગરનો!) મધુર લહેરખીનો સ્પર્શાનુભવ થતાંયે પરમાત્માની 'નાજુક સવારી'ના સૂક્ષ્મ ને સુકુમાર સૌન્દર્ય દર્શનનો અનુભવ થાય છે. જ્યાં પ્રાણતત્ત્વની ગતિ ત્યાં જ પરમાત્માની સં-ગતિ. હવાની લહેરખીમાં અનાદિ-અનંત એવા પરમાત્માની 'નાજુક સવારી'ની ઝાંખી તો કવિની આંખે જ - પરમાત્માદીધી કવિ-પ્રતિભાના પ્રકાશે જ થઈ શકે એવી આધ્યાત્મિક ને આહ્લાદક ઘટના છે. કવિ એ ઘટનાનું સુકુમાર-સુરેખ ચિત્રણ પ્રસ્તુત ગઝલના આ ત્રીજા શેરમાં કરાવે છે તો એના ચોથા શેરમાં એ જ 'નાજુક સવારી'વાળા પરમાત્માની ગેબી કચેરી જેવા આ વિશાળ આકાશનું - વિશ્વદરબારનું ભવ્ય ને ભભકદાર દર્શન કરાવે છે. અણોરણીયાન્ એવો પરમાત્મા મહતો મહીયાન્ પણ છે. એ તો આ જગત્ કચેરી ભરીને બેઠેલો છે. રાત્રે આકાશમાં દેખાતાં તારા-નક્ષત્રો તો એના દરબારખંડને ઝગમગાવનારાં ઝુમ્મરો છે. એ જોતાં જ કવિની દૃષ્ટિને પરમાત્માના પારાવાર પ્રભાવ-પ્રતાપની ઉદાત્ત પ્રતીતિ થાય છે.

જેમ આસપાસનું વિશ્વ તેમ પોતાનું પંડ પણ પરમાત્માની જ સનાતન ઉપસ્થિતિનું સતત પ્રમાણ આપી રહે છે. જે બ્રહ્માંડે છે તે પિંડે છે અને જે પિંડે છે તે બ્રહ્માંડે છે. પોતાનું પિંડ - પંડ જ 'લોહીનો ચરખો' છે - હરઘડી - હરદમ - અવિરત ચાલ્યા જ કરતો! કવિ પરમાત્માની

ચેતનાનો સંચાર પોતાના લોહીમાં તેમ પોતાના શ્વાસમાંયે અનુભવે છે. જ્યારે કોઈ નથી હોતું ત્યારે પરમાત્મા જ કવિની સાથે, કવિની સોડમાં - ગોદમાં હોય છે. પરમાત્માનું અનાહત સંગીત - વિશ્વસંગીત કવિની અંદર ને કવિની આસપાસ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. એ સાંભળવા - માણવા માટે અંત: શ્રુતિ - અંદરનો કાન જોઈએ. કવિ તો પરમાત્માનું જ વાદ્ય - વાજું. પરમાત્મા જે સૂર છેડવા ચાહે છે એ જ કવિમાંથી પ્રગટવાનો. પરમાત્માની સિતારીયે કદાચ કવિ સ્વયમ્ છે. પરમાત્મા જ કવિ થકી એનું મધુમય આનંદ - સંગીત રેલાવે છે. એ સંગીત સર્જનનું છે, સ્નેહનું છે; સૌન્દર્યનું છે, શાંતિનું છે. કવિ સંગીતનો સ્વર પોતાની અંત:શ્રુતિથી આબાદ રીતે પકડે છે. પરમાત્મા હાજરાહજૂર હોવાનો અહેસાસ જ કવિનું આંતરબળ છે, કવિની ધરપત છે. કવિને નષ્ટભ્રષ્ટ કરી દેવા તત્પર એવાં આસુરી તત્ત્વોનો - આંતરબાહ્ય રિપુઓનો તોટો નથી; પણ એની સામે ડરવાપણું છે જ નહીં, કેમ કે પરમાત્માની જ, પ્રિયતમાની ગોદ સમી સુરક્ષાભરી ઓથ કવિને સાંપડેલી છે. અજ્ઞાત દુશ્મનો ખંજરનો વરસાદ વરસાવે તોયે હવે લેશ પણ ગભરાવાપણું નથી; કેમ કે રામનામની - પરમાત્માની સ્મૃતિ-સ્મરણરૂપ ઢાલ સતત એ ખંજરો સામે રહીને કવિને સર્વથા સુરક્ષા અર્પે છે. પરમાત્મા જ પોતાના પ્રેમી - ભક્તને માટે જે કંઈ વેઠવું પડે તે બધું જ વેઠી લે છે. પરમાત્માની આવી શ્રદ્ધા - સબળ ઢાલ છે માટે તો જીવનમાં કવિને પરમાત્માદીધ અભયનું વરદાન અનુભવવા મળે છે. કવિ ખુમારીથી, અલગારીપણાના આવેગથી કહે છે કે પોતે હવે બૂરાઈ કે પાપથીયે ગભરાતા નથી; કેમ કે બૂરાઈને પાપમાંથીયે બચાવી લે - ઉદ્ધારે એવી પરમાત્માની કૃપા-કરુણાની પવિત્ર ગંગા પોતાને હવે પ્રાપ્ત થયેલી છે. જે પરમાત્માના શરણે જાય છે એની જવાબદારી પરમાત્મા જ નિભાવે છે. ભગવદ્‌ગીતામાં તો યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આ બાંયધરી આપેલી જ છે: 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥' (તું બધા ધર્મોની આળપંપાળ છાંડી એક માત્ર મારા શરણે જ આવી જા. હું તને બધાં પાપોમાંથી છુટકારો અપાવીશ; જરાયે ઉદ્વિગ્ન ન થતો.) જે મનુષ્યને પરમાત્માના પ્રેમનો સંપ્રસાદ સાંપડે એને પછી આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ શું કરી શકવાનાં હતાં?

જ્યારે મનુષ્ય સાવ એકલો પડી જાય, એની આસપાસ કોઈ દોસ્તીદાવે ફરકનારુંયે ન હોય ત્યારે જરૂર, જીવવાનોયે થાક લાગે; પરંતુ એવી પરિસ્થિતિમાંયે જો 'રામ-અમલમાં રાતામાતા' રહેવાનો મીરાંના જેવો સંકલ્પ-કીમિયો હાથવગો-હૈયાવગો હોય તો પછી થાકવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. જેમ સિતમ - દુ:ખની ઝાળ અડે તેમ, પછી તો રાજેન્દ્ર શાહના ગુલમોરની માફક પ્રફુલ્લવાનું જ રહે. ('આભ ઝરે ભલે આગ હસી હસી ફૂલ ઝરે ગુલમ્હોર!') કવિ આવા અનુભવમાં પરમાત્માનો પ્રેમની ખુમારીભર્યો, તાજગીભર્યો ભાવસંબંધ જ નિમિત્તભૂત હોવાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શાવે છે. જેનું કોઈ નથી એના પરમાત્મા છે તે પ્રતીતિ જ કવિને જીવવા માટેની મોટી તાકાત આપી રહે છે.

જ્યાં પ્રેમનું - દોસ્તીનું મિલન છે ત્યાં પણ પરમાત્માની રહેમતનો - દયા-કરુણા-કૃપાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે કોઈ મિત્ર બનીને - પ્રેમી બનીને એનો હાથ કવિ તરફ લંબાવે છે ત્યારે એના એ હાથમાં કવિને તો પરમાત્માનો જ હાથ દેખાય છે. જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં પરમાત્મા છે; જ્યાં કરુણા છે ત્યાં પરમાત્માની કૃપા છે. એ રીતે કવિને પ્રેમ ને મૈત્રીના અનુભવમાં પરમાત્માની જ સક્રિયતા પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેઓ તેથી એના પ્રત્યે અસીમ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ અનુભવે છે. કવિ પરમાત્માના સ્નેહમય વરદાને વધુ વિનમ્ર, વધુ શ્રદ્ધાનત અને

છે. જીવનમાં જ્યારે જ્યારે કવિ કોઈ સ્નેહીજનની ચિરવિદાયનો અનુભવ કરે છે ત્યારે પણ તેમને પરમાત્માથી જુદા પડવાનો ભાવ જ રડાવી રહે છે. પ્રેમીથી - પ્રેમથી જુદા પડવું એટલે જ પરમાત્માથી જુદા પડવું. આ 'પ્રેમ ને આંસુનો કવિ' એ શી રીતે બરદાસ્ત કરી શકે? જ્યાં જ્યાં પ્રેમ છે, જ્યાં જ્યાં પ્રેમની અભીપ્સા છે, પ્રેમની પ્રતીક્ષા છે ત્યાં ત્યાં અંતતોગત્વા તો પરમતત્ત્વ માટેની - પરમાત્મા માટેની જ અભીપ્સા ને પ્રતીક્ષા હોય છે. કવિની સાર્થકતા અને ધન્યતા તો પરમાત્માને યાદ કરવામાં, એના માટે થઈને ઝૂરવામાં - રોવામાં છે!

જીવનમાં તો કંઈ કંઈ નવાજૂની અનુભવવા મળવાની; હસવા-રોવાના અનેક પ્રસંગો પડવાના; પણ એવી સમવિષમ અનુભવોવાળી સ્થિતિમાંયે જો પરમાત્માનું સ્નેહસ્મરણ, વિના વિક્ષેપે, ચિત્તમાં કાયમ રહે - તાજું રહે તો ભયો ભયો! જ્ઞાન-ગુમાનનાં ગાંસડાંપોટલાં શા કામનાં છે? શું જોવા મળ્યું અને શું નહીં - એના હિસાબો - એનાં લેખાંજોખાંયે શા કામનાં છે? કામધેનુ જેવું કામનું હોય તો છે પરમાત્માનું સ્મરણ માત્ર! ચિત્તમાં અહર્નિશ પરમાત્માની પ્રત્યક્ષ હાજરીનો અહેસાસ સ્મરણ દ્વારાયે થતો રહે તો આ કવિને પછી દુનિયાદારીની જળજંજાળની - આળ-પંપાળની કોઈ ફિકરચિંતા નથી. ખુદાઈ પ્રેમમાં મસ્ત કવિ પછી કિસ્મતનીયે પરવા કરતા નથી. પરમાત્માના પ્રેમમાં મસ્ત કવિને જીવનના કંટકમય કઠોર માર્ગે ભુલાવામાં પડવાનું, ઠોકરો ખાવાનું થાય તો એનીયે ચિંતા નથી. એમના ચિત્તમાં તો પરમાત્માનું સ્નેહસ્મરણ જ સદાને માટે જીવંત - તાજું રહે તો એ પૂરતું છે. દુનિયામાંનો એક પણ પદાર્થ, એક પણ ખ્યાલ એવો નથી જે છેવટે પરમાત્માનું સ્મરણ કરાવતો ન હોય. આ સમગ્ર વિશ્વસર્જન એના સર્જનહારની જ યાદી આપતું રહે છે. એ પરમાત્માની યાદ લઈને જીવવામાં જ મનુષ્યના સ્નેહજીવનની અધ્યાત્મજીવનની સાર્થકતા છે. આ કાવ્ય એ સાર્થકતાનો અનુભવ-સંકેત આપતું કાવ્ય છે.

આમ આ કાવ્ય કલાપીની પ્રેમશ્રદ્ધા ને પરમાત્મશ્રદ્ધાના અનુપમ રણકારથી આપણા હૃદયને સભર કરી દે છે. અહીં ભાષાબાજી કે બેતબાજીનો કેર કે ભાર નથી. અહીં તો છે પરમાત્મા પ્રત્યેના શ્રદ્ધાપૂત પ્રેમની નિર્મળ-મધુર સેર-સરવાણી. પરમાત્માની યાદીના ધ્રુવ ભાવને શેરે શેરે ઘૂંટીને ઘનીભૂત કરતી આ 'આપની' રદીફવાળી મુસલ્સલ ગઝલ મુસ્તફઈલુન્ અર્કાનવાળા રજઝ છંદમાં રચાઈ છે. કવિએ અહીં ગઝલનું કાફિયા-રદીફવાળું માળખું ચુસ્તીથી જાળવ્યું નથી; આમ છતાં અહીં ગઝલના મિજાજનો - ગઝલિયતનો સંતર્પક અનુભવ થાય છે. કવિએ અહીં પરમાત્માનાં રમ્ય-ભવ્ય રૂપોને જે રીતે શેરોમાં પ્રત્યક્ષ ભાવે રજૂ કર્યાં છે તે રમાકર્ષક છે. એમાંયે ગઝલના પૂર્વાર્ધમાં કવિ ઇંદ્રિયસંવેદ્યતા સવિશેષ દાખવે છે. ઉત્તરોત્તર તેઓ સંવેદનમાંથી ચિંતન પ્રતિની ગતિ દાખવતા હોય એવું પણ લાગે. આ કૃતિના આરંભમાં જે ભાવસઘનતા ને પ્રત્યક્ષતા છે તે ક્રમશ: દર્શન-ચિંતન પ્રતિનો ઝોક દાખવતી, વૈયક્તિકતામાંથી આધ્યાત્મિકતામાં પરિણમન સાધતી વિરમે છે. આત્મસભરતાની આહ્‌લાદકતા અને પરમાત્મપરાયણતાની પ્રસન્નતા અહીં એકરૂપ થતી પ્રશમમાં પરિણમતી અનુભવાય છે. ગઝલની આબોહવાને પોષતી - જમાવતી પદબાનીમાં અધ્યાત્મ સંવેદનાને કાવ્યાત્મક દર્શનની ભૂમિકાએ સફળ રીતે અભિવ્યક્ત કરી શકતી આ ગઝલ ગુજરાતી ગઝલપરંપરાની એક અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ છે એમ કહેવું જોઈએ.

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૧. હરિનાં દર્શન

મારાં નયણાંની આળસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી;
એક મટકું ન માંડ્યું રે, ન ઠરિયાં ઝાંખી કરી.
શોક-મોહના અગ્નિ રે તપે, તેમાં તપ્ત થયાં;
નથી દેવનાં દર્શન રે કીધાં, તેમાં રક્ત રહ્યાં.
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સૃજનમાં સભર ભર્યા;
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમાંહી ભળ્યા.
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મને છાઈ રહે;
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુજ ઉરમાં વહે.
જરા ઊઘડે આંખડલી રે, તો સન્મુખ તેહ તદા;
બ્રહ્મ બ્રહ્માંડ અળગાં રે, ઘડીયે ન થાય કદા.
પણ પૃથ્વીનાં પડળો રે, શી ગમ તેને ચેતનની?
જીવે સો વર્ષ ઘુવડ રે, ન ગમ તોયે કંઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરીખા રે, નજરમાં ન માય કદી;
જીભ થાકીને વિરમે રે, 'વિરાટ વિરાટ' વદી.
પેલાં દિવ્ય લોચનિયાં રે, પ્રભુ! ક્યારે ઊઘડશે?
આવાં ઘોર અંધારાં રે, પ્રભુ! ક્યારે ઊતરશે?
નાથ, એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડ પડદા;
નેનાં! નીરખો ઊંડું રે, હરિવર દરસે સદા.
આંખ આળસ છાંડો રે, ઠરો એક ઝાંખી કરી;
એક મટકું તો માંડો રે, હૃદય ભરી નીરખો હરિ.

(પ્રેમભક્તિ ભજનાવલિ) - ન્હાનાલાલ

નૈં નૈં નૈં

દેખાતું નૈં તેથી નૈં,
એ વાત ના સૈ, ના સૈ, મારા ભૈ!
દેખાતું નૈં તેથી૦

દેખી દેખીને તું દેખે શું કેટલું,
દેખ્યું તે સમજે શું કૈ?
મરકટના હાથમાં મોતીડું આવ્યુ એને,
કિંમત ના એની જૈં. દેખાતું નૈં તેથી૦

રણની રેતીએ નથી દરિયો દીઠેલ, નથી
દીઠો સૂરજ કદી ઘૂડ,
દરિયો સૂરજ તેથી ગપ્પાં ગણે તેને
ગણવા તે ઘૂડ ગળાબૂડ. દેખાતું નૈં તેથી૦
સૂરજ તપે ત્યારે તારા બુઝાય અને
તારા તગે ત્યાં નહિ સૂર,
સમજું તે સાચું ને બાકી બધું કાચું,
એ તો પીપેલની વાત ચકચૂર. દેખાતું નૈં તેથી૦
આંજણ પહેલાંની અને આંજણ પછીની આંખ,
દેખ્યા દેખ્યામાં બહુ ફેર,
આંજણ મારું જો તને ખપતું અજાણ્યા જણ,
તારાં ઉતારું સહુ ઝેર. દેખાતું નૈં તેથી૦
(વરદા) — સુન્દરમ્

સપૂત

"આવવું ન આશ્રમે - મળે નહીં સ્વતંત્રતા!
જંપવું નથી લગીર - જો નહીં સ્વતંત્રતા!
સ્નેહ, સૌખ્ય સૌ હરામ - ના મળે સ્વતંત્રતા!
જીવવું મર્યા સમાન - ના યદિ સ્વતંત્રતા!
પુત્ર-દાર!
જન્મમૃત્યુના જુહાર!
જંપવું ન, જાલિમોય જંપશે ન, સૌ ખુવાર!
મૃત્યુ કે સ્વતંત્રતા: લખી ન આ લલાટ હાર!"
આકરા પુકારી કોલ, વીરલા રણે ચડ્યા!
ખેતરો ખૂંદ્યાં અને ભમ્યા અનેક ગામડાં!
મહી વટ્યા, ઝૂલ્યા સપૂત માત-અંક-નર્મદા!
ઝૂંપડે જઈ વસ્યા, પ્રજાઅવાજ પામવા!
મોખરે ધપે હસી હસી જવાન ડોસલો!
સર્વ સાથ - કોઈ ના - બધું સમાન: એકલો!
રાષ્ટ્રદેવ! રાષ્ટ્રપ્રાણની પીછે સહુ ધસ્યા!
એક એ અનંતમાંથી સિંધુ સાત ઊમટ્યા!
પગો પરે!
સુવર્ણ માટીમાં મઢે!
અસંખ્ય ઊમટી પ્રજા પુનિત પાદમાં પડે!
જન્મના ગુલામને સ્વતંત્ર જન્મ સાંપડે!
જીવશે ન - જીવવા દઈ સપૂત - જાલિમો!
મારશેય, મુક્તિમ્હેલ તો ચણાય રાખનો!
(કોડિયાં) -કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

યજ્ઞો નેત્રવિહિન કાજ કરતાં, દષ્ટિપુનર્લબ્ધતા-
- અર્પે સેવક રુગ્ણને : જીવનની આશા નવી સ્વાસ્થ્યમાં.
આશિષો વરસે નવા રતનથી - પીયૂષધારા સમી!
- સેવાના વડલા-પરે : વિકસતી આમૂલ શાખા બધી.

સન્માનો બહુમાન શાં સુજનને, હોયે સ્વયં 'માન' હા!
સંસ્થા શાશ્વત આ હવે શિશુતણી - તું સ્નાન કે માન ના!

- પ્રિયવદન નૌ. પાઠક

આધી ઘડી

થોભ તું આધી ઘડી
ખોલ ધીમે આંખડી
ક્યાંક ફૂટે પાંદડી
આંગણામાં ગુલછડી
મ્હેંક માટીની મળી
ક્યાંક વરસે છે ઝડી
દૂર ઝબકે છે આગિયા
રાત સન્નાટે જડી
આ સરોવર આંખનું
સ્વપ્ન એમાં નાવડી
જીવજી ઝોલે ચડ્યા
ને વિસારી જાતડી
લોક બહેરું બોબડું
શી કરું હું વાતડી
શબ્દના આ ખેલમાં
સદ્ય સુરતા સાંપડી
શ્વાસમાં સંગોપી એ
જે મળી આધી ઘડી

- રમણીક સોમેશ્વર

સજણ, આટલું બધું દઃખ?

આટલું બધું ના દઃખ દે રે સજણ
મને આટલું બધું ના દઃખ દે રે,
આપવું જો હોય સુખ, ચપટી પણ આપ
મારા આટલા નિસાસા ન લે રે,
સજણ! મને આટલું બધું ના દઃખ દે રે. . .
માગી માગીને મેં તો ખોબો માગ્યો ને
તેં તો આપી દીધો છે એક દરિયો,
દરિયાના સુખમાં ગૂંગળાતી જાઉં
મારે જોઈએ છે એક મારો સાઁવરિયો. . .
જનમોજનમની ઝંખના બુઝાવ,
મારે માંગવું નથી રે બીજા ફેરે, સજણ!
મને આટલું બધું ના દઃખ દે રે. . .
સપનાનું સુખ તો ઝાકળનું સુખ એને
સૂરજ અડકે ને ઊડી જાય,
મારે જોઈએ છે તારા હોવાનું સુખ
મારે જો'તું નથી રે બીજું કાંઈ!
મીરાંની જેમ આ તો ભવભવની આરદા,
કે કાંઠે કરતાલું ખનકે રે, સજણ!
મને આટલું બધું ના દઃખ દે રે. . .

- યોગેશ પંડ્યા

સખી

આજે હવાએ હાથવગી ક્ષણ મ્હારી ઝૂંટી લીધી
આંગળીએ પકડી ઉડાડી શાતા લૂંટી લીધી.

વાંકવળાંકે મને. ધકેલી જાતે રહી મલકતી
મોટા મારગ મૂકી મેં તો કેડી ચૂંટી લીધી

ડગલે ને પગલે હારે આવી તો ચાલે સીધી
ના-મનની આવી ધક્કેથી મુજને ઢોળી દીધી

ઘડીકમાં વાંહેથી આવી વળગે ફરે કુદરડી
વા-વંટોળે ભીંમી ક્યાંથી ક્યાં ફંગોળી દીધી!

સરું તરું ખેંચાઉં ઊતરું ઊંડે ખળખળ વહુ
વગડા વચ્ચે પડતી મેલી મને ઝંખવી દીધી.

- મનસુખ લશ્કરી

ખોળી રહ્યો છું હું

(ગઝલ)

સંબંધના સમુદ્રને ડહોળી રહ્યો છુ હું
નિર્મળ હૃદયના પ્રેમને ખોળી રહ્યો છુ હુ

મારી કશી દખલ નથી, દિલનો વિવેક છે,
જેના ઉપર પસંદગી ઢોળી રહ્યો છું હું

નીખરીશ એવો નિરખીને સૌ દંગ થઈ જશે,
આંસુના જળમાં ખુદને ઝબોળી રહ્યો છું હું

તાસીર એની કે'શે એ અમૃત કે ઝેર છે,
જાણું છુ એટલુ કશુ ઘોળી રહ્યો છું હું

હું કંઈ અમસ્તો જેતો નથી એની આંખમાં,
વરસોની ઓળખાણને ખોળી રહ્યો છુ હું

આ સ્વપ્નવત્ જીવનમાં કશુ બીજું ના થયુ,
બાળકની જેમ આંખને ચોળી રહ્યો છુ હું

- 'રાઝ' નવસારવી

સફળ થયા રે ફેરા. . .

(ગાન)

સાત ભવોની રઝળપાટમા સફળ થયા રે ફેરા,
આ ફેરે તો મળ્યા અમોને નાજુક-નમણા ચ્હેરા!

હસતા-ગમતા ગાલ ગુલાબી
ભરચક આંખ ઉલાળા,
વાદળ ઘેર્યાં વ્હાલ ઝર્યાં ને
મળ્યાં સ્મિત મર્માળા,
હૈયે ઊભટ્યા હરખ હિલાળા, નેણે નેહ અનેરા!
મનગમતા માણસની સંગે રંગ ઘૂંટતા ઘેરા

ઓળઘોળ આ કર્યું આયખું
જાણે ફાગણ તરસ્યા,
શ્રાવણની મધરાતે તે દી'
અનરાધારે વરસ્યા!
પવન પાતળો ફોરમ ભીનો - ફૂલના ચોકી પ્હેરા,
મધુમાખ્ખીએ ઘેન ઘૂંટતાં અઠંગ નાખ્યા ડેરા!

- દેવેન્દ્ર દવે

ગુજરાતી સભા

માતૃભૂમિ-વંદના

ઓ મુજ ભારતમૈયા

ઓ મુજ ભારત મૈયા!
કોણ કહે તુજને રે દીન?
કોણ કહે તું પામર હીન?
ઓ મુજ ભારત મૈયા!

અહીં માનવે પ્રથમ ઉઘાડ્યું ચક્ષુ ધરાના તલ પર,
અહીં વીર્ય સૌ પ્રગટ્યું, આવ્યું અખિલ પૂર્વ તુજ ઉંબર;
ઓ જગજનની, તેં માનવને આપ્યા ઋષિના મંત્રો,
જ્ઞાન દીધ, સૌ કલા, ભક્તિને દીધ શક્તિનાં તંત્રો.
મહા જનેતા કર્મ જ્ઞાનની.
મહા વિધાત્રી ધર્મ ધ્યાનની.
કોણ કહે તુજને રે દીન?
કોણ કહે તું પામર હીન?
ઓ મુજ ભારત મૈયા!

અહીં પ્રભુએ જગકર્ણેને ગીતા સ્વયં સુણાવી,
અહીં પરમ બુદ્ધે સરિતા શી પ્રેમજલોને વહાવી;
અહીં ગયા શંકર ઉદ્‌બોધી ''અહં બ્રહ્મ''ની વાણી,
અહીં ગયા ગૌરાંગ, ભક્તિની પ્રગટી શી સરવાણી. મહા જનેતા.

અહો જનેતા ઋત સત્યોની, ભક્તિ શક્તિની દાતા,
આજ એ જ તુજ અખંડ ગૌરવ, ઉજ્જ્વળ એ તુજ ગાથા;
એ ગૌરવ શિર આજ ધરી, તુજ ધરી શક્તિનું બખતર,
નિત્ય જગતમાં ભમશું માતા મન-તન લૈ બળવત્તર. મહા જનેતા.

ભલે ભૂત એ ક્ષણ લોપાતો, ભલે છવાતાં વાદળ,
તુજ સંતાન અમે બલવંતા, રચશું દુર્ગો અવિચળ;
ભલે પ્રલયના પવન ફૂંકાતા, ડોલે સૌ જગશાસન,
તવ પરમોત્તમ તેજ મઢેલાં સદા અકંપિત આસન. મહા જનેતા.

તવ પાવકની પરમ જ્વાલામાં અંતર કરી મમ પાવન,
અમો રચીશું નવી સૃષ્ટિ કો નૂતન જગ ઉદ્‌ભાવન;
તવ તૃણ તૃણ પર જો વરસી રહી પ્રભુની કરુણાવૃષ્ટિ,
કોણ મહા તુજ મંદિર પર મા! ઢાળે કલુષિત દૃષ્ટિ! મહા જનેતા.

(દ્વિજેન્દ્રલાલ રૉયના બંગાલી ગીતનો શ્રી સુંદરમ્‌નો ભાવાનુવાદ)

પતંગિયાની અવકાશયાત્રા

સર્વમ્ ઈતિ આકાશે

- ગુણવંત શાહ

ભૃગુ ઋષિના જે મંત્રનો આપણે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ગયા તેમાં ઋષિની સૂક્ષ્મનિષ્ઠા આકાશનિષ્ઠા બનીને પ્રગટ થતી જણાય છે. આ લેખમાળાનું શીર્ષક 'પતંગિયાની અવકાશયાત્રા' છે.

ભૃગુ ઋષિના જીવનયોગમાં અન્નબ્રહ્મથી તે આનંદબ્રહ્મની સાધનાનો મહિમા છે. પતંગિયું પુષ્પ પર બેસે અને મધુરસ પામે એ એની અમૃતાનુભૂતિ છે. એ પુષ્પ છોડીને આકાશમાં કે અવકાશમાં વિહાર કરે એ એની આનંદાનુભૂતિ છે. કોઈ પતંગિયું લાંબો સમય પુષ્પ પર બેસી રહેતું નથી. અમૃત અને આનંદનો રસયોગ એટલે શું તે સમજવા માટે પતંગિયાને પ્રાર્થનામય ચિત્તે નીરખવાનું રાખવું જોઈએ.

મંત્રમાં ઋષિએ બે પ્રકારની ઉપાસનાઓ ગણાવી. વાણી, પ્રાણાયામ, હાથ દ્વારા થતું કર્મ, પગની ગતિ, ગુદા દ્વારા થતું મળવિસર્જન — આ બધી ક્રિયાઓને ઋષિએ માનવીય ઉપાસના (માનુષી: સમાજ્ઞા:) તરીકે ઓળખાવી છે. વરસાદ દ્વારા થતી તૃપ્તિ, વિદ્યુત દ્વારા મળતી ઊર્જા, પશુધન દ્વારા મળતી યશસમૃદ્ધિ, નક્ષત્રોમાં રહેલી જ્યોતિ અને સેક્સ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી અમૃતાનુભૂતિ તથા આનંદાનુભૂતિ — આ બધી બાબતોને ઋષિએ દિવ્ય ઉપાસનાઓ તરીકે ઓળખાવી છે. જીવનનાં બધાં પાસાંઓને આવરી લેનારું આવું ચિંતન એક જ મંત્રમાં પ્રગટ કર્યા પછી ઋષિ મંત્રના છેલ્લા ચરણમાં કહે છે : 'સર્વમ્ ઈતિ આકાશે.' બધી સમજણ, બધી ઉપાસના અને બધું જ આખરે તો આકાશને આધારે રહેલું છે. આ આકાશ પરમેશ્વરનું નિરંજન નિરાકાર અને નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે આમ ઋષિની અમૃતનિષ્ઠા અને આનંદનિષ્ઠા અંતે તો આકાશનિષ્ઠામાં વિલીન થતી જણાય છે ઋષિની સૂક્ષ્મનિષ્ઠા આવી કાવ્યમય છે એમનો જીવનયોગ પણ રસયોગ બનીને સાર્થક થતો દીસે છે

આકાશનિષ્ઠા એટલે શું? એનો ખરો સંબંધ માણસને પ્રાપ્ત થતી અહંકારશૂન્યતા સાથે હોવો જોઈએ. અહંકાર સંપૂર્ણપણે છૂટતો નથી જ્યાં સુધી દેહ છે, ત્યા સુધી દેહાભિમાન રહેવાનું જ. એ ભલે રહેતું. અહંકાર વજનદાર હોય છે. હળવા થયા વગર ઉડ્ડયન ન જામે. પતંગિયું હળવું જ નહીં, હળવુંફૂલ હોય છે. એની અવકાશયાત્રા આનંદયાત્રા બની રહે છે તેનું રહસ્ય હળવાશમા રહેલું છે. આપણે છેક અહંકારશૂન્ય નથી થઈ શકતાં, પરંતુ હળવાં થઈએ તોય ઘણું. હળવાશ મળે તો આવી પ્રાર્થના ઊગે એમ બને:

મારા અહંકારના ચૂરેચૂરા થઈ જાય
ત્યારે
હું તારી ખૂબ જ સમીપ હોઉં છું
નદીમાં જ્યારે પૂર આવે
ત્યારે ઓવારો ડૂબી જાય છે
અને ક્યારેક તણાઈ પણ જાય છ
લોકો કહે છે: અહીં એક ઓવારો હતા
એમને ભાગ્યે જ ખબર હોય છે
કે પાણીમાં વહી જવું એ તો ઓવારાનો
વાસનામોક્ષ હતો.
ઓવારો નદીની સમીપ હતો, સાવ જ સમીપ
હતો.

હે પરમેશ્વર!
હું તારી સમીપ હોઉં તે પૂરતું નથી.
મને નિ:શેષ વિલીનીકરણથી ઓછું કશુંયે ન ખપે.
સર્વમ્ ઇતિ આકાશે!

જે માણસ કદી પણ મિજાજ નથી ગુમાવતો, તેની મને દયા આવે છે. એ બિચારા પાસે ગુમાવવા યોગ્ય કશુંયે નથી. જે માણસ કદી પણ ભૂલ નથી કરતો, એને ભયંકર માણસ જાણવો. એ માણસ તમારી કોઈ પણ ભૂલ સહન ન કરે એટલો નિષ્ઠુર જરૂર હોવાનો. જે માણસનું સ્મિત ગણતરીપૂર્વકનું હોય, તેની પીડા અગણિત હોવાની. જે માણસ અન્યાય સામે પણ અવાજ ન ઉઠાવે એટલો બધો નમ્ર હોય તેનાથી ચેતતા રહેવું. નમ્રતાનું અભિમાન ઓછું ભયંકર નથી હોતું. આવા માણસની પત્નીને સમર્થ પુરુષ પ્રત્યે ભારે આકર્ષણ રહેતું હોય છે. અહંકાર ભલે ઓગળે, પરંતુ સામર્થ્ય જળવાવું જોઈએ. આપણું 'હોવું' (Being) આખરે 'પરમ હોવું'(સુપ્રીમ બીઈંગ)નું જ સ્વરૂપ છે. સૂર્યનું કિરણ ગમે તેટલું દૂર સુધી જાય તોય એ કદી સૂર્યથી વિખૂટું પડતું નથી. દૂર સુધી ગયેલા કિરણને આટલું સ્મરણ રહે તોય એનો અહંકાર મટી જાય. આપણે તો રામજીના બાણ જેવાં છીએ. આપણી ગતિ આખરે એની ઇચ્છાપૂર્તિ છે. આ થઈ અહંકારશૂન્યતાથી શોભતી આકાશનિષ્ઠા. શંકરાચાર્ય કહે છે: 'બુદ્ધેઃ ફલં અનાગ્રહઃ', અર્થાત્ બુદ્ધિ વિકાસ પામે તેમ તેમ આગ્રહ ખરી પડે. આગ્રહમાં અહંકાર રહેલો હોય છે. અનાગ્રહ એટલે અહંકાર પીગળવા માંડ્યો છે, એ વાતની સાબિતી.

પૃથ્વીતત્ત્વ રોકડું છે. આકાશતત્ત્વ 'રોકડું નથી' એ અર્થમાં 'ઉધાર' છે. ભૃગુ ઋષિનું જીવનદર્શન પૃથ્વીનિષ્ઠાની ઉપેક્ષા કર્યા વગર આકાશનિષ્ઠ થવાની કળા શીખવનારું છે. સ્થૂળની ઓથે રહેલું સૂક્ષ્મ પેખવા અને પામવા માટે દર્શન જોઈએ. ઋષિએ વારંવાર આપણને સમજાવ્યું છે કે સ્થૂળની અવગણના કર્યા વગર સૂક્ષ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. કેરીમાં 'વિટામિન-એ' રહેલું છે. થોડીક છૂટ લઈને કહી શકાય કે 'વિટામિન-એ' કેરીનો આત્મા છે. સૂક્ષ્મ અતિ મૂલ્યવાન છે, પરંતુ સ્થૂળ ઉપેક્ષણીય નથી. આત્મભાવ સૂક્ષ્મ છે, પરંતુ દેહભાવ ઉપેક્ષણીય નથી. ધ્યાન થતું રહે તોય શારીરિક વ્યાયામની ઉપેક્ષા ન થવી જોઈએ. કોઈ પણ કર્મ ગમે તેટલું સ્થૂળ હોય તોય એ કર્મમાં આપણે જ્યારે ઓતપ્રોત થઈએ છીએ ત્યારે એ સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત કરે છે. આવું કર્મ ઉપાસના (સમાજ્ઞા) બનીને સાર્થક થાય છે. ઉપાસનાગ્રસ્ત જીવનમાં પ્રાપ્ત થતો સૂક્ષ્મયોગ એ જ આપણી આકાશનિષ્ઠા.

'બ્રહ્મ સત્યં' કોઈ ઋષિ કે આચાર્યની અનુભૂતિ બને, પછી એ ભલે જગતને મિથ્યા કહે. જેને 'બ્રહ્મ સત્યં'નો સાક્ષાત્કાર થાય તે જ બ્રહ્મચારી ગણાય. આવો બ્રહ્મચારી સેક્સ માણે તોય બ્રહ્મચારી અને એનાથી દૂર રહે તોય બ્રહ્મચારી. બ્રહ્મચર્ય એક ઉડ્ડયન છે, અવકાશયાત્રા છે. બ્રહ્મચર્યમાં અવકાશયાત્રાની વજનરહિતતા (weightless-ness) છે અને વળી આનંદયાત્રાનો રોમાંચ પણ છે. આપણે તો એ સ્થિતિની કલ્પના જ કરવી રહી.

વાત એમ છે કે વિશેષભાવમાંથી નિર્વિશેષભાવ જન્મે ત્યારે અહંકાર ખરી પડે છે. આવું બને ત્યારે દુનિયાના બધા નિયમો ખરી પડે, બધાં મૂલ્યો પણ ખરી પડે. અહંકાર વધે એવી પ્રવૃત્તિ એ પાપ અને અહંકાર ખરી પડે એવી પ્રવૃત્તિ એ જ પુણ્ય. ક્યારેક માણસ મિથ્યા બાબતોમાં રાચતો હોય છે. મારા એક મિત્રે રૂ. ૧૦ના ભાવે શૅર ખરીદ્યા. એનો ભાવ રૂપિયા ૫૦૦ થઈ ગયો ત્યારે એણે શૅર વેચી દીધા. શૅર

વેચી દીધા પછી એના ભાવ ૧૦૦૦ થઈ ગયા. મિત્ર વારંવાર બોલતો રહ્યો કે દરેક શૅર પર એણે રૂપિયા ૫૦૦ ગુમાવ્યા. જો કદાચ ૫૦૦ રૂપિયામાં શૅર વેચી દીધા પછી એ શૅરના ભાવ ઘટીને રૂપિયા ૧૦૦ થઈ જાત તો એણે કહ્યું હોત: દરેક શૅર પર રૂપિયા ૪૦૦ વધારે મળ્યા. શૅર વેચી દીધા પછીથી શૅરના ભાવમાં થયેલો વધારો કે ઘટાડો માણસ માટે 'મિથ્યા' છે. આવી મિથ્યા બાબતોમાં ઊર્જા વેડફાય તેના મૂળમાં અહંકાર છે. શૅર વેચી દીધા પછી એ બાબતથી વેગળા થવું એમાં જ ડહાપણ છે. જીવન સત્કલાનો દરજ્જો પામે એવી રીતે જીવવા મથનારે આવું ડહાપણ પામવું પડે. કોઈ કલાકાર, પોતાની કલાકૃતિને આખરી ઓપ (finishing touch) આપે એ રીતે ઋષિ મંત્રને અંતે કહે છે: સર્વમ્ ઈતિ આકાશે.

મહેમાન આવે ત્યારે થાળીમાં વાનગીઓ પીરસાય છે. ક્યારેક કોઈને ત્યાં પક્વાન પીરસાય તો કોઈને ત્યાં ખીચડી, કઢી અને કચુંબર પીરસાય છે. વાનગીનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. જીવવું હોય તો ખાવું જોઈએ અને ખાવાની પ્રક્રિયા ઉપાસના બને તો જ અન્નને બ્રહ્મનો દરજ્જો મળે. થાળીમાં પડેલા અન્નબ્રહ્મને ઉપાસ્યા પછી પણ યાદ રાખવું પડે કે થાળી પરના અવકાશમાં અટવાતી એક બાબત પામવા જેવી છે;. એ છે, યજમાનનો ઉમળકો. થાળીમાં સાક્ષાત્ અન્નબ્રહ્મ અને થાળીના અવકાશમાં ઉમળકો, ઉમળકાબ્રહ્મ એ જ આનંદબ્રહ્મ.!

ઉપસંહાર

એક રાજાને થયું કે ગુપ્તવેશે જેલમાં જઈ કેદીઓને મળું અને એમની વાતો સાંભળું. મનમાં ઊઠેલા તુક્કાનો અમલ કરવાની સગવડ રાજાઓને વિશેષ હોય છે. લોકો માને તેના કરતાં તેઓ વધારે નવરા પણ હોય છે. રાજાએ કેદીનો ગણવેશ ધારણ કર્યો અને કલાકો સુધી કેદીઓ સાથે રહ્યો.

રાજ્યની કેદમાં પૂરા ત્રણસો કેદીઓ હતા કોઈએ ખૂન કરેલું, કોઈએ ચોરી કરેલી કે કોઈએ બળાત્કાર કરેલો. રાજા એક પછી .એક કેદીને વ્યક્તિગત રીતે મળતો ગયો. કેદીઓની વાતનો સૂર એ હતો કે પોતે લગભગ દોષિત ન હોવા છતાં સજા થઈ છે. કેટલાક કેદીઓએ રાજાને એમ પણ જણાવ્યું કે દોષના પ્રમાણમાં ઘણી આકરી સજા એમને થઈ છે.

છેવટે એક કેદી બાકી રહ્યો. એ બધા કેદીઓથી દૂર એકલો બેઠો હતો. વધી ગયેલી દાઢીવાળા એ કેદીના ચહેરા પર અનોખી સ્વસ્થતા હતી. એ પ્રસન્ન હતો. રાજા એની પાસે ગયો અને વાતો કરવા લાગ્યો. રાજાને મનમાં એવો ભાવ જાગ્યો કે એ કેદી બીજા કેદીઓથી જુદો પડી આવે છે. વાતચીત દરમિયાન એ કેદીએ રાજાને કહ્યું: 'મેં ચોરી કરી. ચોરીનો ગુનો છુપાવવા મારે ખૂન કરવું પડ્યું. મારી ચોરી પકડાઈ ગઈ, પરંતુ ખૂનનો ગુનો સાબિત ન થયો. મને તો, થવી જોઈએ તેના કરતાં ઘણી ઓછી સજા થઈ છે.' રાજાએ એ કેદીને દરબારમાં બોલાવ્યો અને તત્કાળ મુક્ત કર્યો. આપણે જો એ કેદી જેવી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ તો કદાચ સંસારમા રહીને પણ આનંદ માણી શકીએ.

આ મંત્રમાં ઋષિ આપણને ભર્યું ભર્યું જીવન જીવવાની કળા બતાવે છે. મળવિસર્જન-(વિમુક્તિ:)ની ક્રિયા પણ ઉપાસનાના ભાવથી કરવાની વાત તો ઋષિ જ કરી શકે. એ જ રીતે પ્રકૃતિમાં બનતી ઘટનાઓમાં ઈશ્વરભાવનું આરોપણ કરવાનું ઋષિ કહે છે. વરસાદ તૃપ્ત કરનારો છે અને એ ધરતીને તરબોળ કરે તેમાં પણ પરમ,ચેતનાના અણસારા નીરખવા રહ્યા. આમ પ્રત્યેક કર્મને અને ઘટનાને, લીલાભાવે

નીરખવાની છે. કોઈ કર્મ નાનું કે ઓછું અગત્યનું નથી. આ થઈ ઉપાસનાવૃત્તિ અથવા ઉપનિષદવૃત્તિ. મહાત્મા ગાંધીના જીવનમાં આપણને કર્મ સાથે જોડાયેલી ઉપાસના જોવા મળે છે. દુનિયામાં એક જ બાબત એવી છે, જે ખાનગીમાં થાય તો જ શોભે. એ છે, જીવનસાધના. જીવનના હાઈ-વે પર આપણે સૌ ગતિ કરી રહ્યાં છીએ. હાઈ-વે પર આપણે માત્ર અકસ્માતથી બચીએ એટલું જ પૂરતું નથી; આપણે ધાર્યું અંતર પણ કાપવું રહ્યું. સાધના એટલે ધ્યેયપ્રાપ્તિની દિશામાં થતી ગતિ.

હું પંડિત નથી, પથિક છું. હું સાહિત્યકાર નથી, જીવનકાર છું. મારા હૃદયમાં પ્રેમની તરસ છે અને આનંદની શોધ છે. માણસ તરીકેની એક પણ મર્યાદા જેનામાં ન હોય એવા કોઈ મહાત્મામાં મને રસ નથી. દિવસના ઘણા કલાકો દરમિયાન હું પ્રકૃતિનો સથવારો માણું છું. પવનમય હોવું એટલે હળવા હોવું. વૃક્ષમય હોવું એટલે ધ્યાનમય હોવું. સૂર્યમય હોવું એટલે તડકામય હોવું. આકાશમય હોવું એટલે આનંદમય હોવું અને આનંદમય હોવું એટલે કેવળ 'હોવું.' આવા આનંદમય કલાકો દરમિયાન મારો સૌથી નજીકનો મિત્ર હીંચકો હોય છે. ઉપનિષદના કોઈ પ્રિય મંત્ર પર વિચારે ચડી જાઉં ત્યારે કોઈક વાર ઉડ્ડયનનો અનુભવ થાય છે. દુ:ખ એ વાતનું કે હીંચકો ઊડી નથી શકતો. આ લેખમાળા લખતી વખતે મને જે આનંદ મળ્યો તે વાચકોને પણ મળે તો મારી મહેનત સાર્થક ગણાશે.

ઊગતા સૂરજ પાસેથી શું શું મળી શકે તેનો ખ્યાલ માણસને નથી આવતો તેથી જ એ દુ:ખી થવાની લાયકાત જાળવી શક્યો છે. આનંદ પામવા માટે બહુ મથવું નથી પડતું. એને આવતો રોકીએ નહીં, એટલું જ પૂરતું છે. ઘણા માણસોનો આખો દિવસ આનંદના ધોધને ખાળવાની મથામણ કરવામાં જ ખતમ થાય છે. આપણા આનંદને જાળવી રાખવા માટે રોજ આપણી જાતને ત્રણ પ્રશ્નો પૂછતાં રહેવું પડે:

(૧) ઘરમાં આવતો પ્રત્યેક રૂપિયો આનંદમાં રૂપાંતરણ પામે છે ખરો?

(૨) જે અસંખ્ય માનવસંબંધો બંધાયા, તે આનંદમાં વધારો કરનારા છે કે?

(૩) જે લાઈફ-સ્ટાઈલ કેળવાઈ ગઈ છે, તે આનંદને જાળવનારી છે ખરી?

નિર્મળ આનંદ પામવો એ આપણો વિશેષાધિકાર (પ્રિવિલેજ) છે. નિર્મળ આનંદ એટલે એવો આનંદ, જે સાવ હંગામી ન હોય. જે આનંદ બીજાના આનંદમાં નડતરરૂપ બને તે પણ નિર્મળ ન હોઈ શકે. વળી જે આનંદ બીજા આનંદને કાપનારો હોય તે પણ આપણને ન ખપે. શરાબનો આનંદ ક્યારેક આરોગ્યના આનંદને કાપનારો બની શકે. જે કલાક આનંદનું વાહન બનીને મારા સુધી આવવાનો ન હોય, તે કલાક શા ખપનો? સંસારીઓને થોડીક મજબૂરી નડે છે. તેઓ જીવનના બધા કલાકોને આનંદથી મઢી ન શકે, પરંતુ આનંદમય કલાકોની સંખ્યા જાગૃતિપૂર્વક વધારી તો શકે જ. દીવો પ્રગટે છે; ફૂટતો નથી. બોમ્બ ફૂટે છે, પ્રગટતો નથી. સુખ ફૂટી નીકળે તે ન ચાલે. એ પ્રકારની માફક પ્રગટ થાય ત્યારે આનંદ બની જાય છે.

આ લેખનચર્યાને વિરામ આપતી વખતે મને વિચાર આવે છે. ઉપનિષદના મંત્રનો પાઠ થોડીક સમજણ સાથે કરવામાં જો મારા જેવા સામાન્ય માણસને પણ થોડીક અધ્ધરતાનો રોમાંચ પ્રાપ્ત થતો હોય, તો એ મંત્ર જેના હૃદયાવકાશમાં ઊગ્યો એવા ઋષિની આનંદસમાધિ કેવી હશે! ઉપનિષદોના થોડાઘણા સેવનને કારણે મને જે વાત જડી તે ટૂંકમાં અહીં ધરી દઉં છું:

જીવન માણવા માટે મળ્યું છે,
વેંઢારવા માટે નથી મળ્યું.

સમતોલ અને સ્વાદપૂર્ણ આહાર, એ જ અન્નબ્રહ્મ
પરાક્રમથી શોભતુ કર્મ, એ જ પ્રાણબ્રહ્મ
પ્રશાંત મનની નિર્મળતા, એ જ મનબ્રહ્મ
વિવેકયુક્ત ચિત્ત, એ જ વિજ્ઞાનબ્રહ્મ
અલગારી જીવનચર્યા, એ જ આનંદબ્રહ્મ
જ્યા તન રોગમુક્ત હોય,
જ્યા મન વિસ્મયથી ભરેલુ હોય,
અને જ્યા વાણી તથા મન વચ્ચે સુમેળ હોય
ત્યા જીવનવિહાર એ જ બ્રહ્મવિહાર
આપણે સૌ
પ્રતિક્ષણ આકાશના સીધા સંપર્કમા હોઈએ છીએ
આકાશ પાસેથી આપણને ત્રણ બાબતો મફત મળે છે
ખુલ્લા મનની વિશાળતા,
વરસાદી ભીનાશથી ભરેલા હૃદયની નિર્મળતા અને
આનંદથી છલોછલ એવા ચિત્તની પ્રસન્નતા
એ છે, ઉપનિષદવૃત્તિથી શોભતુ જીવનબ્રહ્મ
એ છે, પતંગિયાની અવકાશયાત્રા!

(સમાપ્ત)

શ્રદ્ધા

'હૃદય શ્રદ્ધા લાગી વાત જીવનમાં બહુ જ મોટી છે,
જીવની દિલ શ્રદ્ધા જ અશક્ય ના કશુ પણ છે'

કોઈ પણ જાતની જીવનવિકાસની સાધનાનો પાયો જ શ્રદ્ધા છે શ્રદ્ધા જીવનમા પ્રેરણા અને બળ ઉપજાવે છે

જીવનસાધનાને આવશ્યક પુરુષાર્થના અભ્યાસમા નડતી મુશ્કેલીઓમા શ્રદ્ધા આપણને ટકાવી રાખે છે ખરેખરી શ્રદ્ધા પ્રગટેલી તો તેનુ નામ કે જેમા શંકા, સંશય, વિચાર કે કશાને સ્થાન નથી જ શક્તિ ભગવાનની ભૂમિકામા પૂરેપૂરા તદાકાર રખાવી શકે તેવુ બળ તે શ્રદ્ધાનું બળ છે જ્ઞાનાત્મક શ્રદ્ધા કદી આંધળી હોઈ શકતી નથી સાચી શ્રદ્ધા આંધળી ન હોય ને અંધશ્રદ્ધા એ સાચી શ્રદ્ધા નથી અંધશ્રદ્ધા કરતા તો શ્રદ્ધા ન હોય તેવી સ્થિતિ સારી શ્રદ્ધા જેમ ભાવ જ્ઞાનમૂલક છે તેમ પાછી શક્તિપ્રેરક પણ છે સાચી શ્રદ્ધાની પારાશીશી એ પોતાનો જ આંતરિક વિકાસ છે

સેવા

'સેવામા રસ સંપૂર્ણ જાગે છે પરમાર્થમાં,
જીવને તરવા કેરી તેમાને સર્વ શક્યતા'

નય (પારકાની) સેવા પ્રભુની સેવા સમજો સેવા લેનાર, સેવા દેનાર ઉપર, સેવા કરવાની તક આપીને ઉપકાર કરે છે

વ્યવહારમા પુરુષાર્થ જેટલો નથી શોભતો તેટલો તે પરમાર્થમાં શોભે છે

કોઈની સેવા કરવી, સદ્ વર્તાવ કરવો, સત્કર્મો કરવા, સદાચારી ને પરોપકારી રહેવુ ને થવુ એ બધી પ્રાર્થનાની જ એક પ્રકારની રીત છે

સેવા અને પ્રેમથી તો ભેદ ઘટે અથવા ઘટવા માંડે પરંતુ ભેદની માત્રા સેવાક્ષેત્ર જો વધેલી અનુભવાતી હોય તો એના સાચા અર્થમા તે 'સેવા' ગણાય કે કેમ તે વિચારવુ ઘટે

ટૂંકી વાર્તા

તાં મને ગોઠતું નથ

ઈવા ડેવ

ગામે જવા બસમાં હેંડી તારની જશીને નરી ચેંતા ને અકળામણ થતાં'તા. તે વાત એ હારી રીતે જાણતી'તી કે એનું એને ઘેર ઠીક સાગત થવાનું નોતું કે ના કોઈ - ના કોઈ કરતાં કોઈ બી - વાલથી, હેતથી એની હારે વાત કરવાનું હતું. એનો બાપુ એને બઉ વાલ કરતો પણ અવે એય બદલાઈ ગ્યો છ. હોની એક વાત. હાહરે તો અવે રે'વું જ નથ એમ નિરચય કરીને એ નેહળી પડી'તી.

પાદરે ઊતરી તારે તાણચાર વાગ્યા અશે. ખોરડે જવું કે ખેતરે એ વચારવા ઊભી'તી કે વડલા નીચે સંગીકાચી મળી; એમાણે એને ટોળમાં પૂછ્યું, ''આઈ ગઈ પિયેર પાછી બોન? હાહરીમાં ગોઠતું નથ; કાં?

એણે એમને મનમાં ગાળો ભાંડી દીધી બેચાર. ''લો, અજુ ગામમાં પગ મૂક્યો નથ ને પંચાત શરૂ થઈ ગઈ ગામહેઠાણીઓની. અને કાચીઓને કૂથલી ના કરે તો ચેન ના પડે. અવે ફળીએ જઈને દેશે ખબર માને ને પડોશણોને. જંપ જ નથ આ કાચીઓ - માસીઓને.''

એણે ખોરડા તરફ જવાનો ડોળ કર્યો, જાં હુધી પેલી મંગીકાચી, ચોવટો કૂટતી એની પાંહે પાંહે હેંડતી રહી. પછે ધીરેથી એમની નજર નેચેથી નેહળી જઈને એણે ખેતર બાજુ હેંડવા માંડ્યું. એને એના બાપુને મળીને એનું હૈયું હલકું કરવું'તું, કેમ કે મા તો એને દેખતાં જ ભડકે બળતી હોય એમ ધમપછાડા કરવા માંડતી. એને એના વાલા બાપુને મળવું'તું, જેથી એના હૈયાને થોડી ટાઢક થાય. જીવડાને થોડો જંપ વળે. એના બાપુની એકની એક અને હોથી નાની છોડી અતીને એવીયા! હા, એનો બાપુ એની વાત હમજતો. એ એને પડખે રે'તો. તેણ ભડ ભઈલાઓ અને એની અદેખી વઉઓ બધીઓય એની માને પડખે રે'તી; એ પછી મંગીકાચી અને એની ડોહીઓ. બસ, એકની એક વાત ક્યા કરે, ''દીકરી હાહરે દીપે, માવતરમાં નઈ. ક્યાં હુધી એ હાપનો ભારો માથે લઈને ફરવાના તમે.'' અને એવું બધું. બઉ લવલવ કર્યા કરે. બાપુ હામવાળો છે. હમજુ છે. એના દિલમાં છોડીના હારુ બઉ ભાવ છે.

એ ખેતરે પો'ચી, ચોપા નજરું નાંખતાં એનો બાપુ તાં ક્યાંય દેખાણો નઈ. એને બચાડીને ધ્રાસકો પડ્યો કે બાપુ કંઈ ખોરડે ના બેહી ર'યા હોય! એણું જોરથી રાડ પાડી, ''બાપુ, ઓ બાપુ.'' એનો હાદ હાંભળતાં હારે લેમડે બાંધલા બળદો - કાળિયા અને ધોળિયાએ એવાં ડોકાં ધુણાયાં કે એમની ડોકની ઘંટડીઓ રણક રણક રણકી ઊઠી. એની હારે હારે સેમમાં ભટકતી કાળી, ધોળી, કાબરી બકરીઓ થનગન દોડતી એની પાંહે આઈ પોંચી. એની પાછળ એનાં અમણાં જન્મેલાં બચ્ચાં-કચ્ચાં પણ દોડી આયાં.

''મારી વાલીઓએ પલટન ખડી કરી દીધી છે.'' બકરીઓએ એને ભાળતાં એની આગળપાછળ કૂદાકૂદ કરી મૂકી. એવી હરખઘેલી થઈ ગઈ'તી એ બધીઓ! એક પળમાં એ એનાં દખડાં ભૂલી ગઈ. જાણે એ બધીઓ એની વાતો હમજતી હોય એમ કાલીઘેલી બોલીમાં એવીયા કે'વા માંડી, ''ગમે છે તમને હઉને મારા વના? મને તો એ હે'રમાં લગરે

ગમતું નથ. આ નાની પલટન ખડી કરી દીધી કાબરીબોન, ધોળીબોન તમે! કાબરી, આ જરૂર તારું કાબચીતરું છે; અને આ ધોળી તારું; મારું વાળું કેવું દૂધ જેવું ધોળું ધોળું છે! તે' અલીઓ! મને જોઈને તમને બઉ હરખ થાય છે ને! મને તો એવો હરખ થાય છે કે કંઈ કે'વાની વાત નઈ.'' અને ઝડપ મારીને એણે ધોળા બચ્ચાને પકડ્યું, પાણ જાણે એને ચેલેન્જ કરતું હોય એમ માળું એવડું અમથું જબરાઈ કરીને એના હાથમાંથી છટકી ગયું.

''માળું જબરું નેકળ્યું. ભાગી ગ્યું! ભાગી જ જાય ને, જશીબોન. અવે તમે શે'રી થઈ ગ્યાં, પોચકાં થઈ ગ્યાં; તાંની રોટલીઓ ખાઈ ખાઈને. ના મળે બાજરાનો રોટલો. ના મળે ઘરનું દૂધ કે ઘી.''

''કોણ આયું છે ખેતરમાં?'' એના બાપુની જોરદાર હાક ખેતરને બીજે છેડેથી પડી.

''એ તો હું જશી, બાપુ.'' એણે અતી એટલા જોરથી હામી હાક પાડીને કયું. એનો હાદ ગગને ઘૂમતો ઘૂમતો એના બાપને પહોંચે તે પહેલાં તો બાપુએ ફરીથી જોરથી બીજી હાક નાખી.

''કેમ બોલતો નથી, અલ્યા! કોણ ઘૂસી આયું છે ખેતમાં.''

એટલામાં એને જશીનો સાદ સંભળાયો એટલે નરી નવાઈનો માર્યો એ ઝટપટ ઝટપટ ઝૂંપડે આવ્વા નેહળ્યો. એને આવતો જોઈ જશીએ ફરીથી કરાંજીને કયું કે એ જશી આઈ છે.

એણે જોયું કે એના બાપુને શાસ ચઢી ગયો'તો. જશી લેમડા નીચે બાંધેલા કાળિયા-ધોળિયાને પુચકારતી'તી, થાબડતી'તી.

''તું વળી પાછી આઈ ગઈ? બેચાર મઈના પે'લાં તો તને તાં મૂકી આયો તો?'' શાસ લેવા એ થોભ્યો, ''તે આમ હેની વળી વળીને પાછી નાહી આવછ તું?'' એના હેડામાંથી નેહાહો નેહળી ગ્યો.

જશી તો એ હાંભળીને અબકી ગઈ. એનો બાપુ જ આમ એને વઢશે એવું એણે હપનામાં પણ વચાર્યું નો'તું. એના દિલમાં ચણચણાટ થઈ ર'યો; અને રદિયામાં દાઝ. એને નરી રીહ ચઢી.

''તું બાપુ, તું મને આવું કે'છ? તુંય મને વઢી નાખછ? મને એમ કે મારો બાપુ મારું દાઝ હમજે એવો છે. એટલે બસસ્ટેન્ડથી તારી પાંહે સીધ્ધી આઈ છું. મા તો કાગારોળ કરવાની જ છ. એની ગાળો, મેણાં હાંભળવાનુ તો અવે કોઠે પડી ગયું છ. પાણ તારાં આ વેણ મારા હેડામાં વાગે છે, બાપુ '' એ રડું રડું થઈ ગઈ. પાણ એણે એના ડૂમાને અટકાયો.

એને ઢીલી થયેલી જોઈ, એના દખી બોલ હાંભળીને એનો બાપુય થોડો પલળી ગયો. એને દયા આઈ. પાણ ફગત થોડી વાર માટે જ હં. એને એના વેવાઈ અને ખાગ તો વેવાણનાં કાઠાં વેણ અને મેણાં યાદ આવ્યાં; જ'રે એ માહ પૈલાં આમ એ ભાગી આઈ'તી તારે ને એને વળાવવા ગયો'તો તારે, ''જુઓ ભઈ! અવે આ છેલ્લી વાર અમે એને રાખીએ છીએ. અવ અહીંથી આમ નેહળીને પિયેર ગઈ તો પછી આ ઘરમાં એને માટે જગા નથ તે નથ જ. તમતમારે વચારજો. ખરી અલ્લડ છોડી છે તમારી! હાંભળતી જ નથી, નરી જીદ કરે છ, હામું બોલે છ ને એમનીય લાજ કાઢતી નથી. એમ ચમ ચાલે? હાચું કઉં છું. મારા ઘરમાં આ બધું નઈ ચાલવા દઉં.''

''જશીદીકરી, તું આમ નાહભાગ કરું તે ચમ ચાલે? યાદ છે તારી હાહુએ હું કયું' તું ગઈ વખતે તને મેલવા ગયો'તો તારે? ફરીથી તું નાહી આઈ તો એ લોક તને એ ઘરે તેડશે નઈં.''

''એટલે અવે મારું ઘર કંઈ નથ, કેમ વારુ? આ ગામમાં આપણું ઘર તે અવે મારું ઘર નથ?

બાપુ, તું, મારો વાલો બાપુ આવી વાત કરછ?'' જશીને જબરો ઘા લાગ્યો. એના હૈડામાં મોટો ચિરાડો પડ્યો. એકદમ એને લાગ્યું કે જે વશ્વાસે એ નાહતી નાહતી અંઈ આવતી'તી, ને આજે આઈ લાગી'તી તે અવે ખલાસ થઈ ગ્યો છે. રુદિયામાં આવતું રડવાનું બંધ થઈ ગયું. એની જગાએ એને ગુસ્સો આવ્વા લાગ્યો. ઓચિંતાનું એને લાગ્યું કે જાણે એ ગામમાં, એ ઘરમાં, એ કટંબમાં એ પરાઈ થઈ ગઈ; અવે તો એનું કોઈ ર'યું નઈ, કાંય ર'યું નઈ; અવે પછે કોઈ વાલથી, હરખથી એનું સાગત કરવા આવ્વાનું નથ. ભેતરમાં એને અકળામણ, દખ, ચંતા ને ચકરી આવ્વા મંડ્યાં; ને એવું બધું વંટોળિયાની પેઠે એના મગજમાં ચક્કર ચક્કર ઘૂમવા મંડ્યું.

એનો બાપ હમજી ગયો કે જશીને કેટલું બધું દખ થઈ રયું'તું! એના બોલ કેવા ઘણની પેઠે છોડીના દિલમાં વાગ્યા'તા. પણ એ એય જાણતો'તો કે એના વશમાં અવે કાંય ર'યું નો'તું. અને દીકરીના પર પાર વનાનું હેત અતું. પણ નાતનું લોક, ગામનું લોક, વેવઈના શેરનું લોક, અને ખાસ તો પંચ અવે છોડીના પડખે રે'વાનું નોતું. દીવા જેવી વાત અતી. પંચના મુખિયાએ એને સીધ્ધું પરખાયું'તું છેલ્લી વાર, ''જો, ધના, અવે તારી છોડી આમ નાહી આઈ તો અમ પંચ તારે પડખે નઈ રઈએ. આ તો ગામની છોડી છે એમ જાણી એના ગના માફ કર્યા'તા. તાંય વેવઈ કકળતો'તો કે તારા છોડીના મોંમાં લગામ નથ. ફાવે એમ બેફાટ બોલે છે. મોટાંની થોડી તો શરમ રાખવી પડે ને? એમ કે'તો તો' કે અમ લોક બીજી વઉ લઈ આવહું તો તારી છોડી હું કરહે? આવડીક છોકરીનું નાતરું કરીહ હું તું?

''વળી આ વખતે તને હું ચૂંક ચઢી?'' ધનાએ એની અકળામણ કાઢી.

આળા થતા જશીના મનને 'ચૂંક' શબદ બઉ ખૂંચ્યો. એને લાગ્યું કે નિચ્ચે એનો બાપુ બદલાઈ ગયો છે, એના પરનું એનું હેત ઊતરી ગયું છે; એને આ વખતે અઈં આઈ તે લગારે ગમ્યું નથ! પણ હું જવાબ આપવો એની હમજ પડી નઈ. એટલામાં ભાગી ગયેલું પેલું ધોળિયું એની મેતે એની પાંહે આઈ-હૂંઘતું હૂંઘતું એને ગેલ કરવા મંડ્યું.

''આ કાળી-ધોળીએ પલટન ઊભી-કરી ને તે મને ખબર હુંધાં આપી નઈ! આવુંઆ મને ઓળખતું નથી તોય કેવું હરખમાં આઈને હેત કરે છે! અને તું, મારો બાપુ, મને ચીખો પાડે છે!''

એની વાત સાંભળીને એ હેરતમાં પડી ગયો. એની એ છોડી કંઈ જુદી જ માટીની ઘડાયેલી અતી. જો ને, એને જવાબ આપવાને બદલે બકરીનાં બચ્ચાંની વાત કરવા બેહી ગઈ. પણ એને એની વાત હાચી લાગી. વળી પાછી વેવણ યાદ આઈ અને એની ચંતા વધી ગઈ.

''મારી વાત ટાળ નઈ. હાચેહાચ વાત કર, આ વખતે તું પાછી કેમ નાહી આઈ છું.''

ધોળિયા બચુડિયાને છાતી સરસો દબાવતી એવીયા બોલવા મંડી, ''તો હાચી વાત જાણવી છ? લે તારે હાંભળ, બાપુ, મને તાં, એ મલકમાં લગારેય ગોઠતું નથી, લગારેય નઈ. એ ઝૂંપાણપટ્ટી, જાતજાતનાં તાં રે'તાં લોકો, ચારેકોર ઉકરડા ને ગંદા પોંણીની નેકો; આખો દી બસ ગંધ માર્યા કરે. હવારથી લઠાલઠ. ફગત એક નળ ને એટલું બધું લોક કે લેનમાં ઘડા લઈને બેહો. તાં આગળ નરી ગાળાગાળી, તકરારો, મારામારી. ઘરમાં હાહુની ટકટક, પછે કામ કરવાનું મોટાં લોકોને તાં, તોય નરી ઉચાફૂટ; હવાર, બપોર ને રાત હુધી. બે ઘરનાં વાહણ, લૂગડાં, કચરાંપોતાં કરવાનાં. તાંય કાચીઓ, માશીઓ ટોક ટોક જ કર્યા કરે - આ ખૂણામાં કચરો રઈ ગ્યો, અંઈ પોંણી ર'ઈ ગ્યું; જશી, આ વાહણ ફરથી વેછળી આપ. આ લૂગડાં બરાબર

નિચોયાં નઈ, જો, અલી, અરીસામાં ડાચું આં હુધી જોતી રઈશ? આડકાં ભાંગી ગ્યાં છે હું? કામમાં કંઈ ભલીવાર નથ કોણ જાણે એનો કામમાં ઢેકો જ નમતો નથ. એની હાહુનું કામ કેવું ચોખું અતું! વાહણ તો નર્યાં ચકચક થાય અને લૂગડાં તો ધોળા બાહતાં જેવાં.'' એણે ધીરે ધીરે રડવા માંડ્યું, ઓઘણીના છેડાથી આંહું લૂછતાં લૂછતાં.

ધનાને બઉ દખ થવા માંડ્યું. એ વચારવા મંડ્યો: ''આ છોડીને કેટલા વા'લથી ઉછેરી? મૂઈને ઘરનું કામ લગારે ગમતું નો'તું એની મા ટકટકારો કરતી રે' પણ મારી વાલી દોડતી મારી હારે ખેતરે નાહી આવે -''

એટલામાં જશીએ ફરી એની વાત માંડી, ''બાપુ, ઓ બાપુ! મને તો તાં લગારેય નથ ગોઠતું. હવાર હાંજ મારે લોકોના એંઠવાડા સાફ નથ કરવા. મને લોકોનાં મેણાં નથ હાંભળવાં. મારે એ ગંદા ઝૂંપડાના ખૂણામાં નથ રે'વું. મારે અંઈ આવા ખેતરમાં રે'વું છે. મારે આ બકરીઓ ચારવા સેમમાં રઝળવું છે. મારે બળદિયાને લઈ ખેતરે આવ્વું છે. મારે કોસના પૉણીએ નાવું છે. મારે ચારા માટે ઘાસ વાઢવું છે. મારે ભેંહો દોવી છે. મારે ભરબપોરે આ લેમડાની છાંયમાં નરાંતે હુવું છે. મારે, બાપુ, મારે કોયલ-પોપટનાં ગાણાં હાંભળવાં છે. મારે મોર નાચતા જોવા છે.'' વળી પાછી એ રડવા મંડી.

એના બાપુને બઉ બધા વિચારો આવવાં મંડ્યા. એનું હૈડું નર્યું ડોવાવા લાગ્યું. પણ કોણ જાણે કેમ એનાથી એને દિલાહોય ના અપાયો; જાણે કોઈએ એની જીભ કાપી ના નાખી હોય; જાણે કોઈએ એના પગ વાઢી ના લીધા હોય; જાણે કોઈએ એના રુદિયા પર મણ પથરો ના મૂક્યો હોય! બસ, એ એની બીડી ચેતાઈને ફૂંકતો ર'યો.

જશી એના બાપુને થોડી વાર હુધી જોતી ર'ઈ એની બીડીના ધુમાડામાં એને એનું મોઢું ખોવાઈ જતું લાગ્યું. પછી એવીયા ધડાક દઈને ઊભી થઈ નેહળી પડી તાંથી; બબડતી બબડતી: ''ના, અવે એ ઘરમાં એને માટે ગજનીય જગા નથ, એ ખેતરમાં એનો કોઈ હક નથ. એ ગામની છોડી નથ; અવે, અવે એ પારકી, દૂરના શેરની વઉ થઈ ગઈ છે. જશીબોન,અવે તો જીવ્વાનું કે મરવાનું, એ ગંદી ઝૂંપણપટ્ટીમાં; ગોઠે કે ના ગોઠે!''

સદ્‌ભાવ

'સર્વ મળેલાં સાથે, દિલ સદ્‌ભાવ ઊગો,
છો અપમાન થયાં હો, ત્યાંયે ભાવ બઢો.'

સદ્‌ભાવ મેળવવા સદ્‌ભાવ પ્રગટાવવો પડે છે.

સદ્‌ભાવની ભૂમિકા હોવી એ એક વસ્તુ છે ને એને જીવનના પરિપાકમાં કામ કરાવતી જેવી તે બીજી વાત છે.

કોઈ પણ જીવ વિશે બીજા કોઈ પણ જીવ આગળ નકારાત્મક ઉચ્ચારણ તો સમજવું કે હજી બધા પરત્વે જ્ઞાનપૂર્વક આચરવાની સદ્‌ભાવની કેળવણી વિશેનું આપણને મહત્ત્વ મન-હૃદયમા ઊતર્યું નથી

સર્વ પરત્વે જ્ઞાનયુક્ત સદ્‌ભાવ પૂરેપૂરો દાખવ્યા વિના સર્વ પરત્વેની સમત્વની ભાવના પ્રગટી શકવાની નથી.

સદ્‌ભાવની જાગૃતિ થતાં ને તે ટકતા સ્થૂળમા સૂક્ષ્મનું દર્શન થાય છે. જેમ લૂણ વિનાનું ભોજન, તેમ સદ્‌ભાવ વિનાની સાધના.

ટૂંકી વાર્તા

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ

ચંદ્રકાન્ત બક્ષી

શ્રુતિને અગિયાર પૂરાં થઈને બારમું શનિવારે બેસવાનું હતું. સાંજે ઑફિસેથી આવીને તરત જ એને માટે એક બર્થ-ડે પ્રેઝન્ટ લેવા જવાનો પ્રોગ્રામ મેં મારી પત્ની પ્રિયા સાથ કર્યો હતો. સાંજે હું ઑફિસેથી સકારણ થોડો વહેલો આવી ગયો. બારણું ખૂલતાં જ પ્રિયાએ કહ્યું: ''મેં તને ઑફિસે ફોન કર્યો હતો, પણ તું નીકળી ગયો હતો —''

''મેં...''

થોડા દિવસથી જ અમારી ટ્રાન્સફર કલકત્તાથી મુંબઈ થઈ હતી.

''સાંભળ, ખરાબ સમાચાર આપવાના છે. હમણાં ફોન આવ્યો, શ્રુતિને અકસ્માત થઈ ગયો છે.''

''શું?'' હું એટેચી મૂકી ઊભો રહી ગયો.

''તારદેવ પર મિલિટરીની મોટરસાઈકલનો ધક્કો વાગી ગયો છે. બચે એમ લાગતું નથી. હૉસ્પિટલમાં લઈ ગયા છે. તું કપડાં કાઢતો નહીં. આપણે બન્નેએ સીધાં હૉસ્પિટલ જવાનું છે.''

શ્રુતિ મારા મિત્ર સુહાસ દેસાઈની નાની દીકરી હતી. એક જ. બીજા બે છોકરા હતા. શ્રુતિ જન્મથી જ બહેરી અને બોબડી હતી.

''કઈ હૉસ્પિટલમાં?'' મેં પૂછ્યું.

*

સુહાસ દેસાઈ અને હું સ્કૂલમાં સાથે ભણતા હતા. એ ભણવામાં હોશિયાર હતો. મૅટ્રિકમાં એનો ફર્સ્ટ ક્લાસ આવ્યો હતો. હું મુશ્કેલીથી પાસ થઈ શક્યો હતો. પાસ થઈ ગયા પછી સુહાસ મુંબઈ આવી ગયો હતો. એમ.એ. સુધી ગયો હતો. હું કલકત્તા ચાલ્યો ગયો હતો. વચ્ચે વચ્ચે મળવાનું થતું હતું. એના લગ્ન પર આમન્ત્રણપત્રિકા આવી ત્યારે મારી ખાસ આવવાની ઈચ્છા હોવા છતાં અવાયું ન હતું. કંઈક તબિયત ખરાબ થઈ ગઈ હતી. સુહાસ બગડ્યો પણ હતો: ''તું મારા લગ્નમાં આવ્યો નથી, હવે હું તારા લગ્નમાં નહીં આવું.'' એની પત્ની, મને મળેલા રિપોર્ટ મુજબ, સામાન્ય ભણેલી હતી, પણ ખૂબસૂરત હતી. થોડું ગુજરાતી જાણતી હતી, સુશીલ હતી; એનું નામ પણ જૂનું સુશીલા હતું, જે સુહાસે 'શીલા' બનાવી દીધું હતું. અંગ્રેજી એ મુદ્દલ જાણતી ન હતી. પણ ગૃહસ્થી સરસ ચલાવી શકતી હતી. કદાચ, માટે જ એ ગૃહસ્થી સરસ ચલાવી શકતી હતી. જોકે સુહાસને એ રંજ ઘણી વાર રહ્યા કરતો કે શીલા અંગ્રેજી તદ્દન જાણતી નથી; એટલે બુદ્ધિની બહુ વાતો થઈ શકતી નથી. મને મળ્યો ત્યારે એણે મને આવા જ મતલબની વાત કરી હતી અને મને હસવું આવી ગયું હતું.

''કેમ, સાલા, હસે છે?''

''તું હસવા જેવી વાતો કરી રહ્યો છે.''

સુહાસ ચૂપ રહ્યો.

''તું તકદીરવાળો છે.'' મેં કહ્યું: ''તારી પત્ની ખરેખર સરસ છે. અંગ્રેજી ન જાણતી હોય એમાં શું લૂંટાઈ જવાનું?''

''નહીં, યાર, અંગ્રેજી બોલતાં તો આવડવું જ જોઈએ. અંગ્રેજી બોલનારી છોકરી ખરેખર ખૂબસૂરત લાગે છે; અને ઘરની શોભા વધી જાય છે.''

મને થયું, મારે એનો પક્ષ લેવો જોઈએ.

"તારી વાત સાચી છે; એ એટલી બધી મહત્ત્વની વસ્તુ નથી; અંગ્રેજી બોલતાં આવડે તે સારું લાગે, મજા આવે, મિત્રો-પરિચિતમાં જરા જલદી જલદી સમ્બન્ધો વધી શકે; પણ..."

"અંગ્રેજી ન જાણનાર સ્ત્રી બાળકોને ટ્રેનિંગ શું આપવાની?"

"બાળકોના સંસ્કારને અને અંગ્રેજી જાણનાર માટે કોઈ જ સમ્બન્ધ નથી. અંગ્રેજી જાણનાર કેટલાંય કુટુમ્બોનાં ઉલ્લુના પઠ્ઠા જેવાં છોકરાં તને બતાવું જોકે અંગ્રેજી જાણવાથી ફર્ક પડે છે, પણ તું અંગ્રેજીને બહુ મોટું સ્વરૂપ આપી રહ્યો છે, અને મારી દૃષ્ટિએ તો શીલાને અન્યાય કરી રહ્યો છે."

સુહાસ ફરી ચૂપ થઈ ગયો.

"અંગ્રેજી જાણતી હોય તો વાંચે, વિચારે, બાળકોને નવું શિક્ષણ આપી શકે—"

સુહાસ મારી સામે જોઈ રહ્યો.

"પણ તું નકામો નિરાશ થાય છે. હું એવી સ્ત્રીઓને ઓળખું છું જે પરણ્યા પછી ભણી છે, અંગ્રેજીમાં વાતો કરી શકે છે, વાંચે છે; રેડિયો સમજી શકે છે. તું પણ પરણ્યા પછી તારી સ્ત્રીને ભણાવજે."

સુહાસ મંદ હસ્યો. "સ્ત્રીનું ભણવાનું તો પરણતાં સુધી જ ચાલુ રહે છે. પરણી લીધા પછી એનું કામ ભણાવવાનું છે, પતિને. પછી તો... પતિનું ભણતર શરૂ થાય છે!"

"બન્નેએ સાથે ભણવાનું. તું તો એવી વાત કરે છે કે જાણે નિરક્ષર સ્ત્રીને પરણ્યો હોય."

સુહાસ દેસાઈ સજ્જન હતો. કદાચ એને કંઈક કહેવાની ઇચ્છા હતી અને એ બરાબર કહી શકતો ન હતો.

*

શીલાનું અને સુહાસ દેસાઈનું લગ્નજીવન બહુ સરસ, સુખી ચાલી રહ્યું હતું. બે વર્ષ પછી એમનું પહેલું સંતાન — પુત્ર રૂપ અવતર્યું ત્યારે એણે મને પત્ર લખ્યો હતો. મેં મુબારકબાદ લખી હતી. પુત્રજન્મ પછી, બાપ બન્યા પછી, મને લાગ્યું, પત્નીની અંગ્રેજીની કમજોર જાણકારી વિશે એને બહુ રંજ નહીં રહ્યો હોય. બે વર્ષ પછી બીજા પુત્રના જન્મ વખતે હું એને મળ્યો ત્યારે શીલા અને સુહાસ બન્ને બહુ સુખી લાગતાં હતાં વજન વધી ગયું હતું. અને એ શીલાની 'નિરક્ષરતા' વિશેના એના વિચારો વિશે, મેં યાદ કરાવ્યું ત્યારે, ખડખડાટ હસી પડ્યો હતો.

શીલાને મેં કહ્યું: "તમને ખબર છે, તમને અંગ્રેજી આવડતું ન હતું એનું સુહાસને બહુ દુ:ખ હતું!"

"મને ખબર છે" શીલા હસી.

"હવે તમને અંગ્રેજી શીખવાની ઇચ્છા થતી નથી?" મેં શીલાને પ્રશ્ન કર્યો.

"ઇચ્છા? ... હવે એ બેમાંથી ટાઇમ જ ક્યાં મળશે શીલાને?" સુહાસે જ પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો.

"હા, એ પણ ખરું છે."

બીજો બાબો મોટો થતો ગયો ત્યારે અમારે પરિવારનિયોજન વિશે વાતો થઈ. મેં કહ્યું: "હવે, સુહાસ, તારે ઑપરેશન કરાવી લેવું જોઈએ તારે અથવા શીલાએ—"

"કેમ"

"બે બાળકો થઈ ગયાં છે. હવે કેટલાં જોઈએ?"

"શીલાની ઇચ્છા છે એક બેબીની. મને પણ ઇચ્છા છે. એક બેબી આવવી જોઈએ—"

હું કટાક્ષમાં હસ્યો. "હું વિચાર કરું છું. એક જમાનામાં તું અંગ્રેજી ભણાવવાની વાત કરતો હતો. અને જોઉં છું કે તું સામાન્ય હિન્દુસ્તાનીઓથી ઓછો જુનવાણી નથી."

"જો આ ત્રણની તો સરકાર પણ રજા આપે છે; અને મને ત્રણ પોષાઈ શકે એમ છે" પછી એક પશ્ચાત્ વિચારરૂપે એણે કહ્યું: "શીલાને

હજી એક બેબી જોઈએ છે.'' જરા ગંભીર થઈને એણે ઉમેર્યું: ''એની પ્રતિકૃતિરૂપે, યાદરૂપે પણ એક બેબી જોઈએ. એ નહીં હોય ત્યારે બેબીને જ જોઈને હું એને યાદ કરીશ.''

સુહાસ શીલાને ખૂબ પ્યાર કરતો હતો, હું જોઈ શક્યો.

પાછળથી મને સમાચાર મળ્યા કે શીલાએ બેબીને જન્મ આપ્યો હતો. સુહાસે મને લખ્યું કે, બેબીનો ચહેરો બિલકુલ એની મા જેવો છે. મેં એને પત્રમાં લખ્યું કે, આ દુનિયામાં કેટલાક માણસો ખરેખર તકદીરવાળા હોય છે. બધું જ એમને એમની ઇચ્છા પ્રમાણે મળતું રહે છે.

ત્યારે, છઆઠ મહિના પછી સુહાસના જીવનમાં પહેલી ટ્રેજેડી આવી. બેબીને — બેબીનું નામ શ્રુતિ પાડ્યું હતું — ટાઈફૉઈડ થયો હતો અને એના પરિવારના ડૉક્ટરે કંઈક એવી ગરમ દવાઓ આપી દીધી કે, બાળકની શ્રવણશક્તિને નુકસાન થઈ ગયું. પાછળથી ખબર પડી કે શ્રુતિની શ્રવણશક્તિ લગભગ ખલાસ થઈ ગઈ હતી. એણે મને લખ્યું ત્યારે મને પણ ખૂબ આઘાત લાગ્યો. સારા ઈ. એન. ટી. સ્પેશ્યાલિસ્ટોને બતાવવા મેં એને લખ્યું. એણે જાતજાતના નામી ડૉક્ટરો પાસે શ્રુતિનું ચેક-અપ કરાવ્યું, પણ શ્રુતિના બહેરાપણાનો કોઈ ઈલાજ થયો નહીં.

નાની આયુમાં બહેરા થઈ જવાને કારણે શ્રુતિ બોલતાં શીખી નહીં. એ અરસામાં મારે એને મળવાનું થયું.

''આ બધું શું થઈ ગયું, સુહાસ? બેબીને જન્મથી જ આ તકલીફ હતી?'' મેં પુછ્યું.

શીલા રડી પડી. હું ખિન્ન થઈ ગયો. થોડી વાર કોઈ કંઈ બોલી શક્યું નહીં.

''રડી પડવાથી શું થઈ જવાનું છે?'' સુહાસે દર્દભરી હિમ્મતથી કહ્યું: ''હવે તો રીઍલિટીનો સામનો કરવાનો, બહાદુરીથી.''

શ્રુતિ બહુ સરસ, નાજુક બેબી હતી. અવાજો એ સાંભળી શકતી ન હતી. એક વાર હાથમાંથી દૂધનો ગ્લાસ પડી ગયા પછી એ જરાય ધ્રૂજી શકી ન હતી. ટેલિફોનની પાસે બેસીને એ વાગતા ટેલિફોન પાસે નિરાંતે રમી શકતી. શીલા એકાદ વાર એના પર જોરથી ગુસ્સે થઈને મોટા સ્વરે બોલવા ગઈ હતી, પછી એની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં હતાં. અમે બધાં ન હોત તો એ ખરેખર રડી પડત. અમને સૌને પારાવાર ગ્લાનિ થઈ આવી હતી.

''આ બેબી માટે મારે બધું જ કરી છૂટવું છે.'' સુહાસે મારાથી છૂટા પડતાં કહ્યું. એ બહુ ભાવાવેશમાં બોલી રહ્યો હતો.

''હિમ્મત રાખ, સુહાસ, હજી બાળક છે. બેબી મોટી થાય અને એની ફેકલ્ટીઝ ડેવલપ થાય એવું બને. ઘણી વાર એવું બનતું પણ હોય છે. શ્રુતિ હજી તો બાળક છે...''

સુહાસ અને હું, અમે બન્ને સમજતા હતા, આ જૂઠ હતું, સરાસર ખોટું હતું.

અમે બન્ને સ્થિતિને સમજીને ચૂપ રહ્યા.

*

શ્રુતિ મોટી થતી ગઈ. એના બન્ને મોટા ભાઈઓ એને રમાડતા. શીલા રોજ સાંજે એને ફરવા લઈ જતી. સુહાસ આવીને એની સાથે વધુ સમય ગુજારતો. આખા કુટુમ્બ માટે શ્રુતિનું સુખ એક ચેલેન્જ બની ગયું હતું.

એક સ્પેશ્યાલિસ્ટે સુહાસને સમજાવ્યું: ''મિ. દેસાઈ, અમેરિકામાં 'ડેફ ઍન્ડ ડમ્બ' નામના શબ્દો વપરાતા નથી. વાસ્તવમાં, વ્યક્તિ માત્ર બહેરી હોય છે. જો જન્મથી જ બાળક સાંભળી ન શકે તો એ અવાજો વચ્ચેનો ફર્ક, જુદા જુદા ઉચ્ચારો વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકતું નથી. એને માટે 'ક' અને 'ડ' વચ્ચે કોઈ જ ફરક નથી; કારણ કે, એ કાનથી બન્ને ઉચ્ચારોનો ફરક સમજવા અસમર્થ છે. જો એની શ્રવણશક્તિ

પાછી આવી જાય, તો આખી સમસ્યાનું નિરાકરણ આવી જાય. મોટી વયે બહેરા થઈ ગયેલા બાળકને વાંધો આવતો નથી; કારણ કે ત્યારે... એ ભાષા શીખી ગયું હોય છે; પોતાને જ કહેવું છે એ કહી શકે છે; ફક્ત સાંભળી શકતું નથી. આ આખી તકલીફ જન્મજાત બહેરાપણાની છે. શ્રુતિ બહેરી છે. કોઈ જ 'બહેરું' અને 'બોબડું' નથી હોતુ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ, માત્ર બહેરું જ હોય છે. અને બહેરાંઓને જીભના, હોઠોનાં હલનચલન દ્વારા ભાષા શીખવી પડે છે." સ્પેશ્યાલિસ્ટે કહ્યું: "હાથનાં હલનચલન અને હોઠોનાં આન્દોલનોથી એમની સાથે સંપર્ક રાખી શકાય છે."

સુહાસે શ્રુતિ માટે સ્કૂલો જોવા માંડી અને બહેરાંઓની એક સ્કૂલમાં દાખલ કરી ધીરેધીરે એ શીખવા લાગી. મારે સુહાસને મળવાનુ થયુ ત્યારે શ્રુતિની વાત નીકળી —

"ના, હવે એટલું બધુ દુઃખ થતું નથી. એને સારામાં સારી ટ્રેનિંગ અપાઈ રહી છે."

"એ હવે વાત સમજી શકે છે?"

"એકદમ. જો હું તને બતાવું.—"

સુહાસે શ્રુતિને બોલાવવા બાબાને કહ્યું. શ્રુતિ નીચે રમતી હતી; ઉપર આવી. મોટી થઈ ગઈ હતી. મોટી અને બહુ નિર્દોષ. ખૂબ સરસ લાગતી હતી. અન્ય બાળકો અપરિચિતને જોતાં શરમાઈ જાય અથવા કોન્શ્યસ થઈ જાય; એવું શ્રુતિમાં ન હતું. એ મને જોઈ રહી.

"યુ નો અંકલ!" સુહાસે શ્રુતિને પૂછ્યું

શ્રુતિએ માથું હલાવ્યું.

પછી સુહાસે ટૂંકા ટૂંકા અંગ્રેજી વાક્યોમાં શ્રુતિને મારા વિશે કહેવા માંડ્યું. પછી મને બતાવવા એ શ્રુતિ સાથે 'વાતો' કરવા લાગ્યો. શ્રુતિ હાથથી, આંખોથી વાતો કરતી હતી. હોમવર્કની, લેસનની, સ્કૂલની રમતની, દોસ્તોની વાતો શ્રુતિ રૂંધાયા વિના, સ્વચ્છતાથી કરી શકતી હતી. મને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. સુહાસની મર્દાઈ માટે, વરસોની મહેનત અને ધગશ માટે ખરેખર માન થયું.

એટલામાં શીલા આવી ગઈ. એ બહાર ગઈ હતી. મને જોઈને જ સ્મિત સહ એણે પૂછ્યું: "અરે, તમે ક્યારે આવ્યા?"

"હમણાં જ." પછી ઉમેર્યું "તમારી બેબીની વાતો સાંભળતો હતો."

શીલાએ શ્રુતિની સામે જોતાં કહ્યું: "અંકલ હેઝ ગોટ ડૉટર જસ્ટ લાઈક યૂ"

હું એકાએક નવી દુનિયામાં આવી ગયો હતો. શીલા અંગ્રેજી બોલી રહી હતી!!

શ્રુતિ રમવા ચાલી ગયા પછી મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં સુહાસે સમજાવ્યું: "લિપ-રીડિંગ માટે મેં શ્રુતિને બહેરાંઓની સ્કૂલમાં મૂકી. ત્યાં અંગ્રેજીમાં શીખવે છે. અને બહેરાંઓ માટેની ગુજરાતીની સ્કૂલો બરાબર નથી. અને અહીં મુંબઈમાં અંગ્રેજીની વ્યવસ્થા હતી. શ્રુતિ સ્કૂલમાં ભણવા જાય. હું જ ઘરમાં એની સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરી શકું. પછી બન્ને બાબાઓ પણ શ્રુતિ સાથે અંગ્રેજીમાં જ વાતો કરવા લાગ્યા કે જેથી એ સ્કૂલમાં શીખવ્યા પ્રમાણે લીપ-રીડિંગ કરી શકે. અને પછી શ્રુતિને માટે શીલાએ પણ અંગ્રેજી શીખી લીધું. હવે શ્રુતિને કંઈ તકલીફ પડતી નથી. એને માટે બધાં જ ઘરમાં અંગ્રેજી બોલે છે. એ અમારી વાતો લગભગ સમજી જાય છે, મોટી થશે પછી એની શિક્ષિકા કહે છે કે, અભ્યાસથી એ ગુજરાતીનું પણ લીપ-રીડિંગ કરી શકશે; પણ હમણાં ગુજરાતી શીખવતા નહીં. બન્નેમાં ગોટાળા થઈ જશે અને એને જ તકલીફ પડશે."

શીલા અંદર ચાલી ગઈ હતી. મને એ સુહાસ યાદ આવ્યો જે શીલા અંગ્રેજી બોલી શકતી ન હતી માટે દુઃખી થઈ ગયો હતો. મને આખા કુટુમ્બ માટે માન થઈ ગયું અને શીલા માટે પણ.

શ્રુતિ ખરેખર તકદીરવાળી હતી કે આવા સંસ્કારી કુટુમ્બમાં જન્મી હતી.

સુહાસે કહ્યું: "બીજી એક વાત છે. આંધળાં બાળકને લોકો હમદર્દીની દષ્ટિએ જુએ છે, મદદ કરે જ છે. આઉટ ઑફ ધ વે જઈને મદદ કરે છે. પણ બહેરું બાળક બોબડું પણ હોય, ત્યારે હાવભાવ કરીને વાત સમજે છે અને સમજાવે છે. એટલે એ જરા વિદૂષક જેવું લાગે છે. લોકો ઘણી વાર મજાક કરતા હોય છે. બહેરાંઓની આ ટ્રેજડી છે."

*

હું અને પ્રિયા હૉસ્પિટલમાં પહોંચ્યાં ત્યારે સુહાસ બહાર બેંચ પર બેસીને સિગારેટ પી રહ્યો હતો. સુહાસને મેં ભાગ્યે જ સિગારેટ પીતો જોયો હતો.

"કેમ છે શ્રુતિને?" મેં અને પ્રિયાએ લગભગ એક સાથે જ પૂછી નાખ્યું — પુછાઈ ગયું.

"શીલા અંદર જ છે. બેબી હજી કોમામાં છે. આ ચોવીસ કલાક નીકળે પછી બરાબર ખબર પડે."

સુહાસે ટુકડે ટુકડે ગમગીન સ્વરે કહ્યું: "સારું થયું તું આવી ગયો. તું મારી પાસે જ રહેજે."

"હા, હા, તું ચિન્તા કરતો નહીં. હવે હું તારી સાથે જ છું." મેં કહ્યું.

પ્રિયાને પછી અંદર જવા મળ્યું. મિલિટરીની મોટરસાઈકલે અવાજ કર્યો હતો પણ શ્રુતિ સાંભળી શકી ન હતી. મોટરસાઈકલવાળો કન્ટ્રોલ કરે એ પહેલાં જ શ્રુતિ અડફટમાં આવી ગઈ અને એના પડી જવાથી માથું ફૂટપાટની કિનારી સાથે અફળાયું હતું. બહારથી લોહી નીકળ્યું ન હતું પણ અંદર માર લાગ્યો હતો અને એ બેહોશ થઈ ગઈ હતી.

પ્રિયાને મોડી રાતે ઘેર મોકલીને આખી રાત હું સુહાસ પાસે જ હૉસ્પિટલમાં બેસી રહ્યો. પરોઢિયે ડૉક્ટરે આવીને કહ્યું: શ્રુતિને હેમરેજ થઈ ગયું છે. ચારપાંચ મિનિટમાં જ કેસ ખલાસ થઈ ગયો. સુહાસને રડતો જોઈને મને આખા શરીરે પસીનો ફૂટી નીકળ્યો.

અન્તિમ ક્રિયા વખતે હું ચિતાનાં લાકડાંમાંથી દેખાતા શ્રુતિના સુંવાળા વાળ ઝળઝળિયાંમાંથી લહેરાતા જોઈ રહ્યો હતો, ત્યારે દબાયેલા સ્વરે બીજાને કહેતો મેં સાંભળ્યો: "ઠીક જ થયું — સુહાસભાઈ છૂટી ગયા. નહીં તો આ છોકરીનું દુઃખ જિન્દગીભર રહેત."

પહેલો ગરમ ધુમાડો આંખોમાં ફૂંકાતાં હું આંખો લૂછતો ચિતાથી દૂર ખસી ગયો.

(વાર્તાસંગ્રહ "ક્રમશઃ"માંથી)

નામસ્મરણ

'સ્મરણ નાનકું સાધન છે, છતાં પરિણામ જબ્બર છે,
કરી જુએ હૃદયભાવે પડે તેને સમજ દિલ શું.'

ભગવાનના નામનો મહિમા અપરંપાર છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણામાં રહેલાં તત્ત્વોને વિકસાવવાની અજબ શક્તિ નામસ્મરણમાં છે.

નામસ્મરણનો હેતુ જ્ઞાનપૂર્વક હૃદયમાં હૃદયથી જીવતો રહ્યા કરે તો જ તેનો અર્થ સરી શકે. બાકી ખાલી નામ લીધા કર્યે ને ભજન-કીર્તન ખાલી ગાયા કર્યે કશો દહાડો ન વળે. મનમાં મનથી તો આપણે સંસારમાં રમ્યાં કરતાં હોઈએ, ને સંસારના વિચારોમાં રસ પ્રગટાવતા રહીએ, તો તે ચાલી શકે નહીં. મનને એના મનગમતા વિષયમાં મહાલવાનું અટકાવવા આપણે એને જીવનધ્યેયના વિષયનું કોઈ બીજું કામ સાથેસાથે આપવું જોઈશે. અને તે છે પ્રેમભક્તિપૂર્વકનું પ્રભુનું નામસ્મરણ. મનને એના ચીલામાંથી હટાવવા કાજે એ ઉત્તમ સાધનરૂપ છે.

અટૂલું મકાન-૨

રામદરશ મિશ્ર

ટન... ટન...

ઓહ, બે વાગી ગયા. હવે તો સૂઈ જ જવું જોઈએ. પાછો પ્રયત્ન કર્યો. ખબર ન પડી ક્યારે ઊંઘ આવી ગઈ.

અને આ વખતે ન જાણે શું થઈ ગયું કે હું જ્યારે પણ સૂવા જતો કે ઘર મારી આંખોમાં ઊભરાઈ આવતું અને પત્નીનો ચહેરો અંધારામાં કમળના ફૂલની જેમ ખીલી ઊઠતો. અને હું એ ચહેરા દ્વારા જાગરાણીફોઈના ચહેરા સુધી પહોંચી જતો. કોણ જાણે કેટલીય જાતની વાતો તેમની આસપાસ ધ્રમરાવા લાગતી અને પછી કોઈ સુંદર વાર્તાની ચટાકેદાર લીટીઓની જેમ ક્રમબદ્ધ ઊપસીઆવતી.

હું જ્યારે સમજણો થયો ત્યારે ફોઈની ઉંમર પાંત્રીસ ઉપર થઈ ગઈ હતી અને ત્યારથી મૃત્યુ સુધી તેમને મેં એક જ રૂપમાં જોયાં. પરંતુ હું તો શોકને જોયા વિના પિયર આવતાં રહેલાં ફોઈના યુવાન ચહેરાને જોવા ઇચ્છતો હતો. કેવો દેખાતો રહ્યો હશે એ ચહેરો, જેના ઉપર કોણ જાણે કટલા તાજા તાજા ભાવ એકબીજાને કાપતા અથવા એક બીજામાં ગૂંથાતા ઊભરતા રહ્યા હશે - પતિ પ્રત્યે પ્રેમ, શોક પ્રત્યે નારાજગી, જીવનનું ખાલીપણું, એક પ્રકારની અસલામતી અને યાતનાનો અહેસાસ, પછી શક્તિ સહિત એક પડકારભરી મુદ્રામાં ઊભા થઈ જવું અને હસતાં-ગાતાં યાત્રાની સાથે થઈ જવું.

ફોઈ અને તેમનાં વૃદ્ધ મા ખેતરમાં કામ કરતાં રહેતાં. વેચાતાં વેચાતાં, ગીરવી મુકાયા પછી વ્યાજ વધતાં વધતાં ખેતરો બહુ ઓછાં રહી ગયાં હતાં. ગરીબોના ગીરવી મુકાયેલાં ખેતર અથવા ઘરેણાં પાછાં આવતાં નથી. એ પાછાં મેળવવાની શક્તિ તેઓ ક્યાં ભેગી કરી શકે છે? વધેલાં સાત-આઠ વીઘાનાં ખેતરો પૈકી કેટલાંક ભાગે ખેડવા અપાયાં હતાં અને બાકીનામાં મા-દીકરી કામ કરતાં હતાં. ખેતર વાવતાં, રોપતાં, પાણી પાતાં, વાઢતાં, પાક ઊંચકીને ખળીમાં લાવતાં, ઊપણી કરતાં. સાથે એક હળ ચલાવનારો રહેતો. બે બળદ હતા. તેમની ખાતર-બરદાસ્ત પણ કરવી પડતી. તેમને માટે ઘાસ પણ કાપીને લાવવું પડતું. વળી ઘરનું બધું કામકાજ તો ખરું જ. પણ ફોઈના ચહેરા પર થાકનાં કોઈ નિશાન જણાતાં નહીં. તેમને જાણે પ્રત્યેક કામમાં એક પડકાર દેખાતો હતો. જાણે તે એવું પ્રતીત કરતાં હતાં કે કોઈ પોતાને જોઈ રહ્યું છે અને હસીને ટોણો મારી કહેવા માગે છે, 'જોઈ લીધું ઘર છોડીને આવવાનું ફળ?'

તેઓ કોઈને આ રીતે ટોણો મારી હસવાનો મોકો આપવા ઇચ્છતાં નથી તેથી પોતે જ હસતાં રહે છે. ના, તેમને કાંઈ પરેશાની નથી. સ્વાભિમાનપૂર્વક જીવવાની મજા જ કંઈ ઓર હોય છે. અને આ પ્રકારનું જીવવા માટે જે કઠોર મહેનત કરવી પડે છે તેનો આનંદ અદ્ભુત છે. તેઓ પોતાના નિર્ણય ઉપર પસ્તાઈ નથી રહ્યાં, ખૂબ સંતોષ અનુભવી રહ્યાં છે.

ફોઈ ક્યારેક થકેલાં કે ઢીલાં લાગતાં ત્યારે મા પાસે આવીને બેસતાં. મા પૂછતી, 'ઓહ, તબિયત કેમ છે? બહુ થાકેલી લાગે છે?'

'અરે હું ક્યાં થાકી છું, ભાભી? હું તો

બરાબર છું.'

'ઠીક, તું થોડું ખાઈ લે.'

'અરે, હમણાં જઈને કંઈ બનાઉં છું ને.'

'અહીં જ થોડું ખાઈ લઈશ તો શું બગડી જવાનું છે?'

'અને આ?'

'તેમને માટે જઈને બનાવી દેજે.'

બંને હસી પડતાં અને ફોઈ ગીત ગુંજવા લાગતાં.

એક દિવસ માનું માથું દુઃખતું હતું. ફોઈ આવ્યાં કે તરત પૂછ્યું, 'શું વાત છે, ભાભી? ઉદાસ કેમ છો?'

'ખાસ કંઈ નથી. જરા માથું દુખે છે.'

'લાવો, દબાવી આપું.'

'અરે ના, ના, હમણાં જ દીકરી પાસે દબાવડાવ્યું.'

'અરે એના અને મારા દબાવવામાં ફેર છે, ભાભી.'

'તો શું તું મંત્ર જાણે છે?'

'હા, હું મંત્ર જાણું છું. તેથી જ તો કહું છું.'

મા હસી પણ ફોઈ ગંભીર થઈ ગયાં. અને માનું માથું પકડી દબાવવા લાગ્યાં. સાથે જ મોંમાંથી કંઈક મંત્રોચ્ચાર પણ કરવા લાગ્યાં. ફોઈના આ નાટકથી માને હસવું આવતું હતું પણ ફોઈ પૂરી ગંભીરતાથી આ કામ કરી રહ્યાં હતાં. ઠીક ઠીક વાર પછી તેમણે માથું દબાવવાનું બંધ કર્યું ત્યારે માને રાહતનો અનુભવ થયો.

'સારું થઈ જશે, ભાભી.'

'આ મંતર ક્યાંથી શીખ્યાં નાણંદબા? કોઈ જોગીનો સથવારો તો નહોતો શોધી કાઢ્યો ને?'

'તમે તો મશ્કરી કરવા લાગ્યાં; ભાભી, હું ખરેખર આ મંત્ર શીખી છું. મારી પડોશમાં એક ઘરડી સ્ત્રી રહેતી હતી તેણે શીખવ્યો હતો. મેં એવી આશાથી શીખી લીધો કે ચાલો કોઈ કોઈ વાર પતિદેવ ઉપર મંત્રનો પ્રયોગ કરવાનો અવસર મળશે.' આવું કહેતાં તેઓ ઉદાસ થઈ ગયાં. માને આ વાતનો ખ્યાલ આવતાં પ્રોત્સાહન આપવા તેણે તેમને કહ્યું. 'નાણંદબા, ખરેખર મને રાહત થઈ રહી છે. તમારા હાથમાં તો જાદુ છે.'

'જાદુ, ખરેખર ભાભી?'

'હા, વળી.'

પછી એવું લાગ્યું કે ફોઈનો ચહેરો રડવા જેવો થઈ ગયો છે. હમણાં રડશે, હમણાં રડશે એમ લાગ્યું પણ તેઓ ઝટ દઈને ઊઠીને ચાલ્યાં ગયાં.

મા આશ્ચર્યથી જોઈ રહી અને ઘણી વાર સુધી ફોઈના વિચારમાં ખોવાયેલી રહી.

થોડો સમય પાછો વીત્યો ત્યારે માને ખ્યાલ આવ્યો કે તેનું માથાનું દર્દ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે. જાગરાણી શું ખરેખર મંત્ર જાણે છે? માએ મજાકમાં ને મજાકમાં કેટલાક લોકોને આ વાત કરી દીધી. પછી તો આખા ગામમાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ અને સૌ કોઈ માથાનો દુખાવો મટાડવા ફોઈને ત્યાં જવા લાગ્યાં. ફોઈએ મંત્રની વિશ્વસનીયતા વધારવા કેટલીક તરકીબો પણ અપનાવી. તેઓ પીંછી હાથમાં લેતાં, પછી વારંવાર વ્યક્તિના કપાળ પર તે ફેરવતાં. હાથ વડે તેના કપાળને બરાબર દબાવી વચ્ચે વચ્ચે તેને મોંથી સ્પર્શ કરી ફૂંક મારતાં.

આજે વિચાર કરું છું - ખબર નહીં ફોઈ મંત્ર જાણતાં હતાં કે નહીં. પણ મને લાગે છે કે તેમણે આ મંત્રને સામાજિક સેવા માટેનું એક નિમિત્ત બનાવી દીધો. આવી સેવા લોકોમાં એક મનોવૈજ્ઞાનિક રાહત પ્રેરે છે અને સેવા કરનારને સામાજિક સાર્થકતા પણ પ્રદાન કરે છે.

એક દિવસ મા ઉદાસ બેઠી હતી અને ફોઈ આવી ચડ્યાં.

'શું વાત છે, ભાભી?'

'આવ, આવ, જગરાણી.'

'લો આવી ગઈ. વાત શું છે? ઉદાસ કેમ છો? પાછું માથું દુખી રહ્યું છે?'

મા હસી પડી. 'ના રે જગરાણી. તારા ભાઈ ઘણા દિવસથી ગયા છે તે આવ્યા નથી.'

'ક્યાં ગયા છે?'

'મેળામાં બળદ ખરીદવા ગયા છે. આજે આઠ દિવસ થઈ ગયા. જીવને ઉચાટ રહે છે.'

'લાવો હું શુકનનો વિધિ કરું.'

'વાહ, આ પણ તું જાણે છે?'

'હા, ભાભી, હું શું નથી જાણતી?' તેમણે શંખ અને લોખંડનો ટુકડો મંગાવ્યો. શંખનો ઉપરનો હિસ્સો આંગળીઓ વડે પકડ્યો અને નીચેના હિસ્સા પર લોખંડનો ટુકડો મૂક્યો. અને સવાલ કર્યો. 'મારા ભાઈ કુશળ તો છે ને?'

શંખ હલવા લાગ્યો.

'તેઓ બીમાર છે?' શંખ હલ્યો નહીં.

'જુઓ ભાભી, ભાઈ કુશળ છે, ચિંતા ન કરો.'

તેમણે શંખને ફરી પૂછ્યું, 'ભાઈ આવે છે કે કેમ તે કહે જોઉં.'

એટલામાં ચાલતાં ચાલતાં કોઈએ ચૌતાલની એક કડી ગાઈ ને કાને પડી

'ગોરી બેઠી ઉચારે સગુનવા
પિયા કબ આઈ હૈ ભવનવા.'

ફોઈએ આ કડીઓ સાંભળી અને તેમના હાથમાંનો શંખ જોર જોરથી હલવા લાગ્યો.

''જુઓ ભાભી, તમારા પ્રિયતમ આવી રહ્યા છે.''

યોગાનુયોગ જુઓ કે એ જ વખતે પિતાજી હાથમાં બળદનો દોર પકડી આવતા દેખાયા. બંનેએ શુકનના વિધિનો આશ્ચર્યકારક પ્રભાવ જોયો. માએ હસીને ફોઈના ચહેરા તરફ જોયું - અરે આના ચહેરાને શું થઈ ગયું? એવું લાગતું હતું કે અંદરથી કોઈ પ્રબળ આવેગ પ્રગટ થવા ઈચ્છતો હતો અને તેઓ રોકી રહ્યાં હતાં. મા જેવી પિતાજી તરફ આગળ વધી કે તરત ફોઈ ઝડપથી ત્યાંથી સરકી ગયાં. માને ફોઈમાં રહેલા બીજા એક ગુણને ઓળખવાની તક મળી.

હવે જેને જુઓ તે ફોઈના ઘર તરફ દોટતું દેખાવા લાગ્યુ. વહુઓ તો તેમને પોતાને ત્યાં બોલાવતી. જાતજાતની પૃચ્છા કરવા લોકો તેમની પાસે શુકનનો વિધિ કરાવતા - કોઈએ પાસ થવું છે. કોઈની કોઈ વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ છે. કોઈના પતિ ક્યાંક ગયા છે ને આવ્યા નથી.

અને ફોઈએ મા દ્વારા પ્રચાર પામેલા આ ગુણને પણ પોતાની બધી તાકાતથી વિકસાવ્યો. તેમણે શંખ અને લોખંડ સિવાયના શુકનવિધિના બીજા પણ કઈંક તરીકાઓ શોધી કાઢ્યા. શ્વાસ રોકીને અને પછી છોડીને પહેલાં તેઓ ભૂમિકા બાંધતા અને પછી પોતાના બીજાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં.

ઘણા દિવસો પછી એક વાર મેં તમને પૂછ્યું હતું, 'ફોઈ, શું તમને તમારા આ શુકનવિધિમાં વિશ્વાસ છે?'

તેમણે સ્મિત કર્યું. પછી કહ્યું, 'એ તો મને ખબર નથી પણ એટલી ખબર છે કે લોકોને એમાં વિશ્વાસ છે. લોકોનાં કેવાં નાનાં નાનાં સુખદુઃખ છે! કેવી નાની નાની આશા સાથે તેઓ જીવે છે! શુકનનો વિધિ તેમનાં દુઃખોને ભુલાવી તેમના સુખો અને આશાઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને લોકો તેના દ્વારા જીવવાનું બળ મેળવે છે. તેમના જીવન જીવવા માટેના બહાનાનો હું એક ટુકડો બની જાઉં છું. વળી આને લીધે મને પણ જીવવાનું કેટલું બળ મળી જાય છે, દીકરા?'

હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. આ અભણ સ્ત્રી પોતાના અનુભવના બળથી કેટલી મોટી વાત

સમજી ગઈ છે! પંડિતોની પુસ્તકિયા ભાષા કરતાં જીવનના અનુભવની આ ભાષા કેટલી અલગ અને નક્કર છે!

મા કહે છે, "જગરાણીએ ચિત્રવિચિત્ર પરિસ્થતિઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે. તે ક્યારેક ક્યારેક પોતાની સદ્‌ભાવનાની જાળમાં પોતે જ સપડાઈ જઈ તરફડવા લાગતી હતી. તેનો શુકનવિધિ ખૂબ પ્રખ્યાત થઈ ગયો હતો. એક દિવસની વાત છે હું પડોશના ઘરે ગઈ હતી. તે ઘરની વહુએ જાગરાણીને બોલાવી હતી. જાગરાણીના આવ્યા પછી વહુએ ખૂબ જ લાચારીભર્યા અવાજમાં પૂછ્યું, 'ફોઈ, જરા એ શુકન કહો કે મારી ગોદ ક્યારે ભરાશે?' જાગરાણીને જાણે કરંટ લાગ્યો. કંઈ સાંભળ્યુ ન હોય તેમ તે કંઈ બોલી નહીં.

'બોલો ને, ફોઈ!' પેલી વહુએ ફરી આજીજી કરી.

"મને સમજાઈ ગયું કે જાગરાણીના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે પણ વહુ એવી ઉલ્લુની પઠ્ઠી હતી કે વિના કંઈ સમજ્યે-વિચાર્યે તેના ઘાને ઊંડો કરતી જતી હતી. મને લાગ્યું કે જાગરાણી આ પ્રસંગને ટાળવા માગે છે. પણ ખબર નહીં પછી શું વિચાર્યું કે શુકન માટેની પોતાની તમામ શક્તિ કેન્દ્રિત કરી. એમ લાગતું હતું કે તે નિશ્ચેષ્ટ ભાવથી કંઈક કરી રહી છે અને થોડી વાર પછી ખબર નહીં શું સમજી-વિચારી કહ્યું, 'શુકન કહે છે કે કંઈક સારું થશે.'

'બરાબર કહો ને, ફોઈ!'

'અરે એ શું બરાબર કહેવાની? એમ જ જો કહી શકતી હોત તો પોતાનું ન કહી દેત?'

લોકોએ જોયું કે પાડોશની પ્રસિદ્ધ પંચાતિયણ ડોસી ત્યાં આવી ઝેર ઓકી રહી છે. ખબર નહીં ક્યારની છુપાઈને તે આ બધું જોઈ રહી હતી.

જાગરાણી તો ત્યાંથી આંધીની જેમ ઊભી થઈ અને બબડતી બબડતી ચાલી ગઈ. પરંતુ અમે બધાંએ ભેગાં થઈ ડોસીની સારી એવી ખબર લીધી. પણ તે બેશરમ અમારા બધાં સાથે લડતી રહી. જીવનભર તેણે આ જ તો કર્યું હતું.

થોડા દિવસ સુધી જાગરાણી શુકન કહેવાની વાતને ટાળતી રહી પણ પછી ગાડી પાછી પાટા પર આવી ગઈ. શુકન કહેવાની વાત તેના આજીવિકાના સાધન તરીકે પણ કામ આપવા લાગી. શુકન કહેવાના વિધિ પછી જાગરાણી લાખ ના કહેતી તોપણ લોકો તેને સીધું અને દક્ષિણા આપી દેતા. ધીમે ધીમે જાગરાણીને લાગવા માંડ્યું કે સ્વાભિમાનથી જીવવા માટે આ પણ જરૂરી છે.

આ વખતે સાતમા દિવસે હું ઘરે આવ્યો તો ઘરનો એક અજબ નશો મારા ઉપર સવાર થઈ ગયો હતો. ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે સાંજ થઈ ગઈ હતી. ફોઈ ગામની બહાર જ મળી ગયાં. એવું લાગતું હતું કે તેઓ પણ ક્યાંકથી આવી રહ્યાં હતાં.

'ફોઈ, ક્યાંથી?'

'કસબે ગઈ હતી.'

'કસબે ગયાં હતાં?'

'હા, ભાઈ.'

'બજાર ફરવા ગયાં હતાં?'

'હા, બજાર જ સમજ ને.'

'પણ લાવ્યાં તો કંઈ નથી!'

'હવે તું વકીલ-બૅરિસ્ટરની જેમ પૂછપરછ કરવા લાગ્યો. સાત દિવસ પછી ઘરે આવ્યો છે. જા જલદીથી જા. વહુ વાટ જોતી હશે.'

મને લાગ્યું કે ફોઈ મારાથી કશુંક છુપાવતાં હતાં. હું ચુપચુપ તેમની સાથે ચાલવા લાગ્યો.

'કેમ, તું નારાજ થઈ ગયો?'

'નારાજ શા માટે થાઉં, ફોઈ?' દરેક માણસની કોઈક એવી વાત હોય છે જે તે

બીજાને કહેવા ન ઇચ્છે.'

'હવે મારી જિન્દગીમાં એવું શું બચ્યું છે કે જે છુપાવવું પડે? હું બીજા માણસના કામ માટે ગઈ હતી.'

પછી તેઓ ગંભીર થઈ ગયાં. 'કેટલી તકલીફ છે લોકોને! જાત જાતની તકલીફો!' ને એકલાં એકલાં બબડતાં રહ્યાં. પછી મને કહ્યું. 'કસબામાં એક બાવાજી આવ્યા છે તેમની પાસે ભભૂત લેવા ગઈ હતી.'

'શા માટે?'

'સંતાન માટે.'

'સંતાન માટે?'

'હા; એક સ્ત્રીને દીકરો થતો નથી. તે છાની છાની રડ્યા કરે છે. તેની સાસુ અને તેનો પતિ બંને તેને ટોણા મારે છે. તેની કૂખ વિશે ગમે તેમ બોલે છે. તે મને તેની બધી વાત કરે છે. તેણે કોઈ પાસેથી સાંભળ્યું તો તેણે મને વિનંતી કરી કે હું બાવાજી પાસેથી ભભૂત લઈ આવું.'

'લઈ આવ્યાં?'

'હા લઈ આવી.'

'તમને એમાં વિશ્વાસ છે?'

'અરે એમાં મારા વિશ્વાસ-અવિશ્વાસની વાત નથી. લોકો તો વિશ્વાસ કરે છે. હું એમ વિચારું છું કે આ રીતે તો કોઈનું દુ:ખ ઓછું થાય! ગઈ-બાકી કંઈ આ જવાનો સમય છે? ખેતરનાં કેટલાંય કામ બાકી છે તેની ચિંતા સતાવે છે. પણ આ બધું તો ચાલ્યા કરશે.' ગામમાં આવીને તેઓ પોતાના ઘર તરફ વળી ગયાં. હું મારા ઘર તરફ.

એવું લાગે છે કે ફોઈ પોતાના માટે જીવતાં નથી, બીજાંને માટે જીવે છે. ગામમાં કોઈના ઘરે પણ લગ્ન-વિવાહનો અવસર હશે, ફોઈ ત્યાં હોવાનાં જ અને ગીતો ગાઈ ગાઈ ગળું બેસાડવાનાં. દરેક તહેવારના દિવસે ફોઈના ગીતનો અવાજ બધાંથી આગળ અને બધાંથી ઉપર સાંભળવા મળે.

ગામની છોકરીઓની આગેવાની લઈ ફોઈ મેળામાં જવાનાં અને સૌને સાચવીને ઘરે લાવવાનાં. ફોઈના ઘરમાં કોઈક માંદું પડી ગયું અથવા મૃત્યુ પામ્યું અને તેનું કોઈ નહીં હોય તો ફોઈ તો ખરાં જ. રસોઈ બનાવવાથી માંડીને આગતાસ્વાગતા કરવા સુધીનું કામ ફોઈ પોતાના માથે ઉપાડી લેશે. એવું લાગે છે કે ગામ ફોઈમય થઈ ગયું છે અથવા ફોઈ ગામમય થઈ ગયાં છે. ગામની ખુશી પણ તેમની, ગામનું દુ:ખ પણ તેમનું. પણ ફોઈના દુ:ખમાં કોઈ ભાગ પડાવે છે ખરું? મને લાગે છે કે પોતાનું દુ:ખ તેઓ બીજાંઓ સુધી પહોંચવા જ નથી દેતાં, એકલાં એકલાં જ વેદના જીરવી લે છે, ચુપચુપ...

સોહનભાઈ કોઈને લઈને આ તરફ આવી રહ્યા છે. સાથે કદાચ જગમોહન છે. હા, તે જ છે. સાંભળ્યું છે કે આજકાલ તેમને ત્યાં જ તેમનું ઊઠવા-બેસવાનું થાય છે. એવું બની શકે કે ખેતર જગમોહનને જ વેચવાનાં હોય.

મને એવું થયું કે બંનેના આવતાં પહેલા ઊઠીને ચાલ્યો જાઉં, પણ એ બંને પોતે જ બીજી બાજુ વળી ગયા.

ફોઈ જીવતાં હતાં ત્યારે પણ આ સોહનના બચ્ચાએ તેમનું અપમાન કર્યું હતું અને મરી ગયાં ત્યારે પણ તેમનું અપમાન કરી રહ્યો હતો. મને તો એમ લાગતું હતું કે ફોઈનું ખેતર અને મારું ખેતર એક જ છે. મારા ખેતરની રખેવાળી કરતાં કરતાં હું ફોઈની કેટલી નજીક આવી ગયો હતો! ફોઈ મને પોતાના દીકરા જેવો ગણતાં હતાં. અને મા દ્વારા ફોઈના ભૂતકાળની વાતો મને સતત ફોઈમય બનાવતી હતી.

હું ફોઈને મોટે ભાગે તેમની મા સાથે જોતો. એવું લાગતું કે આ બંને મા-દીકરી નથી પણ બે

બહેનપણીઓ છે. એક દિવસ હું નિશાળેથી ઘરે પહોંચ્યો તો ખબર પડી કે મા ઘરે નથી. મારી નાની બહેને કહ્યું, 'ફોઈનાં મા મરી ગયાં છે, મા ત્યાં ગઈ છે. તમને અને મને ત્યાં જવાની માએ ના કહી છે.' પણ હું દોડતો-દોડતો ત્યાં ગયો. મેં જોયું કે ઘરની બહાર ફોઈનાં માની લાશ મૂકવામાં આવી હતી અને ફોઈ છાતીફાટ રુદન કરી રહ્યાં હતાં. 'ઓ મા, તું મને કોના સહારે છોડી ગઈ રે? હવે આ દુનિયામાં મારું કોણ છે રે? સાસરેથી ભાગીને તારી પાસે આવી પણ હવે અહીંથી ભાગીને ક્યાં જાઉં રે?' ભારે કરુણાજનક દૃશ્ય હતું. બધાં રડતાં હતાં. હું પણ જોર જોરમાં રડવા લાગ્યો.

અને જ્યારે ફોઈને એકલાં એકલાં ખેતીના કામમાં જોતરાયેલાં પહેલી વાર જોયા ત્યારે હું ઘણો ઉદાસ થઈ ગયો. બહેનપણીની જેમ સદા સાથે ને સાથે રહેતી મા ક્યાં છે? ફોઈના ચહેરાને જોતાં જાણે ડર લાગે છે. એક ગજબ પ્રકારની શુષ્કતા એ ચહેરા પર ઊભરાઈ આવી હતી. સાસરેથી ભાગીને આવેલાં ફોઈની ઉદાસી મેં જોઈ નહોતી. મેં તો ફોઈને ગાતાં-વગાડતાં અને હસતાં-ખેલતાં જ જોયાં હતાં. આથી મારે માટે ફોઈનો આ ચહેરો એકદમ નવા જેવો હતો, જે મારા મનની ભીતરમાં ગોઠવાતો નહોતો. તેમની સાથે બોલવાની હિંમત થતી નહોતી. તેમનાથી હું દૂર દૂર ભાગતો હતો.

એક દિવસ તેઓ પોતાના મકાઈના ખેતરમાં બેઠાં હતાં. હું પણ મારા ખેતરની રખેવાળી માટે જતો હતો. તેમને બેઠેલાં જોઈ હું થાંભલાની જેમ ઊભો રહી ગયો. તેઓ પોતાનામાં ખોવાયેલાં હતાં. હું તેમને જોઈ રહ્યો.

વાદળો ઘેરાયેલાં હતાં. વરસતાં નહોતાં, હવા બંધ હતી. એક ગજબ ઉદાસીભર્યું વાતાવરણ હતું.

'ફોઈ, ફોઈ' મેં હળવેથી સાદ દીધો. તેઓ ખોવાયેલાં જ રહ્યાં.

મેં જરા વધારે જોરથી બોલાવ્યાં. તેમની સમાધિ તૂટી. મને પાસે બોલાવ્યો. હું ધીમે ધીમે તેમની પાસે ગયો.

'ફોઈ, તમે હવે મારી સાથે બોલતાં કેમ નથી? હસતાં-ગાતાં કેમ નથી?'

ફોઈ ચૂપ રહ્યાં.

મેં કહ્યું, 'તમારું આ રીતે મૂંગા રહેવું મને ગમતું નથી. મને ડર લાગે છે. હું જાણું છું કે તમારાં મા હવે તમારી સાથે રહ્યાં નથી. પણ તમે એટલા માટે ઉદાસ ન થાઓ. હું તમારી સાથે છું ને!'

ફોઈના મૌનનો બંધ તૂટી ગયો. તેમનો ઠરી ગયેલો ચહેરો કંપાયમાન થયો અને તેમની આંખમાંથી આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં. તેમણે ઝડપભેર મને ગોદમાં લઈ લીધો. ખૂબ વાર સુધી રડતાં રહ્યાં. પછી આંસુ લૂછી નાખ્યાં. બોલ્યાં, 'ના હવે ઉદાસ નહીં રહું મારા દીકરા. પાછી હસીશ-ગાઈશ. રડી રડીને તો હું હારી જઈશ અને તેઓ જીતી જશે. હું જૂઠને જીતવા દઈશ નહીં. દીકરા, તેં મને જગાડી દીધી.'

હું વિચારતો હતો કે તેમની હારજીતનો શો અર્થ છે. એટલામાં તેઓ કંઈક ગણગણવા લાગ્યાં. ધીમે ધીમે તેમના હોઠેથી નીકળેલા એ ગણગણાટે સ્પષ્ટપણે ગીતની એક કડીનું રૂપ લીધું.

હવાની એક લહેરખી આવી. અકળામણનો ઓથાર ઓગળ્યો. વાદળોમાં હલચલ મચી ગઈ. રીમઝીમ રીમઝીમ પાણી વરસવા લાગ્યું. હું બહારથી અંદર સુધી આર્દ્રતાથી સભર થઈ ગયો.

ફોઈ ગાઈ રહ્યાં હતાં, મને સમજ નહોતી પડતી કે તેમના ગીતમાં ઉલ્લાસ છે કે વિષાદ, પરંતુ જે કંઈ હતું તેનાથી ઘણું ઊંડું દર્દ જાગતું

ધન એવું લાગતું હતું જાણે તેઓ બનાવવા ઇચ્છે છે પણ અહીંથી નીકળી ગયા છે.

'ફોઈ રાતા, મારા માથરે વરસાદ વધી રહ્યા છે.'

અને ફોઈ માગી નાથ મારા માથરે આવી બેના. વરસાદની ગતિ તેજ થતી ગઈ. એ વાદ ધુમ્મસની જેમ ફેલાયેલા વરસાદમાં આનપાનનું બધું ડૂબી ગયું. હવાની ઝડી લહેરે માગ બંધા ખુલ્લા શરીરને ધ્રુજવી રહી હતી. માગ ઉતાવળા ઊભા થઈ ગયા. પરંતુ ફોઈ જાણે વરસાદના પાણીમાં નાહી રહ્યા હતા, જાણે એમની અંદરની કોઈ આગને ઠારી ન કરી રહ્યા હોય. ગાઈ રહ્યા હતા - 'રીમઝીમ રીમઝીમ બરસે પનિયા, મોરે અંગનવા એ હરિ.'

ફોઈ ધીમે ધીમે પછી સ્વસ્થ થયા. ફરીથી ગાવા ગાવાનો, સમાજનું કામ કરવાનો રસ્તો પકડી લીધો. માના ક્રિયા કર્મમાં બે વીઘાના ખેતરો પાછા નીકળી ગયા.

મોહનભાઈ માર ત્યાં કોઈ કોઈ વાર આવતા. મને એ વાત પર ખૂબ આશ્ચર્ય થતું અને ગુસ્સો પણ આવતો કે આ માણસ અહીં કોઈને મળવા કેમ જતા નથી. ક્યારેય એક પૈસાની મદદ પણ કરતા નથી. ક્યારેય એ પણ પૂછતો નથી કે એ જીવે છે કે મરી છે. ક્યારેક ક્યારેક તેઓ મારા ઘરે આવ્યા હોય ત્યારે અજાણતા ફોઈ મારે ત્યાં આવી ચડતા તો તેમને જોઈ ધૂમરો તાણી લેતા અને ઘરના અંદરના ભાગમાં ચાલી જતા અને માને પૂછતા, 'એમની તબિયત તો સારી છે ને?'

'હા, એકદમ સારી છે.'

આ વખતે પણ મોહનભાઈ આવ્યા હતા. સંજોગવશાત ફોઈ આવી ગયા અને માને એ જ સવાલ પૂછ્યો. માએ કહ્યું, 'સારી છે, પણ પૈસાની થોડી તંગી છે. મુંબઈ જવાનું વિચારી રહ્યા છે.'

ફોઈ ઘરમાંથી ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર પછી એક પોટલી લઈને આવ્યા અને કહ્યું, 'એમને દી દસ-બાર દેતા જાય.'

મોહનભાઈએ કોઈ જાતના નકાર વગર પોટલી લઈ લીધી. માને આશ્ચર્ય થયું. હું પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

અને આવું પછી વારંવાર થવા લાગ્યું.

એક દિવસ હું ઘરે ગયો તો ફોઈ બબડતા હતા, 'સારું થયું ભગવાન કરે ને એની કૂખ ક્યારેય ન ફળે. મને ઘરમાંથી કાઢવો ઊનો દીવો નબળાવવા આવી હતી. અભાગણી પિશાચણી, બેન જાણે ભાભી, ભગવાન આ રાક્ષસીને ક્યારેય માફ નહીં કરે.'

માએ સમજાવ્યા, 'ના જગરાણી, એવું ન બોલ. એવા આશીર્વાદ આપ કે ઘરના દીવા તેજ થાય.'

'આશીર્વાદ? ભાભી, હું આશીર્વાદ આપું આ રાક્ષસોને? હું તો શાપ જ આપીશ.'

આમ બોલતા બોલતા રડી પડ્યા. ઘણી વાર સુધી રડતા રહ્યા.

'હું જ કુલક્ષણી છું ભાભી, હું જ ફૂટેલા કરમની છું. કોણ જાણે શું શું બકી જાઉં છું.'

મને એ સમજ ન પડી કે ફોઈનું રુદન પોતાની અનુદારતા માટેનું હતું કે પ્રાયશ્ચિત્ત માટેનું.

ફોઈ ચાલ્યા ગયા. માને પૂછ્યું. માએ જણાવ્યું કે "મોહનભાઈની વહુને બાળક થનાર હતું પણ ગર્ભ ટક્યો નહીં."

હવે ફોઈના નારાજ થવાનો અને રડવાનો અર્થ સમજમાં આવ્યો.

વીતતા જતા વર્ષોમાં આવો પ્રસંગ કેટલીયે વાર આવ્યો.

એક વાર ફોઈના ઘરે ગયો તો ફોઈ ખૂબ પ્રસન્ન જણાયા. તેમણે પીળા રંગની સાડી પહેરી હતી અને સારા પ્રસંગે ગવાતા ગીતની

કડી ગાતાં હતાં.

હું પહોંચ્યો તો મારા હાથમાં ગોળનો એક કકડો મૂકી દીધો અને કહ્યું, 'ખા.'

'શું વાત છે ફોઈ, આજે બધું બદલાયેલું બદલાયેલું લાગે છે. તમે પણ ખુશ છો. તમારું ઘર પણ ખુશ છે. તમારા કપડાં પણ ખુશ છે અને આ ગોળ?'

'કંઈ નથી: કંઈ નથી. બસ ખા. આમ જ આજે કંઈ સારું પહેરવાનું મન થઈ આવ્યું.'

તે પાછાં ગીત ગાવા લાગ્યાં.

મેં ઘરે આવી માને વાત કરી તો મા હસીને બોલી, 'આજે તેમને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે.'

'તેમને?'

'હા, સોહનભાઈને ત્યાં દીકરો આવ્યો છે.'

'વાત એમ છે ત્યારે!'

થોડી વાર પછી ફોઈ આવ્યાં. મેં કહ્યું, 'ફોઈ મને તમારી ખુશીના રહસ્યની ખબર પડી ગઈ છે.'

'શું ખબર પડી ગઈ? શેતાન કહીંનો.' તેઓ ગુસ્સામાં બોલ્યાં.

'હવે અજાણ્યાં ન થાઓ. મને ખબર પડી ગઈ છે કે તમને દીકરો થયો છે તેથી આટલાં ખુશ છો.'

'ખુશ? હું ખુશ થાઉં? એ ચૂડેલને દીકરો થયો છે ને હું ખુશ થાઉં? મારી છાતીમાં આગ સળગી રહી છે અને તું કહે છે હું ખુશ છું. ભગવાન પણ કેવો ક્રૂર છે કે તેણે મારું કંઈ ન સાંભળ્યું.'

તેઓ ગુસ્સામાં બબડતાં હતાં. હું કંઈ સમજી શકતો નહોતો. પણ મા મલકાતી હતી.

'તમે મલકી રહ્યાં છો ભાભી. તમને એમ કે હું નાટક કરી રહી છું.'

'ના, ના હું મલકી રહી છું આ છોકરાની અક્કલ પર કે એ તને સમજી નથી શકતો.'

થોડો સમય એક ભારે મૌનમાં વીત્યો. ફોઈના હાથમાં એક પોટલી હતી જેને મા વારંવાર ત્રાંસી આંખે જોઈ લેતી હતી.

થોડીક વાર પછી ફોઈ શરમાઈ ગયાં હોય તેમ બોલ્યાં, 'ભાભી!'

'શું છે?'

'આજે જરા ત્યાં મોકલી આપો.'

'અરે ત્યાં ક્યાં?'

'અરે ત્યાં જ. જુઓ ભાભી, આમ અજાણ્યાં ન થાઓ. તમને ખબર છે. ક્યાં.' આમ કહી ફોઈએ પોટલી માની આગળ ફેંકી દીધી અને શરમાઈને ચાલ્યાં ગયાં.

મા હસવા લાગી. પછી તેની આંખોમાં આંસુ ઊભરાઈ આવ્યાં.

'શું છે મા?'

'સાવ પાગલ છે જાગરાણી' માએ આંસુ લૂછતાં કહ્યું.

'આમાં શું છે, મા?'

માએ પોટલી ખોલી જોયું. તેમાં એક સાડી હતી. બાળક માટે એક નાનકડું રંગીન શર્ટ હતું. એક તાવીજ હતું અને એક મજાનો ઘૂઘરો હતો.

થોડા દિવસો પછી શહેરમાંથી આવ્યો તો જાણ્યું કે એક વિચિત્ર હવા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. 'જાગરાણીફોઈ જાદુગરણી છે.' સાંભળીને મને આઘાત લાગ્યો. મા ખૂબ જ દુ:ખી હતી. મારી પત્નીએ કહ્યું, 'તમે તો એમનાં બહુ વખાણ કરતા હતા!' મેં તેને ધમકાવી. 'આ વિષસભર હવા કોણે ફેલાવી? શા માટે?'

સાંભળ્યું કે ગામમાં કોઈ તાંત્રિક આવ્યો હતો.

તેણે વાતવાતમાં ઘોષણા કરી કે આ ગામમાં કોઈ જાદુગરણી રહે છે. જબરજસ્ત જાદુગરણી જે એકેએક ઘરમાં ઘૂસેલી રહે છે. તે પોતાની શોકને સંતાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે હમણાં હમણાં જ એક ગરીબ સ્ત્રીના દીકરાને ખાઈ ગઈ છે. તે

શબ્દચિત્ર

સ્નેહનું બળ

(હંસાબહેન મૂ. ભટ્ટ)

મનસુખ સલ્લા

નામ એમનું હંસાબહેન, પરંતુ મોટા ભાગના એમને 'માડી'ને નામે જ ઓળખે જાતિવાચક સંજ્ઞાવાચક બની જાય ત્યારે સ્નેહની વિશિષ્ટ ઘટના ઘટી હોવી જોઈએ 'માડી' સંબોધન એના તમામ લક્ષણો સાથે એમનામાં શોભતું

સ્નેહનો જાદુ અભ્યાસ, આવડત કે બુદ્ધિમત્તાને વળોટી જઈ શકે નિર્વ્યાજ સ્નેહનો મહિમા જ વિશિષ્ટ હોય છે માડીના વ્યક્તિત્વની અસરકારકતાનું રહસ્ય સ્નેહમાં છે તેઓ ભાગ્યે જ બેપાંચ ચોપડી ભણેલાં હશે ભાલના રોજકા જેવા નાના ગામમાં ઊછર્યાં ત્યાં ફૂલ ઝાઝાં અને સુગંધ ઓછી પરંતુ હૃદય ચોખ્ખું, તેથી પછીથી વિકસી શક્યાં હૈયું અને હોઠ એકરૂપ ભારોભાર આખાબોલાં પણ વાણી વાણીમાં ઝબોળાયેલું હોય તેથી વિદ્યાર્થીઓને 'મારા રોયા' કહી શકે એ એમનો તકિયા કલામ હતો પણ ઘીની નાળ જેવા નરવો લાગતો અભિવ્યક્તિ કઠણ પણ સ્નેહથી ભરપૂર હોવાથી એમનો ઠપકો મધુર લાગતો

સામાન્ય ઓળખ તો મૂળશંકરભાઈ ભટ્ટનાં પત્ની તરીકેની પણ એ અધૂરી ગણાય ધીરે ધીરે તેમણે પોતાની ઓળખ ઊભી કરી હતી નહોતાં વિદ્વાન કે નહોતી સંસ્થાસંચાલનની શક્તિ, છતાં આદરણીય બની રહ્યાં વિદ્યાર્થીઓ માટેના સ્નેહજન્ય કાળજીભર્યા સંબંધથી પારકાંને પોતીકાં કરી શકતાં સ્નેહના બળે તેઓ પણ વિકસ્યાં અને અનેક વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં 'માડી' રૂપે પ્રતિષ્ઠિત થયાં

મૂળશંકરભાઈ મોટા શિક્ષક, માનસશાસ્ત્રના તજ્જ્ઞ, કેળવણીકાર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત માડી એમનામાંથી પોતાની રીતે જેટલું પામ્યાં, તેટલું પચાવ્યું નાનાભાઈ અને મૂળશંકરભાઈએ પોતાની સહધર્મચારિણીઓનું જે રીતથી ઘડતર કર્યું, તેમને વિકસવાની અનુકૂળતા આપી તે દાંપત્યજીવનના સહકારનું ઉત્તમ નિદર્શન છે મૂળશંકરભાઈની અભિવ્યક્તિ સંયમિત તોળીતોળીને બોલે માડીનું બધું સીધુંસટ, પરંતુ બધામાં [illegible] મેળ હોય વિદ્યાર્થીઓ અને પોતાનાં સંતાનો વચ્ચે ઝાઝો ભેદ નહીં વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાત કરતી વખતે 'માડી'ના હક્કથી બોલે, "હું તો સાચું કઈ દઉં તારા ભાઈ જેવું કળવાણીમાર જેવું બોલતાં મને નો આવડે" સલાહ સાચી હોય, પણ રજૂઆત આગ્રહભરી જ હોય ને આકરાં વેણ કહેવામાં સંકોચ નહીં વિદ્યાર્થીના હિતની વાત છે તો પેટના જણ્યાની જેમ અનેય શું કામ ન કહેવું? "મારે કંઈ નથી તારા ભલા સારુ કઉં છું" એમ ઉમેરતાં જાય ક્યારેક મૂળશંકરભાઈ કહેતા 'તમે એને બહુ ન કહો' તો માડી તડ દઈને કહી દેતાં, "હું કામ નો વઢું? મારા દીકરા જેવો છે મારો હક્ક છે તે કેવાની મારે હૈયે એવું હોઠે ભેખડે ભરાય ન છોકરાં એના કરતાં પેલેથી કેવું સારું બોલ એલા, મારી વાત સાચી છે કે ખોટી?" એમાં સાચાખોટાનો તો પ્રશ્ન જ ક્યાં હોય? માડીએ કહ્યું માટે જ સ્વીકારાતું મૂળશંકરભાઈ માથા ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા મરકે, ત્યારે પત્નીનો ટેકો માગીને હાથની અદબ વાળી લે ત્યાં સુધીમાં માડીનાં ૧૦ ૧૫ વાક્યો વહી ગયાં હોય

માડી વિદ્યાર્થીઓને કહી શકે તેમ મનુભાઈ

પંચોળી - દર્શક જેવા વડીલને પણ બેધડક કહી શકે. ત્રણેક વર્ષ પહેલાં મનુભાઈ ખૂબ માંદા પડી ગયા. જસલોકમાં રાખવા પડયા, પછી લોકભારતી આવ્યા. માડી આગ્રહ રાખીને ખબર કાઢવા આવ્યાં. માડી અને મનુભાઈની ઉંમર સરખી છે. મનુભાઈ પથારીમાં સૂતા હતા. માડી સામે ખુરશીમાં બેઠાં હતાં. કહે, "જુઓ હું કઉં છું તે ભોજાઈને નાતે. તમે મારા દિયર થાવ છો. તમારી ઉંમર કાંઈ હવે નાની નથી. ઘરમાં ટાંટિયો ટકતો નથી એમાંથી માંદા પડ્યા છો. આજ સુધી બોવ દોડ્યા. હવે હાંઉ કરો. ટાંટિયો ઘરમાં રાખશો તો સાજા રહેશો. ખોટું નો લગાડતા. હું તો હાચું કઉં છું." સામાન્યપણે મનુભાઈ સંભળાવે વધુ, સાંભળે ઓછું, પણ માડીની વાત બરાબર સાંભળી. એટલું જ કહ્યું,'હવે ધ્યાન રાખશું.' માડીનો આ અધિકાર નિર્વ્યાજ સ્નેહમાંથી જન્મેલો હતો.

શિક્ષણ એટલે કેવળ માહિતીજ્ઞાન નહીં. ચારિત્રઘડતર કરે એ સાચું શિક્ષણ. છાત્રાલયપ્રધાન અને સર્વાંગી વિકાસ માટે મથનાર શિક્ષણસંસ્થામાં ગુરુ જેટલું જ ગુરુપત્નીઓનું સ્થાન છે. માતા-પિતા કે કુટુંબીજનોને મૂકીને આવેલો વિદ્યાર્થી જ્યારે ગુરુપત્નીમાં માતૃભાવ કે ભગિનીભાવ અનુભવે છે ત્યારે અનાયાસે તે વધુ સમધારણ બને છે. તેનાં વલણો નરવાં બને છે. એથી ગુરુપત્ની જ્ઞાની હોય તો ઉત્તમ, પણ પ્રેમાળ તો હોવાં જ જોઈએ. સ્નેહ અનેક બંધ તાળાંની ચાવી બની શકે છે. ગુરુપત્નીઓની કામગીરી અપ્રત્યક્ષ છે, પણ છે અત્યંત અગત્યની. શિક્ષકો - વિદ્યાર્થીઓના પારિવારિક સ્નેહસંબંધોનાં મૂળ આવી રીતે સ્થિર થાય છે. લોકભારતીમાં હંસામાડી, વિજયાબહેન (પંચોળી) કે પુષ્પામાસીની ઉપસ્થિતિ આ કારણે મહત્ત્વની બની હતી.

હંસામાડી ઝીણી કાળજી લઈ શકતાં. માંદા વિદ્યાર્થી માટે કે મૂંઝાયેલા વિદ્યાર્થી માટે તેમની આંખ સજાગ હોય. ખવડાવવા - પિવડાવવામાં પોરહીલાં. તેઓ જાણે કે ફલાણા વિદ્યાર્થીને ચા વિના માથું ચડે છે તો ઘેર બોલાવીને પાય. પાછાં કહે, "તારા ભાઈને નહીં કઉં. પણ ચાની ટેવ ધીરેધીરે મૂકી દે. ભણતરમાં આવી ટેવ સારી નઈ." એમને ત્યાં જનાર કટકબટક તો કરે જ. ગમે તે કામ હોય, તેમની વાત વણથંભી ચાલુ રહે. એમાં પ્રથમ પુરુષ એકવચન સંકોચ વિના આવે. વાતરસ જબરો. એમાં ઘઉં-તેલના ભાવથી માંડીને નાનાભાઈ (ભટ્ટ) કેવડા મોટા માણસ છે ત્યાં સુધીનું બધું આવી શકે. અનુભવે વિદ્યાર્થીઓનાં મનને સમજવાની આવડત કેળવાયેલી. એને આધારે અધિકારપૂર્વક શિખામણ કે ઠપકો આપી શકતાં. એમની વાતનો ભાર ન લાગે. અલકમલકની વાતોમાં કહેવાનું કહી દે.

વાતનો ખરો રંગ આવે તેઓ સવારે શાક સુધારતાં હોય કે બપોરે ઘઉં વીણતાં હોય ત્યારે. નિરાંતે બેઠાં હોય. એમને પૂછવાની જરૂર નહીં કે માડી, મદદ કરું? વિદ્યાર્થી પોતાના ઘરમાં જતો હોય તેવી સ્વાભાવિકતાથી એમના રસોડામાં જઈ, થાળી લાવી, ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણવા તેમની પડખે બેસી જાય. ગભરુ કે ભરાડી, ઓછાબોલો કે સળંગ દળનારો - કોઈ પણ વિદ્યાર્થી માડી સાથે વાત કરી શકે. ઘર જ લાગે. માડીની વાતમાં મૂળશંકરભાઈનો મહિમા આવે જ. કહેતાં, "હું તો રોઝકાની ધૂળમાં મોટી થઈ. સાવ ભૂત જેવી હતી. સારા પ્રતાપ તમારા ભાઈના કે મને કેળવી. એમની હાર્યે રઈને બે વાત શીખી. ભોળાનાથ ભગવાન હોય છે ને?"

વાત જામે રેવાબાની વાતે. રેવાબા એમનાં સાસુ. આકરાં અને આગ્રહી. ૬૦ વર્ષના મૂળશંકરભાઈનેયે મૂળિયો કહે. એમને ઘેર જઈએ

એટલે રેવાબા અમારાં ભોજન, શાક, ઘી, દૂધ બધાં વિશે ઝીણવટથી પૂછે. પણ જ્ઞાતિ વિશેનાં એમનાં રિઝર્વેશન છેક સુધી રહેલાં. નાત વિશે અમને અવશ્ય પૂછે. કાને સાંભળે ઓછું. માડી હળવેકથી અમને કહી દે, "વાણિયા - બામણમાંથી એકાદ કે દે. નૈં તો મનેય ફરી નવડાવશે." પણ રેવાબાની ગેરહાજરીમાં માડી એમના ગુણ ગાતાં થાકે નહીં. આંખમાં અને અવાજમાં ભારોભાર આદર છલકાય. "બા ભલે સ્વભાવનાં આકરાં હતાં, પણ મને પેટની દીકરીની જેમ રાખી છે. હારા પ્રતાપ એમના. એમના આશીરવાદથી તમારા ભાઈ આવા થયા. રેવાબાએ તમારા ભાઈને નાનાભાઈને સોંપ્યા તેથી ભણી શક્યા... વિચાર તો કર્ય, ભાલનાં ગામડાં, એકલી વિધવા બામણ બાઈ, છોકરાં નાનાં, ખડ વાઢીને ઘર ચલાવ્યું, શું શું વીત્યું હશે? આપણે તો આજે બારબાદશાઈ છે. ઘરડાં માણસ તે બે વેણ આકરાંય કહે. પણ એના જેવી સાધ્વીબાઈ મેં બીજી જોઈ નથી. એના પગ પૂજું તોય ઓછું છે." એક દશ્ય વારંવાર જોયું છે: પ્રૌઢ હંસામાડી ચશ્માં ચડાવી રામાયણ વાંચતાં હોય ને કાને ઓછું સાંભળતાં રેવાબા કાને ભૂંગળી માંડી માથું હલાવતાં હલાવતાં સાંભળતાં હોય. એમને કમ્યુનિકેશનનો પ્રશ્ન નડતો નહીતો.

આવી આવી વાતોમાં માડી કેવળ ઘઉં ચોખ્ખા કરે એટલું જ નહીં સાંભળનારનાં મન-હૈયાંને પણ ચોખ્ખાં કરે. ક્યારેક સ્વામી આનંદ, ક્યારેક નાનાભાઈ તો ક્યારેક ઉમાશંકરભાઈ - બધાની વાત ભારોભાર આદરથી કરે. એમાં તત્ત્વમીમાંસા ગેરહાજર હોય, પણ મર્મ પકડી લીધો હોય. ને પાછા મીંડ પર આવી જાય, "આપણે કાંઈ ઝાઝું હમજીએ નૈં. પણ માદેવ પાછળ પોઠિયો પૂજાય તેવું મારું છે." ને હસી પડે.

હાસ્ય એમના વ્યક્તિત્વના પ્રતિબિંબ જેવું નિર્દંભ, સરળ, મોકળું.

માડીમાં સહજ કોઠાસૂઝ હતી. અટપટા પ્રશ્નો વખતે એમને ઉકેલ સૂઝી આવે. લોકભારતીમાં એક કાર્યકરની બેબીને ગૅસ થયો. પેટ ફૂલી ગયું. બેબીને લઈને એની માતા મૂળશંકરભાઈ પાસે આવી. મૂળશંકરભાઈ મોટા વૈદ્ય, પણ વર્ગ લેવા ગયા હતા. બેબીની પીડાને કારણે માતા પણ રડી પડી. માડીએ વિગત જાણી કહ્યું, "જો મારી બહેન, આભનો ચાંદો ને બાળકનો ફાંદો તો વધે ને ઘટે. એમાં રોવા નો બેહાય. ઘીમાં હીંગ કાલવીને દૂંટી ફરતી ચોપડી દે હમણાં હારું થઈ જાશે." પેલા બહેને ઉપાય અજમાવ્યો ને બેબીને રાહત થઈ ગઈ. આવા અનેક નુસખા એમને જીભને ટેરવે માડીની સમજાવવાની તળપદી રીત અને વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતા આવા પ્રસંગોથી અનેકને યાદ રહી ગઈ છે.

વિદ્યાર્થીઓની સાજેમાંદે કાળજી લેવાય તેટલાથી માડી ન અટકે અભ્યાસ પછીના જીવનમાં પણ સ્નેહજન્ય સંભાળ માડી લેતાં તરુબહેન નામના વિદ્યાર્થિનીને કોઠે રતવા પ્રથમ બાળક મૃત્યુ પામેલું. પછી ભણવા આવેલાં. માડી આ વિગત જાણે. તરુબહેન ભણીને ગયાં ત્યારે માડીએ બાધા રાખી કે બાળકને સાંઢીડા મહાદેવને પગ લગાડવા આવશ *મૂળશંકરભાઈએ બતાવેલી દવા લાભદાયી* નીવડી. આ વાત ૧૯૬૪ આસપાસની. લાંબી મુસાફરી, પણ માડીનો આગ્રહ અફર. તરુબહેન પુત્ર રાજને લઈને વાલોડથી સણોસરા આવ્યાં માડી સાંઢીડા સાથે ગયાં. દોહિત્રની જેમ રાજને ખોળામાં લઈ મહાદેવને પગે લાગ્યાં, તેની રક્ષાની કામના કરી. સ્નેહને કોઈ સીમા હોતી નથી. તેમાં સૌનો સમાવેશ થાય છે. માડીનો આ વ્યવહાર પણ સાવ સહજ હતો.

આ સ્નેહની મૂડીથી તેઓ લોકભારતીમાંથી ભાવનગર રહેવા ગયાં ત્યારે ત્યાં પણ અનેકને ભીંજવ્યાં. વિદ્યાર્થી ભણીને ગયો એને ૧૫-૨૦ વર્ષ વીતી ગયાં હોય, પણ મળવા જાય એટલે ઝીણવટથી સૌને સંભારે - ઘરવાળી, બાળકો, સૌની વિશેષતા સાથે યાદ કરે, ખબરઅંતર પૂછે. છેલ્લાં વર્ષોમાં મોટી માંદગી પછી ઓળખ તાજી કરવામાં વાર લાગતી. પણ કૉમ્પ્યુટરમાં કમાંડ બરાબર અપાય ને ફાઈલ ઉઘડી જાય તેમ એક વાર સહેજ ઓળખનો આધાર મળે કે બધું અકબંધ ને તાજું છે તેમ લાગે. જીવણભાઈ ધ્વનિરૂમવાળા એટલું ઓળખાયું કે રમા, બાળકો સૌ જાણે ગઈ કાલે મળ્યાં હોય તેમ વાત માંડે. એમની સ્મૃતિ આ પ્રકારે છેલ્લે સુધી કામ આપતી હતી.

૮૩ વર્ષની દીર્ઘ ઉંમર હતી. શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. ૬ ફેબ્રુઆરીની મધરાતે જાણે કે દીવામાં દિવેલ ખૂટી જાય ને શાંતપણે પૂર્ણવિરામ પામે તેમ માડી આ લોક છોડી ગયાં.

એક ગૃહિણી, ગુરુપત્ની, નજીવું ભણતર, પણ સ્નેહના બળે સંબંધની સુવાસનો કેટલો વ્યાપ કરી શકે અને જાતને પણ કેટલી વિકસાવી શકે તે માડીના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ થતું હતું.

શિક્ષણસંસ્થાઓમાં સંબંધના માધુર્યમાં કુટુંબનાં બહેનો કેટલો મોટો ફાળો આપી શકે તેનું એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત હંસામાડી પણ છે. ને એમાંથી જ એવી અપેક્ષા પણ જાગે છે કે દરેક ગુરુપત્ની આવાં હોય તો વિદ્યાધામો વધુ તેજસ્વી અને મધુર બનશે.

શરીર

શુભ કે અશુભ કર્મ શરીર વડે જ જીવન કરી શકે છે. તે શરીર વડે જ જીવ કાં તો બંધાતો હોય છે, કાં તો વધારે મુક્ત થતો જતો હોય છે.

શરીરની સંભાળ રાખવી જરૂરી છે. એની ચિંતા કરવી એ ગાંડપણ છે; તેમ એને પંપાળવું એ ઘેલછા છે; પણ તેની યોગ્ય સારવાર કરવી એ આપણો ધર્મ છે.

આપણે શરીરને દુઃખ દેવામાંથી વેગળા રહેવાનું છે. તેમ જ શરીરને ફટવી દેવાનું પણ નથી. મધ્યમ માર્ગ રાખવાનો છે.

માનવશરીર દ્વારા જીવ મુક્તિને પામી શકે છે; બીજી કોઈ યોનિના શરીરથી તેમ થવાની શક્યતા નથી. તેથી આ માનવશરીરની મહત્તા અનંતગણી છે, ને એમ જાણી જે જીવ ભગવાનનું મંદિર ગણીને પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે એનો સદુપયોગ જ કર્યા કરે છે, તે જીવ તરી જાય છે.

પ્રસંગ

'પ્રભુના કર્મમાં જેને રસ ખરેખરો હદે,
તેવાએ ભાવભક્તિમાં સંસારે જીવવું ખરે.'

પ્રત્યેક પ્રસંગ, બનાવ આપણા કલ્યાણ અર્થે જ આવી મળે છે. પ્રત્યેક પ્રસંગ પાછળ પ્રભુનો ગૂઢ, શુભ સંકેત રહેલો છે. ક્યાંયે કશામાંથી ભાગવાનું ના હોય; યદચ્છા જે આવી મળે તે પ્રભુપ્રસાદી ગણીને તેને વધાવી લો. સારા કે માઠા ગણાતા પ્રસંગોમાં શ્રી ભગવાનની કૃપા વરસી રહેલી જ હોય છે. કિંતુ આપણું મોં એની પરત્વેનું તેવી રીતનું ને હૃદયની તીવ્ર ભાવનાથી વળેલું હોતું નથી; તેથી કરીને જીવનના સારાનરસા બનાવોમાં તેની ગરમ મંગલમય કૃપાનો અનુભવ માનવીને થતો નથી.

અનુકૂળ પરિસ્થિતિ એ મનની ભ્રમણા છે. જીવનસાધના સારુ સર્વ કંઈ સાનુકૂળ જ હોય છે.

સ્મરણો

સનદી સેવાનાં સંભારણાં

લલિત દલાલ

[શ્રી લલિતચંદ્ર ર. દલાલ ગુજરાતના છેલ્લા નિવૃત્ત થનાર આઈ.સી.એસ. (ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના) અધિકારી હતા. અત્યંત તેજસ્વી શૈક્ષણિક કારકિર્દી પછી સન ૧૯૪૨માં તેઓ આઈ.સી.એસ.ની સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષામાં સમગ્ર હિંદુસ્તાનના આશરે ૩,૦૦૦ મધાવી ઉમેદવારોમાં બીજા નંબરે ઉત્તીર્ણ થઈ તે સમયના મુંબઈ ઇલાકામાં નિમણૂક પામ્યા. શરૂઆતમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે નિમણૂક થઈ ત્યારથી જ રેલરાહતની અને દુષ્કાળનિવારણની અને રોગચાળાના પ્રતિકારની કામગીરી સખત પરિશ્રમ અને આગવી સૂઝથી ઉપાડી લીધી. બાદમાં મુંબઈ સચિવાલયમાં નિમાયા ત્યારે પણ નીડરપણે અને પહેલવૃત્તિની સાથોસાથ લોકોના કામો કરવાનો સિલસિલો ચાલુ રહ્યો. ૧૯૬૦માં મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થતા તેઓ ગુજરાતમાં નિમાયા અને ૨૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૭ના રોજ નિવૃત્ત થયા. ભરૂચ, સુરત, વડોદરા અને અમદાવાદમાં કલેક્ટરપદે યશસ્વી કામગીરી કર્યા પછી સચિવાલયમાં અનેક વિભાગમાં તેમણે સેવાઓ આપી અને છેવટ ૧૯૬૮થી ૧૯૭૬ દરમિયાન તેઓ મુખ્ય સચિવ રહ્યા. વચ્ચે ૧૯૭૪-'૭૫માં તેઓ જી.આઈ.ડી.સી. અને જી.એસ.એફ.સી.ના અધ્યક્ષપદે હતા.

શ્રી દલાલ સમગ્ર ગુજરાતમાં એક વિશિષ્ટ, લોકાભિમુખ તેમ જ કર્મઠ અમલદાર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા. તેમની અત્યંત ત્વરિત નિર્ણયશક્તિ, ઝડપી કાર્યવાહી અને દૃઢ અનુસરણ માટે તેઓ દૃષ્ટાંતરૂપ હતા. પરદેશી શાસન દરમિયાન પણ અને તેથી વિશેષ આઝાદી પછી તેમની દૃષ્ટિ લોકોની હાડમારી નિવારવામાં અને વિકાસ અને કલ્યાણ યોજનાઓ સાકાર કરવામાં સતત પરોવાયેલી રહેતી હતી. આ રીતે સરકારી અમલદારના સામાન્ય ચિત્ર કરતા એ તદ્દન જુદા હતા. ભરૂચ અને વડોદરા જિલ્લામાં અને પછી રાજ્ય કક્ષાએ તેમણે કરેલા દુષ્કાળ રાહતના કામો ત્યાર પછીની અછતની નીતિ માટે ઉદાહરણરૂપ બની રહ્યા. તે સિવાય ઉદ્યોગ, મહેસૂલ, જમીનસંરક્ષણ, કાયદો અને વ્યવસ્થાના તેમ જ બીજા અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે ગુજરાતની કરેલી સેવા ચિરસ્મરણીય છે. જળસિંચાઈ જેવા ગુજરાતના પ્રાણપ્રશ્ન બાબતમાં ઉકાઈ યોજનાને સાકાર કરવામાં અને નર્મદાયોજનાને સફળતાથી આગળ ધપાવવામાં તેમણે કુશળતાથી યાદગાર કામગીરી બજાવી છે. જાહેર જીવનના ક્ષેત્રે તેમની ઉપસ્થિતિ દરમિયાન તેમની આમન્યાને પરિણામે એક પ્રકારની સાવધાની સમગ્ર તંત્રમાં વરતાતી હતી. તેમના તમામ કાર્યોની પાછળ તેમની શ્રદ્ધા અને આધ્યાત્મિકતાનું પ્રેરણાબળ હતું.

બ્રિટિશ અધિકારીઓમાં રોજનીશી રાખવાની તથા સંભારણાં આલેખવાની એક પ્રણાલિકા હતી. નિવૃત્તિ પછી તેમના અને કેટલાક ભારતીય આઈ.સી.એસ. અમલદારોના સંભારણાં, આત્મકથનાત્મક પ્રકાશનો અને તત્કાલીન વહીવટ સંબંધી પુસ્તકો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના એક અગત્યના ખંડ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. તે ઉપરાંત તે અનુગામી વહીવટકારોને પણ અમૂલ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. તે માહિતીસભર અને રસપ્રદ પણ હોય છે. વતન પ્રત્યેની ફરજોમાં ગળાડૂબ રહેનાર અને કર્મશીલ એવા શ્રી દલાલ લાંબા સમય સુધી પોતાના સંભારણાં લખવા અનિચ્છા ધરાવતા હતા. છતા તેમની કારકિર્દી વિશિષ્ટ, રોમાંચક અને બોધક હોવાથી તેમના સ્નેહીજનોએ આગ્રહ કરતા માત્ર અગત્યની ઘટનાઓના બયાનરૂપે તેમણે ટૂંકમાં પોતાના સ્મરણો લખ્યા છે, જે રસપ્રદ અને પ્રેરક છે.]

- કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક

૧ - અભ્યાસ

૧૯૭૬માં ગુજરાતના મુખ્ય સચિવ તરીકે નિવૃત્ત થયા બાદ, સવારના અટીરામાં[1] ફરતાં ફરતાં મિત્રો જોડે ૩૩ વર્ષની નોકરીના પ્રસંગો ચર્ચાતા. એ બધાનું વૈવિધ્ય અને કામ તથા મુશ્કેલીને પાર પાડવાની મારી લાક્ષણિકતાને લીધે ઘણા મને આત્મવૃત્તાંત લખવા વર્ષોથી આગ્રહ કરતા; પણ એમાં મારો અહં પ્રદર્શિત થાય એ ભીતિથી હું એમ કરવાથી દૂર રહ્યો. છેવટે મુંબઈના મારા કૉલેજકાળના મિત્રોનો આગ્રહ ન ઠુકરાવી શક્યો અને કવિવર રવીન્દ્રનાથની પ્રાર્થનાના શબ્દોમાં ઈશ્વરને વંદી લખવા પ્રેરાયો છું....

સકલ અહંકાર આમાર,
ડૂબાઓ ચોખેર જલે.

(મારો સકલ અહંકાર આંખોનાં અશ્રુઓમાં ડુબાડી દો.)

મારી શૈક્ષણિક કારકિર્દી ઉજ્જ્વળ હતી. મૅટ્રિકમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં (તે વખતના મુંબઈ ઈલાકામાં એક જ હતી - સિંધથી નૉર્થ કેનેરા સુધી) ત્રીજો નંબર આવ્યો. ગણિતશાસ્ત્રમાં ૧૫૦માંથી ૧૫૦ ને સંસ્કૃતમાં ૧૦૦માંથી ૯૮ ગુણ મેળવી, ગુજરાતીઓ માટે દુર્લભ એવી, જગન્નાથ શંકરશેટ સ્કૉલરશિપ લીધી; મુંબઈ યુનિવર્સિટીની ૧૮૫૭માં સ્થાપના પછી આ સ્કૉલરશિપ મેળવનાર (૧૯૩૩માં) હું ત્રીજો ગુજરાતી હતો. ઈંટર આર્ટ્સમાં ભાગ્યે જ ફર્સ્ટ ક્લાસ આપતા. વળી તેમાં ૧૯૩૫માં માંદગીને લીધે જાન્યુઆરીમાં ત્રણ અઠવાડિયાં કૉલેજ પણ ન જઈ શકેલો ને પછીથી પણ લગભગ માર્ચ મહિના સુધી અસર હોવા છતાં ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ. બી.એ.માં વૈકલ્પિક વિષય શું લેવો તે પ્રશ્ન હતો પણ મેં મૅથેમેટિક્સ ઑનર્સ લીધું (જેથી ભવિષ્યમાં મારી મેળે આગળ અભ્યાસ કરી શકું) ને મંછારામ સ્કૉલરશિપ મળી. કેંબ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં મૅથેમેટિક્સ ટ્રાઈપોસમાં પ્રવેશ તો મળ્યો, પણ આર્થિક વિટંબણાને લીધે બ્રિટન ન જવાયું ને એમ.એ. તથા 'લૉ'ના વર્ગો ભર્યા. હું મારી સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ, મુંબઈમાં ઈંગ્લિશ ને મૅથેમેટિક્સનો ફેલો નિમાયો હતો અને પાંચ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો. લૉમાં પણ સેકન્ડ ફાઈનલ એલએલ.બી.ની પરીક્ષામાં પરીક્ષકો ફર્સ્ટ ક્લાસ આપવામાં કડક હતા ને ઘણી પરીક્ષાઓમાં એક પણ ફર્સ્ટ ક્લાસ નહીં! આ ચેલેંજ પણ મેં ઉઠાવી ને એક પેપર સિવાય બધા પેપરોમાં પહેલો આવી ફર્સ્ટ ક્લાસ મેળવ્યો ને સ્કૉલરશિપો ને ગોલ્ડ મેડલ (ઇન્વેરારિટી મેડલ) લીધો. 'એવીડન્સ ઍક્ટ'નું પેપર તપાસનાર એટલા પ્રભાવિત થયા હતા કે મારા પિતાશ્રી (જે સૉલિસિટર હતા). એમણે કહ્યું, 'રમણલાલ, તારા પોરિયાએ જે પેપર લખ્યું છે એવું તમે કે હું પણ ન લખી શકીએ.'

કૉલેજ દરમિયાન ચાર-પાંચ સહપાઠીઓ સાથે એવી નિઃસ્વાર્થ ને ગાઢ મૈત્રી થઈ કે આજે ૬૪ વર્ષ પછી પણ એવી જ તાજી ને આહ્લાદક છે. મારા પ્રોફેસરો વિશે તો જેટલું લખું તેટલું ઓછું. આમ તો મને ગણિતશાસ્ત્રમાં કુદરતી બક્ષિસ હતી; માથું દુખતું હોય ને ગણિતની ચોપડી હાથમાં લઉં તો ઊતરી જાય! તે છતાં કોઈ વખત મુશ્કેલી લાગે તો મારા પ્રો. કાલેલકર અમને ઘેરે બોલાવે ને શીખવે (વિના શુલ્ક). એટલું જ નહીં, પણ એમનાં પત્ની ચા કે કૉફી સાથે નાસ્તો આપે. કૉલેજમાં દાખલ થયો ત્યાં સુધી અંગ્રેજીમાં ખાસ રસ ન હતો. પણ

૧. અટીરા-કાપડ ઉદ્યોગ અંગેની અમદાવાદની સંશોધન સંસ્થા, જેનું સંકુલ વૃક્ષો અને હરિયાળીથી ભર્યું ભર્યું છે.

ઈન્ટરમા પ્રો આરમન્ડો મનેઝીસ (જે પોતે કવિ હતા) વર્ગ લેવા લાગ્યા ત્યારથી ચમત્કાર થયો અગ્રેજી સાહિત્ય ને કવિતાનો શોખ એટલો બધો લાગ્યો કે ઈન્ટરમા ઈંગ્લિશના વિષયની (હુલિગ્સ) ને બી એ મા એલિસ સ્કૉલરશિપ માત્ર ૪ ૫ માર્ક્સથી ગુમાવી તેથી જ બી એ મા મારો વિષય મૅથ્સ હોવા છતા મને મૅથ્સ અને ઈંગ્લિશનો ફેલો નીમ્યો હતો મૅથ્સના ફેલો તરીકે મારે બી એ ના છેલ્લા વર્ષનો વર્ગ લેવાનો હતો બધા જ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ મારા કરતા ઉમરમા મોટા એટ્લે વૃદ્ધા શિષ્યા ગુર્યુવા જેવો ઘાટ હતો

મારે ભાગે મૅથ્સના પ્રૉબ્લેમ્સ લેવાનુ આવ્યુ હતુ પહેલે જ દિવસે મે એક દાખલો બોર્ડ પર કરી બતાવ્યો પણ પ્રતિભાવ ન સાપડ્યો મને કહેવામા આવ્યુ કે એ વિષયની થિયરી ફા રાફેલ શીખવતા હતા એ પોતે બહુ જ હોશિયાર ને સજ્જન હતા પણ કોણ જાણે વિદ્યાર્થીઓને ગળે ઉતારી શકતા ન હતા એટલે વિદ્યાર્થીઓએ મને એ વિષય શીખવવા કહ્યુ એમ કરુ તો ફા રાફેલને સ્વાભાવિકપણે ખરાબ જ લાગે ને મને પા્ા એટલે એ વિષયના પ્રાબ્લમા લેતો ગયો ને તેમા વપરાતા સિદ્ધાન્તો શિખવાડતો ગયો આ રીતે વિદ્યાર્થીઓનુ પણ હિત નચવાયુ ન ફા રાફેલનુ પણ માન રહ્યુ

પ્રા મનઝીસ પણ ખૂબ પ્રેમાળ હતા ને પાતાને ઘર બોલાવી રસ લેતા કોઈ આજે કલ્પના પણ કરી શકે કે ૪૦ ૫૦ વર્ષ પહેલા ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે આવો નિર્વ્યાજ પ્રેમ હોઈ શકે' કૉલેજ છોડ્યા બાદ, આઈ સી એસ મા ઉત્તીર્ણ થયા પછી પણ પ્રો કાલેલકર સાથે સબધ એમના અવસાન સુધી રહ્યો હતો હુ જ્યારે ૧૯૪૯ '૫૧મા ગૃહવિભાગમા નાયબ સચિવ હતો ત્યારે પ્રો મેનેઝીસ (જે સરકારી નોકરીમા જોડાયા હતા) શિક્ષણ વિભાગમા ઉપસચિવ હતા, તે મને મળવા આવ્યા ત્યારે ઊભા થઈ એમનુ સ્વાગત કર્યું હતુ મારે મન મારી પાયરી કરતા પણ મારા પ્રેમાળ ગુરુનુ વધારે મહત્ત્વ હતુ પ્રો કાલેનકર પણ કૉલેજ છોડી સતારા ક એવા રાજ્યમા ન્યાયાધીશ તરીકે ગયા હતા (એ કૉલેજ ઉપરાત બપોરે હાઈકોર્ટમા પ્રૅક્ટિસ કરતા હતા) રાજ્યોનુ વિલીનીકરણ[૨] થતા એ મુબઈ આવ્યા (મુબઈની કોર્ટમા નોકરી કરવા) એમને કઈ અન્યાય થયો હતો એટલે મારી પાસે આવ્યા આમ તો ગૃહ ને કાયદા વિભાગ બને સકળાયેલા હતા પણ મે બહુ જ આસાનીથી એમને થયેલો અન્યાય દૂર કરી આપ્યો ક્યા એ મહારાષ્ટ્રી ને ક્યા હુ ગુજરાતી! પણ તે વખતે એવો ભેદભાવ ન હતો ૧૯૫૬મા રાજ્યોના વિભાજન વખતે મોરારજીભાઈએ મુબઈનો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત અને હુતાત્માચોક (ફાઉન્ટન)મા ગોળીબાર ન કરાવ્યો હોત તો કદાચ આજે પણ એવો ભાઈચારો હોત[૩]

મારી કારકિર્દી જોતા સ્વાભાવિક રીતે મારા પિતામહ અને પિતાજીનો આગ્રહ હતો કે મારે આઈ સી એસ માટે પ્રયત્ન કરવો તે જમાનો અતિશય આર્થિક મદીનો હતો ને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા એટલી પ્રગતિ ન હતી સારુ સ્થાન મળવવાની તક ઘણી ઓછી હતી એટલે મે પહેલા આયકર ભવનમા તથા એકાઉન્ટન્ટ જનરલની ઑફિસમા અરજી કરી, પણ નન્નો મળ્યા અગ્રેજ લેખક થોમસ હાર્ડીનુ એક

---

૨ ૧ ૪૭મા ભારત સ્વતત્ર થયુ ત્યારે દેશી રાજ્યો તેમા ભળી ગયા

૩ ૧ ૫ મા ભાષાકીય પ્રાત રચના થઈ ત્યારે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના બે અલગ રાજ્ય કરવાને બદલે બનેને ભેગા રાખી દ્વિભાષી મુબઈ રાજ્યની રચના કરવામા આવી તેની સામે આદોલન થતા મુબઈમા ફ્લોરા ફાઉન્ટન ઉપર પોલીસે ગોળીબાર કર્યો પાછળથી તેને હુતાત્મા ચોક નામ આપવામા આવ્યુ

જાણીતું વાક્ય છે - Life offers to deny (જિંદગી આપે છે - લઈ લેવા માટે). મારા કિસ્સામાં ઊલટું થયું - Life denied to offer (ઊંચામાં ઊંચે પદે પહોંચાડવા નાની નોકરી ન મળી). એક જ ઠેકાણે મને અકલ્પિત પ્રતિસાદ મળ્યો. ૧૯૪૦માં ડેપ્યુટી કલેક્ટર (સીધી ભરતી) માટે મુંબઈ પબ્લિક સર્વિસ કમિશને અરજી મગાવી હતી. ઈન્ટરવ્યૂ દરમિયાન તેના ચૅરમૅને (સર લુકલેટને) મને સ્પષ્ટ સલાહ આપી કે મારી લાયકાત આઈ.સી.એસ. માટે હતી, ડેપ્યુટી કલેક્ટર માટે નહીં! મેં જ્યારે કહ્યું કે આઈ.સી.એસ.માં ઉત્તીર્ણ થવું એ ખૂબ જ અનિશ્ચિત છે - લગભગ જુગાર જેવું - કારણ આખા હિંદુસ્તાનમાંથી ભાગ્યે પાંચ-છ લેવાતા, ત્યારે એમણે મને સરસ જવાબ આપ્યો કે જો હું આઈ.સી.એસ. ન થાઉં તો મારે એમને મળવું ને એ મને તે વખતે ડેપ્યુટી કલેક્ટર (ડાયરેક્ટ રિક્રુટ) તરીકે લઈ લેશે - મને મારામાં હતી, તે કરતાં એમને મારામાં વધારે શ્રદ્ધા હતી!

લૉની પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યા બાદ મંગળદાસ પકવાસા (જે મુંબઈના જાણીતા કૉંગ્રેસ કાર્યકર્તા હતા તથા લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલના પ્રમુખ હતા ને પછીથી મધ્યપ્રદેશના ગવર્નર હતા) મારે ઘેર આવ્યા. તે મારી માના સગા કાકા થાય; એમણે મારા પિતાશ્રીને કહ્યું કે આઈ.સી.એસ.ને બદલે એને ઍડ્વોકેટ (O.S.) બનાવો - એ બીજો ભુલાભાઈ દેસાઈ થશે! એમની સલાહ એમની રીતે સાચી હતી, કારણ મને પહેલે જ દિવસ ટેકો આપનારા ઘરના જ ચાર સૉલિસિટરો હતા - મારા પિતા, મારા બે મામા ને મારો લંગોટિયો મિત્ર (સૂર્યકાંત મહેતા), પણ આજે મને ખાતરી છે કે અમે જે નિર્ણય લીધો તે સાચો હતો. હું અઢળક ધન કમાયો હોત પણ મને 'જૉબ સેટિસફેક્શન' ન મળત. મારા આદર્શો જુદા હતા. ૧૯૩૯માં શ્રીકાંત(ઠા. દેસાઈ)ની 'રૂપજીવિની' મેં વાંચી હતી ને એમાં આવતા નાયક (વિનુ)નું પાત્ર મારો આદર્શ હતું. વડોદરા રાજ્યના ડાંગના જંગલમાં મુખ્ય વન અધિકારી તરીકે વિનુ આદિવાસીઓ સાથે એકરસ થઈ એમનું ઘણું કલ્યાણ કરી શક્યો. એ મને પ્રભાવિત કરી ગયું હતું ને મને પણ થયું કે જો આઈ.સી.એસ. થવાય તો ઉચ્ચતમ સત્તા મળે ને એનો સદુપયોગ થઈ શકે. એ ઉપરાંત સત્તરમી સદીના ડૉ. જ્હોનસનનું એક વાક્ય પણ મારા મનમાં રમ્યા કરતું હતું - It is remarkable, how much good a man can do, if he will only make it a business of his life to do it. જો કોઈ એક વ્યક્તિ જનસેવાને પોતાના જીવનનું એકમાત્ર ધ્યેય દૃઢપણે રાખે તો કંઈ કેટલુંયે સારું કરી શકે એ કલ્પનાનો જ વિષય છે. મને એ વખતે કલ્પના પણ નહોતી કે મારી જાણ બહાર એક વિભૂતિ મને કેળવી રહી હતી ને એમને પ્રતાપે હું આઈ.સી.એસ. થઈશ.

આઈ.સી.એસ. માટે મરજિયાત વિષયો ૮૦૦ માર્ક્સના લેવાના હતા. ૪૦૦ માર્ક્સના વિષયો તો મારે માટે તૈયાર જ હતા - ૨૦૦ મૅથ્સ ને ૨૦૦ લૉ. બાકીના ૪૦૦ માટે પાછલી પાંચ-છ પરીક્ષાનાં પરિણામપત્રકોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો ને મેં ૧૦૦ સ્ટેટેસ્ટિક્સ ને ૩૦૦ ઈતિહાસ (૧૦૦ હેનોવિરિયન પિરિયડ ને ૨૦૦ મુસ્લિમ તથા બ્રિટિશ પિરિયડ) પસંદ કર્યા. સ્ટેટેસ્ટિક્સ (આંકડાશાસ્ત્ર) માટે સીડનહેમ કૉમર્સ કૉલેજના પ્રો. શંખપાનનું ૧ મહિનો ટ્યૂશન રાખ્યું (એટલું મારે પૂરતું હતું), પણ ઈતિહાસ માટે ખૂબ વાંચવું પડે એમ હતું. યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરીમાં પુસ્તકો મળી રહે, પણ ઘેર ન લઈ જવાય. એનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી યુનિવર્સિટીના સિન્ડિકેટના સભ્ય હતા ને મારા નાના(માના

પિતા)ના ખાસ મિત્ર મૅટ્રિકમા જગન્નાથ સ્કૉલરશિપ મળી ત્યારથી હુ મુબઈની ગુજરાતી શિક્ષિત આલમમા પ્રખ્યાત તો થયો હતો, અને કનૈયાલાલ મુનશી તથા કૃષ્ણલાલ જેવા ગુજરાતી સાક્ષરો પણ ઘેરે આવ્યા હતા તે માગમા ખૂબ જ રસ લેતા થયા હતા એટલે કૃષ્ણલાલને વિનતી કરી કે 'મને લાઈબ્રેરીના પુસ્તકો ઘેર લઈ જવાય એવી વ્યવસ્થા કરી આપો ' એમણે સિન્ડિકેટના સભ્ય તરીકે તરત જ લાઈબ્રેરિયનને ચિઠ્ઠી લખીને એમના પોતાના નામ પર મને જેટલા જોઈએ એટલા પુસ્તકો આપવા કહ્યુ

આઈ સી એસ ની પરીક્ષાની તૈયારી કરતો હતો ત્યા જ સરકારે ઠરાવ્યુ કે ૫૦ ટકા જગ્યા યુદ્ધમા જોડાયેલાઓ માટે અનામત રાખવી એટલે મારે માટે ફક્ત ત્રણ જ જગ્યાઓ ખુલ્લી હતી! અને એમા હિંદુસ્તાનના સારામા સારા મસ્તકો સાથે ટકરાવાનુ હતુ લિખિત પરીક્ષા સાથે ૩૦૦ માર્ક્સની મૌખિક (viva voce) પરીક્ષા હતી એનુ ઘણુ મહત્ત્વ હતુ, કારણ એમા જો ૧૦૦થી ઓછા મળે તો લિખિતમા પહેલા આવ્યા હો તોપણ નિષ્ફળ ગણાઓ! (એવા કિસ્સા બેત્રણ વખત બન્યા હતા) એમા સારો દેખાવ થાય એ માટે એર રેઈડ વૉર્ડન (A R P) તરીકે જોડાયો ને સેંટ જોન્સ એમ્બુલન્સના પ્રાથમિક સારવાર (ફર્સ્ટ એઈડ)ના વર્ગો પણ ભર્યા આઈ સી એસ મા ઝપલાવવા મને બે વ્યક્તિઓએ ખૂબ જ પ્રોત્સાહિત કર્યો હતો - મુનશીજી ને સદોબા પાટીલ (એ બનેને હુ બહુ સારી રીતે ઓળખતો હતો) એ લોકો જોઈ શકતા હતા કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સ્વરાજ આવવાનુ જ છે ને તે વખતે નિષ્ઠાવાન ને હોંશિયાર અધિકારીઓની દેશને જરૂર રહેશે જ

૧૯૪૭ના જાન્યુઆરીમા પરીક્ષા શરૂ થઈ ભાગ્યે ગજબ મદદ કરી ગણિતશાસ્ત્રના પેપરમા મને અભ્યાસ દરમિયાન હાઈડ્રોસ્ટેટિક્સના જે દાખલા ન આવડેલા પણ જે મે મારા મિત્ર આર ડી શાહ (ગુજરાત કૉલેજના ગણિતશાસ્ત્રના પ્રોફેસર) દ્વારા એમના સહશિક્ષક પ્રો પટેલ પાસે કરાવીને મગાવ્યા હતા તે જ આવ્યા ઇતિહાસના પેપરોમા પણ જે છેલ્લે દિવસે પાચ-છ વિષયો પર વાંચ્યુ હતુ તે જ હાજર! દિલ્હીમા કૉલેજકાળના બે ખાસ મિત્રો સમાચાર વિભાગમા નોકરી કરતા હતા એટલે એમની સાથે જ રહેવાનુ હતુ દરેક પરીક્ષાર્થીના સ્વૈચ્છિક વિષય જુદા હોય એટલે પરીક્ષા સળગ ન ચાલે, પણ વચ્ચે દિવસો ખાલી પડે, ને તે દિવસો દરમિયાન મૌખિક (viva voce) નો વારો આવે કઈ જાતના પ્રશ્નો પુછાય છે એ જાણવા મારા પરમ મિત્ર બાબુભાઈ ભુખણવાળાને એક દિવસ રજા લઈ મેટકાફ હાઉસ (જ્યા મારી પરીક્ષા લેવાતી હતી) મોકલ્યા મૌખિક પરીક્ષા બોર્ડના સભ્યોમા સર આર્થર ગોર્ડન પ્રમુખ હતા ડા રઘુનાથ પરાંજપે, ડૉ આર પી મસાણી ને બીજા એક વિદ્વાન સભ્યો હતા ડૉ પરાંજપે બધાને એક સવાલ ખાસ પૂછ્યા જ કરે, "Have you ever been to a rural area?" (કોઈ દિવસ ગ્રામ વિસ્તારમા ગયા છો?) આને માટે મારા બીજા અગત મિત્ર સ્વ નદકુમાર પાઠકનુ શરણુ લેવુ પડ્યુ, કારણ કે બારિયા સ્ટેટના રાજગઢ ગામમાથી આવતા હતા એની પાસેથી એના ગામ વિશેની બધી માહિતી લઈ લીધી - કયા પાક, કયા દફ્તરો (લૅન્ડ રેકોર્ડ્ઝ) વગેરે મારી મૌખિક પરીક્ષા વખતે સર આર્થર ગોર્ડને શરૂઆત કરી મારી કારકિર્દી તો અસાધારણ હતી જ તેઓ એ આર પી વૉર્ડન તથા ફર્સ્ટ એઈડની મારી પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થયા પરાંજપે દાદાએ એમની અપેક્ષિત બૉલ નાખ્યો હું તો તૈયાર જ હતો ને જવાબ આપ્યા એમણે દફ્તરો વિશે

અને મોટેથી બોલવા લાગ્યો. હું કંઈ સમજ્યો નહીં. અડધા-એક કલાકમાં મારો ભાણેજ ગામમાંથી આવ્યો ત્યારે મેં તેને કહ્યું, "જો ને ભાઈ, આણે મને અધૂરી હજામત કરી બેસાડી રાખ્યો છે. ખબર નહીં તે શું બોલે છે!" મારા ભાણેજે તેને મલયાલમમાં પૂછ્યું, "શું છે ભાઈ તને?" તે કહે, "આ માણસ મને 'સ્વામી' કહી મારી મશ્કરી કરે છે. અમે તો હજામની જાત. તેને કદી કોઈ સ્વામી કહેતું હશે?" તેને મારા ભાણેજે કહ્યું, "તે પોરબંદર - સૌરાષ્ટ્રથી આવે છે. તે અહીંની ભાષા કે રીતભાત નથી જાણતા. આથી એને માફ કરી, એની હજામત પતાવી દો." છેલ્લે તેણે મારી હજામત પતાવી.

પાછળથી મારા ભાણેજે મને તે સમયની કેરળની સ્થિતિ વિશે જણાવ્યું. તે સમયે કેરળમાં જ્ઞાતિભેદભાવ ઉગ્ર હતા. ઊંચનીચનો ભેદ ભાષા અને વાતચીતમાં પણ જણાઈ આવતો. તેમાં પણ ત્યારે અછૂતોની દશા તો સૌથી અધમ હતી. અછૂત જો રસ્તા ઉપર નીકળે તો તેનો પડછાયો પણ ઉચ્ચ વર્ણની કોઈ વ્યક્તિ ઉપર ન પડે તેમ તેને ચાલવું પડતું. રાત્રે તે રસ્તા ઉપર નીકળે ત્યારે તેણે હાથમાં વાંસની લાકડી- કે જેના નીચેના ભાગમાં તિરાડ પાડવામાં આવી હોય તે - રાખવી પડતી. અને તે રસ્તા ઉપર ઠોકતાં તેણે ચાલવું પડતું, જેથી કોઈ સવર્ણ વ્યક્તિ જતી હોય તો તે ચેતીને દૂર રહી ચાલી શકે! આ નાઈએ જે ગુસ્સો કર્યો તે અકારણ નહોતો. 'સ્વામી' એ ઉચ્ચ વર્ણના માણસો માટે વપરાતો શબ્દ હતો. અને નાઈ એ તો નીચલા વર્ણનો માણસ ગણાય. આથી તેને 'સ્વામી' શબ્દ અપમાનજનક લાગ્યો!

*

બોટ અલપ્પીથી નીકળી કિવલોન પહોંચી. એ ખાડી પ્રદેશ ખૂબ જ સુંદર છે. મારા ભાણેજે બોટમાં એવી જગ્યા શોધીને મને બેસાડ્યો હતો કે ત્યાંથી આસપાસનું સૌંદર્ય બરાબર માણી શકાય. નાળિયેરી, સોપારી, ફણસ, કાજુ વગેરે વૃક્ષોથી સમગ્ર પ્રદેશ છવાયેલો! સૂર્યાસ્ત અમે ખાડીમાં જ જોયો. સૂર્યાસ્ત સમયે તેનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય ઓર ખીલી ઊઠ્યું! કિવલોન અમે સાંજ પડ્યે પહોંચ્યા. ત્યાંથી બોડીનાયકનનૂરની ટ્રેન મળી જાય. ત્યાં અમે સાંજનું ભોજન એક હોટેલમાં કર્યું. ઢોંસા, ઉપમા, કૉફી આ બધું આનંદથી આરોગ્યું. ટ્રેન રાત્રે અગિયાર વાગ્યાની હતી. ત્યાં સુધી અમારે સ્ટેશન ઉપર બેસી રહેવું પડ્યું. અમે ત્રીજા વર્ગમાં પ્રવાસ કરવાના હતા. તે સમયે ત્રીજા વર્ગમાં કોઈ રિઝર્વેશન કે એવી વ્યવસ્થા ન હતી. એટલે જગ્યા મળે ત્યાં બેસી જવાનું. આથી રાતનો ઘણોખરો સમય અમારે બેઠાં બેઠાં જ કાઢવો પડ્યો.

બોડીનાયકનનૂરમાં એક હોટેલમાં ઊતર્યા. ત્યાં ગુજરાતી પેઢીઓ પણ છે. અને મારાં મોટાં બહેને બે-એક પેઢીઓને નામે કાગળો પણ લખી આપ્યા હતા. જેથી યોગ્ય લાગે તેને ત્યાં જઈ શકીએ. પણ અમે તો હોટેલમાં જ ઊતર્યા અને ત્યાં નાસ્તો કરી કૉફી પીધી. બપોરે જમ્યા. બધું ત્યાં જ પતાવ્યું. જમીને અમે આરામ કર્યો. હું પણ લગભગ બે-અઢી કલાક સૂતો. પછી ઊઠી ગયો. કારણ કે અઢી-ત્રણ વાગે એક મજૂર આવી અમારો સામાન લઈ અમને ડુંગર ઉપર લઈ જવાનો હતો. ત્યાં પગપાળા જ જવાય તેમ હતું. મારો ભાણેજ તો ખાઈને સૂતો તે સૂતો. મેં તેને બેત્રણ વાર ઉઠાડ્યો. 'ઊઠું છું, ઊઠું છું' કહે પણ બેઠો થાય નહીં. મેં કહ્યું, "ભાઈ, મજૂર આવી ગયો છે અને તે ઉતાવળો થાય છે." તે 'ઊઠું છું' કહે પણ ઊઠે નહીં. તેમ કરતાં તે સાંજના પાંચ થયા પછી ઊઠ્યો અને મજૂર પાસે સામાન ઉપડાવી અમે ડુંગર તરફ ચાલ્યા. સપાટ પ્રદેશ ઉપર બેત્રણ માઈલ ચાલીને ડુંગરના ચઢાવ પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં સાંજના છ સાડા છ

વાગી ગયા મજૂર મારા ભાણેજને કહે, "સાહેબ, તમે બહુ મોડા નીકળ્યા છો મુનાર તમે ક્યારે પહોંચશો?" મારો ભાણેજ કહે, "જ્યારે પહોંચીએ ત્યારે, પણ અમારે ત્યા જવુ જ છે" અમારે કેડીને રસ્તે ઉપર ચઢવાનુ હતુ તે માટે મજૂરે હા પાડી પણ અમને કહે, "ઝડપ કરજો મારે આઠેક વાગે નીચે આવી જવુ છે" અમે ઝડપથી ચઢતા હતા પણ કાંઈ મજૂર જેટલી ઝડપ અમારાથી થોડી જ થાય? રસ્તામા જ અંધારુ થઈ ગયુ અમારી પાસે એક બૅટરી હતી એટલે તે રીતે વાંધો ન હતો લગભગ અડધે રસ્તે મજૂરે કહ્યુ, "હવે હુ ખોટી ન થઈ શકુ, લો, આ તમારો સામાન પૈસા આપો કે ન આપો, મારે તો નીચે ઊતરવુ જ છે" તેને દારૂ પીવા માટે નીચે ઊતરવાનુ હતુ પીધા વિના તે બેચેન થઈ ગયો હતો મારો ભાણેજ રડવા જેવો થઈ ગયો બૅગ-બિસ્તરા લઈ અમારે ઉપર ચઢવુ કેમ? ત્યા કોઈ મજૂર મળે તેમ ન હતો કોઈ ગામડુ પણ ન હતુ અને ઝૂપડા પણ ન હતા એટલે અમે વિચાર્યું, "સામાન ત્યા મૂકી, તેના પર વનરાજીના પત્તા મૂકી, ઉપર ચાલ્યા જઈએ સામાનનુ જે થવુ હોય તે થાય"

અમે ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે રાત્રિના સાડા આઠ વાગી ગયા હતા અને ઉપર પણ કાંઈ ગામ ન હતુ પરતુ ત્યા બ્રિટિશ હદ પૂરી થતી હતી અને ત્રાવણકોર હદ શરૂ થતી હતી એટલે ત્યા ત્રણક ચોકીદારોના ઝૂપડા હતા મારો ભાણેજ તેને રડતે રડતે કહે, "અમારી તો આ હાલત થઈ મજૂર રસ્તામા જ સામાન નાખીને ચાલ્યો ગયો છે હવે અમારે કરવુ શુ?" અમને તે ચોકીદારોએ ખાટલા પર બેસાડ્યા અને કહે, "બધુ થઈ રહેશે છોકરાઓ! તમે રડો નહી તમારો સામાન ત્યાથી ક્યાય જવાનો નથી અત્યારે અહીં કોઈ આવ જા કરતુ નથી એટલે વહેલી સવારમા અહીથી બે માણસ જઈને સામાન લઈ આવશે ચિંતા છોડી દો તમે કશુ ખાધુપીધુ કે નહીં?" અમે કહ્યુ, "અમે કશુ નથી ખાધુ" ત્યાની બહેનો કહે, "આ છોકરાઓને તો આપણે ખવડાવવુ જ પડશે" તેમણે તો બધાએ જમી લીધુ હતુ બહેનોએ અમારા માટે ચોખા રાધ્યા અને દહીં હતુ એટલે તૈર-સાર (દહીં ભાત) કરી દીધા પછી કૉફી પિવડાવી અને કહે, "કંઈ ચિંતા કર્યા વિના સૂઈ જાઓ વહેલી સવારે તમારો સામાન ત્યાથી લેવડાવવાની વ્યવસ્થા કરીશુ" અમે ખૂબ થાકયા હતા એટલે ઊંઘ તો આવી ગઈ હુ સવારમા વહેલો ઊઠી ગયો પણ ઝૂપડામાનુ કોઈ ઊઠ્યુ નહોતુ તે લોકો તો સવારમા સાડા છ-સાત વાગ્યે ઊઠ્યા ત્યારે મે કહ્યુ, "હવે અમારા સામાનની શી વ્યવસ્થા કરશો?" તે કહે, "પદર વીસ મિનિટમા બે માણસો, તમારો સામાન લઈ આવશે" એક દોઢ કલાકમા બ માણસો સામાન લઈને ઉપર આવ્યા સામાનમા કશુ ગૂમ થયુ નહોતુ

હવે અમારો ખરો પ્રવાસ શરૂ થતો હતો અમે જગલી હાથીઓના ટોળા જોવા માગતા હતા અમે જ્યા રાત રોકાયા હતા તે સ્થળ બસ આવતી હતી તેનાથી ઠીક ઠીક દૂર હતુ એટલે બે માણસો અમારી સાથે સામાન ઉપાડીને બસ સ્ટૅન્ડ સુધી આવ્યા અમે બસ-સ્ટૅન્ડ પાસે પહોચ્યા ત્યા એક બસ તો ઊપડી ગઈ હતી બીજી બસ દોઢ કલાક પછી આવવાની હતી એટલે તેની રાહ જોતા બેઠા બસ મળ્યા પછી અમે તેમા ગોઠવાયા અને મુસાફરી શરૂ કરી આખા રસ્તામા ગાઢ જગલ હતુ રસ્તામા ક્યાક ક્યાક વૃક્ષો પાખા હોય અને ઊંચુ ઊંચુ ઘાસ હોય એવો પ્રદેશ આવ્યો એટલે બસ કડક્ટરે કહ્યુ, "અહીંયા તમને હાથીના ટોળા દેખાશે" એકાદ જગ્યાએ તેણે અમને હાથીઓનુ ટોળુ બતાવ્યુ પણ ખરુ અમે તે ટોળુ જતુ જોયુ પણ

કંઈ આખું દૃશ્ય દેખાયું નહીં. સાંજના સાડા સાતેક વાગ્યે અમે મુનાર પહોંચ્યા. ત્યાં હોટેલમાં ઊતર્યા. રાત્રે જમીને સૂઈ ગયા. હોટેલમાં બધી સગવડો હતી. ઇલેક્ટ્રિક બત્તીઓ પણ હતી. ખાવા-પીવાનું પણ એકંદરે સારું હતું. આ બાજુની ઘણીખરી હોટેલો તો શાકાહારી ખાવાનું જ આપતી હોય, એટલે તે વિશે પણ અમને કંઈ જ મુશ્કેલી ન પડી. આહ્લાદક હવા હતી. આસપાસ રસ્તાઓ ઉપર બત્તીઓ પણ હતી. એટલે, અમે થોડું ફર્યા. રાત્રે હોટેલ પર આવીને સૂઈ ગયા. સવારે અમે આજુબાજુના ભાગમાં ફર્યા. ખૂબ સુંદર પ્રદેશ! બધું જ લીલુંછમ! ક્યાંય જમીન તો દેખાય જ નહીં. વચમાં વચમાં મકાનો પણ ખરાં. તે મકાનોનાં લાલ નળિયાંનાં છાપરાંઓ દેખાય. ચાના બગીચાઓ, ખેતરો, વચ્ચે ક્યાંક જંગલ પણ ખરું! અમે બે દિવસ ત્યાં રહ્યા. અમને તો ખૂબ ગમ્યું. ત્રીજા દિવસે બપોરે એક-દોઢ વાગ્યે બસ મળી. તેમાં અમે કોચીન જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં જંગલ પણ આવે. હાથીઓનાં ટોળાં ત્યાં પણ ફરે. પણ તે એકાદ ટોળાથી વધુ ન દેખાય. સાંજે અમે અલવાઈ પહોંચ્યા, અને રાત્રે કોચીનમાં ઘરભેગા થયા.

આ પ્રવાસમાં અમે ડુંગરો, વનો એ તો બધું જોયું જ તેમ જ આહ્લાદક હવા પણ માણી. વળી કંઈક સાહસ પણ કર્યું. પ્રવાસની ખરી મજા તો સાહસમાં જ છે ને!

વિચાર

'તડાકા મારવા ખાલી; નકામાં મારવાં ગપ્પાં,
સમય તે બગાડવો જાણી હું ખચકાયો વર્તતાં.'

જ્યાં સુધી ચિત્તમાં જીવદશાના સંસ્કારો પડેલા છે, ત્યાં સુધી વિચાર તો પ્રગટવાના. આપણે વિચારોના ચગડોળે બહુ ચઢી જઈએ છીએ. એટલે પ્રથમ તો આપણે એના ઉપર કાબૂ મેળવવાનું કરવું જોઈશે. એના ઉપાય તરીકે આપણે આપણા મનને નિહાળ્યાં કરવું જોઈશે.

વિચારને કદી વાગોળશો નહીં. વાગોળવું જુદું છે અને મનન-ચિંતન એ જુદી હકીકત છે. આપણા વિચારો આપણને ઘડે છે. એટલે અંતર્મુખી અને એક જ ભાવનાના એકલીનતાયુક્ત વિચારો રહે તે જરૂરનું છે. વિચારોની સાંકળ કદી ન જોડ્યાં કરવી. માનવી જેવા વિચારોનું સેવન કરતો હોય તેવા વિચારનાં આંદોલનો સ્વાભાવિક રીતે એની આજુબાજુનાં વાતાવરણમાં પ્રસરતાં જાય છે.

અહંતા

જીવનવિકાસમાં આડે આવનારાં જે કોઈ આવરણો છે, તેમાં અહંકાર જેવું સૂક્ષ્મ અને બળવાન બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી.

આસક્તિ બિલકુલ ન હોય તો અહમ્‌નો સંપૂર્ણ લય થઈ ગયો હોય, કેમ કે અહમ્‌માંથી આસક્તિ, રાગ, મોહ, લોભ, ક્રોધ આદિ જન્મે છે.

વગર લેવેદેવે કોઈને કશું સૂચન ન કરવું. સૂચન એ અહમ્‌ની પેદાશ છે.

જેમાં ને તેમાં માથું મારવાનું દિલ થાય તો જાણવું કે તે અહંતા છે.

આપણી અહંતાને જેમ બને તેમ સમજી સમજીને જ્ઞાનપૂર્વક આઘાત આપ્યા કરવાના છે. આપણું ધાર્યું કે કહ્યું ન થાય ત્યારે મનમાં વિશેષ રાજી થવાનું છે કારણ કે એ રીતે અહમ્‌ને ફટકો પડે છે.

હાસ્ય

કુદરતી ઉપચાર

જ્યોતીન્દ્ર દવે

મારી તબિયત માટે મારા કરતાં પણ વધારે કાળજી રાખનારા એક મિત્ર મને અચાનક રસ્તામાં મળી ગયા. "અહો! બહુ સુકાઈ ગયા લાગો છો? કેમ કંઈ માંદા હતા?" મને જોતાં વારને એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

"ના, હમણાં તો ખાસ કંઈ માંદગી આવી નહોતી" મેં જવાબ દીધો.

"ત્યારે આટલા સુકાઈ કેમ ગયા છો?" એમણે ફરી સવાલ પૂછ્યો

ફિલસૂફને છાજે એવી અદાથી મે જવાબ દીધો: "હોય, શરીર છે ફૂલવુ, સુકાવું, ખીલવું, કરમાવું – એ એનો ધર્મ છે"

"જુઓ, તમે તમારી તબિયતની બિલકુલ કાળજી રાખતા નથી"

"તમે રાખો છો એટલે મારે રાખવાની જરૂર નથી" મેં એમને અધવચ બોલતાં અટકાવીને કહ્યું.

"મજાકની વાત નથી. સાચું કહું છુ. તમે બહુ જ બેદરકાર રહી છો, અનિયમિત ને બિનકુદરતી જિંદગી ગાળો છો. તમે કુદરતી રીતે જીવન ગાળો કુદરતના કાયદાને માન આપીને ચાલો ને જુઓ, તમારું શરીર તાંબા જેવું થાય છે કે નહીં?" એમણે કહ્યું.

"પણ કુદરતી જીવન તમે કોને કહો છો તે જ હું સમજી શકતો નથી માણસનું શરીર તાંબા જેવું થાય એ કુદરતી છે એમ હુ નથી માનતો" મેં કહ્યું

"હું તમને આ વિશેનાં મારી પાસે પુસ્તકો છે તે મોકલાવી આપીશ. હમણાં મેં એ વિષયનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે" એમ કહી એમણે મારી પાસેથી રજા લીધી

બેચાર દિવસ પછી એમણે એમના માણસ સાથે દશ-બાર દળદાર પુસ્તકો મને મોકલાવી આપ્યાં એમાનાં ત્રણેક પુસ્તકના હું પાનાં ફેરવી ગયો. બીજા ચારની અનુક્રમણિકા વાંચી ગયો ને બાકીનાં પુસ્તકોના પૂંઠા તથા અંદરના ચિત્રો જોઈ ગયો બધા જ પુસ્તકોમાં આપણે કુદરતી જીવન ગાળતાં નથી તેથી આપણાં તનની ને મનની ખુવારી થઈ રહી છે, બધી પંચાત છોડી દઈને આપણે બતાવેલા માર્ગે પ્રયાણ કરવું જોઈએ શરીર બગડે તો દવા વગેરેની ધાંધલમાં પડી પૈસેટકે ખુવાર થવા કરતાં માત્ર કુદરતી ઉપચારોનો આશરો લઈ કરી તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ એવી મતલબનું લખાણ હતુ અથવા એવી જાતનું લખાણ હોવુ જોઈએ એમ મને એ પુસ્તકોની અનુક્રમણિકા, ચિત્રો ને પૂઠાં પરથી તથા સાંયોગિક પુરાવાઓને આધાર લાગ્યુ હું પોતે એમાંનું એક પણ પુસ્તક પૂરેપૂરુ વાંચી ન શક્યો એટલું જ નહીં પણ બીજા કોઈ પાસેથી વંચાવીને એનો સાર તેની પાસેથી સમજી લેવાનું પણ મારાથી બની શક્યું નહીં એ પુસ્તકોનું વજન, કદ તથા લખાણ જોતાં આ જાતનાં પુસ્તકો વાંચવાં એ બહુ બિનકુદરતી છે અને તેથી નુકસાનકારક છે એવી લાગણી મને એ વાંચવાનો જ્યારે જ્યારે મેં પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે હંમેશ થયા કરી એટલે એવું બિનકુદરતી કામ મેંય ન કર્યું ને કોઈને કરવા માટેય ન કહ્યું

આમ છતાં એ પુસ્તકો મજૂર કરીને હું જ્યારે મારા કુદરતી જીવનના ઉપાસક મિત્રને પાછા આપવા ગયો ત્યારે એમની સાથે એ પુસ્તકો વિશે

મારે લંબાણથી ચર્ચા થઈ અને એ દરમિયાન એ પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે; એટલું જ નહીં, પણ સારી રીતે વાંચ્યાં છે એમ એમના મગજ પર હું ઠસાવી શક્યો. મેં એ પુસ્તકો વાંચ્યાં નહોતાં, પરંતુ મારા મિત્રે તો એ વાંચ્યાં હતાં; એટલું જ નહીં, પણ તેનો અભ્યાસ પણ કર્યો હતો અને એમાંનાં કેટલાંય વાક્યો એમણે મોઢે કર્યાં હતાં અને શાળામાં ભાગતો વિદ્યાર્થી કવિતાની લીટીઓ બોલી જાય એવી રીતે એઓ એમાંનાં વાક્યો મારી સમક્ષ બોલી ગયા. વરવહુની વાતચીતમાં જેમ વાત કરવાની વહુએ હોય છે ને ચીત થવાનું, અર્થાત હારી ગયેલા પ્રતિપક્ષીની પેઠે મૂગા મૂગા સાંભળ્યા કરવાનું પતિએ હોય છે તેમ અમારી ચર્ચામાં બોલવાનું કામ મેં એમને કરવા દીધું ને મેં માત્ર શ્રવણ કર્યા કર્યું. આથી અમને બંનેને લાભ થયો. ફેર માત્ર એટલો જ કે એમને સાનંદ લાભ થયો, મને સખેદ; એટલા માટે કે એમની વાણી સાંભળતાં થાક ને કંટાળો બંનેનો મારે પરાણે અનુભવ કરવો પડ્યો. ચર્ચાને અંતે મેં એમને પૂછ્યું: '' બધું છતાં કુદરતના કાયદા એટલે શું તે આપણે હજી સમજી શકતા નથી એમ તમને નથી લાગતું?''

''એમ કેમ કહો છો? આ પુસ્તકો પરથી તમને કુદરતના કાયદાનું ભાન ન થયું?'' એમ કહીને એમણે ગોખેલાં વાક્ય બોલવાં શરૂ કર્યાં.

''હા, હા, એ તો ખરું'' મેં એમને અધવચ અટકાવીને કહ્યું: ''પણ એ કાયદાઓ કોઈ ઠેકાણે રીતસરના આપેલા નથી. જેવી રીતે સરવાળા-બાદબાકીના નિયમો અંકગણિતના પુસ્તકમાં, નીતિના નિયમો નીતિશાસ્ત્ર વિશેના ગ્રંથોમાં, ધર્મના વિધિનિષેધો ધર્મગ્રંથોમાં, રાજ્યના કાયદા-કાનૂનો કાયદાનાં પુસ્તકોમાં આપ્યા હોય છે તે રીતે આમાં કુદરતના કાયદાઓ, કાનૂનો કે નિયમો આપેલા દેખાતા નથી.''

''એ તો બધા જડ નિયમો છે; કુદરતી નહીં, પણ માણસે ઘડેલા નિયમો ને કાયદાઓ છે એટલે તમને એ કોઈ પણ પુસ્તકમાંથી સહેલાઈથી જડી આવે; પણ કુદરત કંઈ પોતાના કાયદા-કાનૂનો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરતી નથી. એ તો કુદરતી જીવન ગાળતાં ગાળતાં આપમેળે શોધી લેવાના રહે છે'' મારા મિત્રે ખુલાસો કર્યો.

''પરંતુ કુદરતના આ ઉપાસકોએ તો ગ્રંથો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે ને! એઓ શા માટે કુદરતના નિયમો એમાં રીતસર બતાવતા નથી?'' મેં પૂછ્યું.

''એમાં આપેલા જ છે પણ તમે બરાબર સમજ્યા હો એમ લાગતું નથી'' એમ કહીને એમણે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ કાં તો મારામાં ગ્રહણશક્તિ ઓછી હોવાને કારણે કે પછી એમની સમજાવવાની અશક્તિને લીધે પણ હું કંઈ સમજી શક્યો નહીં.

વર્ષો પૂર્વે સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ લેખક રૂસોએ માનવજાતને ઉદ્દેશીને 'કુદરત તરફ પાછા વાળો' એવી ગંભીર ઘોષણા કરી હતી. પરંતુ એ પછી મનુષ્યો રૂસો ઈચ્છતો હતો તેમ કુદરત તરફ પાછા વાળવાને બદલે કુદરત કરતાં આગળ ને આગળ વધતા ગયા છે. ખરી રીતે જોતાં કુદરત તરફ પાછા ફરો એમ કહેવું એ જ કુદરતી નથી. કુદરતમાં પાછા ફરવાનો કાયદો જ નથી.

માનવજાતનો વિકાસ ને એનું બધા જ પ્રકારનું કલ્યાણ કરવાને માટે 'કાજીજી ક્યું દુબલે?' તો કહે: 'સારે ગાંવ કી ફીકર' જેવા સ્વભાવવાળા જે કેટલાક વિચારકોએ જુદાં જુદાં તૂત ફેલાવ્યાં છે તેમાંનું આ પણ એક તૂત જ છે. કુદરતી રીતે જીવો, કુદરત તરફ પાછા વળો, કુદરતના કાયદા-કાનૂનને માન આપો: આમ કહી કહીને કુદરતી જીવનના ઉપાસકોએ એવી બિનકુદરતી ભ્રમણા કરી છે કે આપણે કુદરતી

રીતે જ એમાં કસાઈ જઈએ છીએ.

હું કુદરતી જીવન ગાળતો નથી. કુદરતના નિયમોનો હું નિરંતર ભંગ કર્યા કરું છું અને એથી જ હંમેશ દૂબળો રહું છું એવો કંઈક ખ્યાલ મારા મનમાં મારા મિત્રના પ્રવચનથી ને કુદરતી જીવન વિશેનાં એમણે મને આપેલાં પાણ મેં ન વાંચેલાં પુસ્તકો પરથી ભરાઈ બેઠો હતો. પરંતુ જ્યારે સ્વસ્થપણે મેં એ વિશે વિચાર કર્યો ત્યારે મારી ખાતરી થઈ કે કુદરતના કાયદા-કાનૂનનો ભંગ કરી હું એનો ગુનેગાર બની રહ્યો છું, અને તેને લીધે યોગ્ય રીતે જ સજા ભોગવી રહ્યો છું એમ માનવું એ તદ્દન ભૂલભરેલું છે. મારી માફક અનેક મનુષ્યો જીવન ગુજારે છે અને તેમને મારી પેઠે કુદરત તરફથી કોઈ પણ જાતની સજા ફરમાવવામાં આવતી હોય એમ દેખાતું નથી.

કુદરત એટલે શું અને કુદરતી એટલે શું તેનો ખ્યાલ પણ મોટા ભાગના માણસોને હોતો નથી. જે થોડાક માણસોને એનો ખ્યાલ હોય છે તે અધૂરાં અવલોકન ને ખોટાં અનુમાન પર રચાયેલો હોય છે. ઘણા માણસો માણસ સિવાયની બધી સૃષ્ટિનો કુદરતમા સમાવેશ કરે છે. ઝાડ, પહાડ, નદી, નાળાં, કૂતરાં, બિલાડાં, જંતુઓ, કાગડા, પોપટ, ગરુડ, ચકલી, કાનખજૂરા, ઈયળ ઈત્યાદિ જડ ને માનવેતર ચેતનસૃષ્ટિ એટલે કુદરત એવો ઘણાનો ખ્યાલ હોય છે અને કુદરતી નિયમો એટલે બકરાં, બિલાડાં, કૂતરાં, ગધેડાં અહીં જે રીતે સહજ પ્રેરણાને વશ થઈને વર્તે છે તે મુજબનું વર્તન એવો અભિપ્રાય પણ કેટલાક બીજી રીતે વિચારવાન કહી શકાય એવા માણસોને દર્શાવતા મેં સાંભળ્યા છે.

એક આધેડ ઉંમરના ગૃહસ્થ માને છે કે દૂધ એ જ માણસનો કુદરતી ખોરાક છે અને આ જ વર્ષોથી એઓ એકલા દૂધ પર રહીને દૂધ મોંઘું કરવામાં પોતાનાથી બનતો ફાળો આપી રહ્યા છે. મને બહુ આગ્રહ કરીને એમણે બે દિવસ એકલા દૂધ પર રાખ્યો હતો. "આનાથી તારી તબિયતમાં ઘણો ફેર પડશે" એમ એમણે કહ્યું હતું અને થયું પણ એમ જ. દૂધ પર રહેવાથી મારી તબિયતમાં અસાધારણ ફેર પડી ગયો હતો, પણ તે એમણે ને મેં બંનેએ ધાર્યું હતું તે કરતાં તદ્દન જુદી જાતનો હતો. એ બે દિવસ મારી તબિયત જ નહીં પણ સ્વભાવ આખો બદલાઈ ગયો હતો. આખરે એ પ્રયોગ છોડી દીધા પછી જ કંઈક સ્વસ્થતા હું મેળવી શક્યો. આમ છતાં હજી એ ગૃહસ્થ કહે છે કે "દૂધ માણસોનો કુદરતી ખોરાક છે."

"એમ તમને કોણે કહ્યું કે, દૂધ માણસનો કુદરતી ખોરાક છે? શું કુદરત જાતે તમને કહી ગઈ?" એક વાર અકળાઈને મેં એમને પૂછ્યુ

"કુદરતનો અભ્યાસ કરો માણસજાતનુ અવલોકન કરો એટલે તમારી ખાતરી થશે. પ્રાણી ને મનુષ્ય બંનેનાં બાળકો દૂધ પર જ ઊછરે છે. કુદરતે જ એમને જન્મતાં વારને દૂધ મળી રહે એવી ગોઠવણ કરી છે, તે શું બતાવે છે?" એમણે જવાબ દીધો.

"પણ મહાનુભાવ, એ તો નાનાં બચ્ચાને માટે. હું ને તમે શું ધાવણાં બાળકો છીએ કે દૂધ એ આપણો પણ કુદરતી ખોરાક ગણી શકાય?" મેં પૂછ્યું.

"શા માટે નહી?" એમણે જવાબ દીધો "બાળકમાં ને મોટાઓમાં એવો શો ફેર છે? શરીરરચના બંનેની એકસરખી છે ફેર પડે છે માત્ર વિકાસ ને કદમાં. બાળક કરતાં મોટાઓના ખોરાકનું પ્રમાણ વધારે જોઈએ એ સાચું, પણ ખોરાકની જાતમાં ફેરફાર શા માટે કરવો?"

"પણ આપણે ભેંસ કે ગાયનું દૂધ ખાઈએ એ કુદરતી કેમ કહી શકાય?" મેં બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

"શા માટે નહી?" એમણે સામો સવાલ પૂછ્યો.

"એટલા માટે કે કુદરતનું અવલોકન કરતાં મને દેખાયું છે કે જે પ્રાણી જે વર્ગનું હોય તે વર્ગના પ્રાણી તરફથી પ્રાપ્ત થતાં દૂધ પર જ એ વર્ગનાં પ્રાણીનાં બચ્ચાંઓ ઊછરે છે" મેં જવાબ દીધો.

"કંઈ સમજાયું નહીં" એમણે કહ્યું:

"વાત તો સાદી છે, પણ હું બોલ્યો નહીં એટલે પ્રાણીશાસ્ત્રના જાણકાર વિદ્વાનની પેઠે તમે તરત સમજી ન શક્યા. હું એમ કહેવા માગું છું કે ગાયનાં બચ્ચાં ગાયના દૂધ પર, કૂતરીનાં બચ્ચાં કૂતરીના દૂધ પર, બકરીનાં બચ્ચાં બકરીના દૂધ પર ઊછરે છે; પણ તમે તો ભેંસનું દૂધ પીઓ છો; એટલું જ નહીં, પણ એ માણસમાત્રનો કુદરતી ખોરાક છે એમ કહો છો તે કેમ બને?" મેં ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

"એટલું બધું ઝીણું કાંતવાની જરૂર નથી. દૂધ તે દૂધ; પછી તે ગાયનું હોય કે ભેંસનું હોય કે બકરીનું હોય" એમણે કહ્યું.

'કુદરત' અને 'કુદરતી' એ વિશે એવા જુદા મત પ્રવર્તે છે કે આપણા જેવા સામાન્ય માણસ માટે કોઈ પણ જાતનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મનુષ્ય સિવાયની બધી સૃષ્ટિ એટલે કુદરત, અને માણસે ન બનાવેલી હોય એવી બધી વસ્તુ કુદરતી એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. દૂધ કુદરતી પણ શિખંડ, બાસુંદી, ખીર, બરફી, પેંડા એ બિનકુદરતી. કોબીજ, દૂધી ને કેળાં કુદરતી; પણ કોબીજનું શાક, દૂધીનો હલવો ને કેળાંનાં ભજિયાં કુદરતી નહીં. પથ્થર કુદરતી, પાણી કુદરતી, લાકડું કુદરતી, જમીન કુદરતી – પણ એ બધાં વડે બનેલાં ઘર કુદરતી નહીં.

કદાચ આપણે એ બધું કબૂલ રાખીએ અને કુદરતના કાયદાઓ કોઈ બિનકુદરતી રીતે આપણને એકાએક સમજાઈ પણ જાય, છતાં કુદરત આપણું ભલું જ કરવા માગે છે અને કુદરતના કાયદાઓનું પાલન કરવું એ આપણે માટે હંમેશ હિતાવહ જ છે એમ કહી શકાય એમ મને લાગતું જ નથી. એક વખત મારે એક દંતવૈદ્ય પાસે દુખતો દાંત પડાવવો પડ્યો. દંતવૈદ્યે કુશળતાપૂર્વક મારો દાંત પણ પાડ્યો ને દાંતની જગાએ ઘા પણ પાડ્યા. અને પછી 'તમારો જખમ કુદરતી રીતે રુઝાઈ જશે' એમ કહીને એમણે મને વિદાય કર્યો. પણ એ જખમ સામાન્ય નહોતો. પ્રેયસીના નયનશરથી વીંધાયેલા હૃદયના જખમ સમો એ નીવડ્યો. રુઝાવાને બદલે એ નિરંતર દૂઝતો રહ્યો. જતા રહેલા દાંતના વિયોગની વેદનાથી લોહીનાં આંસુ એણે સાર્યા જ કર્યાં અંતે કંટાળીને હું ફરી દંતવૈદ્ય પાસે ગયો.

"કંઈ નહીં. આઠ દિવસ થોભ્યા તો હજી પાંચસાત દિવસ વાટ જુઓ. એની મેળે કુદરતી રીતે જ રુઝાઈ જશે, અને નહીં જ રુઝાય તો પછી આપણે રૂઝ લાવવાના ઉપચારો કરીશું." એમણે મને આશ્વાસન આપીને કહ્યું.

"ના, સાહેબ, હવે વાટ જોવી મને પરવડે એમ નથી. કુદરતી રીતે દાંત પડ્યો નથી તો પછી કુદરતી રીતે રૂઝ લાવવા મથવું એ મને ઠીક લાગતું નથી. તમે હાથમાં શસ્ત્રાસ્ત્ર લઈને દાંત તોડી પાડ્યો છે, બિનકુદરતી રીતે, તો હવે બિનકુદરતી રીતે ઉપચાર કરીને જ જખમને રુઝાવો" મેં આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

દંતવૈદ્યે મારા આગ્રહને વશ થઈ ઉપચાર શરૂ કર્યા ને થોડા દિવસમાં રૂઝ પણ આવી ગઈ. કુદરત હંમેશ ઘાને રૂઝવે જ છે, એમ શાણા વૈદો પણ શા માટે માનતા હશે તે મારાથી સમજી શકાતું નથી. કુદરત ઘા પાડે પણ છે, ઘા રૂઝવે પણ છે, ને ઘાને મોટા પણ કરે છે. કુદરત શું કરે છે ને શું નથી કરતી એ કોઈ કહી શકે એમ નથી.

કુદરતના કાયદાના ભંગ કરનારને એ કદી માફ કરતી નથી એમ ઘણા કહે છે. એ વાત ખરી હોય

અને કુદરતના કાયદા પ્રમાણે જ ચાલવું એ આપણા માટે હિતાવહ પણ હોય તો આપણે પણ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને કદી માફી આપવી જોઈએ નહીં. ગુનો ન કરે તેને માફી આપવાનો સવાલ ઊભો થતો જ નથી અને ગુનો કરનારને કુદરતના કાયદાને અનુસરીને માફી આપી શકાય જ નહીં એટલે માનવવ્યવહારમાં માફી જેવી વસ્તુ જ રહેવી ન જોઈએ. કુદરતમાં સબળાઓ નબળાનો ભક્ષ કરી જાય છે. માણસ પણ આ બાબતમાં ઘણુંખરું કુદરતી રીતે જ વર્તે છે.

પરંતુ સંત પુરુષો હંમેશાં નબળાનો પક્ષ ખેંચે છે એટલે સંતપુરુષો કુદરતના કાયદાની વિરુદ્ધ વર્તે છે એમ કહેવું જોઈએ. કુદરતમાં કોઈ ઈશ્વરની ભક્તિ કરતા કે ન્યાય ને નીતિના નિયમોનું પાલન તો શું પણ ચર્ચા કરતા પણ જોવામાં આવતા નથી. કુદરતમાં લગ્ન જેવી વસ્તુ જ નથી. આમ કુદરતના નિયમો આપણા નિયમો કરતાં અનેક રીતે જુદા છે, એટલું જ નહીં પણ ઘણી વાર આપણે માટે હિતાવહ પણ હોતા નથી, અને કુદરતી જીવન ગાળવું એમ બોલવાનો કંઈ જ અર્થ નથી. જીવન ગાળવું એ જ કુદરતી છે, પછી તે ગમે તે રીતે ગાળવામાં આવતું હોય. પરંતુ આવી ચર્ચા કરવાનો કશો જ અર્થ નથી. ખરી રીતે જોતાં કુદરતી શું ને બિનકુદરતી શું એ એવો બિનકુદરતી પ્રશ્ન છે કે માણસોએ કુદરતી રીતે જ એ પ્રશ્ન કુદરત પર છોડી દેવો જોઈએ.

('પાનનાં બીડાં')

"જરા વિચારો, બાળકો," શિક્ષકે કહ્યું, "આફ્રિકામાં ૬૦ લાખ ચોરસ કિલોમિટરના વિસ્તારમાં બાળકો માટે નિશાળ જ નથી! તો આપણે શાના માટે પૈસા બચાવવા મથવું જોઈએ?" બધાં બાળકો એકસાથે મોટેથી બોલી ઊઠ્યાં : "આફ્રિકા જવા માટે!"

* * *

પુત્રીએ પિતાને જાણ કરી કે પોતે અમુક યુવાન સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું છે. એટલે પિતાએ તરત પૂછ્યું, "એની પાસે કાંઈ પૈસા છે?"

"તમે પુરુષો બધા જ સરખા છો" પુત્રીએ કહ્યું, "એણે પણ તમારે વિશે આ જ સવાલ પૂછેલો"

* * *

નવવધૂ : મારે તમારી ... એક કબૂલાત કરવાની છે — મને રાંધતાં નથી આવડતું.

પતિ : તું આ અંગે કશી ચિંતા ન રાખીશ. હું કવિતા લખીને એમાંથી મળતા પુરસ્કાર વડે ગુજરાન ચલાવું છું એટલે તારે રાંધવાના ઝાઝા પ્રસંગો આવશે જ નહીં."

ચિંતન

પ્રકાશ, વધુ પ્રકાશ

નલિનીકાંત ગુપ્ત

પ્રકાશ એ પોતે જ પોતાની સાબિતી છે. વિજ્ઞાન પણ કહે છે કે આ સ્થૂળ જગત છેવટે તો પ્રકાશના કણોમાંથી જ રચાય છે. જગતના સર્વ પદાર્થો એ પ્રકાશનાં જ રૂપો છે. અને આ પદાર્થો આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પાસે પહોંચે છે તે પણ પ્રકાશ દ્વારા.

આ સ્થૂળ પ્રકાશ જેવો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાશ પણ છે; એક આંતરિક પ્રકાશ છે. તમે કદાચ પ્રકાશનું અસ્તિત્વ સાબિત નહીં કરી શકો, પછી એ આંતરિક પ્રકાશ હોય કે સ્થૂળ પ્રકાશ. છતાં પ્રકાશના આધારે જ બીજા પદાર્થોની હસ્તી પણ સાબિત થાય છે. એના કારણે જ જ્ઞાન શક્ય બને છે. અને એ માત્ર જ્ઞાનની જ શક્તિ નથી. એ ક્રિયાની શક્તિ પણ છે. પ્રકાશ વસ્તુઓને દેખાડી આપે છે, એની સાથે એમને અજવાળી પણ આપે છે. એ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે અને પવિત્ર પણ કરે છે. આ હકીકત આંતરિક પ્રકાશ માટે વિશેષ મહત્ત્વની છે.

પરંતુ આ આંતર્પ્રકાશ ક્યાં આવેલો છે? એને કેવી રીતે ઓળખી શકાય? બાહ્ય પ્રકાશની જેમ શું એને પણ ખરેખર ઓળખાણની જરૂર નથી? આ આંતરિક પ્રકાશનાં લક્ષણો શાં છે? એની નિશાની કે સંકેત શો છે?

આનો જવાબ આ છે. આ આંતરિક પ્રકાશનું સ્થાન છે આપણી ચેતના. આપણી અંદર એ પ્રકાશ વસે છે. આપણે એના વિશે માત્ર સભાન બનવાનું રહે છે. આ પ્રકાશ આપણી અંદર અંધકાર સાથે સેળભેળ થઈ ગયો છે, સોનું કાચી ધાતુની અંદર છુપાઈ રહે તે પ્રમાણે. પરંતુ એ ઓળખાયા વિના રહેતો નથી. અલબત્ત, એની એક શરત છે. એને ઓળખવાની આપણી તૈયારી હોય. પ્રકાશની સભાનતા માટે જે એક વસ્તુની જરૂર છે, તે છે દિલની સાચી અભીપ્સા.

આ પ્રકાશ એ ચૈતન્યની પ્રવૃત્તિ છે. એ ઢંકાયેલી દેખાય છે કારણ કે આપણે એને જોવાની પરવા કરી નથી. કદાચ એ પ્રકાશનું દર્શન પ્રારંભમાં આપણને બેચેન પણ કરી મૂકે, કારણ કે ઘણી વાર આપણે આપણી ચેતનાના ખૂબ નીચલા સ્તરે હોઈએ છીએ અને ત્યાં રહેવામાં જ આપણને સલામતી લાગે છે. જ્યારે ઉપર ચડવાની વાત આવે એમાં તો મહેનત કરવી પડે છે, મુશ્કેલીઓ આવે છે, તેથી એ દિશા તરફ વળવાનું આપણને ગમતું નથી.

આ વસ્તુ જરા વિગતે જોઈશું. માણસ આમ તો અજ્ઞાન કે નિરાધાર દેખાય છે. પરંતુ હકીકતમાં એ કાંઈક વિશેષ છે. તેની અંદર હંમેશાં એક અગ્નિનો તણખો, એક સ્ફુલ્લિંગ રહેલો છે. એ રાખ હેઠળ ઢંકાયેલો ભલે હોય, પણ એ ત્યાં છે જ. આપણને બહારથી દેખાતા બંધનની જાળની પાછળ એક સ્વતંત્ર અને મુક્ત વસ્તુ રહેલી છે. તે નષ્ટ થઈ ગઈ નથી. તે સપાટી ઉપર આવવા માટે યોગ્ય સમયની રાહ જુએ છે. આ જ તે પ્રકાશ છે.

આ પ્રકાશ તમને સાચી દિશા પ્રત્યે આંગળી ચીંધે છે, ખોટી દિશા સામે ચેતવે છે. એ તમને સત્યની પસંદગી અને અસત્યનો ત્યાગ કરવાને પ્રેરે છે. એ તમને જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે. તમારામાં રહેલી સ્વતંત્ર ચીજ તે આ છે.

આ પ્રકાશની બાબતમાં મહત્ત્વની હકીકત એ છે કે એ તમને વસ્તુનો નિર્દેશ કરી દે છે. પછી શું કરવું એ, તમારા ઉપર નિર્ભર રહે છે. તમે એનો લાભ લઈ શકો, તેમ અવગણી પણ શકો. સામાન્ય રીતે આપણે આ દિશામાં ધ્યાન આપતા નથી. આપણું ધ્યાન બીજી દિશામાં વળેલું હોય છે. આપણી પરિસ્થિતિ અને કેળવણી દ્વારા થયેલું આપણું ઘડતર અને આપણા

કુટુંબ અને સમાજની આપણા ઉપરની અસર આ પ્રકાશને સક્રિય થતાં અટકાવે છે.

આ પ્રકાશ તરફ વળવાનો પ્રયત્ન શરૂ થાય ત્યારે આરંભમાં તો થોડીક મુશ્કેલી પડે છે પરંતુ તમે ગંભીર હશો તો ધીમે ધીમે તમારી દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ થતી જશે. તમે એ જોશો કે તમારી અંદર સત્યની આસપાસ જે જાળું રચાયું છે તે કારણે તમે એનાથી વિમુખ થયા છો આ જાળું દૂર થતાં તમારી ચેતના સીધી અને સરળ બની જાય ત્યારે તમને સત્યની હાજરી પ્રત્યક્ષ થશે.

માનવનું મન ભલે આડમાર્ગે વળી ગયું હોય, પરંતુ એ કોઈ પણ વખતે જાગ્રત થઈ શકે છે એ સાચા દિલથી શોધવા લાગે, અને આ એક પાયાની શરત છે, તો સત્ય એને જરૂર મળી આવશે.

આ સત્ય આપણી અંદર હંમેશાં અમુક નિશાનીઓ મૂકે છે આ નિશાનીઓના આધારે આપણે સત્યના તંતુને પકડી શકીએ છીએ અને પછી આપણને સત્યનો સ્પર્શ થાય તે સાથે એક પ્રકારની રાહતની લાગણી અનુભવાય છે આપણને શાંતિનો, નિર્ભેળ આનંદનો અનુભવ થાય છે આ અનુભૂતિ તમારા અંતરના ઊંડાણ સુધી પહોંચે છે ત્યારે તમે જાણી શકો છો કે તમારી અંદર સત્યની ક્રિયા ચાલી રહી છે એનાથી વિપરીત, તમારી અંદર જ્યારે કોઈ ખોટી ક્રિયા ચાલતી હશે તો તમારી શાંતિ હરાઈ જાય છે.

તમે એમ કહેશો કે રીઢા ગુનેગારોની શાંતિ આમ કેમ હરાઈ જતી નથી? તેમને કેમ બેચેની થતી નથી? કદાચ એમ હશે! પરંતુ એવા રીઢા થવા પહેલાં તેમને ખૂબ વેદના વેઠવી પડેલી હોય છે અને ગુનેગારો કાંઈ શરૂઆતથી જ ગુનેગારો નથી હોતા તેમના જીવનમા જ્યારે પતનની શરૂઆત થાય છે તે વખતે તેમની સમક્ષ સત્ય અને અસત્યનો ભેદ બરાબર આવીને ઊભો તો રહે જ છે; છતાં તેઓ ઇચ્છા-અનિચ્છાએ જે પસંદગી કરે છે તેમાંથી એક ખોટી પરંપરા શરૂ થઈ જાય છે, અને તેમાં એ બંધાઈ જાય છે

પરંતુ આપણે અહીં વિચાર કરીએ છીએ એવા લોકોનો જેમને સત્ય માટેની ભૂખ જાગી છે, જેમની અંદર અભીપ્સા પ્રગટી છે. વેદમાં કહ્યું છે તેમ જેની અંદર સત્ય માટેની સાચેસાચ અભીપ્સા જાગી હોય છે તેની આગળ સત્ય પોતાનું સ્વરૂપ ખોલી આપે છે સત્ય ખુલ્લું થવાની ક્રિયા ક્રમે ક્રમે થાય છે. તમારું સત્યનુ દર્શન ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતુ રહે છે અને જેમ જેમ તમારી સંવેદનશક્તિ સૂક્ષ્મ બનતી જાય તેમ તેમ તમારુ દર્શન વધુ સ્પષ્ટ થાય છે

અને જગતમા દરેક બાબતમાં બને છે તેમ એક દિવસ એકાએક, સભર છે કે તે વખતે તમે કદાચ બેધ્યાન પણ હો ત્યારે એક ઝબકારો થાય છે અને તમને જણાઈ આવે છે કે ખરી વસ્તુ તે આ છે, અથવા તમે જે કર્યું છે તે ખરુ છે, અથવા તમે અમુક ખોટું કરતા અટકી ગયા છો આમ, સત્યનો એક તંતુ મજબૂત રીતે તમારા હાથમા આવી જાય છે પછી તમારે એના આધારે આગળ વધવાનુ છે

હા, જગતમાં ખોટો પ્રકાશ પણ છે એક ખોટુ દર્શન પણ હોય છે પરંતુ તમે એની ચિંતા કરશો નહીં તમે જો ખરેખર સત્ય માંગતા હશો અને તમારું વલણ સાચુ હશે તો તમને સાચી વસ્તુ આવી મળશે. મુસીબત તો એ માણસની છે જે સાચો નથી અને જેને સાચા થવાની ઇચ્છા થતી નથી

તમે તમારી અંદર રહેલા સાચા પ્રકાશને ઓળખી શકો એને યોગની ભાષામાં Openness – ઉન્મુખતા કે ખુલ્લાપણું કહે છે એનો અર્થ એ છે કે હવે તમે અથવા તમારો કોઈક ભાગ પ્રકાશનો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર છે, પ્રકાશને તમારી અંદર પ્રવેશવા દેવાને તૈયાર છે છતા તમને પ્રકાશનો સ્વીકાર કરવામા કોઈ સકોચ થતો હોય, તમે તમારા પ્રથમ અનુભવની બાબતમાં કોઈ ટેકો મળવવા માંગતા હો તો તમે તમારી અંદર એ જુઓ કે તેમાં ઉપર જણાવવા કોઈ લક્ષણ છે કે નહીં તમે શાંતિના કે નરવતાનો કે તાજમાતાના અનુભવ કરો છો કે નહીં તમારી અંદર મધુરતા અને પ્રસન્નતા આવે છે કે નહીં બસ, પછી તમે એ તંતુને પકડીને નિરંતર વણઅટક્યે આગળ વધતા રહો

ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો

ગામ

મણિલાલ હ. પટેલ

ત્યારે તો ગામને ગજવામાં ઘાલીને ફરતા. કિશોરવયમાં તમારો ને મારો - છાક જ જુદો. ગામ તો ખરું પણ કેટલીય વ્યક્તિઓનેય જાણે ગજવામાં રાખતા - ઘણાં 'મોટા' થયા કેડેય 'તારા જેવા તો કેટલાય મારા ગજવામાં રાખું છું.-' એમ કહીને 'રાંલો' પાડતા કે 'રૌફ' મારતા દેખાય છે. અહમ્ વિના જાણે કે માણસજાતને ફાવતું જ નથી. ખેર. . .! આખો સંસાર ગજવામાં ઘાલીને, વનની વાટે બધું ખોઈ દઈને, તપમાં બેસી જનારા સાધુસંતોથી ગામ છૂટી જતું હશે. આપણે તો સૌ ગામઘેલા; આપણા રાષ્ટ્રપતિ ને વડા પ્રધાન પણ! આપણું ઘડતર - ચણતર કરનારું ગામ એમ છોડ્યું છૂટતું નથી. અંદર તો એ વળગેલું જ રહે છે. આપણો અસલનો મલક જ ગામ. બાર ઘરનું હોય કે બારસો ઘરનું, સો માણસોનું હોય કે હજારેકની વસ્તીવાળું - માઢ - મેડીઓ - ખડકીઓવાળું હોય કે હારબધ્ધ ઘરોની વચ્ચે ફળિયાંવાળું ગામ હોય - જે હોય તે, પણ એનાથી ઉત્તમ જગા આપણે માટે જાણે કે જગતમાં અન્ય કશે નથી. મન તો ત્યાં જ ઠરે છે. શ્વાસ ત્યાં જ તો હેઠે બેસે છે. ડિગ્રીઓ અને પદો ગામમાં પેસતાં જ ખરી પડે - ને એનીસ્તો મજા હોય છે! ગામમાં પહોંચીએ ને તરત આપણે એની માટી જેવાં, માટીનાં મનેખ જેવાં થઈ જઈએ છીએ. અંદરથી તો તરત. ગામમાં તો બધું ચાલે. ચંપલ ના પહેરો ને પહેરણ ઉતારીને ગંજી પહેરીને ફળિયે ફળિયે ફરો. . . . લેંઘા નીચે બૂટ પહેરીને ખેતરે જતા મોટાભાઈ જેવા થઈ જવાનું આપણનેય ગમે છે ગામમાં! શિષ્ટતા છોડીને થોડી વાર માટેય ગામડિયા થઈ જવાનું સારું લાગે છે - કવિ જયંત પાઠક કહે છે:

'હું આવું છું પાછો બહુ દિન પછી ઘેર, વનમાં;
ઉતારી નાખું છું વસન પુરના સભ્ય જનનાં!'

આપોઆપ, આપણા ઉપર લદાયેલી નાગરી શિષ્ટતા હઠી જાય છે. હું તો બસમાંથી ગામ પાદરે ઊતરું એના ભેળી જ શહેરીજનની સભ્યતાને બસમાં જ વળાવી દેતો. ગામની ધૂળમાં પગલું મંડાતું ને જીભ તળબોલીમાં માની ખબરઅંતર પૂછવા માંડતી. દાદા, કાકા, ભેરુ-ભાઈબંધો સૌને અસલ બોલીમાં મળતો ને ત્યારે જ લાગતું કે શહેરમાં કશાક ફંદામાં ફસાઈ ગયેલો તે અહીં ગામમાં આવતાં જ જાણે કે મુક્ત થયો છું. વછેરાની નથ નીકળી ગઈ છે!

પણ હવે પ્રશ્ન થાય છે - ક્યાં છે 'મારું' ગામ? પેલું કિશોરવયનું ગામ! મારી વય એસ્તો મારા ગામની વય હતી મારે માટે તો! હારબધ્ધ ઘરો, વચ્ચે મોકળાં ફળિયાં ને છૂટાં પાડતાં નેળિયાં. નેળિયાંની ઊંચી થુવેર વાડો. . . વાડોની પાછળ મોટા વાડાઓ - વાડાઓમાં ખળાં ને ઘાસનાં કૂંધવાં! નાવણિયાં ને બા-બેનોનાં બેસવાંઊઠવાં, છાણાંની મોડવાળીઓ ને કઠિયારા, શાકવેલા અને ઢોરનાં ખાણપાણી! આંગણે ઢોરકબીલા ને ત્રિભેટે કૂવો, નદી જતું નેળિયું ને સીમમાં જતી કેડીઓ, વગડે વગડે લઈ જતાં ગાડાં અને ધૂળિયા ચીલા; ટેકરીઓના ઢાળ અને ધોળી કૂકરિયાળી કરકરી ધૂળમાં ચાલતાં ગાડાંનાં પૈડાંના અવાજો - ખેડુઓના હોંકારા ને રખેવાળીના પડકારા, પંખીઓનાં ઝોલાં ઉપર ઝોલાં ને કલરવતાં ઝાડવાં - છેક ઉંબરે આવી અને ખબર લેતી ઋતુઓ. . . . ક્યાં છે હવે? અરે, પુરાઈ ગયું પાદરનું તળાવ ને વંડીતૂટ્યા

કૂવાઓ પાને મોટી પાણી ટાકીઓ દદડ્યા કરે એનો કાદવ   પાખો વડ ને બાા લીમડાઓ

સીમને નહેરના પાણી લાગ્યા છે તે ઝાડવાય અતિપાણીએ સુકાઈને પડી ગયા છે   ત્યારે અમને પાણી વિના ઝાડવા ઉછેરવાની પીડા હતી હવે પાણી જ એમને બાળે છે પાદરને બગમ્બ્રેન્ડો અને નેળિયાન કાળી નાગ શી સડકો ભરખી ગયા છે ગોદરે નાનકડી બજાર થઈ ગઈ છે ને નવી પેઢી પાન ચૂટખા ખાઈને થૂકે છે વિલાતા જાય છે એમના નૂર

ગામડાને ગળી જનારો આ કોનો ને કેવો શાપ છે? ભાણતર ગામ છોડાવશે એમ જાણતા હોત તો ચેતી ગયા હોત ને! યંત્રો સાથનો પ્રેમ તો જુઓ ગાડા ગયા ને આગણે મોગરો ઝૂરી છે બળદ બધાતા હતા ત્યા હવે ટ્રેક્ટરનો મુકામ છે દૂઝાણી ભેસોની ઘાનમેડી કાઢી નાખીને ત્યા સ્કૂટર, મોટરબાઈક માટના શેડ્ઝ ને જાજરૂ બાથરૂમના ચણતર થયા છે ટ્રીમા ને વણોણાના કામ હવે મશીનો કરે છે ગામગ સુધી પહોચી ગયા છે યંત્રો હવે તો પ્રગતિ તો સૌને ગમે મનેય મારા ગામની વિકાસ ગમે પણ આ જે કઈ સગવગે આવી છે એની નાથ આવે ના કાળવા દૂષણોનુ શુ? મહેનત લઈ લેનારા મશીનો વીજળી વાપરે અને ઘરનાને માદગી નાથેનો આરામ આપે છે અગજને અને શાતિને, મૂલ્યોને અને પ્રેમાદરને હડસેલીને થતી આ ભૌતિક પ્રગતિ જોઈને રાજી થવાતુ નથી વહેલી પરોઢે હળ બળદ લઈને ભાઈ ખેતરે જતા ને ગીતે ગજતી નીમમા નરવો સૂર્યોગ કેવાતો   હવે ત્યા ધુધવાટા કરતા ટ્રેક્ટરો ખેતરામા ઢેકા પાડે છે ન ઘ્રનરો અનાજ મળે   ઊપાણુ છે સગવડને નામ પાણ એણે બચાવેલા પરિશ્રમ અને નમયના સદઉપયોગ થતો હોય તો ગના નાહ્યા, પાણ એથી અદેખાઈ જ વધ્યા છે

ખડકીઓ ગઈ ન પેની ભાવાદરની ભાવનાઓ લેતી ગઈ માઢ ગયા અને જાજમનાજ ગયા ફળિયા તૂટ્યા ને મોકળાશ ગઈ હવે તો ગામરેય 'સોસાયટીઓ'ની સકડાશો વધી છે કદી તાળા નહીં વખાતા એ 'ઘર' હવે ક્યા છે, હવે તો 'બગના'નુ બારાણુ બેલ વાગતા ખૂલે છે તે તમને અદર લઈને નવા યુગના રાક્ષસના જેવુ જડબુ બધ થઈ જાય છે મારા નાનકડા ગામમા તો ઘરેઘરના સુખદુઃખ સૌની સાથે રહેતા કોને ચૂલે શુ રધાયુ ને કોને શુ દુઃખ થયુ   બધાયની બધાને સરત રહેતી, હવે ત્યાય 'બીજાના કામમા દખલ નહીં'' કરવાની વાતોવાળી 'પ્રાઈવસી' આવી ગઈ છે આ 'પ્રાઈવસી' છે કે એકલપેટી પ્રજાની મુરાદ? રાજકારણે ને ચૂટણીએ મનનેય વહેચી નાખ્યા છે દિલને આળસ ને દિલને ઘેલછા ગમવા માડી છે વૃત્તિઓ તો ત્યારેય હતી પણ આવો વિકરાટ નહોતો, એટલે તો ગામ વધારે ઠરેલ હતા દુઃખનો તો ત્યાય પાર નહોતો પણ બધવાટીને સ્વસ્થ કરનારા સ્વજનથી નવાયા ગ્રામજનો હતા આજ તો 'ગાગતરી'ના ધડિયા ને સ્વાર્થના પતાખા બચ્યા છે ગોખવાનુ એ જ રહ્યુ છે

સૂરજના તડકામા સોના જેવુ ને ચાદની રાતમા રૂપા સરખુ હતુ મારુ ગામ! ઓનારૂપાની બગડીઓ જેવુ રણક્યા કરતુ ગામ પણ મહીમાતાના પૂરે નદવી નાખ્યુ એને ઊછ્રુ ફળિયુ ને વચલુ ફળિયુ, નવા ઘરા ને દોઢી, નીચુ ફળિયુ ને લુહારફળી, છાપરા અને વાન! ઓતરાદી નદી ને દખ્ખણમા ડુગર, ઉગમણી આથમણી સીમ   પૂર થોડા પૂછવા રહે છે કે 'આવીએ?' એ તો આવ્યા ને નીચી ફળીને લેતા ગયા, ડુગ્રા ગોય તૂટી પછી તો ટેકરીઓમા સરકારી પ્લૉટ પડ્યા ને વસાહતો થઈ   ગામ વીખરાઈ ગયુ વધતઓછુ પામ્યાની લાયમા ગામના મના મન ઊચા થઈ ગયા જરાક ઈર્ષા હતી તે દ્વેષ બની લોક મૂઠા બન્યા ને ઝેર બાલવા લાગ્યા પચાયત ને મડળી, ડેરી અને મદિર ફડફાળા અને ચૂટણીઓ મારા ગામલોક વરવા વર્તન કરવા લાગ્યા મને થાય છે કે જો

આને જ 'સુધરવું' ને 'પ્રગતિ' કહેવાતાં હોય તો મને આજેય મારા અસલ ચહેરાવાળા પ્રેમાળ ગામ સાથે 'પછાત' રહેવામાં વાંધો નથી. પડાળવાળાં, નળિયાંછાયાં ઘર અને મોકળાશવાળાં ફળિયાં, એ શેરો ને પાદર, સીમ અને વહાલાં ઝાડવાં, ચઢવા બોલાવતો ડુંગર ને રમવા બોલાવતી ટેકરીઓ, નાહવા નિમંત્રણ દેતી મહીમાતા ને રોટલા માટે બરકતી બહેન - બસ, મને બીજી કશી વસ જોઈતી નથી! હે આથમવા જતી વીસમી સદી! મને આપી શકે તો મારું ગામ - હતું એવું અસલ ગામ - પાછું આપતી જા!! 'બીજું હું કાંઈ ન માગું. . . .'

ત્યારે તો દરેક ગામને પોતાનો આગવો ચહેરો હતો. ગામને એની ખાસિયતથી કે વ્યક્તિવિશેષથી પણ ઘણો વખત ઓળખવામાં આવતું. 'વ્યક્તિત્વ' હતું મારા - તમારા ગામને એનું રૂપ હતું; જે હજી આપણા મનમાંથી હટતું નથી. ભીતરમાં વહેતું લોહી એ જ હવા-પાણી-માટીનું રૂપાંતર છે. જે હવા-પાણી-માટી ત્યાંય બચ્યાં નથી; અરે! ક્યાંય બચ્યાં નથી! ને એટલેસ્તો એનો સણકો ઊઠે છે રહી રહી ને. એકદમ હળવાંફૂલ ને તદ્દન મુક્ત થઈ જવાતું ગામમાં. જાણે હવે કશે જવાનું જ નથી ને કાંઈ કરવાનું જ નથી - એવી લિજ્જત રોમેરોમમાં વ્યાપી જતી.

અમારે પંચમહાલમાં તો 'મુવાડાં' (ગામનામને સૂચવતું પદ)નો પાર ન મળે. વ્યક્તિ ને સ્થળના સંદર્ભોથી નામ પડ્યાં હોય. ગામમાં જેની વસતિ વધુ હોય એ જ્ઞાતિનું 'મુવાડું' ગણાય. જેમ કે 'બારિયોના મુવાડા'. જો નાનું ગામ હોય તો 'પગીની મુવાડી' કહેવાય. વેપાર અર્થે વસેલી એક વર્ણનું એક જ ઘર હોય તોય એના નામે ગામ ઓળખાય છે - જેમ કે 'મહેતાના ચાકલિયા' ને 'વાણિયાવાળા ગોરાડા'. ક્યારેક આગેવાનોનાં નામ ગામને લાગે - 'ચાવડીબાઈના મુવાડા' ને 'રામ પટેલના મુવાડા'. વેરી નદીને કાંઠે એટલે 'વેરીના મુવાડા' દૂર હોય તો 'ટોચના ગોરાડા'. એકાધિક નામો સરખાં હોય તો ગામને નોખાં કરવા વ્યક્તિ, નામ કે સ્થળ સંકેત જોડાય - 'ડુંગરવાળી ઉકેડી', 'તખ્તાજીના પાલ્લા'. ક્યારેક 'નાના-મોટા'નાં માપથી બોલાય: 'મોટા પાલ્લા', 'નાની દેનાવાડ', 'મોટી દેનાવડ', 'તળાવવાળું વડોદર', સાબરકાંઠામાં પ્રાસવાળાં નામો - મેઢાસણ - રાણસણ, સરડોઈ - ટીંટોઈ, દરામલી - નેત્રામલી - પેઢામલી, ચિલોડા - ભિલોડા - લાલાડો, ખિલોડા - ચિત્રોડા. મહેસાણામાંય મળે સેદરાણા - પીપરાણા, મેંદરડા એમ દેદરડાય મળે. રામપુર - રતનપુર - વીરપુર - તો ગુજરાતમાં ને બહાર પણ મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં 'વદર' પદવાળાં નામો ઘણાં છે. - વેળાવદર - ભાયાવદર - માણાવદર, તો ચરોતરમાં વળી 'સદ'નો મહિમા છે. - કરમસદ - વીરસદ - બોરસદ - વાસદ. વૃક્ષોને નામેય ગામો ઓળખાય છે - પીપળી, વડલા, આંબલી, પાંત્ર મહુડી. કેટલાંક ગામોનાં નામ અંગ્રેજી લાગે! કેટલાંક નામ બોલતાં તો મોં ભરાઈ જાય તો કેટલાંક નામ વાંચીને ગામ જોવા જવાનું મન થાય - જેમ કે સુરત પાસેનાં 'સરસ' ને 'સચીન'! નામ પ્રમાણે ગુણ વ્યક્તિમાં નથી તો પછી ગામમાં તો ક્યાંથી હોય! છતાં કનીજ - કુંજરાવ - કણજરી જેવાં નામ ગમે છે.

જોકે, હવે તો નામ બચ્યાં છે એટલું જ. સારાં ગામડાંય છે; પણ પરિવર્તનથી કોઈ બચતું નથી. પરિવર્તન એ કાંઈ દરેક વખતે 'પ્રગતિ' ન પણ હોય. આજે તો ગામડાંયે શહેરોના - તાલુકા જેવાં ટાઉનોના સપાટ ને સરખા ચહેરા પહેરી લીધા છે. જૂની વસ્તુઓમાં તો ભૂગોળ બહુ બદલાઈ નહીં હોય તો ઈતિહાસ ખંડેર થયો જ હશે. . .! ને એટલેસ્તો! ગામ તો હવે મનની મંજૂષામાં સાચવવાની વસ - જણસ બની ગયું છે.

દેવમનુષ્યોને ઘડનારી શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિ

જ્યોતિ થાનકી

૧. પ્રકૃતિ પ્રમાણે શિક્ષણ

શ્રીરામકૃષ્ણ હતા તો દક્ષિણેશ્વરના એક પૂજારી. વળી, તેઓ ઝાઝું ભણ્યા પણ ન હતા પરંતુ બંગાળના ઉચ્ચ કુટુંબોમાં ઊછરેલા, પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા, બ્રહ્મસમાજના રંગે રંગાયેલા, નાસ્તિકતા અને સંશયથી ઘેરાયેલા અનેક નવયુવકોના મનને અધ્યાત્મ માર્ગે લઈ જનારા હતા. અનેક ગૃહસ્થોને તેમણે સાચી રીતે જીવન જીવતાં શીખવ્યું હતું. વ્યવહારુ જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતાનો અદ્‌ભુત સમન્વય એમના જીવનમાં જે રીતે પ્રગટ થાય છે, એ જ રીતે તેમના અનોખા શિક્ષણમાં પણ એ પ્રગટ થાય છે. જેવી એમની સાધનાપદ્ધતિ અનોખી હતી, એવી જ એમની મનુષ્યોના ઘડતરની પદ્ધતિ પણ અનોખી હતી. એમણે પોતાના શિષ્યો, ભક્તો-ગૃહસ્થોને એવી રીતે ઘડ્યા હતા કે શ્રીરામકૃષ્ણના દેહવિલય બાદ તેઓ દેવમનુષ્યો બની પોતાના ગુરુએ આપેલા જ્ઞાનથી સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરી રહ્યા. તેઓ બધા મનુષ્યોના અંતરમાં રહેલી દિવ્યતાને જગાડનારા બની રહ્યા. એટલું જ નહીં પણ પોતાના ગુરુદેવ એમને જે રીતે ઘડ્યા હતા તે રીતથી તેઓ પોતાની નવી પેઢીને પણ ઘડતા રહ્યા. આમ અત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણના સંન્યાસી પુત્રોની ચોથી પેઢી પણ શ્રીરામકૃષ્ણે આપેલા શિક્ષણ દ્વારા જ તૈયાર થઈ મનુષ્યમાં દિવ્યતા જગાડવાનું કાર્ય કરી રહી છે. શિવજ્ઞાને જીવસેવાનો એમના ગુરુદેવે આપેલો મંત્ર પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી રહી છે.

એક સૈકાથી પણ વધારે સમય પસાર થઈ ગયો હોવા છતાં પણ જે શિક્ષણ મૂરઝાવાને બદલે સતત પાંગરતું રહ્યું છે એ શિક્ષણ શ્રીરામકૃષ્ણના આત્મામાંથી નિઃસૃત થયેલું હતું, તેમની સાધના દ્વારા પુષ્ટ થયેલું હતું; તેમના અનુભવોથી રસાયેલું હતું, અને તેમના અંતરના પ્રેમથી તરબોળ હતું એટલે જ તે તેમના શિષ્યોની અંતરચેતનામાં ઊગી નીકળ્યું એટલું જ નહીં પણ તે ફૂલ્યું, ફાલ્યું અને અસંખ્ય શાખાઓમાં વિસ્તર્યું કેમ કે, શ્રીરામકૃષ્ણે જે શિષ્યો પસંદ કર્યા હતા, તેઓ કંઈ સામાન્ય ન હતા, અનેક કસોટીઓમાંથી પાર ઊતરેલા હતા. અપાત્ર દાન કે જ્ઞાન ક્યારેય ઊગી નીકળતું નથી. ઊલટું વિનાશ નોતરે છે. એટલે શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાની સમીપ આવનાર બધાને કંઈ શિષ્ય તરીકે અપનાવતા નહીં. સર્વપ્રથમ તો પોતાની આત્મદૃષ્ટિથી જો મનુષ્ય યોગ્ય જણાય તો જ તેને આવકારતા. પછી પણ પોતાની અંતરદૃષ્ટિથી અને બાહ્ય રીતે પણ યોગ્ય જણાય તો અનેક કસોટી બાદ તેઓ આધ્યાત્મિક ખજાનો ખોલતા. એમણે પોતે કેશવચંદ્ર સેનના શિષ્યોમાં જ્યારે ફાટફૂટ પડી ત્યારે કેશવને કહ્યું હતું, "કેશવ, તમારી મંડળીમાં તમે જેવાતેવા લોકોને સામેલ કરો છો, એટલે આવી ફાટફૂટ પડે છે, હું તો બારીકાઈથી પરીક્ષા કર્યા વગર કોઈનેય મારી પાસે આવવા દેતો નથી." બીજી એક વખતે પણ તેમણે કહ્યું હતું, "સારી રીતે પરીક્ષા કર્યા વગર હું કોઈનેય મારા શિષ્ય તરીકે સ્વીકારતો નથી." આમ તેઓ સર્વપ્રથમ તો શિષ્યની ઝીણવટભરી પરીક્ષા કરતા અને જો શિષ્ય પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થાય તો જ તેની સાથે મુક્ત વ્યવહાર કરતા, નહીંતર, સામાન્ય વાતચીતથી આગળ વધતા નહીં.

તેઓ પોતાની સમીપ આવનાર વ્યક્તિના આત્મામાં જોઈ શકતા. આવનાર વ્યક્તિ તેમની સમક્ષ ગમે તેવી જ્ઞાનની કે વિદ્વત્તાની વાતો કરે, પણ તે વ્યક્તિ કેવી છે, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન તેઓ કરી લેતા. તેઓ વ્યક્તિનો મનોભાવ જાણી લેતા. એક દિવસ એક ગૃહસ્થ આવીને તેમની આગળ ધર્મની મોટી મોટી વાતો કરવા લાગ્યો. શ્રીરામકૃષ્ણને તે પ્રભાવિત કરવા ઇચ્છતો હતો. પણ શ્રીરામકૃષ્ણ તો તેની આરપાર જોઈ શકતા હતા! તેમણે તો સીધું જ કહી દીધું! ''અહીંથી જતો રહે, ખાઈપી લે, મોજ મજા કરી લે. પણ આ બધું કામ ધર્મ સમજીને કરતો નહીં''. એ માણસ પછી ત્યાં વધુ વાર બેસી જ શક્યો નહીં. એક ભક્ત ભજન-કીર્તન વખતે બહુ જ ઊછળ-કૂદ કરતો અને ભાવાવેશ પ્રગટ કરતો હતો. તેને એમ કે એનો ભાવાવેશ જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણ પ્રસન્ન થઈ જશે! પણ શ્રીરામકૃષ્ણે તો એને પણ સીધું જ કહી દીધું! ''મોટો આવ્યો છે, મને ભાવ બતાવવા! બરાબર ભાવ થવાથી શું આ રીતે બને છે? એમાં તો માણસ ડૂબી જાય છે. સ્થિર થઈ જાય છે. આ શું છે? ચંચળતા છોડી ને શાંત બની જા. આ ભાવ કેવો છે ખબર છે? એક કડાઈમાં છટાંક દૂધ નાંખીને નીચે ભભૂકતી આગ ઉપર મૂકો, ઊભરો આવતાં એમ થાય કે કેટલું બધું દૂધ છે! પણ જેવું નીચે ઉતારી લો તો ખબર પડે કે દૂધનું ટીપું ય નથી. જે થોડુંક હતું તેય બળીને કડાઈમાં ચોંટી ગયું છે!'' એ માણસને સાચી સ્થિતિની તેમણે આ રીતે જાણ કરાવી દીધી.

વ્યક્તિની અંદર શું ચાલી રહ્યું છે, તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર તેઓ જોઈ શકતા હતા. આ સંદર્ભમાં તેમણે કહ્યું હતું કે ''જેમ કાચના કબાટમાં અંદર મૂકેલી વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ કોઈ પણ વ્યક્તિની અંદર રહેલા મનોભાવો મને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.'' એ ઉપરાંત કોણે કેટલી આંતરિક પ્રગતિ કરી છે તેનું પણ સ્પષ્ટ ચિત્ર તેમને દેખાઈ જતું. આ વિશે પણ તેમણે કહ્યું હતું, ''કોને જ્ઞાન થશે ને કોને નહીં થાય, કોની કેટલી આંતરિક પ્રગતિ છે એ મા મને બતાવી દે છે.'' આમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ તેઓ આવનાર વ્યક્તિને ઓળખી લેતા, અને પછી જો તે પોતાના અંતરંગમાં સ્થાન પામે તેવો જણાય તો પ્રસન્નતાપૂર્વક કહેતા, ''અરે, તું તો અહીંનો છે.'' આ રીતે નરેન, યોગેન, શરત્, બાબુરામ, શારદાપ્રસન્ન, નિરંજન, કાલીચરણ, સુબોધ, આ બધા યુવાનોને તેઓ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ ઓળખી ગયા હતા. તેથી પહેલી મુલાકાતને અંતે 'પાછો આવજે હોં' એમ પ્રેમપૂર્વક પાછું આવવાનું આમંત્રણ પણ આપતા. પછી તો વારંવાર આવવાનું કહેતા. ચાર-પાંચ વખત એ વ્યક્તિ આવે એટલે એને ખબર પણ ન પડે તે રીતે તેના અવયવોનું, હાવભાવનું, હલનચલનનું, વિચાર અને વર્તનનું બારીકાઈથી અવલોકન કરી લેતા. અદ્ભુત હતી શ્રીરામકૃષ્ણની અવલોકનશક્તિ! તેઓ આ શક્તિ દ્વારા વ્યક્તિના ચારિત્ર્યનું જ નહીં, પણ એમના પોતાના વિશેનું એ વ્યક્તિનું મંતવ્ય પણ જાણી લેતા. પછી તેની આધ્યાત્મિક કક્ષાનો અંદાજ કાઢીને તેઓ એ પ્રમાણે તેની સાથે વર્તન કરતા, પછી પણ જો કંઈ વિશેષ જાણવું હોય તો તેઓ પોતાની યોગશક્તિનો ઉપયોગ કરી, તેના પૂર્વજન્મ, સંસ્કારો, પૃથ્વી ઉપર આવવાનો તેનો આ જન્મનો ઉદ્દેશ - બધું જાણી લેતા. યુવાન નરેન્દ્રના આત્માએ તેમના ચિત્તને સહુથી વધુ આકર્ષ્યું હતું. એટલે તેમણે નરેન્દ્રના પૂર્વજન્મ, સંસ્કારો એ બધા વિશે પોતાની યોગશક્તિ દ્વારા જાણી લીધું. તે દિવસે તેઓ નરેન્દ્રને યદુ મલ્લિકના બગીચામાં લઈ ગયા. સમાધિદશામાં તેમણે નરેન્દ્રને સ્પર્શ કર્યો ને નરેન્દ્રની બધી જ સાવચેતી છતાં તેનું બાહ્યભાન ચાલ્યું ગયું. નરેન્દ્રની આ સમાધિદશામાં શ્રીરામકૃષ્ણને જે જાણવું હતું, તે પૂછી લીધું. આ વિશે તેમણે પોતે જણાવ્યું હતું કે ''એની

આવી દશામાં મેં એને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. એનો પૂર્વવૃત્તાંત, ઉદ્‌ભવસ્થાન, એણે સિદ્ધ કરવા ધારેલું કાર્ય, એની આયુષ્ય-મર્યાદા વગેરે અંતરમાં ઊંડા ઊતરીને મારા પ્રશ્નોના તેણે યોગ્ય ઉત્તરો આપ્યા. એ ઉત્તરો મેં એના વિશે કરેલાં અવલોકનો તેમ જ અનુમાનોને ખરાં પુરવાર કરતાં હતાં. એ બધું ગુપ્ત જ રહેશે. પણ મને જાણ થઈ કે નરેન્દ્ર તો પૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચેલો ધ્યાનસિદ્ધ ઋષિ છે. જે દિવસે તેને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે, તે દિવસે તે યોગબળથી શરીર છોડી દેશે.'' આમ સ્વામી વિવેકાનંદના પૃથ્વી ઉપરનાં કાર્ય, આયુષ્ય આ બધાં વિશે તેમણે યોગશક્તિ દ્વારા જે માહિતી પ્રાપ્ત કરી હતી. તે કેટલી બધી સાચી હતી, તે ભવિષ્યે સાબિત કરી આપ્યું છે. પોતાનાં અનુમાનો સાચાં છે કે નહીં તેની પણ તેઓ ખાતરી કરી લેતા અને પછી જ પોતાના અંતરંગ શિષ્ય તરીકે સ્વીકારતા.

વ્યક્તિના હાવભાવ પરથી તેઓ તેનો સ્વભાવ જાણી લેતા. હલન-ચલન પરથી વિચારો જાણી લેતા. શરીરના ગઠન પરથી તેનું આંતરિક વલણ કેવું છે તે જાણી જતા. તેમણે કહ્યું હતું; ભક્તિમાન મનુષ્યનું શરીર ખૂબ કોમળ હોય છે, તેના હાથપગના સાંધા ઢીલા હોય છે. કોઈ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહેતા કે ''જોઉં તો તારી સદ્‌બુદ્ધિ છે કે અસત્ બુદ્ધિ છે?'' અને જો એ હાથ કોમળ હોય તો તેઓ કહેતા કે ''તારી તો સદ્‌બુદ્ધિ છે!'' એક દિવસ શરત્‌ચંદ્ર(શારદાનંદજી)ના ભાઈ શ્રીરામકૃષ્ણને મળવા આવ્યા હતા. તેઓ શરત કરતાં પણ વધારે બુદ્ધિશાળી હતા. શ્રીરામકૃષ્ણે એમનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું, ''અરે વાહ, આ તો સદ્‌બુદ્ધિ છે!'' પછી શરત પ્રત્યે જોઈને કહ્યું; ''શું એને પણ ખેંચી લઉં? એના મનનેય સંસારમાંથી ખેંચીને ઈશ્વરમાં લગાડી દઉં?''

''તો તો બહુ સારું થાય, ઠાકુર''. શરતે કહ્યું. પણ શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું; ''ના હું એવું નહીં કરું. એકને તો મેં પહેલેથી જ લઈ લીધો છે. બીજાને લઈશ, તો માતાપિતાને કષ્ટ થશે. ખાસ કરીને તારી માને. જીવનમાં મેં અનેક માતાઓને કષ્ટ આપ્યું છે, એટલું ઘણું છે.'' આમ શારદાનંદજીના ભાઈ સદ્‌બુદ્ધિના હોવા છતાં શ્રીરામકૃષ્ણે એમને સંન્યસ્ત માટે પ્રેર્યા નહીં. તેઓ શિષ્યોની આંતરિક સ્થિતિ જ નહીં, પણ તેમના ઘરની સ્થિતિનો પણ પૂરો ખ્યાલ રાખતા હતા. શિષ્યોના સાચા ઘડતરમાં એની પારિવારિક સ્થિતિ પણ ઘણો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ શ્રીરામકૃષ્ણ જાણતા હતા. એ પ્રમાણે તેઓ પોતાની પાસે આવનાર શિષ્ય કે ભક્તજનોને સહાય કરતા હતા.

એમના બીજા એક યુવાન અંતરંગ શિષ્ય નિરંજન નોકરી કરતા હતા. શ્રીરામકૃષ્ણ ઇચ્છતા નહીં કે તેમના અંતરંગ શિષ્યો નોકરી કે ધંધાના બંધનમાં પડીને શક્તિઓનો વ્યય કરે. તોપણ એમણે નિરંજનને નોકરી છોડવા કહ્યું ન હતું. ઊલટું એમણે કહ્યું હતું, ''સંસારી લોકો જેવી રીતે નોકરી કરે છે તેવી રીતે તું પણ કરે છે, પણ એમાં થોડો તફાવત છે. તું તારી મા માટે નોકરી કરે છે. મા ગુરુ છે. બ્રહ્મમયીની મૂર્તિ છે. જો તું એમ ને એમ તારે ખાતર નોકરી કરતો હોત તો હું તારું મોઢું પણ ન જોત''. આમ એકબાજુથી તેઓ શિષ્યોના મનમાં વૈરાગ્યની ભાવના પ્રબળ કરતા હતા, તો બીજી બાજુથી તેમના ઘરની પરિસ્થિતિનું અને તેમનાં માતા-પિતાનું ખાસ ધ્યાન પણ રાખતા હતા. નરેન્દ્રના પિતાના અવસાન પછી તેમના ઘરની આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ જ કફોડી થઈ ગઈ હતી. ખાવાના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા, ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે એમના ગૃહસ્થભક્તોને કહ્યું હતું: ''તમે નરેનને ક્યાંક નોકરી મળે તેવું કરો ને!'' નરેન્દ્રે જ્યારે શ્રીરામકૃષ્ણને અન્નદા ગુહની આગળ આવી

વાત કરતા સાંભળ્યા ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું; ''આમ બધા આગળ તમે શું આવી વાત કરતા કરો છો? તમારા માટે આ યોગ્ય નથી.'' ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું: ''અરે, નરેન, તારા માટે તો હું બારણે બારણે ભીખ માગવા પણ તૈયાર છું!'' બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુદેવના હૃદયમાં પોતાના પ્રત્યેનો આવો પ્રેમભાવ જોઈને નરેન્દ્ર ગદ્‌ગદિત બની ગયા. જ્યારે બીજાં સગાંવહાલાંઓ દરિદ્રતામાં મોઢું ફેરવી ગયાં હતાં, ત્યારે આ બ્રહ્મજ્ઞ ગુરુદેવ એની કેટલી બધી ચિંતા કરી રહ્યા હતા! શિષ્યોના ઘરની સ્થિતિ સાથે પણ જાણે શ્રીરામકૃષ્ણ ઓતપ્રોત હતા! સંપૂર્ણ વિરક્ત છતાં અનુરક્ત!

શ્રીરામકૃષ્ણ શિષ્યની કસોટી કર્યા પછી તેની આંતરિક સ્થિતિ અનુસાર નક્કી કરતા કે તે સંન્યાસધર્મ પાળી શકશે કે પછી ગૃહસ્થધર્મને યોગ્ય છે. જો તેમને એમ જણાય કે તે સંન્યસ્ત ધર્મનું પાલન કરી શકે તેમ નથી તો પછી તેને કહેતા; ''લગ્ન કરી લે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો ઉદ્દેશ નજર સમક્ષ રાખીને સન્માર્ગે ચાલીને ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કર''. ગૃહસ્થને માટે તેમનો ઉપદેશ જુદો જ હતો. તેમને સંસારમાં રહીને સાધનભજન કરવાનું કહેતા. ગૃહસ્થોને તેઓ કહેતા; ''જેમણે ભગવાન માટે બધું જ છોડી દીધું છે, તેઓ ઈશ્વરનું નામ જપે તેમાં કઈ બહાદુરી છે? સંસારમાં રહીને સ્મરણ કરે, એ જ સાચી પ્રશંસાના અધિકારી છે. સંસારમાં તે વળી કઈ ખરાબી છે? સંસારમાં રહીને ઈશ્વર પ્રત્યે મન લગાડવું, એ તો કિલ્લામાં રહીને શત્રુ સાથે લડાઈ કરવા જેવું છે. કિલ્લામાં રહેવાથી બહાર ભલે મોટી સેના ખડી હોય તોપણ તે કંઈ બગાડી શકતી નથી.'' સંસારમાં રહીને ભગવદ્‌પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એની પ્રતીતિ તેઓ ગૃહસ્થભક્તોને કરાવી દેતા હતા. જ્યારે એમના યુવાન ભક્તો અને જેઓ એમની કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યા છે, તેમના માટે તેઓ તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો ઉપદેશ આપતા. આ સંદર્ભમાં સ્વામી વિવેકાનંદે પાછળથી કહ્યું હતું: ''તેઓ આજુબાજુ કોઈ ગૃહસ્થ ભક્ત છે કે નહીં તેની ખાતરી કરીને પછી કહેતા: ભગવાન માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. વાસનાનો અંશ પણ ન રહે, ત્યારે ભગવાન મળે છે. આમ તેઓ પાત્ર અને તેના અધિકારને જાણીને પછી તદનુરૂપ જ્ઞાન આપતા એટલે એમનું જ્ઞાન દરેકને માટે સુપાચ્ય બની રહેતું.''

શિષ્યોની જેવી પ્રકૃતિ તેવું શિક્ષણ - એ શ્રીરામકૃષ્ણની અનોખી શિક્ષણપદ્ધતિનું એક લક્ષણ હતું. માતાને મન એનાં બધાં જ બાળકો સરખાં હોવા છતાં તે દરેક બાળકને એના શરીરની તાસીર પ્રમાણે ખોરાક આપતી હોય છે. એમ શ્રીરામકૃષ્ણ પણ શિષ્યોને તેમની પ્રકૃતિ, રુચિ, સ્વભાવ અને આંતરિક કક્ષા અનુસાર જ્ઞાન આપતા. એક વખત એમના યુવાન શિષ્ય યોગેન, હોડીમાં બેસીને દક્ષિણેશ્વર આવતા હતા. એમને દક્ષિણેશ્વર શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે જતા જોઈને હોડીમાં બેઠેલા કેટલાક માણસોએ શ્રીરામકૃષ્ણની નિંદા કરવી શરૂ કરી. પોતાના ગુરુદેવ તો નિંદા-સ્તુતિથી ક્યાંય પર છે એમ માનીને કોમળ સ્વભાવના યોગેન ચૂપ જ રહ્યા. નિંદા સાંભળી લીધી. પણ એમના મનમાં દુઃખ તો ઘણું થતું હતું. તેઓ પછી જ્યારે દક્ષિણેશ્વર પહોંચ્યા ત્યારે એનું ઝાંખું મુખ જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણે તુરત જ એમને પૂછ્યું; ''શી બાબત છે રે? આજે તારું મુખ ઝાંખું કેમ છે?'' હોડીમાં બનેલી સઘળી વાત યોગેન પાસેથી સાંભળીને તેઓ બોલી ઊઠ્યા: ''તેઓએ મારી નિંદા કરી ને તેં ચૂપચાપ સાંભળી લીધી? તને શું કહું? શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ગુરુનિંદા કરનારનું માથું કાપી લેવું, નહીંતર એ સ્થળ છોડીને ચાલ્યા જવું. તેં તો આમાંથી કંઈ જ ન કર્યું ને ચૂપચાપ નિંદા સાંભળી લીધી?'' શ્રીરામકૃષ્ણનાં આ વાક્યોએ યોગેનની આંતરિક

દુર્બળતાને ઝાટકી નાખી અસત્ય અને અન્યાયને ચૂપચાપ ક્યારેય સહન ન કરવા એ પાઠ શિખવાડી દીધો, જેનુ પાલન એમણે જીવનપર્યંત કર્યું હતુ

બીજા એવા જ યુવાન શિષ્ય નિરંજનના જીવનમા પાણ આ જ ઘટના બની હતી તેઓ દક્ષિણેશ્વર હોડીમા આવતા હતા અને હોડીના પ્રવાસીઓએ શ્રીરામકૃષ્ણની નિદા કરવી શરૂ કરી પોતાના ગુરુદેવની નિદા સાભળીને નિરંજન તો કાળઝાળ થઈ ગયા તેઓ ગર્જના કરતા બોલી ઊઠ્યા "ચૂપ રહો એ મહાત્માની નિદા કરતા તમને શરમ નથી આવતી? હવે જો એક શબ્દ પણ વધારે બોલ્યા તો ગયા જવી ઘશ" છતા પ્રવાસીઓએ નિદા કરવી ચાલુ રાખી એટલે બળવાન નિરંજન આખી ય હોડીને ડુબાડવા તૈયાર થઈ ગયા એમના રાદ્રભાવ અને શારીરિક શક્તિ જોઈને હોડીવાળા પાણ ગભરાઈ ગયા પ્રવાસીઓએ માફી માગી ફરી ક્દી નિદા નહીં કરે, તેની ખાતરી આપી, ત્યારે તેઓ શાત થયા પછી જ્યાર શ્રીરામકૃષ્ણ આ વાત જાણી ત્યારે તેમણે નિરંજનને કહ્યુ, "અરે, નિરંજન ક્રોધ તો ચાડાળ છે શુ મનુષ્યે તેને આધીન થવુ જોઈએ? દુર્જન લોકોનો તો નિદા કરવાનો સ્વભાવ જ છે તમનુ આખુ જીવન એના જ પનાર થાય છે આવા પ્રસગ સમજવુ કે તેઓ મનુષ્યો નથી કીડાઓ છે એ કીડાઓ પ્રત્યે શુ ધ્યાન આપવાન હોય? તુ ગુસ્સાના આવીને કેવો અનર્થ આચરી રહ્યા હતો, એનો તો વિચાર કર એ બિચારા નાવિકે તારુ શુ બગાડ્યુ હતુ કે તુ એની હોડી ડુબાડવા તૈયાર થઈ ગયો?" એક જ પ્રકારની ઘટના પણ કોમળ પ્રકૃતિના યોગેનને અને ઉગ્ર પ્રકૃતિના નિરંજનને તદ્દન વિપરીત ઉપદેશ શ્રીરામકૃષ્ણ શિષ્યની આતરિક જરૂરિયાત તને તેના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે જે જરૂરી હોય તેવુ જ આચરણ કરવાનુ કહેતા તેમના ઉપદેશનુ પાલન કરવાથી શિષ્ય પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવી શકતો એટલુ જ નહીં, પણ તે ભાવિમા આવનારી અનેક મુશ્કેલીઓમાથી પણ ઊગરી જતો

સવ પ્રત્યે પ્રેમ અને દયા રાખવી, જીવમાત્રમા પરમાત્માનો અશ છે, એ એમનો સર્વને માટે સમાન ઉપદેશ હતો છતા કોમળ સ્વભાવની એક સ્ત્રીને એમણ કહ્યુ હતુ "આટલો બધો નરમ સ્વભાવ રાખવો સારો નહીં એ તો નબળાઈ છે કોઈ પણ માણસ તમને મદદ કરે છે, પછી તમારા નાત્યના મોહમા પોતાના દુર્જળ મનન કાબૂમા નથી રાખી શકતો ત્યારે આવા પ્રસગમા શુ તમ તેના પર દયા રાખશો? કે દિલને પથ્થર જેવુ બનાવીને તેનાથી દૂર રહેશો? એથી ધ્યાનમા રાખો ક દરેક ઉપ દયા રાખવાથી કામ ચાલતુ નથી દયાની પાણ કોઈ મર્યાદા છે દેશ કાળ ન પાત્ર જોઈને દયા કરવી" આસુરી વૃત્તિઓ પર દયા દાખવવાથી તેવી વૃત્તિઓ ફૂલે ફાલે છે આવી પરિસ્થિતિમા દયા નહીં પણ કઠોરતા જરૂરી છે એ વાત તેમણે તે ભક્ત સ્ત્રીને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી દીધી આમ કોઈને રાદ્રભાવ દાખવવાનો, કોઈને દયાભાવ રાખવાનો, કોઈને સાકારની ભક્તિ કરવાનુ તો કોઈને નિરાકારની ઉપાસના કરવાનુ, કોઈને ગૃહસ્થધર્મનુ પાલન કરવાનુ, તો કોઈને કામ કાચનથી સદતર દૂર રહી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનુ તેઓ કહતા જેવી જેની પ્રકૃતિ, તવા પ્રકારનુ શ્રીરામકૃષ્ણનુ વિશિષ્ટ શિક્ષણ હતુ ભલે, બધાને માટે તેમનુ શિક્ષણ અલગ હતુ પણ ધ્યેય તો એક જ હતુ ભગવદ્ પ્રાપ્તિ દરેકને સુપાચ્ય જ્ઞાન આપીને તેઓ કાઈ પણ માર્ગ દ્વારા ભગવાન પ્રત્યે લઈ જતા હતા

સંસ્કૃતિ

ઉભયાન્વયી નર્મદા

કાકા કાલેલકર

આપણો દેશ હિન્દુસ્તાન મહાદેવની મૂર્તિ છે. હિન્દુસ્તાનનો નકશો જો ઊંધો પકડીએ તો એનો આકાર શિવલિંગ જેવો દેખાય છે. ઉત્તરનો હિમાલય એ એનો પાયો અને દક્ષિણનો કન્યાકુમારીનો ભાગ એ એનું શિખર.

ગુજરાતનો નકશો જરા ફેરવીએ અને પૂર્વનો ભાગ નીચે લઈએ અને સૌરાષ્ટ્રનો છેડો – ઓખા મંડળ ઉપર તરફ આણીએ તો એ પણ શિવલિંગ જેવો જ દેખાશે. આપણે ત્યાં જેટલાં પહાડનાં શિખરો છે તે બધાં શિવલિંગો જ છે. કૈલાસના શિખરનો આકાર પણ શિવલિંગ જેવો જ છે.

અને આ પહાડોનાં જંગલોમાંથી જ્યારે કોઈ નદી નીકળે છે ત્યારે કવિઓ કહેવાના કે 'શિવજીની જટામાંથી ગંગા નીકળી'. કેટલાક લોકો તો પહાડમાંથી સરી આવતા પાણીના પ્રવાહને અપ્-સરા કહે છે. કેટલાક તો પર્વતની આવી તમામ દીકરીઓને 'પાર્વતી' કહે છે.

આવી જ એક અપ્સરા જેવી નદીની વાત આજે કરવી છે. મહાદેવના ડુંગર પાસે માઈકાલના પર્વતની તળેટીમાં અમરકંટક કરીને એક તળાવ છે. એમાંથી નર્મદાનદી નીકળે છે. જે નદી સરસ ઘાસ ઉગાડીને ગાયોની સંખ્યા વધારે છે એને ગો-દા કહે છે. યશ આપનારી યશો-દા, અને જે નદી પોતાના પ્રવાહની અને કિનારાની કુદરતી શોભા દ્વારા 'નર્મ' એટલે આનંદ આપે છે તે છે 'નર્મ-દા.' એ નદીને કિનારે કિનારે રખડતાં જેને ઘણો જ આનંદ મળ્યો એવા કોઈ ઋષિએ આ નદીને આ નામ આપ્યું.

જેમ હિમાલયનો પહાડ તિબેટ અને ચીનથી હિંદુસ્તાનને જુદો પાડે છે તેવી જ રીતે આપણી આ નર્મદાનદી ઉત્તર ભારત અથવા હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભારત અથવા દખ્ખણ વચ્ચે આઠસો માઈલની ચળકતી–નાચતી–જીવતી–દોડતી લીટી ખેંચે છે અને રખે ને કોઈ આ કુદરતી લીટી ભૂંસી નાખે એટલા માટે ભગવાને એ નદીને ઉત્તરે વિંધ્ય અને દક્ષિણે સાતપુડાના લાંબા લાંબા પહાડ ગોઠવ્યા છે. આવા ઉમદા ભાઈઓના રક્ષણ વચ્ચે નર્મદા દોડતી અને કૂદતી અનેક પ્રાંતો વચ્ચે થઈને પસાર થતી ભૃગુકચ્છ અથવા ભરૂચ પાસે સમુદ્રને જઈને મળે છે.

અમરકંટક પાસેનો નર્મદાનો ઊગમ સમુદ્રની સપાટીથી પાંચ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ છે. હવે આઠસો માઈલની અંદર પાંચ હજાર ફૂટ ઊતરવું સહેલું તો નથી જ. એટલે આપણી નર્મદા ઠેકઠેકાણે નાનામોટા ભૂસકા મારે છે. એ ઉપરથી આપણા કવિપૂર્વજોએ નર્મદાને બીજું નામ આપ્યું: 'રેવા' ('રેવ્' એટલે કૂદવું).

જે નદી ડગલે ને પગલે ભૂસકો મારે છે એ નૌકાનયન માટે એટલે કે હોડીઓ દ્વારા દૂર સુધીનો પ્રવાસ કરવા માટે બહુ કામની નથી. સમુદ્રમાંથી જે વહાણ આવે છે તે નર્મદાનદીમાં માંડ ત્રીસ-પાંત્રીસ માઈલ અંદર ઘૂસી શકે છે. ચોમાસાને અંતે બહુ તો પચાસ માઈલ પહોંચે.

જે નદીને ઉત્તરે અને દક્ષિણે બે પહાડ ઊભેલા છે એ નદીનું પાણી નહેર ખોદી દૂર સુધી ક્યાંથી લઈ જવાય? એટલે નર્મદાનદી જેમ વહાણવટાને માટે બહુ કામની નથી તેમ જ ખેતરોની સિંચાઈ માટે પણ વિશેષ કામની નથી છતાં એ નદીની સેવા બીજી રીતે ઓછી નથી. એના પાણીમાં વિચરતાં મગરો અને

માછલાઓ, અને કિનારે ચરતા ઢોરો અને પેડૂતો, અને બીજા જાતજાતના પશુઓ અને એના આકાશમા કલરવ કરતા પખીઓ બધાની એ માતા છે

ભારતવાસીઓએ પોતાની બધી ભક્તિ ભલ ગગા ઉપર ઠાલવી હોય, પણ આપણા લોકોએ નર્મદાનદીને કિનારે ડગલે ને પગલે જેટલા મદિરો બાધ્યા છે એટલા બીજી કોઈ પણ નદીને કિનારે નહીં હોય

ગગા, યમુના, ગોદાવરી, કાવેરી, ગોમતી, સરસ્વતી વગેરે નદીઓના સ્નાનપાનનુ અને એમને કિનારે કરેલા દાનનુ માહાત્મ્ય પુરાણકારોએ ભલે ગમે તેટલુ વર્ણવેલુ હોય, પણ કોઈ ભક્તે એ નદીઓની પ્રદક્ષિણા કરવાનુ વિચાર્યું નથી જ્યારે નર્મદાના ભક્તોએ, કવિઓને સૂઝે એવા નિયમો કરી, આખી નર્મદાની પરિક્રમા અથવા 'પરિકમ્મા' કરવાનુ ગોઠવ્યુ છે

નર્મદાનદીના ઊગમથી દક્ષિણ કિનારે ચાલતા ચાલતા સાગર સગમ સુધી જાઓ ત્યા હોડીમા બેસી ઉત્તર કિનારે પહોચો અને એ કિનારે ફરી પગપાળા ચાલતા ચાલતા અમરકટક સુધી જાઓ ત્યારે એક પરિકમ્મા પૂરી થઈ આમા નિયમ એવો છે કે પરિકમ્મા દરમિયાન નદીનો પ્રવાહ ક્યાયે ઓળગાય નહીં અને છતા પ્રવાહથી બહુ દૂર પણ ન જવાય રોજ નદીના દર્શન થવા જોઈએ પાણી સિવાય તે નર્મદાનુ જ ગાયે ધનદોલત રાખી, એશઆરામમા પ્રવાસ ન કરાય

ભાવિક લોકો બધા નિયમોનુ પાલન કરીને — ઉપવાસ કરીને બ્રહ્મચર્યનો આગ્રહ રાખીને નર્મદાની પરિકમ્મા, ધીરે ધીરે કરતા, ત્રણ વરસમા પૂરી કરે છે ચોમાસાના બેત્રણ મહિના એક ઠેકાણે રહી જવાનો અને સાધુસતોના સાન્નિધ્યથી જીવનનુ રહસ્ય સમજવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે

આવી પરિકમ્માના બે પ્રકાર હોય છે એમાની જે આકરી હોય છે, તેમા સાગર પાન પણ નર્મદાને ઓળગાતુ નથી હોતુ ઊગમથી મુખ સુધી ગયા પછી એ જ રસ્તે પાછા ઊગમ સુધી આવી ઉત્તરને કિનારે સાગર સુધી પહોચવાનુ, અને ફરી એ જ ઉત્તરને કિનારે ઊગમ સુધી પાછા આવવાનુ, આ પરિકમ્મા આ રીતે બેવડી થાય છે આનુ નામ છે 'જનેરી'

મોજમજા અને એશઆરામ છોડીને તપશ્ચર્યાપૂર્વક એક જ નદીનુ ધ્યાન કરવાનુ એને કિનારે આવેલા મદિરોના દર્શન કરવા, આસપાસ રહેતા સત મહાત્માઓના વચનો સાભળવા, અનેક કુદરતી શોભા અને ભવ્યતાનુ સેવન કરતા જિંદગીના ત્રણ વર્ષો પસાર કરવાં, એ કાઈ જેવીતેવી પ્રવૃત્તિ નથી એમા ખતપણુ છે, તપસ્યા છે, બહાદુરી છે, અન્તર્મુખ થઈને કરવાનુ આત્મચિંતન, ગરીબો સાથે એકરૂપ થવાની લાગણી છે કુદરતમય થવાની દીક્ષા છે અને કુદરત મારફતે કુદરતમા વિરાજતા ભગવાનના દર્શન કરવાની સાધના છે

અને એ નદીકિનારાની સમૃદ્ધિ જેવીતેવી નથી અસખ્ય જમાનાના ઉચ્ચ કોટિના સત મહતો, વેદાન્તી સન્યાસીઓ અને ભગવાનની લીલા જોઈ ગદ્ગદ થનારા ભક્તો, પાતપોતાનો ઇતિહાસ આ નદીને કિનારે પાવતા આવ્યા છે પોતાના ખાનદાનની ટેક જાળવનારા અને પ્રજારક્ષણ પાછળ પ્રાણ પાથરનારા ક્ષત્રિય વીરોએ પોતાના પરાક્રમો આ નદીને કિનારે અજમાવ્યા છે અનેક રાજાઓએ પોતાનો રાજધાનીના રક્ષણને અર્થે નર્મદાને કિનારે નાનામોટા કિલ્લાઓ બાધ્યા છે અને ભગવાનના ઉપાસકોએ ધાર્મિક કળાની સમૃદ્ધિનુ જાણે સગ્રહસ્થાન તૈયાર કરવા માટે મુકામે મુકામે મદિરો તૈયાર કર્યાં છે અને દરેક મદિર પોતાની કળા દ્વારા નમ્ર મન હરી લઈ

અંતે શિખરની આંગળી ઊંચી કરી અનંત આકાશમાં પ્રગટ થતાં મેઘશ્યામનું ધ્યાન કરવા પ્રેરે છે.

જેમ 'અજાન'નો અવાજ ખુદાપરસ્તોને નિમાજનું સ્મરણ કરાવે છે, તેમ જ દૂર દૂરથી દેખાતી શિખરરૂપી ચળકતી આંગળીઓ સ્તોત્રો ગાવાને પ્રેરે છે.

અને નર્મદાને કિનારે શિવજીનું કે વિષ્ણુનું, રામચંદ્રનું કે કૃષ્ણચંદ્રનું, જગતપતિનું કે જગદંબાનું સ્તોત્ર શરૂ કરતાં પહેલાં નર્મદાષ્ટકથી પ્રારંભ કરવાનો હોય છે 'सबिंदुसिंधु सुस्खलत्तरंगभंगरंजितम्। આવી રીતે પંચ-ચામરના લઘુ ગુરુ અક્ષરો જ્યારે નર્મદાના પ્રવાહનું અનુકરણ કરે છે ત્યારે ભક્તો મસ્તીમાં આવીને કહે છે કે, ''માતા! તારા પવિત્ર જળનું દૂરથી દર્શન થયું કે તરત આ દુનિયાની સમસ્ત બાધા દૂર થઈ જ ગઈ गतं तदैव मे भयं त्वदम्बु वीक्षितं यदा। અને અંતે ભક્તિમાં લીન થઈને નમસ્કાર કરે છે - त्वदीय पाद-पंकजं नमामि देवि नर्मदे।

આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે જેમ નર્મદા આપણી અને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિની માતા છે તેમ જ તે આપણા ભાઈભાંડુ આદિમજાતિ લોકોની પણ માતા છે. એ લોકોએ નર્મદાને બંને કિનારે હજારો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. કેટલાક કિલ્લાઓ પણ બાંધ્યા હતા અને પોતાની એક વિશાળ આરણ્યક સંસ્કૃતિ ખીલવી હતી.

મને હંમેશાં લાગ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનનો ઈતિહાસ પ્રાંતવાર કે રાજ્યવાર લખવાને બદલે નદીવાર લખાયો હોય તો એમાં પ્રજાજીવન કુદરત સાથે વણાયું હોત, અને દરેક પ્રદેશની પુરુષાર્થી જાહોજલાલી નદીના ઊગમથી મુખ સુધી તણાયેલી જડી હોત. જેમ આપણે સિંધુના કિનારાના ઘોડાઓને સૈંધવ કહીએ છીએ, ભીમાના કિનારાનું પોષણ મેળવીને પુષ્ટ થયેલા ભીમથડીના ટટ્ટુને વખાણીએ છીએ, કૃષ્ણા નદીની ખીણનાં ગાય-બળદોને વિશેષ રીતે ચાહીએ છીએ, તેવી જ રીતે જૂના કાળમાં દરેક નદીને કિનારે વિકસેલી સંસ્કૃતિ અલગ અલગ નામે ઓળખાતી હતી.

એમાંયે નર્મદાનદી એ ભારતીય સંસ્કૃતિના બે મુખ્ય વિભાગની સીમારેખા ગણાતી. રેવાની ઉત્તરે પંચગૌડાની વિચારપ્રધાન સંસ્કૃતિ અને રેવાની દક્ષિણે દ્રાવિડોની આચારપ્રધાન સંસ્કૃતિ મુખ્ય ગણાતી. વિક્રમ સંવતની કાળગણના અને શાલિવાહન શકની કાળગણના બંને નર્મદાને કિનારે સંભળાય છે અને બદલાય છે.

ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારત વચ્ચે એક લીટી દોરવાનું કામ નર્મદા કરે છે એમ મેં કહ્યું ખરું. પણ એની સાથે હરીફાઈ કરનારી એક બીજી નદી પણ છે. નર્મદાએ મધ્ય હિંદુસ્તાનથી પશ્ચિમ કિનારા સુધી લીટી દોરી એ જાણે બરાબર ન થયું એમ માનીને ગોદાવરીએ પશ્ચિમના પહાડ સહ્યાદ્રિથી પ્રારંભ કરી પૂર્વસાગર સુધી એક ત્રાંસી લીટી ખેંચી છે. એટલે ઉત્તરના બ્રાહ્મણો સંકલ્પ બોલતી વખતે કહેવાના – 'રેવાયા: ઉત્તરે તીરે' જ્યારે પૈઠણના રાજ્યના અભિમાની અને દક્ષિણી લોકો 'ગોદાવર્યા: દક્ષિણે તીરે' એમ બોલવાના. જે નદીને કિનારે શાલિવાહન અથવા શાતવાહન રાજાઓએ માટીમાંથી માણસો બનાવી એ ફોજ દ્વારા યવનોને હરાવ્યા, તે ગોદાવરીને સંકલ્પમાં સ્થાન ન મળે એ કેમ ચાલે?

નર્મદાનદીની પરિકમ્મા તો મેં નથી કરી. અમરકંટક જઈને ઊગમનું દર્શન કરવાનો સંકલ્પ બહુ જૂનો છે. ગયે વરસે રિવા રાજધાની સુધી ગયા પણ હતા. પણ અમરકંટક જવાયું નહીં. નર્મદાનાં દર્શન તો ઠેકઠેકાણે કર્યાં છે. એમાંનું વિશેષ કાવ્ય અનુભવ્યું તે જબલપુર પાસે ભેડાઘાટમાં.

ભેડાઘાટમાં, હોડીમાં બેસીને આરસ-પહાણના પીળાનીલા પથરા વચ્ચે જ્યારે

જલવિહાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ જ લાગે છે કે જાણે યોગવિદ્યામાં પ્રવેશ કરી માનવચિત્તનાં ગૂઢ રહસ્યો ઉકેલીએ છીએ. અને એમાંયે જ્યારે બંદરકૂદની પાસે પહોંચીએ છીએ અને જૂના સરદારો ઘોડાને ઇશારો કરી પેલી પાર સુધી કૂદ્યાની વાતો સાંભળીએ છીએ ત્યારે જાણે મધ્યકાલનો ઇતિહાસ ફરી વાર જીવતો થાય છે.

આ ગૂઢ સ્થાનનું આ માહાત્મ્ય ઓળખીને જ કોઈ યોગવિદ્યાના ઉપાસકે પાસેની ટેકરી ઉપર ચોસઠ યોગિનીનું મંદિર બાંધ્યું હશે અને એ યોગિનીના ચક્ર વચ્ચે નંદી ઉપર બિરાજેલાં શિવ-પાર્વતીને સ્થાપ્યાં હશે. એ યોગિનીની મૂર્તિઓ જોઈને ભારતીય સ્થાપત્ય પ્રત્યે માથું નમે છે અને એવી મૂર્તિઓ જેમણે ખંડિત કરી એમની ધર્માંધતા પ્રત્યે ગ્લાનિ પેદા થાય છે પણ આપણે તો ખંડિત મૂર્તિઓ જોવાને ક્યારના ટેવાયા છીએ.

ધુંવાધાર, પ્રકૃતિનું એક સ્વતંત્ર કાવ્ય છે, પાણીને જો જીવન કહીએ તો અધઃપાતને કારણે ખંડ ખંડ થયા પછી પણ જે સહેજે પૂર્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને શાંતપણે આગળ વહે છે તે ખરેખર જીવનતમ છે. ચોમાસામાં જ્યારે આખો પ્રદેશ જળબંબોળ થાય છે ત્યારે ન મળે 'ધાર' અને ન નીકળે એમાંથી વરાળ જેવો 'ધુંવા'. ચોમાસું ઓસરી ગયા પછી જ ધુંવાધારની મસ્તી જોઈ લેવી. ધોધ ઉપર મીટ માંડીને ધ્યાન કરવાનું હું પસંદ નહીં કરું, કેમ કે ધોધ એ કેફી વસ્તુ છે. એ ધોધમાંથી જ્યારે ધોબીઘાટનાં સાબુનાં પાણીની ભાત દેખા દે છે અને આસપાસ ઠંડી વરાળના ગોટેગોટા રમત રમે છે ત્યારે જેમ જુઓ તેમ ચિત્તવૃત્તિ અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. એ દૃશ્ય ધરાઈને જોયા પછી, પાછા ફરતાં એમ જ લાગે છે કે જીવનના કોઈ કટોકટીના પ્રસંગમાંથી આપણે બહાર નીકળ્યા છીએ, અને આટલા અનુભવ પછી આપણે પહેલાંના જેવા રહ્યા નથી.

ઇટારસી-હોશંગાબાદ પાસેની નર્મદા સાવ જુદી જ છે. ત્યાંના પથરા ત્રાંસા ત્રાંસા જમીનમાં ખૂંચેલા હોય છે. કયા ધરતીકંપથી પથરાનાં પડો આવાં વિષમ થયાં છે એ કોઈ કહી શકે નહીં. નર્મદાને કિનારે ભગવાનની આકૃતિ ધારણ કરીને બેઠેલા પાષાણો પણ કશું કહી ન શકે.

અને એ જ નર્મદા જ્યારે પાઘડી-પને આવેલા ભરૂચના કિનારાને ધોઈ કાઢે છે અને અંકલેશ્વરના ખલાસીઓને રમાડે છે, ત્યારે એ નદી સાવ જુદી જ દેખાય છે.

કબીરવડ પાણે પોતાને ખોળે એક બેટને ઉછેરવાનો લહાવો જેને એક વાર મળ્યો, તે સાગર-સંગમ વખતે પણ એવા જ બેટબાળકને ઉછેરે અને કેળવે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું?

કબીરવડ એ હિંદુસ્તાનનાં અનેક આશ્ચર્યોમાંનું એક છે. લાખો લોકો જેની છાયામાં બેસી શકે અને મોટી મોટી ફોજો જેની છાયામાં પડાવ નાખી શકે, એવો એક વડ નર્મદાપ્રવાહની વચ્ચોવચ એક બેટમાં પુરાણપુરુષની પેઠે અનંતકાળની પ્રતીક્ષા કરે છે. મહાપૂર આવે એટલે બેટનો એક ભાગ એમાં તણાઈ જાય. એની સાથે એ વડની અનેક શાખાઓ અને વડવાઈઓ પણ તણાઈ જાય. કબીરવડના આવા ભાગલા અત્યાર સુધી કેટલી વાર થયા એની નોંધ ઇતિહાસ પાસે નથી. નદી વહેતી જાય છે અને વડને નવી નવી કૂંપળો ફૂટતી જાય છે! સનાતન કાળ વૃદ્ધ પણ છે અને બાળક પણ છે. એ ત્રિકાળજ્ઞાની પણ છે અને વિસ્મરણશીલ પણ છે.

એ કાળભગવાનનું અને કાલાતીત પરમાત્માનું અખંડ ધ્યાન ધરનારા ઋષિમુનિઓ અને સંત-મહાત્માઓ જેને કિનારે યુગેયુગે વસતા આવ્યા છે તે આર્ય-અનાર્ય સમસ્તની માતા નર્મદા ભૂત-ભવિષ્ય-વર્તમાનના માનવીઓનું કલ્યાણ કરે. જય નર્મદે હર!

(જીવનલીલા)

પ્રાર્થના

બે વેદઋચાઓ

માધવ પંડિત

સંત્રીઓ

उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत।
दधाना इन्द्र इद् दुवः॥

અને એ સંત્રીઓ આપણને સંકેત આપો કે બસ હવે આગળ વધો, ઈન્દ્રનો આશ્રય લઈને પરિશ્રમ કરો ને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ ફરી વળો. (ઋગ્વેદ ૧-૪-૫)

સાધક જ્યારે પોતાની જાત વિશે તથા પોતાની આંતર્બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ વિશે બરાબર સભાન થતો જાય છે ત્યારે તેને પોતાની અંદર રહેલી એવી હસ્તીઓનો પરિચય થાય છે જે તેનાં કર્મોની આલોચના કરે છે તથા તેની તમામ ત્રુટિઓ તરફ આંગળી ચીંધે છે અને તેને આગળ ગતિ કરતાં પહેલાં થોડીક વાર રોકી દે છે. આ છે આપણા વિકાસના સંત્રીઓ. તેઓ આપણી નબળી બાજુઓની સ્પષ્ટ નોંધ લે છે અને આગળનું પગલું ભરવા માટે આપણે પાત્ર બની રહીએ એ માટે જરૂરી એવી તૈયારીઓ કરી લીધી હોય એની કાળજી લેવાનું દબાણ આપણા ઉપર મૂકે છે. અહીં ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે આ પહેરેગીરોને આપણા પ્રયત્નથી સંતોષ થાય અને તેઓ આપણને આગળ વધવાની લીલી ઝંડી બતાવે, જેથી હજી અણખેડેલા પ્રદેશોમાં દિવ્ય પ્રજ્ઞાના અધિપતિ ઈન્દ્રની સહાય મેળવીને પરિશ્રમ કરતાં થઈએ તેમ જ આગળ વધતાં રહીએ.

આંતરિક શત્રુઓ

तपोष्वग्ने अन्तरां अमित्रं तपा शंसमरुषः परस्य।
तपो वसो चिकितानो अचितान्॥

અમારી અંદરના શત્રુઓને અગ્નિમાં ભસ્મ કરી દો. શાંત કરી દો અમારી સામે મોરચો માંડી બેઠા છે તે શત્રુઓની વાણીને. હે સંપત્તિના સ્વામી, અમારી અંદર જ્ઞાન પ્રગટાવીને અજ્ઞાનની શક્તિનો સંહાર કરી દો. (ઋગ્વેદ ૩-૧૮-૨)

બહારના જગતમાં આપણા જે કોઈ શત્રુઓ હોય એનાથી વિશેષ તો શત્રુઓ આપણી અંદર રહેલા છે. આ આંતરિક શત્રુઓ છે એ વિચારો ને વલણો, એ ઈચ્છાઓ ને કામનાઓ જે આપણને સત્ય ને શુભથી, અને સૌંદર્યથી વિમુખ કરી દે છે. આ શત્રુઓને જરા સરખીય દાદ દેશો નહીં. તેઓ મોટે ભાગે આપણી સમક્ષ સીધેસીધા આવીને ઊભા રહી જતા નથી, પણ આપણી અંદર ક્યાંક લપાઈને બેસી રહે છે, આપણે ક્યારેક જરા અજાગ્રત બની જઈએ એ ક્ષણની રાહ જોતા. આ શત્રુઓને મૂળ સહિત ઉખાડીને ભસ્મીભૂત કરી દો. આપણી અંદર અભીપ્સાનો અગ્નિ પ્રગટે, એ તેમના પ્રભાવને લુપ્ત કરી દેશે. આપણી અંદર વૃદ્ધિ પામતી જ્ઞાનની જ્યોતિ અજ્ઞાન અને અસત્યની એ શક્તિઓનો સંહાર કરી દેશે.

મૃત્યુમીમાંસા

મરણક્રિયાઓ

ડૉ. સુરેશ વકીલ

મરણ વખતે શાસ્ત્ર અને રૂઢિ અનુસાર કેટલીક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. તેને મરણક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે. મરણક્રિયાઓ બે પ્રકારની હોય છે; અંતિમ સંસ્કાર પહેલાંની અને અંતિમ સંસ્કાર પછીની. કેટલીક ક્રિયાઓ અંતિમ સંસ્કાર દ્વારા શબનો નિકાલ કરવામાં આવે તે પહેલાં કરવામાં આવે છે. અને કેટલીક ક્રિયાઓ શબનો નિકાલ થઈ ગયા પછી કરવામાં આવે છે આ મરણક્રિયાઓ પાછળ પાંચ હેતુઓ હોય છે તે નીચે મુજબ છે

૧. મરણની ખાતરી.
૨. મરણની જાહેરાત
૩ પ્રેતની પુનર્પ્રવેશબંધી
૪ શબનો નિકાલ.
૫ પ્રેતને પરલોકયાત્રામાં મદદ.

હવે આપણે આ પાંચેય હેતુઓને વિગતવાર જોઈએ. પ્રથમ તો મરનાર મરી ગયો છે તેની ખાતરી થવી જોઈએ. આવી ખાતરી થયા વિના શબનો ઉતાવળે નિકાલ કરી નાખવામાં આવે તો તેમાંથી અનેક અનર્થો ઊભા થાય અને જીવતા માણસને ખતમ કરી નાખવાનો ગુનો બને ઘણી વાર એવું બને કે મરનાર બેભાન હોય અને મરી ગયા જેવો લાગતો હોય, છતાં ખરેખર તે મરી ગયો ન હોય. એટલે મરનાર મરી ગયો છે કે નહીં તેની પાકી ખાતરી થવી જોઈએ મરણક્રિયાઓ પાછળનો એક હેતુ મરનાર ખરેખર મરી ગયો છે કે નહીં તેની ખાતરી કરવાનો છે. મરનાર મરી ગયો છે તેની ખાતરી માત્ર તેનાં સગાંવહાલાંને થાય એટલું બસ નથી આવી ખાતરી મરનારને પોતાને પણ થવી જોઈએ. મરનારને પણ ખાતરી થવી જોઈએ કે ખરેખર મરી ગયો છે અને પોતે શરીરમાં નથી, પણ શરીરની બહાર છે

મરનાર મરી ગયા પછી તેના મરી ગયાની જાહેરાત થવી જોઈએ મરનાર માંદો અને પથારીવશ છે અને મરવાનો છે તે તેના સગાંવહાલાંઓ અને પાડોશીઓ જાણતાં હોય છે તેઓ હકીકતમાં તો મરનારના મરણની આતુરતાથી રાહ જોતાં હોય છે મરણની જાહેરાત કરવામાં આવે એટલે તેઓની આતુરતાનો અંત આવે છે. અને જે હોનહાર વસ્તુ હતી તે એક નક્કર હકીકત બની જાય છે.

મરણક્રિયાઓ પાછળનો એક હેતુ પ્રેતને (જીવાત્મા) પોતાના છોડેલા શરીરમાં પુનર્પ્રવેશ કરતો અટકાવવાનો છે. પ્રેતને પોતાનાં સગાંઓ, પુત્ર, પત્ની, ઘર, ધંધા, સમાજ, આબરૂ વગેરેમાં આસક્તિ હોય છે, અને તેથી તે શરીર છોડીને જવા માગતો નથી ઘણી વાર પ્રેતને પોતાના શરીરમા પણ આસક્તિ હોય છે. આ આસક્તિને કારણે તેને સગાંઓ ઘર, શરીર વગેરે છોડીને જવું ગમતં નથી, અને તે મૃત શરીરમાં પ્રવેશવાનો પ્રયાસ કરે છે તેના આવા પ્રયાસમાં પ્રેત સફળ થઈ જાય તો સગાંવહાલાંઓ માટે, અને પ્રેત માટે પણ, અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. પ્રેતનો મૃતદેહમાં પુનર્પ્રવેશ થયાના ઘણા દાખલા સાંભળવા મળે છે. રેમંડ મુડીએ આવા ૧૫૦ કિસ્સાઓ નોંધ્યા છે પ્રેતનો

મૃતદેહમાં પુનર્પ્રવેશ થવા દેવો જોઈએ નહીં. કેટલીક ક્રિયાઓ આ પુનર્પ્રવેશ રોકવા માટે જ છે.

શબનો નિકાલ કરવો એ એક મહત્ત્વની અને તાકીદની બાબત છે. શબ સાથે સગાંવહાલાંઓની મરનાર પ્રત્યેની લાગણીઓ સંકળાયેલી હોય છે. એટલે શબનો નિકાલ માનભેર અને ગૌરવપૂર્વક કરવો જોઈએ. કેટલીક વિધિઓ અને ક્રિયાઓ શબના ગૌરવપૂર્ણ નિકાલ માટે હોય છે.

કેટલીક ક્રિયાઓ પ્રેતની પરલોકયાત્રામાં મદદરૂપ થવા માટે હોય છે. પાછલા જન્મોની વિસ્મૃતિને કારણે પ્રેતને સૂક્ષ્મ જગતનું જ્ઞાન હોતું નથી. એટલે તેને આ નવી દુનિયામાં માર્ગદર્શન મળે અને તકલીફ ન પડે તે હેતુથી કેટલીક ક્રિયાઓનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે. હવે આપણે કેટલીક મરણક્રિયાઓ જોઈશું.

દીવો

મરનારની દેહ છોડવાની અંતિમ ક્ષણ પાસે આવતી લાગે ત્યારે કોડિયામાં દીવો સળગાવવામાં આવે છે. આ દીવો સળગાવ્યા પછી જ્યાં સુધી મરનાર દેહ ન છોડે ત્યાં સુધી સળગતો રાખવામાં આવે છે. મૃત્યુ થયા પછી તે દીવો ઓલવી નાખવામાં આવે છે. કેટલાંક વર્તુળોમાં દીવાને આપોઆપ ઓલવાવા દેવાનો રિવાજ હોય છે. ઓલવાયેલો દીવો એ ચેતનવિહિન શબનું પ્રતીક છે. ઓલવાયેલો દીવો મરણની જાહેરાત કરે છે. ઓલવાયેલો દીવો કહે છે કે અહીં પડેલા માનવદેહમાં ચૈતન્ય નથી. તે માત્ર શબ જ છે. ઓલવાયેલા દીવાની મરણની જાહેરાત માત્ર સગાંવહાલાંઓ માટે જ હોતી નથી, પણ પ્રેત માટે પણ હોય છે. ઓલવાયેલો દીવો પ્રેતને પણ કહે છે કે તું હવે શરીરમાં નથી, શરીરની બહાર છે.

પ્રાણપોક

પ્રાણપોકને પરાણપોક અથવા મરણપોક પણ કહે છે. પ્રાણપોક એટલે મરણની જાહેરાત. જ્યારે શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય અને શરીર શબ બની જાય ત્યારે પ્રાણપોક મૂકવામાં આવે છે. રડતા અને ઊંચા અવાજે "ઓ. . . મારા. . . બાપા. . . રે," "ઓ. . . મારા. . . દાદા. . . રે. . .," એવા શબ્દોમાં પોક મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે મહોલ્લાના કોઈ ઘરમાં કોઈ માણસ મરણપથારીએ પડે ત્યારે તે વાત મહોલ્લામાં ઘેર ઘેર પહોંચી જાય છે. મરણશૈયા ઉપર પડેલા માણસના પ્રાણ ક્યારે નીકળી જાય તેની તેઓ આતુરતાથી રાહ જોતા હોય છે. જ્યારે પ્રાણપોક મૂકવામાં આવે છે ત્યારે મહોલ્લામાં જાહેરાત થઈ જાય છે કે ફલાણા ભાઈ "ગયા." આ જાહેરાત ફક્ત મહોલ્લાવાળાઓ માટે જ હોતી નથી, પણ પ્રેત માટે પણ હોય છે.

ભોંય લેવો

મોટે ભાગે મરણશૈયા ખાટલા યા પલંગ ઉપર હોય છે. ગામડામાં મરણશૈયા ખાટલા ઉપર હોય છે. શરીરમાંથી પ્રેત નીકળી જાય અને શરીર શબ બને એટલે શબને ભોંય લેવામાં આવે છે. જમીનને છાણ-માટીથી લીંપી ચોકો કરવામાં આવે છે. ચોકા ઉપર તલ અને દર્ભની સળીઓ વેરવામાં આવે છે. શબને પલંગ કે ખાટલા ઉપરથી ઉતારી ચોકા ઉપર મૂકવાની ક્રિયાને "ભોંય લેવો" કહેવામાં આવે છે. શબને ભોંય લીધા પછી પ્રાણગમનનાં દ્વારોમાં સોનાની પાતળી સળીઓ મૂકવાનું વિધાન છે. શબનાં મોં, કાન, આંખ, લિંગ, ગુદા, બ્રહ્મરંધ્ર - આ જગ્યાએ સોનાની સળીઓ મૂકવાનું શાસ્ત્રકથન છે. પ્રાણગમનનાં દ્વારોમાં સોનાની સળીઓ મૂક્યા પછી શબને સફેદ કપડું ઓઢાડવામાં આવે છે.

ચોકો કરી, શબને ભોંય લઈ, તેનાં

પ્રાણગમનનાં દ્વારોમાં સોનાની સળીઓ મૂકી, શબને ચાદરથી ઢાંકી દેવાના પાંચ હેતુઓ છે. એક, મરનાર મરી ગયો તેની સગાંવહાલાંઓ અને લાગતાવળગતાંઓની ખાતરી માટે, અને પ્રેતની ખાતરી માટે પણ. બે, ચોકો કરી તેના ઉપર શબને મૂકવાથી જીવાત થતી નથી. શબના તળે જીવાત થતી રોકવા ચોકો કરવામાં આવે છે. ત્રણ, પ્રાણગમનનાં છિદ્રો દ્વારા શબમાં કીડાઓ ન ઘૂસે તે માટે તેમાં સોનાની સળીઓ નાંખવામાં આવે છે. ચાર, પ્રાણગમનનાં દ્વારોમાં સોનાની સળીઓ નાંખવાથી તે છિદ્રો દ્વારા પ્રેત પણ પુનર્પ્રવેશ કરી શકતું નથી. પ્રેતનો શબમાં પુનર્પ્રવેશ અટકાવવા સોનાની સળીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પાંચ, મૃત શરીરની આજુબાજુ ફરતા પ્રેતને ખાતરી થાય છે કે તે શરીરથી છૂટો પડી ગયો છે અને હવે શરીરમાં પાછું જવાશે નહીં. છ, શરીરનાં પ્રાણગમનનાં દ્વારોમાં સોનાની સળીઓ રાખવાથી શબ ઝટ ફુગાઈને ફૂલી જતું નથી.

મરણકુંડળી

કેટલાંક વર્તુળોમાં મરણ થયા પછી મરણકુંડળી બનાવડાવવાનો રિવાજ હોય છે. પ્રાણપોક ક્યારે મૂકવી, કયા લોકો અને કેટલા લોકો શબને અડે, શબને કોણ નવરાવે, કપડાં કોણ પહેરાવે, સ્મશાનયાત્રા ક્યારે કાઢવી શબને દાહ ક્યારે દેવો, પ્રેત માટે શી શી ક્રિયાઓ કરવી, વગેરે નક્કી કરવાનો મરણકુંડળીનો હેતુ હોય છે. મરનારની પરલોકયાત્રા સુખદ રહે તે હેતુથી કઈ ક્રિયા ક્યારે અને કોણે કરવી તે નક્કી કરવા મરણકુંડળી બનાવવામાં આવે છે.

કૂતરો

પારસીઓ મરણક્રિયાઓ ખૂબ જ ગંભીરતાથી કરે છે. તેઓ ચોકસાઈને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. મરણ થયા પછી તેઓ શબનિકાલની ક્રિયાઓ મોટે ભાગે પોતાના ઘરમાં કરતા નથી. તે ક્રિયાઓ કરવા માટે તેમની કોમનું એક સ્થાન હોય છે. તેને તેઓ "બંગલી" કહે છે. બંગલી એટલે કમ્પાઉન્ડવાળો બંગલો તેમાં મરણક્રિયાઓ અને શોકાર્થીઓ માટે તમામ સુવિધાઓ હોય છે. મરણ થયા પછી શબને બંગલીમાં લઈ જવામાં આવે છે. પછી શબને નવરાવવામાં આવે છે. શબને ચોખ્ખાં સફેદ કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. પછી લોખંડના ખીલાથી ફરસ ઉપર એક મોટું વર્તુળ દોરવામાં આવે છે. અને તે વર્તુળમાં શબને મૂકવામાં આવે છે. આવી રીતે શબને વર્તુળમાં મૂક્યા પછી શબને કોઈ અડકી શકતું નથી. માત્ર ધંધાદારી ખાંધિયા જ અડકી શકે છે પછી એક કૂતરો લાવવામાં આવે છે. શા માટે કૂતરાને શબ બતાવવામાં આવે છે? કૂતરાને શબ બતાવવાનાં બે કારણો છે. એક શરીર જીવંત છે કે મૃત તે જાણવા કૂતરાને મૃતદેહ બતાવવામાં આવે છે. શરીર જીવંત છે કે મૃત તેની કૂતરાને તરત ખબર પડી જાય છે. કૂતરાના વર્તન ઉપરથી શરીર મૃત છે કે જીવંત તે નક્કી થાય છે. જીવંત શરીરનો ઉતાવળે નિકાલ ન થઈ જાય તે માટે મરણક્રિયામાં કૂતરો રાખવામાં આવે છે. બે, પારસી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે શરીર રાખ થયા પછી તેમાંથી "રીમાની" નામનાં કિરણો નીકળે છે. અને તે કિરણો "નૌશ" નામની ભ્રષ્ટતાકારક ચુંબકીય અસરો ઉત્પન્ન કરે છે. જે શબની આસપાસ રહેલાઓને ભ્રષ્ટ કરે છે. કૂતરાના શરીરમાંથી આના અનુપાનરૂપ કિરણો નીકળે છે. જેના કારણે શબમાંથી નીકળતાં રીમાની કિરણો ભ્રષ્ટતા ફેલાવી શકતાં નથી. ટૂંકમાં, કૂતરાની હાજરીથી ચુંબકીય ભ્રષ્ટતા ફેલાતી બંધ થાય છે.

(ક્રમશઃ)

ગૃહગંગાને તીરે

પ્રેમનો પ્રકાશ

અવંતિકા ગુણવંત

વસુબહેન બોલ્યાં, 'ઘરની સિલકમાં એક પૈસોય નથી.'

'કેમ એમ થયું? હજી આજે તો વીસમી તારીખ થાય છે.' આસ્તિકે પૂછ્યું.

દીકરાનો આ અસાધારણ અમથો પ્રશ્ન હતો. એણે કોઈ આક્ષેપ નહોતો કર્યો, એમ જ એના મોંમાંથી નીકળી ગયું હતું છતાં વસુબહેન ઉશ્કેરાઈ ગયાં. એ ઝઘડતાં હોય એમ ઉગ્રતાથી બોલ્યાં, 'એ હું શું જાણું, હું પૈસા ખાઈ નથી જતી!'

'અરે મમ્મી, પૈસા ખાઈ જાઓ છો એવું હું ક્યાં કહું છું? તમે કહ્યું કે પૈસા નથી એટલે મને થયું હિસાબમાં ક્યાંક ગફલત તો નથી ને! સહેજ જાણવા પૂછ્યું.' આસ્તિક સહેજ છોભીલા સ્વરે બોલ્યો.

પોતાના બોલવાથી મમ્મીને માઠું લાગ્યું. તેથી આસ્તિક ભોંઠપ અનુભવતો જ હતો પણ એ ધ્યાનમાં લઈને ચૂપ રહેવાને બદલે નાની બહેન સુવિધિ એકદમ તુચ્છકારથી બોલી, 'હિસાબ માગનાર તું કોણ? ઘરમાં ચીજવસ્તુઓ આવે તો પૈસા વપરાય જ ને? આ ખાવાપીવાનું મફત નથી આવતું.'

આ ઘરમાં આ જ તકલીફ છે. નાનામોટાનું કોઈ માન જ નહીં. વસુબહેન અને આસ્તિક વાત કરતા હતાં. સુવિધિથી વચ્ચે બોલાય નહીં. એ નાની હતી છતાંય એણે અપમાનજનક રીતે બોલી ભાઈને ઉતારી પાડ્યો.

આસ્તિકને મનમાં ઓછું આવી ગયું એ બોલ્યો, 'વસ્તુ મફત ન આવે એ તો હુંય જાણું છું, પણ દર વખતે પૈસા બરાબર થઈ જાય છે ને આ વખતે ખૂટ્યા એટલે પૂછ્યું. હું ઘરનો સભ્ય નથી? મેં પૂછ્યું એ ગુનો કર્યો છે? હું પૂછી ન શકું?'

'એટલે તને અમારી પર વહેમ આવે છે? ચોખ્ખું કહેતો કેમ નથી કે પૈસા નહીં આપું.'

'પૈસા ન આપવાની વાત જ ક્યાં આવી? આ તો ખરચાની વાત ચાલે છે. એમાં આટલું ઊછળી શું કામ પડો છો?' આસ્તિક ગુસ્સાથી બોલ્યો.

વાતમાં કંઈ સાર ન હતો ને કજિયો થઈ ગયો. સવાર બગડી. આસ્તિકની વહુ શતાનિ તો ફફડી ઊઠી.

એના ઘરમાં આવા ઝઘડા નહોતા થતા. હા, મતભેદ પડતા હતા. પણ દરેક જણ શાંતિ રાખતું ને સમજવા પ્રયત્ન કરતું.

ત્યારે અહીં? અહીં તો જમવા બેઠા હોય ત્યારેય ખાવાની મજા માણવાને બદલે ખામીઓ

શોધાતી, 'રોટલી જાડી છે' ને 'શાક કાચું છે' ને 'દાળમાં ભલીવાર નથી'. એવું એવું તો સાંભળવા મળતું જ.

એક જણ ભૂલ કાઢે એટલે બીજું બોલે, 'ભલીવાર ન હોય તો હોટલમાં જા.' કોઈ વાર કોઈ ભૂલ શોધીય ન જડે તો છેવટે 'રોજ એનું એ રાંધીને મૂકી દો છો, નરી વેઠ જ ઉતારાય છે, કોઈ નોવેલ્ટી ખાવા જ ન મળે.' એમ કોઈ ને કોઈ બોલી ઊઠતું.

આવા કંકાસમય વાતાવરણમાં ઘરનાં બીજાં તો જમી શકતાં હતાં પણ શતાનિ જમી શકતી નહીં. એના માટે ખાવાનું ઝેર થઈ જતું. એ કકળાટ સહી શકતી નહીં.

બે મહિના પહેલાં જ શતાનિ પરણીને આ ઘરમાં આવી હતી. અહીં વિશાળ બંગલો હતો, ભૌતિક સુખસગવડો હતી. જોકે શતાનિને આવા કોઈ વૈભવવિલાસનો મોહ ન હતો. એની પ્રકૃતિ સાવ નિરાળી હતી. એની દુનિયા એટલે પ્રેમની, નર્યા પ્રેમની દુનિયા હતી. એના સમાગમમાં આવનાર સૌ કોઈ એના માટે લાગણી ધરાવતું થઈ જતું.

સાસરે પગ મૂક્યો ત્યારે શતાનિના હૈયે સર્વને સુખી કરવાના કોડ હતા. એ આપવા જ ઇચ્છતી હતી પણ અહીં કોઈને એના પ્રેમની કદર ન હતી

ઘરમાં બધાં સાથે રહેતાં હતાં પણ બધાં એક ન હતાં એકબીજા પર આક્ષેપ ને પ્રતિઆક્ષેપ. *મહેણાંટોણાં*, વાતવાતમાં હુંસાતુંસી ને પૈસાની ગણતરી. મારુંતારુંની ઊગ્ર ભાવનાએ બધાંને અલગ પાડી દીધા હતાં. દરેકના હૈયામાં કડવાશ જ કડવાશ હતી તેઓ આ કડવાશમાં જીવવા ટેવાયેલાં હતાં.

અરે એનો પતિ આસ્તિક ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ તોય રીતભાત કેટલી રુક્ષ હતી! એની સાથે કેવી રીતે વાત કરવી એની એને ખબર પડતી નહીં. ક્યારેક એ વહેલો ઘેર આવ્યો હોય ત્યારે ખૂબ પ્રેમથી હરખાતી શતાનિ બોલે, 'વાહ આજે તો વહેલા ઘેર આવી ગયા!'

તો પત્નીના ઉદ્ગારમાં રહેલા પ્રેમને પારખવાના બદલે આસ્તિક તાડૂકતો, 'કેમ હું ઘેર વહેલો આવ્યો એ ન ગમ્યું?' પાછો જતો રહું?'

શતાનિ વળ ખાઈ જતી, 'આ શું મારું બોલેલું સ્વભાવિક રીતે કેમ નથી લેતા! મારા અવાજનું હેત કેમ આમને સ્પર્શતું નહીં હોય!' આવા માણસની સાથે કેવી રીતે વાત કરવી એ શતાનિને સમજાતું નહીં. ઘરમાં એકલો આસ્તિક જ નહીં, સુવિધિ પણ આવી જ હતી. વસુબહેન પણ કાયમ *ઉકેરાયેલાં ને છંછેડાયેલાં રહેતાં.*

એક વાર સુવિધિ સરસ રીતે તૈયાર થઈ હતી, શતાનિ ઉમળકાથી બોલી, 'આજ તમે સરસ લાગો છો!' ભાભીને ઉમંગથી જવાબ આપવાના બદલે સુવિધિ શતાનિનું મોં તોડી લેતાં બોલી, 'તો રોજ શું હું ખરાબ લાગું છું? તમારા જેટલી શોભતી નથી તો કંઈ નહીં, અમે જેવાં છીએ એવાં સારાં.'

શતાનિ ચૂપ જ થઈ ગઈ. આવી નણંદ સાથે વાત ન કરું તો જ સારું એમ વિચારી એ નણંદ સાથે કામ પૂરતું જ બોલવા માંડી. નિર્દોષ હસામસ્તી, મજાક-મશ્કરી આ ઘરમાં થતાં નહીં.

એકવાર વસુબહેનને તાવ આવ્યો, ઘરનું કામ બધું માથે પડ્યું છતાંય શતાનિ સાસુની ઊભા પગે ચાકરી કરતી હતી. પોતાના થાક કે ઊંઘની પરવા કર્યા વગર એ બધાંની તક સાચવતી હતી. ચાર દિવસે વસુબહેનને તાવ ઊતર્યો. ડૉક્ટરે પ્રવાહી લેવાની છૂટ આપી હતી. શતાનિએ પૂછ્યું, 'મમ્મી, શું બનાવી લાવું? મગનું પાણી, લીંબુનું શરબત, કે દૂધ?'

'કંઈ નથી પીવું મારે.' વસુબહેન મોં ચડાવીને બોલ્યાં. સાસુએ કરેલી અવગણના ધ્યાનમાં લીધા વગર શતાનિ બોલી, 'કંઈક તો લો. ડૉક્ટરે થોડી થોડી વારે કંઈનું કંઈ લીધા કરવાનું કહ્યું છે. તમને શક્તિ આવે.'

'હા, હા ડૉક્ટરે કહ્યું, એટલે જ તું પૂછે છે. નહીં તો કંઈ પૂછે એવી નથી. તને શું પડી હોય? આ જમાનામાં સાસુ કોને ગમે છે?'

શતાનિ તો થીજી જ ગઈ. આ શું? આ ઘરમાં કોઈ પ્રેમ ઓળખતું જ નથી. કોઈને પ્રેમની ભાષા આવડતી નથી. એ ઉદાસ ઉદાસ થઈ ગઈ. જિંદગી વ્યર્થ લાગવા માંડી. એનું હાસ્ય ઊડી ગયું. એનો થનગનાટ, તરવરાટ જતો રહ્યો. એ કરમાવા માંડી.

જ્યારે એ પિયર ગઈ ત્યારે માબાપને એનું મ્લાન નિસ્તેજ મુખ જોઈને ધ્રાસ્કો પડ્યો. શતાનિ આવી સૂનમૂન કેમ? પરંતુ જાણીને એમણે શતાનિને કંઈ પૂછ્યું નહીં. અને શતાનિ એમને કંઈ કહેતી નથી. પરંતુ આખો દિવસ એ એની માને વળગેલી રહે છે. માથી જરાય દૂર નથી જતી. મા-દીકરીનું હરેક પ્રકારે ધ્યાન રાખે છે. માની સૌમ્ય, સ્નેહભરી કાળજીથી શતાનિના મનને શાતા વળી. એનો ઉદ્વેગ ઓસરવા માંડ્યો. એ વિચારવા લાગી. મને માબાપનો આટલો બધો પ્રેમ મળ્યો છે તો પછી મારામાંથી પ્રેમ પ્રગટે જ ને! જ્યારે મારા સાસરે તો અન્યોન્યનાં અવગણના તિરસ્કાર અને અપમાન સિવાય બીજું કશું નથી.

એ મનોમન ભગવાનને પૂછે છે. ભગવાન મેં તારી પાસે લખલૂંટ સંપત્તિ કે રાજપાટ તો નહોતાં માગ્યાં, માગ્યું હતું હેતભર્યું એક કુટુંબ અને પ્રેમાળ પતિ. એય તું ન આપી શક્યો? જેને મારી જરૂર હોય, મારા પ્રેમની જરૂર હોય એવું એક પાત્ર તું ન આપી શક્યો?

શતાનિ મોંથી કંઈ બોલતી નથી છતાંય એની મૂંઝવણ, મનોવ્યથા એના ચહેરા પર કોતરાઈ ગઈ હતી. એની પ્રેમાળ મા વગર પૂછે બધું સમજી ગઈ. એ બોલી, 'બેટા ઘરપરિવારનું સુખ ઘણીવાર સહેલાઈથી મળી જાય છે, કોઈ પણ પ્રયત્ન વગર, માત્ર ઈશ્વરની મહેરબાનીથી બધું મળે છે. જ્યારે કોઈક વાર આપણામાં બધી યોગ્યતા હોય છતાં એ સુખ સ્વાભાવિક રીતે સાંપડતાં નથી. એના માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે, સાધના કરવી પડે છે. ધૈર્યપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરવી પડે છે. અને બેટા, કંઈ પણ મૂલ્ય ચૂકવ્યા વગર, મહેનત કર્યા વગર મળેલા સુખ કરતાં ધીરજથી શ્રમ કરીને પ્રાપ્ત કરેલું સુખ આપણા માટે ગૌરવ બની જાય છે. માટે તારે નિરાશ નહીં થવાનું. ઉદાસ નહીં થવાનું.'

માની વાત સાંભળીને શતાનિ વિચાર કરવા માંડી. મમ્મીની વાત સાચી છે. મારી જિંદગીમાં મેં જે ઇચ્છ્યું એ તરત મળી જાય તો મારી શક્તિ શું કામ લાગે? લગ્ન પહેલાં મારી જિંદગી સરળ હતી, એવી જ સરળ મારી જિંદગી લગ્ન પછી મળી હોત તો જિંદગીનું સ્વરૂપ પૂર્ણ રીતે હું શી રીતે જાણી શકત? જિંદગીનાં અનેક રૂપ છે. એનો પરિચય પામવા જિંદગીમાં આવતા પડકાર ઝીલી લેવા જોઈએ. મારી જિંદગી એક પડકાર બની છે, મારે એ ઝીલી લેવો જોઈએ. આવો વિચાર આવતાં શતાનિમાં નવો ઉત્સાહ જાગૃત થયો.

એ વિચારવા લાગી, 'મારા સાસરે બધાંનો સ્વભાવ આવો કર્કશ છે એની પાછળ કોઈ કારણ હશે. સાંભળ્યું છે કે શરૂઆતમાં એમની સ્થિતિ સારી ન હતી ત્યારે કેવી તનતોડ મહેનત કરવી પડી હશે, પૈસાના અભાવે કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ આરંભીને છોડી દેવી પડી હશે, મન મારવું પડ્યું હશે, અપમાનો સહન કરવાં પડ્યાં હશે, સ્વમાન ખંડિત થયું હશે, અરમાનો નંદવાયાં હશે, હૈયાં ઘવાયાં

હશે, આંસુ સાર્યાં હશે, એ વખતની નિરાશાથી ગુસ્સાવાળો સ્વભાવ થઈ ગયો હશે. મન અસંતોષથી કટુ થઈ ગયાં હશે.

હું પ્રયત્ન કરીને એમના હૈયામાં પ્રેમની, માધુર્યની સરવાણી પ્રગટાવીશ.

એમના વર્તનથી હવે હું અકળાઈશ નહીં. ઘરમાં આનંદ, ઉત્સાહ અને સમજનું વાતાવરણ રચીશ. હવે હું પ્રયત્ન કરવામાં પાછી નહીં પડું. પરિશ્રમ કરવાથી હું ડરતી નથી. અસહકાર, આક્ષેપો, અવગણના અપમાનથી હું ગભરાઈશ નહીં.

આજ સુધી મેં જ્યાં પગ મૂક્યો છે ત્યાં પ્રેમ પથરાયો છે તો મારા ઘરમાં જ અંધારું? ના, ના, હું સ્નેહની સૃષ્ટિ રચીશ.

શતાનિ જેમ જેમ વિચારતી ગઈ એમ એમ એનામાં આશાનો ઉદ્‌ભવ થયો શ્રદ્ધા પ્રગટી. જીવનમાં રસ જાગ્યો. પોતાના ઘરસંસારને પ્રેમથી ઉજાળવાનો મનસૂબો કરીને એ ફરીથી સાસરે આવી. એના પગમાં, હાથમાં, મનમાં, હૈયામાં તાકાત છે એકધારી નિ:સ્વાર્થ સેવા કરવાની, ઘરનાં બધાંની પ્રેમભરી કાળજી લઈને એમનામાં કોમળતા પ્રગટાવવાની.

હવે એના મોં પરનું હાસ્ય વિલાતું નથી. હવે એ ઘરનાં બધાંની કર્કશતા, કઠોરતા સ્વીકારીને સહી લેવા માંડી. હરક્ષણે એમને સમજવા પ્રયત્ન કરવા માંડી ને ધીરે ધીરે એ સૌમાં કંઈક ફરક પડવા લાગ્યો, એ સૌને શતાનિનો સ્નેહ સ્પર્શવા માંડ્યો એમનામાં સૌમ્ય ભાવનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં.

શતાનિના પ્રેમનો શાંત પ્રકાશ પથરાવા લાગ્યો

જાગૃતિના તરંગ

અનિલ જોશી

આઠમી માર્ચ, વિશ્વ નારી દિન. આ પ્રસંગે 'સાત પગલાં આકાશમાં' જેવી નારીવાદી નવલના સર્જક કુન્દનિકા કાપડિયા-ઈશા કુન્દનિકા સાથે સાત સવાલોની એક ગોષ્ઠિ પ્રગટ કરીએ છીએ.

ઈશામા, આઝાદી મળ્યાને પચાસ વર્ષ થયાં છે છતાં ભારતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ આટલી બધી ઓશિયાળી કેમ છે?

આમ જોઈએ, આખી પ્રજાનું જીવન જ મહદંશે ઓશિયાળું, અવળાં મૂલ્યોથી પ્રભાવિત નથી થયું? કદાચ આઝાદી માટેની લડતનાં લાંબાં વર્ષોમાં, ગાંધીજીની રાહબરી હેઠળ મહિલાઓમાં જે જાગૃતિ આવી હતી તે વધુ સ્વસ્થ દિશાની હતી. આપણો ભારત દેશ ઘણો મોટો છે. એના કેટલાક ભાગોમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આફ્રિકાના અંધારા ખંડ જેવી છે, નહીં તો રાજસ્થાનમાં જે ઘટનાઓ બની છે તે સ્વતંત્ર ભારતમાં બની જ શી રીતે શકે? ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં મહિલાઓના – ખાસ કરીને શહેરી મહિલાઓના જીવનમાં, વિચારમાં, માનસમાં જાગૃતિની એક વિશાળ લહર આવી છે જ. દૂરના ખૂણા સુધી એના તરંગો પહોંચ્યા નથી એ હકીકત છે પણ એકંદરે વલણો બદલાયાં છે મહિલાઓ વધુ આત્મનિર્ભર, અન્યાય પ્રત્યે જાગ્રત, પોતાની અસ્મિતા પ્રત્યે સભાન અને આર્થિક સ્તરે સ્વાવલંબી બની છે, એમ છતાં અવળા કાળબળ હેઠળ, સ્ત્રી કે પુરુષ બંનેના જીવનની કહો કે સમાજની ગતિ સ્વસ્થ દિશા ભણી લાગતી નથી. અખબારોનાં આટલાં બધાં પાનાં સિનેમાની વાતો રોકી લે, તેવું પહેલાં કદી જોયું હતું?

જોયેલું ને જાણેલું

જુસબભાઈનાં માસીબા

જુસબભાઈનાં માસીબાનું ૮૫ વર્ષની વયે ગઈ તા. ૨-૭-'૯૮ના રોજ અંજાર ખાતે અવસાન થયું. કોઈ દેશનેતા, રાજનેતા, સામાજિક કાર્યકર યા કોઈ મહાન સાહિત્યકાર કે કલાકાર મૃત્યુ પામે તો અનેક અખબારો એની નોંધ લે, કોલમીસ્ટો લાંબા લાંબા એમના વિશે લેખો લખે, શોકસભાઓ અને શ્રદ્ધાંજલિ સભાઓ ભરાય. પણ આ વળી જુસબભાઈ કોણ અને એમનાં માસીબા તે વળી કોણ? બાલાશંકર કંથારિયાની પ્રસિદ્ધ કાવ્યપંક્તિઓથી જ આપણે આ વાત માંડીએ :

"ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે;
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ, અતિ પ્યારું ગણી લેજે."

આ પંક્તિઓના શબ્દેશબ્દને જીવનમાં તદ્દન સહજભાવે ચરિતાર્થ કરનાર જુસબભાઈનાં માસીબા હતાં.

જુસબભાઈ મારા અનન્ય લાગણીશીલ - નિખાલસ મિત્ર, નેક ઈન્સાન. રમઝાનમાં આખો મહિનો રોજા રાખે, રોજ પાંચ નમાજ પઢે, પણ સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતાનું નામ નહીં. ઓશોપ્રેમી તરીકેની એમની ઓળખ. અઠવાડિયે એક વાર તો મને અચૂક મળે જ. રમજાનમાં મેં મહિનાનાં સાંજનો વેળ, એમના રોજા ખૂલતા હોય ત્યારે અલ્પાહારની ચા વગેરે પણ મિત્રો વચ્ચે મને મળવા આવી પહોંચે. મને અવારનવાર તેઓ પોતાનાં આ માસીબાની વાતો કરે.

અને ૧૯૫૬ના ધરતીકંપમાં કચ્છમાં અંજારના અનેકોના મકાનોમાં કોઈ અચાનક જાનમાલની તારાજી થઈ. એમાં સારાબાઈ રહેમતુલ્લા(જુસબભાઈનાં માસીબા)એ પોતાનો એકનો એક અઢારેક વર્ષની ઉંમરનો દીકરો અને તમામ ઘરવખરી ગુમાવ્યાં. પતિ તો એ પહેલાં જ ગુજરી ગયેલા. પતિ જન્મથી જ મંદબુદ્ધિનો પણ એને પણ એમણે સ્નેહપૂર્વક છેવટ સુધી નભાવ્યો - સાચવ્યો. પરણીને પતિગૃહે આવ્યાં અને બીજે દિવસે સવારે જુએ છે તો પતિના ઘરમાં તો બેહાલ ગરીબી - ખાવા ધાન પણ નહોતું. લગ્નપ્રસંગે એમને મળેલ બધી જ રકમ એમણે પતિને સુપરત કરી દીધી અને ત્યાર બાદ જીવનભર એમણે કદી સુંદર સારાં વસ્ત્રો પહેરવાની સુધ્ધાં ઈચ્છા કરી નહીં. ધરતીકંપ પછી અંજારમાં કેટલીક મોટી સંસ્થાઓ અને સરકારે પણ ઉદારતાપૂર્વકની મદદો - રાહતો વહેંચાવી. ઘેર ઘેર ફરીને જરૂરિયાતમંદોને બધી જ સહાય પહોંચાડવામાં આવતી. રહેણાકની નવી કૉલોનીઓ ઊભી થઈ પણ સારાબાઈએ જરા સરખી મદદ પણ સ્વીકારી નહીં. એમનો એક જ જવાબ હતો, "જે હતું એ અલ્લાહે લઈ લીધું, અલ્લાહ ન આપી શકશે તો આ સરકાર કે સંસ્થાઓ પાસેથી શા માટે લઉં?" સારાબાઈ એક ટ્રસ્ટના મકાનમાં મહિને પાંચ રૂપિયા ભાડાની ઓરડીમાં રહેતાં હતાં અને ખત્રી વેપારીઓ માટે બાંધણી સાડીઓના બંધનું કામ ઘેર બેઠાં કરીને જે કાંઈ મજૂરી મળે તેમાંથી ગુજરો કરતાં. એમાં પણ વધારો હોય તો ફકીરોને ખેરાત કરતાં, આસપાસનાં બાળકોને દલિયા-પીપરમેન્ટ વહેંચતાં. ધાર્યું હોત તો એ વખતે તો એમની યુવાન વય હતી અને કોઈકનું

ઘર માંડી બેઠાં હોત તો દુન્યવી દૃષ્ટિએ સફળ, સુખી જીવન જીવી શક્યાં હોત પણ અલ્લાહ પ્રત્યે એમની એકનિષ્ઠ આસ્થા કોઈ સગાંસંબંધી કે પરિચિતોની જરા સરખી મદદ અપ્રત્યક્ષપણે સુધ્ધાં ન જ લ્યે. છેલ્લે છેલ્લે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે શરીર થાક્યું, કામ માંડ માંડ કરી શકે, મજૂરીની છેલ્લી આવક માંડ રોજના આઠ રૂપિયા, પણ એટલાથી જ ચલાવે. રોજ ચાર આનાનું દૂધ લ્યે. ૧૦-૧૫ રૂપિયે લિટરના ભાવનું દૂધ ચાર આનામાં કેટલુંક આવતું હશે? જુસબભાઈએ અનેક વાર એમને ખૂબ પ્રેમથી અને આગ્રહથી પોતાના પરિવારમાં રહેવા આવી જવા કહ્યું પણ ન જ માન્યાં.

અબુ બિન આદમ વિશેની જાણીતી કાવ્યપંક્તિ (મે હિઝ ટ્રાયબ ઈન્ક્રિઝ) યાદ કરીને ઉદ્‌ગારો સરી પડે છે : 'સારાબાઈ રહેમતુલ્લાનું કુળ આ જગતમાં સદા વિસ્તરતું રહો.'

('વિચાર વલોણું') - માવજી સાવલા

હું દારૂ નથી પીતો

કાળુબાપુને ગામ ગરાસ નહોતો. પણ ગરાસ જેવી ચાર-પાંચ સાંતીની પાડાના કાંધ જેવી જમીન સારી નીપજ આપતી. ભેંસુંનાં દૂઝાણાં અને ગામમાં ભાડે આપેલાં મકાનની આવક જોતાં ખૂબ સુખી હતા. ફક્ત દારૂનું વ્યસન માફક પ્રમાણમાં હતું, છતાં છૂટી શકતું નહોતું. ઘેર કામ માટે એક ટાબરિયા છોકરાની જરૂર હતી. સંબંધીઓને ભલામણ કરેલી અને એક છોકરો આવ્યો. છોકરો ચાલાક-ચંચળ લાગ્યો બાપુએ પૂછ્યું: "તારું નામ શું, દીકરા?"

"મારું નામ બાલો"

"ભાઈ બાલા, શું પગાર લઈશ?"

"પહેલાં કામ શું કરવાનું છે એ બતાવો."

"કામ તો ઘરમાં ઝાડુ લગાવવું, સાફ-સફાઈ કરવી, બજારનું કાંઈ કામ હોય તો કરવાનું, ડંકીનું પાણી ભરવાનું, કપડાં ધોવાવાળી બાઈ છે છતાં કોઈ વખત ઝીણાં મોટાં કપડાં ધોવાં પડે."

"ભલે, બસો રૂપિયા લઈશ."

"બસ્સોહ? આટલા તો ભાઈ બાલા, એમ.એ. પાસ થયેલા અને સરકારી કે લિમિટેડ કંપનીમાં કામ કરનારાને એટલા નથી મળતા." (આ ૧૯૭૭ની વાત છે.)

"હશે, પણ એ પાસ થયેલાને તમોએ જે કામ બતાવ્યું તે કામ જો એ કરી આપતા હોય તો એને બોલાવો."

"ઠીક, ભાઈ બાલા, કાલથી કામ પર આવી જા."

"ભલે, સવારે આઠ વાગે આવીશ."

"આવીશ એમ કહીને જનારા બીજે દિવસે આવતા નથી. તું જો આવવાનો હો તો જ નક્કી કહેજે"

"બાપુ, મને શું સમજો છો? હું દારૂ નથી પીતો. મારું મગજ ઠેકાણે છે અને કહી રહ્યો છઉં."

બાલો ગયો, બાપુને થયું: "હું દારૂ નથી પીતો!" આટલો છોકરો મને પાઠ ભણાવી ગયો!

બાપુએ બાટલી ફેંકી દીધી. બે-ત્રણ દિવસ સુસ્ત રહ્યા. પણ ફરી વખત દારૂને હાથ ન લગાડ્યો.

- હબીબ ખાંભાવાલા

સર્વ સૌંદર્ય ચૈતન્ય થકી જ

એકવાર સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકાર શ્રી અતુલભાઈ દેસાઈને ત્યાં જવાનું થયેલું. ગુજરાત બહાર તથા ભારતીય કક્ષાએ તેમ જ વિદેશોમાં તેમના સંગીતના કાર્યક્રમ સતત થયા જ કરતા હોય છે. તેમના ભાગ્યમાં અત્યંત ઊંચાઈ, માન-સન્માન મળ્યાં હોવા છતાં તેઓ એટલા જ વિનમ્ર પણ ખરા જ. કવિ સુન્દરમ્ શ્રી અરવિંદ આશ્રમ,

પોંડિચેરીથી અમદાવાદ આવતા ત્યારે તેઓ નામાંક્તિ ઇજનેર સ્વ. શ્રી ગિરીશભાઈ દેસાઈને ત્યાં (પરિમલ ક્રોસિંગ પાસે, આંબાવાડી) ઊતરતા. કવિનું પોતાનું નિવાસસ્થાન અમદાવાદમાં હોવા છતાં તેમનો ઉતારો તો શ્રી ગિરીશભાઈને ત્યાં જ. એ વખતે તેઓ જ્યારે જ્યારે આવે ત્યારે ગિરીશભાઈના સુપુત્ર અને સંગીતકાર શ્રી અતુલભાઈ સુન્દરમ્નું એક ગીત કંપોઝ કરે અને ત્યાર બાદ તેમને ગાઈ સંભળાવે. આથી મને એ ખબર કે શ્રી અરવિંદ શિષ્ય એવા આપણા આ કવિનાં ગીતોની શ્રી અતુલભાઈએ જ સૌથી વધારે સ્વરરચના કરી છે. આથી કવિની દૈહિક વિદાય પછી તેમણે 'શ્રી સુન્દરમ્ સ્મૃતિ વ્યાખ્યાનમાળા' અન્વયે ૧૯૯૧ની ૨૨મી માર્ચે 'ભારતીય ભાષા સાહિત્ય સંસદ' આયોજિત કાર્યક્રમમાં કવિની હિન્દીમાં રચિત ગીત રચના 'મેરે પિયા' ગાયેલું. તે પછી આઠેક વર્ષ પછી આ જ સંસ્થા આયોજિત 'શ્રી સુન્દરમ્ ગીત સંધ્યા' કાર્યક્રમમાં અતુલભાઈને મળવા જવાનું થયું ત્યારે 'ચૈતન્ય' અન્વયે કેટલીક વાતચીત તેમની સાથે થયેલી.

શ્રી અતુલભાઈ બહાર આવે ત્યાં સુધી એમના બગીચામાં નાનકડું બુલબુલ, પતંગિયાં ઊડતાં જોઈને મને કંઈ કંઈ થયા કરતું હતું કે કેવું અદ્ભુત એમનું જીવન છે! સાવ હલકાં ફૂલ જેવા આ જીવો ઇચ્છે ત્યારે એકદમ ઊડી જાય, ઊડ્યા જ કરે, ઊડ્યા જ કરે, મન થાય ત્યારે બુલબુલ ચહેક્યા પણ કરે, જ્યારે પતંગિયું તો સાવ મૌનભાષી! મને લાગે છે કે મૌન રહેવાની સાધના કરનારાઓમાં પતંગિયાથી આગળ કદાચ કોઈ ઋષિ પણ નહીં જ હોય. કેમ કે, અન્ય નાના જીવો કરડવાની વૃત્તિઓ ધરાવે છે. જ્યારે આ જીવ તો બસ સૌન્દર્ય જ પીરસ્યા કરે. બુલબુલ તો ગાયા જ કરે, સહુને ગમે. જ્યારે પતંગિયાંઓ તો જાહેરમાં તો ભાષાનો ઘૂમટો ઓઢી લેતાં ના હોય! એઓ બે-ત્રણ ભેગાં થાય ત્યારે વાતો તો કરતાં જ હશે ને! ને કોઈક તેમને જોઈ જાય ત્યારે શરમાઈને એવી રીતે ઊડી જાય કે કંઈક પ્રેમતત્ત્વ જેવું મૂકી જવાને કારણે આપણને પણ થાય કે "વાહ ભાઈ, કહેવું પડે હોં? ગુસ્સો તો ન જ આવે! નાનાં બાળકો તો તેમની પાછળ એવાં પડી જાય કે તેમનાં મા-બાપો આખરે તો પતંગિયાઓનો જ પક્ષ લે કે, "એય, તેને છોડી મૂક! કેમ પકડી રાખ્યું છે?" એ વખતે પતંગિયાંઓ એ મા-બાપોને શુભેચ્છા આપતાં જ હશે, કદાચ એટલે જ ફરી પાછાં બાળકોનાં બંધનમાં તેઓ આવી જ જાય.

તેઓ શ્વાસ કેવી રીતે લેતાં હશે? અંગો પણ ભાષાના લાઘવના ગુણ જેવા જ. જે દેખાય છે તે તો કેવળ સૌંદર્ય ને સૌંદર્ય જ.

"શું જુઓ છો?" ત્યાં તો અતુલભાઈએ મને ચમકાવી દીધો. મેં પતંગિયાં ને બુલબુલની વાતો કરી. તેઓ કહે "કેવું ચૈતન્ય છે ને!", "હા" મને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે ભરપેટ સૌંદર્ય માણી શકીએ એવા આ જીવો. જેણે બનાવ્યું છે એવું ક્યાં આપણે બનાવી શકીએ છીએ?"

"જ્યાં જીવ સુધી દેહમાં એ અદશ્ય બળ હોય ત્યાં સુધી ચેતનાને કારણે દેહ સળવળે, તે ગયું એટલે બધું ગયું."

અતુલભાઈ કહે - "આપણે શું શું નથી બનાવ્યું? છતાં આ જે અદશ્ય ચૈતન્ય છે તે પામ્યા છતાં બનાવી તો નથી જ શકતા. ગાવું હોય તોપણ તે હોય તો જ સ્વરો બહાર આવે. એનો જ મહિમા છે ને!" આ સ્વર-સાધના, સંગીત-સાધના અદશ્ય ચેતનાનાં પરિબળો દ્વારા જ ને! ક્ષણવારમાં એ ઇચ્છે એ રાગ આવે, સહુ સાંભળે પણ ખરા જ. માઈક બંધ થઈ જાય તોપણ પેલી અલૌકિક ચૈતન્યશક્તિ તો કામ કરતી જ હોય. ક્ષણવારમાં ચૈતન્ય વિદાય થાય

તો! બધું જ ઠપ્પ! મારા તાજેતરના એક સંગીતના કાર્યક્રમ પૂર્વે આ ચૈતન્યની જ વાત કરી હતી. આ જે છે તે અતુલ દેસાઈ નથી, કોઈ ચૈતન્યશક્તિ અંદર આવીને બધું જ કરાવડાવે છે. એ થકી તો આપણે બધાં છીએ. છતાં ક્યાંય દેખાય છે? સાવ અદૃશ્ય, નિરપેક્ષ એની પ્રવૃત્તિ, સૌન્દર્યબદ્ધ એની પ્રવૃત્તિ, રચનાત્મક એનાં કામો, એનામાં હું કરું હું કરું ક્યાં છે? 'હું' તો એની પાસે છે જ નહીં આપણને એના વગર પળવાર પણ ચાલે છે? નથી ચાલતું ને! ચાલો ત્યારે ચૈતન્યનો જ મહિમા કરીએ.''

આમ, ચૈતન્યનું ચિંતન આ મહાન સંગીતકાર પાસેથી માણ્યું. ગીત, સંગીત, સૌંદર્ય, ઔદાર્ય, સમગ્ર સૃષ્ટિ અને તેની વૃષ્ટિ, બધું જ ચૈતન્ય થકી જ. સર્વત્ર તો તે છવાયેલું છે જ, છતાં ક્યાં છે એ?

૨૨-૩-૧૯૯૯ — રજનીકાન્ત જોષી

(કવિ સુન્દરમ્ જયંતી)

કર્મ

'કરતાં કરતાં કર્મ ભક્તિનો ભાવ તે વિશે,
પરોવી જે હૃદે રાખે યજ્ઞસ્વરૂપ કર્મ તે '

સારાંનરસાં કર્મ જીવનને વિકસાવવાને જ મળેલાં છે અથવા મનને સમતા, શાંતિ, તટસ્થતા, સાક્ષીપણું, ધીરજ, સહનશીલતા, ઉદારતા, વિશાળતા કેળવવાને કાજે તે તે કર્મ મળ્યાં કરે છે, એવો હેતુ જે જીવ પ્રત્યેકમાં જીવતો રાખી શકે તો સારાંનરસાં કોઈ પણ કર્મ એને બંધનકર્તા નથી નીવડતાં.

કર્મ તો પ્રત્યક્ષ યજ્ઞનારાયણ છે. ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી જ જે કર્મયજ્ઞ થાય તેથી જ સાચી શ્રદ્ધા થાય. એવી શ્રદ્ધાથી થયેલુ સૌ કંઈ પવિત્ર જ છે; પણ શ્રદ્ધા ને સમર્પણ વગરનુ સારામાં સારું કામ પણ ધૂળ છે.

પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાનું છે તે લક્ષમા રાખીને પ્રકૃતિવશ થતાં કર્મોની ઉપરવટ વર્તો, ફળની આસક્તિ છોડો.

પ્રત્યેક કાર્ય, પ્રત્યેક વાતચીત, વ્યવહાર ધ્યેયને વેગ આપે એવા ખાસ હેતુસર, હેતુનું જીવનું લક્ષ રાખીને કરવાં.

નામસ્મરણ

'સ્મરણ નાનકડું સાધન છે, છતાં પરિણામ જબ્બર છે,
કરી જુએ હૃદયભાવે પછી તેને સમજ દિલ શું.'

ભગવાનના નામનો મહિમા અપરંપાર છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણામાં રહેલાં તત્ત્વોને વિકસાવવાની અજબ શક્તિ નામસ્મરણમાં છે.

નામસ્મરણનો હેતુ ધ્યાનપૂર્વક હૃદયમાં હૃદયથી જીવતો રહ્યા કરે તો જ તેનો અર્થ સરી શકે. બાકી ખાલી નામ લીધા કર્યે ને ભજન-કીર્તન ખાલી ગાયા કર્યે કશો દહાડો ન વળે. મનમાં મનથી તો આપણે સંસારમાં રમ્યાં કરતાં હોઈએ, ને સંસારના વિચારોમાં રસ પ્રગટાવતા રહીએ, તો તે ચાલી શકે નહીં. મનને એના મનગમતા વિષયમાં મહાલવાનું અટકાવવા આપણે એને જીવનધ્યેયના વિષયનું કોઈ બીજુ કામ સાથેસાથે આપવું જોઈએ. અને તે છે પ્રેમભક્તિપૂર્વકનું પ્રભુનું નામસ્મરણ. મનને એના ચીલામાંથી હટાવવા કાજે એ ઉત્તમ સાધનરૂપ છે.

સંકલન

काले कालं समायरे।

— ભગવાન મહાવીર

યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરી લેવું

ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ સાધુઓને પોતાના આચારપાલનમાં કાળનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ રાખવા માટે કહ્યું છે કે જે કાર્ય જે સમયે કરવાનું હોય તે કાર્ય તે સમયે જ કરી લેવું જોઈએ. ઊઠવું, બેસવું, સૂવું, ગોચરી વહોરવી, આહાર લેવો, તથા પ્રતિલેખન, પ્રતિક્રમણ ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયાઓ સમયસર કરી લેવી જોઈએ. કસમયે એ કરવાથી ઘણી ક્ષતિઓ થવાનો સંભવ છે, ક્યારેક પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવે છે અને ધારેલું પરિણામ આવતું નથી. એથી સાધુજીવનના ગૌરવને હાનિ પહોંચે છે.

મનુષ્યના જીવન ઉપર જે જુદાં જુદાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ પડે છે એમાં સૌથી વધુ પ્રભાવ કાળનો પડે છે. કાળ સતત વહેતો રહે છે. કાળ એટલો સૂક્ષ્મ છે કે એને પકડી શકાતો નથી. વર્તમાન કાળ ક્ષણમાત્રમાં ભૂતકાળમાં સરી પડે છે. ભવિષ્યકાળ ક્યારેય ખતમ થવાનો નથી. ભૂતકાળની શરૂઆત ક્યારે થઈ તે કોઈ કહી શકે નહીં. એટલે કે એ અનાદિ છે. ભવિષ્યકાળ અને ભૂતકાળ બંને અનંત છે, તો બીજી બાજુ વર્તમાનકાળ માત્ર એક ક્ષણ (કાળનું એક લઘુતમ એકમ જેને જૈન ધર્મ 'સમય' કહે છે) જેટલો જ છે. છતાં સામર્થ્ય વર્તમાનનું છે. કાળના સ્વરૂપની આ તે કેવી વિચિત્રતા! માટે જ વર્તમાનનું માહાત્મ્ય છે.

કાળની અસર જડ અને ચેતન એમ બંને તત્ત્વો પર થાય છે. નાનાં બાળકો ઘડીકમાં મોટાં થઈ જાય છે. યુવાનો વૃદ્ધ થાય છે અને વૃદ્ધો પોતાનો કાળ પાકતાં સંસારમાંથી વિદાય લે છે. જન્મમરણનું ચક્ર દિવસરાત સતત ચાલતું રહે છે. જડ પદાર્થોમાં પણ રૂપાંતર થતાં રહે છે. આજની નવી ચીજવસ્તુ કાલે જૂની થાય છે અને વખત જતાં નષ્ટ થાય છે.

જગતમાં અનેક લોકો પોતાના જીવનને સફળ બનાવી લે છે, તો અનેક લોકોનું જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. આમ થવાનાં ઘણાં કારણોમાંનું એક મોટું કારણ તે કાળ છે. જેમણે પોતાના જીવનને સફળ બનાવવું હોય તેમણે યોગ્ય કાળે યોગ્ય કાર્ય કરી લેવું જોઈએ. काले कालं समायरे।

'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'માં પ્રથમ અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે:

कालेण णिक्खमे भिक्खू कालेण य पडिक्कमे।
अकालं च विवज्जिता काले कालं समायरे॥

(ભિક્ષુએ વેળાસર નીકળવું (ભિક્ષા માટે) અને વેળાસર પાછું આવી જવું. કવેળાએ કાર્ય કરવું નહીં. યોગ્ય કાળે યોગ્ય કાર્ય કરી લેવું.)

જેમ સાધુઓએ તેમ ગૃહસ્થોએ પણ યોગ્ય સમયે યોગ્ય કાર્ય કરી લેવું જોઈએ. કાળરૂપી આખલાને શિંગડેથી પકડીને વશ રાખવો જોઈએ. જેઓ અવસર ચૂકે છે તેમને નિરાશ થવાનો વખત આવે છે. રાંડ્યા પછી ડહાપણ આવે છે.

સમયનો ત્વરિત સદુપયોગ કરી લેવા માટે ઠેઠ પ્રાચીનકાળથી બોધવચનો પ્રચલિત છે, કારણ કે સમયનો અનુભવ સર્વકાલીન છે. न कार्यकालमतिपातयेत्। (કાર્યકાળને વેડફી ન

નાખો) न कालमतिवर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु। (મહાન માણસો પોતાના કાર્યમાં કાળનું અતિક્રમણ નથી કરતા અર્થાત્ વિલંબ નથી કરતા.)

પ્રકૃતિના નિયમો છે. એ નિયમોની સતત અવગણના કરનારની પછી પ્રકૃતિ અવગણના કરે છે. અકાળે ખાવું, અકાળે જાગવું, અકાળે ઊંઘવું એ બધી વિપરીત ક્રિયાઓનાં પરિણામ મનુષ્યને ભોગવવાં પડે છે. જ્યાં કાળની બાબતમાં માણસ નિયમિત છે ત્યાં પ્રકૃતિ પણ એને સહાય કરે છે. જલ, વાયુ, પ્રકાશ વગેરેના સહારે વ્યવસાય કરનારા ખેડૂત, નાવિક વગેરેને એનો અનુભવ હોય છે. Strike when the iron is hot અથવા Make hay when the sun shines જેવી કહેવતો પ્રચલિત છે.

જે માણસ સમયની બાબતમાં સભાન છે તે પોતાનાં કાર્યોનું આયોજન વ્યવસ્થિત રીતે કરી લે છે. વિશ્વના મહાપુરુષોનાં જીવનનો ઇતિહાસ જોઈએ તો જાણાશે કે તેઓએ પોતાના સમયને બરબાદ કર્યો નથી. જેઓ સમય બરબાદ કરે છે તેઓ જીવનમાં અપેક્ષિત સિદ્ધિઓ મેળવી શકતા નથી. તેઓ મહાન બની શકતા નથી.

કાળ ધસમસતો જાય છે. એને અટકાવી શકાતો નથી. Time and Tide wait for none જે માણસે અંગત જીવનમાં સિદ્ધિ મેળવવી હોય તેણે કાળને વશ કરવો જોઈએ. જે સમય જાય છે તે પાછો આવતો નથી. સિદ્ધિની ટોચે પહોંચેલા માણસોના જીવનનો જો બરાબર અભ્યાસ કરીએ તો જોઈ શકાશે કે તેઓએ પોતાનાં વર્ષોનો હિસાબ બરાબર રાખેલો છે. ક્યારેક તો આશ્ચર્ય થાય કે આટલી નાની જિંદગીમાં આટલું બધું કાર્ય તેઓ કેવી રીતે કરી શક્યા હશે! વસ્તુત. કાળને બરાબર પરખવાવાળા કેટલાક મહાત્માઓ પચાસ-સાઠ વર્ષની જિંદગીમાં સો વર્ષ જેટલું કાર્ય કરી જાય છે. તેઓ સમય બગાડતા નથી એ તો ખરું જ, પણ ક્યારેક તો એકસાથે બે કે ત્રણ કામ કરતા હોય છે કે જે સાથે સાથે થઈ શકે. ગાંધીજી મુલાકાતીની સાથે વાતો કરતાં કરતાં રેંટિયો કાંતતા એક સાથે બે કામ કરવાનો મહાવરો ઘણાંને હોય છે. અલબત્ત, એમ કરતી વખતે માણસની સ્વસ્થતા ને પ્રસન્નતા ન હણાવી જોઈએ.

જે પ્રજા પોતાના માનવકલાકોનો બરાબર સદુપયોગ કરી લે છે તે પ્રજા શીઘ્રતાથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. સમાજવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવાયેલી હોય તો મનુષ્યને પોતાના કલાકોને સાર્થક કરવાનું સૂઝે છે અને આવડે છે. સમૃદ્ધ દેશોમાં માણસો પોતાના પ્રત્યેક કલાકનો વિચાર કરે છે. નિયમિતતા અને સમયપાલનની ચુસ્તતા પર ભાર ત્યાં મૂકવામાં આવે છે. બીજાનો સમય બગાડવાનો પોતાને અધિકાર નથી એવી પ્રામાણિક સભાનતા તેઓ ધરાવે છે. પછાત, અર્ધવિકસિત દેશોમાં ઠેર ઠેર માણસો નવરા બેઠા હોય છે, ગામગપાટા મારતા હોય છે અને નિંદાકૂથલીમાં કે ક્ષુદ્ર બાબતોમાં પોતાનો અને બીજાનો સમય વેડફી નાખતા હોય છે. એ વેડફાયેલા કલાકોનું સ્વૈચ્છિક આયોજન જો થાય તોપણ કેટલાંયે વિકાસકાર્યો સહેલાઈથી થઈ શકે.

વર્તમાન વિશ્વ સમયની બાબતમાં ઉત્તરોત્તર વધુ સભાન થતું જાય છે. અવકાશ સંશોધનમાં, અણુક્ષેત્રમાં, ક્ષેપકાસ્ત્રો (Missiles) વગેરેમાં કલાક અને મિનિટ ઉપરાંત સેકન્ડની પણ વિચારણા થાય છે. રમતગમતના વિક્રમોમાં સેકન્ડનો તફાવત મહત્ત્વનો બની જાય છે. ઓદ્યોગિક ઉત્પાદનોમાં સમય કેવી રીતે ઘટાડાય કે જેથી ઉત્પાદનની પડતર કિંમત ઓછી થાય અને નફો વધુ થાય.

કાળની ગતિ સમ છે પણ મનુષ્યને એની

ગતિ વિષમ લાગવાનો સંભવ છે. મિલનનો સમય ટૂંકો લાગે અને વિરહકાળ દીર્ઘ લાગે. દુ:ખમાં દહાડા લાંબા લાગે.

કેટલીક ઘટનાઓ વર્તમાનમાં જેટલી મોટી લાગતી હોય તે થોડો કાળ વીત્યા પછી કેવી ગૌણ કે ક્ષુદ્ર બની જાય છે! ક્યારેક તો વહી ગયેલો કાળ જ નવી પરિસ્થિતિનો સાચો વાસ્તવિક ખ્યાલ આપે છે. એ પરિસ્થિતિની પહેલેથી ખબર હોય તો પોતે જે કાર્ય કર્યું તે ન કર્યું હોત. વળી એટલો સમય બરબાદ ન કર્યો હોત. ભૂતકાળ પર નજર ફેરવતાં દરેક વ્યક્તિને થોડુંઘણું એવું લાગવાનું જ કે પોતાનો અમુક સમય ખોટી રીતે બગડી ગયો.

સમયની બાબતમાં સભાન રહેવું એનો અર્થ એ નથી કે સમય સાચવવા સતત ચિંતિત રહેવું. સમયની બાબતમાં સમજણપૂર્વક સભાન હોવું તે એક વાત છે અને ઉતાવળિયા થવું, રઘવાટ કરવો, તંગ થઈ જવું, ચિંતિત થઈ જવું તે બીજી વાત છે. માણસે સમયને દાસ બનાવવો જોઈએ. એના પોતે ગુલામ ન બનવું જોઈએ. કેટલાક લોકો સમય સાચવે છે, ઘડિયાળના ટકોરે બધું કરે છે, પણ એમના જીવનમાં કોઈ પ્રગતિ કે શાન્તિ દેખાતી નથી. વર્તમાન જગતમાં Time Stress ઘણા માણસો અનુભવે છે અને એથી હૃદયની બીમારીના કે માનસિક તનાવના, ડિપ્રેશનના ભોગ બની જાય છે. જેમ સમયની સભાનતાની જરૂર છે તેમ નિરાંતની પણ એટલી જ જરૂર છે. કહ્યું છે:

What is this life full of care,
It there is no time to stand and stare.

એટલા માટે જ એક લેખકે કહ્યું છે કે To do great work a man must be idle as well as very industrious. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વસ્થતા, સંયમ, ધીરજ, ધૈર્ય વગેરે સદ્ગુણો કાળના સ્વરૂપને સમજવામાં અને એનો વધુમાં વધુ લાભ લેવામાં ઉપયોગી નીવડે છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે દંભી માણસો પોતાની મોટાઈ બતાવવા માટે બીજાની સાથે સરખી વાત કરતા નથી. સમય વિશેની તેમની કૃત્રિમ સભાનતામાં એમનું મિથ્યાભિમાન ડોકિયાં કરતું હોય છે. પોતાને જરા પણ ફુરસદ નથી એવું બતાવીને ભાગનારા પછી સમય પસાર કરવા માટે વલખાં મારતા હોય છે. માણસ સમયની બાબતમાં સતત સભાન હોય અને છતાં એની સભાનતા બીજાને કળાતી ન હોય અને એના વર્તનને જરા પણ કૃત્રિમ ન બનાવતી હોય તેવા માણસોએ કાળના મર્મને પચાવ્યો છે એમ કહી શકાય.

કાંડે ઘડિયાળ પહેરી હોય છતાં અનેક માણસો પોતાનો કિંમતી સમય વેડફી નાખે છે. જાણે કેટલો સમય વેડફાઈ ગયો એ જાણવા માટે જ ઘડિયાળ ન પહેરી હોય! જોકે એ જાણવાની દરકાર પણ કેટલાને હોય છે? વસ્તુત: સમયને પારખવા માટે પોતાની પાસે ઘડિયાળ હોવી જરૂરી નથી. અનેક અપરિગ્રહી સાધુસંતો પાસે ઘડિયાળ નથી હોતી, 'પરંતુ સમયનો ખ્યાલ આપણા કરતાં તેમને વધુ હોય છે. સમય એમની આસપાસ રમતો હોય છે. કોઈક મહાત્માઓને તો એવો મહાવરો થઈ ગયો હોય છે કે તેઓ કહે તે સમય સાચો જ હોય. કદાચ ઘડિયાળ ખોટી પડે, પણ તેઓ ખોટા ન પડે.

જીવનમાં ભૌતિક સિદ્ધિઓમાં કાળનું મહત્ત્વ હોય કે ન હોય આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ માટે કાળનું મહત્ત્વ અનિવાર્ય છે. એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ જીવને દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે. મેળવેલી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓને સ્થિર રાખવા માટે નિરંતર અપ્રમત્તાવસ્થા જરૂરી છે. એટલા માટે જ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમસ્વામીને વારંવાર

કહ્યું હતું કે હે ગૌતમ! 'સમય' માત્રનો પ્રમાદ ન કરશો. સમય ગોયમ મા પમાયણ!

કાળ સાપેક્ષ છે. સૂર્યચંદ્ર ફરે છે માટે કાળ ફરતો દેખાય છે, પણ અંતરિક્ષમાં એવાં પણ સ્થળો છે કે જ્યાં કાળ થંભી ગયેલો લાગે. જેઓની આત્મસ્વભાવમાં રમણતા છે ત્યાં કાળ જાણે સ્થિર થઈ ગયો હોય એવી સૂક્ષ્માનુભૂતિ થાય છે. જ્યાં ત્રિકાળ જ્ઞાન છે, કેવળજ્ઞાન છે ત્યાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળનું જ્ઞાન એકરૂપ હોય છે, યુગપદ્ હોય છે.

('પ્રબુદ્ધ જીવન') - રમણલાલ ચી. શાહ

સામાન્યોના ચક્રવર્તી દાદા ધર્માધિકારી

બિહારની ભૂદાન યાત્રામાં હું જોડાઈ ત્યારે તો મહાવિદ્યાલયમાંથી હું તાજી જ નીકળેલી હતી. નવું નવું ગાંધીજીવનદર્શન વાંચ્યું હતું. યુવાનીનો જોશ અને તીખાપણું સાથે થોડો બુદ્ધિનો અહંકાર બંને સાથે ભળ્યાં. એ દિવસોમાં કૉંગ્રેસનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું હતું. શ્રી કૃષ્ણબાબુ મુખ્યમંત્રી હતા. બિહારમાં ઘણો અન્યાય ચાલી રહ્યો હતો. એટલે મારા ભાષણમાં મેં કહ્યું કે આ તો 'કંસનું રાજ્ય' છે. શ્રી કૃષ્ણબાબુ તો આ સાંભળી ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયા. સમાચાર વિનોબાજી સુધી પહોંચ્યા. વિનોબાજીએ દાદાને કહ્યું કે તમારી છોકરી ઘણું તેજ બોલે છે એટલે શ્રી બાબુ નારાજ થઈ ગયા છે. તમે જરા જઈને એમને સમજાવો. દાદાએ મને કહ્યું કે ચાલો બેટા! પટણા ચાલો. મેં તો દાદાને કહ્યું કે હું તો નહીં આવું. હું માફી નહીં માગું. મને જે લાગ્યું એ કહ્યું છે. દાદાએ કહ્યું કે માફી માંગવાની નથી, પરંતુ સાથે તો ચાલ. અમે તો શ્રી બાબુના બંગલે પહોંચી ગયાં. બિહારમાં નાસ્તો કરાવવાનો ઘણો શોખ. નાસ્તો પણ ત્યાં થયો. દાદાએ કહ્યું કે શ્રી બાબુ, તમારી ફરિયાદ વિનોબાજી પાસે પહોંચી છે. આજકાલનાં આ છોકરાંઓને બોલવાનો હોશ નથી. આ તો નવી નવી યુનિવર્સિટીમાંથી નીકળી છે ને, એટલે એણે આવું કહ્યું. એણે તો કહેવું જોઈતું હતું કે આ કંસનું રાજ્ય નહીં, કૃષ્ણના મામાનું રાજ્ય છે! જે જાણે છે તેને ખબર છે કે ગમે તેવું કટાક્ષયુક્ત વચન બોલતી વખતે પણ દાદાના મુખ પરની એક પણ રેખા બદલાતી નહોતી. દાદાએ ઘણી શાંતિથી કહ્યું. મને તો એટલું હસવું આવે, પરંતુ બાબુનો ગુસ્સાથી તમતમતો લાલ ચહેરો જોઈને હું તો હસી પણ કેવી રીતે શકું? આજે તો હું વૃદ્ધાવસ્થાના દરવાજા પર ઊભી છું. અત્યારે સંયમ હોય તો કઈ મોટી વાત છે? ત્યારે તો યુવાનીના દરવાજા ખટખટાવતી હતી. શ્રી બાબુએ કહ્યું કે એક જ વાત થઈ ને! કંસનું રાજ્ય કહો કે કૃષ્ણના મામાનું રાજ કહો. દાદાએ કહ્યું બિલકુલ નહીં. તમે જરા શાંત થાવ, હું સમજાવું છું. એક જ ખાનદાનમાં કૃષ્ણ પણ પેદા થઈ શકે છે અને કંસ પણ પેદા થઈ શકે છે. એક જ ખાનદાનમાં જો બંને પેદા થતા હોય તો કોઈનો તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી. આ નવા નવા યુવાનો છે ને! એમની સમજમાં આ વાત આવતી નથી. આવી તો એમની અદ્ભુત વિનોદશક્તિ હતી!

ચાંડિલ્ય ગામ છે રાંચી જિલ્લામાં. વિનોબાજી મલેરિયાથી પીડાતા પડ્યા છે. દવા લેતા નથી. બધા લોકો સમજાવીને થાકી ગયા છે. અંતે દાદાને પંજાબથી પ્લેનમાં બોલાવ્યા. દાદા ત્યાં પહોંચ્યા. વિનોબાજીની અસ્થિપંજર કાયા થઈ ગઈ હતી. એમની સાથે કોઈને વાત કરવી હોય તો મોં તથા કાન એમની પાસે લઈ જવાં પડતાં હતાં. દાદા તો ડૉક્ટરની તૈયારી કરીને જ આવ્યા હતા. દાદા વિનોબાજી પાસે આવ્યા અને નીચા નમીને કહેવા લાગ્યા કે વિનોબા! ભગવાને એક વાર ભૂલ કરી કે તમને

શરીર આપ્યું. હવે એ બીજી વાર ભૂલ નહીં કરે. એક વાર તમે એ ગરીબ બિચારાને માફ કરી દો, દવા લઈ લો. વિનોબાજી આવી બીમારીમાં પણ હસી પડ્યા અને દવા લઈ લીધી. આવી એમની વિનોદની શક્તિ મેં અનેક વાર જોઈ છે. નિ:સ્પૃહતાની શક્તિ પણ જોઈ છે.

કોઈ એક રાજ્યની જ્યેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને મુખ્યમંત્રી બનાવવાની દરખાસ્ત હતી અને એ મુખ્યમંત્રી બનવાના હતા. દાદા તો એમની ઑફિસમાં પહોંચી ગયા. એમણે કોઈ દિવસ સંગઠનો દ્વારા કંઈ કહ્યું નથી. કંઈ પણ કહેવું હોય, પ્રશંસા કરવી હોય તોપણ એકાંતમાં જ કહેતા હતા. દાદાએ કહ્યું કે મારે એકાંતમાં તમારી સાથે વાત કરવી છે. ઘણી જ નમ્રતાથી, પરંતુ દૃઢતાથી દાદાએ કહ્યું કે હું તમારો મોટો ભાઈ છું એટલે કહેવા આવ્યો છું કે રાજ્યના મુખ્યમંત્રી બનવા માટે તમે નાલાયક છો. તમારા અને દેશના હિત માટે આ કહું છું. પેલા ભાઈ તો દાદાને કહેવા લાગ્યા કે દાદાસાહેબ આ શું કહો છો? દાદાને આવી રીતે વાત કરતા ગોવિંદ વલ્લભ પંતની સાથે જોયા છે; રાજકોટમાં પંડિત જવાહરલાલની સાથે ઢેબરભાઈની હાજરીમાં વાત કરતા જોયા છે; વિનોબાજી — જયપ્રકાશજીની સાથે વાત કરતા જોયા છે. એક નાગરિક પોતાને જે યોગ્ય લાગે છે એનો અવાજ કેવી રીતે ક્યાં પહોંચાડે છે, પોતાના જીવનમાં જે યથાયોગ્ય મૂલ્ય લાગે છે એને પ્રાણપણે પોતાના જીવનની આહુતિ આપીને કેવી રીતે એનું સિંચન કરે છે અને જીવન જીવે છે એટલું જ મારે કહેવું હતું.

દાદા પિતાના રૂપમાં, માતાના રૂપમાં, લોકશિક્ષકના રૂપમાં, એક સામાન્ય નાગરિકના રૂપમાં કહેતા હતા કે બેટા, તને અધ્યાત્મનો ઘણો પ્રેમ છે એ જાણું છું. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચતમ કક્ષામાં તારી ચેતના ચાલી જાય તોપણ એક ખ્યાલ રાખજે, કે સામાન્યતાનું ઐશ્વર્ય ક્યારેય છૂટે નહીં. એમની કોઈ સંસ્થા નહોતી, કોઈ સંગઠન નહોતું પરંતુ વ્યક્તિ તરીકે દાદા કેટલા મહાન હતા! બાળપણથી જ મારે એમની સાથે રહેવાનું થયું. એક રીતે તમારે મને દ્વિજ કહેવી હોય તો કહી શકો, એક જન્મ માતાપિતાની કૂખે થયો અને બીજો જન્મ દાદાએ આપ્યો.

— વિમલા ઠકાર

આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો?

આદર્શ ખોરાકે ઓછામાં ઓછી નીચેની દસ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવું જોઈએ:

(૧) એ પથ્ય અને પોષક હોવો જોઈએ.

(૨) એ શુદ્ધ અને રોગદ્રવ્યથી મુક્ત હોવો જોઈએ.

(૩) એમાં સંસ્કૃત મનુષ્યની સુરુચિને સંતોષે એટલું વૈવિધ્ય હોવું જોઈએ.

(૪) એ ખોરાક એવો હોવો જોઈએ કે જેથી ચાવવાની ક્રિયાને ઉત્તેજન મળે.

(૫) એ સુપાચ્ય હોવો જોઈએ.

(૬) એ કબજિયાતને અટકાવનાર હોવો જોઈએ, કારણ કે કબજિયાત અસંખ્ય રોગોની માતા છે.

(૭) એ પ્રતિ-અમ્લક અને રોગહર હોવો જોઈએ.

(૮) એને તૈયાર કરવામાં ઓછામાં ઓછો પરિશ્રમ પડવો જોઈએ.

(૯) દરેક દૃષ્ટિએ જોતાં એ કરકસરવાળો હોવો જોઈએ.

(૧૦) એ અહિંસક હોય એ પણ જરૂરી છે.

આ દસ મુદ્દાઓમાં પણ અતિશય મહત્ત્વના પહેલા ત્રણ છે: 'પોષણ, શુદ્ધિ અને સુરુચિ'. જેમ શરીરવિકાસ માટે આપણો આદર્શ શક્તિ, સ્વાસ્થ્ય અને સૌંદર્ય એ હોવો જોઈએ તેમ આદર્શ આહાર તેને જ કહી શકાય કે જેમાં

'પોષણ, શુદ્ધિ અને સુરુચિ'ની ત્રિપુટીનો સમન્વય મધાયો હોય

આ દષ્ટિએ આહારના આઠ આદર્શો તપાસીએ તો એ જણાય છે કે એકકે આદર્શથી ઉપર જણાવેલી ત્રણે જરૂરિયાતો પુરાતી નથી રૂઢિચુસ્તોનો ખોરાક ત્રણમાથી એકકેય તત્ત્વને વફાદાર નથી સ્વાદલોલુપ લોકોનો ખોરાક એમની વિકૃત સુરુચિને સતોષે છે પણ પોષણ અને શુદ્ધિની દષ્ટિએ નકામો છે નિરામિષાહારીઓનો ખોરાક પોષણની દષ્ટિએ કઈક ખામીભરેલો હોવા છતા શુદ્ધિ અને સુરુચિની દષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે

માસાહારીઓનો ખોરાક પોષણની દષ્ટિએ અને ફળાહારીઓનો ખોરાક શુદ્ધિની દષ્ટિએ સતોષકારક છે ધાર્મિક અને વૈદકીય આહારશાસ્ત્ર મોટે ભાગે આ ત્રણમાની એકકેય જરૂરિયાત નજર સામે રાખ્યા સિવાય રચાયા છે વૈજ્ઞાનિક ખોરાક અમુક રીતે પોષણ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે, પણ શુદ્ધિ અને સુરુચિની ઉપેક્ષા કરે છે

જો આપણે એમ ઈચ્છતા હોઈએ કે આપણો ખોરાક પોષક હોવો જોઈએ, તો આપણે દૂધને ત્યાગવુ ન જોઈએ અને મેદો, રવો અને ખાડ જેવા લીસા ખોરાકને (refined foods) વાપરવા ન જોઈએ જો ખોરાકની શુદ્ધિ માટે આપણે આગ્રહી હોઈએ તો ફળાહારની ઉપેક્ષા ન કરી શકીએ, તેમ જ માસાહારને સ્વીકારી ન શકીએ જો ખોરાકમા વૈવિધ્ય લાવવુ હોય તો અન્નાહાર અનિવાર્ય છે રસોઈથી માનવીના આહારનો પરિઘ ઘણો વિસ્તૃત બને છે

ખોરાકના 'શાસ્ત્રીય' ગ્રંથોના દોષો

આહારશાસ્ત્ર વિશેનુ આ દેશનુ સાહિત્ય મોટે ભાગે પશ્ચિમના લેખકોના લખાણ ઉપરથી જ રચાયુ છે પણ એ વિષય ઉપર ત્યા બહાર પરેલા ગ્રંથોમા નેવુ ટકા સાહિત્ય સામાન્ય માણસ માટે લખાયુ હોવા છતા કેવળ નિષ્ણાતોના જ કામનુ હોય છે, અને સામાન્ય માણસ માટે નકામુ હોય છે પ્રો બેલીસ જેવા પંડિતના વિચારો હાસ્યાસ્પદ રૂઢિચુસ્ત અને નવીનતાને નકારનારા છે નિષ્ણાતો માટે આ સાહિત્ય કેટલુ ઉપયોગી છે તે તો તેઓ જ કહી શકે!

બાકીના દસ ટકા ગ્રથોમા પુસ્ટેમ માઈલ્સ, ડૉ જોશિયા ઑલ્ડફિલ્ડ, મીલો હેસ્ટિંગ્ઝ વગેરેના ગ્રથો ઘણા જ સુદર છે પણ આ પુસ્તકો પણ વાચકોને ઘણી બાબતમા માર્ગદર્શન કરવામા નિષ્ફળ નીવડે છે સામાન્ય રીતે આહારશાસ્ત્રનુ એક પુસ્તક બે વસ્તુ બતાવે છે કયા ખોરાકમા કયા તત્ત્વો છે અને શરીર માટે કયા તત્ત્વો જરૂરી છે આને લઈને ઘણી વખત એવુ વિચિત્ર પરિણામ આવે છે કે આહારશાસ્ત્ર વિશે ઢગલાબધ ગ્રથો વાચ્યા પછી પણ માણસને સમજ નથી પડતી કે પોતાનો ખોરાક કેવી રીતે ફેરવવો? મે એવા અનેક લોકો જોયા છે કે જેઓ પુસ્તકમા વાચે કે મરચામા વિટામિન 'સી' છે, વાલમા સલ્ફર (ગધક) છે, માસમા પ્રોટીન છે વગેરે, અને શરીરને નત્રીલની, ગધકની અને પ્રજીવક 'ક'ની જરૂર હોવાથી આ અપથ્ય વસ્તુઓ વાપરતા હોય!

અમુક ખોરાક એક દિશામા ફાયદો કરે છે પણ બીજી દિશામા જો નુક્સાન કરતો હોય તો તે ત્યાજ્ય હોવો જોઈએ આ મુદ્દા ઉપર બહુ જ ઓછા લેખકોનુ ધ્યાન ખેચાયુ છે

કેટલાક લેખકો આ સામાન્ય નિયમથી ઊચે ચઢ્યા છે અને તેમણે ખોરાકના ઔષધિ-ગુણોની યાદી કરી છે, જેમ કે પાડુ રોગીઓએ થુલુ, દ્રાક્ષ, ટામેટા, ઈંડા વગેરે ખાવા પણ નીરોગી માણસ જો ખોરાક પસદ કરવા માગતો હોય તો જુદા જુદા ખોરાકની સાપેક્ષ કિમત (relative value) શુ છે એ વિશે આજ સુધી મારા વાચવામા આવેલા એક પણ પુસ્તકમા

ઉલ્લેખ નથી. બનવાજોગ છે કે આ વિષય ઉપર કોઈ લેખકે લખ્યું પણ હશે. પણ મારા વાંચવામાં ન આવવાથી અને આ વિષય મને અતિશય અગત્યનો લાગવાથી મેં એક યાદી બનાવી છે. આ યાદીમાં થોડામાં થોડા શબ્દોમાં આહારશાસ્ત્રનું વધુમાં વધુ જ્ઞાન સમાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. યાદીમાં ખોરાકની ગોઠવણો તેમના મહત્ત્વ અનુસાર કરવામાં આવી છે:

	દુગ્ધાહાર	
	૧. દૂધ અને તેમાંથી બનતા પદાર્થો	
સર્વોત્તમ	૨. મધ	પોષણ
	ફળાહાર	
	૩. કોચલિયાં (Nuts)	
ઉત્તમ	૪. ફળો	શુદ્ધિ
	અન્નાહાર	
	૫. ભાજીઓ	
	૬. શાકો	
	૭. કંદમૂળ	
	૮. અનાજ	
મધ્યમ	૯. કઠોળ	સુરુચિ
	૧૦. પરચૂરણ ખોરાક	
	૧૧. તેલો	
	૧૨. મસાલા – અન્નમય	
	૧૩. મસાલા – વિષમય	

દુગ્ધાહાર અને અન્ય પ્રાણીજ ખોરાકો (સર્વોત્તમ)

(૧) દૂધ, દહીં, પ્રવાહી દહીં, છાસ, સેપરેટ, મલાઈ, માખણ, ઘી.
(૨) મધ

'પોષણ, શુદ્ધિ અને સુરુચિ'ની ત્રિપુટીનો સમન્વય સધાયો હોય.

આ દૃષ્ટિએ આહારના આઠ આદર્શો તપાસીએ તો એ જણાય છે કે એકકે આદર્શથી ઉપર જણાવેલી ત્રણે જરૂરિયાતો પુરાતી નથી. રૂઢિચુસ્તોનો ખોરાક ત્રણમાંથી એકકેય તત્ત્વને વફાદાર નથી. સ્વાદલોલુપ લોકોનો ખોરાક એમની વિકૃત સુરુચિને સંતોષે છે, પણ પોષણ અને શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ નકામો છે. નિરામિષાહારીઓનો ખોરાક પોષણની દૃષ્ટિએ કંઈક ખામીભરેલો હોવા છતાં શુદ્ધિ અને સુરુચિની દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે.

માંસાહારીઓનો ખોરાક પોષણની દૃષ્ટિએ અને ફળાહારીઓનો ખોરાક શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ સંતોષકારક છે. ધાર્મિક અને વૈદ્યકીય આહારશાસ્ત્ર મોટે ભાગે આ ત્રણમાંની એકકેય જરૂરિયાત નજર સામે રાખ્યા સિવાય રચાયાં છે. વૈજ્ઞાનિક ખોરાક અમુક રીતે પોષણ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે, પણ શુદ્ધિ અને સુરુચિની ઉપેક્ષા કરે છે.

જો આપણે એમ ઇચ્છતા હોઈએ કે આપણો ખોરાક પોષક હોવો જોઈએ, તો આપણે દૂધને ત્યાગવું ન જોઈએ અને મેંદો, રવો અને ખાંડ જેવા ઝીણા ખોરાકને (refined foods) વાપરવા ન જોઈએ. જો ખોરાકની શુદ્ધિ માટે આપણે આગ્રહી હોઈએ તો ફળાહારની ઉપેક્ષા ન કરી શકીએ, તેમ જ માંસાહારને સ્વીકારી ન શકીએ. જો ખોરાકમાં વૈવિધ્ય લાવવું હોય તો અન્નાહાર અનિવાર્ય છે. રસોઈથી માનવીના આહારનો પરિઘ ઘણો વિસ્તૃત બને છે.

ખોરાકના 'શાસ્ત્રીય' ગ્રંથોના દોષો

આહારશાસ્ત્ર વિશેનું આ દેશનું સાહિત્ય મોટે ભાગે પશ્ચિમના લેખકોના લખાણ ઉપરથી જ રચાયું છે. પણ એ વિષય ઉપર ત્યાં બહાર પડેલા ગ્રંથોમાં નેવું ટકા સાહિત્ય સામાન્ય માણસ માટે લખાયું હોવા છતાં કેવળ નિષ્ણાતોના જ કામનું હોય છે, અને સામાન્ય માણસ માટે નકામું હોય છે. પ્રો. બેચીન જેવા પંડિતના વિચારો હાસ્યાસ્પદ રૂઢિચુસ્ત અને નવીનતાને નકારનાર છે. નિષ્ણાતો માટે આ સાહિત્ય કેટલું ઉપયોગી છે તે તો તેઓ જ કહી શકે!

બાકીના દસ ટકા ગ્રંથોમાં યુસ્ટેસ માઈલ્સ, ડૉ. જોશિયા ઑલ્ડફિલ્ડ, મીસો હેસ્ટિંગ્ઝ વગેરેના ગ્રંથો ઘણા જ સુંદર છે. પણ આ પુસ્તકો પણ વાચકોને ઘણી બાબતમાં માર્ગદર્શન કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. સામાન્ય રીતે આહારશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક બે વસ્તુ બતાવે છે: કયા ખોરાકમાં કયાં તત્ત્વો છે અને શરીર માટે કયાં તત્ત્વો જરૂરી છે. આને લઈને ઘણી વખત એવું વિચિત્ર પરિણામ આવે છે કે આહારશાસ્ત્ર વિશે ઢગલાબંધ ગ્રંથો વાંચ્યા પછી પણ માણસને સમજ નથી પડતી કે પોતાનો ખોરાક કેવી રીતે ગોઠવવો? મેં એવા અનેક લોકો જોયા છે કે જેઓ પુસ્તકમાં વાંચે કે મરચામાં વિટામિન 'સી' છે, વાલમાં ન[illegible]ગ (ગંધક) છે, માનમાં પ્રોટીન છે વગેરે, અને શરીરને નત્રીલની, ગંધકની અને પ્રજીવક 'ક'ની જરૂર હોવાથી આ અપથ્ય વસ્તુઓ વાપરતા હોય!!

અમુક ખોરાક એક દિશામાં ફાયદો કરે છે પણ બીજી દિશામાં જો નુકસાન કરતો હોય તો તે ત્યાજ્ય હોવો જોઈએ. આ મુદ્દા ઉપર બહુ જ ઓછા લેખકોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે.

કેટલાક લેખકો આ સામાન્ય નિયમથી ઊંચે ચડ્યા છે અને તેમણે ખોરાકના ઔષધિ-ગુણોની યાદી કરી છે, જેમ કે પાંડુરોગીઓએ થૂલું, દ્રાક્ષ, ટામેટાં, ઈંડાં વગેરે ખાવાં. પણ નીરોગી માણસ જો ખોરાક પસંદ કરવા માગતો હોય તો જુદા જુદા ખોરાકની સાપેક્ષ કિંમત (relative value) શું છે એ વિશે આજ સુધી મારા વાંચવામાં આવેલા એક પણ પુસ્તકમાં

ઉલ્લેખ નથી. બનવાજોગ છે કે આ વિષય ઉપર કોઈ લેખકે લખ્યું પણ હશે. પણ મારા વાંચવામાં ન આવવાથી અને આ વિષય મને અતિશય અગત્યનો લાગવાથી મેં એક યાદી બનાવી છે. આ યાદીમાં થોડામાં થોડા શબ્દોમાં આહારશાસ્ત્રનું વધુમાં વધુ જ્ઞાન સમાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. યાદીમાં ખોરાકની ગોઠવણો તેમના મહત્ત્વ અનુસાર કરવામાં આવી છે:

	દુગ્ધાહાર	
	૧. દૂધ અને તેમાંથી બનતા પદાર્થો	
સર્વોત્તમ	૨. મધ	પોષણ
	ફળાહાર	
	૩. કોચલિયાં (Nuts)	
ઉત્તમ	૪. ફળો	શુદ્ધિ
	અન્નાહાર	
	૫. ભાજીઓ	
	૬. શાકો	
	૭. કંદમૂળ	
	૮. અનાજ	
મધ્યમ	૯. કઠોળ	સુરુચિ
	૧૦. પરચૂરણ ખોરાક	
	૧૧. તેલો	
	૧૨. મસાલા – અન્નમય	
	૧૩. મસાલા – વિષમય	

દુગ્ધાહાર અને અન્ય પ્રાણીજ ખોરાકો (સર્વોત્તમ)

(૧) દૂધ, દહીં, પ્રવાહી દહીં, છાસ, સેપરેટ, મલાઈ, માખણ, ઘી.
(૨) મધ

ફળાહાર

(૩) કોચલિયાં: શિંગોડાં, અખરોટ, બદામ, નાળિયેર, પીસ્તા ચારોળી, નેર્જા, મગફળી, તાડફળ.

(૪) ફળો: મોસંબી, નારંગી, ગ્રેપફ્રૂટ, દ્રાક્ષ, સકરજન્ન, પપૈયું, કેરી, લીંબુ, કેળાં, ઑલીઝ, અનનસ, આલુ, અંજીર, કાજુ, ચીકુ, ફણસ, ખજૂર, ખારેક, શેરડી, દાડમ, નાસપતી, શેતુર, સીતાફળ, રામફળ, જાંબુ, સક્કરટેટી, તરબૂચ, પબન, જામફળ, રાયણ, લીલાં ચારોળાં, કાશીબોર, ફાલસાં, ટીંબરવાં.

અન્નાહાર

(૫) ભાજીઓ: પાલખ, ડોડી, તાંદળજો, લેટ્યૂસ, (લલિત ભાજી), તુળસી, રાઈની ભાજી, ચીલની ભાજી, મેથીની ભાજી, કૉલિયાર, મોરભ, કુંવાઇડિયાં, ભીંડીની ભાજી, સુવા, લૂણી, લૂણો, કુબીની ભાજી, મૂળાની ભાજી, લીલી ડુંગળીનાં પાન, લસણનાં પાન, ધાણા, ફુદીનો, બીટની ભાજી, વખાપરો, ગવારની ભાજી, બિલાડાની ભાજી, ચંદન બટવો, નાળો.

(૬) શાકો: (અ) ટામેટાં, કોબીજ, કૉલીફ્લાવર, પરવળ, ઘીલોડાં, દૂધી, કોળું, ડુંગળી, વંત્યાક, ભીંડા, મોગરી, મેહા, વટાણા, ફણસી, કાકડી, કારેલાં, વાડકારેલાં, ગવારશિંગો, સરગવાની શિંગો, ગલકાં, તુરિયાં, દોડકાં વગેરે.

(બ) લીલા કઠોળો: મગ, લીલવા – તુવેરના, ચોળાફળી, લીલા ચણા, વટાણા, પાપડી, વાલોળો.

(૭) કંદમૂળ: ગાજર, બટાટા, સૂરણ, મૂળા; શકરિયાં, બીટ, રતાળુ, કમળમૂળ થેગ.

(૮) અનાજો: ઘઉં, બાજરી, મકાઈ, ચોખા, જવ, જુવાર.

(૯) કઠોળ: સોયાબીન્સ, મગ, વટાણા, તુવેર, ચણા, મઠ, ચોળા, અડદ, વાલ.

(૧૦) પરચૂરણ ખોરાકો: વર્ષા ડોડી, અગથિયો, સરગવો, કાંચનાર, શીમળો, ડોડી વગેરે ફૂલો. કેળ, નાળિયેર વગેરેનાં પાણી.

અલકાકા જેવા છોડવા – વગેરે.

(૧૧) તેલો: સૂરજમુખીનાં બિયાંનું તેલ, ઑલીવ ઑઇલ, કપાસિયાનું તેલ, તલનું તેલ, કાબરીનું તેલ, કોપરેલ.

(૧૨) મસાલા–અન્નમય: આમળાં, કોપરું, તુળસી, લીંબુ, ધાણા, ફુદીનો, આદું, લસણ, ડુંગળી, કેરી, તલ અને ખસખસ.

(૧૩) મસાલા-વિષમય: (બેહદ અથવા અયોગ્ય વપરાશથી) મીઠું, મરચું, રાઈ, મેથી, હીંગ વગેરે

આ યાદીને વાચક સંપૂર્ણ માની ન લે. એમાં ઘણી ખામીઓ અને દોષો છે. ઘણી જગ્યાએ મારા અજ્ઞાન કે ઓછા જ્ઞાનને લીધે યોગ્ય ગોઠવણી થઈ શકી નથી.

ખોરાકોનો અનુક્રમ એમના મહત્ત્વ મુજબ રાખવામાં આવ્યો છે. દા.ત. પાલખ એ ભાજીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી એને પહેલી મૂકી છે. પણ એટલા ઉપરથી શરૂઆતના બેત્રણ ખોરાકો ખાઈ બાકીના પડતા મૂકવા એવો અર્થ કોઈ રખે કરે! આ ગોઠવણી એટલું જ સૂચવે છે કે શરૂઆતના ખોરાકો દરેક રીતે સારા હોવાથી વધુ પ્રમાણમાં વાપરવા અને પાછળના ઓછા વાપરવા. કેટલાયે નકામા ખોરાકો જાણીબૂજીને આ યાદીમાં લીધા જ નથી.

કૅલરી, વિટામિન, ખનીજ ક્ષારો કે બીજી કોઈ પણ જાતની તાત્ત્વિક કડાકૂટ કર્યા સિવાય કોઈ પણ વાચક ખોરાકની ખરીદી કે પસંદગી વખતે આ યાદી તરફ એક વખત નજર નાખવાથી જ માર્ગદર્શન મેળવી શકશે.

સ્વ. રમણલાલ એન્જિનિયર

('સાચો ખોરાક અને ખોટો ખોરાક' પુસ્તિકામાંથી)

સંસ્કૃત શબ્દો બોલતા હોય છે

શબ્દની મારે મન બહુ કિંમત છે. શબ્દમાં જે શક્તિ છે, તે હું બીજી કોઈ ચીજમાં નથી જોતો. મારા પોતાના જીવન પર શબ્દની જે અસર છે, તેના અનુભવ પરથી હું આમ કહી રહ્યો છું.

પાણિનીનું એક સૂત્ર છે, 'એક: સૂત્ર: સમ્યક્ જ્ઞાત: સમ્યક્ પ્રયુક્ત: સ્વર્ગલોકે કામધુક્ ભવતિ' - એક શબ્દનુંયે સમ્યક્ ઉચ્ચારણ થાય છે, ઉપયોગ થાય છે, તો તે સ્વર્ગલોકે કામધુક્ બની જાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં શબ્દશક્તિ બહુ પહેલાં પ્રગટ થઈ. એમ તો આજે અંગ્રેજી ભાષામાં લાખો શબ્દોનો સંગ્રહ થયો છે. પરંતુ કેવળ શબ્દ - સંગ્રહથી શક્તિ પ્રગટ નથી થતી. એક-એક યંત્રમાં અસંખ્ય પૂર્જા હોય, તેનાં એક-એકનાં અલગ-અલગ નામ હોય . આમ, એક-એક યંત્રમાં પચીસ-પચાસ શબ્દોનો ઉપયોગ થતો હોય, એટલે શબ્દ-ભંડાર વધે. પરંતુ આવા શબ્દ-ભંડાર માત્રથી શબ્દ-શક્તિ વધે જ એવું નથી. એ તો એવું છે કે, જીવનમાં જેટલો પરિગ્રહ વધશે - તેમાં કદાચ કચરોયે વધશે - એટલા શબ્દો વધશે. નવી-નવી ચીજો આવશે, તેની સાથે નવા-નવા શબ્દો આવશે. શબ્દોનો ઢગલો થતો જશે. પરંતુ તેનાથી વિચાર-સંપદા પણ વધશે જ, એવું નથી. જો કે એમ જોવા જઈએ તો અંગ્રેજીમાંયે વિચાર-સંપદા તો ઘણી છે. તેમ છતાં મારું એવું નિરીક્ષણ છે કે સંસ્કૃતમાં આપણને જે શબ્દનો મહિમા જોવા મળે છે, તે મહિમા ત્યાં જોવા મળતો નથી.

પરંતુ સંસ્કૃતમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? સંસ્કૃતમાં વિચારના પ્રતિનિધિ રૂપે શબ્દો બનાવવામાં આવ્યા છે. જેમ કે પૃથ્વી, જમીન છે. ઈંગ્લિશમાં કહે છે 'અર્થ', લૅટિનમાં કહેશે 'ટેરા'. પરંતુ સંસ્કૃતમાં આને માટે અનેક શબ્દો મળશે. 'પૃથ્વી' એટલે ફેલાયેલી. 'ધરા' એટલે ધારણ કરનારી. 'ભૂમિ' એટલે જાતજાતના પદાર્થોને પેદા કરનારી. 'ગુર્વી' એટલે ભારે, વજનદાર. 'ઉર્વી' એટલે વિશાળ. 'ક્ષમા' એટલે સહન કરનારી-આપણે લાત મારીએ, તોયે સહન કરી લે. - આવી રીતે એક-એક શબ્દ એક-એક ગુણવાચક છે. એક-એક શબ્દની સાથે તેના એક-એક ગુણ ધ્યાનમાં આવશે.

હવે, કવિ કવિતા કરવા બેસે અને ગમે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરી નાખે, તે ન ચાલે. શબ્દોના પ્રયોગ તેના અર્થ અનુસાર હોવા જોઈએ. એવું નથી કે અમુક માત્રાનો શબ્દ જોઈએ છે એટલે એટલી માત્રાનો શબ્દ લઈને મૂકી દીધો અને કવિતાનો છંદ બનાવી લીધો. જાણે કે છંદ બનાવવા માટે જ આટલા શબ્દો છે! ખરું જોતાં, આ શબ્દો છંદને માટે નથી, વિશેષ ગુણ દર્શાવવા માટે છે, એક-એક વસ્તુ સૂચવવા માટે છે. જ્યારે આપણે 'પૃથ્વી' કહીએ છીએ, ત્યારે 'વ્યાપક ફેલાયેલી' એવો ભાવ મનમાં જાગે છે. એવી રીતે આપણે તે પદાર્થની અંદર ઝાંખી કરીએ છીએ, માત્ર બાહ્ય નામ સુધી જ સીમિત નથી રહેતા.

આમ, સંસ્કૃત શબ્દોમાં વિચાર ભર્યો છે. એટલા વાસ્તે દરેક શબ્દ આપણી સાથે વાત કરે છે. અંગ્રેજી શબ્દ આવી રીતે વાત નથી કરતો. દાખલા તરીકે 'વૉટર' શબ્દ આપણી સાથે વાત નથી કરતો. પરંતુ સંસ્કૃત શબ્દ આપણી સાથે વાત કરવા લાગે છે. 'પય:' એટલે પોષણ કરનારો. 'પાનીયમ્' એટલે તૃપ્ત કરનારો. 'ઉદક' એટલે અંદરથી બહાર આવેલો. 'સમુદ્રમ્' એ નાનો અમથો શબ્દ જણાય છે, પણ તે વાત કરે છે. 'સમ' એટલે ચારે તરફ સમાન રૂપે ફેલાયેલો. 'ઉદ્' એટલે ઊંચો ઊઠેલો, ઊંચે ઊઠેલું પાણી. 'રમ' એટલે આહ્લાદક, જે ખેલી રહ્યો છે, રમી રહ્યો છે, આનંદ આપી રહ્યો છે. તો, 'સમુદ્રમ્' એટલે સમ + ઉદ્ + રમ.

ફળાહાર

(૩) કોચલિયાં: શિંગોડાં, અખરોટ, બદામ, નાળિયેર, પીસ્તા ચારોળી, નેજાં, મગફળી, તાડફળ.

(૪) ફળો: મોસંબી, નારંગી, ગ્રેપફ્રુટ, દ્રાક્ષ, સકરજન, પપૈયું, કેરી, લીંબુ, કેળાં, ઑલીઝ, અનનસ, આલુ, અંજીર, કાજુ, ચીકુ, ફાલસા, ખજૂર, ખારેક, શેરડી, દાડમ, નાસપતી, શેતુર, સીતાફળ, રામફળ, જાંબુ, સક્કરટેટી, તરબૂચ, પબન, જામફળ, રાયણ, લીલાં ચારોળાં, કાશીબોર, કાલસાં, ટીંબરવાં.

અન્નાહાર

(૫) ભાજીઓ: પાલખ, ડોડી, તાંદળજો, લેટયૂસ, (લલિત ભાજી), તુળસી, રાઈની ભાજી, ચીલની ભાજી, મેથીની ભાજી, કૅકોલિયાર, સોસ્સ, કુંવાઈડિયાં, ભીંડીની ભાજી, સુવા, લૂણી, લૂણો, કુબીની ભાજી, મૂળાની ભાજી, લીલી ડુંગળીનાં પાન, લસણનાં પાન, ધાણા, ફુદીનો, બીટની ભાજી, વખાપરો, ગવારની ભાજી, બિલાડાની ભાજી, ચંદન બટવો, નાળો.

(૬) શાકો: (અ) ટામેટાં, કોબીજ, કૉલીફ્લાવર, પરવળ, ઘીલોડાં, દૂધી, કોળું, ડુંગળી, વંત્યાક, ભીંડા, મોગરી, મેથા, વટાણા, કાળસી, કાકડી, કારેલાં, વાડકારેલાં, ગવારશિંગો, સરગવાની શિંગો, ગલકાં, તુરિયાં, ઢોડકાં વગેરે.

(બ) લીલા કઠોળો: મગ, લીલવા – તુવેરના, ચોળાફળી, લીલા ચણા, વટાણા, પાપડી, વાલોળો.

(૭) કંદમૂળ: ગાજર, બટાટા, સૂરણ, મૂળા; શકરિયાં, બીટ, રતાળુ, કમળમૂળ ઇત્યાદિ.

(૮) અનાજો: ઘઉં, બાજરી, મકાઈ, ચોખા, જવ, જુવાર.

(૯) કઠોળ: સોયાબીન્સ, મગ, વટાણા, તુવેર, ચણા, મઠ, ચોળા, અડદ, વાલ.

(૧૦) પરચૂરણ ખોરાકો: વર્ષા ડોડી, અગથિયો, સરગવો, કાંચનાર, શીમળો, ડોડી વગેરે ફૂલો. કેળ, નાળિયેર વગેરેનાં પાણી અલફાફા જેવા છોડવા – વગેરે.

(૧૧) તેલો: સૂરજમુખીનાં બિયાંનું તેલ, ઑલીવ ઑઇલ, કપાસિયાનું તેલ, તલનું તેલ, કાબરીનું તેલ, કોપરેલ.

(૧૨) મસાલા–અન્નમય: આમળાં, કોપરું, તુળસી, લીંબુ, ધાણા, ફુદીનો, આદું, લસણ, ડુંગળી, કેરી, તલ અને ખસખસ

(૧૩) મસાલા-વિષમય: (બેહદ અથવા અયોગ્ય વપરાશથી) મીઠું, મરચું, રાઈ, મેથી, હીંગ વગેરે

આ યાદીને વાચક સંપૂર્ણ માની ન લે એમાં ઘણી ખામીઓ અને દોષો છે ઘણી જગ્યાએ મારા અજ્ઞાન કે ઓછા જ્ઞાનને લીધે યોગ્ય ગોઠવણી થઈ શકી નથી.

ખોરાકોનો અનુક્રમ એમના મહત્ત્વ મુજબ રાખવામાં આવ્યો છે. દા.ત પાલખ એ ભાજીઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાથી એને પહેલી મૂકી છે. પણ એટલા ઉપરથી શરૂઆતના બેત્રણ ખોરાકો ખાઈ બાકીના પડતા મૂકવા એવો અર્થ કોઈ રખે કરે! આ ગોઠવણી એટલું જ સૂચવે છે કે શરૂઆતના ખોરાકો દરેક રીતે સારા હોવાથી વધુ પ્રમાણમાં વાપરવા અને પાછળના ઓછા વાપરવા. કેટલાયે નકામા ખોરાકો જાણીબૂજીને આ યાદીમાં લીધા જ નથી

કૅલરી, વિટામિન, ખનીજ ક્ષારો કે બીજી કોઈ પણ જાતની તાત્ત્વિક કડાકૂટ કર્યા સિવાય કોઈ પણ વાચક ખોરાકની ખરીદી કે પસંદગી વખતે આ યાદી તરફ એક વખત નજર નાખવાથી જ માર્ગદર્શન મેળવી શકશે.

સ્વ. રમણલાલ ઍન્જિનિયર

('સાચો ખોરાક અને ખોટો ખોરાક' પુસ્તિકામાંથી)

સંસ્કૃત શબ્દો બોલતા હોય છે

શબ્દની મારે મન બહુ કિંમત છે. શબ્દમાં જે શક્તિ છે, તે હું બીજી કોઈ ચીજમાં નથી જોતો. મારા પોતાના જીવન પર શબ્દની જે અસર છે, તેના અનુભવ પરથી હું આમ કહી રહ્યો છું.

પાણિનીનું એક સૂત્ર છે, 'એકઃ સૂત્રઃ સમ્યક્ જ્ઞાતઃ સમ્યક પ્રયુક્તઃ સ્વર્ગલોકે કામધુક્ ભવતિ' - એક શબ્દનુંયે સમ્યક્ ઉચ્ચારણ થાય છે, ઉપયોગ થાય છે, તો તે સ્વર્ગલોકે કામધુક્ બની જાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં શબ્દશક્તિ બહુ પહેલાં પ્રગટ થઈ. એમ તો આજે અંગ્રેજી ભાષામાં લાખો શબ્દોનો સંગ્રહ થયો છે. પરંતુ કેવળ શબ્દ - સંગ્રહથી શક્તિ પ્રગટ નથી થતી. એક-એક યંત્રમાં અસંખ્ય પૂર્જા હોય, તેનાં એક-એકનાં અલગ-અલગ નામ હોય . આમ, એક-એક યંત્રમાં પચીસ-પચાસ શબ્દોનો ઉપયોગ થતો હોય, એટલે શબ્દ-ભંડાર વધે. પરંતુ આવા શબ્દ-ભંડાર માત્રથી શબ્દ-શક્તિ વધે જ એવું નથી. એ તો એવું છે કે, જીવનમાં જેટલો પરિગ્રહ વધશે - તેમાં કદાચ કચરોયે વધશે - એટલા શબ્દો વધશે. નવી-નવી ચીજો આવશે, તેની સાથે નવા-નવા શબ્દો આવશે. શબ્દોનો ઢગલો થતો જશે. પરંતુ તેનાથી વિચાર-સંપદા પણ વધશે જ, એવું નથી. જો કે એમ જોવા જઈએ તો અંગ્રેજીમાંયે વિચાર-સંપદા તો ઘણી છે. તેમ છતાં મારું એવું નિરીક્ષણ છે કે સંસ્કૃતમાં આપણને જે શબ્દનો મહિમા જોવા મળે છે, તે મહિમા ત્યાં જોવા મળતો નથી.

પરંતુ સંસ્કૃતમાં આપણે શું જોઈએ છીએ? સંસ્કૃતમાં વિચારના પ્રતિનિધિ રૂપે શબ્દો બનાવવામાં આવ્યા છે. જેમ કે પૃથ્વી, જમીન છે. ઇંગ્લિશમાં કહે છે 'અર્થ', લૅટિનમાં કહેશે 'ટેરા'. પરંતુ સંસ્કૃતમાં આને માટે અનેક શબ્દો મળશે. 'પૃથ્વી' એટલે ફેલાયેલી. 'ધરા' એટલે ધારણ કરનારી. 'ભૂમિ' એટલે જાતજાતના પદાર્થોને પેદા કરનારી. 'ગુર્વી' એટલે ભારે, વજનદાર. 'ઉર્વી' એટલે વિશાળ. 'ક્ષમા' એટલે સહન કરનારી-આપણે લાત મારીએ, તોયે સહન કરી લે. - આવી રીતે એક-એક શબ્દ એક-એક ગુણવાચક છે. એક-એક શબ્દની સાથે તેના એક-એક ગુણ ધ્યાનમાં આવશે.

હવે, કવિ કવિતા કરવા બેસે અને ગમે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરી નાખે, તે ન ચાલે. શબ્દોના પ્રયોગ તેના અર્થ અનુસાર હોવા જોઈએ. એવું નથી કે અમુક માત્રાનો શબ્દ જોઈએ છે એટલે એટલી માત્રાનો શબ્દ લઈને મૂકી દીધો અને કવિતાનો છંદ બનાવી લીધો. જાણે કે છંદ બનાવવા માટે જ આટલા શબ્દો છે! ખરું જોતાં, આ શબ્દો છંદને માટે નથી, વિશેષ ગુણ દર્શાવવા માટે છે, એક-એક વસ્તુ સૂચવવા માટે છે. જ્યારે આપણે 'પૃથ્વી' કહીએ છીએ, ત્યારે 'વ્યાપક ફેલાયેલી' એવો ભાવ મનમાં જાગે છે. એવી રીતે આપણે તે પદાર્થની અંદર ઝાંખી કરીએ છીએ, માત્ર બાહ્ય નામ સુધી જ સીમિત નથી રહેતા.

આમ, સંસ્કૃત શબ્દોમાં વિચાર ભર્યો છે. એટલા વાસ્તે દરેક શબ્દ આપણી સાથે વાત કરે છે. અંગ્રેજી શબ્દ આવી રીતે વાત નથી કરતો. દાખલા તરીકે 'વૉટર' શબ્દ આપણી સાથે વાત નથી કરતો. પરંતુ સંસ્કૃત શબ્દ આપણી સાથે વાત કરવા લાગે છે. 'પયઃ' એટલે પોષણ કરનારો. 'પાનીયમ' એટલે તૃપ્ત કરનારો. 'ઉદક' એટલે અંદરથી બહાર આવેલો. 'સમુદ્રમ્' એ નાનો અમથો શબ્દ જણાય છે, પણ તે વાત કરે છે. 'સમ' એટલે ચારે તરફ સમાન રૂપે ફેલાયેલો. 'ઉદ્' એટલે ઊંચો ઊઠેલો, ઊંચે ઊઠેલું પાણી. 'રમ' એટલે આહ્લાદક, જે ખેલી રહ્યો છે, રમી રહ્યો છે, આનંદ આપી રહ્યો છે. તો, 'સમુદ્રમ' એટલે સમ + ઉદ + રમ.

'નમુદ્રાત્ ઊર્મિ મધુમાન ઉદાર્ત્' વદમા કહ્યુ છે આ હૃદયમા સમુદ્ર નમાન અનખ્ય ભાવનાઓ ઊઠે છે આ હૃદય જાણે સમુદ્ર જ છે સમુદ્રનુ દશ્ય આ હૃદયમા પ્રગટ થાય છે આની સામે 'સી' (Sea) શબ્દ કેવો ફિક્કો લાગે છે! છે એક પદાર્થ, બસ એટલુ જ તે શબ્દ બોલતો નથી, મૂગો છે

'ઉદ્યાન' શબ્દ લો સામાન્ય બગીચો ઉદ્યાન ન કહેવાય 'ઉદ્યાન' એટલે 'ઉદ્ + થાનમ્' વસ્તીથી જરા દૂર, ઊંચા સ્થાને બનાવેલ બાગ ઊંચાઈએ હોવાથી તાજી હવા આવશે, ત્યા વહીને જતા આનદ આવશે

'ચિત્ર' શબ્દ લો 'પિક્ચર, તસ્વીર' એ શબ્દો તો કાઈ બોલતા જ નથી, સાવ ચૂપ છે! પણ 'ચિત્ર'? ચિત્ર એટલે ચિત્તને રમાડનારુ, ચૈતન્યને રમાડનારુ, 'ચિત્ર' શબ્દ સાભળતા જ એક વિરાટ રૂપ નજર સામે ખડુ થઈ જાય છે

'દુગ્ધમ' એટલે દોહન કરેલુ, સારરૂપ 'ઘૃતમ્' એટલે અત્યત પવિત્ર, નિર્મળ, કચરો કાઢી નાખેલુ ''ઘૃત મ ચક્ષુ'' વિશ્વામિત્ર બોલી રહ્યા છે મારી આખ એટલે ઘી છે અગ્રેજી કે કોઈ બીજી ભાષામા મે આ નથી જોયુ કે કાઈ કહે, મારી આખ ઘી છે! ''ઘૃત મે ચક્ષુ'' કહ્યુ, તો તેનો અર્થ એ છે કે મારા ચક્ષુ એટલા પવિત્ર છે કે તેમા કોઈ પ્રકારનુ પાપ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ નથી, તે અત્યત નિર્મળ ને સ્વચ્છ છે

'અગ્નિ' એટલે 'ફાયર' 'ફાયર' કહેવાથી કાઈ ફોડ પડ્યો? કશો નહીં પરતુ 'અગ્નિ' કહેવાથી 'અજનાત્ અગ્નિ' એવુ એનુ રૂપ પ્રગટ થઈ ગયુ, વ્યક્ત થઈ ગયુ

'વહ્નિ' વાહક છે, લઈ જનારો છે, સદેશાવાહક છે યજ્ઞમા આપણે આહુતિ આપીએ છીએ, તો તે અગ્નિ આપણી ભક્તિ ઉપર ભગવાનને પહોચાડે છે તો, 'અગ્નિમિળે પુરોહિતમ્'ને બદલે 'વિહ્નિમિળે પુરોહિતમ્' નહીં ચાલે બિલકુલ જ બીજા અર્થ થશે

આ રીતે એક એક શબ્દનુ ખાસ મહત્ત્વ છે સસ્કૃતમા એક એક શબ્દનુ પોતાનુ વ્યક્તિત્વ છે 'પીયૂષ', 'અમૃત', 'સુધા' - આ ત્રણ શબ્દ અમૃતને માટે છે પરતુ તે દરેક દ્વારા વિશેષ અર્થનો બોધ થાય છે

''અમરા નિર્જરા દેવા'' - 'અમરકોશ'નો આરભ જ આ વાકયથી થાય છે 'અમરા' અલગ છે અને 'નિર્જરા' પણ અલગ છે અમર તો તે છે, જે મરતો નથી પરતુ ધારો કે જે બુઢ્ઢા છે, રોગોથી પીડિત છે, તો તેઓ પણ શુ અમર થવાનુ પસદ કરશે? તેઓ તો ભગવાનને પ્રાર્થના કરશે કે, ''હે ભગવાન, મને જલદી લઈ જા!'' એટલે 'નિર્જરા' કહ્યુ છે નિર્જરા એટલે જરા રહિત, જરા રહિત થશે ત્યારે તો તેઓ અમર થઈ શકશે

સસ્કૃતના શબ્દકોશમાયે કાવ્ય રહેલુ છે એક શબ્દની કેટલી બધી રીત વ્યુત્પત્તિ થાય છે! એક જ શબ્દના અનેક અર્થ અને એક જ અર્થના અનેક શબ્દ. આને લીધે સસ્કૃતમા નિર્મળતાથી વાક્ પ્રકાશન જેટલુ થઈ શકે છે, તેટલુ ભાગ્યે જ કોઈ બીજી ભાષામા થતુ હશે

'ઘટ' શબ્દ છે ઘટ એટલે ઘડો પરતુ ઘટ એટલે શરીર, એવોયે અર્થ થાય છે પાણીથી ભરાયેલા ઘડાથી, પૂર્ણ કુભથી આપણે સ્વાગત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે શુ બતાવવા માગીએ છીએ? એ જ કે અમારુ આખુ હૃદય ભક્તિભાવથી ભર્યું છે આ અર્થમાયે તે 'ઘટ' શબ્દ કામ આપશે નાનકે કહ્યુ છે, ''પ્રભુ ઘટ-ઘટમા ભર્યો છે'' કહેવાનો મતલબ એ કે 'ઘટ' શબ્દમા આ જે ખૂબી છે, તે ખૂબી 'પૉટ' (pot) શબ્દમા નથી અગ્રેજી, ફ્રેન્ચ વગેરે શબ્દો આપણને એમની અદર પ્રવેશવા નથી દેતા

'ચક્ષુ' શબ્દ છે 'ચક્ષ્' ધાતુ નિર્મલતા ને

સ્વચ્છતાની દ્યોતક છે. આંખથી આપણે જેટલું બોલીએ છીએ, તેટલું મોંથી નથી બોલતા. આપણને ગુસ્સો આવે છે, તો આંખ બોલે છે. અંદર કરુણા હોય છે, તો આંખ બોલે છે. શબ્દ કરતાંયે વધારે પ્રકાશ આંખ પાડે છે. એવી રીતે 'વાચક્ષતે' એટલે વ્યાખ્યાન આપવું. ચક્ષુ પરથી જ વ્યાખ્યાન શબ્દ નીકળ્યો છે. હિંદુસ્તાનના લોકોને વ્યાખ્યાન કરતાં મહાપુરુષોનાં દર્શન પર શ્રદ્ધા છે. એમની આંખ દ્વારા જે દેખાય છે, તે બીજા કશાથી પ્રગટ નથી થતું. મહાપુરુષોની આંખોમાં કારુણ્ય ભર્યું હોય છે.

'કારુણ્ય' એટલે શું? 'મર્સી', 'કાઈન્ડનેસ' ગમે તે કહો, પણ અર્થ પ્રગટ નથી થતો. પરંતુ 'કરુણા' શું કહે છે? તે કાંઈ ને કાંઈ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. હૃદયમાં પ્રેમ છે, પણ કરવાની પ્રેરણા નથી, તો તે કરુણા નથી. કરુણા ચૂપ નથી બેસતી, તે કાંઈ ને કાંઈ કરવા પ્રેરે છે. તે બેસવા નથી દેતી. હવે, આપણી 'બુદ્ધિ' છે, તે બોધ આપે છે. તે તેનું વિશેષ લક્ષણ છે. 'કરુણા'નું વિશેષ લક્ષણ છે, કાંઈ ને કાંઈ કરી છૂટવાની પ્રેરણા આપવી.

શુભ્ર વસ્ત્ર છે. 'શુભ્ર' એટલે શું? શુભ્ર એટલે પવિત્ર, માત્ર 'વ્હાઈટ' નહીં. 'શુભ' શબ્દ સાથે તેને સંબંધ છે. શોભા સાથેય તેને સંબંધ છે. તો, 'શુભ્ર'માં સૌંદર્ય તેમ જ પાવિત્ર્યને એક કરી દીધાં છે. આકાશમાં શુક્ર તારાનો ઉદય થાય છે. શુક્ર પવિત્ર છે. 'શુચિ' શબ્દથી 'શુક્ર' થયો છે. તેને જોઈએ છીએ, તો પવિત્રતાની ભાવના પ્રગટ થાય છે.

સૂર્ય છે તે પ્રેરણા આપે છે. 'સૂ' ધાતુ પરથી 'સૂર્ય' શબ્દ બન્યો છે. 'સૂ' એટલે પ્રેરણા આપવી. 'મિત્ર' શબ્દ છે. મિત્ર શું કરે છે? પ્રેમ કરે છે. સૂર્યને આપણે 'મિત્ર' સંજ્ઞા આપીએ છીએ. સૂર્ય પ્રખર હોવા છતાં આપણે તેનાં કિરણોથી ગભરાતા નથી. મિત્ર તો તે છે, જે આપણી પાસે કામ કરાવે છે. આપણે સૂતા રહેતા હોઈએ, તો તે જગાડે છે; બેઠા હોઈએ, તો ચલાવે છે, ક્રિયાશીલ બનાવે છે. સૂર્ય આવું બધું કરનારો આપણો મિત્ર છે. 'પ્રેમથી સહુની સેવા કરનારો' એવોયે અર્થ તેમાં આવે છે. તાત્પર્ય કે, આવી સાહિત્યશક્તિ, શબ્દ-શક્તિ ભારતમાં છે. તેના તરફ હજી સુધી ધ્યાન નથી ગયું, પણ જવું જોઈએ. શબ્દની શક્તિ આપણે ઓળખવી જોઈએ. આપણે સમ્યક્ શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ. શબ્દ-શુચિત્વનુંયે ધ્યાન રાખીએ. શુદ્ધ શબ્દથી આચાર-વિચાર પણ શુદ્ધ થશે અને ચિંતન પણ શુદ્ધ થશે.

('ભૂમિપુત્ર') - વિનોબા ભાવે

ભૂલસુધારણા

. ફેબ્રુઆરી '૯૯ના 'અખંડ આનંદ'ના સંકલન વિભાગના લેખ 'વેલેન્ટાઇન ડેને બદલે ચાલો, વાસંતીદિન મનાવીએ'ના પૃષ્ઠ ૯૬ પર લેખકનું નામ રમણ પાઠક 'વાચસ્પતિ'ને બદલે ભૂલથી 'ઉમર ખૈયામ' છપાયું છે. આ લેખના લેખક રમણ પાઠક 'વાચસ્પતિ' છે. આ ક્ષતિ બદલ દિલગીર છીએ.

- તંત્રીમંડળ

તંત્રીની વાત

શરૂઆતમાં જ બે સરસ સમાચાર આપવાના છે ગુજરાતના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ અને અગ્ર હરોળના લેખક અને ચિંતક ડૉ ગુણવંત શાહે 'અખંડ આનંદ'ના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર પ્રગટ થતા લઘુચિંતનાત્મક નિબંધનું લેખન કરવાનું આપણું આમંત્રણ સપ્રેમ સ્વીકાર્યું છે આવતા એપ્રિલ ૧૯૯૯ના અંકથી 'પતંગિયાની અમૃતયાત્રા' એવા નામકરણ હેઠળ શ્રી ગુણવંત શાહ ઉપનિષદોમાંથી કોઈ મંત્રાર્થ કે અર્થપૂર્ણ વિધાન લઈ, એ પરત્વે પોતાના ચિંતન-મનનથી 'અખંડ આનંદ'ના પ્રત્યેક અંકનો મંગલ પ્રારંભ કરી આપશે. આ ઉપનિષદ-નિબંધોમા પૂર્વ-પશ્ચિમ, પ્રાચીન-અર્વાચીન અને વિજ્ઞાન-અધ્યાત્મ જેવો ત્રિવિધ સમન્વય થાય એવો લેખકનો સ્થાયી મનોભાવ હશે. 'પતંગિયાની અવકાશયાત્રા' આ અંકથી પૂર્ણ થાય છે. 'પતંગિયાની અમૃતયાત્રા' આવતા અંકથી આરંભાય છે ગુણવંતભાઈ, 'અખંડ આનંદ'ના સુજ્ઞ વાચકો તમારી ચિંતનરસિત, વિચારપ્રેરક અને પ્રાસાદિક તેમ જ વિશિષ્ટ એવી વાણીની ઉત્સુકતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે

માર્ચ, ૧૯૯૯ના અંકથી શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે 'અખંડ આનંદ'ના તંત્રીમંડળમાં સહાયક તંત્રી તરીકે જોડાવાનું સ્વીકાર્યુ, તે બીજા સારા સમાચાર છે. ડૉ રતિલાલ બોરીસાગર લેખન, સંપાદન અને પ્રકાશનના બહુવિધ એવો કીમતી અનુભવ ધરાવે છે ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નાયબ નિયામક તરીકે એમની યશસ્વી કારકિર્દી બાદ આ સંનિષ્ઠ અધિકારી અને સજ્જન થોડા સમય પહેલાં નિવૃત્ત થયા. મહત્ત્વની મૂળ વાત તો આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રહરોળના તેઓ હાસ્યલેખક તે ગણાય. ગુજરાતી સાહિત્યના હાસ્યભવનમાં જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભટ્ટ બેઠા હોય અને બોરીસાગર એમની લાક્ષણિક નમ્રતાથી પૂછે' 'મે આઈ કમ ઇન સર?' તો આ ત્રિપુટી એમને સપ્રેમ આવકારે. 'અખંડ આનંદ'ની પરંપરાને અનુસરીને હવે પછીના અંકોમાં ચિંતન-મનનના નિબંધોની બાજુએ શિષ્ટ હાસ્યના, નર્મ-મર્મના ચમકારા જોવા મળે તો વાચકમિત્રો આશ્ચર્ય નહી અનુભવે

ગુજરાતના હૈયે વસેલા કવિ કલાપીના અવસાનને એકસો વર્ષ પૂરાં થવામાં છે એકસો વર્ષ બાદ પણ ગુજરાતી વાચકોના ચિત્તમાં કવિ કલાપીનુ પ્રેમભર્યું સ્થાન અક્ષત જળવાઈ રહ્યું છે. કવિ કલાપીની સવાસોમી જન્મજયંતીના વર્ષમા એમના નિત્યનૂતન જણાતા કાવ્ય 'આપની યાદી'નો રસાસ્વાદ શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠે કરાવ્યો છે તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરાશે જ. શ્રી લલિતચદ્ર દલાલ તથા જ્યોતિબહેન થાનકીની આ અકથી શરૂ થતી રમ્પ્રદ અને સત્ત્વશીલ લેખસામગ્રી વિશે વાચકોનું ધ્યાન દોરું છું. દરમિયાન, 'અખંડ આનંદ'ના સુવિશાળ વાચક પરિવારના ઉપર્યુક્ત લખો પરત્વે પ્રતિભાવ પ્રાપ્ત થાય તો આનંદ થશે.

દરમિયાનમાં, પ્રકાશનવિલંબને વચગાળામાં દરગુજર કરવાની અને ગ્રાહકોને અંકના આરંભભાગમાં અપાયેલી સૂચના જ – અંક તા. ૧૦મી સુધીમાં ન મળે તો પોસ્ટઑફિસે ફરિયાદ

કરવાની - હાલ અમલ ન કરવા વિનંતી છે. અમને મળતા પત્રોમાં પ્રકાશનવિલંબ અંગે વાચકોની નારાજગી જોવા મળે છે, તો સાથે એ જ પત્રોમાં 'અખંડ આનંદ' પ્રત્યે વાચકોની ચાહનાનો અનુભવ થાય છે. વાચકમિત્રો, આવો જ હેતભાવ રાખશો.

•

નૂતન ભવિષ્યના નિર્માણ માટે માનવચેતના (હ્યુમન કોન્સિયસનેસ)માં પાયાનું પરિવર્તન આવે, માનવચેતના વિશાળ, ઊંડી ને ઉન્નત બનતી રહે તે મૂળભૂત મહત્ત્વની બાબત ગણાય, કારણ માનવજાતિની સમસ્યાઓનાં મૂળ મનુષ્યની વ્યક્તિગત તેમ જ સામૂહિક ચેતનાની કક્ષામાં રોપાયેલાં છે. આ વાતને ઓસ્કર વાઈલ્ડે લખેલી એક લઘુકથા દ્વારા સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. જિસસ ક્રાઈસ્ટે કેટલાક ચમત્કારો સર્જેલા. એમાંનો પ્રથમ ચમત્કાર એક અંધ મનુષ્યને દૃષ્ટિદાન આપવાનો, બીજો ચમત્કાર એક રક્તપીત્તિયાને સાજો સારો કરવાનો તથા ત્રીજો ચમત્કાર મૃત્યુ પામેલા માણસને સજીવન કરવાનો.

એક સમયે ઈશુ ખ્રિસ્તે સ્વર્ગમાંથી નગરના કોઈ વિસ્તારમાં અવતરણ કર્યું. રાતનો સમય હતો. ઘરની અંદરથી સંગીતના સ્વર સંભળાતા હતા. ઘરમાં ઈશુ પ્રવેશે છે. ત્યાં જોયું કે એક માણસના હાથમાં દારૂની પ્યાલી હતી. કામોત્તેજક નૃત્યના જલસાને તે નિહાળી રહ્યો હતો. એના ખભા ઉપર જિસસે હાથ મૂક્યો. એ માણસ ચમક્યો. એ માણસે જિસસ સામે જોઈને કહ્યું: ''હું તમને ઓળખું છું. હું ભૂતકાળમાં અંધ હતો. તમે મને દૃષ્ટિદાન દીધું. મારી આંખોથી આ જલસાની હવે મજા ન માણું તો પછી એ આંખો શું કામની?'' જિસસે નિશ્વાસ મૂક્યો અને નગરના બીજા વિસ્તારમાં ગયા. એમણે બીજા માણસને શરમાળ હોવાનો ઢોંગ કરતી એક નારીની પાછળ દોડતો જોયો. એ બેની વચ્ચે ઈશુ ઊભા રહ્યા. દોટ મૂકી રહેલો પેલો માણસ અટક્યો. ઈશુની સામે એણે તાકીને જોયું અને કહ્યું: ''તમે કોણ છો તે હું જાણું છું. રક્તપિત્તથી મારું શરીર ગંધાઈ ગયું હતું. તમે એને આરોગ્ય બક્ષ્યું. એ આરોગ્યને હું આ રીતે ભોગવું નહીં તો બીજું શું કરું?'' ઈશુએ વળી નિશ્વાસ નાખ્યો અને ત્યાંથી ખસી ગયા. નગર બહારના વિસ્તારમાં તેઓ ગયા. ત્યાં જોયું કે તળાવની પાળે બેસી ત્રીજો માણસ આંસુ સારી રહ્યો હતો. જિસસે એના વાંસા ઉપર હાથ મૂક્યો. એ માણસે જિસસની સામે જોઈઅને કહ્યું: ''હું મૃત્યુ પામેલો અને તમે મને જીવતદાન આપ્યું હતું તે હું જાણું છું. એ જીવનને રડી રડીને ગુજારવા સિવાય એનો બીજો શો ઉપયોગ થઈ શકે?''

ઓસ્કર વાઈલ્ડની આ વાર્તા આપણી સમક્ષ એક મોટો પ્રશ્ન મૂકી જાય છે. ધારો કે આપણી બધી ઈચ્છાઓની પરિતૃપ્તિ થઈ જાય, બધો વૈભવ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ આપણી આંતરચેતના યથાવત્ (જૈસે થે) રહી હોય, અસંસ્કૃત રહી ગઈ હોય તો મનુષ્યની ઈચ્છાઓની પરિતૃપ્તિ અને સકળ સુખવૈભવ મનુષ્યને જીવનની સાર્થકતાનો અનુભવ કરાવવાને બદલે નિરર્થકતાનો અને નિષ્ફળતાનો અનુભવ નહીં કરાવે? પ્રવર્તમાન તેમ જ આવી રહેલા યુગની પાયાની જરૂરિયાત આત્મતત્ત્વના પ્રકાશમાં માનવચૈતન્યના પાયાના રૂપાંતરની, આપણી અંદર રહેલા ચૈતન્યને સુસંસ્કૃત (કલ્ચર્ડ) કરવાની, એટલે કે નવ્ય ચેતનાને ઘાટ આપવાની છે, કારણ અંતચૈતન્યમાંથી આપણા વ્યવહારજગતની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય છે.

સાધારણ રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે મનુષ્યજાતિનો ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળ એના ભવિષ્યને ઘાટ આપે છે. આ દૃષ્ટિબિંદુમાં

તથ્ય છે. પરંતુ સાથે જ મનુષ્યજાતિનું ભવિષ્ય (ડેસ્ટિની, ભવિતવ્ય) માનવના વર્તમાનને તથા ભૂતકાળને નવો ઘાટ આપી રહ્યું હોય એવું આપને જણાય છે? ઉદાહરણ તરીકે, માનવજાતિનું ભવિષ્યનું લક્ષ્ય નવ્ય ચેતનાને ઘાટ આપવાનું, માનવચૈતન્યનું રૂપાંતર કરવાનું હોય તો માનવના વર્તમાનને તથા વર્તમાન દ્વારા માનવના ભૂતકાળને નવો ઘાટ આપી શકવાને આવું ભવિતવ્ય કે સાધ્ય સક્ષમ છે એવું આપને જણાય છે? ભાવિ જગત આવી રહેલા નૂતન યુગમાં એ દિશામાં પ્રગતિ કરવાની, ઉત્ક્રાન્ત થવાની મથામણ કરતું હોય એવું તમને લાગે છે? – વિચારશો.*

– દિલાવરસિંહ જાડેજા

*તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું.
આશાપુરા, શ્રી અરવિન્દ માર્ગ, વલ્લભ વિદ્યાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) 'અખંડ આનંદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોંધવામાં આવે છે અને એ માટેનું લવાજમ પંદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યું છે.

(ખ) જૂનું માસિક મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક ત… જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ ર… તેમને નવા લવાજમમાં મજરે આ… આવશે

(ગ) 'અખંડ આનંદ' માસિક… કિંમત રૂ ૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિ… રૂ ૧૦૦ છે

(ઘ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ … આનંદ' પરિવાર યોજના … પરિવારની સભ્ય ફી રૂ …

With Best Compliments from

NISSAN

ELECTRONIC LIMITED

B-40, B-41, GIRIRAJ INDUSTRIAL ESTATE
MAHAKALI ROAD, ANDHERI (E)
Fax No. 8216115, Mumbai-400 093
Phones : 8207690, 8207691

Tel. : 91-22-8346681, 8346303
Fax : 91-22-8216115
E-Mail : nissan@giasbm 01.vsnl.net.in

Work : Behind Beekey Textile Mills
Survey # 82/1/4
Danudyog Industrial Estate, Piparia,
Silvassa, 396230, (D.N. & H.U.T.)
Phone : 02638-40473, 40474, **Fax :** 02638-404217

અમારી સેલવાસની ફેક્ટરી ખાતે આસી. મેનેજર તથા સ્ટોર્સ મેનેજરની તાત્કાલિક જરૂર છે.
ઉત્સાહી, યુવાન કૉમ્પ્યુટર જ્ઞાની, કૉમર્સ ગ્રેજ્યુએટ ઇચ્છુક વ્યક્તિઓએ
તાત્કાલિક પત્રવ્યવહાર કરવો.

અખંડ આનંદની માલિકી તથા માહિતી અંગેનું નિવેદન

ફોર્મ ૪

(જુઓ નિયમ ૮)

અખંડ આનંદ

૧	પ્રસિદ્ધિસ્થાન	ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ, આનંદ ભવન, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
૨	પ્રસિદ્ધિનો ગાળો	માસિક
૩	મુદ્રકનું નામ	આનંદભાઈ ન. અમીન
	રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
	સરનામું	'પામીન', ૧૧, ફ્રેન્ડ્ઝ કૉલોની, નારણપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩
૪	મુદ્રણસ્થાન	નવજીવન મુદ્રણાલય, પો. નવજીવન, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪
૫	તંત્રીનું નામ	દિલાવરસિંહ જાડેજા
	રાષ્ટ્રીયતા	ભારતીય
	સરનામું	આશાપુરા શ્રી અરવિન્દ માર્ગ, વલ્લભ વિદ્યાનગર ૩૮૮ ૧૨૦
૬	માસિકની માલિકી ધરાવનાર વ્યક્તિઓના તથા કુલ મૂડીના એક ટકાથી વધુ શેર ધરાવનાર ભાગીદારો અથવા શેર ધરાવનારોના નામ તથા સરનામા	ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓનું બોર્ડ ૧ શ્રી આનંદ ન. અમીન 'પામીન' ૧૧, ફ્રેન્ડ્ઝ કૉલોની, નારણપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩ ૨ શ્રી હર્ષદ જે. શાહ જિતેન્દ્ર ચેમ્બર્સ, રિઝર્વ બૅંકની બાજુમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪ ૩ શ્રી જિતેન્દ્ર દેસાઈ નવજીવન બ્લૉક્સ, સ્પોર્ટ્સ ક્લબની સામે, પો. નવજીવન, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪ ૪ શ્રી સેવંતીલાલ શાહ ૭/૩ ૭૯ એ ૧, વિનસ ઍપાર્ટમેન્ટ, ચેમ્બર્સ, ગોપીપુરા, સુરત ૫ પ્રકાશ ન. શાહ 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, પો. ઑફિસ પાછળ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯

હું આનંદ અમીન, આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર જણાવવામાં આવેલી હકીકતો મારી સમજ અને માન્યતા મુજબ સાચી છે

આનંદ ન. અમીન

(પ્રકાશકની સહી)

સસ્તું સાહિત્ય

ગુજરાતનાં લાખો કુટુંબોમાં જેની નકલ પહોંચી ગઈ છે તે
ગીતા (ગુટકો) હવે એકવીસમી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે....

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

સંસ્કૃત શ્લોકો
અને
ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

કિં. રૂ.૧૦ (કાચું પૂઠું)
કિ. રૂ.૧૨ (પાકું પૂઠું)

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

"ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે અગણિત વર્ષો થઈ જવા છતાં એવો બીજો એકે ગ્રંથ હજુ સુધી લખાયો નથી. +++ ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. +++ હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારાં હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્રજળમાં સ્નાન કરાવું છું."

મહાત્મા થોરો

AKHANDANAND

Registered No. GAMC 93

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

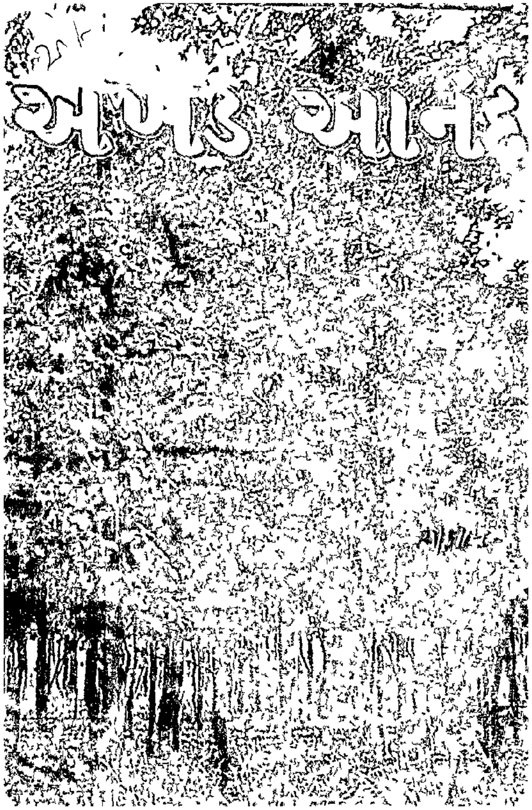

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૨ સે.મી. X ૧૯ ૧/૨ સે.મી.નો હોય છે.

૧૭. તંત્રીની વાત 'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે	ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા	૧૦૫

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : સનત શોધન

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૫૦૦

છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૦૦] ચૈત્ર ૨૦૫૫ [એપ્રિલ ૧૯૯૯

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

तद् ब्रह्म उपनिषत् परम् ।

પરમ બ્રહ્મ તેને કહ્યું,
ઉપનિષદમાં જેને લહ્યું ।

પાણીની શોધ કોણે કરેલી? આજ સુધી આપણા કોઈના મનમા આ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ્યો નથી. ઇલેક્ટ્રૉનિક્સ યુગના સ્વપ્નદ્રષ્ટા માર્શલ મેકલુહાને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને જવાબમાં કહ્યું કે પાણીની શોધ ગમે તેણે કરી હશે, પરંતુ માછલીએ તો નથી જ કરી. માછલી બીજું કશુંય કરી શકે, પણ પાણીની શોધ ન કરી શકે.

માર્શલ મેકલુહાનના મિજાજથી એક પ્રશ્ન પૂછવા જેવો છે: ધર્મની શોધ કોણે કરી? જવાબમાં કહી શકાય કે ધર્મની શોધ ધર્મગુરુએ તો નથી જ કરી. ધર્મની શોધ થઈ પછી ધર્મગુરુ પેદા થયા હોય એમ બની શકે. ધર્મની શોધ કરવાનું એમનું ગજું ક્યાંથી? માછલી પાણી અંગે તટસ્થ ન બની શકે. શોધ માટે તાટસ્થ્ય જરૂરી છે. સાચા ધર્મની શોધ પણ તાટસ્થ્ય વગર ન થઈ શકે. ધર્મગુરુ ધર્મપ્રેમી કે ધર્મધુરંધર હોઈ શકે, પણ તટસ્થ ન હોઈ શકે.

ધર્મની શોધ એવા માણસે કરી હોવી જોઈએ, જેના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો: આ જીવન આખરે શું છે? આ પ્રશ્ને માણસના મનમાં જે ઊર્ધ્વમૂલ ખલેલ પહોંચાડી તે ધર્મના શોધનું આરંભબિંદુ બની રહી. આવી ખલેલ જો એકાદ-બે માણસોને જ પહોંચી હોત તોય ધર્મનો જન્મ

બહુ આગળ ન વધ્યો હોત. જીવનના પરમ રહસ્ય સાથે જોડાયેલી ખલેલ ઘણા વિચારવંત માણસોને પજવતી રહી છે. જીવનના રહસ્યની શોધ શરૂ થઈ તે માટે મૃત્યુનું રહસ્ય પણ જવાબદાર છે. જીવન અને મૃત્યુ સાથે જોડાયેલા પરમ રહસ્યની શોધમાં આયખું પૂરું કરે તે માણસને લોકો ઋષિ ગણે છે. શોધ આગળ વધે ત્યારે જે આર્ષદર્શન પામે તેને ઋષિ કહેવાય. ઉપનિષદોમાં ઋષિઓનું દર્શન પ્રગટ થયું.

ઉપનિષદના ઋષિ શોધક હતા અને શોધક હતા તેથી સાધક હતા. સદીઓથી શોધ ચાલતી રહી છે અને શોધનો અંત તો ત્યારે જ આવે, જ્યારે માનવીય ચેતનાનો અંત આવે. જીવનનું સત્ય ગહન રહસ્યથી ઢંકાયેલું જણાય છે. ઉપનિષદમાં પરમ સત્યને 'सत्यस्य सत्यम्' કહ્યું. ઉપનિષદોમાં સત્યનું સત્ય, એટલે કે જીવનનું અંતિમ સત્ય પ્રગટ થયું. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો મંત્ર જીવનના રહસ્યને આ પ્રમાણે પ્રગટ કરે છે :

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ।
आत्मविद्या तपोमूलं तद् ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥

(શ્વેતાશ્વતર, અધ્યાય ૧, મંત્ર ૧૬)

ઋષિ કહે છે : 'દૂધમાં રહેલા ઘીની માફક આત્મા સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. આત્મવિદ્યા અને તપ દ્વારા પામી શકાય તેવા પરમ બ્રહ્મનું રહસ્ય ઉપનિષદમાં પ્રગટ થયું છે.'

ઉપનિષદનો મહિમા કરતી વખતે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના ઋષિએ પણ આવી જ વાત કરી છે : 'तस्य उपनिषत् सत्यस्य सत्यम् इति।' સાઈબર સ્પેસના આ યુગમાં ઉપનિષદોની વાતો કરવાનો શો અર્થ? કોઈના મનમાં આવો પ્રામાણિક પ્રશ્ન ઊઠે તો તેનું અભિવાદન થવું જોઈએ. પૅરિસના કોઈ કૉફીહાઉસમાં બેઠેલાં ફ્રેન્ચ યુવક-યુવતીઓ સાર્ત્રના અસ્તિત્વવાદની ચર્ચા કલાકો સુધી કરી શકે તો ભારતના કૉલેજિયનો સાંખ્યની ચર્ચા કેમ ન કરી શકે? આવી ચર્ચા કરવા માટેનું વાતાવરણ સર્જે એવા કૉફીહાઉસ માટે હવે 'સાઈબર કાફે' શબ્દો પ્રચલિત થયા છે. પૅરિસમાં આવાં તો અનેક 'ફિલોસૉફિકલ કાફે' ઊંચી કક્ષાની ચર્ચા માટેની મોકળાશ કરી આપે છે. થોડા સમય પર બ્રિટનમાં પણ સાઈબર કાફે શરૂ થયાના સમાચાર હતા. યાદ રહે કે ફ્રાન્સ દુનિયાનો એક એવો દેશ છે,. જ્યાં ફિલસૂફી જેવા ગહન વિષયને માધ્યમિક શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં ગૌરવવંતું સ્થાન મળ્યું હોય. આવું ભારતમાં કેમ ન બને?

સાઈબર સ્પેસના યુગમાં તો ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન વધારે પ્રસ્તુત બની રહેવાનું છે. ઈન્ફોર્મેશન હાઈવે અને ટેલિકૉમ્યુનિકેશનને કારણે પૃથ્વી નાની ને નાની બનતી જાય છે. પૃથ્વી નાની બનતી જાય તેમ તેમ આપણાં હૃદય આકાશ જેવાં વિશાળ બનતાં જાય તો જ વિજ્ઞાનના નૂતન આવિષ્કારો સાર્થક બને. ઉપનિષદના ઋષિ આનંદની આરાધના કરનારા છે. આનંદ અને આકાશ વચ્ચેનો અનુબંધ ઉપનિષદમાં સિદ્ધ થતો જણાય છે. જો ઉપનિષદના ઋષિ આનંદના આરાધક હોય તો શું સામાન્ય માણસ આનંદવિરોધી છે? આનંદ પામવાની ઝંખના વગરનો કોઈ માણસ હજુ પૃથ્વી પર જન્મ્યો નથી. આ બાબતે ઋષિ અને અઋષિ વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી. જેવો માણસ તેવો તેનો આનંદ. પર્વતની ટોચ પર બ્રહ્માનંદ વિરાજે છે અને તળેટીમાં નશાનંદની બોલબાલા!

સંગીત દ્વારા સ્વરનું શિલ્પ પ્રગટ થાય છે. સૌંદર્યનો નાળસંબંધ સંવાદિતા સાથે રહેલો છે.

હાર્મની વગર હાર્મોનિયમ જેવું સાધન સંગીત ન પ્રગટાવી શકે આપણે ત્યા રાગ અને ઋતુને જોડનારા કેટલાક ખાસ રાગો પ્રચલિત છે સંગીતની કક્ષા ત્રણ પ્રકારે પ્રગટ થાય છે પ્રથમ કક્ષાએ શાસ્ત્રીય સંગીત, બીજી કક્ષાએ સુગમ સંગીત અને ત્રીજી કક્ષાએ સસ્તુ (ચીપ) સંગીત વહેતુ રહે છે જે માનવ શાસ્ત્રીય સંગીતનુ એકચિત્તે શ્રવણ કરે તેને સુગમ સંગીતનુ ઝાઝુ આકર્ષણ રહેતુ નથી વળી જે કાન સુગમ સંગીત માણવા માટે ટેવાયા છે, તેમને માટે સસ્તુ સંગીત લગભગ અસહ્ય બની રહે છે સંગીતનો આનદ પણ માણસો પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે માણે છે આપણી ભારતીય પરંપરામા સંગીત સાથે પ્રાર્થનાભાવ અને નૃત્ય સાથે કીર્તનભાવ જોડાઈ જાય છે સંગીત કેવળ કાનરંજન માટે ન હતુ સંગીત દ્વારા બ્રહ્મમા વ્યાપેલા લયની સાધના કરવાનો ઉપક્રમ શાસ્ત્રીય સંગીત સાથે જોડાયેલો હતો ભારતરત્ન પંડિત રવિશંકરના શબ્દો આ વાતની પુષ્ટિ કરનારા છે

'સંગીત સાંભળતી વખતે
આપણે આખો બધ રાખવી જાઈએ
અને હૃદયમા દર્દનો અનુભવ કરવો જાઈએ
તથા
પ્રાર્થના કે ધ્યાન કરતા હોઈએ
એવો ભાવ રાખવો જાઈએ
આપણા સંગીતનુ ખરુ હાર્દ
આધ્યાત્મિક ગુણભાવ સાથે રહેલુ છે '

આનદના ક્ષેત્રમા પણ કઈક આવુ જ બને છે જેને ઊંચી કક્ષાના આનદની ભાળ મળે છે, તે માણસ ઊતરતી કક્ષાનો આનદ સ્વીકારી શકતો નથી એ ઊતરતી કક્ષાના આનદ પ્રત્યે ઉદાસીનતા કેળવે ત્યારે કોઈ મહાન ત્યાગ નથી કરતો શાસ્ત્રીય સંગીતનો સ્વાદ માણનારો સંગીતપ્રેમી સુગમ સંગીતનો ત્યાગ નથી કરતો સુગમ સંગીતનો રસિયો સસ્તા સંગીતનો ત્યાગ નથી કરતો વાત એમ છે કે એને કશાક ચડિયાતા આનદની ભાળ મળી છે, તેથી એને સામાન્ય કક્ષાનો આનદ ખપતો નથી આવુ બને તેમા ત્યાગ નથી, પરતુ ઊંચી કક્ષાના આનદની સંપ્રાપ્તિ છે

આપણે ત્યા સાધુતા સાથે ઘરબારનો ત્યાગ અમથો જોડાઈ ગયો છે સાધુ કોને કહેવો? સાધુ એટલે એવી વ્યક્તિ, જેને કોઈ ઊંચેરા આનદની આછીપાતળી ઝલક પ્રાપ્ત થઈ તેથી સામાન્ય કક્ષાનો આનદ આપનારી ઘણી બાબતો આપોઆપ ખરી પડી છે કોઈ બાબત આયાસપૂર્વક છોડવી એ એક વાત છે અને એ બાબત અનાયાસ ખરી પડે એ બીજી વાત છે કશુક છોડવામા આયાસ છે, સભાનતા છે, ખટકો છે અને [illegible] હળવી પીડા પણ હોઈ શકે છે કશુક છૂટી જાય તેમા હળવાશ છે, ઉપેક્ષાભાવ [illegible] ની સુગંધ છે કશુક ક્ષુલ્લક ખરી પડે છે અને કશુક મૂલ્યવાન આવી મળે છે [illegible] સાધુ કશુય છોડતો નથી બધા વળગણ આપોઆપ છૂટી જાય છે હઠપૂર્વકના [illegible] નો પ્રતિક્રિયાનુ નિમિત્ત બની જાય છે જે કશુક છોડે તે બાવો અને જેનુ ઘણુબધુ [illegible] આપોઆપ છૂટી જાય તે સાધુ

[illegible] બાબતના ત્યાગ એટલે [illegible] આનદની સંપ્રાપ્તિ આવી અલૌકિક બાબત માટે

ખાલસે શબ્દ પ્રયોજ્યો : 'લાલ-રતન' અને મીરાંએ શબ્દ પ્રયોજ્યો : 'રામ-રતન'. વિદગ્ધ માણસોએ એ અલૌકિક બાબતને રત્નચિંતામણિ તરીકે ઓળખાવી. જે ચિંતવ્યું હોય તે આપે, તેને ચિંતામણિ કહે છે. જેવું આપણું ચિંતન, તેવા આપણે અને જેવા આપણે તેવી આપણી સંપ્રાપ્તિ.

ઉપનિષદના ઋષિને બ્રહ્માનંદથી ઊતરતો આનંદ ન ખપે. ઉપનિષદના મંત્રોમાં આવો આનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી રહેલી છે. ઉપનિષદનાં વાચન-મનન માટે વૃદ્ધાવસ્થાની રાહ જોવાની જરૂર નથી. રાહ ન જોવામાં કશુંય ગુમાવવાનું નથી, પરંતુ કશુંક એવું મેળવવાનું છે, જે અત્યંત મૂલ્યવાન છે. મીરાંની વાત સાચી છે :

ખરચૈ ન ખૂટૈ વાકો, ચોર ન લૂટૈ,
દિન દિન બઢત સવાયો,
પાયો જી મૈંને રામ-રતન ધન પાયો.

❑

આપણો કવિતાવારસો

ભક્તિ પદારથ

દુષ્યંત પંડ્યા

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટુ, બ્રહ્મલોકમા નાહીં રે,
પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા, અંતે ચોરાસી માંહીં રે ભૂતળ૦

હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતાર રે,
નિત સેવા, નિત કીર્તનઓચ્છવ, નીરખવા નદકુમાર રે ભૂતળ૦

ભરતખંડ ભૂતળમા જનમી જેણે ગોવિદના ગુણ ગાયા રે,
ધન ધન રે એના માતાપિતાને, સફળ કરી એણે કાયા રે ભૂતળ૦

ધન વૃદાવન, ધન એ લીલા, ધન એ વ્રજના વાસી રે,
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આંગણિયે રે ઊભી, મુક્તિ છે એમની દાસી રે ભૂતળ૦

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, કે જાણે શુક જોગી રે,
કાંઈ એક જાણે વ્રજની રે ગોપી, ભાણે નરસૈયો ભોગી રે ભૂતળ૦

- નરસિંહ મહેતા

નરસિંહ મહેતા એટલે ભક્તિના મહાન જ્યોતિર્ધર નરસિંહ મહેતા વિશેના પોતાના પુસ્તકનુ શીર્ષક કનૈયાલાલ મુનશીએ 'ભક્ત નરસૈયો' રાખ્યુ હતુ અને એ રીતે, તેમણે મહેતાજીની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ચીંધી બતાવી હતી નરસિંહ મહેતાનુ આ પદ ભક્તિની મહત્તા વર્ણવે છે

પદના પહેલા ચરણના ઉપાડમા જ નરસિંહ પોતાના મનની વાત માંડીને કહે છે

ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટુ —

આ ભૂતળ પર, આ પૃથ્વી પર ભક્તિ કરતા કોઈ પદાર્થ મોટો નથી ભક્તિ પદારથ એ માટે શ્રેષ્ઠ છે કે, ઈશ્વરને પામવાનો બીજો કોઈ ઉપાય એના કરતા સરળ નથી ગીતામા ત્રણ અધ્યાય કર્મની મહત્તા ગાય છે અને કર્મચ્યુત થઈ ગયેલા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એના સ્વધર્માનુસારના કર્મમા પ્રેરે છે પરંતુ, મારા તારાની ભાવના છે ત્યા સુધી, 'ઈશાવાસ્ય ઈદમ્સર્વમ્' નથી થયુ ત્યા સુધી, કર્મ આપણને બાંધે છે ત્યારે ભક્તિ માનવીને સંસારના બંધનથી મુક્ત કરી ઈશ્વર સાથે યુક્ત કરે છે જ્ઞાનનો માર્ગ તો કર્મમાર્ગ કરતા પણ કઠિનતર છે બધી દૃષ્ટિએ ભક્તિનો પથ સૌમા સરલ છે

ભિન્નભિન્ન અને માર્ગોએ ઈશ્વરની આરાધના કરી તેને પામનાર શ્રી રામકૃષ્ણ

પરમહંસે ખૂબ ભારપૂર્વક, અનેકવાર, કહ્યું છે કે, ભક્તિનો માર્ગ જ શ્રેષ્ઠ છે. 'શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત'ને પાને પાને આ વાત કહેવાઈ છે.

આ ભૂલોકમાં ભક્તિ સૌથી મહાન છે એટલું કહીને મહેતાજી અટકી નથી જતા. એ કહે છે,

બ્રહ્મલોકમાં નાહીં રે –

બ્રહ્મલોક ઉત્તમોત્તમ લોક ગણાય છે તેમાં પણ નરસિંહ કહે છે કે, ભક્તિ સમાન કોઈ ચીજ નથી. પૃથ્વીલોકની આ તો મહત્તા છે. ભક્તિની તોલે આવે એવું કશું જ બીજે ક્યાંય નથી, બ્રહ્મલોકમાં પણ નથી.

આપણા લોકમાનસે પુણ્યનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. આ વ્રત કરો તો ગંગા નહાયાનું પુણ્ય ને, તે વ્રત કરો ગૌદાનનું પુણ્ય. આમ માણસ પુણ્ય એકઠું કર્યા કરતો ફરે અને મૃત્યુ પામે ત્યારે સ્વર્ગમાં – અમરાપુરીમાં – જાય. ત્યાં જુદી જાતનું તારીખિયું રાખવામાં આવ્યું છે. એની દરેક તારીખ કે તિથિ પર, વ્યક્તિનાં પુણ્યનો હિસાબ રાખવામાં આવ્યો છે. દરરોજ બાદબાકી થતી જાય છે. અને ગીતામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ –

પુણ્ય ખલાસ થતાં જીવને પાછું મર્ત્યલોકે આવવું પડે છે. અહીં નરસિંહ મહેતા પણ એ જ વાત કહે છે :

પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા, અંતે ચોરાસી માહીં રે –

પુણ્ય ક્ષીણ થયે ફરી પાછો જીવ ચોર્યાસી લાખ યોનિના ચક્કરમાં ફસાય છે. અર્થાત્, જીવની મુક્તિ નથી.

પણ મહેતાજીને મુક્તિની વાંછના પણ નથી. નરસૈંયો લલકારે છે :

હરિના જન તો મુક્તિ ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતાર રે –

'હરિના જન', અર્થાત્ હરિભક્તો મુક્તિ ઝંખતા નથી. એમના પુરુષાર્થમાં મોક્ષને સ્થાન જ નથી. 'પુનરપિ જન્મં, પુનરપિ મરણં'થી એ ગભરાતા નથી. ઊલટું, પ્રભુભક્તો સામે ચાલીને જન્મોજન્મ્ અવતાર વાંછે છે કારણ, તો જ

નિત સેવા, નિત કીર્તનઓચ્છવ –

રોજેરોજ પ્રભુની સેવા, રોજેરોજ પ્રભુનામ સંકીર્તન અને રોજેરોજ, એક કે બીજા પ્રકારનો, પ્રભુનામનો ઉત્સવ થઈ શકે અને એ રીતે, પ્રભુભક્તિમાં વ્યસ્ત અને પ્રભુભક્તિમાં મસ્ત રહી શકાય. મંગળા, શણગાર, ભોગ, હિંડોળો, ફૂલદોલ, શયન ઈત્યાદિ પ્રહર પ્રહરના દર્શનનો ઉદ્દેશ આ 'નિત સેવા, નિત કીર્તનઓચ્છવ' પાછળ છતો થાય છે. પ્રભુ અંગેની એક યા બીજી પ્રવૃત્તિમાં તનમનને રોકાયેલાં રાખવાં હોય તો, એકવિધતાનો કંટાળો નહીં પણ વિવિધતાનો આનંદ માણવો હોય તો અને, એ આનંદ પાછો પ્રભુકેંદ્રી રાખવો હોય તો, આ 'નિત સેવા, નિત કીર્તનઓચ્છવ'ની આવશ્યકતા સમજવી સરળ થઈ પડશે.

આ 'નિત સેવા, નિત કીર્તનઓચ્છવ'નો હેતુ એક જ છે:

નીરખવા નંદકુમાર રે –

સેવા એવી કરવી છે કે, પ્રભુ પ્રત્યક્ષ થાય. પુંડલિકની સેવા એટલી પ્રબળ હતી કે પ્રભુ દર્શન દેવાને આવ્યા ત્યારે એને વાટ જોવી પડી અને ઈંટ ઉપર ઊભા રહેવું પડ્યું! માને પ્રસન્ન કરતાં શ્રી રામકૃષ્ણને નવનેજાં થયાં હતાં પણ, મા પ્રસન્ન થયાં ત્યાર પછી, મા સતત હાજરાહજૂર હતાં. 'તને જોઉં છું એના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે ભગવાનને જોઉં છું,' એમ કેટલી ખાતરીપૂર્વક એમણે નરેંદ્રનાથને કહ્યું હશે કે, ખૂબ તેજસ્વી બુદ્ધિવાળો, પ્રબળ તર્કશક્તિ ધરાવતો, કશું જ ગૃહીત સ્વીકારવા તત્પર નહીં એવો, પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામેલો ને સ્પેન્સર જેવાના નાસ્તિકતાના રંગે રંગાયેલો એ જુવાન કૉલેજિયન આ લગભગ અભણ, ગામડિયા,

જૂનવાણી લાગતા પૂજારીના પડછાયામાં પથરાઈ ગયો? ઈ.સ. ૧૮૫૮થી ૧૮૮૬ સુધીનું, અઠ્ઠાવીસ વર્ષનું શ્રી રામકૃષ્ણનું સમગ્ર જીવન 'નિત સેવા, નિત કીર્તનઓચ્છવ' જ હતું.

પછીની કડીમાં નરસિંહ દેહ સાફલ્યની, જીવન સાફલ્યની, વાત કરે છે. લોકભજનની એક પંક્તિ છે 'તમે કેટલા બંગલાઓ બનાવ્યા, પ્રભુ તે તમોને નથી પૂછવાનો' પ્રભુને માનવીના બૅંક બેલેન્સનીયે નથી પડી. તમે કેટલી સોસાયટીઓના સભ્ય છો, કેટલીના સેક્રેટરી છો અને કેટલીના પ્રમુખ છો એની પ્રભુને પડી નથી. એને આવી કોઈ ભૌતિક સંપત્તિની નથી પડી કારણ, મહાકવિ મિલ્ટન પોતાના અંધાપા વિશેના સૉનેટમાં કહે છે તેમ, 'હિઝ સ્ટેટ ઈઝ કિંગલી – સ્થિતિ નાથની રાજવી'. સકળ સમૃદ્ધિનો એ સ્વામી બિલ ગેટ્સની સમૃદ્ધિથી અંજાઈ જવાનો? એને રસ છે 'તું મારો ભક્ત થા', એમ કહેવામાં અને કરવામાં. અને જે એનો ભક્ત થયો, જેણે એનાં ગુણગાન ગાયાં તેના માતાપિતા ધન્ય થઈ ગયા અને તેનું જીવ્યું સફળ થઈ ગયું – 'સફળ કરી એણે કાયા રે.'

ગીતાના બારમા અધ્યાયનું શીર્ષક 'ભક્તિયોગ' છે. એ અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં ભક્તિની વાતને 'ધર્મામૃત' કહેવાઈ છે. સંત જ્ઞાનેશ્વરે એનો અનુવાદ કદાચ મૂળમાં છે તેના કરતાં વધારે સરસ રીતે કરી, 'અમૃતધારા ધર્મ' કહેલ છે. મૂળ ગીતાના ધર્મ + અમૃતને જ્ઞાનેશ્વરે (સતત વરસતી) 'ધર્મની અમૃતધારા' કહી ભક્તિનો મર્મ અદ્ભુત રીતે પ્રગટ કર્યો છે.

આ જ્ઞાનેશ્વરી પાઘડીનું કારણ એ છે કે, ભક્તિ પદારથનો મહિમા ગાતા પોતાના અપૂર્વ પદની ચોથી કડીમાં, નરસિંહ મહેતા આપણને ભક્તિના શ્રેષ્ઠ ધામમાં લઈ જાય છે. મહાત્માઓને એમના કેટલાક સમકાલીનો સમજી શકતા નથી. સૉક્રેટિસના સમકાલીન એથેન્સવાસીઓ, યરુસલેમના ઈસુકાલીન યહૂદીઓ અને ઘરઆંગણે, ગાંધીકાલીન ગોડસેઓનો જગતને અનુભવ થતો જ રહે છે. શ્રીકૃષ્ણને પણ શિશુપાલ સાંપડ્યો જ હતો. પણ, શ્રીકૃષ્ણનું બાળપણ જ્યાં વીત્યું તે વૃંદાવનમાં વ્રજવ્યા એ ઉપાડ્યા ઉપડતા ન હતા. એમનું એક નામ જ 'ગોપીજનવલ્લભ' છે. નરસિંહ મહેતો એ વૃંદાવનને, એ વ્રજને, એ વ્રજવાસી ગોપગોપીઓને 'ધન્ય' કહે છે. ભક્તિમાં તરબોળ એ વ્રજવાસીઓને અષ્ટમહાસિદ્ધિઓની પડી ન હતી. કોઈ સાધન સિદ્ધિથી ચમત્કાર કરી શકાતો હશે, ભગવદ્દર્શન થતું નથી.

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના અનેક દૃષ્ટાંતોમાંનું એક આવી સિદ્ધિનું મૂલ્ય આંકી બતાવે છે. બે ભાઈઓ હતા. એમાંથી એક સાધુ થઈ ગયા અને બીજો સંસારમાં રહી ઘરગૃહસ્થી ચલાવવા લાગ્યો. બાર વર્ષ તપસાધના કર્યા પછી ઘર છોડી ગયેલો ભાઈ પાછો આવતા ચોમેર આનંદ છવાઈ ગયો. આનંદ-ઉત્સવ થયા પછી એ સાધુની સિદ્ધિની વાત નીકળી. સાધક પોતાના ગૃહસ્થ ભાઈને સામે પાણીથી વહેતા નદીના તટે લઈ ગયો. ભાઈને કહ્યું, 'હવે મારી સિદ્ધિ જો' એમ કહી, મંત્ર બોલી, એ પાણી પર ચાલતો સામે કાંઠે જઈ, પાણી પર ચાલતો જ પાછો આવ્યો. 'આટલા માટે તમે બાર વર્ષ તપ કર્યું?' સંસારમાં રહેલા ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો. 'હા,' જવાબ મળ્યો. 'તો તમારું બાર વર્ષનું તપ ચાર પૈસાનું થયું. હોડીવાળા સામે પાર જવાના બે પૈસા લે છે.'

આમ આ સિદ્ધિઓથી હાથમાંથી વિભૂતિ કે કંકુ કાઢી શકાતું હશે કે એવા બીજા નાના ચમત્કાર કરી શકાતા હશે પણ એ ચમત્કારનું મૂલ્ય, આમ, બે કે બાર પૈસાની કિંમતનું હોય છે. સ્વામી વિવેકાનંદને સિદ્ધિઓ મળતી હતી

એમાણે ગુરુને પૂછ્યું: 'એથી ભગવાન મળશે?' 'ના'નો જવાબ મળતાં એમાણે એ સિદ્ધિઓ મેળવવા ઇચ્છા ન બતાવી. એમના કિસ્સામાં સિદ્ધિઓ એમની પાસે આવી હતી.

નરસિંહ પણ વ્રજનાં વાસીઓ વિશે એવી જ વાત કરે છે. અણિમા, લઘિમા વગેરે અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ એમને આંગણે આવી ઊભી હતી. વ્રજવાસીઓને એ સિદ્ધિઓની પડી ન હતી. વ્રજવાસીઓને ચેલા બનાવવાનો શોખ ન હતો. 'હરિનાં જ જન' હોઈ એમને મુક્તિની પણ પડી ન હતી. જે મુક્તિ પામવા માટે કરોડો લોકો અનેક કષ્ટ વેઠે છે, જપતપ કરે છે, જાત્રાતીર્થ કરે છે, ધ્યાન કરે છે, ગુરુસેવા કરે છે તે મુક્તિ દાસી બનીને સામે ઊભેલી છે તેની પ્રત્યે નજર નાખવાની પણ એમને નવરાશ ન હતી. કારણ, એ વ્રજવાસીઓ એ 'ધન' લીલામાં જ મસ્ત હતાં. હરિ સાથેની પ્રત્યક્ષ લીલા મૂકી બીજા કશાથી લોભાય એવાં ભોળાં એ ન હતાં. અને ભોળાં હતાં તો એવાં કે, મહી વેચવા જતી ભરવાડણ 'હરિને વેચવા ચાલી હતી! આવી લીલા ધન્ય છે, એ લીલામાં રત રહેનાર વ્રજનાં વાસી સૌ ધન્ય છે અને એ લીલા જે ભૂમિમાં ખેલાઈ તે વૃંદાવન ધન્ય છે. આપણે એમાં ઉમેરી કહીએ કે, એ લીલાનો ગાનાર ભક્ત નરસૈંયો પણ ધન્ય છે.

ઈશ્વરાનુભૂતિની વાત કહેતાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે સૌ સરળતાથી સમજી શકે તેવું કામવાસનાનું, શરીરસુખનું જ ઉદાહરણ આપી કહ્યું હતું કે, દૈહિક સંભોગમાં એક જ અંગનો સંયોગ થાય છે અને એની તૃપ્તિ થાય છે ત્યારે, ઈશ્વરાનુભૂતિમાં રોમેરોમ સંયોગનો આનંદ છે. આવો, રોમેરોમ સંયોગનો આનંદ તો કોઈ વિરલા જ માણી શકે. મહેતાજી કહે છે :

એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, કે જાણે શુક જોગી રે;
કાંઈ એક જાણે વ્રજની રે ગોપી, ભણે નરસૈંયો ભોગી રે -

ભગવાન શંકર જ્ઞાનમૂર્તિ હતા એટલે એ પરમ ભક્ત હતા. પરમ જ્ઞાની અને પરમ ભક્ત વચ્ચે ફરક જ નથી. ગીતામાં જ્ઞાનીનાં લક્ષણો કહ્યાં છે તેમાં અને ભક્તનાં લક્ષણોમાં ફરક નથી. વ્યાસપુત્ર શુકદેવજી પણ પરમ જ્ઞાની હતા. ભક્તિરસ એમણે જ તો વહેવડાવ્યો છે. નરસિંહ કહે છે કે ભક્તિરસનો સાચો સ્વાદ મહાન જ્ઞાનીઓ જ જાણી શકે. વેવલાઈ એ ભક્તિ નથી. આવી વેવલાઈભરી ભક્તિ પર અખાએ ચાબખા ખૂબ માર્યા છે. નરસિંહ કહે છે કે સાચી ભક્તિ જ્ઞાનસ્વરૂપા છે. માટે તો જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન શંકર કે જ્ઞાનમૂર્તિ શુકદેવજી ભક્તિનું રહસ્ય જાણેમાણે છે.

અને એટલી જ આસાનીથી 'એ રસનો સ્વાદ' વ્રજની કાલીઘેલી ગોપીઓ, ભોળી ભરવાડણો જાણે છે. પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણના સતત સાન્નિધ્યમાં રહેનાર, એને લાડ કરનાર, એની સાથે અનેક ક્રીડા કરનાર, રાસ રમનાર, એનામય બની જનાર ગોપીઓ એ જાણે એમાં કશી નવાઈ નથી. માટે તો શ્રીકૃષ્ણને 'ગોપીજન-વલ્લભ' કહેવામાં આવે છે. ઉદ્ધવ સાથેનો ગોપીઓનો સંવાદ, ગોપીગીત સર્વ આ પ્રેમભક્તિથી નીતરે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતની કેટલીક બાબતો લાક્ષણિક છે. સામાન્ય રીતે, સ્થૂળ રીતે જોતાં એ સ્થૂળ, હાસ્યાસ્પદ અને કદાચ, નિંદ્ય પણ, લાગે તેવી છે. ગોપીઓનાં વસ્ત્રહરણનો પ્રસંગ એના સ્થૂળ અર્થમાં લઈએ તો, શ્રીકૃષ્ણનું એ કૃત્ય કોઈ, છેલબટાઉ જેવું હોઈ, સર્વથા નિંદ્ય લાગે તેવું છે. પણ માનવીને સંસારમાં જકડી રાખનાર અષ્ટ પાશમાં એક લજ્જા પણ છે. તરુણીજનની વાત છોડી દો. કોઈ યુવાનને પોતાના ઘરના આંગણામાં ખુલ્લે ડીલે નહાતાં

શરમ આવે છે. નાટકચેટકને બાજુએ મૂકો અને કોઈ યુવતીને કહો કે, 'આ ટોપલો માથે મૂકી શેરીમાં નાચ'. એ ના જ પાડશે એ રીતે ચાલતાં એ શરમાઈ ઊઠશે. વસ્ત્રહરણનો વ્યાપાર ગોપીઓના અંગઉપાંગો જોવાની કામુક ઈચ્છાનું નિરૂપણ નથી એ વ્યાપાર ગોપીઓનો લજ્જાપાશ દૂર કરવાનું નિર્દેશે છે દક્ષિણેશ્વર પાસેની પંચવટીમાં જઈ, નિર્વસ્ત્ર થઈ, શ્રી રામકૃષ્ણને સાધના કરતા જોઈ એમનો ભાણેજ હૃદય હેબતાઈ ગયો હતો. બ્રાહ્મણનું ચિહ્ન જનોઈ પણ શ્રી રામકૃષ્ણને કાઢી નાખતા જોઈ, ધર્મ રસાતાળ જતો હોય એમ હૃદયને લાગ્યું હતું. મામાએ ભાણેજને આ અષ્ટ પાશની વાત કરી કહ્યું હતું કે, ભગવાન સાથે એકરૂપ થવામાં કશું જ આડેસણ જોઈએ નહી. જનોઈ બ્રાહ્મણ હોવાનું અભિમાન નિર્દેશે છે. એ કુલાભિમાન પણ એક પાશ છે. લજ્જા, ઘૃણા, ભય, કુળ વગેરે સર્વ પાશો કાપ્યા વિના પ્રભુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગોપીઓના બધા પાશ કપાયા પછી જ એ સાયુજ્ય પામી હતી. એ ઉચ્ચતમ દશાને પામનાર ગોપી 'કાંઈ એક' જાણે છે આ 'કાંઈ એક' વિશેષતા સૂચક છે

નાગર નરસૈયાની લાક્ષણિકતા એ છે કે આ પદમાં એ 'ભક્તિ પદારથ'ને 'મોટું' કહે છે પણ, શાનાથી મોટું એ વાત કરતા નથી. ભગવાનને પામવાના જ્ઞાનના, યોગના, કર્મના એમ વિવિધ માર્ગો છે બીજા કોઈનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના મહેતોજી સરળતાથી કહી દે છે 'ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું'

એ જેટલું મોટુ છે એટલું સરળ પણ છે

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

કેડેથી નમેલી ડોશી

કેડેથી નમેલી ડોશી દેખીને જુવાન નર,
કહે શું શોધો છો કશી ચીજ આછતી રહી;
કહે ડોશી બાળપણું ખબર વિના મેં ખોયું,
જુવાનીમાં દીવાની તારા જેવી ગતી રહી;
છવાઈ જરાની છાયા, કાયાના વિખાયા બંધ,
ગાયા ન ગોવિંદરાયા, માયામાં માત રહી;
ઝૂકી ઝૂકી ડોકી વાંકી રાખી દલપતરામ,
જોતી હું ફરું છું જે જુવાની ક્યાં જતી રહી.

(દલપતકાવ્ય-૨) -દલપતરામ

એક ઈચ્છા

પડ્યા જખમ સૌ સહ્યા, સહીશ હું હજુયે બહુ,
ગણ્યા નવ કદી, ગાણું નવ કદી, પડે છો હજુ;
અપાર પડશે અને જિગર હાય! આળું થયું,
કઠિન ન બનો છતાં હૃદય એ જ ઈચ્છું, પ્રભુ!

પડી વીજળી તે પડી સુખથી છો, બળું છું સુખે,
અનન્ત ભભૂકા દહે, દહો, ગળું છું સુખે!
ન દાહ વસમો કદી, જિગર બૂમ ના પાડતું,
કઠિન બનજો નહીં હૃદય, એ જ ઈચ્છું, પ્રભુ!

બહુગ રસ છે મને, હૃદય છે હજુ તો, અહો!
અરે! હૃદય જો ગયું, રસ ગયો પછી તો બધો;
ભલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો થતું,
કઠિન ન બનો કદી હૃદય એ જ ઈચ્છું, પ્રભુ!

(કલાપીનો કેકારવ) -કલાપી

જુદી જિંદગી છે...

જુદી જિંદગી છે મિજાજે મિજાજે;
જુદી બંદગી છે નમાજે નમાજે.

છે એક જ સમંદર, થયું એટલે શું?
જુદા છે મુસાફર જહાજે જહાજે.

ભલે હોય એક જ એ અંતરથી વહેતા,
છે સૂરો જુદેરા રિયાજે રિયાજે.

જુદા અર્થ છે શબ્દના બોલવા પર;
છે શબ્દોય જુદા અવાજે અવાજે.

જીવન જેમ જુદાં છે કાયામાં જુદી,
છે મૃત્યુય જુદાં જનાજે જનાજે.

હઠી જાય ઘૂંઘટ, ઢળી જાય ઘૂંઘટ;
જુદી પ્રીત જાગે મલાજે મલાજે.

તમે કેમ 'ગાફિલ' હજીયે હો ગાફિલ?
જુઓ, બદલે દુનિયા તકાજે તકાજે.

(બંદગી) -'ગાફિલ'

નવાં કાવ્યો

(સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક)

ચૈત્રી કીડીઓના દર્શને

(શિખરિણી સૉનેટ)

કીડી દેખાઈ છે ફરીથી ઋતુ ચૈત્રી ઊતરતાં;
છુપાઈ જે ગેતી ધરતી પડની પાર દરમાં
ધરા કેરા છેલ્લા અતલતમ ઊંડા ઉદરમાં!
દીધી દેખા એણે ગરમી જરી પાછી નીકળતાં;

બપોરી વેળા છે, જળનળ હજી બંધ જ; છતાં
મધુના છાંટાની ભવની વ્યમની લોભિયણને
જુઓ તો; ચૂસે એ ચશ ચશ કશી ભેજ-કણને;
કણોને, છેલ્લું જ્યાં હજી જળપણું, ત્યાં વળગતાં;

અહો, કીડીઓનું દરસ! પ્રભુની મંગલ કીડી!
કીડીઓ કર્બુરી, રતુમડી, કંઈ શ્યામ વરાણી,
ખચ્યું જાણે ઐન્દ્રી ધનુષ અરધે વર્ણ ધરાણી!
કીડી આરેપારે નિરખું: ઋતુગૂંથી ઋતકડી!

કીડિયારે જોઉં: ડમરી, ધનશ્રી, શ્રી શરદની!
કમંતી આવે ઓ જગતઋતની ભદ્ર સરણી!

- 'ઉશનસ્'

ગઝલ

મોરનાં પીંછાં નિરંતર આંખ સામે જોઈએ
રંગના દરિયા નિરંતર આંખ સામે જોઈએ

સુખ ન હો સઘળા નિરંતર આંખ સામે: ચાલશે,
એક-બે સપનાં નિરંતર આંખ સામે જોઈએ

જોઈએ, તુજ યાદ હરપળ આ હૃદયમાં જોઈએ,
મિત્ર, તું અથવા નિરંતર આંખ સામે જોઈએ

જેમ કે આ ફૂલનું ખીલવું-પ્રસરવું મ્હેકનું....
એક મરમ ઘટના નિરંતર આંખ સામે જોઈએ

આંખમાં તારી છબિ એક જાય ઊતરી હે સજન!
ક્યાં પછી દુનિયા નિરંતર આંખ સામે જોઈએ?

- કિરીટ ગોસ્વામી

લાખો

શરૂ ક્યાંથી કરું પૂજા, જગતમાં દેવ છે લાખો;
મનાવું એકને ત્યાં તો રિસાઈ જાય છે લાખો.

મહેફિલમાં શમાની વાહનો કૈં પાર ના ક્યારે;
ઘરોને રોજ અજવાળી બુઝાઈ જાય છે લાખો

જગત આખું જીવન સઘળું-જરા શી આંખમાં મા'તું,
ખુલ્યા પે'લાં સદા માટે બિડાઈ જાય છે લાખો.

વિચારું છું હશે કેવાં દિલો એ લોકનાં નાજુક?
જરા બોલું જરા સાચું, દુ'ભાઈ જાય છે લાખો.

દર્દની વાત હોઠો પર કદી ના લાવવી તારે;
દુઃખીને દુ:ખ પર તારા ભીડાઈ જાય છે લાખો.

બગીચામાં ઊગે એ છોડવાની માવજત થાતી;
ધરા એવી મળે છે કે વિલાઈ જાય છે લાખો.

કહાણી પ્રેમની ગાતું જગત લૈલા ને મજનૂની;
કરે છે પ્રીત જગમાં સૌ ભુલાઈ જાય છે લાખો.

- એમ. ઝાલા

લિલામ

ઊંચી ને ઊંચી
વધતી, જાય છે
ઉંમરની દીવાલો,
અને
ખૂટતી જાય છે
આયુષ્યની ઈંટો
મને ભ્રમમાં રાખી
સમય કાઢી લે છે
એનું કામ
કાલ કાલ કરતાં
ચડતું જાય છે
આજનું વ્યાજ
હું નથી ચૂકવી શકતો
મૂડી કે,
નથી આપી શકતો વ્યાજ
હું થતો હોઉં છું લિલામ...

- ફિલિપ ક્લાર્ક

વિસામો છેલ્લો...
(શિખરિણી સૉનેટ)

હવે પાછાં લે લો, સુમન સુરભી નિર્ઝર-ઝરૂપો;
ઝૂણા સ્પર્શો, મીઠી નજર, હસતાં વંચક રૂપાં.
ઘણું ખાધું-છાંડ્યું, ધરવ પણ, ના લેશ, રઝળ્યાં;
વધ્યા ભોગો-રોગો પણ ન રસ કો શાશ્વત રળ્યો.

હતો શેઢે-વાડ્યે ચકલું પણ ના ફાવી શકતું;
થયો બારે-વાટ્યે કણ કણ કરી સૌ લૂંટી ગયાં.
બચ્યા ઠૈયૂડા-રાડાં ઊધઈભર, સત્ત્વો ખૂટી ગયાં.
જનારું વાટે-યે મરમ-મરકી મોજ કરતું!

દશા-દિશા-હેતુ-વિગલિત, વળૂંભ્યા અજગર
બળાપા ક્યાં કાઢું? નિજજન ઝળૂંબ્યાં વિપદળ!

મુંઝાયો ભીડાયો ગજબ રઘવાયો થઈ, તળે
નિહાળ્યું ઊંડે તો કિરણ શશિયાણો ઝળહળે.

સદાનો રાજીપો અનહદ રળ્યો શાશ્વત સુધા;
વિસામો છેલ્લો તું, અનઘ અનભે પારસ-પિતા!

- પ્રતાપસિંહ હ. રાઠોડ 'સારસ્વત'

ટૂંકી વાર્તા

માણસ જેવું માણસ

પ્રવીણસિંહ ચાવડા

બસ-સ્ટોપ ઉપર મળનારા બીજા પણ મારા જેવા જ હોત તો પરિચય ક્યારેય ન થયો હોત. સહેજ મોટી ઉંમરના એક સજ્જન હું છાતી સાથે ચોપડી દબાવી દોડતો જઉં ત્યારે ઊભા ઊભા મારી સામે જોઈ રહેતા. ક્યારેક ડાબા ગાલ ઉપરનો ખાડો વધારે અણીદાર બની ઊંડો ઊતરતો. બસ આવે ત્યારે એક હાથે બારણું પકડી રાખી બીજા હાથે એ મને બેસી જવાનો ઇશારો કરતા. એક વાર આમ મને આગળ કરી પછી આવીને મારી સીટ ઉપર બેઠા ત્યારે એમના નામની ખબર પડી. નામ અસાધારણ હતું એટલે એની ચર્ચા થઈ.

'મારું નામ પરાત્પર.'

'પરસ્પરભાઈ!'

એમણે એક એક અક્ષર છૂટો પાડીને કહ્યું : 'પ-રા અડધો ત-પ અને ર. પરાત્પર.'

'મને નહીં આવડે. હું તો પરસ્પરભાઈ જ કહીશ.'

એમના સુંદર નામની પવિત્રતાનો ભંગ આ રીતે કોઈએ નહીં કર્યો હોય.

પરાત્પરભાઈ ઉપરાંત એક જુવાન છોકરો પણ હતો. પછી ખબર પડી કે એ તો એક બૅન્કમાં ઑફિસર હતો. થોડોક શરમાળ હતો બસસ્ટૉપ ઉપર અમારાથી થોડેક છેટે વિવેકથી ઊભો રહેતો. હું પહોંચું ત્યારે 'ગુડ મૉર્નિંગ' એવું સહેજ આગળ નમીને બોલતો. નામ પૂછ્યું ત્યારે જાણવા મળ્યું - એન. બી. પરીખ. મેં કહ્યું: 'આ ન ચાલે. એન. બી. એવું નામ માબાપ કે કોઈ ન પાડે' ત્યારે એણે શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું : 'નગીન', નામ એને જુનવાણી લાગ્યું હશે.

ગોગલ્સ ઓઢીને ડ્રાઈવર ગીરી ધૂળની ડમરીઓ ઉપર ઊડતો ઊડતો બસ લઈ આવતો. એકદમ બ્રેક મારવી, અચાનક બસ ચાલુ કરીને આંચકા સાથે ઉપાડવી — આ એની લાક્ષણિકતા હતી. આંચકો લાગે ત્યારે બમમાંની બહેનોના મોં ઉપર છેડતી થઈ હોય એવા ભાવ આવી જતા. ગીરીના લાંબા વાળ અને ઊંચા કૉલર સાથે બગાવતી ડ્રાઈવિંગનું સુભગ સંયોજન થતું શાકબજારમાં સાઈકલને રમાડે એમ એ હાઈવે ઉપર બસને ખેલવતો. અમારા કંડક્ટર પશાભાઈ એનાથી સાવ સામા છેડાનું પાત્ર હતા. કોઈએ અજુગતી વાત કરી હોય, એમની સાથે અઘટિત વ્યવહાર થયો હોય એવો એક ભાવ એમના મોં ઉપર હંમેશાં રહેતો. ટિકિટ અને એના પૈસા આ બે વિષયને લગતી બિલકુલ સીધી, નિયમ પ્રમાણેની વાત સિવાય અન્ય કોઈ પ્રકારની વાતોમાં એમને રસ નહોતો. આ કારણે મોટા ભાગના પેસેન્જરો કંઈક વધારે પડતા લાડથી, એમની ઉંમરને ધ્યાનમાં લીધા વગર, એમને 'પશાકાકા' કહેતા. પોણા કલાકની અમારી મુસાફરીમાં સ્થળ અને સમયમાં લગભગ બરાબર વચ્ચે થોડીક મિનિટો એવી આવતી જ્યારે અમારી બસ હવાઈયાન બની જતી. લગભગ બધા પેસેન્જરો આંખો બંધ કરી ધીમા સ્મિત સાથે ઊંડા ઊતરી જતા. બસનો અવાજ ઝાંઝરી જેવો બની જતો પણ આ બધું થોડીક મિનિટો માટે જ. પાછી ગીરીની બસ રોડ ઉપર ધમધમ દોડવા લાગતી. પેલું રૂમઝૂમ બંધ થઈ જતું.

બસસ્ટૉપ ઉપર પાકું બાંધેલું છાપરું કે

બાંકડા નહોતાં. પાછળના બંગલામાંથી બે આંબાની ડાળીઓ ફેલાઈને રસ્તા ઉપર આવતી હતી એટલે પક્ષીઓની જેમ અમને પણ આશરો મળી રહેતો. થોડેક છેટે શાકની લારી ઊભી રહેતી. લારીવાળો મોટે ભાગે એક ટબમાં પાણી લઈ કારેલાં, ભીંડા અને ગવાર ઉપર ખૂબ ઊંચેથી કલાત્મક રીતે છંટકાવ કરતો રહેતો. અમારી બસ અંગેની બધી માહિતી એ રાખતો. બસ વહેલીમોડી હોય તો તરત જણાવતો. એકંદરે એનું જીવનદર્શન નિરાશાવાદી હતું એટલે એ હતાશાથી માથું ધુણાવ્યા કરતો. ક્યારેક અમે પૂછીએ : 'શું થયું?' તો કહેતો : 'આ બસોવાળા! ટેલિફોનવાળા, મ્યુનિસિપાલિટીવાળા કે અમેરિકાવાળા પણ એની ટીકાનો ભોગ બનતા. આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્દાઓ અંગે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની એની રીત અસાધારણ હતી. 'અમેરિકાએ આ ખોટું કર્યું, સાહેબ! આ જરા વધારેપડતું ગણાય.'

કોઈ વાર હું પહોંચું ત્યારે પરાત્પરભાઈ કે નગીન આવ્યા ન હોય તો હું પાછળના બંગલાની બહાર થોરની વાડ પાસે જઈને ઊભો રહેતો. થોર ઉપર નાનાં નાનાં જીવડાં, કીડી, મંકોડા ફરતાં હોય, કાંટાની પાસે ધાટાં રતુંબડા રંગનાં નાનાં ફૂલ આવ્યાં હોય, ક્યાંક અટકી અટકીને ધીમું ધીમું ચપ્...ચપ્... થતું હોય. મારી આંખો ચકલી કરતાંયે નાના કોઈ ભૂખરા રંગના પક્ષીને શોધે. મારા ખભા પાછળથી પરાત્પરભાઈના શબ્દો સંભળાય, 'શું નિરીક્ષણ કરો છો, સાહેબ!' ત્યાં ધમધમ કરતી ગીરીની સવારી આવી જાય.

પશાભાઈ અને પેલા ડોસાનો પ્રવેશ લગભગ સાથે થયો. એક દિવસ બસ આવી ત્યાં હૅટ જેવું કંઈક પહેરેલો માણસ દોડતો આવ્યો અને હડફ્ કરતો સૌથી પહેલો ચઢી ગયો. બીજા દિવસે બસોની અનિયમિતતા, ગરમી, સરકાર – બધાની ઉપર ગાળો વરસાવી અને કહ્યું : 'પેલો જુઓ ને, પેલો.' શાકની લારીવાળા વિશે એક જ દિવસમાં એમને નીચો અભિપ્રાય બંધાયો હતો. બીડી સળગાવી દોઢ-બે ફૂંક મારીને ફેંકી દેતાં હસે ત્યારે પીળા દાંત દેખાતા. પરિચયવિધિમાં થોડીક મુશ્કેલી પડી, કારણ કે કેમે કર્યું. 'પરાત્પર' એવું નામ એમના ગળે ઊતર્યું નહીં. ઉચ્ચારની તો મુશ્કેલી હતી જ પણ આવું નામ હોય એ શક્યતા સ્વીકારવા એ તૈયાર નહોતા. સારા નામના નિર્દોષ નમૂનારૂપે પોતાનું નામ કહ્યું: પશાભાઈ, અમારે તો મુશ્કેલી થઈ. કંડક્ટર પશાભાઈ અને આ પણ પશાભાઈ.

મેં કહ્યું: 'તમે ભલા માણસ આટલું ભણ્યા છો તો કંઈક સુધારા તો દાખલ કરો નામોમાં.'

'કેવા સુધારા?'

'આવાં આવાં નામો લાવો — પરાત્પર. સ્નેહકુંજ.'

'સ્નેહકુંજ તો બંગલાનું નામ હોય.'

'તો રિપુદમન. ષડ્રિપુ.'

પરાત્પરભાઈ મારી મદદે આવ્યા, 'કાયદો અને વ્યવસ્થા.'

પશાભાઈ શરમાઈ ગયા. 'આવાં નામો ન હોય.'

'તો પ્રગતિશીલ, ઉન્નત, ખુશહાલ.'

'ખુશાલ નામ અમારામાં ખરું.'

છેવટે અમે એક તોડ કાઢ્યો. કંડક્ટર પશાભાઈ. આ પસાભાઈ.

પસાભાઈ કોઈ વાર મારા હાથમાંથી ચોપડી ઝૂંટવી, આમતેમ ફેરવી તરત પાછી આપી દેતા, 'વાહ! જબરી ચોપડી છે.'

'કેમ?'

'બરાબર સમજી સમજીને, ગોઠવી ગોઠવીને બધું જ્ઞાન અંદર મૂક્યું છે.'

ક્યારેક મને સંભળાવતા, 'આટલું બધું વાંચ વાંચ કરો છો તે ચંદ્રક મળવાનો છે?'

વાડ પાસે ત્રણચાર નાનામોટા પથ્થરો ઉપર લાદીના તૂટેલા ટુકડા મૂકી બેઠક જેવું બનાવેલું હતું. ત્યાં આવીને ડોસા બેસતા. વાડ ઉપરની કીડી દેખાય તો સામે બેઠેલું માણસ તો દેખાવું જ જોઈએ પણ દૃષ્ટિના કોઈ અળવીતરા નિયમો મુજબ મને એ ઝટ દેખાયા નહોતા. એક દિવસ હું ગયો ત્યારે નગીન અને પરાત્પરભાઈ એમની સામે ઊભા રહી ધીમે ધીમે વાતો કરતા હતા. મારા પહોંચવા સાથે બસ આવી એટલે ડોસાએ હસીને મને કહ્યું: 'બેસી જાઓ, ભાઈ!' ઝપાટાબંધ આવીને પહેલાં પસાભાઈ ચઢી ગયા, પછી અમે બેઠા.

આમ, અમારી છ જણની મંડળી થઈ. અમે ચાર નિયમિત પ્રવાસીઓ, શાકની લારીવાળો અને વાડ પાસે પથ્થર ઉપર બેસી રહેતા આ ડોસા. ધોતીઝભ્ભો અને પગમાં રબ્બરની સ્લિપર. કાળાં ચશ્માં આડે આંખો દેખાતી નહોતી પણ ગરદનનું હલનચલન અને મોં ઉપરનું અર્થ વગરનું હાસ્ય આંધળા માણસ જેવાં હતાં.

એક વાર લારીવાળાએ મને કહ્યું: 'ઘેરથી છોકરો અને વહુ કાઢી મૂકતાં હશે.'

'કોને?'

'આ દાદાને. સવારના સાત વાગ્યે આવીને બેસે છે તે બાર સુધી ઊઠવાનું નામ નથી લેતા. ગામ કે કૂતરું છેક પાસે આવી જાય એનીયે ખબર નથી પડતી.'

ડોસા આ સાંભળતા હશે: એ ધીમું ધીમું હસતા હતા. મેં કહ્યું: 'ધીમે બોલ.'

'મારા તો ફ્રૅન્ડ જેવા છે. નહીં દાદા?' એણે વધારે ઊંચા અવાજે કહ્યું. 'પહેલા મારું પાણી નહોતા પીતા... પૂછીએ તો કહે, તરસ નથી. હવે કલાકે કલાકે માગીને પીએ છે.'

ડોસા બોલ્યા: 'આ છોકરો બહુ જબરો છે, ભાઈ. જુઓ, મારી વૃદ્ધ માણસની મશ્કરી કરે છે!'

'હું તો કહું છું અહીં ચોંટી રહો છો તે ક્યાંક મંદિરમાં જઈને બેસતા હો તો –'

મેં ઇશારાથી કહ્યું: 'આવું ન બોલાય –'

'અમારે તો બધું ચાલે. ફ્રૅન્ડશિપ થઈ છે.'

મારા હાથમાંની ચોપડી કદાચ મને આ બધાથી થોડીક દૂર રાખતી હશે પણ મને આ દૃશ્ય ખૂબ ગમતું. પેલા બે સારાં વસ્ત્રો પહેરેલા નોકરિયાતો એક અજાણ્યા વૃદ્ધની સામે નિશાળિયાની જેમ શિસ્તબદ્ધ ઊભા રહેતા. ક્યારેક થોડીક વાતો થતી. મોટે ભાગે મૌન રહેતું. બસ આવે ત્યારે ડોસાના હાથના એક જ પ્રકારના ઇશારા થતા – બેસી જાઓ, ભાઈ, એ... સાચવીને બેસજો....

બારી પાસેની સીટ અને હાથમાં ચોપડી. બહુ વંચાતું નહીં. પંખાની બે પાંખોની જેમ મન બે બાજુ વિસ્તર્યા કરતું. ડાબી તરફ લીલાં ખેતરો, ઘાસ ઉપાડીને ચાલતો કોઈ વૃદ્ધ, હાથમાં પાણીનું માટલું લઈને ઊભેલું એકાદ અડધું નાગું છોકરું, ચકિત થઈને અમારી સામે જોઈ રહેતું કોઈ બકરું. જમણી તરફથી ક્યારેક અચાનક નાક સામે થાળી ધરી દેવામાં આવતી. આ શું? – પેંડા. શાના પેંડા? – પાઠકભાઈના છોકરાને ઘેર બાબો આવ્યો. ના, ના, આખો લેવો પડે. ક્યારેક કાગળિયું આંખોમાં ખોસવામાં આવતું. આ શું? – તમતમારે સહી કરો ને, અથવા – બધાંએ એકવીસ લખ્યા છે. આપને ઠીક લાગે એ. એક પેસેન્જર ઘણા વખતથી મારી પાસે જ બેસતું. એક દિવસ ઊતરવાનું આવ્યું ત્યારે ચામડાનો મોટો થેલો ખભે ભરાવતાં એણે કહ્યું: 'ગઈ કાલે તમે વાંચતા હતા એ ચોપડી –' નાની બે સોપારીઓ બે બાજુ ભરાવી રાખી હોય એમ ગાલ હાસ્યમાં ઊપસતા હતા. મેં કહ્યું: 'કાલે લેતો આવીશ.' બીજા દિવસે મેં એ ચોપડી – 'ફ્રૉમ સૉક્રેટિસ ટુ સાર્ત્ર' – આપી ત્યારે પૂંઠા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું: 'તમે

સત્યમૂર્તિ વાંચો છો?' મેં કહ્યું: 'એક જીવનચરિત્ર વર્ષો પહેલાં વાંચ્યું હતું.' સીન્વની, રૂપની, લાંબા કેશની કોઈ સભાનતા નહોતી. હાથમાં ચોપડી રાખીને એ મારી પાસે બેસી રહેતા. ધીમે ધીમે અમારી વચ્ચે ચોપડીઓની વાતો બંધ થઈ ગઈ. એ ઘરની વાતો કરવા લાગી. ઘરમાં બે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ હતી, સાસુ અને એની પોતાની મા. ત્રીજા સસરા, કેટલા વાગે જાગો છો? સાડાચારે, સસરાને ચા બનાવી આપવાની. સાસુને નવડાવવાનાં. છોકરાંને તૈયાર કરી સ્કૂલે મોકલવાનાં. વળી, પોતે પણ નાહીને ગીતાનો પાઠ કરવાનો, ભીની આંખે મને કહે: એ વગર તો દિવસ શરૂ થાય જ નહીં. એબ્સોલ્યુટલી નેસેસરી. ઘેરો, ભીનો અને રસથી લથબથતો અવાજ એના આખા અસ્તિત્વનું કેન્દ્ર હતો. બનાવનારે પહેલાં એ અવાજ લઈ એની આજુબાજુ એને અનુરૂપ આંખો, નાક, કાન — આ બધું બાંધ્યું હશે. હું એ આંખોની, વાળનો રંગ જોતો અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો. ક્યારેક ઇતિહાસની મદદ લેતો. સિકંદર પોતાની પાછળ પંજાબમાં વસાહતો મૂકી ગયો હતો. એમાંથી અમુક ગ્રીક દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા હતા.

ચોગાસામાં પથ્થરોની બેઠક પાસે જૂની, ઓધિલી છત્રી પડી રહેતી. પગ પાસે ઘાસ ઊગી ગયું હતું. કીડીમંકોડા પગ ઉપર ચડે તો ધીમેથી ખંખેરતા. હું છત્રી રાખતો નથી. જિંદગીમાં અમુક વસ્તુઓ વગર ચાલ્યું છે તો ચલાવવું — એવી નીતિ રહી છે. એક વાર ઝાડ નીચે ઊભો ઊભો કપાળ ઉપરનું પાણી લૂછતો હતો ત્યાં આને માથે છત્રી ધરાઈ. મેં કહ્યું: 'અરે —'

'આ પાણી જોઈ. આ વરસાદ કેવો નહીં.'

'એને તો સુકેતી છે, ફક્ત. માંદા નથી પડતું.'

'છત્રી નથી રાખતા?'

'નથી રાખતા.'

થોડું વિચારીને એ હસ્યા, 'એમ ખોટું નથી.'

મેં કહ્યું: 'દાદા, તમારે સાચવવું. અમુક અમુક જગ્યાએ માટી ચીકણી હોય છે.'

શાકવાળો મોઢાલો ઓઢીને ઊભો હતો એણે બૂમ પાડી, 'દાદાને કંઈ ન થાય. અમારે રકાબી રકાબી મસાલાવાળા આ ચાલુ જ હોય છે.'

દાદાએ શરમાઈને કહ્યું: 'શું કરવું? આ છોકરો બહુ જબરો છે. હું ઘણું કહું છું. ભાઈ, ગારાથી લારીની ચા ન પિવાય. શું કરવા આ દેહને — પણ આ જડસુ —'

બસ આવી અને પાછો હાથનો પેલો ઇશારો થયો — બેસી જાઓ, ભાઈ... એ ઇશારામાં વિદાયની મુદ્રા પણ હતી. બસમાં બેસતાં મને થયું — અમે તો જઈશું. વાદળ ભીના આકાશ નીચે ગીરીની બસ આ ઊડી. પણ તમે —?

એક દિવસ લારીવાળાએ ઇશારાથી મને પાસે બોલાવ્યો: 'કાલે મારા ઘેરથી આવી હતી.'

'કોણ?'

'મારા ઘેરથી. સાથે છોકરીયે હતી. બોલો, આ સારું કહેવાય? ભટ્ટ લઈને પચાસની નોટ કાઢીને છોકરાને આપી. ત્રણે જણાંએ આઇસ્ક્રીમ ખાઓ. તમે કહો સાહેબ, આ વધારેપડતું ના કહેવાય?'

મેં કહ્યું: 'કહેવાય.'

ટીંડોળાં અને કંકોડાંને આમતેમ ઊથલાવતાં એણે કહ્યું: 'હમણાંથી થોડાક ઢીલા લાગે છે.'

કાળાં સાદરમાં પાછળ ઠોકી આમતેમ થતી હતી.

'કેમ?'

'શ્રાવણ મહિનો બેઠો ત્યારથી શરૂ કર્યું છે — મારા ભગવાનનો જનમ. મારા ભગવાનનો જનમ.'

જન્માષ્ટમી સાથે શનિ-રવિના મેળમાં ભારે રશ હતી એમાં ચારુ ઉમેરી અમે ડાંગ અને સાપુતારા ફરવા ગયાં. ટીંબાડી, કારપેટ, પથારી

– બધું ભીનું ભીનું, પણ ચોમાસાનું જે રૂપ જોવા ગયાં હતાં તે ચારે બાજુથી ઊડીને મળ્યું જ. આવ્યા પછી પાછી નોકરી ચાલુ થઈ અને બસમાં હું મારી જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયો. સાસુની તબિયત સારી રહેતી નહોતી. અઠવાડિયાથી માથું ધોવાનો સમય પણ મળ્યો નહોતો છતાં આ બધાની વચ્ચે મને એક ચોપડી કાઢીને આપી. સાંઈબાબાનું જીવનચરિત્ર. આ વાંચીને મને કહેજે.

વાડ પાસે તો ઘણું ઊંચું ઘાસ થઈ ગયું હતું. અમે ઊભા રહેતા ત્યાં વેંત વેંત જેવડાં ખાબોચિયાં થઈ ગયાં હતાં.

એક દિવસે પરાત્પરભાઈએ કહ્યું: 'દાદા દેખાતા નથી.'

લારીવાળાના કાન ત્યાં જ હશે. એણે કહ્યું: 'નાગપાંચમના દા'ડે દેખાયા એ દેખાયા.'

બહારગામ ગયા હશે, વતનમાં ગયા હશે એવી ધારણાઓ અમે કરી.

બેચાર દિવસ પછી પરાત્પરભાઈએ પેલા ખાલી પથ્થરો સામે જોતાં કહ્યું: 'શું લાગે છે?'

'શાનું?'

'તપાસ કરવી જોઈએ.'

લારીવાળો આવીને અદબ વાળી અમારી પાસે ઊભો રહ્યો, 'હું ના કહેતો હતો. દાદા, આવા વરસાદમાં આમ ના બેસી રહેવાય. આ ઉંમરે –'

પસાભાઈએ પીળા દાંત બતાવતાં આંખ મિચકારી, 'ઊકલી ગયા હશે' અને બસ આવી એટલે હડફ્ કરતા દોડ્યા.

બીજા દિવસે હું ગયો ત્યારે ત્રણે ઊભા હતા. પસાભાઈએ કહ્યું: 'બાપુ જામો છો.'

'કેમ?'

'દિવસે દિવસે નાના લાગો છો.'

મેં પરાત્પરભાઈને પૂછ્યું: 'શું કરીશું?'

મારે ખભે હાથ મૂકીને પરાત્પરભાઈ લારીવાળા પાસે લઈ ગયા, 'સુરેશ.'

એના નામની મને ખબર નહોતી.

'હા, સાહેબ.'

'ક્યાં રહેતા એ ખબર છે?'

'આ બાજુથી આવતા, સરનામું તો આપણે શું કરવા પૂછવું પડે?'

એણે ડાબી તરફ ઈશારો કર્યો હતો ત્યાં તો ઘણી સોસાયટીઓ અને બહુમાળી મકાનો હતાં.

પરાત્પરભાઈએ સહેજ ખચકાતાં કહ્યું: 'આમ તો છાપામાં... જોઈએ પણ નામ, સરનામું કંઈ ખબર તો હોવી જોઈએ ને!'

પસાભાઈએ સુરેશ સામે છાસિયું કર્યું, 'બળદ! આટલા દિવસથી ચોંટી રહેતો હતો તે નામે ના પુછાય?'

તે દિવસે મારી પાસેની સીટ ખાલી હતી. નગીન ત્યાં આવીને સંકોચાઈને બેઠો. પછી ખાસ કોઈ સંદર્ભ વગર એના ઘરની વાતો શરૂ કરી. પિતાજી બે વર્ષનો મૂકીને ગુજરી ગયા હતા. બા અત્યારે એની સાથે જ રહેતાં હતાં.

રાત્રે જમ્યા પછી મને ચાલવા જવાની ટેવ છે. ખુલ્લું મેદાન કે બગીચો તો છે નહીં એટલે મુખ્ય રસ્તાના ટ્રાફિકને ટાળીને અંદરની ગલીઓમાં આમતેમ અડધો કલાક ચાલું. પાછો આવું ત્યારે સાડા નવ-પોણા દસ થઈ ગયા હોય. પછી ચોપડી અને ઊંઘ.

એક રાત્રે અંધારામાં નજર પડી. એક માણસ એક બ્લૉકમાંથી ઊતરી બીજામાં જતો હતો. મેં બૂમ પાડી, 'પસાભાઈ –'

એ પાછું વળીને મારી સામે જોતા ઊભા રહ્યા.

મેં પાસે જઈને કહ્યું: 'કેમ છો?'

'ઠીક મારા ભાઈ.'

'કોઈને મળવા આવ્યા હતા?'

'તમે ફરવા નીકળ્યા? આમ રોજ ફરવાનો નિયમ ખરો?'

પછી છોભીલા બનીને મારી સામે તાકી રહ્યા.

મેં કહ્યું: 'કેમ, પસાભાઈ?'

'ચારપાંચ દિવસથી રોજ રાત્રે નીકળું છું. આપણી ફરજ તો ખરી ને? જોકે, ઘેર ઘેર પૂછવું સારું નથી લાગતું. કોઈ કેવો જવાબ આપે, કોઈ કેવો જવાબ આપે.'

'પસાભાઈ! તમે શાની વાત કરો છો?'

'બેચાર દા'ડાથી ફરું છું. આ ફ્લૅટમાં એક બહેનને પૂછ્યું. મારી હાળી મૂળ મુદ્દે વાત એ કે પૂછવું શું? નામ તો હોવું જોઈએ ને? આપણે કહીએ કે એક કાકા કાળાં ચશ્માં પહેરતા હતા તે –'

એ મારી વધારે નજીક આવ્યા, 'મારી બા' અહીં એ થોડી વાર અટક્યા અને મારે ખભે હાથ મૂક્યો, 'આખી દુનિયાની એને પંચાત. પેલો ભરથરી એક આવતો એ આ ઉનાળામાં દેખાતો નથી. સાંઈ ચપટી માગવા આવતા તે કેમ આ દિવાસા પછી દેખાયા નથી? કૂતરું-બિલાડું માંદું હોય એનીયે ચિંતા. અડધી રાતે હાથમાં રોટલાની ફડશ લઈને નાકે જઈ ઊભી રહે. અમે જઈને પૂછીએ: 'કેમ બા?' તો કહે: 'પેલી રાંડ કૂતરી –'

મૌન

'બધી સંસારની વાતે પળાવી મૌન મુજને તેં,
ન લેવા ભાગ ત્યાં દઈને સ્મરણ ધૂને મચાવ્યો છે.'

મૌન એટલે માત્ર વાચાનું મૌન નહીં. એ તો એક એના સ્થૂળ પાસાનો અર્થ. બધી ઇંદ્રિયોને પોતપોતાના વિષયમાં રસ લેતાં રોકી શકાય ત્યારે જ સાચું મૌન થયું ગણાય. અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, મૌન એટલે ઇંદ્રિયોને પોતપોતાની પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓમાંથી ઉપરામ પમાડવાની ક્રિયા.

મૌન એટલે તો વિચારોના ખળભળાટ, પ્રાણનાં પ્રચંડ વાવાઝોડાં, બુદ્ધિમાં શંકા, સંશય અને અનિશ્ચિતતાના પરિણામે જન્મતી ગડમથલો, સંસ્કારો ઊભરાય ને અહમ્‌ની જોરદાર જીવદશાની પ્રેરણાઓ આ બધાંમાંથી મુક્તિ મેળવવી તે મૌન. મન નિસ્તરંગ દશાને જ્યાં સુધી ન પામે ત્યાં સુધી મનની મૂળ શક્તિ વ્યક્ત થતી અનુભવાઈ શકાતી નથી.

પુરુષાર્થ

'પુરુષાર્થ તણી માત્રા નિત્ય નિત્ય વધારવી,
કૃપા પ્રેમ પ્રભુ કેરા માગતાં રહેવું ઉરથી.'

પરમપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થની તોલે જગતમાં બીજો કશો પુરુષાર્થ આવી શકે તેમ નથી.

જે કોઈ પોતાની જાતને મદદ કરે છે, એને ભગવાન જરૂર મદદ કરે છે તે નક્કી જાણશો. પુરુષાર્થ પણ એકલો નથી અને કૃપા પણ એકલી નથી. પ્રયત્નની સાથે સાથે આપણે ભગવાનની કૃપામદદ જ્યારે ને ત્યારે યાચતાં રહેવાની છે.

'ધાર્યું તો ધણીનું થાય છે', આ સૂત્રની ભાવના ઉત્તમ છે; પણ જીવમાત્રમાં જે ચેતન રહેલું છે એ કંઈ નમાલું નથી: સર્વ કંઈ કરવાને શક્તિમાન છે. મરણિયો નિર્ધાર જો પ્રગટે છે તો પ્રભુકૃપાથી બધું થઈ શકે છે.

મળેલા જીવનની પરિસ્થિતિમાંથી નવચેતન અને નવજીવનની આશાના અંકુર ઉગાડવા અને એ પ્રકારનો પુરુષાર્થ જગાડવો એમાં સાચી માણસાઈ રહેલી છે.

પૂજ્ય શ્રીમોટા

ટૂંકી વાર્તા

નિર્જન પગદંડીઓ

રમેશ ર. દવે

વર્ષોથી નાટક, નવલકથા, કવિતા, નિબંધ - કહોને બધાં જ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં કામ કરતો રહ્યો છું. પણ આજના જેવાં હળવાશ અને આહ્‌લાદ પહેલાં કદી અનુભવાયાં નથી. નાટક કે નવલકથા પૂરાં લખી લીધાં પછીનો આનંદ સાચે જ અતુલ્ય પણ લેખન દરમિયાન તો મન, કરોળિયાને જાળે કેદ થયેલી માખી સમું તરફડ્યા કરે સતત. પણ આજે તો જાણે લખતો હોઉં એમ લાગતું જ નથી; જાણે કે મન, વડલાને છાંયે બપોરી વેળાએ વાગોળતાં વાગોળતાં તંદ્રામાં પહોંચી જતા વૃષભ સમું મદઅલસ નિરાંતે વીતી વાતોને યાદ કરતું રહે છે!

પણ હું આ જે લખી રહ્યો છું એને શું કહેવાય? આત્મકથ્ય કે ડાયરી? અલબત્ત, ઉપર તારીખ નોંધી છે એટલે ડાયરી તો ગણાય જ પણ જરા મનમાં, જે વિગત પળો ઉપરતળે થઈ રહી છે, ઘુમરાઈ રહી છે તે કંઈ આજની વાત નથી અને ડાયરીમાં તો આજની વાત, આજના સંદર્ભો અને આજના પ્રતિભાવો-પ્રત્યાઘાતો સાથે આજે ટપકાવી લેવાની હોય! ડાયરી નહીં તો શું આત્મકથા લખવાનું મન થયું છે એમ? એમ હોય તો શો ફરક પડવાનો છે? પણ હું આજે, પૂર્વે કદી નહીં અનુભવેલી આ અવઢવ કેમ અનુભવું છું? ડાયરી કે આત્મકથ્ય – સ્વરૂપ ગમે તે હોય – લખવાની તો મઝા જ પડે છે પછી આ કે તે ફૉર્મની પળોજણ શા માટે કરું? – એણે લખેલાં વાક્યો વાંચ્યાં :

"જીવ્યું જાણે આજે પહેલી વાર સાર્થક અનુભવાય છે. આમ જુઓ તો ધન-યશ-માન-મિત્રો બધું પામ્યો છું ને છતાં આજે અનુભવાય છે એ સુકુન, કૂણો કૂણો ઉમંગ કદાચ .. વર્ષો પૂર્વેની, ઊભરતા શિયાળાની સવાર કેમ યાદ આવે છે? હવામાં ઠૂંઠ પ્રવેશી હતી પણ ગુલાબી ઠંડીએ હજી 'આવજો' કહ્યું ન હતું. પાનખર અને વસંતના સંધિકાળના એ દિવસોમાં દૂરસુદૂર ગાઢ અરણ્યોમાં, નિર્જન પગદંડીઓ પર ચાલવાનું જે સુખ સાંપડ્યું હતું - એ આજે કેમ ફરી યાદ આવે છે?" - અટકીને એણે જાણે કબૂલાત કરતો હોય એમ સ્વીકાર્યું: અહીં લગી પહોંચીને પેન અટકી ગઈ હતી. મનચોરી એ એનો સ્વભાવ નથી છતાં આગળ લખી શકાયું ન હતું. એણે પેન છંટકોરી અને આગળ લખવા માંડ્યું'

આજે આમ અંગત, કોરા પાને અક્ષર પાડતાંય મન ચોરી કેમ કરે છે? પેલી પગદંડીઓને આજે, આટલાં વર્ષો પછી 'નિર્જન' કહું છું ત્યારે હું વંદનાને બાદ ગણીને ચાલુ છું? પણ વંદના શું માત્ર વંદના જ હતી? ભૂલી ગયા બચ્ચુ! તમે મને દરરોજ એક નવાં નામ-વિશેષણોથી નવાજતા હતા હા, ગપ્પાપચીસી એમ ન કરાવે તો જ નવાઈ પણ શો ફરક પડે છે, વંદનાને વંદના કહીએ કે પછી... કે પછી. . 'વંદુ પ્રિય!' કહીએ? એટલે આજે તો વંદના જ ઠીક છે. વળી, સ્વજનો માટે વિશેષણો શાં? તો ઠીક છે. સાથે વંદના હતી તેથી પેલી પગદંડીઓને નિર્જન તો ન જ કહેવાય. પણ ત્યાં, એ પગદંડીઓ પર અમારા બે સિવાય ત્રીજું કોઈ ન હતું એટલે તો એ નિર્જન જ હતીને? પણ માહોલ મઝાનો હતો: પૂર્વે કદી નહીં જોયેલાં નિરાળાં ફૂલોની બૌરાત્રી દે એવી માદક ગંધ અને તેની સાથે સાથે જ નાની

લહેરખી સમી આવીને વીંટળાતી વંદનાની દેહગંધ...

વર્ષો વીતી ગયાં છે પણ છબી સહેજ પણ નથી ઝાંખી પડી કે નથી છવાઈ લગીરેય ધૂળ એની ઉપર! એકમેકને ભૂલી જવાની વાત કહેવા-કરવા છેલ્લે કુમાઉંના નાના શા એ શહેરમાં મળ્યાં હતાં બંને. આજે ભલે લગીર હાસ્ય અને વ્યંગપૂર્વક પ્રશ્ન થાય કે છૂટા પડવાની વાત કરવા માટે મળવાનું ગાંડપણ કરાય? અને એ પણ રમણીય પાર્વતીય પ્રદેશમાં? પણ મારે તો વંદનાનો એ છૂટાં પડવાનો નિર્ણય સ્વીકારતાં આભજમીન જાણે એકઠાં થઈ ગયાં હતાં... વિદાયની વહેલી સવારે વંદનાએ પહેલી ઊપડતી બસ પકડી હતી. ધુમ્મસ હતું એટલે એને, પ્રિય વંદુને દૂર દૂર લઈ જતી બસ બીજા વળાંકે તો અલપઝલપ માંડમાંડ દેખાયેલી. પછી તો પોતે એકલો અને સામે પથરાયેલું અભેદ્ય - અફાટ ધુમ્મસ માત્ર! જો કે નક્કી એમ જ કર્યું હતું. પાછા ફરતાં બંને સાથે નહીં, એ રળિયામણા શહેરમાંથી આગળ પાછળ નીકળશે અને પોતે જ આગ્રહપૂર્વક વંદનાને પહેલાં નીકળવા સમજાવી હતી અને પછી પોતે ગઈ કાલે પડેલાં પગલાં પગલાં પર ભમી વળ્યો હતો એ સાવ નિર્જન પગદંડીઓ પર!

પછી તો એકલા, સાવ નિસ્સંગ ચાલવાની, ચાલતા રહેવાની જાણે કે આદત જ પડી ગઈ છે. કેટલાં વર્ષો? હજુ હમણાં નહાવા બાથરૂમમાં ગયા ત્યારે જ કાચમાં કાનપટ્ટી પરના ધોળા વાળ જોઈને વીતેલાં વર્ષો ગણ્યાં હતાં. ૧૯૬૬ના ઊતરતાં જાન્યુઆરીના એ ધુમ્મસઘેરા દિવસને આથમ્યા આજે લગભગ ત્રીસ વર્ષો થયાં અને આ ત્રણ દાયકાના ટાણે જ અચાનક વંદનાએ એના બારણે ટકોરા માર્યા! બસ પાંચ-પંદર પંક્તિનો માત્ર પત્ર પણ વાંચતાંની સાથે જ એના અષાઢ-શ્રાવણ ભેળાઈ ગયા છે!

"... કુમાઉંની એ વહેલી સવારે છૂટા પડ્યા એ ક્ષણથી આજ સુધી તને વેગળો જવા દીધો નથી. પણ આજે મન સતવાલું થઈ ગયું છે; માનતું જ નથી... થાય છે કે તારી સામે બેસી નિરાંતે, મનભરીને તને જોઉં. બે-પાંચ કલાક તારી સાથે રહું. થોડું હરીએ-ફરીએ સંગાથે. ક્યાંક નાના એવા રેસ્ટોરામાં જમીએ અને દસ સાડા દસના ડંકા પડે 'ગિરજાઘરમાં ત્યારે એની લોનમાં બેસીને ગરમ ગરમ વરાળ છોડતી કૉફી પીએ. તારે માટે પછી હું પાન બનાવું - જો કે તું પાન ક્યાં ખાય છે? પેલા ઈન્ટરવ્યૂમાં મેં વાંચેલું. પણ મન કેવું છે? બધું સેળભેળ કરી દે છે! ટીનુના પપ્પાને પાન જોઈએ અને એ પણ મારા હાથનું જ! એટલે તને પણ પાન ખવરાવવા બેઠી! કેટલું બધું એકસામટું સુખ નિરાંતે જીવી છું? દીકરા-દીકરી, એમને ઘેર પણ દીકરા-દીકરી.... ક્યાંય ઊણપ રહી નથી. છતાં રાષ્ટ્રપતિને હાથે તને શાલ ઓઢાડાતી જોઈ ટી.વી.માં અને થઈ આવ્યું કે સ્ટેશને તને લેવા સામી આવું. તું આવીને સંમુખ ઊભો રહે એટલે એક પળ તો અનિમેષ તને જોઈ રહું! જો કે આમ તો તને સદાય જોતી રહી છું. પહેલાં પહેલાં તારાં પુસ્તકોનાં પૂંઠાં ઉપર, પછી છાપાં-મેગેઝિનમાં અને ઈન્ફર્મેશન ડિપાર્ટમેન્ટની દસ્તાવેજી ફિલ્મોમાં ને છેલ્લે છેલ્લે હમણાં ટી.વી. ઈન્ટરવ્યૂમાં! દાયકા-દાયકાની તારી છબીઓ પાથરીને બેસું તો ચપટી વગાડતામાં નીચે સાલ લખી દઉં, બોલ લાગી શરત! તેમ છતાં એક સણકો ઊપડ્યો છે. અને એ શમશે માત્ર તને જોવાથી જ..."

* * *

પત્રની ભાષા આ જ હશે એમ તો નહીં પણ ભાવ તો અદલ આ જ છે. એવી ને એવી જિદ્દી-જક્કી રહી છે. ફરી મળવા માટેનું સ્થળ પણ કુમાઉંનું એ જ નાનકડું શહેર એણે જ નક્કી કરી દીધું છે ને એરટિકિટ પણ મોકલી આપી છે. પોતે

પણ કેવો જૂની આદતના જોરે એની ગોઠવણ મુજબ આ પુરાણા એકાકી ડાકબંગલામાં હાજર થઈ ગયો છે? અને નવરો બેઠો રાહ જુએ છે; ખબર છે કે એ તો આવતી કાલે આવવાની છે તોય? એને થયું: હું રાહ જોઉં છું કે લખું છું? કે પછી રાહ જોતાં જોતાં લખું છું અથવા વાઈસે વર્સા થઈ રહ્યું છે? - એ લખતાં લખતાં અટકી ગયો. લખેલું વાંચી જવા પહેલું પાનું હાથમાં લીધું. સારું લખાયું છે. કયાંય દિલચોરી નથી. મરકતાં મરકતાં એ આખું લખાણ વાંચી ગયો. ગમ્યું. ફરી પેન હાથમાં લીધી. ખોલી. પાછી બંધ કરી. પાછી ખોલવા જતાં-ના હવે નહીં, હવે નાહી જ લઉં - મનોમન કહી ઊભો થયો. આમ લખતાં લખતાં એના સ્મરણમાં રહી એની રાહ જોવી ગમે છે પણ એણે એના મનના પાગલપનને ઠેલ્યું. વંદના તો આવતી કાલે આવવાની છે. એણે જ લખ્યું છે : તું ડાકબંગલામાં ઠરીને ઠામ થાય પછી આસપાસના વનમાં, જરા ઊંડે જઈને આપણી પેલી નિર્જન પગદંડીઓ પર ફરજે જેથી ફેમિલિયર થઈ જવાય. પછી, હું આવું ત્યારે આપણે નચિંત બનીને એ નિર્જન પગદંડીઓ પર, વીતેલાં વર્ષોને, ગરમ ગરમ કૉફીમાંથી ધીમે ધીમે ઉપર ઊઠતી વરાળ અને કડક-મીઠી-કડવી ગંધ સાથે યાદ કરતાં કરતાં ટહેલી શકીએ... ના, સ્મરણોનો તો કોઈ પાર જ નથી. ને વંદનાય કેવી છે? આ ઉંમરે કંઈ... ના, એમ જ કરું; હાલ તો નહાઈ જ લઉં પછી પાછું ક્યાં નથી લખાતું?

* * *

ડોરબેલ અંદર નહીં સંભળાતો હોય? - મનોમન પ્રશ્ન કરી એણે ફરી વાર બેલ વગાડ્યો. સૂઈ ગયા હશે? પણ આ કંઈ સૂવાનો સમય છે? જો કે આ લેખક મહાશયો-કલાકારોનું કંઈ કહેવાય નહીં. ઠીક છે. ઊભી છું નિરાંતે નહીં તો પછી ચોકીદારને પૂછીશ. પણ એ આવી તો ગયો જ છે - વિચારમાં ને વિચારમાં એનાથી ફરી બેલ વગાડાઈ ગયો.

'આવું છું... આવું છું જસ્ટ-અ-મિનિટ...'

હં... ભાઈસાહેબ બાથરૂમમાં જ હશે. હજુ એવો ને એવો એદી જ રહ્યો છે? અત્યારે તે કંઈ ન્હાવાનો સમય છે? જોકે બાથરૂમમાં હશે તો તો મહાશય અકળાયા હશે બરાબર! ત્રીજા બેલે તો પારો આસમાને ચઢી ગયો હશે!

બારણું ખુલતાંની સાથે જ પ્રશ્ન ફેંકાયો: 'હુ ડુ યુ વોન્ટ?'

આઘાતની મારી એ સહેજ પાછી હટી ગઈ. પછી ઉપર જોયું: સફેદ ટર્કીશનો ગાઉન પહેરેલો જયંત... આંખો મળતાં એને થયું: અરે? ના. અને એની આંખો ઢળી ગઈ. એ કશું બોલી ન શકી. ભભૂકી ઊઠેલા જ્વાળામુખીમાંથી ઊભરાયેલો લાવારસ જાણે એની અને એના જયંતની વચ્ચે ઠીમ થઈને પથરાઈ ગયો હતો. અને એને એક છેડે ઊભેલી એને દૂર...દૂર...દૂરથી જાણે સંભળાયું: 'આવો, આવો, અંદર આવો... હું સ્હેજ...'

તત્ક્ષણ તો એને થયું: પોતે પાછી જ ફરી જાય. પણ વળતી ક્ષણે જ એણે વિચાર્યું: એણે ભલે મને ન ઓળખી પણ હું તો એને નખશિખ ઓળખું છું ને? મારો તો એ જ જયંત આ છે ને? અવાજમાં સહેજ પણ અકળામણ ઊતરવા દીધા વિના એણે પૂછ્યું:

'જયંત, મને ન ઓળખી? હું... હું... વંદના, તારી વંદુ!'

વંદુ શબ્દ કાને પડતાં, અજાણી મહિલાને આવકાર આપી બાથરૂમ તરફ જતાં જયંતના હાથ માંહેનો ટુવાલ એમ જ સરી પડ્યો...

'તું... તમે... તું વંદના છે? પણ તું તો હજુ કાલે...'

'હા... હું કાલે જ આવવાની હતી પણ પછી થયું વહેલી પહોંચીને તને સરપ્રાઇઝ આપું!'

'પણ હું તો તારી રાહ કાલે... કાલે જ...

'હા, હા, તું તો મારી રાહ કાલે જ જુએ, મેં જ તો નક્કી કર્યું હતું ને તને લખ્યું પણ હતું પણ પછી ન રહેવાયું એટલે... પણ મેં તને ન્હાતાં-ન્હાતાં ખરો ડિસ્ટર્બ કર્યો.'

'અરે નહીં રે! તારી જ રાહ જોતો હતો ને તોય... તોય...'

'તોય શું?'

'આ જોને હું તને... જોને આ...'

'આ જોને હું... જોને આ હું-શું કર્યા કરે છે?' - કહેતાં વંદના લગીર લુચ્ચું હસી.

'હું એમ કહું છું કે તને... તને હું ઓળખી ન શક્યો ને આમ...'

'આમ એટલે?'

'તારા જ ધ્યાનમાં હતો ને તોય તને...'

'ઓળખી ન શક્યો એમ જ ને?'

'હાસ્તો પણ મેં ધારેલું કે...'

'કે હું તો કાલે જ આવવાની છું એટલે અત્યારે તો હશે કોઈ રૂમ સાફ કરનારી...'

'તારી તો આજે કલ્પનાય કેમ હોય પણ... તું... તું...'

'શું?'

'મને એમ કે તું... તું આવી... આટલી મોટી...'

'બાથરૂમમાં જઈને મોઢું જોઈ લે એક વાર, કેટલા વર્ષો થયાં ખબર છે? પૂરાં બાંસઠ ને ઉપર વળી, ત્રણ મહિના! એટલે કુલ કેટલા થયા? સવા બાંસઠ કવિ મહાશય!'

'હા, એ તો સાચું પણ...'

'પછી પણ શું? તને તો એમ જ હશે ને કે ઓગણીસો છાસઠમાં છૂટાં પડ્યા એ દિવસે હું થિજી જઈને ત્યાં જ ઊભી હોઈશ ખરું?'

'ના...ના, એવું તો ન જ હોય પણ...'

'પણ... પણ... ના કર, સાવ સાચ્ચું કહી દે; તેં મને કેવી જોવાની ધારણા રાખેલી? આ સામે ઊભી છું એવી તો નહીં જ ને?'

'ના, સાવ એવું નહીં તોય...'

'ટૂંકમાં, ધારણા સાવ આવી ન હતી ખરું?'

'હા... મનમાં હતું કે...'

'કે હું મોંમાં સાડીની કિનાર દબાવીને, એક બાજુ ઢાળેલા મોંએ શરમાતી ઊભી હોઈશ અને તું મારું ચિબુક પકડીને, ઊંચું કરીને, આંખોમાં આંખો પરોવીને મને આવકારીશ એમ જ ને?'

'ના, ભાઈસાબ ના, એવું નહીં પણ તું અંદર તો આવ, આમ બહાર ઊભાં ઊભાં...'

'પણ અંદર આવું તોય શી રીતે? તેં અંદર આવવાનું કહ્યું જ છે ક્યાં હજુ? તું તો હજુ રાહ જુએ છે તારી પે..લ્લી... વંદનાની!'

'એવું ખોટું નહીં બોલવાનું વંદુ - આવકાર તો મેં તને તરત જ આપ્યો હતો!'

'એમ? હું ખોટું બોલું છું એમ ને? પણ કવિરાજ પહેલાં જરા એ કહેશો કે 'આવો... આવો... અંદર આવો... હું સ્હેજ - એમ કહીને તમે કોને આવકાર આપ્યો હતો?'

'સોરી, આય એમ રિયલી સોરી વંદુ! પણ સાચ્ચું કહું છું વંદુ હું તને... ઈટ્સ સિમ્પલી વેરી વેરી બેડ ફોર મી...'

'બસ, બસ હવે પાછું એ પારાયણ કરવાની જરૂર નથી. હવે ન્હાવાનું હોય તો તું એ પતાવ અને મને કહેતો જા, શું પીવું છે ચ્હા-કૉફી કે પછી કોઈ જ્યુસ?'

'જ્યુસ જ મંગાવ, મારે માટે...'

'પાઈનેપલ'

'અને તારો તો ઑરેન્જ જ, ખરું?'

* * *

'ઘેર શું કહીને આવી છું?'

'તું ધારને?'

'હું શું ધારું? મને શી ખબર પડે?'

'કેમ વાર્તાઓ તો બહુ લખે છે. એમાં કે નાટકમાં તારું પાત્ર આવ્યું એટલે કે મારા જેવી

સિચ્યુએશનમાં મુકાયું હોય તો એ શું કહીને એના પ્રિયતમને મળવા આવ્યું હોય?'

'પણ પાત્ર તો આખરે પાત્ર છે!'

'પણ એ સાચુકલું તો લાગવું જ જોઈએ ને? બહાનું પણ બહાનું તો લાગવું જ જોઈએને?

'હા એ તો ખરું પણ તું જ કહે ને!'

'કેમ, ઉચાટ કંઈકેય હોય તો મને હોય; આ તો તું...'

'હા, મને જ થાય છે કે આ ઉંમરે તું આમ, આ રીતે...'

'આ ઉંમરે અને આ રીતે એટલે? પૂરા સાત કલાકથી તારી સાથે છું; તને આછોતરું અડી પણ છું? બોલ્યા ભાઈસાહેબ : આ રીતે...'

'વંદુ પ્લીઝ તું... તું... હું એમ કહું છું કે... આ વાત હું તને કેમ કરીને સમજાવું?'

'ઓકે. ઓકે. નથી સમજવી તમારી વાત જયંતકુમાર; ને હવે મન ખોલીને સાંભળી લો, જેથી આ તમે, તમારી વંદુ સમક્ષ ઊભડક મનથી બેઠા છો તે સ્હેજ મનને કરાર થાય અને નિરાંતે બેસી શકે! તો સાંભળો : હું હાલ મારા એક વિમેન્સ લિબના પરિસંવાદમાં ત્રણ દિવસ મુંબઈ ગઈ છું અને બીજી વાત ટીનુના પપ્પા અને અમારું આખું કુટુંબ આઈ મિન ફેમિલી ખાસ્સું બધું ફોરવર્ડ એડવાન્સ્ડ છે કે કોણ, ક્યારે, ક્યાં જાય-આવે કે જશે-આવશે-એમાં બહુ કોઈ માથું મારતાં નથી. અને એમ કરવાની કોઈને ફુરસત પણ હોતી નથી. બાકી બધા માણસો બહુ મઝાના છે હોં સારસ્વત બંધુ! હં હવે જો તમારે હૈયે હાશકારો થયો હોય તો...'

'એટલે આજે તું...'

'ના, આજે હું અહીં, આ ડાકબંગલામાં રાત નથી રોકાવાની, મારી એક સ્કૂલટાઈમની બહેનપણીના નાતીનો અન્નપ્રાશનનો વિધિ છે એટલે બોમ્બે પરિસંવાદમાં જતાં પહેલાં હું અહીં તમે જે નાના મઝાના, રૂપકડા શહેરમાં પધાર્યા છો ત્યાં આવી છું! પણ મારે તમારામાં વસતા પેલા સાહિત્યકાર મહોદયને એ પૂછવું છે કે તમારી નવલકથાઓમાં કેન્ડલલાઈટ ડિનરમાં શું આવી બધી વાતો થાય છે?'

જયંત વંદના તરફ જોઈ જ રહ્યો. શું કહેવું આને? કેવી આત્મશ્રદ્ધાથી ભરપૂર છે? જાણે એની એ જ, કશી બદલાઈ નથી. સાંજે ફરવા નીકળ્યાં તો પણ કેવી તન્મયતાથી, શાંત બધું માણતી હતી. કાફેટોરિયામાં બેઠાં ને ગરમાગરમ કૉફી આવી તો મનની વાત પામી ગઈ. એવી જ સંવેદનપટુ રહી છે. કૉફીનો મગ ઉપાડીને એ તરતી-વિખરાતી વરાળને સૂંઘવા કર્યું. બિલકુલ એની જૂની પુરાણી ટેવ મુજબ! એ દરેક ક્ષણને કેવી સહજ થઈને, સાહજિકતાથી માણે છે? 'એય મહાશય, એમ ધારી ધારીને શું જુઓ છો? અજાણી કોઈ મહિલા સામે આમ તાકી રહેવાતું હશે? સાચ્ચું કહેજે જયંત, ઘરડી લાગું છું એ નથી ગમતું ને? પણ એ તો થઈ છું એટલે લાગવાની જ ને? પણ અંદરનો ઉમંગ લગીરેય ઓછો થયો છે? તારી જેમ કંઈ પથ્થરનું બૂત નથી થઈ ગઈ. અરે હા, સારું સાંભર્યું-કહેતાં એણે પેપરનેપકિનથી હાથ લૂછી, પર્સ ખોલી, સુખડની નાની એવી, સરસ કાર્વિંગ કરેલી ડબ્બી કાઢીને એના તરફ લંબાવી. એણે હાથ લંબાવ્યો તો કહે : હતો એવો ને એવો બુદ્ધુ જ રહ્યો છે. વરદાન કંઈ ડાબે હાથે લેવાય? ચલ, જમણો હાથ ધર જોઉં. એણે પણ હાથ લૂછી ડાબા હાથની અંજલિમાં જમણા હાથની અંજલિ મૂકી એટલે ડબી એમાં મૂકીને કહે: 'પહેલાં સ્વસ્તિ કહો મુનિરાજ! પછી આંખો બંધ કરીને ડબી ખોલ!'

એણે બિલકુલ નાના બાળકની માફક કહ્યાગરા થઈ, સ્વસ્તિ વચન ઉચ્ચારી, આંખો બંધ કરી ડબ્બી ખોલવા કર્યું પણ એને ફાવ્યું નહીં. વંદનાએ અંગૂઠો પકડી ડબ્બીની કળ દબાવવામાં મદદ કરી. 'પટ્' અવાજ સાથે ડબ્બી ખૂલી. એટલે વંદનાએ

કહ્યું: 'હં હવે આંખ ખોલ!'

એણે આંખ ખોલી અને તાજ્જુબ થઈ ગયો. કોઈ મનોહર નક્ષત્ર સમા ચમકતા હીરાની આસપાસ પાંચ નાના નાના હીરા સિતારાની જેમ જડેલી મુદ્રિકા કેન્ડલલાઈટમાં પણ ચળકી રહી.

'આટલી કિંમતી મુદ્રિકા, વંદના?'

'ચૂપ, આજે કશું બોલવાનું નથી; વંદના એની યાદગીરી માટે સાદર સપ્રેમ....'

આ શું? વંદના રડે છે? - એ અરધો ઊભો થઈ ગયો. એને અધવચ રોકી વંદનાએ ધસી આવતાં આંસુ લૂછ્યાં. પછી ભીના કંઠે કહ્યું: પ્લીઝ, જયંત ના ન પાડીશ. તને મળેલા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર આગળ આની તો કશી વિસાત જ નથી. મારા જયંતને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળશે એવું તો મેં ગાંડીએ કદી ધાર્યું પણ ન હતું. પણ આજે જ્યારે એની કલ્પના પણ ન હતી કરી એ વાત, આમ અડું અને અનુભવાય એવી હકીકત બનીને ઊભી છે ત્યારે... ખેર જવા દે પણ તું તને અર્પણ કરાયેલી શાલ મને બતાવવા લઈ...'

'ના, વંદુ! બતાવવા નહીં-' કહેતાં એણે ઊભા થઈ શાલ સરખી વાળીને વંદનાના ખભે મૂકી. વંદનાએ ખભે મુકાયેલી શાલ પર ગાલ અડે એમ માથું નમાવી ઊંડો શ્વાસ ભર્યો. પછી જયંતનો હાથ પસવારતાં કહ્યું: કેવું તો ગમ્યું છે તારું આમ મને શાલ ઓઢાડવું - એ તને શી રીતે સમજાવું? ના જયંત, મને બોલી લેવા દે: આનાથી વિશેષ સુખ તેં કદી કલ્પ્યું પણ નથી...' કહેતાં વર્ષો પહેલાંની મુગ્ધતા એની આંખોમાં ઊતરી આવી. અપલક આંખે જોઈ રહેલી વંદનાની આંખોમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં!

'પ્લીઝ, વંદુ! પેલી, તને ન ઓળખી શકવાની ક્ષણને તું ભૂલી જઈશ ને?'

'સાવ ગાંડો જ છે તું તો? એ પળ મને અડી જ છે ક્યાં? કે પછી યાદ રહે? પણ સાચું પૂછે તો તારે જ એ વાત ભૂલી જવાની છે. વળી, મને તો આનંદ એ વાતનો છે કે પૂરાં ત્રીસ વર્ષો સુધી તેં તારા દિલ-દિમાગમાં મારી પેલી વિદાયવેળાની છબી જ સાચવી રાખી હતી. એ છબી, મારી એ મુદ્રાએ જ તને અણીની પળે છેતર્યો પણ જો આ કેન્ડલ પૂરી થવામાં છે અને એના પૂરા થવાની સાથે જ આપણો અહીંનો સહિયારો સંબંધ પણ પૂરો થશે. ચાલ, મારા હાથમાં હાથ મૂકીને વચન આપ અને કહે....

* * *

સૂવા માટે હાથપગ ધોઈ, મોંમાથું ઠીકઠાક કરી આદત મુજબ એણે પથારીમાં પડી વાંચવા કર્યું પણ મન લાગ્યું નહીં. રૂમમાં પ્રવેશતાંની સાથે જ એકલા પડતાં જેણે હુમલો કર્યો હતો અને મહામહેનતે એ જેને ઠેલતો-ખાળતો રહ્યો હતો એ ક્ષણે એની ગરદન પર ચડી બેસી એને ગૂંગળાવી દીધો. એને વંદનાએ કહેલા શબ્દો યાદ આવ્યા: ''મારા હાથમાં હાથ મૂકીને વચન આપ અને કહે...'' પણ તહેદિલથી ઈચ્છવા-મથવા છતાં એમ ન થઈ શક્યું. અંતે એણે હથિયાર હેઠાં નાખી દીધાં...

વાત સાચી જ છે. પોતાનાથી ન થવું જોઈએ, કલ્પી પણ ન શકાય એવું વર્તન થઈ ગયું છે. લાખ વાતેય એનો બચાવ શક્ય નથી. ખુદ વંદનાના મનમાં ભલે કંઈ ન હોય ને એણેય આ રંજોગમ ભૂલી જવા ભલે કહ્યું હોય પણ હું એને ઓળખી જ ન શક્યો એ, દુનિયા આખી ભલે ન માને, મારી નજરે તો અક્ષમ્ય અપરાધ જ છે. એ પ્રેમ કે જેના વિયોગ-વિરહે મેં પાકાંપૂરાં ત્રીસ વર્ષો વિતાવ્યાં અને એ પણ કેવાં! સતત સ્મરણલીન! એ, એ જ પ્રેમના પુન: સાક્ષાત્કારની પળે, મારી નિત્ય લીલીકુંજાર રહેલી સંવેદના સાવ બહેરી-બોબડી જ નહીં સૂકી ભંઠ નીવડી! જે વંદના શ્વાસોચ્છ્વાસ બનીને પ્રતિપળ સંવેદાયા કરતી હતી એ સામે ઊભી હતી અને હું એને ઓળખી ન શક્યો?

આ મારી કલાસાધના? વર્ષો સુધી સાહિત્યસૃજન કરીને મેં રચેલો કલ્પનાલોક જ નહીં મારું જીવન સર્વસ્વ જેની બુનિયાદ પર ઊભું છે એ વંદનાને હું ઓળખી ન શક્યો. ક્યાં ક્યાં નથી એ વંદના? જાળ સમેટતો, મારી કવિતાનો માછીમાર પકડાયેલી બધી માછલીઓને છોડી મૂકીને કોની અનંત વાટ જુએ છે? એની કામનાની સોનેરી મત્સ્યકન્યા કોણ છે? જીવન અને કલાના વાસ્તવમાંથી એકેયને પસંદ ન કરી શકતી સ્પ્લિટ પર્સનાલિટી ધરાવતી મારી કથાનાયિકા સોનાલીની પાછળથી ડોકિયું કરે છે એ વંદના નથી તો બીજું કોણ છે? જેનું ચિંતવન આખી જિંદગી કર્યું એ જ ચરમ અને પરમ ક્ષણે આમ વિસરાયું?

વંદનાએ ભલે કહ્યું, એ તો કહે જ પણ આ દુનિયામાં મારું શું હતું કે શું છે હવે? આ ધોળામાંથી કાળા કરેલા કાગળોના ઢગલા જેવાં પુસ્તકો? પેલો, કૅમેરાની ફ્લેશલાઈટોની ચકાચૌંધ કરી દેનારી રોશનીમાં રાષ્ટ્રપતિને હાથે અપાયેલો પુરસ્કાર? આ બધું, હા બધું જ પાંચ-સાત કલાક પહેલાં મને સાર્થક જ નહીં ગૌરવપ્રદેય જણાતું હતું અને એ જ સઘળી વાતો આ ક્ષણે સાવ નિરર્થક કેમ અનુભવાય છે મને? કેમ એ બધું મૃતક, મનુષ્યચેતના સાથે જેને કશી લેવાદેવા, કશી નિસબત નથી એવું નર્યું પોકળ અને આભાસી કેમ લાગવા માંડ્યું છે? આ શબ્દસાધના જે મારી માનુષી ચેતનાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને પરિણામ પણ હોય તો જે સંવેદન થકી એ સાધના નીપજી આવી, પોષાઈ અને નિત્ય પરિપ્લાવિત થતી રહી એ સંવેદનાનું અભિજ્ઞાન સમૂચું-સમૂળું સદંતર લુપ્ત થઈ જાય છે?

હું જેને સર થતાં શિખરો ગણતો હતો - એ આજે મને ઘાણીએ ફરતાં ફરતાં, અંધારી આંખે બળદે રચેલો ચકાકાર ક્યાંય ન લઈ જનારો માર્ગ કેમ લાગે છે? નથી થતું એવા સાહિત્યસ્રષ્ટા જેની મૂળે મનુષ્ય તરીકે જીવવાની ખેવના જ મરી પરવારી હોય! - કહેતાં એ બેઠો થઈ ગયો. પછી કંઈ ન સૂઝતાં એણે જાતને પૂછ્યું: હું બેઠો શા માટે થઈ ગયો? સૂતાં ન રહેવાયું એટલે? તો હવ્ બેઠા થઈનેય કરવાનું શું છે? કશું જ નહીં? એક પળ આંખો બંધ કરી એણે મનોમન શાંતિ: રેવ શાંતિ:!નો જાપ કરી ધસમસતી લાગણીઓને ખાળવા મથામણ કરી. એનાં કુલાઈને સંકોચાતાં ફોયણાંની ગતિ લગીર ઘટી અને એને યાદ આવ્યું કે એ ન્હાવા ગયો અને વંદના આવી એ પહેલાં પોતે ડાયરી જેવું કશુંક લખતો હતો. ઊભો થયો. ડાયરી ખોલી પહેલાં લખાણનો અંત ભાગ વાંચ્યો પછી ગમતું ગયું તેમ તેમ પાછા પગલે વાંચતાં વાંચતાં એ આરંભ લગી પહોંચ્યો. લખાણ ગમ્યું. સારું થયું છે. પહેલીવાર કશુંક અકલ્પનાશીલ, પણ સાર્થક લખાણ લખ્યાના સંતોષ સાથે એણે ઊંડો શ્વાસ લીધો પછી પાછાં પાનાં ફેરવી અંતે લખેલા વાક્ય સામે જોઈ રહ્યો: ''તું ડાક બંગલામાં ઠરીને ઠામ થાય પછી આસપાસના વનમાં, જરા ઊંડે જઈને આપણી પેલી નિર્જન પગદંડીઓ પર ફરજે જેથી ફેમિલિયર થઈ જવાય. પછી હું આવું ત્યારે આપણે નચિંત બનીને એ નિર્જન પગદંડીઓ પર, વીતેલાં વર્ષોને, ગરમ ગરમ કૉફીમાંથી ધીમે ધીમે ઉપર ઊઠતી વરાળ અને કડક મીઠી-કડવી ગંધ સાથે યાદ કરતાં કરતાં ટહેલી શકીએ...''

એણે પેન ખોલી. શાહી છલકાઈને સહેજ બહાર આવી હોય એવું લાગતાં ડાયરીના છેલ્લા પાને કવરમાં ભરાવેલા બ્લોટિંગ પેપર ઉપર પેનની ટાંક ટેકવી આમતેમ ફેરવી વધારાની શાહી ચુસાઈ જવા દીધી. પછી શ્વાસની નિયંત્રિત થતી આવતી ગતિને અવલોકતાં અવલોકતાં એણે લખ્યું: આ બધાંનો કશો કંઈ અર્થ છે ખરો? એ જો હોય જ તો હું એ કેમ અનુભવી શકતો નથી?

સત્યકથા

હાથ ઝાલ્યો

કે. જે. મહેતા

આણંદપુરમાં હું હજી નવોસવો સરકારી ડૉક્ટર તરીકે આવ્યો હતો. સવારના લગભગ અગિયારનો સમય હતો; મોટા ભાગના દરદીઓ કામ પતાવી ચાલ્યા ગયા હતા. એટલે મળવા આવેલા ફોજદાર સાથે હું વાતો કરતો બેઠો હતો. એટલામાં એક પડછંદ શરીરનો તેજસ્વી પીઢ પુરુષ ત્યાં આવી ઊભો. ફોજદારસાહેબે આવકાર દીધો : 'આવો દરબાર, આવો.' ઉંમર ૫૦-૫૫ હશે, પણ ઘડપણ હજી દૂર હતું. મોઢા ઉપર તેજસ્વિતા હતી. પરંતુ સાથે સાથે એક પ્રકારની ગ્લાનિ મુખ પર છવાયેલી જણાતી હતી. માથું ખુલ્લું હતું અને તે પર વાળ લોહીથી ખરડાયેલા હતા. માથાનો વચલો ભાગ છૂંદાયેલો હતો ને લોહી વહીને થીજી જઈ બંધ થઈ ગયું હતું.

'કોણે માર્યું?' મેં પૂછ્યું.

'જરા લાગી ગયું.'

'કેમ કરતાં?'

'અમસ્તાં જ.'

દરબારે સીધા જવાબ ન આપતાં હું મનમાં અકળાયો; પરંતુ મારે આ અંગે કોર્ટમાં જુબાની આપવા જવું પડશે અને ત્યારે વકીલોના આડાઅવળા, સીધા-રાંટા સવાલોના જવાબો આપતાં મારે અકળાયે ચાલવાનું નથી એનું મને ભાન હતું; એટલે મેં કમ્પાઉન્ડરને બોલાવી ઘા ધોઈ તેની લંબાઈ, પહોળાઈ ઊંડાઈ માપી નોંધ કરવાનું જણાવ્યું. ફોજદાર અત્યાર સુધી મૂછમાં હસતા જોઈ રહ્યા હતા, તે કહે :

'તમારે આ બાબતમાં જુબાની આપવા નહીં જવું પડે, ડૉક્ટર સાહેબ.'

મેં પૂછ્યું, 'કેમ?'

'આ તો મીઠો ઘા છે,' આગંતુક તરફ જોઈ જરા હસતાં હસતાં ફોજદારે જવાબ આપ્યો.

'મીઠો ઘા?' હું મૂંઝવણમાં પડ્યો.

'હા હા, ઘરવાળીનો એટલે મીઠો જ ને! ખરું ને દરબાર?'

કેટલીય સ્ત્રીઓ પતિદેવોને અડાવે છે, ધમકાવે છે એની મને ખબર હતી; પરંતુ કોઈ સ્ત્રીને પતિને તાડન કરતી મેં જાણી નહોતી. વળી, આવો બળ અને તેજના ઓઘ જેવો જણાતો આ ક્ષત્રિય પુરુષ સ્ત્રીનો માર ખાતો હોય તે માની જ કેમ શકાય? તેથી મારાથી બોલી જવાયું:

'આવો જબ્બર ઘા! ઘરવાળીનો?'

'હા સાહેબ હા, એ તો મેરાણીનો ઘા! ભાગ્યુંભાગ્યું તોય ભરૂચ.' ને ફોજદારસાહેબ હસી રહ્યા. પેલા દરબાર સમતાથી સમવયસ્ક ફોજદાર સામે જોઈ રહ્યા હતા. તેમને મેં જાતે પાટો બાંધી બેસાડ્યા અને તેમની વાત કરવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો ને ફોજદારે પણ સાદ પુરાવ્યો એટલે દરબારે અનિચ્છાએ પણ વાત શરૂ કરી:

'સાહેબ, એ તો જાણે એક યુગ વીતી ગયો. અમે કાઠી ગરાસિયા. મૂળ તો સારો ગરાસ હતો. પણ ભાગલા પડતા આવ્યા અને અફીણના ઘેનમાં અને વાણિયા-કામદારની મધલાળમાં ફસાઈ ગયેલા એટલે વતન છોડી હું પોરબંદર રાજ્યમાં નોકરીએ રહી ગયો. પોરબંદર રાજ્યના સોળ ગામમાં મેરની એક ખમીરવંતી જાત રહે છે. ભાદરકાંઠે આવું એક મેરોનું ગામ છે. એક ગુનાની તપાસ અંગે મારે ત્યાં જવાનું થયું. ચોરામાં ઉતારો હતો. સવારે પરવારી હું ને મારી

સાથેના બીજા બેત્રણ બહાર ફળીમાં બેઠા ગપ્પાં હાંકતા હતા. ત્યાં સામેથી હાથીના બચ્ચાં જેવી ચાર-પાંચ ભેંસો નીકળી અને જરા પાછળ એક વીસેક વર્ષની જુવતી ધરતી પર પગ ન ઠરતો હોય એમ ચપચપ પગલાં પાડતી ચાલી આવતી હતી. દૂરથીય તેનો તપાવેલા સોના જેવો વર્ણ કળાતો હતો અને ભરાવદાર સોટા જેવો દેહ આકર્ષક લાગતો હતો. પણ જ્યારે તે પાસે આવી ત્યારે તેના નેણામાં યુવાનીનો ઓઘ ઊછળતો મેં જોયો અને તેના ઉપર મારી આંખો ઠરી રહી. એણે જરા હોઠનો ખૂણો મરડી આછેરું હસતાં મોઢું ફેરવી લીધું તેની પીઠ ફરી તોય હું તેને તાકતો રહ્યો, એટલે મારા સાથીએ મને જરા ગોદો મારી કહ્યું:

'રખે હૈયું ખોઈ દેતા દરબાર! કંઈ વળે એવું નથી' તેની તરફથી આંખ ખસેડ્યા વગર જ મેં પૂછ્યું, 'કેમ?'

'તેની જોવનાઈ જોઈને દાઝવાનું જ છે. એ જોવનાઈના આધારે હૈયું શીતળ કરવાની આશાએ જનારા કંઈક દાઝીને ખો ભૂલી ગયા.'

'કેમ તે પરણી નથી?'

'પરણી નથી કેમ? મેરની આવડી છોડી કુંવારી હોય? અને આ તો વળી મુખી વીરમની દીકરી! પણ તેને વર પાણી વગરનો લાગ્યો. એને સાસરેથી પહેલું આણું વાળવા આવ્યા ત્યારે જ તેણે પરખાવ્યું, 'મારે ખંભેય માંડ પોકે એવા આ માટીડાને હું શું કરું? એની હારે તો ભાદરમાં ઘરઘર રમાય પણ ઘર મંડાય નહીં!' ને આણાને ધમપછાડા કરી ઘેર જવું પડ્યું. આ અપમાનથી દાઝી તેમણે કોર્ટે ફરિયાદ નોંધાવી, ત્યારે તેણે ઉઘાડી કોર્ટે તેના ધણીને ટિલ્લો બતાવી કહ્યું, 'આ કેરે લઈ ફરું એવા છોકરડા હારે હું ઘર નથી માંડવાની, નથી માંડવાની. પછી ભલે કોરટ મારા રાઈ રાઈ જેવડા ટુકડા કરે.' ત્યાંથી પાછા ફરતા એના જેઠે કેડેથી છરી કાઢી નાક કાપવાની ચેષ્ટા કરી ત્યારે તેણે સુણાવ્યું, 'ઓળો આવ્ય મારા રોયા, એ તારા પેટમાં જ પરોવી દઉં ને.' તેના સાસરિયાંએ તેની આશા મૂકી છોકરાને બીજે પરણાવ્યો; પછી તો કંઈક છોગા રાખતા જવાનિયા તેની જોવનાઈના પતંગિયાં થઈને આવ્યા, પણ અડ્યાય પહેલાં દાઝીને વેગળા ગયા. કોણ જાણે કેમ તેની નજરમાં ભલો ભૂપતિયે વસતો નથી.'

'પણ તેનું નામ શું?'

'રાણી.' નામેય સાર્થક થતું મને લાગ્યું.

આંખે તેને જતી નિહાળી રહ્યો હતો ને કાને વાત સાંભળી રહ્યો હતો, ત્યાં તે નદીની ઉગમણી પા વળી અને દેખાતી બંધ થઈ. થોડી જ ક્ષણોમાં તેણે મારા ઉપર જાદુદોર નાખ્યો હતો કે મારો પ્રાણ તેની સાથે રહેવા થનગની રહ્યો અને તેની પાછળ ખેંચાઈ રહ્યો. હું ઊભો થયો ને ઉતાવળે પગલે નદી તરફ ગયો. ભેંસો વળાંકમાં બીજી કોર વળી ગઈ હતી અને રાણી એક ઊંચી ભેખડ ઉપર ઊભીઊભી માથે મેલખાણું બાંધી રહી હતી. આસપાસ કોઈ માણસ નહોતું. આ બાજુ પાણી ખૂબ ઊંડું રહેતું અને ગામના ઓવારાથી આ દૂર પડતું એટલે કોક રડ્યુંખડ્યું જણ જ તરવાની કે ધરામાં પીપળા પરથી ધૂબકા ખાવાની મોજ માણવા આ બાજુ આવતું હું કાંઠે પહોંચ્યો ત્યાં જ રાણીએ ભાદરમાં ધૂબકો દીધો. મેહ સારો થયો હતો એટલે સાગર-શી ભાદર બેય પટે વહી રહી હતી. કોણ જાણે મનેય શું થયું, મેં'ય ભાદરમાં ઝુકાવ્યું ને પાણી માર્ગ દેવા લાગ્યું. રાણી માછલી-શી ઝડપથી પાણી કાપતી હતી કે ઘડીક ઘડીક ડૂબકી ખાઈ આગળ નીકળતી હતી. મારા મનમાં હરીફાઈ જાગી અને હું પહેલો નીકળવા આગળ ધપી રહ્યો પહેલાં તો રાણી બે રાશવા આગળ હતી પણ અમે બેય સામે કાંઠે સાથે નીકળ્યાં. રાણીએ પ્રશંસાભરી એક દષ્ટિ-મારા તરફ

નાખી, જરા હસીને શિકારે નીકળેલી જળદેવી શી તે ચાલી ગઈ. પછી તો ગુનાની તપાસ લંબાતી ચાલી અને મારો એ રોજનો ક્રમ થઈ ગયો.

સવારે તે આવે ત્યારે હું કાંઠે વાટ જોતો ઊભો જ હોઉં. પછી અમે સાથે ભાદરના જળ માપતાં કે ગંગાજળિયા ધરામાં ધૂબકા લેતાં. ક્યારેક અમે સાથે વાડીએ જતાં. વાડી પાસે ઘનઘોર વટાળો વડ હતો. એ વડની લાંબી વડવાઈઓ પકડી ક્યારેક અમે હીંચતાં ને ઊંચી ડાળીઓએ ચડવાની શરત બકતાં. ક્યારેક રાણી આનંદમાં ગાઈ ઊઠતી કે ક્યારેક પાવાના સંગીતમાં મારા દિલની આરજૂ હું વહાવતો, તો ક્યારેક અમારા કાઠીઓની પરાક્રમગાથાઓ હું ગાઈ સંભળાવતો - રાણી ભીના લાંબા વાળ સૂકવતી એકચિત્તે સાંભળી રહેતી.

અમારી આ નિકટતા વચ્ચેયે હજી એક પડદો રહ્યો હતો. રાણી સદાયે જાણે ગૌરવશીલ, ગૌરવના ભાનવાળી રાણી જ રહેતી. મારાં હૈયાંના સ્પંદનો જાણે તે ઝીલતી હતી. મારા હૈયાંના સંવેદનોમાં તેનું હૈયું જાણે સહભાગી થયું હતું, પરંતુ તેના હૈયાના બંધ હજી તૂટ્યા નહોતા. રાણીના રૂપાળા મુખમંડળ ઉપર એવી ડારતી તેજસ્વિતા છવાયેલી રહેતી કે તે તરફ મીટ માંડતાં જ મારા હૈયાના બોલ હોઠે આવતા વીરમી જતા. એક પ્રસંગ ન બન્યો હોત તો કોણ જાણે કેટલો વખત મારે રાહ જોવી પડત!

અમારો વ્યવહાર લોકોની જીભે ચડી ચૂક્યો હતો. મેરોની નજરે હું પરદેશી હતો અને ગામના જુવાનો મને દુશ્મન લેખતા થયા હતા. પોતાને મળ્યું નહીં તે પરદેશીને મળતું જોઈ તેમના હૈયામાં ઈર્ષાનો અગ્નિ ભડભડી રહ્યો હતો. પરંતુ રાણી વીરમ જેવા જવાંમર્દની દીકરી હતી. તેનો બાપ મુખી હતો ને મારા હાથમાંય બેચારને મસળી નાખવાની તાકાત ભરી હતી, એટલે અમને મોઢે ચડી ટોકવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહોતી. પરંતુ લોહિયાળ વાઘ જેવા એ મેરો ઘા ચૂકે નહીં. રાણી સાથેનો મારો સંબંધ એક દિવસ લોહી જરૂર વહેવડાવશે એની મને ખાતરી હતી, પણ એની મને પરવા નહોતી. યૌવનની નવપ્રાપ્ત મસ્તીમાં હું તરબોળ હતો.

તે દિવસે હું રાણીની વાડીએ ગયો હતો. પણ સાંજના વરસાદ વરસવો શરૂ થયો અને અમે ત્યાં રોકાઈ રહ્યાં. સૂરજ આથમવા વખત ક્યારનોય થઈ ગયો હતો અને આંખે અંધારાનાં પડળ ચડવાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં, ત્યારે વરસાદ બંધ થયો ને અમે ઘેર આવવા નીકળ્યાં. ભાંદરના કોતરોમાંથી પગની આંખોએ માર્ગ કરતાં અમે જતાં હતાં ત્યાં પડખેની ભેખડમાંથી કડિયાળી ડાંગનો ઘા ઓચિંતો મારા માથા ઉપર પડ્યો ને અંધકારમાંથી જન્મ્યા હોય તેમ ચાર જણા મને ઘેરી વળ્યા. માથા ઉપર કાઠીશાહી ફેંટો મેં બાંધ્યો હતો એટલે મને ઘા સખત વાગ્યો નહોતો. લાકડી માથા ઉપર પડતાં જ મેં તે લાકડી પકડીને ખેંચી ને મારનારને જોરથી છાતીમાં પાટું લગાવ્યું. તે ચત્તોપાટ નીચે પડ્યો ને લાકડી મારા હાથમાં સરી આવી. લાકડી માથા ફરતી મેં ગોળ વીંઝી એટલે બાકીના ત્રણે આઘા ખસી ગયા. પણ પાછે પગલે ખસતાં બે જણા ભેખડ સાથે ભટકાયા ને પોતાની જાતને સંભાળી મારા ઉપર ઘા કરે તે પહેલાં મેં તેમને સુવાડી દીધા. આ જોઈ ત્રીજો ભોંય પડેલો ને ચોથો ભાગવા મંડ્યો. ભોંય પડેલો ભાગવા જાય ત્યાં એને એક ફટકો કેડમાં લગાવ્યો ને પેલા ભાગતાને આંબવા દોડ્યો પણ ત્યાં રાણીએ ટહુકો કર્યો:

'કાઠી, જાવા દ્યો એ બાયલાને!' એટલે હું પાછો ફર્યો ને રાણી એક ભેખડ ઉપર ઊભી હતી ત્યાં તેની સામે જઈ ઊભો. એ અંધારામાંય રાણીના મોં પર આનંદ અને અહોભાવના ભાવ કળાતા હતા. પાસે જઈ

ઊભો ત્યાં તેના મોંમાંથી શબ્દો સર્યા:

'રંગ, કાઠી, રંગ તારી જોવનાઈને!'

આનંદ અને આવેશથી મારો કંઠ રુંધાઈ રહ્યો હતો છતાં હવે વધારે વાર મૌન રહેવું મારે માટે અશક્ય હતું. મેં કહ્યું:

'તું રંગ દેનારી પડખે હો તો જ એ જોવનાઈ શોભે!' ડાંગ મારા હાથમાંથી સરી પડી ને રાણીનો હાથ મેં પકડ્યો. રાણી એક ક્ષણ એ પકડને જાણે માપી રહી ને ઊંચું જોઈ બોલી: 'હાથ પકડાય પણ હાથ ઝાલ્યો નભાવવો દોહ્યલો છે, કાઠી!'

'એ હાથ તો હવે મોત જ છોડાવશે, રાણી!' ને મારો આવેશથી ધ્રૂજતો સાદ ગાજી રહ્યો.

'ભલ્ય, તો હું તારા વસવાસે છું, મારા રાજા! જેવી પ્રીત કરી જાણી તેવી નભાવી જાણજે, મારા રુદિયાના દેવ!'

લાંબા ગાળા સુધી અમે રસસમાધિમાં એકત્વ અનુભવ્યું. છેવટે જણાયું કે હવે અહીં ઘડીય થોભાય એમ નથી. તે દીની અંધારી મેઘલી રાતે રાણી માબાપ, ભાઈભાંડુ, સગાંસંબંધી, નાતજાત ને તેથીય અદકેરો એ ભાદરકાંઠો, ગંગાજળિયો ધરો ને વડલો છોડી મારી હાથે હાલી નીકળી. રાત્યની રાત્યમાં બરડાના એ ડુંગરા પાછળ મૂક્યા ને પંચાળમાં અમે ઊતરી આવ્યાં.

જેવી રૂડીરૂપાળી ને તેજીલી તેની દેહ હતી, તેવી તેની પહોંચ હતી, તેવું તેના પગ અને બાવડામાં બળ હતું. તેણે જાણે અમૃત સીંચ્યું હોય તેમ મારા દેહ, મન અને પ્રાણને થાક નહોતો; અમારા પુરુષાર્થે પાંખો કરીને અમારે બારણે હાથીના બચ્ચાં જેવી પચીસ-પચીસ ભેંસો ઝૂલતી થઈ, ચૉર સાંતીની જમીન ઘેર કરી. મોટાં મોટાં બે બીડો રાખ્યાં, રાજગઢશું મકાન ચણાવ્યું, સમૃદ્ધિ આવી, સંપત્તિ આવી, પ્રતિષ્ઠાય આવી ને સગાંવહાલાંય આવ્યાં.

ભાદરનો કાંઠો છોડ્યે પંદર પંદર વરસનાં વાણાં વાયાં, પણ અમારા સહજીવનમાં છોળો ઊડતી હતી, પ્રાણ રસથી સભર ભર્યો હતો પણ રસતૃષા છીપતી નહોતી. હજીય ક્યારેક ક્યારેક નીંદરનું મટકુંય માર્યા વિના પરોઢ થઈ જતું અને અમે વલોણાં કરવા ઊભાં થઈ જતાં. પણ હજી એક વાતે રાણીને ઊણપ લાગતી હતી, હજી એકેય ખોળાનો ખૂંદનાર આવ્યો નહોતો ને તેથી રાણી જરા ઉદાસ રહેતી પણ મિંયાણીવાળી મા હર્ષદાએ તેના સામું જોયું અને અમારા સહજીવનના સત્તરમા વરસે માલદેનો જન્મ થયો. દીકરોય માબાપથી સવાયાં રૂપ ને બળ લઈ જન્મ્યો હતો. અમારા સુખની અવધિ થઈ. હવે તો દેવોનેય અમારા સુખની ઈર્ષા આવી હશે. માલદે છ વરસનો થયો હતો. સાથેના ગામડે રામલીલા આવી હતી. માલદે બીજા છોકરાઓની સાથે હઠ કરીને રામલીલા જોવા ગયો. મેં મારા એક સાથીને સાથે મોકલ્યો.

અમારા સુખસરના બીડમાં ક્યારેક ક્યારેક માથાભારે ભરવાડો ધણ ચારી જતા અને રોઝ પણ વિતાડતાં. તેથી બીડમાં માળો બનાવ્યો હતો ને ક્યારેક સાથી ને ક્યારેક હું માળે સૂવા જતા આજે માલદે રામલીલા જોવા ગયો હતો અને છેક સવારે આવે એમ હતું એટલે રાણીય મારી સાથે માળે આવી. સરસ મજાની રાત હતી અને દખ્ખણનો વાયરો વાતો વાતો જુવાનીને હિલોળે ચડાવતો હતો. ત્યાં ઢોરનો માથોડું માથોડું ઊગેલા ખડમાં અણસાર થયો ને મારે કડિયાળી લઈ નીચે ઊતરવું પડ્યું. આમ બે વાર મારે જવું પડ્યું ને ત્રીજી વાર બીડમાં આઘે અણસાર થયો ને મેં ઊતરવાનું કર્યું, ત્યારે રાણીની ધીરજ ખૂટી ગઈ. તે કહે, 'રહો, તેને સવાદ ચખાડું.' એમ કહી તેણે ગોફણ કાઢીને મોટો પાણો હાથમાં લીધો ને મેં વારવા છતાં ગોફણ માથા ફરતી વીંઝીને પાણો ફેંક્યો

અંધારામાં પાણો કઈ કોર ગયો તે ખબર ન પડી. પણ તત્કાળ એક ચીસ પડી. કોલાહલ થયો ને મારા નામની ધ્રૂજતી બૂમ પડી. અમે બેઉ સમજી ગયાં, બેબાકળાં થઈ ગયાં ને દોડ્યાં. જઈને જોયું તો અમારો સાથી મોહનો રોતો બેબાકળો માલદેના લમણે ફેંટાનો દૂચો દબાવી રહ્યો હતો. રામલીલાવાળાને થાળ સંબંધે ગામલોકો સાથે કંઈ રાંટું પડ્યું ને તેમણે ખેલ બંધ કર્યો એટલે આ બધા ઘેર આવ્યા હતા. માલદેએ મા પાસે બીડે જવા હઠ કરી એટલે તે બીડમાં આવતા હતા ત્યાં પાણો જોરથી આવ્યો ને માલદેને લમણા પર વાગ્યો. માલદેનું લમણું ફાટી ગયું હતું અને લોહીથી ખાબોચિયું ભરાયું હતું. રાણીએ આ જોયું ને તેણે એક કારમી ચીસ નાખી, 'હાય રે! મારા અકરમી હાથે મારા લાલનું માથું ફોડ્યું.' તેણે માલદેનું માથું ખોળામાં લઈ લીધું ને પડેલો પાણો લઈ ધડીમ ધડીમ લમણામાં ઠોકવા મંડી. મેં તેને પકડી લીધી ત્યાં તો તેના લમણામાંથી લોહીની નદી વહેવા લાગી ને તે બેભાન થઈ ઢળી પડી. માલદેનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું હતું. વરસતી આંખે રાણીને ઘર ભેગી કરી ને છોકરાને અગ્નિદાહ દીધો. ખૂબ રોકકળ થઈ, કાઠિયાણીઓએ છાતીઓ ધીબી નાખી પણ રાણીને કંઈ ખબર પડી નહીં. ચોથે દિવસે સાંજે એણે આંખો ઉઘાડી. પણ એ આંખોમાં શૂન્યકાર વ્યાપ્યો હતો. હું પથારીમાં બેઠો હતો પણ રાણીની આંખમાં પરિચયનો અણસારેય નહોતો. મેં તેના માથે હાથ ફેરવવા માંડ્યો. રાણીએ ચકવકળ આંખે ચારેકોર જોયું ને કંઈ ખબર ન પડી હોય એમ મારી સામે બાવરી આંખે જોઈ રહી. થોડી વારે ઘોઘરા સાદે પૂછ્યું, 'કુણ છે તું?' રાણી સાથેના ત્રેવીસ વરસના સુખી ઘરસંસાર પછી રાણીનો આ સવાલ સાંભળી હું ધ્રુસકું મૂકી રોઈ ઊઠ્યો, પણ રાણી કંઈ જ ન બન્યું હોય એમ જોતી રહી. મેં આંખ લૂછી નાખી એક તાંસળું દૂધ લાવી રાણી સામે ધર્યું. દૂધ મારા હાથમાંથી રાણીએ લીધું, દૂધ પી ગઈ અને તાંસળું ફેંકી દીધું. મને સમજાયું કે રાણીની બુદ્ધિ અમારા સુખની પાંખો કરી ઊડી ગઈ હતી. ને રાણી ઝંડ વળગ્યો હોય એવી ગાંડી થઈ ગઈ હતી.

મેં કંઈક દાકતરને બોલાવ્યા, કંઈક મોટી પાંઘ બાંધતા વૈદરાજોને તેડાવ્યા, સારંગપુરથી ભૂવા બોલાવ્યા, અજમેરથી ફકીરોને નોતર્યા, પણ મારી રાણી સાજી ના થઈ. ઊલટી આ બધી ધમાલથી રાણી વીફરી બેઠી. ત્રીજા માણસને જોતાં જ ત્રાડ નાખવા લાગી ને મારવા દોડતી. મેં બધાંને વિદાય કર્યાં ને મેં જ રાણીની માવજત આદરી. ખાવાનું પાસે મૂકતો તો રાણી ખાઈ લેતી, પાણી પાતો તો પીતી. પરંતુ તેનું ખાવાપીવાનું, ઊંઘવાનું ભાન જતું રહ્યું હતું. ક્યારેક વિના કારણે ખિજાઈ ઊઠતી તો હાથ વડે તે મનેય મારી બેસતી, ગાળો ભાંડતી, પોતાના પર ખિજાઈ વાળ તોડી નાખતી કે મોઢા ઉપર તમાચા મારતી તો કોઈ વાર પોકેપોક પાડી આક્રંદ કરી ઊઠતી. આમ ને આમ ત્રણ વર્ષ વીત્યાં. હવે સગાંવહાલાં આવતાં ને લગ્ન કરી લેવા અને સમજાવવા લાગતાં, 'ભા, ઘણી સેવા કીધી. કળજગમાં ઘરના મનખાની આવી સેવા કીધી જાણી નથી પણ હવે બહુ થયું. ધણિયાણી વગર આ હાથણ-શી ભેંસોય સુકાઈ ચાલી, હૈયાના ને પેટના સંતાપમાં તમારી ભીમ-શી દેહેય સુકાઈ હેંડી. નટુભાની સજ્જનબાને તો તમે જોઈ છ, જાણે પદમણીનો અવતાર, માની જાઓ, તમારું ઘરેય રાગે રહેશે ને રાણીયે સુખનો રોટલો ખાઈ ઘરને ખૂણે સૂઈ રહેશે ને વંશનો વેલોય આગળ વધશે.' પણ મારા હૈયામાં તો રાણી દિલ બહેલાવી પડી હતી, ત્યાં બીજા માટે જગ્યા જ ક્યાં હતી?

પછી તો રાણીની માવજત વગર તેની

પાળેલી હાથણીઓ-શી ભેંસો ઓછી થતી ચાલી. મેં ખેતી કાઢી નાખી, ને પારકે હાથે જતાં રિસાઈ ગઈ હોય એમ ધરતીય ધાન ચોરવા લાગી. પણ રાણીને રેઢી મુકાય એમ નો'તી. ક્યારે શું કરી બેસશે તેનું કંઈ ઠેકાણું નહોતું. સગેવહાલે, ગામતરે જવાનું મારે સમૂળગું બંધ થઈ ગયું અને એકપલાંઠીએ ઘેર રહેવાનું થયું. આમ, બીજાં ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં.

એક દી મારાં આઘેનાં ફોઈબા તેમનાં દીકરી નંદકુંવરબાને લઈ મારે ઘેર આવ્યાં અને કોણ જાણે કેવીય માયા કરી રાણીને પટાવી લીધી. તેમની હાજરી રાણી સાંખી લેવા લાગી, તેમની દીકરીયેય જાણે જરા હળી ગઈ. મારે માથેથી રસોડું અને ઘરનું કામકાજ ઊતરી ગયું એટલે રાણી પાસે વધારે બેસતો ગયો. રાણીનેય જરા ઠીક લાગવા માંડ્યું, રાણીના વાળ નિયમિત હોળાવા-ચોળાવા લાગ્યા અને રાણીના મોં પર પાછી જરા તેજી ચમકવા લાગી. થોડા દી આમ ઘર થાળે પાડી ફઈબા દીકરીને મૂકી જતાં રહ્યાં અને કહેતાં ગયાં, 'ભલે રહેતી મહિનોમાસ, તનેય ઠીક રહેશે, રાણીની માવજતેય થશે અને તારા મોટા વહીવટમાં નંદુબા પલોટાશે.' ફઈબા ગ્યાં ને તેમની અઢારેક વર્ષની નંદકુંવરે ઘરનો બધો કારભાર સંભાળી લીધો. ફરી એક વાર ઘર બરાબર ચાલવા લાગ્યું. ડેલીએ ફરી ગાલીચા બિછાવા લાગ્યા ને હું ક્યારેક ક્યારેક દાયરામાં જઈ બેસવા લાગ્યો. ફરી એક વાર ઘર સુઘડ રીતે ગોઠવાવા લાગ્યું, સારી રસોઈ મળવા લાગી ને મેં જરા નિરાંતનો દમ ખેંચ્યો, ને નંદકુંવર માટે પ્રશંસા અને આભારની લાગણી અનુભવવા લાગ્યો. એકાદ માસ પછી ફઈબા આંટો ખાવા આવ્યાં, ત્યારે મેં આભારની લાગણી વ્યક્ત કરી અને નંદકુંવરનાં વખાણ કર્યા ત્યારે તે હસી ઊઠ્યાં :

'ત્યારે દીકરા, હંમેશને માટે તારે ઘરે જ રાખી લે ને એને. તારા જેવો વર અને ઘર મળે તો તો નંદુબા ભાગ્યશાળી જ ગણાય ના!'

અમારા કાઠીઓમાં મામા-ફોઈનાં છોકરાંય વરે એટલે તેમનો આ હેતુ પહેલેથી જ કળી શકાય એમ હતો પણ મને એ સૂઝ્યું નહોતું. પણ આજે, બેળેબેળે જમાડવા આગ્રહ કરતી, હજાર બહાને હજાર વાર નજરે ચઢતી અને મરકમરક હસતી એ રઢિયાળી નંદુ જુદા જ સ્વરૂપે દેખાઈ. આ રીતે ઘરબાર સચવાય તે ગમતું હતું, મનેય કંઈક સુખ લાગતું ને રાણીનેય અત્યારે તો કંઈ કમીના દેખાતી નહોતી. છતાં મારું મન માનતું નહોતું. આમ કાઠીઓમાં શૉકોના સંસાર મેં બહુ ભાળ્યા હતા. ભલભલી બાઈઓને મેં લોહીનાં આંસુ પાડતી જોઈ હતી. અત્યારે કદાચ રાણીની સેવાચાકરી થતી હોય, પણ પછી? મારા મનનોય મને ભરોસો નહોતો. નવરસ ને આરામમાં મારું મન ભોળવાય તો એક અંધારી રાતે મારો હાથ ઝાલી માત્ર મારા જ વિશ્વાસે ચાલી આવેલી મારી રાણીનું કોણ? ભર્યા સંસારમાં મારા વગર તેને બીજું કોણ હતું?... ને મારું માથું નકારમાં ડોલી ઊઠ્યું. ફઈબા કશું બોલ્યા વિના ઊઠી ગયાં...

નવરાત્રના દિવસો પૂરા થયા ને દશેરા આવ્યા. અમારું ક્ષત્રિયોનું એ મહાપર્વ. રાણી દર દશેરાએ મને કુમકુમ-ચાંદલો કરી શમીપૂજન કરવા મોકલતી અને ઘોડેસવારીમાં જીતી જ્યારે આવતો ત્યારે વધાવતી. આજે સાતસાત વરસ થયાં હું શરતમાં ઊતરતો નહીં અને શમીપૂજનમાં જતો નહીં. પણ ખૂબ આગ્રહ કરી ફઈબાએ છેવટે શમીપૂજનમાં જવા મને તૈયાર કર્યો. સાંજના સાડા આઠનું શમીપૂજનનું મુહૂર્ત હતું. મેં તૈયાર થઈ ડેલી માથે પગ દીધો ત્યાં સામેથી નંદકુંવર કુમકુમ-અક્ષત લઈ સામી આવી ઊભી. નારીરૂપે મેં પહેલાં તેને નિહાળી નહોતી. રતિનું પૂર્ણ યૌવનનું રૂપ ને માર્દવ હતું. વિશાળ

નેત્રોમાંથી મદ ઝરતો હતો. ભ્રમરો ધનુષ્યાકારે ખેંચાયેલી હતી. રક્ત હોઠો પર પ્રલોભક હાસ્ય હતું. હું સ્તબ્ધ થઈ તાકી રહ્યો ને મારી નસોમાં વહેતું પૂર્વજોનું પરાક્રમી રક્ત તાંડવ માંડી બેઠું ને મેં ભાન ભૂલી નંદકુંવરનો હાથ ઝાલ્યો.... પરંતુ મને જાણે વીજળીનો આંચકો લાગ્યો... ને દાઝ્યો હોઉં તેમ હાથ છોડી દીધો ને પાછો હઠી ગયો. માનસપટ પર ભૂતકાળનો આવો જ એક પ્રસંગ છવાઈ ગયો. ભાદરને કાંઠે એ વિશાળ વડલાની સાક્ષીએ આવી જ એક સાંજે મેં રાણીનો હાથ ઝાલ્યો હતો. મોત સુધી એ હાથ ન છોડવાનો મેં કૉલ દીધો હતો ને આજે એ પ્રેમની પવિત્ર વેદી પર લીધેલી પ્રતિજ્ઞા હું ઉથાપી રહ્યો હતો. અંગેઅંગ એક ક્ષણ ધ્રૂજી ઊઠ્યું... પરંતુ બીજી જ ક્ષણે પરમ શાંતિદાયક સ્વસ્થતા ઊતરી આવી ઊભી ને હું આગળ વધ્યો:

'આવ બેન આવ, આજે આ વીરાને કુમકુમ-તિલક કરી આશીર્વાદ આપ કે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા હું પૂરી કરું.'

નંદકુંવરબાએ મને તિલક કર્યું પણ તેનામાં ઉત્સાહ નહોતો. વળતે દિવસે નંદકુંવર સાથે ફઈબાએ વિદાય લીધી. તેમને વળાવી હું રાણી તરફ વળ્યો ત્યારે જાણે રાણીને નવેસર પ્રાપ્ત કરતો હોઉં એવો આનંદ વ્યાપ્યો ને રાણીય બાળક-શું નિર્દોષ હાસ્ય હસી રહી.'

દરબાર જાણે એ અનુભવનો આસ્વાદ લેતા અટક્યા, પરંતુ વાર્તાપ્રવાહમાં ખેંચાઈ રહેલા મારાથી પુછાઈ ગયું, 'પછી?'

'પછી શું? કાળ વહેવા લાગ્યો પણ હવે તેનાં પગલાંમાં પહેલાંની ઝડપ નહોતી. રાણીની પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેર નહોતો; થોડા દી તે શાંતિથી વિતાવતી, તો જાણે તે બધાનું સાટું વાળવું હોય તેમ કોક દી તે વીફરી બેસતી, અને ત્યારે તેને સંભાળવીય વસમી પડતી. પરંતુ તેની સેવામાંય આજે તો આનંદ આવે છે. મારી રાણીને મેં છેહ દીધો નથી તેનો મને સંતોષ છે અને હજીય ક્યારેક ક્યારેક મારા ઉપર રીઝી તે હસી ઊઠે છે ત્યારે મારા જીવનનો જાણે બધોય થાક ઊતરી જાય છે. આમ આજે માલદેને ગુજર્યે બાર વર્ષ વીતી ગયાં.'

'પણ આજે શું થયું?' મેં અધીરાઈથી પૂછ્યું.

'વિશેષ કશું જ નહીં. ક્યારેક બને છે તેમ આજેય માથું હોળાવતાં તે વીફરી બેઠી ને લૂગડાં ધોવાનો ધોકો મને માથામાં ઝીંકી દીધો.'

અમે બધા મંત્રમુગ્ધ-શા ચૂપ બેઠા રહ્યા. થોડી ક્ષણો વીતી ને દરબાર ઊઠ્યા :

'હું જાઉં, એને જમાડવા. વખત થયો.'

અમે દામ્પત્યસ્નેહ અને સેવાના પ્રતીક સમા એમને જતા નિહાળતા બેસી રહ્યા.

મોટર સાથે ટકરાવાથી એક માણસને ખૂબ વાગ્યું. મોટર-ડ્રાઇવર પર કેસ થયો અને ન્યાયાધીશે ચુકાદો આપ્યો કે અકસ્માતથી ઘવાયેલ માણસને પાંચસો રૂપિયા મળે. વકીલે પેલા માણસને સો રૂપિયા આપતાં કહ્યું : મેં મારી ફી લઈ લીધી છે. બાકી વધેલા આ રૂપિયા તમારા છે.

પેલો માણસ રૂપિયા લેતાં ચોંક્યો અને વકીલ સામે તાકી રહ્યો. વકીલે પૂછ્યું : શું તમને સંતોષ નથી થયો ? શું વિચારી રહ્યા છો ?

હું વિચાર કરી રહ્યો છું કે મોટરના અકસ્માતમાં હું ઘવાયો હતો કે તમે ?

રેખાચિત્ર

દાદીમા

મુનિકુમાર પંડ્યા

સનાતન ધર્મની રૂઢ પરંપરામાં દાદીમા જીવ્યાં. ગઈકાલ સુધી જે જીવન મૂલ્યો અને આચારવિચાર હિંદુ કુટુંબમાં સચવાયેલાં હતાં. એ આજે ભૂંસાઈ રહ્યાં છે. આવાં જીવનમૂલ્યોના ધારક તે હતાં. એ પરંપરામાં કેટલાંક મધ્યયુગીન લક્ષણો દષ્ટિગોચર થતાં હતાં. અભિગમ સાચો અને ઉત્તમ. એની પાછળનો દષ્ટિકોણ ધાર્મિક: અન્ન તો દેવ ગણાય. ભોજનની થાળીને ટપાતે ચલાય નહીં. મોડા ઊઠવાથી ગામનું દારિદ્રય આપણને આવી તે ચોંટે, આવી આવી કેટલીય માન્યતા તેમની હતી.

દાદીમા પૂરેપૂરાં મરજાદી, મળસકે જાગી જાય. એક જ સ્થળે બેસીને દાતણ કરે. ચાલતાં ચાલતાં દાતણ કરવાથી પગ તળે અસંખ્ય જીવ કચડાઈ જાય એનું પાપ લાગે. સ્નાન કરીને ભીનાં કપડે ઓસરીના એક તાકામાં ઊંચે લાલ સાડલો મૂક્યો હોય એ પહેરી લે. નાહ્યા પછી કોઈને અડકે નહીં. બાજુના ગોખલામાં ભગવાનની પૂજા રાખેલી એ લઈને નીચે નાના આસન ઉપર ગોઠવે. ભાવપૂર્વક પૂજા કરે. નૈવેદ્ય ધરાવે આરતી કરે. સ્તોત્રો બોલે. અનેક સ્તોત્ર તેમને જીહ્વાગ્રે હતા. તેમની ઉચ્ચારશુદ્ધિ પણ સારી હતી. ધાર્મિક સ્તોત્ર શીખવાની તેમની તાલાવેલી મોટી ઉંમરે પણ એવી કે, 'શિવમહિમા સ્તોત્ર' વૃદ્ધાવસ્થામાં તે શીખ્યાં. બે ચોપડી ભણેલ વૃદ્ધા સંસ્કૃત તો શું જાણે? બાળબોધલિપિ પણ ઉકેલી શકે નહીં. પડોશમાં બીજાં એક માજી રહેતાં હતાં. નર્મદામાસી તેમની પાસેથી દરરોજ 'વેણ' લઈ આવે, 'વેણ' લઈ આવવું એટલે સાંભળીને કંઠસ્થ કરવું. જાણકાર વ્યક્તિ એક પંક્તિ બોલે અને શીખનાર એ યાદ રાખી તે બોલી જાય. આમ બેત્રણ વાર સામસામા મુખપાઠ થાય. એક કડી યાદ રહી જાય પછી બીજી કડી શીખવાની. આ રીતે આગળ ચાલે. દાદીમા દરરોજ એક અથવા અર્ધી કડી કંઠસ્થ કરે. વારંવાર એને રટ્યા કરે. એ રીતે આખુંય શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર ચારથી છ મહિનાના પરિશ્રમે તે શીખી ગયાં.

જે દિવસે 'શિવમહિમા' પૂરું શીખી લીધું એ દિવસે દાદીમાને મનમાં ભારે આનંદ થયો. પછી તો પોતાના નિત્યક્રમના પાઠમાં એને સ્થાન આપ્યું. દરરોજ ભોજન પહેલાં દાદીમા આખુંય સ્તોત્ર બોલી જતાં. રોજ રાત્રે 'રામ રક્ષાસ્તોત્ર' પણ તેમણે મોઢે કર્યું. જયદેવની અષ્ટપદી પણ તે શીખ્યાં. આ બધાનો સ્નાન કર્યા પછી દાદીમા ઉચ્ચસ્વરે પાઠ કરતાં દોઢથી બે કલાક તેમનું આ સ્તોત્રગાન ચાલતું. ત્યારે ઘરમાં રેડિયો નહોતો. રેડિયો પરના ફિલ્મી ગીતો આજની સવારને એક રૂપ આપે છે. એ રીતે એ દિવસોમાં દાદીમાના સ્તોત્રસ્તવનથી પ્રાત:કાળનું એક વાતાવરણ રચાતું. ધાર્મિક સંચેતના વાતાવરણમાં પ્રસરી રહેતી. રાગ તો તેમનો કાંઈ એવો સારો ન કહી શકાય, પણ ભાવસભર હોઈને ઈશ્વર સાથે તેમના હૃદયનું અનુસંધાન થતું હશે.

દાદીમા કહેતાં, 'જયદેવની અષ્ટપદી બેઠાબેઠાં જ બોલવી પડે. 'કેમ?' તો કે 'આ અષ્ટપદી જ્યાં અને જ્યારે ગવાય ત્યારે સ્વયં

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને હાજર રહેવું પડે છે. ભક્ત જો ઊભો ઊભો ગાય તો ભગવાનને પણ ઊભા રહેવું પડે છે. ભક્ત જો બેસીને ગાય તો ભગવાન ન પણ બેસે છે. આ વાત દાદીમા વારંવાર કહેતાં અને નરસિંહ મહેતાના પદની પેલી પંક્તિ ગાતાં;

"બેસીને ગાય ત્યાં ઊભોહું સાંભળુંને
ઊભો એ ગાય ત્યારે નાચું રે
પ્રાણ થકી મને વૈષ્ણવ પ્યારા
રાતદિવસ રુદિયે રાખું રે."

અમે તો એ વખતે નાના હતા. દાદીમાની આ માન્યતાનો વિરોધ કરવાની, સાચી દલીલ કરવાની શક્તિ એ વેળા અમારામાં નહોતી. આજે હવે એ અન્યતાનો વિરોધ કરવાની કે એને તર્કના માપદંડથી માપવાની ઇચ્છા નથી થતી. આજે તો મનમાં એટલું જ થાય છે કે દાદીમાના કથનની સાથે નરસિંહ મહેતા જેવા સમર્થ ભક્તનું વિધાન ઊભું હોય ત્યારે એનો વિરોધ કરવા જેટલી અંતઃપ્રતીતિ અમારી પાસે છે ખરી?

જ્યાં સુધી દાદીમા જીવ્યાં ત્યાંસુધી બજારૂ વાનગીને અમારા ઘરમાં પ્રવેશબંધી હતી. લસણ-ડુંગળીનું તો નામ પણ બોલાતું નહીં. બહારથી આવીને હાથપગ ધોયા વિના રસોડામાં કોઈનાથી જઈ શકાય નહીં. રસોઈ કરનાર સ્નાન કરીને રસોઈ કરે અને જમનારને અડક્યા વિના દૂરથી પીરસે. ખાનપાનમાં આટલી ચોકસાઈ પાછળ દાદીમાની ધાર્મિક માન્યતા હતી, પણ સ્વચ્છતાનું સૂક્ષ્મવિજ્ઞાન પણ એમાં સમાયેલું નથી?

ધર્મચુસ્ત એટલે દાદીમાને દરરોજ મંદિરે તો જવું જ જોઈએ. શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી આ નિયમ અતૂટ ચાલ્યો. લાકડી લઈને ડગુમગું થતાં પણ મંદિરે પહોંચી જાય. ભજન-આરતી સ્તુતિ બધું ગાય. ગદ્‌ગદ્ કંઠે કાંઈ વિનવણા કરે. ખોળો પાથરીને પ્રણામ કરે. ભગવાનની મૂર્તિ એમને મન સાક્ષાત ભગવાન હતા.

એકવાર દાદીમાને દ્વારકા જવાનું થયું. પહેલવહેલાં જ દ્વારકા જતાં હતાં. ક્ષણના મોટા કામમાં અને જવાની તૈયારીમાં દર્શન કરવા જઈ શકાયું નહીં. ટ્રેનનો ટાઈમ થઈ ગયેલો. ટ્રેન સાંજે દ્વારકા પહોંચતી. ત્યાં જઈને સાંજે દર્શન કરી આવીશ એવું તેમણે મનમાં વિચાર્યું. પણ ઈશ્વરની યોજના કશી જુદી જ હશે. ટ્રેન દ્વારકા મોડી પહોંચી. બધાં ઘરે પહોંચ્યાં ત્યારે રાત પડી ચૂકેલી. દ્વારકાધીશ આડે પડદો આવી ગયેલો. મંદિરના બારણાં બંધ થઈ ગયેલાં.

નિરાશ હૃદયે દાદીમા પાછાં આવ્યાં. ખાવાની રૂચિ રહી નહીં. આજે દર્શન થયાં નહીં એનો વસવસો મનમાં રહ્યા કર્યો.

એ રીતે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં મુરલીધરની મનોહર મૂર્તિ સામે હસી રહી હતી. એવો ભાસ થયો. વહેલી સવારમાં જાગીને ઝટપટ તૈયાર થયા અને મંદિરમાં ગયા તો શું જુએ છે?

જે મૂર્તિના દર્શન સ્વપ્નમાં કર્યાં હતાં એ જ મૂર્તિ મંદિરના ગર્ભગૃહમાં બિરાજમાન. વાહ મારા પ્રભુ! શી તારી લીલા છે? બોલતાં તેમની આંખોમાંથી હર્ષાશ્રુ વહી રહ્યાં.

આજે પણ મારે ક્યારેક દ્વારકા જવાનું થાય છે ત્યારે દ્વારકાધીશની એ મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં મને દાદીમાની યાદ અચૂક આવી જાય છે. મીરાંબાઈની કૃષ્ણભક્તિ તેને આ મૂર્તિમાં ખેંચી ગઈ હશે? મન પ્રશ્નનો કોઈ સ્વીકારે એવો જવાબ કોણ જાણે કેમ મળતો નથી.

દ્વારકાના રણછોડ ઉપર દાદીમાની અપારપ્રીતિ, 'મારો બાપલિયો, મારો વહાલો, હે હજાર હાથવાળા, તું મારી ભેરે રહેજે' આવું આવું તે વારંવાર રટ્યા કરતાં. દિવસમાં

એકાદવાર તો આવું બોલતાં તેમને સાંભળું જ.

અગિયારશનું વ્રત તેમણે કરેલું. આખું વર્ષ અગિયારસ કર્યા પછી વર્ષના અંતે એનું ઊજવણું કરવાનું હતું. ઊજવણીમાં ખર્ચ કરવાનો હતો. દાદીમા પાસે તો કાંઈ મૂડી મળે નહીં. વરસ દહાડે વીરપસલીના કે એવા બેપાંચ રૂપિયા મળેલ હોય. દાદાજીને તો એવા વ્રત ધરમ ઉપર શ્રદ્ધા નહીં. એટલે એમની પાસેથી તો પૈસા મળવાની આશા હતી નહીં. છતાં હિંમત કરીને દાદીમાએ દાદાજી પાસે પૈસાની માંગણી કરી તો ખરી. ધાર્યો હતો એવો જ જવાબ દાદાજી પાસેથી મળ્યો, 'આવા ખોટા ખર્ચા આ મોંઘવારીના સમયમાં પોસાય જ નહીં.' આવી શિખામણ સાથે એક પૈસોય આપવાની સાફ ના સુણાવી દીધી દાદાજીએ.

દાદીમા ઉશ્કેરાયાં, 'આખી જિંદગી તમારી પાસેથી મેં કશુંય માંગ્યું નથી કે નથી મારી માંદગી પાછળ તમારે ક્યારેય કોઈ જાતનો ખર્ચ કરવો પડ્યો. આજે જતી જિંદગાનીએ આ ધરમના કામમાંય તમે ના પાડો છો?'

'એવા ધરમકરમમાં હું કાંઈ માનતો નથી અને મારે કાંઈ આપવુંય નથી' - દાદાજી દઢ હતા.

'તો પછી મારેય તમારી એક પાઈયે ન જોઈએ. તમારું ભલે તમારી પાસે રહ્યું. ના, કશું જ નથી જોઈતું. કાવડિયુંય નહીં અને તમે મને શું આપવાના હતા? મારો વાલો ધોળી ધજાવાળો દ્વારકાનો નાથ હજાર હાથવાળો માથે બેઠો છે ને? એ મને મદદ કરશે. મારી જ મોટી ભૂલ કે તમારા બે હાથવાળા પાસે મેં આશા કરી.

ધીરે ધીરે દાદીમાનો ઉશ્કેરાટ શમ્યો. શાંત થયાં.

બેચાર દિવસ પછી દાદીમાના નાનાભાઈ કાનજીમામાનો કાગળ આવ્યો. એમણે લખ્યું હતું કે, 'વતનનું બાપદાદાની વારીનું મકાન વેચી નાખ્યું છે. એ મકાનના સાડાપાંચ હજાર રૂપિયા મળ્યા છે. બંને ભાઈઓએ અઢી અઢી હજાર વહેંચી લીધા છે અને બંને બહેનોને બાપદાદાની મિલકતમાં હક ગણીને અઢીસો અઢીસો રૂપિયા આપવાનું નક્કી કર્યું છે.'

દાદીમાને બે ભાઈ હતા અને એક બહેન. બધાં મળીને ચાર ભાંડરું. એમાં દાદીમા સૌથી મોટાં હતાં. આ અઢીસો રૂપિયામાંથી દાદીમાએ રંગે ચંગે અગિયારસના વ્રતનું ઊજવણું કર્યું. એ પછી પણ તેમની પાસે પચીસેક રૂપિયા સિલક રહી.

એક દિવસની વાત છે. સવારના અગિયાર વાગ્યે એક સંન્યાસી અમારે ત્યાં આવી ચડ્યા. પોતે દિવસમાં એક જ વખત ભોજન લે છે એમ કહીને અહીં ભોજન મળશે? એમ પૂછ્યું. દાદીમાને પૂછેલું. દાદીમા તો હા પાડે જ. આદર આપીને સંન્યાસીને ઑફિસમાં બેસાડ્યા. રસોડામાં જઈને દાદીમાએ બાને કહ્યું કે 'સાધુ મહારાજ જમવા પધાર્યા છે.'

બાને ચીડ ચડી બોલી ઊઠ્યાં, 'એવા તો ઘણાય ચાલ્યા આવે. ના કહી દ્યો. મહાત્માજીને. અહીં કાંઈ સદાવ્રત નથી ખોલ્યું. તે ગમે તેને ગમે ત્યારે જમવા બેસાડી દઈએ.'

ચીડમાં બાથી ઊંચા અવાજે બોલી જવાયેલું. બાની સ્થિતિ પણ વિચારવા જેવી હતી. એ દિવસોમાં આજના જેવા સગડી કે ગૅસના સાધનો નહીં. ચૂલા પર રસોઈ કરવામાં આવતી. ચોમાસાના એ દિવસો હતા. તેથી લાકડાં અને છાણાંમાં ભેજ પેસી ગયેલો. જલદી સળગે નહીં. ધૂમાડો અને ધૂંધવાટ હતો. બફારો પણ થતો હતો.

બાના ઊંચા અવાજે બોલાયેલા શબ્દો બહાર ઓસરીમાં બેઠેલા સંન્યાસીના કાને પડ્યા. તેમણે કહ્યું:

'માઈ, ગુસ્સા ક્યોં કરતી હો? મૈં તેરે ઘર પર ભોજન નહીં કરુંગા બસ? આખીર બાત તો ઈતની હી હૈ ન?'

'ના, ના, મહારાજ' દાદીમાએ હાથ જોડતાં કહ્યું, 'તમારે અહીં જ ભોજન લેવાનું છે.'

પણ સંન્યાસી ઊભા થયા. ચાલવા લાગ્યા. દાદીમા બારણા આડા બેસી ગયાં અને બોલ્યાં;

'તો પછી મહારાજ હુંય આજ નથી જમવાની. તમે સંન્યાસી મારા આંગણેથી આમ ભૂખ્યા ચાલ્યા જાઓ તો અમારો ગૃહસ્થી ધરમ લાજે. અમને પાતક લાગે.'

આમ મહારાજને વિનવણી કરી, માફી માગી, દાદીમાએ એમને માંડ માંડ રોક્યા.

થોડીવારે ભોજન તૈયાર થયું એટલે દાદીમાએ જાતે જ થાળી તૈયાર કરી સંન્યાસીને જમાડ્યા. તેમને જમાડતી વેળા તેમની સામે જ બેસીને તે શરમાઈને ભૂખ્યા રહે નહીં એની પૂરી કાળજી દાદીમાએ રાખી.

સંન્યાસીએ જમી લીધું પછી દાદીમા જમ્યાં. બાને એક અક્ષર પણ કહ્યો નહીં. મનમાં ખૂબ વ્યથા થઈ. દીકરાના ઘરે રહેવું. દાદાજી આવા ખોટા(?) ખર્ચમાં બહુ રાજી નહીં. આવા સાધુને જમાડવાનું તેમને પસંદ નહીં, દીકરાની કમાણીમાંથી આ રીતે ખર્ચ કરાવવો એ દાદીમાને મનમાં ખૂંચેય ખરું. એક તરફ પોતાના દીકરાની કમાણીમાંથી કાંઈ લેવામાં સંકોચ થાય અને બીજી તરફ આવી દયાવૃત્તિ. આ દ્વિધાવૃત્તિમાં છેવટે વિજય થતો દયાવૃત્તિનો.

પિતાજીને બૅન્કમાં ક્લાર્કની નોકરી હતી. સવારે અગિયાર વાગ્યે જમીને તેઓ બૅન્કમાં જતા. સાંજે છ વાગ્યે ઘરે આવે. દાદીમા બપોરે ભાગવત, ગીતા, રામાયણ જેવા ગ્રંથો ધીમે ધીમે વાંચે. કેટલુંક તેમને સમજાય અને કેટલુંક તેમને સમજાય નહીં. કથારસ માણે. જ્ઞાન ભાગમાં ઝાઝી સમજણ તો ન પડે. પણ ભગવાનની વાતો છે એમ સમજીને શ્રદ્ધાથી વાંચે. પોતાની પાસે પતરાની એક જૂની ટ્રંક હતી. એમાં આ ગ્રંથો તેઓ રાખતાં. બેપાંચ રૂપિયાની જે કાંઈ મૂડી પાસે હોય એ પણ આ ટ્રંકમાં જ રહેતી. ભાગવત ફાટી ગયેલું. પૂંઠા અને પાનાં છૂટાં પડી ગયેલાં. એક દિવસ બપોરે મને કહે, 'આ મારું ભાગવત બજારમાં જઈને સંધાવી લાવને?'

ભાગવત હાથે સાંધી શકાય એમ હતું. ગુંદરની જરૂર હતી અને ઘરમાં ગુંદર નહોતો. મેં કહ્યું, 'લાવો દાદીમા, બાપુજીની બૅન્કમાં ગુંદર છે ત્યાં જઈને સંધાવી લાવું.'

'ના. એમ સરકારનું મફતનું ન લેવાય. આ એક આનો (જૂનું ચલણી નાણું) તને આપું છું. બજારમાંથી ગુંદર લઈ આવીને મને ભાગવત સાંધી આપ.'

'પણ દાદીમા બૅન્કમાં બાપુજી નોકરી કરે છે એટલે આપણે થોડો અમથો ગુંદર ત્યાંથી લઈએ એમાં વાંધો નહીં.' મેં મારી સમજણ દર્શાવી.

નહીં, તોય નહીં. કોઈનું લેવામાં પાપ લાગે. આતો ધરમનું પુસ્તક છે. બજારમાંથી ગુંદર લાવીને તું સાંધી આપ.'

આમ તો દાદીમાનું વાચન સાવ મર્યાદિત. એમણે જે કાંઈ વાંચ્યું હશે એમાંથી પણ એમને કેટલું સમજાયું હશે એ પણ એક પ્રશ્ન તો છે જ. એકવાર તેમના હાથમાં 'શ્રી રામકૃષ્ણલીલા પ્રસંગ' પુસ્તક આવી ચડ્યું. ઝીણા અક્ષરમાં છપાયેલું એ પુસ્તક વાંચતાં તેમને મુશ્કેલી પડવા લાગી. મને એ પુસ્તક વાંચી આપવાનું તેમણે કહ્યું. મેં તેમને લીલાપ્રસંગ પુસ્તક વાંચી સંભળાવ્યું. એમાં અઘોરમયી (કે અઘોર મણિ?)નો એક પ્રસંગ છે. અઘોરમયી અતિ કડક આચારવિચારનું પાલન કરતાં હતાં. તેમની પાસે બાલગોપાલની એક નાનકડી મૂર્તિ

હતી. બાળગોપાળની મૂર્તિના ભાવથી તેઓ પૂજા કરતાં એ મૂર્તિ અઘોરમયીની જોડે વાતચીત કરતી એવી અદ્‌ભૂત વાત એક પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલ છે. દાદીમા આ પ્રસંગ સાંભળીને બહુ રાજી થયાં. તેમને એ પ્રસંગ ઘણો ગમ્યો. ફરી એકવાર મારી પાસે એ પ્રસંગ વંચાવ્યો. મેં પૂછ્યું, 'દાદીમા અઘોરમયીની વાત તમને બહુ ગમી?'

'હા, બેટા.'

'એમાં તમને બાબત ગમી?'

'જોને અઘોરમયી કેટલી હદે કઠોર મરજાદી હતી. આવી કઠોર મરજાદાનું પાલન કરીએ તો ભગવાન હાજરાહજૂર થાય જ, એ સાચી વાત છે.'

મને નવાઈ લાગી. બાહ્ય ગણાતા આચારનું દાદીમાને મન કેટલું બધું મહત્ત્વ હતું! નવા જમાનાની અસરથી દાદીમા મુક્ત હતાં. આવા બાહ્યાચારનું કાંઈ મૂલ્ય નથી એવું સમજનારા આજના માનસને દાદીમાની વાત ગળે કેમ ઊતરે? મેં કહ્યું, 'પણ આવા આચારવિચારથી કાંઈ ભગવાન મળે એવું થોડું છે? ભગવાન તો મનની પવિત્રતા જુએ છે.'

'મનની પવિત્રતા લાવવા માટે અને એને ટકાવી રાખવા માટે પણ બહારના આચારવિચારની જરૂર છે, દીકરા?' દાદીમા બોલ્યાં.

હું વિચારમાં પડ્યો. મને બીજી એક વાત યાદ આવી. દાદીમા દરરોજ જમ્યા પહેલાં ભિખારીને આપવા માટે એક રોટલી અલગ રાખતાં. મેં ત્યારે દાદીમાને કહેલું કે આવી રીતે ભિખારીને ખાવાનું આપીને આપણે એને આળસુ બનાવીએ છીએ. બગાડીએ છીએ. એ કરતાં તો એને કામ આપવું જોઈએ.'

દાદીમા કહે, 'કામ? કયું કામ? આપણે એને એવું કયું કામ આપી શકવાના છીએ કે જેથી એને ભીખ ન માગવી પડે? એવું કોઈ કામ તો આપણી પાસે નથી. તો ખાવાનું આપવામાં વાંધો શું છે?' હું ચૂપ રહ્યો.

એકવાર સવારમાં દાદીમા ઘર વાળતાં હતાં. આગલી રાત્રે અમે ભાઈબહેન ઓસરીમાં બેસીને પત્તાંની રમત રમતાં હતાં. મોડી રાત સુધી રમીને અમે સૂતાં ત્યારે પત્તાં એમનાં એમ ઓસરીમાં જ પડ્યાં રહ્યાં. ઓસરી વાળતાં દાદીમાએ મને બોલાવી ને પત્તાં સરખાં મૂકી દેવાનું કહ્યું પોતે જરા છેટાં ઊભાં રહ્યાં.'

મેં દાદીમાને તે પત્તાંને શા માટે અડક્યાં નહીં એનું કારણ પૂછ્યું.

જવાબમાં દાદીમાએ કહ્યું કે, 'હું જ્યારે નવેક વર્ષની હતી ત્યારે મને કોડી અને ગંજીપત્તાની રમત રમવાનો શોખ હતો. કોઈવાર પાઈ પૈસો મૂકીને પણ બહેનપણીઓ સાથે હું રમતી, મારા બાપુજી એકવાર અમને રમતાં ભાળી ગયા. ખૂબ વઢ્યા. આવી રમત પરથી જુગારની લત પડી જાય એમ કહ્યું. મારી પાસે પાણી મૂકાવીને બાધા લેવડાવી હું આજથી હવે ક્યારેય પણ કોડી કે ગંજીપત્તાંને હું અડકીશ નહીં. આ એટલે મેં તારી પાસે ગંજીપત્તો સરખો મૂકાવ્યો.'

નવ વર્ષની વયે લીધેલી બાધા આજે સિત્તેરની વયે પણ દાદીમા પાળી રહ્યાં હતાં. તેમની આ વૃત્તિના મૂળમાં તેમની મા કુંવર માના સંસ્કારો રહેલા હતા. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે એ જમાનાના ચાલ પ્રમાણે દાદીમાના લગ્ન થયેલા. લગ્ન પછી બેએક વર્ષમાં પતિનું (દાદીમાના પિતાનું) અવસાન થયું. ઘરની આર્થિક હાલત નબળી પડી. ઘરે બે ગાય હતી. એમાંથી એક ગાય કુંવરમાને વેચવી પડી. બાજુના કંથારિયા ગામના ખેડૂને ગાય વેચેલી. વેચતી વખતે જીવ તો બહુ બળ્યો, પણ છૂટકો ન હતો.

ગાયને વેચ્યા પછી કોઈએ કુંવરમાને કહ્યું કે તમે જે ખેડૂને તમારી ગાય વેચી છે એ તો ખાટકીને વેચી દેશે. એનો ધંધો જ ઢોર ખરીદીને ખાટકીને વેચવાનો છે. કુંવરમા હજી ખૂણો વાળતાં હતાં. ઘરની બહાર ન નીકળતાં પણ આ વાત સાંભળીને બાળકને (મારા દાદીમા) સાથે લઈ તરત પેલા ખેડૂને ત્યાં કંથારિયા ગયાં. એને કહ્યું કે, 'આ તારા પૈસા પાછા લઈ લે અને મારી ગાય મને પાછી આપી દે.'

ખેડૂત માન્યો નહીં. તેણે આનાકાની કરી. તમારી ગાય ખાટકીને નહીં વેચું. એવી બાંયધરી આપી. પણ કુંવરમાની એક જ રટ રહી કે, 'મને મારી ગાય પાછી આપી દે. મારે તને આ ગાય વેચવી નથી.' તેમને મનમાં ઊંડે ઊંડે શંકા ખરી કે ખેડૂત વહેલોમોડો ખાટકીને ગાય વેચી દેશે.

રકઝક લાંબી ચાલી. ખેડૂતના ડહેલા પાસે માણસ એકઠું થવા લાગ્યું. કુંવરમાને થયું કે આ ખેડૂ કોઈ વાતે માને એમ નથી. તેણે છેલ્લું શસ્ત્ર ઉગામ્યું, 'હું અહીં આ તારા ડહેલા પાસે ભૂખી તરસી લાંઘીશ અને મરી જઈશ પણ મારી ગાય લીધા વિના પાછી નહીં જાઉં.'

અને ખરેખર કુંવરમા ડહેલા પાસે બાળકીને (મારા દાદીમાને) ખોળામાં લઈને લાંઘણ બેસી ગયાં. આખરે ગામ લોકો વચ્ચે પડ્યા. પેલા ખેડૂતને સમજાવ્યો. એ પણ ભોંઠો પડ્યો. તેણે ગાય છોડી આપી. કુંવરમાએ તેના પૈસા ગણી આપ્યા.

ખુદ દાદીમાએ જ આ ઘટના અમને કહેલી. તેમના બાળમાનસ ઉપર આના જે સંસ્કારો પડ્યા હતા. એ જીવનભર રહ્યા. પેલા સંન્યાસીવાળા બનાવ વખતે એ સંસ્કારો ઊછળીને બહાર આવ્યા હતા અથવા તો વધુ ચોકસાઈથી કહેવું હોય તો કહી શકાય કે સત્યને વળગી રહેવાની ટેક, સત્યાગ્રહવૃત્તિ આપણી પ્રજાના લોહીમાં જ વણાઈ ગયેલો સંસ્કાર છે. જૂના કાળમાં ત્રાગું તરીકે ઓળખાતો એ જ ગાંધીજીના સમયનો સત્યાગ્રહ? ગાંધીજીએ ત્રાગાનો નવો આયામ ઓપી રાષ્ટ્રીયસ્તર ઉપર મૂકી આપ્યો અને એનું ગૌરવ વધાર્યું છે, એવું મને લાગે છે. જે સ્તોત્રમાંથી ગાંધીજીને પ્રેરણા મળેલી એ સ્તોત્રમાંથી અનેક આવી નામી-અનામી વ્યક્તિઓને પણ પ્રેરણા મળી હશે. આ આપણા દેશનો પ્રજાકીય ગુણ છે. પ્રહ્‌લાદ, હરિશ્ચંદ્ર, રામ અને ભિષ્મ પિતામહ જેવાના ટેકીલા ચારિત્ર્યની પ્રેરણા યુગયુગથી દેશવાસીઓને પ્રાપ્ત થતી રહી છે.

શાસ્ત્રવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવનાર દાદીમા કહેતાં કે અગિયારશ આઠમ (જન્માષ્ટમી) નોમ (રામનવમી) જેવા સારા દિવસે વૈકુંઠનાં દ્વાર સહુ કોઈ માટે ઉઘાડાં હોય છે. એ દિવસે મૃત્યુ પામનારના જીવને વિષ્ણુના પાર્ષદો લેવા આવે છે. આવા દિવસે પુણ્યશાળીને જ મૃત્યુ મળે.'' વારંવાર તેઓ આવું બોલતાં, વળી બોલતાં ''માગ્યું મોત કોને મળે છે?''

પંચોતેર વર્ષની ઉંમર પછી દાદીમાનું શરીર એકદમ લથડવા લાગ્યું. જીવતરનો મોહ રહ્યો નહીં. આંખે ઝાંખપ આવવા લાગી. દિવસે પણ મોટા ભાગે પથારીમાં પડ્યાં રહેતાં. સ્નાનપૂજા નિયમિત કરતાં, પણ ભોજન કોઈવાર લે, કોઈવાર ન લે. પ્રભુ સ્મરણ કર્યા કરે.

એક સવારે મોડે સુધી દાદીમા સૂઈ રહ્યાં. તેમના જાગવાનો સમય વીતી ગયો છતાં તે જાગ્યાં નહીં. પિતાજીએ તેમના માથા પરથી ઓઢેલો ચોરસો આઘો કર્યો. જોયું તો દાદીમાના ખોળિયામાંથી પ્રાણ ચાલ્યો ગયો હતો. હાથ માથા ઉપર હતો. મોઢું ખુલ્લું હતું.

એ રામનવમીનો દિવસ હતો.

ચારિત્ર્યનિર્માણ

દેવમનુષ્યોને ઘડનારી શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણ પદ્ધતિ

જાગૃત ગુરુ-૨

જ્યોતિબહેન થાનકી

'આ કૂંજો પણ બ્રહ્મ, આ પ્યાલો પણ બ્રહ્મ, આ પાણી પણ બ્રહ્મ, અને આ બધું જ બ્રહ્મ. એવું કદી હોઈ શકે?'

પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા, પશ્ચિમના તત્ત્વવેત્તાઓનાં મંતવ્યોના ઊંડા અભ્યાસી, પણ શ્રીરામકૃષ્ણના અનુભૂત જ્ઞાનથી પ્રભાવિત થઈને, અને તેમના નિર્વ્યાજ પ્રેમના તીવ્ર ખેંચાણથી અવારનવાર તેમની પાસે આવતા યુવાન શિષ્ય નરેન્દ્રે દક્ષિણેશ્વરમાં પ્રતાપચંદ્ર હાજરાને અદ્વૈત વેદાંતની મશ્કરી કરતાં કહ્યું. હાજરા મહારાજે પણ તેમાં સૂર પૂરાવ્યો. અંદરના ઓરડામાં બેઠેલા શ્રીરામકૃષ્ણે એ સાંભળ્યું. તેઓ બગલમાં ધોતી દબાવીને ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા. અર્ધસમાધિ અવસ્થામાં તેમણે પોતાના પરમપ્રિય શિષ્ય નરેનને પૂછ્યું: 'શું કહે છે તું? એમ કહીને તેને સ્પર્શ કર્યો અને નરેનની આખી દુનિયા ગોળ ગોળ ફરવા લાગી. પછી બધે એક જ પરમતત્ત્વ વિલસી રહ્યું હોય એ અનુભૂતિ થઈ. દિવસો સુધી એ અનુભવ સતત ચાલુ રહ્યો. અરે, ઘરે માતા જમવાનું પીરસે તો પણ તેઓ થાળી પર બેસી રહેતા! એ ખાવાનું પણ બ્રહ્મ અને પોતે પણ બ્રહ્મ! રસ્તે ચાલતા ચાલતા કોર્નવોલિસ સ્ટ્રીટના થાંભલા પર પોતાનું માથું અફાળીને તેઓ ખાતરી કરતા કે આ ખરેખર થાંભલો છે કે કેમ? કેમકે હવે બધું જ બ્રહ્મરૂપ હતું! દિવસો બાદ ધીમે ધીમે એ અનુભવ શમી ગયો. પણ પછી તેમને, ક્યારેય બધું જ બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે એ પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર જ ન રહી. કેમકે એમના ગુરુદેવે એમને નક્કર અનુભૂતિ દ્વારા એ જ્ઞાન આપ્યું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદે પાછળથી જણાવ્યું હતું કે, 'એ પછી હું ક્યારેય અદ્વૈત વેદાંતના સિદ્ધાંતોમાં અશ્રદ્ધા રાખી શક્યો નહીં.' શ્રીરામકૃષ્ણ એમને કહેતા હતા; 'હું કહું એટલે તારે માનવું એવું નથી. પણ એ બાબતમાં તું પોતે અનુભૂતિ કરી જો. પછી ન માનવાપણું રહેશે જ નહીં.' એ જ રીતે મૂર્તિપૂજામાં બિલકુલ નહીં માનતા નરેન્દ્રને એમણે કાલીમંદિરમાં મા કાલીની મૃણ્મય મૂર્તિમાં ચિન્મય માનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો અને એ પછી નરેન્દ્ર ક્યારેય મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરી શક્યા નહીં. નરેન્દ્રની બાબતમાં શ્રીરામકૃષ્ણે તેને ક્યારેય એમ કહ્યું ન હતું કે, 'તારે આમ જ કરવું.' પણ અનુભૂતિ દ્વારા એમણે સઘળા જ્ઞાનને એની ચેતનામાં આત્મસાત્ કરાવ્યું હતું.

જ્યારે યોગેનની બાબતમાં એથી ઊલટું જ કહ્યું હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે, 'હું કહું તેમ જ તારે કરવું.' એક વખત શ્રીરામકૃષ્ણની પેટીમાં એક કાબરચીતરો જીવડો પેસી ગયો હતો. શ્રીરામકૃષ્ણે યોગેનને કહ્યું; 'જા, બહાર જઈને આ જીવડાને મારી નાંખ.' પણ કોમળ સ્વભાવના યોગેન જીવડાને મારી શક્યા નહીં અને તેમણે એ જીવડાને બહાર ફેંકી દીધો અને પેટી પાછી મૂકી દીધી. પણ શ્રીરામકૃષ્ણે તો પૂરી ચોકસાઈ કરી. યોગેનને પૂછ્યું; 'જીવડાને મારી નાંખ્યો ને?' 'ના ઠાકુર, મેં એને ફેંકી દીધો.'

'તું તે કેવો માણસ છે? મેં તે જીવડાને મારી નાખવા કહ્યું ને તેં ફેંકી દીધો? હવેથી ધ્યાનમાં રાખજે કે હું જેમ કહું તેમ જ તારે કરવું. નહીંતર બીજી મહત્ત્વની બાબતોમાં પણ તું આ જ રીતે તારી બુદ્ધિને ચલાવવા લાગીશ, તો પછી તારે નાહકનું પસ્તાવું પડશે.' યોગેનનો કોમળ સ્વભાવ, બીજા પરની ખોટી દયાની ભાવના,

અને પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ, આ બધું એના ભગવદ્ પ્રાપ્તિના માર્ગમાં અવરોધરૂપ બની શકે તેમ શ્રીરામકૃષ્ણને જણાતાં અને ખોટી સાત્ત્વિકતાના મોહમાં તે પોતાની માનસિક દુર્બળતાને ન પોષે માટે તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં યોગેનને કહી દીધું કે, 'હું કહું તેમ જ કરવું.' અને આ આદેશ દ્વારા એમને અનેક ભાવિ અનર્થોમાંથી ઊગારી લીધા! યોગેનને માટે ભગવદ્ પ્રાપ્તિનો ટૂંકામાં ટૂંકો આ જ માર્ગ હતો!

શ્રીરામકૃષ્ણની અનોખી શિક્ષા પ્રણાલીનું બીજું મહત્ત્વનું અંગ તે તેમની ભક્તો-શિષ્યો પ્રત્યેની જાગૃત દૃષ્ટિને ગણાવી શકાય. તેમણે દરેક ભક્તો-શિષ્યોને પોતાની ચેતનામાં ધારણ કર્યા હતા. તેથી તેમને એ બધાની આંતરિક સાધના અને બાહ્ય પરિસ્થિતિની જાણ થઈ જતી. આ સંદર્ભમાં તેમણે કહ્યું હતું; 'સવારે ઊઠીને બધાનું કલ્યાણ ચિંતન કરું છું, ત્યારે મા મને બતાવી દે છે, કે કોની કેટલી પ્રગતિ થઈ છે.' પછી એ પ્રગતિ પ્રમાણે તેઓ શિષ્યોને આગળ લઈ જતા. નિરંજનને પ્રેતવિદ્યામાં રસ હતો. તેઓ તેનું માધ્યમ પણ બનતા હતા. એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણે તેને કહ્યું; 'જો નિરંજન, ભૂત ભૂત કરતાં તો તું પોતે જ ભૂત બની જઈશ. જો ભગવાન, ભગવાન કરીશ તો તું ભગવાન બની જઈશ, કહે, આમાં શું સારું છે?' તો તો પછી ભગવાન બનવું જ સારું છે.' આમ તેમણે નિરંજનને પ્રેત વિદ્યામાંથી છોડાવી દીધા ને ભગવાનને માર્ગે સીધા વાળી દીધા. તેના અંતરમાં ભગવાન પ્રાપ્તિની ઝંખના તીવ્ર બને, તે માટેના તેઓ સભાન પ્રયત્ન પણ કરતા રહ્યા. એક દિવસ શ્રી રામકૃષ્ણે અત્યંત વ્યાકુળતાથી નિરંજનને કહ્યું; 'અરેરે નિરંજન, દિવસો વીતી રહ્યા છે. તું ક્યારે ભગવદ્ પ્રાપ્તિ કરીશ?' નિરંજનને ભગવદ્પ્રાપ્તિ થતી નથી, એથી શ્રીરામકૃષ્ણને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે, એ જોઈને નિરંજન ગદ્ગદિત થઈ ગયા! પોતાના ઉપર શ્રીરામકૃષ્ણનો અહેતુક પ્રેમ જોઈને નિરંજનને ખાતરી થઈ ગઈ કે, 'આ પ્રેમ જ એને ભગવદ્દર્શન કરાવશે.' એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણે તેને પ્રેમથી આવકારતાં કહ્યું; 'અલખ નિરંજન, બેટા નિરંજન આવ. મને એમ થાય છે કે બેટા, તને ક્યારે જમાડીને જન્મ સફળ કરું! આજે તો તું મારા હાથેથી જ ભોજન કર. દેહધારણ કરીને માનવ સ્વરૂપે તું મારા માટે જ આવ્યો છે!' પછી શ્રીરામકૃષ્ણે પોતાના હાથેથી એને જમાડ્યો! આ પ્રેમ તો દેવોનેય દુર્લભ! નિરંજન તો એ પ્રેમમાં ડૂબી જ ગયા!

પછી અન્ય ભક્તોની આગળ શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યું; 'જુઓ, નિરંજન કોઈ વસ્તુમાં આસક્ત નથી. પોતે રૂપિયા ખર્ચીને પણ ગરીબોને દવાખાને લઈ જાય છે. વિવાહની વાત થતાં તો કહે છે, 'બાપ રે! વિશાલાક્ષીનો નદીનો વમળ છે! તેને હું જોઉં છું તો એક જ્યોતિ ઉપર બેઠેલો છે.' અને આમ અન્ય ભક્તોની આગળ નિરંજનના ઉચ્ચ આંતરિક ભાવોને જણાવીને શ્રીરામકૃષ્ણે દૃઢ કરી દીધા. આ હતી શ્રીરામકૃષ્ણની અનોખી શિક્ષાપદ્ધતિ. જેમાં પૂર્ણ પ્રેમ અને વિશ્વાસથી ભક્તો - શિષ્યોની આંતરચેતના સાથે અનુસંધાન કરી લેવું અને પછી તેના દિવ્ય આંતર-સ્વરૂપને સમયે સમયે પ્રકાશિત કરવું કે જેના દિવ્ય પ્રકાશમાં એની અંદર રહેલાં, સૂક્ષ્મ વાસનાઓનાં બીજ પણ ભસ્મ થઈ જાય અને પછી ઝળહળી રહે માત્ર એમનાં દિવ્ય તેજોમય સ્વરૂપ!

છતાં પણ જો મલિનતાના સૂક્ષ્મ અંશો રહી ગયા હોય તો શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના દિવ્ય-સ્પર્શથી એને ભસ્મ કરી દેતા. તેઓ કોઈના મસ્તકે, કોઈની છાતીએ કોઈની જીભ પર પોતાનો દિવ્ય કૃપા-સ્પર્શ આપતા ત્યારે તે વ્યક્તિ મનની, બાહ્યચેતનાની, દુનિયાથી અલિપ્ત બનીને દિવ્યભાવોની અલૌકિક સૃષ્ટિમાં ડૂબી જતી. બ્રહ્માનંદના અનુભવ પછી જ્યારે તે બાહ્યજગતમાં પાછી ફરતી ત્યારે તેના મનોભાવો અને

આંતરજગત સદંતર બદલાઈ જતાં. એકવાર શ્રીરામકૃષ્ણે નિરંજનને સ્પર્શ કર્યો. તે સમયની તેની અનુભૂતિ વિશે સ્વામી અદ્‌ભુતાનંદજી (લાટુ મહારાજ) લખે છે; 'આથી ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત એમની આંખોની પાંપણો બંધ નહોતી થઈ. તેઓ સતત જ્યોતિ દર્શન કરતા રહ્યા. ત્રણ દિવસ સુધી એમની જીભેથી જપ અટક્યો ન હતો.' આ જોઈને શ્રીરામકૃષ્ણે રમૂજમાં કહ્યું હતું, 'આ વખતે જેવુંતેવું ભૂત ચઢ્યું નથી, અસ્સલ ભગવાન ભૂત જ બોચી ઉપર ચઢી બેઠા છે. હવે તારી કઈ તાકાત કે તું તેને ગરદન ઉપરથી નીચે ઉતારી શકે છે?'

જ્યારે એમના બીજા યુવાન શિષ્ય તારકનાથ શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે ભાવસમાધિની જીદ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેમણે તેમને તુરત જ ભાવસમાધિ કરાવી. પણ કહ્યું, 'થશે રે થશે. આટલો ઉતાવળો કેમ થાય છે? સમય આવતાં કૃપા કરીને મા બધું જ કહી દેશે પણ તને મૂર્તિદર્શન હમણાં નહીં થાય પછીથી થશે. તારી કક્ષા જુદી છે.' આમ કહીને પછી તેમણે તારકનાથની જીભ ઉપર કશુંક લખી દીધું ને એમનું બાહ્યભાન લુપ્ત થઈ ગયું. લાંબા સમય સુધી તેઓ સમાધિમાં રહ્યા. પછી જાગ્યા ત્યારે જોયું તો શ્રીરામકૃષ્ણ એમની છાતી ઉપર હાથ ફેરવી રહ્યા હતા. ભાવાવસ્થાનો આ નશો તેમનામાં દિવસો સુધી કાયમ રહ્યો હતો. આ બધાને આ રીતે ભાવસમાધિ થતી જોઈને એમના અંતરંગ શિષ્ય બાબુરામે એક દિવસ તેમને કહ્યું, 'મને પણ ભાવસમાધિ આપો.' 'મારી ઈચ્છાથી શું થાય છે રે? એ તો માની ઈચ્છાથી થાય છે.' આમ કહીને તેમણે ત્યારે વાત ટાળી દીધી. પણ બાબુરામે (સ્વામી પ્રેમાનંદ) હઠ પકડી રાખી.' આપને મારા માટે આટલું તો કરવું જ પડશે.' અને શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના અંતરંગ શિષ્યની વાત ટાળી ન શક્યા. એમણે બાબુરામને ભાવસમાધિ આપવા માને પ્રાર્થના કરી ત્યારે માએ એમને જણાવ્યું, 'બાબુરામને ભાવ નહીં થાય જ્ઞાન થશે.' અને ખરેખર એમ જ થયું. જ્ઞાનના આવરણમાં છવાયેલા પ્રેમ દ્વારા તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણ મઠના પ્રથમ અધ્યક્ષ સ્વામી બ્રહ્માનંદજી મહારાજના જમણા હાથ બનીને મઠનું નિર્માણ કરવામાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું.

શ્રીરામકૃષ્ણ પોતાના અંતરંગશિષ્યોનો આધ્યાત્મિકભાવ નષ્ટ ન થાય. કોઈ ખરાબ સોબત તેને પતનના માર્ગે લઈ ન જાય, તેની પણ કાળજી રાખતા. તેમણે જોયું કે નરેન કોઈ સંસારી ભક્ત સાથે વધારે ભળી રહ્યા હતા. આથી તેમણે નરેનને ચેતવણી આપતાં કહ્યું, 'બેટા, એ બૂરી આદતોથી ઘેરાયેલા સંસારી જીવ છે. એની સોબતમાં ફરવું સારું નહીં.' આ સાંભળીને નરેને કહ્યું, 'એણે હવે પોતાની બધી ખરાબ આદતો છોડી દીધી છે.' ત્યારે નરેનને સમજાવતાં એમણે કહ્યું, 'જો નરેન, લસણવાળી વાડકીને ગમે તેટલી સાફ કરો, તો તેમાં ગંધ તો રહી જ જવાની.' તમે બધા છોકરાઓ જુદા વર્ગના છો. તમારે સંસારી લોકો જોડે ભળવુ જોઈએ નહીં 'જો કામિની કાંચનના મોહમાં પડીશ તો તું ધ્યેયને સિદ્ધ કરી શકીશ નહીં' આમ પોતાના શિષ્યો કોની સાથે ફરે છે, તેની પણ જાણકારી તેઓ રાખતા અને શિષ્યોને કુસંગમાંથી બચાવી લેતા.

આવો જ એક પ્રસંગ તારકનાથની બાબતમાં પણ બન્યો હતો. તે સમયે દક્ષિણેશ્વરમાં એક વૈષ્ણવ સાધુ આવ્યો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણને માનતો હતો, પણ રાધાને માનતો ન હતો. એ સાધુ એવું ઈચ્છતો હતો કે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે આવતા બધા શિક્ષિત યુવાનો તેની પાસે પણ આવે. પોતાની વાક્પટુતાથી તે બધાને આકર્ષતો. તારકનાથ પણ તેની વાક્પટુતાથી આકર્ષાઈને તેની પાસે જવા લાગ્યા. શ્રીરામકૃષ્ણ તો એ સાધુના ભાવ જાણતા હતા. આથી તેમણે તારકને કહ્યું, 'એમનો મત સારો હોઈ શકે પણ મારા મનને અનુકૂળ નથી. ભગવાનની લીલા પણ હોવી જોઈએ.' બસ,

આટલી ટકોર તારક માટે પર્યાપ્ત હતી. પછી તેમણે અને તેમની સાથેના યુવાનોએ તે સાધુ પાસે જવાનું બંધ કરી દીધું. એવી જ રીતે તેમણે ફરી એક વખત તારકને ચેતવણી આપતાં કહ્યું હતું, 'જો તારક નિત્યગોપાલ સાથે વધારે હળવા ભળવાનું ન રાખ. તે અહીંનો માણસ નથી. તેનો ભાવ અલગ છે.'

સંસારીજનો એમના યુવાન શિષ્યોના મનમાં દુન્યવી બાબતોનું ઝેર ભરી ન દે, તે માટે તેઓ પૂરા જાગૃત રહેતા. ગુરુદેવની આ ચેતવણી પછી તારકનાથે લોકવ્યવહારની દૃષ્ટિએ જરૂર પૂરતી જ નિત્યગોપાલ સાથે વાત કરવાનું રાખ્યું. બાકી તમામ અંતરંગ વાતો બંધ કરી દીધી! અહીં એવા ગુરુ હતા કે જે પોતાના શિષ્યોની જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ ને તુરીય એમ ચારેય અવસ્થાનું ધ્યાન રાખતા હતા. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે, 'મારી અંદર આવેલો કોઈ વિરોધી વિચાર પણ એમની નજરમાંથી છટકી શક્યો નહીં.' શિષ્યોનાં વર્તન, વિચાર, આહાર, નિદ્રા અને સમાધિભાવ આ બધાં ભગવદ્ભાવને અનુરૂપ રહે એ માટે તેઓ સતત કાળજી રાખતા હતા. અને નરેન્દ્રનાથ કંઈ એક જ શિષ્ય નહોતા. તેવા બીજા પંદરથી પણ વધારે યુવાનો અને અનેક સદ્ગૃહસ્થો એમના અંતરંગ વર્તુળમાં સમાયેલા હતા. આ બધાનું તેઓ પ્રેમપૂર્વક આધ્યાત્મિક ભાવમાં ગઠન કર્યે જતા હતા.

પ્રતાપચંદ્ર હાજરા યુવાન શિષ્યોને ઘણીવાર ખોટું માર્ગદર્શન પણ આપતા. તે વખતે શ્રીરામકૃષ્ણ આ શિષ્યોને સાચી વાત સમજાવી દેતા. એક દિવસ પ્રતાપચંદ્ર હાજરાએ બાબુરામ અને બીજા યુવાન શિષ્યોને બોલાવીને કહ્યું, 'રામકૃષ્ણ તો સિદ્ધ પુરુષ છે. એમની પાસે અનેક સિદ્ધિઓ છે. તમે બધા એમની પાસેથી એ સિદ્ધિઓ માગો. ખાલી ખાઈ-પીને એમની પાસે પડ્યા રહેવાથી શો ફાયદો થવાનો છે? સિદ્ધિ મેળવો સિદ્ધિ. તો તમારા ધક્કા સફળ થયા ગણાય.' શ્રીરામકૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે બાબુરામ અને તેના મિત્રોને પોતાની પાસે બોલાવીને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, 'મારું જે કંઈ છે, તે તમારા બધાનું તો છે જ. મારી બધી અનુભૂતિઓ પણ તમારી જ છે. તમે ભિખારીની જેમ કંગાલિયત ન બતાવશો. આ સિદ્ધિઓ તો મનુષ્યને મનુષ્યથી અલગ કરી દે છે. તમે મારી સાથેનો સાચો સંબંધ સાચી રીતે જાણી લો. સંપૂર્ણ ધનના અધિકારી બનવાનો પ્રયત્ન કરો.'

આમ સાંસારિક મનુષ્યો પોતાના શિષ્યોને ભોગવિલાસ કે વૈભવ તરફ ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરે તો શ્રીરામકૃષ્ણની જાગ્રત દૃષ્ટિ એમના શિષ્યોના આધ્યાત્મિક ભાવનું રક્ષણ જ નહીં પણ સંવર્ધન કરી દેતી કે જેથી શિષ્યોને ભોગવિલાસ તુચ્છ જણાતાં અને આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય મેળવવાની ઝંખના તીવ્ર બની જતી.

થોડા દિવસ વીતી ગયા હોય અને શિષ્ય તેમને મળવા ન આવ્યો હોય તો શ્રીરામકૃષ્ણ તેને મળવા આતુર બની જતા. પછી તે નરેન હોય, રાખાલ હોય, શશી, કે તારક હોય કે પૂર્ણ હોય. તેઓ વારંવાર સંદેશાઓ પણ મોકલાવતા. એમ છતાં જો શિષ્ય ન આવે તો તેને મળવા તેઓ પોતે જતા. ઘણા સમય સુધી નરેન મળવા ન આવતાં તેઓ પોતે કલકત્તામાં બ્રાહ્મોસમાજની સભામાં પહોંચી ગયા હતા! પોતાના ભૌતિક સાંન્નિધ્યથી શિષ્યોના મનમાં પડેલા જન્મોજન્મના સંસ્કારો ઝડપથી ધોવાશે ને તે જલ્દીથી ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરશે, તે શ્રીરામકૃષ્ણ જાણતા હતા અને તેથી જ તેઓ ભક્ત-શિષ્યોને વારંવાર પોતાની પાસે આવવાનું કહેતા હતા. કથામૃતના લેખક માસ્ટર મોશાય તે સમયે ઘણા વખતથી શ્રીરામકૃષ્ણને મળવા આવ્યા નહોતા. આથી તેમણે કહેવડાવ્યું કે, 'કેમ મળવા આવતા નથી? શું અહીંની વાતોથી કંટાળી ગયા કે?' તેઓ જાતે શિષ્યોને મળવા બોલાવતા. તથી

શિષ્યોને ખાતરી થતી કે ઠાકુર તેમની કેટલી બધી સભાળ લઈ રહ્યા છે આ ખાતરી જ તેમને સમારની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિમાથી ઉગારી લેવા માટે પૂરતી હતી

યોગેનને તેમની માતાને ખાતર લગ્ન કરવા પડ્યા માતાના રુદનને અટકાવવા તેમણે લગ્ન તો કરી નાખ્યા પણ પછી તો પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, 'અરેરે, આ શુ કરી નાખ્યુ? હવે ઠાકુરને શુ મોઢુ બતાવુ?' મૂન મથનના અતે તેણે નક્કી કર્યું કે હવે તે ઠાકુર પાસે ક્યારેય નહીં જાય! અતર્યામી ઠાકુર તો યોગનના મનોભાવને જાણી ગયા હતા તેમણે બેત્રાણ વાર યોગેનને પોતાને મળવા આવવા કહેવડાવ્યુ પણ સકોચવશ યોગેન આવ્યા જ નહીં આથી શ્રીરામકૃષ્ણે યુક્તિ કરી, તેમણે કહેવડાવ્યુ, 'ફલાણાનો છોકરો તે કેવો માણસ છે! કાનપુર ગયો તે પહેલા અહીંની થોડી રકમ એની પાસે હતી તેનો હિસાબેય નથી આપ્યો, બોલાવવા છતાય નથી આવતો એને જઈને કહેજે કે હિસાબ આપી જાય ' આ સંદેશો સાભળીને યોગેનને ભારે આઘાત લાગ્યો તેણે વિચાર્યું, 'ભલે, મારી બધી આશા ધૂળમા મળી ગઈ છે, પણ હુ એટલી હદે તો નીચે નથી ગયો કે એમના પૈસા હડપ કરી જાઉં! આજે જ એમની પાસે જઈને પૈસા ફેકીને કહીશ કે, 'લો, તમારા પૈસા ' વ્યથિત હૃદયે ને ધૂધવાતા મને યોગેન દક્ષિણેશ્વર પહોચ્યા ઠાકુર નાની પાટ ઉપર બેઠા હતા તે યોગનને જોતા જ ઊભા થઈ ગયા ને બગલમા ધોતી દબાવીને તેને લેવા માટે ઓરડાના બારણા આગળ આવ્યા ને પ્રમપૂર્વક તેનો હાથ પકડીને બોલ્યા, 'અરે બેટા, લગ્ન કર્યા તો શુ થયુ, એટલે અહીં ન અવાય? મે પણ લગ્ન કર્યા છે ને? એમા ડરવાનુ શુ?' પછી પોતાની છાતી ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યુ, 'જો અહીંની કૃપા હોય તો એક શુ એક લાખ લગ્ન કરને, તોય તારુ કઈ બગડશે નહીં જો તારી સમારમા રહેવાની ઇચ્છા હોય તો એક દિવસ તારી પત્નીને અહી લઈ આવજે તેને એવી બનાવી દઈશ કે તે તારા ધર્મપથમા સહાયક જ બની રહેશે વિરોધ ક્યારેય નહી કરે જો તારી સમારમા રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો કહે, 'હુ તારી માયા મમતા બધુ જ ખાઈ જઈશ '

'અરે, ઠાકુર આ શુ કહે છે?' ઠાકુરની વાત સાભળીને યોગેનનો પહાડ જેવડો બોજો હટી ગયો તેઓ માની જ ન શક્યા કે આ ઠાકુર કહી રહ્યા છે! એમનુ હૈયુ અપાર ભાવથી છલકાઈ ગયુ આખમા આસુ ઊભરી આવ્યા થોડી ક્ષણો તો તેઓ કઈ જ બોલી ન શક્યા ઠાકુરના પ્રેમભર્યા શબ્દો, 'લગ્ન કર્યાં તો શુ થઈ ગયુ?' એના અતરમા ઘૂમરાવા લાગ્યા જેને તેઓ અક્ષમ્ય અપરાધ માનતા હતા, એને લઈને ઠાકુરથી મોઢુ છુપાવવા માગતા હતા, એને તો પહેલે જ ધડાકે શ્રીરામકૃષ્ણે સહજ સ્વીકારીને સામાન્ય બાબત બનાવી દીધી! પછી યોગેનને બાલવાપણુ કઈ રહ્યુ જ નહીં શુ બોલવુ એ ન સૂઝતા તેને પૈસાની વાત યાદ આવી એટલે કહ્યુ, 'ઠાકુર, તમે કહેવડાવ્યુ હતુ, એટલે આ ચાર આના પાછા આપવા આવ્યો છુ એ લઈ લો એટલે હિસાબ ચૂકતે થઈ જાય ' પણ શ્રીરામકૃષ્ણને ક્યા હિસાબ ચૂકતે કરવો હતો? એ તો યોગેનને પાછા બોલાવવા માટેનુ એક બહાનુ જ હતુ એમનો અતરગ શિષ્ય ખોટી શરમ ને સકોચથી વિનાકારણ એમનાથી દૂર રહેતો હતા, એને કોઈ પણ રીતે પોતાની સમીપ લાવવો હતો એમણે એ કામ હવે બરાબર સાધી લીધુ હતુ પૈસા તરફ તો તેમણે ધ્યાન જ ન આપ્યુ! જાણે એ તો કઈ વાત જ નહોતી! યોગને બહુ રકઝક કરી ત્યારે કહ્યુ, 'પેલા તૂટેલા ટીનના ડબલામા નાખી દે ' અને ત્યારે યોગેનને ઠાકુરના હિસાબનો મર્મ સમજાઈ ગયો શ્રીરામકૃષ્ણના આવા દિવ્યપ્રેમથી છલાછલ ભરાઈને, લગ્ન કર્યાનો બોજો સદતર દૂર કરીને હળવાફૂલ થઈને યોગેન પાછા ફર્યા

તારકનાથની બાબતમા પણ એવુ જ થયુ હતુ

તેમને પણ પોતાની બહેનના લગ્ન થાય તે માટે સાટામાં લગ્ન કરવા પડ્યાં હતાં. પણ લગ્ન પછી તેમના હૃદયમાં ભારે દ્વન્દ્વ મચી ગયું. એક દિવસ પછી કહ્યું, 'અરે, એમાં ભય શું છે? હું છું ને? પત્ની જેટલા દિવસ રહેશે તેટલા દિવસ તારે તેની દેખભાળ જરૂર કરવી પડશે. થોડી ધીરજ રાખ. મા બધું બરાબર કરી દેશે. વચ્ચે વચ્ચે ઘેર જતાં રહેવું અને હું કહું છું તેમ જ કરવું. એમની કૃપાથી પત્નીની સાથે રહેવા છતાં પણ તને કંઈ જ અવરોધ નહીં થાય.' આમ કહીને તેમણે તારકનાથની છાતી અને મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યા..ઠાકુરના આશીર્વાદથી લગ્નથી સાધનામાં અવરોધ થશે એ તારકનાથનો ભય દૂર થઈ ગયો. ઠાકુરે એમને એમ પણ કહ્યું હતું, 'સૂતાં પહેલાં ચત્તા સૂઈને એમ વિચારવું કે જાણે મા કાલી છાતી ઉપર ઊભી છે. આવા ચિંતનને પરિણામે ભક્તિલાભ થાય છે. કામજય થાય છે.' શ્રીરામકૃષ્ણની કૃપાથી તારકનાથે કામ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. થોડાં વરસો બાદ એમનાં પત્ની નિત્યકાલીદેવીનું અવસાન થતાં તેઓ સંન્યસ્ત જીવન માટે મુક્ત બની ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણના દેહવિલય બાદ એમના આ યુવાન સંન્યાસી શિષ્યો એક વખત ચર્ચા કરી રહ્યા હતા, ત્યારે સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું, 'એક માત્ર ઠાકુર જ કામજયી હતા, નહીં તો પરિણીત જીવનમાં કામજયી વ્યક્તિ મેળવવી સંસારમાં દુર્લભ છે.' આ સાંભળીને શિવાનંદજીએ (તારકનાથે) કહ્યું, 'કેમ? ઠાકુરે મારી અંદર એવી શક્તિ સંચારિત કરી દીધી હતી કે જેના આધારે હું કામજય મેળવી શક્યો, એમની કૃપાથી બધું જ સંભવ છે.' આમ પોતાના અંતરંગ શિષ્યોની આધ્યાત્મિક સાધનામાં લગ્ન પણ અવરોધરૂપ ન બને, તેની પણ શ્રીરામકૃષ્ણ કાળજી રાખતા હતા.

એમના માનસપુત્ર રાખાલના પણ લગ્ન થઈ ગયા હતા. ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણના મનમાં એવો સંદેહ ઊઠ્યો કે, 'ક્યાંક વહુના સંપર્કમાં આવતાં મારા રાખાલની ઈશ્વરભક્તિમાં હરકત તો નહીં આવે ને? આ સંદેહના નિવારણ માટે તેમણે રાખાલની પત્નીને દક્ષિણેશ્વર બોલાવી હતી. પછી તેના મુખ અને બાંધાને જોઈને તેમણે કહ્યું, 'ડરવાની કોઈ વાત નથી. આ તો દૈવીશક્તિ છે. પતિના ધર્મમાર્ગમાં તે ક્યારેય આડખીલીરૂપ નહીં થાય.' પછી તેમણે એ નવવધૂને આનંદપૂર્વક નોબતખાનામાં મા શારદામણિ પાસે મોકલીને કહેવડાવ્યું કે, 'રૂપિયો આપીને નવવધૂનું મુખ જોજે.' આ રીતે પોતાના શિષ્યોના લગ્નને પણ ઈશ્વરભક્તિમાં સહાયક બને તેવો વળાંક આપી દીધો હતો. અન્ય યુવાન શિષ્યોને તેઓ કામિનીકાંચનથી દૂર રહેવાનું કહ્યા કરતા. તેમના શિષ્ય હરિનાથને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ભારે ઘૃણા હતી. તેણે શ્રીરામકૃષ્ણને કહ્યું, 'અરે ઠાકુર, હું તો એની હવા પણ સહી શકતો નથી.' તેની આવી વાત સાંભળીને શ્રીરામકૃષ્ણ નારાજ થઈ ગયા ને બોલ્યા, 'તું મુરખ જેવી વાત કરે છે! નારીમૂર્તિઓ પ્રત્યે ઘૃણાની દૃષ્ટિથી ભલા કેમ જોઈ શકાય? એ તો જગદંબાની માનવરૂપ ધારિણી મૂર્તિઓ છે! એમને માતૃવત્ જેવી ને સન્માન આપવું, એમના પ્રભાવમાંથી મુક્ત થવાનો આ જ ઉપાય છે. એમ નહીં કરતાં જો તું એમની જેટલી ઉપેક્ષા કરીશ, એટલો જાળમાં ફસાઈશ.' આમ તેમણે હરિનાથની દૃષ્ટિ બદલી નાંખી. પ્રત્યેક નારી જગદંબાનું સ્વરૂપ છે. એ રીતે જોતાં હરિનાથને પછી કોઈ જ ભય ન રહ્યો. માતા પાસે બાળકને શાનો ભય હોય? ઊલટું તેની પાસે તો બાળક સલામતિ અનુભવે.

(ક્રમશઃ)

આચમન

પ્રસંગકથા

ન્યાયમંત્રી

હીરાલાલ પો. શાહ

'ન્યાય તો જહાંગીરનો જ' એવી એક કહેતી લગભગ સ્વીકૃત થઈ ગઈ છે. પરંતુ ભારતના પ્રાગૈતિહાસિક ને પ્રાચીન યુગમાં એવી ઉત્કૃષ્ટ ન્યાયવૃત્તિ દર્શાવતા કેટલાયે પ્રસંગો બની ગયા હશે તેની આપણને, પૂરતા ઈતિહાસને અભાવે, આજે ઓછી જાણ છે. વીસમી સદીની ન્યાયવૃત્તિને માપે યે જેનું મૂલ્ય ઓછું ઊતરે એવું નથી એવા એક માહસરમ્ય પ્રસંગનુ અહીં થતુ આલેખન આપણને આકર્ષે એવું છે 'અખંડ આનંદ'ના ૧૯૫૧ના મે માસના અંકનુ અહીં રજૂ થતુ આચમન વાચકોને રસપ્રદ જણાશે.

આ ઘટના આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ અગાઉની છે. એક દિવસ સંધ્યાટાણે જ્યારે આકાશમાં વાદળાંની દોડધામ થઈ રહી હતી, ત્યારે બુદ્ધગયા નામના ગામમાં શિશુપાલ બ્રાહ્મણને બારણે એક પરદેશી આવીને ઊભો અને નમ્રતાથી પૂછવા લાગ્યો. 'આજની રાત ગુજારવા માટે મને થોડીક જગ્યા મળશે?'

શિશુપાલ આખા ગામમાં સૌથી વધુ ગરીબ હતો ભયંકર ગરીબાઈએ ભૂખ્યા બળદની જેમ એના શરીરનું હાડપિંજર બનાવી મૂક્યું હતું થોડીક જમીન ઉપર તેની આજીવિકા ચાલતી હતી, છતાં પણ પરદેશીને બારણે ઊભેલો જોઈ, સૂર્યનો ઉદય થતાં કમળ ખીલે તેમ તેનું મોં ખીલી ઊઠ્યું, તેણે પ્રસન્નવદનથી જવાબ આપ્યો 'મારાં અહોભાગ્ય છે! આવો પધારો. અતિથિની ચરણરજથી મારું આંગણું પવિત્ર બનશે.'

પરદેશી અને બ્રાહ્મણ બંને અંદર ગયા. ભારતવર્ષમાં અતિથિસત્કારની પ્રણાલિકા પ્રચલિત હતી. શિશુપાલના પુત્રે મહેમાનની આગતાસ્વાગતા કરી. પરદેશી મુગ્ધ બની ગયો. એણે બ્રાહ્મણને કહ્યું' 'તમારો પુત્ર ખૂબ કામમાં આવે તેવો છે, એની સેવાથી હુ ખૂબ પ્રસન્ન થયો છુ '

કોઈએ સર્પને છૂટો મૂક્યો હોય તેવી રીતે શિશુપાલે માથું ઊંચક્યું, ભ્રૂકુટિ ચડાવી જવાબ આપ્યો. 'તમે મારા મહેમાન છો નહીં તો બ્રાહ્મણ આવા શબ્દો સાંભળી શકે?'

પરદેશીને પોતાની ભૂલ માટે શરમ ઊપજી, તે બોલ્યો' 'ક્ષમા માગું છું, મારા કહેવાની એવી મતલબ નહોતી; પરંતુ હવે એ જમાનો ક્યાં રહ્યો છે? એવા બ્રાહ્મણ પણ ક્યાં રહ્યા છે? એ તો શોધ્યા જડતા નથી!'

શિશુપાલે ઉત્તર આપ્યો: 'બ્રાહ્મણ તો આજે પણ હયાત છે. ઊણપ તો ફક્ત સાચા ક્ષત્રિયોની છે '

'તમારી વાત હું ન સમજી શક્યો '

શિશુપાલે એક લાંબું એવું પ્રવચન શરૂ કરી દીધું. સાંભળતાં તો પરદેશી ચકિત થઈ ગયો. બ્રાહ્મણની વાતો એવી તો તર્કશુદ્ધ અને પ્રભાવશાળી હતી કે પરદેશી એના પર મુગ્ધ બની ગયો. આવા નાના ગામમાં આવો વિદ્વાન, આવો તત્ત્વદર્શી પંડિત વસતો હશે એવી એને કલ્પના સુદ્ધાં ન હતી. એણે શિશુપાલની અણીશુદ્ધ તર્કબુદ્ધિ અને રાજકારભારનું વિશાળ જ્ઞાન જોઈને કહ્યું: 'મને ખબર નહોતી કે કાદવમાં ફૂલ ખીલ્યું છે. મહારાજ અશોકને ખબર પડે તો તમોને કોઈ ઊંચી પદવી આપે.'

શિશુપાલના સુકાયેલા હોઠ ઉપર હાસ્યની રેખા ફરકી ગઈ. જેનું અંતઃકરણ વ્યથા અનુભવી રહ્યું હોય, આંખોમાંથી આંસુ વહેતાં હોય, માથું ઠેકાણે ન હોય, એના હોઠ પરનું હાસ્ય સ્મશાનમાં ચાંદની કરતાંયે વધુ ભયાનક માલૂમ પડે છે. શિશુપાલની અંખો નીચે ઢળી પડી: થોડાક સમય બાદ એણે માથું ઊંચું કર્યું અને કહ્યું: 'હમણાં-હમણાં ઘોર અન્યાય થઈ રહ્યો છે. એ જોઉં છું અને મારું લોહી ઊકળી ઊઠે છે.'

પરદેશીએ લાગ જોઈને જવાબ આપ્યો: 'વાઘબકરી એક ઘાટ પર પાણી પીએ છે!'

'એ વાત રહેવા દો. હું બધું જાણું છું.'

'દોષ જોવો સહેલો છે પણ કંઈ કરી બતાવવું કઠણ છે.'

શિશુપાલે આગ પર પડેલાં પાંદડાંની માફક ચચાણી ઊઠી જવાબ આપ્યો: 'તક મળે તો બતાવી દઉં કે ન્યાય કોને કહેવાય?'

'તો તમારે તક જોઈએ છે?'

'હા, તકે ઝંખું છું.'

'તો પછી અન્યાય નહીં થાય?'

'કદાપિ નહીં!'

'કોઈ ગુનેગાર સજાથી નહીં છટકે?'

'અસંભવિત!'

પરદેશીએ ધીરેથી કહ્યું: 'એ સહેલું નથી હોં!'

'બ્રાહ્મણને માટે કશું જ કઠણ નથી. હું ન્યાયનો પડો વગાડી બતાવીશ.'

પરદેશીના મોં પર સ્મિત અને આંખોમાં જ્યોતિ ચમકતી હતી. એણે હસીને જવાબ આપ્યો: 'હું અશોક હોત તો તમારી ઇચ્છા પૂરી કરત!'

*

બીજે દિવસે મહારાજા અશોકના દરબારમાં શિશુપાલને બોલાવવામાં આવ્યો. આ સમાચાર ગામમાં આગની માફક ફેલાઈ ગયા. અશોકના રાજ્યાસનનો પ્રારંભકાળ હતો અને દમનનીતિની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. મહારાજા ત્યારે એવા ક્રૂર અને નિર્દય હતા, કે શું બ્રાહ્મણ કે શું સ્ત્રી, સૌ કોઈને ફાંસી પર ચડાવી દેતા. એની ક્રૂર નજરથી ભલભલા વીરોના પ્રાણ સુકાઈ જતા. લોકોને લાગ્યું કે શિશુપાલને માટે આ તેડું મોતનો સંદેશ છે. શિશુપાલ હવે જીવતો પાછો નહીં ફરે એવી એમની ખાતરી થઈ ગઈ. શિશુપાલનાં સગાંવહાલાં પર તો દુઃખનો પહાડ તૂટી પડ્યો અને તેઓ પોકેપોક મૂકી રડવા લાગ્યાં. લોકોએ શિશુપાલને હિંમત આપવા માંડી; પરંતુ શિશુપાલ તો નિર્ભય હતો. તે કહેવા લાગ્યો: 'મેં કોઈ અપરાધ નથી કર્યો. રાજ્યના કાયદાનો ભંગ નથી કર્યો તો મને કોઈ કેવી રીતે ફાંસીએ ચડાવશે? અને રાજા એવો અન્યાયી અને આંધળો ન બની શકે, કે નિર્દોષ બ્રાહ્મણને દુઃખ દેવા માંડે.' સમુદ્રમાં શિલાની જેમ તે દુઃખ અને કષ્ટના ઝપાટામાં અડગ અને મૌન ઊભો હતો. તેણે પુત્ર અને સ્ત્રીને સમજાવ્યાં અને પાટલીપુત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

સાંજ પડી ગઈ હતી. શિશુપાલ પાટલીપુત્ર પહોંચ્યો અને એને રાજમહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાંસુધી તો એને કોઈ વાતની ભીતી નહોતી, પરંતુ રાજમહેલની ચમકદમકથી એના ઉપર ભય છવાઈ ગયો. આછા જળમાં માનવી

નિર્ભય રહી શકે છે, પરંતુ ઊંડાણમા પહોંચતા ગભરાટ અનુભવવા માંડે છે હૃદયમા વિચારપરંપરા શરૂ થઈ

'કોઈએ કઈ ચાડીચૂગલી તો નહીં કરી હોય ને? મનમા આવે છે એમ બેધડક બોલી નાખુ છુ એનુ ફળ તો નહીં ભોગવવુ પડે ને? દુશ્મનો ક્યા ઓછા છે?' વળી વિચાર આવતો 'પેલો પરદેશી કોણ જાણે કોણ હશે! સભવ છે કોઈ જાસૂસ હોય અને આ આગ એણે જ ચાંપી હોય, તો એણે જ બધુ બાકી દીધુ હશે કેવી મૂર્ખાઈ મે કરી! આમ અજાણ્યા સાથે છૂટી જીભે વાતો કર્યા કરવાથી આજે હવે હુ પસ્તાઉ છુ!' ફરી પાછો વિચાર આવતો 'ના, ના એમ નહીં હોય, મારી ગરીબાઈની વાત રાજને કાને પહોંચી હશે એટલે એણે મને તેડવા માણસ મોકલ્યો હશે એમ જ હશે!' આ વિચારથી તો એનુ હૃદયકમળ ખીલી ઊઠ્યુ અને બીજા પ્રકારના વિચારથી પાછુ કરમાઈ જતુ એવામા પ્રતિહારીએ કહ્યુ 'મહારાજ, પધારે છે!'

શિશુપાલના હૃદયના ધબકારા વધી ગયા પ્રાણ કંઠે આવ્યો હોય એવી લાગણી શરીરમા પ્રસરી વળી રાજના પ્રતાપનો એને પહેલીવાર અનુભવ થયો એની દષ્ટિ દરવાજા તરફ જડાઈ ગઈ રાજકીય ઠાઠથી મહારાજ અશોકે ઓરડામા પ્રવેશ કર્યો અને હસતા હસતા બોલ્યા 'ભૂદેવ! મને તો તમે ઓળખી શક્યા હશો!'

શિશુપાલ ગભરાઈને ઊભો થઈ ગયો એનુ રોમેરોમ કપી રહ્યુ હતુ 'આ તો પરદેશી!'

હા, આ તો પેલો પરદેશી જ! શિશુપાલ કંપી ઊઠ્યો શિયાળાની એક રાત્રે બ્રાહ્મણને ઘેર આશ્રય લેવા આવનાર પરદેશી ભારતનો સમ્રાટ હશે એવુ કોણ જાણતુ હતુ? શિશુપાલે સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી લીધી અને કહ્યુ 'મને ખબર નહોતી કે આપ મહારાજ છો નહીં તો હુ એમ છૂટથી વાતચીત ન કરત '

મહારાજ અશોકે હુકારો ભણ્યો

'પણ મે કોઈ વાત મીઠુમરચુ ભભરાવીને હી નહોતી '

'હ '

'હુ એના પુરાવા આપી શકુ તેમ છુ '

'હુ નથી માગતો ' મહારાજે કહ્યુ '

'તો મને શી આજ્ઞા છે?'

'હુ તમારી પરીક્ષા કરવા માગુ છુ '

શિશુપાલના હૃદયમા એકાએક વિચાર ઊભો 'શુ સ્વપ્ન સાચુ પડશે?'

મહારાજે કહ્યુ 'તમે જ કહ્યુ હતુ ને કે મને એ તક આપવામા આવે તો હુ ન્યાયનો ડંકા વગાડી બજાવુ હુ હવે તમારા વચનની પરીક્ષા કરવા માગુ છુ છો ને તૈયાર?'

શિશુપાલ હસની જેમ ગરદન ઊંચી કરી અને કહ્યુ 'હા, મહારાજની આ જ ઇચ્છા છે તો હુ તૈયાર છુ '

'તો કાલ પ્રભાતથી ન્યાયમંત્રી તરીકે તમારી નિમણુક કરવામા આવે છે આખા નગર ઉપર તમારી આણ વર્તશે '

'જેવી આજ્ઞા!'

'પાટલીપુત્રનો દરેક સિપાઈ તમારે આધીન રહેશે અને નગરમા સુવ્યવસ્થા રાખવાની જવાબદારી તમારી રહેશે

'જેવી આજ્ઞા!'

'અને જો કોઈ અનિચ્છનીય બનાવ બન્યો અથવા કઈ હત્યા બની તો તેની જવાબદારી પણ તમારા ઉપર!'

'જેવી આજ્ઞા!'

મહારાજ થોડીક વખત મૌન રહ્યા અને ત્યારબાદ આંગળીથી રાજમુદ્રા ઉતારીને બોલ્યા 'આ રાજમુદ્રા છે તમને કાલ પ્રાત કાળના પ્રથમ કિરણની સાથેસાથે જ ન્યાયમંત્રીપદ મળી ગયુ હશે હુ એ જોવા માગુ છુ કે તમે કવી રીતે તમારી જાતને સફળ

રાજ્યકર્તા તરીકે સાબિત કરી બતાવો છો?'

*

એક મહિનો વીતી ગયો. ન્યાયમંત્રીના ન્યાય અને સુવ્યવસ્થાની તો ચારે દિશામાં વાહવાહ થઈ રહી હતી. એમ જાણાતું હતું કે શિશુપાલે નગર ઉપર જાણે જાદુ કર્યું હતું. સાપને વાંસળી બજાવી મદારી વશ કરે તેમ શિશુપાલે ચોરડાકુઓને વશ કરી લીધા હતા. લોકો દરવાજા ખુલ્લા મૂકીને સૂતા. ચોરીનું તો નામનિશાન નહીં. કોઈને દાદ-ફરિયાદ કરવાની હતી નહીં. શિશુપાલનો ન્યાય 'આંધળો' અને 'બહેરો' હતો. ન કોઈના મોંની શરમ એને આડે આવતી કે ન કોઈની ભલામણ એના કાન સુધી પહોંચી શકતી. તે તો ગુનેગારને દંડપાત્ર લેખતો અને તે શિક્ષા કરતો. નગરની સુરત જોતજોતામાં તો બદલાઈ ગઈ.

રાત્રિનો સમય હતો. આકાશમાં તારા ટમટમી રહ્યા હતા. એક રાજકર્મચારીએ એક વિશાળ ભવનનો દરવાજો ખખડાવ્યો. ડોકાબારીમાંથી એક સ્ત્રીએ માથું બહાર કાઢી પૂછ્યું: 'કોણ છે?'

'હું છું - દરવાજો ખોલ.'

'પરંતુ તે તો અહીં નથી.'

'કંઈ પરવા નહીં; તું દરવાજો ખોલ.'

સ્ત્રીએ કંઈક વિચાર કરી જવાબ આપ્યો: 'હું નથી ખોલતી. તમે અત્યારે પાછા જાઓ.'

કર્મચારીએ ક્રોધમાં આવી કહ્યું: 'દરવાજો ખોલ, નહીં તો હું તોડી નાખીશ.'

સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો: 'જાણતા નથી, નગરમાં શિશુપાલનું રાજ્ય છે. હવે આવી રીતે બળાત્કાર કરવાના દિવસો રહ્યા નથી.'

કર્મચારીએ તલવાર કાઢી દરવાજા પર આક્રમણ કર્યું. એવામાં એક પહેરેગીરે આવીને એનો હાથ પકડી લીધો અને કહ્યું: 'શું કરો છો?'

વરુ બકરાની સામે જોઈ ઘૂરકે તેમ કર્મચારીએ પહેરેગીર સામે ગરજીને કહ્યું: 'તું કોણ છે?'

'હું પહેરેગીર છું.'

'તને કોણે નીમ્યો છે?'

'ન્યાયમંત્રીએ.'

'ગાંડપણ ન કર, હું એને પણ માટીમાં મેળવી શકું છું.'

પહેરેગીરે હિંમત કરી ઉત્તર આપ્યો: 'પણ આ સમયે ખુદ મહારાજા અશોક પણ આવી જાય તો પણ હું પાછો હઠનાર નથી.'

'શું કામ મૃત્યુને આમંત્રે છે?'

'મેં તો વચન લીધું છે એને પૂર્ણ કરીશ.'

'કોને વચન આપ્યું છે?'

'ન્યાયમંત્રીને.'

'શું?'

'એ કે જ્યાંસુધી શરીરમાં પ્રાણ છે અને જ્યાંસુધી તનમાં લોહીનું એક ટીપું બાકી છે, ત્યાંસુધી કર્તવ્યમાંથી એક ડગલું પાછું નહીં હઠું.'

કર્મચારીએ મ્યાન બહાર તલવાર કાઢી, પહેરેગીરે પાછળ ખસી કહ્યું: 'તમે ભૂલ કરી રહ્યા છો. હું નોકરી ઉપર છું.'

પરંતુ કર્મચારીએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું અને તલવાર ઝીંકી. પહેરેગીર પણ સજ્જ થઈ ગયો. પણ તે તો શિખાઉ યોદ્ધો હતો. પહેલેજ ઝાટકે નીચે પડ્યો અને એનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું. કર્મચારીનું લોહી સુકાઈ ગયું. ખૂની હાથ-કંપારી અનુભવવા લાગ્યો. પહેરીગીરનું આમ મરણ થાય એવી તેની ઇચ્છા નહોતી, એ તો તેને ભયભીત કરવા માગતો હતો પણ ઘા મર્મસ્થાન પર લાગી ગયો એને લાશ રકેદકે કરીને ત્યાંથી ખૂની નાસી છૂટ્યો!

*

સવારે તો સારાયે નગરમાં આ ઘટના ચર્ચાનો વિષય બની ગઈ. લોકો વિમાસણમાં પડી ગયા. કેવું દુ:સાહસ! પોલીસના માણસને મારી નાખ્યો અને તે પણ શિશુપાલના રાજ્યમાં!

રાજધાનીમાં સનસનાટી છવાઈ ગઈ. પોલીસના માણસો ચારેકોર દોડધામ કરવા લાગ્યા. જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. ન્યાયમંત્રીએ પણ આ ઘટનાનું મૂળ પકડવા દિવસરાત એક કરવા માંડ્યાં. આવો બનાવ પહેલી જ વાર બન્યો હતો. ખાવાપીવાનું ભાન તે વીસરી ગયો. આંખોમાંથી ઊંઘ અદશ્ય થઈ. ખૂનીની શોધખોળમાં કંઈ કચાશ ન રાખી પણ શૂન્ય!

અસફળતાનો એકએક દિવસ અશોકના ક્રોધાગ્નિને વધુ ને વધુ પ્રજ્વલિત કરી રહ્યો હતો. એ કહેતા: 'ન્યાયની ડંફાશ તો જોરશોરથી કરતા હતા અને આ શું બન્યું?'

ન્યાયમંત્રીને શરમથી નીચું માથું ઢાળી દેવું પડતું. મહારાજ પૂછે: 'ખૂની ક્યારે પકડાશે?'

ન્યાયમંત્રી ઉત્તર આપે: 'પ્રયત્ન તો કરી રહ્યો છું જલદી પકડાવો તો જોઈએ.' અને મહારાજ કેટલાક દિવસ ચૂપ રહી ફરી પાછા પૂછે: 'ખૂની પકડાયો?'

'જી ના!'

મહારાજનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠતો. આંખોમાંથી આગની ચિનગારીઓ ઊડતી. વાદળની જેમ ગર્જને તે તડૂકી ઊઠતા: 'આ 'ના' સાંભળીસાંભળીને તો મારા કાન પાકી ગયા!'

આમ ને આમ એક અઠવાડિયું વીતી ગયું. પણ ખૂનીનો પત્તો નહોતો લાગતો. આખરે મહારાજ અશોકે શિશુપાલને બોલાવી કહી દીધું: 'તમને ત્રણ દિવસની મહેતલ આપું છું અને એ દરમિયાન ખૂની ન પકડાય તો તમારો શિરચ્છેદ સમજજો.'

આ સમાચારથી તો નગરમાં હાહાકાર મચી ગયો. એક મહિનામાં તો શિશુપાલ લોકપ્રિય બની ગયો હતો. એના ન્યાયની ચોમેર છાપ પડી હતી. લોકો મહારાજને ગાળો દેવા લાગ્યા. ચાર માણસ એકઠા થાય ત્યાં ચર્ચાનો વિષય આ જ હોય. 'ગમે તેમ થાઓ પણ શિશુપાલનો વાળ વાંકો ન થવો જોઈએ. એનો બિચારાનો શો દોષ?' શિશુપાલ પણ ખૂબ ઉત્સુકતાથી ખૂનીની શોધમાં આકાશપાતાળ એક કરી રહ્યો હતો પણ વ્યર્થ! આખરે ત્રીજો દિવસ આવ્યો. થોડાક જ કલાકની વાર હતી

રાતનો સમય હતો પણ શિશુપાલની આંખમાં નિદ્રા નહોતી ભીડભરેલા બજારમાં તે ફરી રહ્યો હતો એવામાં એક મકાનની બારી ખૂલી અને એક સ્ત્રીએ બહાર ડોકિયું કર્યું સ્ત્રીએ એને પૂછ્યું: 'તમે કોણ છો? પહેરેગીર?'

નિરાશાના ઘોર અંધકારમાં આશાનું કિરણ ચમક્યું. શિશુપાલે ઉત્તર આપ્યો: 'ના, હું ન્યાયમંત્રી છું.'

'તો જરા ઊભા રહેજો.'

થોડીક વારમાં દરવાજો ઊઘડ્યો ન્યાયમત્રીને અંદર લેવામાં આવ્યા અને પેલી અપરિચિત સ્ત્રી બોલી: 'આજ છેલ્લી રાત છે ને?'

ન્યાયમંત્રીએ તીક્ષ્ણ નજરે સ્ત્રી તરફ જોયું અને કહ્યું: 'હા છેલ્લી!' શબ્દો સાધારણ હતા પણ એનો અર્થ સાધારણ નહોતો સ્ત્રી સળવળાટ કરતી ઊભી થઈ ગઈ અને બોલી. 'હુ આ બનાવને સારી પેઠે જાણું છું!'

શિશુપાલના મૃત દેહમાં પ્રાણસંચાર થયો. તે બોલી ઊઠ્યો: 'કહો.'

'રાતનો સમય હતો. ખૂનીએ આ જ ભવનનો દરવાજો ખખડાવ્યો. એ અહીં ઘણીવાર આવતો હતો.'

'પણ શા માટે?'

'એનું આચરણ સારું નથી.'

'અને પછી?'

'મેં જવાબ આપ્યો: 'જેને માટે તમે આવ્યા છો એ અહીં નથી. પરંતુ એણે એ વાત ન માની અને દરવાજો તોડવા તૈયાર થયો. પહેરેગીરે એને રોક્યો અને બિચારો

તલવારનો ભોગ થઈ પડ્યો.'

'પણ એ ખૂની છે કોણ?'

સ્ત્રીએ એમના કાનમાં કંઈક કહ્યું અને ગભરાઈને કબૂતરની જેમ ચારેબાજુ નજર ફેરવી.

*

બીજે દિવસે દરબારમાં તલમાત્ર જગ્યા રહી નહોતી. આજે ન્યાયમંત્રીનું ભાગ્યનિર્માણ થવાનું હતું. અશોકે સિંહાસન ઉપર પગ મૂકતાં જ કહ્યું: 'ન્યાયમંત્રી!'

શિશુપાલ સન્મુખ આવી ઊભો રહ્યો. તેના મુખારવિંદ પર ચિંતા કે અશાંતિનું ચિહ્ન નહોતું. મહારાજે પૂછ્યું: 'ખૂનીનો પત્તો લાગ્યો?'

ન્યાયમંત્રીએ હિંમતથી જવાબ આપ્યો: 'હા!'

'રજૂ કરો!'

ન્યાયમંત્રીએ નીચું માથું ઢાળીને સહેજ વિચાર કર્યો. આ સમયે એના હૃદયમાં બે વિરોધી શક્તિઓ વચ્ચે તુમુલ ઘમસાણ થઈ રહ્યું હતું એમ એના મોં પરથી જણાઈ આવતું હતું. પછી એકદમ એણે દૃઢ સંકલ્પથી માથું ઊંચું કર્યું અને એક ઊંચા અધિકારી સામે જોઈ કહ્યું: 'ધનવીર!'

'શ્રીમાન્!'

'ગિરફતાર કરો, હું આજ્ઞા કરું છું.'

ઈશારો મહારાજની પ્રતિ હતો. રાજદરબારમાં નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. અશોકનો ચહેરો તપેલા તાંબાની જેમ લાલચોળ થઈ ગયો. આંખોમાંથી અગ્નિતણખા ઝરવા માંડ્યા. એ તતડી ઊભા થઈ ગયા અને બોલી ઊઠ્યા: 'અરે બ્રાહ્મણ! આટલી બધી તારી હિંમત?'

ન્યાયમંત્રીએ જાણે કશું જ સાંભળ્યું નથી એવો ભાવ રાખીને ફરીથી શબ્દો ઉચ્ચાર્યા: 'હું આજ્ઞા કરું છું - ગિરફતાર કરો.'

ધનવીર પૂતળાની માફક આગળ વધ્યો. દરબારીઓના શ્વાસ અધ્ધર થઈ ટંગાઈ ગયા. મહારાજ સિંહાસનથી નીચે ઊતરી આવ્યા. ન્યાયમંત્રીએ કહ્યું: 'આ ખૂની છે. મારા ન્યાયાલયમાં રજૂ કરો.'

ધનવીરે અશોકને હાથકડી પહેરાવી અને શિશુપાલની અદાલત તરફ લઈ આવ્યો. અહીં તો આખું નગર ઊભરાયું હતું. શિશુપાલે આજ્ઞા આપી: 'અપરાધી સારા કુળના છે એટલે એકલા જ એમની તપાસ થશે.'

મહારાજ અશોકે સંકેત કર્યો એટલે મંત્રીમંડળ પાછળ હઠી ગયું. મહારાજ અપરાધીના પિંજરામાં જઈને ઊભા રહ્યા. ખુદ મહારાજાને ન્યાયાધીશની સમક્ષ આવી રીતે ઊભા રહેવું પડ્યું એ જોઈને કોઈને ખમચો ન લાગ્યો. શિશુપાલ તો દૃઢનિશ્ચયીની જેમ ન્યાયાસન પર બેઠેલો હતો. એણે આંખ દ્વારા મહારાજને પ્રણિપાત કર્યા. હાથને તો ન્યાયની દોરીએ બાંધી રાખ્યા હતા. તે ધીરેથી બોલ્યા:

'તમારા પર પહેરેગીરના ખૂનનો આરોપ છે. તમારે એનો શો જવાબ આપવાનો છે?'

મહારાજા અશોકે હોઠ કરડી કહ્યું: 'એ ઉદ્ધત હતો.'

'તો તમે અપરાધ કબૂલ કરો છો?'

'હા, મેં એને મારી નાખ્યો છે, પરંતુ મેં એની જાણીબૂઝીને હત્યા નથી કરી.'

'એ ઉદ્ધત નહોતો, હું એને ઘણા સમયથી ઓળખું છું.'

'તે ઉદ્ધત હતો.'

'તમે જૂઠ્ઠું બોલો છો. હું તમારા વધનો હુકમ કરું છું.'

અશોકની આંખો લાલ થઈ ગઈ. મંત્રીઓએ મ્યાન બહાર તલવાર ખેંચી. કેટલાક તો શિશુપાલને ગાળો ભાંડવા લાગ્યા. કોઈક બરાડી ઊઠ્યું: 'ન્યાયમંત્રીનું ચસકી ગયું છે.' કોઈક વળી બોલી ઊઠ્યું,

'શિશુપાલ, તમારું માથું સલામત નહીં રહે!'

પણ અશોકે હાથ વડે મૌન રહેવા કહ્યું. ચારે તરફ ફરી નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. ન્યાયમંત્રીએ કડક સ્વરમાં કહ્યું: 'તમારો ક્રોધ અનુચિત છે. હું અત્યારે ન્યાયમંત્રીના આસન ઉપર છું અને ન્યાય કરવા બેઠો છું. મહારાજ અશોકે આપેલી રાજમુદ્રા મારા હાથમાં છે. કોઈએ ગરબડ કરી તો એને અદાલતના અપમાનના અપરાધ માટે ગિરફતાર કરવામાં આવશે.'

'આરોપી અશોક! તમોએ એક રાજ્ય-સેવકનું ખૂન કર્યું છે. હું તમારા શિરચ્છેદનો હુકમ આપું છું.'

મહારાજે માથું નીચું ઢાળ્યું. અત્યારે હૃદયસાગરમાં પરમાનંદની લહેરો ઊછળતી હતી તે વિચાર કરી રહ્યા હતા: 'આ માનવ-સુવર્ણ છે અગ્નિમાં પડી શુદ્ધ કાંચન બન્યું છે. કહેતો હતો કે મારા ન્યાયનો ડંકો વગાડશે અને તે સાચું કર્યું છે. એણે બોલેલું કરી બતાવ્યું છે પેઢીઓની પેઢીઓ અભિમાન લે એવું આ માનવરત્ન છે. એના ઉપર કોણ સર્વસ્વ ન્યોછાવર ન કરી દે? ત્યારબાદ અશોકે વિલક્ષણ ભાવથી માથું ઊંચક્યું અને ઉપેક્ષાપૂર્વક કહ્યું: 'આ આજ્ઞાની વિરુદ્ધ મારે કંઈ નિવેદન કરવાનું નથી.'

ન્યાયમંત્રીએ એક મનુષ્યને હુકમ કર્યો. તેણે એ સુવર્ણમૂર્તિ લાવીને હાજર કરી. ન્યાયમંત્રીએ ઊભા થઈ કહ્યું: 'મહાશયો, હું ન્યાયમંત્રી છું એ સાચું. મારું કર્તવ્ય ન્યાય કરવાનું છું એ સાચું. એક રાજ્યસેવકનું ખૂન કરવામાં આવ્યું છે તે પણ સાચું. એને માટે શિક્ષા પણ કરવી જ જોઈએ. પરંતુ શાસ્ત્રોમાં રાજાને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવ્યું છે. એને તો ઈશ્વર જ સજા કરી શકે, આ કાર્ય ન્યાયમંત્રીની શક્તિબહારનું છે, એટલે હવે હું આજ્ઞા કરું છું કે મહારાજને ચેતવણી આપીને છોડી દેવામાં આવે અને એમની આ મૂર્તિને ફાંસી ઉપર લટકાવવામાં આવે, જેથી લોકોને બોધપાઠ મળે.'

ન્યાયમંત્રીનો જયજયકાર થયો. લોકો તો એના ન્યાય ઉપર ખુશખુશ થઈ ગયા.

'આ મનુષ્ય નથી, દેવ છે કોઈ વ્યક્તિનો એને ડર નથી કે નથી કોઈ શક્તિ સામે એ માથું ઝુકાવતા. અંતઃકરણના અવાજમુજબ નિર્ભયપણે પોતાનું કાર્ય કરે છે. બીજો કોઈ એમની જગ્યાએ હોત તો મહારાજ સમક્ષ પૂંછડી પટપટાવત, પણ આણે તો મહારાજને 'તમે' કહીને સાધારણ ગુનેગારની જેમ જ સંબોધ્યા!'

'ધન્ય છે, આવા ન્યાયમંત્રીને!' ન્યાયમંત્રીના જયથી રાજભવન ગાજી ઊઠ્યું.

રાત પડી ચૂકી હતી. ન્યાયમંત્રી રાજમહેલમાં ગયો અને મહારાજા અશોક સમક્ષ રાજમુદ્રા મૂકી બોલ્યો: 'મહારાજ, આ તમારી ચીજ સંભાળો. હું મારે ગામડે પાછો જાઉં છું.'

અશોક સન્માનપૂર્ણ નજરે એની તરફ જોઈ રહ્યો: 'તમે તો આજે મારી આંખો ખોલી છે હવે તમે કેવી રીતે જઈ શકશો?'

'પરંતુ શ્રીમાન...'

અશોકે વાત અટકાવી કહ્યું 'તમારી હિંમત હું કદી નહીં ભૂલી શકું. આ બોજો તમે જ ઉઠાવી શકો તેમ છો. મને તો તમારા સિવાય બીજી કોઈ લાયક વ્યક્તિ નજરે પડતી નથી.'

ન્યાયમંત્રી નિરુત્તર બની ગયો!

*

(અનુવાદ)

* 'અખંડ આનંદ' (૧૯૫૧)માં મૂળ લેખકનું નામ છપાયું નથી.

સ્મરણો

સનદી સેવાનાં સંભારણાં

લલિત દલાલ

૨ - કાર્યસેવાનો આરંભ

મારે સદ્‌ભાગ્યે મુંબઈમાં આઈ.સી.એસ.ની એક જગ્યા ઉપલબ્ધ હતી એટલે મને મારી માગણી મુજબ મુંબઈ પ્રાંત મળ્યો હતો, ને દહેરાદૂનમાં મરાઠી બરાબર શીખ્યો હતો. નોકરીમાં દાખલ થયા પછી મોડી લિપિ પણ શીખવી પડી હતી ને પહેલા બે જિલ્લા મહારાષ્ટ્રમાં જ મળ્યા હોવાથી માવલી ભાષા પણ સમજી શકતો હતો. ૧૯૪૩ની પહેલી નવેમ્બરથી નાસિકમાં સુપરન્યુમરરી (અધિક) આસિ. કલેક્ટર તરીકે હાજર થયો. એક અંગ્રેજ આસિ. કલેક્ટર સાથે મારે એકલાએ રહેવાનું હતું. તે જીમ ટોમકીન્સ, લગભગ સમવયસ્ક ને દિલનો ઉમદા માણસ હતો એટલે મને એની જોડે ખૂબ જ ફાવી ગયું હતું. એની જોડે ટુર કરવાની ને કામ શીખવાનું. ટોમકીન્સ એની જ મોટરમાં લઈ જાય, એની જ માલિકીનાં તંબુમાં મને રહેવા દે. રેવન્યુ હિસાબની પદ્ધતિ શીખવા મેં એક હોશિયાર સર્કલ ઈન્સ્પેક્ટરને પકડ્યો. એને લીધે મને રેવન્યુ હિસાબ પદ્ધતિનું ખૂબ જ પાકું અને ઊંડું જ્ઞાન થયું, જે પાછળથી ગુજરાતમાં ૧૯૬૦માં મહેસૂલ સચિવ થયો ત્યારે ખૂબ જ કામમાં આવ્યું. સને ૧૯૬૩માં આ જ્ઞાનની મદદથી જ્યારે પંચાયત રાજ્યની સ્થાપના થવાની હતી તે પહેલાં 'રેવન્યુ એકાઉન્ટસ મેન્યુઅલ' સેટલમેંટ કમિશ્નર શ્રી હરિભાઈ દેસાઈ સાથે સવારના ૮થી ૯ બેસી નવેસરથી તૈયાર કર્યું, જે મારી માહિતી સાચી હોય તો આજે પણ એજ રૂપે પ્રચલિત છે.

નોકરી દરમિયાન મેં મારે માટે એક નિયમ રાખ્યો હતો. ફાઈલ કરતાં માણસની કિંમત વધારે છે. એટલે મારી ઑફિસમાં મુલાકાતના સમયનું પાટિયું પહેલું દૂર કરાવતો. મને કોઈ પણ ગમે ત્યારે, ઑફિસમાં કે બંગલે મળી શકે, ને કોઈ બીજો મુલાકાતી મારી પાસે ન હોય તો બહાર કોઈને રોકી રાખવાના નહીં જ એવો કડક નિયમ. આનું પાલન થાય છે તેની ખાતરી કરવા ગમે ત્યારે હું બહાર નીકળી તપાસ કરતો. ફાઈલ તો ગમે ત્યારે જોવાય પણ દરેક મનુષ્યનો સમય કિંમતી હોય છે ને એને બગાડાય નહીં. એવું મારો સ્ટાફ શીખી જતો.

ઈતિહાસના મારા અભ્યાસમાંથી મુસ્લિમ ખલીફાઓનો એક સિદ્ધાંત મને ખૂબ જ સ્પર્શી ગયો હતો. kingship knows no kinship (રાજ્ય કરનારને સગપણ જોડે કોઈ સંબંધ નહીં.) એનું ચુસ્ત પાલન કર્યું - ઘણી વખત લાગવગીઆઓને માઠું લગાડીને પણ. મારા પિતાજી પણ એમાં માનતા. એક વખત એમને કોઈ હાઈકોર્ટ જજે ભરૂચમાં કંઈક કામ વિશે મને લખવા કહ્યું ત્યારે એમનો જવાબ સ્પષ્ટ હતો, 'મારો પુત્ર લલિત છે એ હું જાણું છું. પણ એ ભરૂચનો કલેક્ટર છે એ રીતે એને ઓળખતો નથી.' સોલીસીટરને તો હાઈકોર્ટમાં જ કામ હોય તે છતાં આવી હિંમત બતાવી એ માટે એમનો ઋણી છું.

મારે સુપરન્યુમરરી અધિકારી તરીકે બહુ રહેવું ન પડ્યું. ૬ મહિનામાં જ જીમ રજા પર ગયો. એપ્રિલ ૧૯૪૪માં હું એની જગ્યાએ નિમાયો. એ અરસામાં મારે બીજા ડેપ્યુટી કલેક્ટર, શ્રી એમ. એ. શેખ સાથે સારો સંબંધ બંધાયો ને એમની પાસેથી ઘણું જ શીખવા મળ્યું - ખાસ કરીને તલાટી, સર્કલ, મામલતદાર વગેરે કેવી

રમતો રમી લોકોને પરેશાન કરતા હતા તે વિશે.

ઑગસ્ટ મહિનામાં નાસિકના કલેક્ટર, કલેક્ટરની કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા તેમ જ કેઝ્યુઅલ રજા પર ગયા એટલે કલેક્ટરનો ચાર્જ મારે સંભાળવાનો આવ્યો. તે જ દિવસે ત્ર્યંબકમાં કુંભ મેળો હતો, એટલે ત્યાં બંદોબસ્ત તપાસવા ગયો, ને અનાયાસે શ્રી હંસદેવ મહારાજના દર્શનનો લાભ મળ્યો. 'મારે લાયક સેવા' એવું પૂછતાં એ પોતે બીજે દિવસે કલકત્તા મેલમાં મુંબઈ જવાના હતા ત્યારે સ્ટેશન પર મળવા કહ્યું. હું તે પ્રમાણે ગયો, કલકત્તા મેલ આવ્યો ને હંસદેવ મહારાજ ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસવા જતા હતા ત્યારે એમને ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનુભવ થયેલો તેવો જ અનુભવ થયો. અંદર બેઠેલા અંગ્રેજ લશ્કરી અધિકારીઓએ ડબ્બાનું બારણું ઉઘાડવાનો ઈન્કાર કર્યો. મેં એમને વિનંતી કરી કે હંસદેવ મહારાજ પાસે ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ છે અને પ્રવેશવાનો હક છે. પણ ઘમંડમાં એ ઑફિસરોએ ના કહી ત્યારે મારી તહેનાતમાં હાજર પો. સબઈન્સપેક્ટરને કહ્યું કે સ્ટેશન માસ્તરને હુકમ આપો કે મારી આજ્ઞા વગર ટ્રેનને લીલી ઝંડી ન બતાવે. પછી મેં લશ્કરી અધિકારીઓને (બ્રિગેડિયર, કર્નલની કક્ષાના) મારી ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજિસ્ટ્રેટ તરીકે ઓળખાણ આપીને કહ્યું કે 'ટ્રેન હંસદેવ મહારાજ વગર ઊપડશે નહીં ને મોડી થશે તો તેની જવાબદારી તેમની જ રહેશે.' એટલું ન નહીં પણ હું દિલ્હીમાં કમાન્ડર ઈન (ફીલ્ડ માર્શલ) તેમ જ મુંબઈ સરકારને એમની વર્તણૂક વિશે તાર કરીશ ને જો પાંચ મિનિટમાં ડબ્બો નહીં ઉઘાડે તો હું પોલીસ બળ વાપરી તેમને કેદ કરીશ ને જેલમાં નાખીશ. તરત જ સબઈન્સ્પેક્ટર દોડ્યો ને સ્ટેશન પરના હથિયારધારી પોલીસ લઈને દોડતો આવ્યો. હવે અંગ્રેજ અફસરો સમજી ગયા કે મારી સુકી દાટી ન હતી, ને ચુપચુપ બારણું ઉઘાડ્યું, ને હંસદેવ મહારાજને દાખલ થવા દીધા. મને નવાઈ તો થઈ જ કે આગલે દિવસે એમને ત્ર્યંબકેશ્વરમાં આની આગાહી કેવી રીતે થઈ હશે, જેથી મને એમણે સ્ટેશન પર બોલાવ્યો! ત્યાર પછી તો હંસદેવ મહારાજની મારા પર અસીમ કૃપા ઊતરી. તે 'મારા રાજા બાબુ' કહીને જ બોલાવે, ને હું જ્યારે પણ મુંબઈ કે જે જિલ્લામાં હોઉં ત્યાં પધારે તો મને મળવા ખાસ બોલાવે.

સ્ટેશનથી પાછો આવી ઑફિસે કલેક્ટરની ખુરશીમાં બેઠો કે બીજી કસોટી ઊભી થઈ. ટેબલ પર તાર કે માલેગાંવમાં ખૂબ જ પૂર આવ્યું હતું. ઘરો ને બજારોમાં પાણી ભરાઈ ગયાં હતાં. હેડ ક્લાર્કને બોલાવી પૂછ્યું કે આમાં શું પગલાં લેવાનાં? તો સરકારી ઉત્તર મળ્યો, 'સરકારને રિપોર્ટ કરવાનો!' આનાથી લોકોને રાહત મળી જવાની હતી? એટલામાં જ એક સેવાભાવી પારસી સન્નારી મને મળવા આવ્યાં ને પોતે જ માલેગાંવ ખાતે વાત કરી મને સૂચવ્યું કે આને પહોંચી વળવા દેવલાલી કેન્ટોન્મેંટના વડાને મળી લશ્કરી મદદ મેળવવી. એ પોતે એમને ઓળખતાં હતાં ને મને પોતાની મોટરમાં દેવલાલી (લગભગ ૭-૮ માઈલ) લઈ ગયા. મેં વડાને પરિસ્થિતિ સમજાવી ને એ પણ કહ્યું કે માલેગાંવ નાસિકથી માંડ ૫૦-૬૦ માઈલ જ દૂર છે. જો તરત સાફસૂફી નહીં કરીએ તો કૉલેરા, પ્લેગ (તે વખતે નાબૂદ નહોતો થયો) વગેરે રોગચાળો ફેલાય ને એનો ચેપ દેવલાલી કેન્ટોન્મેંટ સુધી પહોંચતા વાર ન લાગે. શરૂઆતમાં આનાકાની કરી પણ મેં જ્યારે સહેજ દમ આપ્યો કે કેન્ટોન્મેંટમાં કંઈ પણ રોગ ફેલાશે તો જવાબદારી એમની જ રહેશે ત્યારે કબૂલ થયા. મેં એમને ખાતરી આપી કે હું પોતે માલેગાંવ જઈશ ને જ્યાં સુધી એમના સૈનિક હશે ત્યાં સુધી રહીશ, ને એમને જરાપણ તકલીફ નહીં પડે એનું હું ધ્યાન રાખીશ. એમનો આભાર માની નાસિક

નોકર (રામભાઉ, જે મારી ૭ વર્ષની ઉંમરથી અમારે ત્યાં હતો) ને મારા પિતાજીએ મને આપી દીધો હતો. નાનપણથી જ મને જોતો આવ્યો હતો એટલે પિતાજીને નિરાંત હતી કે એ મને બરોબર સાચવશે ને જરૂર પડ્યે ધમકાવશે પણ ખરો! એ એટલો હોશિયાર, વફાદાર ને પ્રામાણિક હતો કે મને તો નિરાંત થઈ ગઈ હતી! કબાટની ચાવી તથા બધું એને સોંપીને હું મારી ફરજિયાત ટુર માટે વર્ષમાં ૨૪૦ દિવસ પછી મોટર કે ઘોડા પર ફરી શકતો. મારી ગેરહાજરીમાં, હંસા મારી સાથે ન આવી શકે એવી જગ્યાએ હોઉં, તો એને તથા નાના વિક્રમને પણ સાચવે. ટુર પર સાથે રસોઈ વગેરે માટે બીજો એક માણસ રાખી લીધો હતો. મોટો ભાગે ટુર પર આખી પ્રાંત ઑફિસ આવે (જ્યાં રહેવાની સગવડ હોય ત્યાં) તે વખતે રસ્તા પણ નામના જ હતા ને જીપ ન હતી એટલે સરકારી પૂલ (pool) માંથી ઘોડો(ડી) આપવામાં આવતો(તી). હું ભાગ્યશાળી હતો કે મને ખૂબ જ સરસ કેળવાયેલી ઑસ્ટ્રેલિયન વેલર ઘોડી મળી હતી. ખૂબ જ પ્રેમાળ ને અંગ્રેજીમાં હુકમો સમજી શકે એવી. કોઈ પણ દિવસ એને રકાબ (stirrup) મારવી પડી નહતી. એના મોંમાં હાથ નાખી ખવડાવીએ તો પણ બચકું ન ભરે. એની ચાલ પણ એટલી મૃદુ (કેંટરમાં કે ટ્રોટમાં) કે સોફા પર બેઠા હોઈએ એવું લાગે. એનું નામ તેજલ પાડ્યું ને થોડા દિવસોમાં એ એનું નામ ઓળખતાં શીખી ગઈ! એને સાચવવા, મસાજ કરવા, નવડાવવા, ધોવડાવવા તેમ જ મારી ટુરના વિશ્રામસ્થળ સુધી લઈ જવા, પાછી લાવવા એક સરસ સાઈસ (syce) પણ રાખ્યો હતો. (સરકાર ઘોડાનું એલાવન્સ આપતી હતી). પૂના મને ફળ્યું: દહેરાદૂનના સુંદર હવા-પાણીમાં સરસ રીતે ૧૦ મહિના રહ્યો હતો, તેમ જ રાઈડિંગની સખત ટ્રેનીંગને લીધે શરીર ખૂબ જ કેળવાયેલું ને મજબૂત, પણ વજન બરાબર નહીં. પૂનાના બે વર્ષના વસવાટ દરમિયાન ૨૪ રતલ વજન વધ્યું! તેજલ પર ઘોડે સવારી કરવાની ખૂબ જ મઝા આવતી ને વહાલ તો તેનું જ!

મારા પ્રાંતમાં જુન્નર તાલુકો હતો ને ત્યાં મને એક સરસ જીવનભરની ગાઢ મૈત્રી થઈ: ત્યાંની મ્યુનિસિપલ હૉસ્પિટલના ડૉ. ઓચ્છવભાઈ શાહ વડા હતા. હૉસ્પિટલની સ્થાપનાનું વૃત્તાંત રસપ્રદ થઈ પડશે. જુન્નરમાં પ્રસૂતિ-(મેટરનિટી)ની કોઈ સગવડ ન હતી. ત્યાંનાં જ જનાબાઈ રોકડેને આ સાલતું હતું. એ પોતે બહુ જ નિષ્ણાત દાયણ હતાં ને હિંદભરનાં મરાઠા રજવાડાં એમને જ બોલાવે. એમાંથી જે સારી આમદાની થઈ એ જુન્નર સુધરાઈને આપી મેટરનિટી હૉસ્પિટલ બંધાવી. વાર્ષિક નિભાવ ખર્ચનો મોટો ભાગ પણ એજ ભોગવે. પોતે મુંબઈમાં ક્રોફર્ડ માર્કેટ પાસે એક ચાલમાં રહે! સ્વયં અગવડ વેઠીને વતનમાં આવી કાયમની સગવડ કરી આપીને એક ગજબ પરોપકારી વૃત્તિનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું. પણ એમની કદર કરવાની કોઈની સૂઝ ન હતી! એટલે મેં સુધરાઈના પ્રમુખ તથા સભ્યોને ખખડાવ્યા. એને પરિણામે જનાબાઈનું બાવલું હૉસ્પિટલના કંપાઉંડમાં મુકાયું. ત્યારે પણ સમારંભમાં ભાષણ કરતા આ દાનવીર સન્નારીએ મને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે એ અત્યાર સુધી સુખી હતાં, પણ હવે પંખીઓ એમના માથા પર ચરકશે! કેટલી આત્માની ઊંચાઈ ને દાનની કેવી ભાવના!

પહેલી જ મુલાકાતમાં ડૉ. ઓચ્છવભાઈ જોડે મૈત્રીનાં બીજ રોપાયાં ને મને એમની પાસેથી ઘણું જ્ઞાન મળ્યું. એ પોતે ગાયનેકોલૉજિસ્ટ (સ્ત્રી રોગ નિષ્ણાત) હતા ને બપોરે ગામડાની તપાસ પરથી આવ્યા બાદ, જમ્યા પછી ત્રણ ચાર વાગ્યે મને હૉસ્પિટલમાં લઈ જાય ને સુવાવડો, સીઝેરિયન ઓપરેશનો વગેરે બતાવે. મને ઈંજેકશન આપતા શીખવાડ્યું ને કમર

નીચેના ભાગ પર પણ upper outer ની પદ્ધતિ શીખવી આનો ગરીબ પ્રજા માટે ઉપયોગ કરવાનુ મને સાધન મળી ગયુ હુ આમે પણ મારી સાથે સર્પ ને વીંછી ના પ્રતિકાર (anti venom ને anti scorpion) ના ઈંજેકશનો રાખતો જ હતો, કે જરૂર પડ્યે નજદીકના ડૉક્ટર પાસે, તરત ઉપલબ્ધ કરાવી, જરૂરતમદને આપી શકાય હવ તો હુ પાવરધો થઈ ગયો હતા, એટલે મારી પોતાની જ ઈંજકશનની સરસમા સરસ સામગ્રી રાખતો, ને કામમાથી પરવારી બપોર પછી જરૂરતવાળા લોકોને મફત ઈંજકશન આપતો મોટે ભાગે મલેરિયાના જ દરદીઓ હોય, એટલે ક્વીનાઈનના (દુ:ખ પમાડતા) ઈંજેકશનો કમર નીચે જ આપવાનુ થતુ મારો એક ચાલાક પટાવાળો ઈંજેકશન પહેલા દરદીને આલ્કોહોલ કે સ્પિરિટથી સાફ કરી તૈયાર કરતો લોકોને તો ખૂબ જ રાહત મળી ખાસ કરીને દવાખાનાઓથી દૂર અદરના વિભાગના દર્દીઓને, કારણ મારે તો એવે જ સ્થળોએ તબૂ તાણી કેપ કરવો પડતો!

આ મારી કાબેલિયત જુન્નર શહેરમા પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે કામ આવી પ્લેગના પ્રતિકારની રસી તો આવી ગઈ હતી ને સરકારી તેમ જ ખાનગી ડૉક્ટરો કામે લાગ્યા હતા પણ રૂઢિચુસ્ત મુસ્લિમોને એમની બીબી તથા લડકીઓને પુરુષ ડૉક્ટર પાસે ઈંજેકશન લેવામા વાધો હતો! કમનસીબે ત્યા કોઈ લેડી ડૉક્ટર નહીં જુન્નરમા મુસ્લિમોની વસ્તી સારા પ્રમાણમા ને એમાથી અર્ધા ઉપરની વસ્તી ઈંજેકશન ન લે તો મુશ્કેલી જ! મને પ્રેરણા થઈને મુસલમાનોના આગેવાનોને બોલાવી પૂછ્યુ, 'मी तुमचे काण? (હુ તમારો કોણ?) જવાબ ધાર્યા પ્રમાણે જ મળ્યો, 'आपण आमचे माई बाप। (તમે તો અમારા મા બાપ)' તો પછી મા બાપ પાસે ઓઝલ પડદો કેવો? જરા પણ અચકાયા વગર જનાબ મળ્યો કે જે હુ પોતે આપવાનો હોઉ તો એ લોકાને જરા પણ વાધા ન હતો! તરત જ આયાઓ પાસે આલ્કોહોલ યા સ્પિરિટથી ખભા નજીક હાથ પર સ્ટરીલાઈઝ કરવા જણાવ્યુ ને બહાર ડાક્ટરને રસીની સ્ટરીલાઈઝડ સીરીઝો તૈયાર રાખવા કહ્યુ મે પણ મારા હાથ તદ્દન સ્ટરીલાઈઝ કરી, બધી મુસલમાન મહિલાઓને લગભગ બે ત્રણ દિવસ સુધી ઈંજેકશન આપવાનુ કામ કર્યું ઓચ્છવભાઈનુ ટ્યુશન કામ લાગ્યુ એમણે મને થો. anaesthesiology (દર્દીને બેભાન કરવાની પ્રક્રિયા) શીખવ્યુ હતુ, ને તે પણ એક રાત્રે કામ આવ્યુ હુ એમને ત્યા જમીને બેઠો હતો ત્યા ગામડેથી એક માણસ આવ્યો ને કહ્યુ કે, એની પત્નીને કસુવાવડ થઈ છે! રાતનો વખત એટલે ઓચ્છવભાઈના માતુશ્રીએ જવા દવાની ના પાડી, કારણ કદાચ આ એક ખરાબ રમત કે જુઠાણુ પણ હોઈ શકે! મે એમને સમજાવ્યા કે હુ એમને મારી મોટરમા, ભરેલી પિસ્તોલ ને ડ્રાઈવર સાથે લઈને જઈશ, ત્યારે એ સમત થયા અમે તરત જ નીકળ્યા, મોટર જ્યા સુધી જઈ શકે ત્યા સુધી ગયા ને પછી પગપાળા નાનકડી નદી ઓળગી પેલા ભાઈને ઘેર પહોચ્યા ફાનસના અજવાળામા ઓચ્છવભાઈએ ઓપરેશન કર્યું ને મારે દર્દીની નાડ પર ધ્યાન રાખવાનુ હતુ! ઓપરેશન સફળ થયુ બાઈ બચી ગઈ ન અમે મોડી રાત્રે જુન્નર પાછા ફર્યા સદ્ભાગ્યે ઈશ્વરકૃપાથી મારા આપેલા ઈંજેકશનોમાથી એક પણ પાક્યુ ન હતુ! મારી પુત્રી(મીનળ)ના જન્મ પછી હસાને ઈંજેકશન લેવાના હતા તે મે જ એના આગ્રહથી આપ્યા અને ઈલકાબ મેળવ્યો કે મારો હાથ બહુ જ સોફ્ટ છે ડૉક્ટરો કરતા પણ! (કદાચ મારી ઉત્તમ સોપ કાળજી તથા લાગણીને લીધ હાય!) પણ ૧૯૪૬ના એપ્રિલમા કૉંગ્રેસ પાછી સત્તારૂઢ

થઈ ત્યારે મેં આ પ્રવૃત્તિને તિલાંજલી આપી. ભૂલેચૂકે કોઈ ઈંજેક્શન પાકે તો મારી ભાવના ન જોવાય પણ ગુન્હો દાખલ કરાય. કારણ હું કાયદાની દૃષ્ટિએ સક્ષમ (ક્વોલિફાઇડ) ન હતો!

૧૯૪૩-૪૪માં માનવસર્જિત દુકાળે બંગાળમાં લીધેલા ભોગે સારા દેશ પર ગમગીની ફેલાવી હતી. સરકાર વધુ અન્ન ઉત્પાદન કરાવવા વિવિધ પગલાં લેતી હતી. મારા પ્રાંતના બધા જ કર્મચારીઓને આ માટે ખૂબ જ કાર્યશીલ બનાવ્યા હતા. કૂવા, પંપ તથા કોસ માટે તગાવી મંજૂર કરવાની મારી સત્તા હતી, એમાં જરા પણ ઢીલ ચલાવી ન લેતો. મારી ઑફિસમાં મામલતદાર પાસેથી તગાવીના કાગળો આવે તે કોઈ પણ ટિપ્પણ વિના મને તરત જ સોંપી દેવાના. હું એને પ્રાધાન્ય આપી તરત જ નિર્ણય લેતો. એમાં મને હંસા (સાથે હોય ત્યારે) મદદ કરતી. એક વખત ૩૧મી માર્ચ ૧૯૪૫ હું નારાયણગાંવ હતો ત્યારે જુન્નરથી તગાવીના કાગળો લઈ એક ખેડૂત મારી પાસે આવ્યો, લગભગ બપોરના ૧-૩૦ વાગ્યે. મેં તરત જ એ કાગળો તપાસી અરજી મંજૂર કરી પણ મને પ્રશ્ન થયો કે આ ખેડૂત જુન્નર (૯-૧૦ માઈલ દૂર) બસમાં પહોંચે તે પહેલા ત્રણ વાગી ગયા હોય ને તિજોરી બંધ થઈ ગઈ હોય. પછી નવા વર્ષમાં મે સુધી તો વારો ન જ આવે. ખેડૂતને કૂવા ઉપર કામ કરવાનો સમય ક્યાંથી રહે? શું કરવું? મેં મારા તગાવી ક્લાર્કને બોલાવ્યો. મારી મોટર કઢાવીને અરજદાર તથા ક્લાર્કને મોટરમાં જુન્નર મોકલ્યા. કારકુનને સૂચના આપી કે ધ્યાન રાખે કે મામલતદાર ઑફિસમાં જરા પણ વિલંબ ન થાય ને તરત જ તગાવીના પૈસા મળે. આનાથી જુદા પ્રકારનો પણ અન્ન ઉત્પાદનને જ લગતો બીજો પ્રસંગ મારા પ્રાંતના શીરૂર તાલુકામાં બન્યો. તેજલ પર હું એક ગામ તપાસવા ગયો હતો. ત્યાં મેં વિશાળ કાળી ફળદ્રુપ જમીન અણખેડાયેલી જોઈ. તપાસણી વખતે ગામના પાટિલ, તલાટી, ને સારી સંખ્યામાં લોકો હાજર રહે. તેજલ પર બેઠા જ મેં એક ભાઈને આ જમીન યા એનો ભાગ મહેસૂલ માફી સાથે ખેડવા આપવા તૈયારી બતાવી પણ એણે ના પાડી, પાંચ-દસ વ્યક્તિઓને પૂછ્યું પણ બધા જ ના ભણે. મને કંઈ સમજ ન પડે. છેવટે મેં પાટિલને પૂછ્યું કે બધા કેમ ના પાડે છે? ત્યારે પાટિલે સ્પષ્ટતા કરી કે જો હું હસી ન કાઢું તો જણાવે. મેં સંમતિ દર્શાવી ને એણે કહ્યું, 'ह्या जमीनीत चेष्टा आहे म्हणुन कोण तरी घेत नाहीं, कारण काय तरी विपत्ति येते' (આ જમીનમાં ભૂત છે એટલે કોઈ લેવા તૈયાર થતું નથી, કારણ લેનારને કંઈ ને કંઈ આપદા આવે છે.) આ લોકોને સમજાવવા કઈ રીતે? હસી કાઢવાથી પ્રશ્ન ઉકેલાવાનો નો'તો. વળી એમના પ્રત્યક્ષ અનુભવને પડકારનાર હું કોણ? શેક્સ્પીયરે નથી કહ્યું? 'There are more things in heaven and earth than are dreamt of in your philosophy' (તમારી કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી વસ્તુઓ, વિશ્વમાં હોય છે.) સદ્‌ભાગ્યે મારા જમણા હાથમાં વીંટીનું નંગ હતું. મેં તરત જ તેજલ પરથી ભુસ્કો માર્યો, તેજલને કહ્યું, 'Don't move' (ખસતી નહીં). લોકોને કહ્યું, 'જુઓ મારા હાથમાં ભૂત ભગાડવાનું તાવીજ છે. થોડી વિધિ કરવી પડશે માટે તમે ગામમાંથી કંકુ, ચોખા, દીવી, અગરબત્તી, ઘી વગેરે લઈ આવો. હું વિધિ કરીશ. માથેથી સોલા હૅટ (તડકા સામે પહેરેલી હોય) ઉતારી, બૂટ મોજાં કાઢી નાખ્યાં ને હાથ ધોઈ નાખ્યા. પૂજાની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી. મારું સંસ્કૃત કામ આવ્યું. મનમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરી ગીતામાંથી, શાકુંતલમાંથી, જ્યાંથી આવડે એવા શ્લોકો શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં મોટેથી ઉચ્ચારી પૂજા કરી. પણ આટલેથી ન અટકતાં, બાળવાર્તા યાદ આવી તે પ્રમાણે લોકોને કહ્યું કે,

'ચેષ્ટા જવા તૈયાર છે પણ એને કોઈ બત્રીસ લક્ષણાનું થોડું લોહી આપવું પડશે, માટે કોણ તૈયાર છે લોહી આપવા?' લોકો કહેવા લાગ્યા કે એઓમાંથી કોઈ બત્રીસ લક્ષણો નથી! જુન્નરમાં બુદ્ધિ દોડાવી હતી તેમ મેં પૂછ્યું, 'મને બત્રીસ લક્ષણો ગણો છો?' બધાએ હા કહી એટલે મેં મારી હેટમાંથી પીન ખેંચી, હંમેશાં ખીસામાં રાખતો એવી આયોડિનની નાની બાટલી કાઢીને પીનને બરાબર લૂછીને પછી ડાબા હાથમાં ખોસી લોહી કાઢ્યું ને જમીન પર છાંટ્યું! લોકોને શ્રદ્ધા બેઠી કે હું ખરેખર ચેષ્ટા હટાવવાની વિદ્યા જાણતો હતો, નહીં તો કોણ પોતાનું લોહી વહેવડાવે? તરત જ જમીનની માંગણીને ધોધ વહ્યો ને મારો હેતુ સર્યો, (આ બનાવ તે વરસના સરકારી એડમિનિસ્ટ્રેશનના રિપોર્ટ માટે લખી મોકલ્યો હતો.)

તે અરસામાં હું શીરૂર તાલુકામાં તાલુકા મથક ઘોડ નદીમાં સરકારી બંગલામાં કેંપ કરતો હતો. ત્યારે ખબર મળ્યા કે નદીની પેલે પાર અહમદનગર જિલ્લામાં ૧૫-૨૦ માઈલ દૂર મારા હિતેચ્છુ, કમિશનર મેકલેકલન, કેંપ કરતા હતા, એટલે બપોરે ચાર વાગ્યાના સુમારે ત્યાં પહોંચી ગયો. મને ખૂબ જ ભાવભીનો આવકાર મળ્યો ને સાથે ચ્હા પીધી. પછી મને પૂછ્યું, 'what do you think of your Collector?' (તારા કલેક્ટર વિશે શું અભિપ્રાય છે?) મને નવાઈ તો લાગી કે મારા અંગ્રેજ બોસ વિશે મને પુછાય છે! પણ મેં તો મારી ટેવ પ્રમાણે સાચું જ કહી દીધું, 'Sir, he is good in revenue matters, but somehow I feel, he is not that comfortable in Civil Supplies' (એ મહેસૂલને લગતા વિષયોમાં પારંગત છે, પણ નાગરિક પુરવઠામાં બહુ હથોટી નથી ધરાવતા એવું મને લાગે છે.) તરત જ એમનો પ્રતિભાવ, '*I agree with you. I also have that* feeling.' (હું તારી સાથે સંમત છું, મને પણ એમ જ લાગે છે.) એ જ અઠવાડિયામાં કલેક્ટરની પૂનાથી બદલી સચિવાલયમાં થઈ! મારી કારકિર્દીમાં બીજા ત્રણ જણ સાથે હું આવી નિખાલસતાથી સાચું કહી શકતો - હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ, રસિકભાઈ પરીખને ગવર્નર શ્રીમન્ નારાયણ, પણ ત્યાર પછી –

૧૯૪૫માં ગાંધીજી આગાખાન પેલેસમાંથી છૂટ્યા પછી તરત જ સદોબા પાટિલ મારા ફ્લૅટ પર આવી પહોંચ્યા. મને તો ખૂબ જ નવાઈ લાગી. પાટિલે મને કહ્યું કે, 'મારું કામ પડ્યું છે.' મેં કહ્યું, 'ફરમાવો.' 'બાપુને પંચગની લઈ જવાના છે પણ અમારી પાસે પેટ્રોલ નથી (તે વખતે પેટ્રોલનું કડક રેશનિંગ હતું). તું કંઈ મદદ કરી શકે?' મેં કહ્યું, 'ખુશીથી'. અનિમિયત પુરવઠાને લીધે હું હંમેશાં મારે ઘેર ૨૦ ગેલન પેટ્રોલ રાખુ જ છું, કારણ મારે પ્રાંત ઑફિસર તથા સબડિવિઝનલ મૅજિસ્ટ્રેટ તરીકે ખૂબ જ ફરવાનું હોય છે. ''તમે જરૂર ગાંધીજી માટે પેટ્રોલ લઈ જાવ પણ ખાલી કેન પાછા આપજો.'' 'કેટલા પૈસા આપું?' પાટિલ સાહેબે પૂછ્યું. 'એટલા પૈસા મને ગાંધીજી માટે ખર્ચવા દો – મારે એક પણ પૈસો જોઈતો નથી. પણ મારું એક કુતૂહલ સંતોષો. ગાંધીજી લેડી ઠાકરશીની પર્ણ કુટિરમાં રહી શકે. પૂનામાં આટલા બધા ઉદ્યોગપતિઓ છે, તે છતાં તમારે મારી પાસે કેમ આવવું પડ્યું?' 'લલિત, તને શું કહું? આ બધા સ્વાર્થી લોક છે. એમને બીક કે સરકારને ખબર પડે તો એમના યુદ્ધના કૉન્ટ્રેક્ટમાં વાંધો આવે.' પછી મારું શું? હું તો આઇ.સી.એસ. સરકારી નોકર છું. મારી તો નોકરી જ જાય!' 'મને તારી હિંમતમાં પૂરી શ્રદ્ધા હતી ને ખાતરી હતી કે આવા કામ માટે તું કોઈની પણ દરકાર કરે એવો નથી. મારો વિશ્વાસ સાચો પડ્યો ને?' પછી એમણે મને બહુ જ સરસ કાગળ લખ્યો હતો.

જે મેં વર્ષો સુધી સાચવ્યો, પણ એ જ્યારે કેન્દ્રમાં રેલવે પ્રધાન થયા ત્યારે ફાડીને ફેંકી દીધો કે જેથી કોઈ પણ દિવસ મારી મતિ બગડે ને એનો મારા સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ ન કરું. ત્યાર પછી હું એમને ઘણી વાર મળ્યો હોઈશ પણ એનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાં કર્યો ન હતો. મુનશીનો નાસિકમાં લખેલો પત્ર અને પાટિલનો પૂનાવાળો પત્ર મારા પરમ મિત્ર ભુખાણવાળાએ જોયા છે. (વાચકને ખાતરી થાય કે હું ગપ્પાં નથી મારતો!)

સબડિવિઝનલ મૅજિસ્ટ્રેટ તરીકે મારે 'ચેપ્ટર' કેસ ચલાવવા પડતા એટલે વકીલો સાથે સંસર્ગમાં આવવું પડતું. પણ હું એમને કેસ ચલાવતી વખતે અંકુશમાં રાખતો ને સાક્ષીઓને દબડાવવા ન દેતો. એક કેસમાં વકીલે સરકારી સાક્ષીને 'હા' કે 'ના'માં જ જવાબ આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો. સાક્ષી સ્વાભાવિક રીતે સરખો જવાબ આપવા માંગતો હતો પણ વકીલ સાહેબ જીદ લઈને બેઠા કે 'હા' કે 'ના'માં જ જવાબ આપે! એટલે મારે વચ્ચે પડવું પડ્યું કે ફક્ત 'હા' કે 'ના'માં જ દરેક પ્રશ્નનો જવાબ ન પણ આપી શકાય. મને પણ ખોટો પાડવા એમણે એમનું ગાણું ચાલું રાખ્યું કે એ શક્ય છે જ. એટલે મેં એમને એક સવાલ 'હા' કે 'ના'માં જ જવાબ આપવા પૂછ્યો, 'Have you stopped beating your wife?' (તમારી પત્નીને મારવાનું તમે બંધ કર્યું?) વકીલ તરત જ મુંઝાઈ ગયો ને એને મારી સાથે સંમત થવું પડ્યું ને પછી સાક્ષીએ એની રીતે જવાબ આપ્યો.

પૂનામાં મારા પ્રાંતના લોકોને સમજાવી એમને બે પ્રવૃત્તિઓ માટે તૈયાર કર્યા. શ્રી વિશ્વેશ્વરૈયાનું 'બંધારા સિંચાઈ' પરનું સુંદર પુસ્તક મેં વાંચ્યું હતું. મહારાષ્ટ્રમાં આની શક્યતા બહુ હતી ને મેં લોકોને પોતાની મેળે પોતાના સંયુક્ત ખર્ચ તથા મહેનત વડે સરકારની મદદ વિના નાના નાના બંધારા બાંધવા પ્રોત્સાહિત કર્યા. પછી તો આવા ઘણા બંધારા બંધાયા. એમાંનો એક પૂરો થયો ત્યારે ૧૯૪૬માં એપ્રિલમાં કૉંગ્રેસે રાજ્ય ધુરા સંભાળી લીધી હતી ને પ્રણાલિકા પ્રમાણે સરકાર ચોમાસામાં પૂના આવી હતી. એનો લાભ ઉઠાવી મોરારજીભાઈને હસ્તે એક બંધારાનું ઉદ્ઘાટન કરાવ્યું. બીજી પ્રવૃત્તિ ઓચ્છવભાઈએ સુઝાડી હતી. અંદરના વિભાગમાં સ્ત્રીઓ માટે સુવાવડની કોઈ હૉસ્પિટલ ઉપલબ્ધ ન હતી. લોકો પોતે જ પોતાના મહેસૂલ પ્રમાણે ફાળો આપી આવી નાનકડી હૉસ્પિટલ ઊભી કરવા તૈયાર થયા. એવી લગભગ ૫-૬, સ્થાનિક ડૉક્ટરની સેવા લઈ હૉસ્પિટલ ઊભી કરી.

પ્રજાનું કામ કરવા સાથે સાથે અનિષ્ટ તત્ત્વો વિરુદ્ધ હું બહુ જ કડક હતો. ઘણી વાર રાતે મોટરમાં ખીસામાં પિસ્તોલ નાખી સબ ઈન્સપેક્ટરને લઈ ચક્કર મારતો. એટલે જે તાલુકામાં મારો મુકામ હોય ત્યાં પ્રજાને ગુંડાઓની ભીતિ ન હતી. જુન્નર શહેરના રેશનિંગ ઑફિસર લાંચ ખાય છે, એવી માહિતી મળતાં એક મારવાડી સજ્જન સાથે મારવાડીનો વેશ પહેરી રંગે હાથે એને લાંચ લેતા પકડ્યો હતો ને ત્યાં ને ત્યાં સસ્પેન્ડ કર્યો (કલેક્ટરની મંજૂરીની અપેક્ષાએ).

આર્સેનલ રોડના અમારા ફ્લૅટમાં રહેતાં કુટુંબો જોડે અમારે ગાઢ ઘરોબો કેળવાયો હતો. એક તો તદ્દન બાજુમાં જ, ખાન કરીને મુંબઈ સરકારના કન્સલ્ટિંગ સર્વેયર. અગ્રિશુદ્ધ સજ્જન, ને હું ટુર પર હોઉં ત્યારે હંસા તથા બાળકોનું ખાસ ધ્યાન રાખે. વિક્રમ તો એમને ત્યાં દરરોજ ભાગી જાય ને એમનાં પત્ની પાસે 'ચાચી, અંડું' કહીને ઈંડું લાવી એની મમ્મી પાસે બનાવડાવી ખાય! બીજા હતા જંગલ વિભાગના કંઝર્વેટર, શ્રી કેસરકોડી. એ દંપતી પણ અમને ખૂબ જ કંપની આપે ને ઘણી વાર મરાઠી નાટકોમાં અમે સાથે જઈએ. ૧૯૬૧માં

હું ઇંગ્લેન્ડ ગયો હતો ત્યારે અનાયાસે એ લંડનમાં મળી ગયા (નિવૃત્ત થઈ ત્યાં સ્થાયી થયા હતા). વર્ષો પછી મળ્યા તો પણ એ જ ભાવથી ભેટ્યા, સાથે જમવા લઈ ગયા ને આગાથા ક્રિસ્ટીનું 'માઉસ ટ્રેપ' બતાવ્યું!

બીજા વિશ્વયુદ્ધની સમાપ્તિ પછી તરત જ (ઑગસ્ટ ૧૯૪૫) જે તાલુકાઓમાંથી લશ્કરમાં ભરતી સારા પ્રમાણમાં થઈ હોય તેને માટે સર હેન્રી નાઈટે (સલાહકાર) પોસ્ટવૉર રીકન્સ્ટ્રક્શન પ્લાનનો નમૂનો ઘડી મોકલી આપ્યો હતો. એ પ્રમાણે વિગતવાર રિપોર્ટ અમારે તૈયાર કરી મોકલી આપવાનો હતો. મારે ભાગે શીરૂર તાલુકો આવ્યો હતો. મને નાઈટનો પ્લાન અધૂરો લાગ્યો હતો ને મનમાં મુંઝાયા કરતો હતો, કારણ જમીન ધોવાણ વિશે કોઈ ઉલ્લેખ જ ન હતો! હંસા તરત જ મારું મન કળી ગઈ ને મને સૂચવ્યું કે મારે કમિશનર મેકલેકલન જોડે બહુ જ સારો સંબંધ છે તો એમને અંગત પત્ર લખી આ બાબત તેમના ધ્યાન પર લાવવી. એણે ગૃહિણી ઉપરાંત સચિવનો પણ પાઠ ભજવ્યો ને મેં તરત જ એના સૂચન પ્રમાણે લખ્યું. કમિશનરે મને બોલાવ્યો ને મારી સાથે એક સો ટકા સંમત થયા, પણ ભાષા ઓછી કડક કરવા સલાહ આપી, કારણ, જમીનના ધોવાણથી ચોમાસામાં નદીઓ લાલ થઈ વહેતી હતી તે વિશે મેં 'Rivers are flowing with the blood of unborn generations' એવું કાવ્યાત્મક લેખન કર્યું હતું! મેં તો શીરૂરના પ્લાનમાં ખેતરોના ધોવાણ અટકાવવા પાળા બાંધવા સૂચવ્યું હતું, જે ભવિષ્યમાં આઝાદી પછી સરકારે સ્વીકાર્યું છે. શીરૂરમાં થોડો દુકાળ પડ્યા હતો તેમાં મને ઘણું શીખવા મળ્યું ને વધારે મહત્ત્વનું જીવદયા મંડળીના આજીવન ભેખધારી ગ બ જયંતીલાલ માંકડ જોડે સારો પરિચય થયો, જે ૧૯૪૮માં ભરૂચના દુકાળમાં કામ લાગવાનો હતો.

પૂનામાં મારા અંગત જીવનમાં એક બનાવ બન્યો તે હું હજી સમજી શક્યો નથી. પૂના પહોંચ્યા બાદ બીજે કે ત્રીજે દિવસે રામભાઉએ સવારના મને કહ્યું કે રાતના કોઈ એનું ગળું દાબતું હતું! (તે વખતે હંસા હજુ આવી ન હતી.) મેં એને એની ભ્રમણામાં હસી કાઢ્યો! પછી તો હંસા આવી ને હું ત્યારે મંચર તાલુકાના અંદરના ભાગમાં ટેન્ટ કૅમ્પમાં હતો! એવું ગાઢ જંગલ કે રાત્રે તંબુ પાસેથી દીપડા પસાર થઈ જાય! મારી તેજલની રક્ષા માટે જે હથિયારધારી પોલીસ રાતભર જાગતા રહે ને મારો નાયક (પટાવાળો) એની પોતાની બંદૂક લઈ, તેજલને માટે જે કામચલાઉ કાચો તબેલો તૈયાર કર્યો હોય, તેમાં રાતભર પેટ્રોમેક્ષ રાખી બેસી રહે. એક દિવસ રાત્રે પૂનાથી દરરોજ માફક સરકારી દફતરો સાથે ખાનગી ટપાલ આવી તેમાં એક કાગળ મારા પિતાજીનો હંસા પર હતો. હંસાએ મુંબઈ કાગળ લખ્યો હતો કે તેને પણ રામભાઉ જેવો જ અનુભવ થયો હતો ને એ ગભરાઈ ગઈ હતી. તેના જવાબમાં મારા પિતાજીએ લખ્યું હતું કે તે અનિષ્ટ તત્ત્વ દૂર કરવા એક-બે દિવસમાં જ ઓળખીતા એક પ્રખર શાસ્ત્રીજી પૂના પહોંચશે અને જરૂરી વિધિ કરશે.

આ વાંચી મેં તરત જ સાઈસને તેજલને તૈયાર કરવા કહ્યું ને અંધારામાં ફાનસ, સાઈસ ને પોલીસ લઈને જ્યાં મારી મોટર રાખી હતી ત્યાં પહોંચ્યો, ડ્રાઈવરને ઉઠાડી સીધો પૂના પહોંચ્યો ત્યારે લગભગ રાત્રે ૧૧-૩૦ થઈ ગયા હતા. હંસા તો મને જોઈ આભી જ થઈ ગઈ. એનું મન કળી જતાં મેં કહ્યું, 'બાપુજીનો કાગળ વાંચ્યા પછી તે જ ઘડીએ હું તારી પાસે ન આવું તો, "કાં ગોરીમાં ગુણ નહીં, કાં નાવલિયો નામર્દ".' શાસ્ત્રીજી આવ્યા ને વિધિ કરી પછી કોઈ દિવસ આવું બન્યું નહીં. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે મારા ફ્લેટમાં પહેલા રેશનિંગ ઑફિસર, રૂબન

રહેતા હતા, ને એમનો કૂતરો ત્યાં મરી ગયો હતો. કદાચ એના જીવને એમ લાગ્યું હશે કે અમે પારકા માણસોએ ફ્લૅટ પચાવી પાડ્યો! આવો બીજો અનુભવ મને ૧૯૪૭ની ઑગસ્ટની પહેલી તારીખે સચિવાલયનો જે ફ્લૅટ મને રહેવા મળ્યો હતો (નાયબ સચિવ, ગૃહ અને સેપરેટ વિભાગ) તેમાં થયો. હું એકલો જ હતો. કારણ હંસા આ ફાની દુનિયા છોડી ગઈ હતી! મારા સદ્‌ગુરુ મહારાજ (મંજૂસરના ગિરજાશંકર મહારાજ)ની દોરવણી પ્રમાણે વહેલી સવારે ૪ વાગ્યે ધ્યાનમાં બેઠો હતો ત્યારે કોઈક શક્તિ મને એમાં રુંધતી હોય એવો અનુભવ થયો. પણ હું અડગ રહ્યો એટલે એ શમી ગઈ, બીજે દિવસે ખબર પડી કે સચિવાલયમાં એક અધિકારીનું એના જ હાથ નીચેના માણસે ખૂન કર્યું હતું ને ત્યારથી કોઈ કોઈ વાર મોડે સુધી કામ કરનારને આવો અનુભવ થતો! બુદ્ધિવાદીઓને (રૅશનાલિસ્ટ)ને આ વાત ગળે ન ઊતરે! કદાચ એ લોક કરતાં હું વધારે બુદ્ધિવાદી હોવાનો દાવો કરી શકું, કારણ મારો પ્રિય વિષય મૅથેમેટિક્સ, જેમાં કલ્પનાને સ્થાન જ નહીં, પણ મારામાં ફેર એટલો કે હું જક્કી અને જડ નથી. ને ઈશ્વરની લીલાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરું છું. ને મને ગુરુકૃપાથી અકલ્પ્ય અનુભવો પણ થયા છે.

પૂનામાં લગભગ બે વર્ષ થયાં એટલે મોરારજીભાઈએ મારી બદલી મુંબઈમાં ગ્રેન પરચેઝ ઑફિસર તરીકે કરી. પૂના છોડતાં ખૂબ દુઃખ થયું, ખાસ કારણ તો એ કે મારે તંજલને ધૂલીયા કલેક્ટરને સોંપી આપવાની ને હવે એ મને કોઈ દિવસ મળશે નહીં એ વિચાર અમને બધાને બહુ જ પીડતો હતો. એ પણ અમને છોડવા તૈયાર ન હતી. ટ્રેનમાં ઘોડાના ડબ્બામાં ચડે જ નહીં. જેમતેમ મહામહેનતે ફોસલાવી, પટાવી ચડાવી, પણ દિલ ભાંગી ગયું.

ગ્રેન પરચેઝમાં વહીવટી કુશળતા કરતાં પણ વ્યવહાર કુશળતા ને ૧૦૦ ટકા પ્રામાણિકતાની વધારે જરૂર હતી. થાણા, કોલાબા ને રત્નાગીરીમાંથી ફક્ત સરકાર જ ડાંગર ને ચોખા ખરીદી શકે, ને લગભગ કરોડો રૂપિયાની ખરીદી કરવાની હતી ને એમાંથી મુંબઈની રેશનની દુકાનોને પુરવઠો પહોંચાડવાનો હતો. ખૂબ જ લાંબી ટુરો કરવી પડતી. મેં મારી જૂની ગાડી પૂનામાં ૧૯૪૬માં કાઢી નાંખી હતી ને સાયકલ પર ઑફિસ જતો તથા બસમાં ડિસ્ટ્રિક્ટમાં તેની જગ્યાએ મુંબઈમાં નવી નકોર કાર સ-૮ ફોર્ડ સરકારી ક્વોટામાંથી મળી. મને તો ખૂબ જ મજા આવતી કારણ વિશાળ વિસ્તારમાં ફરવાનું હતું. મોટેભાગે હું જ મોટર ચલાવી લેતો. પણ એક અંગત ડ્રાઈવર રાખી લીધો હતો. (તે વખતે સોંઘાઈને લીધે ડ્રાઈવરનો પગાર રૂ. ૧૦૦ની અંદર!). સ્વરાજ આવ્યું તે જ વર્ષમાં વરસાદ ખૂબ જ ખેંચાયો હતો અને આની અસર ડાંગરના પાક પર પડી હતી. સ્વાભાવિક રીતે ખેડૂતોનો પાક ઓછો થવાને લીધે ભાવમાં વધારો માંગતા હતા ને એના પરિણામ રાઈસ મિલરો ચોખાના ભાવમાં પણ વધારો માંગતા હતા. આ વાત મને પણ વાજબી લાગી હતી એટલે હું પુરવઠા સચિવ ડાયસને મળ્યો ને એક મણે રૂ. ૧/- સુધી વધારવાની મને સત્તા આપવા સમજાવી શક્યો. આ વાત અત્યંત ગુપ્ત રાખવાની હતી, કારણ મિલરોને મળી બને એટલો ઓછો ભાવ વધારો આપવા હું આતુર હતો. આ હેતુથી કોઈ પણ કાગળ પર આ વાત મૂકી ન હતી તેમ જ ઑફિસમાં કોઈને પણ સહેજ પણ અણસાર આવવા દીધો ન હતો. (સરકારના એટલે પ્રજાના લાખો રૂપિયાનો પ્રશ્ન હતો). મિલરોને બોલાવ્યા. ભાવ વધારા માટે વેપારીની જેમ રકઝક (haggle) કરી છેવટે બહુ જ આપી દીધું છે એવો ડોળ કરી મણે ૬ આના વધારવા કબૂલ થયો ને એ લોકોએ પણ સ્વીકાર્યું!

નોકરી દરમિયાન ઘણી લાલચો ઊભી થવાની હતી પણ ત્રણ પેઢીથી લોહીમા અત્યત પ્રામાણિકતા (અણહકનુ ન જ લેવુ) વણાઈ ગઈ હતી એટલે નિરાત હતી મારા પિતાશ્રી સોલિસીટર હતા પણ અસીલોને હમેશા સાચી જ સલાહ આપતા ને કેસ નબળો હોય તો લડવાને બદલે સમાધાન કરાવતા, જેથી અમારે ત્યા બીજાની જેમ મોટર કે જાહોજલાલી ન હતી અરે, મને કેમ્બ્રિજ મોકલવા જેટલા પણ પૈસા ન હતા આઈ સી એસ થયો ત્યારે દહેરાદૂન જતી વખતે ત્રીજા વર્ગમાથી સીધો ફર્સ્ટક્લાસ (સરકારી ખર્ચે) હરણફાળ કૂદકો માર્યો મને મારી મધ્યમવર્ગીય સ્થિતિનો સ્વપ્નમાય રજ થયો નથી મારી પાસે જે આતરિક સપત્તિ છે તે કદાચ થોડા પાસે હશે મારી આવડત તથા સચ્ચાઈને પ્રતાપે મુખ્યમત્રી સુદ્ધાનો ડર રાખ્યા વગર મારા અભિપ્રાયમા દઢ રહી શકતો ૧૯૭૮મા મુબઈ સ્થિત અમેરિકન કોન્સલ જનરલે મને પ્રત્યક્ષ કહ્યુ હતુ, 'Dalal we in all Embassies in Bombay trust you more than the Foreign Secretary of your country or Foreign Minister (મુબઈ સ્થિત બધી વિદેશી કચેરીઓ જેટલો તારામા વિશ્વાસ રાખે છે એટલો તારા દેશના વિદેશ સચિવ કે વિદેશ મત્રીનો પણ વિશ્વાસ નથી રાખતા) આ સર્ટિફિકેટનુ મારે ખૂબ જ મૂલ્ય છે કોઈને પણ ખાતર હુ ખોટુ બોલવા કે કરવા તૈયાર ન હતો એક વખત અમદાવાદમા એક સ્નેહી પાસપોર્ટ ફોર્મ પર મારી સહી કરાવવા આવ્યા એમના એક ઓળખીતા યુવકને પણ સાથે લાવ્યા હતા એને પાસપોર્ટ પર ગેઝેટેડ ઑફિસરની સહીની આવશ્યકતા હતી મને જણાવ્યુ કે ઘણા વર્ષથી હુ આ યુવકને ઓળખુ છુ માટે આપ એને ઓળખો છો અને એનુ ચારિત્ર્ય સારુ છે એવી સહી કરી આપો એવી વિનતી છે મે કહ્યુ, ચારિત્ર્ય માટે તમારા કહેવાથી સહી કરુ પણ હુ એને બે વર્ષથી ઓળખુ છુ એવી ખોટી સહી કેવી રીતે થાય? મે તો એને પહેલી જ વાર જોયો છે! આમ મે ઇન્કાર કર્યો એટલે સ્નેહીભાઈને માઠુ લાગ્યુ પણ શુ થાય? મારા સર્ટિફિકેટની (વચન) કિમત હોય તો મારે એને યોગ્ય વર્તવુ જ રહે

૧૯૪૭મા નવેમ્બરમા મે મોરારજીભાઈને સૂચવ્યુ કે સ્વરાજ આવ્યા પછી ભાગલા થવાને લીધે આઈ સી એસ અધિકારીઓની ખેચ વર્તાય છે ગ્રેન પરચેઝ ઑફિસ હવે એટલી સુવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે કે એક ડેપ્યુટી કલેક્ટર ગ્રેડનો અધિકારી પણ ચલાવી શકશે તો હવે મને ત્યા વેડફવાનો કઈ અર્થ નથી (હુ મારા જ પગ પર કુહાડો મારતો હતો કારણ, મારા કાર્યક્ષેત્રમા માથેરાન અલીબાગ વગેરે સુદર સ્થળો આવતા હતા, જ્યા ઉનાળો મજાથી ગાળી શકાય) વળી મને જસ્ટિસ શ્રી ચાગલા, જેઓ યુનાઇટેડ નેશન્સમા ભારતના પ્રતિનિધિ હતા, તેમના તરફથી ત્યા જોડાવા 'ઑફર' આવી હતી જે શ્રી મોરારજીભાઈના કહેવાથી મે જવા દીધી

મુબઈમા અમે કે સી કૉલેજની સામે રોશેરાના ફ્લૅટમા રહેતા હતા અમને સિનેમાનો ખૂબ શોખ એટલે બાળકો સૂઈ જાય પછી ફિલ્મ જોવા જતા બાળકોને સભાળવાને તદ્દન વિશ્વાસુ માણસો મારી પાસે હતા તે વખતની એક ફિલ્મ હુ ભૂલી શક્યો નથી 'સોમરસેટ મોમ'ની એક નવલકથા 'રેઝર્સ એજ' પર આધારિત એ ફિલ્મમા નાયક 'લેરી' હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરી પાછો અમેરિકા જાય છે, ત્યારે હિન્દુસ્તાનના પોતાના અનુભવોનુ મિત્રો સમક્ષ વર્ણન કરે છે એક સન્નારીને હાથમા સિક્કો પકડાવી તેઓ સૂચના આપીને કહે છે, ''હુ કહુ ત્યારે ફેકી દેવાનો '' જ્યારે સન્નારીએ સિક્કો ફેકી દીધો ત્યારે એમને થતુ દર્દ ગાયબ થઈ ગયુ!

મને પણ પ્રયોગ કરવાનું મન થયું. મારાં પત્નીને આધાશીશીનું દર્દ. હુમલો આવે ત્યારે માથું પકડીને બેસે! એ વખતે મેં માથા પર હાથ મૂક્યો ને દર્દ ગાયબ! નવાઈનો પાર ન હતો! પછી તો મેં પાંચ સાત ઓળખીતાઓ પર પ્રયોગ કર્યો અને સફળ થયો. ખરેખર! કુદરતે મારા હાથમાં એક અનેરી સિદ્ધિ મૂકી હતી. શ્રી ગુરુમહારાજ સાથે વાતો કરતાં એમણે જ એ સિદ્ધિનો ઉલ્લેખ કર્યો અને આધ્યાત્મિક સાધનામાં આવી સિદ્ધિ ઈચ્છવા જોગ નથી એમ કહી કદી ન વાપરવાની સૂચના આપી, જેને પરિણામે હવે તો સિદ્ધિ સરી ગઈ પણ હશે.

૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય આવ્યું તે વખતે આઈ.સી.એસ., આઈ.પી.એસ. વગેરે અધિકારીઓના મનમાં અવઢવ હતી કે એમના વિશિષ્ટ અધિકારો ચાલુ રહેશે કે નહીં? સરદાર પટેલ તો ચાણક્ય પુરુષ હતા. એમણે આવા અધિકારીઓના તથા રાજવીઓના હક્કો બંધારણની જોગવાઈ દ્વારા સુરક્ષિત કર્યા. અહીં રાજમોહન ગાંધીના 'સરદાર પટેલ' પુસ્તકમાંથી એક ઉતારો ટાંકવાની લાલચ રોકી શકતો નથી. "તમારે (ધારાસભ્યોને) આ અધિકારીઓથી ચાલતું તંત્ર (બ્યુરોક્રસી) ન જોઈતું હોય અથવા એને ખતમ કરી નાખવા ઈચ્છતા હો, તો હું પણ એમની સાથે ચાલતો થઈશ. આ બધા અધિકારીઓ કાર્યદક્ષ અને રાજ્ય ચલાવવામાં કુશળ તથા અનુભવી છે. બહાર તેઓની અત્યંત માગ છે અને ખુશીથી ગમે ત્યાં એમને નોકરી મળી જશે, આ સભાગૃહની જાણ ખાતર નોંધાવવા માગું છું કે, છેલ્લા બે ત્રણ વરસ દરમિયાન ઘણા ખરા (અંગ્રેજ રાજમાં ફરજ પર હતા તે) સરકારી નોકરોએ વફાદારીપૂર્વક નિષ્ઠાથી દેશની સેવા ન કરી હોત તો આપણો દેશ અંધાધૂંધીમાં સરી પડ્યો હોત." (પૃ. ૫૨૬ 'સરદાર પટેલ'). સરદાર પટેલના આગ્રહથી બંધારણમાં ખાસ કલમ મુકાઈ અને સરકારી નોકરોના જીવ હેઠા બેઠા. ૧૯૪૯માં, બંધારણની કલમ અનુસાર, દેશી રજવાડાં ભારત રાજ્યમાં વિલીન થયાં અને રાજાઓને સાલિયાણાં મળવા લાગ્યાં. પછી તો ૧૯૭૨માં આ સાલિયાણાં પણ ઈન્દિરા સરકારે બંધ કર્યાં અને આઈ.સી.એસ. અધિકારીઓની ૬૦ વર્ષની નિવૃત્તિવય મર્યાદા ટુંકાવીને ૫૮ વર્ષ કરી નાખી જેને પરિણામે મારે પણ બે વર્ષ વહેલા નિવૃત્ત થવું પડ્યું. રાજવીઓ માટે આ જબ્બર ફટકો હતો. સરહદનાં રાજ્યોને તો મહમ્મદ અલી ઝીણાની લોભામણી 'ઑફરો' ઠોકરે મારી ભારત સાથે જોડાણ કરીને જાણે પસ્તાવાનો વારો આવ્યો હતો. તેમને આ સ્થિતિમાં મૂકવાનું એક રીતે વચનભંગ જ કહેવાય. કારણ એની મેળે જ સરદારની ફોર્મ્યુલા પ્રમાણે પેઢી દર પેઢી એમનાં સાલિયાણાં ઘટતાં જઈને કેટલાંક વર્ષો બાદ બંધ થઈ જાત.

મોરારજીભાઈએ મને ગ્રેન પરચેઝમાંથી લેબર અને હાઉસિંગ વિભાગમાં ઉપસચિવ તરીકે નીમ્યો. નંદાજી (એ વિભાગના પ્રધાન) બહારગામ હતા એટલે કાર્યરત થવાનું નહોતું તેથી સીડની અને બીએટ્રીસ વેબનું દળદાર પુસ્તક 'હિસ્ટ્રી ઑફ ટ્રેડ યુનિયનિઝમ' વાંચી કાઢ્યું. નંદાજીએ પાછા ફર્યા પછી જ્યારે ભીંસમાં લીધો અને પૂછ્યું કે આ ખાતામાં આવ્યા છો પણ તમને મજૂર પ્રવૃત્તિનો કશો ખ્યાલ છે? ઉત્તરમાં મેં જવાબ આપ્યો કે મજૂર પ્રવૃત્તિ વિશે સીધો અનુભવ નથી. પણ 'હિસ્ટ્રી ઑફ ટ્રેડ યુનિયનિઝમ' પુસ્તક વાંચ્યું છે. નંદાજી તો આભા થઈ ગયા અને પછી મારા પર હંમેશાં એમના ચાર હાથ રહ્યા હતા, કારણ હાઉસિંગ માટે જમીન સંપાદન કરવામાં જમીનની વધતી જતી કિંમત મોટી મુશ્કેલી સર્જતી હતી. મેં કાયદામાં નાનો સુધારો સૂચવ્યો જેથી કામ સહેલું થઈ ગયું ત્યારથી હું એમને માટે અનિવાર્ય થઈ ગયો.

નિબંધ

કીલીમાંન્જારો

જયન્ત પાઠક

લેખોની એક નાનકડી ચોપડીનુ તે આવુ મોટુમસ નામ હોય!! ક્યા આફ્રિકાનો પેલો પ્રચડ પહાડ ને ક્યા સો સવાસો પાનાની આ ચોપડી? લેખકો આવુ આવુ કરે ને પછી કોઈ એમને વાયડા, અદકપાસળી કહે ત્યારે માઠુ લગાડે રજનુ ગજ, વાતનુ વતેસર, લેખનુ લખેમર! પછી પ્લેટો જેવો ડાહ્યો માગમ લેખકો પર ખિજાય ના તો શુ કરે!

આવુ આવુ કહીને લાગે છે કે કારણવાદીઓ પુસ્તકના નામકરણનુ કારણ કઢાવીને જ જપશે હવે માત્ર What is there in a name? એવુ શેક્સ્પિયરવચન ટાકીને છૂટી જવાય એવુ લાગતુ નથી હવે વાદે ચઢવુ પડશે - પછી વાદે વાદે ज्ञायते जायत् તે ખરુ શેક્સ્પિર ભલે નામને તુચ્છ, નકામુ કહે એ તો રહ્યો નાટ્યકાર, એ તો જેવુ પાત્ર ને જેવી પરિસ્થિતિ હોય તેવુ બોલે એ માણસને જીવજતુ જેવો તુચ્છ કહે ને What a piece of work is man! કહીને માગમનુ મહિમ્ન સ્તોત્ર પગ રચે ને એનેય તે એના નાટકના ને પાત્રોના નામ તો પાડવા જ પડ્યા ને? તમે કહેશો કે આપણા નરસિંહ મહેતાએ 'નામરૂપ જૂજવા, અતે તો હેમનુ હેમ હોયે' કહીને નામરૂપનુ મિથ્યાત્વ ગાઈવજાડીને જાહેર કર્યું છે ભલે, પણ નામ પક્ષે પણ અમારી સાથે ધુરધર નામી સમર્થકો છે પહેલ પ્રથમ તો અમે રજૂ કરીએ છીએ પેલા ભગવાનને, પરમ તત્ત્વને, પરમાત્માને ખુદ એમને જ થયેલુ કે પોતે એક મટીને બહુ થાય બહુ થઈએ એટલે અનેક રૂપો ધારણ કરીએ, ને પછી ગોટાળો ના થાય એટલે નામ પાગ પાડવા જ પડે તમે ક્યા નથી જાણતા કે વિષ્ણુભગવાન ખુદ એમના હજાર નામ પડાવીને જ જપ્યા ને કૃષ્ણ પણ અર્જુનને ગગભૂમિ વચ્ચે ઊભા રહીને પોતાના નામ ગોખાવ્યા પછી જ યુદ્ધે ચઢ્યા? કકણ અને કુડળ, કેયૂર ને હાર જેવા આભૂષણોની શોભા સોનાના ગઠ્ઠામા કે બિસ્કિટમા ક્યા જડવાની? કકણ-કુડળ ને બિસ્કિટ લગડી સરખા તે તો કોઈ શકરાચાર્ય કે પછી દાણચોરને હશે, બાકી અમને જે કકણમા મજાની ખણખણ ને કુડળમા ચકચકતુ ચાચલ્ય સભળાય દેખાય છે તે પેલા બિસ્કિટમા ક્યા? આપણને તો ઘાટ ઘડિયા પછીના નામરૂપમા જ રમ નામના મહિમાના સમર્થનમા હજી બીજા પુરાવા પણ આપી શકાય આ લેખકોને લો, ત્રિભુવનદાસ લુહારે એમનુ 'સુન્દરમ્' એવુ તખલ્લુસ રાખ્યુ ને ઝીણાભાઈએ 'સ્નેહરશ્મિ' નામ રાખ્યુ દેખીતુ છે કે 'ત્રિભુવનદાસ' કરતા 'સુન્દરમ' ઉચ્ચારણમા હજારગણુ સુન્દર છે ઝીણાભાઈ કહીએ એટલે કોઈ જીવજતુ જેવા તુચ્છ પ્રાણીનો ખ્યાલ આવે, પણ 'સ્નેહરશ્મિ' ઉચ્ચારીએ એટલે લેખકના ચહેરાની આસપાસ પ્રકાશનુ એક વર્તુળ દેખાય! મને જરાય શકા નથી કે આ બને કવિઓને ફોઈનામ કરતા પોતે પાડેલા નામ વધારે ગમતા હશે આવા દાખલા ને દલીલ પછી પણ કોઈના મનમા નામનો

મહિમા ના વસતો હોય તો દલગીર છીએ. અણસમજુને સમજાવી શકાય, પણ જેને સમજવું જ નથી એવા સમજુને કોણ સમજાવી શકે? रुचीनाम् वैचित्र्यम् -

ને ધારો કે કોઈએ નામનું મહત્ત્વ સ્વીકારી લીધું, તો પણ તેથી આ પુસ્તકનું નામ 'કીલીમાન્જારો' પાડવાની વાયડાઈના આરોપમાંથી તો બચી ના જ શકાયને? કહેશો : ગોવર્ધનરામે ને પછી દેખાદેખી બીજાઓએ પણ એમની કથાનાં પાત્રોનાં નામ એમનાં ગુણલક્ષણ પ્રમાણે પાડ્યાં તે તો જાણે સમજ્યા, પણ 'કીલીમાન્જારો' તો સાવ મોં-માથા વગરનું નામ છે. એવા નામથી શું તમે તમારા લેખોની ઊંચાઈ સૂચવવા માગો છો? એમને પામવાની વિકટતા સૂચવવા માગો છો? એમાં જંગલઝાડીઝાંખરાં ને હિંસ્ર, પશુઓ દ્વારા પ્રકૃતિતત્ત્વનું પ્રવર્તન સૂચવવા માગો છો? ના, ભાઈ ના. ને લેખક એવું એવું સૂચવવા માગતો હોય તોય વાંચકો એવા ભોળા નથી કે ભરમાઈ જાય. એ લોકો તો દૂધમાં પોરા જુએ ને સો ગળણે ગાળીને પાણી પીએ. કૃતિ વિશેના કીલીમાન્જારો ઊંચા દાવાઓને ભોંય ભેગા કરી નાખતાં એમને વાર ન લાગે. એટલે લેખકને શોભે એવી નમ્રતાથી અહીં કેફિયત રૂપે નામકરણ મહિમા વિસ્તારીને સંભળાવવો જ રહ્યો.

તો આરંભમાં જ પેલા ઉન્નતભ્રૂઓની ક્ષમાયાચના કરી લઈએ. એમને કહીએ કે હું જે કહું છું તે સત્ય કહું છું, સત્ય સિવાય કશું કહેતો નથી. વાત એમ છે કે નાનપણથી જ શબ્દોના ઉદ્ગાર-ઉચ્ચારનું વળગણ રહ્યું છે. માત્ર માણસના બોલનું જ નહીં, પશુ-પંખીના અવાજનું વૈવિધ્ય-વૈચિત્ર્ય મને વિસ્મિત કરે છે ને મનને આનંદથી ભરે છે. શબ્દોચ્ચારથી મારા ચિત્તમાં અવનવાં ચિત્રો, રંગો, ધ્વનિઓ પ્રગટે છે. નાનપણમાં સાંભળેલા કેટલાક શબ્દોનાં સ્વાદ, સુવાસ, અવાજ આજે ય એના આખા માહોલ સાથે અકબંધ છે. 'કીલીમાન્જારો'નુંય આવું જ. એના પ્રાગટ્ય માટે અતીતમાં સાઠા છ દાયકા જેટલું પાછળ જવું પડશે. એક છોકરો ત્યારે અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણે. એના શિક્ષક મૂર્તિસાહેબ (ડી.એન.મૂર્તિ, મૂર્તિ બેંગલોરના, કન્નડીગા) એને અંગ્રેજી ને ભૂગોળ ભણાવે. વિદ્યાર્થીને આ બંને વિષયો સારા આવડે એટલે એમનો એ પ્રિય વિદ્યાર્થી. મૂર્તિસાહેબે ભૂગોળની એક ચોપડી ખરીદાવેલી. એના લેખકનું નામ કેમેરોન મોરીસન. સુન્દર, ક્રાઉન કદની પાકા પૂઠાની (ક્લોથ બાઉન્ડ) દળદાર, મૂર્તિસાહેબના વત્સલ સ્મિત જેવા શુભ્ર, સુંવાળા, સુગંધીદાર કાગળની ચોપડી એના પાને પાને નાની નાની તસવીરો. મને એ કોઈ કાવ્યગ્રંથ જેટલી વહાલી. જ્યારે વાંચવાનું ન હોય ત્યારે આંખો આ ચોપડીના પાને ફરે. ફરતાં ફરતાં એકવાર હું આફ્રિકા ખંડમાં પહોંચી ગયો. ચોપડીના જમણી બાજુના પાને એક નાનકડી તસવીર, નીચે લખેલું 'માઉન્ટ કીલીમાન્જારો' બસ તે ઘડીથી એ પહાડ ઉપર મારી નજરની ચઢ-ઊતર ચાલુ થઈ ગઈ; પથ્થરના પહાડ કરતાં એના નામના વશીકરણે મને બાંધી લીધો. 'કીલીમાન્જારો' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં આજેય હું એવી જ પુલક અનુભવું છું. મારી આંખો સામે ઊગતા સૂર્યનો પ્રકાશ રેલાય છે; મારા કાનમાં કોઈ વાદ્યના તાર રણઝણી ઊઠે છે. શબ્દની આવી આહ્લાદક ને ચિરંજીવી અનુભૂતિ કેમ થતી હશે તે તો કોણ જાણે. હું ગૂઢવાદી નથી છતાં મને ક્યારેક એમ લાગે છે કે

વસ્તુ ને તેને વ્યાખ્યાયિત કરનાર શબ્દ વચ્ચે, નામ અને રૂપ વચ્ચે કોઈ ગૂઢ, સૂક્ષ્મ, આંતર સંબંધ હોય પણ ખરો અલબત્ત, આ કંઈ પુરવાર કરી શકાય એવી વાત નથી, અટલે 'શેષ'ની પંક્તિમાં કહીએ 'જવા દો એ વાતો, અવ નથી જમાનો કવિ તણો' આપણા માનવાથી કોઈ વસ્તુ સત્ય ઠરતી નથી ને આપણા ન માનવાથી અસત્ય ઠરતી નથી ગીતાકાર સાચું જ વદે છે: नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः (જે 'છે' તે 'નથી' નથી અને જે 'નથી' તે 'છે' નથી - મૂળ પંક્તિ કેવી સૌષ્ઠવ - સુષમાયુક્ત ને અનુવાદ કેવો ખરબચડો! ઠીક.)

તો આ છે 'કીલીમાન્જારો'ની કથા પછી તો પ્રસિદ્ધ લેખક અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વેની 'ધ સ્નોઝ ઓફ કીલીમાન્જારો' નવલકથા વાંચીને તેને ચલચિત્રમાં જોઈ પણ અરે, ટી.વી ના પરદે 'ડિસ્કવરી ચેનલ'માં 'લોન્લી પ્લેનેટ' સીરિયલમાં આજેય હું એને વારવાર જોઉં છુ એક પ્રવાસી થોડાક મજૂરો ને ભોમિયા સાથે ગાઢ જંગલથી છવાયેલી પથ્થરિયા કેડીઓ ઉપર કાદવ-કિચ્ચડ ખૂંદતો ચાલ્યો જાય છે કહે છે કે ઉપર ચઢતાં ચાર દિવસ ને ઊતરતાં એક દિવસ થાય છે. પહાડની ટોચે બરફ દેખાય છે, સૂર્યના પ્રકાશમાં તીવ્ર ઝગારા મારતો! આ બધું જોતા આજેય નિશાળનો છઠ્ઠા ધોરણનો પેલો વર્ગખંડ, પાટલી ઉપર કેમેરોન મોરીસનની ચોપડીમાં આંખો માંડીને બેઠેલો એ છોકરો ને વારેવારે ચશ્માને વચ્ચેથી આંગળી વડે દાબી સ્થિર કરતા મૂર્તિસાહેબ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એકલો એકલો, ભક્ત જેમ ભગવાનનુ તેમ હું 'કીલીમાન્જારો'નું રટણ કરુ છું હજી રટણમાં એ જ સ્વાદ, એ જ સુગંધ, એ જ ધ્વનિ, એ જ રંગ! હું અનુભવધન્ય!

લગભગ થોડાં વર્ષ પહેલાં મારા એક મિત્ર પોતાના આફ્રિકા પ્રવાસના સંસ્મરણો લઈને આવ્યા કહે' મારે આનું પુસ્તક કરવુ છે, તમ એની પ્રસ્તાવના લખો થોડીવાર પછી બોલ્યા પુસ્તકનુ નામ શું રાખીશું? ટપ લઈને મારી જીભે નામ આવી ગયું' કીલીમાન્જારો' હેવે તે લોકે મિત્રને થોડી મૂંઝવણ થઈ કહે એ બાજુ હું ફર્યો નથી એટલે એવુ નામ આપવાનું બરાબર નથી લાગતું હું કશું બોલી ના શક્યો આખી જિંદગી કોઈ વસ્તુને જીવની જેમ સાચવી-સેવી હોય, પ્રિયતમ ગણી હોય તેને કોઈ કોરે હડસેલી મૂકે ત્યારે કેવુ થાય? કીલીમાન્જારો એ કોઈ દૂર આફ્રિકામાં આવેલો પહાડ થોડો છે કે એની અવહેલનાને સામાન્ય બાબત ગણી ભૂલી જવાય! એ તો એક મનમા વસી ગયેલુ, મનનો જ એક અંશ બની ગયેલુ નામ છે પૃથ્વી પર હજારો પહાડો છે, એમને બધાને નામ છે, પણ એ બધા આ 'કીલીમાન્જારો'ની હેઠ વાત જરા વધારે પડતી Sentimental, melodramatic થઈ ગઈ ખરુ? ચાલો અટકીએ, ને ચોપડીના નામના સમર્થનમા દુનિયાદારીને કંઈક ઠીક લાગે એવી દલીલ કરી લઈએ મિત્રો, જો માણસના નામકરણમા સ્વૈરતા, મનસ્વિતા મંજૂર તો ચોપડીના નામકરણમા શા માટે નહીં?! જો સ્વચ્છ, સુઘડ વ્યક્તિ કચરાલાલ કહેવાતી હોય, લાખ રૂપિયાના માણસનુ નામ મફતલાલ પડાતું હોય ના ટચુકડા લેખોની ચોપડીનુ નામ 'કીલીમાન્જારો' પાડતા કયા પહાડ તૂટી પડવાના હતા જો?*

- જયન્ત પાઠક

* પ્રગટ થનાર 'કીલીમાન્જારો' (લેખસંગ્રહ)ના પ્રસ્તાવના લેખ

વિચાર

ભારતનું અધ:પતન

નલિનીકાંત ગુપ્ત

ભારતનું આટલું અધ:પતન કેમ થયું? ઉમદા સંસ્કૃતિ ધરાવતી આટલી મોટી પ્રજા જે જુદા જુદા વિષયો અને દિશાઓમાં અગ્રેસર હતી તેની આવી હાલત કેવી રીતે થઈ?

એનું મુખ્ય કારણ છે જીવનશક્તિનો હ્રાસ. વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રની અંદર પ્રાણનું તેજ ઓસરી જાય, અને જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે તે દુર્બળ બની જાય છે, રોગનો શિકાર બને છે.

ભારતની જીવનશક્તિનો હ્રાસ ત્રણ કારણે થયો. પહેલું કારણ છે ભારતમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી વૈરાગ્યભાવના. એના કારણે સંન્યાસનો આદર્શ મોખરે આવ્યો. સંન્યાસીઓ જીવન અને કર્મમાંથી મુક્તિમાં જીવનની સાર્થકતા જુએ છે. એમના મતાનુસાર જેના આધારે સામાન્ય જીવન ચાલે છે તે પ્રકૃતિ એ એક નિમ્ન કોટિની હસ્તી છે તેથી મનુષ્ય જો ઉચ્ચ કોટિનું જીવન પ્રાપ્ત કરવા માગતો હોય તો એણે જગતથી વિમુખ થઈ બ્રહ્મની શાંતિમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. એ જ મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ છે. પછી ઈહલોકની સમૃદ્ધિ કે પ્રગતિ આ પુરુષાર્થને માટે બાધક છે એમ માનવામાં આવ્યું.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે વૈરાગ્યના પુરસ્કર્તાઓએ ક્યારેય એમ નથી કહ્યું, કે એવી આશા પણ નથી સેવી કે દુનિયામાં તમામ લોક ઘરબાર છોડી જંગલમાં જઈ વસે. એમણે પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ સંસારને અસાર કે મિથ્યા અવશ્ય માન્યો છે, પરંતુ સૌ કોઈ માટે સંસારના ત્યાગનો ઉપદેશ એમણે આપ્યો નથી. એમણે માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે વ્યાવહારિક જીવન જીવતાં જીવતાં મનુષ્યની અંદર ધીરે ધીરે વૈરાગ્ય ભાવના કેળવાય ત્યારે એણે પરમાર્થ તરફ વળવું જોઈએ. એ ત્યારે ખરેખર પરમાર્થનો અધિકારી બને છે. આમ એમણે સંન્યાસને સર્વોચ્ચ સ્થાન આપ્યું, પરંતુ એની સાથે એમ પણ કહ્યું કે સંન્યાસનો માર્ગ ગૃહસ્થાશ્રમમાં થઈ પસાર થાય છે.

પરંતુ ધીમે ધીમે સંન્યાસના આદર્શનો પ્રભાવ એટલો તો ફેલાતો ગયો કે એની સામે બીજા બધા આદર્શો ફિક્કા લાગવા માંડ્યા. બધા એમ માનવા લાગ્યા કે સાચું જ્ઞાન યા સાચું કલ્યાણ ભવસાગર પાર કરી મોક્ષ કે નિર્વાણ મેળવવામાં અથવા સ્વર્ગ યા ગોલોકમાં નિવાસ કરવામાં રહેલું છે. સંસારમાં તો જીવ પાપના કાદવ કીચડમાં ખરડાયેલો રહે છે એમ મનાવા લાગ્યું. એટલું સારું હતું કે એ કારણે બધા લોકોએ ઘરબાર છોડીને જંગલમાં જઈ વસવાનું પસંદ નહીં કર્યું.

પરંતુ લૌકિક જીવનનું કોઈ મૂલ્ય રહ્યું નહીં. એ જીવન તો ચાર દિનની ચાંદની ગણાયું, જેને જેમ તેમ ચલાવી લેવાનો એક માત્ર વિકલ્પ મનુષ્ય પાસે રહ્યો હતો.

આમ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ એમ બંને માટે સાંસારિક જીવનનો પોતાનો કોઈ આદર્શ રહ્યો નહીં. તેની જીવનશક્તિને વિવિધ પ્રકારની અભિવ્યક્તિના અવસરો મળ્યા નહીં. પરિણામે એ જીવન ખાવું પીવું અને વંશવૃદ્ધિ કરવી તથા છેવટે મૃત્યુ પામવું એટલી બાબતોમાં સમાઈ ગયું અને એ રાગદ્વેષની લીલા બની રહ્યું. એ સિવાય બીજું શું કરવું? શા માટે કરવું? છેવટે અહીં કેટલું રહેવાનું છે? આ વાતો બધાના મગજમાં ઘૂસી

ગઈ. આમ ઉચ્ચ આદર્શના અભાવે પ્રાણ સડવા લાગ્યો.

આમ એક તરફ અંદરથી પ્રાણશક્તિ કરમાતી જતી હતી, અને બીજી તરફ બાહ્ય જીવનને વિવિધ વિધિનિષેધો અને ધારાધોરણોમાં જડબેસલાક બાંધી દેવામાં આવ્યું. હરેક પ્રવૃત્તિ માટે, હરેક ક્ષણ માટે ચોક્કસ નિયમો બનાવી દેવાયા. વ્યક્તિ માટે નિયમો બન્યા. સમાજ માટે નિયમો બન્યા. અને કોઈ આંતરિક પ્રેરણાથી નહીં, પરંતુ સમાજના ભયથી એ નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જરૂરી બન્યું.

શરૂઆતમાં તો આ નિયમો સમયની આવશ્યકતાને અનુલક્ષીને કોઈક આંતરિક પ્રેરણાથી સહજ રીતે રચાયા હશે, પરંતુ આગળ ચાલતા એ વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનને બાંધી દેનારી સાંકળ બની ગયા

દરેક જીવનનું પોતાનું એક વિશિષ્ટ વિધાન હોય છે, એક બંધારણ હોય છે. તેની અવગણના કરીને ઉપરથી તેના પર નિયમો લાદવામાં આવે છે તેનો તેના લય સાથે મેળ ખાતો નથી. પરિણામે જીવનની શક્યતાઓ અને સામર્થ્યમાંથી કોઈ ઉમદા રૂપ પ્રગટ થઈ શકતું નથી, અને જીવનની ગતિ મંદ પડી જાય છે. તેની પ્રત્યેક ક્ષણ માટે, તેનાં પ્રત્યેક પગલાં માટે જ્યારે નિયમો બની ગયા હોય છે ત્યારે જીવનની સહજતા અને તેનો આંતરિક આનંદ લુપ્ત થઈ જાય છે અને તે યંત્રવત્ ચાલતી ઘટના બની જાય છે. તે પ્રાણહીન બની જાય છે.

આમ કહેતી વેળાએ જીવન માટે સ્વચ્છંદતા કે ઉચ્છ્રંખલતાનો પુરસ્કાર કરવાનો આશય નથી. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે જીવન પરથી તમામ નિયંત્રણો ઊઠાવી લેવામાં આવે. થવું તો એમ જોઈએ કે તમામ વિધિવિધાનોની વચ્ચે થઈને સ્વતંત્રતાનો પ્રવાહ વહેતો રહે. આ કાળજી લેવાઈ નહીં તેથી જીવન કાચબા જેવું બની ગયું. કેટલાક એમ માને છે કે ભારતના આ 'કાચબા ધર્મે' એને લાંબું આયુષ્ય આપ્યું અને પરદેશી આક્રમકો સામે ટકી રહેવાની ક્ષમતા પણ આપી. આ માન્યતામાં થોડુંક તથ્ય છે. આ 'કાચબા ધર્મે' કેટલોક ઉપકાર તો અવશ્ય કર્યો જ છે. પરંતુ એની સાથે એણે ઘણો મોટો અપકાર પણ કર્યો છે, એ જોવું જોઈએ.

તો ભારતના અધઃપતનનું પ્રથમ કારણ છે અહીં વૈરાગ્યભાવની પ્રતિષ્ઠા થઈ એ, બીજું કારણ છે એની જીવનશક્તિનો જે હ્રાસ થયો એ અને ત્રીજું કારણ છે એ નાતજાતના વાડાઓમાં પુરાઈ ગયું એ, જેનાથી એ નાના નાના ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ ગયું

આપણે આર્ય જાતિના છીએ એ વાત સાચી અને એ ગૌરવની બાબત પણ છે. પરંતુ એ આર્યજાતિમાં કેટલા પ્રકારનાં લોહી આવીને ભળી ગયાં છે તેનો કોઈ હિસાબ નથી. જો આપણી અંદર કોઈ આર્યત્વ રહ્યું હોય કે રહેવાનું હોય તો તે આપણાં લોહીમાં નહીં, પરંતુ આપણા શિક્ષણ અને સંસ્કારમાં. અને ત્યાં પણ અનેક ધારાઓનું મિલન થયું છે. ભારત જ્યારે પૂર્ણપણે જીવંત અને શક્તિશાળી દેશ હતો, ત્યારે તેણે પોતાની અંદર દરેક જાતનાં લોહી અને પ્રાણનો સમન્વય કર્યો હતો અને એમાંથી એના એક વિશેષ સામર્થ્યનું નિર્માણ થયું હતું. પરંતુ જ્યારે નાતજાતના બંધનો વધતાં ગયાં અને એક નાતમાંથી અનેક પેટા નાતો રચાતી ગઈ તથા તેમની વચ્ચે આદાનપ્રદાનનો અને રોટીબેટીનો વ્યવહાર બંધ થયો ત્યારે એની આ સહજશક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ.

ક્યારેક લોહીની શુદ્ધિની પણ જરૂર હોય છે. આપણી અમુક લાક્ષણિકતાઓ કે વિશેષતાઓ ટકાવી રાખવા માટે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને આપણે કેટલીક મર્યાદાઓ પણ બાંધવી પડે છે. પરંતુ આ મર્યાદાઓને જડ અને

કાયમી બનાવી દેવાય છે ત્યારે તે બંધિયાર પાણીની જેમ સડવા લાગે છે. કોઈ વિશેષ ગુણોની જાળવણી આ રીતે કદાપિ થઈ શકે નહીં. ઉપરાંત કોઈ વિશેષ ગુણને આ રીતે કાયમી કે શાશ્વત બનાવી દેવાની જરૂર પણ શું છે? સમયના ને અવસ્થાના પરિવર્તન સાથે એ ગુણોમાં પણ પરિવર્તન આવવું જોઈએ. કોઈ પણ ગુણ તે કેટલોય ઉમદા કેમ ન હોય પણ તેને કાયમી બનાવી દેવાની વૃત્તિ અને પદ્ધતિ આપણને મૃત્યુ ભણી દોરી જાય છે.

સમાજમાં શિક્ષણ અને સંસ્કારને અનુલક્ષીને કેટલીક વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. પરંતુ એને માટે નાતજાતોએ અપનાવ્યા તે પ્રકારના ધારાધોરણોની જરૂર નથી. વાસ્તવમાં નાતજાતના ભેદોએ જે રૂપ લીધું અને તેમાંથી અનેકવિધ પેટા નાતો રચાતી ગઈ અને તેમના ધર્મો અને મર્યાદાઓની રચના થઈ, અને એ મર્યાદાની અંદર બીજી મર્યાદાઓ અને તેમાંથી વળી વધુ મર્યાદાઓ રચાઈ. એના કારણે પ્રાણશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ અને જીવનની અંદર કાંઈક ક્ષુદ્રતા આવી ગઈ. આપણો દેશ પરાધીન થયો એનું કારણ પણ આ જ છે. પરાધીનતાના ભાર નીચે આ અનિચ્છનીય પ્રવૃત્તિને વધુ વેગ મળ્યો અને આપણો દેશ દુર્દશાની સ્થિતિમાં આવી પડ્યો.

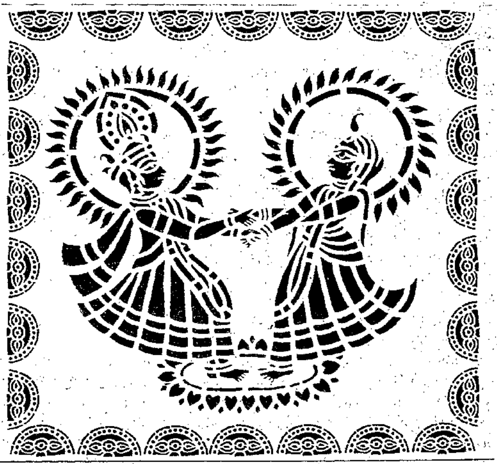

મૃત્યુમીમાંસા

અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા

ડૉ. સુરેશ વકીલ

અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા એટલે શબનો નિકાલ કરવાની ક્રિયા ગમે તેટલા વહાલા સ્વજન હોય પણ તેના શરીરનું શબ બન્યા પછી સ્વજન સ્વજન રહેતા નથી. શબ બનેલા સ્વજનને કોઈ ઘરમાં રાખતું નથી. સ્વજન શબ બન્યા પછી તો એક જ સવાલ રહે છે અને તેના શબનો ઝટ નિકાલ કરી નાંખવાનો. શબનો ઝટ નિકાલ કરી નાખવા પાછળ સિદ્ધાંત શો? સિદ્ધાંત એ કે શબ કુગાઈને દુર્ગંધ અને રોગચાળો ફેલાવે તે પહેલાં તેનો નિકાલ કરી નાખવો જોઈએ બીજો એક તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત પણ છે. અને તે એ કે જે તત્ત્વોનું શરીર બન્યું હોય તે તત્ત્વો શરીરમાંથી છૂટાં પડી પોતપોતાનાં મહાતત્ત્વોમાં સવેળા વિલીન થઈ જવાં જોઈએ. આ સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખીને અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાઓ જુદી જુદી જાતની હોય છે. જુદી જુદી કોમોમાં જુદી જુદી પદ્ધતિએ અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

શરીર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું હોય છે આ પાંચ તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે: અગ્નિ, પૃથ્વી, જળ, આકાશ, વાયુ આ પાંચેય તત્ત્વોમાંથી શરીર રચાયેલું હોય છે આ પાંચેય તત્ત્વોને પંચમહાભૂતો કહે છે આ પાંચ તત્ત્વોના આધાર ઉપર જુદા જુદા પાંચ પ્રકારની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે.

અગ્નિ તત્ત્વના આધાર ઉપર શબના નિકાલની જે ક્રિયાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે તેને અગ્નિસંસ્કાર (ફાયર બરિયલ) કહે છે. અગ્નિ સંસ્કારને શબના નિકાલની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ માનવામાં આવે છે. શબને અગ્નિસંસ્કાર આપવા માટે લાકડાં, છાણાં, ઘાસના પૂળા, તલ, ઘી, સુખડ વગેરે વાપરવામાં આવે છે. હવે વીજળીની ભઠ્ઠીઓ પણ ઉપલબ્ધ થઈ છે. વીજળીની ભઠ્ઠીએ અગ્નિસંસ્કારની ક્રિયા સરળ બનાવી નાખી છે વીજળીની ભઠ્ઠીમાં કોઈ પણ જાતની મહેનત અને કડાકૂટ વિના ઝટ અને સહેલાઈથી અગ્નિસંસ્કાર થઈ શકે છે પરંતુ તેનાથી મરનારનાં સગાંઓની ધાર્મિક લાગણીઓ સંતોષાઈ શકતી નથી

પૃથ્વી તત્ત્વના આધાર ઉપર શબના નિકાલની જે ક્રિયાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે તેને દાટણ કે દફન ક્રિયા (અર્થ બરિયલ) કહે છે દફન ક્રિયા બે પ્રકારની હોય છે: કોફીન સાથે અને કોફીન વિના કોફીન એટલે મડદા પેટી એક મોટી પેટી લેવામાં આવે છે તેમાં ગાદલું, ગોદડું, ઓશીકું વગેરે મૂકવામાં આવે છે શબને નવાં કપડાં પહેરાવી સુવાડવામાં આવે છે પેટીમાં અત્તર, રૂમાલ, પંખો, ઘણીવાર ખાવા-પીવાની વસ્તુઓ પણ મૂકવામાં આવે છે. પછી પેટી બંધ કરવામાં આવે છે અને હવાચુસ્ત કરવામાં આવે છે. પછી જમીનમાં ખાડો ખોદી આખેઆખી પેટી દાટી દેવામાં આવે છે. બીજી સાદી ક્રિયા હોય છે નનામી (ઠાઠડી) પાલખી અગર ખાટલીમાં શબને કબ્રસ્તાન કે દાટણલયમાં લઈ જવામાં આવે છે, અને ત્યાં ખાડો ખોદી શબને સૂતેલી અગર બેઠેલી હાલતમાં દાટવામાં આવે છે. ખાડામાં શબ મૂકતાં પહેલાં ચારે બાજુ મીઠું નાખવામાં આવે છે અને શબ મૂક્યા પછી તેના પર માટી વાળતા પહેલાં પણ મીઠું ભભરાવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ માટી વાળીને

તેના ઉપર પાણી છાંટવામાં આવે છે અને ભોંયને સખત બનાવવામાં આવે છે અને તેના ઉપર પથરા મુકવામાં આવે છે. આજુબાજુના કૂતરાઓ માટી કાઢી નાંખીને શબને ખાય નહીં તે માટે ભૂમિને સખત બનાવવામાં આવે છે અને પથરા મૂકવામાં આવે છે. કૂતરો જમીન ખોદી નાંખે છતાં ખાય નહીં તે માટે અને શબમાંથી દુર્ગંધ ફેલાય નહીં તે માટે મીઠું (નમક) નાંખવામાં આવે છે.

નાનાં બાળકો, બળિયા નીકળ્યા હોય તેવાં છોકરા-છોકરીઓ, હરિજન, સાધુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, યહૂદીને દાટવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયમાં એથેન્સમાં શબને છિદ્રોવાળા કુંભમાં મૂકી કુંભને દાટવામાં આવતો. સૌરાષ્ટ્રમાં સંતોના શબની પાલખી કાઢી તેને બેઠી હાલતમાં દાટવામાં આવતા. આજે પણ આ પ્રથા ચાલુ છે. આવી રીતે શબ દાટવું તેને સૌરાષ્ટ્રમાં 'સમાત' આપી એમ કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના ઘણા સંતોએ જીવતાં સમાત લીધી છે. હીજડાને ઊભેલી હાલતમાં દાટવામાં આવે છે. હીજડાને ઊભેલી હાલતમાં ખાડામાં ઉતાર્યા પછી તેના માથા ઉપર કાંકરા અને ખાસડા મારવામાં આવે છે, અને તેને ભૂંડી ગાળો દેવામાં આવે છે, અને કહેવામાં આવે છે કે 'ફરીથી હીજડો ન થઈશ.'

સનાતની, જૈન, બૌદ્ધ વગેરે હિંદુઓ, ગ્રીક, મેક્સીકન, સિંહાલી, તિબેટિયન, વગેરેને શબને દાટવા સામે વાંધો હોય છે. તેમનો વાંધો એવો હોય છે કે શબને દાટવાથી તે કેટલાક સમય સુધી ટકી રહે છે, અને પ્રેત તેમાં દાખલ થવાનો પ્રયાસ કર્યા કરે છે. પ્રેત શબમાં દાખલ થઈ જાય તો તે દુઃખી થાય અને કબર કે સમાતમાંથી પાછો નીકળે તો ઘરનાં પણ દુઃખી થાય અને પ્રેત પણ દુઃખી થાય, જે શરીરમાં પ્રેત દાખલ થાય તે જર્જરિત અને રોગગ્રસ્ત હોય એટલે પ્રેત દુઃખી થાય. જર્જરિત શરીરવાળો માંદો થઈ ઘરમાં પડ્યો રહે એટલે ઘરનાં દુઃખી થાય. શબને અગ્નિસંસ્કાર આપવામાં આવે તો શબનો નાશ થાય છે અને તેથી પ્રેતને શબમાં ઘૂસવાનો પ્રશ્ન પણ-રહેતો નથી. તેથી તેઓ અગ્નિસંસ્કારની હિમાયત કરે છે.

જળ તત્ત્વના આધાર ઉપર શબના નિકાલની જે ક્રિયાનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે તેને 'જળસમાધિ' (વૉટર બરિયલ) કહેવામાં આવે છે. મોટા સાધુઓ અને સંન્યાસીઓને જળસમાધિ આપવામાં આવે છે. હિમાલયમાં વસતા સાધુ-સંન્યાસીઓને તથા દરિયાઈ મુસાફરીમાં મરનારને જળસમાધિ આપવામાં આવે છે. જળસમાધિ કેવી રીતે આપવામાં આવે છે? મૃત શરીર સાથે ભારે વજન બાંધવામાં આવે છે અને પછી તેને હોડીમાં નાખી ઊંડાં પાણી હોય ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે અને પછી તેને નદી કે સમુદ્રમાં છોડી દેવામાં આવે છે.

આકાશ તત્ત્વના આધારે શબના નિકાલની જે ક્રિયાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તેને ખ સંસ્કાર (સ્કાય બરિયલ) કહેવામાં આવે છે. ખ એટલે આકાશ. અવધૂતો, સિદ્ધો, ભરથરીઓ, અઘોરીઓ, કાપાલીકો, કાનફટ્ટાઓ, કાળમુખાઓ વગેરેના ખ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. ખ સંસ્કાર એટલે શબને વાઘ, વરુ જેવાં જંગલી પ્રાણીઓના આહાર માટે ગાઢ અવાવરુ જંગલમાં મૂકી આવવું તેને ખ સંસ્કાર કહે છે. શબને જંગલમાં મૂકી આવતાં પહેલાં તેની જે તે સંપ્રદાયના રિવાજ મુજબ બહુમાન અને પૂજા-અર્ચન-નમન કરવામાં આવે છે. ઘણી વાર સિદ્ધ પોતે જ ગાઢ જંગલમાં એકલો જઈને દેહ છોડી દે છે, અને પોતે જ પોતાને ખ સંસ્કાર આપે છે.

વાયુ તત્ત્વના આધાર ઉપર શબના નિકાલની

જે ક્રિયાનુ વિધાન કરવામા આવેલુ છે તેને વાયુ દફન (ઍર બરિયલ) કહે છે તેને વાયુ સમાધિ પણ કહેવામા આવે છે તિબેટ, ઈરાન અને અરબસ્તાનના કેટલાક ભાગામા શબને વાયુ સમાધિ આપવામા આવે છે શબને ગીધડા, સમડા, વગેરે જગલી પક્ષીઓ ફાડી ખાય તે માટે કોઈ ઊંચી ટેકરી જેવી જગ્યાએ મૂકવામા આવે તેને વાયુ સમાધિ આપી તેમ કહે છે પારસીઓ ખાસ આવી ઊંચી જગ્યા બનાવે છે આવી ઊંચી જગ્યા ઉપર શબને મૂકે છે આવી ઊંચી જગ્યાને પારસીઓ 'દોખમો' કહે છે તેને અગ્રેજીમા 'ટાવર ઑફ સાયલન્સ' કહે છે ગુજરાતીમા તેને 'શાતિ સ્થભ' કહી શકાય પારસીઓનો દોખમો એક મોટા કૂવા જેવો હોય છે કૂવાને મથાળે આખા પરિઘ ઉપર જાળી મૂકવામા આવે છે જાળી મોટા જાડા સળિયાઓની બનાવેલી હોય છે જાળી ઉપર શબ મૂકવામા આવે છે શબને પક્ષીઓએ ફાડી ખાધા પછી તેના હાડકા જાળીમાથી નીચે પાણી વગરના કૂવાના તળિયે જઈ પડે છે તે હાડકાને ફેકી દેવામા આવે છે તિબેટના લોકાની વાયુ સમાધિ આપવાની પદ્ધતિ પારસીઓ કરતા જરા આગળ જાય છે તિબેટમા શબના કડકા કરીને પક્ષીઓને ખવડાવવામા આવે છે પક્ષીઓ માસ ખાઈ જાય છે જે હાડકા રહે તેને ફેકી દેવામા આવતા નથી હાડકાનો લોટ કરી તેના પિંડ બનાવી પક્ષીઓને ખવડાવવામા આવે છે આ પદ્ધતિને વાયુ સમાધિ શા માટે કહેવામા આવે છે? કારણ એ છે કે પક્ષીઓ શબને ખાય એટલે શબ પક્ષીઓના પેટમા જાય એટલે કે, શબને જાણે પક્ષીઓના પેટમા દાટવામા આવ્યુ પક્ષીઓના પેટ મરનારની કબરો હવે પક્ષીઓ હવામા અધ્ધર ઊડે એટલે તેમની કબરો જાણે હવામા હોય એવો ભાવ સેવાય જાણે હવામા કબર બનાવવામા આવી આ કારણથી તેને વાયુ સમાધિ કહેવામા આવે છે વૈદકાળમા દહનક્રિયા પછી હાડકા, રાખ અને બાકી રહેલા અવશેષોને દફન કરવામા આવતા ઋગ્વેદ કાળમા શબના અગ્નિસસ્કાર કરતી વખતે એક બળદ અથવા ઘોડો કે બકરાનુ બલિદાન અપાતુ પતિના મરણ પ્રસગે તેની વિધવાને પ્રેતની સેવા માટે જીવતી અર્પણ કરવામા આવતી, અને વિધવાને પતિ સાથે બાળવામા આવતી આ પ્રથા રાજા સમય સુધી ચાલુ રહી સ્વામી દયાનદ સરસ્વતી અને રાજા રામમોહનરાયે આ પ્રથાનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો ધીમે ધીમે સતીની પ્રથા બધ થઈ આજે કોઈ રડ્યાખડ્યા કિસ્સા સિવાય સતીની પ્રથા બિલકુલ નથી

ગૃહગંગાને તીરે

મા થવું એટલે શું?

જયવતી કાજી

જીવનમાં કદાચ સૌથી મુશ્કેલ બાબત હોય તો તે છોડી દેવાનું - છોડતાં જવાનું - Letting Go છે! જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા કરતાં પણ પ્રાપ્ત કરેલું - પોતાને મળેલું અને મેળવેલું છોડવાનું અને તે પણ સમજીને. ખરેખર અત્યંત દુષ્કર છે. તેમાં પણ આપણાં સંતાનોની વાત આવે છે ત્યારે તો થઈ જ રહ્યું. મારી પોતાની જ વાત કરું. મને ઘણી વખત થાય છે, ખરેખર! મા થવું એટલે શું?

અનિશ એ અમારું પ્રથમ સંતાન. એના જન્મ વખતે મારી તબિયત ખૂબ જ નબળી હતી એટલે ત્રણ દિવસ એને મારાથી અલગ નવજાત શિશુઓ માટેના ખાસ વોર્ડમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યારે મારા જીવને એવી તો તાલાવેલી થતી હતી કે હું ક્યારે મારા દીકરાને લઈને ઘેર જાઉં, મારી પાસે ને પાસે એને રાખું. અને પછી તો હું એનામાં એવી તો ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી! એ હસતો અને મારું શેર લોહી ચઢતું. એને સહેજ તાવ આવતો અને મારી ઊંઘ ઊડી જતી. એને હું ગોદમાં લઈ રમાડતી, એને વહાલ કરતી ત્યારે અકથ્ય સુખની અનુભૂતિ થતી. ડબ ડબ ડબ કરતાં એણે ત્રણ પગલાં ભર્યાં અને મને થયું જાણે એણે દુનિયા માપી લીધી. મા. મા. કા. કા. પા. પા. એના કાલાઘેલા શબ્દો મારે માટે ભાષાના સૌથી મધુર શબ્દો હતા. ઝડપથી વખત પસાર થતો ગયો. હવે અનિશને નર્સરીમાં મૂકવાનો હતો. નર્સરી સ્કૂલમાં જવાનાં દિવસ આવે તે પહેલાં કેટલાય દિવસથી મને વિચાર આવ્યા કરતા. એને ત્યાં ગમશે ને! બીજાં છોકરાંઓ અનિશને કંઈ ઈજા તો નહીં કરે ને? એ રડ્યા તો નહીં કરે ને? મેં એને નર્સરી સ્કૂલમાં જવા માટે આગળથી સમજાવી તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો.'એને સરસ રીતે તૈયાર કરી નર્સરીમાં લઈ ગઈ. શિક્ષિકાબહેન આનંદી અને મળતાવડાં હતાં. એમણે અનિશનો હાથ પકડ્યો અને પોતાની સાથે લઈ જવા માંડ્યો ત્યાં તો 'મમ્મી!' કહી એણે જોરથી રડવા માંડ્યું. એ મને એકદમ વળગી પડ્યો. શિક્ષિકાબહેન એને ધીમેધીમે સમજાવી પોતાની સાથે અંદર લઈ ગયાં. હું બહાર ચિંતિત હૈયે ઊભી રહી. અનિશને રડતો છોડીને જતાં મારો જીવ ચાલતો નહોતો. થોડી વારે શિક્ષિકાબહેન બહાર આવ્યાં અને મને કહ્યું, 'તમે ચિંતા કરશો નહીં. હી વિલ બી ફાઈન અને હું ધડકતે હૃદયે એને નર્સરીમાં છોડીને ઘેર આવી હતી.

એના પપ્પા પણ એને મૂકવા આવ્યા હતા પણ એ તો તરત જ એમની ઑફિસે ચાલ્યા ગયા હતા. મને કહેતા ગયા હતા. 'શુચિ ડોન્ટ વરી. શરૂઆતમાં રડશે પછી જોજે ને તને યાદ પણ નહીં કરે!' પણ મારું મન માનતું ન હતું....

અનિશ પહેલા ધોરણમાં આવ્યો. જાણીતી સરસ શાળામાં એને પ્રવેશ મળ્યો હતો. જવા આવવા માટે શાળાની બસ હતી. સવારે સાડાસાત વાગ્યે બસમાં એને જવાનું હતું. મારી આંખ તો ક્યારનીય

ખૂલી ગઈ હતી. નવી સ્કૂલમાં એ પહેલી જ વખત બસમાં એકલો જતો હતો. હું એને બસ પર મૂકવા એની સાથે ગઈ. બસ આવતાં અનિશ બસમાં ચઢ્યો. બસ ઊપડી. હું ક્યાં સુધી ત્યાં જ ઊભી રહી ગઈ. મનમાં ચિંતા હતી આંખમાં ઝળઝળિયાં.

ઘરની અંદર ગઈ અને સોફા પર ફસડાઈ ગઈ' મા થવું એટલે શું આ જ? સતત બાળકની રાહ જોવાની? એની ચિંતા કરવાની? એને અળગા કરતાં મન ભરાઈ આવવું? આ વાત ઘણી વખત પિતા નથી સમજતા! કદાચ મા જ સમજી શકે!

અનિશને રાત્રે મારા પડખામાં સૂવું ગમતું. એક રાત્રે આવી એ મને કહે છે, 'મમ્મી, હવે હું મોટો થયો છું. મને લાગે છે કે મારે અલગ મારા રૂમમાં સૂવું જોઈએ.'

'હા દીકરા હવે તું મોટો થયો છે' મેં એને કહ્યું પણ તે રાત્રે મને ઊંઘ ન આવી. એ મોટો થઈ રહ્યો હતો. મારાથી ધીમે ધીમે અલગ થતો જતો હતો.

અનિશે નવ વર્ષ હજી તો પૂરાં કર્યાં છે ત્યાં તો એક સાંજે કહે છે 'મારે કૅમ્પમાં જવું છે ચાર અઠવાડિયાંની વૅકેશન કૅમ્પ છે. છોકરાંઓ જાય છે. મારા ક્લાસમાંથી પણ બે છોકરાઓ જવાના છે.'

'અનિશ, તું શું વાત કરે છે? ચાર અઠવાડિયાં તારે કૅમ્પમાં જવું છે? એટલે દૂર તું કૅમ્પમાં એકલો રહેશે? અમારા વગર તું રહેશે? મેં આશ્ચર્યથી એને પૂછ્યું

'મમ્મી, મારા દોસ્તારો પણ કૅમ્પમાં જાય છે. હું જાઉં?'

'સારું, અનિશ તું જજે. તને ઘણું શીખવા મળશે' એના પપ્પાએ સંમતિ આપી દીધી પણ અનિશ પહેલી વખત આટલો લાંબો સમય મારાથી છૂટો પડવાનો હતો. મારી ચિંતાનો, ગભરાટનો પાર નહોતો. અનિશ પણ મનમાં ગભરાતો હતો, છતાં મિત્રો જતા હતા એટલે એ તૈયાર થઈ ગયો હતો. એને મન એ એક સાહસ હતું. પોતે મોટો થઈ રહ્યો છે એનો આનંદ હતો. એને અમે કૅમ્પમાં મૂકી આવ્યાં. નવા માણસો - નવું સ્થળ' પાછા ફરતાં આખે રસ્તે અનુપે મને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ રહીરહીને મારી આંખો ભીની થઈ જતી હતી. અનિશ કેવી રીતે આટલો સમય એકલો રહી શકશે! હું આગળ વિચાર ન કરી શકી....

વૅકેશન હતું. અનિશ એના માસીને ઘેર શિકાગો એકલો પ્લેનમાં જવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. ઍરપોર્ટ પર હું એને મૂકવા ગઈ. એનો હાથ પકડી મેં એને જતાં જતાં શિખામણ આપી 'સાચવજે. મજા કરજે. અનિશ, મને તારા વગર નહીં ગમે.'

'મા, તું ચિંતા નહીં કર. આઈ વિલ બી ફાઈન.' એણે હસીને કહ્યું હતું પણ એના કહેવાથી મારી ચિંતા ક્યાં ઓછી થવાની છે?

હા, હું ઇચ્છું કે એ મોટો થાય. એ જાતે કરે. સ્વાવલંબી અને સ્વતંત્ર થાય. પોતાના પગ પર ઊભો રહે. એ ગભરાયા વગર હિંમતથી આગળ વધતો જાય. એના પોતાના વિચાર હોય. એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોય. હું જાણું છું કે એ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ એને મારે છોડતાં જવાનું છે, પણ મનને કોઈક ખૂણે એવું જન્મનું. લોહીનું અને લાગણીનું બંધન રહ્યું છે, જે એને મારાથી અલગ કરવા તૈયાર નથી.' આવી લાગણી. આવું દિલ એટલે જ શું મા? બુદ્ધિ અને હૃદયનો આ સંઘર્ષ એટલે જ મા કેમ થવું તે?

શનિવારની સવાર છે. ધુમ્મસભર્યું આકાશ ધીમે ધીમે પ્રકાશથી ઉજ્જ્વળ બની રહ્યું છે અને મને

સમયકાળ શું છે એની શી ગતિવિધિ છે એનો આછો ખ્યાલ આવી રહ્યો છે. મારા બાળકનું જીવન મારી સાથે કેટલું બધું ગાઢ રીતે સંલગ્ન હતું એને એક વખત મારા વગર ચેન નહોતું પડતું....

હવે એ મોટો થયો છે. તેર વર્ષનો થયો છે. સપ્રમાણ ઊંચો અને તંદુરસ્ત છે. નવું નવું શીખવા માટે એ ઉત્સુક છે. ઘણી રમતો કુશળતાથી રમતાં એ શીખ્યો છે. એનામાં સમજ છે, સંવેદનશીલતા છે અને એ અત્યંત સ્નેહાળ છે. હા, હવે એ થોડાં જ વર્ષમાં હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ પૂરું કરશે અને કૉલેજ જશે. દૂરને સ્થળે અભ્યાસ માટે જશે. જોતજોતામાં એનો અભ્યાસ પૂરો થવા આવશે અને કોઈક સુંદર ઝુલ્ફાંવાળી, મોટી તેજસ્વી આંખોવાળી હરિણીશી નાચતી કૂદતી થનગનતી છોકરી એના જીવનમાં અચાનક આવશે.

હા, આમાં નવું કશું જ નથી. આવું જ બનતું હોય છે અને આ કંઈ મારા જીવનની કે અનિશની જ વાત નથી. આ માનવજીવનની સનાતન કહાની છે. આ કુદરતી ક્રમ છે, નિયતિનું ચક્ર છે. પરંતુ આ સત્ય અને આ હકીકત મારે માત્ર બુદ્ધિથી જ સમજવાનાં નથી. ખરું તો એ છે કે એને મારાં હૃદયે જાણીને સ્વીકારી લેવાનું છે. એ મારે માટે એક ઈમોશનલ નૉલેજ હશે. મારે એ શીખવું પડશે કે એક મા તરીકેનો મારો અત્યાર સુધીનો એની સાથે જે પ્રકારનો સંબંધ હતો તે પૂરો થયો છે. હવે સંબંધનું નવું પ્રકરણ શરૂ કરવાનું છે. સંબંધે નવું સ્વરૂપ લેવાનું છે.

જોતજોતામાં આટલાં વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. ખબરે ના પડી. એમ જુઓ તો બાળક સાથે બાળક તરીકે માતાપિતાને કેટલો ઓછો સમય મળતો હોય છે! મારી અને અનિશની જીવનરચનામાં અમારા બંનેની જીવનરચનામાં આમ જુઓ તો સમય કેટલો ઓછો કહેવાય!

હું તો વિચારોમાં ખોવાઈ ગઈ છું. વિચારું છું મા થવું એટલે શું?

હા, પેલી વાત જ આગળ ચલાઉં. પેલી સુંદર યુવાન મોહક છોકરીની મારે મારા દીકરાને એને સોંપી દેવો પડશે. એ છોકરીનો એના પર અધિકાર થશે. એ છોકરી એના જીવનનું કેન્દ્ર બનશે. એના જીવનનો આનંદ અને પ્રેમ બનશે એ છોકરીનું સ્વપ્ન એ સિદ્ધ કરી શકે - એનો એ સંપૂર્ણ રીતે બની શકે એ માટે મારે એની સાથેના ગર્ભથી માંડી આટઆટલાં વર્ષનો થયો ત્યાં સુધીના સંબંધની મજબૂત પણ રેશમની ગાંઠને ઢીલી કરવી પડશે. મારા અંતરના ઊંડાણમાં રાખવા છતાં - મારા વિચારોમાં અને મારી પ્રાર્થનામાં નિશદિન રાખવા છતાં એને અલગ કરવો પડશે.

જીવનનો ક્રમ જ આ છે. અત્યંત પ્રગાઢ રીતે સંલગ્ન, પ્રાણથીય પ્રિય સમગ્ર અસ્તિત્વમાં વ્યાપેલો એ અંશ - જાતથી પણ અદકેરો - એને મેળવીને - પામીને - અલગ કરવાનો - લેટિંગ ગો! એનું જ નામ મા? મા થવાનો અર્થ જ એ?

જિંદગીના વળાંકે

- અવંતિકા ગુણવંત

મીનળને જુઓ તો ઘડીભર જોઈ જ રહો. માખણના પીંડમાંથી બનાવ્યો હોય એવો મુલાયમ ગૌર દેહ. પ્રસન્નતાથી ઓપતો ચહેરો ને સૌમ્ય ભાવવાહી આંખો. ટોળામાં ય અલગ તરી આવે એવી એની રૂપશ્રી હતી. એને જોનારને થાય કે કોઈ ભવ્ય આવાસમાં વસનારી હશે આ.

પરંતુ એ તો રહેતી હતી એક આલીશાન બંગલાના આઉટહાઉસમાં. પાંચ ભાઈબહેનોમાં સૌથી મોટી. આવડા મોટા કુટુંબને સારી રીતે ખવડાવવા પિવડાવવા જેટલું એના પિતા કમાતા

નહીં, ત્યાં સારું પહેરવા ઓઢવાની કે હરવા ફરવાની વાત શી?

મીનળ શોખીન હતી એને મોજશોખ ગમતાં ગીતસંગીત ગમતાં. સાહિત્ય અને કલા ગમતાં રાત દિવસ એ એની ભાવસૃષ્ટિમાં જ રાચતી. એના ભાગે આવેલું કામ ઝટ ઝટ પતાવીને કમ્પાઉન્ડમાં આવેલા એક ઘટાદાર ઝાડની ચોતરફ એક વર્તુળાકાર બનાવેલા ઓટલા પર બેસીને વાંચ્યા કરતી ક્યારેક ગીતો ગાતી.

એ હાઈસ્કૂલમાં આવીને બાજુના બંગલાવાળી છોકરી યામિની સાથે એને બહેનપણાં થયાં. યામિની સાથે એ હરતી ફરતી, ને વાંચતી. લગભગ આખો દિવસ એ યામિનીના ઘેર રહેતી.

સમય પસાર થતો ગયો. લગ્નની ઉંમર થઈ. ખૂબ ધનવાન કુટુંબમાં યામિનીનાં લગ્ન થયાં. મીનળને પણ શ્રીમંતાઈનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં પણ એને એની સ્થિતિ પ્રમાણેનું સામાન્ય ઘર મળ્યું.

એનું સાસરું પૈસાદાર ન હતું, પણ ખાનદાન અને સંસ્કારી હતું. એનો વર કંદર્પ શિક્ષિત હતો ને સારી નોકરી હતી. ઘરમાં સસરા હતા. સાસુ, નણંદ, દિયર, જેઠ કોઈ ન હતું.

એના સસરા વિષ્ણુભાઈ ખૂબ સ્નેહાળ હતા. નાની ઉંમરમાં વિધુર થયા હતા. પણ ફરીથી બીજા લગ્ન કર્યા ન હતા. કંદર્પને ઉછેરવાની, ઘર સાચવવાની જવાબદારી સાથે એમણે વરસો સુધી નોકરી કરી હતી. એમનાં જીવનમૂલ્યો અને આદર્શો ઘણા ઊંચા હતા.

મીનળ પરણીને ઘરમાં આવી, એ વહુ હતી પણ એના સસરાએ બધી જવાબદારી એના માથે નાખી દીધી નહીં. પહેલાંની જેમ એ કામ કરતા જ રહ્યા. આવા વત્સલ પિતા સમાન સસરા સાથે મીનળને ખૂબ ફાવતું. ત્રણેક વરસે મીનળને દીકરો અવતર્યો. નામ પાડ્યું એનું તપન. તપનની સારસંભાળ વિષ્ણુભાઈ જ રાખતા. મીનળના જીવનમાં સુખશાંતિ હતાં.

ત્યાં એક દિવસ કંદર્પને જીવલેણ અકસ્માત થયો. જિંદગીની હજી શરૂઆત હતી. તપન માંડ ત્રણ વર્ષનો થયો હતો ત્યાં કંદર્પનું અવસાન થયું. કોડ ને અરમાનભર્યું જીવન સૂનું સૂનું થઈ ગયું. વિષ્ણુભાઈ પણ પડી ભાંગ્યા. પણ જો એ દુઃખને રોતા રહે તો મીનળ અને તપનની શી દશા થાય. એમને કોણ સંભાળે?

એમણે હૈયું કઠણ કર્યું ને મીનળને સાંત્વન આપતાં બોલ્યા, બેટા, કાલે તપન મોટો થશે ને, સૌ સારાં વાનાં થશે.

'બાપુજી, કાલની કોને ખબર છે? તમેય કંદર્પની સામે જોઈને એકલા હાથે ઘર ચલાવ્યું ને કંદર્પ ચાલ્યો ગયો. બાપુજી, આપણા ઘરના માથે આ તે કેવો અભિશાપ? પ્રભુ કેમ આપણી તરફ આવો ક્રૂર છે?'

'બેટા, પ્રભુ ક્રૂર છે કે નહીં એના સવાલજવાબ કરવાનો અત્યારે વખત નથી અત્યારે તો આંસુ લૂછીને બેઠા થવાનું છે, માથે આવી પડેલી જવાબદારી નિભાવવાની છે.'

'જવાબદારી અદા કરવા પૈસા જોઈએ, હું તો કોઈ હુન્નર ઉદ્યોગ જાણતી નથી, શું થશે આપણું? શું ખાઈશું, શું પીશું? પ્રભુએ તો બધાં કમાડ આપણા માટે બંધ કરી દીધાં છે.'

'બેટા કમાડ બંધ ભલે લાગતાં હોય, પણ એ તો ઠાલાં બંધ છે, એક ધક્કો મારીએ એટલે ખૂલી જાય. જો હજી મારી તંદુરસ્તી સારી છે, મારે સારી ઓળખાણો છે, હું નામું લખવાનું જાણું છું, પહેલાં નામાં લખતો જ હતો, આ તો કંદર્પે બધું છોડાવી દીધું હતું કે હવે મહેનત નથી કરવાની પણ મહેનત કરવામાં હું પાછો નહીં પડું.

'ક્યાં સુધી તમે મહેનત કરશો? આ મોંઘવારીમાં શી રીતે પહોંચી વળાશે. મારે તો પિયરમાંય કોઈ નથી જે ટેકો કરે.'

'અરે બેટા, ટેકાની શી જરૂર છે? આપણે કોઈના ટેકાની જરૂર નથી. આપણે આપણી તાકાત વિકસાવીશું, આવડત કેળવીશું. આપણે આપણા પગ પર ઊભા રહીશું. પરિશ્રમથી ડરવાનું નહીં, આપણે કોઈ મુશ્કેલી કે તકલીફને વશ નહીં થઈએ.'

'બાપુજી હું તો વિચાર કરતાં ય થથરી ઊઠું છું. મેં શું ધાર્યું હતું ને શું થઈ ગયું. હું નાની હતી ત્યારથી લોકો કહેતા શું રૂપ છે? રાજરાણી થશે. બસ, ત્યારથી મને મહેલોનાં સ્વપ્નાં આવતાં. હું જાણે નિત નવા શૃંગાર કરું છું, દાસદાસીઓ પર હુકમ છોડું છું. મારી થાળીમાં બત્રીસ પકવાન પીરસાયા હોય ને હું કંઈક બીજી ફરમાએશ કરું છું.

'હું પરણી ત્યારે મારી માએ કહ્યું હતું કંદર્પકુમાર અસલ રાજા જેવા લાગે છે. ત્યારે મારા બાપુજીએ કહ્યું, રાજા જેવા લાગે છે નહીં એ રાજા છે જ. આપણી દીકરી ત્યાં રાણી થઈને મ્હાલશે.'

બાપુજી અહીં મને કેટલાં પ્રેમ ને લાડ મળ્યાં છે! કંદર્પ કેટલું સાચવતો હતો. મને કોઈ વાતની ખોટ ન હતી. હું મારી બહેનપણીને કહેતી, સાચી રાણીને તો રાજમહેલમાં કાવત્રાનો ડર હોય, રાજા બીજી રાણી લાવે એવો ડર હોય પણ મારે તો કોઈ જ બીક નથી, ફફડાટ નથી. એય સુખના સમંદરમાં મહાલવાનું છે.

તપનના આવ્યા પછી તો મને એમ જ થયું કે મારા જેટલું સુખી કોઈ નથી અને અચાનક આ શું થઈ ગયું? મેં અભિમાન કર્યું એ મારો દોષ? એટલે ભગવાને મને પાઠ ભણાવવા આવું કર્યું?

'ના દીકરી, ના, તારો કાંઈ દોષ નથી. અને ભગવાને આવું કેમ કર્યું, એનો ઉત્તર કોઈ નથી જાણતું. જ્ઞાનીય નહીં. માટે એવા પ્રશ્નો પૂછીને તું નિર્બળ ન બન. તું કોઈ કામમાં ચિત્ત લગાડ. આપણે તપન સામે જોઈને જીવવાનું છે.

તું બ્યુટિશિયનનો કોર્સ કર. એ તારા રસ અને રુચિનો વિષય છે. એમાં કામ કરવું તને ગમશે.'

સસરાની સલાહ સાચી હતી. મીનળે એ માની ને બ્યુટિશિયનના કલાસમાં જોડાઈ. નવી આવડત કેળવી. હવે એ કલાકોના કલાકો કામ કરે છે. છતાંય પૈસાદાર ઘરની, નિરાંતની જિંદગી જીવતી કોઈ સ્ત્રી બ્યુટીપાર્લરમાં આવે ને ટ્રીટમેન્ટ લે ત્યારે મીનળથી નિસાસો નંખાઈ જતો. 'ઓ રે મેં ય આવી જિંદગી માગી હતી, ને મને મળ્યાં પરિશ્રમ, પસીનો ને આંસુ.

શા માટે, શા માટે મારે જિંદગી આખી વેતરું જ કરવાનું. તપન પર મદાર રાખીને મહેનત કરું છું પણ કોને ખબર તપન કેવો પાકશે. એ બુદ્ધિશાળી છે તેથી ભણશે તો ખરો પણ લાગણીની બાબતે કેવો પાકશે? મને માનશે? મને સાચવશે? બાપુજીને તો હું સાચવીશ, એમને દુઃખ નહીં પડવા દઉં પણ મારા ઘડપણમાં મારો સહારો કોણ બનશે? મારે તો ઓશિયાળી જિંદગી જ જીવવાની આવશે ને? આવું આવું વિચારીને મીનળ રાતના નીરવ અંધકારમાં એ રડ્યા કરતી.

સવારે ઊઠે ત્યારે રડી રડીને સૂઝી ગયેલી એની આંખો જોઈને વિષ્ણુભાઈ હચમચી ઊઠતા. એમની આંખમાંય આંસુ ઊભરાઈ આવતાં.

એમને રડતા જોઈને મીનળ મન કઠણ કરી લેતી ને બોલતી, 'બાપુજી તમે તો મને મન મક્કમ કરવાનું કહો છો ને આ શું? આપણે નસીબે કઠણ થઈને મહેનત કરવાનું આવ્યું છે તો મહેનત કરવામાં પાછા શું કામ પડવાનું? અને કોને બધું સુખ જ મળે છે! વધતું ઓછું દુઃખ સૌના નસીબે હોય જ છે.'

'અને બેટા કોઈનાય નસીબે બધું દુઃખ જ નથી હોતું. જો આપણી તંદુરસ્તી સારી છે, કામ કરવાની આવડત છે, કામ મળ્યું છે ને ભવિષ્યની આશા તપન છે. જેના સામે જોઈને મહેનત કરવાનું મન થાય છે.

બેટા, મને તારી પર ગૌરવ છે, તું દુઃખમાં

ડૂબી ન ગઈ. રડી રડીને પાયમાલ ન થઈ ગઈ. તું તારા સંજોગોની ઉપર ઊઠી આવી. કપરા સંજોગો તને મહાત નથી કરી શક્યા. મીનળ તું તારા ભાગ્ય કરતાંય ચાર આંગળ અધ્ધર ઊઠી આવી.'

વિષ્ણુભાઈ આવી આવી પ્રેરણાદાયી, પ્રોત્સાહક વાતો કરીને મીનળની હિંમત ટકાવી રાખતા.

છતાં ક્યારેક મીનળ થાકી જતી, ઉદાસ ઉદાસ થઈ જતી, ત્યારે વિષ્ણુભાઈ કહેતા, 'બેટા તું સાધારણ સ્ત્રી નથી, નષ્ટ થવા નથી સર્જાઈ, આપણો તપન અનાથ ઓશિયાળો ઊછરવા નથી જન્મ્યો. તું નિર્ણય કર, આ કોઈ તકલીફો તને રડાવશે નહીં.'

સસરાની વાણીથી મીનળને ઘણું સાંત્વન મળતું. એ સસરાને દુ:ખ ન થાય માટેય હસતું મોં રાખીને કામે વળગતી. એણે તાલીમ લીધા પછી લોન મેળવી પોતાનું બ્યુટીપાર્લર ખોલ્યું હતું. એ સતત કામ કર્યા જ કરતી. કામમાં એનું દુ:ખ ભૂલી જવાની કોશિશ કર્યા કરતી.

પણ વિષ્ણુભાઈને એનું દુ.ખ ખ્યાલમાં જ હતું. એ મનોમન વિચારતા, મીનળ ઉંમરમાં કેટલી નાની છે, આખી જિંદગી શું એણે એકલા જીવવાનું? એ મને બાપુજી કહે છે. એના સુખદુ:ખની જવાબદારી મારા માથે છે. મારે એના માટે જીવનસાથી શોધવો જ જોઈએ. પણ એ પરણે તો તપનનું કોણ? એનો નવો પતિ તપનને પોતાના દીકરાની જેમ ઓછો સ્વીકારે? તો મીનળના જીવનમાંય કલેશ થઈ જાય ને હું તો કિનારે આવીને બેઠો છું. મારી લથડતી તબિયતનો કોઈ ભરોસો નથી. ભગવાન તું કંઈક કર. વિષ્ણુભાઈ ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા.

ત્યાં એક દિવસ પેપરમાં તેમાણે જાહેર ખબર જોઈ. એક શ્રીમંત કુટુંબના સંસ્કારી અપરિણિત, શિક્ષિત યુવકને જીવનસાથી જોઈતી હતી. વિધવા કે ત્યકતા ને સંતાનવાળીને પ્રથમ પસંદગી.

સંતાનવાળીને પ્રથમ પસંદગી કેમ? વિષ્ણુભાઈ તરત મળવા ગયા, બધી માહિતી મેળવી. તો એમને ખબર પડી કે એ કુટુંબમાં મસ્ક્યુલર ડીસ્ટ્રોફી નામનો વારસાગત રોગ છે શરીરના સ્નાયુઓ મરતા જાય ને માણસ અપંગ, પરવશ બની જાય. રીંગણા બટાકાની જેમ એક ખૂણામાં પડી રહે ને નષ્ટ થઈ જાય.

એ યુવકને એ રોગ નથી પણ એને ડર છે કે એને સંતાન થાય ને એને આ રોગ થાય તો? કારણ કે વારસાગત રોગ તો કેટલીય પેઢીઓ સુધી છોડતો નથી. એ દોષયુક્ત જીન ગમે એનો ભરડો લઈ શકે. માટે યુવકે સંકલ્પ કર્યો હતો કે પારિવારિક સુખ માટે પોતે પરણશે, પણ સંતાનવાળી સ્ત્રીને પેલું સંતાન એની મિલકતનું વારસદાર થશે. આ સાંભળીને વિષ્ણુભાઈના આનંદનો પાર ન રહ્યો ઓહ મારા તપનને બાપનું હેત મળશે ને મીનળને એના અધૂરા રહેલા અરમાન પૂરા થશે. આવો આદર્શ પતિ મળશે.

એમણે મીનળને વાત કરી મીનળે ના જ કહી: 'હવે મને કોઈ સુખનો મોહ નથી. સુખ નસીબમાં હોત તો કંદર્પ શું કામ મૃત્યુ પામત?' આમ છતા, વિષ્ણુભાઈ પેલા યુવકને મળતા રહ્યા અને મીનળને બે હાથ જોડી, આજીજી કરીને સાથે જ સમજાવતા રહ્યા. આ પ્રશ્નને દરેક ખૂણેથી એને સમજાવ્યો પણ મીનળ 'હા' ન કહી શકી. એ રડતી જ રહી. અંતે વિષ્ણુભાઈએ કહ્યું, 'તારી જીદના લીધે તપનને પિતા નહીં મળે, પિતાનું સુખ નહી મળે. એનું સુખ વધેરી નાખવાનો તને શું હક છે? યુવકની સંમતિથી અંતે મીનળ પરણી. બે વરસ થયાં. વિષ્ણુભાઈ એમની સાથે જ રહે છે. હવે કોઈ દુ:ખ નથી, ચિંતા નથી, સુખ છે.

જોયેલું ને જાણેલું

વિદ્યા શોભે વિનયથી

ગુજરાત કૉલેજના અંગ્રેજીના અધ્યાપક ફિરોઝ કા. દાવર એકવાર પ્રેમાભાઈ હૉલમાં વ્યાખ્યાનો આપતા હતા. તે સંદર્ભમાં કવિવર ન્હાનાલાલે એમના માટે 'વિદ્વતાની ઝડીઓ વરસાવે છે' એવા શબ્દોમાં પોતાનો અહોભાવ વ્યક્ત કરેલો. ગુજરાત કૉલેજમાં ઈ.સ. ૧૯૩૫-૩૬ અને ૩૬-૩૭માં અમારા બી.એ.ના અંગ્રેજીના વર્ગમાં આવી ઝડીઓ તેમણે અમારી ઉપર પણ વરસાવેલી. તેમના વિદ્વતાપૂર્ણ અને રસાળ એવાં રોજિંદા સંભાષણો અમે મંત્રમુગ્ધ બનીને સાંભળતા.

આપણા દેશની સ્વરાજ પ્રતિ પ્રગતિ માટે અંગ્રેજ રાજે મોર્લીમિન્ટો સુધારા અમલમાં મૂકેલા. તેના પ્રણેતા તે વખતના સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ લૉર્ડ મોર્લીકૃત 'ઓન કોમ્પ્રોમાઇઝ' અમારે બી.એ.ના અંગ્રેજીના અભ્યાસક્રમમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આવેલું. તેના દુર્બોધ વિષયને રસાળ બનાવી શકાય તો જ અંગ્રેજીના વિદ્યાર્થીઓ તે સમજી શકે એવી પરિસ્થિતિમાં અંગ્રેજીના ત્રણ પ્રાધ્યાપકોમાં પ્રા. વેલીંગકર તથા પ્રા. ભાંડારકર, બન્ને ઑક્સફર્ડ વિદ્યાપીઠના સ્નાતક હોવા છતાં, તેમને લાગેલું કે તે આ પુસ્તકને રસપ્રદ રીતે શીખવી શકે તેમ નહીં હોવાથી, પ્રા. દાવરને આ કામ સોંપવામાં આવેલું, જે તેમણે જરા પણ આનાકાની વગર સ્વીકારી લીધું હતું.

અંગ્રેજી સાહિત્યના કોઈ પણ પુસ્તકનું નામ લ્યો અને પ્રા. દાવર સાહેબે તે વાંચ્યું ના હોય તેવું બને નહીં. કેટલાક તો તેમને હરતું ફરતું પુસ્તકાલય કહેતા. પરંતુ એકવાર એવું બન્યું કે પાછળથી એલ.ડી. આર્ટસ કૉલેજના પ્રિન્સિપલ થયેલા તે વાચન રસિયા વસંત જોશીએ વર્ગમાં જ દાવર સાહેબને, આ અરસામાં જાપાનના ગાંધીનું નામાભિધાન પામેલા ટી. કાગાવાની તે સમયે બહુ જ પ્રકાશમાં આવેલી નવલકથા 'એ ગ્રેઈન ઓફ વ્હીટ' વિશે પૃચ્છા કરી. તેમનો આશય તો આ પુસ્તક ઉપર પોતાની આગવી શૈલીમાં પ્રા. દાવર સાહેબ કશોક રોચક પ્રતિભાવ આપે તેવો હતો. પ્રા. દાવરે આ પુસ્તક વિશે પોતાને કોઈ જ માહિતી નહીં હોવાનું કહ્યું અને તે વાંચવા માટે વસંત જોશી પાસે માગણી પણ કરી.

અતિ જ્ઞાનની જડ પકડથી વેગળા રહેલા, પ્રખર વિદ્વાનનો, વિદ્યારસિક શિષ્ય પ્રત્યે કેવો વિનમ્ર અભિગમ!

— નટવરલાલ પટેલ

અમારા અહીંના આદિવાસીઓ

અમારે અહીં આદિવાસીઓની મોટી વસતી છે પણ પોષણક્ષમ જમીન ધારણ કરનારા ગણ્યાંગાંઠ્યાં. બાકીના કેટલાક પાસે દોઢબે વીઘાં. બીજાઓ મજૂરી ઉપર જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. તેમાં થોડીથોડી જમીનવાળાએ પણ મજૂરી કરવા નીકળવું પડે છે.

પહેલાં કરતાં મજૂરીના દર અવશ્ય વધ્યા છે - અને ઉધ્ધડ કામ મળે તો લઘુતમ વેતન કરતાંય દોઢાબમણો રોજ પાડે છે. આને લીધે તેઓના જીવનમાં થોડો ફેર પડ્યો છે. ખાસ કરીને પહેરવેશ તો બદલાયો છે જ. જુવાન છોકરીઓ હવે કાછડો ન વાળતાં છૂટું લૂગડું મૂકીને ફરે છે. ઝૂંપડાં તેનાં તે જ. કામડાં કે બરુની ભીંત પણ ઉપર નળિયાં મૂકવાનું બન્યું છે. આમાં સરકારી સહાય પણ

ારી બુહારી બુધવારનુ હાટ તો મુખ્યત્વે આદિવાસીઓનુ નવા નવા લૂગડા પહેરીને અનેક આદિવાસી યુવતીઓ નજરે પડે છે પદ્નીન વર્ષની છોકરીઓ સાથે મળી સિનેમા જોવાની હોશ પૂરી કરે છે

અલબત્ત, ખાવા પીવાની તગી તો પડે જ છે મજૂરી ન મળે તો લાગતાવળગતા મોટા ખેડૂતને ત્યા હાથ લબાવવાનો રહે છતા અહીંના આદિવાસી ભૂખમરો વેઠે છે એવુ કહી શકાય નહીં વધતીઓછી મજૂરીમાય બુધવારના દિવસે મટન લાવવાના અગે દેશી દારૂની જગ્યાએ તાડીનો ચમકો ભોગવી લે જોકે હવે જુવાન વર્ગમા વ્યસનનુ દૂષણ ઘટ્યુ છે, આમ છતા તેઓ ગરીબીની રેખા વટાવી ગયા એમ તો ન જ કહેવાય

આવા મજૂરોની નેકનિષ્ઠાય જબરી વાસેદુ પાણી કરનાર કોઈ પણ સ્ત્રીએ ચોરીચકારી કરી હોય એવુ આજસુધી મને જાણવા મળ્યુ નથી કે કોઈ પણ ઉજળિયાત ઘરમા નોકરચાકર હોય તેણે પણ મનની મુરાદ બગાડી હોય તેવુ જાણ્યુ નથી મારો અહીં આવા કેટલાક મજૂરની નિષ્ઠા રજૂ કરવાનો આશય છે

બન્યુ હતુ કે એક આદિવાસીની જરાક મોટી દુકાને હુ સો રૂપિયાના છૂટા લેવા ગયો પણ હાથમા પાચસોની નોટ છે એનો ખ્યાલ રહ્યો નહીં વેપારીની વહુ ગલ્લા પર બેઠી હતી એનેય ખ્યાલ રહ્યો નહીં ને મને છૂટા આપી પાચસોની નોટ ગલ્લામા પધરાવી દીધી રાતે વેપારીએ વકરો ગણવા લીધો તો પાચસોની નોટ! આવડી દુકાનમા પાચસોની નોટ! કોણ આપી જાય એ? વહુને પૂછ્યુ તો કહ્યુ કે અનુપકાકા છૂટા લેવા આવે છે, તેની હશે વેપારી સમજી ગયો સવારમા મારા પુત્ર હેમતને બોલાવીને કહ્યુ કે તારા બાપુ સોને બદલે પાચસોની નોટ આપી ગયા છે — અને ચારસો રૂપિયા મારા પુત્રને આપી દીધા

એક વાર મારો પુત્ર હેમત જે માળ પર સૂએ છે તેના ગળામાથી સોનાનો દોરો કડીમાથી છૂટો થઈને ગાદલા નીચે આવી ગયો ઈન્દુ—છાકનાની વ એ બીજે દિવસે ગળામા સોગ ન જોતા પૂછ્યુ — દોરો દેખાતો નથી હેમત શુ જવાબ આપે? વળે મૂક્યા છે બે દિવસ રહીને વળી પૂછ્યુ તેનો તે જવાબ આમ વધુ બેચાર દિવસ નીકળી ગયા ત્યા એક દિવસ અમારા નોકર નટુની નજરે દોરો પડ્યો હેમતને આપતા કહ્યુ, ગાદલામા ભરવાઈ ગયો ઓલો દોરો લઈને હેમત ઈન્દુને બતાવતા કહે, લે, તુ માનતી નથી તે — પણ ઈન્દુય જાણી ગઈ હતી રસોડામા આવીને નટુએ કહી દીધેલુ આવી વાત છે નટુએ ધાર્યું હોત — પણ એના મગજમા એવુ બેસે જ નહીં ને!

એક બુધવારે તો વળી એવુ બન્યુ કે ન પૂછો વાત! બચુભાઈ કરીને એક નાના ખેડૂતનુ સાતેક ટ્રેલર ખાતર અમે વેચાતુ લીધેલુ, તેના પૈસા લેવા એની ધણિયાણી બબલીબહેને ખાતર પેટે પાચસો રૂપિયા માગ્યા એ વખતે પાચસોની વીસેક નોટ ટેબલના ચાલુ ખાનામા મૂકલી પણ મને એની સરત રહી નહીં અને સોની નોટ માની તેને પાચ નોટ ગણી આપી એ ગઈ, પછી અમારે ત્યા બપોર સુધી કામે વળગેલી મીનાને બુધવાર 'ઊજવવો' હતો એણે સો રૂપિયા માગ્યા અને એનેય પાચસોની પધરાવી

એ પછી બપોરે બેએક વાગે અમારી ખેડૂત મડળીમા બસોના છૂટા કરાવવા ગયો ત્યારે પણ પાચસોની સરત તો ક્યાથી રહે? પણ મને છૂટા આપતા મડળીના મત્રીએ પેલી નોટ જોતા જ કહ્યુ, કાકા, આ તો પાચસોની નોટ છે! અને મારી દશે ઈન્દ્રિય જાગ્રત થઈ ગઈ નક્કી બબલીબહેનને, મીનાને, પાચસોની થોકડીમાથી નોટ અપાઈ ગઈ મીનાનુ છાપરુ તો નજીકમા જ હતુ, એટલે તરત જ હુ ત્યા ગયો એ હજી કપડા બદલતી હતી તેને કહ્યુ, મીના, પેલી નોટ મને આપ તો તો કાકા, બુહારી હુ શુ લઈને જામ ના,

હું તને છૂટા આપું. એણે નોટ કાઢી. મેં કહ્યું, મીના, આ તો તને પાંચસોની નોટ અપાઈ ગઈ છે...હોં! તેના બદારમાં કાંઈ મને ખબરી જાત, ના!

પણ બબલીબહેનનું ઘર તો બે કિલોમિટર દૂર. વળી તે તો સવારમાં પૈસા લઈ ગયેલી, તે વસ્તુ બુહારીમાં હજી મહાલતાં હશે — કદાચ, વિમાસણમાં પણ પડી ગયાં હોય! એટલે મારા પુત્ર હેમંતને જાણ કરી કે આજે તો આવી ગફલત થઈ ગઈ છે. 'તમેય શું બાપુ!' એ એટલું જ બોલ્યો. હવે તો તેઓ બુહારીથી આવવામાં હશે. કહીને એણે થોભવાનું કર્યું. છેક સાડાપાંચે એ ગયો ત્યારે બબલીબહેન ને બચુભાઈના મોં પર સ્મિતની રેખા ફૂટી વળી અને સહેજ રહી નોટ કાઢી આપી. પણ બબલીબહેને જ કહ્યું તે એનાં શબ્દોમાં :

''હેમંતભાઈ, હું તો સ્લીપર લેવા વેપારીને ત્યાં ગઈ. સ્લીપરના પૈસા આપવા નોટ આપી તો વેપારી કહે, બેન, તેં તો બહુ મોટી નોટ કાઢીને. મારાથી 'હં', એમ કહેવાઈ ગયું. એટલે વેપારી સમજ્યો કે બહેન પાંચસોની નોટ અંગે સજાગ છે! મને બાકીના સો સોની ચાર નોટ અને બીજી દશની છસાત નોટ આપી. ને હું તો ચમકી ગઈ. મારી પાસે બીજી નોટ છે તે પણ આવી જ. હું તો ધ્રુજી ગઈ. હળવે રહી બહાર નીકળી ને પેલી ચારેય નોટ લુગડાંને છેડે બાંધી કેડમાં ખોસી દીધી. પછી તો બજારનું કામ તો ઝડપથી પતાવી દીધું. સોડા પીવાની ઉતી તેય રહેવા દીધું. ચાલતાં ચાલતાં વિચાર કરું, કાકાને સોકરાં બો લેવડાવશે.''

હવે આવી બેફીકરાઈ કે ગફલતની વાતને આગળ ન લંબાવું...પણ અહીંની આદિવાસીઓના ઈમાનને જરૂર બિરદાવું. આવા આદિવાસીઓ વચ્ચે જીવવાનું મળ્યું તેનો આનંદ વ્યક્ત કરી વિરમું છું.

– અનુપસિંહ પરમાર

સજ્જન

સુશીલાબહેન જરા ઉતાવળિયાં.ભાવુક પણ ખરાં. લાગણીના પ્રવાહમાં તણાઈને ક્યારેક પોતાને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે ને સ્વજનોની ચિંતામાં વધારોય કરી દે.

થયેલું એવું કે મુંબઈમાં રહેતાં એમનાં મોટાંબહેનનાં સાસુ ગુજરી ગયેલાં. ત્યારે સુશીલાબહેન સુરેન્દ્રનગરમાં રહે. એમણે તો સમાચાર મળતાંની વારમાં મુંબઈ જવાની હઠ લીધી. બદરીભાઈએ (સુશીલાબહેનના પતિ) એમને સમજાવવા પ્રયત્ન કરી જોયો. માણસને દવાખાનામાં દાખલ કર્યું હોય ને એની સ્થિતિ ગંભીર હોય તો સમાચાર મળતાંની વારમાં એને મળવા દોડી જવાય ને ત્યાં પહોંચ્યા પછી જરૂર હોય તો એની સારવાર માટે બેચાર દિવસ રોકાવુંય પડે. પણ માણસનું મૃત્યુ જ થયું હોય તો તમે આજે જાઓ કે બે દિવસ પછી જાઓ એમાં કશો ફેર પડતો નથી. ને મુક્તા માસી (મોટીબહેનનાં સાસુ) તો પંચ્યાશી વર્ષની પાકટ વયે ગયાં છે ને પુષ્પાબહેન (સુશીલાબહેનનાં મોટીબહેન)ને સાંત્વન આપવા મુક્તામાસીના ત્રણે દીકરાઓ મુંબઈમાં હાજર છે. એટલે તાત્કાલિક મુંબઈ દોડી જવાની જરૂર નથી. અનુકૂળતાએ બે દિવસ પછી પણ જઈ શકાય. વગેરે પણ સુશીલાબહેનને ગળે બદરીભાઈની દલીલ ઊતરી નહીં ને એ તો એકલાં મુંબઈની ગાડીમાં બેસી ગયાં.

બદરીભાઈને પણ મુંબઈ જવાનું તો હતું જ. પણ એમને શિરે કોલેજના આચાર્ય તરીકેની જવાબદારી હતી. એટલે થોડી ગોઠવણ કરીને શનિ-રવિની રજા સાથે એકાદ રજા જોડીને એ નીકળવાનું વિચારતા હતા પણ સુશીલાબહેને તો એમને કહી દીધું, ''તમ-તમારે નિરાંતે આવજો. હું તો આજે જ જવાની.''

સુશીલાબહેનની ગાડી બોરીવલીના સ્ટેશને રાતના ત્રણેક વાગે પહોંચી. આ સ્ટેશને ઊતરીને

એમને સબર્બન ગાડીમાં બેસીને સાંતાક્રઝ પહોંચવાનું હતું

રાતના સમયે સબર્બન ગાડીઓમાં ત્યારે મુસાફરો ઓછા હોય એમાં મહિલા પ્રવાસીઓ તો ભાગ્યે જ જોવા મળે. વળી રાત્રિના અંધકારમાં સાંતાક્રુઝનું સ્ટેશન આવે એ ખબર પણ કેમ પડે? તે એમણે વિચાર્યું. અજવાળું થતાં સુધીમાં બોરીવલ્લીના સ્ટેશન પર બેસી રહેવું ને સવાર થતાં શાન્તાક્રુઝની ગાડી પકડીને પુષ્પાબહેનના ઘર ભેગાં થઈ જવું

સુશીલાબહેનના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં જ એક પરિવાર છેક અમદાવાદથી જ એ જ ગાડીમાં મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. પરિવારના વડાને ખ્યાલ આવી ગયો કે સુશીલાબહેન એકલાં મુસાફરી કરી રહ્યાં છે ને મુંબઈ શહેરથી સાવ અજાણ છે.

રમણીકભાઈએ (પેલા પરિવારના વડા) સુશીલાબહેન સાથે વાત આરંભી.

"મુંબઈમાં ક્યાં જશો બહેન?"

"સાન્તાક્રુઝ."

"બોરીવલ્લી તમને કોઈ લેવા આવવાનું છે?"

"ના."

"ત્યારે સાન્તાક્રુઝ કેમ કરીને જશો?"

"સવાર થતાં સુધી બોરીવલ્લીના સ્ટેશને બેસી રહીશ. સવાર થતાં પહેલી ગાડી પકડીને પહોંચી જઈશ સાન્તાક્રુઝ "

"બહેન! આ મુંબઈ છે. અહીં સ્ટેશન પર એમ એકલાં બેસી રહેવામાં ભારે જોખમ છે. કોઈ ગુંડાઓને ખ્યાલ આવી ગયો તો એ તમને લૂંટી લેશે, ને તમારી બૂરી દશા કરશે." રમણીકભાઈએ કહ્યું.

હવે સુશીલાબહેનને એમની ભૂલ સમજાઈ. પણ ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું.

"જુઓ બહેન, આ રીતે રાતની ગાડીમાં એકલાં નીકળાય નહીં. મને ખરેખર તમારી ચિંતા થાય છે." કહી એમણે એમનો પોતાનો તથા પરિવારનો પરિચય સુશીલાબહેનને આપ્યો પછી ઉમેર્યું, "*જો તમને મારામાં વિશ્વાસ હોય તો એમ* કરીએ, હું તમને રિક્ષામાં સાન્તાક્રુઝ મૂકી જાઉં. એકાદ કલાક મારો પરિવાર અહીં બેસશે. મારો મોટો દીકરો હોશિયાર છે એટલે વાંધો નહીં આવે."

મુખાકૃતિ પરથી જ રમણીકભાઈ સજ્જન લાગતા હતા. એમનો પરિચય મળ્યા પછી સુશીલાબહેનને એમના વિશે શંકા-કુશંકા કરવાનું કારણ ન રહ્યું કોઈને આ રીતે તકલીફ આપવાનું સુશીલાબહેનને ગમે નહીં પણ પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જોતાં એમણે કશીય આનાકાની વિના રમણીકભાઈની વાત સ્વીકારી લીધી. ને આમ રમણીકભાઈ અને સુશીલાબહેન સાન્તાક્રુઝ જવા રિક્ષામાં રવાના થયા.

હવે, સુશીલાબહેન પાસે પુષ્પાબહેનનું ટપાલનું સરનામું ખરુ, પણ એનાથી કંઈ મકાન સહેલાઈથી શોધી શકાય નહીં. સુશીલાબહેન આમ જો કે અગાઉ ત્રણ-ચાર વાર આવી ગયેલાં પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં એકાદ વર્ષમાં તો સાન્તાક્રુઝ જેવા વિસ્તારોનો આખો નકશો જ બદલાઈ ગયો હોય ને રાત્રે ત્રણ-સાડા ત્રણે પૂછવું ય કોને? તે સાન્તાક્રુઝ પહોંચ્યા પછી અડધો કલાક તો પુષ્પાબહેનનું ઘર ગોતવામાં વેડફાયો. આખરે એક પરિચિત ગલી પાસેથી પસાર થતાં સુશીલાબહેને રિક્ષાવાળાને એ ગલીમાં વળવાનું કહ્યું, ને આમ એ પુષ્પાબહેનના બ્લોકે આવી પહોંચ્યાં.

રિક્ષામાંથી સામાન સાથે ઊતરતાં સુશીલાબહેને રમણીકભાઈને પુષ્પાબહેનને ત્યાં આવવા આગ્રહ કર્યો.

"ચા-પાણી પીને જતા રહેજો" સુશીલાબહેને વિવેક કર્યો.

"ના. અત્યારે નહીં. મારો પરિવાર બોરીવલ્લી સ્ટેશને મારી રાહ જોતો હશે, ને મોડું થયું તે ચિંતાય કરતો હશે. હું જાઉં."

એમની ધારણા સાચી હતી. વિદાય લેતા સ્વામીજીભાઈનો આભાર માનવા જતાં એમનાથી રોઈ પડાયું. સ્વામીજીભાઈએ 'આવજો' કહીને સુશીલાબહેનને પુષ્પાબહેનના બ્લોકના ડોરબેલનું બટન દબાવ્યું ત્યારે બાર થવા આવ્યા હતા.

પુષ્પાબહેનના પતિ, મહેન્દ્રભાઈએ આંખો ચોળતાં ચોળતાં બારણું ઉઘાડ્યું.

"ઓહ, સુશીલાબહેન! આ ટાણે!! બહેચરભાઈ ક્યાં?" મહેન્દ્રભાઈએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું.

"હું એકલી જ આવી છું."

"અરે, પણ આ સમયે એકલા આવવાનું હશે! ને તેય મુંબઈ જેવા શહેરમાં!"

ત્યાં સુધીમાં પુષ્પાબહેન પણ ઊઠી ગયાં હતાં. બન્ને બહેનો પ્રેમથી મળ્યાં, ને પ્રાથમિક વાતચીત પછી બન્ને પથારીમાં પડ્યાં. પુષ્પાબહેન પણ આવું સાહસ કરવા બદલ સુશીલાબહેનને ઠપકો આપતાં રહ્યાં, ક્યાંય સુધી.

રાત્રીના બાકી બચેલા સમય દરમિયાન સુશીલાબહેનને ઊંઘ ના આવવાની તે ના'વી. એમના મગજમાં એક જ વિચાર ઘોળાયા કર્યો. 'સ્વામીજીભાઈ જેવા સજ્જનનો ભેટો ન થયો હોત તો....? મુંબઈમાં કે બીજાં નગરોમાં હવે વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવી સ્થિતિ જ ક્યાં રહી છે?' આજેય એ પ્રસંગને યાદ કરતાં સુશીલાબહેન ગળગળાં થઈ જાય છે. ને કેમ ન થાય? નહીં ઓળખાણ કે પિછાણ, છતાં એવી મધરાતની મુશ્કેલી નિવારવા સ્વામીજીભાઈ પોતાના પરિવારને સ્ટેશન પર મૂકીને ગાઢ કોઈક અજાણ દિશામાં ભટકવા ન ગયા કોઈ પણ જાતની અપેક્ષા વિના!

- હરિન પંડ્યા

ફીરટ ન ખાધી

સન ૧૯૪૪માં વડોદરા કૉલેજમાં હતો ત્યારે નરસિંહજીની પોળમાં આવેલા જૈન વિદ્યાર્થી ભવનમાં રહેતો હતો. ભોંયતળિયું અને બીજા બે માળ એમ ત્રણ માળનું મકાન હતું. ભોંયતળિયે ત્રણ બાથરૂમ, ત્રણ જાજરૂ, સ્ટોરરૂમ, ગૃહપતિ કાર્યાલય અને છાત્રો માટે એકાદ રૂમ હતો. પાછળના ભાગમાં રસોડું અને જમવા માટેની ઓસરી હતી. ઉપરના બે માળે વિદ્યાર્થીઓ માટે રૂમો હતા. તેમાં હવા ઉજાસ ખૂબ સારાં રહેતાં.

શાળાઓ કૉલેજો શરૂ થઈ ગઈ. છાત્રાલયની ભરતી પણ પતી ગઈ. ત્રણ મહિના પછી એક વિદ્યાર્થી દાખલ થવા આવ્યો. તે છાત્રાલય - જૈન વિદ્યાર્થીભવનના માનદમંત્રી શ્રી ઝવેરીના પરિચિત વર્તુળમાંથી આવતો હતો. તેમણે તેને ઉપરના માળના એક ઓરડામાં જગા ફાળવી. અને અગાઉ ત્યાં સત્રની શરૂઆતથી રહેતા એક વિદ્યાર્થીને નીચે ભોંયતળિયાવાળી ખાલીરૂમમાં જવા આદેશ કર્યો.

તે વિદ્યાર્થીએ સાંજે બધા વિદ્યાર્થીઓને વાત કરી. હું સત્રની શરૂથી અહીં છું. છેલ્લો આવે તેને ખાલી જગાએ મૂકે. મને ખોટી રીતે નીચે મૂકે છે. બધા વિદ્યાર્થીઓને તેની વાત સાચી લાગી. અમે ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓ તેને લઈ મંત્રીશ્રીના રહેઠાણે ગયા. તેમને વિનંતી કરી. આ વિદ્યાર્થીને તેના રૂમમાં રહેવા દો. નવીન આવેલને નીચે ખાલી છે ત્યાં મૂકો. પણ તેમણે અમારી વાત માની નહીં. તેમણે કહ્યું - અમારે સમાજમાં ફંડફાળા લેવા જવું પડે છે એટલે કોઈને સાચવવા પણ પડે. તમારે રહેવું હોય તો જ્યાં રાખીએ ત્યાં રહેવું પડે.

અમે નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા. પણ અમે તે વિદ્યાર્થીને પોતાના રૂમમાંથી ન ખસવા સલાહ આપી. પરિણામે તે વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાની જગા ખાલી ન કરી પરિણામે પાછળથી આવેલ નવીન વિદ્યાર્થી નીચેની - ભોંયતળિયાની - ખાલી રૂમમાં રહેવા લાગ્યો. દિવાળી વેકેશન પડ્યું. બધા વિદ્યાર્થીઓ રજામાં ઘેર ગયા. નવા સત્રથી ફરી છાત્રાલય ભરાઈ ગયું.

છાત્રાલયમાં દર મહિને એક વખત મિષ્ટ ભોજન

- ફીસ્ટ આપતા. અમે વિદ્યાર્થીઓએ ગયા સત્રમાં મંત્રીશ્રીનો પેલો આદેશ મેનેલો નહીં તેથી તેઓ રીસે ભરાયેલા. તેમણે નવા સત્રમાં -ફીસ્ટ આપવાની બંધ કરી. નવેમ્બર, ડિસેમ્બર, જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ માસ પૂરો થયો.

મંત્રીશ્રી બધાને કહેતા ફરે, મેં બધાને કેવા સીધા કરી દીધા! ફીસ્ટ જ બંધ કરી દીધી છે.

એપ્રિલમાં બધા પરીક્ષા આપી ઘેર જવાના હતા. તેમને થયું હવે ફીસ્ટ આપું. તેમણે મહારાજને - રસોઈયાને ફીસ્ટનું મેનુ - રસોઈની ચીજોની યાદી આપી. બાસુદી, પુરી, પાતરાં, વઘારેલી દાળ, બે શાક, કચુંબર, ભાત અને કઢી તૈયાર કરાવ્યાં. અગ્યાર વાગે જમવા બેસવાનું હતું. બધા વિદ્યાર્થી દસ વાગે ભેગા થયા. શું કરીશું? ફીસ્ટ જમીશું?

મંત્રીશ્રીએ આખા સત્રમાં ફીસ્ટ આપી નથી. રીસ રાખી મનસ્વીપણું કર્યું છે. આપણે ભીખારી નથી. આપણને સ્વમાન હોય. આપણે ફીસ્ટ ખાવી નથી. નિર્ણય કર્યો. દરરોજ દાળ, ભાત, શાક, રોટલી ચાર વસ્તુ જમીએ છીએ. આજે પણ આપણે ભાત, કઢી પુરી અને એક શાક લેવું. બીજી કોઈ ચીજ કોઈએ ન લેવી. ન ખાવી.

મહારાજે ઘંટ વગાડ્યો. બધા જમવા બેસી ગયા. તેમણે પીરસ્યું. કોઈ વિદ્યાર્થીએ નક્કી કરેલ ચાર ચીજ સિવાય કશું લીધું નહીં. વિદ્યાર્થીઓ જમી રહેવા આવ્યા. મહારાજ મંત્રીશ્રીના ઘેર દોડ્યા. બનેલી હકીકત કહી. મંત્રીશ્રી છાત્રાલયમાં આવ્યા. રસોડુ જોઈ વળ્યા.વિદ્યાર્થીઓ જમીને ઊઠી ગયા. તેઓ કશું બોલ્યા વિના પાછા ગયા.

પચીસ જણની બાસુદીનું શું કરવું? પાતરાં અને કચુંબર કોને આપવાં? તેમને મૂંઝવણ થઈ. છાત્રાલય સંચાલન સમિતિના અન્ય સભ્યો નાગકુમાર મકાતી, રમણલાલ શાહ તથા છાત્રાલયના પ્રમુખ ડૉ. પ્રાણલાલ નાણાવટી (જે તે સમયે વડોદરા રાજ્યના આરોગ્ય ખાતાના વડા હતા) ને મળ્યા. બધાએ રાત્રે છાત્રાલયમાં આવવા કહ્યું અને રાત્રે તેમણે મિટિંગ કરી.

મિટિંગમાં અમ છાત્રોને પૂછ્યું - તમે ફીસ્ટ કેમ ન ખાધી? અમે બનેલા બનાવની બધી હકીકત કહી અને ઉમેર્યું - 'ઝવેરી સાહેબે આખા સત્રમાં એક પણ ફીસ્ટ આપી નથી. હવે અમે શું કામ ખાઈએ?'

મંત્રીશ્રીએ વાતને આડે પાટે ચડાવવા રજૂઆત કરી. વિદ્યાર્થીઓ રવિવારે સામાયિક (૪૮ મિનિટનો ધાર્મિક સ્વાધ્યાય) કરતા નથી. ચૌદસે પ્રતિક્રમણ પણ કરતા નથી. વિદ્યાર્થીઓ આમ નિયમો પાળતા નથી.

અમે કહ્યું - અમે દરરોજ બે વખત દેરાસરે દર્શન કરવા જઈએ છીએ. સામાયિક પ્રતિક્રમણ કરતા નથી. અમે પ્રમુખશ્રીને પૂછ્યું - સાહેબ, તમે દર ચૌદસે પ્રતિક્રમણ કરો છો? તમારાં બાળકો કરે છે? જો તમે ન કરતા હો તો તેવા નિયમો અમારા પર ફરજિયાત લાદો તે વાજબી ગણાય?

પ્રમુખશ્રી મૌન રહ્યા. પણ શ્રી નાગકુમાર મકાતી જે બીજા માનદ્‌મંત્રી હતા તેમણે કહ્યું - તમારી વાત સાચી છે ચાલો, નવા સત્રથી હું દર અઠવાડિયે છાત્રાલયમાં આવીશ, બધાંને મળીશ અને કોઈ પ્રશ્ન ઊભો ન થાય તે જોઈશ.

આમ અમારી સભા-મિટિંગ પૂરી થઈ. વિદ્યાર્થીઓના શાંત મક્કમ પ્રતિકારથી મંત્રીશ્રી ઝવેરીની ભૂલ બધાંને સમજાણી. પરીક્ષાઓ પૂરી થઈ એમ વિદ્યર્થીઓ ઘેર જવા લાગ્યા. સ્વમાન કેમ જાળવવું અને અન્યાયનો મૂંગો, શાંત પ્રતિકાર કેમ કરવો તેનો પાઠ પણ શીખતા ગયા.

- રિખવદાસ જે. શાહ

પૂજા નથી થતી ત્રણ દાયકા પહેલાં તો હું માંસ, માછલાં, ઈંડાં પણ તારી અંદર નાખીને તને મલિન, દૂષિત, અપવિત્ર કરતો. શરૂઆતમાં અજ્ઞાનને કારણે હું તને ભ્રષ્ટ કરતો રહ્યો ત્યાર પછી આદતથી મજબૂરીને કારણે આ પાપ અવારનવાર થતું રહ્યું. હવે ઈશ્વરકૃપાએ એમાંથી છૂટકારો થયો છે એ વાત સારી છે. છતાં અત્યાહારનો પાપી હું આજે પણ નથી રહ્યો, એમ ન કહી શકું.

ઊણોદરી

લોનાવાલાના મારા મિત્રના બંગલામાં બેસી હું આ લખી રહ્યો છું મારી સામે દીવાલો પર બંદૂક, તીર-કમાન, ભાલાઓ, પિસ્તોલ અને ચાબુક, જૂના જમાનાની અને બંગલાના અગાઉના માલિકની શેષ-સ્મૃતિરૂપે, લટકી રહ્યાં છે ચાબુક પર મારા વિચારો અટકે છે. ક્યારેક તો એનો ઉપયોગ કોઈ થાકીને લોથપોથ થયેલા ઘોડાને ફટકારવા માટે થયો હશે. ભૂખ ન હોય છતાં કહેવાતાં 'એપીટાઈઝર' યાને ભૂખ-ઉત્તેજિત પીણાંનો ઉપયોગ પેલા થાકેલા ઘોડાને ચાબુક ફટકારવા જેટલો જ હિંસક અને મૂર્ખાઈભર્યો પ્રયોગ છે. ભલે એ 'એપીટાઈઝર' ઓછું હાનિકારક જીલજીરું હોય કે વધુ હાનિકર વ્હીસ્કી હોય.

કૃત્રિમ ભૂખ પેદા કરીને પણ માનવીને તો બસ ખા-ખા કરતા રહેવું છે. જૈન ધર્મ જૈનોને જ નહીં, માનવમાત્રને ઊણોદરીનું વ્રત પાળવા અનુરોધ કર્યો છે. મુનિ મહારાજાએ ઊણોદરી વ્રતને અહિંસાવ્રતનું એક અંગ ગણ્યું છે. પણ શ્રાવકો એનો અમલ ક્યાં કરે છે? એટલે જ શુદ્ધ શાકાહારી હોવા છતાં અહિંસક કોમનાં ભાઈ-બહેનો પણ હૃદયરોગો અને કૅન્સર જેવા અનેક રોગથી પીડાય છે, જેનું કારણ ખાઉધરાપણું છે, ડૉ. હોરેસ ફ્લેચર નામનો એક અંગ્રેજ તબીબ એક સરલ સૂચન આપી ગયો છે. જે પાળવામાં આવે તો આપમેળે અત્યાહારથી બચાય. એ કહેતો હતો કે જે નક્કર ખોરાક ખાવ તે બત્રીસ વેળા ચાવીને ખાવ. ઘન ખોરાક પ્રવાહી બને પછી જ એને ગળાં નીચે ઊતરવા દો. છાશ, ફળ-રસ, સૂપ વગેરે પ્રવાહી પીતા હો તેમ એને પણ થોડી માત્રામાં, ચૂસીને પીઓ અને થોડો સમય મોમાં જીભથી એને ફેરવી-ફેરવીને થૂંકનું અમી એની સાથે ભળે પછી જ એને અન્નનળીમાં ઊતરવા દો. પેટ દેવ! તને કે આતરને દાંત હોતા નથી જે ખોરાક બરાબર ચવાય નહી, તે ખોરાક બરાબર પચે નહીં એ સમજાય એવી વાત છે. બરાબર ચાવીને ધીરે ધીરે ખોરાક લેવાય તો ઊણોદરી આપમેળે પાળી શકાય શાંતિથી ચાવી-ચાવીને ખાનાર વ્યક્તિ ખાઉધરો હોય જ નહીં, મિતાહારી જ હોય. પૂજ્ય પેટ! ખાધે પીધે સુખી હોવાને કારણે તને દુ ખી કરનાર તારા માલિકો તારી અંદર જે ખોરાક અહરનિશ નાખતા રહે છે, તેનાથી અડધા જેટલો આરોગો તો એટલું કરવા માત્રથી જ કદાચ નિરોગી થઈ જાય! કેટલાંક તો એટલું બધું ઠાંસે છે કે એનો તૃતિયાંશ ભાગ અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો એક-ચતુર્થાંસ યા ફક્ત એક-પંચમાંશ ભાગ-પણ એ ખાઉધરાઓને પોષણ આપવા માટે પૂરતો થઈ પડે! ઘણાંને રોજની પચીસ-ત્રીસ રોટીની નહીં પાંચ રોટીની જરૂરિયાત હોય છે.

જાત-છેતરામણ

પેટો બા! તારા ઈતિહાસમાં નોંધાયેલું એક અગત્યનું નામ રાજા મહમદ બેગડાનું છે, જે સૂતી વેળા પણ, પથારીની બંને બાજુ પકવાન કે મિષ્ટાનની સગવડ રાખતો કે જેથી રાતે અડધી ઊંઘમાં પણ એ કાંઈ ને કાંઈ મોંમાં મૂકી શકે! દિવસનાં ભરચક ભાણાં ઝાપટી જનાર મહંમદ રાતે ઊંઘમાં કઈ રીતે ખાઈ શકે, એ મારી તો કલ્પના બહારની વાત છે. પરંતુ રાતે જાગીને,

ફ્રીજ ખોલીને આઈસ્ક્રીમ ખાનાર મારા જ બે અમેરિકન મિત્રોને તો હું ઓળખું જ છું. એક દેશી બહેનને પણ ઓળખતો હતો. એ હતાં ડૉક્ટર, પરંતુ પોતે જ દર્દી ડાયાબિટીસનાં અને મેદવૃદ્ધિનાં. પહેલી વાર મને ક્લિનિકમાં મળ્યાં ત્યારે મેં એમનું વજન કાંટા પર જોઈને નોંધ્યું અને એમનો સવારથી રાતનો ખોરાક બારીકાઈથી પૂછી કેસ-પેપર પર નોંધ્યો. એમને તપાસ્યાં. એમની બ્લડ-સ્યુગર તપાસી. એમના બધા રિપોર્ટ વાંચ્યા પછી આહારમાં સુધારો સૂચવ્યો અને કસરતો સહેલાઈથી કરી શકે એવી કરાવી. દશ દિવસ પછી ફરી બોલાવ્યાં.

નિર્ધારિત દિવસે એ આવ્યાં, ત્યારે એમનું વજન તપાસતાં લેશમાત્ર પણ ઘટાડો ન જણાયો. બ્લડ-સ્યુગર પણ લગભગ પહેલાં જેટલી જ જણાઈ. મારો અંદાજ હતો કે વજન ચાર કિલો તો ઘટશે જ, લોહીની સાકર ૨૮૦ પરથી ૨૦૦ પર તો આવશે જ. ડૉક્ટર સાહેબના કહેવા પ્રમાણે એમણે પથ્ય પાળ્યો જ હતો અને વ્યાયામ પણ કર્યો જ હતો. ફાયદો કેમ ન થયો એની વિમાસણમાં મેં વધુ ઝીણવટથી પૂછતાછ કરી. મેં પૂછ્યું: 'ફરમાવેલાં ખાનપાન ઉપરાંત તમે સાચે જ જરા પણ, કશું પણ, મોમાં નાખ્યું જ નથી?' એમણે જવાબ આપ્યો: 'ના ભાઈ, હું એમ નથી કહેતી કે બીજું કાંઈ પણ મેં ખાધું જ નથી! મને રાત્રે ૨-૩ વાગ્યે ઊઠીને ખાખરાં, ચેવડો, મિઠાઈ જે કાંઈ બરણીઓમાં પડ્યું હોય તે ખાવાની આદત છે. પાછલા દશ દિવસમાં પણ આ બધું હું ખાતી જ હતી! સાચું કહું તો દિવસ દરમિયાન તમે આપેલી ચરી પાળવાને કારણે રાતે તો મને વધારે ભૂખ લાગતી, એટલે નાસ્તાઓ તો હું ભરપેટ ખાઈ લેતી! ત્રણ રાત તો મેં બે વેળા ખાધેલું. એક વાગ્યે અને પાછું ત્રણ વાગ્યે! આ ગુનાનો એકરાર સાંભળી, સખેદ આશ્ચર્યથી મેં એમને ઠપકાભાવે પૂછ્યું: 'તમને પહેલે દિવસે ખાનપાનનો તમારો ક્રમ પૂછેલો ત્યારે તમે આ મધરાત્રી નાસ્તાઓની વાત તો કરેલી જ નહીં ખરું ને?' આ ડાક્ટરાણીએ જે ખંધુ હસીને મને જવાબ આપ્યો તે તો આજે પચીસ વર્ષ પછી પણ હું ભૂલ્યો નથી. એમણે કહ્યું: 'ડૉક્ટર! તમે તો મને કહેલું કે સવારથી રાતનો તમારો આહાર-ક્રમ રાખવો. તમે ક્યાં રાતથી સવારનો આહાર પૂછ્યો હતો!' આ નફ્ફટ ઉત્તરથી હું સ્તબ્ધ થઈ એમને જોતો જ રહી ગયો. મનમાં થયું, આટલી શિક્ષિત, પોતે ખુદ ડૉક્ટર, એવી બાઈને પોતાની ચાલાકી ભારે પડી રહી હતી એનો અહેસાસ નહીં થતો હોય? સાચે જ, માનવી પોતાને છેતરવામાં ઉસ્તાદોનો ઉસ્તાદ હોય છે.

વંદનીય, સહનશીલ જઠર! માનવી તારા પર જે સિતમ કરે છે. તે તું શક્ય હોય ત્યાં સુધી મૂંગે મોઢે સહન કરી લે છે. ન છૂટકે જ તું કાંઈ બોલે છે. એ હું જાણું છું. ક્યારેક તારી દીવાલ સૂજી જાય છે, ક્યારેક તારે ઉપલે છેડે લાગેલી અન્નનળીમાં અને ક્યારેક નીચલે છેડે લાગેલી નાની આતરમાં પણ સોજો આવી જાય છે. આ સોજાઓને કારણે તું પીડા અનુભવે છે. ક્યારેક તું બળવો કરી વધારે ખવાયેલ આહાર વમન કરીને બહાર ફગાવી દે છે. 'મારાથી હવે સહન થતું નથી, મને આરામ કરવા દો.' એવું તું તારા માનવ સ્વામીને આ પ્રતિક્રિયા દ્વારા જણાવવા માગે છે. સ્વામી સમજદાર હોય તો આહારમાં જલદ પદાર્થો બંધ કરે યા ઉપવાસ કરે. નાસમજ હોય તો એન્ટાસીડ ટીકડી કે પ્રવાહી લઈને, કામચલાઉ તારી બોલતી બંધ કરીને પોતાની મનગમતી વાનગીઓ ખાતો જ રહે. જીભ-લોલુપને 'જીતં સર્વં, જીતે રસેંદ્રિય'નો ખ્યાલ ક્યાંથી હોય? કેટલાક રસોઈના રસિયાઓ તો એવું મનાવવા પણ પ્રયત્ન કરે કે, 'જુઓ,

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું એક નામ રસેશ્વર હતું જ ને! એમની જેમ આપણે પણ ખાઈ-પીને લહેર કરવાની છે!' એવા નાસમજને કોણ સમજાવે કે શ્રીકૃષ્ણ તો સમગ્ર જીવનને ઉત્સવ બનાવવાની, ફક્ત જીભથી જ નહીં, બધી ઈંદ્રિયોથી રસપાન કરવાની વાત કરી ગયા. ખેલકૂદ, નાચગાનની વાતો પણ કરી. એવો આનંદ-ઉલ્લાસ કરને. સાચી ભૂખ પેદા કરીને પછી આપણે ભાણે બેસીએ છીએ કે શારીરિક શ્રમ વિના જ ખાઈએ છીએ? શ્રીકૃષ્ણ તો પરમયોગી હતા, જેમણે મિતાહારની શીખ આપણને આપી, તે આપણે વિસરી જવાનું?

વિનોબાજી કહેતા કે પેટ અરધું ભરાય તેટલું જ ખાવ. થોડી જગ્યા પ્રવાહી ખોરાક માટે પણ રાખો અને બાકી છોડો. એમણે એમ પણ કહ્યું હતું કે ભોગી ખાઉધરોજ રહે તો રોગી થવાનો જ. અને રોગી યોગીની જેમ મિતાહારી ન બને તો રોગી જ રહેવાનો. ડૉક્ટર ઍડવર્ડ પ્યુરીન્ટન કહી ગયા તે પણ વૈદકીય સત્ય છે કે ફક્ત આસ્વાદ માણવા જાતજાતની વાનગીઓ ખાઈને આનંદ મેળવતા રહેવાની કુટેવમાં ફસાયેલા રહેશો, તો જીભ પર અનુભવાતો આનંદ જઠરની પીડામાં પરિણમશે. પેટ દેવ! આયુર્વેદ પણ તારી સ્વસ્થતાની દુહાઈ આપે છે. કહે છે 'પેટ સાફ તો રોગ માફ.' નિસર્ગોપચાર પણ કહે છે કે માનવીનાં શરીરમાં રહેલી જીવનશક્તિનો ઘણો બધો ભાગ, વધુ પડતા ખોરાકના જથ્થાથી જઠરમાંથી આંત તરફી હેરાફેરીમાં ખર્ચાઈ જાય છે. આ દુર્વ્યય અટકે અને જીવનશક્તિનો સંચય થાય તો દરેક માનવી સુસ્તી નહીં, ચુસ્તીનો અનુભવ કરે. વળી જીવનશક્તિ જ એક માત્ર રોગ નિવારક શક્તિ હોવાને કારણે શરીરમાં ક્યાંય પણ કોઈપણ રોગ હોય, તો તે આ જીવનશક્તિ કાર્યાન્વિત થવાથી દૂર થાય. દવાઓ ખાવા કે પીવાથી જે કુદરતી પ્રતિક્રિયાઓ તારે કરવી પડે તેમાંથી તારો છૂટકારો થાય. કેટલાય લાખ્ખો માનવ-શરીરમાં, ચોવીસે કલાક સતત કામ કરતું, ભાગ્યે જ આરામ મેળવતું અવયવ તું છે. હે જઠર દેવ! તારા પર દિનપ્રતિદિન એટલો બોજ લદાતો રહે છે અને તું લચી પડે છે.નાભિરેખાની ઉપર રહેવાને બદલે તું ભ્રષ્ટ થઈ પેડુમાં ઊતરી જાય છે. તારી સાથે તું આંતરડાંના તારી સાથે જોડાયેલા ભાગને પણ પેડુમાં ખેંચી લાવે છે. મોટું આંતરડું આ તમારા બંનેના બોજને કારણે ભીડ અનુભવે છે એની જગ્યામાં તમે અતિક્રમણ કરો પછી એણે ક્યાં જવું? આખું પાચનતંત્ર અને મળવિસર્જન તંત્ર શિથિલ બને, હડતાલ પર જાય, તો તારો સ્વામી માંદો પડે જ ને! ખાઉધરાનો ખોરાક એને માંદો પાડે છે અને છેવટે એનાં મોતનું કારણ પણ બને છે. માનવીએ તો અઠવાડિયે એક આખો દિવસ ઉપવાસ કરી તને વિશ્રામ આપવો જોઈએ.

ખાઉધરા પુરાણ

આજથી બસો વર્ષ પહેલાના ગ્રીક અને રોમન રાજાઓ અવારનવાર મોટી મિજબાનીઓ ગોઠવતા. જેમાં ક્યારેક તો ત્રણસો ઉપરાંત વાનગીઓ, અને પચાસેક જાતના દારૂ પીરસાતા આપણે તો છપ્પન-ભોગમાં અધધધ બોલી ઊઠીએ છીએ, જ્યારે એ લોકોને ત્યાં તો દરેક વાનગીઓ અડધો કોળિયો ચાખવો હોય તો પણ પેટ ફાટી જાય એટલી બધી વાનગીઓ પીરસાતી. એન્ટીમની નામની ધાતુના વાસણમાં રખાયેલો દારૂ પણ એ વેળા ખૂબ પિવાતો. આ દારૂની ખાસિયત હતી કે એ પીવાથી ખાધેલા ખોરાકનું વમન થઈ જતું. રાજાઓ અને એના મંત્રીઓ અને નવાબો એ પીતા જાય, વાનગીઓ ખાતા જાય અને વમન કરતા જાય. પાછી બીજી વાનગીઓ ખાય. પાછો દારૂ પીએ, એટલે પાછું ઊલટીમાં એ

બધું બહાર ફેંકાય. ઊલટી ઝીલવા માટે મોટી થૂંકદાની જેવાં વાસણો સાથે સેવકો આ ખાઉધરાઓની તહેનાતમાં ઊભેલા જ હોય! જઠર આવો અત્યાચાર ખમી શકે ત્યાં સુધી બરદાસ્ત કરીને છેવટે ભાંગી પડે. અનેક વેળા આ ખાઉધરા રાજાઓ બેહોશ થઈને ઢળી પડે, અને એમને ઉપાડીને મહેલ ભેગા કરવા પડે. ઈતિહાસ પ્રમાણે કેટલાય રાજવીઓ તો આવી વિચિત્ર ખાણીપીણી દરમિયાન જ, યુવાવસ્થામાં કાળનો કોળિયો થઈ ગયા હતા. આ સદીમાં ગાંધીબાપુએ આપણા દેશમાં પણ આ પ્રકારના ખાઉધરા વિશે એક ઠેકાણે નોંધ્યું છે: 'એવા પણ શોખીન જવાનો પડ્યા છે કે જે સારું ખાવાને ખાતર. ખાઈને તરત જ ફ્રુટ-સોલ્ટ પીએ અથવા ખાધેલાનું વમન કરી પાછા બીજા પકવાનો ખાવા બેસે.'

ઉપર વર્ણવેલા એવા બેકાબૂ ખા-ખા કરનાર 'કમ્પલઝીવ ઈટર્સ' કદાચ મોટી સંખ્યામાં ન હોય પરંતુ સમૃદ્ધ દેશના ડૉક્ટરોનો મત છે કે ભૂખમરાથી મરતા લોકો કરતાં વધુ સંખ્યામાં ખાઉધરા મરતા હોય છે. ફ્રેંચ ડૉક્ટરો કહે છે કે અમારા દેશના લોકો કાંટાચમચાથી પોતાની ઘોર ખોદે છે. નેચરોપેથી કહે છે કે ખાઉધરા માણસ પોતાને નહીં, પોતાના ડૉક્ટરોને પોષણ આપતા હોય છે. આ ચિકિત્સકો એમ પણ કહે છે કે અકરાંતિયાપણું એ શરીર પ્રત્યે હિંસા છે, અને સમાજ વિરુદ્ધ ગુનેગારી છે. આ બધાં વિધાનોમાં જરા સરખી પણ અત્યુક્તિ નથી.

ગાંધીવિચાર

હે પૂજ્ય પેટદેવ! 'જ્યોં કી ત્યોં ધર દીની ચદરીઆ' ગાનાર કબીરના કથનને પોતાના જીવનમાં અમલમાં મૂકનાર આ સદીના એક મહાન આત્મા, ગાંધીબાપુના 'આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન' પુસ્તકમાંથી એમના છેક ૧૯૦૬માં લખાયેલા વિચારો તારે ચરણે સાદર રજૂ કરું છું. અને એ વિચારોમાંથી બોધગ્રહણ કરીને માનવસમાજ અત્યાહારની કુટેવોમાંથી બહાર આવે એવી પ્રાર્થના કરું છું:

'બે કરતાં વધારે વખત ખાવાની જરૂર યુવાવસ્થા પછી તો નથી જ...હંમેશ અલ્પ આહાર જ લો. અલ્પાહાર એટલે માપી, તોલીને, જાગૃતપણે, સમજપૂર્વક ખાધેલો ખોરાક...નીતિના વિષયમાં જૂઠાણાં ઉપર, ચોરી ઉપર, વ્યભિચાર ઉપર ઘણાં સરસ પુસ્તકો રચાયાં છે. પણ સ્વાદેન્દ્રિય જેને વશ નથી, તેની ઉપર પુસ્તકો નથી. તે નીતિ-અનીતિનો વિષય મનાયો જ નથી! આનું સબળ કારણ તો એ છે કે આપણે બધા એક નાવમાં બેઠા છીએ. મહાન નરો પણ સ્વાદને તદ્દન જીતી શક્યા જોવામાં આવતા નથી.

એટલે સ્વાદ કરવો એમાં દોષ જોવાયો જ નથી...આપણે બધા સ્વાદેંદ્રિયના ગુલામ હોવાથી તે ગુલામીને ગણકારતા નથી...લગ્નપ્રસંગે જ નહીં, મરણોત્તર પણ જમણવારનું આયોજન કેટલાક કરતા હોય છે...નોતરેલાને દાબીને ન ખવડાવીએ તો આપણે કંજૂસ ગણાઈએ...રજા પડી તો ખાવાનું સરસ કરવું જ જોઈએ, રવિવાર આવ્યો તો આપણને આફરો ચડે તેટલું ખાવાની છૂટ છે એમ માનીએ છીએ. આમ જે મહાદોષ છે, તેને આપણે મહાવિવેક ઠરાવી પાડ્યો છે...પરિણામે ખૂબ જમાડી તેને ત્યાં ખૂબ જમવાની આશા રાખીએ છીએ...આપણે હરગિજ વધુ ન ખાવું જોઈએ...ભૂલથી વધુ ખવાય જાય, તેના કરતાં ઓછું ખાવાની ભૂલ થઈ જાય તો થવા દેજો...આપણું પેટ એ આપણું પાયખાનું બન્યું છે. અને આપણે આપણી પાયખાનાની પેટી સાથે રાખીને ફરીએ છીએ...આપણા આહારનું પ્રમાણ ઘટાડવાની તથા ભોજનની ટેક આકરી કરવાની જરૂર છે...મિતાહારી બનવું જરૂરી છે....'

ગાંધીબાપુ જેવા સ્પષ્ટ વક્તા જ આવી કડવી, સત્ય વાતો નીડરતાથી કહી શકે.

વંદના અને વચન

પેટેશ્વર મહારાજ! તને હું વંદું છું! તું છે તો હું છું, તું છે તો મારા શરીરમાં રક્ત બને છે, તું છે તો હૃદયનો પમ્પ કામ કરે છે, રક્ત વિના તો શરીરનો કોઈપણ કોષ પછી તે હાડકાંનો હોય, કે હૃદયનો જ હોય, પોષણ ન મેળવી શકે અને રક્ત બને તારી અંદર થતી ચયાપચયની પ્રક્રિયાઓને કારણે! મારા વિચારો, વાણી અને વર્તન, ત્રણેને તું પોષે છે. ધંધાકીય સફળતા હોય કે સામાજિક પદ પ્રતિષ્ઠા, બધું જ તારી મદદથી મને મળ્યું છે. તને કોટિ કોટિ વદન કરું છું પ્રભુ પેટ! અને તારી પર કોઈ અત્યાચાર હું હવે કદી ન કરું એનું વચન આપું છું. હું સાચી ભૂખે જ ખાવાનું, ભૂખ ન હો તો ન ખાવાનું અને મિતાહારી બનવાનું તને વચન આપું છુ. 'ભૂખ' શબ્દનો સાચો અર્થ મને સમજાઈ ગયો છે. 'ભૂ' એટલે ભૂમિમાંથી મળતો પદાર્થ જ હું આરોગીશ અને 'ખ' એટલે અવકાશ, જે પેટમા જળવાય તેનો ખ્યાલ રાખીને જ હું ખાઈશ! જય જઠર! જય પેટોબા!

ડૉક્ટર મહેરવાન ભમગરાનાં
સાદર વંદન.

('શિશુવિહાર')

સંગીત અને સંતની સંગત

સંગીતની અસીમ અને અકળ તાકાતનો પરિચય સંગીત સાંભળનારા સૌને હશે. સૂર્ય અને વર્ષા જેવાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો પરની સંગીતની અસર વિશે આપણાં પુરાણો અને બહુ દૂરનો નહીં એવો ઈતિહાસ પણ પ્રતીતિપૂર્વક વાત કરે છે. વર્તમાનની વાત કરીએ તો આજે તો તબીબી વિજ્ઞાન પણ દરદીઓની સારવારમાં સંગીતનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યું છે. છેલ્લા એકાદ અઠવાડિયાથી સંગીતની સ્વાસ્થ્ય પરની આ શાતામય અસરનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ રહ્યો છે સુપ્રસિદ્ધ સંતુરવાદક શિવકુમાર શર્માની 'અંતર્ધ્વનિ' કૅસેટ સાંભળતાં સાંભળતાં સમગ્ર અસ્તિત્વની, એક અનન્ય શાંતિ અને શાતાનો અહેસાસ થતો હતો. મનોમન એ કલાકાર સાથે કેટલીય ગોષ્ઠિ કરી રહી હતી. ત્યાં જ વાસ્તવમાં એમની સાથે સંવાદ કરવાની તક મળી ગઈ. શિવકુમારજી ઉપનિષદને લઈ કોઈ નવો પ્રૉજેક્ટ કરી રહ્યા છે તેની માહિતી મળી. આ વિશે થોડી તપાસ કરી તો જાણવા મળ્યું કે દસ મુખ્ય ઉપનિષદોમાંથી દસ શ્લોક લઈ શિવકુમારજીએ સંગીતબદ્ધ કર્યા છે અને શંકર મહાદેવન્ તથા દેવકી પંડિત જેવાં પ્રતિભાશાળી કલાકારોના કંઠમાં એ શ્લોકોનું પઠન કરાવ્યું છે. આ શ્લોકોની ઉચ્ચારણ-શુદ્ધતા અંગે સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન આપણા ભાઈશંકરભાઈ પુરોહિતનું માર્ગદર્શન લેવાયું છે. અને આ શ્લોકોની સમજણ આપી છે. સ્વામી શિવાનંદ સ્થાપિત 'દિવ્ય જીવન સંઘ'ના અધ્યક્ષ સ્વામી ચિદાનંદજીએ. ૮૨ વર્ષની વયના ચિદાનંદ સ્વામીએ છેલ્લા પાંચેક દાયકાથી સમાજના પછાત વર્ગના અને અભાવગ્રસ્ત લોકોની સેવાને જ જીવનનું ધ્યેય બનાવ્યું છે, જે હરિજનોને અન્ય ઉચ્ચ વર્ણના કહેવાતા સાધુસંતો સ્પર્શતા પણ નથી, એમનાં ચરણ ધોઈ એ ચરણામૃત પાન કરતા અને એમની પતરાવળીમાંથી પ્રસાદ આરોગતા. ચિદાનંદજી નોખી માટીના સંત છે. આવા સંત અને આધ્યાત્મિકતાનો નાતો સદૈવ સંગીત સાથે જોડતા શિવકુમાર શર્મા જેવા સંગીતકાર સાથે મળે અને જે સખ્ય સર્જાય તે કેવું અલૌકિક હશે એની કલ્પના જ અવર્ણનીય છે. અંતર્ધ્વનિની માહિતી મારા દિમાગ પર છવાયેલી હતી ત્યાં આટલી માહિતી મળી. પછી તો શિવકુમારજી સાથે સંવાદ સાધવાની તક ઝડપું

એટલી જ વાર હતી અને એ તક મળી ગઈ.

શિવકુમારનો ઘૂંટાયેલો અવાજ એમના સંતુરવાદનથી ઓછો પ્રભાવક નથી. તેમની સુજનતા, સંસ્કારિતા અને સહૃદયતા એમાંથી નીતરે છે. સ્વાભાવિક જ મારો પહેલો સવાલ હતો - 'સંગીતને તમે અધ્યાત્મ સાથે શી રીતે જોડો છો?'

તેમનો જવાબ હતો: 'આપણાં શાસ્ત્રીય સંગીતનો ઉદ્ભવ આધ્યાત્મિકતામાંથી થયો છે. આપણાં દેવદેવીઓ, ઋષિમુનિઓ ને સંતોએ સંગીતને ધ્યાન-સાધનાના એક માધ્યમ તરીકે પ્રયોજ્યું હતું. સરસ્વતીની વીણા, શિવજીનું ડમરું એનાં જ પ્રમાણ છે. નાદ થકી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ નાદબ્રહ્મ આપણા જ સંગીતશાસ્ત્રમાં છે. ભારતીય, શાસ્ત્રીય સંગીત ઇન્દ્રિયોને નહીં, આત્માને સ્પર્શે છે.

હું મારા સંગીતને પ્રાર્થનાના સ્વરૂપે જોઉં છું. સંગીતના મારા પ્રત્યેક કાર્યક્રમ પહેલાં હું નાહીને પૂજા કરું છું અને પછી જ સંતુરવાદન કરું છું. ૪૫-૪૭ વર્ષોથી હું કાર્યક્રમો આપું છું અને આટલાં વર્ષોમાં ભાગ્યે જ એકાદ-બે વાર આ ક્રમ તૂટ્યો હશે.'

'આ પ્રમાણે તો સંગીતસાધકો આધ્યાત્મિક રીતે ઘણી ઊંચી સપાટી પર હોવા જોઈએ તો પછી ઈર્ષા, દ્વેષ...જેવી ભાવનાઓ તેમનામાં કઈ રીતે...?'

આ સવાલ સાંભળતાં તેમના ચહેરા પર સૌમ્ય પણ માર્મિક સ્મિત ફરી વળે છે ને તેઓ કહે છે, 'જુઓ સંગીતની સાધનાને કલાકાર કઈ રીતે જુએ છે તેના પર સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક ગુણોનાં નિયંત્રણનો ઘણો આધાર રહે છે અને સાથે જ કલાકારની વ્યક્તિગત પ્રકૃતિ તેમ જ સંસ્કાર પર પણ. એમ તો દુર્વાસા અતિ ક્રોધી હતા છતાં આધ્યાત્મિકપ્રાપ્તિ તો હતી જ. જો કે હું સંતુરવાદન કરું છું ત્યારે, ભલે એ મારા વ્યવસાયી કાર્યક્રમો હોય, પણ મારો ઉદ્દેશ શ્રોતાઓનું મનોરંજન કરવાનો કે તેમને પ્રભાવિત કરી દેવાનો નથી હોતો. સંગીત દ્વારા મને પ્રાપ્ત થતા આનંદને હું શ્રોતાઓ સાથે વહેંચું છું. મારો 'બ્લીસ' પરમઆનંદનો અનુભવ તેમના સુધી પહોંચાડું છું.

ઘણી વાર આયોજકો મને સૂચનો કરે છે પણ હું એમને કહું છું કે મને સ્વયમ્‌ને આનંદ આપે એ જ હું વગાડીશ. મને શ્રદ્ધા હોય છે કે શ્રોતાઓને એ રીઝવશે જ. હું સંગીતને એક 'કોમોડિટી' સમજવા લાગું તો મારા સંગીતમાં એ પ્રભાવ ન રહે. બીજું, મારા ગુરુ મારા પિતા પંડિત ઉમાદત્ત શર્મા પાસેથી મને જેમ સંગીતની તાલીમ મળી છે. તેમ સંસ્કારની દીક્ષા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે અને હકીકતમાં કોઈનું પણ સંગીત એના વ્યક્તિત્વનો વિસ્તાર જ છે.'

શિવકુમારજીએ પિતાના સંસ્કારની પરંપરા અકબંધ રાખી છે. તેમના શિષ્યોને તેઓ સંગીત નિ:શુલ્ક શીખવે છે અને તેઓ પ્રાચીન ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાની પરિવાર-ભાવના અનુભવે છે. તેમના એક શિષ્યે લખ્યું હતું કે 'તેમને મેં આટલાં વર્ષોમાં ક્યારેય ગુસ્સે થતા સાંભળ્યા નથી. એકવાર શિવકુમારજી એક કાર્યક્રમમાં સંતુરવાદન શરૂ કરતાં પહેલાં ટ્યુનિંગ કરી રહ્યા હતા ત્યારે માઈક ગોઠવનાર માણસથી તેમના વાદ્ય ઉપર માઈક પડી ગયું. ત્યારે શિવકુમાર જરા પણ ગુસ્સે થયા નહોતા. એ વખતે હાજર હતા એ સૌ આ જોઈ દંગ રહી ગયા હતા.'

'ઉપનિષદ અમૃત' કેસેટ અને સીડી વિશે શિવકુમારજીને પૂછ્યું ત્યારે એક અતિ પ્રસન્નકર અનુભૂતિનો રણકો તેમના અવાજમાં ભળ્યો. 'મૂળ તો આ વિચાર-ઉપનિષદને સંગીતમાં ઢાળવાનો - માધવીબહેનને આવ્યો. આજે, આપણી મૂલ્યપ્રથાને એટલો ઘસારો લાગ્યો છે કે ભૌતિકતાની દોડમાં મૂલ્યો તદ્દન વીસરી બેઠા

છીએ. ત્યારે લોકોને આપણા મૂળ ભણી પાછા વાળવાની આ પ્રવૃત્તિમાં સંલગ્ન થવાનું મને ખૂબ ગમ્યું. તેમાંય સ્વામી ચિદાનંદજી જેવી પૂજનીય વ્યક્તિ આ પ્રોજેક્ટમાં સાથે છે તેથી સવિશેષ.

'ચિદાનંદજી સાથેનો અનુભવ કેવો રહ્યો?'

'અદ્ભુત. ખરેખર એ મહાન સંત અને વયોવૃદ્ધ મનિષીની ઋજુતા મને સ્પર્શી ગઈ. સ્ટુડિયો-રેકર્ડિંગ વગેરેનો તેમને ખાસ અનુભવ ન હોય છતાં એટલી નિખાલસતાથી તેઓ બધે જ એડજસ્ટ થઈ ગયા કે નવાઈ લાગે. ઉપનિષદના સંગીતબદ્ધ શ્લોકો સાંભળી તેઓ અતિશય પ્રસન્ન થયા અને એ મારે માટે સૌથી મોટો ઍવૉર્ડ માનું છું.'

'આ શ્લોકોને સંગીતબદ્ધ કરવામાં તમે કયા સિદ્ધાંતોને અનુસર્યા છો?'

'ઉપનિષદના શ્લોકો લોકોના હોઠ પર ગૂંજવા લાગે એ ઉદ્દેશ સાથે મેં આ શ્લોકોને જુદા જુદા સ્વરમાં, બાગેશ્વરી ભીમપલાસી, પ્રભાતના રાગો જેવા રાગોમાં ઢાળ્યા છે. પારંપરિક મંત્રોચ્ચારને બદલે ગેય તત્ત્વનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ ગેયતાને (ગાઈ શકાય તેવા ગુણને) કારણે એ સંસ્કૃત ન જાણનારા શ્રોતાઓને મોઢે પણ ચડી જશે. અને એકવાર તેઓ એ ગાવા લાગશે. પછી ક્યારેક ને ક્યારેક તેનો અર્થ જાણવા પણ ઉત્સુક થશે. આમ આપણો આ ભવ્ય વારસો તેમના સુધી પહોંચશે.'

'શિવજી સંગીતનો અધ્યાત્મ. ઉપરાંત સારવાર પદ્ધતિમાં પણ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. આપે પણ આ દિશામાં કશું કરવાનું વિચાર્યું છે? આ સંદર્ભે 'અંતર્ધ્વનિ' વિશે કહેશો!'

'સંગીતનો મનને શાંત કરવામાં ઘણો ઊંડો પ્રભાવ છે. 'અંતર્ધ્વનિ'ના સંગીતનો સાધનમાં ઘણા લોકો ઉપયોગ કરે છે. બૉમ્બે હૉસ્પિટલના ડૉ. કેની જેવા મિત્રો પોતાની સારવાર પદ્ધતિમાં પણ સંતુરવાદનનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે. મારા એક અમેરિકાના મિત્ર તબીબ-સર્જ્યને મને કહેલું કે કેન્સરના દર્દીઓને કિમોથેરપી આપતી વખતે સંતુરવાદનનો પ્રયોગ દર્દીઓ પર સૌથી વધુ રચનાત્મક અસર કરે છે તેવું તેમણે અનુભવ્યું છે. મારા એક તબીબ મિત્ર સાથે હું મુખ્યત્વે તબીબી સારવારમાં ઉપકારક થાય તેવા સંગીત પર કામ કરી રહ્યો છું.

શિવકુમારજી સાથે સંવાદ સાધવાની આ તક મળી ત્યારે કેટલાય સમયથી મનમાં ઘૂમરાતો એક સવાલ પૂછી જ લીધો: 'શું શાસ્ત્રીય સંગીત માણવા માટે સંગીતનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે?'

'શાસ્ત્રીય સંગીત માણવા માટે રાગ ઇત્યાદિની જાણકારી અનિવાર્ય નથી જ. હકીકતમાં સંગીતના 'ઈમોશનલ કન્ટેન્ટ' (સંવેદનાનાં તત્ત્વો)ને જે મહેસૂસ કરી શકે છે તે સંગીતનો સાચા અર્થમાં આનંદ માણી શકે છે. કેટલીકવાર તો એવું પણ બને કે સંગીતની જાણકારી ધરાવતા શ્રોતાઓ તેની તકનિકી બાબતોમાં ધ્યાન આપતા રહે અને સંગીતનો આનંદ ગુમાવી બેસે.

'તમને કેવા શ્રોતાઓ વધુ ગમે?'

'અલબત્ત, સંગીતનો આનંદ લઈ શકે તેવા જ.'

શિવકુમારજીના આ ઉત્તર સાથે અમારી ગોષ્ઠિ પૂરી થઈ. પણ ત્યારથી મન 'ઉપનિષદ અમૃત'ની પ્રતીક્ષામાં લાગી ગયું છે પણ આ કેસેટ અને સી.ડી. તો મેની આખરમાં રિલિઝ થવાનાં છે).

ચિદાનંદ સ્વામી આ પ્રોજેક્ટની પોતાને મળનારી રોયલ્ટી તામિલનાડુમાં પદ્મદાઈ વિસ્તારની 'શિવાનંદ હૉસ્પિટલ'ને ફાળવી રહ્યા છે. એ વિસ્તારની ગરીબ પ્રજામાં હિમોગ્લોબિનનું પ્રમાણ સાત ટકાથી પણ ઓછું

છે. આ રૉયલ્ટીની રકમ તેમના સ્વાસ્થ્યની રક્ષા માટે ઉપયોગી થશે. સંત અને સંગીતની આ જુગલબંધી જેટલી સૂરીલી ભાસે છે એટલી જ સત્ત્વશીલ પણ લાગે છે ને!

('જન્મભૂમિ પ્રવાસી') - તરુ કજારિયા

'આર્જવં બ્રહ્મ ઉચ્યતે'

સ્થળ: ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા શહેરના એક મકાનનો ઓટલો. સમય: રાત્રે નવ-સાડા નવનો. પાત્રો: કવિવર રાજેન્દ્ર શાહ અને હું, પ્રસંગ: જાણીતા ઉદ્યોગપતિ અને સાહિત્ય - સંસ્કાર - શિક્ષણપ્રિય સજ્જન બળવંતરાય પારેખના અમૃત મહોત્સવનો. બધાં ઉત્સવાર્થીઓ મહુવા પાસેના કળસાર ગામે પહોંચી ઠરીઠામ થઈ ગયાં છે. અપવાદરૂપ છીએ અમે બે: રાજેન્દ્રભાઈ અને હું. અમારો ઉતારો કળસારમાં નહીં, મહુવાની એક હોટેલમાં છે. અમને ત્યાં પહોંચાડવાની વાહનવ્યવસ્થા વિલંબાઈ ગઈ છે. સુરતથી મહુવાનો બાર કલાકનો કાર-પ્રવાસ કરી હું ખૂબ થાક્યો છું અને હવે તન અને મન આરામ ઝંખે છે. તે ઢૂંકડો આવતો નથી એટલે અકળામણ અનુભવાય છે, તે વ્યકત પણ થઈ જાય છે, પરંતુ સત્યાસી વર્ષની વયના રાજેન્દ્રભાઈ પૂરા સ્વસ્થ છે. ન કશો ઉચાટ, ન અજંપો. જે પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે તેને તેમણે પૂરી સહજતાથી સ્વીકારી લીધી છે.

વાહનની વાટ જોઈને ઊભા રહેતાં પગે પાણી ઊતરવા જેવું લાગે છે. આયોજક મારા મનની વાત કળી ગયા હોય તેમ કહે છે: 'કાર આવે ત્યાં સુધી આપ બંને પેલા ઓટલા પર બેસો.' હું લાગલું જ એ સૂચન સ્વીકારી લઈ ઓટલાની દિશામાં ખસું છું. રાજેન્દ્રભાઈને એવી કશી ઉતાવળ નથી. ઊભા રહ્યા તોય શું? ઓટલે બેઠા તોય શું? 'હર હાલ મેં મગન રહના.' તેમની નિરામયતા અકબંધ રહે છે. 'સહજ સમાધિ ભલી' જેવી તેમની આ ચિત્તવૃત્તિ જોઈને હું પ્રભાવિત થતો જાઉં છું.

ઓટલે બેઠા પછી અમારી વાતનો વિષય અમારા એક સહિયારા મિત્ર ભણી વળે છે. રાજેન્દ્રભાઈ અને એ મિત્ર મારાથી વયમાં ક્યાંય મોટા પણ બંનેનો મારા પ્રત્યેનો સ્નેહ ઉત્કટ. રાજેન્દ્રભાઈ તો દાયકાઓથી મને તેમના 'ગામજમાઈ' તરીકે ચાહતા આવ્યા છે! તેમનું વતન કપડવણજ તે જ મારા સાસરાનું ગામ! ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કલકત્તા - અધિવેશનનો પ્રસંગ હોય કે મહુવાની આ ફાગણી રાતે ઓટલાની બેઠક: રાજેન્દ્ર શાહના અતિ વ્યાપક, ઊંડાણયુક્ત અને અકૃતક અનુરાગમાં દોરાપુર પણ તફાવત વર્તાયો નથી.

વાત પેલા સમાન મિત્રના પિતા વિશે નીકળી. મોટા જ્યોતિષી અને તંત્રવિદ્યાના જ્ઞાતા હતા. એક વાર પૉંડિચેરીના શ્રી અરવિંદ - આશ્રમે ગયા. શ્રી માતાજી ત્યારે વિદ્યમાન હતાં. પેલા વૃદ્ધ પુરુષને જોતાં જ તેઓએ તુરત જ કહ્યું: 'તમે હાલ ને હાલ અહીંથી પાછા ફરો!' સહુ આશ્ચર્યચકિત. શ્રી માતાજી આમ કેમ કહેતાં હશે? ચર્ચાને અવકાશ નહોતો, સમય નહોતો. શ્રી માતાજી અકારણ આમ કહે નહીં. વૃદ્ધજનને લઈને સહુ તુરત ત્યાંથી નીકળી ગયાં. પૂણે સુધી માંડ પહોંચ્યાં અને પેલા વડીલજનને હૃદયરોગનો તીવ્ર હુમલો આવ્યો. થોડી વારમાં તેમણે પ્રાણ છોડી દીધો, શ્રી માતાજીના શબ્દોનો મર્મ હવે બધાને સમજાયો.

રાજેન્દ્રભાઈએ વાત પૂરી કરી. મેં પૂછ્યું: 'આવું શી રીતે શક્ય બને? આ શું ઈનયુઈશન હશે? કે માત્ર જોગાનુજોગ? કે પછી શ્રી માતાજી જેવી પ્રતિભાઓ કશીક પરાવિદ્યાથી પરિચિત હશે?'

મારા સંશયોના ઉત્તરરૂપે રાજેન્દ્રભાઈએ કહ્યું: 'આનો ખુલાસો શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી મળે છે.

તેમાં એક સૂત્ર છે' 'આર્જવમ્ બ્રહ્મ ઉચ્યતે' અર્થાત્ જે માણસ સરળ છે, સંવેદનશીલ છે, નિશ્છલ-નિષ્કપટ છે, જેનું ભીતર ભીનું છે તે જ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. બ્રહ્મનો અનુભવ કરવા માટે કાંઈ મહાજ્ઞાની, મહાપંડિત, શાસ્ત્રજ્ઞ બનવાનું અનિવાર્ય નથી તેવા હોય તો તે સારી વાત છે પરતુ સાર સર્વસ્વરૂપ વાત તો એક જ છે. જેનું અંતર આર્જવભર્યું તે જ બ્રહ્મ.'

મારા મનમાં ઉજાસ ઉજાસ પથરાઈ ગયો. મેં રાજેન્દ્રભાઈને પ્રણામ કર્યા, શિર ઝુકાવ્યું. નિર્વ્યાજ, સરળહૃદયી કવિવરને પાછી તેવી ઔપચારિકતા શાની ગમે? તેમણે મને અધવચ્ચેથી અટકાવી દીધો. તે ક્ષણોમાં 'આર્જવમ્ બ્રહ્મ ઉચ્યતે' સૂત્રના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ જેવા તો મને સ્વયં કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહ જ પ્રતીત થયા. વાહનની પ્રતીક્ષા, ઓટલા પરનો અડિંગો, બધું મને સાર્થક લાગ્યું. ફટાફટ કાર આવી ગઈ હોત અને અમે સરાસર હૉટેલ પર પહોંચી ગયા હોત તો આ ઉજાસથી હું વંચિત જ રહી ગયો હોત! નિયતિનું વર્તન કેવું સપ્રયોજન હોય છે? આપણે તેનો પાર પામવામાં ઊણા ઊતરીએ કે મોડા પડીએ તે જુદી વાત છે

વાતનો વિષય માનસિક તનાવો, આધિ - વ્યાધિ - ઉપાધિઓ, જાગતિક પરેશાનીઓ, દુન્યવી વ્યગ્રતાઓની આસપાસ વિહરતો રહ્યો ફરીથી રાજેન્દ્રભાઈની બહિરંતર નિરામયતા પથપ્રદર્શક અને પ્રકાશવાહક બની તેમણે કહ્યું: 'જે મુસીબતો આવે છે તે આપણા આંતરિક વિકાસ કાજે જ આવે છે એ સત્ય છે અને એટલું સમજીએ - સ્વીકારીએ તે પ્રમાણે વર્તીએ એટલે મુસીબતોનો મર્મ પામવાનું, તેને વળોટી જવાનું મુશ્કેલ બનતું નથી. પ્રશ્ન આપણી સજ્જતા અને તત્પરતાનો છે.'

મને લાગ્યું' પ્રકાશ વધ્યો હતો. તરત જ મને રાજેન્દ્ર શાહના વિખ્યાત કાવ્યની ધ્રુવ પંક્તિ સાંભરી આવી:

'ભાઈ રે, આપણા દુઃખનું કેટલું જોર?'

પરંતુ આપણે તો ટાણે-કટાણે, જ્યાં-ત્યાં આપણા દુઃખને અ-પૂર્વ, અસહ્ય લેખીને તેના જ ગાણાં ગાયા કરીએ છીએ અને રોદણાં રડી રડીને એ દુઃખનો નિરર્થક મહિમા કરીએ છીએ! આવી પડેલા દુઃખને નગણ્ય, ક્ષુલ્લક કરીને તેની ઉપેક્ષા કરીએ તો તે આપોઆપ વાતડલું બની જાય, પરંતુ ચિત્તની એવી, એટલી ધૃતિ લાવવી ક્યાંથી? તે માટે તો સહજભાવે જીવનસાધક બનવું પડે - રાજેન્દ્ર શાહ જેવા, જે નિર્વ્યાજપણે કહી શકે!

'ભાઈ રે, આપણા દુ ખનું કેટલું જોર?'

(જન્મભૂમિ-પ્રવાસી)　　- ભગવતીકુમાર શર્મા

વિશ્વ પુસ્તકદિન નિમિત્તે

તમને પુસ્તક સાથે પ્રેમ કરતાં આવડે છે?

પુસ્તક એટલે પરમેશ્વર!

પરમેશ્વર જળસ્થળમાં સર્વત્ર વ્યાપેલો હોય છે.

તેમ પુસ્તકો પણ સર્વત્ર વ્યાપેલાં છે.

પરમેશ્વર આંખોથી દેખાતો નથી, પણ મન તેને ફૂલ-પાનમાં.

નદી-નિર્ઝરમાં અનુભવે છે, તેનો પ્રત્યય પામે છે

પુસ્તકોનું પણ એવું જ છે.

પણ પુસ્તકોને પામવા માટે એમનાં પર પ્રેમ કરતાં આવડવો જોઈએ,

પુસ્તકોના અંતરંગ જાણી લેતાં આવડવાં જોઈએ

તમે આંખોથી જેને જુઓ છો તે સાચું પુસ્તક નહીં, એ તો માત્ર માળખું.

પુસ્તક એટલે કાગળ નહીં, પુસ્તક એટલે માત્ર છાપેલા શબ્દો પણ નહીં.

પણ પુસ્તક એટલે તેની અંદરના વિચાર.

એ સાચું ધન છે, વિચારધન.

એ તમારો સાચો સોબતી છે, તેનો

સાથસંગાથ તમારે કેળવવો જોઈએ.

એ માટે પુસ્તકને પ્રેમ કરતાં આવડવું જોઈએ.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

પુસ્તક એ પરમાન્ન છે.

સાદા અન્નથી પેટ ભરાય છે, શરીરનું પોષણ થાય છે.

કેટલાંક પુસ્તકોનો માત્ર સ્વાદ ચાખવવાનો હોય છે.

કેટલાંક માત્ર ગળી જવાનાં હોય છે,

કેટલાંક પુસ્તકો ચાવીને, વાગોળીને, પચાવવાનાં હોય છે.

એટલે કે કેટલાંક પુસ્તકો ઉપર ઉપરથી જોઈ જવાનાં હોય છે.

બીજાં એવાં હોય છે કે જે એકાદ વાર વાંચવાનાં હોય છે,

કેટલાંક પુસ્તકો મન દઈને વાંચવાનાં હોય છે, એકાગ્ર બનીને પચાવવાનાં હોય છે

આ ત્રીજા પ્રકારનાં પુસ્તકો આપણી સાથે વાત કરે છે, આપણી સાથે મૈત્રી કરવા ઇચ્છે છે, આપણો સંગાથ કરવા ઇચ્છે છે. આવાં પુસ્તકો સાથે સંવાદ સાધવો હોય તો - એ પુસ્તકોમાંના વિચારો સાથે આપણે એકરૂપ થવું પડે છે.

આ રીતે એકરૂપ થવું એ સાચી વિદ્યા છે.

આ વિદ્યાથી ગ્રંથમિત્રો દુનિયાની કોઈપણ વસ્તુ મેળવી શકે છે.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે.

તમને બાંધનારી, પરતંત્ર કરનારી બધા પ્રકારની શૃંખલાઓ બેડીઓ તોડી પાડવાનું સામર્થ્ય આ વિદ્યામાં હોય છે.

તમારા દિનક્રમમાં વાચનને સ્થાન હોવું જોઈએ.

જેમ આપણાં કપડાં ચોખ્ખાં અને વ્યવસ્થિત હોવાં જોઈએ.

તેમ આપણાં પુસ્તકો પણ.

તમારા ઘરનાં મંદિરમાં જેવાં દેવ, તેવાં તમારા કબાટમાં પુસ્તકો.

અભ્યાસ, શાળા, ભોજન ઇત્યાદિનું જેટલું મહત્ત્વ તેટલું જ મહત્ત્વ વાંચવાનું પણ.

આ વાચન ફક્ત પાઠ્યપુસ્તકોનું નહીં.

તમને ગમતી બધી વસ્તુઓ અંગેનાં પુસ્તકોનું વાંચન.

વળી, પુસ્તક વાચનની તરેહ અને તેના તબક્કા પણ કેટલા બધા

જ્ઞાન માટે વાચન, જીવન માટે વાચન, વાચન માટે વાચન,

ખૂબ વાચન, સારું વાચન, ધીમું વાચન, મન દઈને કરેલું વાચન...

આપણે આ બધાનો સુમેળ કરવાનો છે

શહેરોનાં પૈસાદાર ઘરોમાં પુસ્તકો વાચકોની રાહ જોતાં હોય છે,

તો બીજી બાજુ ગામડાંનાં અને ગરીબોનાં ઘરોમાં વાચકો પુસ્તકોની.

આ બંનેનો મેળ સાધી શકાય તો કેટલું સારું!

શોધો તો જડશે એ ન્યાયે વાચન માટેનો તલસાટ જાગે તો,

પુસ્તકો તમને શોધતાં આવ્યા વિના રહેશે નહીં.

સારા શિષ્યને જેમ ગુરુ શોધતો આવે તેમ પુસ્તકો સારા વાચકને શોધતાં આવે છે.

અનિવાર્ય શરત એટલી જ કે વાચકમાં ઉત્કટતા અને વાચન માટેની અદમ્ય ઝંખના હોવી જોઈએ.

મૂળ મરાઠીમાં, અમરેન્દ્ર ગાડગીલ

અનુવાદ: સંજય શ્રીપાદ ભાવે

(શબ્દ સૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૧૯૯૮)

ઋતુરાજનાં વશીકરણ

વસંતનો ઉત્તર પક્ષ ચાલે છે. આપણા દિલમાં ટૂંટિયું વાળીને સૂતેલી શિશિર હોલિકાની અગ્નિશિખાથી ત્રસ્ત થઈને છૂમંતર થઈ ગઈ છે. હમણાં જ ચહેરા પર રંગમાળ રચીને નીકળી પડેલાં આનંદમય યુવાવૃંદોથી શેરીઓ છલકાઈ ગઈ હતી. નિસર્ગ પણ રંગલીલામાંથી બાકાત ક્યાં રહી છે? કિસલય, કળી, પ્રસૂન સ્વરૂપે હરિતપીળાં વૃક્ષો પર રંગછાંટણાં થઈ ગયાં છે. કેટલાંક વૃક્ષલતાપોધા તો અતિ ઉલ્લાસમાં આવીને પુષ્પિત પણ થઈ ગયાં છે. બે'ક માસ ચૂપચૂપ રહેલાં વિહંગો કુસુમખચિત શાખાઓ પર છૈયાં...છૈયાં...કરવા માંડ્યાં છે. બુલબુલ, પતરંગા ને કંસારા ઋતુસાજ સજીને ચળકી ઊઠ્યાં છે અને નાચણ પંખો તથા શોબિંગોના નિતાંત મધુમય ગીતોથી આમ્રમંજરી ઝૂમી રહી છે.

પ્રકૃતિના રાગથી લિપ્ત થયેલા માનવો પણ અનુરક્ત બન્યા છે. આખા શરીરને ઢબૂરી રાખતાં કાળાંભૂરાં વસ્ત્રો હવે ફરી કપાટસ્થ થઈ ગયાં છે. પ્રકૃતિ સાથે સુસંવાદિતા સાધવા માટે બહુવિધ રંગછટાઓનું પરિધાન કરીને છાત્રછાત્રાઓ કૅમ્પસ પર કલ્લોલ કરતાં ભળાય છે. તેમના સ્કંધ પર ફૂલબુટ્ટા અને રંગછાંટ લહેરાય છે. જોશભરી ગતિથી ઘૂમતા પદચાપના સ્વરોમાં હાસ્ય અને સ્મિતની આહ્‌લાદક સુરભિ પણ ગૂંથાયેલી હોય છે. વળી, હમણાં હમણાં તો વાર્ષિકોત્સવની ઉજવણીનો સમય ચાલે છે. આટલા નાના કૅમ્પસ પર આવેલાં અનેક ભવનો અને મહાવિદ્યાલયોમાંથી કોઈને કોઈનો વાર્ષિક દિન આ પાક્ષિકમાં જ ઉજવાયો છે. જાણે વસંત એના રસાલા સાથે પડાવ નાખીને વલ્લભ વિદ્યાનગરની શેરીઓને શોભાયમાન કરતી ન હોય? અખંડઆનંદનો માહોલ છે. વાર્ષિકોત્સવનો સમારંભ પૂરો થયા પછી વિદ્યાર્થીઓ બહાર નીકળે ત્યારે તેઓના સિંગારસજ્જા, કાંતિમાનરૂપ જોઈને એમ જ લાગે કે આખી વસંતસેના તેની નજાકત અને અલ્લડતા સાથે વિદ્યાનગરીની વિથિકાઓમાં વિહાર અર્થે નીકળી છે.

કિન્તુ હવે થોડા જ વખતમાં આ કલશોર શમી જશે. પરીક્ષાની મોસમ આંગણે આવીને ઊભી રહી ગઈ છે. તેનો પડછાયો સૌ જુવાનિયાના મગજ પર પડવા માંડશે. ને આ મરકથરકતા યુવાનો પરીક્ષાર્થીની ભૂમિકામાં આવી જશે. બીજી કસોટી લેવાઈ ગઈ છે. ક્યાંક લેવાઈ રહી છે. પુસ્તકો, નોટબુક, ઝેરોક્સ સામગ્રી, વાંચનખંડ ને ડિસ્કશન દિનચર્યાના મુખ્ય ભાગ બની જાય છે. રસ્તાઓ પહોળા લાગવા માંડે છે ને ભાઈકાકા ગ્રંથાલયનો રીડિંગરૂમ સાંકડો થઈ જાય છે. સાંજ પડે ને સૂરજ નમે પછીના ઊજાસ-અંધારાના સંધિસમયમાં હોસ્ટેલની રૂમમાં રહેવાનું મુશ્કેલ બને છે તેટલી વાર થોડી ચહલકદમી થતી રહે છે. પણ નવ વાગતાં સુધીમાં તો ફરીથી હોસ્ટેલમાં બત્તીઓ નીચે પ્રિપરેશન થવા લાગે છે. રાત્રે ૧૨-૧-૨ વાગ્યે પણ ચા પીવા માટે આ પરીક્ષાર્થીઓ સડકો પર આવી જાય છે. રાત લંબાતી જાય છે ને સવારો મોડી પડવા માંડે છે. માર્ચના ઉત્તરાર્ધ અને એપ્રિલ માસ દરમિયાન વલ્લભ વિદ્યાનગરની પર્સનાલિટી સાવ બદલાઈ જાય છે. એ સમયગાળા દરમિયાન વલ્લભ વિદ્યાનગરની મુલાકાતે આવેલા લોકોના મનમાં પડેલી છાપ અને ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર કે જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરીમાં આવેલા મુલાકાતીના મનમાં પડેલી છાપ સાવ જુદી હોય છે. આવાં અનેકવિધ મૂડ, ટૅમ્પરામેન્ટ અને સ્ટાઈલના આવર્તનો ધરાવતા આટલા જીવંત નગરમાં રહેવું કોને ન ગમે?

શૈક્ષણિક વર્ષના છેલ્લા સત્રાંત મહિનાઓ

પ્રકાશિત થયેલી સ્વામી આનંદની કૃતિ 'ધનીમા'ને પુન: પ્રકાશિત કરવાનું સૂચન કર્યું છે.

બોરસદના શ્રી બી. આર. ધોબી 'અખંડ આનંદ' વધુ ઊંચું અને વ્યાપક બને તથા સમયબદ્ધ રીતે પ્રગટ થતું રહે તેવી અંતરની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. હૉંગ કૉંગથી શ્રી જયંત ઝવેરીએ વૈવિધ્યવંત લેખપુષ્પોથી શોભતા 'અખંડ આનંદ'ના ગુલદસ્તા જેવા અંકોને બિરદાવ્યા છે. એમણે સૂચવ્યું છે કે સુરુચિપૂર્ણ સંગીત વિશે પ્રજાની અભિરુચિ કેળવાય તો જીવન વધુ આનંદમય નીવડે; તેથી વાચકોમાં સંગીતનો આસ્વાદ કેળવાય તેવી વાચનસામગ્રી 'અખંડ આનંદ'માં આપવી. સિન્ધી ભજનનો સરસ આસ્વાદ કરાવવા બદલ તેમણે શ્રી દુષ્યંત પંડ્યાને ધન્યવાદ આપ્યા છે. સુધાબહેન વજરિયા 'અખંડ આનંદ'માં બાળકો અને કિશોરો ઉપરાંત નવયુવકો માટે તેમના ભાવિજીવનમાં દિશાસૂઝ મળે તેવું પ્રેરણાત્મક સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું સૂચવે છે.

'અખંડ આનંદ'નું આમંત્રણ સ્વીકારી, જ્યોતિબહેન થાનકી લગભગ નિયમિત સ્વરૂપે લખવાનો સહયોગ આપવાની સંમતિ પાઠવતી વખતે ઉમેરે છે: ''સામયિકના સંપાદનમાં એના તંત્રીની ચેતનાનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ.... ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૯ના અંકમાં એવો સ્પર્શ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય છે.'' શ્રી માવજી સાવલા (ગાંધીધામ-કચ્છ) લખે છે: ''પ્રત્યેક સામયિકને એના તંત્રીનો નિજી સ્પર્શ સાંપડવો જોઈએ. 'અખંડ આનંદ'ને તમારો એવો નિજી સ્પર્શ સાંપડ્યો છે તેથી હર્ષ અનુભવું છું. વાસ્તવમાં પ્રત્યેક સામયિક એના સંપાદકનો ચહેરો હોય છે - હોવો જોઈએ એવું મને હંમેશ લાગ્યા કરે.'' આપણા નવલિકાકાર ઈવા ડેવ (ડૉ. પ્રફુલ્લ દવે, ભરૂચ) 'અખંડ આનંદ'ની સંપાદનપદ્ધતિ વિશે હર્ષ વ્યક્ત કરી લખે છે: ''આપણાં ગુજરાતી સામયિકોની વર્ષો પહેલાંની યાદી તાજી થાય છે. કેટલાય સંપાદકો સ્વીકાર-અસ્વીકારની પહોંચ લખવાની પણ તૈયારી બતાવતા નથી ત્યારે ઉમાશંકર જોશી, બચુભાઈ રાવત, હરીન્દ્ર દવે, ઘનશ્યામ દેસાઈ, ખાસ તો, ચુનીલાલ શાહની સ્મૃતિઓ જાગે છે. જ્યારે હું કશું પણ નહોતો ત્યારે મારી કૃતિ મળ્યા બાદ એ વિશે (તે) સૌનું પતાકડું (પોસ્ટકાર્ડ) આવી જતું.'' આપણા કવિ અને વિદ્વાન ચંદ્રકાન્ત શેઠ લખે છે, '''અખંડ આનંદ'ને સહયોગ આપવો એ મને કર્તવ્ય લાગે છે.''

શ્રી લલિતચંદ્ર દલાલ, આઈ.સી.એસ. (નિવૃત્ત)ના સનદી સેવાનાં સ્મરણોની હસ્તપ્રત તંત્રી તરીકે મારા વાચન માટે ગુજરાતના ભૂતપૂર્વ માહિતી નિયામક શ્રી મણિભાઈ શાહે મોકલાવી હતી. (શ્રી દલાલસાહેબ તે સમયે અમેરિકા જવા નીકળવામાં હતા.) એ વાચનસામગ્રીમાંથી પસાર થયા બાદ એની સ્વીકૃતિ અંગે મેં પત્ર લખ્યો ત્યારે શ્રી દલાલ અમેરિકા પહોંચી ગયા હતા. શ્રી મણિભાઈ શાહે મને લખ્યું, ''શ્રી લલિતભાઈની ઈચ્છા એમનાં સંસ્મરણો 'અખંડ આનંદ'માં જ છપાય એવી હતી, તે તમે પૂરી કરી આપી તે માટે આભાર.'' આમાં મહિમા 'અખંડ આનંદ'નો છે.

પ્રા. સુલભા દેવપુરકર (પોરબંદર) સાથે એમની 'લીમડો' વાર્તા અંગે પત્રવ્યવહાર થયેલો. એના અનુસંધાને સુલભાબહેન લખે છે : ''એ વાતથી આનંદ થયો કે મારા જેવા સાવ નવાસવા લખનારાની કૃતિ પણ 'અખંડ આનંદ'માં ગંભીરતાપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવાય છે.''

શ્રી પ્રકાશ શાહની સંપાદનકલાની તથા એમણે સંપાદિત કરેલી લેખનસામગ્રીની રસપ્રદતાની વાચકોએ પ્રશંસા કરી છે. 'અ.આ'નું નવું તંત્રીમંડળ રચાયું તે સંદર્ભમાં શ્રી ગુણવંત શાહ લખે છે, ''પ્રકાશભાઈએ 'અખંડ

આનંદ'ને એક ઓળખ આપી હતી. હવે એ વધારે તેજસ્વી બનશે.''

'અખંડ આનંદ'માં મૌલિક લેખનસામગ્રીનું પ્રાધાન્ય છે. પરંતુ સાથે જ સારા એવા સમયથી 'અખંડ આનંદ'નું 'ડાયજેસ્ટ' (સંચય)નું સ્વરૂપ વિકસતું રહેલું છે. વાચકોને આ નવનીત-પાસું સારું એવું ગમે છે. એ સંદર્ભમાં ગુજરાતના સશક્ત અને લોકપ્રિય વાર્તાકાર ચંદ્રકાન્ત બક્ષીની કૃતિઓ પ્રકાશિત કરવાની ઈચ્છાથી મેં બક્ષીજી પાસે સહમતિ માગી ત્યારે શ્રી બક્ષીએ - જેઓ મુંબઈના મહાનગરના ૧૯૯૯ ના વર્ષના શૅરીફનું સન્માનનીય સ્થાન ધરાવે છે - ઉષ્માપૂર્વક લખ્યું : '' 'અખંડ આનંદ' માટે જરૂર તમને યોગ્ય લાગે તે (કૃતિ) લઈ શકો છો.'' આભાર, બક્ષીસાહબ!

આભાર, વાચકોનો અને લેખકોનો! એમના પ્રેમથી, સક્રિય સામેલગીરીથી 'અખંડ આનંદ' નિત્ય વિકસતું રહે, વહીવટી તેમ જ સંપાદકીય ક્ષમતા સતત સુધારતું-વધારતું રહે, વાચકોના પ્રેમને પાત્ર થવા ને પાત્ર રહેવા સંસ્થા સમું આ સામયિક પ્રયત્ન કરવામા કદી પાછી પાની ન કરે, એવી તંત્રીમંડળની ભાવના વ્યક્ત કરુ છું !

- દિલાવરસિંહ જાડેજા

લેખો મોકલવાનું તથા તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિંદ માર્ગ,
વલ્લભ વિદ્યાનગર- ૩૮૮ ૧૨૦

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૧૯૯૮ના અંક સાથે તે આઠમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

જૂની વ્યવસ્થામાંથી નવી વ્યવસ્થામાં સંક્રાન્તિ થઈ તે સંદર્ભમાં પૂરતી ને સમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સંપર્કના અભાવ કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહકક્રમાંક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) 'અખંડ આનંદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોંધવામાં આવે છે અને એ માટેનું લવાજમ પંદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યું છે.

(ખ) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઈચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને નવા લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(ગ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ ૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૦૦ છે.

(ઘ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ.૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ.૧૧,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ.૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

જૂનું વિધાનસભા ભવન, સે-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૧૭

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી નીચેની યોજનાઓ માટે નિયત સમયમર્યાદામાં પુસ્તકો/હસ્તપ્રતો / આવેદનપત્રો મંગાવવામાં આવે છે.

(૧) શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને પારિતોષિક :

ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં જુદાં જુદાં સાહિત્યસ્વરૂપોનાં મૌલિક પુસ્તકો, જે તા. ૧-૧-'૯૮થી ૩૧-૧૨-'૯૮ સુધીમાં પ્રગટ થયાં હોય, તે શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને પારિતોષિક આપવાની યોજના અંતર્ગત મંગાવવામાં આવે છે. આ યોજના અન્વયે રસ ધરાવતા લેખકો/પ્રકાશકોએ પોતાના પુસ્તકની એક નકલ તા. ૩૧-૩-'૯૯ સુધીમાં અકાદમીને વિનામૂલ્યે મોકલી આપવી. આ માટે લેખકે/પ્રકાશકે કોઈ આવેદનપત્ર ભરવાની જરૂર રહેતી નથી.

(૨) શિષ્ટમાન્ય કૃતિઓને પ્રકાશન સહાય :

ઈતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા, ભાષાસાહિત્ય, તેમ જ સંશોધનને લગતા સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા ધરાવતા ગ્રંથો અને અભ્યાસલેખોના સંગ્રહોને રૂ. ૧૦,૦૦૦/- સુધીની પ્રકાશન સહાય આપવામાં આવે છે. આ માટે આવેદનપત્ર સાથે જરૂરી હસ્તપ્રતો રજૂ કરવાની રહે છે.

(૩) નવોદિત સાહિત્યકારોને પ્રકાશન સહાય :

અગાઉ જેમની એક પણ સાહિત્યકૃતિ પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ નથી, તેવા નવોદિત લેખકને સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં લખાયેલી મૌલિક કૃતિના પ્રથમ પ્રકાશન માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦/- સુધીની પ્રકાશન સહાય આપવામાં આવે છે. આ માટે પણ જરૂરી હસ્તપ્રત રજૂ કરવાની રહે છે. નવોદિત લેખકોનાં કાવ્ય અથવા વાર્તા, નિબંધ કે રેખાચિત્ર, ગદ્યલેખો ઈત્યાદિ સાહિત્યનાં શિષ્ટ સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં હોય તો તેનો ઉલ્લેખ હસ્તપ્રતમાં કરવો અનિવાર્ય છે.

(૪) ભારતીય ભાષામાંથી અનુવાદ માટે પ્રકાશન સહાય :

હિન્દી, અંગ્રેજી, સિંધી તથા ઉર્દૂ સિવાયની અન્ય અર્વાચીન ભારતીય ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં કરેલ અનુવાદની હસ્તપ્રતો પ્રકાશન સહાય માટે મંગાવવામાં આવે છે. આ પ્રકાશન સહાય પણ રૂ. ૧૦,૦૦૦/- સુધીની છે.

(૫) મૌલિક બાળસાહિત્યને ઉત્તેજન :

બાળસાહિત્યનું પ્રકાશન વધતું રહે, અને ગુજરાતનાં બાળકોને નવું અને નવું બાળસાહિત્ય સુલભ થાય, તે હેતુથી આ વિષયના લેખકોને પ્રકાશન સહાય . અને બાળસાહિત્યને પ્રોત્સાહન માટે રૂ. ૫,૦૦૦/- સુધીની પ્રકાશન સહાય આપવામાં આવે છે. આ માટે પણ જરૂરી હસ્તપ્રત આવેદનપત્ર સાથે રજૂ કરવાની રહે છે.

સંબંધિત લેખકો/પ્રકાશકોએ ઉક્ત યોજના ક્રમાંક ૨ થી ૫ના આવેદનપત્રો ટપાલથી કે ઉક્ત અકાદમી કાર્યાલય: ઉપરના સરનામેથી મેળવીને તા. ૩૧-૩-'૯૯ સુધીમાં હસ્તપ્રતની જરૂરી નકલો સાથે મોકલી આપવા. સુવાચ્ય હસ્તપ્રત વિનાનાં કે અધૂરી અને અસ્પષ્ટ વિગતોવાળાં આવેદનપત્રો અસ્વીકાર્ય બનશે, તેની નોંધ લેવા વિનંતી છે.

[illegible] પરિહાર	કુમારપાળ દેસાઈ	ભોળાભાઈ પટેલ
રજિસ્ટ્રાર	ઉપપ્રમુખ	પ્રમુખ

અખંડ આનંદ

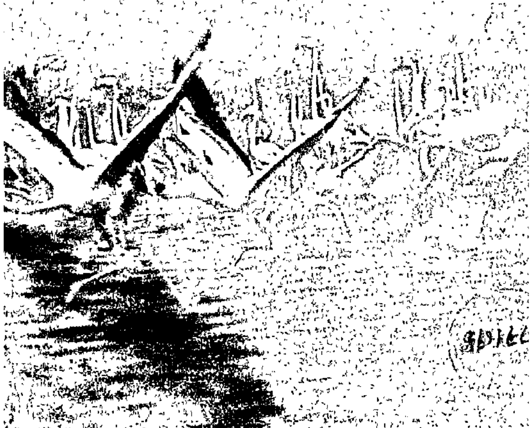

[illegible] પો.બો. ૧૨૩ અમદાવાદ

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે. અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે પોતનાં નામ-સરનામાવાળું અને જરૂરી ટપાલટિકિટ ચોંડેલું પરબીડિયું મોકલવું આવશ્યક છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમાં, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૨

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ. માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ૧/૪ સે.મી. X ૧૯ ૧/૨ સે.મી.નો હોય છે.

અખંડ આનંદ

મે ૧૯૯૯

તંત્રીમંડળ : દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર જી. શાહ સેવંતીલાલ શાહ પ્રકાશ ન. શાહ
સહાયક તંત્રી : રતિલાલ બોરીસાગર સંપાદન સહાયક : વિવેક દેસાઈ

વૈશાખ ૨૦૫૫ મે ૧૯૯૯

૧. પતંગિયાની અમૃતયાત્રા ૭
सत्यं वदन्तं धर्मं वदति । — ગુણવંત શાહ

૨. આપણો કવિતાવારસો ૧૧
અમર આશા — ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૩. આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ ૧૫
● એક ઘા — કલાપી
● મધ્યાહ્ન — ઉમાશંકર જોશી
● એવો કોઈ દિલદાર — 'મરીઝ'

૪. નવાં કાવ્યો — (સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) ૧૬
● હરિનું શરણું — રતુભાઈ દેસાઈ
● પરાયો છું — 'રાઝ' નવસારવી
● અજાત કાવ્યોને — ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી
● બસ, નીકળી જાઉં — ઊજમશી પરમાર

૫. આચમન ૧૮
લોહીની સગાઈ — પીતાંબર પટેલ

૬. સંસ્મરણો ૨૫
જિજ્ઞાસુની ડાયરી — પુરુરાજ જોષી

૭. કિશોરકથા ૩૨
એક નવી રમત — મનોહરદાસ કૌડોમલ
અનુ. ઇંદ્રરાજ બલવાણી

૧૯. જોયેલું ને જાણેલું ૮૫
● અનોખો સેવાયજ્ઞ ડૉ. બી. ટી. ત્રિવેદી
● આરામઘર હબીબ ખાંભાવાલા

૨૦. સંકલન ૮૮
● ભય અને આતંક વચ્ચે શિક્ષકનું અપૂર્વ સન્માન ! અમૃત વેગડ
● હૉસ્પિટલ - નો મૅન્સ લૅન્ડ વર્ષા અડાલજા
● વધારેપડતી ગતિ વિનાશક નીવડી શકે મોહમ્મદ માંકડ

૨૧. તંત્રીની વાત ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા ૯૫
'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : વિવેક દેસાઈ

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૫૦૦

છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

सत्यं वदन्तं धर्मं वदति।

જે બોલે સત્ય વચન,
તે બોલે ધર્મવચન.

અંગ્રેજો ગાંધીજીથી ડરતા, એમ કહીએ તો ઘણા લોકો હસી પડે. અહિંસાના મસીહાથી કોઈ સરકાર શા માટે ડરે? જેનાથી કોઈને ડરવું પડે, તે મહાત્મા હોઈ શકે? વાત વિચિત્ર છે છતાંય એમાં તથ્ય છે. મહાત્માનો ડર કેવો ભવ્ય હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ આવે તે માટે એક પ્રસંગ પ્રસ્તુત છે.

પેટ્રિક ફ્રેન્ચના પુસ્તક 'લિબર્ટી ઑર ડેથ'માં ગાંધીજીએ અંગ્રેજ સરકારને લખેલા એક પત્રનો ઉલ્લેખ છે. એ પત્રમાં ગાંધીજીએ પોતાની સાથે જેલમાં પ્યારેલાલ અને સરદાર વલ્લભભાઈ રહે તેવી ગોઠવણ માટે વિનંતી કરેલી. સરદારને આંતરડાંની બીમારી હતી અને તેમની કાળજી પોતે લઈ રહ્યા હતા એવી દલીલ ગાંધીજીએ પત્રમાં કરેલી. વાઈસરૉય લૉર્ડ લિન્લિથગોને આ વાત બિલકુલ માન્ય ન હતી. એમણે મુંબઈના અંગ્રેજ ગવર્નરને ગાંધીજીની વિનંતી ફગાવી દેવા અંગે મૌખિક સૂચના આપી. ના પાડવાની હતી, પણ લખાણમાં એ વાત જણાવવાની ન હતી. મૌખિક સૂચનામાં ગાંધીજીનો ડર કેવો ભવ્ય હોઈ શકે તે વાતની પ્રતીતિ થાય છે. 'The Collector should be on his dignity, refuse to allow himself to be won over by Gandhi's charm, and carefully avoid any undue geniality.' (પાન - ૧૬૪)

સરકાર તરફથી ના પાડવા માટે જે કલેક્ટર જાય તેણે પોતાની ગરિમા સાચવવાની હતી અને 'ગાંધીની મોહિની' એને જીતી ન લે તેની ખાસ કાળજી રાખવાની હતી તથા બિનજરૂરી સૌમ્યતા કાળજીપૂર્વક ટાળવાની હતી. આ વાત અંગ્રેજ સરકારના TOP દસ્તાવેજોમાં સચવાયેલી છે TOP એટલે ટ્રાન્સફર ઑફ પાવર. ગાંધીજીની મોહિનીથી સરકારે ડરવું પડે એ બાબતનું રહસ્ય સમજાય-તો મથાળે મૂકેલા ઉપનિષદ-વિધાનનો મર્મ સમજવામાં સરળતા રહેશે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ(ચતુર્થ બ્રાહ્મણ, મંત્ર - ૧૪)માં કહ્યું છે:

यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्।
तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति॥
धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति।
ॐतद्ध्येवैतदुभयं भवति॥ (મંત્રનો ઉત્તરાર્ધ)

ઋષિ કહે છે : 'ધર્મ એટલે જ સત્ય. તેથી જે માણસ સત્ય બોલે છે, તે ધર્માનુસાર બોલે છે એમ કહેવાય. જે માણસ ધર્મવચન બોલે છે, તે સત્યવચન બોલે છે એમ કહેવાય. આમ ધર્મ અને સત્ય જેવી બંને બાબતો ખરેખર એક જ બની રહે છે.

વાત એમ છે કે સત્ય અને ધર્મ જુદાં નથી. જ્યાં સત્ય નથી ત્યાં ધર્મ નથી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં કૈકેયીની બે માગણીઓને કારણે ક્રોધે ભરાયેલા લક્ષ્મણને શાંત પાડતી વખતે રામ કહે છે: 'धर्मो ही परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् ।' સંસારમાં ધર્મ જ સૌથી ચડિયાતી બાબત છે અને ધર્મમાં જ સત્ય સ્થિર થયેલું છે. ટૂંકમાં સત્ય વગરનો ધર્મ નિષ્પ્રાણ છે અને ધર્મ વગરનું સત્ય નિરાધાર છે. બંને એકબીજામાં ઓતપ્રોત છે તેથી તત્ત્વત: અભિન્ન છે. આ જ વાત ગાંધીજીએ એમની રીતે પ્રગટ કરી અને કહ્યું: 'સત્ય એ જ પરમેશ્વર'.

અમેરિકન ડૉલરની ચલણી નોટો પર એક વિધાન વાંચવા મળે છે: 'In God we trust'. (અમને ભગવાનમાં વિશ્વાસ છે.) આપણા દેશમાં રૂપિયાની ચલણી નોટો પર મૂંડકોપનિષદનું સૂત્ર અંકિત થયેલું છે: 'સત્યમેવ જયતે'. વૈદિક પરંપરાની ખૂબી આ સૂત્રમાં અનોખી શોભા ધારણ કરે છે. કોઈ નાસ્તિક પણ સત્યના જયજયકારનો વિરોધ નહીં કરી શકે. કોઈ મુસલમાન એવું જાહેર કરે કે પોતે કુરાનમાં કે એક જ અલ્લાહમાં માનતો નથી, તો એ મુસલમાન મટી જાય છે. એ જ પ્રમાણે ઈસુ અને બાઈબલમાં અશ્રદ્ધા હોય એવો માણસ ખ્રિસ્તી હોવાનો દાવો નહીં કરી શકે. કોઈ હિંદુ વેદ, ઉપનિષદ કે ગીતામાં તથા પરમેશ્વરમાં બિલકુલ માનતો ન હોય તોય તે હિંદુ ગણાવાનું ચાલુ રાખી શકે. સત્યની ઉપાસના કરવા માટે આસ્તિક હોવું અનિવાર્ય નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રહેલું ઉમદા ખુલ્લાપણું ધ્યાન બહાર જાય ત્યારે જ કટ્ટરતાનું ચડી વાગે છે. જૈન દર્શનમાં અનેકાંતનો મહિમા થયો છે. જ્યાં કટ્ટરતા હોય ત્યાં અનેકાંત માટે જરૂરી એવું ખુલ્લાપણું (ઓપનનેસ) નષ્ટ થાય છે. જ્યાં બીજા કોઈના જુદા દૃષ્ટિબિંદુને સમજવાની તૈયારી નથી, ત્યાં સત્યની શોધ લંગડાય છે. ધર્મ મંદિરમૂલક બને તે સાથે સત્યમૂલક બને તો જ એમાં તેજ પ્રગટે. જૂઠું બોલનારો અને જૂઠું આચરનારો માણસ ગમે તેટલી વાર મંદિરે જાય, ગમે તેટલું દાન આપે અને ગમે તેટલા યજ્ઞો કરાવે તોય તેને સાચા અર્થમાં ધાર્મિક ન કહી શકાય. એવા પાખંડીને સંસ્કૃતમાં 'ધર્મધ્વજ' કહે છે. જે માણસ ધર્મપરાયણ હોય અને ધર્મ પ્રમાણે જ જીવન ગોઠવવા ઇચ્છે તેને 'ધર્મકામ' કહે છે. સાચા

ધર્મની સમજણનો અભાવ હોય એવા અંધશ્રદ્ધાળુ અને અજ્ઞાનમાં સબડતા સમાજમાં ધર્મકામ એવા મનુષ્યોની સંખ્યા ઓછી હોય છે અને ધર્મધ્વજ એવા મનુષ્યોની સંખ્યા વધારે હોય છે. પરિણામે ધર્મોદય બાજુએ રહી જાય છે અને બાહ્યાચારનું ચડી વાગે છે.

ઉપનિષદના ઋષિને સમજાયું કે સત્ય એ જ ધર્મનું ગુરુત્વ મધ્યબિંદુ છે. થોડાક ઉદ્ગારો આ વાતની પ્રતીતિ કરાવનારા છે:

- સત્યં ત્વેવ બ્રહ્મ (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)
- સત્યં વૈ ચક્ષુ. । (મૈત્રાયણી ઉપનિષદ)
- સત્યં હિ ઈન્દ્ર. (કૌષિતકિ ઉપનિષદ)
- સત્યં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ)
- સત્યે ત્વેવ દીક્ષા પ્રતિષ્ઠિતા । (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ)
- સત્યં હૈવા દેવતા । (જૈમિનીય ઉપનિષદ)
- સત્યેન લભ્યસ્તપસા ત્વેષ આત્મા । (મૂંડક ઉપનિષદ)

આ ઉદ્ગારોને આધારે મને તો એવું કહેવાનો લોભ થાય છે કે નાસ્તિકોએ પણ ઉપનિષદોનું વાચન-મનન કરવું જોઈએ સત્યની ઉપાસના કદી બધિયાર મન દ્વારા ન થઈ શકે બંધિયાર મનના હોવાનો ઈજારો કેવળ આસ્તિકોનો નથી હોતો. નાસ્તિકો પણ બંધિયાર હોઈ શકે છે. અંધશ્રદ્ધા અને અંધ અશ્રદ્ધા બંને નિંદનીય છે ધર્મનો સંબંધ ભગવાનને બદલે સત્ય સાથે ભલે જોડાતો

આજની ઘણીખરી સમસ્યાઓના મૂળમા સત્ય અને ધર્મ વચ્ચેના છૂટાછેડા રહેલા છે વાત વાતે જૂઠું બોલવાનું સાવ સહજ બનતું ચાલ્યું છે. જૂઠું બોલવા સાથે જોડાયેલો ખટકો ધીરે ધીરે ઓગળી રહેલો જણાય છે. ક્યારેક તો માબાપ તરફથી બાળકોને જૂઠું બોલવાની તાલીમ મળતી હોય એવું પણ જોવા મળે છે. સાચું બોલવાનો આગ્રહ રાખનાર માણસ બિલકુલ નિર્દોષ હોય તોપણ દુ:ખી થાય એવો રુગ્ણ સમાજ આપણે તથાકથિત ધર્મની ઓથે રચી બેઠા છીએ. સર્વત્ર ઓચ્છવઘેલી ખોખલી ધાર્મિકતાનો જયઘોષ સંભળાય છે, પરતુ પ્રામાણિકતાનુ અરણ્ય રુદન ભાગ્યે જ કાને પડે છે.

માણસ રાતે પથારીમાં લંબાવે તે પહેલાં પોતે દિવસમાં કેટલી વાર જૂઠુ બોલ્યો તેનો સરવાળો માંડે તો હેરાન થઈ જાય. આવી સાચી હેરાનગતિથી બચવાની પ્રયુક્તિ તરીકે આજનો માણસ કેટલી બધી બનાવટી હેરાનગતિ વેઠતો રહે છે? કોઈ રાજકારણી, વેપારી, કર્મચારી, કારીગર, કામદાર, શિક્ષક, ધર્મગુરુ અને કિસાન સતત કેટલી બનાવટી હેરાનગતિ વેઠતો રહે છે તેનો હિસાબ માંડવાનું શક્ય નથી. આવી મનો-સામાજિક આબોહવામાં ઉપનિષદના ઋષિ આપણને હળવેકથી કહે છે: 'જે બોલે સત્ય વચન, તે બોલે ધર્મવચન'.

પશ્ચિમી સંસ્કૃતિમાં વાણીને મૌખિક પ્રત્યાયન (ઓરલ કૉમ્યુનિકેશન) ગણવામાં આવે છે. ભારતીય પરંપરામાં વાણી એટલે બ્રહ્મ (વાગ્વૈ પરમં બ્રહ્મ । બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ). વાણી થકી આખો ને આખો માણસ પ્રગટ થાય છે. સત્યપૂત વાણી એટલે એવી વાણી, જેના થકી અખિલ બ્રહ્માંડને ધારણ કરનારી કોઈ અજ્ઞેય અને અપ્રમેય સત્-તા(અસ્તિત્વ)નો પરમ લય પ્રગટ થાય છે. આવી વાણીને ધારણ કરનારા મનુષ્યનો પ્રભાવ જેવોતેવો નથી હોતો. એના

શબ્દ થકી જે પ્રગટ થાય તેનો સેતુ એની વ્યક્તિગત ચેતના ઉપરાંત સમષ્ટિગત ચેતના સાથે પણ જોડાયેલો હોય છે. આવું બને ત્યારે એ મનુષ્યનો પ્રભાવ પરમના પ્રભાવનો પ્રતિનિધિ બની રહે છે. ગાંધીજી રંગે અને રૂપે જરાય દેખાવડા ન હતા, તોય એમની 'મોહિની' સામેના માણસ પર જાદુ કરતી એ વાતનું રહસ્ય સત્યના પ્રયોગોથી રસાયેલી વાણીના તપમાં તે રહેલું જણાય છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં શરીરમાં વાણી રૂપે વસેલા તેજોમય અને અમૃતમય પુરુષ(વાઙમય : તેજોમય : અમૃતમય : પુરુષ :)ને આત્મા તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. સત્યપૂત વાણી એટલે આત્માને પ્રગટ કરનારી તપોપૂત વાણી. એવી વાણીનો પ્રભાવ દુશ્મનો પર પણ પડતો હોય છે. પ્રભાવનું કારણ એ જ કે કોઈ સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર દ્વારા 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક' એવા શ્રીહરિ પ્રગટ થતા રહે છે.

આવતા પચાસ કલાક દરમિયાન જૂઠું ન બોલીશ, એવું હંગામી વ્રત લેવામાં આવે તોય ખ્યાલ આવી જાય કે વાણીનું તપ એટલે શું? સાચું બોલવાનો આગ્રહ રાખવા બદલ નાનામોટા લાભો ગુમાવનાર વ્યક્તિને ધર્મિષ્ઠ માણસ કહેવાનું શરૂ થાય તો જ સાચો ધર્મોદય શક્ય બને.

❑

અમર આશા

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

અમર આશા

કહી લાખો નિરાશામા, અમર આશા છુપાઈ છે,
ખફા ખન્જર સનમનામા, રહમ ઊંડી લપાઈ છે

જુદાઈ જિન્દગીભરની કરી રો રો બધી કાઢી,
રહી ગઈ વસ્લની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે

પડી ના વસ્લની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી,
હજારો રાત વાતોમા, ગમાવી એ કમાઈ છે

જખમ દુનિયા જબાનોમા મુસીબત ખોફના ખન્જર,
કતલમા એ કદમબોસી, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે

શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરીં ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમા મઝેદારી લૂટાઈ છે

ઝહરનુ જામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તુ,
તડપતે તૂટતા અન્દર ખડી માશૂક સાઈ છે

ચમનમા આવીને ઊભો, ગુલો પર આફરીં થઈ તુ,
ગુલોના ખારથી બચતા બદનગુલને નવાઈ છે

હજારો ઓલિયા મુરશિદ, ગયા માશૂકમા ડૂબી,
ન ડૂબ્યા તે મૂવા, એવી કલામો સખ્ત ગાઈ છે

-મણિલાલ ત્રિવેદી

નર્મદ જેમ 'જય! જય! ગરવી ગુજરાત'થી, કાન્ત જેમ 'સાગર અને શશી'થી, કલાપી 'આપની યાદી'થી તેમ મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી આ 'અમર આશા' કાવ્યથી સવિશેષ જાણીતા થયા છે 'અમર આશા' કાવ્ય મણિલાલનુ સર્વોત્તમ અને અંતિમ કાવ્ય છે, જેનો ગાંધીજીએ આસ્વાદ કરી - કરાવીને સમાદર કરેલો

પ્રસ્તુત કાવ્ય દસ શેરની સળંગ ગઝલ છે, જેમાં કવિએ સાદ્યંત રદીફ-કાફિયા જાળવ્યા છે. આ કાવ્ય સૂફી શૈલીમાં રચાયું છે. આમાં જે સનમ અથવા માશૂકનો નિર્દેશ આવે છે તે હકીકતમાં પરમાત્મા માટે પ્રયોજાયેલો છે. આ કાવ્ય સ્નેહ-સમર્પણ અને અવિચલ શ્રદ્ધાનું કાવ્ય છે. કવિની આધ્યાત્મિકતાનાં મૂળિયાં પરમ સ્નેહની - અદ્વૈતની ભૂમિમાં ઊંડાં ઊતરેલાં છે અને તેથી જ કવિ અતિ વિષમ પરિસ્થિતિમાંયે શ્રદ્ધામૂલક સ્વસ્થતા ને સમતા ગુમાવતા નથી.

આ કાવ્યનો આરંભનો શેર - મત્લાનો શેર કહેવતની પંક્તિ જેવો બની રહ્યો છે. કવિ કહે છે: ભલે લાખો નિરાશાઓ હોય, પરંતુ એ નિરાશાઓ છતાં, એ નિરાશાઓ વચ્ચેય એક અ-મર આશા છે જ છે. અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે કે Every could has a silver lining. (અર્થાત્ દરેક વાદળમાં કોઈક રૂપેરી તેજરેખા હોય છે.) જીવનમાં ભલે દુઃખો, આફતો ઢગલોબંધ આવે, એ બધાં વચ્ચેય સુખ - આનંદની કોઈ ઉજમાળી આશા તો હોય જ છે. પરમાત્માએ આ સમગ્ર વિશ્વનું સર્જન આનંદ માટે કર્યું છે. તેથી જ આ વિશ્વમાં અનેક કઠોર - કડવા અનુભવો પછી પણ - અંતતોગત્વા તો પ્રસન્નતાનો - આનંદનો અમૃતાસ્વાદ જ મળવાનો છે. કવિને જીવન અને જગતની આનંદમૂલક અને આનંદ પર્યવસાયી ભૂમિકામાં અપાર શ્રદ્ધા છે. ગુલાબને કાંટા ઘણા હોય છે પણ એ જ ગુલાબ રમણીય સુગંધીદાર પુષ્પનો લાભ આપણને આપે છે તે કેમ ભુલાય? પેલા કાંટાઓ એના આવા સુકુમાર - સુંદર પુષ્પનાં જતન - રક્ષણ માટેય કેમ ન હોય? જેઓ કાંટા ખમે છે તેઓ ગુલાબના ફૂલના ખરા હકદાર બને છે. દુઃખો તો પરમાત્માના છૂપા આશીર્વાદ સમાં હોય છે. દુઃખોથી આપણી ધાતુ - આપણું સત્ત્વ સોનાની જેમ કસાય છે અને તે વધુ શુદ્ધિ અને દીપ્તિ દાખવે છે. નિરાશાથી હારી જાય એવા જીવનનો શું અર્થ છે?. નિરાશાઓનો સામનો કરી, અંધકારનો ઉગ્ર પ્રતિકાર કરી જે પોતાની આંતરજ્યોતિનો પ્રકાશ રેલાવીને રહે એ જ ખરો ઝિંદાદિલ, પુરુષાર્થી જીવ લેખાય.

પરમાત્મા જ આપણી તો પ્રિયતમા! એ આપણને દુઃખ આપે તો તેય આપણા ભલા માટે જ હોય. આપણી જ પ્રિયતમા ખંજર લઈ આપણી સામે આવે તો આપણે શું કાયર થઈને ભાગી જઈશું? એવા ભાગેડાપણામાં તો પ્રેમ જ ક્યાં રહ્યો? પ્રિયતમા એના ખોફનું ખંજર ઉગામે ત્યારેય આપણે તો એની આગળ હસતે મુખે આપણી છાતીને ખુલ્લી કરીને ધરી દેવી જોઈએ. એવી મરદાનગીમાં જ આપણા પ્રેમની - આપણી કુરબાનીની સાચી કસોટી છે.

પ્રિયતમારૂપ પરમાત્મા તરફ દુઃખાદિ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વને એના પ્રેમનો - એની કૃપાનો મોંઘેરો ઉપહાર લેખી - એનું વરદાન લેખીને સ્વીકારવામાં જ આપણી સમજદારી છે; એમાં જ આપણી પ્રીતિની સાચકલાઈ કે ખરાઈ છે. આપણે પ્રિયતમારૂપ પરમાત્મા તરફથી જે કંઈ મળે તે સ્વીકારીનેય એના પ્રત્યેનાં આપણાં સ્નેહ - અદબ - સદ્ભાવમાં રજમાત્ર પણ ઓછપ ન આવે એ જોઈશું. આપણે તો હરહાલતમાં પરમાત્મા પ્રત્યેનો આપણો સ્નેહ ઉત્તરોત્તર કેમ બઢે એની જ પેરવી કે હિકમત કરીશું. જે પરમાત્માને ખરેખરો પ્રેમ કરે છે તેને પાછા પડવાપણું હોય જ નહીં. જે ખરેખર પરમાત્મામાં દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવે છે, જે સાચેસાચ આસ્તિક છે તેને હતાશા કે નિરાશા અનુભવવાની હોય જ નહીં. ઈશ્વર જે કરે છે તે સારા માટે. એ ઉજ્જ્વળ શ્રદ્ધાથી આપણે તો પ્રત્યેક ક્ષણને પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રણયની ક્ષણ બનાવીને જ સાર્થકતાનો આનંદ લઈ શકીશું. પરમાત્માને માટે જ આપણી હસ્તી છે. એના

સ્નેહના ભરપૂર અનુભવ માટે જ આપણું જીવન છે આ સંસાર અને સૃષ્ટિ દ્વારાયે આપણે પહોંચવાનું છે પરમાત્મા પ્રતિ. એની સાથેનું અદ્વૈત આપણે તો અનુભવવાનું છે. અને એવા અનુભવમાં તો નિરાશાના તત્ત્વને' લેશ પણ સ્થાન નથી.

ખરી વેદના પરમાત્માથી અલગ - જુદા રહેવું પડે - જીવવું પડે એમાં છે. તો પરમાત્માને માટે થઈને ઝૂરવાનું થાય એ તો ઇષ્ટ બાબત છે. પરમાત્માના મિલન માટે, એની સાથે આપણી પૂર્ણ એકતા સધાય એ માટે જે કંઈ સ્વાર્પણ - સમર્પણ કરવું ઘટે તો કરવામાં પાછી પાની ન કરાય. પરમાત્માને તો, કવિ બ્રહ્માનંદ કહે છે તેમ, શિર સાટે મળવાનું હોય છે, હરિના પ્રેમના માર્ગમાં પહેલું મસ્તક મૂકવાનું હોય છે. પ્રેમ કરતાં હૃદયમાં અપાર ધીરજ પણ રાખવાની હોય છે. આપણી ધારણા પ્રમાણે જ્યાં, જ્યારે ને જે રીતે પરમાત્માનું મિલન ઇચ્છીએ ત્યાં, ત્યારે ને તે રીતે તેનું મિલન નયે થાય. તેથી વ્યગ્ર થવાનું ન હોય. પરમાત્મા પ્રત્યે આપણને ખરા દિલનો પ્રેમ થયો, એને ખાતર ઝૂરવાનું થયું, એને માટે રાતોની રાતો ઉજાગરામાં ને વાતોમાં પસાર કરી એ જ આપણી કમાઈ. જેને જીવનમાં પ્રેમ કરવા જ મળતો નથી એનાથી તો આપણે અનેક ગણા સદ્‌ભાગી ને?! આપણે આપણા પ્રેમને ત્યાગ અને સમર્પણ દ્વારા દૃઢમૂળ બનાવીએ તો તે ફળદાયી થવાનો જ છે. સાચા પ્રેમમાં તેથી જ, આ પૂર્વે નિર્દેશ્યું તેમ નિરાશાનું હોવું નિરાધાર છે.

સાચા પ્રેમની રીત જગતની રીતથી ન્યારી - નિરાળી હોય છે. નરસિંહ - મીરાં જેવા ભગતોએ જગતના જાતભાતના ઘા ખમીનેય પ્રેમ-ત્યાગમાં અવિચળ - દૃઢ રહીને, સહન કરીને, સ્નેહની સાચી લગન અને શક્તિની સૌને ખાતરી કરાવી છે. સાચી કુરબાનીમાં સાચી શરણાગતિ અને એવી શરણાગતિમાં સાચું દૈવત - ખરી ખુદાઈ હોવાની ગવાહી તેમણે તેમના પ્રેમશૌર્ય દ્વારા પૂરી પાડી છે. મનુષ્ય ઇશ્કમિજાજી હોય કે ઇશ્કહકીકી (પ્રભુપ્રેમ).

સર્વ પ્રકારના પ્રણયજીવનમાં ફનાગીરીનો - કુરબાનીનો મહિમા સર્વોપરી છે. પ્રણયમાં લેવાપણા કરતાં દેવાપણાનો ભાવ મહત્ત્વનો હોય છે. શમામાં ખાક થઈને પરવાનાઓનાં તો શીરીન પાછળ કુરબાન થતા ફરહાદ જેવા પ્રેમીઓનાં દૃષ્ટાંતોમાં સમર્પણ પ્રેમના સત્વતેજને કેટલી હદે ઉત્કર્ષકારક થાય છે તે જોવા મળે છે. પ્રેમીઓની કુરબાનીમાં મસ્તી હોય છે; એમની ફનાગીરીમાં ખુદાઈ તેજ હોય છે. તેઓ તો મરીને ખરા અર્થમાં કેમ જિવાય છે તેનો મંત્ર - મર્મ ઉદ્‌ઘટિત કરીને રહે છે. સાચો પ્રેમ પરિગ્રહમાં નહીં, પરિત્યાગમાં એનાં ઓજસ - ઉઘાડ દાખવે છે એ તો પ્રેમીને ખાતર તડપવા ને તૂટવામાં એનું તેજ દાખવે છે પ્રિયતમારૂપ પરમાત્મા જે કંઈ આપે તે - ઝેર આપે તો તે પણ - પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી સ્વીકારી લઈ, તેને આત્મસાત્ કરવામાં જ આપણા પ્રેમની સચ્ચાઈ છે. શંકરની જેમ, મીરાંની જેમ, જીવનમાં ને જગતમાં જે કંઈ ઝેર હોય તે બધું સામે ચાલીને મેળવી, ગટગટાવી જઈ સૌને સ્નેહામૃતનું પ્રદાન કરવું એમાં આપણા પ્રેમીપણાની સાર્થકતા છે.

ગુલાબને આપણી પ્રતીક્ષા છે, પરમાત્માને આપણી પ્રતીક્ષા છે. આપણે તેથી જ કાંટાઓને ન અવગણતાં, એમના થકી પ્રાપ્ત થનારા જખમો - ઘાવોને ગુલબદન પ્રિયતમાના પ્રેમની પ્રસાદીરૂપ લેખીને, એની સાથે સર્વાત્મભાવે એકાકાર થવામાં જ આપણા અસ્તિત્વની સાર્થકતા કે ધન્યતા છે. હજારો ધર્મગુરુઓએ - અભેદ માર્ગના પ્રવાસીઓએ જીવનની પ્રસન્નતા ને સાર્થકતા પ્રિયતમારૂપ પરમાત્માની

પાછળ ઝૂરવામાં અને એને ખાતર ખપી જવામાં પ્રતીતિ કરી છે. જેઓ પરમાત્માના પ્રેમના રંગે રંગાઈને, અહંવિગલન દ્વારા આડવાડથી મુક્ત થઈ, પરમાત્મામાં એકરૂપ થઈ નિઃશેષ થતા નથી તેઓ કમભાગી છે, જીવતેજીવ મરેલા જેવા છે. મણિલાલ તો અહીં જેમાં મરીને જિવાય એવા પ્રેમમાર્ગની, કદીયે નિષ્ફળ ન જવાય એવી, અ-મર આશાની સંસિદ્ધિરૂપ અદ્વૈત ભૂમિકાનો નિર્દેશ કરે છે.

આમ, જે પરમાત્માને ચાહે છે, જેનું જીવન પરમાત્માને ચાહવાની ઉત્કટ પ્રક્રિયારૂપ છે તે અદ્વૈત માર્ગના પ્રેમીને તો ક્યારેય કોઈ રીતે હતાશ કે નિરાશ થવાપણું હોઈ જ ન શકે. પરમાત્મા સ્વયં ને તેમનું આ સમસ્ત સર્જન આંતરબાહ્ય ભૂમિકાએ હ્રાદિકમયતાથી જ રસાયેલું છે અને તેથી જ લાખો દુઃખો કે નિરાશાઓ પરમ આનંદ માટેની - પરમ પ્રેમ માટેની આશા - શ્રદ્ધાનો કોઈ રીતે લોપ કરી શકતાં નથી એ હકીકત છે. એ 'હકીકતની રસાઈ'માંથી નિષ્પન્ન થયેલું, પરમ ચૈતન્યની પ્રફુલ્લતા ને પ્રસન્નતાને વેધક રીતે અનુલક્ષતું, ઝિંદાદિલીને પ્રેરનારું ને પોષનારું આ સત્ત્વ સુંદર અને દર્શનદીપ્ત કાવ્ય મણિલાલની જ નહીં, ગુજરાતી કવિતાની પણ સમૃદ્ધિ અને સિદ્ધિરૂપ છે. જે વાદળો ઘેરાય છે તે જ જીવનને હરિયાળું કરનારી રસશ્રી અર્પી રહે છે તે અનુભવ જેમ પ્રકૃતિનો છે તેમ સંસ્કૃતિનોયે છે. અને તેને મણિલાલે અહીં સૂફી જબાનમાં ને રંગમાં પ્રભાવક રીતે પ્રત્યક્ષ કહી બતાવ્યો છે. ભાવકના જીવનમાં આત્મબળ ને ખમીર પૂરનારાં આવાં કાવ્યો તો વિરલ જ હોવાનાં. આ કાવ્યને વળી વળીને શ્રવણમાં અને ચિત્તમાં ઘૂંટી જે રસ એક કાળે ગાંધીજીએ ગ્રહ્યો - માણ્યો તે આપણેય યથાશક્તિ ગ્રહીએ - માણીએ.

ભારતને આઝાદ કરવા મથેલ ક્રાંતિકારીઓમાંના એક સોહનલાલ પાઠક પણ હતા. વીસમી સદીના પ્રથમ યુદ્ધ વખતે એમણે લશ્કરી છાવણીઓમાં જઈ જઈને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉશ્કેરણી કરવા માંડી. જેલમાં ગયા તો ત્યાં સોહનલાલ કોઈને માન ન આપે, મોટો ગવર્નર આવે તોય શું થઈ ગયું? જે સ્થિતિમાં હોય તે જ સ્થિતિમાં રહે. એક દિવસ એક ગવર્નર જેલની મુલાકાતે ગયો ને સોહનલાલ સાથે દોઢ-બે કલાક વાતચીત કરી. ગવર્નરની વાતોનો સાર એટલો જ હતો: 'માફી માગો તો છૂટા થઈ શકાય!'

સોહનલાલે જણાવ્યું:

'માફી તો જેણે હિંદુસ્તાનમાં જુલમો ગુજાર્યા છે એણે માગવાની છે. અંગ્રેજોએ અમારી માફી માગવી જોઈએ. હું શા કારણે માગું? મારે હિંદને સ્વતંત્ર કરવું છે ને મારો એ હક્ક પણ છે. તમારે મને છોડવો હોય તો છોડો.'

'મારી સત્તા બહારની વાત છે!' ગવર્નરે જણાવ્યું.

'તો લેશમાત્ર વખત ગુમાવ્યા વિના તમારી ફરજ બજાવો. મને તાબડતોબ ફાંસીને માંચડે ચડાવી દો.'

ને સાથેસાથ સોહનલાલ ફાંસીને માંચડે લટક્યો જ!

*

આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ

એક ઘા

તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો,
છૂટ્યો તે ને અરરર! પડી ફાળ હૈયા મહીં તો
રે રે! લાગ્યો દિલ પર અને શ્વાસ રૂંધાઈ જાતાં
નીચે આવ્યું તરુ ઉપરથી પાંખ ઢીલી થતાંમાં.
મેં પાળ્યું તે તરફડી મરે હસ્ત મ્હારાજથી આ,
પાણી છાંટ્યું દિલધડકતે ત્હોય ઊઠી શક્યું ના;
ક્યાંથી ઊઠે? જખમ દિલનો ક્રૂર હસ્તે કરેલો!
ક્યાંથી ઊઠે? હૃદય કુમળું છેક તેનું ઓહોહો!
આહા! કિન્તુ કળ ઊતરીને આંખ તો ઊઘડી એ,
મૃત્યુ થાશે? જીવ ઊગરશે? કોણ જાણી શકે એ?
જીવ્યું, આહા! મધુર ગમતાં ગીત ગાવા ફરીને,
આ વાડીનાં મધુર ફળને ચાખવાને ફરીને.
રે રે! કિન્તુ ફરી કદી હવે પાસ મ્હારી ન આવે,
આવે ત્હોયે ડરી ડરી અને ઇચ્છતું ઊડવાને;
રે રે! શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઈ કાળે ન આવે,
લાગ્યા ઘાને વીસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે.
(કલાપીનો કેકારવ) - કલાપી

મધ્યાહ્ન

હતી ક્ષિતિજ હાંફતી, પ્રખર ધોમ ધખતો હતો.
અઘોર અવધૂત શી હતી છટા જ મધ્યાહ્નની.
વિલાઈ ભયદૂબળી નહિંશી છાંયડી સૌ બની.
અને અખિલ રોમરોમ અવકાશ બળતો હતો.
હતો પવન એહ? કે ભભૂકતો શું ભડકો હતો?
ઝળેળી ઊઠતાં અરણ્ય તરુઝુંડ ને ઝાંખરાં,
જરી છાણછાણી ઊઠ્યાં ઝરણાનાં મૂંગાં ઝાંઝરાં,
નિરગ્ન દવ સૃષ્ટિને પટ અફાટ ભમતો હતો,
હતું સકલ શાંત, છાતી મહીં મેંય નિઃશ્વાસ તો
હતો દીધ દબાવી, ત્યાં લઘુક એક વંટોળિયો
ઊઠ્યો કહીંથી ને પૂંઠે પકડવા જ જાણે જતો
ન હોય ત્યમ, વાડ પાછળથી કોઈ ખર ભોળિયો
પડ્યો સૂકલ ખેતરે ગજબ હોંચી હોંચી કરી.
સજીવ થઈ સૃષ્ટિ હાશ! અવનીને મૂર્છા સરી.
(આતિથ્ય) - ઉમાશંકર જોશી

એવો કોઈ દિલદાર

એવો કોઈ દિલદાર જગતમાં નજર આવે,
આપી દે મદદ કિંતુ ન લાચાર બનાવે.

હમદર્દ બની જાય જરા સાથમાં આવે,
આ શું કે બધા દૂરથી રસ્તા જ બતાવે!
શું એને ખબર, કોની નજર ખાસી રહી ગઈ?
જે ભેજમાં ચાલે અને પાલવ ન ઉઠાવે.

એ સૌથી વધુ ઉચ્ચ તબક્કો છે મિલનનો,
કહેવાનું ઘણું હો ને કશું યાદ ન આવે.
વાતોની કલા લ્યે કોઈ પ્રેમીથી તમારા,
એક વાત કરે એમાં ઘણી વાત છુપાવે.

રડવાની જરૂરત પડે ત્યાં સૂકાં નયન હો,
ને હસતો રહું ત્યાં જ જ્યાં હસવું નહીં આવે
છે મારી મુસીબતનું 'મરીઝ', એક આ કારણ,
હું મુજથી રૂઠેલો છું, મને કોણ મનાવે?
(આગમન) - 'મરીઝ'

નવાં કાવ્યો
સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક

*હરિનું શરણું

હરિના જનને હરિનું શરણું!
સુખમાં સત શબ્દતણું તરણું,
નયને નત ભાવતણું ભરણું:
હરિના જનને હરિનું શરણું!

સુખ પ્રાપ્ત થયું: હરિ મોકલિયું:
દુ:ખ પ્રાપ્ત બન્યું: હરિ - ગોકળિયું:
સુખમાં, દુ:ખમાં સમભાવ સદા:
નવ હર્ષ વધુ, નવ શોક કદા:

હરિ હેત તણું સહુ એ કરણું:
હરિના જનને હરિનું શરણું!

કંકર તો જલતળિયે શમતા,
તૃણ ને ફૂલ તો જલ પર ભમતાં:
ભવ ભક્તિ તણું જલધિ ભરણું,
હરિના જનને હરિનું શરણું!

- રતુભાઈ દેસાઈ

----

* કવિ શ્રી રતુભાઈ દેસાઈના આગામી કાવ્યસંગ્રહ 'હરિનામની હોડી'માંથી)

પરાયો છું
(ગઝલ)

સૌની નજરોમાં ઓરમાયો છું
મારા ઘરમાં જ હું પરાયો છું

મેં અમરતાનાં ખ્વાબ જોયાં'તાં,
ને હયાતીમાં હું ભુલાયો છું.

કોઈ રચના થયું નથી જીવન
હું ગમે તેમ ગોઠવાયો છું.

કોઈ દિવસ તો મળશે તારું ઘર
હું દિલોજાંથી દોરવાયો છું.

આ પરિચયનું દુ:ખ કહું કોને?
એક અફવાથી ઓળખાયો છું.

એને બસ 'રાઝ' રૂપે રહેવા દો,
કોની કૃપાથી હું ઘવાયો છું.

- 'રાઝ' નવસારવી

અજાત કાવ્યોને

ના જન્મેલાં અવિચલ અરે રુદ્ધ ગંઠાઈ ગયેલાં,
કાવ્યો મારાં કલિલ*! કરવું શું તમારું? હઠેલાં!
અર્ધુંપર્ધું ચરણ. . . સરકે પંક્તિ કરા' ના કદીક,
થર્કે સંવેદન અકથ અપ્રીછ. . . ઝાંખી કશીક. . .

ના એવું કે રતિ ન, કસ ના ભૂમિમાં, કે ન સીંચી:
ઝંખ્યાં, સેવ્યાં બહુવિધ, રટ્યાં આરતે પક્ષ્મ મીંચી.
રૂડેલાં હો! પ્રિયતર હતાં; કેમ પોઢ્યાં અકાળે?
ઓચિંતાનાં સ્મૃતિ વળગતાં ઓસશું પાર્ણ-ઢાળે.

જન્મ્યાં હોતે, ધરત રૂપ કેવું? ઘન-સ્વાતિ જેવું?
પંખી કેરાં અરવ સરતાં વ્યોમ - ઉડ્ડીન જેવું?
ઝૂલ્યાં હોતે થઈ તરુવરે નીડ? કહ્લાર** બીડ્યાં?
શૃંગો મધ્યે ગહન સર? કે સિંધુની રીફ કીડા?

છો ના જન્મ્યાં, પણ અગમ કૈં વિશ્વ દીધાં જગાડી,
ને દીધો આ પરિમિત મને શો અસીમે ઉઘાડી?

- ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

----

* કલિલ - પ્રવાહી સ્થિતિનો ગર્ભ
** કહ્લાર - કુમુદ, પોયણું

બસ, નીકળી જાઉં

ખરવું પડે જો કોઈ લીલાંછમ પાંદને, એની શી કથની કહેવાય?
નભથી તે ધરતી લગ આઝાદી કેવડી, ક્યાંય ના સમાવી સમાય!

નફાતોટાનો તે દાખડો શું કરવો, જ્યાં ખાવી કો ચાહીને જ ખોટ!
નીકળી જાવું તો બસ નીકળી જાવું, ભલે દરિયામાં દેવી પડે દોટ.

ક્યાં લગી સપનાં સંકેલી રખાય, ગડી વાળીને સાવે અકબંધ?
ભીનાં વસ્તર જેમ ઝાટકીને વાયરે એ સૌની લેવી સુગંધ..

કોઈ હવે સરનામું જોઈએ ન, વાટમાં પોઢીએ ત્યાં થાશે વતન
વાટ મારે ઓઢવી ને વાટ જ પથરાવવી, નીંદરનાં કરવાં જતન

શીળી વનરાઈઓએ સોઈ કરી કેટલી કે માથાં ઢાળીને રહી ઊભી,
ઓ મોરી માતાઓ! છાંયડીએ તમ થકી ખેપ મારી આહીં લગી પૂગી.

-ઊજમશી પરમાર

આચમન

લોહીની સગાઈ

પીતાંબર પટેલ

વિમળા નાના બાબાને દૂધ પાતી હતી ત્યાં ટપાલીએ ઘરમાં પત્ર નાખ્યો. પરબીડિયું હતું અને સરનામા પરના અક્ષરો પણ અપરિચિત હતા. તેણે આમતેમ ફેરવીને પત્ર જોયો. કોનો પત્ર હશે? તેના પત્રો પણ તેના પતિ મુકુંદના નામે જ આવતા, તેથી પત્ર ફોડવામાં કંઈ વાંધો ન હતો. મુકુંદ તેનાથી છુપાવતો નહીં તેમ વિમળા તેની પહેલાં પત્ર વાંચી લે એમાં તે કંઈ વાંધો લેતો નહીં; એટલે વિમળાએ પત્ર ફોડ્યો ને બાબાને રમકડાં આપી નિરાંતે પત્ર વાંચવા બેઠી.

જેમ જેમ તે પત્ર આગળ વાંચતી ગઈ તેમ તેમ તેના મોં પર રોષની રેખાઓ વધુ તંગ થતી ગઈ. આખો પત્ર વાંચી તેણે ટેબલ પર પછાડ્યો અને બબડી:

'હવે કાકા યાદ આવ્યા... પગ ઘસી ઘસીને મરો, અમારે શું?'

દુશ્મનના હાથ હેઠા પડ્યા હોય, નાક ઘસતો પગે પડતો હોય અને વિજેતાને જેવો કેફ ચડે એવો કેફ વિમળાને ચડ્યો. તે સ્થિર આંખે કંઈક જોઈ રહી હતી, જાણે પાંજરામાં પુરાયેલો શિકાર માથું કૂટતો હતો. જાણે ઘાયલ થયેલું પ્રાણી પછડાટો ખાતું હતું અને... અને એ દશ્યોની હારમાળાને અંતે તેને તેનાં જેઠાણી અને તેમનાં છોકરાં કળકળતાં દેખાયાં, પણ તેમને માટે અનુકંપા થવાને બદલે તેણે છૂપો આનંદ અનુભવ્યો.

'એમણે જ અમને પહેરેલે કપડે ઘરમાંથી બહાર કાઢ્યાં હતાં. અમારું મોં પણ જોવા માગતા ન હતા, અમારા પર વેર વાળ્યું હતું! રિબાઈ રિબાઈને મરજો...!' વિમળા દાંત કચકચાવીને બબડી.

વિમળા હજુય બાર વર્ષ પહેલાંનો પ્રસંગ ભૂલી શકી ન હતી. તેણે અને મુકુંદે પ્રેમલગ્ન કર્યાં હતાં. લગ્ન પછી બંને જણાં મુરબ્બીઓના આશીર્વાદ માગવા ગયાં હતાં. પણ તેના જેઠ રમણલાલે અને જેઠાણીએ તેમના પર આશીર્વાદને બદલે ગાળો વરસાવી હતી; તિરસ્કાર કર્યો હતો અને જેઠાણીના પગે પડવા ગઈ તો અભડાઈ જતાં હોય તેમ એકદમ પગ ખેંચી લઈ તે બોલેલાં:

'જ્યાં આવી હોય ત્યાં પાછી જા. આ ઘરમાં તારું શું છે? જા...જા તારું કાળું મોં કદી દેખાડીશ નહીં.' તેના જેઠ પણ આગ વરસાવતા હતા, કારણ કે તેણે એક પાટીદારના છોકરા સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. સોનીની દીકરી પાટીદારના ઘરમાં વહુ બનીને આવી એથી જાણે આખી પાટીદાર કોમ ખળભળી ઊઠી હતી. તેમને બધેથી જાકારો મળ્યો, ઘરના દરવાજા તેમને માટે હંમેશ માટે બંધ થઈ ગયા.

બાર બાર વર્ષ પછી પણ વિમળાના હૃદયમાંથી એ ડંખ ધોવાયો ન હતો. તેને હડધૂત કરવામાં આવી હતી. તેનું ક્રૂરમાં ક્રૂર અપમાન કરવામાં આવ્યું હતું. તેને હલકી પાડવામાં આવી હતી. તેના વિશે ગંદા આક્ષેપો કરીને તેને કોડીની કરી નાખી હતી. એ જેઠ અને જેઠાણીને કેવી રીતે માફ કરી શકે?

તેણે પાછો કાગળ હાથમાં લીધો. સુબોધે લખ્યું હતું:

'મારી બા મરણપથારીએ છે, દવા લાવવાના પણ પૈસા નથી.'

'તો પગ ઘસી ઘસીને મરો!' વિમળા તિરસ્કારથી બોલી: એ દિવસે તો અડતાંય અભડાઈ જતાં હતાં, હવે નહીં અભડાઈ જવાય કે? પાટીદારપણાનું આવું અભિમાન છે તો શું કરવા હાથ લાંબો કરવા આવ્યાં છો?' તેણે ક્રોધમાં હોઠ કરડ્યા. ન રહેવાતું હોય એમ પાછી તે બોલી: 'કાગડા-કૂતરાના મોતે મરજો. મળવાનું તો બહાનું છે, બાઈને એમ કરીને પૈસા કઢાવવા છે.'

તેની નજર સામે મરણપથારીએ પડેલાં તેનાં જેઠાણી દેખાયાં. જાણે હજીયે તેને ભાંડતાં હોય તેમ લાગ્યું. તેની સામે હાથ લાંબો કરીને જાણે કહેતાં હતાં:

'તું કાળમુખી છે, ચંડાળ છે... છપ્પરપગી છે... ચાલી જા... ચાલી જા, તું કુલટા છે. મારા મુકુંદને તેં ખરાબ કર્યો... ચાલી જા!'

હજુય ગાળો દીધા કરે છે એવા ભણકારા આવતાં વિમળાએ કાન બંધ કરી દીધા.

'કુલટા... મને કુલટા કહી હતી?'... વિમળા રોષમાં બબડી; 'જો હવે તારી કેવી દશા થાય છે. તું મુકુંદને પગે પડીશ, માથું પછાડીશ, કરગરીશ પણ એક પાઈએ નહીં આપવા દઉં, હું વેરનો બદલો લઈશ.'

વિમળાને એક વિચાર એવો આવ્યો, કે સુબોધનો પત્ર મુકુંદને ન આપે પણ એ ઠીક ન લાગ્યું. તેને મુકુંદમાં વિશ્વાસ હતો અને રમણલાલે તેને કંઈ ઓછું વિતાડ્યું છે તે ભૂલી ગયો હશે?

ઘરમાંથી તો તગડી મૂક્યાં પણ બીજે સગેવહાલે, ઓળખિતા-પિછાનતાને ત્યાં આશરો લેવા-દીધો ન હતો. રમણલાલે મુકુંદની નોકરીઓ તોડાવી નાખવા માટે ખોટી વાતો વહેતી મૂકી હતી. તેમને ક્યાંય ઠરીને ઠામ બેસવા દીધા ન હતા. આવા મોટાભાઈને મુકુંદ કેમ ભૂલી શકે?

એ મરી ગયા માંદગીમાં રિબાયાં પણ મર્યાં ત્યાં સુધી મુકુંદને તો...

'એ કુળકલંકનું તો નામ દેશો નહીં મરતી વખતે જો એનું નામ મારા કાને પડશે તો મારો જીવ અવગતે જશે!' આવું સંભળાવતા હતા. 'કુળકલંક' સિવાય તેને માટે બીજો સારો શબ્દ કદી વાપર્યો ન હતો. એને મુકુંદ પણ કેમ માફ કરી શકે?

સુબોધના પત્રે તેને સાવ બદલી નાખી હતી. તેની ઈર્ષા સળગી ઊઠી હતી, વેરવૃત્તિ ભભૂકી ઊઠી હતી. તે ઘડીકમાં ખિજાતી હતી, ઘડીકમાં છૂપો સંતોષ અનુભવતી હતી

બેબી નિશાળેથી આવી પણ તેની વાતેય ન સાંભળી તેને બાબાને લઈને બહાર મોકલી તે એમ ને એમ મુકુંદની રાહ જોતી બેઠી હતી

મુકુંદ આવ્યો ત્યાં સુધી તો જાતજાતના વિચારો સતાવી ગયા. ઘડીકમાં આમ કરું ને તેમ કરું થતું હતું વેર લેવાના જાતજાતના વિચારો તે કરી રહી હતી. તે મનમાં ને મનમાં ધૂંધવાઈ રહી હતી તે પત્ર લખવા બેસી ગઈ જેઠાણીને બાર બાર વર્ષની ગાળોનો જવાબ આપવા લાગી, પણ અડધો કાગળ લખીને ફાડી નાખ્યો મુકુંદના હાથે જ ડામ દેવડાવવાનું તેને ઠીક લાગ્યું

મુકુંદ આવ્યો.

'પછી કપડાં બદલજો, પહેલા આ વાંચો '

વિમળાની જીભ શરૂ થઈ

મુકુંદને નવાઈ તો લાગી કે વિમળા આમ કેમ બોલે છે, એવો તે કોના પત્ર હશે? તેણે પત્ર હાથમાં લીધો.

જેમ જેમ તે આગળ વાંચતો ગયો તેમ તેમ તેની ગ્લાનિ વધતી ગઈ. મુકુંદે કાગળ પરથી આંખ ઊંચી કરી એટલે પાછી વિમળા બોલી:

'જોયું ના! હવે મોટાકાકા યાદ આવ્યા. બાર બાર વર્ષ સુધી તો મોટાકાકા મરી ગયા હતા.'

'આ તો સંસારના રંગ છે, બદલાયે જાય .'

'તમારા મોં પર કાળો રંગ ચોપડ્યો હતો તે ભૂલી ગયા કે? આજ સુધી તો કુળકલંક હતા, ને હવે મોટાકાકા થઈ ગયા?'

'ચડતીપડતી તો સૌની આવ્યા કરે. એમાં માણસે માણસાઈ ન ગુમાવવી જોઈએ, એ આમાંથી શીખવા જેવું છે.'

'એટલે તમે એ લોકોને મદદ કરશો ખરા?'

જાણે મુકુંદ ઘર લૂંટાવી દેતો હોય તેમ વિમળા બરાડી ઊઠી.

'મેં ક્યાં કહ્યું કે મદદ કરવાનો છું?'

'આખી જિંદગી તો મેં તમારું કહ્યું કર્યું છે, પણ આ વખતે તો તમારું એક નહીં માનું. જેણે મને હલકી પાડી છે એને તો હું મદદ નહીં કરવા દઉં.'

અને મુકુંદમાંથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હોય તેમ નજીક આવીને બોલી:

'બોલો હવે તમે મારું આટલું તો માનશો ને?'

'પણ તને થયું છે શું? તું આમ કેમ બોલે છે?'

'બાર બાર વર્ષથી ગાળો સાંભળતી આવી છું. એણે મને કુલટા... કુલટા કહી છે. તેને તમે મદદ કરો ને હું જોઈ રહું?' બોલતાં બોલતાં વિમળા ઉશ્કેરાઈ ગઈ.

અને મુકુંદ કુટુંબલાગણીથી ખેંચાઈને મદદ ન કરી બેસે તે માટે વિમળાએ આંસુની પાળ બાંધી.

'મેં કદીય તમારો બોલ ઉથાપ્યો નથી. તમારા વિશ્વાસે મેં મારા માબાપને છોડ્યાં, મોટર અને બંગલો છોડી.તમારી સાથે ચાલી નીકળી અને મને તમારા ઘેરથી શું મળ્યું ખબર છે? ગાળો, અપમાન, તિરસ્કાર... અને મારા લીધે તમારા પર શી શી વીતી એ ભૂલી ગયા? ચા ને પાંઉ ખાઈને દિવસો કાઢતા હતા, તે કોને લીધે? આપણને રહેંસી નાખવામાં એમણે શું બાકી રાખ્યું હતું? તમે તેમને મદદ કરશો? તમે મારા મોંએ કહો કે એ લોકોનું મોં પણ નહીં જુઓ.'

'તું તે ગાંડી થઈ છે કે શું? તને આટલું અપમાન સાલતું હશે તો મને નહીં સાલતું હોય?'

'રિબાઈ રિબાઈને મરે તોય દાઝ ન વળે એવું તેમણે કર્યું છે. આપણા પર થૂંકતાં હતાં. હવે હાથ લાંબો કરીને ઊભાં રહ્યાં.'

મુકુંદને થયું કે જો તે વાત ચૂંથવા બેસશે તો અંત નહીં આવે એટલે તે કપડાં બદલવા ઊભો થયો.

દર ઉનાળામાં તે લોકો 'હિલ સ્ટેશન' પર એકાદ માસ માટે જતાં. આ વખતે મુકુંદ કામના કારણને લીધે જવાનું પાછળ ઠેલ્યા કરતો હતો. વિમળાને થયું. સુબોધના આક્રમણથી બચવા માટે મુકુંદને દૂર લઈ જવો ઠીક છે. એથી જમનાં વખતે તેણે વાત કાઢી:

'પછી માથેરાન જવાનું શું નક્કી કર્યું?'

'જવું છે એ તો નક્કી; પણ તારીખ નક્કી થતી નથી.'

'તો હવે ક્યારે તારીખ નક્કી કરશો? કુસુમબહેન ને એ લોકો તો કાલે જવાનાં છે. કુસુમબહેન ખાસ કહેવા આવ્યાં હતાં. એ લોકોએ આપણા માટે પણ જગ્યા રાખી છે. બધાં સાથે હોઈએ તો મઝા આવે.'

'એમનો બધાંનો આગ્રહ હોય તો મારી ના નથી, એ લોકો ભલે કાલે જતાં. આપણે એકબે દિવસ રહીને જઈશું. મુકુંદને પેલી વાત ભુલાવવા માટે વિમળાએ આ લઈશું ને તે લઈશુંની વાતો શરૂ કરી. અગાઉ માથેરાન થઈ આવ્યાં હતાં તોયે વિમળાએ મુકુંદને કહ્યું:

'તમે લઈ જવાની વસ્તુઓની યાદી તો બનાવો.'

- 'એમાં મને શી ખબર પડે? તું ક્યાં બિનઅનુભવી છે?' કહી મુકુંદ ઊભો થઈ ગયો.

મુકુંદ જમ્યા પછી સાંજનું છાપું વાંચતો. બાબા સાથે રમતો. બેબીને હસાવતો. ઝટ ઊંઘ ન આવે તો પછી વાંચવા બેસતો. એ તેનો નિત્યક્રમ

હતો પણ આજે તેને છાપુ વાચવામા મઝા ન આવી બાબો તેની પાસે આવી હાથ લબાવવા માડ્યો તોય તેને ન તેડ્યો બેબી માથેરાનની વાતો કરવા આવી પણ તેનેય 'પછી વાતો કરીશુ' કહી કાઢી મૂકી ઓરડામા આગ મારવા લાગ્યો ઘડીકમા ઝરૂખામા જઈને ઊભો રહે, ઘડીકમા અદર આવે તેને ચેન પડતુ ન હતુ

તે કગળ્યો ઊંઘ આવે છે એમ કહીને પથારીમા પડ્યો

વિમળાને જરા આશ્ચર્ય તો થયુ, પણ તેણે માન્યુ કે ઑફિસમા ખૂબ કામ રહે છે એથી ઝટ ઊંઘ આવી હશે, તેય ઘાટીને કામ સોપી બાબાને ઝૂલામા સુવાડી તેને ઊઘાડવા બેઠી

મુકુદે ઊંઘવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઊંઘ આવતી ન હતી વારવાર પત્રના વિચારો મનમા ઊભરાતા હતા તેની નજર સામે બાર વર્ષનો લાબો પટ ખડો થયો

તે વિમળાને લઈને ઘરમા પેઠા કે તરત જ મોટાભાઈ તાડૂકી ઊઠ્યા હતા

'ચાલ્યો જા હુ તારા જેવા કુળકલકનુ મો જોવા માગતો નથી તારી છાયા પણ આ ઘર પર ન પડે એટલે દૂર ચાલ્યો જા '

તેને ઘરમાથી કાઢી મૂક્યો તેનુ તેને દુ ખ ન હતુ, કારણ કે મોટાભાઈનુ જુનવાણી માનસ એને માટે જવાબદાર હતુ પોતાને ગાળો દીધી તેનુ પાપ તેને કઈ ન હતુ, પણ વિમળા માટે જે તિરસ્કારગર્ભિત શબ્દો વાપર્યા એ તેને શૂળની પેઠે હૈયામા ભોંકાયા હતા મોટાભાઈ આટલેથી અટક્યા હોત તોય સારુ હતુ, પણ તેનો ક્યાય સુધી કેડો મૂક્યો ન હતો

તેને થયુ કે મોટાભાઈએ તેના પર જે ઉપકાર કર્યો છે તે ધોઈ નાખ્યો છે, તે ગયા ભવના વેરી હોય તેમ વેર લેતા હતા તેણે મોટાભાઈને અને

તેના પિતા તો તેને નાનો મૂકીને ગુજરી ગયા હતા એ પછી તેની મા ચાલી ગઈ હતી, પણ મોટાભાઈએ પિતાની ખોટ સાલવા દીધી ન હતી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી તો ન હતી તોય તેને ભણાવ્યો હતો ભાભીએ માના જેવુ હેત વરસાવ્યુ હતુ એ તેની સાચા અર્થમા મા બની ગયા હતા તેમના પોતાના સુબોધ કરતા તેને વધુ ચાહતા હતા

તેમનુ ઘર પૈસેટકે ઘસાઈ ગયુ હતુ, પણ નાતમા પુછાતુ ઘર હતુ એટલે તો સારી સારી કન્યાઓના માગા આવતા હતા પૈસા મોમાગ્યા મળતા હતા પૈસા સાથે પ્રતિષ્ઠા પણ મળતી હતી

મુકુદ કૉલેજમા આવ્યો ત્યારે કન્યાના માબાપે જબરી પડાપડી કરી હતી તેના મોટાભાઈએ એક ગ્રૅજ્યુએટ કન્યા સાથે લગભગ નક્કી કર્યુ હતુ, કારણ કે એનો બાપ હમણા ખૂબ કમાયો હતો અને પરણમા સારી રકમ મળે તેમ હતી ત્યા મુકુદ પાટીદાર કન્યાને મૂકી સોનીની કન્યા વિમળા સાથે છૂપા લગ્ન કરી દીધા મુકુદના મોટાભાઈ રમણભાઈથી આ સાખ્યુ ગયુ નહીં આમા તેમની પ્રતિષ્ઠા ગઈ, પૈસો ગયો એ સબધથી મળતા લાભ ગયા, એમ માની તે ઉશ્કેરાઈ ગયા, ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયા મોટો ઉલ્કાપાત થયો હોય તેવુ સ્વરૂપ આપી દીધુ

મુકુદને કચડી નાખવા માટે જ પ્રયત્ન કરતા હોય તેમ રમણભાઈએ મુકુદને તેના સગાસબધીઓને ત્યા ઠરીને ઠામ ન થવા દીધો એક ઓળખીતાએ કારખાનામા નોકરી આપી તે પણ તોડાવી દીધી મોટાભાઈ ખિજાય, ગેરે ભરાય, ન બોલવાનુ બોલે તેવી કલ્પના મુકુદ કરી હતી, પણ તે આટલી હદે પહોચી જશે એવુ તો તેણે સ્વપ્ને પણ માન્યુ ન હતુ

હતાં. રહેવાનું ઠેકાણું નહીં, ખાવાનું ઠેકાણું નહીં, પૈસા નહીં, છતાં સોનાચાંદીના મોટા વેપારીની દીકરી વિમળાએ કદીયે આ સ્થિતિમાં કચવાટ કર્યો ન હતો. મુકુંદ હતાશ થઈ જતો પણ તે તો હસતી જ રહેતી. તેને હિંમત આપતી. વિમળાની હૂંફને લીધે જ એ મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢી આટલો આગળ આવ્યો હતો. લડાઈના અરસામાં તે મિલજીન સ્ટોરમાં સારું કમાયો. નાની ઓરડીમાંથી ફ્લૅટ લીધો. ઘરમાં નોકર આવ્યો. સાહ્યબી આવી. તે બે પૈસા બચાવી પણ શક્યો. ધંધો પણ સારો ચાલતો હતો. હવે તેને કશી વાતની કમી ન હતી.

ત્રણેક વર્ષ પહેલાં તેણે સાંભળ્યું હતું કે રમણલાલે સટ્ટામાં પૈસા ગુમાવ્યા. એમાંથી માંદા પડ્યા ને હંમેશ માટે ચાલ્યા ગયા, પણ મરતાં મરતાંયે ગાળો ભાંડતા ગયા; એટલે તેનો પગ જ ઊપડતો ન હતો. એ ઘરના દરવાજા તેમણે જ બંધ કર્યા તે આજ સુધી નહોતા ઊઘડ્યા.

ત્યાં સુબોધનો પત્ર આવ્યો. એ ઘરમાંથી પહેલામાં પહેલો - પૂરાં બાર વર્ષ પછી - આ પત્ર હતો.

મુકુંદને પણ તે પત્ર વાંચીને ક્રોધ ચડ્યો. આજ સુધી ગાળો વરસાવી છે અને હવે કાકાને યાદ કરે છે? સ્વાર્થ... દુનિયામાં સ્વાર્થ સિવાય બીજું કંઈ નથી. પૈસાની જરૂર પડી ત્યારે મોટાકાકા યાદ આવ્યા. ના... ના... એ કોઈનો ભાઈ નથી, કોઈનો કાકો નથી, તેને કુટુંબ જેવું કંઈ નથી. દુનિયામાં વિમળા ને છોકરાં સિવાય તેનું કોઈ સગું નથી. વિમળા કહે છે તે બરાબર છે. ભલે રિબાઈ રિબાઈને મરતાં!

મુકુંદે પડખું ફેરવ્યું. મનમાંથી આ વિચારો કાઢી નાખવા માટે આંખો બંધ કરી દીધી, પણ કેમે કરીને મન શાંત ન થયું. કશાય વિચાર નથી કરવા તેમ મનને મનાવી તે પડ્યો જ રહ્યો. ત્યાં તેની સામે સુબોધ આવીને ઊભો રહ્યો.

બાર વર્ષ પહેલાં, હા, બાર વર્ષ પહેલાં તેને જોયો હતો. તે વખતે તો તે પાંચેક વર્ષનો હતો. સુબોધ નાનો હતો ત્યારથી જ તેને અને સુબોધને માયા બંધાઈ હતી. સુબોધને પણ મોટાકાકા વગર ચેન પડતું નહીં. તે મુકુંદને જુએ ને વળગી પડે. તે કૉલેજમાંથી આવતો હોય ને 'મોતાકાકા... મોતાકાકા...' કરતો દોડતો આવે ને તેને ગળે બાઝી પડે. તેની સાઈકલ ઉપર સવાર થઈ જાય. તેની આંગળી પકડીને બહાર ફરવા ખેંચી જાય. તે વાંચવા બેઠો હોય ને સુબોધ આવી ચડે. જાણે ચોવીસે કલાક તેની સાથે રહેતો હતો. તેની કાલીઘેલી બોલી હજુય તેના કાનમાં ગુંજ્યા કરતી હતી. સુબોધ તેનો દોસ્ત બની ગયો હતો!

એ સુબોધ તેની સામે આવીને ઊભો રહ્યો. સત્તરેક વર્ષનો હશે, પણ તેનું મોં, તેની બોલી તો પહેલાં જેવી - બાર વર્ષ પહેલાંના જેવી જ હતી. તે કહેતો હતો:

'મોટાકાકા,

તમારી આગળ મારું હૈયું ખોલી રહ્યો છું. એમ તો તમને મળવાનું મન ક્યારનુંય થતું હતું. ઘણી વાર એમ પણ થતું કે તમારી પાસે દોડી આવું, પણ ખૂબ સંકોચ થતો હતો. આજેય એવો જ સંકોચ અનુભવું છું, છતાં કહ્યા વગર રહેવાતું નથી.

મારા બાપાએ તમને વિતાડવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. મારી બાએ આજ સુધી મારી કાકીને ગાળો દીધી છે. એ હું જાણું છું; એથી તો હું માથું ઊંચું કરી શકતો નથી. પણ આજે ઘરના સંજોગો એવા છે, કે તમને કહ્યા સિવાય રહી શકતો નથી; અને મોટાકાકા તમને ન કહું તો કોને કહું? આ દુનિયામાં મારી વાત સાંભળે એવું તમારા સિવાય બીજું છેય કોણ?

મારા બાપા માથે દેવું મૂકીને દેવલોક થયા, ત્યારથી મારી બા માંદીસાજી રહે છે, પણ છેલ્લા મહિનાથી તો ખાટલાવશ છે. દમના રોગથી

પીડાય છે. દવા તો ઠીક પણ દૂધ-મોસંબી લાવવાનાયે પૈસા નથી. મેં મૅટ્રિક પાસ કરી નોકરી લીધી છે. મને પંચોતેર રૂપિયા પગાર મળે છે. એમાં પાંચ ભાઈબહેનો અને માંદી માનું કેવી રીતે પૂરું થાય? પાછું માથે દેવું છે એટલે પૈસા પણ કોણ ધીરે? ગયે મહિને મારી માનાં એરિંગ વેચીને ચલાવ્યું. ડૉક્ટરની દવા મોંઘી પડતી હતી એટલે વૈદની દવા લઈએ છીએ, પણ કંઈ જ ફરક પડતો નથી. માંદગીને લીધે મારી બા રિબાય છે, રડે છે, માથું કૂટે છે, પાછળ છોકરાંઓનું શું થશે એ ચિંતામાં ઝૂરી રહી છે! એ કહી શકતી નથી, પણ હું સમજી ગયો છું કે તે તમને ઝંખે છે. ક્યારેક 'મુકુંદ, મારા મુકુંદ' એમ બબડે છે.

મોટાકાકા, મને એવું ને એવું યાદ છે. તમે નહોતા ચીડવતા કે સુબોધ! ગોદાવરી તારી એકલાની નહીં પણ મારી પણ મા છે. એ તમારી મા આજે મોતના બિછાને છે. તે તમને જોવા માટે તલસી રહી છે, કદાચ તેની ભૂલનો એકરાર કરી તમારી માફી માગી હૈયું હળવું કરવું હશે!

ઘરમાં તમારો એક ફોટો છે. એને હું મારી વાંચવાની ઓરડીમાં રાખતો હતો. એ ફોટા સાથે રોજ વાતો કરતો હતો અને ક્યારેક તો તમારી પાસે દોડી આવું એમ થઈ જતું. હવે સમજણ આવ્યા પછી લાગે છે કે હું તમારી પાસે કયે મોંએ આવી શકું? મારાં આંસુથી તમારા પગ ધોઈ નાખું તોય અમારાથી કરેલો અપરાધ માફ થઈ શકે તેવો નથી.

હમણાંથી મારી બાએ તમારો તે ફોટો તેની પાસે મંગાવ્યો છે, તેની સામું જુએ છે ને ચોધાર આંસુએ રડે છે. અમે 'મા... મા તને શું થાય છે?' કહેતાં વીંટળાઈ જઈએ છીએ તોયે તે કંઈ પણ બોલ્યા વગર રડ્યા કરે છે' અને બોલે છે ત્યારે માત્ર 'મુકુંદ, મારા મુકુંદ એટલું જ સંભળાય છે.

મોટાકાકા આફત આવે છે ત્યારે તેની સાથે બીજી તકલીફો પણ લેતી આવે છે! નાની બેબીને પણ દૂધ આપી શકતા નથી. વિનુની શાળાની ફી પણ ભરી શક્યો નથી; એથી તો ભણવા પણ જઈ શકતો નથી. માની દવા પણ લાવી શકતો નથી. હજી પગાર થવાને પંદર દિવસની વાર છે. ઘરમાં પાઈ પણ નથી, પણ આજે તો એ દુઃખ ગાવાં માગતો નથી. આ દુઃખ કરતાં તો માની વેદના વધુ દુઃખદ છે. મારાથી એ જોયું જતું નથી. મારી ખાતરી થઈ ગઈ છે કે એ તમને, એક તમને જ ઝંખી રહી છે. મેં મારી માને આ પત્રની વાત કરી. જવાબમાં તેની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી તેની જીભ ઝલાઈ ગઈ. તમારું નામ કાને પડતાં તે રડી પડે છે અને કંઈ બોલી શકતી નથી.

મોટાકાકા, મારા બાપાએ તમને દૂભવ્યા હોય, પણ એમાં અમારો છોકરાનો શો વાંક? નાની ભારતીને તો ખબર પણ નથી કે અમારે મોટાકાકા છે. વિનુથી નાનો સુરેન્દ્ર છે. તે તમારા ફોટા સામે જોઈને પૂછે છે કે 'મોટાકાકા કેમ આપણે ઘેર આવતા નથી? એમને કહો ને કે મારી નિશાળની ફી ભરી દે!' ત્રણચાર દિવસથી તો ભારતી હઠ લઈને બેઠી છે.

'માલે મોતાકાકા પાસે જવું છે, તમે તો દૂધ આલતા નથી. મને મોતાકાકા પાસે લઈ ચાલો.' મોટાકાકા, એ બધાંને હું કેવી રીતે સમજાવું કે 'તે આપણા ઘરમાં પગ નહીં મૂકે?'

મોટાકાકા, તમે મારી એક વિનંતી નહીં સ્વીકારો? આંગળીએ વળગાડતા હતા તે મોટાકાકા મને નહીં તરછોડે એ વિશ્વાસથી તો હું આટલું કહું છું. તમે એક વાર અહીં ન આવી જાઓ! બીજું તો કંઈ નહીં, પણ તમને જોઈને મારી માનું મોત સુધરી જાય. નહીં તો તે આમ ઝૂરી ઝૂરીને મરી જશે અને તેનો જીવ અવગતે જશે.

મારાં મોટાં કાકીને બે શબ્દો કહેવાનો મને હક

છે કે કેમ તેની તો ખબર નથી.

પણ તેમને અમે બધાં છોકરાં જોવા માટે ઝંખી રહ્યાં છીએ. તેમને અમારા પ્રણામ. મોટાકાકા, તમારો ખૂબ વખત લીધો નહીં?'

સુબોધ જાણે તેની સામે તાકી જ રહ્યો છે. તેણે મોટાકાકા... મોટાકાકા કરીને આખો ઓરડો ભરી દીધો.

સુબોધનું મોં ચીમળાઈ ગયું હતું. ચિંતામાં તે નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો. તેની ઓશિયાળી આંખોમાં આંસુ તગી રહ્યાં હતાં. સાવ દીન બની ગયો હતો. તે મોટાકાકાને નમસ્તે કરે છે અને ચાલ્યો જાય છે.

'સુબોધ!' મુકુંદનું હૈયું પોકારી ઊઠ્યું. તેણે પડખું ફેરવ્યું. જોરથી આંખો બંધ કરી દીધી, પણ 'મોટાકાકા મોટાકાકા...'નો ગુંજારવ કાનમાં સંભળાયા જ કર્યો. જાણે તેના કાનમાં કોઈ 'મોતાકાકા મોતાકાકા' બોલી રહ્યું હતું.

તેણે નજર લંબાવી તો ગોદાવરી દેખાઈ. ખાટલામાં પડી પડી હાંફી રહી છે. ઘડી ઘડી ઉધરસ આવે છે ને તે બેવડ વળી જાય છે. તેની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ છે. શરીર પર એકલાં હાડકાં દેખાય છે, જાણે તે ઘડી બેઘડીની મહેમાન છે. તેને જોઈને ઊભી થઈ તેને બાઝી પડવા હાથ લંબાવે છે.

'મુકુંદ-મારા મુકુંદ' કરતી તે આગળ વધે છે. મુકુંદ તેને ખાટલામાં સુવાડે છે.

'મને ખાતરી હતી કે મારો મુકુંદ મને મરતાં પહેલાં મળ્યા સિવાય નહીં રહે?' અને મા જેમ બેટાના મોં ઉપર, માથા ઉપર, શરીર ઉપર હાથ ફેરવે તેમ હાથ ફેરવવા લાગી.

'સારો તો છે ને ભાઈ?'

તેની આંખો મિલનના હર્ષથી છલકાઈ જાય છે. પશ્ચાત્તાપમાં તે મુકુંદની સાથે કંઈ બોલી શકતી નથી. ટગર ટગર તેની સામે જોઈ રહી છે. તેની ઝીણી ઝીણી આંખો મુકુંદને ઘણું બધું કહી દે છે. જાણે એ આંખો મુકુંદના મોંએ 'ભાભી... મોટાં ભાભી' સાંભળવા ઝંખે છે.

'ભાભી, મોટાં ભાભી...' મુકુંદના મનમાં તોફાન જાગ્યું હોય તેમ તે આમથી તેમ પડખાં ફેરવે છે, પણ ઊંઘ આવતી નથી. તેની સામે ઘડીકમાં સુબોધ દેખાય છે તો ઘડીકમાં મોટાં ભાભી દેખાય છે. બધાં તેને બોલાવી રહ્યાં છે, જાણે તેને તેનું લોહી બોલાવી રહ્યું છે. તેના અણુએ અણુ ખેંચાઈ રહ્યા હતા. સવારમાં તે રોજ કરતાં મોડો ઊઠ્યો. તેની આંખો ભારેખમ થઈ ગઈ હતી. ઉજાગરાને લીધે તેનું માથુંય ભારેખમ થઈ ગયું હતું.

તે ઑફિસે જવા તૈયાર થયો. ત્યારે વિમળાએ પાછું યાદ દેવડાવ્યું:

'માથેરાનની ટિકિટો લેતા આવજો. કાલની ન મળે તો પરમ દિવસની... જરૂરથી લેતા આવજો. મને તૈયારી કરતાં વાર નહીં લાગે.'

મુકુંદ ઊમરા ઉપર ઊભો રહ્યો. તેણે વિમળા સામે સૂચક નજરે જોયું. એક બાજુ વિમળા ખેંચતી હતી, બીજી બાજુ સુબોધ ખેંચતો હતો.

'કેમ વિચારમાં પડી ગયા? કંઈ કહેવાનું છે?'

'હું ત્રણચાર દિવસ માટે બહારગામ જાઉં છું.'

'ક્યાં?'

'મોટાં ભાભીને જોવા. આ વખતે આપણે માથેરાનની નહીં, ઘરની હવા ખાઈશું.'

અને મોં ફેરવીને તે ચાલતો થયો. વિમળા સાંભળીને ડઘાઈ ગઈ. તેના મોં પર મુકુંદે લપડાક લગાવી હોય તેમ તે રડી પડી.

પણ એ વખતે તો મુકુંદ રસ્તા પર નીકળી ગયો હતો!

('અખંડ આનંદ', મે, ૧૯૫૧)

સંસ્મરણો

જિજ્ઞાસુની ડાયરી

પુરુરાજ જોષી

(સ્વામીજી એટલે સાતરીના ભીમનાથ મંદિરને કેન્દ્ર બનાવીને જનકલ્યાણની નિઃસ્વાર્થ ભાવનાથી છત્રીસ વર્ષ લગી ધાર્મિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક એમ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહેલા એક અનામી સંન્યાસી. એ હંમેશા પ્રચાર-પ્રસારથી દૂર રહ્યા. કોઈને શિષ્ય બનાવ્યા નહીં, છતાં હજારો લોકોને શિષ્યવત્, મિત્રવત્ સ્નેહ કરતા રહ્યા. સ્વામીજીએ નામનું વળગણ પણ છોડી દીધેલું. લોકો એમને સાતરીના સ્વામીજી તરીકે ઓળખતા-પૂજતા. ૧૯૮૧ના નવેમ્બરમાં સ્વામીજી બ્રહ્મલીન થઈ ગયા. છતાં આજે પણ ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, હિમાચલ પ્રદેશ વગેરે ઉપરાંત અમેરિકા અને આફ્રિકામાં પણ અનેક પરિવારોમાં સ્વામીજીની પૂજા-પ્રાર્થના થતી રહે છે. સ્વામીજીની ચેતના સૌને માર્ગદર્શન આપતી રહે છે. સ્વામીજી સાથે વર્ષો સુધી જિજ્ઞાસુ ભાવે રહેલા સાત્વિક (જિજ્ઞાસુ વકીલ) કાલોલના પુરુરાજ જોષીએ સ્વામીજીનાં સંસ્મરણોની 'જિજ્ઞાસુની ડાયરી' પ્રગટ કરી છે. અહીં તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા એ પુસ્તકમાંથી કેટલાક અંશો રજૂ કર્યા છે. —તંત્રી)

પ્રથમ સંપર્ક

સ્વામીજીનો મારો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર ૧૯૭૫ના ડિસેમ્બરની એક અંધારી રાતે થયો. હું ઠાકોર મિત્ર રાસબિહારી દેસાઈની ગંભીર માંદગીના સમાચાર જાણી મનોમન સંકલ્પ કરેલો કે મંદિરમાં જઈ એમને માટે પ્રાર્થના કરીશ. કોલેજમાં રાતે એક મિત્રનું વ્યાખ્યાન હોવાથી મંદિરે પહોંચતાં ખૂબ જ મોડું થઈ ગયું. અંધકાર અને ઠંડીને વીંધતા અમે મંદિરે પહોંચ્યા. બંધ દરવાજો ખોલવા હાથ લંબાવું ત્યાં સ્વામીજીનો અવાજ આવ્યો: 'કૌન હૈ?' સ્વામીજી એમની નાનકડી ઝૂંપડીમાં હતા. ઝૂંપડીના દરવાજા પર પડદો ઝૂલતો હતો.

મેં કહ્યું, 'હમ લોગ, કાલેજ કે અધ્યાપક હૈં. ભગવાન કે દર્શન કરને આયે હૈં.'

'ઇતની રાત બીતે ક્યોં આયે? ક્યા ભી કોઈ દર્શનકા ટાઈમ હૈ?' અંદરથી સ્વામીજીનો અવાજ સંભળાયો. મેં મોડા પડવાનું કારણ સમજાવવા પ્રયત્ન કરી છેવટે ઉમેર્યું, 'હમને તો સુના થા કિ ભગવાન કે દ્વાર હંમેશા ખૂલે રહતે હૈં.'

સ્વામીજીની અનુમતિ માગતાં અમે — મારી સાથે બકુલા પ્રતીભાબહેન અને ગોવિંદ જોષી પણ હતા — મંદિરમાં જઈ પ્રાર્થના કરી. યાદ આવ્યા એટલા શ્લોકો ગાયા. પછી બહાર નીકળતાં તો યાદ આવ્યું, સ્વામીજીએ કહ્યું — મળીને જજો. આ પહેલાં સ્વામીજીની નજીક જવાનું, એમની સાથે વાત કરવાનું કદી બન્યું ન હતું. અટલે અવઢવમાં અમે ચુપચાપ બહાર અંધારામાં ઊભા હતા. ત્યાં સ્વામીજીનો અવાજ આવ્યો, 'અંદર આઈએ.' સ્વામીજીના અવાજમાં કશુંક એવું હતું, જેનો અનાદર કરી ન શકાય. પડદો ખસેડીને અમે ઝૂંપડીમાં પ્રવેશ્યા.

જોયું તો સામેના ખાટલા પર સ્વામીજી બેઠા હતા. ભગવી ધોતી ઉપર એમણે ગરમ શાલ કે કોટ પહેર્યો હતો. એમના પગ પાસે એક સગડી હતી. જેના પર સ્વામીજીની બહુચર્ચિત ડાયરી પડી હતી. લોકો કહેતા હતા કે સ્વામીજી એ ડાયરીમાંથી ધારે તેની કુંડળીની નોંધ કાઢે છે! સ્વામીજીએ અમને બાજુની બેઠક ચીંધી. અમે સંકોચથી

બેઠાં. એટલે એમણે પૂછ્યું, કોણ બીમાર છે? મેં રાસભાઈનો ટૂંકો પરિચય આપ્યો. સ્વામીજી ધ્યાનથી સાંભળતા રહ્યા. પછી કૉલેજના કાર્યક્રમ વિશે પૂછ્યું. મેં કહ્યું, 'યોગ વિશે એક પ્રોફેસરનું વ્યાખ્યાન હતું.

'યોગ વિશે શું કહ્યું એમણે?' સ્વામીજીએ પૂછ્યું. અમને યોગમાં એવો કશો રસ ન હતો. એટલે વક્તાએ કહેલી કોઈ વાત અમારા મનમાં સચવાઈ ન હતી. બધાં ચૂપ રહ્યાં. સ્વામીજીએ ફરી પૂછ્યું એટલે મેં મહાપ્રયત્ને યમ, નિયમ, ધ્યાન, ધારણા વગેરે વિશે ઉભડક વાત કરી. જોયું તો સ્વામીજીની આંખો પર પાંપણો ઢળી ગઈ હતી. અને એમનો જમણો હાથ એકદમ સીધો ઊંચો થયો હતો. અલૌકિક પ્રસન્નતા છલકતા ચહેરે એ કહી રહ્યા હતા: 'ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ: યોગ:, યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્ - યોગકી ઐસી કઈ વ્યાખ્યાએં હૈં, પરિભાષાએં હૈં. લેકિન પરિભાષા જાનને સે આપને યોગ જાન લિયા ઐસા નહીં કહા જાતા. આપ પઢે-લિખે લોગ હૈં. પાતંજલ યોગસૂત્ર પઢકર આપ યોગ કે બારે મેં કુછ જાનકારી પ્રાપ્ત કર સકતે હૈં, યોગ નહીં. જાનકારી ઔર જ્ઞાન કે બીચ બહુત બડા અંતર હૈ. સ્કૂલ મેં નકશે હોતે હૈં. ઉસમેં પઢકર માસ્ટર બતા રહે હૈં, દેખો યહ હિમાલય હૈ, યહ દિલ્લી હૈ, યહ આગ્રા હૈ. લેકિન નકશે મેં હિમાલય દેખતે રહને સે કોઈ હિમાલય થોડે પહુઁચ સકતા હૈ? કહીં ભી પહુઁચને કે લિયે તો આપ કો ખુદ ચલના હોગા. ઔર જો ચલના શુરૂ કરતા હૈ, ઉસકે સામને માર્ગ અપને આપ ખૂલતા જાતા હૈ....'

એ પછી સ્વામીજીએ યોગ વિશે જે વાતો કરી એવી સ્પષ્ટ અને પારદર્શક વાતો ક્યારેય કોઈની પાસે સાંભળી નહોતી. સ્વામીજી પોતાના મન સાથે વાત કરતા હોય એવા મંદ સ્વરે બોલી રહ્યા હતા. એમના શબ્દે શબ્દે મારી ભીતર કશીક હલચલ થઈ રહી હતી. સ્વામીજીનો શબ્દ બહુ ઊંડાણમાંથી આવતો હતો અને મને ઊંડાણથી સ્પર્શી રહ્યો હતો. આ બધો સમય હું એમના મુખ અને એરિયલની જેમ ઊંચા થયેલા એમના હાથને તાકી રહ્યો હતો.

યોગની વાત પૂરી થતાં સ્વામીજીએ આંખો ખોલી. હાથ એની મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયા. થોડી વારે પૂછ્યું, 'આપ લોગોં કો ભૂખ લગી હોગી. ફ્રૂટ્સ ખાયેંગે આપ?' અમે વિવેક ખાતર ના પાડી. થોડી ક્ષણો ચુપકીદીમાં વીતી ગઈ. પછી સ્વામીજી એકાએક બોલ્યા, 'હમેં ભૂખ હૈ, લેકિન હમ ભૂખે નહીં હૈં, હમેં વિષય ભી હૈ, લેકિન હમ વિષયી નહીં.' પછી એ વાત વિસ્તારથી સમજાવતાં કહ્યું, 'શરીર હૈ, તો શરીર કે સાથ ભૂખ ભી જૂડી હુઈ હૈ. ભૂખ હમેં ભી લગતી હૈ. હમ દાલ, ચાવલ, રોટી નહીં ખાતે હૈં, તો ઉસકે વિકલ્પમેં હમ ફ્રૂટ્સ લેતે હૈં. સુબહ-શામ એક એક પ્યાલી ચાય પીતે હૈં. હમ કિસી સે કુછ માંગતે - મંગવાતે નહીં. કોઈ ભક્તિભાવસે રખ જાતે હૈં તો હમ લેતે હૈં. નહીં મિલતા તો કોઈ ફરિયાદ નહીં કરતે. ભૂખ સે વ્યાકુલ નહીં હો જાતે. હમેં ઈન્દ્રિયાં હૈં તો ઉનકે સાથ જુડે વિષય ભી હૈં. હમેં ભી ઠંડ લગતી હૈ. હમ ચાહેં તો હમારે લિયે બઢિયા વૂલન કોટ સિલવા સકતે હૈં, લેકિન હમ અપને લિયે કુછ નહીં કરતે. કિસીને હમેં યહ કોટ દિયા હૈ, હમ જાનતે હૈં યહ બારિશ મેં પહના જાતા હૈ, ફિર ભી હમ જ્યાદા ઠંડમેં યહ કોટ પહનકર બૈઠતે હૈં. કુછ લોગ હંસતે હૈં, તો હંસને દો, હમારા ક્યા બિગડતા હૈ?

લોગ ઐસા ભી સોચતે હૈં - મારો બેટો બાવો થઈને ગાડીમાં ફરે છે! પણ ગાડી હમારી નથી. કોઈ છોડ ગયા હૈ. હમારે લિયે ગાડી કોઈ મહત્ત્વ નહીં રખતી. હમ ગાડીમેં ઘૂમેં યા પૈદલ, હમારે મનકે સમાધાનમેં કોઈ ફર્ક નહીં પડતા. કભી હમ ફાઈવ સ્ટાર હોટલમેં ઠહરતે હૈં તો દૂસરે દિન હમ કિસી

નદીકે કિનારે ખૂલે આનમાનકે નીચે રેતકક પર નો જાતે હૈં હમ નાધુબાવા હૈ હમારે સુખદુ ખ કિની વસ્તુકી પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ કે સાથ નહીં જૂડે હૈ, ઈસી લિયે હમ કહતે હૈ હમે વિષય હૈ, લકિન હમ વિષયોંકે દાન નહી હૈ '

સમય થભી ગયો હતો જાણે ક્યારેક બહારની હવા પરદાને હલાવી જતી, પરદા નીચેની નાજુક ઘટડીઓને રણકાવી જતી હતી એ સિવાય બધળુ નિરવતામા ડૂબી ગયુ હતુ તરતો હતો માત્ર સ્વામીજીનો આત્મીયતા છલકતો અવાજ પ્રણામ કરીને અમે ઊભા થયા સ્વામીજી બૅટ્રી લઈ દરવાજા લગી અમને મૂકવા આવ્યા છલોછલ ભરાયેલા ઘડાની જેમ કશો અવાજ કર્યા વિના અમે ગામ તરફ ચાલ્યા

* * *

હમ મા કો કભી ભૂલ નહી પાયે

સત્તર મા ર્ચ, ઇંદોર

નદીના મૂળ અને સાધુના કુળ વિશે બહુ પડપૂછ ન કરવી એમ કહેનારા સ્વામીજી આજે એમના પૂર્વજીવનના સંસ્મરણોની મંજૂષા ખોલી બેઠા!

ગરમાને કારણ સ્વામીજી આજે દરવાજા બહારના એક બાકડા પર બેઠા હતા આકાશમા તારાઓ નીકળ્યા હતા પવન અને વૃક્ષો વચ્ચે અશબ્દ સવાદ ચાલી રહેલો એવામા સ્વામીજીએ મદ સ્વરે વાત આરભી 'હમારી મા થી બહુત નામદાર મા મિલી થી હમે આજ અમ જ કાઈ છીએ એમા અમારી માનુ યોગદાન રહેલુ છે બાપ તો પરદેશમા નોકરી થે ઉનકા માનના થા કિ મા હમ ભગવાન ઔર ભજન ભક્તિકી બાત સુનાકર બિગાડ રહી હૈ તો એક દિન આકર હમે ફિર સ્ટેશન પર કે એક સ્કૂલમે ભર્તી કરા દિયે! આર નાલ તક હમ ઉસ સ્કૂલમ પઢ ફિર ભી ભાગ્યમા બનવાનુ લખેલુ તે બનવુ જ! થોડુ હસી લઈને સ્વામીજીએ વાત આગળ ચલાવી

'અમારી માએ અમારા રૂમમા બે સૂત્રો ચીતરાવ્યા હતા એક થા નત્ય સકલ્પકા ઈશ્વરદાતા ઔર દૂસરા સૂત્ર થા સુખ ચાહો તો સુખ દો' સ્વામીજીએ સૂત્રોનો અર્થવિસ્તાર પાડ્યો તમારો સક પ સાચો છે તો એની પૂર્તિ માટે તમારે કોઈની પાસે કાઈ માગવાની જરૂર નથી ખુદ ઈશ્વર જ તમને બધુ આપતા રહેશે અને તમે જો સુખ ચાહતા હો તો તમે બીજા કોઈને દુ ખી કરીને તો સુખ મેળવી શકવાના નથી તમે બીજાને સુખ આપી શકો તો તેમને આપો આપને સુખનો અનુભવ થશે

પછી તો સ્વામીજીએ પૂર્વાશ્રમના પોતાના સત્તર ખડવાળા વિશાળ આવાસની, બાગબગીચા, નોકરચાકર અને શાહી સુખસગવડોની વાત કરી મા પાસેથી મળેલા સ્નેહ અને સસ્કારની વાત કરી યુવાવસ્થામા જ સ્વામીજીએ સાધુજીવનની દીક્ષા લીધી એની વાત કરતા કહે,

'દીક્ષા લેતે વક્ત સબકુછ છોડ દેના પડતા હૈ નામ, કુળ, કુટુબ, નાનાવિધ સબધો સબકુછ છોડ કર હમ સાધુ બને માબાપ, સગાસબધીઓના પિંડ મૂકયા હમારા ખુદકા ભી પિંડ દિયા મત નન કી દીક્ષા લને કે બાદ હમ નામ કુલ ગોત્ર, પારિવારિક પહચાન, નબકો છોડ કર હમ અલગ હો ગયે અબ હમ વહ નહીં, જો દીક્ષા લેનેસે પહલે થ અબ ન હમારા કોઈ નામ હૈ, ન ગાવ માનો શૂન્ય હો ગય દીક્ષા કે વખ્ત હમારી મા બહુત રોઈ કહને લગી, 'ઇતની નાજનુવિનાઆમ પલ તુમ, અબ કૈસે ગુજારા કરોગે? કહા ભટકોગે? કહા ખાઓગે? તુમ્હ નાનાકે નામસે ભી કૈ નાન પરેગે '

'હમને મા કો વચન દિયા કિ હમ કિની કે આગે હાથ નહીં ફૈલાયેગે આપ હમારી ચિંતા કરકે દુ ખી

ન હો. અબ હમારી ચિંતા ઈશ્વર કરેંગે. અગર ભાગ્યમેં સુખ લિખા હોગા તો સાધુજીવન મેં ભી હમેં કોઈ અસુવિધા નહીં હોગી. ઔર દુઃખ લિખા હોગા તો સંસારમેં રહકર ભી હમેં સુખકા કોઇ અનુભવ નહીં હોગા. ઔર અબ તો હમ સાધુ હૈં. અબ સુખ યા દુઃખસે હમારા ક્યા વાસ્તા?

'લેકિન સબકુછ છોડનેકે બાદ ભી હમ માકો કભી ભૂલ નહીં પાયે. આજે પણ અમે ગાડી લઈને લાંબી યાત્રાએ નીકળીએ છીએ ત્યારે હંમેશાં એમ લાગે છે કે પાછળની સીટ પર મા બૈઠી હૈં. . . ક્યારેક ઊંઘમાં પણ એમ લાગે, જાણે મા હમારી પાસમેં હી સોઈ હુઈ હૈં.'

શીતળ પવનભરી રાત. વૃક્ષોમાંથી ગળાઈ-ચળાઈને આવતી ચાંદની અને એમાં બાંકડા પર પગ લટકાવીને આરામથી બેઠેલા સ્વામીજી. . . પુષ્પની મંદ સુગંધની જેમ વારંવાર હૃદયને સ્પર્શી જતી એમની વાણી. . . આ સઘળું મળીને એક અલૌકિક પરિવેશ રચાતો હતો, જેમાં મારી સઘળી સ્થૂળતા ધીમે ધીમે ઓગળતી જતી હતી. ઘણીબધી વાતો કરી સ્વામીજી એકદમ ચૂપ થઈ ગયા. થોડી વારે મંદ સ્વરે બોલ્યા, 'પધારો હવે. અમને ઊંઘ આવી રહી છે.' પ્રણામ કરીને ઘેર આવ્યો. અત્યારના એક વાગવા આવ્યો છે પણ મન એવી સ્ફૂર્તિ અનુભવી રહ્યું છે, જાણે હમણાં જ સૂર્યોદય થવાનો હોય!

* * *

સાધુ કા જીવન સૂખી પત્તી કી ભાંતિ હોતા હૈ...

વીસ માર્ચ, 'એંસી

દૂરથી જોયું તો સ્વામીજીએ માથે મુંડન કરાવ્યું હતું. સ્વામીજી મુંડન કરાવે એ એમની હિમાલય યાત્રાનો સંકેત છે. મનમાં રંજ થયો. હવે જશે તે છેક વરસાદ વરસ્યા પછી આવવાના.

કોઈએ પૂછ્યું, 'બાપજી! હિમાલય ક્યારે જાઓ છો?' સ્વામીજી ઉદાસીનતાથી કહે, 'જાના તો હૈ, લેકિન કબ જાયેંગે એ તય નહીં કિયા.'

મેં જરા ગમ્મત કરતાં કહ્યું, 'કોઈ સાથે આવે એ બીકે ખાનગી રાખો છો?'

સ્વામીજીએ નારાજગીભર્યા સ્વરે કહ્યું, 'નહીં, ઐસા નહીં હૈ. લેકિન હમ સાધુ હૈ, હમારા વ્યવહાર આપકે વ્યવહારસે કુછ અલગ હૈ. આપ લોગ કભી કભી સાધુકા વ્યવહાર સમજને મેં ગલતી કરતે હૈં. સાધુ કે સાથ કૈસા વર્તાવ કરના ચાહિયે લોગ જાનતે હી નહીં. કઈ લોગ આકર કહતે હૈં, બાપજી, આપકે લિયે મૈં યહ લાયા હૂં. વહ લાયા હૂં તો આપ લેતે ક્યોં નહીં? - અરે ભાઈ! હમ કુછ લેને કે વાસ્તે તો યહાં બૈઠે નહીં. હમ તો હમારે પાસ જો કુછ ભી હૈ ઔર જો કુછ પ્રારબ્ધસે હમેં મિલતા હૈ, વહ સભી હમ સમાજકો દે દેતે હૈં. હમારી ઈતની જરૂરત હી કહાં હૈ?

'લોગ પૂછતે હૈં - બાપજી, તમે ક્યારે જવાના? ક્યોં ભઈ, હમ તુમકો ક્યોં બતાયેંગે? હમ સાધુ હૈં. હમારા કોઈ સંકલ્પ તો હોતા નહીં કિ આજ જાયેંગે યા કલ? ગાડીસે જાયેંગે યા ટ્રેનસે?. . . બસ, જાના હૈ તો ચલ પડેંગે, જબ ઈચ્છા હોગી. જબ હમ યહાં આયે થે તબ તો કિસીસે પૂછકર નહીં આયે થે કિ ભાઈ, અમે આવીએ? તુમ હમારા સ્વાગત કરોગે? તો જાનેકી બાત ક્યોં પૂછતે હો?

'હિન્દીકે પ્રસિદ્ધ કવિ સુમિત્રાનંદન પંત હમારે દોસ્ત થે, બરસમેં દો-તીન સપ્તાહ હમ આલ્મોડામેં ઉનકે સાથ રહતે થે. હમસે બહુત પ્યાર કરતે થે વે. બહુત સી કવિતાયેં સુનાતે થે. ઉનકી એક કવિતા હમેં બહુત પસંદ આયી થી - 'સૂખી પત્તી'. સૂખી પત્તી જબ ડારસે ટૂટતી હૈ તો વહ કિસ ઓર જાયેગી ઉસકા ઉસે પતા હૈ? પવન ઉસે જિસ ઓર ઉડા લે જાય ઉસી ઓર વહ જાયેગી. વહ મંદિરમેં ભી જા સકતી હૈ, વિરાન જગહમેં ભી જા સકતી હૈ. ઉસકે અપને બસકી બાત તો હૈ નહીં. સાધુકા જીવન ઐસ

સુખી પત્તીકી ભાતિ હોતા હૈ '

માધુજીવનની મસ્તી કેવી હોય એની પણ વાત કરી કહે, 'અમે કયાક જતા હોઈએ, ટિકિટ કયાક દૂરની કઢાવી હોય લેકિન રાસ્તે મે કોઈ સુદર નદીકિનારા દેખા, એકાત સ્થાન દેખા તો હમ અગલે સ્ટેશન ઉતર પડેગે નદી પર જાકર કપડે ધોયગે, સ્નાન કરેગે ઔર કિસી પેડકી છાવમે આરામસે સો જાયગે, અબ હમ આપકો કૈસે બતાયે કિ હમ કબ નીકલેગે ઔર કહા જાયગે? '

* * *

હમારા વ્યવહાર હી હમારા જવાબ હૈ

સત્તર ડિસેમ્બર, એંસી

હુ જ્યારે ગયો ત્યારે સ્વામીજી એકલા બેઠા હતા મને જોઈ ઊભા થયા ટિપાઈ પર બહારથી આવેલા અનેક પત્રો એમ જ પડ્યા રહ્યા હતા, તેમાથી એક પત્ર ઉપાડી મને આપતા કહે, 'વાચો ' હજી તો હુ કાળજીપૂર્વક કાગળ ખોલતો હતો ત્યા એમણે પૂછ્યુ, 'કોનો છે?'

પત્રના અતે કરેલી સહી વાચીને મે કહ્યુ, ' અમદાવાદથી ભાનુબહેનનો '

'શુ લખે છે?'

મે શબ્દશ આખો પત્ર વાચી સભળાવ્યો ચૌહાણ સાહેબની તબિયત બગડી છે ગભરામણ થતા બાથરૂમમા પડી ગયેલા તેથી ચિંતિત થયેલા ભાનુબહેને આખી ઘટનાનુ વર્ણન કરી લખ્યુ હતુ, 'આપની કૃપાથી સઘળુ સારુ થઈ જશે એવી શ્રદ્ધાથી જીવી રહ્યા છીએ ' પત્રના શબ્દેશબ્દમાથી લખનારનો ભાવ, છલોછલ વ્યક્તિત્વ અને સ્વામીજી માટેની અપાર, અચલ શ્રદ્ધા પ્રગટ થતા હતા સ્વામીજી પત્રની વિગત સાભળીને શાત થઈ ગયા

મે પૂછ્યુ 'આનો શો જવાબ લખીશ?'

સ્વામીજીએ કહ્યુ, 'હમારા વ્યવહાર હી હમારા જવાબ હૈ એ લોકો સાથે અમારો ગાઢ સબધ છે, પણ એ સબધ વ્યાવહારિક નથી, આધ્યાત્મિક છે તમે તો જાણો છો અમે કોઈના કાગળ વાચતા નથી ખોલ્યા વિના જ મૂકી રાખીએ છીએ પણ ક્યારેક લખનારનો ભાવ ખૂબ જોર કરતો હોય તો એવો કાગળ તમારા જેવા પાસે વચાવી લઈએ બસ, પછી જવાબ કવાબ નહીં લિખનેકા જવાબ લિખનેમે શબ્દોકી ક્યા જરૂર હૈ હમને સબ બાતે સુન લી બસ, યહી હમારા જવાબ હૈ અમે તો વર્ષોથી લિખના પઢના સબ છોડ દિયા હૈ કભી કુછ પીડા હોતી હૈ તો હમ ડાયરીમે 'ૐ નમઃ શિવાય' લિખતે રહતે હૈ ઔર કુછ નહીં

ઘેર આવીને મે પહેલુ કામ ચૌહાણ સાહેબને પત્ર લખવાનુ કર્યું સ્વામીજીને એમના દર્દની જાણ પહોંચી છે એ જાણીને એમને ખૂબ રાહત થઈ

* * *

ન યહ સચ હૈ, ન વહ

ચોવીસ જુલાઈ, એક્યાસી

આજે ગત્ર સ્વામીજી સાથે થયેલી ગોષ્ઠિથી મન હૃદય આનદાનુભૂતિથી તરબોળ છે શરૂઆતમા તો મદિર, મુખિયાજી, થાળ એવી બધી વાતો ચાલી પછી કહે, ખૂબ ગરમી લાગે છે ચાલો બહાર બેસીએ બહાર આવી સ્વામીજી ઓટલા પર આરામથી બેઠા કહે, હજી ખૂબ જ ગરમી લાગે છે ગરમી ખરેખર વધારે છે કે અમને એવો કોઈ રોગ હશે? અમને તો ભાયરામા પણ ખૂબ ગરમી લાગે છે '

મે જિજ્ઞાસાથી કહ્યુ, મે સાભળ્યુ છે કે સુષુમ્ણા જાગ્રત થાય ત્યારે શરીરમા ખૂબ ગરમી થાય છે '

સ્વામીજી મારી વાતને ઉડાવતા હોય એમ બોલ્યા, 'એ મ''

મે કહ્યુ, આપ એક વાર કહેતા કે સુષુમ્ણા જ્ઞાન નાડી છે આ જાગ્રત થાય ત્યારે '

'બરાબર' કહીને સ્વામીજીએ કહેવા માડ્યુ, 'ઈડા ઔર પિંગલા', 'સૂર્ય ઔર ચદ્ર', યે દો હી

નાડીઓંકા અનુભવ સામાન્ય લોકોને હોય છે. ક્યારેક સૂર્ય નાડી ચાલતી હોય છે તો ક્યારેક ચન્દ્ર. કૌનસી નાડી ચલતી હૈ ઔર કિતની તેજ ચલતી હૈ એના પરથી અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે કે નહીં એ જાણી શકાય છે. નાડી સ્વરપરીક્ષાકા એક શાસ્ત્ર હૈ, સંભોગ અને નિદ્રા સમયે બંને નાડી ચાલતી હોય છે. ઔર બડી તેજ રફતારસે ચલતી હૈં. જે લોકો બહુ જ સંભોગ કરતા હોય અને બહુ જ ઊંઘતા હોય એમને તેથી જ વહેલું ઘડપણ આવે છે. ઔર જો મનુષ્ય કમ સોતા હૈ ઔર કમ સેક્સ કરતા હૈ ઉસકા આયુષ્ય બઢતા હૈ. પ્રાણાયામ ક્યા હૈ? પ્રાણ ઔર અપાન, દોનોંકી ગતિકો સંતુલિત કરના હી પ્રાણાયામ હૈ.'

'પણ સ્વામીજી સુષુમ્ણા ક્યારે જાગ્રત થાય?' મૈં પૂછ્યું.

સ્વામીજી કહે, 'સુષુમ્ણા તો જ્ઞાનનાડી હૈ નાં? તો જેમ જેમ તમે યોગ કરો તેમ તેમ સુષુમ્ણા જાગશે. ઉસમેં સ્થિત કુંડલિની જાગશે. જેની સુષુમ્ણા જાગ્રત થઈ એને પછી ભૂત, ભવિષ્ય ઔર વર્તમાન, ત્રણે કાળની ખબર પડે. અહીં બેઠાં બેઠાં એ દુનિયાભરની વાતો સાંભળી શકે, જોઈ શકે! રાડારને કારણે ખબર પડે છે કે અમુક વિમાન અમુક ગતિથી આવી રહ્યું છે. બૉમ્બે, કલકત્તા જેવાં શહેરોમાં દોડતી ટ્રેનોનો ઑફિસમાં એક કૉમ્પ્યૂટર ચાર્ટ હોય છે. એમાં કઈ ગાડી અત્યારે કઈ લાઈન પર ચાલી રહી છે એ બધું દેખાય. એ જ રીતે અમદાવાદથી કૌન માનસ ક્યા નંબરની ગાડી લઈને ક્યારે નીકળ્યો અને ક્યારે પહોંચશે. વચ્ચે એની ગાડી બીજી કઈ ગાડી સાથે અથડાશે, એને કેટલું ડેમેજ થશે એ બધું અહીં બેઠાં બેઠાં ખબર પડે. મનુષ્યને રાડાર બનાયા તો ઉસકી ખોપરીમેં ભી કહીં ન કહીં રાડાર હોગા હી. હમારે શરીરમેં યે સબ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ હૈં. જૈસે હમ ફોનસે યા વાયરલેસસે બાત કરતે હૈં વૈસી હી શક્તિ ટેલિપથી કી હૈ. સુષુમ્ણા જ્ઞાનનાડી હૈ, ઉસસે સભી પ્રકાર કે જ્ઞાન સિદ્ધ હોતે હૈં.

'સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ ઔર મહાકારણ. ચાર પ્રકાર કે હમારે શરીર હોતે હૈં. સામાન્ય લોકોને તો સ્થૂળ કે સિવા ઔર કિસીકા અનુભવ હી નહીં. સૂક્ષ્મ શરીર સે હમ કહીં ભી જા સકતે હૈં. કિસી કો ભી મિલ સકતે હૈં.'

મૈં પૂછ્યું, 'સ્વપ્નના અનુભવ વખતે સૂક્ષ્મ શરીર કામ કરતું હોય છે.?'

સ્વામીજી બોલ્યા, 'નહીં. સ્વપ્ન ક્યા હૈ? બીચકી સ્થિતિ હૈ, ન જાગ્રતિ, ન ચ સુષુપ્તિ. તુમ પૂરે સોયે ભી નહીં, પૂરે જાગ્રત ભી નહીં. ઐસી સ્થિતિ કા નામ સ્વપ્ન હૈ. ઈસ લિયે તો જીવન કો ભી સ્વપ્નવત્ માના ગયા હૈ. જિંદગી માનો એક લંબા સપના હૈ. જો ન સચ માલૂમ હોતા હૈ, ન જૂઠ! મોટા ભાગના લોકોને નિદ્રા ઓછી અને સ્વપ્નનિદ્રા જ વધારે આવતી હોય છે. યોગીઓ તો ગાઢ નિદ્રામાંથી સીધા યોગનિદ્રામાં ચાલ્યા જાય છે. સ્વપ્ન કા ભી એક શાસ્ત્ર હૈ. માણસ સમતોલ આહાર લેતો હોય, સમયસર ઊંઘતો હોય તો એને રાતના સાડા ત્રણથી પાંચ સુધીમાં આવેલ સ્વપ્નનું અર્થઘટન થઈ શકે. બાકી તો સબ અગડંબગડમ્. ઓવર ઈટિંગ્સ કરનેસે ઔર ભૂખે સોનેસે ભી સપને પડતે હૈં. ઈસ લિયે સાધકોં કો જ્યાદા ઉપવાસ ભી નહીં કરને ચાહિયે ઔર જ્યાદા ખાના ભી નહીં ચાહિયે.'

* * *

ઓગણીસ ઑગસ્ટ, 'એક્યાસી

સ્વામીજીએ આજે ગુરુમાંની નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા વિશે વાત કરી. વાત કરતાં કરતાં તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના સાધનાકાળના દિવસોનાં સંસ્મરણોમાં ખોવાઈ ગયા.

'હમને જબ સાધુ બનનેકા નિશ્ચય કિયા તો માને હમે હિમાલયકી ગુફામે રહતે એક ગુરુ મહારાજ કે પાન છોડ દિયે હમારે ગુરુજીકો હમ સ્વામીજી કહેતે થે સ્વામી કા અથ સમજતે હો?' સ્વામીજીએ પૂછ્યુ, એટલે મે કહ્યુ, સ્વામી એટને માલિક પોતાની બધી ઇન્દ્રિયો પર જેનુ પ્રભુત્વ હોય તે સ્વામી કહેવાય '

સ્વામીજીએ મજાકિયા સ્વરે કહ્યુ, 'અચ્છા ! ઐસા આપને કહા સૂના?' મે પણ હસીને કહ્યુ, 'આપની જ પાસેથી!' પછી સ્વામીજીએ વાત આગળ વધારી

'ઘરસે મીલો દૂર, સૂમસામ જગહમે રહનેકા, કદમૂલ ખાનેકા ઔર ગગાજી કા પાની પીને કા સ્વામીજી તો હમારે સાથ કભી કભી એક-દો શબ્દ બોલતે, બાકી સન્નાટા છાયા રહતા હમારા એક ગુરુભાઈ ભી થા પણ એમની સાથે અમે બહુ ભળતા નહી રોજ સવારે અમે ગગાજીમા નહાવા જતા ગુરુભાઈ નહાતા તેનાથી થોડે દૂર અમે પણ નદીમા ઊતરતા કે સામેથી એક સાપ સરકતો સરકતો અમારી તરફ આવતો અમે ભયભીત થઈ બહાર નીકળી જતા ઘણા દિવસ સુધી આમ ચાલ્યુ એટલે એક દિન ગુરુભાઈને સ્વામીજીકો બતાયા કિ ઇસ નયે છોકરે કો સાપ હેરાન કરતા હે સ્વામીજીને કહા, કલ જબ આપ સ્નાન કરને જાઓ ઔર સાપ દિખાઈ દે તો તુમ ઉસે કહ દેના કિ, અરે આ નાપ! તુમ ઇન બચ્ચે કો ક્યો સતાતે હો? હમારે ગુરુજીકા આદેશ હે કિ તુમ યહા સે ચલે જાઓ ઔર ફિર કભી ઇધર મત દિખાઈ દેના !

'દૂસરે દિન હમ નહાને ગયે ઔર સામનને સાપકો આતે દેખા તભી મેરે ગુરુભાઈને ઊચી આવાજમે કહા, 'અરે ઓ સાપ! તુમ ક્યા હમારે ગુરુભાઈકો સતાતે હો? હમારે ગુરુજીકા આદેશ હે કિ તુમ યહાસે ચલે જાઓ ઔર ફિર કભી યહા દિખાઈ ભી ન દેના '

'ઇતના સુનતે હી સાપ લોટ ગયા હમ તો દેખકર દગ રહ ગયે! સ્વામીજીની શક્તિ વિશે તો માએ ઘણી વાતો કરેલી પણ અમારા ગુરુભાઈ માટે પણ અમને પહેલી વાર માન થયુ આટલા દિવસ અમે એમની સાથે અહમથી વર્તેલા એ માટે મનોમન શરમ પણ અનુભવી

'એક બાર સ્વામીજીકે પાસ જા કર હમને કહા, હમ કુછ કામ બતાઇએ કામકે બિના સમય કટતા નહી સ્વામીજીને કહા, તુમ ઐસા કરો, ગગાજીસે પાની ભર લાઓ ઔર ગુફાકે સામને જો બડા પથ્થર હે ઉસ પર ડાલતે જાઓ! અમે તો ઘડો લઈ નીકળી પડ્યા ઘડો ભરીને પેલા પથ્થર પર પાણી નાખવા લાગ્યા શરૂઆતમા મજા પડી પછી ધીમે ધીમે કંટાળી જવાયુ મનમા થયુ, 'અરે આ તે કાઈ કામ કહેવાય? સ્વામીજીએ કેવુ કામ સોપ્યુ છે! પણ શરૂ કર્યા પછી છોડી પણ કેમ દેવાય? ફિર સોચા સ્વામીજી તો આખર સ્વામીજી હૈ પાગલ તો હૈ નહી ફિર ઉનકા બતાયા કામ અર્થહીન કૈસે હો સકતા? હમારે લિયે યહ કામ જરૂરી લાગા, તો ફિર હમ જોર લગાકર પાની ભર લા કર ઉસ પથ્થર પર ડાલતે ગયે તબ આકર સ્વામીજીને કહા, બસ, અબ કામ પૂરા હો ગયા '

થોડી વાર શાત રહી સ્વામીજી બોલ્યા, આ દિવસે અમે કટાળીને ભાગી આવ્યા હોત તો કદાચ કશુ જ શીખી શક્યા ન હોત મતલબ કે તમે ભયભીત હો, શકાશીલ હો, ઘમડી હો ત્યા સુધી કશુ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં એક વાર ગુરુને સ્વીકાર્યા પછી મનમા કશો અહમ્, ડર કે આશકા ન થવા જોઈએ પછી તમારી ચિતા તમારે નહીં કરવાની, એ જ બધુ કરે એ જે કરે તે આપણા હિતમા જ કરે એવી નિષ્ઠા બુદ્ધિથી જીવવાનુ ઘડી ઘડી વેશ ના બદલાય ઘડી ઘડી ગુરુ ન બદલાય '

* * *

કિશોરકથા

એક નવી રમત

(સિંધી વાર્તા)

મનોહરદાસ કોકોમલ

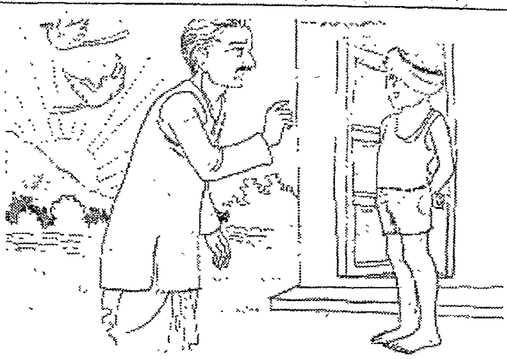

સવારનો સમય હતો. ગામમાં એક કાકા પધાર્યા. એ પહેલાં આ કાકાને ગામમાં કોઈએ જોયા નહોતા. કાકા ફરતા ફરતા એક જગ્યાએ પહોંચ્યા. ત્યાં જોયું તો એક ઘરની બહાર એક નાનો છોકરો ઊભો હતો. તે ઉદાસ ઉદાસ લાગતો હતો. તેના મોઢા પર ગૂમડું થયું હતું એટલે તેના મોઢાના કેટલાક ભાગ પર અને એક આંખ પર લૂગડાનો પાટો બાંધેલો હતો.

કાકા એ છોકરાની નજીક આવીને વહાલથી બોલ્યા, ''શું નામ છે તારું બેટા? આ તને શું થયું છે? સવારના પહોરમાં અને આવા સરસ વાતાવરણમાં તું ઉદાસ કેમ લાગે છે?''

છોકરાએ જવાબ આપ્યો, ''મારું નામ માધવ છે. હું દુ:ખી છું, કાકા. મારી તકલીફો અને મુશ્કેલીઓનો પાર નથી. જુઓ ને, મારા મોઢા પર આંખની બાજુએ આટલું મોટું ગૂમડું થયું છે. એ સિવાય પણ મારે ઘણાં કષ્ટો, તકલીફો અને દુ:ખો વેઠવાં પડે છે.''

માધવની વાત સાંભળીને કાકા ત્યાં જ ઊભા રહ્યા અને આજુબાજુ પડેલા પથરા વીણીને તેનો ઢગલો કરવા લાગ્યા. માધવને કાંઈ સમજાયું નહીં. આશ્ચર્યથી એ તો જોતો જ રહ્યો. પછી કાકાએ માધવને નજીક બોલાવ્યો. એ પોતે નીચે બેઠા. માધવને પણ એમની પાસે બેસાડ્યો અને કહ્યું, ''આવ બેટા, આપણે આ પથરાઓની એક નાનકડી રમત રમીએ. તને ગમશે ને?''

''હા, હા, રમવામાં તો મને મજા આવે છે '' માધવ ઉત્સાહમાં આવી ગયો.

કાકાએ કહ્યું, ''હવે તું મને બતાવતો જા કે તને કેટકેટલાં દુ:ખો છે. આપણે દરેક દુ:ખ માટે ડાબી બાજુએ એકએક પથરો મૂકતા જઈશું.''

માધવને રસ પડ્યો. એણે દુ:ખોની વિગતો આપવાની શરૂઆત કરી. ''કાલે રાત્રે એક શિયાળ આવ્યું હતું. તે અમારી મરઘીનું બચ્ચું ઉપાડી ગયું ''

આ વાત સાંભળીને કાકાએ એક પથરો ઉપાડીને ડાબી બાજુએ મૂક્યો.

માધવ બોલ્યો, ''મારી સાઈકલની ટ્યૂબમાં પંચર પડી ગયું છે.''

કાકાએ એક બીજો પથરો લઈને ડાબી બાજુએ મૂક્યો.

તે પછી તો માધવે પોતાનાં દુ:ખોની બીજી વિગતો આપવા માંડી:

''મારો ફૂટબૉલ ખોવાઈ ગયો છે.''

''મારો ભમરડો બરાબર ચાલતો નથી ''

"મારી સ્કૂલની નોટબુક કોઈ લઈ ગયું છે."

"મમ્મી મારા ઉપર એટલાં ગુસ્સે છે કે મને નાટક જોવા જવાની રજા જ નથી આપતાં."

આવી રીતે માધવ પોતાની તકલીફો કહેતો ગયો અને પેલા કાકા દરેક તકલીફ માટે એકએક પથરો ડાબી બાજુએ મૂકતા ગયા.

પણ તકલીફો તો ખૂટી ગઈ!

હવે માધવ માથું ખંજવાળીને યાદ કરવા લાગ્યો કે હવે કઈ તકલીફ બાકી રહી? પણ હવે કોઈ તકલીફની વાત કહેવાની બાકી નહોતી રહી.

કાકાએ ધીરજથી પૂછ્યું, "હજી યાદ કરી જો, બેટા! કદાચ કોઈ તકલીફ યાદ આવી જાય. હજી આપણી પાસે ઘણા પથરા પડ્યા છે."

માધવ બોલ્યો, "મને નથી લાગતું કે હવે કોઈ તકલીફ બાકી રહી હોય."

ત્યારે માધવની નજર પથરાઓના ઢગલા પર પડી. એ જોઈને બોલ્યો, "આટલો મોટો ઢગલો થઈ ગયો? જોયું ને, મારી તકલીફો કેટલી બધી છે!"

કાકા બોલ્યા, "બેટા, આપણી રમત પૂરી નથી થઈ. હવે આપણે બીજો એક ઢગલો કરીશું. તું હવે ઝટઝટ એવી વાતો કહેવા માંડ, જેમાંથી તને આનંદ આવતો હોય, મજા આવતી હોય અને કોઈ કષ્ટ ન થતું હોય. એવી દરેક બાબત માટે હું જમણી બાજુએ એક એક પથરો મૂકતો જઈશ. ઠીક છે ને?"

માધવે હા પાડી.

પછી કાકાએ પૂછ્યું, "મને બતાવ કે તારાં માતા-પિતા તને ચાહે છે કે કેમ."

"મારાં માતા-પિતા?" માધવ ઉછળી પડ્યો. "તેઓ તો મને ખૂબ પ્રેમ કરે છે. તેઓ ખૂબ સારાં છે."

કાકાએ એક પથરો જમણી બાજુએ મૂકી દીધો.

"તેઓ તને સ્કૂલે પણ મોકલે છે, જેથી તું મોટો થઈને મહાન વ્યક્તિ બની શકે. ખરું?"

"હા, એ તો બરાબર જ છે."

કાકાએ બીજો પથરો જમણી બાજુએ મૂક્યો.

"તું ગઈ પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો?"

"હા, કાકા, હું સારા ગુણ મેળવીને પાસ થયો હતો. તેથી મને ઇનામ પણ મળ્યું હતું."

"શાબાશ! અને તારાં ભાઈ-બહેન?"

"એ તો ઘણાં સારાં છે."

"તને ખાવા-પીવાની કોઈ તકલીફ પડે છે?"

"નહીં"

"તારી તબિયત?"

"આમ તો ઘણી સારી રહે છે. પણ થોડા દિવસથી આ ગૂમડું થયું છે."

કાકા આ બધી બાબતો માટે જમણી બાજુએ પથરાઓ મૂકતા જતા હતા અને એ રીતે ઢગલો મોટો થતો જતો હતો. તોય માધવની વાતોનો અંત આવ્યો નહીં. એ કહેતો જ ગયો, કહેતો જ ગયો.

"અમારી શાળાના રમતોત્સવમાં ફૂટબૉલની મૅચમાં મને રજતચંદ્રક મળ્યો હતો."

"આવતા મહિને મારો જન્મદિવસ આવશે ત્યારે મારા પિતા મને સુંદર ભેટ આપવાના છે."

"દિલ્હીથી મારા મામા પણ ભેટ લાવવાના છે."

"આ વર્ષે વૅકેશનમાં અમે પ્રવાસમાં જવાનાં છીએ."

આ બધી વાતો કહેતાં માધવ એટલો બધો ગેલમાં આવી ગયો કે ન પૂછો વાત! ત્યાં અચાનક એણે જમણી બાજુ જોયું તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. જમણી બાજુએ ડાબી બાજુ કરતાં પણ મોટો ઢગલો થઈ ગયો હતો!

માધવ કહેવા લાગ્યો. "આ તો ગજબ જેવી વાત કહેવાય. ડાબી બાજુ કરતાં જમણી બાજુના પથરાઓ કેટલા બધા વધારે છે! આ રીતે તો મેં ક્યારેય વિચાર્યું જ ન હતું."

કાકા બોલ્યા, "બેટા, આ રમતનું નામ છે 'ઈશ્વરે આપેલી ભેટોની ગણતરી.' આ જગતમાં દુઃખો છે તો એની સાથે સુખો પણ છે. આપણે દુઃખોની પરવા કર્યા વિના ઈશ્વરે આપેલી ભેટો અને સારી બાબતોને યાદ કરીને રાજી રહીએ તો?"

માધવ બોલ્યો, "કાકા, આ રમતને હું યાદ રાખીશ."

(અનુ. હુંદરાજ બલવાણી)

પ્રસંગકથા

સગા બાપનો દીકરો

શંભુપ્રસાદ દેસાઈ

આશરે અઢાર વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે. લોલવાણ ગામના ચોરા ઉપર મામલતદાર સાહેબનો મુકામ હતો. ગામના ખેડૂતો, વેપારીઓ તથા ઊભડો ભેગા થયા હતા. આગળના સમયમાં મામલતદારનો મુકામ થાય ત્યારે લોકો કંઈક બીકથી, કંઈક પ્રેમથી, કંઈક ગરજથી અને કંઈક કુતૂહલ ખાતર વગરબોલાવ્યે એકત્ર થતા અને મામલતદાર પણ આખો દિવસ નિરાંતે બેસી ગામનું કામ પતાવતા, અરજદારોને સાંભળતા અને ગામને ખર્ચે ખાઈપી આનંદ પણ કરતા. ખેડૂતો અને અમલદારો વચ્ચે 'છોરુ-માવતર'નો સંબંધ હતો. મામલતદાર ખેડૂતોની મા કહેવાતા અને રડતા ખેડૂતોનાં આંસુ લૂછતા — ને આંસુ પડાવતા પણ. ખેડૂતોના વારસાહિસ્સા, લેણું-દેણું, ભાગાભાગ, વહેંચણ વગેરે તમામ સમજનો તેઓ જાતે જ નિકાલ કરતા.

મામલતદાર સાહેબ ગાદીતકિયે બેઠા હતા, પાસે તલાટી તથા પટેલ પણ બેઠા હતા. આજુબાજુ ખેડૂતો બેઠા હતા. વેપારીઓ પણ હતા. આજે બે કોસના પાકા કૂવા તથા કૂંડી બાંધેલી એક વાડીની સો વીઘાંની જમીન બિનવારસી જતાં હરાજ થવાની હતી. વાડીમાં એક મકાન હતું. ઢોરનાં ઢોરવાડિયાં હતાં. ચાળીસ આંબાનાં ઝાડ હતાં. નાળિયેરી, મોસંબી અને ચીકુનાં પણ ઝાડ હતાં. જમીનની ફરતે દીવાલ હતી અને જમીનમાલિક શ્રીમંત માણસ હતા. તેણે શોખ ખાતર આ બધું કરેલું, પણ અચાનક ગુજરી જતાં તેમ જ વારસ ન હોઈ 'દરબાર દાખલ' થયેલ તેની આજે હરાજી હતી. તેથી લેવા ઇચ્છનારાઓ અને કોના ભાગ્યમાં આ લૉટરી લાગે છે તે જોવા આવનારાઓની ઠઠ જામી હતી.

મામલતદાર સાહેબે કાગળોનો નિકાલ કરવા માંડ્યો. હરાજી જેમ મોડી થાય તેમ લોકો વધારે એકત્ર થાય એ માટે પરચૂરણ કાગળોનો જ નિકાલ શરૂ કર્યો. તલાટી નામ બોલતા જતા હતા. ખેડૂતો જવાબ લખાવતા હતા અને કામ ચાલ્યે જતું હતું.

"કાના ગોવા!" તલાટીએ નામ પુકાર્યું, અને એક જુવાન ઊભો થયો. શ્યામલ વાન, કૃશ શરીર અને માત્ર એક ચોરણો ને શિર ઉપર ફાળિયું ધારણ કરેલી માનવકાયા 'જી' કહી આવી ઊભી રહી.

"કાનો તારું નામ?"

"જી, હા."

"તારો ભાઈ ગોપો?"

"જી, હા."

"ક્યાં છે?'

અને ગોપો ઊભો થયો.

મામલતદાર સાહેબે બન્નેના સામું જોયું. વસ્ત્રોમાં, દેખાવમાં, રંગમાં અને મુખાકૃતિમાં બદલ્યા બદલાય એવા સહોદર ભાઈઓ તરફ એમણે મીટ માંડી. પછી સાહેબે પૂછ્યું:

"તમે તલાટી સાહેબ પાસે વહેંચણ નોંધાવી છે તે બરાબર છે?"

"જી, હા —" બન્નેએ જવાબ આપ્યો.

'જુઓ, હું ફરી વાંચું છું. હજી પણ તમે ફેરફાર કરી શકો છો. હું એક વાર મંજૂર કરીશ પછી ફરી નહીં શકે, તે તો તમને ખબર છે ને?"

"જી, હા —"

"ત્યારે સાંભળો: ભીંજડાવાળું ખેતર દસ વીઘાંનું તથા લોલવાણ ગામનું ખાંપું ઉત્તર-દક્ષિણ દસ હાથ, પૂર્વ-પશ્ચિમ છ હાથ: એ બન્ને નાના ભાઈ ગોપાને ભાગે, બરાબર?"

"જી, હા—"

"રામપરાને માર્ગે વાડી વીઘાં છની, જ્યાં એક કૂવો છે તે, કાનાને ભાગે, બરાબર?"

"જી, હા—"

"ત્યારે મંજૂર કરી દઉં?"

"જી; હા." અહીં બન્ને જણાએ એકસાથે ઉત્તર આપ્યો. મામલતદાર સાહેબે સહી કરવા કલમ ઉપાડી, ત્યાં પાછળથી અવાજ આવ્યો:

"એ માબાપ, રહેવા દ્યો: જલમ કરો મા—" એક સ્ત્રી, અમાસની મેઘલી રાત જેવા વર્ણની, કાખમાં એક એવા જ વર્ણના બાળકને તેડીને, માથેથી પડતા છેડાને ખેંચતી આગળ આવી.

"બાપા, તમારો દીકરો તો ગાંડો થયો સે—" છોકરાને કાખમાં ઊંચી ચડાવતી જાય છે, છોકરો ગેતો જાય છે, અને લાંબા હાથ કરી મામલતદાર તરફ કોપાયમાન ભ્રુકુટિ કરી બાઈ આગળ વધી રહી છે.

"રહેવા દેજો, હું ખોરડું નહીં દઉં, નહીં દઉં ને નહીં દઉં! મારાં છોકરાંને મારે નાખવાં ક્યાં—"

"આ કોણ છે?" મામલતદાર સાહેબે પ્રશ્ન કર્યો.

"મારી જીવલેણ, સાહેબ!" કાનાએ એક જ શબ્દમાં પોતાની પત્નીનો પરિચય આપી દીધો

"જીવ લેવા તો તું બેઠો છ— ભાઈને દઈ દે બધું! આજ તો ખેતર ને ખોરડું દે છ, ને કાલ મને પણ દઈ દેશે—" સ્ત્રીઓના હાથમાં જે અંતિમ શસ્ત્ર છે તેનો ઉપયોગ કરતાં બાઈ રોવા માંડી.

"પણ ભાઈને અર્ધો ભાગ દેવો જ જોઈએ ને? તું સમજતી નથી ને ભર્યા માણસમાં મારી આબરૂ લે છ! જા, જા, હાલતી થા—" પતિદેવ ગરજ્યા

પટેલ હવે વચમાં પડ્યા "ઊભો રે, કાના, ખીજા મા. મને વાત કરવા દે. જો દીકરી, તારે ગોપાને ખેતર ન દેવાં હોય તો વાડી દઈ દે—"

"કાંઈ નહીં. વાંઢો રૂંઢો છે, ગમે ત્યાં ગદરી ખાય! હું છોકરાંછિયાંવાળી, મારો માંડ માંડ વાડી ને ખેતરમાંથી ગુજારો થાય, એમાં ગોપલાને શું દઉં— ડામ?" મામલતદાર જોઈ રહ્યા. ગામલોકોને આ અન્યાય વસમો લાગ્યો.

"સાહેબ, મારું રાજીનામું. મારે કાંઈ ન જોવે; લખી લ્યો. મારો ભાઈ ને ભાભી ભલે બધું ભોગવે—" હવે ગોપો બોલ્યો.

"અરે, એમ હોય? તું મારા બાપનો દીકરો, ને ભાગ તો માગ ને!" કાનાએ ગોપાનો હાથ રોક્યો. "આનો તો દી ફરી ગયો છે."

"દી તારો ફર્યો છે તે બાવો થાવા ને અંમને કરવા નીકળ્યો છે—" બાઈ રડી પડી.

"સાહેબ, મેં કહ્યું ઈ માંડોને, બાપા. મારે કાંઈ ન જોવે. મારો ભાઈ સુખી તો મારે બધું છે; હું ક્યાંક ગુજારો કરી લઈશ."

"અરે પડને પાટમાં, મારા રોયા! લૂંટવા બેઠો છે ભોળા ભાઈને! સમજાવીને પડાવી લેવું છે. આ તો ઠીક થયું કે મને ખબર પડી ગઈ, નહીંતર મને ઘરબાર વગરની કરત ને! હું તને કાંઈ નહીં દેવા દઉં, હા વળી—"

"અરે, પણ મારે જોવે છે પણ ક્યાં? તમે બે જણા સુખે રોટલો ખાવ તો હું આઘે બેઠો બેઠો રાજી રાજી થઈશ, પણ આ ભર્યા માણસમાં ભલી થઈ અમારી આબરૂ પાડ મા. મારે કાંઈ ન ખપે—"

"ઈ તો વાતું હમણાં ડાયરામાં પોરસીલો થાછ, પણ પછી આવીશ બાઝવા. ગોપલા, તને તો નાનપણથી ઓળખું છ—"

ગોપો હસ્યો પોતાના પિતાની મિલકતનો અર્ધા ભાગનો હિસ્સેદાર અને હકદાર હતો, ભાઈ ભાગ દેવા તૈયાર હતો, પણ તેના સંસારને સળગાવી પોતે ભાગ લેવા તૈયાર ન હતો. ભાઈનું સુખ તેને મિલકતથી વિશેષ હતું.

"તો સાંભળ. આ ભાગ, ખેતર, ખોરડું કે ઘરવખરી એમાંથી મારે કાંઈ ન ખપે! આ પહેર્યાં લૂગડાં હક્ક છે, બાકી મારે ગોમેટ છે.

બસ, હવે રાજી—''

''હાંહાં'' લોકોમાંથી અવાજ આવ્યો.

''ગોપા, વિચાર કરી લેજે; કાયદો તને મદદ કરશે, અર્ધો ભાગ બરાબર મળશે—'' મામલતદારે કહ્યું.

''સાહેબ, બાપા, મેં મોઢેથી ગોમેટ કહી દીધું, પછી હિંદુના દીકરાને બસ છે ને! મારો ભાઈ ને ભાભી રાજી તો હું સો દાણ રાજી.''

અભણ કોળી યુવાને તેના ભાઈના સુખ ખાતર સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું. સહુની આંખો તેના તરફ મંડાઈ રહી. એક નીચું માથું કરી જોઈ રહ્યો અને આંસુ સારી રહ્યો કાનો.

મામલતદારે મૌન ધારણ કર્યું. ગોપાની હક્ક છોડી દેવાની કબૂલાતમાં સહી લીધી, સર્વત્ર મૌન છવાઈ ગયું.

''ચાલો, હવે વાડીની હરાજી કરીએ.'' મામલતદાર સાહેબે મુખ્ય અને અગત્યના કામનો પ્રારંભ કર્યો અને લોકો પણ જરા આનંદમાં આવી ગયા. તલાટીએ વિગતો તથા શરતો વાંચી સંભળાવી. મામલતદાર સાહેબે તેની કિંમત હજારો ઉપર જાય તેમ સમજાવ્યું અને લોકોને માગણી કરવા આગ્રહ કર્યો. પણ કોઈ પહેલ કરતું નથી. મોટા મોટા માણસો માગણી કરવા આવ્યા છે. પહેલી માગણી કોણ કરે તેમ એકબીજાનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યા હતા. ઘણી વાર થઈ, કોઈ માગણી કરતું નથી. મામલતદારે ગામના અગ્રગણ્ય નાગરિક વનેચંદ શેઠને કહ્યું: ''શેઠ, માગણી કરોને? કોક શરૂ કરશે પછી ચાલશે.''

''હાંહાં,'' શેઠ હસ્યા, ''સાહેબ, કોકે પગ તો માંડવો જોએ. આપ ગમે તેવી માગણી મૂકો, પછી ચાલશે.''

''તો કોની મૂકશું.''

''ગોપાની—'' માંડલામાંથી અવાજ આવ્યો. તેમાં ગોપાની હમદર્દી હતી કે મશ્કરી તે સમજાયું નહીં. પહેરેલે લૂગડે બહાર નીકળેલા ગોપા પાસે પાંચ હજારનું નજરાણું ભરવાની ક્યાં ત્રેવડ હતી?

''તો ભલે—લ્યો, ગોપાનો સવા રૂપિયો.'' મામલતદારે માગણી લીધી.

''સાહેબ, પણ—'' ગોપો બોલી ન શક્યો.

''ગભરા મા, ગોપા, તારા હાથમાં આ શેઠિયા આવવા નહીં દે, હજી તો આકડો ક્યાંય પહોંચશે.''

પણ માગણી થતી નથી. મામલતદાર સાહેબ સમજાવીને થાક્યા.

''હબીબ શેઠ, પૂછપરછ તો ઘણા દિવસથી કરતા હતા, હવે કાં ટાઢા થઈ ગયા?'' તેમણે બીજા શેઠને કહ્યું.

''સાહેબ—'' વનેચંદ બોલ્યા. ''આપે ભૂલ કરી એ વાત આપને કોણ કહે!''

''કેમ! મારી ભૂલ?''

''હા. આ દેવ જેવા ગોપાની ઉપર કોણ ચડાવો કરે? જમીન તો મળી રહેશે, પણ આવો ખેલદિલ જુવાન નહીં મળે, જેણે બાપની મિલકત ભાઈના સુખ સારુ હરામ કહી. એની ઉપર ચડાવો હોય નહીં. આપો, સાહેબ, સવા રૂપિયામાં આ વાડી ગોપાને આપો!''

આખા માંડલામાં આનંદ પ્રસરી ગયો. વનેચંદ શેઠના શબ્દોને જ અનુમોદન મળવા માંડ્યું. કોઈ ચડાવો કરવા તૈયાર નથી.

''ગોપા, ત્યારે 'ત્રણ વાર' કહી દઉં. દસ વીઘાંનું ઘાસ-ખેતર છોડ્યું તેના બદલામાં તને આવી અફલાતૂન વાડી મળી. રાજીને—'' મામલતદારે 'એક વાર—બે વાર' બોલતાં કહ્યું.

''બાપા,'' ગોપાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. ''ગામ લેવા દે, ને આપ માવતર આપો તો રાજી; પણ હું એકલો શું કરું? એમાં મારા ભાઈ કાનાનું પણ નામ લખી દ્યો—''

મામલતદાર, મહાજન અને ગામ જોઈ રહ્યાં.

('ભાઈ, દીકરો ને પડોશી' લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ)

પ્રવાસ

સુરમ્યા ધરા એસ્પાન્યા: સ્પેન

કુસુમ પોપટ

ઈંગ્લેંડના ૧૨ વર્ષના એકધારા રહેણાંક પછી તા. ૧૩-૮-'૮૯ની સંધ્યાએ મેં સ્પેનની ધરતી પર પગ મૂક્યો. યુગાન્ડાના ક્રૂર સરમુખત્યાર ઇદી અમીને એશિયનોની સામૂહિક હકાલપટ્ટી કરી. ૧૯૭૧ની સાલમા તે સમયે અમે પણ તેમાં સામેલ હતાં ત્યાર પછી વારંવાર સ્થળાંતર કરવાને લીધે, રહેણાંકના સ્થળપરિવર્તનની આદત જાણે પડી ગઈ. એક જ સ્થળે સ્થાયી થઈને રહેવાની આકાંક્ષા હવે ત્યજી દીધી છે. મારા પુત્ર અજયની નોકરી અંગે સ્પેનમાં બદલી થવાનો પ્રસ્તાવ આવ્યો ત્યારે 'હરીચ્છા બલિયસિ' માનીને મેં સહર્ષ વધાવી લીધો. મારા સદ્ગત પતિના અંતિમ દિવસોમાં જે ઘરમાં અમે સાથે રહ્યાં હતાં, તે સ્થળ નજર સમક્ષથી છૂટી જવાનો રંજ હતો સગાસંબંધીથી દૂર જવું પડશે પરંતુ એક નવા દેશનો અનુભવ થશે. એવી ભેળસેળ લાગણીઓ સાથે અમે સ્પેન જવાની તૈયારીમાં પડ્યાં.

જૂન મહિનો હતો. મારા પૌત્રો તથા પૌત્રીને શાળાઓમાં હજુ રજાઓ નહોતી પડી ચિ અજયે તુરતમાં જ કામ શરૂ કરવાનું હતું તેની ઑફિસ સ્પેનની રાજધાની માડ્રીડમાં હતી ત્યાં એક હોટેલમાં રહીને કામ કરવાનું એણે શરૂ કરી દીધું તે દરમિયાન સ્પેનિશ ભાષાનું ટ્યૂશન લેવાનું પણ ચાલુ કરી દીધું થોડી જહેમત કરીને માડ્રીડની બહાર 'લા મોરાલેહા' નામની જગાએ મકાન ભાડે રાખી લીધું. બાળકો માટે એક અમેરિકન સ્કૂલનાં, જે આંતરદેશીય વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ચાલે છે, જગા પણ મળી ગઈ.

ભારતીય એલચી કચેરીમાં તપાસ કરી તો જાણાયું કે અહીં ગુજરાતીનું એક પણ ઘર નથી, પણ સીંધીઓના ૪૦થી ૫૦ ઘર છે. તેઓ ઇન્ડિયન એસોસિએશન પણ ચલાવે છે તેના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી કિશન મગનાનીને અજય મળ્યો, તો તેમણે ઘણો જ હૂંફાળો આવકાર આપ્યો અને કંઈ કામકાજ હોય તો કહેજો એમ વિવેક પણ કર્યો. સીંધી વેપારીઓ અહીં મોટા ભાગે સાધનસંપન્ન છે. ભારતના ભાગલા પાડી પાકિસ્તાન બનાવ્યું તે સમયે સિંધમાં રહેતાં હિંદુઓ ભારતના બીજા પ્રાંતોમાં યા તો વિશ્વના બીજા દેશોમાં જ્યાં અનુકૂળતા મળી ત્યાં જઈને વસ્યાં. વિપત્તિ મનુષ્યને સાહસ અને આપસૂઝ બક્ષે છે યેનકેન પ્રકારેણ, સિંધી પ્રજાએ દુનિયાના ઘણા દેશોમાં રિદ્ધિસિદ્ધિ મેળવીને વ્યાપારી ક્ષેત્રે નામના મેળવી છે બાળકોને શાળામાં રજાઓ શરૂ થઈ એટલે અમારા રહેણાંક 'પર્લી'ના મકાનનું કામ આટોપવામાં લાગી ગયાં અમારાં કપડાં-લત્તાં, ઘરવખરી, થોડું ઇન્ડિયન રેશન વગેરે જરૂરી સામાન દરિયા માર્ગે ટ્રકમાં ભરી રવાના કર્યો

સજળ નયને અમે સ્નેહીઓ-સ્વજનોની શુભેચ્છાભરી વિદાય લઈને 'ગૅટવીક' ઍરપોર્ટથી સ્પેન જવા રવાના થયાં. વિમાનના સહપાયલોટે બાળકોને કોકપીટમાં લઈ જઈને તેની સંચાલક મશીનરી વગેરે બતાવ્યું તેથી તેઓ ખુશ થઈ ગયાં સાડા ત્રણ કલાકમાં અમે માડ્રીડ પહોંચી ગયા માડ્રીડનું ઍરપોર્ટ લંડનના ઍરપોર્ટ જેવું ભવ્ય ન લાગે લંડન જેટલી ભીડ પણ નથી હોતી મારો પુત્ર અમને લેવા આવ્યો. ઍરપોર્ટ (BARAJA) બારાહા નામના ગામડા પાસે આવેલું છે ત્યાંથી માડ્રીડ શહેરમાં વીસેક મિનિટમાં પહોંચી શકાય અમારો પાસપોર્ટ બ્રિટિશ હોવાથી ઇમિગ્રેશનમાં જે ઝડપ થઈ

નહીં (LA MORALEJA) લા મોરાલેહામાં ભાડે રાખેલું અમારું મકાન હજુ રહેવા માટે બરાબર તૈયાર થયું નહોતું તેથી તાત્કાલિક હોટેલમાં જ શહેરમાં રહેવાનું હતું. ત્યાંથી મકાનવાળો વિસ્તાર ૨૩ કિલોમિટર થાય.

હું, પુત્ર અજય, પુત્રવધૂ ચંદ્રિકા, પૌત્રી શાલીન, અખિલ, પૌત્રી પ્રેમા છએ જણા ગામમાં, અમેરિકન એક્સપ્રેસની ઑફિસની બાજુમાં આવેલ હોટેલ મિલિયા કસ્તિયામાં રહ્યાં. હું ધારતી હતી કે અંગ્રેજી ભાષા યુરોપના બધા દેશોમાં પ્રચલિત હશે. પણ અહીંની તળ પ્રજામાં બહુ ઓછા લોકો અંગ્રેજી જાણતા હતા. અહીંના લોકો સામાન્યપણે અંગ્રેજો કરતાં કદમાં નીચા છે. ચામડીનો રંગ કોઢ જેવો સફેદ નહીં, પણ સોનલવર્ણો લાગે. સ્વભાવે મિલનસાર બહારના આગંતુક લોકો પર જરાયે ઘૃણા નથી બતાવતા. ભારતની જેમ થોડે ઘણે અંશે સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ચાલુ છે. માણસો રંગીન સ્વભાવના છે. ખાણીપીણી તથા પહેરવા- ઓઢવાના શોખીન. થોડે અંશે ગરીબી પણ દેખાય. શહેરમાં કોઈક જગાએ ભિખારીઓ જોવા મળે. વણઝારા લોકો ફેરી કરતા હોય તથા રસ્તાઓ પર ફરતી મોટર ગાડીઓ જ્યાં ચાર રસ્તાઓ ઉપર સ્ટોપ પર ઊભી રહે ત્યાં દોડી જઈ કાચ સાફ કરવા લાગે અને પૈસા માગે. સમાચારપત્ર તથા સામયિકો પણ વેચતા હોય છે. તે સમયે આપણને ભારતના ફેરિયાઓ યાદ આવે. જેઓ 'ઓ શેઠ, ઓ શેઠાણી આ લો!' એમ પોતાનો માલ વેચવા જાણે આજીજી કરતા હોય છે. અહીંના નાણાંમાં 'પેસેટા'નું ચલણ છે.

અહીં ઑગસ્ટ મહિનામાં લગભગ અર્ધાભાગના માડ્રીલેન્યો (માડ્રીડના લોકો) બહારગામ રજાઓ ગાળવા જતાં રહે છે. ઘણા માણસો તો કામધંધો, દુકાનો બંધ કરીને પણ, કોઈ પહાડ પર, દરિયા કિનારે યા તો સરોવર કિનારે રહેવા જાય છે. એક મહિનો ગામમાં વસતી ઘણી ઓછી લાગે. ઑગસ્ટની આખર આવે એટલે ધીરે ધીરે કીડિયારાની જેમ શહેરમાં વાહનો અને માણસો ઊભરાવા લાગે. માડ્રીડના ઉરધબકાર વધી જાય. માડ્રીડ ઘણું ચોખ્ખું શહેર છે. રસ્તાઓ પણ વિશાળ. જોકે જૂના શહેરના વિસ્તારમાં રસ્તાઓ પુરાણા ને સાંકડા છે. એવા વિસ્તારમાં રસ્તાઓ વાહનો માટે એકમાર્ગી બનાવી દીધા છે. મકાનો લગભગ બધાં બહુમાળી છે. સેન્ટ્રલ લંડનની જેમ, માડ્રીડમાં મોટે ભાગે લોકો એપાર્ટમેન્ટમાં વસે છે. બહુ થોડા નાના સ્વતંત્ર બંગલા જોવા મળે. લક્ઝરી (વૈભવી) એપાર્ટમેન્ટમાં બિલ્ડિંગના નીચેના આસપાસના ભાગમાં બગીચો, ટેનિસકોર્ટ સ્વિમિંગ પુલ, બાળકોને રમવાનાં સાધનો, પાર્ટીઓ માટે મોટો હૉલ વગેરે સગવડ હોય છે.

અમે જે પંચતારક હોટેલમાં ઊતર્યાં હતાં તે શહેરના મોડર્ન વિસ્તારમાં આવેલી છે. તેમાં રસોડા સાથેની સગવડતાવાળા બે ઓરડાઓ બુક કરાવેલા. ત્યાં ગયા પછી જાણવા મળ્યું કે રસોડું ફક્ત ચા-પાણી માટે જ વાપરી શકાય. અમે નક્કી કર્યું કે સવાર-સાંજ હોટેલમાં જ ચા-પાણી કરવાં. બપોરે સૂપ, ટોસ્ટ, બટેટાની ચીપ્સ વગેરે રૂમમાં મગાવી ચલાવી લેવું અને રાત્રે બહાર રેસ્ટોરામાં સરખું ભોજન લેવું. માડ્રીડની હવા સૂકી છે. ઉનાળો હોવાથી ગરમી સખત હતી. સાંજના પાંચ વાગ્યા પહેલાં બહાર નીકળવાનું મન જ ન થાય. બાળકો સવારના ત્યાં હોટેલના સ્વિમિંગપુલમાં નાહાય. પછી આજુબાજુની બજારોમાં અમે લટાર મારીએ. ત્યાં બપોર પડી જાય.

હોટેલમાં એક ગોઅન કર્મચારી હતો. તે અમને જોઈને ઘણો ખુશ થયો. તરત પૂછવા લાગ્યો કે ક્યાંથી આવો છો? કેટલા દિવસ રોકાવાના છો? વગેરે. પરદેશમાં દેશબાંધવોને જોઈ કોને આનંદ ન થાય? બાળકોને હોટેલના

બ્રેકફાસ્ટ રૂમમાંથી રાજ કાજુ, બદામ, પિસ્તા, ચાકલેટ એવું અવું આપી જાય. ખૂબ ધ્યાન રાખે. અમન પણ અંગ્રેજી ભાષામાં તેની સાથે બધી પૂછતાછ કરવાની સગવડ રહેતી. તે અઢાર વર્ષથી માડ્રીડમાં હતો.

શરૂઆતમાં તો બધાંને મઝા પડી. પછી ઘર ગાદ આવવા માંડ્યું. મેં ટેલિફોન ડિરેક્ટરીમાં જોવા માંડ્યું કે આપણા ભારતીય અથવા તો કોઈ ગુજરાતી કુટુંબ અહીં મળી શકે છે કે નહી? એકબે ટેલિફોન નંબર ઘુમાવી જોયા. પણ કંઈ જવાબ ન મળ્યો. રોજે રોજ બહારનું જમવાનું જમીને અમે કંટાળી ગયાં. વળી શાકાહારી માટે તો બહુ મુશ્કેલી પડે. ત્યાંના ભાત (payella) પાયેયા - જે કેસર-કિસમિસ-કાંદા-લસણ-શાકભાજી વગેરે નાખીને બનાવે છે તે - જગવિખ્યાત છે. પરંતુ રોજ તો તેનાથીયે કંટાળી જવાય. અહીંના ૯૦ ટકા લોકો માંસાહારી છે. અંગ્રેજો કરતાં મસાલા વધારે વાપરે છે. રસોઈમાં ડુંગળી-લસણ પણ સારી પેઠે વાપરે. પરંતુ લગભગ બધી વાનગીઓમાં માંસ-મચ્છી ને ઈંડાં નાંખે. સ્પૅનિશ લોકોને મિઠાઈ-પુડિંગનો બહુ શોખ નથી હોતો. ઈંગ્લૅંડ જેવાં સરસ કેક-પુડિંગ અહીં નથી મળતાં. રેસ્ટોરાં રાત્રે નવ વાગ્યા પહેલાં ચાલુ નથી થતાં. સ્પૅનિશ લોકોને તેમની ભાષામાં 'સ્પૅનિયાર્ડ' કહે છે. એ લોકો રાતના રાજા. માડ્રીડ આખી રાત જાગતું હોય એમ જ લાગે. રેસ્ટોરાંમાં સહકુટુંબ જાય ત્યારે મોટે સાદે બોલે, બાળકો દોડા દોડ-કરે તોયે એ લોકોને અજુગતું ન લાગે. મોટાઓ પણ છૂટથી મોટેથી હસે બોલે ને સૌ પોતાનામાં મસ્ત હોય. અહીંની પ્રજા ખાવા-પીવામાં સુરતી શોખવાળી છે. સાહિત્ય અને સંગીતમાં લખનવી મિજાજ ધરાવે છે. કેફી પીણામાં, જલદ પીણાં કરતાં હળવા વાઈન જેવાં પીણાં વધારે પસંદ કરે છે. સિગારેટ અને સિગાર બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં ફૂંકે છે. બપોરે ૨થી ૪ અને રાત્રે ૯થી ૧૨ દરેકે દરેક રેસ્ટોરાં અને ખાવાપીવાની જગાઓ માણસોથી ચિક્કાર ભરી હોય. સહકુટુંબે ખાવા જવું હોય તો અગાઉથી ટેબલ બુક કરાવવું પડે.

અહીં ચોખાનો પાક સારો થાય છે. થોડોક ગોળાઈવાળો જાડો દાણો હોય છે. જે તેઓ ખાસ પાયેયા (સ્પેનિશ પુલાવ)માં વાપરે છે. પ્રાય: તેની અંદર પણ આમિષ નાંખે છે. આપણે નિરામિષનો ઑર્ડર આપીએ તો ત્યારે ને ત્યારે ૧૫ મિનિટમાં બનાવી આપે. તેને માટે ઊંડી લોઢી જેવું ખાસ વાસણ વાપરે છે અહીં ઓલિવનો પાક પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. બધી રસોઈમાં ઓલિવનું તેલ જ વાપરે છે એ લોકોની મિજબાનીમાં બનતા સુધી 'પાયેયા' તો હોય જ. ઘણા અંગ્રેજ લોકો 'પાયેલા' ઉચ્ચાર કરે છે પણ સ્પૅનિશ ભાષામાં અમુક જગાએ 'એલ'નો ઉચ્ચાર ય કરવામાં આવે છે 'જે'નો ઉચ્ચાર 'હ' કરવામાં આવે છે. વાઈન (દ્રાક્ષનો દારૂ) લોકો પાણીની માફક પીએ છે હાલમા ઈંગ્લૅંડ-અમેરિકામાં જે રીતે લોકો (હલ્થ-કોન્શિયસ), તંદુરસ્તી માટે જાગૃત થઈ ગયા છે એવું સ્પેનમાં જોવામાં નથી આવતું. હેલ્થફૂડની દુકાનો પણ ઓછી જોવામાં આવે. અહીંના લોકોને મરચા ભાવે છે ખાસ કરીન મોળા મરચાંનો ઉપયોગ વધારે કરે પણ થોડાક લોકો તીખાં મરચાં પણ ખાય છે ફળોના તાજા રસ બહુ મોટા પ્રમાણમાં પિવાય છે. સ્પૅનિશ ટાપુઓ 'કેનરી આઈલેન્ડઝ' કહેવાય છે, ત્યાં શાક તથા ફળોનો મબલખ પાક થાય છે

માડ્રીડ ડુંગરાળ ભૂમિ પર વસેલું છે તેની આજુબાજુ 'ગ્વાદામારા' નામની પર્વતમાળા આવેલી છે. સમગ્ર યુરોપના દેશોની રાજધાનીઓમાં સૌથી વધારે ઊંચાઈ પર આવેલું છે. સ્પૅનની બરાબર વચમાં જ માડ્રીડ આવેલું છે પ્રાગ ઐતિહાસિક કાળમાં પણ ત્યાં વસતી

હશે એવા અવશેષો મળી આવ્યા છે. મૂર લોકો ત્યાં આવ્યા ત્યારે તેઓએ 'માજેરીત' નામનું ગામ વસાવી કિલ્લો બાંધ્યો હતો. ત્યાં તેમણે સરસ નકશીકામવાળું મોસ્ક પણ બંધાવ્યું હતું. ૧૧મી સદીમાં રાજા આલ્ફોન્સોએ ચઢાઈ કરીને તે કબ્જે કર્યું. અને મોસ્કને ખ્રિસ્તી દેવળમાં ફેરવી નાંખ્યું. ૧૫મી સદીમાં રોમન કેથોલિક રાજા ગાદી પર આવ્યો. પછી ધીમે ધીમે બાંધકામ થવા લાગ્યું. રાજાઓ ગાદી પર બદલાતાં. તેમની પસંદગી મુજબ ફેરફાર થતા રહેતા. છેક ઈ. સ. ૧૫૬૧માં રાજા ફિલિપ બીજાએ વાયાડોલિડ (VALLADOLID) ગામમાંથી રાજધાની બદલીને માડ્રીડ ગામમાં તે સ્થાપી. તે પછી તેનો ઝડપથી વિકાસ થવા માંડ્યો. હાલનું નૂતન (મોડર્ન) માડ્રીડ જૂના પુરાણા માડ્રીડની જોડે જ વસેલું છે. બહુમાળી ઈમારતો, પહોળા રસ્તાઓ તથા આજુબાજુ રોપેલાં વૃક્ષો ફૂલો અને લીલીછમ લોનથી ખૂબ સોહામણું દેખાય છે. તેની શોભામાં વધારો કરતા રસ્તાના ચોક પરના આરસના તથા ધાતુનાં પૂતળાંઓ તથા પાણીના ફુવારાઓ ઉત્તમ કલાકારીગરીના નમૂના સમા છે. માડ્રીડમાં સૂકી હવા અને વરસાદની ઓછપ હોવાથી, સવાર-સાંજ શહેરના બાગબગીચા અને રસ્તાની બાજુની લીલોતરીને સ્પ્રિંકલર દ્વારા પાણીનું સિંચન થયા કરે છે. આખા દેશમાં દરેક દિશાઓમાં જવા માટે માડ્રીડથી રસ્તાઓ શરૂ થાય છે. ભારતની જેમ જૂના માડ્રીડમાં રસ્તાઓ સાંકડા છે અને મકાનો જોડાજોડ બાંધેલાં છે. અહીં વાહનો જમણી બાજુ ચલાવાય છે. વાહનોમાં સ્ટિયરિંગ વ્હીલ ડાબી બાજુ હોય છે. બધાં જ મોટાં શહેરોની જેમ માડ્રીડમાં પણ માણસો તથા વાહનોની ભીડ હોય છે. કારના પાર્કિંગની મુશ્કેલી પડે એટલા અહિંયા લોકો બેધડક ડબલ પાર્કિંગ કરીને ચાલ્યા જાય. અહીં અન્ડરગ્રાઉન્ડ પાર્કિંગ તથા અન્ડરપાસની સગવડ ઘણી સરસ છે. અન્ડરગ્રાઉન્ડ ટ્રેનો(મેટ્રો) પણ ચાલે છે. વાહનવ્યવહાર માટે અહીંની ટ્રાફિક પોલીસ ઈંગ્લૅન્ડની પોલીસ જેટલી કડક નથી.

માડ્રિડનો જે નવો વિકસિત વિભાગ છે ત્યાં આલીશાન મકાનો, મોટી હોટલો, બૅન્કો, ગવર્નમેન્ટ ઑફિસો, મોટાં રેસ્ટોરાં અને મોટા ચેઈન સ્ટોર્સ આવેલા છે. બીજા દેશોના પાટનગરની જેમ વસતી (કૉસ્મોપોલિટન) વિવિધ રંગી છે. સ્પૅનિશ સ્કૂલો તથા ઑફિસો સાડાનવ વાગે ચાલુ થાય. દુકાનો ૧૦ વાગે ખૂલે અને બપોરે ૨ વાગે બંધ થાય. પછી સાંજે પાંચથી ૮ સુધી ખુલ્લી રહે. બહુ મોટા સ્ટોરો રાત્રે ૯ વાગ્યા સુધી પણ ખુલ્લા રહે. ઈંગ્લૅંડમાં આપણે બહાર જઈએ તો લોકો આપણને જાણે આખો વખત દોડતા હોય એવું દેખાય. તેની વિરુદ્ધમાં અહીંના લોકો 'હોતા હૈ, ચલતા હૈ'ની વૃત્તિવાળા જણાય. લોકો આનંદી અને ધીરજવાળા લાગે. સવારે ઊઠીને લોકો કામે જવા નીકળે ત્યારે માડ્રીડ આખું વળાઈ-ધોવાઈને ચોખ્ખું ચણક જેવું દેખાય. જોકે બીજાં મોટાં શહેરોની જેમ પેટ્રોલ તથા ફૅક્ટરીઓના ધુમાડાને લીધે (ઍરપોલ્યુશન) દૂષિત હવામાનની હાજરી થોડેક અંશે છે જ. મોટા બે કારવાળા ધોરી રસ્તાઓ પર થોડા થોડા અંતરે, થાંભલા પર તે સમયનું હવામાન કૉમ્પ્યૂટર દ્વારા લખાયેલું પ્રવાસીઓના વાંચવામાં આવે ઉનાળામાં ૨૫થી ૩૫-૩૭ અંશ સુધીનું ટેમ્પરેચર રહે છે. માડ્રીડમાં પ્રવાસીઓને આકર્ષે એવાં ઘણાં સ્થળો છે. આર્ટ ગેલેરીઓ અને મ્યૂઝિયમો ખાસ જોવાલાયક છે. સ્પેનના રજા ગાળવાનાં બીજાં કિનારામથકો (હોલીડેરિસૉર્ટ્સ) કરતાં માડ્રીડ નિરાળું છે. લોકો એશિયનો પ્રત્યે સારો આદર ધરાવે છે. ફાધર વોલેસ સ્પેનની ભારતને મળેલી એક ભેટસોગાદ સમાન છે.

ટૂંકી વાર્તા

બહુમાળી બિલ્ડિંગ

ભાવના મહેતા

ડેલીની સાંકળ ખખડાં જ રમીલા ચમકી અને પછી તરત ઊભી થઈ — ઉતાવળે ઓસરીમાં આવી... જોયું તો તેના સસરા ડેલી અને પછી જાળિયાં ખોલી ઘરમાં આવી રહ્યા હતા. સવારના ચા પીને ગયેલા તેના સસરા આજે ઘણા મોડા આવ્યા હતા... રોજ લગભગ અગિયાર વાગે આવતા, તે આજે એક વાગ્યા પછી ઘેર આવ્યા હતા! ઘરમાં આવી ટોપી ઉતારી અને ખીંટી પર લટકાવતાં બોલ્યા, 'વહુબેટા! જરા એક કપ ચા બનાવી લાવીશ?' રમીલાને નવાઈ લાગી. ભાગ્યે જ મોડા આવતા તેના સસરા આજે ઘણા મોડા હતા અને અત્યારે ચા? હજુ તો જમવાનું પણ બાકી છે! ત્યાં તો બોલ્યા, 'ઘરમાં નાસ્તો હોય તો થોડો લાવજે!' આ વળી બીજું આશ્ચર્ય! તેના સસરા કદી સમય વગર ચા કે નાસ્તો માગતા નહીં! આજે આ શું થઈ રહ્યું છે!

રમીલા ચાનાસ્તો લઈને તેમના ઓરડામાં આવી ત્યારે બોલ્યા, 'અત્યારે જરા બહાર જવું પડે તેમ છે, જો જમીશ તો પેટ ભારે થઈ જશે!' રમીલાના ચહેરા પરનો પ્રશ્નભાવ જોઈ કહેવા લાગ્યા, 'વાત જાણે એમ છે કે....' આટલું બોલી અટકી ગયા ને પછી બોલ્યા, 'આવીને જ વાત કરીશ. અત્યારે મોડું થઈ જશે '

રમીલા વિચારવા લાગી વાત કેમ અધૂરી રાખી? જોકે તે જાણતી હતી કે હમણાંહમણાં તે ઘણો કટુ વ્યવહાર કરવા લાગી હતી. તેના છણકા અને કર્કશ વાણી.... શું વાત એટલે જ અધૂરી રાખી હશે? તે જાણતી હતી કે તેના સસરા હંમેશાં તેનાથી ગભરાતા. ચા પીતાં કે તરસ લાગે તો પાણી માંગતાં પણ થડકાટ અનુભવતા... જાણે વિચારતા ન હોય કે... 'આ વહુ વળી કટુ વેણ તો નહીં સંભળાવે ને!'

પતિના આકસ્મિક મરણ પછી રમીલાના સ્વભાવમાં બહુ કટુતા આવી ગઈ હતી: ફક્ત ત્રણ વર્ષનું લગ્નજીવન અને સંતાન થયું નહીં. દુકાનના કામે શહેરમાં ગયેલો તેનો પતિ પાછો આવ્યો જ નહીં, આવી તેની લાશ! અકસ્માતમાં તેનો જીવ ગયો. એ વાતને પણ બે વર્ષ વીતી ગયાં છતાં પણ રમીલાને કળ વળી ન હતી! આઘાતના પ્રત્યાઘાત રૂપે હોય કે પ્રતિક્રિયા હોય રમીલાના વ્યવહાર અને વાણીમાં સહજતા કે સરળતા નજરે પડતાં નહીં... નરી કઠોરતા અને ઉપેક્ષા.

રમીલાના સસરા તો તેનાથી ડરતા... તેનો નાનો દિયર કાંતિ પણ કંટાળતો... અકળાતો... ઘેર આવવું તેને ગમતું નહીં. તે દુકાન ઉપરની મેડીમાં પડ્યો રહેતો. બપોરે તેના સસરા જમીને કાંતિ માટે ટિફિન લઈ જતા અને રાત્રે દુકાન પરથી બાપદીકરો સાથે જ ઘેર આવતા. સાથે જ વાળુ કરતા... ત્યાર પછી કાંતિ દુકાને ચાલ્યો જતો, અને રાત્રે ત્યાં જ સૂઈ રહેતો. સવારે નહાવુંધોવું, ચાપાણી — બધું જ દુકાનની મેડીમાં. તેના સસરા પણ ઘરની અંદર ભાગ્યે જ આવતા. તેઓ ડેલીમાંની બેઠકમાં બેસતા અને રાત્રે ત્યાં જ સૂઈ રહેતા!

આખો દિવસ ઘરમાં રમીલા એકલી જ રહેતી. તે ઘરની સફાઈ કર્યા કરતી. ઘર ઘણું મોટું હતું. મોટામોટા ચાર ઓરડા, મોટું રસોડું, કોઠારરૂમ, મોટીમોટી ઓસરીઓ, ઘરની વચ્ચોવચ આંગણું આંગણું પૂરું થતાં જ ઓસરી — આગળ બે નાના રૂમ અને ડેલીમાં મોટો બેઠક-રૂમ. આમ તો ઘર જૂની બાંધણીનું હતું પણ મજબૂત અને સુવિધાવાળું હતું. વિશાળ આંગણમાં તુલસીક્યારો હતો. અને ઓટલો હતો, ત્યાર પછી ઓસરી અને મોટી ડેલી, જેનાં બારણાં હંમેશાં બંધ જ રહેતાં. બીજી ઓસરીમાં નાની ડેલી

હતી અને જાળિયાં હતાં. ત્યાંથી જ આવવાજવાનું થતું. ઘરમાં દરેક રૂમમાં મોટામોટા લાકડાનાં કબાટો હતાં. પલંગ હતા... અરીસા હતા અને વાસણોથી ભરેલી અભરાઈઓ હતી. ઘર ભર્યુંભાર્યું હતું. રમીલાને આ વિશાળ ઘર ઘણું ગમતું. રાંધવું, અનાજ સાફ કરવું, કપડાં ધોવાં જેવાં કામ તો તે થોડી વારમાં જ કરી નાખતી. ઘરની સફાઈમાં તે દિવસનો મોટો ભાગ વિતાવતી... જોકે ઘરને સ્વચ્છ — સુઘડ રાખવું તેને ઘણું ગમતું. તે ઘરને ચકચકિત રાખતી.

રમીલાના મકાનની આજુબાજુ ઘણાં બહુમાળી મકાનો હતાં અને બેત્રણ બિલ્ડિંગ બની રહ્યાં હતાં. નાનાનાના ફ્લૅટ અને નાની નાની બાલ્કનીઓ. રમીલા વિચારતી, 'આવા મકાનમાં કેમ રહેવાય? જાણે પક્ષીના માળા! જાણે કેદમાં પુરાયા... ન પૂરતી હવા ન પૂરતો પ્રકાશ.' ફ્લૅટમાં રહેતી કોઈકોઈ સ્ત્રી તેને મળવા આવતી ત્યારે તે તેમના નાનાનાના ફ્લૅટોની વાત કર્યા કરતી. રમીલાની વાતોમાં ઉપેક્ષા અને તિરસ્કારનો ભાવ પ્રગટ્યા કરતો! રમીલાને પોતાના વિશાળ મકાનનું અભિમાન થઈ આવતું. સામેના ફ્લૅટમાં રહેતી સરલા સાથે તેને મનમેળ હતો. સરલા લગભગ રોજ તેને ત્યાં બેસવા આવતી. રમીલા માત્ર એક વાર સરલાને ઘેર ગઈ હતી. ત્યારે તેના નાના ફ્લૅટમાં તેનો શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યો હતો. તે કહેવા લાગતી 'આવા ઘોલકા જેવા મકાનમાં મારાથી તો ન રહેવાય. મને તો ગૂંગળામણ થઈ જાય... માણસ માણસને ભટકાય... ન હવા, ન પ્રકાશ... તમારા ફ્લૅટ તો કબૂતરખાનાં જેવા છે!'

રમીલા પોતાનું મકાન સાફ કરતી ત્યારે પણ પોતાના વિશાળ મકાનને ગર્વભેર જોયા કરતી. તેના મનમાં સંતોષ છવાઈ જતો. તેને પોતાનું આ મકાન એટલું ગમતું જાણે તેના પ્રેમમાં ન પડી હોય!

આજે તો વિમાસણમાં પડી ગઈ હતી. એવું શું હશે કે તેના સસરા ઉતાવળેઉતાવળે ચાલ્યા ગયા? શું તેના દિયર કાંતિ માટે કોઈ કન્યાની વાત હશે? કે વેપારધંધામાં કંઈ મુશ્કેલી આવી હશે? જોકે બહુ વિચાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ ન હતો એટલે થોડી વાર પછી પોતાના નિત્યક્રમમાં પરોવાઈ ગઈ.

મોડી સાંજે તેના સસરા અને દિયર બન્ને સાથે જ ઘેર આવ્યા. વાળુ કરી, રોજના જેમ જ તેનો દિયર દુકાન પર ચાલ્યો ગયો અને તેના સસરા બેઠકમાં. રમીલાના મનમાં હતું કે 'સસરા હમણાં બોલાવીને વાત કરશે.' પણ થોડી વાર પછી જ્યારે તેણે બેઠકમાં જોયું ત્યારે થાક્યાપાક્યા તેના સસરા તો ઊંઘી ગયા હતા.

સવારે રમીલા ઘરકામમાં લાગી ગઈ છતાં તેના મનમાં અજંપો હતો... તેને ક્યાંય ચેન પડતું ન હતું! દુકાન પર જવા તૈયાર થઈ તેના સસરાએ રોજની જેમ પૂછ્યું, 'બજારમાંથી કંઈ લાવવાનું છે?' રમીલા ઓસરીમાં આવી. તેના ચહેરા પરના ભાવ જોઈ તેના સસરા બોલ્યા, "સામેના બહુમાળી બિલ્ડિંગના કૉન્ટ્રાક્ટર સાથે સોદો નક્કી થયો છે. આપણે આ મકાન વેચીએ છીએ. આપણને સારી એવી રકમ મળશે અને રહેવા માટે બે ફ્લૅટ પણ. એકમાં તું અને એકમાં કાંતિ રહેશે. હવે એના લગન પણ કરવાના છે. વધારાની રકમના બે ભાગ પાડીશું. એક ભાગ તારો છે. એ પૈસા તારા નામે બૅંકમાં રાખીશું એટલે તને વ્યાજ મળતું રહેશે. તારે કોઈના ઓશિયાળા નહીં રહેવું પડે!.... અને હા, આપણા ફ્લૅટ ન ચણાય ત્યાં સુધી આપણને સામેના બિલ્ડિંગમાં રહેવા માટે બે ફ્લૅટ આપશે. આપણે એકાદ માસમાં ત્યાં રહેવા જવાનું છે.'

રમીલા તેના સસરાની વાત સાંભળી હતપ્રભ થઈ ગઈ. તેઓ આ શું કહી રહ્યા છે? જ્યારે તે વાત સમજી ત્યારે તે સ્તબ્ધ થઈ ગઈ... જાણે વજ્રપાત થયો હોય! તે શૂન્યમનસ્ક... સરલાના ફ્લૅટ તરફ તાકી રહી... સાંકળ ખખડતાં જ તે ચમકી... તેણે જોયું તો તેના સસરા ડેલી અને પછી જાળિયા ખોલી બહાર જઈ રહ્યા હતા!

સ્મરણો

સનદી સેવાનાં સંભારણાં

લલિત દલાલ

૩. જિલ્લાકલેક્ટર

માંડ ત્રણ મહિના થયા હશે ને ગૃહપ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈએ મને બોલાવી કહ્યું કે, 'ભરૂચમાં લીગી મુસલમાનો આડા ફાટ્યા છે' (ત્યાંની મુસ્લિમ લીગે પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા ઠરાવ કર્યો હતો ને અંકલેશ્વરના એક જાણીતા, નિષ્ઠાવાન, કૉંગ્રેસ કાર્યકરની હત્યા થઈ હતી). મારે તરત જ ભરૂચ કલેક્ટરનો ચાર્જ સંભાળી પરિસ્થિતિ થાળે પાડવાની હતી. હંસા તથા બાળકોની ચાર દિવસ પછી આવવાની ગોઠવણ કરી હું તે જ દિવસે રાત્રે ભરૂચ જવા નીકળી ગયો (૨૬-૧-'૪૮) ડી એસ.પી. કર્ણિક મરદ માણસ હતા મેં એમને તરત જ મુસ્લિમ લીગનાં તોફાની તત્ત્વોની યાદી તૈયાર કરવા સૂચના આપી ચાર જ દિવસમાં મને મારો હાથ બતાવવાનો મોકો મળ્યો. ૩૦-૧-'૪૮ સાંજના ગાંધીજીની હત્યા થઈ. રેડિયો પર સમાચાર આવ્યા, પણ હત્યારો કોણ હતો તે બાબતે કોઈ પણ નિર્દેશ ન હતો. સ્વાભાવિક રીતે શંકાની સોય મુસલમાન તરફ જાય. મેં ડી.એસ.પી ને એમની યાદીના બધા માણસોને અગમચેતીરૂપે ગિરફતાર કરી લેવા હુકમ કર્યો. પછીથી હત્યારાઓ હિંદુ જ હતા એ ખબર પડતાં છોડી મૂક્યા પણ તરતના જ સપાટાની ધારેલી અસર થઈ થોડા વખત પછી હાંસોટમાં એક હિંદુ યુવતી પર બે મુસ્લિમોએ કાંકરીચાળો કર્યો એવી જાણ થતાં તરત જ મે એમને ગિરફતાર કરાવી છ મહિના જેલમાં ધકેલ્યા બધાને ખાતરી થઈ કે હવે પોપાબાઈનું રાજ નથી.

એ પ્રમાણે ઑગસ્ટ(૧૯૪૮)માં રઝાકારોના (હૈદરાબાદના) તોફાન સામે સરદાર પટેલે લશ્કર મોકલ્યું. તે વખતે અમને તોફાન અંગે આગસાર મળી ગયો હતો; કાંઈ પણ તોફાન જો થાય તો તે માટે રાજપીપળાની ગુરખા ટુકડીને બોલાવી ભરૂચમાં અગમચેતીરૂપે ફ્લેગમાર્ચ કરાવી હતી હૈદરાબાદ અંગેનું પોલીસ ઍક્શન જાહેર થતાં જ મુસ્લિમ લીગના જોગીઓને પકડાવી જેલમા બેસાડ્યા, પણ એમને મે ખાતરી આપી કે જેલમાં એમને બધી જ છૂટ આપીશ – ઘરનુ ખાવાનું, બિસ્તરો, રમવાનાં સાધનો વગેરે, જે ક્ષણે હૈદરાબાદ કબજે લઈશુ તે જ ઘડીએ એમને છોડી મૂકીશું આની એ લોકો પર સારી અસર થઈ મને એમણે કહ્યું 'અમારા પાપે જ (પાકિસ્તાનમાં જોડાવાની અમારી માગણી) અમે ભોગવીએ છીએ ' મેં મારું વચન અક્ષરશ પાળ્યું હૈદરાબાદ પડતાં જ તેઓને છોડી મૂક્યા આનાથી એ લોકોને મારામાં વિશ્વાસ બેઠો ને મારા પ્રત્યે સદ્ભાવ પણ થયો

હંસા ને બાળકો ૩૦ જાન્યુઆરીની સવારે આવી પહોંચ્યા ત્રણેક મહિના સારા ગયા, પણ હંસા એના પિતાના માથેરાનના બંગલામા ઉનાળો ગાળવા મુંબઈ ગઈ ને ત્યાં જ માંદી પડી અલ્સરેટિવ કોલાઈટિસનું નિદાન થયું મને તો શરૂમાં કશી જ ખબર નહી પણ પછી સરકારી કામે મુંબઈ ગયો ત્યારે એની ગભીરતાનો ખ્યાલ આવ્યો ડૉ કોહિયાર જેવા નિષ્ણાતની દવા ચાલતી હતી મારે બે દિવસ પછી સચિંત મને ભરૂચ પાછા ફરવું પડ્યુ – મન મુંબઈમાં મૂકીને ટેલિફોન દ્વારા સંપર્કમા રહેતો ભરૂચમાં એક્ઝિક્યુટિવ ઇજનેર (ઠાકોરભાઈ

દેસાઈ) તથા સિવિલ સર્જન (ડૉ. પરીખ) બહુ હૂંફાળા મિત્ર બની ગયા હતા. વળી, એક પારસી કુટુંબ (જીનવાળા) પણ બહુ જ નિકટ હતું, કારણ પોરોચિસ્તી જીનવાળા (બધા એને પ્રોચી કહેતા) હંસા જોડે એક ક્લાસમાં (કૉલેજમાં) હતી ને એનો ભાઈ દિનશા મારી સાથે હતો. ક્લબ બાજુમાં હતી એટલે સાંજના ઑફિસકામથી પરવારી ત્યાં જ ટેનિસ તેમ જ બીજી રમવામાં વખત ગાળતો. ઑગસ્ટમાં હંસા સારી થઈને પાછી આવી પણ બહુ નબળી પડી ગઈ હતી. બીજે દિવસે અંકલેશ્વરમાં નર્મદાકિનારે આવેલા હંસદેવ મહારાજને આશ્રમે લઈ ગયો. એમણે આયુર્વેદિકની ગોળી આપી. માની ન શકાય પણ એનાથી તરત જ ફેર પડવા લાગ્યો ને અઠવાડિયામાં તો પોતાની મેળે દાદર ચઢતી થઈને ક્લબમાં પણ આવતી થઈ.

૧૯૪૮માં ૧૦મી જૂને દેશી રાજ્ય રાજપીપળા ભરૂચમાં જોડાયું હતું (દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ થતાં તેમને નજીકના જિલ્લામાં સમાવવામાં આવેલાં). એટલે મારે ભરૂચ કલેક્ટર ઉપરાંત રાજપીપળાના ચીફ઼ ઍડ્‌મિનિસ્ટ્રેટરનો હવાલો સંભાળવાનો હતો. વિલીનીકરણ થતાં પહેલાં દીવાન શ્રી કોઠાવાળાને મેં વિનંતી કરી હતી કે, એના આદિવાસી વિસ્તારો – દેડિયાપાડા ને સાગબારા – મને જોવા જવા દે, કારણ વરસાદ શરૂ થયા પછી ત્યાં જવું અશક્ય થઈ પડે. બહુ જ ખુશીથી મારી વિનંતી ગ્રાહ્ય રાખી એટલું જ નહીં પણ રાજપીપળામાં પેલેસના ગેસ્ટ હાઉસમાં જ મને ઉતારો આપ્યો; વાહન વગેરેની સરસ વ્યવસ્થા કરી. મારો પણ એમની સાથે એવો જ શાલીન વ્યવહાર હતો, વિજેતા તરીકે નહીં પણ એક હમદર્દ વ્યક્તિ તરીકે. મને ફ઼ાયદો એ હતો કે મારા પિતામહે રાજપીપળામાં ૧૫-૨૦ વર્ષ મુખ્ય જંગલ અધિકારી તરીકે કામ કર્યું હતું ને મારા પિતાજી ત્યાંની ગુપ્તે હેડમાસ્ટરની હાઈસ્કૂલમાંથી મૅટ્રિકમાં આખી યુનિવર્સિટીમાં છઠ્ઠે નંબરે સફળ થયા હતા. ત્યાંના ઘણા વડીલોને હું ઓળખતો હતો ને જોડાણ (વિલીનીકરણ) થતાં જ એક નિવૃત્ત નાયબ દીવાન(શ્રી મગનભાઈ મહેતા)ને રાજપીપળા માટે મારા સલાહકાર નીમ્યા તથા ત્યાંના પ્રાંત અધિકારીને સૂચના આપી કે મગનભાઈની સલાહ લીધા સિવાય કાંઈ પણ મહત્ત્વનું પગલું ભરવું નહીં. આની ત્યાંની પ્રજા પર સારી અસર થઈ. તે વખતે રાજપીપળામાં સરકારી હૉસ્પિટલ ન હતી, એટલે મેં ટહેલ નાખી ને તરત જ રૂ. ૧ લાખ જેટલા ભરાઈ ગયા. તેનો વહીવટ ત્યાંના જ ટ્રસ્ટીમંડળ હેઠળ સરકારી ડૉક્ટરને સોંપ્યો. આજે તો એક વિશાળ, સરસ હૉસ્પિટલ બની ગઈ છે. હવે પ્રશ્ન રહ્યો રાજ્યની ગુરખા ટુકડીનો! મેં મુંબઈના મુખ્ય સચિવ(શ્રી એમ. ડી. ભટ્ટ)ને ફ઼ોન પર પૂછ્યું; તો મને હસીને કહ્યું કે, જ્યાં સુધી તેનો હિંદી લશ્કરમાં સમાવેશ ન થાય ત્યાં સુધી હું જ એમનો સેનાપતિ! રાજપીપળા રાજ્યની ખાનદાની એટલી બધી કે રાજ્યની તિજોરી ખાલી ન કરતાં લાખો રૂપિયા સહિત મુંબઈ સરકારને સોંપી. દીવાન શ્રી કોઠાવાળાનો અભિગમ ખૂબ જ મદદરૂપ હતો. રાજપીપળાના વિલીનીકરણ માટે ચાર્જ લેવા હું ૯ જૂને ગયો ત્યારે એ લોકોએ અંકલેશ્વર મારે માટે મહારાજા સાહેબનું રેલવેનું સલૂન મોકલ્યું હતું ને એમનો પારસી કેટરર (દારાબશા) મોકલ્યો હતો. જે માગો તે એની ખાદ્યની મોટી પેટીમાંથી કાઢી આપે. જ્યારે ભરૂચ પર સપ્ટેમ્બરથી દુષ્કાળ છવાયો ત્યારે મને મહારાજા સાહેબે રૂ. ૨૦,૦૦૦નો ચેક દુષ્કાળ રાહત માટે વાપરવા મોકલી આપ્યો ને

એનો હિસાબ પણ નહીં આપવાનો!

દુકાળના ઓળા પથરાવા લાગ્યા ને પરિસ્થિતિ વિકટ થતી ચાલી. મારી જિંદગીમાં પણ ઉલ્કાપાત થવાનો હતો! ઑક્ટોબર સુધીમાં તો હંસા તદ્દન સારી થઈ ગઈ હતી પણ મને કહે કે, દુકાળમાં મને મદદ કરી શકે એ માટે માથેરાન જઈ વધારે તંદુરસ્ત ને પહેલાં જેવી મજબૂત થવા માંગતી હતી. મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ મારા દેવને એ રુચતું ન હતું. એ માથેરાન ગઈ, દિવાળીમાં હું પણ ત્યાં ગયો તબિયત ઉપરથી તો સારી લાગતી હતી પણ માથેરાનનું પાણી એનું કાર્ય કરી રહ્યું હતું! ૫મી નવેમ્બરે મુંબઈ પહોંચતાં જ જૂના દર્દે ઊથલો માર્યો. અલ્સર પાછું વીફર્યું ને લોહી પડવા માંડ્યું! એને પિયરમાં રાખી મારે ભરૂચ જવું જ પડ્યું, કારણ દુકાળ વકરી રહ્યો હતો!

જિંદગીના વળાંક

મારી જિંદગીમાં વળાંક આવી રહ્યો હતો. મુંબઈમાં મારો સ્કૂલના સમયનો એ બીજો ગાઢ મિત્ર, મનહર જાઈ, મને મળવા આવ્યો મને અધ્યાત્મમાં નાનપણથી જ રસ હતો જોકે પૂનામાં સામ્યવાદી વિચારધારાના વાચનને લીધે Religion is the opium of the people એમાં માનતો થઈ ગયો હતો (ધર્મ એ લોકોને ઘેનમાં નાખવાનું અફીણ છે) પણ આ અભિગમ થોડો વખત જ રહ્યો! મનહરે મને કહ્યું કે, વડોદરા પાસે મંજુસરમાં એક દર્શન કરવા જેવી વિભૂતિ રહે છે. એ તથા એના સાથી રમેશભાઈ રવિવારે (૧૪-૧૧-'૪૮) દહેરાદૂન એક્સ્પ્રેસમાં ત્યાં જવાના હતા ત્યારે મારે ભરૂચ પર એમની સાથે જોડાઈ જવું. હું કબૂલ થયો ને તે પ્રમાણે રવિવારે અમે વડોદરા કિસનસિંહ ચાવડાને ત્યાં ચાપાણી કરી, નાહીધોઈ, બસમાં અથડાતા-કૂટાતા મંજુસર (વડોદરા-આવલી રસ્તા પર) પહોંચ્યા. મંજુસરમાં એમના દર્શન કરતાંવેંત મારી જિંદગી જાણે બદલાઈ ગઈ! મને કહ્યું: 'કેમ મોડા આવ્યા?' 'આપ બોલાવો ત્યારે જ અવાય ને!' 'કાંઈ વાંધો નહીં, આપણે ક્યાં આજની ઓળખાણ છે? ને નવું ક્યાં શીખવાનું છે? ફક્ત તાજું (રિવાઇઝ) જ કરવાનું છે!' એ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા ને એમને એક પુત્રી પણ હતી પણ જલકમલવત્ જીવતા હતા. મને કહે' 'તમને નાનપણથી સાચવવા પડ્યા છે! મોટરને ઝાડ જોડે ભટકાવી ઊંધી પાડો, દરિયામા મોટર સાથે પડો ત્યારે તમને બચાવવા પડે ને!' આ બંને બનાવો બન્યા જ હતા ને વિચાર કે મન વાંચવાનો પ્રશ્ન જ ન હતો, કારણ આ વાત મારા જ્ઞાત કે અજ્ઞાત (subconscious) મનમા પણ ન હતી. ૧૯૪૫ની દિવાળીમાં હુ, હસા ને મારી છ મહિનાની મીનળ પૂનાથી મુંબઈ જઈ રહ્યા હતાં, ડ્રાઈવ હું જ કરતો હતો રસ્તો સગ્ગ એટલે ગાડી ૫૦ માઈલે જતી હતી પાગ ખપોલી પાસે રસ્તો કોંક્રીટ થતો હતો, તેમા એક લેન(lane) કોંક્રીટ થયેલી ને બીજી નહીં એટલે બનેની સપાટી સમતળ નહીં મારી ગાડીનાં જમણાં પૈડા ઉપલી સપાટીએ ને ડાબા નીચલી, એટલ કાબૂ ન રહ્યો, ગાડી ઝાડ સાથે અથડાઈને ઊંધી પડી પણ અમને કોઈને ઉઝરડો સરખો પણ ન પડ્યો ને ગાડી પણ સાબૂત! ત્યાંથી પસાર થતી મિલિટરી ટ્રકે ગાડી ખેંચીને બહાર કાઢી આપી ને હુ જ, સાથે ડ્રાઈવર હોવા છતાં, જાતે જ ચલાવીને મુંબઈ લઈ ગયો, કારણ મારે આત્મવિશ્વાસ ગુમાવવો ન હતો

૧૯૪૭માં ગ્રેન પરચેઝમાં હતો ત્યારે તપાસણી માટે ગોલવડ ગયો હતો ને ત્યાંથી દહાણુ બંગલામાં રહેવાનો પ્રોગ્રામ હતો ગોલવાડથી દહાણુ ટ્રેન મોડી રાતે મળે એમ હતી એટલે દરિયાકિનારાને રસ્તે દહાણુ જવા, રાઈસ મિલરે પોતાની મોટરમાં જવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો મારા આસિસ્ટંટ પરચેઝ ઑફિસરે

પણ આગ્રહ કર્યો. રાઈસ મિલર સજ્જન હતા એટલે મોટરમાં જવા મને સલાહ આપી. સમય ગોરજનો હતો એટલે અંધારું થવા માંડ્યું હતું, રસ્તા પર દહાણુ-ગોલવડ વચ્ચેની એક ખાડી પરનો પુલ ધોવાઈ ગયો હતો, તેની કાંઈ પણ સૂચના ન હતી. એટલે મોટર પુલને બદલે ખાડીમાં ખાબકી. પણ ઓટ હતી, ગાડી સરખી ને સીધી જ પડી, બારણાં ભીડાઈ (jam) ન ગયાં ને અમે (હું ને મારા આસિસ્ટંટ) બહાર નીકળી, ખાડી પાર કરી, દહાણુ છ માઈલ ચાલતા પહોંચ્યા! બધી રીતે હું થાકી ગયો હતો ત્યાં બંગલામાં હંસાને જોઈને મને નવાઈ લાગી. મને કહ્યું કે, આંતરસ્ફુરણાથી એ મારી ઑફિસના અંગત મદદનીશ(પી.એ.)ને લઈ દહાણુ આવી હતી! એને મળતાં જ મારો બધો થાક ઊતરી ગયો. (ગીતગોવિંદમાં ગાયું છેઃ યા તવ હરતિ વિષાદમ્.) મારી કહાણી હંસાને સંભળાવી.

આમ, બંને બનાવો ગુરુ મહારાજે પહેલી જ મુલાકાતમાં, નરી આંખે જોતા હોય તેમ, વર્ણવ્યા. વળી, મને જુનિયર બી.એ.માં એક રાત્રે ગજબ અનુભવ થયો હતોઃ હું મારા શરીરની બહાર હતો ને ખાટલા પર મારું શરીર જોઈ શકતો હતો. પૂજ્ય શ્રી રમણ મહર્ષિને પણ એ જ ઉંમરે (૧૭ વર્ષ) એવો જ અનુભવ થયો હતો ને એમણે બધું ફગાવી દઈ અરુણાચલ પર્વતની ગુફામાં ઘોર તપ કર્યું હતું, ને ઉપર ઊઠી ગયા હતા, જ્યારે હું ભવાટવીમાં ભમતો હતો! ગુરુ મહારાજે મારું સમાધાન કર્યું કે, મારો જન્મ 'જનસેવા એ જ પ્રભુસેવા' માટે થયો છે, ને એ જ રસ્તે મારે આગળ વધવાનું છે! પ્રજાના હિતનું હું કાંઈ પણ કામ કરતો હોઈશ ત્યારે એ હંમેશાં મારી પાછળ જ હશે ને હું ગમે તે કરીશ તોપણ સાચું જ થઈને રહેશેઃ મારું પોતાનું હું નહીં કરી શકું. મને ઈશ્વરે લાયકાત કરતાં પણ વધારે (ઇજ્જત, સત્તા, પ્રેમાળ સંતાનો ઈત્યાદિ) આપ્યું છે, કે મારે પોતાને માટે શું કરવાનું બાકી રહ્યું છે? મારાથી પ્રશ્ન પુછાઈ ગયો કે હંસાની તબિયત વિશે શું કરું? મને મંત્ર આપ્યો ને જપ કરવા કહ્યું. प्रतिष्ठा सूकरी विष्टा। એ ન્યાયે પોતે પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહેતા ને મારે એમને વિશે કશે કંઈ લખવું નહીં કે રેડિયો પર વાર્તાલાપ આપવો નહીં. હું જરા દોઢડાહ્યો થયો, 'તો પછી લોક આપની પાસે આવે કેવી રીતે?' 'તમે કેવી રીતે આવ્યા? જેને મારે બોલાવવા હશે તેનો રસ્તો હું કાઢીશ, તમારે વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી.' મારી હંમેશાં રક્ષા કરતા એની મને ઘણી વાર પ્રતીતિ થઈ છે. ૧૯૫૯માં દ્વિભાષી રાજ્યનું વિભાગીકરણ થવાનું હતું ત્યારે માણેકલાલભાઈ શાહ (તે વખતના મંત્રી), મીનાક્ષી, હું તથા નાનો પુત્ર હર્ષ (૭ વર્ષનો) ચાંદાના જંગલમાં રાતના વાઘ જોઈ, બીજે દિવસે મોટરમાં નાગપુર જતાં હતાં. નાગપુર પહેલાં જ રેલવે લેવલ ક્રૉસિંગ આવે છે, ને ફાટક બંધ હતું. અમારી મોટરને ડ્રાઈવર અટકાવી શક્યો નહીં, કારણ બ્રેક ફેલ ગઈ હતી. (મને જરી વહેલું કહ્યું હોત તો હું એને શીખવત કે તરત જ ગિયર બદલી ત્રીજામાં ને પછી બીજામાં નાખી દેત તો ગાડી ધીમી પડી જાત તો ફાટક તોડત નહીં, પણ સરકારી ગાડીને સરકારી ડ્રાઈવર!) (માણેકલાલભાઈને લીધે સરકારી ગાડી મળેલી). ડ્રાઈવરમાં એ આવડત નહીં, ગભરાઈ ગયો ને મોટર ફાટક તોડી રેલવેલાઈન પર પહોંચી. સદ્ભાગ્યે લાઈન પર ફાટક આગળ હોય તેવો ઊભો દંડો હતો ને તેને લીધે મોટર અટકી ગઈ. તે જ વખતે બીજી લાઈન પરથી ટ્રેન પૂર ઝડપથી પસાર થઈ ગઈ! એક ફૂટ પણ અમારી મોટર આગળ વધી હોત તો અમારાં કોઈનાં હાડકાં હાથમાં આવત નહીં.

સમયનાં બીજાં ૧૭ વર્ષ આગળ જાઉં તો તે

વખતે ૧૯૭૭(જાન્યુઆરી)માં આનંદમયી મા યજ્ઞ માટે અમદાવાદ પધારવાનાં હતાં આમ તો મેં એમને મુનશાને બંગલે પ્રવચનોમાં દૂરથી જોયાં જ હતાં. પણ એ ૧૯૭૭માં પધારવાનાં હતાં ત્યારે એમના ચરણ પાસે બેસવાની ને મા મારે માથે હાથ મૂકે એવી પ્રબળ ઇચ્છા હતી. (રૅશનાલિસ્ટોને યાદ દેવડાવું કે પ્રખર બુદ્ધિવાદી જવાહરલાલ નેહરુ તથા ઇન્દિરાજી માના ભક્ત હતાં.) ઈશ્વરના અસ્તિત્વને જે નકારે છે, તેને પછી પ્રકૃતિ-પુરુષનો આશ્રય લેવો પડે છે. ચાર્વાક – જે નાસ્તિક હતા – તેમનું સૂત્ર *यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।* भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः। જીવો ત્યાં સુધી સુખથી જીવો, દેવું કરીને પણ ઘી પીઓ ભસ્મીભૂત થયેલા શરીરનું પુનરાગમન ક્યાં છે? – ઘણું જ જાણીતું છે. (આમાં એક ત્રુટિ છે, આસ્તિકો શરીરના પુનરાગમનની વાત જ નથી કરતા. શરીરને સંચાલિત કરનાર આત્માની જ પુનરુત્પત્તિની માન્યતા હોય છે) સાંખ્યકારિકામાં નાસ્તિકવાદનો વધારે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આવે છે स्वा स्वा प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुका वृत्तिम्। पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणम्॥ પુરુષ(આત્મા)ને પ્રકૃતિની જ રમત છે. પુરુષના લાભ અર્થે જ પ્રકૃતિ વર્તે છે. બીજું કોઈ પણ આમાં કારણભૂત નથી! જો ઈશ્વરને સ્વયંભૂ માનવાનો ઇન્કાર કરીએ તો પછી વધારે મુશ્કેલ પ્રકૃતિને સ્વયંભૂ માનવી પડે! ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું એક અર્થ ગર્ભ વાક્ય છે – God is apprehensible but not comprehensible (ઈશ્વર પ્રાપ્ય છે, પણ બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય નથી) અસ્તુ યજ્ઞના મુખ્ય સંચાલક શ્રી હીરાલાલ ભગવતી કેન્સર હૉસ્પિટલના સેક્રેટરી હતા ને હું એ સંસ્થાનો ઉપપ્રમુખ. માની પાસે બેસવાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ. અમે મા પાસે જઈ શક્યા. મારી આકાંક્ષા પ્રમાણે એમના ચરણ પાસે મને બેસાડ્યો, મારે માથે એમનો વરદ હાથ મૂક્યો ને પહેલું જ વાક્ય, 'तुम क्या समजते हो तम्हारे गुरु चल बसे हे? नहीं, वो तो सदैव तुम्हारे साथ है। मैं देख सकती हूँ, तुम नहीं। (ગુરુ મહારાજ ૧૯૫૧ના જૂનમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા). માને ક્યાંથી ખબર કે આવી વિભૂતિ મારા ગુરુ છે?

આઈન્સ્ટાઈન પ્રખર વૈજ્ઞાનિક હતા – કદાચ અત્યાર સુધીના વૈજ્ઞાનિકોમાં શ્રેષ્ઠ – ને એમણે $E=mc^2$નું (ઊર્જા ને જડ વસ્તુ વચ્ચેનું) સમીકરણ આપી દુનિયાનો ચહેરો બદલી નાખ્યો છે એમનું એક બહુ જાણીતું વિધાન છે: Religion without science is blind science without religion is lame (વિજ્ઞાન વિના ધર્મ અંધ છે, ધર્મ વિના વિજ્ઞાન પંગુ છે.) રૅશનાલિસ્ટોએ ધુતારા, ઢોંગી બાપુઓ, દંભી મહંતો વગેરેને ઉઘાડા પાડી સમાજમાં સુદર કામ કર્યું છે, પણ એ લોકો જ્યારે સાચુખોટું પારખતા નથી, ગોળ અને ખોળ વચ્ચેનો ભેદ કરતા નથી, ને બધાને જ ભાંડે છે ત્યારે એમ થાય કે એમને કોઈ સાચું રત્ન જોવા-અનુભવવા મળ્યું નથી! હમણાં એક અમેરિકન (તબીબી) ડૉક્ટરે (Dr Brianweiss) સરસ ચોપડી લખી છે – Many Lives, Many Masters. એ પ્રખ્યાત મનોવૈજ્ઞાનિક તબીબ છે, ને એક સન્નારીના કિસ્સામાં ચીલાચાલુ રીતે સારું ન કરી શકતાં, ગાઢ નિદ્રામાં નાખી એના પાછલા ૮૦ જન્મોમાં એને લઈ જઈ સારી કરી હતી! પુનર્જન્મ જેવું કશું નથી એવું જેના લોહીમાં જન્મથી જ વણાયેલું છે તે એમાં માનતા થયા એની નવાઈ એમને પોતાને લાગે છે! આ પુસ્તક રૅશનાલિસ્ટોએ ખાસ વાંચવા જેવું છે

'હંસાબહેનનું સારું થશે', (હંસાને સારું થશે એમ હું મૂરખ સમજ્યો!) તે જ સાંજે ભરૂચ

પાછો ફર્યો પણ અઠવાડિયામાં જ મને હંસાની બગડતી તબિયતના વાવડ મળી ગયા, એટલે ૨૧-૧૧-'૪૮ હું મુંબઈ જતો રહ્યો ને મુખ્ય સચિવ(શ્રી એમ. ડી. ભટ્ટ)ને મળ્યો. શ્રી ભટ્ટ એક ઉમદા અધિકારી હતા – મારા અનુભવમાં સર્વશ્રેષ્ઠ. એમણે મને કહ્યું: 'મોરારજીભાઈ માને છે કે હું 'મલિંજર' (ઢોંગ) કરું છું – દુકાળની જવાબદારીથી બચવા!' મેં એમને વિનંતી કરી કે એ મારી સાથે હંસાને ત્યાં આવે ને જાતે હંસાને જોઈ ખાતરી કરે કે હું સાચો છું કે નહીં. એ તરત જ કબૂલ થયા ને હંસાને જોઈ મને કહ્યું: 'મોરારજીભાઈ કાચા કાનના છે' ને મને જરા પણ ચિંતા ન કરવા કહ્યું. મુખ્ય મંત્રી બાળાસાહેબ ખેર (જે વિશાળ હૃદયના હતા) તેમની પાસે મારી રજા મંજૂર કરાવી. હંસાની તબિયત દિનપ્રતિદિન બગડતી ચાલી ને છેવટે ૬-૨-'૪૯ને સવારે ૪ વાગે ફાની દુનિયા છોડી ગઈ. મંત્રજાપના સતત પ્રતાપે કે ગુરુ મહારાજે પોતાની શક્તિ મારામાં આપી હોય, પણ હું તદ્દન સ્થિતપ્રજ્ઞ દશામાં હતો. ઘેર કે સ્મશાનમાં એક પણ આંસુ કે કલ્પાંત નહીં ને મારા પિતાજીને ત્યાં પણ સ્વસ્થ, મારા પિતાજી મારા મિત્રોને કહે કે ગમે તેમ કરીને તેઓ લલિતને રડાવે, કારણ ડુમો ભરાયેલો રહે તો એને કાંઈ થઈ જશે. (शोकक्षोभे च हृदयं प्रलपैरेव धार्यते). રાત્રે પણ હું ઊંઘી ગયો ને સવારના ઊઠ્યો ત્યારે પણ મારાં માતા-પિતા તથા ફોઈને મારી પાસે બેઠેલા જોયા. મને નવાઈ લાગી ત્યારે મારા પિતાજીએ મને યાદ દેવડાવ્યું કે ઑગસ્ટ મહિનામાં મેં રામભાઉને કહ્યું હતું કે, હું હંસા વગર જીવી નહીં શકું ને એને કંઈ પણ થશે તો મારી પિસ્તોલ મારા પર ચલાવીશ એટલે બધા રાત્રિભર ધ્યાન રાખતા હતા! મેં સમજાવ્યું કે, અત્યારના ને તે દિવસના લલિતમાં આસમાન-જમીનનો ફેર એક વિભૂતિએ આણ્યો હતો! 'બાપુજી, તમે તો સંસ્કૃત સાથે બી.એ. થયા છો એટલે અજવિલાપનો પ્રખ્યાત શ્લોક તો ખબર હશે: रुदता कुत एव सा पुनः, भवता नानुमृताऽपि लभ्यते।'' (રડવાથી શું, પણ પાછળ જવાથી પણ તે મળવાની નથી, કારણ પરલોકમાં દરેક પોતાના કર્માનુસાર ગતિ પામે છે). તે વખતે જરૂર સ્વસ્થ રહ્યો પણ ખોટ તો રહી જ – करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्। કરુણા વિનાના મૃત્યુએ તને લઈ લેતાં મારું શું લઈ નથી લીધું?

મોરારજીભાઈની ઉપરવટ મારી રજા મંજૂર થઈ, એટલે નારાજ હતા, ને જાન્યુઆરીમાં મારી બદલી ધુળિયા કરી હતી, પણ એમને ભરૂચમાં કોંગ્રેસી કાર્યકરોની મારા પ્રત્યેની લાગણીનો અને એ કાર્યકરોની શક્તિનો ખ્યાલ ન હતો! તે જ અરસામાં સરદાર પટેલ બારડોલી પધાર્યા હતા ત્યાં કાર્યકરો સરદાર સાહેબને મળ્યા. તેમણે મોરારજીભાઈની આપખુદી સામે સખત ફરિયાદ કરી. ડૉ. ચંદુલાલભાઈ દેસાઈ, ચંદ્રશંકર ભટ્ટ, છોટુભાઈ મકનજી પટેલ વગેરેને સ્પષ્ટ કહ્યું: 'ભરૂચને આવો મેધાવી, કાર્યદક્ષ ને પ્રજારત કલેક્ટર મળ્યો નથી. એમની પત્ની મરણાસન્ન હોય ત્યારે રજા પર જાય તેમાં બદલી કરે?' સરદારે, એમની લાક્ષણિક ઢબે, મોરારજીભાઈને ફોન પર એક જ વાક્ય કહ્યું: 'તમે દલાલની બદલી રદ કરી પાછો એને ભરૂચ મૂકો.' મોરારજી ટેલિફોન ઉપર ફરિયાદ કરવા ગયા તો એક જ ટૂંકું વાક્ય – 'મેં કહ્યું તે તમે સાંભળ્યું કે નહીં?' આમ મને પાછો ભરૂચ મૂક્યો.

સોમવાર(૭-૨-'૪૯)ના રોજ હું ભરૂચ જતાં પહેલાં મોરારજીભાઈને મળવા ગયો. એમને પસ્તાવો થયો હતો કે તેઓ મને ખોટો અન્યાય કરી બેસવાના હતા. એટલે મને કહ્યું: 'તમારી બદલી મુંબઈ કરી આપું?' મેં ના પાડી.

એમને તેથી નવાઈ લાગી. એમણે પૂછ્યું: 'તમારાં બાળકોનું શું?' 'મારા પુત્ર(વિક્રમ)ને મારી બા સાચવશે ને પુત્રી(મીનળ)ને હંસાની બા, પણ આપ જાણો છો કે મારી બે મહિનાની ગેરહાજરીમાં, આઈ.સી.એસ. કલેક્ટર મૂકવા છતાં, ભરૂચના શું હાલ થયા છે? આજે મારી ફરજ ભરૂચનાં બાળકો પ્રત્યે છે.' મોરારજીભાઈ ગદગદિત થઈ ગયા ને કહ્યું: 'તમારા જેવા મારી પાસે દસ નિષ્ઠાવાન અધિકારીઓ હોય તો મુંબઈ રાજ્યનો ચહેરો બદલી નાખું.' પણ મેં બે શરતો મૂકી: 'હું આપના સિવાય કોઈના પણ હુકમ માનીશ નહીં, કારણ રેડટેપિઝમને લીધે જે રીતે મારે દુષ્કાળને નાથવો હોય તેમ કરી ન શકું. જો દુર્કાળને અંતે આપને લાગે કે મેં કાંઈ ભૂલ કરી છે તો તેની શિક્ષા ખમવા તૈયાર છું. બીજું, દુષ્કાળ પ્રત્યે મને મુંબઈ લાવવો.' એમણે તરત જ બંને શરતો સ્વીકારી અને પાળી બતાવી.

મંગળવારે (૮-૨-'૪૯) રાત્રે હું મંજુસર ગયો. ગુરુપત્ની ને એમની એકની એક દીકરીને પણ મારે માટે ખૂબ જ લાગણી હતી. હંસાને બચાવી લેવા એમને તેઓ ખૂબ વિનંતી કરતા હતા. પણ મારા જ હિતમાં એ દૈવની વચ્ચે પડવા માગતા ન હતા. બુધવારે (૯/૨) સવારે એમને મળ્યો ત્યારે ગુરુમાતા તથા ગુરુપુત્રીએ હંસાની ગતિ જાણવા આગ્રહ કર્યો. હું તો ના જ કહેતો રહ્યો કારણ મૃત્યુના દસ દિવસ પહેલાં જ ગુરુ મહારાજ મુંબઈ પધાર્યા હતા ને હંસાને દર્શન આપી પોતાને હાથે દૂધ પીવડાવ્યું હતું. એટલે સારી ગતિ થવાની જ હતી. પણ એ લોકોની આગ્રહ જોઈ એક જ મિનિટમાં મને કહ્યું: 'તમે હંસાબહેનને મહિના પહેલાં કંઈ વચન આપ્યું હતું કે તું સારી થશે પછી મોતીની બંગડી કરાવીશું?' હું તો તદ્દન ભૂલી જ ગયો હતો. 'હંસાબહેનની ઇચ્છા છે કે ચિ. મીનળને માટે બંગડી કરાવી એને આપજો.' આવો બીજો પ્રસંગ જેમાં મૃત્યુની પાર પણ જોઈ શકે, એ મીનાક્ષીના મામાના અવસાન પછી બન્યો. મીનાક્ષીને મેં વાત કરી હતી એટલે એણે એના મામાની ગતિ વિશે પૂછ્યું. તેઓએ કહ્યું: 'મને કૉલ જોડવા દો. સાચો છે નહીં તે માટે પૂછું છું કે 'તમારા મામાને પીઠ પર લાખું હતું?' મીનાક્ષીએ સ્વાભાવિક ઉત્તર આપ્યો કે એને ક્યાંથી ખબર હોય? 'તમારી મામીને પૂછજો. એ ગીતાની નાની પોથી રાખતા તે સાચવવા એમનાં કુટુંબીજનોને કહેજો.' મીનાક્ષીએ એની મામી જોડે વાત કરી તો મામીને નવાઈ લાગી કે મામાના લાખાની વાત મીનાક્ષીએ ક્યાંથી જાણી? લાખું હતું જ. આમાં તો ગમે તેટલું ખેંચો તોપણ થોટ-રીડિંગ સંભવી શકે જ નહીં! પછીની મુલાકાતમાં મને ગુરુ મહારાજે કહ્યું: 'હવે મારી ગુરુદક્ષિણા આપશો? જો જો, 'હા' કહેતા પહેલાં વિચાર કરજો, કારણ કદાચ નહીં આપી શકો!' મારી પાસે આવું શું હતું કે હું ન આપી શકું? મેં તો 'હા' પાડી ને મારી પાસે બીજી વાર લગ્ન કરવા દક્ષિણા માગી. હંસાને ગયે હજુ માંડ ત્રણ દિવસ થયા હતા ને મારે માટે વચન પાળવું લગભગ અશક્ય હતું જે પ્રેમ હંસાને આપ્યો હતો તે બીજીને આપવો લગભગ અસંભવિત હતું પણ મેં 'હા' પાડી હતી ને એટલું જ પૂછ્યું: 'શા માટે આગ્રહ રાખો છો?' 'તમારે બીજી સાથે લેણદેણ છે તે પતાવવાની છે.' 'માનો કે હું 'ના' કરું તો શું થાય?' 'એ લેણું તમારે ચૂકવવાનું જ છે ને આ જન્મમાં નહીં તો આવતા જન્મમાં.' 'ભલે, પણ હવે કંઈ પણ વાત નીકળશે તો હું નક્કી નથી કરવાનો. આપ કાલાતીત તેમ જ સ્થાનાતીત પણ છો ને આપ જ નિર્ણય કરી શકો કે મારે કોની સાથે લેણદેણ છે એટલે એ જવાબદારી હવે આપની. હંસા માટે મારે કંઈ કરવાનું છે?'

'કશું નહીં. તે છતાં તમારા સંતોષ માટે બેચાર પરબ બેસાડજો ને જિંદગીમાં કોઈ ભૂખ્યો માણસ મળે તો એને ખવડાવજો. બાકી તમારું નિયત કાર્ય તો જનસેવા જ છે. બને તો સવારના ચાર વાગે ધ્યાનમાં બેસજો.'

મેં એમની આજ્ઞા પૂર્ણપણે પાળી છે. મારી સ્થિતિ ન હતી. મારી બંદૂક વેચી. સાચા મોતીની બંગડી, મારી બહેનના ગાળાની કરાવી. મીનળને લગ્ન વખતે આપતાં કહ્યું: 'આ તારી મમ્મીની મૃત્યુની પેલે પારથી ભેટ છે, તે જીવ કરતાં પણ વધારે સાચવજે ને પછી તારી પુત્રી થાય તો તેને આપજે. સવારે ચાર વાગ્યે ધ્યાનમાં બેસવાનું, પ્લેનની મુસાફરી સિવાય કે અમેરિકામાં બાયપાસ સર્જરી વખતે ૪૮ કલાક ગાઢ ઘેન(હિપસીડેશન)માં રાખ્યો હતો તે સિવાય, ચૂક્યો નથી. માથું મટાડવાની મારી સિદ્ધિ એમણે લઈ લીધી ને કહ્યું કે, એમાં પડવું નહીં. પાતંજલિ યોગસૂત્રમાં પણ એવો જ નિર્દેશ છે – समाधौ उपसर्गाः व्युत्थामे सिद्धयः। સમાધિ પ્રાપ્ત કરવામાં સિદ્ધિ બાધારૂપ છે.'

ગુરુ મહારાજની વાત કરું છું ત્યારે સમયમાં થોડા મહિના આગળ જઈ એમની કૃપાનું વર્ણન કરું. ભરૂચમાં ગુરુપૂર્ણિમા ૧૯૪૯ના જુલાઈ મહિનામાં ચાલુ દિવસે આવતી હતી એટલે મને મંજુસર ન જઈ શકવાનું બહુ દુઃખ થતું હતું. પણ તે જ દિવસે સવારના ધ્યાનમાં બેસવા જાગ્યો ત્યારે મારો વિશાળ બેડરૂમ શીતળ પણ અદ્ભુત તેજથી દેદીપ્યમાન જોયો. પછી સમજ પડી કે હું નથી જઈ શક્યો તે મારી વ્યગ્રતા સમજી એમણે દર્શન આપ્યાં.

ભરૂચ પહોંચ્યો હું તો દુષ્કાળ રાહતમાં ડૂબી ગયો. વિશાળ બંગલામાં એકલો. મારા સંનિષ્ઠ સેવક રામભાઉ પોતાના કુટુંબ સાથે સર્વન્ટ્સ ક્વાર્ટર્સમાં રહે. મારાં માતાપિતા એપ્રિલમાં ભરૂચ થોડા દિવસ માટે આવ્યાં. હું મારા પિતાજીનું મન કળી શકતો હતો ને એક દિવસ મેં જ વાત ઉપાડી, 'મારે બીજાં લગ્ન કરવાં એમ ઇચ્છો છો ને? હું કરીશ, પણ ગુરુ મહારાજનો આદેશ છે એટલા માટે જ, હવે મેં મારી જિંદગીનો ભાર એમને સોંપી દીધો છે.' એ જ અરસામાં મીનાક્ષી તથા એના પિતાજી (જે ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ હતા) તે ભરૂચના જિલ્લા ન્યાયાધીશ શ્રી નાડકર્ણીને ત્યાં આવ્યા. વડીલો મળ્યા ને હું મીનાક્ષીને એકલો મળ્યો ત્યારે ફક્ત એટલું જ કહ્યું: 'મારે કોની સાથે લેણદેણ છે એ ગુરુ મહારાજને ખબર હશે. એટલે તમારે વિશે હું એમને લખીશ ને એ 'હા' કહેશે તો જ મારી 'હા'. ગુરુ મહારાજનો જવાબ આવ્યો કે મીનાક્ષી જ તારે માટે નિયત થઈ છે, એટલે મેં 'હા' પાડી; પણ લગ્ન ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૦ પછી જ કરીશ એમ કહ્યું, એ લોકોને સ્વીકાર્ય હતું. તે પ્રમાણે ૯-૩-'૫૦ના દિવસે લગ્ન કર્યાં. મીનાક્ષીએ મને મારી નાજુક સ્થિતિમાં ગજબ સંભાળ્યો છે, એટલું જ નહીં પણ વિક્રમ, મીનળને પોતાના પેટના જણ્યાં જેવાં ઉછેર્યાં છે! એ લોકોને આજે પણ મારા કરતાં મીનાક્ષી પ્રત્યે વધારે ખેંચાણ છે ને કંઈ પણ કહેવું કરવું હોય તો પહેલાં એને જ કહે!

અમે એકબીજાને બરાબર સમજી શકીએ એટલે ૧૯૫૦માં લગ્ન પછી એક મહિનો રજા લઈ કોડાઈકેનાલ, ઊટી ગયાં. પણ તે પહેલાં અંબાજી ને મંજુસર. અંબાજી જતાં ગુજરાત મેલમાં અમારા કુપેમાં રાત્રે ૪-૪.૩૦ના સુમારે અચાનક પ્રકાશ-પ્રકાશ થઈ રહ્યો. મીનાક્ષીને સમજ ન પડી. મેં કહ્યું: બારાણું ઉઘાડ ને જો – આ વડોદરા સ્ટેશન હશે. એમ જ હતું, ગુરુ મહારાજે દર્શન આપ્યાં હતાં ને પછી મંજુસર ગયાં ત્યારે મીનાક્ષીને તેમણે પોતાની પુત્રી જેવી સ્વીકારી લીધી.'આમ મારા માટે મીનાક્ષી ગુરુ મહારાજની ભેટ હતી. મેં એને પ્રેમપૂર્વક

સ્વીકારી, મારા બધા જે કાર્યક્ષેત્રમાં એ સહધર્મચારિણી બની. એમની આજ્ઞા માનવાથી મને હર્ષ જેવો ખૂબ પ્રેમાળ પુત્ર મળ્યો. શ્રેયસી જેવી લાખોમાં એક એવી વિરલ પુત્રવધૂ મળી ને ત્રણ વહાલી પૌત્રીઓ મળી છે, જેમને લીધે વર્ષભર અમેરિકા રહીએ તોપણ એકલું લાગતું નથી. હવે તો હાઈસ્કૂલ ને મિડલ સ્કૂલમાં છે, પણ એવી જ પ્રેમાળ મારી પાસે ભણે પણ ખરી ને SAT(Scholastic Aptitude Test)માં સરસ પરિણામ લાવે.

ગુરુ મહારાજની આજ્ઞા માનવાથી ચિ. વિક્રમ, ચિ. મીનળ મારી સાથે રહી શક્યાં. એમની જિંદગી સુખી થઈ. મારી કામગીરી વચ્ચે ગમે ત્યાંથી સમય કાઢી એમને કૉલેજ સુધી ભણાવતો તેથી વિક્રમ આજે Ames યુનિવર્સિટીમાં ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગનો પ્રોફેસર છે. મીનળ પણ આસાનીથી ડૉક્ટર થઈ અમેરિકામાં આયોવા શહેરની હૉસ્પિટલમાં એનેસ્થેશિયોલૉજિસ્ટ છે. મારી સાથે ન રહ્યાં હોત તો કોણ જાણે એમનું શું ભાવિ હોત? એ લોકો પણ અમને એટલી જ ભાવનાથી ચાહે છે ને સ્વીકારે છે કે મારા ભણાવવાને લીધે આજે આટલી ઊંચાઈ પર છે.

પ્રાતઃકાળ ઊઠવાથી ને ધ્યાન ધરવાથી મારામાં ફેર થતો ચાલ્યો છે. કોઈ સરસ દૈવી જગ્યાએ જાઉં (દા.ત રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં) ત્યારે મને અંદરથી હૃદયમાં ગજબ ઉલ્લાસનાં મોજાં આવે ને મારો ચહેરો ફેરવાઈ જાય! આનો અનુભવ મને ઘણી વાર થયો છે. ૧૯૭૬માં નિવૃત્ત થયા પછી ઑક્ટોબરમાં હેમંત બ્રોકરના કુટુંબ જોડે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરતાં સમેત શિખર ગયાં હતાં. ત્યાંથી પાવાપુરી જતાં વચ્ચે ઋજુવાલિકા કરીને એ જ નામની નદીના કિનારે મહાવીર ભગવાનનું મંદિર છે ત્યા મેં અમારી બસ ઊભી રખાવીને ફક્ત મીનાક્ષી તથા હું ત્યાં ગયાં. (બીજા જૈનો બસમાં બેઠા રહ્યા.) ત્યાં પહોંચતાં જ મને ઊર્મિના મોજાએ ભીંજવી દીધો: કારણ ત્યાં મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. બહુ જૂજ લોકો ત્યાં જતા હોવાથી ૨૫૦૦ વર્ષ પછી પણ ત્યાંનું વાતાવરણ એવું જ અકબંધ છે. તે જ રીતે અમે એ જ પ્રવાસમાં જગન્નાથપુરી ગયાં. મેં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ વિશે એમ (M) નામની વ્યક્તિએ લખેલા વૃત્તાંતમાં વાંચ્યું હતું કે ઠાકુર પુરી ગયા હતા ત્યારે દરિયાકિનારે એક સ્થળે સમાધિમાં ગર્ક થઈ ગયા હતા, કારણ પૂછતાં એમણે જણાવ્યું કે, એ સ્થળે ગૌરાંગ મહાપ્રભુ સમુદ્રમાં વિલીન થઈ ગયા હતા. મને આ યાદ હતું એટલે પુરીમાં મંદિરના પંડાઓ વગેરેને આ બાબતે પૂછ્યું, તો મારી વાત એમણે હસી કાઢી. પણ મને ખાતરી હતી એટલે મીનાક્ષી ને હું દરિયા તરફ સાઈકલ રિક્ષામાં ગયાં. એક બંગાળી ગૃહસ્થને પૂછતાં એમણે મને રસ્તો બતાવ્યો અમે ત્યાં (તોટા ગોપીનાથ) પહોંચ્યાં કે દૂરથી જ મારા હૃદયમાં ઊછળતાં મોજાંને લીધે ખાતરી થઈ કે આ સાચું સ્થાન હતું. નાનકડું મંદિર ને તે ઉપર મહાપ્રભુના આજે પ્રાપ્ત ફક્ત ૮ શ્લોકોમાંનો પહેલો (ચેતોદર્પણમાર્જન) વાંચ્યો. પૂજારી ત્યાં હતા ને મારો ચહેરો જોતાં જ એમને ખાતરી થઈ કે હું માત્ર ટૂરિસ્ટ નથી પણ જિજ્ઞાસુ છું એટલે મને કહ્યું 'હું ભાગ્યે જ કોઈને બતાવું છું પણ તમને બતાવ્યા વગર મારો છૂટકો નથી' એમ કહી શ્રીકૃષ્ણનું પીતાંબર ને શ્રી રાધિકાજીની ઓઢણી સહેજ ઊંચી કરી, કૃષ્ણ ત્યાં સીધા ઊભા હતા ને રાધિકાજી ત્રિભંગીમાં ભારતમાં કદાચ આ એક જ સ્થળે આવી મુદ્રામાં રાધા-કૃષ્ણ જોવા મળે છે.

ભરૂચમાં ચાર્જ લીધે બેત્રણ દિવસ થયા હશે. કલેક્ટરની કામગીરી ચંદ્રશંકર ભટ્ટ ને છોટુભાઈ પટેલ મારી પાસે આવ્યા ને ફરિયાદ કરી કે

જંબુસર તાલુકામાં દુષ્કાળ રાહત તરીકે એક રસ્તો બંધાઈ ગયો હતો, પણ વચ્ચે એક બ્રાહ્મણનું ખેતર આવતું હતું, તે કબજો છોડતો ન હતો! મારી રજા દરમિયાન કલેક્ટરે એ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ નિષ્ફળ. બીજે દિવસે હું, એ લોકો તથા એક્ઝિક્યુટિવ ઇજનેર સાથે જંબુસરના એ ગામે ગયા. ખેડૂતને સમજાવ્યો. પણ તે કબૂલ ન થયો. પહેલાં તો મારી તહેનાતમાં રહેલા સબઇન્સ્પેક્ટરને એ ખેડૂતની બંદૂક લઈ લેવા જણાવ્યું. મેં ત્યાં જ એનું લાઇસન્સ રદ કરવાનો હુકમ કર્યો–ખેડૂતને ઘણો સમજાવ્યો કે રસ્તો થવાથી એમની જમીનની સિંચાઈની સુવિધાને આંચ નહીં આવે. કારણ, એને સરકારી ખર્ચે સાઇફન મૂકી આપીશું. પણ માને જ નહીં. એમણે આમરણ ઉપવાસની ધમકી આપી. પણ એ મને ઓળખતો નો'તો! મેં ઠંડે કલેજે પણ દૃઢતાથી કહ્યું: 'તમે ખુશીથી અપવાસ કરો, પણ હું તમને એક વચન આપું છું કે તમારું જો મૃત્યુ થશે તો તમારા અગ્નિદાહ વગેરેનો ખર્ચ હું જાતે ભોગવીશ. બ્રાહ્મણને જમાડવાનું પુણ્ય ઘણાને મળતું હશે, પણ ભૂદેવને છેલ્લી મંજિલે પહોંચાડવાનું પુણ્ય મારા જેવા કોઈક ભાગ્યશાળી કલેક્ટરને જ મળે!' ભૂદેવ સમજી ગયા કે હું એના ત્રાગાથી ડરું એવો નથી. તરત ચુપચુપ વિદાય થયા. ઇજનેરને તરત જ રસ્તો પૂરો કરવાનું કહ્યું. ચંદ્રશંકર ભટ્ટ તથા છોટુભાઈ પટેલને મને ભરૂચ પાછો લાવવાની કામગીરી સાર્થક લાગી!

દુકાળ રાહતમાં મારે માટીના રસ્તા નો'તા કરવા. શીરૂર તાલુકાનો થોડો અનુભવ હતો. અંકલેશ્વર-રાજપીપળાના રસ્તાનું આયોજન તૈયાર હતું ને મેં જંબુસર-વાગરાના દુષ્કાળપીડિત લોકોને ત્યાં ખસેડવાનું નક્કી કર્યું. શરૂઆતમાં આનાકાની થઈ ત્યારે મેં એમને સમજાવીને બે વિકલ્પ આપ્યા: ક્યાં તો સરકારી ખર્ચે ટ્રકમાં અંકલેશ્વર જવું અથવા દુકાળમાં જંબુસર-વાગરામાં ભૂખમરો વેઠવો. બિનસરકારી મદદના પૈસા હતા તે વડે ભરૂચ જતાં વચ્ચે જમવાની તેમ જ અંકલેશ્વરમાં રસ્તા પર બીજી રાહતો આપી શકવાની તૈયારી બતાવી. બે દિવસમાં સમજી ગયા. પાણીની છૂટ, તબીબી રાહત વગેરે પણ ઉપલબ્ધ હતાં. દુકાળ દરમિયાન અંકલેશ્વરથી ઝઘડિયા સુધી માટીકામ થઈ ગયું. ઉપર મેટલ પણ નંખાઈ ગઈ. પછીના વર્ષમાં ઠેઠ રાજપીપળા સુધી લંબાવી ડામરનો રસ્તો બનાવી દીધો એટલે નૅરોગેજ રેલવે પહોંચી ન શકતી તે કામ રસ્તાએ કર્યું તેથી આદિવાસી વિસ્તારોને લાભ થયો.

જનસેવા કરતી વખતે ગુરુ મહારાજ હંમેશાં પાછળ હોય છે જ. એની પ્રતીતિ મને આખી જિંદગી થઈ છે. શુકલતીર્થમાં મોટો ઢોરવાડો (કેટલ કૅમ્પ) સ્થાપ્યો હતો. બધી વ્યવસ્થા થઈ, પણ નર્મદામાંથી પાણી ખેંચવું કેવી રીતે? હમીદે સૂચવ્યું કે આપણે મુંબઈ રાજ્યના ઍગ્રિકલ્ચરલ ઇજનેર(પૂના)નો સંપર્ક સાધવો, પણ એમાં લાંબો સમય વીતી જાય. આ વિચારણા ચાલતી હતી ત્યાં જ શ્રી પટેલ (પૂના ઍગ્રિકલ્ચરલ એન્જિનિયરિંગ ખાતાના વડા) મને મળવા આવી પહોંચ્યા. મારી મુશ્કેલી સમજતાં જ એમણે બધી જવાબદારી સ્વીકારી લીધી. ચાર દિવસમાં એન્જિન ચાલુ પણ થયું. ગાય, બળદોને પાણી, લીલોચારો વગેરે ઉપલબ્ધ થયાં ને એક પણ ઢોર ત્યાં મર્યું તો નહીં – બલકે વસ્તી વધી! આવા તો કેટલાય પ્રસંગોમાં મને ગેબી મદદ મળી રહેતી – મારે ઇચ્છા કરવાની જ ખોટી! (ઇચ્છા કરવાનો જ વિલંબ!)

મારો મોટો પ્રશ્ન ગામડાંઓમાં ઘાસ પહોંચાડવાનો હતો. રાજપીપળાનાં

જગલોમાથી ટ્રેન દ્વારા અકલશ્વર સુધી તો ધામ આવે, પણ બધે કેમ મોકલવુ? સારા રસ્તા નહી તે સમયે આખા જિલ્લામા માડ બેચાર ટ્રકો હમીદે અહી પણ બુદ્ધિ દોડાવી ને મને મુબઈથી જી ટી એમ ની ટ્રકો મેળવવા સૂચવ્યુ હુ તે જ રાતે મુબઈ ગયો ને ગૃહસચિવને મળ્યો મદદ કરવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ ભાષણ આપ્યુ કે નિયમાનુસાર જી ટી એસ ની ટ્રકો મુબઈમા જ વાપરી શકાય મે જવાબ વાળ્યો કે 'ગ્રેનપરચેઝમા હતો એટલે મને નિયમની ખબર છે, પણ આ અપવાદ કરવા જેવી પરિસ્થિતિ છે' છતા એમણે એમની જડતા ન છોડી એટલે મે એમને સભળાવ્યુ, 'કાલે સવારે છ પહેલા જો જી ટી એસ ની દસ ટ્રક ભરૂચ જવા રવાના ન કરાવુ તો હુ લલિત નહી તમારુ માન નાખવા જ તમારી પાસે આવ્યો હતો!' ત્યાથી સીધો વિધાનસભા પર મોરારજીભાઈને મળવા ગયો, પણ એ વિધાનસભામાથી સાજે છ વાગ્યા સુધી બહાર આવે એવી શક્યતા ન હતી મારે તો સાજે સાત વાગ્યાની ટ્રેન પકડી ભરૂચ પાછા કરવાનુ હતુ મોરારજીભાઈના પી એ શ્રી ટોનપે સાથે વાત કરી એ લોકો ૧૯૪૬ના ચોમાસામા પૂના આવ્યા હતા ત્યારથી એમની સાથે સારી ઓળખાણ થઈ હતી ટોનપે મારી મુશ્કેલી સમજ્યા ને તરત જ જી ટી એસ ના ડાયરેક્ટરને મોરારજીભાઈના નામે આદેશ આપ્યો કે બીજે દિવસે સવારે પાચ વાગ્યે દસ ટ્રક ભરૂચ જવા નીકળી જાય ક્યા આઈ સી એસ ગૃહસચિવ(જે ગુજરાતી હતા)ની જડતા ને ક્યા એક મધ્યમ દરજ્જાના સાધારણ કર્મચારીની અસાધારણ માનવતા!

ખાનગી (બિનસરકારી) મદદમા શ્રી બોટાવાળાનુ નામ ન લઉ તો એમને અન્યાય થાય! બોટાવાળા રાદેરના એટલે એ સુરતના ઓલપાડ વિસ્તારના દુષ્કાળ પીડિતોને કપડા વહેચવા ત્યાના કલેક્ટરને રૂ ૨૦,૦૦૦ આપવા માગતા હતા સચિવાલયના મહેસૂલ વિભાગના ઉપસચિવ શ્રી ગગાત મને ઓળખતા હતા, એમણે બોટાવાળાને સમજાવ્યા કે જો એમના પૈસાનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ કરવો હોય તો ભરૂચમા એટલી ચીવટાઈથી ખરચાશે કે બીજી મદદ ઉમેરીને લગભગ રૂ ૪૦,૦૦૦ જેટલા ખરચાશે ગગાત મારી કામ કરવાની ઢબથી સુપરિચિત હતા પૈસા મળતા પહેલા તો મે ભરૂચની મિલના માલિકને બોલાવી વિનતી કરી કે દુકાળ માટે કાપડ જોઈએ છે એટલ મને પડતર ભાવે આપો એમણે પડતર જ નહી, પણ એના કરતા પણ ઓછા ભાવે આવા પુણ્યના કામ માટે કાપડ આપ્યુ! પછી પ્રોચી જીવનવાળાને બોલાવી મારી યોજના સમજાવી મારે ત્યા સિગરનુ કપડા સીવવાનુ તદ્દન નવુ જ મશીન હતુ પ્રોચી અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ સાથે સકળાયેલી હતી એટલે મહિલા પરિષદની બહેનો મને કપડા સીવી આપે – કા તો મારે બગલે કા તો એને પ્રોચીએ પોતાનો બગલો પસદ કર્યો કારણ, શહેરવિસ્તારથી એ પાસે પડતો હતો એની પાસે પણ મશીન હતુ બીજી બહેનો પણ મદદે આવી એમની જવાબદારી સ્ત્રી, પુરુષો ને બાળકો માટે કપડા તૈયાર કરવાની જ હતી, એને ગામડીઓમા વ્યવસ્થિત ગોઠવી તૈયાર કરવાની જવાબદારી મારી વચમાથી (કપડા) ખવાઈ ન જાય એટલે એને વહેચવા ક્યા હુ, ક્યા મારા ઇજનેર (ઠાકોરભાઈ) જાતે જ જતા પ્રોચીએ આ કાર્યમા પણ અમારી સાથે આવવા તત્પરતા દર્શાવી મે કબૂલ કર્યું લાખોપતિની પુત્રી, ઓમકારનાથ ઠાકુર પાસે શાસ્ત્રીય સગીત શીખેલી રિમાન્ડ હોમના બાળકોને દર અઠવાડિયે એક વાર પ્રોચી પોતાને બગલે બોલાવી રમાડતી ને નાસ્તો કરાવતી આ દયાની દેવી અમારી સાથે તાપમા આવા

પરોપકારી કમ માટે તૈયાર થઈ! બધું બરાબર પાર પડ્યું એટલે બોટાવાળાએ બીજા રૂ. ૨૦,૦૦૦ મોકલી આપ્યા. મારી સાથે એમની સરસ મૈત્રી થઈ, જેનો લાભ મેં મારા મામલતદાર હમીદને અપાવ્યો. હમીદને આઠ બાળકો ને મામલતદારના પગારમાં બાળકોને શું ભણાવે? એની લાચારી સમજી મેં બોટાવાળાને વાત કરી ને બોટાવાળાએ ચૅરિટિઝમાંથી હમીદનાં બાળકોને શિષ્યવૃત્તિ અપાવી. એમાંનાં કોઈ મામલતદાર, કોઈ ઇજનેર, કોઈ ડૉક્ટર – એમ ઠેકાણે પડી ગયાં છે. મારા પ્રારબ્ધમાં બીજી કોમ કરતાં મુસલમાનોની સેવા કરવાનું વધારે લખાયું હશે – પહેલાં જુન્નરમાં અને પછી ભરૂચમાં. મેં એ સેવા કરી. પ્રસંગે એમની સાથે કડકાઈ પણ કરી.

કોઈ પણ જાતના રાગ-દ્વેષ વિના ભરૂચ જિલ્લામાં જાત હોમી, તેનો પ્રતિભાવ લોકોએ ગજબ આપ્યો. હાંસોટ શહેરની પ્રજાએ તો ત્યાં દુષ્કાળમાં તૈયાર થયેલા વિશાળ તળાવને જુલાઈ ૧૯૪૯માં 'લલિતસાગર' નામ આપવા નક્કી કર્યું. ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈને સમારંભના પ્રમુખ થવા વિનંતી કરવા હાંસોટના આગેવાનો ભરૂચ આવ્યા. ડૉ. ચંદુલાલે નારાજગી બતાવી કહ્યું કે, 'ગાંધીજી, નહેરુ કે સરદારના નામને બદલે એક કલેક્ટરનું નામ કેમ અપાય છે?' ત્યારે આગંતુકોમાંના એક મુસ્લિમ વડા ગરમ થઈ ગયા. ડૉ. ચંદુલાલને તેમણે સંભળાવ્યું, 'હવે પછી અમારી સામે આ કલેક્ટર વિશે ગમે તેમ બોલતા નહીં. તમને ખબર છે એ કલેક્ટર અમારો કોણ છે? એ અમારો મુસલમાનોનો પીર છે. એનું અપમાન એ અમારા પીરનું અપમાન ગણીશું. હવે તમે હાંસોટ આવતા જ નહીં, અમારે તમારું કામ નથી,' પ્રજાનો પ્રેમ એટલેથી નો'તો અટક્યો. અંકલેશ્વર તાલુકામાં બે તળાવોનાં નામ 'હંસા તળાવ' ને 'હંસા સરોવર' આપ્યાં હતાં! નામકરણ પ્રસંગે એ મુસ્લિમ વડાએ (નામ ભૂલી ગયો છું) બહુ સરસ કહ્યું: ''હાંસોટ માટે કહેવાનું હતું કે, 'ધૂળ, ઢગા ને ઢોર, એનું હાંસોટમાં બહુ જોર.' પણ આ કલેક્ટરે ત્રણેને સારી રીતે ઠેકાણે પાડ્યાં!'' મુસ્લિમ લીગના પ્રભાવ હેઠળના જે મુસલમાનોને કાબૂમાં લેવા મોરારજીભાઈએ મને ભરૂચ મોકલ્યો હતો તે જ મારા ભક્ત થયા ને હું તેમનો પીર! ગજબ છે લોકોની ચાહના ને ભાવના! ભરૂચથી વિદાય થતી વખતે મને પણ દુઃખ થયું. લોકોએ તો ભરૂચમાં સમારંભ યોજી માન આપ્યું. વરસાદ શરૂ થયો હતો, ભરૂચ જિલ્લો દુકાળની નાગચૂડમાંથી બહાર આવી ગયો હતો ને હવે મારે મારાં બાળકોનું ધ્યાન રાખવાનું હતું.

(ક્રમશઃ)

રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ નામના કવિએ : સૉરેલો નામનું કાવ્ય લખ્યું. એનો અમુક ભાગ ઘણો અઘરો જણાયો એથી ત્યાંની સાહિત્યસભાએ કવિને અર્થ સમજાવવા વિનંતી કરી.

કવિ બે વાર કાવ્ય વાંચી ગયા. પછી બહુ ગંભીર સ્વરે કહ્યું : જ્યારે આ કાવ્ય મેં રચ્યું ત્યારે એનો અર્થ બે જ જણ જાણતા હતા - એક હું અને બીજા ભગવાન ! પરંતુ આજે ભગવાન એકલા જ જાણે છે.

*

ચારિત્ર્યનિર્માણ

દેવમનુષ્યોને ઘડનારી શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિ

જ્યોતિબહેન થાનકી

૩-અધ્યાત્મ અને વ્યવહારનો અદ્ભુત સમન્વય

'નરેન, રાખાલ તારાથી ગભરાય છે તારી હાજરીમા એ મદિરમા દર્શન કરવા જતો નથી પણ તુ ન હોય ત્યારે દર્શન કરી લે છે ' એક દિવસ શ્રીરામકૃષ્ણે નરેનને કહ્યુ પછી તેને આગળ સમજાવતા કહ્યુ 'તે એને નિરાકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે પણ એ તો છે સાકારનુ ઘર નિરાકારમા કઈ બધાનુ મન લાગતુ નથી એના માટે સાકાર પૂજા જરૂરી છે તારે એના ભાવને નષ્ટ કરવો ન જોઈએ તારી વાત જ જુદી છે બધા કઈ તારી જેમ નિરાકારનુ ધ્યાન કરી શકે નહી ' આમ તેમણે નરેન્દ્રને એ સમજાવ્યુ કે જેવો જેનો ભાવ તેવી તેની સાધના ભાવથી વિપરીત સાધન હાય તો પ્રગતિ રૂધાય છે આથી કદી કોઈના ભાવથી વિપરીત સાધન ભજન કરવાનુ કહેવુ ન જોઈએ આમ શ્રીરામકૃષ્ણની સજાગ દષ્ટિ સર્વ શિષ્યોની ગતિવિધિ પર સતત ફરતી રહેતી કોઈ કઈ અયોગ્ય આચરણ કરે તો તેઓ તત્ક્ષણ તને સાવધ કરી દેતા પછી એ શિષ્ય નરેન્દ્રનાથ હોય કે રામચદ્ર દત્તનો નાનો નોકર લાટુ હોય, ક નાનામા નાનો શિષ્ય સુબોધ હોય! જો એમને એમ જણાય કે કોઈ બાબત ભવિષ્યમા પણ શિષ્યના આધ્યાત્મિક વિકાસમા અવરોધ ઊભો કરશે, તો તેઓ શિષ્યને એ બાબતમા જાગ્રત કરી દેતા અને એના એવા મનોભાવને પણ દૂર કરી દતા

ત સમય તઓ ગળાની સારવાર માટે કલકત્તામા કાશીપુરના બગીચામા હતા બધા યુવાન શિષ્યો તેની સેવા માટે ત્યા જ રહેતા હતા એક દિવસ નરેન્દ્રને પોતે બીજામા શક્તિપાત કરી શકે છે કે કેમ, તેનો પ્રયોગ કરવાની ઈચ્છા જાગી તેણે કાલીચરણ પર એક રાતે એ પ્રયોગ કર્યો બને ધ્યાનમા બેઠા હતા, ત્યારે નરેન્દ્રે કાલીને સ્પર્શ કર્યો અને કાલીના દેહમા વીજળીના કરટ જેવો પ્રવાહ આવવા લાગ્યો તેનુ બાહ્યભાન લુપ્ત થઈ ગયુ શરીર નિષ્પદ થઈ ગયુ મસ્તક અને ડોક ઝૂકી પડ્યા તેની આ સમાધિ ક્યાય સુધી ચાલી શ્રીરામકૃષ્ણને આ ખબર પડતા તેમણ તુરત જ નરેન્દ્રને બોલાવી કહ્યુ 'કેમ રે! કઈ જમા કર્યું ન કર્યુ ન ખર્ચ?' તેની અદર તારો ભાવ દાખલ કરીને તે એનુ કેટલુ નુકસાન કર્યુ છે, તેની તને ખબર છે? અત્યાર સુધી તે જ ભાવનુ અવલબન કરીને ચાલતો હતો, તે સપૂર્ણ નષ્ટ થઈ ગયો જાણ છ ? છહિનાનો ગર્ભ નષ્ટ થઈ ગયો ઠીક જે થવાનુ હતુ તે થઈ ગયુ પણ છોકરાનુ ભાવિ સારુ છે ' આમ તેમણે નરેન્દ્રની, આવા પ્રયોગો કરવાની ઈચ્છા ઉપર નિયત્રણ મૂકી દીધુ! તેમને તો ભવિષ્યમા જગદબાના અનેક કાર્યો કરવાના હતા તે શ્રીરામકૃષ્ણ જાણતા હતા, એટલે નરેન્દ્ર તેની શક્તિઆને બિનજરૂરી વેડફે નહી તે માટે તેને સાવધાન કરી દીધા અને આવા શક્તિપાતના ભાવિ દુષ્પરિણામોમાથી ઉગારી લીધા!

કાલીચરણ પોતાની જાતને વેદાતી માનતા હતા, તેઓ કહ્યા કરતા કે આત્મા ન તો કોઈને મારી શકે છે કે ન મરે છે એ તો નિત્ય અજરઅમર છે એક દિવસ તેઓ આમ બોલતા બોલતા ડાગો લઈને માછલી પકડવા ગયા

વહેવતા રહ્યા બીજા એક પ્રસંગે પણ રાખાલને તેમણે સાવધાન કર્યા હતા એક દિવસ રસ્તામા પડેલો એક પૈસો તેમણે લઈ લીધો અને વિચાર્યું કે કોઈ ભિખારીને એ આપી દઈશ પછી તેમણે ઠાકુરને આ વાત કરી ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે તમને સાવધ કરતા કહ્યુ 'જે માછલી ખાતો નથી તે માછલીની બજારમા શા માટે જાય? જો તારે પૈસાની જરૂર નહોતી તો તે શા માટે એ લીધો?' પોતાના નિશ્ચિત ધ્યેયથી ફંટાઈને કઈ ન કરવુ જોઈએ, એ મહાન બોધપાઠ શ્રીરામકૃષ્ણે આ પ્રસંગ દ્વારા રાખાલને શીખવી દીધો

આ રીતે રામકૃષ્ણે પોતાના યુવાન શિષ્યો — નરેન, રાખાલ, શશી, શરત બાબુરામ, નિરંજન, કાલી, શારદાપ્રસન્ન, લાટુ વગેરેનુ જે રીતે ઘડતર કર્યું, એ રીતે કઈ શિક્ષણ કૉલેજોની કોઈ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ ન હતી પણ એમના આતરજ્ઞાન દ્વારા ઉદ્‌ભવેલી સહજપ્રજ્ઞાની પદ્ધતિ હતી એ પદ્ધતિએ સમગ્ર વિશ્વની જડતાને હચમચાવનાર અને ભારતીય સસ્કૃતિની મહાનતા અને હિંદુ ધર્મની શાશ્વતતાનુ વિશ્વને દર્શન કરાવનાર સ્વામી વિવેકાનદ સર્જ્યા, મઠનુ અપૂર્વ સચાલન કરનાર સ્વામી બ્રહ્માનદ સર્જ્યા એવા જ તપ, ત્યાગ, સેવા, સાધના અને જ્ઞાનના મૂર્તિમત સ્વરૂપો જેવા અન્ય સન્યાસીઓ — શિવાનદ, શારદાનદ, રામકૃષ્ણાનદ, અદ્‌ભુતાનદ, નિરજનાનદ, અભેદાનદ વગેરેને સર્જ્યા

શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિની એક લાક્ષણિકતા એ પણ હતી કે 'અનુભૂતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવુ ' તેઓ શિષ્યને જે શીખવવુ હોય તે માટે એવી પરિસ્થિતિનુ નિર્માણ કરતા કે શિષ્ય જાતે જ અનુભૂતિ દ્વારા એ શીખી શકે એ અનુભૂતિ તે પૂરેપૂરી પચાવી લે પછી તેને જ્ઞાનની બીજી વધુ ઊચી અનુભૂતિ તરફ લઈ જતા એ રીતે જ્ઞાન એ તેની ચેતનાના ભાગરૂપ બની જતુ શિષ્યે એ જ્ઞાનને કેટલુ પચાવ્યુ છે, તેની પણ તેઓ કસોટી કરી લેતા નરેન્દ્રને તો તેઓ પોતાના ભાવિ કાર્યો માટે ઘડી રહ્યા હતા આથી નરેન્દ્રમા કોઈ પણ જાતની સૂક્ષ્મ એષણા પણ રહી ન જાય, જે તેને ભાવિમા અવરોધરૂપ બને, તેની પણ તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા હતા અને તે રીતે તેઓ તેને તૈયાર કરી રહ્યા હતા આ માટે તેમણે નરેન્દ્રની ઘણી કસોટીઓ પણ કરી હતી એક વખત નરેન્દ્ર શ્રીરામકૃષ્ણને મળવા આવ્યા ત્યારે શ્રીરામકૃષ્ણ એમની સાથે કઈ જ બોલ્યા નહીં પ્રણામ કરીને તેઓ ત્યા બેઠા તોપણ શ્રીરામકૃષ્ણ બોલ્યા નહીં થોડી વાર બેસીને તેઓ ચાલ્યા ગયા બીજા અઠવાડિયે આવ્યા ત્યારે પણ શ્રીરામકૃષ્ણે એમની સામેય ન જોયુ ઉપેક્ષા કરી તોપણ નરેન્દ્ર ત્યા બેઠા પછી પ્રણામ કરી ચાલ્યા ગયા ત્રીજે અઠવાડિયે પણ શ્રીરામકૃષ્ણનુ આવુ જ વર્તન રહ્યુ આમ ચારપાચ વાર બન્યુ તોય નરેન્દ્રના શ્રીરામકૃષ્ણ પ્રત્યેના ભાવમા કોઈ પરિવર્તન ન આવ્યુ પછી એક દિવસ તેને બોલાવીને તેમણે કહ્યુ 'કેમ રે, હુ તારી સાથ એક શબ્દ પણ બોલતો નથી, તો તુ અહી શા માટે આવે છે?'

'હુ કઈ આપની વાતો સાભળવા આવ્યો આવુ છુ? આપના પ્રત્યે મને પ્રેમ છે, એટલે હુ આપના દર્શન કરવા આવુ છુ' નરેનના મુખે આ સાભળતા જ શ્રીરામકૃષ્ણ અત્યત પ્રસન્ન થઈ ગયા ને બોલી ઊઠ્યા, 'બેટા, નરેન, હુ તો તારી પરીક્ષા કરી રહ્યો હતો કે તને લાડ પ્યાર ન કરુ, તારી સાથે વાતચીત ન કરુ, તોપણ તુ આવે છે કે ભાગી જાય છે, તે હુ જોવા માગતો હતો તારી જગ્યાએ બીજો કોઈ હોત તો ક્યારનોય ભાગી ગયો હોત' નરેન માન અપમાનને પચાવવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેની ખાતરી

શ્રીરામકૃષ્ણને થઈ ગઈ અને તેઓ એ બાબતમાં નિશ્ચિંત બની ગયા. પણ નરેનને સિદ્ધિ-પ્રસિદ્ધિની કેવી ઝંખના છે, તે જાણવા માટે પણ તેમણે તેની કસોટી કરી. એક દિવસ તેમણે નરેન્દ્રને કહ્યું: 'નરેન, સાધનાને પરિણામે મને અનેક દૈવી સિદ્ધિઓ મળી છે, પણ મારે એનો શો ઉપયોગ? હું તો મારું શરીર પણ પૂરું સંભાળી શકતો નથી. એટલે માની રજા લઈને મેં એ સિદ્ધિઓ તને આપી દેવાનો વિચાર કર્યો છે. માએ મને કહ્યું છે, નરેન્દ્રને મારાં ઘણાં ઘણાં કાર્યો કરવાં પડશે, આથી જો એ સિદ્ધિઓ હું તને આપી દઉં, તો તું એનો ઉપયોગ કરી શકે. કેમ બરાબર ને?' નરેન્દ્ર જાણતા હતા કે શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે અનેક સિદ્ધિઓ છે. હવે તેઓ તેમને એ આપવા ઇચ્છે છે. પણ આ સિદ્ધિઓના મોહમાં જરા પણ અટવાયા વગર તેમણે શ્રીરામકૃષ્ણને સીધું જ પૂછ્યું: 'શું ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાના કાર્યમાં મને આ સિદ્ધિઓ કામ લાગશે?'

'ના, એમાં તને એ કામ નહીં લાગે.'

'તો પછી મારે એ સિદ્ધિઓ ન જોઈએ.' પહેલાં મને સાક્ષાત્કાર થઈ જવા દો, પછી મને ખબર પડે કે મારે તેની જરૂર છે કે નહીં.' આમ નરેન્દ્રે સિદ્ધિઓ કરતાં ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારના ધ્યેયને જ પસંદ કર્યું અને શ્રીરામકૃષ્ણની આ કસોટીમાંથી પણ તેઓ પાર ઊતરી ગયા. શ્રીરામકૃષ્ણને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ કે એમનો નરેન હવે કોઈ દુન્યવી ઐશ્વર્ય કે પ્રલોભનોથી લલચાશે નહીં એટલે પછી અનેક દિવ્ય અનુભૂતિઓ દ્વારા પોતાના ભાવિ કાર્ય માટે તેનું ઘડતર કરવા લાગ્યા.

ગુરુ શિષ્યની કસોટી કરીને પછી જ તેની પાત્રતા પ્રમાણે જ્ઞાન આપે, એ જ રીતે શિષ્ય પણ ગુરુને ચકાસીને પછી જ તેમનામાં વિશ્વાસ મૂકે તો ગુરુશિષ્યનો સાચો સંબંધ બંધાય છે. એ સંબંધ દ્વારા પછી શિષ્યનું ઝડપી ઘડતર થાય છે. શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિમાં આ લાક્ષણિકતા પણ રહેલી છે. તેઓ એવું ઇચ્છતા હતા કે તેમના શિષ્યો તેમની પણ કસોટી કરે. અને પછી તેમને જો યોગ્ય લાગે તો જ તેમનામાં વિશ્વાસ મૂકે. શ્રીરામકૃષ્ણ પૈસાને અડકી શકતા ન હતા. જો પૈસાનો સ્પર્શ થઈ જાય તો તેમને વીંછીના ડંખ જેવી બળતરા થવા લાગતી. આ હકીકત સાચી છે કે નહીં, તે નજરે જોવા માટે નરેન્દ્રે શ્રીરામકૃષ્ણની ગાદી નીચે એક રૂપિયાનો સિક્કો મૂકી દીધો. શ્રીરામકૃષ્ણ જેવા પાટ પર બેઠા કે જાણે વીજળીનો કરંટ લાગ્યો હોય તેમ ઊભા થઈ ગયા ને પાટ પરથી ગાદીને નીચે ફેંકી દીધી તો ખનનન્ કરતો રૂપિયો પડ્યો! ત્યારે નરેન્દ્રને ખાતરી થઈ ગઈ કે શ્રીરામકૃષ્ણ જે કહે છે,-તે સંપૂર્ણ સત્ય હોય છે. જ્યારે શ્રીરામકૃષ્ણે જાણ્યું કે નરેન્દ્રે આ સિક્કો મૂક્યો હતો, ત્યારે તેઓ રાજી થયા અને તેમને પણ એ પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે નરેન્દ્ર ખાતરી કર્યા વગર કોઈ બાબત સ્વીકારશે નહીં.

એક વખત યોગેન શ્રીરામકૃષ્ણની રૂમમાં તેમની પાટની પાસે સૂતા હતા. અર્ધી રાત્રે તેમની ઊંઘ ઊડી ગઈ. તેમણે જોયું તો શ્રીરામકૃષ્ણ પાટ ઉપર નહોતા. એટલે તેના મનમાં સંદેહ જાગ્યો કે તેઓ નોબતખાનામાં શ્રીમા પાસે તો નહીં ગયા હોય ને! આ સંદેહનું સમાધાન કરવા તેઓ નોબતખાના તરફ દૃષ્ટિ માંડીને ઊભા રહ્યા. તો થોડી વારમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પંચવટી તરફથી આવી પહોંચ્યા. એમણે પૂછ્યું: 'યોગેન અહીં ઊભો ઊભો-શું કરે છે? યોગેન, શું જવાબ આપે? તેઓ સંકોચના માર્યા નીચું જોઈ ગયા. ભાવગ્રાહી શ્રીરામકૃષ્ણ યોગેનનો ભાવ જાણી હસવા લાગ્યા. અને પછી બોલ્યા: 'બરાબર છે, સાધુને દિવસે જોવો, રાત્રે જોવો, ને પછી તેનો વિશ્વાસ

કરવો ' પણ ઠાકુર ઉપર આવો અદહ કરવાથી યોગનને આખી રાત ઊંઘ ન આવી પોતાના શિષ્યો તેમની કોઈ પણ જાતની કસોટી કરે તો શ્રીરામકૃષ્ણ ક્યારેય નારાજ થતા નહી, ઊલટાનું ઉત્તેજન આપતા આથી ગુરુ શિષ્યો વચ્ચે કોઈ જાતનો પરદો કે ભયનું આવરણ રહેતું નહી શ્રીરામકૃષ્ણના સાન્નિધ્યમા આ યુવાન શિષ્યો સહજ પણે આત્મવિકાસ સાધી શકતા હતા

આ આત્મવિકાસ તેઓ ઝડપથી કરી શકે તે માટે શ્રીરામકૃષ્ણ સાધના અંગે પણ સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન આપતા હતા નરેન્દ્રને જ્યારે પ્રથમ વખત નિર્વિકલ્પ સમાધિની અનુભૂતિ થઈ ત્યારે તેમણે તેને બોલાવીને ખાસ સૂચનાઓ આપી હતી કે 'બીજાના હાથે રાંધેલુ ભોજન ન કરતો જાતે રસોઈ બનાવીને ખાવી બહુ બહુ તો માના હાથની બનાવેલી રસોઈ ખાઈ શકાય બીજાના હાથનુ ખાવાથી ભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે ' ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભાવ શિષ્યોમા ટકી રહે તે માટે તેઓ ખાનપાન અને સોબત અંગ શિષ્યોને સાવધ કરતા રહેતા

એક શિષ્યને ભજનકીર્તન વખતે ખૂબ ભાવાવેશ આવતો આ ભાવાવેશમા તેને કશુ પણ ભાન ન રહેતુ શ્રીરામકૃષ્ણે આ જોયુ અને તેમની અંતરદૃષ્ટિને એ જણાયુ કે આ ભાવાવેશ તેની પ્રકૃતિને અનુરૂપ નથી, એટલે તેમણે કહ્યુ 'જોયો, આવ્યો છે, સોગે ભાવ બતાવવા બગબર ભાવ થવાથી શુ આમ થાય? એમા તો માણસ ડૂબી જાય છે સ્થિર થઈ જાય છે આ શુ છે? ચચળતા છોડી દે અને શાંત બની જા આ કેવો ભાવ છે, ખબર છે? એક કડાઈમા છટાક દૂધ નાખીને નીચે ભભૂકતી આગ ઉપર મૂકતા ઊભરો આવે, ત્યારે એમ થાય કે કેટલુ બધુ દૂધ છે? પણ જેવુ નીચે ઉતારી લો, તો ખબર પડે કે તેમા દૂધનુ એક ટીપુય નથી જે થોડુંક હતુ તેય બળીને કડાઈમા ચોંટી ગયુ છે ' ભાવનો ઊભરો શમી જતા પછી ભાવ ક્યાય રહેતો નથી એ તેમણે ઉદાહરણ દ્વારા શિષ્યને સમજાવી દીધુ ભાવમા લીન થઈ જવાનુ છે, સ્થિર થવાનુ છે, એ વાત તેમણે શિષ્યને સ્પષ્ટ રીતે જણાવીને તેના મનોવલણને બદલી નાખ્યુ

શિષ્યોના આહાર ને નિદ્રાનુ પણ તેઓ ધ્યાન રાખતા લાટુનો ખોરાક વધારે હતા પછી તેણે પોતે જાતે જ ખાવાનુ ઓછુ કરી નાખ્યુ આથી તેની તબિયત લથડી શ્રીરામકૃષ્ણ તેને પોતાની પાસે બેસાડીને ખૂબ ખવડાવવા લાગ્યા તેઓ પોતાના હાથથી તેની થાળીમા ઘી પીરસતા, અને પ્રેમપૂર્વક તેને જમાડતા એક વાર મધ્યાકાળ તેને ઊંઘી જતા જોઈને જગાડતા કહ્યુ 'બેટા, સધ્યાકાળે સુવાય કે?' અને તે જ ક્ષણે લાટુએ નિશ્ચય કર્યો કે તેઓ કદી સધ્યાકાળે સૂશે નહીં જીવનભર તેણે આ નિશ્ચયનુ પાલન કર્યું

કેવી રીતે ધ્યાન કરવુ, તે વખતે કેવી રીતે બેસવુ, એ પણ તેમણે શિષ્યોને શીખવ્યુ હતુ ગંગાધરને તેમણે કહ્યુ હતુ 'એકદમ નમીને ન બેસવુ, એકદમ ટટ્ટાર પણ ન બેસવુ, પૂર્વ બાજુ બેસીને ધ્યાન ધરવુ પછી ગંગાધર કેવી રીતે ધ્યાન ધરે છે, તેનુ પણ તેમણે નિરીક્ષણ કર્યું પોતે આપેલા શિક્ષણને અનુરૂપ શિષ્યો કાર્યો કરે છે કે નહીં, તેની પણ તેઓ તકેદારી રાખતા અને એટલે જ શિષ્યો ચીવટપૂર્વક શ્રીરામકૃષ્ણના આદેશનુ પાલન કરતા ગંગાધરનુ નિરીક્ષણ કરીને તેમણે કહ્યુ 'ધ્યાન ધરતી વખતે તુ થોડો વાંકો વળી જાય છે તુ તો બાળક છે ને વૃદ્ધ જેવો વ્યવહાર કેમ કરે છે?' એમ કહી ધ્યાનમા કેવી રીતે બેસવુ, તે બતાવ્યુ તેમણે સુબોધને પણ ધ્યાન ધરવા કહ્યુ પણ સુબોધે તો શ્રીરામકૃષ્ણને સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહી દીધુ, 'હુ કઈ ધ્યાન ધારણા નહીં કરી શકુ જા

એવું બધું કરવું હોત તો બીજાની પાસે જવાથી કામ થઈ જાત. આપની પાસે આવવાની શી જરૂર હતી?' તેની બાળકના જેવી નિખાલસ ને સીધી વાત સાંભળીને શ્રીરામકૃષ્ણને ખૂબ આનંદ થયો. તેમણે તેનો આંતરિક ભાવ જાણી લીધો પછી કહ્યું: 'ભલે, તારે એવું કંઈ નહીં કરવું પડે. ફક્ત બે વખત થોડું સ્મરણ-મનન કરી લેજે.' સ્વામી સુબોધાનંદને ધ્યાન-ધારણા કરવાની જરૂર જ ન રહી. આ રીતે શ્રીરામકૃષ્ણ કોઈને પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન દ્વારા, કોઈને જ્ઞાન દ્વારા, કોઈને ધ્યાન-ધારણા દ્વારા, તો કોઈને મનન-સ્મરણ દ્વારા તો કોઈને માત્ર સ્પર્શ દ્વારા ભગવદ્‌ભાવમાં લઈ ગયા હતા.

સહજતા અને સરળતા એ શ્રીરામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિની વિશિષ્ટતા છે. તેમનું શિક્ષણ સરળ હતું. સહુ કોઈને સમજાય તેવી તેમની શૈલી હતી. રોજના જીવનનાં દૃષ્ટાંતોનો તેઓ ખૂબ ઉપયોગ કરતા. તેમની ભાષા સાવ સરળ અને લોકભોગ્ય હતી. તેઓ સીધી જ વાત કહેતા. બિનજરૂરી લંબાણ તેમના ઉપદેશમાં ક્યાંય આવતું નથી. વિદ્વત્તાપૂર્ણ, લાંબીચોડી વાતો પણ તેઓ ક્યારેય કરતા નહીં જેથી શિષ્યોના મનમાં ગૂંચવાડા ઊભા થાય. જેવું એમનું શુદ્ધ, સરળ ને ખુલ્લું જીવન હતું, એવી જ એમની શુદ્ધ, સરળ ને વહેતી ગંગા જેવી શીતળ ને નિર્મળ વાણી હતી. વળી તેઓ તો પ્રશ્નકર્તાના મનોભાવોને જાણી જતા. એટલે પછી હસતાં હસતાં પોતાની અનુભવસિદ્ધ એકબે વાતોને એવી રીતે સમજાવી દેતા કે પ્રશ્નકર્તાના તમામ સંદેહો દૂર થઈ જતા, ને તે એકાદ બે વાક્યો તેના હૃદયમાં કાયમ માટે જડાઈ જતા. ક્યારેક કોઈ તેમના મતનો સ્વીકાર ન કરે તોપણ તેઓ ક્યારેય વાદવિવાદ કરતા નહીં. પણ સ્પષ્ટ રીતે કહી દેતા કે 'જો તમારે એક વાત સમજવી હોય તો તમે અહીં આવ્યા કરો પણ જો વાદવિવાદ જ કરવો હોય કે વ્યાખ્યાન દ્વારા સમજવું હોય તો તમે કેશવની પાસે જાઓ!' તેમણે ક્યારેય લાંબાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં નથી. બસ વાર્તાલાપ દ્વારા તેમણે બ્રહ્મજ્ઞાનને સાવ હસ્તામલકવત્ બનાવીને શિષ્યોને આપી દીધું છે. જો કોઈ એમની વાતને ન સ્વીકારે તો તેઓ જરાપણ ઉદ્વિગ્ન થતા નહીં, પણ નમ્રતાપૂર્વક કહી દેતા કે 'મારે જે કહેવાનું હતું તે મેં કહી દીધું. હવે તમને યોગ્ય લાગે તો તેમાંથી લો.' પછી પોતાના ભાવને પુષ્ટ કરતાં રોજિંદા જીવનના દૃષ્ટાંતો આપતા અને રામપ્રસાદ કે કમલકાન્તના તેવા ભાવનાં ભજનો ગાઈને એ ભાવને પુષ્ટ કરી દેતા.

શ્રીરામકૃષ્ણની સમજાવવાની પદ્ધતિમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત એ તેમણે આપેલાં દૃષ્ટાંતો છે. રોજિંદા જીવનમાંથી આવતાં તેમનાં દૃષ્ટાંતો ગમે તેવી જટિલ બાબતને પણ સરળ બનાવી દે છે. વિષય ગમે તેટલો ગહન કેમ ન હોય, સાંખ્યદર્શનની સમજૂતી આપવાની હોય, કે અદ્વૈત વેદાંતની સમજૂતી આપવાની હોય, પણ સરળ દૃષ્ટાંતો દ્વારા તેઓ વિષયને એવો સ્પષ્ટ કરી દેતા કે અઘરી બાબત સાવ સહેલી બની જતી! વિદ્વત્તાનું આ એક લક્ષણ છે કે અઘરામાં અઘરા વિષયને સરળ બનાવીને રજૂ કરવો. તે પોથીપંડિતો કરી શકતા નથી. કેમ કે તેમનું જ્ઞાન માનસિક હોય છે. અનુભૂતિ દ્વારા મેળવેલું હોતું નથી. અનુભૂતિજન્ય જ્ઞાન જ અઘરાને સહેલું બનાવવાની શક્તિ ધરાવે છે. શ્રીરામકૃષ્ણ પાસે અનુભૂત જ્ઞાન હતું અને સાથે સાથે જીવન પ્રત્યેની જાગ્રત દૃષ્ટિ હતી. તેમની અવલોકનશક્તિ પણ ઘણી સૂક્ષ્મ હતી. આથી જ તેઓ સરળ દૃષ્ટાંતો દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાનને આસ્વાદ્ય ને સુપાચ્ય બનાવી દેતા હતા. દૃષ્ટાંતોની બાબતમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે,

'લોકોની સાથે વાતચીત કરવાથી જો દૃષ્ટાંત આપવાની જરૂર જણાય તો એ ચિત્ર મારી આંખ સામે પ્રગટ થાય છે !'

એક વખત સાંખ્યદર્શનની વાત ચાલતી હતી કે પુરુષ કંઈ કરતો નથી ને પ્રકૃતિ જ બધુ કરે છે હવે આ વાત કૉલેજમા ભણતા આ યુવાનો સમજી શકતા નહોતા શ્રીરામકૃષ્ણે કહ્યુ 'એમા શુ આશ્ચર્ય છે? કોઈના ઘરે લગ્ન થતા જોયા નથી? ઘરનો માલિક તો બધાને આદેશ આપીને હુક્કો પીતો નિરાતે પરનાળમા બેઠો છે પણ ઘરની ગૃહિણીને બિલકુલ નિરાત નથી એનુ આવનજાવન ચાલુ છે કોઠારમા, ઘરમા, રસોડામા, મડપમા, એમ એ ફર્યા જ કરે છે આ કામ થયુ, પેલુ રહી ગયુ, મહેમાનોના સ્વાગત કરવાનુ, બજારમાથી વસ્તુઓ લાવવાના કામની સૂચનાઓ આપવાની — એમ એ દોડધામ કર્યા જ કરે છે વચ્ચે વચ્ચે આવીને માલિકને બધુ બતાવતી રહે છે કે આટલુ કામ થયુ ને આટલુ કામ બાકી છે' ત્યારે પેલો ઘરનો માલિક હુક્કો પીતો પીતો હા બરાબર છે, સારુ છે, એમ કહે છે તો આ ઘરમાલિક છે પુરુષ અને દોડધામ કરતી ગૃહિણી છે પ્રકૃતિ પુરુષ હમેશા પ્રકૃતિના કાર્યોને સમતિ આપતો રહે છે એ વાત આ દૃષ્ટાંત દ્વારા તેમણે બધાને એવી તો સમજાવી દીધી કે પછી તેમને સાંખ્યદર્શન સમજવુ સહેલુ બની ગયુ

એક વખત તેઓ બ્રહ્મની વાત કરી રહ્યા હતા બ્રહ્મ એ ત્રણેય ગુણાથી પર છે એ શુ છે, તે મોઢથી બોલી શકાતુ નથી વાણીથી પણ પર છે નેતિ નેતિ કરતા જે બાકી રહે તે બ્રહ્મ આનદ જ બ્રહ્મ બ્રહ્મની આ વાત શિષ્યોને સમજાતી નહોતી તેમણે એ સમજાવતા કહ્યુ 'એક છોકરીનો વર આવ્યો છે, બીજા છોકરાઓની સાથે બહારના ઓરડામા બેઠો છે આ બાજુ તે છોકરી તેની સખીઓ સાથે અદરની બારીમાથી તેને જુએ છે સખીઓ તેના વરને ઓળખતી નથી, એટલે તે છોકરીને પૂછે છે કે 'પેલો તારો વર?' તે મોઢુ મલકાવીને ના કહે છે પછી બીજા છોકરાને દેખાડે છે ત્યારે પણ ના પાડે છે આમ એક પછી એક છોકરાઓને તે ના પાડતી રહે છે ને છેવટે તેના વરને દેખાડીને પૂછે છે ક 'આ તારો વર?' ત્યારે છોકરી હા પણ બોલતી નથી અને ના પણ બોલતી નથી સહેજ હસીને ચૂપ રહી જાય છે એટલે સખીઓ સમજી ગઈ કે આ જ તેનો વર છે પછી તેમણે કહ્યુ, જ્યા યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાન ત્યા મૌન અને નેતિ અને નેતિ નેતિ પછી જ મળે તે જ બ્રહ્મ જનસમાજની આવી પ્રચલિત ઘટનાઓમા ઉદાહરણો દ્વારા શ્રીરામકૃષ્ણે ગહન આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને સરળ બનાવીને શિષ્યાને આપ્યુ છે બહુ તર્ક કરતા ને વિચારોમા અટવાતા ભક્તને તેમણે કહ્યુ 'દશમા તળાવમા પાણી ઉપરથી પીએ તો ચોખ્ખુ પાણી મળે ને જો ઊંડે હાથ નાખીએ તો ડહોળાઈ જાય અને કાદવવાળુ પાણી મળે ' તર્ક, ને દલીલોની પીંજણથી બધુ ડહોળાઈ જાય છે, તેના કરતા ભક્તિ કરવાથી ભગવાન જલદીથી મળે છે, તે વાત તેમણે ભક્તને આ રીતે સમજાવીને તેના મનને ભક્તિ પ્રત્યે વાળી દીધુ આ રીતે અસખ્ય દૃષ્ટાંતો દ્વારા એમણે પોતાના શિષ્યોની ચેતનામા જ્ઞાનને ઉતાર્યુ હતુ કે જે જ્ઞાન એમના દેહવિલય બાદ શિષ્યો દ્વારા સમગ્ર વિશ્વને પ્રાપ્ત થયુ

(ક્રમશ)

નિબંધ

મનુષ્યની દિવ્યતા

રમણભાઈ નીલકંઠ

રાજમાર્ગે જતો એક માણસ રસ્તે પડેલા કાગળના કકડાને ઉપાડીને જોતો હતો અને તેમાંના કેટલાક વીણી લઈ સંઘરતો હતો. એક બીજો રાહદારી નવાઈ પામી જોવા ઊભો રહ્યો, અને થોડી વારે પૂછ્યું:

"ભાઈ આ શું કરો છો?"

"જે જે કાગળ પર માણસનું નામ લખેલું હોય તે હું ઉપાડી લઉં છું"

"એને શું કરશો?"

"ઘરે લઈ જઈ ઊંચી છાજલી પર મૂકીશ. ઈશ્વરની દિવ્યતા ધૂળમાં રગદોળાય અને કચરાય તે મારાથી સહન થઈ શકતું નથી."

પ્રશ્ન પૂછનાર રાહદારીની શંકાનું સમાધાન થયું નહીં, પણ એ માણસના મનમાં કાંઈ વિચિત્ર ફાંકો આવેલો છે એમ માની લઈ તે ચાલ્યો ગયો.

શું એ વિચિત્ર ફાંકો હતો? મનુષ્યમાં ઈશ્વરની દિવ્યતા સમાયેલી છે અને તેની ઉચ્ચતા તથા પવિત્રતાનું રક્ષણ થવું જોઈએ એ તર્ક યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? મનુષ્યમાં દિવ્યતા હોય તો તો અલબત્ત તેનો અધઃપાત થવા દેવો ન જોઈએ. તેને મલિન થવા દેવી ન જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યમાં દિવ્યતા છે?

મનુષ્ય શી રીતે દિવ્ય ગણાય? મનુષ્ય દેવ નથી. મનુષ્ય અજ્ઞાન છે, નિર્બળ છે પામર છે. મનુષ્ય પરિમિત શક્તિવાળો ક્ષુદ્ર જંતુ છે. મનુષ્ય બ્રહ્મ પણ નથી. મનુષ્ય જીવાત્મા છે. તેનામાં અપૂર્ણ આત્મત્વ છે. મનુષ્ય અને પરિપૂર્ણ પરમાત્મા વચ્ચે કદી ન ઓળંગાય એવું મહાન મહાન અંતર છે. મહાસાગર આગળ એક જલબિંદુ, સૂર્ય આગળ એક તૈલીદીપ એટલા પ્રમાણમાં પણ પરબ્રહ્મ. પરમાત્મા આગળ મનુષ્ય નથી. જેને આવતી કાલનું પણ જ્ઞાન નથી, જે એક તૃણ પણ બનાવી શકતો નથી. જેને પોતાના દેહ અને આત્મા વિશે પણ પૂરી સમજણ પડતી નથી. જગતની વિશાળ ઘટનામાંથી કાંઈ જૂજ જ જેને ગમ્ય થાય છે, તે મનુષ્યને સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન જગત્કર્તા પરબ્રહ્મ કેમ કહેવાય! ત્યારે શી રીતે મનુષ્ય દિવ્ય ગણાય? બધા મનુષ્ય નહીં પણ કોઈ કોઈ મનુષ્યો દિવ્ય છે. એવો પણ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી. જે મનુષ્યો ઈશ્વરના અવતાર કહેવાયા છે. મનુષ્ય રૂપે ઈશ્વર આ પૃથ્વી પર અવતરેલા કહેવાયા છે. અથવા જે મનુષ્યો ઈશ્વર તરફથી ખાસ સંદેશો લઈ આવેલા ઈશ્વરના પેગંબર, પુત્ર કે દૂત કહેવાય છે તેટલા જ મનુષ્યો દિવ્ય છે - એવો અર્થ પણ ઉદ્દિષ્ટ નથી. ઈશ્વર કોઈ અમુક મનુષ્યોને જ પોતાની દિવ્યતાનું દાન કરે એમ કેમ બને! જે ન્યાયસિંધુ છે, જેનો સકલ મનુષ્ય પર સરખો પ્રેમ છે, જેની સર્વ મનુષ્ય પર સરખી કરુણા છે, તે દિવ્યતાનું દાન કરતો હોય તો કેટલાક મનુષ્યોને જ દિવ્ય બનાવી અને બાકીના મનુષ્યસમુદાયને દિવ્યતાહીન રાખે એમ કેમ બને? તેમ જ, સત્યનિધાન, જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા તરફથી મનુષ્યને સત્યની, જ્ઞાનની, આનંદની, અમૃતની, શાંતિની, શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ થવાની જરૂર છે એ ખરું છે, અને એ પ્રાપ્તિ મનુષ્યને થાય છે એ પણ ખરું છે; પરંતુ એ પ્રાપ્તિ શું માત્ર અમુક જાતિમાં, અમુક દેશમાં અને અમુક યુગમાં થયેલા અવતારથી કે આવેલો પેગંબરથી

થાય છે અને બાકીની જાતિઓ, બાકીના દેશ તથા બાકીના યુગ ઈશ્વરના સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ, અમૃત, શાંતિ, શુદ્ધતા વગરના રહે છે? નમસ્ત મનુષ્યજાતિ શું ઈશ્વરના એ દિવ્ય અંશ મેળવવા હકદાર નથી? ઈશ્વરની વિભૂતિ મેળવવાનો પ્રત્યેક મનુષ્યનો અધિકાર ન હોય અને ઘણા કાલાંતરે કોઈ એક યુગમાં, કોઈ એક જાતિમાં, કોઈ એક દેશમાં, કોઈ એક મનુષ્યમાં એ વિભૂતિ પ્રકટ થતી હોય અને તેના પ્રચારથી અમુક મંડળોને જ તેનો પ્રસાદ મળતો હોય તે દુનિયાના ઘણાખરા યુગ, ઘણાખરા દેશ, ઘણીખરી જાતિઓ, ઘણાખરા મનુષ્યો, ઈશ્વરની વિભૂતિ વગરના, ઈશ્વરના સત્ય વગરના, ઈશ્વરના જ્ઞાન વગરના, ઈશ્વરના આનંદ વગરના, ઈશ્વરના અમૃત વગરના, ઈશ્વરની શાંતિ વગરના, ઈશ્વરની શુદ્ધતા વગરના રહેલા સરજાય છે? પૃથ્વી પર મનુષ્યજાતિની ઉત્પત્તિ પછી ઈશ્વરે એક જ કે બેચાર જ પુસ્તકો રચી રચાવીને તે દ્વારા જ પોતાનું સત્ય, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાનો આનંદ, પોતાનું અમૃત, પોતાની શાંતિ, પોતાની શુદ્ધતા પ્રકટ કર્યાં હોય તો તે પુસ્તકો જેમના હાથમાં ન જાય તે સર્વ મનુષ્યો ઈશ્વરના એ પ્રસાદ વગરના રહે એવી ઈશ્વરની ઘટના છે?

ત્યારે મનુષ્યની દિવ્યતા ક્ષણિક નથી, પ્રસંગોપાત્ત નથી. કોઈ સ્વલ્પ મંડળના જ અધિકારની નથી. કોઈ એક દેશની કે કોઈ એક કાળની નથી, પણ સકળ મનુષ્યજાતિની છે. સર્વ દેશના, સર્વ જાતિના, સર્વ યુગના મનુષ્યો ઈશ્વરની દિવ્યતાના દાનથી અંકિત થયેલા છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય એ દિવ્યતાનો અંશ ધારણ કરનાર છે એ દિવ્યતાનો દીપ પ્રત્યેક મનુષ્યના આત્મામાં દિવ્યતાના સવિતા ઈશ્વરે પ્રગટાવેલા છે. ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ જેમ નાનાં અને મોટાં દરેક જળાશયોમાં પડે છે, સાગરમાં પડે છે, સરોવરમાં પડે છે, નદીમાં પડે છે, ખાબોચિયામાં પડે છે, તેમ ઈશ્વરની દિવ્યતાનું પ્રતિબિંબ દરેક માનવઆત્મામાં પડે છે. ઈશ્વરનો સંદેશો દરેક મનુષ્યને સાંભળે છે. એ પ્રાપ્તિ મનુષ્યને પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા અને પોતાની અન્તવૃત્તિ દ્વારા થાય છે, અને તેમાં પણ છેવટની પ્રતીતિ પોતાની બુદ્ધિ દ્વારા થાય છે. ઈશ્વર અને આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મનુષ્ય આગળ ગમે તે પ્રકારે મૂકવામાં આવે, તે અવતારી પુરુષ દ્વારા આવેલું પ્રેરિત જ્ઞાન (Revelation) કહેવાતું હોય, કે ઈશ્વરપ્રણીત પુસ્તકમાંનું શબ્દપ્રમાણ જ્ઞાન (Word) કહેવાતું હોય, અથવા તો તે અન્તર્વૃત્તિસ્થિતિ જ્ઞાન (Intuition) હોય કે અનુમિત જ્ઞાન (Inference) હોય, તોપણ તે જ્ઞાનને મનુષ્યબુદ્ધિના દ્વારમાંથી પ્રવેશ કરવાનો છે મનુષ્યબુદ્ધિ તેનો સ્વીકાર કરે ત્યારે જ તે જ્ઞાન થાય છે ગમે તેવા પ્રમાણનો આધાર હોય પણ બુદ્ધિ એ જ છેવટની કસોટી છે બુદ્ધિ એ જ છેવટનો નિર્ણય કરનાર છે 'આ વિચાર સપ્રમાણ છે માટે ગ્રાહ્ય છે એવો નિશ્ચય કરનાર પણ બુદ્ધિ જ છે એ રીતે પ્રમાણ ઉપર બુદ્ધિનું સામ્રાજ્ય છે આ બુદ્ધિ - આ વિવેક બુદ્ધિ ઈશ્વરે સર્વ મનુષ્યને આપી છે ઈશ્વરનું દિવ્ય સત્ય એ બુદ્ધિ દ્વારા મનુષ્યમાં આવે છે એ બુદ્ધિ છે એ બુદ્ધિ દ્વારા પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિને અશક્ત અને શુદ્ધ રાખે છે તેમ તે એ દિવ્ય સત્ય વધારે શક્તિવાળા અને વધારે શુદ્ધિવાળા રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે પણ એ પ્રાપ્તિનું દ્વાર, એ પ્રાપ્તિનુ સાધન મનુષ્યમાત્રમાં રહેલું છે. અમુક અવતાર કે પેગંબરને જ ઈશ્વરનું સત્ય મળ્યું હોય તો તેના પૂર્વે થયેલી પ્રજાઓ ઈશ્વરને અપ્રિય હતી? અને ઈશ્વરે તેમને અસત્ય માટે - અધર્મ માટે જવાબદાર નહોતી બનાવી? અલબત્ત, વખતોવખત ઈશ્વરના સત્યના સમર્થ ઉપદેશકો

ઉત્પન્ન થાય છે, યુગની અધમતા દૂર કરવા ઉદ્ધારકો નીકળી આવે છે, પરંતુ એ સર્વ સત્યનો પ્રચાર થવાનાં ઈશ્વરે નિર્મેલાં સાધન છે. તેમને એકલાને જ ઈશ્વર પેટીમાં સત્ય મૂકી તાળું વાસીને સોંપે છે એમ નથી. પણ ઈશ્વરે જે સત્ય, જે દિવ્યતા મનુષ્યમાત્રમાં મૂકી છે તે ઉપર કરેલાં આવરણ દૂર કરવાનું કાર્ય તેઓ કરે છે. સત્ય જો સાર્વત્રિક ન હોય પણ અમુક દેશની કે અમુક પ્રજાની માલિકીનું જ હોય તો તે સત્ય કેમ હોય?

ઈશ્વરે કૃપા કરી મનુષ્યને ચૈતન્યનું દાન કર્યું છે. આત્મા થવાનો અધિકારી કર્યો છે. જીવાત્મા બનાવ્યો છે, અને પોતાના પરમાત્મસ્વરૂપની દિવ્યતાના અંશ તેને બક્ષ્યા છે. દિવ્યતા ખીલવવાની, તેનો વિકાસ કરવાની તેને શક્તિ આપી છે. મનુષ્યો અલ્પ પ્રાણી છે. સત્ય, જ્ઞાન, આનંદ, અમૃત, શાંતિ, શુદ્ધતા, એ સર્વની એનામાં માત્ર ઝાંખી છે. માત્ર સ્ફુલિંગ છે. પરંતુ, અલ્પ પ્રાણો કરતાં પણ તે આત્મા છે. તેનામાં રહેલી ઝાંખી, તેનામાં રહેલા સ્ફુલિંગ પણ દિવ્યતાના છે, જે આત્મત્વ સાગરમાં નથી, પર્વતમાં નથી, પૃથ્વીમાં નથી, સૂર્યમાં નથી, ગ્રહોમાં નથી, તે આત્મત્વ મનુષ્યમાં છે. અને આત્મ વડે પ્રભુએ તેને પોતાની દિવ્યતાનું જ્ઞાન કર્યું છે. એ દિવ્યતા ધૂળમાં રગદોળાય નહીં, તેનો અધઃપાત થાય નહીં, તે મલિન થાય નહીં, તેની ઉચ્ચતા અને પવિત્રતા જળવાય અને વધતી જાય, એ અભિલાષા કોને પ્રિય નહીં થાય?

('ધર્મ અને સમાજ')

મોટર ઉદ્યોગના એક ઉદ્યોગપતિ પોતાની મોટરગાડીઓનાં પ્રદર્શન નિમિત્તે એક વખત એક નાના નગરમાં ગયા હતા. ત્યાં એક છાપાના તંત્રીએ તેમને વિનંતી કરી કે તે આપણા દેશની મોટરગાડીનો ઉદ્યોગ એ વિષય પર પોતાના છાપા માટે એક નાનકડો લેખ લખી આપે. તેમણે તે લખી પણ આપ્યો. હવે તંત્રીના મનમાં તેમને પુરસ્કાર આપવા માટેની ગડમથલ ઉદ્ભવી. તંત્રી પોતાના લેખકોને એક નાના લેખ માટેનો વધુમાં વધુ પુરસ્કાર ત્રણસો રૂપિયા આપતા હતા, પણ તેમના આ લેખક તો વિશ્વની ધનવાન વ્યક્તિઓમાંના એક હતા. એટલે તંત્રીએ તેમને પાંચસો રૂપિયાનો ચેક મોકલી આપ્યો.

બીજે દિવસે તે ઉદ્યોગપતિના મંત્રીએ તંત્રીને ટેલિફોન કર્યો : આપના ચેકે તો કમાલ કરી આટલા બધા ખુશ અમે તેમને ક્યારેય નથી જોયા. આપનો ચેક મળ્યા પછી એ દરેકને કહેતા ફરે છે : હું પત્રકાર છું, હું પત્રકાર છું. પહેલી જ વાર બધું લખાણ પોતે લખીને આ પૈસા કમાયો છું. તેઓ ચેક વટાવશે નહીં; તેને ફ્રેમમાં મઢાવી દેવાના છે.

*

તમે ડબલ એન્ટ્રી બુક-કીપિંગ જાણો છો ? ઇન્ટરવ્યૂ માટે આવેલા ઉમેદવારને એક વેપારી પેઢીના મૅનેજરે પૂછ્યું.

સાહેબ, એ જૂની પદ્ધતિ ગણાય છે. આધુનિક હિસાબી પદ્ધતિ તો ત્રિપલ એન્ટ્રી બુક-કીપિંગ કહેવામાં આવે છે !

એ વળી કઈ પદ્ધતિ ?

એ પદ્ધતિમાં વહીવટકર્તા ભાગીદારોને બતાવવાના હિસાબો સાચો નફો બતાવે છે; ધંધામાં માત્ર મૂડી રોકનાર ભાગીદારને બતાવવાના હિસાબો જૂજ નફો બતાવે છે અને ત્રીજી જાતના હિસાબોની પદ્ધતિમાં માત્ર ખોટ જ બતાવવામાં આવે છે, જે ઇન્કમટેક્સના માણસો માટે હોય છે.

પેઢીના મૅનેજરે એ ઉમેદવારને નોકરીમાં રાખી લીધો.

હાસ્ય

થોડાક દંપતીપ્રકાર

નટવરલાલ પ્ર. બૂચ

પ્રાચીન કાળના નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ નાયક-નાયિકાઓના કેટલાક ભેદો બતાવ્યા-ચર્ચ્યા છે, તેના જેવો આ પ્રયત્ન છે. ખરી રીતે ઘરઘરમાં દંપતીનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર હોય છે. કહેવાય છે કે દુનિયામાં કોઈ પણ બે માણસોના ચહેરા તદ્દન સરખા નથી હોતા તે જ રીતે કોઈ પણ બે જોડાં એકસરખાં કદી હોતાં નથી. પણ જેમ બધી જાતનાં પાત્રોનું આલેખન કરવું શક્ય નથી, તેમ બધી જાતનાં જોડાંનું વર્ણન પણ શક્ય નથી; થોડાએક નમૂના જ આપી શકાય આપણે આપણા સમાજમાંથી પતિપત્ની યુગ્મના ત્રણેચાર નમૂના જોઈએ.

એક જ પ્રસંગ કે બનાવ ઉપર દરેક ઘરમાં પતિ અને પત્નીના પ્રત્યાઘાતો જુદા જુદા થાય પ્રત્યાઘાતો કેવા થશે તેનો આધાર કેવા પ્રકારનું યુગ્મ છે તેના ઉપર રહેશે. આપણે એક પ્રસંગ લઈ તેના ઉપર જુદા જુદા પ્રકારનાં પતિપત્ની યુગ્મોના પ્રત્યાઘાતો જોઈએ

પ્રસંગ એવો છે કે એક દિવસ પત્નીને હાથે શાક અને કઠોળમાં મીઠું વધારે પડે છે પ્રકાર વાર એ પ્રસંગના પ્રત્યાઘાતો જોઈએ

પહેલો પ્રકાર : કેવળ મધુર પ્રકાર-

આ પ્રકારમાં પતિપત્ની બંને સંસ્કારી, સુશિક્ષિત, પ્રેમાળ અને અત્યંત સૌમ્ય છે. ખાતી વખતે શાક-કઠોળ ખારાં થયાં છે તે તરફ પતિનું ધ્યાન જ જતું નથી; અથવા તો એ પ્રકારના કોઈ પતિનું ધ્યાન જાય છે તો તે કશું કહેતો નથી પત્ની ખાવા બેસે છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે, શાક-કઠોળ તો બહુ ખારાં થયાં છે જમી-પરવારી પતિ સાથે પાન ખાવા બેસતી વખતે પત્ની પતિને પૂછે છે

'થયાં હતા આજ ઘણાં સ-લૂણાં
કઠોળ ને શાક, છતાં, સલૂણા!'
ખાતાં તમે કેમ કશું કહ્યું ના?
રહ્યા હશો ભોજન માંહ્ય ઊણા.'

પતિનુ ધ્યાન શાક-કઠોળની ખારાશ તરફ ગયું જ નથી પ્રેમાળ અને કલારસિક પત્નીને ઉચિત એવો જવાબ તે આપે છે

હતાં ખરે! શાક-કઠોળ ખારાં?
મને ન લાગ્યાં લવ કિંતુ; તારા,
લાવણ્ય પાસે અભિરામ ગાત્રનાં
લાવણ્ય ફીકાં બસ વસ્તુમાત્રનાં.'

અથવા તો પતિનું ધ્યાન ખારાશ તરફ ગયુ હતું, પણ તેણે તે વિશે કાંઈ કહ્યું નહોતું હવે તે ખુલાસો કરે છે

કઠોળ-શાકે અતિશે જણાતાં
લાવણ્ય, લાવણ્યમયિ પ્રિયે, મેં
માન્યું: હશે બે બન્યાં સ-લૂણાં,
લાવણ્ય તારું છલકાઈ જાતા.'

પ્રકાર બીજો : ખટમધુરો પ્રકાર-

આ પ્રકારમાં પતિપત્નીનું જીવન કેવળ મધુર રસમય નહીં તોપણ મધુરરસપ્રધાન તો છે જ, પણ અપવાદ જેમ નિયમને શોભાવે તેમ

જીવનની મધુરિમાને રોચક બનાવે તેવી અને તેટલી ખટાશ તેમના જીવનમાં છે, જે કોઈક કોઈક વાર પ્રણયકલહરૂપે અને ઝાઝે ભાગે બંને પક્ષે વિનોદરૂપે દેખાયા કરે છે. પતિ ખાવા બેસે છે. ચૈત્ર માસ છે અને આજ પત્નીને અલૂણું વ્રત છે, જે વ્રત ભવાંભવ એ જ પતિ મળવા માટે સ્ત્રીઓ ચૈત્ર માસમાં અમુક દિવસ મીઠા વિનાનું ખાઈ કરે છે. વ્રતને કારણે પત્ની આજ અગાઉથી રસોઈ ચાખી શકી નથી; નહીં તો તેનો વિનોદી પતિ વારંવાર પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ માટે જે 'ત્રિસૂત્રી'નું ઉચ્ચારણ કરે છે, તેનું પાલન કરી તે રસોઈ જમી તો નથી લેતી પણ ચાખી લે છે ખરી. તે ત્રિસૂત્રી તે આ:-

પતિવ્રતા સ્ત્રીએ-

(૧) પતિના સૂતા પહેલાં સૂઈ જવું, જેથી પતિને રાતે લખવા-વાંચવામાં કે (પતિ માસ્તર હોય તો) નોટબુકો કે ઉત્તરપત્રો તપાસવામાં આડે ન અવાય.

(૨) પતિના ઊઠ્યા પછી ઊઠવું, જેથી પતિની ઊંઘમાં, પોતાના ઘરમાં હરવા-ફરવાથી ખલેલ ન પડે; અને

(૩) પતિના જમ્યા પહેલાં જમી લેવું, જેથી રસોઈ ખારીમોળી થઈ હોય તો ખબર પડે ને સુધારી લેવાય.

આજે પોતે રસોઈ ચાખી શકી નથી એટલે પતિને પૂછે છે ને બંને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાર્તાલાપ-કહો કે કાવ્યાલાપ-થાય છે.

પત્ની: કઠોળ ને શાક બન્યાં છ કેવાં?
પતિ: કઠોળ ને શાક મહીં ન મીઠું.
પત્ની: નાખ્યું છ, ચોક્કસ.
સુણ વાત પૂરી:
પતિ: 'મીઠા મહીં શાકકઠોળ નાખ્યાં!'

પત્ની પણ ખુશમિજાજ અને વિનોદી છે; હસી પડે છે અને પછી ખુલાસારૂપે કહે છે:

પત્ની:

'મીઠા મહીં શાકકઠોળ તો શું
મીઠાં મહીં જીવન જીવતી હું;
આ હાસ્ય મીઠું, તમ વાક્ય મીઠું'-
પતિ: 'તેથી જ, મીઠાં, કરતાં અલૂણાં?'

પ્રકાર ત્રીજો : ક્ષારપ્રધાન પ્રકાર-

આ પ્રકારનાં પતિ-પત્નીના જીવનમાં માધુર્ય નહીં જેવું છે. તેઓ એકબીજાને અનુકૂળ થઈ શક્યાં નથી. અષાઢી આકાશની જેમ તેમનું જીવન હંમેશાં ઘેરાયેલું રહે છે. અષાઢનાં વાદળાંમાં જેમ કોઈક વાર ઉઘાડ ડોકિયું કરી જાય, તેમ તેમના જીવનમાં કવચિત્ કવચિત્ ઉલ્લાસ ડોકિયું કરી જાય; પણ જેમ જેમ કેટલાંક દિવેલિયાં મોં પર હાસ્ય શોભે જ નહીં, તેમ એ ઉલ્લાસ તેમના જીવનમાં જાણે કે શોભતો નથી. તેમનું મન વિષાદભર્યું અને વાણી મોટે ભાગે કટાક્ષભરી હોય છે. માત્ર એટલું કે તેમનો જ્વાળામુખી કદી ફાટતો નથી. તેવા પતિને શાક ને કઠોળ ખારાં તો લાગ્યાં છે, પણ જરા ખામોશી પકડી તેણે કહેવાનું માંડી વાળ્યું છે, અને મૂંગેમૂંગું ખાઈ લીધું છે. પણ પછી પત્ની જ્યારે ખાવા બેસે છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે શાકકઠોળ તો ખારાંઊસ જેવાં છે. પોતાની ભૂલ તો કોરે રહી પણ પતિના મૌન બદલ તે પતિને કહે છે:

'થયાં હતાં શાક-કઠોળ ખારાં,
છતાં તમોને ખબરે પડી ના!
ના સ્વાદ કેરી કંઈ યે ગતાગમ;
માતાપિતાએ કંઈ શીખવ્યું ના.'

આવાં વેણ સાંભળી પતિથી રહેવાતું નથી

અને તે સામો તેવી જ કટુ વાણીમાં જવાબ આપે છે:

'ખારાશ નારા ઉર-અગ્નિનીએ,
વ્યાપી કર્યું જીવન છેક ખારું;
ખારાશ એ બેહદ નિત્ય ચાખતાં
મને ન લાગે કંઈ અન્ય ખારું.'

પ્રકાર ચોથો : ક્ષારામ્લ પ્રકાર-
આ પ્રકારમાં પતિ-પત્ની બંને ઉગ્ર સ્વભાવનાં છે. પતિ અમ્લ એટલે તેજાબ જેવો છે તો પત્ની ક્ષાર એટલે આલ્કલી જેવી છે. તેજાબ અને આલ્કલી ભેગાં થાય ત્યારે જેમ ઊભરો આવે, તેમ આ પતિ-પત્નીના જીવનમાં રોજબરોજ કલહ કે યુદ્ધરૂપી ઊભરા આવે છે. ક્ષાર અને અમ્લનું મિશ્રણ ઊભરાઈને જેમ પાત્રની બહાર ઢળકાઈ જાય, તેમ આ પતિ-પત્નીનો ઝઘડો ઘરની બહાર, વધારે દૂર નહીં તો શેરી કે પોળના નાકા સુધી તો જરૂર સંભળાય વળી તેઓ ત્રીજા પ્રકારનાં પતિ-પત્ની જેમ માત્ર જીભથી જ નથી અટકતાં; વાત હાથપગ કે આંકાણી-વેલણ સુધી અવારનવાર પહોંચે છે. એવો પતિ ખાવા બેસે છે ને પહેલે જ કોળિયે:

થૂ થૂ કરી,ભોજન થાળ ફેંકી,
તાતો થઈ, ત્રાડ દઈ કહેતો:
'મીઠું લઈ ગામ સમસ્તનું શું
ઝીંક્યું બધું થાક મહીં, કભારજા?'

બીજી હોય તો ગભરાઈ ઊઠે કે રડી પડે. પણ તેવા મુલાયમ વર્ગની આ પત્ની નહીં તે તો પતિથી સવાઈ છે અને તેટલી જ ઉગ્રતાથી પતિને સવાયો જવાબ આપે છે:

'મીઠા તણી તાણ રહી ગઈ છે
જે આપશ્રીમાં બહુ યે હજુ લગી,
તે પૂરવા કાજ જ, સાંભળ્યું કે,
મીઠું ઘણું વાપરવું પડે છે;
કાલે સવાયું પડશે હજી તો.

આપણે દંપતીના ચાર પ્રકારો જોયા. હું આગળ કહી ગયો તેમ દંપતીના અસંખ્ય પ્રકારો છે. પણ તે બધાનું વર્ણન કરવા માટે વેદવ્યાસની શક્તિ જોઈએ. એ મારામાં નથી

એક ઉમરાવ ઘણો પૈસાદાર હતો. લોકો એની પાસેથી વ્યાજે પૈસા લઈ જતા હતા. દરેક પાસે એ એક જ શરત મૂકતો : જે દિવસે બાદશાહ મરે તે દિવસે પૈસા પાછા આપવાના! શહેરમાં સેંકડો લોકોને એણે આ રીતે પૈસા ધીર્યા હતા. ઊડતી ઊડતી વાત બાદશાહને કાને આવી એટલે એણે ઉમરાવને પૂછ્યું : કેમ રે, મેં તારું શું બગાડ્યું છે કે લોકોને તું આવી શરતે પૈસા આપે છે ?

બાદશાહ સલામત, આની પાછળ તો ઊંડું કારણ છે. મારા પૈસા હજારો લોકો લઈ ગયા છે. એમને એ વહેલા ન આપવા પડે માટે દરરોજ સવારના પ્રાર્થના કરે છે કે, આપણા બાદશાહ ખૂબ લાંબું જીવો. આપ નામદારના દીર્ઘાયુષ્ય માટે જ મે આમ કર્યું છે.

બાદશાહ ખુશ થઈ ગયો.

અનુભવ

બીજી વાર જન્મ પામેલું બાળક

લક્ષ્મી

જગતના ઇતિહાસમાં ૧૪મી જુલાઈ, નોંધપાત્ર દિવસ છે. બસો વર્ષ પહેલાં થયેલી ફ્રેન્ચ રાજ્યક્રાંતિનો તે સ્મૃતિદિવસ છે. ૧૯૯૬માં એ જ દિવસ (૧૪મી જુલાઈ) મારા માટે ભયજનક અને જુદી જ રીતે યાદગાર બની રહ્યો.

બપોરે ૧.૧૫ કલાકે મારા પતિ લાઇબ્રેરીમાં જવા નીકળ્યા. હું ટી.વી. જોતી હતી. મારો છ વર્ષનો પુત્ર અને નવ મહિનાની મારી પુત્રી રમતાં હતાં. હું રસોડામાં પાણી પીવા ગઈ ત્યારે અચાનક મારો પુત્ર દોડતો આવ્યો અને કહ્યું કે નાની બહેને એના મોઢામાં કાંઈક મૂકી દીધું છે. હું દોડતી આવી. દીકરી ખૂબ રડતી હતી અને મારી સામે દયાજનક રીતે જોઈ રહી હતી. મેં જ્યારે એનું મોઢું પહોળું કર્યું ત્યારે પ્લાસ્ટિકનો નાનો શંકુ મોંમાં ગળા પાસે ભરાઈ ગયો હતો. પ્લાસ્ટિકના રમકડાનો એ નાનો ભાગ હતો. મેં એ શંકુને દૂર કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. એના ગળામાંથી હવે લોહી ટપકતું હતું. થોડા સમય પછી બાળકનું રડવાનું ઓછું થતું ગયું. તે ગૂંગળામણ અનુભવતી હતી. મારા ભય વચ્ચે મેં જોયું કે પ્લાસ્ટિકનો ટુકડો હવે દેખાતો નહોતો. ગળામાં વધુ નીચે ઊતરી ગયો હતો. મારી ભયત્રસ્ત આંખે હું મારી પુત્રીના શરીરને ભૂરું પડતું જોઈ રહી. ભયની ઠંડી કંપારી હું અનુભવવા લાગી. મકાનમાલિકની મદદ લઈ સૌથી નજીક આવેલા ખાનગી નર્સિંગ હોમમાં હું દોડી ગઈ. સમય વેડફવાનું પોસાય તેમ નહોતું. દરેક ક્ષણે દીકરીની સ્થિતિ વણસતી જતી હતી. હું પહોંચી શકું એના કરતાં વધારે ઝડપથી ઘટનાઓ બની રહી હતી. નર્સિંગ હોમ જવાના રસ્તે મારા બાળકનું રક્ષણ કરવા માતૃશક્તિ (HER) ને હું સાદ પાડી રહી હતી. દવાખાને પહોંચતાં જ હું ડૉક્ટરની રૂમમાં ધસી ગઈ. બાળકીને તરત સારવાર મળે એ હેતુથી રૂમમાં જતી વખતે મને અટકાવનાર નર્સને મેં બાજુએ ધકેલી દીધી.

ડૉક્ટર સામે બેઠેલા થોડા માણસો જોડે વાતચીત કરવામાં રોકાયેલા હતા. મેં બૂમ પાડી, મારી દીકરીને તરત જ સારવાર આપવા એમને કહ્યું અને જે કાંઈ બન્યું હતું તેનું ઝડપથી, બબડાટભરી રીતે, વર્ણન કર્યું. ડૉક્ટરે મને શાંત થવા સૂચવ્યું. દીકરીના હૃદયના ધબકાર અને નાડી તેઓ તપાસવા લાગ્યા. દીકરીના ગળામાંથી પેલો પદાર્થ બહાર ખેંચી કાઢવાનો તેઓ પ્રયત્ન નહોતા કરતા. તેથી હું વધારે તંગ મનોદશામાં મુકાઈ ગઈ. અંતે મારા તરફ ફરી ડૉક્ટરે ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું, 'હું દિલગીર છું, પરંતુ તમારી બાળકીનું દસ મિનિટ પહેલાં અવસાન થઈ ચૂક્યું છે.' 'ના!' હું ચીસ પાડી ઊઠી. હું માની શકી નહીં. સ્વીકારી ન શકાય એવી એ ભયજનક વાત હતી. અત્યંત ઝડપથી બનેલા ઘટનાક્રમને હું હજુ પચાવી શકું તેમ ન હતી. 'બાળકીને તમારે અહીં તરત લાવવી જોઈતી હતી. મોડું કેમ કર્યું? બધું પૂરું થયા પછી તમે એને અહીં લાવ્યાં. હવે હું શું કરી શકું? તમે

એને લઈ જઈ શકો છો,' ડૉક્ટરે મને જણાવ્યું.

મેં ડૉક્ટરને સમજાવવા કોશિશ કરી કે દવાખાનામાં હું તરત જ દોડી આવી હતી. બાળક પહેલાં બીમાર થયું હોય તો એને દવાખાનામાં લાવવામાં કદાચ મોડું થાય તે સમજી શકાય. પરંતુ થોડી ક્ષણો પહેલાં જે બાળક સક્રિય હતું ને આનંદથી કલબલાટ કરતું હતું તે હવે નિર્જીવ થઈને અહીં પડ્યું છે. મને સમજાયું કે મારી દીકરી એક વખત મૃત્યુ પામી તો ફરીથી એને પાછી લાવી શકાશે નહીં. મેં ડૉક્ટરને કહ્યું કે આપ બાલિકાના ગળામાંનો પદાર્થ કૃપા કરી દૂર કરો. હવાનો અંદર જવાનો રસ્તો ખુલ્લો થતાં એમ બને કે મારી દીકરી જીવતી થાય. ડૉક્ટરે પોતાનો વિશાળ પંજો બાલિકાના નાનકડા મોઢામાં નાખ્યો. થોડીક મિનિટની મથામણ પછી પ્લાસ્ટિકનો ટુકડો ખેંચી કાઢ્યો. ડૉક્ટરે, કદાચ કાંઈ મદદ થઈ શકે એવી સ્થિતિ ન હોવાને કારણે, મને ફરીથી ઠપકો આપ્યો. પરંતુ હું મારી વાતને વળગી રહી ને આજીજી કરતી રહી કે 'દીકરીને જીવન બક્ષવા માટે કાંઈક તો કરો! હૃદયને માલિશ કરવાથી એમ બને કે તેનો જીવ પાછો આવે ' ડૉક્ટરે મસાજ કરવાનું શરૂ કર્યું પરંતુ એમાંથી કાંઈ નીપજ્યું નહીં.

ડૉક્ટરે આશા છોડી દીધી. પરંતુ મેં છોડી નહોતી. હું ફરી ફરીને વિનંતી કરતી રહી હું હંમેશને માટે મારી દીકરી ગુમાવી બેસીશ તો નહીં, એવો ભય મને ઘેરી વળ્યો દીકરીને મૃત્યુ પામેલી ડૉક્ટરે જાહેર કરી ત્યાર બાદ લગભગ અડધો કલાક વીતી ચૂક્યો હતો. બાલિકા મૃત્યુ પામી છે અને તેને હવે મારે અહીંથી લઈ જવી જોઈએ. એમ ડૉક્ટરે ફરીથી કહ્યું. પરંતુ હું ઝઝૂમતી રહી અને આશા સેવતી રહી "હું દીકરીને ફરીથી જીવતી કરવા કાંઈક ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અહીંથી ખસવા માગતી નથી." ડૉક્ટરે મને શાંત પાડી અને મને સમજાવવા લાગ્યા:

દીકરીની નાડી (પલ્સ) ઉપર મારો હાથ મુકાવ્યો અને હૃદયધબકાર સાંભળવાનું મને સૂચવ્યું. હૃદય ધબકતું નહોતું, નાડીમાં ધબકાર નહોતો. ડૉક્ટરે પછી બાલિકાની નિર્જીવ આંખનું પોપચું ઊંચું કરી મને આંખની કીકી જોવા કહ્યું. પ્રકાશ પ્રત્યે કીકીમાં કોઈ પ્રતિભાવ નહોતો. ત્યાર બાદ બાલિકાનો હાથ એમણે ઊંચો કર્યો અને તેને ટેબલ ઉપર નીચે પડવા દીધો. હાથ નિશ્ચેતન હતો. એવુ જ બાલિકાના પગ દ્વારા દર્શાવ્યું મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિના બધાં જ ચિહ્નો બાળકમાં દેખાય છે તેવું એમણે જાહેર કર્યું. મને ડર લાગ્યો કે ડૉક્ટર હવે બાળકીને જીવન બક્ષવાના વધુ પ્રયત્નો કરવાનું છોડી દેશે. તેથી હું કાંઈક ઉપચાર કરતા રહેવાની કાકલૂદી એમને કરતી રહી. અચાનક જ ટેબલ ઉપરથી પોતાના બંને હાથો વડે બાળકીને ઊંચકીને દાદર ઉપર આવેલા ઑપરેશન થિયેટર તરફ ડૉક્ટર ઝડપથી દોડી ગયા. એમની પાછળ જુનિયર ડૉક્ટરો અને બીજો સ્ટાફ ગયો.

ઑપરેશન થિયેટરમાં ડૉક્ટરે બાળકના હૃદયને માલિશ કરવાનું શરૂ કર્યું. બાળકને ઑક્સિજન અને નસ દ્વારા પોષક પ્રવાહી આપવાનું પણ શરૂ થયું.

ઑપરેશન થિયેટરની બહાર મારી દીકરીના જીવન માટે હું પ્રાર્થી રહી હતી. માતૃશક્તિને મારી દીકરીને બચાવવા માટે હર ક્ષણે પ્રાર્થના કરતી હતી. માનવીય પુરુષાર્થની કક્ષાએ દરેક પ્રયત્ન કરાયો હતો. પરંતુ એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. હવે બાજી

માલિકના હાથમાં હતી. માતૃશક્તિ જ કાંઈક કરી શકે એમ હતી. માતૃશક્તિને સંપૂર્ણ શરણે હું બેઠી હતી. દીકરી બચી જાય તો એની સમક્ષ આખું જીવન પડ્યું હતું. કેટલું બધું થઈ શકે, જીવનમાં કેટલું બધું પ્રાપ્ત કરવાનું હતું! એમ ન થાય તો દીકરીની ચિરવિદાય થવાની હતી. સમયની પ્રત્યેક ક્ષણ આગળ ધપતી હતી. મારી આશા ઝાંખી થતી હતી.

અડધા કલાકનો સમય વીતી ગયા બાદ પણ ડૉક્ટર બહાર ન આવ્યા. તેથી અંતે, મેં આશા છોડી દીધી. મારી જાતને કહ્યું, 'જો શ્રીમાનો આ નિર્ણય હોય તો મારે તે સ્વીકારવો જ રહ્યો.' મારે હવે પછી શું કરવાનું છે તે વિશે પણ હું વિચારવા લાગી. એ સમયે દવાખાને મારા પતિ આવ્યા. એમને પરિસ્થિતિની ગંભીરતાનો ખ્યાલ નહોતો. એમની ગેરહાજરીમાં આ બધું બની ગયું તેથી હું વધારે અપરાધભાવ અનુભવવા લાગી.

થિયેટરની અંદર દાક્તરી વિજ્ઞાન જે કાંઈ કરી શકે તે બધા પ્રયત્નો ડૉક્ટર કરતા હતા. ત્રીસેક મિનિટ સુધી પ્રયત્નોનું પરિણામ ન આવતાં બાળકને ડૉક્ટરે ફરીથી મૃત્યુ પામેલું છે એમ નક્કી કર્યું. ઑપરેશન થિયેટર છોડી તેઓ મારા તરફ બહાર આવતા હતા, એ સમયે ઑપરેશન થિયેટરમાંથી એક સહાયક કર્મચારી દોડતો આવ્યો. ડૉક્ટરને એણે કહ્યું કે બાળકના હૃદયધબકાર શરૂ થયા છે. ઑપરેશન થિયેટરમાં ડૉક્ટર તરત જ પાછા ધસી ગયા અને બાળકના હૃદયને માલિશ કરવાનું ફરીથી પ્રારંભ્યું.

ડૉક્ટર બીજી વખત થિયેટર બહાર આવ્યા ત્યારે મને એમણે કહ્યું, "બચવા અંગે પચાસ પચાસની તક ગણાય. હજુ બીજા દસ કલાક સુધી આપણે રાહ જોવી પડશે. બાળક મૃત્યુમાં ઢળી પડે (કોલેપ્સ થાય) એવી પરિસ્થિતિ છે. ફરીથી તે જીવન પામે તોપણ માનસિક રીતે તે મંદબુદ્ધિ બાળક થશે કારણ એક કલાકથી પણ વધારે સમય એના મગજને પ્રાણવાયુ મળ્યો નથી." પછી ડૉક્ટરે ઉમેર્યું, "તમારી વાતને સતત વળગી રહેવા માટે તમારો આભાર. તમે આટલો બધો આગ્રહ શા માટે રાખો છો? તેની મને નવાઈ લાગતી હતી. સારવાર ચાલુ રાખવા અંગે હું અચકામણ અનુભવતો હતો, છતાં તમારા તરફની દયાથી પ્રેરાઈ મેં પ્રયત્ન કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. જોકે, તે સમયે પણ હું જાણતો હતો કે બાળકને પુનર્જીવિત કરવાનું અશક્ય છે." ડૉક્ટરની પાછળ દોડીને મેં ફરી ફરીને પૂછ્યું, 'બાળક ફરીથી જીવિત તો થશે જ ને?' 'હું જાણતો નથી,' ડૉક્ટરે જવાબ આપ્યો. 'દસ કલાક પછી જ હું નક્કી કહી શકું.'

જુનિયર ડૉક્ટરને મને મદદ કરવાનું સૂચવી તેઓ ગયા. સહાયક ડૉક્ટર બાળકની કેવી સ્થિતિ છે અને ખાસ કરીને એની માનસિક સ્થિતિ – તે વિશે મને સમજાવતા હતા. હું વિચારવા લાગી, 'કારણ કે બાળક અત્યાર સુધી જીવી ગયું છે તેથી હવે મૃત્યુના જોખમને તે પાર કરી શકશે.' એની સાથે જ ફરીથી હું વિચારવા લાગી કે બાળકને બીજી વખત હું ગુમાવી બેસીશ તો?' અને વળી, મને પીડાદાયક વિચાર આવવા લાગ્યા કે 'બાળક જીવી જાય તોપણ તે મતિમંદ બને તેવી સારી એવી શક્યતા છે.' દરમિયાનમાં, બાળકને ઇન્ટેન્સિવ કૅર યુનિટમાં નિરીક્ષણ હેઠળ રાખવા માટે ખસેડવામાં આવ્યું.

બીજે દિવસે, મધ્યરાત્રિ પછીના બે કલાકે, બાળકને ભાન આવ્યું. દીકરીએ

આંખ ઊઘાડી. નર્સ દોડતી બહાર આવી. મને અંદર લઈ ગઈ. મારી દીકરી પ્રાણવાયુનું મહોરું (માસ્ક) પહેરી નિઃસહાય સ્થિતિમાં સૂતી હતી. એના હાથપગમાં નસ દ્વારા અપાતા પોષણની ટ્યૂબ બેસાડેલી હતી. એના હાથ અને પગ ઉપર ઊંચા રાખીને બે નર્સ ઊભી હતી જેથી કોઈ દખલ વિના નસની અંદર પોષક પ્રવાહી વહેતું રહે. દીકરી બચી ગઈ હતી. એના મગજને અસર થઈ છે કે કેમ તે ચકાસવા મેં એને નામથી બોલાવી મારી સામે એણે આંખ માંડી. મેં કહ્યું, 'હલ્લો!' મારી દીકરીને મેં શીખવ્યું હતું કે 'હલ્લો' કહેવામાં આવે તો હસ્તધૂનન કરવું. મેં 'હલ્લો' કહ્યું કે બાળકે પોતાનો જમણો હાથ ઊંચકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હું આનંદના ઉદ્રેકમાં આવી ગઈ. મારી દીકરી પુનર્જીવિત તો થઈ, પરંતુ સાથે જ માનસિક રીતે પણ તે ક્ષેમકુશળ હતી. તે મને સાંભળી શકતી હતી. પરમ કૃપાથી મારું જીવન નભર થયું હતું.

ત્રણ દિવસો બાદ હૉસ્પિટલ છોડતી વખતે અમે બંને ડૉકટર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની અમારી લાગણી વ્યક્ત કરવા ગયા. ડૉક્ટરે કહ્યું, "તમે તમારી વાતને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહ્યાં તે માટે ખરેખર તો મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ. મેં ફરી ફરીને તમને જણાવ્યું હતું કે તમારી દીકરી મૃત્યુ પામી છે. મૃત્યુનાં બધાં જ ચિહ્નો એનામાં હતાં મેં તમને નિદર્શન દ્વારા એ બતાવ્યાં હતાં. પરંતુ તમે મને આદેશ આપ્યા કરતાં હતાં ભગવાનના હાથમાંના હથિયાર તરીકે મને અશક્ય જણાતા પ્રયત્નો કરવાનું મેં ચાલુ રાખ્યું. ઈશ્વર મહાન છે આ એક ચમત્કાર છે. તમારી વાતને સતત વળગી રહેવા માટે તમારો આભાર નહીંતર મારા હાથે એક મોટું પાપ થઈ ગયું હોત. મારી હૉસ્પિટલમાં તમારી દીકરીનો બીજી વાર જન્મ થયો છે."

શ્રીમાની કૃપા થકી જ આ બાલિકા આજે અમારી સાથે છે.

('ધ ગોલ્ડન ચેઈન, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૯)
અનુવાદ રાજેશ્વરી

એક દિવસ કેશવચન્દ્ર સેને રામકૃષ્ણ પરમહંસને પૂછ્યું
'ભગવાન, જુદા જુદા ધર્મસંપ્રદાયોની વચ્ચે આટલા બધા ઝઘડા કેમ દેખાય છે?'
પરમહંસે ઉત્તર દીધો:
'જેમ આ દુનિયામા આ જમીન મારી, આ ઘર મારુ, એમ કહી કહીને માનવી આડ ઊભી કરે છે, પણ ઉપર તો છે એક જ અનંત આકાશ- અનુ વિભાગીકરણ કોઈથી થઈ શકતુ નથી- તેમ અજ્ઞાનને લીધે માનવી 'મારો ધર્મ સાચો છે', 'મારા ધર્મ ઉચ્ચ છે' એમ કહીને નકામી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. જ્યારે યોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એકમેકની સાથે તકરાર રહેતી નથી '

ગ્રામચિત્ર

નેળિયું

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

મૂળે કેડી નામનું બીજ વિકસી-વિસ્તરી વૃક્ષ થાય ત્યારે નેળિયાનું નામ પામે, બે તરફ થોરની ઊંચી ઊંચી વાડ અને વચ્ચે ઊભી વાટ, એ વાટે કેટકેટલાં વટેમાર્ગુઓ ચાલ્યાં હશે! એ વાટ ક્યારે બની, કોની? કોણ છે એનું સાક્ષી? નેળિયાં રાજમાર્ગો એક અર્થમાં લોકવાઙ્મયની જેમ લોકસમર્પિત જંગમ સહાયકો છે, પ્રજાની એ મૂંગી પરબો જાણે! એની અડખેપડખે થોર હોય તોય ભલે, કે ધતૂરા હોય તોય ભલે, બોરડી હોય કે કંથેર, ઝાડ હોય કે ઝાંખરાં, એના પર ગાડું ચાલે કે ગાડાં, ડાહ્યું ચાલે કે મૂરખ, ઢોર હોય કે પંખી, સાપ હોય કે સિંહ, સસલું કે શિયાળ નેળિયું ક્યારેય કોઈને 'ના' પાડતું નથી. નેળિયું તો સેતુ છે. મુકામે પહોંચાડે છે એ સૌ યાત્રિકોને. એને તો એના સહારે આવેલાં સર્વેને લક્ષ્યવગાં કરવાં છે.

સડક અને નેળિયું બંનેમાં તફાવત છે. એકે પોતાના દેહને ડામરથી ઢાંક્યો છે, પોતાના દેહ પર અંચળો ઓઢીને, મહોરું પહેરીને સડક ઊભી છે. સડકને નથી પરિચય થતો સીધો યાત્રિકોના પગરવનો, યાત્રિકોની વેદનાનો. એણે તો સુધરી ગયેલા માણસની જેમ જાત ઉપર ડામર લીંપીને સંવેદનની અવરજવરનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં છે. એને નથી વસંત બેસતી, નથી બેસતી વર્ષા. એ વાદળોને નથી જોઈ શકતી, નથી જોઈ શકતી આકાશ. એ તો શાહમૃગની જેમ મોં સંતાડીને સૂતી છે. બહારનો આનંદ કે બહારનું તોફાન એના ભીતરને સ્પર્શી શકતાં નથી. પરિણામે સડક કોઈને સહાયરૂપ થતી નથી. અકસ્માતો સડક ઉપર વધુ થાય છે. એમાં યાત્રિકો કરતાં સડક વધારે જવાબદાર છે - કારણ કે આકર્ષક સંવેદન શૂન્યતાને અકસ્માતોની ગંભીરતા સમજાતી હોતી નથી.

જ્યારે નેળિયું તો? એને ઉનાળાનો પરિચય થાય છે - એની ત્વચા ગરમ થાય છે. શિયાળાનો પરિચય થાય છે - એની ત્વચા ઠંડી પડે છે. ચોમાસાનો પરિચય થાય છે - એ આનંદથી કણેકણને ભીંજવે છે. એને મોસમની મ્હેંક સ્પર્શે છે. એ યાત્રિકોને સમજે છે - જાણે છે. એની ભીતરમાં સંવેદનતંત્ર છે. અલબત્ત નેળિયું ક્યારેય ફરિયાદ કરતું નથી. એ સડકની જેમ પ્રસરેલું નથી. એને તો યાત્રિકોને પહોંચાડવાના ટૂંકાં ટૂંકાં અંતરોને અંતરમાં સંઘર્યાં છે. ક્યારેય એના ઉપર થઈને યાંત્રિક વાહનો - ટ્રેક્ટર, ટ્રક પસાર થાય છે ત્યારે એના ઉપર બળાત્કાર થતો હોય એવું એ અનુભવે છે - પણ એ તો લાક્ષણિક હિંદુ નારીનો પર્યાય છે. એને વળી ફરિયાદ કેવી? સહન કરવું, તિતિક્ષા એ એનો જીવનમંત્ર છે, એના પર સડક કરતાં અકસ્માતો ઓછા સર્જાય છે, કારણ કે નેળિયાની ભીતરમાં ધબકતું સંવેદનતંત્ર છે. એ દરેક દરેક યાત્રિકને સમજે છે - વાંચે છે. નેળિયાના હૃદયમાં કેટકેટલા પગલાં પડે છે! કેટકેટલી સ્મૃતિઓ સાચવે છે નેળિયું!

સંસ્કૃત શબ્દ 'નાલિકા' ઉપરથી નેળિયું શબ્દ ઊતરી આવ્યો તો નહીં હોય? નલિકાની જેમ નેળિયું પોતાની આરપાર સૌને નીકળવા દે છે. એમાં એનું કેટલું સૌજન્ય! બીજું, સડકની એકવિધતા સામે નેળિયા પાસે કેટકેટલું વૈવિધ્ય

છે!! એની પડખે ઝીણું ઝીણું ઘાસ, પીળું પડી જાય ત્યાં સુધી નેળિયાને દીપાવે છે, એની જમણી તરફ, ડાબી તરફ ઊંચે ગયેલાં વૃક્ષોનાં મૂળ તો નેળિયાએ એના હૃદયમાં સાચવી રાખ્યાં છે. કેટકેટલી વલ્લીઓ વીંટળાય છે થોરને! એ બધાંની ઈચ્છા તો એમ હોય છે કે નેળિયાને બાથ ભીડવી, આશ્લેષવું, પણ?... એ નેળિયું ઉનાળો હોય કે ચોમાસું, કે પછી શિયાળો કે કાળી ડિબાંગ રાત્રિઓ હોય, ક્યારેય થાકતું નથી. પશુઓ, પંખીઓ, પ્રાણીઓ, વનસ્પતિઓ માણસો - કેટકેટલું સજીવ સજીવ એને સ્પર્શે છે! ગામડાની જબરુ છોકરીએ એના ખોળામાં બેસી પ્રેમીની પ્રતીક્ષા કરી છે, તે સંતાઈ છે, દોડી છે. પ્રેમીઓની વિફળતા, વિફળતાનું એ સાક્ષી છે. ભક્તોનાં ભજનોનું પગેરું પણ નેળિયાની નાભિમાંથી મળી આવે... કેટકેટલા ઓલિયાઓને નેળિયું ઓળખે છે અમારા ગામના એક તરસ્યા ગાંડાને નેળિયાએ સાચવ્યો છે - આખી જિંદગી. એના ઉદરમા નદીઓના અજવાળાં પાંગરી રહ્યાં છે પીગળી રહ્યાં છે. નેળિયાને કેટકેટલાં સ્નેહીજનો, એનું વર્તુળ જ મોટું.

નેળિયામાં ગાડા સાથે દોડ્યાનું, ભેંસ લઈને પાણી પાવા જવાનું, સામે કોઈનું હળ આવે તો ભેંસને હળવેથી બાજુમાંથી પસાર કરાવવાનું, ચારનો ભારો લઈ એના પરથી પસાર થવાનુ, ઉનાળામાં દાઝવાનું, શિયાળામાં ઠરવાનું - કોઈ છોકરી ગામમાંથી જતી, ત્યારે એની રેતમા ક્યાંક રેકો મુકાણો હોય, તો તે શોધી લેવાનું, ખોવાયેલા પૈસા શોધવા એની રેત ચાળવાનું - કેટકેટલાં સ્મરણો સચવાયાં છે! એની નિકટતા જ એની સાથે મને જોડેલો રાખે છે, કપાઈ જવા દેતી નથી, હું તરછોડાતો નથી, એનું રહસ્ય એની સાથેની નિકટતા. નેળિયાનાં ઊંડાણામા સંસ્કૃતિના અવશેષો સચવાયા છે. સડક તો ક્યાં કશુંય ઊંડે ઊતરવા દે છે? નગરોને ઉપનગરોમાં વિસ્તારવાનું કામ સડક કરે છે. તમારી બાજુમાં રહેવા આવેલા માણસને પણ તમે નથી ઓળખતા એવું સડક પર બને છે. બાજુમાંથી પસાર થનારને તમે ક્યાં ઓળખો છો? જ્યારે નેળિયાના જનોમાં તો અતરનો સંબંધ છે કેટકેટલા રાગદ્વેષનું એ સાક્ષી છે? એના પર વિશ્વાસ રાખીને કેટકેટલાં પ્રેમીજનોએ હૈયાવરાળ ઠાલવી છે? નેળિયાએ પોતાનો પ્રતિભાવ આપ્યા વગર સૌને સાંભળ્યો છે. પણ માણસો એને વાંકુંચૂકું કરી નાખે, મરડી નાખે, ખરબચડું કે લીસ્સું કરી કાઢે. લૂખુ કે ગંદું કરી નાખે તોય એને એ બધુ મંજૂર છે એના પર કાંટા વેરાય કે ફૂલો, ઘાસ ઢળે કે ધાન - બધું એને મન યજ્ઞની આહુતિનાં દ્રવ્યો સમાન છે, તેની રક્ષા કરતા કોઈ વૃક્ષને તમે એને પૂછ્યા વગર કાઢીને લઈ જાઓ તોપણ એ ક્યાં ફરિયાદ કરે છે? એના ભીતરમાં વેદના નહીં થતી હોય એમ સમજીને આપણે તો આપણી અનુકૂળતાને આકાર આપી ચાલ્યા જઈએ છીએ ને? નેળિયુ તો સ્થિતપ્રજ્ઞ જાણે

ઘૂઘરા રણકાવતા બળદો, ટોળામાં જતી ગાયો, ભેંસો, ઘેટાં, બકરાં, ઊંટને નેળિયામાંથી પસાર થતાં જોયા છે? નેળિયું પણ પુલકિત થઈ ઊઠે છે એટલે તો એ એના શરીરમાંથી આનંદની છોળો ઉડાડે છે, જેને આપણે ધૂળ ઊડી એમ કહીએ છીએ? નેળિયું શિવ જેવું છે વીંછી અને સાપ પણ એને ઘસાઈને ચાલે છે. સાપ શું કરવા? જંગલી પ્રાણી પણ ક્યારેક ...

નેળિયાને એમનો કોઈનો ડર લાગતો નથી, માણસથી એ ડરે છે માત્ર. રખેને માણસ એના દેહ ઉપર ધખધખતો ડામર રેડી દે તો?!

મૃત્યુમીમાંસા

અગ્નિસંસ્કાર

ડૉ. સુરેશ વકીલ

હિંદુઓ મોટે ભાગે શબનો અગ્નિસંસ્કાર કરે છે. અગ્નિ સંસ્કાર એ એક સંસ્કાર છે. હિંદુઓ સોળ સંસ્કારને માને છે. અગ્નિસંસ્કાર એ માનવીનો અંતિમ સંસ્કાર છે. અગ્નિસંસ્કાર એટલે સર્વોચ્ચ મરણક્રિયા. અગ્નિસંસ્કાર એટલે અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા. અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરનાર અંત્યેષ્ટિ વિદ્યા જાણતો હોવો જોઈએ. અંત્યેષ્ટિ વિદ્યાને અંગ્રેજીમાં ''ફ્યુનરલ સાયન્સ'' અથવા ''ફ્યુનરલ લોર'' કહે છે. અંત્યેષ્ટિ વિદ્યા જાણ્યા વિના શબ સમેસુતર બળે નહીં અને પંચતત્ત્વમાં ઝટ વિલીન થાય નહીં. શબ બાળવાની પણ એક કલા છે. તેને ''આર્ટ ઑફ ક્રીમેશન'' કહે છે.

મરનારના શરીરનું શબ બને એટલે તેને ભોંય લેવામાં આવે છે, અને શબ ઉપર સફેદ ચાદર ઓઢાડવામાં આવે છે; પછી શબને કોઈ અડકતું નથી; અથવા અડવા દેવામાં આવતું પણ નથી. કારણ કે, જો કોઈ તેને અડે તો સૂક્ષ્મ ઘટકની સ્થૂળ શરીરથી છૂટા પડવાની પ્રક્રિયામાં વિક્ષેપ થાય અને વિલંબ થાય. તિબેટી પ્રેતવિદ્યા અનુસાર પ્રેતને સ્થૂળ શરીરમાંથી છૂટા પડવાની પ્રક્રિયા સાડા ત્રણ દિવસ ચાલે છે. જો ધર્મગુરુ મદદ કરે તો આ પ્રક્રિયા વહેલી પતે છે.

મરણની ખાતરી થયા બાદ પ્રાણપોક મૂકીને જાહેરાત કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ કોને કોને બોલાવવા તે નક્કી કરવામાં આવે છે. એક માણસ સગાંવહાલાં અને સંબંધીઓને શબયાત્રામાં જોડાવાની ખબર આપવા જાય છે. બેએક માણસો સાજ-સામાન લેવા જાય છે. ધીમે ધીમે સગાંવહાલાંઓ આવવા માંડે છે.

સાજ-સામાનમાંથી બે વાંસડા અને બત્રીસ ખપાટિયાં જુદાં કાઢવામાં આવે છે. તેમાંથી નનામી બનાવવામાં આવે છે. નનામી વાંસડા અને ખપાટિયાંની બનાવેલી નિસરણી જેવી હોય છે. નનામી બનાવવાની કલા બધાને હસ્તગત હોતી નથી. તેને માટે જાણકારની જરૂર પડે છે. જોકે હવે તૈયાર બાંધેલી નનામીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે.

નનામી તૈયાર કર્યા પછી શબને નવડાવવામાં આવે છે. પછી મરનાર પહેરતો હતો તે અગર તેવાં નવાં કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. શિયાળો હોય અને ઘર પહોંચતું હોય તો નવી શાલ પણ ઓઢાડવામાં આવે છે. પછી તેના કપાળમાં કંકુ-ચોખા કરવામાં આવે છે, અને હાર પહેરાવવામાં આવે છે. શબના હાથ પાસે પીંડ મૂકવામાં આવે છે. કેટલાંક વર્તુળોમાં પૂજન-આરતી કરવામાં આવે છે. પછી, મરનાર પુરુષ હોય તો સફેદ ખાપણથી અને સ્ત્રી હોય તો સફેદ ખાપણ ઉપર ચૂંદડીથી લપેટવામાં આવે છે, અને શબને નનામી (ઠાઠડી) સાથે કચકચાવીને બાંધવામાં આવે છે. તેના ઉપર અબીલગુલાલ છાંટવામાં આવે છે અને ફૂલો ચઢાવવામાં આવે છે.

આ ક્રિયા ઘરની અંદર ચાલતી હોય ત્યારે બહાર દોણી તૈયાર કરવાની ક્રિયા ચાલે છે. દોણી કાળા રંગની, માટીની હોય છે. તેને નંદવીને ખાંભરી કરવામાં આવે છે. પછી, દોણીના ગળાના કાંઠલે મુંજ બાંધવામાં આવે છે. અને મુંજનો એક છેડો પકડવા માટે છૂટો રાખવામાં આવે છે. પછી કાંઠલે બંધાયેલી મુંજ ઉપર છાણનો લેપ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ છાણાં સળગાવી દેવતાથી દોણી ભરવામાં આવે છે. દેવતા ઘેરથી સ્મશાન સુધી લઈ જવામાં આવે છે. હાલ પણ આ પ્રથા ચાલુ છે.

પહેલાના જમાનામા દીવાનળીની પેની ઉપયોગ ન હતી શબને દાહ દવા જગ્યામા જવાનુ, એને દવતા ઘેરથી લઈ જવો પડતો પણ હાલ ઘેરથી દોણીમા દેવતા લઈ જવામા આવે છે તે બિનજરૂરી અને નિરર્થક છે વીજળીની ભઠ્ઠીમા દાહ દવાનો હોય તો તેના કઈ જરૂર નથી ધીમ ધીમ આ પ્રથા ભૂનાઈ જશે

આમ ઠાઠડી અને દોણી તૈયાર થાય છે પછી મરનારનો સૌથી નાનો દીકરો, અને દીકરો ન હોય તો ભત્રીજો દોણી લઈને આગળ જાય છે અને તે થોડે દૂર જાય પછી ઠાઠડી અને શબ-નરઘન કાઢવામા આવે છે મારે ભાગ જુવાનિયાઓ ઠાઠડી ઉપાડતા હોય છે તેઓ ઠાઠડી ખભે લઈ ધનમનતા સ્મશાન તરફ દાર મૂકે છે ઠા ડી પાછળ ડાઘુઓ ચાલે છે રસ્તામા કૂતરાને ઘારડીથી લાડુ ખવડાવવામા આવે છે

આ રીતે શબયાત્રા વિનામે પહોંચે છે ગિગાનાની જગ્યા સ્મશાનથી થોડે છેટે હોય છે પહેલા વિસામો આવે, પછી સ્મશાન આવ વિનામાની જગ્યાએ ઠાઠડીને નીચે ઉતારવામા આવે છે અને ભોય પર મૂકવામા આવ છે ત્યા ડાઘુઓ પેશાબપાણી કરે છે કોઈ ચાપાણી પણ કર છે કોઈ બીડી પીતા હોય છે સ્મશાન મરનારના ઘરથી બહુ જ દૂર હોય તો ત્યા નાસ્તો પાણ કરાવવામા આવે છે પરપરા પ્રમાણે નાસ્તામા ભૂનુ (ચવાણુ) અને લાકડશી લાડુ આપવામા આવ છે

વિનામે ખાધા પછી ડાઘુઓ ઠાઠડી ઉપાડે છે, પણ મરનારનુ મો ફેરવી નાખે છે જ્યારે ઠાઠડી ઘેરથી કાઢવામા આવે છે ત્યારે મરનારનુ મો ઘર તરફ રાખવામા આવ છે અને વિસામેથી સ્મશાન લઈ જવામા આવે છે ત્યારે મો સ્મશાન તરફ રાખવામા આવે છે મરનારને ઘેરથી કાઢ્યો ત્યારે તે જ્યાથી નીકળ્યો તે જાતો હતા વિનામે મો ફેરવાય પછી તે જ્યા જવાનુ છે ત્યા જુએ છે, એટલે કે સ્મશાન તરફ જુએ છે હવે ઘ તરફ જેવાનો અર્થ નથી એટલે હવે ત્યા જવાનુ છે તે મજિલ (ડેસ્ટિનેશન) તરફ જુએ છે

સ્મશાને પહોંચ્યા પછી ઠાઠડી ભોય ઉપર ઉતારવામા આવ છે પછી, તેને ખોલી નાખવામા આવ છે પહેલાના જમાનામા જે જગ્યાએ શબને દાહ આપવાનો હોય તે જગ્યા ઉપર સુખવતી મળ દારવાની પ્રથા હતી હાલ આ પ્રથા ચાલુ નથી મળ દોરાયા પછી માટીના ઢગલાઓના આધારે ચિતા તૈયાર કરવામા આવે છે ચિતા સૂકા લાકડા, ઘાસના પૂળા, સુખડ, તુલસી અને ખાખરાના કાષ્ઠની બનાવવાનુ વિધાન છે ચિતા તૈયાર થયા પછી ઠાઠડી ઉપરથી શબને ઉપાડી, તેને નવરાવી ચિતા ઉપર ઓઠવવામા આવ છે શબનુ મા પૂર્વ ઉત્તર તરફ રાખવામા આવ છે પછી મરનારના મોમા તુલસીપત્ર મૂકવામા આવ છે પછી પાણીની ધાર કરતા કરતા ત્રણ વખત શબની પ્રદક્ષિણા કરવામા આવે છે પછી, છાતી, મ હાથપગ ઉપર ઘી લગાડવામા આવે છે પછી દોણીનો અગ્નિ પૂળા ઉપર મૂકવામા આવ છે અને અગ્નિ પ્રગટાવવામા આવ છે પછી મરનારના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મરનાર પુરુષ હોય તો તેના મોઢા પાને અગ્નિ મૂકે અને સ્ત્રી હોય તો તેના પગ પાસે અગ્નિ મૂકે જાતજોતામા અગ્નિની જ્વાળાઓ લબકારા લેતી શબને વીંટળાઈ વળે છે અને શબને સ્વાહા કરવા માંડે છે ત્રણ કલાકમા શબ બળીને ખાખ થઈ જાય છે

શબ બળી ગયા પછી ધનવાન માણસો દૂધથી અંગારા ઠારે છે, અને સામાન્ય માણસો પાણીથી ઠારે છે અંગારા ઠર્યા પછી ગંગામા પધરાવવા માટે મરનારના ફૂલ વીણવામા આવે છે

આટલુ થયા પછી ટાઢી ઠારવાની ક્રિયા કરવામા આવે છે એક માટલીમા પાણી ભરી અણીવાળા પથ્થરથી માટલીને કાણુ પાડવામા આવ છે, અને તે કાણામાંથી પાણી વહી જવા દેવામા આવ છે

ધીમે ધીમે બધું પાણી વહી જાય છે. આ એક પ્રતીક ક્રિયા છે. આ ક્રિયા દ્વારા પ્રેતને જણાવવામાં આવે છે કે હવે બધું પતી ગયું. તારું શરીર વીખરાઈને પંચતત્ત્વમાં મળી ગયું. સંબંધ પૂરો થયો. હવે પાછું નહીં અવાય. તું અમને ભૂલી જા, અને તારો રસ્તો પકડી લે.

ટાઢી ઠાર્યા પછી બધા નહાય છે. નદી-નાળું-સરોવર હોય તો તેમાં; ન હોય તો નળ-કૂવે નાહ્યા પછી બધા ડાઘુઓ સરઘસાકારે મરનારના ઘેર આવે છે. મરનારના ઘેર એક જણ પાણીનો લોટો લઈને ઊભો રહે છે. ડાઘુઓ બધા હારબંધ બેસી જાય છે. દરેકની પેલો જણ લોટામાંથી હથેળીના ખોબામાં પાણી આપે છે. ડાઘુઓ અંજલિના પાણીનું આચમન કરે છે. અહીં અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા પૂરી થાય છે. અને ડાઘુઓ નજીકમાં આવેલા મહાદેવનાં દર્શન કરી પોતપોતાને ઘેર જાય છે.

પરિશિષ્ટ - ૧

અંતિમયાત્રા

શબને અંતિમ સંસ્કાર કરવાની જુદી જુદી કોમોની જુદા જુદા પ્રકારની શબયાત્રાઓ છે.

૧. હિંદુઓ ઉઘાડા માથે ખભે ધોતિયું નાંખી શબ ઠાઠડીમાં સ્મશાને લઈ જાય છે.

૨. મુસ્લિમો ઢાંકેલા માથે શબને ખાટલીમાં માન અને ગૌરવપૂર્વક સ્મશાને લઈ જાય છે.

૩. ખ્રિસ્તી, યહૂદી, પારસીઓ શબને મડદાપેટી(કૉફિન)માં અવલમંજલ કરવા લઈ જાય છે.

૪. પારસીઓ શબયાત્રાના સરઘસો કાઢતા નથી. ધંધાદારી ધાર્મિક ખાંધિયાઓ શબને દોખમે લઈ જઈ અવલ મંજલ પહોંચાડે છે. સગાંવહાલાંઓને કંઈ કરવાનું હોતું નથી. બધું ધંધાદારી ધર્મગુરુઓ કરે છે. ઠીક લાગે તે સગાંઓ દોખમે જાય છે.

૫. હીજડાઓ એક વાંસડા ઉપર શબને ઊભું લટકાવી રાત્રે લઈ જાય છે.

૬. સુધરેલા (ભદ્ર) લોકો મડદાગાડીમાં શબને વિદ્યુત સ્મશાને લઈ જાય છે.

૭. સત્તા બહાર મરનાર નેતાના શબને મોટર-ટ્રક ઉપર અવલ મંજલ કરવા લઈ જવાય છે.

૮. સત્તામાં રહીને મરનાર નેતાના શબને તોપગાડીમાં લઈ જવામાં આવે છે. શબને રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં લપેટી તોપગાડી ઉપર મૂકવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ - ૨

સ્મશાનનો પ્રકાર

સ્મશાનો જુદી જુદી જાતનાં હોય છે.

૧. આર્યોનું સ્મશાન ચતુષ્કોણ હોય છે.

૨. આર્યો પૂર્વેની પ્રજાનું સ્મશાન વર્તુળાકાર હતું.

૩. વીજળીની ભઠ્ઠી તે ચોરસ હોય છે.

૪. કબ્રસ્તાન : યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને મુસ્લિમોનાં કબ્રસ્તાનો જુદાં હોય છે. કબ્રસ્તાન વિશાળ જગ્યામાં હોય છે. એક કોમવાળા બીજી કોમવાળાના કબ્રસ્તાનમાં તેમના મરનારના શબને દાટતા નથી.

૫. પારસીઓના દોખમો. આ અંગે આગળ ચર્ચા થઈ ગઈ છે.

૬. કીર્તિમંદિર, રાજાઓનું સ્મશાન, કેટલીક જગ્યાઓએ રાજાઓનાં સ્મશાનો રહ્યાં છે. પણ રાજાઓ રહ્યા નથી. આ સ્મશાનો જે તે રાજ્યોનાં ઐતિહાસિક નિશાનો બનીને પડી રહ્યાં છે.

૭. સમાધિ : આના માટે કોઈ નક્કી જગ્યા હોતી નથી.

૮. અરઘાન : અવધૂતો ગમે ત્યાં નિર્જન સ્થાનમાં દેહ છોડી દે છે. તેના શબને જંગલી પ્રાણીઓ ખાઈ જાય છે.

ગૃહગંગાને તીરે

પ્રેમથી બધું થઈ શકે છે

-અવંતિકા ગુણવંત

'મારે નવા ડ્રેસ સિવડાવવા છે', 'મારે શ્યામા જેવો મોતીનો સેટ લેવો છે', 'આ વખતે તો અમેરિકન ડાયમંડની ક્લિપો લેવી છે', મારે વેલ્વેટની મોજડી લેવી છે

રચનાની રોજેરોજ આવી માગણીઓ હોય એકે દિવસ એવો ન ગયો હોય કે રચનાએ કંઈ માગણી ન કરી હોય કપડા દાગીનાની જ નહી, ખાણીપીણીનોય એટલો જ શોખ

રવિવાર આવે એટલે કંઈ હોટલમા ખાવા જવુ એની યોજના સવારથી ઘડાવા માંડે એને જાતે વાનગી બનાવવામા રસ નથી ઘરમા, પતિ કે બાળકોમાય રસ નથી ઘરને સાફ સૂથરુ રાખવુ, નવી નવી રીતે ફર્નિચર ગોઠવવુ, આગણામા ફૂલછોડ વાવવા કે આગણુ શોભતુ રાખવામા કોઈ રસ નથી

રસોઈ કરતી વખતેય એ બબડતી હોય કે 'મને તો આ બે વાર રસોઈ કરવાની એટલી ચીડ ચડે છે દિવસ ઊગે એટલે પેસો રસોડામા'

છોકરાઓ નવો નાસ્તો માગે તો જમ્યા પછી, છોકરાઓને ધમકાવે ને અંતે બજારમાથી નાસ્તો મગાવે એના સાસુ ક્ષમાબહેનને આ બધુ ગમે નહીં, એમણે રચનાને કંઈ કહેવાના બદલે રસોડાની ઘણી બધી જવાબદારી પોતાના માથે લઈ લીધી હતી જાતે બજારમા જઈને ઋતુ પ્રમાણે શાકભાજી અને ફળફળાદિ લાવે ઘરમા બધાને પસંદ પડે એ રીતે સ્વાદિષ્ટ રસોઈ તૈયાર કરે ને પ્રેમથી બધાને જમાડે

ક્ષમાબહેને જે કામ હાથમા લીધુ હોય એમા રચના કદી મદદ ન કરાવે તે તો જાણે પોતાની કોઈ જવાબદારી ન હોય એમ પોતાની રૂમમા જઈને રેડિયો સાભળે કે ટી વી જુએ

એને સંસ્કારી વાચનનો શોખ નથી જુદા જુદા વિષયો પર આધુનિક જાણકારી મેળવવાની જિજ્ઞાસા નથી

ભોગવિલાસ અને મોજમજામા જ એ રચીપચી રહે છે એનો પતિ પ્રવીર પૈસા કમાય છે, મબલખ પૈસા કમાય છે એથી એ ખુશ છે પતિની કમાણી ખરચવામા જ એ રચીપચી રહે છે

પ્રવીરને રચનાની આ જીવનરીતિ ગમતી નથી એની આળસ અને બેદરકારી જોઈને ચિડાય છે એ વારંવાર રચનાને કહે છે, તુ સારા કપડા પહેર, દાગીના પહેર, બહાર હરવાફરવા જા એ કશાની સામે મને વાધો નથી પરતુ આ બધાની એક હદ હોય છે

માત્ર મોજશોખ એ જીવન નથી જીવન એના કરતા ઘણુ બધુ વધારે છે તુ આપણા પૈસાથી નવુ સાહિત્ય ખરીદ, વાચ, તારી પાસે પૈસા છે, તુ કંઈ નવુ શીખ અને બાળકોને પણ શીખવાડ

પરંતુ રચનાને પ્રવીરની વાત ગમતી નહીં એ બોલતી, 'મને કશુ શીખવામા રસ નથી આખી જિંદગી કંઈ ભણ ભણ ન કરવાનુ હોય, જિંદગી તો માણવા માટે છે '

રચનાની આવી વાત સાંભળીને પ્રવીર ખીજવાઈ જતો. એ રચનાનું અપમાન કરતો, એને ઉતારી પાડતો.

રચનાને કોઈ વિષયની પાકી જાણકારી હોય નહીં તેથી એની વાતમાં ચોકસાઈ આવતી નહીં. એના બોલવામાં બુદ્ધિમત્તા ઝળકતી નહીં. પ્રવીરને આ બધું ખટકતું. પરિણામે પતિપત્ની વચ્ચે ઝઘડા થવા માંડ્યાં. બેઉ ભેગાં મળે ત્યારે હાસ્યવિનોદ નહીં પણ કચકચ જ હોય, બેઉ વચ્ચે અંતર પડવા માંડ્યું.

રચના કહેતી, 'મારું બોલ્યું તને ગમતું નથી'.

'તો મારું બોલ્યું તને ક્યાં ગમે છે? હું કહું એ તું સાંભળે છે?'

'ના, ના મને ક્યાંથી સંભળાય? હું તો બહેરી છું.' રચના તાડૂકતી.

'તને બહેરી નથી કહેતો પણ તું કદી મારું કહેવું સમજવા પ્રયત્ન કરે છે? મારું કહેવું કાને ધરે છે? તો મારે તને પૂછવું જ પડે ને કે તને સંભળાય છે? સાંભળતી હોત તો તું સુધરત નહીં?'

'હા, હા હું ખરાબ છું, તો લઈ આવોને કોઈ સારીને'.

બસ પતિપત્ની વચ્ચે આવો સંવાદ રોજનો થઈ પડ્યો. પતિપત્ની તરીકે એકબીજાનો ખ્યાલ કરવાના બદલે, પ્રેમથી અનુકૂળ થવાના બદલે, સંસ્કારી વર્તન દાખવવાના બદલે આક્ષેપો ને પ્રતિઆક્ષેપો કર્યા કરતાં.

પ્રવીરના મનમાં સંસ્કારી ઘર અને વિકાસશીલ જીવનનો જે આદર્શ ઊભો થયો હતો એ તૂટવા માંડ્યો. એ નિરાશ થઈ ગયો, અકળાવા માંડ્યો ને એની અંકળામણ ગુસ્સારૂપે બહાર નીકળવા માંડી.

ક્યારેક ઘરનાં માણસો હાજર હોય, ક્યારેક બહારનાં પણ હાજર હોય ને પ્રવીર બોલતો, રચના તારી બુદ્ધિનો આંક ખૂબ ઓછો છે.

આવું સાંભળીને રચના વીફરે, એ ચાહીને પ્રવીરને જે ના ગમતું હોય એ કરે. આથી પ્રવીર બરાડી ઊઠે', તું જિદ્દી છે, હઠીલો પથ્થર છે કદી સુધરવાની નહીં'.

'તો તું કેટલો સારો છે? લીધી વાત મૂકે છે? તું કહે એ જ ખરું? હુંય ભણેલી છું, બી.એસસી. ફર્સ્ટક્લાસ છું, ડફોળ નથી, મારા મનમાં આવે એમ કરીશ.'

જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવાના બદલે હઠાગ્રહ અને હુંપદમાં રચના અને પ્રવીરનું જીવન સડાવા માંડ્યુ. દીકરાવહુની વાતમાં માથું નહીં મારવું જોઈએ એમ માનીને આજસુધી ક્ષમાબહેન ચૂપ રહેતાં હતાં. એ દીકરાવહુનો સંસાર જોઈને ચિંતામાં પડી ગયાં. થયું, આવું લાંબો વખત ચાલશે તો બેઉને એકબીજા માટે પ્રેમ નહીં રહે. તો કરવું શું? રચનાને કંઈ કહેવા જાય તો એ સાંભળે એવી નથી, માટે પ્રવીરને જ કહેવું જોઈએ.

આમ વિચારીને તેમણે પ્રવીરને બોલાવીને પાસે બેસાડ્યો ને ધીમેથી કહ્યું, 'બેટા, આ શું રોજરોજની કટકટ? રચનાને તું જાતે પસંદ કરીને પરણ્યો છે અને હવે તને એનામાં દોષ જ દોષ દેખાય છે'.

ક્ષમાબહેનની વાત સાચી હતી. રચનાનું રૂપ, અભ્યાસ અને કુટુંબ જોઈને પ્રવીરે એને પસંદ કરી હતી. શરૂઆતમાં બેઉ સરખાં મોજીલાં હતાં, પણ જેમ જેમ સમય પસાર થતો ગયો, ઉંમર વધતી ગઈ એમ જીવન વિશેના પ્રવીરના વિચારો બદલાતા ગયા, એને થયું જીવન માત્ર નાચવા, ગાવા કે

મોજમજા માટે નથી. જીવનની એકેએક પ્રવૃત્તિ વિકાસલક્ષી હોવી જોઈએ. મનનો વિકાસ, બુદ્ધિનો વિકાસ, આત્માનો વિકાસ, પૈસા અને સમયનો સદુપયોગ થવો જોઈએ નહીં તો વરસો વીતતાં જશે, જીવન પૂરું થવા આવશે અને સાચા અર્થમાં કંઈ મેળવી નહીં શકાય.

આવી મહત્ત્વાકાંક્ષામાં એ જીવનને ગંભીરતાથી જોતો થઈ ગયો, જ્યારે રચનામાં આવું કોઈ પરિવર્તન આવ્યું ન હતું. એ તો સપાટી પર જીવતી હતી. આમ બેઉ વચ્ચે મતભેદ, મનભેદ સર્જાયા. પ્રવીર જીવનને વેડફી મારવા નહતો માંગતો.

એણે ક્ષમાબહેનને કહ્યું, 'હું કેટલું કહું છું પણ એ ક્યાં સમજે છે? 'મમ્મી, એનામાં પરિપક્વતા, ગંભીરતા જ નથી આવી.'

'પણ એટલે આમ ઝઘડા કરવાના? ઘરમાં નાનાં બાળકો છે એમની પર શું અસર પડે? તું તારા વિકાસની ઉત્કંઠામાં તારાં સંતાનો વિશે વિચારતો જ નથી કકળાટમા તો એમનો સ્વભાવ બગડે, વિકાસ રૂંધાય.'

'તો હું શું કરું?' પ્રવીર બોલ્યો.

તું ધીરજ રાખ, સમતા રાખ, સંયમ રાખ, ગુસ્સો કર્યા વિના શાંતિથી વર્તન કર.'

'પણ રચના ભણેલી છે, આવડી મોટી છે એ કેમ મારી વાત સાંભળતી નથી?'

'સાંભળશે બેટા, જરૂરથી સાંભળશે. તું પ્રેમથી વાત કર, મધુરતાથી વાત કર તું હુકમના સૂરે તોછડાઈથી કહે છે તેથી એ વીફરે છે, ને તું કહે એનાથી ઊંધું જ કરે છે પણ તું એને પૂરું માન આપીને કોમળતાથી સૌમ્યતાથી ચર્ચા કર. અનેક ઉદાહરણો આપીને તારી વાત એના મગજમાં ઉતાર. એ તારું કહેવું જરૂર કાને ધરશે, તારા વિચારો સાથે સંમત થશે, તારી રીતે જીવશે જીવનની સમસ્યાઓ પ્રેમથી ઊકલે, ધાંટાઘાંટ કે ઝઘડાથી નહીં. તમે બેઉ એક છો, જુદાં નથી એ રીતે વર્તો.

પ્રવીરના મનમાં માની વાત ઊતરી. એણે તોછડાઈ, રુક્ષતા-કઠોરતા છોડી દીધાં ને મીઠાશ, ઉમંગ, ઉમળકાથી વાત કહવા લાગ્યો; આ બધાની અસર રચના પર પડી. એનામાં ઉત્સાહ જાગ્યો. એ પ્રવીરની રીતે વિચારતી થઈ એના કદમમાં કદમ મિલાવીને ચાલવાની કોશિશ કરવા લાગી.

માત્ર પ્રેમ પૂરતો નથી

પદવીદાન સમારોહની ત્રીજી હારમાં અમે બેઠાં હતાં: હું અને મારા પતિ માઈક અમારી પુત્રી કેટીનુ નામ પેકારાય તેની આતુરતાપૂર્વક અમે રાહ જોઈ રહ્યાં છીએ. હળવેકથી માઈક મારો હાથ દબાવે છે અને સ્મિત કરે છે. ઉપરવાળાનો આભાર અમે થોડા ગર્વ સાથે માનીએ છીએ. એક સમય એવો પણ હતો કે કેટી ગ્રેજ્યુએટ થઈ શકે એવું વિચારવું પણ મારા માટે તો શક્ય નહોતું અને એ અહંકારગ્રસ્ત સમય હું ક્યાં ભૂલી શકું તેમ છું?

* * *

અમારી સોસાયટીના ચર્ચમાં નૃત્યનાટિકાનુ ડ્રેસ રિહર્સલ જોરશોરથી ચાલી રહ્યું હતું સમૂહ ગીતની એક ગાયિકા તરીકે હું બીજી બહેનો સાથે કડક, ચમકતું ગુલાબી ગાઉન પહેરી ઊભી હતી અમે બધી માત્ર ગૃહિણીઓ જ હતી અને અમે રહેતાં હતાં તે મળ્યો અને એમનાં કુટુંબીજનો સમક્ષ સોસાયટીના સભ્યો થોડું ફંડ એકઠું કરવા મનોરંજન કાર્યક્રમની તૈયારી કરી રહ્યાં હતા. રિહર્સલ ચાલુ જ હતું ત્યાં ચર્ચના સક્રેટરી મારી પાસે આવ્યા અને કહ્યું "તમારો ફોન છે"

હું ફોન લેવા ઑફિસમાં ગઈ અને માન્યું કે માઈક્નો અથવા મારા બે પુત્રોમાંથી કોઈકનો સંદેશો હશે કે 'અમને આવતાં મોડું થશે' યા તો મારી સોળ વર્ષની ઠાવકી દીકરી કેટીને પૂછવાનું હશે કે 'સાંજની રસોઈમાં શું બનાવું?'

મેં 'હલ્લો' કહ્યું પણ સામેથી કોઈ અવાજ ન આવ્યો. મેં ફરી જોરથી 'હલ્લો' કહ્યું અને સામેથી ધીમો, દબાયેલો અવાજ આવ્યો. ''મમ્મી, પ્લીઝ ઘરે આવી જાઓ.'' અવાજ તો દીકરી કેટીનો જ હતો પણ અવાજમાં થોડું દર્દ ઘૂંટાયેલું હતું. ''શું વાત છે, કેટી?'' મેં પૂછ્યું. ચિંતિત અવાજે.

''મમ્મી પ્લીઝ જલદી ઘરે આવી જાઓ.'' કેટીનો અવાજ જુદો જ લાગતો હતો.

''હું આવું જ છું. દીકરી પણ થયું છે શું તે તો કહે?''

''મેં ઊંઘવાની ગોળીઓ. . . .'' આટલું જ માત્ર બોલાયું ને ફોનનું રિસીવર પડવાનો અવાજ સંભળાયો.

તે ભયાનક ક્ષણે મારું અસ્તિત્વ થીજી ગયું. પણ તરત જ મારી જાતને મેં સંભાળી લીધી અને પર્સમાં પડેલી કારની ચાવી શોધવા લાગી. સેક્રેટરીને માંડ માંડ કહી શકી - ''કેટીને ઠીક નથી. પ્લીઝ, ફોન કરીને ઍમ્બુલન્સને મારા ઘરે મોકલાવો.'' હું મારી કારભણી ધસી.

કેટીની ઍમ્બુલન્સની પાછળ જ હું પણ હૉસ્પિટલ પહોંચી. ત્યાંથી જ ધ્રૂજતા હાથે માઈકને ફોન જોડ્યો. ''માઈક, કેટીને બિલકુલ ઠીક નથી. તું હૉસ્પિટલ પર આવી જા.'' એકલાં પડતાં જ હવે મારો જીવ મૂંઝાવા લાગ્યો. પહેલી વાર હું ડૂસકાં ભરી રોવા લાગી.

ફોન મારા હાથમાંથી લઈ નર્સ મને વેઈટિંગ રૂમમાં બેસાડી ગઈ. અહીંથી કેટીના રૂમનો દરવાજો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. હું હતી તો રિહર્સલના ડ્રેસમાં, પણ અહીં ડ્રેસની કોને પડી હતી?

પસાર થતી પ્રત્યેક ક્ષણે મને વાસ્તવિકતાની સામે ખડી કરી દીધી. કેટી ઊંઘવાની ગોળીઓ ગળી ગઈ હતી અને તે પણ સમજીવિચારીને. એક વિચાર - એક શબ્દ મનમાં ઝબક્યો - મેં બુઝાવી દીધો. ફરી વાર ઝબક્યો - હવે બુઝાવવો શક્ય ન લાગ્યો - 'આત્મહત્યા'. કેટીએ આત્મહત્યાની કોશિશ કરી હતી? ''કેટી અને આત્મહત્યા?'' સમજાતું ન હતું.

અમારા ગર્વ અને આનંદનું પ્રતીક કેટી અમારા કાળજાનો કટકો હતી. રેશમી જુલફાંવાળી કેટીની આંખોનો રંગ આકાશી બ્લૂ હતો. નર્સરીમાં દાખલ થતાં જ શિક્ષકોને તે વહાલી થઈ ગઈ હતી. શિક્ષકોની પ્રશંસા સાંભળી ક્યારેક લાગતું કે ક્યાંક અતિરેક થઈ રહ્યો છે. કિશોરાવસ્થાની સમસ્યાઓને કારણે બીજાં બાળકો જ્યારે માબાપને મૂંઝવી દેતાં ત્યારે પણ કેટી તો અમારા માટે નિર્ભેળ આનંદરૂપ જ રહેતી. સેક્સની વાતોમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું કે છોકરાઓની પાછળ ઘૂસવું કે ડ્રગ્સના રવાડે ચઢી જવું તેની પ્રકૃતિમાં જ નહોતું.

અમારાં દબાણ સિવાય તે સ્વાભાવિકપણે આગળ વધી રહી હતી. તે સારા માર્ક્સથી પાસ થતી, કવિતાઓ લખતી, પિયાનો વગાડતી અને તેનું કામ નિષ્ઠાપૂર્વક કરી લેતી. કેટલી વહાલી હતી અમને આ દીકરી!

હૉસ્પિટલમાં ભાગતા આવેલા માઈકે મારા વિચારોમાં વિક્ષેપ પાડ્યો. હું પણ દોડીને તેની પાસે પહોંચી ગઈ. બંનેએ એકબીજાના હાથ દબાવ્યા, ત્યાં જ એક ડૉક્ટરે કેટીના રૂમનો દરવાજો ખોલ્યો. સફેદ ચાદરમાં લપેટાયેલી કેટીની સ્થિર આકૃતિ પલંગ પર પડી હતી. સ્વિચબોર્ડના વાયર્સની જેમ અનેક ટ્યૂબ્સ તેના દેહ પર લટકી રહી હતી. અમે ઊભાં હતાં ત્યાં ડૉક્ટર આવ્યા. તે લોકોએ શરીરમાંથી ઝેર તો ખેંચી કાઢ્યું હતું પણ હજી તે ભાનમાં આવી નહોતી. હવે તે ભયમુક્ત છે તેમ ડૉક્ટરે કહ્યું.

ડૉક્ટરે પૂછ્યું: ''તમારા સાઈકીએટ્રીસ્ટ કોણ છે?'' માઈકે કહ્યું: ''અમારે કદીયે સાઈકીએટ્રીસ્ટની જરૂર પડી નથી.''

ડૉક્ટરે કહ્યુ "હુ અમારા સ્ટાફ સાઈકીએટ્રીસ્ટને મોકલાવુ છુ તમે હવે રૂમની અદર જઈ શકો છો તે ભાનમા આવે ત્યારે તેને ખૂબ ખૂબ સભાળવી પડશે"

કેરી પલગ પર સૂતી હતી તેની બાજુમા હુ બેઠી અને પગ પાસે માઈક બેઠો મે કેરીનો હાથ ઝાલ્યો, ઠડીગાર અને કોઈ જાતના સ્પદન વિનાનો કલાકો પસાર થયે જતા હતા કેટી સરસ છોકરી હતી સફળતા તેના કદમ ચૂમતી હતી સહુ તેને ચાહતા હતા કેરીને પણ સહુની સાથે ભળતુ હતુ તો પછી આ આત્મહત્યાનો પ્રયાસ શા માટે? માત્ર પ્રશ્ન જ અમારી પાસે હતો, કોઈ ઉત્તર નહોતો

કેટલો સમય ગયો તેની તો અમને પણ ખબર ન રહી ત્યા જ કેરીએ કણસવાનુ શરૂ કર્યું કણસવાનુ વધતુ ગયુ અને સાથે જ ધમપછાડા શરૂ થયા

હુ તેના કાનમા ગણગણી "કેરી, અમે તારા મમ્મી પપ્પા અહીં તારી બાજુમા જ બેઠા છીએ" ફરી કણસવાનુ વધ્યુ, તે કઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય તેમ લાગ્યુ

કપાળ પરથી જુલ્ફા હટાવી હુ ફરી ગણગણી "કેરી, અમે તારા મમ્મી " પણ મારુ બોલવાનુ પૂરુ થાય તે પહેલા જ કઈક ગદા અને અભદ્ર શબ્દો તેના મોઢામાથી બહાર આવ્યા હુ તો આભી જ થઈ ગઈ કેરી ગાળો બોલી શકે?

ગભરાઈને માઈક નર્સને બોલાવવા ભાગ્યા નર્સ આવી ત્યારે તેના હાથમા પટ્ટા હતા એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય નર્સે કેટીના હાથપગ પટ્ટામા જકડી લીધા અર્ધભાનમા રહેલી કેટી પોતાને મુક્ત કરવા ફાફા મારવા લાગી નર્સે કેટીના કપાળ પર ભીનુ પોતુ મૂક્યુ ના મૂક્યુ ત્યા વીફરેલી કેટીએ નર્સના કાડે બચકુ ભરી લીધુ અને ફરી શરૂ થઈ ગાળોની વર્ષા

અને આમ રાત તો પસાર થઈ ગઈ થોડો સમય શાત રહેતી કેટી વધારે સમય તો ધમપછાડા અને ચીસો પાડીને પોતાની ભીતર ભડારેલી ઘૃણાને વ્યક્ત કરતી રહેતી શિખાઉ ડૉક્ટરે હાથનો પટ્ટો છોડીને તેને તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે કેરીએ મુક્કો મારીને ડૉક્ટરનુ નાક લોહીભીનુ કરી નાખ્યુ ચાદર બદલવા જતી નર્સના ચશ્મા ઠેકાણે કરી નાખ્યા અને સવારે છ વાગ્યાની આસપાસ તેને ઊંઘ આવી ગઈ

જ્યારે કેરી જાગી ગઈ ત્યારે તેણે કઈક બોલવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનુ મોઢુ સાવ સુકાઈ ગયુ હતુ મે ગ્લાસમા પાણી લઈ તેને પાયુ હળવે હળવે પટ્ટાના બધનમાથી તેને મુક્ત કરી તેણે સરસ મજાનુ સ્મિત આપ્યુ હુ અને માઈક માડ માડ આસુઓને ખાળી શક્યા

"હુ ક્યા છુ?" કેટીએ ધીમા અવાજે પૂછ્યુ

"કેરી તુ હાસ્પિટલમા છે" માઈકે જવાબ આપ્યો

પોતાના કાડા ઘસતા કેરી બોલી "મને સપનુ આવ્યુ મને સપનુ આવ્યુ હોય તેમ લાગ છે" તેના મોઢા પર મૂઝારા સ્પષ્ટ દેખાતો હતો

"હુ માની નથી શકતી આ બધુ આટલો ધિક્કાર મારી ભીતર ક્યાથી? હુ બધાને જ ધિક્કારતી હતી"

"વધારે તો અમને જ ને?" માઈકે પૂછ્યુ

"નહીં, વધારે તો મારી જાતને જ ધિક્કારતી હતી"

થકીને કેરીએ આખો મીંચી દીધી ત્યાર પછી સ્ટાફ સાઈકીએટ્રીસ્ટ ડા મથ્યુસ આવ્યા મને અને માઈકને રૂમની બહાર મોકલાવી એક દોઢ કલાક કેટી સાથ વાતચીત કરી બહાર આવી અમને તેમની આફિસમા લઈ ગયા તેમણે કહ્યુ "કેરી એક હતાશ થયેલ છોકરી છે તે પોતાની જ નજરમાથી નીચે ઊતરી ગઈ છે આ હતાશા આ ગ્લાનિએ તેને ઊંઘવાની ગોળીઓ લેવા મજબૂર કરી છે"

ડૉ મૅથ્યુસે શાતિથી કહ્યુ "તે બરાબર જાણે છે કે તમે તેને સર્વાંગસપૂર્ણ છોકરી સમજો છો અને તમારી માન્યતાને, એની પાસની તમારી અપેક્ષાઓને ખડિત ન કરવા તે અવિરત મથતી રહી છે પોતાની જાતના ભાગે પણ

"પણ તેમ શા માટે? તેણે અમને કેમ કશુ કહ્યુ

નહીં?'' મેં સ્વાભાવિક રીતે પૂછ્યું.

'' 'સુંદર મજાની છોકરી' જેવું બિરુદ તેના પર લાગી ગયું છે તેમાં તમને જ નહીં કોઈને પણ તે નિરાશ કરવા નહોતી ઈચ્છતી. અને આ જ કારણે કેટી - 'સારી - ખૂબ સારી' હોવાનો અભિનય સતત કરતી રહેતી. અભિનય કરતાં કરતાં તે પોતાની જ ઓળખ ખોઈ બેઠી છે. તેને મરવાનો ડર રહ્યો નથી. અને એ મોટી ચિંતાનો વિષય છે.''

''તે ફરી આત્મહત્યાનો પ્રયાસ તો નહીં કરે?'' માઈકે પૂછ્યું.

''કરી પણ શકે. એટલે જ તેને જ્યાં માત્ર મનોચિકિત્સા થતી હોય તેવી હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરવી જરૂરી છે.''

માઈક અને ડૉક્ટરની વાતચીત ચાલુ જ હતી પણ મને કંઈ સમજાતું ન હતું. મારા અસ્તિત્વને જાણે લકવો લાગી ગયો. ધીમે ધીમે મનનું સંતુલન પાછું આવતાં મેં ડૉક્ટરને અને માઈકને કઈ હૉસ્પિટલમાં કેટીને દાખલ કરવી તે બાબત વિચારણા કરતા જોયા. મને વિચારમાં પડેલી જોઈ ડૉ. મૅથ્યુસે કહ્યું: ''મનોચિકિત્સા કરતી હૉસ્પિટલમાં દાખલ થનાર કેટી કંઈ પ્રથમ નથી. ત્યાં બીજાં પણ બાળકો હશે જ. અને એક વાત ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું કે તમને બંનેને તે ચાહે છે.

''અમને બંનેને પણ ખૂબ વહાલી છે.'' માઈકે કહ્યું.

''હું જાણું છું.''

''તો પછી આ હતાશા ક્યાંથી આવી?'' મેં પૂછ્યું.

''એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ હોવો એ પૂરતું નથી. બીજાની આશા-અપેક્ષા પ્રમાણે કે કોઈના વહાલના પ્રતિબિંબ બની જીવન નથી જીવી શકાતું. વડીલોની અપેક્ષાઓનો બોજો સંભાળવા મથતાં રહેતાં હોય છે. પરંતુ તમારું જીવન તમારી આગવી રીતે જ તમારે જીવવાનું હોય છે. કેટી પણ હવે આ જ રીતે નવજીવન પ્રાપ્ત કરી શકે.'' ડૉક્ટરે સમજાવ્યું.

અમે ફરી કેટીની રૂમમાં આવ્યાં. સીધી સૂતેલી કેટીનું માથું એક બાજુ હતું અને વાળ વીખરાયેલા હતા. અમે જેને શાંત મૂર્તિ માનતાં હતાં તે કેટી બહારથી પણ તેવી જ શાંત દેખાતી હતી. પણ તેની ભીતરમાં જ્યાં અમે કદી પણ ઝાંખી નહોતાં શક્યાં ત્યાં કેવી અશાંતિ અને જાત પ્રત્યે ભારોભાર ઘૃણા હતી? રાતના જેમ તેના હાથપગ પટ્ટાથી બંધાયેલા હતા તેવી જ રીતે તેનું જીવન અમારી અમર્યાદ અપેક્ષાઓથી જકડાઈ ગયું હતું.

કેટીને બરાબર પાંચ મહિના હૉસ્પિટલમાં ટ્રીટમેન્ટ લેવી પડી. તે વર્ષ પૂરતો તેનો અભ્યાસ અવશ્ય બગડ્યો પણ તેનું જીવન સુધરી ગયું. હૉસ્પિટલમાંથી આવીને તેણે પહેલું કામ જૉબ (કામગીરી) ગોતવાનું કર્યું. હવે અમે તેને કંઈ પણ કહેતાં નહોતાં. માત્ર તેના સહજ અસ્તિત્વને નીખરતું જોતાં રહેતાં. વર્ષના અંતે કેટી અભ્યાસ માટે ફરી સજ્જ થઈ ગઈ. સ્કૂલમાં દાખલ થઈ. દોઢ વર્ષના અંતે શાળાકીય અભ્યાસ પૂરો કરી કૉલેજમાં દાખલ થઈ.

* * *

માઈક મારી સામે જોઈ રહ્યો છે અને મારા હાથને પંપાળે છે. કેટીનું નામ પોકારાય છે. સ્ટેજ પર પહોંચે ત્યાં સુધીમાં વક્તા તેની સિદ્ધિને બિરદાવે છે - ડિસ્ટિંક્શન સાથે તે ગ્રૅજ્યુએટ થઈ હોય છે. બેઠક પર પાછાં જતાં કેટીની આંખો અમને ગોતી કાઢે છે - સરસ સ્મિતની લહાણી કરે છે.

પાછળથી અભિનંદનોની વર્ષા શરૂ થઈ. હું અને માઈક સહુનો આભાર માનીએ છીએ. આ બધા બહારી શિષ્ટાચારથી ઊફરી એક કૃતજ્ઞતાની સરવાણી અમારી ભીતર વહી રહી છે કેટીએ કરેલા સંઘર્ષ અને તેણે મેળવેલા વિજય માટે. સંઘર્ષનો પૂરો બદલો તેને મળી ગયો.

કેટીએ પોતાનું સ્વાભાવિક વ્યક્તિત્વ પાછું મેળવી લીધું હતું.

અનુવાદક - જિતેન્દ્ર શાહ

જોયેલું ને જાણેલું

અનોખો સેવાયજ્ઞ

પાંચ વર્ષ પહેલાં મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીનું નિધન થયું ત્યારે ખેડબ્રહ્મા ભૃગુક્ષેત્રના સ્મશાનમાં લઈ જતાં પહેલાં ઘરે મૃતદેહને સ્નાન કરાવીને, લૂછીને કંકુ તેમ જ ચંદનનું તિલક કરાવીને, ધોતી પહેરાવીને શરીર ઉપર એક કપડું મૂકીને શબને ઠાઠડીમાં પડી ન જાય એ રીતે બાંધીને દક્ષિણ ઉત્તર માથું તેમ જ પગ રહે એ રીતે મૂકીને ઇત્યાદિ વિધિ પતાવીને અમે સગાંસંબંધીઓને આ શબ કાંધ ઉપર લેવાનું કહેનારા એક ભાઈ જે આ બધી વિધિ કરાવતા હતા તે હતા શ્રી વસંતલાલ નાનાલાલ ત્રિવેદી. અમારા સગા તેમ જ સંબંધી પણ ખરા. અમારી સાથે સ્મશાનમાં પણ આવ્યા. અગ્નિદાહ આપવાના સ્થળ ઉપર મૃતદેહને ઠાઠડી સાથે અમારી પાસે પાંચ વાર પ્રદક્ષિણા લેવડાવ્યા બાદ ઠાઠડી છોડી નાંખવામાં આવી અને મૃતદેહને પહેરેલ કપડાં સહિત દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં મૂકવામાં આવ્યો. તે પછી અમને શબની પાંચ વાર પ્રદક્ષિણા કરવા કહેવામાં આવ્યું પછી મૃતદેહને કાષ્ઠ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો. કાષ્ઠની ગોઠવણી વસંતભાઈએ કરી અને પછી અમે બધાંએ વારાફરતી અગ્નિદાહ દીધો. જેમ જરૂર પડે તેમ વધારાના કાષ્ઠ તેમ જ ઘીનો પણ વસંતભાઈ શ્લોકો ઉચ્ચારતાં ઉપયોગ કરતા હતા.

પછી તો મને એમના વિશે વધુ જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ. એ હિસાબે હમણાં થોડા સમય પહેલાં ખેડબ્રહ્મા ગયો ત્યારે તેમને મળવા ગયો વ્યવસાયે નિવૃત્ત શિક્ષક પરંતુ પ્રવૃત્ત રહેવા માટે થોડાં ટ્યૂશન કરે. ૭૫ ૭૨ વર્ષની પરંતુ સ્ફૂર્તિ ૨૭ વર્ષના યુવકને શરમાવે એવી. મેં એમને પૂછ્યું, 'અત્યાર સુધીમાં તમે કેટલાં મૃત શરીરને અગ્નિદાહ આપ્યો કે અપાવ્યો હશે? અને ક્યારથી આ સેવા તમે શરૂ કરી?' તેમણે જવાબ આપ્યો, '૧૯૫૫માં ઈડર તાલુકાના મેસણ ગામમા હુ શિક્ષક તરીકે નોકરી કરતો હતો. તે વખતે કોઈ એક બ્રાહ્મણના ઘરે એક ભાઈનું મૃત્યુ થયું અને એ લોકોને શુ કરવું તેની સમજ ન પડી. એટલે હું શિક્ષક અને બ્રાહ્મણ તેમ જ પૂજાપાઠ કરતો કરાવતો હોવાને લીધે મને બોલાવવામાં આવ્યો. મેં ભૂતકાળમાં આ વિધિ નિહાળેલ એટલે શબને યોગ્ય દિશામા મૂકીને બધી વિધિ કરીને ઠાઠડી બાંધી આપી અને તેમની સાથે સ્મશાને પણ ગયો, એ નશ્વરદેહને અવલમંજિલે પહોંચાડવામાં અગ્નિદાહ આપીને મદદ કરી એમની સાથે સ્મશાનમાં અઢી કલાક બેઠો અને શબ પૂરેપૂરું બળી ગયા પછી અસ્થિ ભેગાં કરવામાં મદદ કરી

પછી ૧૧ વર્ષ મેસણમાં રહ્યો તે સમય દરમિયાન જ્યારે બ્રાહ્મણ કે ઈતર કોમમાં પણ મૃત્યુ થાય ત્યારે મને બોલાવે ત્યાં હું અચૂક જતો અને આ વિધિમાં મદદ કરતો તે પછી મારી ખેડબ્રહ્મા બદલી થઈ. ખેડબ્રહ્મા, ગોતા વગેરે ગામોમા તો બ્રાહ્મણની વસતિ બહુ, અને સ્વધા સગાંસબંધી પણ ખરાં એટલે કોઈ મૃત્યુ થાય એટલે મને તાબડતોબ બોલાવે અગર તો મને જાણ થાય તો હુ પહોંચી જાઉં. ઘણી વેળા તો માણસ ગંભીર હોય, છેલ્લા શ્વાસ લેતો હોય ત્યારે પણ મને બોલાવી લે. હું હાજર થઈ જાઉ,

જેથી અગ્નિદાહ પહેલાંની વિધિમાં બહુ સમય ખર્ચાય નહીં અને ઘરમાં શબ વધુ વાર પડી રહે નહીં. અત્યાર સુધીમાં લગભગ પંદરસો જેટલા મૃતદેહોને અગ્નિસંસ્કાર કરાવવામાં મદદ કરી હશે. કદાચ પંદરસોથી વધુ, પણ ઓછા નહીં.' મેં એમને પૂછ્યું, 'બીજી કોમના માણસો આ કાર્ય માટે બોલાવવા આવે?' તો એમણે કહ્યું, 'મોટા ભાગે એ લોકો એમની રીતે વિધિ કરે, પણ જો બોલાવે તો હું જાઉં છું.' પછી મેં પૂછ્યું, 'આ સેવાયજ્ઞ તમે ક્યાં સુધી ચાલુ રાખશો?' તો કહે, 'પ્રભુ શક્તિ આપશે ત્યાં સુધી, છેલ્લા શ્વાસ સુધી.'

એમનાં પત્ની તારાબહેનનું નિધન પાંચ વર્ષ પહેલાં થયેલું તે પછી પણ એમની આ સેવાની પ્રવૃત્તિમાં કશી ઓટ આવી નથી. બોંતેર વર્ષે કોઈ પણ જાતના દરદ વગર આ સજ્જન અડીખમ ઊભા છે. કેટલાંય વર્ષોથી જોઉં છું તો આ માણસની ઉંમર જાણે વધતી જ નથી. એ જ ઉત્સાહ, એ જ તરવરાટ, એ જ સ્ફૂર્તિ: જે આજકાલ ઓછાં જોવા મળે છે. મને લાગે છે કે નિ:સ્વાર્થભાવે અને વિનામૂલ્યે સેવાયજ્ઞ તેઓ વર્ષોથી કરી રહ્યા છે તેમાં એમના સ્વાસ્થ્યનું મૂળ કારણ રહેલું હશે. કોઈનું પણ મૃત્યુ થાય તો તે પછીની વિધિ માટે વસંતભાઈને બધા યાદ કરે અને કહે, 'વસંતભાઈ વિના નહીં ચાલે.' હું તો એમને 'બાવજી' કહીને બોલાવું છું. એમના આ અનોખા સેવાયજ્ઞને બિરદાવું છું, એમને વંદન કરું છું અને પ્રભુ એમને લાંબું આયુષ્ય આપે તેમ પ્રાર્થું છું.

-ડૉ. ઓ. ટી. ત્રિવેદી

આરામઘર

મારી સાથે ચાર હિંદુ મિત્રો સહિત અમે પાંચ જણ પગપાળા તુલસીશ્યામ જવા નીકળ્યા. ચિત્રાનક્ષત્ર ઊતરવા આવ્યું હતું. સૂરજ મા'રાજ કોપાયમાન થઈને આગ વરસાવી રહ્યા હતા. ભાદરવો વિદાય લઈ રહ્યો હતો. વરસાદની નાની વાદળી ક્યાંય દેખાતી નહોતી. વગર છત્રીએ વાતોના તડાકા મારતા નફકરા જતા હતા. પણ કહે છે કે ચિત્રા-સ્વાતિનો ચડાવ વરસાદ ઓચિંતો આવે. ગડુડુ થઈને ખાબક્યો. જૂનાગઢની અડાબીડ ગીરમાં ઝાડના આશરે માથે ટપકતાં પાણીએ ઊભા રહ્યા. થોડે દૂર માલધારીનું નેસડું, ત્યાં ઝૂંપડા બહાર આધેડ વયના દાઢીવાળા કાકાએ નેંજવું કર્યું, નજીક આવ્યા. અમે એમને ઓળખ્યા. અમને એણે ઓળખ્યા. અરે આ તો આપણા ગામના મામદકાકા. યાદ આવ્યું ? હા, મામદકાકા પીંજારા, ભીમચાસ નેસમાં ભેંસો રાખીને રહે છે. અમારા ગામના જ વતની ગામમાં ખેતી રાખે. ભેંસ વધુ રાખે એટલે ભીમચાસમાં કાયમી અધવારા જેવું. કાકાએ કહ્યું: લ્યો હાલો, હવે ઝૂંપડે. અમારેય માન ન માન મેં તેરા મહેમાન જેવું જ હતું. તોય કહ્યું: કાકા, તુલસીશ્યામ. હા, સમજી ગયો છઉં. પણ વચમાં નેરડું બે કાંઠે છલકાણું છે ઈ ખાબોચિયાને ઊતરી જતાં વાર નહીં લાગે. પણ અંધારું થઈ જવાનું એટલે હવે રાતવાસો આપણે ઝૂંપડે કરો.

અમે ગયા. આભડછેટનો જમાનો છતાં મારી સાથેના મિત્રો બાજરીના રોટલા અને શેડકઢું દૂધ પ્રેમથી જમ્યા. ઝૂંપડામાં ઉપર મેડી ત્યાં અમારી પથારીઓ કરી. કાકા અમારી બાજુમાં સૂતા. કાકાના દીકરાની દીકરી બારતેર વરસની અને એની દાદીમા નીચે સૂતાં. અજાણી ધરતીમાં ઊંઘ તો શેં આવે? એમાં વળી કાકાએ અવાજ કર્યો. જુબી (પૌત્રી) કાંક્ય વાણ્ય (વાસ) આવી. જરાક બોડ્યો લઈને જોકમાં જા ને બેટા, અમે પૂછ્યું: શું કહ્યું કાકા? ઈ તો ભૈ એવું છે કે ગીરમાં સાવજ-સાપના મોઢામાં રહેવાનું. અટાણે ઈ વનનો રાજા, ફરવા નીકળે રોજ નહીં કો'ક દી

જેક ટૂંકડો આવી જાય.

અમે પૂછ્યું ઈ તો ઠીક પણ સાવજ સામે તમે આવડી નાની દીકરીને મોકલો છો? 'લે, જેકની વાત મજબૂત છે. સાવજ બહુ ડાહ્યું પ્રાણી છે. જેકમાં ઘૂસે તો અમારી ભેંસુના નામ ઢીંગલ, દોરી, ઢેલ્ય, મધ્યમ ઈ વનરાજને ઢીંકે ચડાવી તગડી મેલે પણ નાના પાડાસ સાવજની વાસથી વાડ્ય ઠેકીને બહાર નીકળી ન જાય એટલે જુબી પાડરું માથે હાથ ફેરવશે ત્યાં તો ઈ વનનો રાજા હાલ્યો જશે. જુબી તો ગઈ કે નહીં, કોણ જાણે. કાકાએ પ્રેમથી જમાડ્યા. સવાર થયું અમે તૈયાર થયા. કાકા કહે: હવે શિરામણ કરીને જવાનું છે. આવો આગ્રહ જોઈ અમે રોકાઈ ગયા. દહીં, રોટલા, મરચા-કોથમીરની ચટણી પ્રેમથી જમ્યા.

તડકો મઝાનો નીકળ્યો હતો. કાકા થોડે સુધી મૂકવા આવ્યા. તુલસીશ્યામ જરાય દૂર નહોતું. અમે પહોંચ્યા. ત્યાંનું વાતાવરણ, ગરમ પાણીના કુંડ જોઈને અમોને થયું, બે દિવસ રોકાઈ જઈએ પણ ક્યાં રોકાવું? હોટલ હતી ઢંગધડા વગરની, ધર્મશાળા ઠાંસોઠાંસ ભરેલી. ત્યાંનો કાયમી વસવાટ કરનાર માહિતગાર માણસ સમજી ગયો. ભાઈઓ, રોકાવું હોય તો થોડુંક એટલે દસપંદર મિનિટ ચાલવું પડશે. આરામ ઘર મળશે ત્યાં પગી રહે છે, તે તમને એક રૂમ ખોલી આપશે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા. પગી તો સૂતર કાંતતો બેઠો હતો. અમને આવકાર્યા રૂમ સાફસૂથરો ખોલી આપ્યો. આરામ ઘરને ફળિયુંય ખરું. ફળિયામાં લીમડાના ઝાડ નીચે હિંડોળો (ઝૂલો). ખૂબ મઝા કરી, જમવાની, ચાપાણી, નાવાધોવાની વ્યવસ્થા થઈ રહેતી.

અમે બે દિવસના રોકાણ પછી પૂછ્યું, આ આરામ ઘર કોણે બંધાવ્યું? પગી ગૂંચવાયો. બંધાવનારે નામ આપવા ના કહેલી. છતાં કહ્યું, બાજુના ભીમચાસના નેસમાં મામદકાકા પીંજારા રહે છે એમણે બંધાવ્યું. અમે વિચારમાં પડ્યા. મામદકાકાને ત્યાં રાત રોકાણા સવારે શિરામણ વગેરે કર્યું પણ આ આરામ ઘરની વાત જ ન કરી. પગીને અમે કાંઈક આપવા ગયા ના લીધું. કહે, કાકા મને પગાર આપે છે કોઈ પાસેથી કાંઈ લેવાની મનાઈ છે.

ઘરે જવા નીકળ્યા ત્યારે હવે તો મામદકાકાને મળીને જવું એમ નક્કી કર્યું. અમો ઝૂપડે ગયા. કાકા ખુશ થયા. રોટલા ટાણું હતું. જમાડ્યા અમોએ કહ્યું, કાકા, આરામ ઘર તમે બંધાવ્યું એની અમને વાત જ ન કરી? અરે ભૈ હું બંધાવનાર કોણ? અલ્લાની રહેમતથી સવાબ નેકીના સાધારણ કામ થઈ શકે તો એનાથી રૂડું શું? વરસો થયાં. મહંત બાપુના આશરે પડ્યા છીએ. અલ્લાએ આપ્યું તો કોકચ કરતા જવું. એમ વિચાર આવ્યા કરે કે રોટલો તો બાપુની જગ્યામાં કે માલધારીના નેસડામાં ક્યાંય પણ મળી રહે. માણહને ઘડીક વિહામો ક્યાં લેવો?

ખુદાતાલાએ નેક હિદાયત આપી કે ઘર બાંધવું મારે તો જગ્યાની થડોથડ બાંધવું હતું પણ ત્યાં એટલી મોકળાશ ન હતી. થોડુંક આઘેરું બાંધવું પડ્યું. મારું નામ લખવા આગ્રહ થયો, પણ મને મોહ નહોતો પછી આરામ ઘર રાખ્યું.

અમો વિદાય થયા. રસ્તે વાત કરતા ગયા કે જાત્રા તુલસીશ્યામની કરી, પણ આપણી જાત્રા ભીમચાસની જાણવી.

-હબીબ આંભાવાળા

'મારી પત્નીના સંગીતશોખે મારુ નસીબ બદલી નાખ્યુ છે!'

'હોય નહિ! કેવી રીતે?'

'હું મારા પડોશીનું મકાન ખરીદી લેવા ધારું છુ. તે કંટાળીને ઓછી કિંમતે મને મકાન વેચવા તૈયાર થયા છે.'

સંકલન

ભય અને આતંક વચ્ચે શિક્ષકનું અપૂર્વ સન્માન!

રાત થઈ ગઈ હતી. અડધી રાત પછી પવનમાં હિલોળા લેતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંમાંથી વિધવિધ ધ્વનિ આવવા લાગ્યા. મેં જોયું કે સાગવાનનાં વૃક્ષોમાંથી આવતો ધ્વનિ પીપળાથી આવતા ધ્વનિથી ભિન્ન હોય છે. વડનાં પાંદડાંનો ધ્વનિ લીમડાનાં પાંદડાંના ધ્વનિથી જુદો હોય છે. વૃક્ષોનાં પણ ઘરાણાં ચાલે છે. પીપળાનું ઘરાણું સૌથી વધુ પ્રચલિત છે.

રાત્રે થોડી વાર માટે હું બહાર આવ્યો ને આકાશ હેકળ બેઠો. તારા એવા લાગતા હતા જાણે કોઈએ આકાશમાં સફેદ તલ વેર્યા હોય. આખું આકાશ તારાઓથી એવું તો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું કે તલ રાખવાનીય જગ્યા નહોતી!

સૂરજ ચાલે છે એકલો, તારા ચાલે છે જમાતમાં. દિવસનું આકાશ છે હાઉસ ઑફ લૉર્ડ, રાતનું આકાશ છે હાઉસ ઑફ કૉમન્સ!

ક્યારેક ગાડાવાટથી તો ક્યારેક કેડીએથી ચાલીને આંવરીઘાટ પહોંચ્યા. અહીંનાં મંદિરોનાં શિવલિંગ અદ્દભુત હતાં. મોટાં મોટાં શિવલિંગ ઉપર નાનાં નાનાં શિવલિંગ કોતર્યાં હતાં અને આવાં તો કેટલાંય શિવલિંગ હતાં. એ જોઈને આગળ વધ્યા. દોઢેક કલાક ચાલ્યા ત્યાં તો આકાશ કાળાં વાદળાંઓથી ઘેરાઈ ગયું. વરસાદ પડું પડું થવા લાગ્યો. થોડાક દિવસ પહેલાં જ અમે ભીંજાઈ ચૂક્યા હતા. દર બીજે-ત્રીજે દિવસે વરસાદ વરસી જતો. આવી કઢંગી ઋતુ ક્યારેય નહોતી જોઈ.

નીચેની કેડી અચાનક ખતરનાક થઈ ગઈ. સહેજ ચૂક્યા કે સીધા પાણીમાં. પાતળી થતાં થતાં એ ગુમ થઈ ગઈ. ઊભી ભેખડ ચઢીને બહુ મુશ્કેલીએ ઉપર આવ્યા, પણ ઉપર ન તો ગાડાવાટ હતી, ન કેડી અને વાદળ અમને લગાતાર ધમકાવી રહ્યાં હતાં. એ હવે કાળાંડિબાંગ મેઘમાં પરિવર્તિત થઈ રહ્યાં હતાં. ગમે ત્યારે વરસી શકતાં હતાં. ક્યાંય એકે માણસ ન મળે. આડેધડ ચાલતા ને અથડાતા-કુટાતા પથોડા પહોંચ્યા. રોજની સરખામણીમાં આજે અમે અડધું જ ચાલ્યા હતા, પણ વરસાદની બીકે આ ગામમાં રોકાઈ જવું પડ્યું.

લોકોએ ગામમાં એક મંદિર બંધાવ્યું છે. હજુ મૂર્તિની સ્થાપના નથી થઈ. મંદિરનાં વરંડામાં લોઢાની જાળીવાળો દરવાજો છે. મંદિરની સંભાળ રાખનાર ભાઈએ એ અમારા માટે ખોલી આપ્યો. નદીએથી પાણી લાવવા માટે બાલટી આપી. બિછાવવા માટે ખૂબ મોટી શેતરંજી આપી અને સદાવ્રત માટેય પૂછ્યું, પરંતુ એ અમારી પાસે હતું એટલે ન લીધું.

છોટુ બહાર રસોઈ બનાવતો હતો. દાળ તો ચડી ગઈ હતી પણ એ બાટી શેકતો હતો ત્યાં તો વરસાદ પડવો શરૂ થઈ ગયો. લગભગ બધાં ખેતરોમાં સોયાબીન વઢાઈ રહ્યું છે અથવા વઢાયેલા સોયાબીનના ઢગ પડ્યા છે. વરસાદથી ખેડૂતોનું ખૂબ નુકસાન થઈ રહ્યું છે.

જેમતેમ કરીને છોટુએ રસોઈ બનાવી. જમી પરવારી, થોડો આરામ કરીને સૂતા ત્યારે ગામમાં સોંપો પડી ગયો હતો. વરસાદ ધીમો થઈ ગયો હતો, બહાર વીજળીનો બલ્બ જલતો હતો.

રાતના બેનો સુમાર હશે. હું ઊઠ્યો ત્યારે મેં જોયું કે મારા પગ પાસેની શેતરંજી ઉપર એક માણસ ટંડીમાં કોકડું વળીને પડ્યો હતો. એણે કંઈ જ ઓઢ્યું નહોતું. સૂતો સૂતો લવારી કરતો હતો. જાણે

કોઈકને વાર્તા સંભળાવી રહ્યો હોય અચાનક ખિલખિલાટ હસવા લાગતો. વચ્ચે વચ્ચે રામાયણની ચોપાઈ બોલતો. કદાચ કોઈ પાગલ હતો. હું ચુપચાપ સૂઈ ગયો.

થોડી વારમાં એ ઊઠીને બહાર ચાલ્યો ગયો. મને હાશ થઈ. પણ તરત જ પાછો આવ્યો. દરવાજા વચ્ચે ઊભીને બરાડ્યો, 'કોણ છો તમે? અહીં કેમ ધૂસી આવ્યા છો?'

રાંક જેવા જણાતા આ માણસે એકાએક વિકરાળ રૂપ ધારણ કરી લીધું.

અમે કોઈ જવાબ ન આપ્યો. હવે એ ખૂબ ગુસ્સામાં હતો એ વધુ જોરથી તાડૂક્યો. અમે પથારીમાં બેઠા થઈ ગયા. મેં કહ્યું, 'આ મંદિરની સંભાળ લેનાર ભાઈએ જ અમને અહીં ઉતારો આપ્યો છે. જુઓ આ શેતરજી ને આ બાલટી પણ એમણે જ આપ્યાં છે.'

પણ એ તો ગાંડો હતો ઉલજલૂલ બકવા લાગ્યો પોતાને સીઆઈડીનો ઈન્સ્પેક્ટર કહેવા લાગ્યો 'શું સમજો છો તમે, હું સાદા વેશમાં રહીને ચોરોની ભાળ મેળવું છું.' એની વાતો મોંમાથા વિનાની હતી. જો જવાબ ન આપતા તો ચાબુકથી ફટકારવાની ધમકી આપતો. કહેતો, ચાબુકના એક જ સપાટે તમારી સાન ઠેકાણે આવી જશે એટલે હું કંઈ ને કંઈ જવાબ આપતો રહ્યો એ લગાતાર અમને ધમકાવતો રહ્યો. વચ્ચે વચ્ચે હવામાં એવી રીતે હાથ વીંઝતો જાણે એના હાથમાં ચાબુક હોય. જ્યારે એની નારાજી વધી જતી ત્યારે એનો ચહેરો ક્રોધથી વિકૃત થઈ જતો ને ઘાંટો ઊંચે ચડી જતો. લાગતું જાણે હમણાં અમને ફાડી ખાશે. લાચાર અમે આ સિતમ સહન કરતા રહ્યા. મેં મને આટલો અસહાય ક્યારેય અનુભવ નહોતો કર્યો. પડોશમાં કેટલાંય ઘર હતાં. મને એ વાતનું તાજ્જુબ થયું કે અમારી સહાયતા માટે કેમ કોઈ આવતું નથી.

કેવી ભેંકાર રાત હતી. સન્નાટો વધુ ભયાનક બન્યો. એક એક પળ પહાડ થઈ પડી.

એટલામાં એનું ધ્યાન એક ખૂણામાં પડેલા અમારા સામાન ભણી ગયું. 'ઈસ મેં ક્યા હૈ: મુઝે ઈસકી તલાશી લેની હોગી.'

મારો જીવ તાળવે ચોંટ્યો. એમાં શાક સમારવાનો ચાકુ હતો ક્યાંક એ એના હાથમાં આવી ગયો તો? મારા ભીતર ભયની ધ્રુજારી દોડી ગઈ.

એણે અમારો પિઠ્ઠુ ખોલ્યો એક એક ચીજ કાઢીને ફેંકવા લાગ્યો હું એની દરેક હિલચાલને અધ્ધર શ્વાસે જોઈ રહ્યો હતો ડેટોલની શીશી ફરસ પર જોરથી અફાળી એક એક ચીજ ફેંકતો ગયો એટલે સુધી કે ચાકુ પણ ફેંકી દીધો છેલ્લે બેત્રણ ચોપડી નીકળી ચોપડીઓ એણે ખોલીને જોઈ, પછી જેમ હતી તેમ પાછી રાખી દીધી અમારા ભણી જોઈ છોટુને પૂછ્યું, 'વોટ, ઈઝ યુઅર નેમ?'

છોટુએ બીતા બીતાં કહ્યુ, 'મુઝે અંગ્રેજી નહીં આતી '

મને પૂછ્યુ, 'તુમ ક્યા કરતે હો?'

મેં કહ્યું, 'હું શિક્ષક હતો, છોકરાં ભણાવતો હતો, હવે રિટાયર્ડ થઈ ગયો છુ.'

મારો અવાજ સ્થિર હતો પણ અંદર ને અંદર હું ડરેલો હતો

એ ચૂપ રહ્યો. એની ભીતર કંઈક વલોવાતું લાગ્યું. થોડી વાર મને જોતો રહ્યો. પછી બોલ્યો, 'અચ્છા, સો જાઓ '

હું આખે મોઢે ઓઢીને સૂઈ ગયો. કદાચ હવે એ ચાલ્યો જાય

કંઈક આવી જ ઘટના મારી સાથે આ પહેલાં પણ થઈ ચૂકી હતી, અમરકંટક જતી વેળા એક રાત્રે બે શરાબીઓથી પનારો પડ્યો હતો, આજે આ પાગલથી. હું જલદી ગભરાઈ જનારો ડરપોક કિસમનો માણસ છુ. શરૂમાં બેહદ ડરી પણ ગયો હતો, પણ પછી મનમાં શ્રદ્ધા બેઠી કે પહેલાંની જેમ આ સંકટ પણ ટળી જશે. એથી ધૈર્ય અને સાહસપૂર્વક આ મુસીબતનો સામનો કરતો રહ્યો

વળી, હું કંઈ એકલો થોડો જ હતો, ગાંડ યુવક છોટુ પણ સાથે હતો. છોટુ પણ શાંત અને સંયત હતો. હા, હું ઈશ્વરની પ્રાર્થના જરૂર કરી રહ્યો હતો. હે ભગવાન! મુસીબતમાં તમે જ રક્ષા કરો છો. અમે તમારે જ ભરોસે છીએ. અમને તરછોડતા નહીં.

ત્યાં જ એક વિચિત્ર ઘટના ઘટી. એણે મારા પગ દબાવવા શરૂ કર્યા. એના મજબૂત હાથનો સ્પર્શ અનુભવતાં હું કંપી ઊઠ્યો. એક એક કરીને બંને પગ સારી રીતે દબાવ્યા. હાથ દબાવ્યા. હાથની એક એક આંગળી દબાવી પળે પળે મારો જીવ ફફડતો રહ્યો કે હમણાં આંગળી બટકાવી દેશે. એ પછી એણે મારી મૂઠી ખોલી, એમાં કંઈક રાખ્યું, એણે જ મૂઠી બંધ કરીને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો.

એના જતાં જ છોટુએ ઝડપથી દરવાજો બંધ કરીને તાળું માર્યું. અમે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

પરંતુ ઊંઘ ન આવી. હું પાસાં ઘસતો રહ્યો. મનમાં આ વિચાર ઘૂમરાતો રહ્યો કે એમાં આ અચાનક પલટો કેમ કરીને આવ્યો. એ ઉદ્દંડમાંથી વિનમ્ર કેવી રીતે બની ગયો.

મૂઠી ખોલીને જોયું તો એમાં વીસ પૈસાનો સિક્કો હતો.

ધીરે ધીરે હું ગૂંચ ઉકેલાવા લાગી. એણે બધી ચીજો ફેંકી હતી પણ ચોપડીઓ નહોતી ફેંકી. ચોપડીઓ જોઈને એના મનમાં આવ્યું હશે કે આ કદાચ લખવા વાંચવાવાળો માણસ હશે. કદાચ ગુરુ હશે. અહીંથી જ એના વર્તનમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. એની વિક્ષિપ્ત અવસ્થામાં પણ એના અવચેતન મનના કોઈ ખૂણે આ સંસ્કાર ધરબાયેલા પડ્યા હશે કે ગુરુનો તો આદર કરવો જોઈએ અને જ્યારે એને ખબર પડી કે હું શિક્ષક છું ત્યારથી એનો વહેવાર એકદમ બદલાઈ ગયો. એની વિક્ષિપ્તાવસ્થા પર એના સંસ્કારોએ વિજય મેળવ્યો હતો. સંસ્કાર આગળ નીકળી ગયા. ગાંડપણ પાછળ રહી ગયું.

'શિક્ષક દિવસ' નિમિત્તે પૂરા દેશમાં અસંખ્ય શિક્ષકોનું સન્માન કરવામાં આવે છે. મારા શહેરમાં મારુંય અનેક વાર સન્માન થઈ ચૂક્યું છે. પરંતુ એ રાત્રે ભય અને આતંકના વાતાવરણમાં, મને જે સન્માન મળ્યું, એ અપૂર્વ હતું. મેં ક્યારેય નહોતું ધાર્યું કે એક શિક્ષક તરીકે મારું સર્વશ્રેષ્ઠ સન્માન આ રીતે થશે.

તાળો મળી ગયો. હું નાનકડી નિંદમાં સરી પડ્યો. દિવસ ચઢ્યે જાગ્યો. વેરવિખેર સામાનને ફરીથી પિઠ્ઠુમાં ગોઠવતાં છોટુએ કહ્યું, 'એણે આપણી એક પણ ચીજ નથી લીધી.'

દરવાજો ખોલીને અમે બહાર નીકળ્યા. પાસે જ એક યુવાન એના બળદને કડબ નીરી રહ્યો હતો. મેં એને કહ્યું, 'રાત્રે એક પાગલે અમને ખૂબ હેરાન કર્યા. કલાક દોઢ કલાક સુધી અમને ડરાવતો ધમકાવતો રહ્યો. એ અમને મારી પણ શકતો હતો.'

'એ મારા પિતા છે. ગાંડપણનો દૌરો પડે છે ત્યારે જ આવી હરકતો કરે છે, પણ આજ સુધી કોઈને માર્યું નથી. આમ તો એ અહીં નથી રહેતા. મંડીદીપમાં મારા ભાઈઓ પાસે રહે છે. કાલે રાતે જ આવ્યા.'

'તું અમારી મદદે કેમ ન આવ્યો?'

'હું ખેતરે સૂતો હતો. સોયાબીન વઢાઈ રહ્યું છે. હમણાં જ આવ્યો. તમારે ત્યાંથી તેઓ ગામના ચબૂતરે ચાલ્યા ગયા. હમણા ત્યાં જ છે.'

અમારો રસ્તો ચબૂતરે થઈને જ જતો હતો. અમે ત્યાંથી પસાર થયા ત્યારે એ ચબૂતરા પર ઊભો હતો. અમે એના તરફ જોયા વિના જ આગળ વધ્યા. ત્યાં જ એ નીચે ઊતર્યો ને ગોઠણભેર થઈને મારે પગે પડ્યો. 'ગુરુદેવ, બહુત શર્મિંદા હું, ક્યા કરતા, દૌરા જો પડા થા.'

એના ચહેરા પર પસ્તાવો હતો, આંખોમાં આંસુ હતાં.

મેં કહ્યું, 'ભાઈ, તું નથી જાણતો કે તેં ગુરુઓનું કેટલું માન વધાર્યું છે. કોઈ એક ગુરુનું

નહીં, તમામ ગુરુઓનું.'

આની સાથે જ અમે આગળ વધી ગયા અને હા, પેલો સિક્કો આજે પણ મારી પાસે છે.

(જન્મભૂમિ-પ્રવાસી) - અમૃત વેગડ

હૉસ્પિટલ-નો મેન્સ લૅન્ડ

હૉસ્પિટલમાં વિઝિટિંગ અવર્સ પૂરા થઈ જાય અને ધીમે ધીમે લાંબા કોરીડોર સૂના પડવા લાગે. હઠીલા દર્દ જેવી ઘેરી ઉદાસીના પડછાયા લંબાતા જાય. બત્તીઓ ઝગમગી ઊઠે: છતાં જાણે ક્યાંય પ્રકાશ ન દેખાય.

હૉસ્પિટલ સાથે ઘરોબો બંધાઈ ગયો હતો. છતાં સાંજના આ સમયનો મને હંમેશાં ડર લાગતો. મળવા આવનારા ચાલી જાય, અચાનક ચારે તરફ વાતચીતનો અવાજ શમી જાય. દર્દી મુલાકાતોથી થાકીને આંખો બંધ કરી જાય, અને અચાનક ચૂપકીદી ફેલાઈ જાય. એકદમ બધું શાંત. કોરીડોરમાંથી દબાતે પગલે ચાલતાં જતાં મૃત્યુ દેવતાનો શ્વાસોચ્છ્વાસ સાંભળી શકાય એવી સ્તબ્ધતા.

દર્દી પાસે રહેતું સ્વજન નિશ્ચળ બની કાન માંડે છે. મૃત્યુના પગલાં પોતાના રૂમ પર તો ટકોરા મારવા થંભી જતાં નથી ને! હંમેશાં ક્ષુધાગ્રસ્ત રહેતું મૃત્યુ આજે કોનો કોળિયો કરી જશે? પગલાં આગળ નીકળી જાય છે અને પડીકે બંધાયેલા જીવને જરા કળ વળે છે. આજનો દિવસ નીકળી ગયો. હવે એ બીજા કોઈનું અતિથિ બનશે.

લાંબા સૂના, કોરિડોરના સોફા પર હું બેસી રહું છું. બીજા ખંડમાંથી પણ કોઈ ને કોઈ આવીને બેસી જાય છે. અહીં સમય જ સમય છે. કરવાનું તો શું હોય? માત્ર પ્રતીક્ષા. અહીં જિંદગી પોરો ખાઈ રહી છે. થાક ઉતારીને એ સંસારમાં પાછી ફરશે કે અહીંથી અનંતની સફરે ઊપડી જશે તે ભલભલા ડૉક્ટર કે જાણતલ જોષીઓ કોઈ કહી શકતું નથી, કારણ કે આ છે નો મેન્સ લૅન્ડ. અહીં ન જીવનની હકૂમત છે ન મૃત્યુની.

હૉસ્પિટલના કોરિડોરમાં ગાળેલી એકાકી સંધ્યાએ અને સ્તબ્ધ રાત્રીઓ માણસને આપોઆપ ફિલસૂફ બનાવી દે છે. મારાં હાથમાં પુસ્તક છે. હું વાંચતી રહું છું અને મનમાં આવા બધા વિચારોની ગડમથલ ચાલતી રહે છે.

એવા એવા દર્દીઓ અને એનાં સ્વજનોને મળવાનું થાય છે કે કપરા સંજોગો અને મૃત્યુ એમ બબ્બે જબ્બર પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામે લડત આપનારા સામાન્ય દેખાતા માણસોને જોઈ ખરેખર વિસ્મય પામી છું. આટલી અખૂટ સહનશક્તિ, ધીરજ, શ્રદ્ધા એમનામાં ક્યાંથી કઈ રીતે આવ્યાં હશે? એમના તો મનમાં જ ગંગોત્રી, જમનોત્રી, પ્રેરણાનું સ્રોત જ એમના અંતરમનમાં પડેલી ગૂઢ શક્તિ આ બળ કથાકારોની કથામાંથી મંત્ર, તંત્ર કે ચમત્કારિક જળમાંથી નથી આવતું, સ્વયંમાંથી જ પ્રગટે છે.

હું રોજ સાંજે, પુસ્તક લઈ જે સોફામાં બેસું છું ત્યાં એક મા પણ બેસે છે મુલાકાતના સમય પછી સ્પેશિયલ પાસ લઈ એનો પતિ પણ ત્યાં બેસીને પત્નીને મૂક સધિયારો આપે છે. તેમની એકમાત્ર યુવાન પુત્રી ધીમા ડગલાં ચાલતી ચાલતી જીવનની કાંટાળી સરહદ વટાવી, પેલી તરફના પ્રદેશમાં જઈ રહી છે. માતાપિતા અને પુત્રી આ સત્ય જાણે છે. અસંખ્ય હૉસ્પિટલની વિઝિટોમાંની હવેની કદાચ આ અંતિમ છે. આખો દિવસ શ્વાસ સાથે યુદ્ધ લડી દીકરી દવાઓને સહારે ઘડીક હમણાં જ જંપી છે. કાલે સવારે આંખ ખોલશે કે નહીં એ નિશ્ચિત નથી. ખાલી હાથે અહીંથી જવાનું છે. પતિ પત્ની ચૂપચાપ જોડાજોડ બેસી રહ્યાં છે. હવે તો સગાંવહાલાં, સ્વજનો ખબર પૂછી થાકી ગયાં છે એટલે હૉસ્પિટલમાં આવતી વખતે ઘરે તાળું મારી, એકલા કોઈને કહ્યા વિના નીકળી પડે છે

એના પછીના કમરામાં એક મા વિચિત્ર દર્દ સાથે લડી રહી છે અને પિતા આઠ વર્ષના બાળકને લઈને

બેસી રહે છે. ૨૯ વર્ષની માનું હૃદય ઘડી ઘડી બંધ પડી જાય છે. અને ડૉક્ટરો એને ફરી ચાલુ કરે છે. દૂરના શહેરથી અહીં એક ડૉક્ટર બે વર્ષ કામ કરવા આવ્યો છે. યુવાન, અભ્યાસુ, રોજ રાત્રે મને રજનીશ કે ગુર્જયેફની કોઈ સરસ નાનકડી વાત કહી જાય છે. આ યુવતીને એને હાથે કેટલીયે વાર જીવતદાન મળ્યું છે. એના હાથ લાંબા કરી એક દિવસ મને કહે, મારા હાથ આમ પવિત્ર કામમાં વપરાયા છે એનો મને કેટલો આનંદ છે! ૮ વર્ષનો પુત્ર રોજ સાંજે હનુમાન ચાલીસા વાંચતો હોય છે.

જીવન કેટલું મૂલ્યવાન છે એનો અહેસાસ આપોઆપ હૃદયપૂર્વક થઈ જાય. પ્રાર્થના માટે હાથ આપોઆપ જોડાઈ જાય અને માનવજીવનની એક અપરિહાર્ય નિયતિને નમ્ર ભાવે સ્વીકારવાનું શીખીયે છીએ.

હૉસ્પિટલની સવાર સૂરજ સાથે આશાનું કિરણ પણ લાવે છે. સવારના ઉઘડતા તેજમાં રાતનાં ઉદાસીના ઓળાઓ વિલીન થઈ જાય છે. મોર્નિંગ ડ્યૂટી પરની નર્સના નવા ચહેરાઓ અને ચહલપહલ રાતના સ્થગિત થઈ ગયેલા સમયને ગતિશીલતા આપે છે. સાજા થઈ ગયેલા દર્દીઓ સવારે કમરા ખાલી કરીને જવાની દોડધામમાં પડ્યા હોય છે. આગલા દિવસે થયેલી ટેસ્ટના આ જ પરિણામ આવવાનાં હોય છે. ડૉક્ટર્સ અને નર્સના રાઉન્ડ શરૂ થઈ ગયા છે. આ ધમાલની વચ્ચે દૂરથી જોઈ લઉં છું. મૃત્યુને આરે ઊભેલી યુવાન પુત્રીને અનંતને સાસરે વળાવી માતાપિતા થોડા સ્વજનોને સહારે માંડ માંડ જઈ રહ્યાં છે. એમની પાસે જવાની હિંમત એકઠી થઈ શકતી નથી મારાથી. હું મનોમન વિદાય થયેલી એક યુવતીને શુભ યાત્રાની પ્રાર્થના કરી મૌન બની જાઉં છું.

થોડી વારમાં જ ત્યાં એક બીજો દર્દી આવી જાય છે. ભરતીઓટની જેમ, જીવોનું આવાગમન ચાલુ રહે છે. સઘળું પૂર્વવત્ થઈ જાય છે. જાણે જળ પરથી સરી ગયેલા વહાણનાં શિરોટો પડ્યાં જ નહોતો. સમુદ્રનાં જળ એકાકાર થઈ ઘૂઘવતાં રહે છે.

આજે મારે પણ અહીંથી સ્વજનને લઈ નીકળી જવાનું છે. ઝટપટ જરાતરા જેટલો સામાન લઈ લીધો. બીલ ચૂકવી દીધાં. રિપોર્ટ કાર્ડમાં સહી કરતાં ડૉક્ટર હસીને કહે છે. ડોન્ટ વરી. હી ઇઝ ઑલરાઈટ.

વ્હીલ ચેરને ધક્કો મારતી હું હૉસ્પિટલમાંથી બહાર નીકળું છું અને મનમાં થાય છે, નો, નથિંગ ઈઝ રાઈટ. નથિંગ ઈઝ રોંગ ઈવન. માત્ર આજથી, આ ક્ષણથી જાણે જગત બદલાયેલું લાગે છે કે પછી હું બદલાઈ ગઈ છું?

('સંદેશ') - વર્ષા અડાલજા

વધારેપડતી ગતિ વિનાશક નીવડી શકે

ગતિ ફાયદાકારક છે એ જ રીતે નુકસાનકારક પણ બની શકે છે. વધારેપડતી ગતિ પોતે જ વિનાશક બની જાય છે. તેનું નિયંત્રણ જરૂરી હોય છે.

જે લોકો વધારે ઝડપી, કૃત્રિમ, અકુદરતી જિંદગી જીવે છે એમને એની ઝડપ પણ કૃત્રિમ રીતે ઘટાડવાની જરૂર પડે છે. માણસ ચાલવાને બદલે દોડવાનું શરૂ કરે છે ત્યારે તેને વહેલા થાક ખાવાની જરૂર પડે છે.

અમેરિકન અબજોપતિ રોક ફેલરે પોતાની ઑફિસમાં એક સોફા રાખ્યો હતો. બપોરના સમયે ગમે તેટલું કામ હોય તોપણ ત્રીસ મિનિટ ઊંઘી લેવાની તેને આદત હતી. પોતાના માણસને તેણે કડક સૂચના આપી હતી કે ઊંઘના સમય દરમિયાન અમેરિકાના પ્રમુખનો ફોન કે સંદેશો આવે તોપણ તેની ઊંઘમાં કોઈએ ખલેલ કરવી નહીં. આ રીતે પોતાની ઝડપી જિંદગીને થોડી વાર અટકાવી દઈને, થાક ખાઈને તાજા થઈ જવાની યુક્તિ તેણે શોધી કાઢી હતી.

આપણા ખેડૂતો વહેલી સવારે પોતાનુ કામ શરૂ કરે છે બપોર સુધી સખત મજૂરીનુ કામ કર્યા પછી બપોરના સમયે લગભગ બધા ખેડૂતો કોઈક ઝાડના છાયડે આરામ કરે છે રોક ફેલરે પોતાની જિન્દગીની શરૂઆત બગેટાના ખેતરમા મજૂર તરીક કરી હતી બપોરની ઊંઘની ટેવ કદાચ ત્યારથી જ તને પ ી હશે બપોરે થોડી વાર ઊંઘી લવાથી તાજા બની જવાય છે એ વાત એણે અનુભવથી જાણી હશે

પરતુ આ વસ્તુ બધાને માફક આવતી નથી કટલાક માણસોને બપોરે ઊંઘવાથી સુસ્તી ચડે છે આમ થવાનુ એક કારણ એ હોય છે કે એ લોકો દિવસના બહુ મોડેથી પોતાનુ કામ શરૂ કરતા હાય છે અને તેમનુ કામ પણ ઓછી ઝડપવાળુ ઓછી શ્રમાવવાળુ હોય છે વધારે ગતિ ફાયદાકારક નથી તમ વધારેપડતો આરામ પણ ફાય કારક નથી

એક જમન ડાક્ટરે બપોરે ઊંઘ લનાર માટે નવી વાત જાહેર કરી છે ત કહે છ ક બપોરે જમીને સૂઈ જનારાને સુસ્તી ચ ે છે, પરતુ જો કોઈ માણસ બપોરે જમ્યા પહે ા થોડો આરામ કરી લ અને પ છી આછુ જમીને પોતાનુ કામ શરૂ કરે તો તને નવી જ સ્ફૂર્તિનો અનુભવ થાય છ અ ા જ લોકાન બપાર ઊંઘ લવાથી સુસ્તી ચ તી હાય તમાણે જમ્યા પછી નહીં પરત જમતા પહ ા આરામ કરવા જાઈએ આ રીત પા અજમાવવા જવી છે

વધારેપડતી ગતિ નુકસાન કરે છે એ જ રીત એકધારી ગતિ પણ જીવનને નીરસ બનાવી દ છ વાહન માટે એકધારી ગતિ ફાયદાકારક હોઈ શક છ પરત જિન્દગી માટે તે ફાયદાકારક નથી એકધારી ગતિથી જતી જિન્દગીમા ઘરેડ પડી જાય છે અને એથી માણસન કંટાળો ચડે છે ડિપ્રેશન આવ છે જુદા જ પ્રકારના ટન્શનનો એ ભોગ બને છ વધારે ઝડપ અન વધારે ધમાલમા જીવનાર માણસ તનાવનો અનુભવ કરે છે એથી જુદા જ પ્રકારના તનાવનો અનભવ એક જ ઘરડમા જિન્દગી જીવનારને થાય છે

તમને અત્યત પ્રિય હોય એવુ કોઈક ગીત આખો દિવસ સ્ટિરિયો ક ટપ પાસ બનીને સાભળવાનો પ્રયત્ન કરી જાજા એક જ ગીત વારવાર સાભળવાથી તની મીઠાશ ઘટવા માડશે અને અમુક સમય પછી ત અપ્રિય થઈ પડશે અને છતા એ સાભળવાનુ તમ ચા ુ ાખશો તો અત્યત કટાળો આવશે એ કટાળો સહન કરીને પણ સાભળ્યા જ કરશો તો એનુ ટેન્શન એટ ુ બધુ વધી જશે ક એ તમારે માટે અસહ્ય બની જશે

પોતાને પ્રિય હોય એવી પ્રવૃત્તિ જો આટલી અળખામણી બની શકતી હોય તો બીજી પ્રવૃત્તિ વિશે તો વાત જ શી કરવી?

કોઈ પણ વસ્તુ એક જ ઘરેડમા લાબા સમય ચાલ્યા કર તો ભલને તની ગતિ વધારે ન હોય તોપણ ત નુકસાનકારક થઈ પડે છે આવી ઘરે માથી છૂટવા માટે જ માણસે કટલીક રમ્ય પ્રવૃત્તિઓ શોધી કાઢી છે સાહિત્ય ક ા સગીત પ્રવાન, સિનેમા, સેક્સ વગરે આવી આનદદાયક પ્રવૃત્તિઓ છે

કટલાક ફિલસૂફો આ બધી પ્રવૃત્તિઓન માત્ર એસ્કપીઝમ પલાયનવૃત્તિ ગણે છે જિન્દગીની કઠોર વાસ્તવિકતાઓનો સામનો નહીં કરી શકના માણસ તેનાથી નાસી જઈને આવા ક્ષણિક આનદના શરણે જાય છે એમ તેઓ માન છે તેમની વાતમા સત્ય છે, પરતુ સપૂર્ણ સત્ય નથી કારણ કે કોઈ પણ ફિલસૂફના ડહાપણ કરતા માનવજાતનુ અનુભવનુ ડહાપણ વધારે માતબર હોય છે માણસમા ભાગડવૃત્તિ હોય છે અને જીવનની વાસ્તવિકતાઓથી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન એ કરે છે તેમ સ્વીકાર્યા પછી પણ માત્ર એ વૃત્તિના આધારે જ આખીય માનવજાત પોતાન જીવન પસાર કરતી હોય તેમ માની શકાતુ નથી સાહિત્ય ક ા, સગીત સેક્સ વગર માત્ર માણસની પલાયનવૃત્તિના પરિપાક ે એમ મ નવાને બ ે

જિંદગીની ઘરેડને તોડવાના તેના પ્રયત્નોનું તે પરિણામ છે એમ શા માટે ન માનવું?

જીવન એટલું ગુંફિત છે, એટલું અગાધ છે કે તેના વિશે આપણે જે જાણીએ છીએ તે જ સાચું છે એવો આગ્રહ બાલિશ છે. ગઈકાલના સિદ્ધાંતો આજે ખોટા લાગે છે. એ જ રીતે આજના સિદ્ધાંતો આવતી કાલે પોકળ સાબિત થઈ શકે છે. જ્યાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવાને બદલે અનુભવનો આશરો લેવો જોઈએ. પ્રકાશ શું છે, વીજળી શું છે, ચુંબકત્વ શું છે, તેનું સાચું સ્વરૂપ હજી આપણે જાણતા નથી. છતાં તેના ઉપયોગ માટેનું કેટલુંક જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કર્યું છે અને આપણા અનુભવો પ્રમાણે તેને ઉપયોગમાં લઈને તેના ફાયદાઓ મેળવીએ છીએ.

સાહિત્ય, સંગીત કે કલા વિશે પણ તાત્ત્વિક રીતે વિચારવાને બદલે જીવનને તાજગી આપનાર પ્રવૃત્તિ તરીકે ઉપયોગ કરીને તેનો લાભ મેળવવો જોઈએ.

દિવસભરની ધમાલ પછી રાત્રે થોડો સમય શેક્સપિયરનાં પાત્રો સાથે ગાળી જોજો.. માર્કટ્વેઈનના હકલબરી ફીન સાથે મિસિસિપી નદીનો પ્રવાસ કરી જોજો. હેમિંગ્વે સાથે સ્પેનના આંતરવિગ્રહમાં ભાગ લઈ જોજો. ટૉલ્સ્ટૉય સાથે યુદ્ધ અને શાંતિના સમયમાં જીવી જોજો. બાલ્ઝાક સાથે એના સમયના પૅરિસમાં ફરી જોજો, સ્ટેન્ધાલ સાથે કે'કોલેત સાથે પ્રેમની નાજુક પળોમાંથી પસાર થઈ જોજો. જેન ઑસ્ટિન સાથે ઈંગ્લૅન્ડનાં કુટુંબો સાથે થોડો સમય માણી જોજો. શરદબાબુ અને ટાગોર સાથે બંગાળમાં વસવાટ કરી જોજો. એમાં તમારે કશુંય ગુમાવવું નહીં પડે, મળશે પાર વગરનું. સમયની એ થોડી પળો તમને નવી જ તાજગી આપશે. શેલી, કિટ્સ, ઉમર ખય્યામ કે રોબર્ટ ફ્રોસ્ટનાં કાવ્યો સાથે ગાળેલી થોડીક ક્ષણો જિંદગીના ભારે બોજને તમારા મન ઉપરથી હઠાવી શકશે. ઘરેડબંધ જિંદગીમાંથી તમને ઊંચકી લેશે.

ટિશિયન, રાફેલ, દેગા કે વાનગોઘનાં ચિત્રોથી કાંઈ પેટ ભરાતું નથી, પરંતુ ખાલી થઈ ગયેલું મન એથી ચોક્કસ ભરાય છે અને જીવવા માટે મન ભરવાની પ્રવૃત્તિ કદાચ પેટ ભરવાની પ્રવૃત્તિ જેટલી જ અગત્યની છે.

સાહિત્ય, કલા, સંગીત એ કાંઈ જીવનની પાયાની ચીજો નથી, એના વિના માણસ જીવી શકે છે. જીવનની પાયાની જરૂરિયાતની ચીજો તો રોટી, કપડાં, રહેઠાણ છે, પરંતુ એનો સ્વીકાર કર્યા પછી એમ લાગે છે કે એ પાયાની ચીજો ઉપર ઊભી થયેલી જીવનની ઈમારતને છાપરાની જરૂર પડે છે. અરે, શણગારની પણ જરૂર પડે છે. સંગીત, કલા, સાહિત્ય એવી ચીજો છે. સારા જીવનની ઈમારતમાં એની અગત્ય જરાય ઓછી નથી. જીવનના એકધારાપણામાંથી છુટકારો મેળવવામાં એનો ફાળો અમૂલ્ય છે. અને સારું જીવન જીવવા ઈચ્છનાર દરેક વ્યક્તિને પોતાના જીવનના એકધારાપણમાંથી છુટકારો મેળવવો જ પડે છે, નહીં તો જીવન નીરસ થઈ જાય છે.

તમે જો વધારે ગતિથી જીવતા હો તો વચ્ચે વચ્ચે કોઈક બીજી પ્રવૃત્તિ કરીને એ ગતિને થોડો મોડ આપીને ઓછી કરવાના પ્રયત્ન કરજો.

જો એવી ગતિથી તમે ન જીવતા હો તોપણ તમારા જીવનમાં એકધારાપણાથી છૂટવા માટે ચોક્કસ પ્રયત્ન કરજો, કારણ કે જીવનની એકધારી ગતિ પણ વધારે પડતી ગતિ જેટલું જ નુકસાન કરી શકે છે.

ઊંઘ, પ્રાર્થના, વાચન, મનન, ધ્યાન, સંગીત, કલા જે કોઈ વસ્તુ તમને તાજગી આપી શકે એનો ઉપયોગ કરજો. બીજા માટે જે નિરર્થક હોય તે તમારે માટે તાજગીદાયક હોઈ શકે છે.

('સમકાલીન') -મોહમ્મદ માંકડ

તંત્રીની વાત

સમાજસેવા નહિ, પણ સહભાગિતા

આ ભારત છે.

નીચેનો પ્રસંગ ૨૯મી નવેમ્બર, ૧૯૯૮ના રોજ બન્યો. આપણામાંના ઘણા તે ભૂલી ગયા છે. કારણ, તે આપણા વ્યક્તિગત જીવનને સીધો સ્પર્શતો નથી. પરંતુ તે પ્રસંગ દ્વારા આપણા ભારતીય જીવનનું એક મહત્ત્વનું પાસું પ્રગટ થાય છે, જેને આપણે આમ તો 'એમ જ હોય ને' એવા સ્વીકૃત ગૃહીત તરીકે સ્વીકારીને આગળ ચાલીએ છીએ. આપણે 'સહભાગિતા' અને માત્ર 'સામાજિક સેવા' વચ્ચેના ભેદ વિશે સભાન નથી. હાલનાં વર્ષોમાં બનેલા ભયાનક રેલવે અકસ્માતોમાંનો એક અકસ્માત ઉપરની તારીખે થયો. અકસ્માતના સ્થળની બાજુમાં શીખ ગુરુદ્વારા હતું. એ ગામના સો-બસો ગ્રામજનોને કારણે અને ત્યાંના ગુરુદ્વારાને લીધે બનો ઉપરાંત ઘવાયેલા તથા જીવન અને મરણ વચ્ચે ઝૂલતા મુસાફરોની જિંદગીમાં મોટો ફરક પડી ગયો.

પંજાબના ઔદ્યોગિક શહેર લુધિયાણાથી સિત્તેરેક કિ.મિ. દૂર આવેલા ખન્ના ગામ પાસે આ ભયાનક અકસ્માત મધરાતે થયો. ટાઢથી મુસાફરો થથરતા હતા. મધરાત પછીના સવા ત્રણ વાગ્યા હતા. ફ્રન્ટિયર એક્સપ્રેસ પાટા ઉપરથી ખડી ગયો હતો અને એના ડબ્બાઓ બાજુની રેલવેલાઈન પર ઊથલી પડ્યા હતા. ઊથલી પડેલી ટ્રેઈન સાથે સામેથી ઝડપથી આવતો સિયાલદાહ મેલ જોશભેર અથડાયો. એ અથડામણનું પરિણામ. તત્કાળ માનવમૃત્યુઓ, રોળાઈ ગયેલાં શરીરો, છૂટાં પડી ગયેલાં અંગો, ટ્રેઈનના ડબ્બાઓમાંથી લબડતા દેહો, ચીસો પાડીને રડતાં બાળકો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ. થોડી ક્ષણોમાં આ કરુણાન્તિકા બની ગઈ.

અકસ્માતના થોડા સમય બાદ ખન્ના ગામના ગુરુદ્વારા ઉપરથી લાઉડસ્પીકર દ્વારા જાહેરાત થવા લાગી. અકસ્માતની ભયંકરતા દર્શાવાઈ. આજુબાજુના ગામોનાં સશક્ત ભાઈઓ અને બહેનોને મદદે ધાવા અપીલ થતી રહી. થોડીક મિનિટોમાં તો ખન્ના સહિતનાં આજુબાજુના પાંચ ગામોમાંથી સેંકડો ગ્રામજનો આપદગ્રસ્તોની મદદે દોડી આવ્યાં. એની સરખામણીએ રેલવેતંત્રની રાહતટુકડી સવારના સાડા પાંચ વાગ્યા પછી અકસ્માતના સ્થળે પહોંચી. ત્યાં સુધીમાં તો ગ્રામજનોએ રાહતની કામગીરીનો અખત્યાર સંભાળી લીધો હતો.

ચારે બાજુ અંધારું હતું. આજુબાજુ વીજળીનાં દોરડાંઓ કે દીવાબત્તીઓ નહોતાં. ગ્રામજનોએ એ મુશ્કેલીનું અસરકારક છતાં સાદું નિરાકરણ કર્યું. તેઓએ પોતાનાં ટ્રેક્ટરો એક લાઈનમાં ખડાં કરી દીધાં. એનાં એન્જિનો શરૂ કર્યાં. ટ્રેક્ટરોની હેડલાઈટો ચાલુ થઈ. અજવાળાને કારણે અડચણ વિના રાહતકાર્ય આરંભાયું. રેલવેતંત્રની સર્ચલાઈટ સવારે છ કલાકે પહોંચી. જોકે, લુધિયાણા શહેર સિત્તેરેક કિ.મિ. જ દૂર હતું.

ઊંધા પડી ગયેલા તેમ જ ભાંગી ગયેલા ડબ્બાઓમાં બચી ગયેલા મુસાફરો ફસાઈ ગયા હતા. તેમને બહાર કાઢવાનું કામ શરૂ થયું. પંજાબી ખેડૂતના હાથ ડબ્બાના દરવાજાઓ અને

લોખંડની જાળીઓ તોડવા માટે સશક્ત હતા. કુહાડીઓ અને કરવતીઓ તો ત્યારબાદ આવી. જીવિત રહેલા મુસાફરોને થીજવી નાખતી કડકડતી ટાઢ ભારે પીડારૂપ હતી. પંજાબી સ્ત્રીઓ નજીકનાં ખેતરોમાંથી ડાંગરની પરાળ લઈ આવી. એનાં તાપણાં કર્યાં. ગ્રામજનોએ જોયું કે ઘવાયેલાં કે મૃત્યુ પામેલાં નારીદેહો અકસ્માત દરમિયાન ખુલ્લાં થઈ ગયાં હતાં. ગ્રામજનોએ તરત જ પોતાની પાઘડીઓ છોડી અને એનાથી નારીદેહો ઢાંક્યાં

સવાર સુધીમાં તો ખન્નાનું ગુરુદ્વારા મેડિકલ કેમ્પમાં બદલાઈ ગયું હતું અને સહુ કોઈને મફત ભોજનપ્રસાદ પીરસતી જાણીતી લંગરસેવા શરૂ થઈ ગઈ હતી. ઈજા પામેલા સેંકડો મુસાફરોને ચાપાણી અને ખોરાક અપાવવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. રેલવેની રાહત ટીમ જ્યારે પહોંચી ત્યારે દરરોજના ત્રીસેક હજાર લોકોને ચા-નાસ્તો અને ખોરાક અપાતા હતા. આ ત્રીસેક હજાર લોકોમાં ઘવાયેલા મુસાફરો, દોડી આવેલાં એમનાં કુટુંબીજનો, રાહત કાર્યકરો અને રેલવેના કર્મચારીઓ તેમ જ અધિકારીઓનો સમાવેશ થતો હતો.

ગ્રામજનોએ જાતે પહેલ કરીને સોળ સભ્યોની 'રેલ દુર્ઘટના પ્રબંધક સમિતિ'ની રચના કરી. આ સમિતિ સમગ્ર રાહતકાર્યની અને એ માટેનો સાધનસરંજામ ઊભો કરવાની કામગીરી સંભાળતી હતી. અકસ્માતના સ્થળે પોલીસ બંદોબસ્ત ગોઠવાયો હતો. એની વચ્ચે થઈને રાહતકાર્ય માટે જનારા અધિકૃત સ્વયંસેવકોને સમિતિએ પાસ આપ્યા હતા, જેથી ખોટા માણસો ઘૂસી જાય નહીં. રોકડ રકમ અને સાધનસામગ્રી રૂપે મદદનો વરસાદ વરસ્યો; એક અઠવાડિયા સુધી રાહત કામગીરી ચાલતી રહી. કામગીરી પૂરી થઈ ત્યારે રાહત સમિતિ પાસે એક ટ્રક ભરેલા અનાજનો વધારો શેષ રહ્યો હતો.

લુધિયાણાથી આવેલા સ્વયંસેવકો અકસ્માતના સ્થળે અપાતી દાક્તરી સેવામાં સહાયરૂપ થયા. તેઓએ લુધિયાણાની ત્રણ હૉસ્પિટલોની કામગીરીમાં મદદ કરી. હૉસ્પિટલમાં દાખલ કરાયેલા ઘાયલ દર્દીઓની સેવા કરવામાં આ સ્વયંસેવકોની સામેલગીરી ઉત્તમ કક્ષાની હતી. મૃત્યુ પામેલા કે જીવિત રહેલા ઘાયલોનો એક રૂપિયો પણ ચોરાયો નહોતો કે એમનો સરસામાન ગેરવલ્લે ગયો નહોતો. ભટિયાણ ગામના રહેવાસી જશવંતસિંગે અધિકૃત રાહત ટુકડીને અકસ્માત સ્થળેથી મળેલ ત્રણ લાખ રૂપિયા જેટલી રોકડ રકમ ને બે લાખ રૂપિયાની કિંમતનું જરઝવેરાત રેલવે અધિકારીઓને સોંપ્યું હતું.

એકતાની ભાવના ધરાવતો એક પ્રદેશ અને એવા સ્થળમાં રહેનારા લોકોનો સમાજ, બિરાદરી (કૉમ્યુનિટી): સહભાગિતા(શૅરિંગ)ના ક્ષેત્રે શું થઈ શકે તેનું દૃષ્ટાંત આ ગ્રામજનોએ પૂરું પાડ્યું છે. ભારતીય સમાજે હંમેશાં કાળજી લીધી છે કે લોકો અરસપરસનાં સુખદુઃખમાં સહભાગી થતાં રહે. દુઃખના પ્રસંગે નોતરાની-આમંત્રણની રાહ જોયા વિના દુઃખ હળવું કરવા લોકો પોતાની હિસ્સેદારી નોંધાવે છે. સુખના પ્રસંગે આનંદમાં સહભાગી થવાનું આમંત્રણ જરૂરી ખરું. એટલે તો ભારતીય પરંપરામાં મૃત્યુના પ્રસંગે શોક હળવો કરવા, દુઃખમાં સહભાગી થવા, વગરઆમંત્રણે લોકો જાય છે. જ્યારે લગ્નપ્રસંગોએ કે સામાજિક મેળાવડાઓમાં આમંત્રણ મળ્યું હોય તો સહભાગી થાય છે.

પશ્ચિમના સામાજિક સેવા(સોશિયલ સર્વિસ)ના ખ્યાલથી ભારતનો સહભાગી થવાનો, હિસ્સેદારી કરવાનો (શૅરિંગ) ખ્યાલ સાવ જુદો છે. સામાજિક સેવા તે સહભાગિતા નથી. કારણ, એમાં પરોક્ષ રીતે એવી સામાજિક સેવા કરનાર વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ પોતાનું

લેખો મોકલવાનું તથા તંત્રી સાથે પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા
આશાપુરા, શ્રી અરવિંદ માર્ગ,
વલ્લભ વિદ્યાનગર- ૩૮૮ ૧૨૦

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૧૯૯૮ના અંક સાથે તે આઠમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

જૂની વ્યવસ્થામાંથી નવી વ્યવસ્થામાં સંક્રાન્તિ થઈ તે સંદર્ભમાં પૂરતી ને સમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સંપર્કના અભાવે કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહકક્રમાંક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) 'અખંડ આનંદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોંધવામાં આવે છે અને એ માટેનું લવાજમ પંદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યું છે.

(ખ) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને નવા લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(ગ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ.૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૦૦ છે.

(ઘ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ.૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ.૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ.૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

હું પણ ખેડૂત છું. મારી પાસે શ્રદ્ધાનું બીજ છે. એના ઉપર તપશ્ચર્યાની વૃષ્ટિ થાય છે. પ્રજ્ઞા મારું હળ છે. પાપ કરવામાં શરમ, મનની જોતર અને સ્મૃતિથી હું મારું ખેતર (જીવનક્ષેત્ર) ખેડું છું. મારો ઉત્સાહ મારા બળદ છે. આ હળને હું હંમેશાં નિર્વાણની દિશા તરફ ચલાવ્યા કરું છું. હું આ ખેતી કરું છું. આ ખેતીથી ખેડૂતને અમૃતફળ મળે છે અને તે સમસ્ત દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

–ભગવાન બુદ્ધ

સસ્તું સાહિત્ય

ગુજરાતનાં લાખો કુટુંબોમાં જેની નકલ પહોંચી ગઈ છે તે
ગીતા (ગુટકો) હવે એકવીસમી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે....

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા

સંસ્કૃત શ્લોકો
અને
ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત

કિં. રૂ.૧૦ (કાચું પૂઠું)
કિં. રૂ.૧૨ (પાકું પૂઠું)

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

"ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે અગણિત વર્ષો થઈ જવા છતાં એવો બીજો એકે ગ્રંથ હજુ સુધી લખાયો નથી. +++ ગીતાની સાથે સરખાવતાં આખા જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ લાગે છે. +++ હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારાં હૃદય અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્રજળમાં સ્નાન કરાવું છું."

મહાત્મા થોરો

આજે જ વસાવો
ભાઈકાકાનાં સંસ્મરણો

ગુજરાતના જાહેર જીવનના અનોખા ઘડવૈયા-લડવૈયા, વલ્લભ વિદ્યાનગરના વિશ્વકર્માનું બિરુદ પામેલા ભાઈલાલભાઈ દ્વા. પટેલે પોતાના જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગો અહીં આલેખ્યા છે. પાટીદારની કોઠાસૂઝ, ઈજનેરી કૌશલ અને સક્રિય દેશદાઝનો અનુભવ કરાવતું આ પુસ્તક વાંચવા ને વસાવવા જેવું બની રહ્યું છે. ૧૯૭૦માં તે પ્રકાશિત થયું ત્યાર પછી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી એ સુલભ નહોતું. પરંતુ હવે એ પુનર્મુદ્રિત થયું છે ત્યારે એચ. એમ. પટેલના ઉદ્‌ગારો સાંભરે છે કે 'વીર, સત્ય ને રસિક ટેકીપણું અરિ પણ ગાશે દિલથી' એ નર્મદની પંક્તિ આ સંસ્મરણો વાંચતાં ઝબક્યાં કરે છે અને એમનાં દૃઢ મનોબળ અને બુલંદ આત્મશ્રદ્ધાનો સજીવ સ્પર્શ થાય છે. ગુજરાતે જેમને ભાઈકાકાના હુલામણા નામથી ઓળખ્યા-ચાહ્યા તેમની આ આત્મકથા સૌને પ્રેરક બની રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય અને ભાઈકાકા ફાઉન્ડેશનના સહયોગને કારણે, ખાસાં ૫૩૦ પાનાંનું ને પાકી બાંધણીનું આ પુસ્તક કેવળ ૭૦ રૂપિયામાં જ સુલભ થઈ શક્યું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ-૧
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

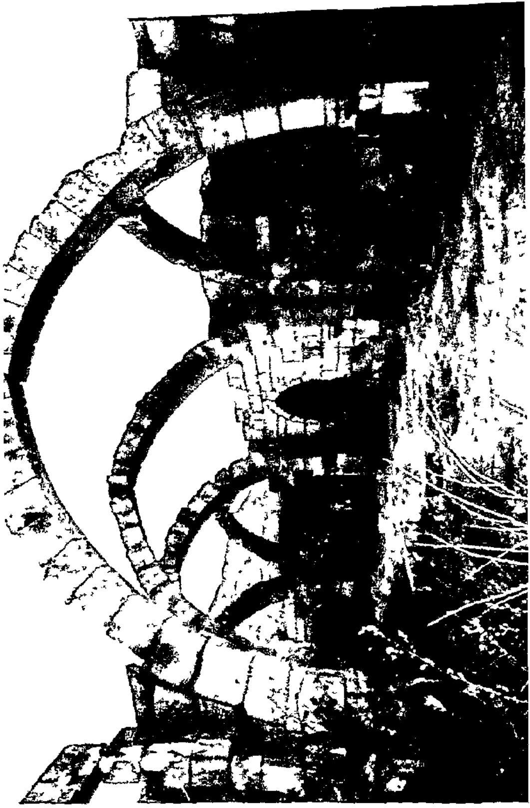

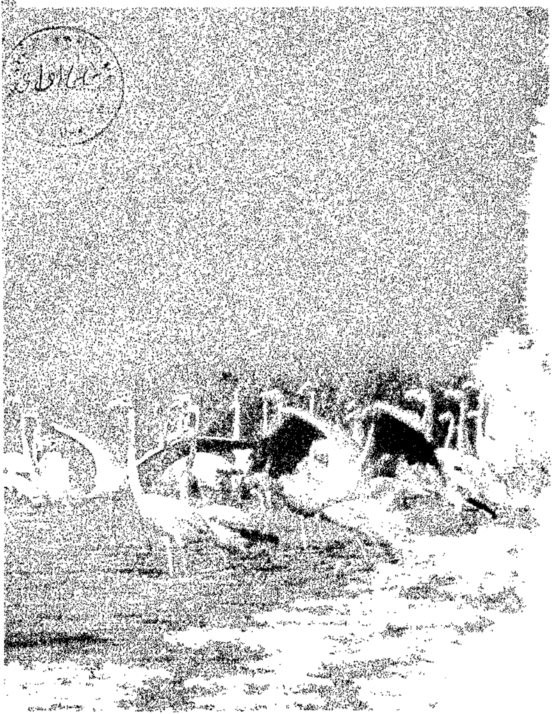

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

અખંડ આનંદ

૧૦/૮/૫

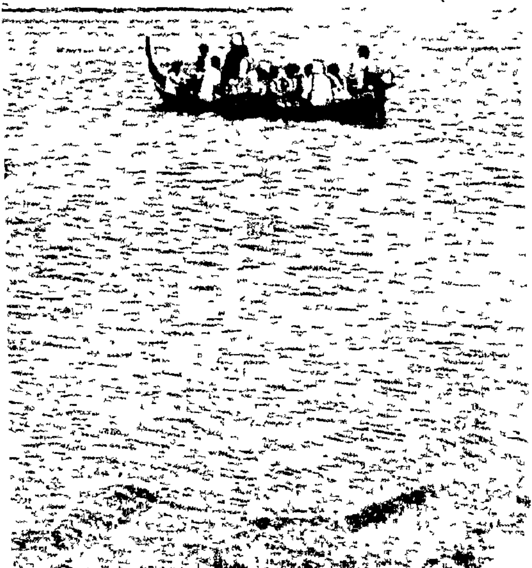

ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસારૂપ

સંપૂર્ણ મહાભારત

★ સાત ખંડ ★ પાકી બાંધણી ★ અંદાજે ૫,૦૦૦ પાનાં
★ બત્રીસ બહુરંગી આર્ટ પ્લેટ્સ

રૂ.૧,૨૫૦ ફક્ત (પોસ્ટેજ અલગ)

તમારી નકલ આજે જ મેળવી લો

સંપર્ક
સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય,
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૧૪૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

લેખકોને

'અખંડ આનંદ' કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી. એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનપ્રસંગ, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસવર્ણન, કાવ્ય વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણોને – 'અખંડ આનંદ' માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ અભ્યાસયુક્ત અને કલામય છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકારનો જવાબ બને તેટલો જલદી અપાય છે. પરંતુ કૃતિ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવું મુશ્કેલ હોય છે. માસિકમાં વૈવિધ્ય, દરેક વિષયનું પ્રમાણ અને પ્રાસંગિક લેખોનું મહત્ત્વ જળવાઈ રહે એ દૃષ્ટિએ સંપાદન થાય છે. કોઈ પણ કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારની જવાબદારી તો લેખકની જ રહે છે.

અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ કે પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલેલ લખાણ 'અખંડ આનંદ' માટે મોકલવું નહીં.

લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની પાંચ છૂટી પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે.

અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી ચર્ચામાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માઠું લાગે છે. એટલે અનુભવ પછી 'અસ્વીકાર્ય' એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે. અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે પોતનાં નામ-સરનામાવાળું અને જરૂરી ટપાલટિકિટ ચોંટેલું પરબીડિયું મોકલવું આવશ્યક છે. ટપાલખર્ચ મળ્યું ન હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

લેખકની કૃતિ શાહીથી કાગળની એક જ બાજુએ સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂક્યાં હોય તો સાથે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આવશ્યક છે.

તંત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહારનું અને લેખ મોકલવાનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગ્રાહકોને

૧. 'અખંડ આનંદ' દર માસની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૨. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦-૦૦ રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. ગમે તે માસથી ગ્રાહક થઈ શકાય છે. એક વર્ષથી ઓછી મુદત માટે ગ્રાહકો નોંધાતા નથી.

૪. અંક ચોકસાઈથી રવાના કરાય છે. તે રસ્તામાં ગેરવલ્લે જાય તો તેની જવાબદારી સંસ્થાની નથી. આમ છતાં અંક જો સિલકમાં હશે તો બીજી નકલ મોકલાશે.

૫. સરનામું બદલાયાની ખબર પંદરમી તારીખ પહેલાં પોતાના ગ્રાહક નંબર સાથે આપવી.

૬. પત્રવ્યવહારમાં ગ્રાહક નંબર આપવો જરૂરી છે.

૭. ચાલુ ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ ગ્રાહક નંબર આપી રૂબરૂમાં, મનીઑર્ડરથી અથવા બૅન્ક ડ્રાફ્ટથી અમદાવાદ કાર્યાલયને મોકલી શકે છે. બૅન્ક ડ્રાફ્ટ 'ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ'ના નામનો મોકલવો.

૮. નવા ગ્રાહક થનારે પોતે 'નવા ગ્રાહક છે' એમ લખવું.

૯. વ્યવસ્થા અંગેનો સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : 'અખંડ આનંદ'

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદ ભુવન, રૂપમ સિનેમા પાસે,

રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ

આનંદભુવન, રૂપમ સિનેમાની બાજુમા, રિલીફરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ફોન નં. ૫૩૫૭૪૮૯

જાહેરખબરના નિર્ધારિત દર નીચે મુજબ છે

ટાઈટલ ૪ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૫,૦૦૦
ટાઈટલ ૩ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૦૦૦
ટાઈટલ ૨ (આર્ટ પેપર, ફોર કલર)	રૂ.૧૨,૫૦૦
આર્ટ પેપર (ફોર કલર, આખું પાનું)	રૂ.૧૦,૦૦૦
આખું પાનુ (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૨,૫૦૦
અડધું પાનું (ઑર્ડિનરી)	રૂ.૧,૫૦૦

આપની જાણ માટે ઉમેરવાનું કે આપણું મુદ્રણ ઓફસેટ પદ્ધતિએ થતું હોઈ જા.ખ માટે નેગેટિવ/પોઝિટિવ સ્વીકાર્ય છે. એક પાનામાં મળતો પ્રિન્ટ એરિયા ૧૨ ½ સે.મી. X ૧૯ ½ સે.મી.નો હોય છે.

અખંડ આનંદ

જૂન ૧૯૯૯
તંત્રીમંડળ : દિલાવરસિંહ જાડેજા (અધ્યક્ષ)
આનંદભાઈ ન. અમીન   જિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ
હર્ષદકુમાર જી. શાહ   સેવંતીલાલ શાહ   પ્રકાશ ન. શાહ
સહાયક તંત્રી : રતિલાલ બોરીસાગર   સંપાદન સહાયક : વિવેક દેસાઈ

જેઠ ૨૦૫૫   જૂન ૧૯૯૯

૧. પતંગિયાની અમૃતયાત્રા		૭
વાચઃ પૃથિવી શરીરમ્ ।	ગુણવંત શાહ	
૨. આપણો કવિતા વારસો		૧૦
સાગર અને શશી	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	
૩. આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ		૧૪
● ઉમા-મહેશ્વર	રામનારાયણ વિ. પાઠક 'શેષ'	
● કૃષ્ણ-રાધા	પ્રિયકાન્ત મણિયાર	
● મળી ગયા	હરીન્દ્ર દવે	
૪. નવાં કાવ્યો	(સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક)	૧૫
● ધોધમાર વરસાદ પડે છે	વિમલ અગ્રાવત	
● ગઝલ	'પ્રણય' જામનગરી	
● દીકરા મ.ને/લાજુ જતાં/	પ્રાણજીવન મહેતા	
● ઝાડ ગગનને	કરસનદાસ લુહાર	
૫. આચમન (સત્યકથા)		૧૭
પાછું મેળવ્યું	દિલખુશ બ. દીવાનજી	
ડૉક્ટરને કેમ રોક્યો ?	રમેશચંદ્ર હ. શેઠ	
૬. ભારતની સ્વાતંત્ર્ય સેવિકા		૨૨
દેશનાં પનોતાં પુત્રી મણિબહેન	ઉષાબહેન મહેતા	
૭. કિશોરકથા		૨૬
પંખીનું ભણતર	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અનુ. દિગીશ મહેતા	

૮.	બોલે ઝીણા મોર રે આજ અષાઢ આવ્યો	ભોળાભાઈ પટેલ	૩૦
૯.	જ્યોતીન્દ્ર સૌરભ ગ્રૅજ્યુએટ ગોધો !	જ્યોતીન્દ્ર દવે	૩૩
૧૦.	સ્મરણો સનદી સેવાનાં સંભારણાં	લલિત દલાલ	૩૮
૧૧.	ચારિત્ર્યનિર્માણ દેવમનુષ્યોને ઘડનારી શ્રી રામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિ	જ્યોતિબહેન થાનકી	૪૨
૧૨.	મનની તપસ્યા વાણીનો સંયમ	શ્રી માતાજી	૪૯
૧૩.	પ્રાસંગિક ગગનનો ગોબરો ગોખ	ડૉ. બિપિન પુ. સ્વદાસ	૫૬
૧૪.	ટૂંકી વાર્તા એક હતી છોકરી . એનું નામ મંજુ	મીનાક્ષી દીક્ષિત	૬૦
૧૫.	પરબ વાચ ધેનુ ઉપાસીત	ઉમાશંકર જોશી	૬૪
૧૬.	સહત્યાગિના બ્રિટનમાં અજવાળાં પાથરતું કિરણ	કૅપ્ટન નરેન્દ્ર	૬૬
૧૭.	ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્ર નિશાળ	મણિલાલ હ. પટેલ	૭૧
૧૮.	મૃત્યુમીમાંસા કેટલીક મરણોત્તર ક્રિયાઓ	ડૉ. સુરેશ વકીલ	૭૮
૧૯.	ગૃહગંગાને તીરે ● ગુલાબ એ ગુલાબ છે, કમળ નહીં !	જયવતી કાજી	૮૨

૨૦. જોયેલું ને જાણેલું		૮૫
• ગુરુ-શિષ્યનો સત્ત્વશીલ સંબંધ	મનસુખ સલ્લા	
• કચ્છપાલ ભેંસો	અનુપસિંહ પરમાર	
૨૧. સંકલન		૮૯
• દાંડીના દરિયાનું લૂણ : સ્વ. લલ્લુભાઈ મકનજી	જિતેન્દ્ર દેસાઈ	
• લીમડા સાખના	*ભારતીય કૃષિ અનુસંધાન (દિલ્હી) *નીમ અપડેટ વૉલ્યુમ નં. ૨ *સ્વામીનાથન ફાઉન્ડેશનના રિપોર્ટ ૧૯૯૭-૯૮ *લોકવિજ્ઞાન સેવા સંઘ (વ્યારા)	
• આજના જમાનાને ઘડનારાં ત્રણ મુખ્ય પરિબળો	વિનોબા ભાવે	
• ક્વિટ મુંબઈ	ડૉ. મહેરવાન ભમગરા	
૨૨. તંત્રીની વાત 'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે	ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજા	૯૮

મુખપૃષ્ઠ તસવીર : ભરત નંદવાણા

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૧૦૦

એર-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૭૫૦, સી-મેલ પરદેશમાં રૂ. ૫૦૦

છૂટક કિંમત દસ રૂપિયા

અખંડ આનંદ

સળંગ અંક ૬૦૨] જેઠ ૨૦૫૫ [જૂન ૧૯૯૯

પતંગિયાની અમૃતયાત્રા

ગુણવંત શાહ

વાચઃ પૃથિવી શરીરમ્ ।

વાણી તો છે,
શરીર પૃથ્વી તણું.

એક ઓરડાના દરવાજે બહારથી તાળું મારેલું છે. એ ઓરડામાં કોઈ જ હાજર નથી તેથી એમ ન કહી શકાય કે એમાં મૌનનો નિવાસ છે. થોડી વાર પછી એ જ ઓરડામાં એક મનુષ્ય પ્રવેશે છે. જો એ માણસ શાંત ચિત્તે સ્વસ્થતાપૂર્વક પોતાની વાણીને વિરામ આપે તો ઓરડામાં મૌનનો નિવાસ છે, એમ જરૂર કહી શકાય. મૌન એટલે વાણીનો અભાવ નહીં; મૌન એટલે પ્રશાંત મનની અનાકુલ અવસ્થા.

કલ્પના કરો કે પૃથ્વી પર વસતા તમામ મનુષ્યો એકાએક વાણી ગુમાવી બેસે છે. આવી વાણીવિહીન પૃથ્વી પર મૌન ઉદ્ભવ્યું એમ નહીં કહી શકાય. વાણીનું વરદાન કેવળ મનુષ્ય તરીકે ઓળખાતા પ્રાણીને જ મળ્યું છે. મનુષ્યો વચ્ચે થતા પ્રત્યાયનનું એક માધ્યમ વાણી છે. મૌન એટલે સૂક્ષ્મતમ કક્ષાએ થતું પ્રત્યાયન. તેથી કહ્યું ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનમ્ ।

વિવેકયુક્ત વાણી દ્વારા મનુષ્યની શોભા પ્રગટ થાય છે. ભર્તૃહરિ એવી વાણીને 'સંસ્કૃતા વાણી' કહે છે. ભર્તૃહરિ કવિહૃદયનો રાજવી હતો. એણે 'નીતિશતક'ના એક શ્લોકમાં કહ્યું:

'ન તો કેયૂર (બાજુબંધ),
ન તો ચંદ્ર જેવા ઉજ્જ્વળ રત્નહાર,
ન તો સ્નાન, ન તો ચંદનનું વિલેપન,

ન તો સુગંધિત પુષ્પો, ન તો શણગારેલા વાળ
મનુષ્યને શોભા આપે છે.
વાસ્તવમાં
માણસ જે સંસ્કારસંપન્ન વાણી બોલે
તે જ એને સુશોભિત કરે છે
આભૂષણો તો રોજ રોજ ક્ષીણ થતાં રહે છે,
પરંતુ
વાણીરૂપી આભૂષણ જ ખરેખરું આભૂષણ ગણાય.'

વાણી દ્વારા મનુષ્ય પ્રગટ થતો રહે છે. ચાલાક મનુષ્ય પોતાની વાણીને અસત્યથી અભડાવે છે અને પોતે હોય તેના કરતાં જુદે સ્વરૂપે પ્રગટ થવામાં ગૌરવ પણ અનુભવે છે. આવું કરતી વખતે એણે પોતાના માંહ્યલાને છેતરવો પડે છે. ધીરે ધીરે માંહ્યલાને છેતરવાની ટેવ પડી જાય છે અને લોકો વાત વાતમાં કહે છે કે માણસ સ્માર્ટ છે. આજકાલ સચ્ચાઈ વગરની સ્માર્ટનેસની બોલબાલા વધી પડી છે. વાણીનું વરદાન પામેલા મનુષ્ય દ્વારા વરદાનનો દુરુપયોગ થતો રહ્યો છે. વાણી દ્વારા થતી વિકરાળ છેતરપિંડીનો પાર નથી. લાંબે ગાળે આવી સ્માર્ટનેસ ઘણી મોંઘી પડે છે. એવી સ્માર્ટનેસનો રેલો 'સ્માર્ટ બૉંબ' સુધી પહોંચ્યો છે. આવા બૉંબની હિમાયત અમેરિકાના પ્રમુખ આઈઝનહોવરે કરેલી.

સદ્ગત નગીનદાસ પારેખનું સ્મરણ થાય છે. ભોળાભાઈ પટેલે નગીનદાસ કેટલા સાચાબોલા અને આખાબોલા હતા તેની વાત કરેલી. નગીનદાસ કહેતા: 'હું વાતવાતમાં કોઈને ધમકી આપું કે આમ કરે તો હું તને તમાચો ઠોકી દઈશ અને તે આદમી એ પ્રમાણે કરે, ત્યારે જો હું એને તમાચો ન મારું તો તેય અસત્ય જ ગણાય.' આવી વાણી ભલે ખરબચડી લાગે, પરંતુ એમાં રહેલો સચ્ચાઈનો રણકો બુલંદ જણાય છે. મનના અને માંહ્યલાના સથવારા વગરની અનાથ વાણીને કારણે થતા નુકસાનની સરખામણીમાં કદાચ તમાચો સસ્તો પડે છે. મનમાં હોય તેનાથી સાવ જુદું બોલવામાં વાણીનું તપ નંદવાય છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં ત્રણ પ્રકારના અન્નની વાત થઈ છે. એ ત્રણ અન્ન તે વાણી, મન અને પ્રાણ (શ્વાસ). માણસ જે કંઈ જુએ કે સાંભળે તે મન દ્વારા જ પામે છે. આપણું મન બીજે હોય ત્યારે સામે બેઠેલા મિત્રની વાત સાંભળતા નથી હોતા. તે જ વખતે ટીવી પરથી પ્રસારિત થતું ગીત કાન ઝીલતા રહે છે. મન વિચારે ચઢી જાય ત્યારે સામે ઊભેલું વૃક્ષ નથી દેખાતું અને ત્યાં ગેરહાજર એવું પ્રિયજન દેખાય છે. મિત્ર સાથે વાત ચાલતી હોય ત્યારે મન વાતમાં પરોવાયેલું હોય છે તેથી કોયલના ટહુકા પણ માણસને નથી સંભળાતા. આમ માણસ જે કંઈ જુએ કે સાંભળે તે અંતતોગત્વા મન દ્વારા જ જુએ કે સાંભળે છે. ઋષિ કહે છે કે આપણો આત્મા મનોમય, વાણીમય અને પ્રાણમય છે (અયમાત્મા વાંગ્મયો મનોમય: પ્રાણમય:)

આટલું કહીને અટકી જાય તો ઋષિ શેના ! તેઓ આગળ વધીને કહે છે:

- વાણી પૃથ્વીલોક છે (ભૂ:).

- મન અતરિક્ષલોક છે (ભુવ).
- પ્રાણ સ્વર્ગલોક છે (સ્વ)

હજીય વાત આગળ ચાલે છે અને ઋષિ કહે છે

- વાણી જ ઋગ્વેદ છે
- મન જ યજુર્વેદ છે
- પ્રાણ જ સામવેદ છે

જે કઈ જાણેલુ (known) છે, તે વાણીનું સ્વરૂપ છે જે કઈ જાણવાયોગ્ય (Knowable) છે, તે મનનુ સ્વરૂપ છે અને જે કંઈ અવિજ્ઞાત (unknown) છે, તે પ્રાણનુ સ્વરૂપ છે

આટલી ભૂમિકા પછી ઋષિ એક વિધાન કરે છે वाच पृथिवी शरीरम् । પૃથ્વીને ઋષિ વાણીનું શરીર ગણાવે છે તેમા જ્યોતિરૂપે અગ્નિ રહેલો છે ઋષિ કહે છે કે જેવડી વાણી છે, તેવડી પૃથ્વી છે અને અગ્નિ પણ તેવડો છે

દુનિયાની અન્ય કોઈ સંસ્કૃતિમા વાણીનો આવો મહિમા થયો હશે ખરો? આપણી વાણી સ્થૂળસ્વરૂપા કે પૃથ્વીસ્વરૂપા જણાય છે, પરતુ એનો સંબંધ તો સૂક્ષ્મ મન અને સૂક્ષ્મતર પ્રાણ સાથે રહેલો જણાય છે પૃથ્વી પર થતો વાણીવ્યવહાર પૃથ્વી પર પાગરેલા મનુષ્યત્વની ગુણવત્તા નક્કી કરે છે જેવી વાણી, તેવી મનુષ્યતા આમ સમગ્ર પૃથ્વી વાણીથી છવાયેલી છે એ વાણી પૃથક્ નથી એનો નાળસબધ માનવીના મન અને પ્રાણ જોડે રહેલો છે. વાણી જળવાઈ જાય તો બીજુ બધું જળવાઈ જાય વાણી ખોરવાય તો બીજુ બધુ ખોરવાઈ જાય જેવી વાણી, તેવી દુનિયા વાણીની શોભા એ જ દુનિયાની શોભા માનવસમાજમા જળવાતી મધુરતા કે કટુતાનો ઘણોખરો આધાર વાણી પર રહેલો છે કબીર કહે છે

શબદ શબદ કા અતરા,
શબદ શબદ કા ભેદ,
એક શબદ ઔષધ કરે,
એક શબદ કરે છેદ

રામ જ્યારે સુવર્ણમૃગને હણવા માટે દૂર જાય છે અને માયાવી મૃગ બનેલો મારીચ, 'હે લક્ષ્મણ, હે લક્ષ્મણ' જેવો આર્તનાદ કરે છે ત્યારે સીતા અત્યત કડવા વેણ સભળાવીને લક્ષ્મણને કુટીર છોડીને જવાની ફરજ પાડે છે થોડાક કડવા શબ્દો સીતાહરણના અને રામ-રાવણ યુદ્ધના નિમિત્તરૂપ બની જાય છે એ જ પ્રમાણે મયદાનવે રચેલા મહેલમા દુર્યોધન પાણીમાં પડી જાય ત્યારે દ્રૌપદીએ સભળાવેલા વેણ દુર્યોધનના સ્વમાનને એવી ઠેસ પહોચાડે છે કે એનો ઘાયલ થયેલો અહકાર મહાભારતના યુદ્ધ સુધી ઠરીને બેસતો નથી

માલગાડીના વેગન પર બે સૂચનાઓ વાચવા મળે છે

(૧) સળગી ઊઠે તેવો માલ છે (હાઇલી ઇન્ફ્લેમેબલ)
(૨) શટિંગ વખતે છૂટું ન મૂકવુ (નૉટ ટુ બી લૂઝ શન્ટેડ)

ક્યારેક એવું લાગે છે કે આ બને સૂચનાઓ મનુષ્યને મહાન વરદાનરૂપે મળેલી વાણીને આબાદ લાગુ પડે છે વાણી આશીર્વાદ પણ બની શકે અને અભિશાપ પણ બની શકે પસંદગી મનુષ્યે કરવાની છે અસ્તિત્વવાદી સાર્ત્ર કહે છે કે જીવન એટલે પસંદગી (ચૉઇસ)

આપણો કવિતા વારસો

સાગર અને શશી

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સાગર અને શશી
(શંકરાભરણ)

આજ, મહારાજ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો, હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહઘન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગન માંહી ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
પિતા! કાલના સર્વ સંતાપ શામે!
જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંહી સરતી;
કામિની કોકિલા, કેલિકૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!
તરલ તરણી સમી સરલ સરતી,
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી!

– કાન્ત

શંકરાભરણ રાગમાં આ કાવ્ય જ્યારે ગવાય છે ત્યારે શબ્દ તથા સૂરના કાંચન-સુરભિયોગનો અનિર્વચનીય આહ્લાદ ચિત્ત અને શ્રવણને — સમગ્ર સંવિતને સભર કરી દે છે. સાડત્રીસ માત્રાના ઝૂલણાનો પ્રલંબ લય ભાવકને સંવાદમય ચેતોવિસ્તાર સાધવામાં ઉપકારક થતો લાગે છે. સૂર-શ્રુતિનાં લયાન્દોલનો ભાવકને ભાવહિલ્લોળમાં ઝૂમતો કરી દે એવાં પ્રભાવક લાગે છે.

એક જમાનામાં ભક્ત કવિ નરસિંહે એનાં પ્રભાતિયાંમાં ઝૂલણાના લયનો સાર્થકતાથી વિનિયોગ કરી, આત્મજાગૃતિની અનુભૂતિ સાથે પરમાત્માની રમ્ય-ભવ્ય સાક્ષાત્કૃતિનો સ્વાદ-છંદ આપણને લગાડેલો. એ જ ઝૂલણા કવિ કાન્તના આ કાવ્યમાં પાછો નવલ રસે હિલ્લોળવા-માણવા માટે મળે છે. અખિલ બ્રહ્માંડમાં નિવસતા શ્રીહરિને, ગગનમાં ઘૂમી રહેલા પરમાત્માને નીરખતા નરસિંહની અને ગોપનાથના સાગરતટે ઉદય પામતા શશીમાં પરમાત્માની છવિ નિહાળતા કાન્તની દર્શન-સર્જન ને આનંદની ભૂમિકામાં એકરૂપતા ને સામંજસ્ય-સાતત્ય ન લાગે તો જ નવાઈ. એક

જ શાશ્વત ચેતના આ સમગ્ર પ્રકૃતિમા — સૃષ્ટિમા તેમ જ એનો લીલાનુભવ કરતા નરસિંહ, કાન્ત જેવા કવિઓમા કઈ રીતે આવિર્ભૂત થતી હોય છે તે જોવા સમજવાનો ઉપક્રમ ઘણો રસપ્રદ બની રહે એક વાર ગિરિતળેટીમા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને કવિત્વશક્તિની આહલાદક સમૃક્તિમાથી પ્રભવેલી છોળોએ જે છદોઘોષ અનુભવેલો તે પાછો ગોપનાથના દરિય કાન્ત દ્વારા અને ન્હાનાલાલ જેવા કવિઓ દ્વારા અનુભવવા મળે છે સાગરના હિલ્લોળ સાથે વિરાટના હિડોળનુ દર્શન કોઈ ને કોઈ રૂપમા ગુજરાતી કવિતામા કેટલીક ધન્ય ક્ષણોએ આપણને મળતુ રહ્યુ છે 'સાગર અને શશી' કાવ્યની સર્જનક્ષણ પણ એવી જ એક ધન્ય ક્ષણ છે, કવિ કાન્તની દર્શન-સર્જનની શક્તિઓના પૂર્ણ ઉઘાડની એ ક્ષણ છે સાગરથી શશીની અને શશીથી સાગરની તથા સાગર તેમ જ શશી ઉભયના દર્શન સવેદનથી કવિપ્રતિભાની જ રમ્ય ભવ્ય દીપ્તિ અહીં પ્રગટી છે તે અભૂતપૂર્વ છે શબ્દ સૂરની ભેદરેખા જાણે અહી ઓગળી જાય છે બધુ સમરસ એકાકાર થઈ સત્યોદ્રેકના પ્રકાશમા પ્રસન્નતાએ પ્રત્યક્ષ થાય છે આ કાવ્યમા સાગરની ભવ્યતા ને શશીની રમ્યતાનો વિરલ યોગ સિદ્ધ થયે લો અનુભવાય છે

પ્રસ્તુત કાવ્યમા કવિ ગોપનાથના સાગરતટે થતા પૂર્ણ ચદ્રોદયના-ચદ્રદર્શનના અનુભવની વાત કરે છે, પણ એ વાત કવિના અતરમા થતા સૌન્દર્યોદય સ્નેહોદય આનદોદય સુધી — આત્મોદય સુધી વિસ્તરે છે પૂર્ણિમા કેવળ પ્રકૃતિની ન રહેતા આતરજીવનની — અધ્યાત્મજીવનનીયે પૂર્ણિમા બની રહે છે અહી ચદ્રનો પ્રકાશ કેવળ સાગરના જળમા જ નહી, કવિના અતરદરમાયે ઝિલાયા છે ચદ્રોદયે ભરતી કેવળ સાગરમા જ નહીં, કવિના ચિત્તનવિતમાયે ચડી છે જે બહાર ભાસે ત અતરમા છે ને જે અતરમા છે બહાર ભાસ છો આતરબાહ્ય, ભૌતિક આધ્યાત્મિક, પ્રાકૃતિક વૈયક્તિક જેવા સીમાભેદો ગળી જઈને જાણે રમ્ય ભવ્ય એકાકારતાનો એકમેવતાનો અવર્ણનીય અનુભવ કવિને થાય છે અને તે અવર્ણનીયને વર્ણનબદ્ધ કરવાનો કવિનો ઉદાત્ત પુરુષાર્થ અહીં જોઈ શકાય છે

ચદ્ર તો સુધા કર, અમૃતમયતાનુ આ લબન, — એનુ તો સર્વદા ને સર્વથા સ્વાગત જ હોય છે ચદ્ર તો પરમાત્માના નેત્રરૂપ પણ લખાયા છે ચદ્રનુ ઊગવુ, પ્રગટવુ એટલે પરમાત્માનુ જ પ્રત્યક્ષ થવુ! પરમાત્માના સ્નેહ સૌદર્ય આદિનો પ્રભાવ પણ ચાદની જેવો જ! એથી ચદ્રદર્શને — પરમાત્માના પ્રભાવદર્શન જેમ સાગરમા તેમ કવિ હૃદયમા આનદની ભરતી જામે છે કવિ અહી 'હૃદયમા હર્ષ થાયે' એવુ ન કહેતા 'હૃદયમા હર્ષ જામે' એવુ સાભિપ્રાય કહે છે હર્ષ આનદની ભાવાવસ્થા આવ છે એ તો ખરુ, એ અવસ્થા ટકીને પણ રહે છે એમ કવિ જણાવે છે એક બાજુ કવિ ચદ્રોદય થતા નેત્રોત્સવની વાત કરે છે તો બીજી બાજુ નેત્ર સિવાયની ઇન્દ્રિયો દ્વારા ચદ્રોદયનો જ પ્રભાવ ઝિલાય છે તેની વાત કરે છે કવિ અહી સ્પર્શ, નાદ, સુવાસ વગેરેનો આસ્વાદ નિરૂપતા ચદ્રોદયનુ સર્વેન્દ્રિયગ્રાહ્ય—ઇન્દ્રિયસતર્પક ચિત્ર આપે છે આકાશમા ક્યાક વાદળ હોય તો એ ચદ્રોદયમા અવરોધરૂપ રહેતુ નથી, બલકે, તેમ ચાદનીરસે પ્રકાશિત હશે એમ જ માનવાનુ રહે છ પૃથ્વીનો પ્રેમરસ અભ્રરૂપે આકાશ પ્રતિ તો આકાશનો પ્રેમરસ ચાદનીરૂપે પૃથ્વીની પ્રતિ પહોચ છે દ્યાવાપૃથિવીના સાયુજ્યસબધનો — પાર્થિવતા અપાર્થિવતા (દિવ્યતા)

વચ્ચેના સામંજસ્યનો મધુર સંકેત આ સંબંધમાં જોઈ શકાય છે. વળી ચંદ્રોદય વખતનું વાતાવરણ પણ મધુર-સૌન્દર્યસિક્ત હોય છે. પુષ્પોની સુગંધનો ઊંડો અનુભવ કવિપ્રાણ કરે છે. આ અનુભવે કવિના આંતરકોશ પ્રફુલ્લિત થાય છે ને બાહ્યાકાશની જેમ કવિનું ચિદાકાશ પણ આત્મદ્યુતિના પ્રભાવે સમુત્કર્ષ પામે છે. ચંદ્રોદયે જેમ બાહ્યસૃષ્ટિનું તેમ આંતરસૃષ્ટિનું તમસ ક્ષય પામે છે અને શમશાંતિનો-પ્રસન્નતાનો નિર્મળ પ્રકાશ અનુભવતા કવિ પરમાત્માના સંતાપહારી મીઠા સાન્નિધ્યનો અનુભવ કરે છે. જ્યાં સૌન્દર્ય છે, સ્નેહ છે ત્યાં જ પરમ પવિત્રતા ને પ્રસન્નતા છે. પરમ આનંદના અનુભવમાં જ પરમાત્માની પૂર્ણિમા અધિષ્ઠિત છે. જે અપૂર્ણ છે. તે ક્યારેય અખંડ આનંદ અર્પી શકતું નથી. પૂર્ણમાં જ પ્રશાન્તિ ને પ્રસન્નતા છે. કવિ પૂર્ણિમાના પર્વે, ચંદ્ર નિમિત્તે, આવો અનુભવ કરતાં, દેશકાળથી પર એવી શાશ્વતીની ભૂમિકાનો પ્રસાદ અહીં રજૂ કરે છે. જેના હૃદયમાં ચંદ્રોદય-હોય તે સર્વત્ર બધું ચાંદનીમય હોવાનું જ પ્રતીત કરે ને? પરમાત્માનો જ ક્ષણે ક્ષણે નવતા ધારણ કરતો પ્રકાશ કવિ પૂર્ણિમાને પર્વે પ્રત્યક્ષ કરે છે. કવિ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિના સર્વ તાપથી મુક્ત થઈ પરમ પિતા એવા પરમાત્માની વાત્સલ્યમાધુરીનો ચાંદનીરૂપે અણુએ અણુમાં અનુભવ કરે છે.

પ્રથમ કડીમાં સાગરની જેમ કવિ પણ કંઈક અંતર્મુખતાથી શશીનું સ્વાગત કરતાં ચંદ્રોદય સાથે આત્મોદયનેય સાંકળી લે છે; તો બીજી કડીમાં કવિ બાહ્ય વિશ્વમાં ચંદ્રોદયે જે પરિવર્તન-ઉત્કર્ષ પ્રગટ થાય છે તેનો કલ્પનારમ્ય ચિતાર આપે છે. કવિ સમસ્ત સાગરને વિકાસોન્મુખ હસ્તીના રૂપમાં નિરૂપે છે. તેઓ સાગરના તરંગોને દલરૂપે કલ્પે છે. એ તરંગો પર ચાંદનીનાં કિરણોએ વીજળીના ચમકારાનો આભાસ ખડો થાય છે. કવિ જયદેવનું સ્મરણ કરાવે એવી લલિતકોમલકાન્ત પદાવલિમાં જલધિજલદલ ઉપર દમકતી દામિનીનું અને તે સાથે વ્યોમસરમાં સરતી રાત્રિનું નિરૂપણ કરે છે. પૃથ્વી પર સાગરમાં આકાશની વીજળીને, તો આકાશમાં પૃથ્વી પરના સરોવરને તેઓ દર્શાવી રહે છે. પાર્થિવ અને અપાર્થિવ(દિવ્ય)ની, પૃથ્વી અને સ્વર્ગની સૌન્દર્યબળે સધાતી એકાકારતા અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે આકાશનું છે તે પૃથ્વી પર દેખાય છે અને જે પૃથ્વીનું છે તે આકાશમાં દેખાય છે. આવી સૌન્દર્યપરક સંક્રાન્તિનો સમુલ્લાસ જેમ કવિઓને તેમ કોયલોનેય ઉત્તેજિત કરે એ સમજી શકાય એવું છે. જે રીતે દ્યાવા-પૃથિવીનો જે રીતે સૌન્દર્ય-સ્નેહનો અપૂર્વ યોગ સાગર અને શશી નિમિત્તે સધાય છે. તે સાયુજ્ય સુખના જીવોને પણ પ્રેરિત-પ્રોત્સાહિત કરે છે. કોકિલાનું કેલિકૂજન પ્રકૃતિ ને પરમાત્માના જીવ અને શિવના આહ્લાદક સાયુજ્યનોયે સંકેત કરે છે. આ સાયુજ્યસુખનો અનુભવ કરનારને સારીયે સૃષ્ટિ સમુલ્લાસ ધરતી દેખાય તે સ્વાભાવિક છે. સર્વત્ર ચૈતન્યનો આનંદોત્સવ અનુભવાય છે. કશુંયે બદ્ધ — સ્થગિત - જડ નથી; ધરતી જેવી ધરતીયે જાણે ચંચળ હોડીની જેમ આનંદના સાગરમાં મુક્તપણે ડોલતી-સહેલતી હોય એવું અનુભવાય છે. સર્વત્ર આનંદની ભરતી છે, ઉલ્લાસ છે. પણ તે ઉલ્લાસ સમ્યક્ છે — સમુલ્લાસ છે. એમાં કશુંયે અવાંછનીય-અનિષ્ટ તત્ત્વ નથી. ચંદ્રની અમૃતમયતાનો સ્પર્શ સર્વ ચરાચર સૃષ્ટિમાં લહાય છે. સાગર અને શશીનું, કવિનું અને પરમાત્માનું સૌન્દર્યબળે જે સ્નેહસાયુજ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમાં પરમાત્માની સચ્ચિદાનંદ-મયતાનો ભાવમર્મ સહજતયા સ્ફુરતો લહાય છે.

પરમાત્મા જ આ સૃષ્ટિ સમસ્તના 'પિતા' છે આ સમસ્ત સૃષ્ટિ પર એમનો સ્વાધિકાર છે તેઓ જ 'મહારાજ' છે એમના આ સમસ્ત સૃષ્ટિ પર સત્તાધિકાર સ્વતઃસિદ્ધ છે એ પરમાત્મા જેનુ વરણ કરે છે, જેને ચાહે છે તેને બાંધતા નથી, એને મુક્તિ બક્ષે છે, પ્રફુલ્લિત કરે છે — શશી જ ગીત સાગરને કરે છે તેમ પરમાત્માના સાન્નિધ્યસ્પર્શે જ 'भूमा वै तत्सुखम्' નો સત્ત્વાનુભવ થાય છે દ્રષ્ટા દૃશ્યને દર્શનની એકરૂપતામા છેવટે આ સૌન્દર્યાનુભવનુ પરિણમન થતુ હોય છે ચંદ્રદર્શે સાગર જ નહીં, સાગરની સાથે કવિ પણ અને એ બન્નેને ધારણ કરનારી સમસ્ત ધરતીય સ્નેહ સૌન્દર્યની આનંદભરતીમા ઊંચકાય છે અને નિઃસીમ અમૃતમયતાનો પ્રભાવ પ્રગટ કરે છે આમ, આ રમ્યમા રમ્યતા ને ભવ્યતાનુ, પાર્થિવતા ને દિવ્યતા સ્વર્ગીયતાનુ સાન્તતા ને અનન્તતાનુ, પ્રકૃતિ ને પરમાત્માનુ અનોખુ સાયુજ્ય રૂપ સિદ્ધ થયુ છે

પ્રસ્તુત કાવ્યના કેન્દ્રીય રસ પ્રસન્નતામૂલક શાન્તરસ છે માધુર્ય પ્રસાદ, પ્રેરિત શબ્દ અને અર્થની, પ્રાસ અને લયની, આંતરસત્ત્વ અને સ્વરૂપની સંપૃક્તિ એ રસના નિર્વાહ ને ઉત્કર્ષમા ઉપકારક થાય છે કવિહૃદયના આન્તર હૃદયના માનવ ઉદ્ગાન અહીં વાગ્ને વાગર્થ જ પ્રકાશમય પુરુષ ગ્રથાય છે તેની ભાવમય નવ્યતા ભવિષ્યના મકરન્દપ્રેમી મધુપ્રેમી ભાવકોને આકર્ષતી રહેશે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહી શકાય

સામાન્ય માણસની સ્થિતિમા સુધારા થવાથી તથા તેની આવકમા વધારો થવાથી સંતાનોના પ્રત્યેના માબાપના વલણમા મૂળભૂત ફેરફાર થઈ ગયા છે એ વાતમા બે મત હોઈ શકે એમ નથી તેઓમાના ઘણા ભૂલી જાય છે કે પોતાના જ નૈતિક તથા શારીરિક ઘડતરમા કેટલી ભિન્ન બહુ સખ્ત પરિસ્થિતિમાં ને સખત પરિશ્રમ કરવા મહત્ત્વના ભાગ ભજવ્યો હતો તેને બદલે તેઓ તો પોતાને જ નહોતુ મળ્યુ તે પોતાના છોકરાઓને આપી દેવા તત્પર બની જાય છે

તેઓ તેમને માટે વધુ આરામ કરતા હોય છે તેમને મોજશોખની ચીજો પૂરી પાડે છે તેમને જુદી જુદી રમતગમતમા ભાગ લેવાનુ સિનેમાઓ જોવાનુ ઉનાળાની છુટ્ટીઓ માણવાનુ તથા બીજુ જે કંઈ કરવાથી જીવન સુખમય બને તે બધુ કરવાનુ તેઓ શક્ય કરી આપે છે છોકરાઓને ભણવા ઘરમા વાસણ ધોવા કે નાનામોટા કામકાજ કરવા પડતા તેમાંથી તેઓ તેમને મુક્ત કરે છે અને જો કોઈ પણ પ્રકારના જાતના શારીરિક શ્રમવાળુ કામકાજ ખાસ કરીને તે પૈસા માટે કરાતુ હોય તો પોતાના છોકરા કરે એ વાત તેઓ ભાગ્યે જ પસંદ નથી કરતા જે ઉદ્યમને એક વખત જુવાનોમા સદ્ગુણ તરીકે ઉત્તેજવામાં આવતા તે ઉદ્યમને હવે જીવન માણવાના હકમા આડખીલીરૂપ માનવામા આવે છે!

માબાપો તરફથી દાખવવામા આવતી આ ઉદારતા જ પેઢી ઉપર વરસાવવામા આવે છે તે પેઢીના ઘડતર ઉપર અનિષ્ટ અસર પહોંચાડે છે પહેલા જુવાનો જે નાની નાની તકોના વધુ આત્મનિર્ભર અને ઉદ્યમી બનવામા પ્રેરણારૂપ બનતી તેમની તો હવે કશી અસર જ રહી નથી પહેલા માબાપ તરફથી મળતી ભેટની માફક ગણાતી ચીજો હવે છોકરા તરફથી હક તરીકે માગી કરવામા આવે છે! અને માબાપની જ મોટાઈ ગુંતા અવારનવાર કામકાજ કરવાનુ છોકરા માટે અનાવશ્યક બનાવે છે તેણે જુવાનિયાઓમા શારીરિક શ્રમ અને જાતમહેનત તરફ અણગમો ઊભો કર્યો છે

— મ્યુનિસિપલ કોર્ટ બોસ્ટન — જજ મરિજા અ સ

દીકરા મ.ને / લાજુ જતાં /

વ્યાકુળ કુળના વારસ
હું અને તું, દીકરા મ.
વ્યાકુળ — એ પ્રકૃતિ નથી.
આપણું તે કૃત હોવા સંભવ ખરો. મ. દીકરા,
આપણને વ્યાપ્તનો વ્યામોહ હોય.
સંભવ છે આપ્તનો આક્રંદ આવૃત્ત હોય
આ હોવાનું હોવું હોય છે હંમેશ.

તું જાણે છે દીકરા મ.
વ્યાધિને કોઈ વ્યાકરણ નથી હોતું
નથી હોતું આધિને કોઈ કારણ
કે ઉપાધિને ઉપશમન પણ ઉપલબ્ધ નથી.

ચેતનનું જડ થવું
અચેતનનું હવડ થવું એ પ્રકૃતિ છે મ. દીકરા.

વ્યાકુળ કુળના વારસ હું અને તું
ક્યાં સુધી ભીતરના દાવાનળને દોહીશું?
ક્યાં સુધી લોહિત લાવાને લોહી-શું?
તું સમજ, મ. દીકરા,
ક્યાં સુધી મોહિતને મોહીશું?

આમ સમજે તો મ. દીકરા,
આશાબંધ એ આપણા આયુષ્યની
આશિષ છે.

અસ્તિ એ જ તો આપણો આધાર
અસિધારે ચલાયમાન થવું
અસાધ્યને સાધવું
આપણા અસુ-માં -ર ભેળવી
અ-સુર થવું યોગ્ય નથી જ નથી. મ. દીકરા,
તું થોડો અંતર્યામી થા / અંતર્દશા પ્રમાણ
આપણી વચ્ચેથી
એકાએક અંતર્ધાન થયેલ
એ આપણું
અંતવર્તી / અંતર્ગત હતું જ હતું.
અંતઃસ્થને તું હવે અંતરંગ સમજ.
વ્યામોહ છાંડ,
તું મા તું હવે વ્યસ્થ / સ્વસ્થ થા. મ. દીકરા
અનંતમાં વ્યાપ્ત / વિલોપ થયું
તેનો હવે અ-શોક શ્લોક રચ.

— પ્રાણજીવન મહેતા

ઝાડ ગગનને

વંધ્ય કૂખ પણ ફળવા ઈચ્છે,
અન્ધારું ઝળહળવા ઈચ્છે.
તુરંગ પથ્થરની તોડીને
ઝાડ ગગનને મળવા ઈચ્છે.
મારામાં થીજેલું નિર્ઝર-
તારામાં ખળખળવા ઈચ્છે
વીખરાતી વિશ્રમ્ભકથાઓ-
ભીંતો પણ સાંભળવા ઈચ્છે.
આગ મહીં ટરવું છે એને-
પાણીમાં જે બળવા ઈચ્છે!

— કરસનદાસ લુહાર

વિજ્ઞાનીઓ દાવો કરે છે કે, ચંદ્રલોક ઉપર પહોંચેલો પ્રથમ માનવી અહીં પૃથ્વી પર પાછો કદાચ નહીં આવી શકે. પરંતુ શી ખબર ? પૃથ્વી ઉપરની આજની પરિસ્થિતિમાં તે પોતે જ કદાચ અહીં પાછો ન આવવા માગે !

— જૉન લાર્કિન

આચમન (સત્યકથા)

પાછું મેળવ્યું

દિલખુશ બ. દીવાનજી

ગુનાહિત પ્રવૃત્તિનું એક અને મુખ્ય કારણ છે વ્યક્તિની સામાજિક પરિસ્થિતિ ગુનેગારની સ્વાભાવિક બની ગયેલ વૃત્તિને સુધારવાનો ઉપાય જેલ નથી, પણ એના પ્રત્યેનો માનસશાસ્ત્રીય વર્તાવ છે 'અખંડ આનંદ'ના ૧૯૪૯ના ઑગસ્ટના અંકમાં આ જ લેખકે 'જીવનત્રાતા' નામે એક સત્યકથા રજૂ કરી હતી. સમાજના નાજુક પ્રશ્નને છેડતો એવો જ એક સાચો પ્રસંગ અહીં આલેખાયો છે

સાંજનો વખત હતો. નદીકિનારા પર કેટલાયે લોકો ફરવા આવ્યા હતા લોકોના નાસ્તાપાણીની સગવડ સાચવવા ફેરિયાઓ પણ ઠેકઠેકાણે ગોઠવાયા હતા. કિનારાની એક બાજુ પર ગંડેરીવાળો શેરડીના સરખા કટકા કરીને વેચતો હતો

ગંડેરીવાળાનું ધ્યાન કંઈક બીજી દિશામાં ગયુ ત્યાં ચૌદેક વર્ષનો એક તોફાની છોકરો ધીમેથી એની પાસ આવ્યો ને એની છાબડી નીચે પડેલો પૈસાનો ડબો ઝૂંટવીને નાસી ગયો. ગંડેરીવાળો ચમક્યો 'ચોર ચોરની બૂમો પાડી. કેટલાક પેલા 'ચોર' પાછળ દોડ્યા થોડીક ઝપાઝપી પછી 'ચોર' પકડાયો પોલીસને હવાલે તેને સોપવામા આવ્યો પોલીસ તરત આ 'ચોર'ને ઓળખી ગઈ. એ પેલો સુપરિચિત તોફાની 'બાબુ' જ હતો! બાબુને લઈને પોલીસો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા ફરી પાછો બાબુ સળિયા પાછળ ચાલ્યો ગયો

થોડા દિવસ પછી જ્યારે 'બાબુ' ગુનેગારના પીંજરામા ઊભો રહ્યો ત્યારે મૅજિસ્ટ્રેટ પણ તરત તેને ઓળખી ગયા. 'ચોર' તરીકે પાંચમી વખત એ કોર્ટમા આવેલો જ્યારે તેનો કેસ ચાલતો ત્યારે તેને કઈ ને કંઈ શિક્ષા થતી. શિક્ષા પૂરી થતાં બાબુ પોતાના પ્રિય વ્યવસાયમાં રોકાઈ જતા આજે પણ એ બેફીકર થઈ 'શિક્ષા' સાભળવા ઊભો હતો

વારવાર આવતા મહેમાન માટે કોર્ટમાં બહુ વિધિની જરૂર ન હતી

ન્યાયાધીશ ચુકાદો આપવાના હતા ત્યાં કોર્ટમાં એક ભાઈ નવીનચદ્રે ન્યાયાધીશ પાસે માગણી કરી

'સાહેબ' તમે બાબુની ચોરીથી કટાળ્યા હશો તમે કેટલીયે વાર એને શિક્ષા કરી એની કુટેવ વધતી જ ગઈ આ વખતે બાબુની બધી જ જવાબદારી હુ લઈશ એને છોડી દો, ગુનેગાર છે છતા છોડી દો '

ન્યાયાધીશ વિચારમાં તો પડ્યા, પરતુ આખરે જણાવ્યું

'નવીનચદ્ર તમારા આશ્રમનો મને પરિચય છે તમે સરકારી પ્રેમાળ શિક્ષક છો એટલે જ તમારી માગણી મજૂર રાખુ છું '

બાબુ વિચારમા પડ્યો કોર્ટનું કામ પૂરુ થતાં સૌ વીખરાવા લાગ્યા બાબુને લઈને નવીનચંદ્ર પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા

આઠ વર્ષની નાની વયથી બાબુ માબાપ વિનાનો થઈને રખડેલ થઈ ગયો હતો સમાજે એની કશી કાળજી રાખી નહી સમાજ એવા રખડેલને અનેક રીતે ધુતકારીને વધુ રીઢો જ બનાવી રહી હતી બાબુ ચોરી કરતાં શીખ્યો અને સરકારની શિક્ષાનીતિમા ફસાઈ પડ્યા હવે આ 'રખડેલ'ને સમાજ તેમ જ સરકાર બનેનો

જાગ્યો. પેલી ચાવીએ પાછાં મંથનો જગાડ્યાં. સાદડી પરથી ઊઠ્યો. પેલી પેટી! પેલાં નાણાં! એકાંત રાતનો શૂનકાર! એનું મગજ ભમવા લાગ્યું. સૂઝ ન પડી. પગ થોભ્યા. વળી પાછી પેલી જડ લાગણીઓ! પેટીની નજીક તે આવ્યો. પેટી પર 'શ્રદ્ધા અને પ્રેમ' શબ્દો લખેલા તે બાબુની દૃષ્ટિએ પડ્યા. બાબુ પાછો વિચારમાં પડ્યો: 'સાહેબ, બાબુ ગુનેગાર છે છતાં છોડી દો.' નવીનચંદ્રના એ શબ્દો બાબુને યાદ આવ્યા. બાબુનું હૃદયમંથન ખૂબ ચાલ્યું. ચાવી ગજવામાં મૂકી દીધી. બાબુ પાછો સાદડી પર સૂઈ ગયો. એને બહુ શાંતિ વળી. શ્રદ્ધા અને પ્રેમનું વાતાવરણ એ ભૂલી ન શક્યો. થોડી વારમાં એ ઊંઘી ગયો. આવી શાંત ઊંઘ એને કદી આવી ન હતી. બાબુ બીજે દિવસે ઊઠ્યો. આશ્રમનાં કામોમાં પડી ગયો. એકલો હતો એટલે સફાઈનું બધું જ કામ જાતે કરી દીધું. ઝાડને પાણી પાયું. હવે પેલી ચાવી એને પજવતી નહોતી. બે દિવસ પૂરા થતાં બધા પ્રવાસેથી પાછા આવ્યા.

નવીનચંદ્રે બાબુને બોલાવ્યો. 'બાબુ પેલી ચાવી હવે મને સોંપી દે.' બાબુએ ચાવી ગજવામાંથી કાઢી. નવીનચંદ્રને ચાવી પાછી આપતાં બોલ્યો:

'ભાઈ! આ ચાવી તો નાણાંની જ પેટી ઉઘાડે છે; પરંતુ તમે તો એક બીજી જ ચાવી તમારી પાસે રાખો છો. એ ચાવીએ મારા અંતરના કમાડ ખોલી નાખ્યાં છે. તે રાત્રે તમારી આ નાણાંની ચાવી સાથે હું પેલી પેટી આગળ ઊભો હતો અને મારી બધીયે 'જડતા' ખૂલેલા અંતરના દ્વારમાંથી નીકળી પડી. વર્ષોથી જે ગુમાવી બેઠેલો તે તમે જ મને મેળવી આપ્યું!'

''પહેલાં હું કદી નહોતો માનતો તેટલો નીચેનાં સત્યોમાં માનતો થયો છું; કારણ કે, અમારા પ્રાયોગિક અભ્યાસે એ સત્યો પૂરેપૂરાં સાબિત કરી આપ્યાં છે :

''દ્વેષથી દ્વેષ જન્મે છે, હિંસાથી હિંસા વધે છે, છળકપટનો જવાબ છળકપટથી મળે છે, યુદ્ધ યુદ્ધને પેદા કરે છે, અને પ્રેમ પ્રેમને પેદા કરે છે.

''નિઃસ્વાર્થ પ્રેમમાં પ્રચંડ સર્જક અને વૈદકીય તાકાત રહેલી છે : ઘણા લોકો માને છે તે કરતાં પણ વિશેષ, પ્રેમ એ તો જીવનદાયી બળ છે - શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક આરોગ્ય માટેનું.

''સેવાભાવી માણસો સ્વાર્થી માણસો કરતાં વધુ લાંબું જીવે છે.

''પ્રેમ એ ગુનાખોર, વિકૃત અને આત્મઘાતી વલણોની રામબાણ દવા છે; દ્વેષ, ભય અને માનસિક વિકૃતિની પણ.

''દ્વેષ એ હજુ પણ માણસની સૌથી પ્રબળ ભાવના છે. તથા માનવ આચરણની સૌથી વધુ કાર્યકર એવી ચાલક 'યંત્રશક્તિ' છે.

''અત્યાર સુધી દ્વેષે મુખ્યત્વે વ્યક્તિઓ અને સમૂહો વચ્ચેના ઝઘડાઓને જ 'ગતિ' આપી છે. પણ દ્વેષ અને ધિક્કારના પરિબળને તેની અત્યારની પરનાળોમાંથી વાળીને શારીરિક અને માનસિક રોગ રૂપી મૃત્યુ સામે માનવજાતિએ આદરેલા યુદ્ધની નહેરમાં વહેતું કરી દેવામાં આવે, તો પ્રેમનો વિસ્તાર કરવામાં અને માનવજાતિને એક ઘન એકમમાં સંગઠિત કરી દેવામાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે.''

– હાર્વર્ડ રિસર્ચ સેન્ટર

– પિટ્રિમ સોરોકિન

આચમન (સત્યકથા)

ડૉક્ટરને કેમ રોક્યો?

રમેશચંદ્ર હ. શેઠ

આધુનિક યુગના રંગે રંગાયેલા કેટલાક લોકો ભાગ્યમાં નથી માનતા; પરંતુ ક્યારેક જીવનમાં એવા વિચિત્ર સંયોગો ઊભા થાય છે, કે નાસ્તિકને પણ વિધિના ચરણે માથું નમાવવું પડે છે. વિધિએ સર્જેલ એવા વિપરીત સંજોગની આ નાનકડી કથા હૃદયને અસર કરી જાય એવી છે.

ટેલિફોનની ઘંટડી રણકી.

ડૉક્ટરે રિસીવર કાને ધર્યું:

'એલાવ...'

'ડૉ. વાન થાક?'

'જી હા. કોણ?'

'હું ડૉ. હેપડન, ગ્લીન્સ ફોલ્સ ઈસ્પિતાલમાંથી બોલું છું. હમણાં જ એક છોકરાને હૉસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યો છે — માથામાં ગોળી વાગી છે. કેસ ગંભીર છે. હરેક પળે એની નાડીના ધબકારા ધીમા પડતા જાય છે.'

'પરંતુ તમે જાણો છો કે હું ઈસ્પિતાલથી સાઠેક માઈલને અંતરે છું; વળી રાતનો સમય! ડૉ. મર્સર ક્યાં ગયા છે?'

'તેઓ પણ ગેરહાજર છે—તમારી જેમ બાજુના ગામમાં ગયા છે. તમે ક્યાં છો એ મને ખબર હતી એટલે તમને ટેલિફોન કર્યો છે, તમે જલદી આવો. છોકરો તમારા જ ગામનો છે. શનિ-રવિની રજામાં અહીં સગાંને ત્યાં આવેલો છે. ૨૨ની પિસ્તોલ હાથમાં લઈને ફેરવતાં અચાનક ઘોડો દબાઈ ગયો ને ગોળી પોતાને વાગી. મહેરબાની કરીને તમે જલદી આવો.'

'છોકરો આલ્બની ગામનો — મારા ગામનો છે એમ તમે કહ્યું, ખરું? શું છે નામ એનું?'

'આર્થર કનિંગહામ.'

'આર્થર કનિંગહામ...? મારા ગામનો હશે, પણ હું એને ઓળખતો નથી. વારુ, તરત જ નીકળું છું. બાર વાગ્યા પહેલાં ત્યાં પહોંચી જઈશ...'

'અહીં આપને એક વસ્તુ કહી દઉં: છોકરાનાં માબાપ ગરીબ છે, મોટી ફીની તમે આશા ન રાખી શકો—'

'હરકત નહીં, હું બનતી ઝડપે આવું છું!'

ને થોડી જ મિનિટમાં સરજન આલ્બની ગામની બહાર નીકળીને ગ્લીન્સ ફોલ્સ ઈસ્પિતાલ તરફ પૂરઝડપે આગળ વધ્યો. એણે ગણતરી કરી કે વધુમાં વધુ બે કલાકે તો જરૂર ઈસ્પિતાલમાં પહોંચી જવાશે.

થોરે દૂર એણે લાલબત્તી જોઈ. મોટરની ગતિ ધીમી કરી. બત્તી નજીક આવતાં મોટર ઊભી રાખી. એક માણસ રસ્તાની વચ્ચોવચ બત્તી ઊંચી કરી ઊભો હતો. બત્તી એક તરફ મૂકીને એ નજીક આવ્યો. આવીને તરત એણે પિસ્તોલ ઊંચી કરીને ડૉક્ટરની સામે તાકી: 'નીચે ઊતરો, મિસ્ટર! મારે મોટરનું કામ છે.' એણે કરડા અવાજે કહ્યું.

'એટલે?'

'એટલે એ જ. તમે જુઓ છો કે મારી પાસે પિસ્તોલ છે. માટે સમજીને ઊતરી જવામાં ડહાપણ છે.'

'પણ હું-હું અત્યારે ઘણી ઉતાવળમાં છું'

'મારા જેટલી ઉતાવળમાં તો નહીં જ હો.'

ને થોડી ક્ષણો બાદ હતાશ ડૉક્ટર નિર્જન રસ્તા પર, રાત્રીને સમયે, પોતાની મોટરને એક

અજાણ્યા માણસ સાથે દૂર ને દૂર જતી જોઈ રહ્યો હતો. મોટરની પાછળની લાલબત્તી દેખાતી બંધ થઈ ત્યાં સુધી એ મૂઢની જેમ તાકી રહ્યો, પછી એને ભાન આવ્યું કે વિચાર કરવાનો વખત નથી તરત એ પાછો ગામ તરફ દોડ્યો ને ત્યાર બાદ અરધા કલાકે એ નજીકના શહેરની 'પબ્લિક સર્વિસીઝ કું.' સાથે ટેલિફોનનો નંબર જોડીને વાત કરી રહ્યો હતો. એણે કંપનીને એક ટેક્સી બનતી ઝડપે આલ્બની મોકલવા વિનંતી કરી. ઘણી મથામણને અંતે જ્યારે વધારે ભાડાની લાલચ મળી ત્યારે કંપનીનો માણસ એક ટેક્સી આલ્બની મોકલવા કબૂલ થયો.

દોઢ કલાકે ટૅક્સી આવી. ને જ્યારે એ ગ્લીન્સ ફોલ્સ ઈસ્પિતાલમાં પહોંચ્યો ત્યારે રાત્રીના બે થયા હતા ડૉ હેપડન એની રાહ જોઈને બેઠા હતા.

'મે મારાથી બનતું કર્યું,' ડૉ. વાન યાકે જતાવેંત પોતાની સ્થિતિ સમજાવવા માંડી, 'પણ મારી મોટર એક બદમાશે—'

'ખરે જ તમે તો તમારાથી બનતું કર્યું.' ડૉ હેપડને ગંભીર અવાજે ઉચ્ચાર્યું. 'પણ છોકરાને ગુજરી ગયે કલાક થઈ ગયો.'

બન્ને અંદર ગયા. મૃત છોકરાની પથારી પાસે એક માણસ બન્ને હાથમાં મોં સંતાડીને સૂનમૂન બેઠો હતો.

'આ એ છોકરાનો પિતા છે.' ડૉ. હેપડને કહ્યું: 'અમે એમને ટેલિફોન કર્યો એટલે એ પણ આલ્બનીથી બનતી ઝડપે આવ્યા, પણ છોકરો તો છેવટ સુધી બેશુદ્ધ રહ્યો એટલે કંઈ વાત પણ કરી ન શક્યા પછી એ એ માણસ તરફ ફર્યા. 'મિ. કનિંગહામ! શોક કર્યે કંઈ વળવાનું નથી. જુઓ, આ ડૉ વાન યાક, આપના પુત્રને બચાવવા એ બનતી ઝડપે અહીં આવ્યા..'

માણસે ઊંચું જોયું. એનું મોઢું જોઈને વાન યાક ચમક્યો. પોતાને મોટરમાથી ઉતારી પાડનાર ને પોતાની મોટર લઈ જનાર જ માણસ! મરતા પુત્રને મળવું હતું, પણ જલદી પહોંચવાનુ કંઈ સાધન ન હતું. બીજાની મોટરમાં પોતે ચાલ્યો ત્યારે એને ખબર નહોતી કે પોતાના પુત્રને બચાવવા જતા એક મોટા સરજનને પોતે રોકી રહ્યો છે!

(અનુવાદ)

એક ડૉક્ટર ઍપેન્ડિક્સ-ઍપેન્ડિસાઈટીસ—વધતા આંતરડાંના રોગ માટે ઘણા જ નિષ્ણાત હતા એક દિવસ એક ચોપડીના પાના ફાડતા જોઈ એમની પત્ની ખૂબ જ ચિડાઈ ગઈ.

'આ બધુ શુ કરવા માંડ્યું છે તમે?'

'કેમ શું થયુ?'

'કેમ શુ થયું શું? આ ચોપડીનાં પાછળનાં બધા જ પાન તમે ફાડી નાખ્યા!'

'ઓહો! એમ વાત છે!' ડૉક્ટર હસતાં હસતાં બોલ્યા 'આ ચોપડીનું ઍપેન્ડિક્સ (એક અર્થ રોગ અને બીજો અર્થ પરિશિષ્ટ) મેં ઘણા વખતથી કાઢ્યુ નહોતું!'

O

કેળવણી અને તાલીમ એ બે વચ્ચેના ભેદને આપણે સમજતા થવું જોઈએ. કોઈ માણસ કેટલી ભાષાઓમા પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે, એ કઈ અગત્યની બાબત નથી; પરંતુ એમાની એકમાં પણ તે કયા વિચાર વ્યક્ત કરે છે, એ જ અગત્યની બાબત છે.

— થૉમસ કે. મૅકગ્વાયર

ભારતની સ્વાતંત્ર્ય સેવિકા

દેશનાં પનોતાં પુત્રી મણિબહેન

ઉષાબહેન મહેતા

સરદારને સૌ કોઈ ભારતના લોખંડી પુરુષ તરીકે ઓળખે છે, પરંતુ એમના સંપર્કમાં આવવાવાળા સૌ જાણે છે કે આ લોખંડી પુરુષનું હૈયું કઠણ નહીં, કૂણું હતું. એથી જ કોઈકે એમને ઉપરથી બરછટ, પણ અંદર મીઠા પાણીથી ભરેલા શ્રીફળ સાથે સરખાવ્યા છે. આ વાત સરદારના જેટલી જ એમની અને ભારતની પનોતી પુત્રી મણિબહેન માટે પણ સાચી છે. કારણ કે એ પણ બહારથી શુષ્ક અને કઠોર લાગતાં પણ એમનું દિલ કોમળ અને કરુણાસભર હતું.

મણિબહેનનો જન્મ ૩ એપ્રિલ ૧૯૦૩માં થયો હતો. હજી પૂરાં છ વર્ષનાં પણ થયાં નહોતાં ત્યાં માતા ઝવેરબા દેવલોક પામ્યાં. મણિબહેન મા વિનાનાં બન્યાં અને કાકા વિઠ્ઠલભાઈએ એમને તથા નાના ભાઈ ડાહ્યાભાઈને મોટાં કરવાની જવાબદારી પોતાને શિરે લીધી. મણિબહેન અને ડાહ્યાભાઈ બંને મુંબઈની ક્વીન મેરી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયાં. ૧૯૨૦માં મણિબહેન અમદાવાદ આવ્યાં. બે વર્ષ સરકારી શાળામાં શિક્ષણ લીધા પછી ૧૯૨૦નું અસહયોગનું આંદોલન શરૂ થતાં એ ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થયાં અને ૧૯૨૫માં સ્નાતક થયાં. એ અને ભાઈ ડાહ્યાભાઈ સરદાર સાથે રહેવા લાગ્યાં. ડાહ્યાભાઈ સરદાર સાથે વાતો કરતા પણ મણિબહેનને તો 'બાપુ' પાસે આવતાં પણ સંકોચ થાય. સવારે સરદાર જ્યારે દીવાનખાનામાં બેઠા હોય ત્યારે મણિબહેન પાસે વાળા બારણાં આગળ ઊભાં રહે. સરદાર પૂછે, 'કેમ છે?' મણિબહેન જવાબ આપે 'ઠીક છે.' બસ! બાપ-દીકરી વચ્ચેનો આખા દિવસનો વાર્તાલાપ એટલે આ બે શબ્દો.

સેવાધર્મ :

મણિબહેન હંમેશાં કહેતાં કે નાનપણમાં સાંભળેલું એક ગીત એમને બહુ ગમી ગયેલું. એ ગીત હતું : 'સેવાનો ધર્મ સ્વીકારો, સાહેલીઓ, સેવાનો ધર્મ સ્વીકારો.' એમણે એ સાંભળ્યું અને તેને આચરણમાં મૂકવાનો સતત પ્રયત્ન કર્યો. ૧૯૨૭માં ખેડા જિલ્લામાં રેલ આવી અને મણિબહેન ત્યાં દોડી ગયાં. એ પછી એમના ગામની અને આજુબાજુના પ્રદેશની બહેનોને સંગઠિત કરવાની શરૂઆત કરી. ૧૯૩૫ના બોરસદના પ્લેગમાં રાહતકાર્યમાં એ સતત સરદારશ્રીના પડખે ઊભાં રહ્યાં.

મણિબહેન મોટાં થતાં ગયાં એમ એમનાં સગાંસંબંધીઓને એમનાં લગ્ન માટે ચિંતા થવા લાગી. કોઈકે આ વિશે ગાંધીજીને વાત પણ કરી અને એમણે મણિબહેનને એ વિશે પુછાવ્યું. ૧૯૨૭માં આ અંગે ગાંધીજી પરના એક પત્રમાં એ લખે છે, 'પૂ. બાપુ (સરદાર) અથવા તમે પરણાવવાનો નિશ્ચય કરો તો પણ હું હવે નાની નથી કે મને પરાણે પરણાવી શકો. એ વિશે મને જરા પણ શંકા નથી. . . ઈચ્છાવિરુદ્ધ તો હું નહીં જ પરણું, તેમ જ એ પણ ખાતરી આપું છું કે જ્યારે પરણવાની ઈચ્છા થશે ત્યારે કહેતાં શરમાઈશ નહીં.' આવું હતું એમનું મનોબળ અને આવો એમનો અટલ નિશ્ચય.

સ્વાતંત્ર્ય સેનાની :

બારડોલી તાલુકાના કિસાનો સરકારને કર ભરતા હતા. સરકાર કરભાર વધારવા કટિબદ્ધ હતી. કિસાનો કમરતોડ ભાર સહી શકે એમ નહોતા એટલે ૧૯૨૮માં કોંગ્રેસે કરેલી તપાસનો અહેવાલ મળતાં સરદારે કિસાનોને સંગઠિત કરી એમને સત્યાગ્રહ કરવા માટે તૈયાર કરવાનું કપરું કામ હાથ ધર્યું. અનેક સત્યાગ્રહી છાવણીઓની સ્થાપના થઈ. એમાં ગોલનની છાવણીનાં વડા મણિબહેનને બનાવવામાં આવ્યાં. એમની છાવણીએ ઉત્કૃષ્ટ કામ કરી બતાવ્યું. એટલું જ નહીં પણ ત્યાંની સ્ત્રીઓમાં નવશક્તિનો સંચાર કર્યો. વૃદ્ધ માતાઓ, તરુણ ભગિનીઓ, કુમળી બાલિકાઓ સૌ પોતપોતાના ગામની સુરક્ષા માટે સજ્જ બની. મણિબહેન સૌનાં પ્રેરણામૂર્તિ હતાં. આ પરંપરા ચાલુ રાખતાં ૧૯૩૦-'૩૨ના મીઠાના સત્યાગ્રહમાં પણ દેશની સ્ત્રીઓ ઘરકૂકડી મટી પુરુષ સમોવડી બની અને દેશવ્યાપી સત્યાગ્રહમાં સેવિકાઓએ સત્યાગ્રહી તરીકે કામ કરીને આપેલો ફાળો ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના ઈતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરોમાં અંકિત થશે. આ સત્યાગ્રહમાં મણિબહેન મોખરે હતાં. એટલું જ નહીં પણ જેલમાં બહેનો સાથે જે દુર્વ્યવહાર થતો હતો અને ગુનેગાર બહેનોના જેવું જ વર્તન થતું હતું એની સામે સરકારને એક કડક નિવેદન મોકલ્યું હતું.

૧૯૩૮ના રાજકોટના સત્યાગ્રહ વખતે કસ્તૂરબાની તબિયત ઠીક નહોતી છતાં એમણે રાજકોટ પોતાનું ગામ હોવાથી સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાનો આગ્રહ ધર્યો. બાપુએ એમને સમજાવવાનું કામ સરદારને સોંપ્યું સરદારે મણિબહેન જેઓ પહેલેથી ત્યાં હતાં એ સાથે રહે એ શરત મૂકી એણે એ સ્વીકારી. રાજકોટ પહોંચ્યાં એટલે સરકારે એમને અને મણિબહેનને ગિરફતાર કર્યાં. થોડો વખત પછી મણિબહેનને બાથી વિખૂટા પાડ્યાં. એનો વિરોધ કરતાં મણિબહેને ઉપવાસ આદર્યા. છેવટે સરકારે તેઓની આગળ નમતું જોખવું જ પડ્યું એમને બા પાસે લઈ જવામાં આવ્યાં.

૧૯૪૨ના 'ભારત છોડો' આંદોલનમાં મણિબહેને ૧૯૪૫ સુધી કારાવાસ ભોગવ્યો.

વહાલસોયાં માતા :

યરવડા જેલ સત્યાગ્રહીઓથી ભરચક હતી. અનેક માથાભારે યુવતીઓ હતી, હઠાગ્રહી માતાઓ હતી, સામે જોહુકમી ચલાવતી જેલની અધિકારી વૉર્ડન પણ હતી ઘણી વખત કેદીઓ અને જેલ અધિકારીઓ વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ જતી. કેદીઓ કહેશે 'જેલના મકાન પર ઝંડો ચઢાવવો છે', જેલર કહેશે, 'એ કદી નહીં બને ' કેદીઓ કહેશે, 'અમે કોટડીઓમાં નહીં પુરાઈએ', વૉર્ડન કહેશે, 'પુરાવું જ પડશે'. આવી પરિસ્થિતિમાં મણિબહેન વચ્ચે પડી એક બાજુ કેદીઓને જેલના નિયમોનું પાલન કરવાનું શીખવે, બીજી બાજુ જેલ અધિકારીઓને જરા નરમ બની એમની ફરિયાદો તરફ ધ્યાન રાખવાની વિનવણી કરે અને તેઓ ન સાંભળે ત્યારે કહે કે, 'આ બહેનો સુખી ઘરોની સુખસગવડો છોડી દેશ કાજે કારાગૃહમાં આવી છે એટલું ધ્યાન રાખજો. તમે દેશસેવા નથી કરી શકતા તો કંઈ નહીં પણ આમ દેશસેવકોને રંજાડો છો શા માટે? બીજી બાજુ બધી બંદિનીઓને પણ તેઓ અનુશાસનમાં રહી સંયમી બનવાનું કહેતાં.

મણિબહેનની દિનચર્યા વહેલી સવારે પ્રાર્થનાથી શરૂ થાય એ પછી ગીતાપાઠ, ચરખો-કાંતવાનું, સાંજે ચાલવાનું, માંદાઓની માવજત કરવાની. બધા જ કેદીઓએ નિયમિત રીતે કાંતવું જ જોઈએ એવો એમનો આગ્રહ રહેતો. ઘણાને કાંતવાનો કંટાળો આવતો પણ

મણિબહેન પાસે જાય એટલે એમની જીભ સિવાઈ જ જાય અને નીચું માં ઘાલીને કાંતવા બેસી જાય. હું અને મારા જેવી બીજી એકબે બહેનોની તબિયત બહુ સારી રહે નહીં. બાકીની બહેનો બબડાટ શરૂ કરે એટલે મણિબહેન તેઓ કાંતે એવો ખાસ આગ્રહ રાખે, ન કાંતે તો ધમકાવી પણ નાખે, પણ સુમતિ અને હું વેળાસર હાજર થઈ જઈએ, કાંતવાની શરૂઆત કરી દઈએ. આ જોઈ મણિબહેન કહે, 'તમારી શિસ્ત જોઈ હું ખૂબ ખુશ છું. મને લાગે છે કે તમારે આરામ કરવો જોઈએ. એટલે તમને કાંતવાનું કામ ન કરવાની પરવાનગી આપું છું.' આમ એ બીજાની મુશ્કેલી સમજવા તૈયાર રહેતાં, એટલું જ નહીં પણ ખડે પગે એમની સેવા પણ કરતાં. અમને યાદ છે કે મણિબહેન ખૂબ વહાલથી અમારું માથું ધોઈ આપે, વાળમાં તેલ નાખી આપે જેથી અમને શ્રમ ન પડે. રાતે અમે સૂતાં હોઈએ તો વહાલસોયી માતાની માફક આવીને અમને ચોરસો ઓઢાડી જાય જેથી અમને શરદી ન લાગે.

સાદું જીવન :

સાદાઈ તો મણિબહેન પોતાની જ કહેવડાવતાં. એમને કદી કોઈએ પોતાના હાથનાં કાંતેલાં સફેદ વસ્ત્રો સિવાય બીજાં કોઈ વસ્ત્રોમાં જોયાં નહીં હોય, કપડાં હાથનાં કાંતેલાં તો હોય જ, પણ એ ધુએ પણ પોતે જ અને સીવે પણ પોતે જ. કપડાં સુકવતાં એમાં એક પણ કરચલી રહે એ એમનાથી ન જોવાય અને ઇસ્ત્રીનાં પૈસા આપવા એ એમને પૈસાનો વ્યય જ લાગે. કપડાંની એવી સરસ ગડી વાળી દે કે એ ઇસ્ત્રી કરેલાં હોય એમ જ લાગે.

એક વખત મહાવીર ત્યાગીજીએ મણિબહેનનાં લૂગડાંમાં એક થીંગડું મારેલું જોયું અને બોલ્યા કે, 'એક જ વર્ષમાં એમાણે રામચંદ્રજી કે શ્રીકૃષ્ણનુંય નહોતું એવું મસમોટું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું છે એવા મહારથી સરદારની પુત્રી થઈને આવાં કપડાં પહેરો છો?' એમને બદલે સુશીલાબહેન નય્યરે જવાબ આપ્યો કે, 'ત્યાગીજી, તમે જાણો છો કે મણિબહેન પોતે કાંતીને પોતાનાં અને સરદારનાં કપડાં બનાવે છે અને જ્યારે સરદાર સાહેબનાં ધોતિયાં-કફની ફાટી જાય છે ત્યારે એ કાપી - સીવીને એ પોતાની સાડીને થીંગડું મારી દે છે.' ત્યાગીજી આ જવાબ સાંભળીને અવાક્ થઈ ગયા. મણિબહેન આગળ નતમસ્તક બની ઊભા રહ્યા.

મણિબહેન, કસ્તૂરબા ટ્રસ્ટ, સરદાર પટેલ સ્મારક નિધિ, વલ્લભવિદ્યાનગર ટ્રસ્ટ, નવજીવન ટ્રસ્ટ, મહાદેવ દેસાઈ સ્મારક ટ્રસ્ટ, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ આદિ અનેક સમાજસેવી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં હતાં અને એ અંગે એમને સતત પ્રવાસ કરવો પડતો, પણ એમણે કદીયે પ્રથમ વર્ગમાં પ્રવાસ કર્યો નથી. હંમેશ કોઈ પણ સાધારણ યાત્રીની માફક એ ત્રીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરતાં અને એની બધી હાડમારી ભોગવતાં, એ અંગે ફરિયાદો પણ કરતાં, કદીયે પોતાને પડેલી મુશ્કેલી માટે નહીં, પણ જનતાને - સાધારણ પ્રવાસીઓને વેઠવી પડતી હાડમારી માટે.

સંપૂર્ણ સમર્પણ :

મણિબહેન નાનપણથી જ ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહેલાં અને એમણે બા-બાપુજીનો પ્રેમ સંપાદન કરેલો. બાને એમની ઉપર અનહદ પ્રેમ અને વિશ્વાસ, બાપુજી બીમાર હોય કે બાની તબિયત ઠીક ન હોય તો સૌથી પહેલાં બંને મણિબહેનને યાદ કરે. બાપુજી માંદા હોય ત્યારે ગમે તેવો મહારથી, ભલો ભૂપ કે એનો દૂત પણ આવે તો એને એમની પાસે જવાની ના કહેવાની હિંમત મણિબહેન જ કરી શકે. બાપુજીને

પોતાને પાગ નમય થાય એટલે તરત એ બોલવાનુ બધ કરવાનો આદેશ પાગ આપી શકે

મણિબહેન નરદારશ્રીના પ્રિય પુત્રી, પણ એમાગે એમની આજીવન અનન્ય નેવા કરી એમની માતા, ભગિની, પરિચારિકા અને મત્રી બનીને એમની ખાવાપીવાથી માડીને માના મોટા રાજમહારાજાઓની નાથે થયેની વાતચીતની નોંધ રાખવી, ઘરે આવતા અતિથિઓની અવિરત કતારમાના નૌની મહેમાનગીરી કરવી, રાષ્ટ્રીય અને આતરરાષ્ટ્રીય નેતાઓ નાથેનો પત્રવ્યવહાર નાચવવો, આદિ અનેકવિધ નેવાઓ એમાગે બજાવી અને એ પાગ એવી અનન્ય નિષ્ઠાથી કે ઇતિહાનમા નરદારશ્રીની નાથે એમનુ નામ પણ અમર થઈ ગયુ એમાગે પોતાની નમગ્ર આધુનિક યુગના હનુમાન નમા મહાદેવભાઈ દેનાઈનો આદર્શ રાખ્યો અને દુનિયા નમક્ષ શ્રવાગની પિતૃભક્તિની હરોળમા બેસે એવો પુત્રીની પિતૃભક્તિનો આદર્શ રજૂ કર્યો

નરદારશ્રીના દેહવિલય પછી મણિબહેન કાગ્રેનની કાર્યનમિતિના નભ્ય બન્યા અને પચ્ચીન વર્ષ નુધી લોકનભા અને રાજ્યનભાના નભ્ય રહ્યા નરધારાગ રીતે એમ માનવામા આવે છે કે પિતા કે પતિના કામને જોરે નનદમા જતી સ્ત્રીઓ નનદની કાર્યવાહીમા નક્રિય ભાગ ન લેતા કઠપૂતળી કે શોભાના ગાઠિયા જેવી બની રહે છે પાગ મણિબહેન કોંગ્રેનની પ્રચારઝુબેશમા પણ નક્રિય રહેતા અને નનદમા પાગ દેશની અનેક નળગતી નમસ્યાઓ - વિશેષ કરીને સ્રીને કે પછાત કોમોને નગતી નમસ્યાઓ, લોકોની આર્થિક હાડમારી, રસ્તા અને જીવનજરૂરિયાતોની ટચાઈ આદિ અનેક પ્રશ્નો અગેની ચર્ચામા પાગ ભાગ લતા અને એ વિશે પ્રશ્નો પૂછી મત્રીમડોદયન હકાવતા પાગ ખરા આ ઉપરાત નનદ નત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે નવજીવન ટ્રસ્ટ, પક્ષની કામગીરી, મહિલા નસ્થાઓ વગેરેના નામોમા મશગૂલ રહતા કટોકટી દરમિયાન એમાગે નરકારની દમનનીતિનો મક્કમ વિરોધ કર્યો અને એ માટે કારાવાન પાગ ભોગવ્યો

આમ મણિબહેનનુ જીવન એટલે નમર્પણની કવિતા, પિતૃભક્તિનો આદર્શ, દશભક્તિના અમર ગાથા, એક નિષ્કલક તપસ્વિનીની આકરી નાધના આવા મણિબહેન અને એમનામા રહેલી સ્રીશક્તિને અનેકાનેક વદન!

બેન્જામિન ફ્રેન્કલિને મકાન ઉપર વીજળી પડે ત્યારે તેને જમીનમા ઉતારી દવાના તારની શોધ કરી ત્યારે દેવળના કેટલાક આગેવાનોએ તેને પૂછ્યુ, "તમે શુ એમ માની છો કે ઈશ્વરના મદિરને વીજળી જવી ભૌતિક ચીજથી નલામત રહેવા માટે તમારા વીજળીના તારની જરૂર છે ?"

ટીખળી ફ્રેન્કલિને જવાબ આપ્યો, "નદ્ગૃહસ્થો હુ તો દેવળ ઉપર પાગ વીજળીનો તાર મૂકતા જરાય આનાકાની ન કરુ, કારણ કે, હુ આસ્તિક માણસ છુ, એટલે એમ માની શકુ જ નહીં કે, ઈશ્વર પૃથ્વી ઉપર જ્યારે વીજળી વરસાવવા માંડે, ત્યારે કશો પક્ષપાત કરે !"

'ન્યૂ આઉટલુક', માર્ચ, ૧૯૫૮

*

પરણ્યો તે પહેલા હુ છોકરા ઉછેરવાની છ પદ્ધતિઓ ધરાવતો હતો હવે મારે છ છોકરા છે, અને હુ એકે પદ્ધતિ ધરાવતો નથી

— લાર્ડ રોચેસ્ટર

કિશોરકથા

પંખીનું ભણતર

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

બહુ લાંબા સમય પહેલાંની વાત છે.

એક હતું પંખી. એ હતું સાવ અજ્ઞાની. ગાય સારું પણ શાસ્ત્રો કે વેદોનાં ગાનની વાત આવે ત્યારે તે નામે મીંડું. કૂદાકૂદ ખૂબ કરે, એમાં એક્કો, પણ સારી રીતભાત કહીએ તેનું નામ નહીં.

હવે રાજાને થયું, 'એવું છે કે અજ્ઞાન લાંબે ગાળે મોંઘું પડવાનું. કેમ કે જે મૂરખાઓ છે એ ખાય છે તો બીજા જેટલું જ પણ બદલામાં કાંઈક આપવાની વાત આવે ત્યારે નકામા.'

એટલે રાજાએ તો પોતાના ભત્રીજાઓને પોતાની પાસે હાજર થવા ફરમાન કર્યું. ભત્રીજાઓને હુકમ કર્યો કે આ પંખીને પૂરેપૂરું શિક્ષણ આપો!

બસ, તરત જ બધાય પંડિતોને હાજર કરવામાં આવ્યા. એ લોકોએ એક મિનિટના પણ વિલંબ વગર આખી વાતનો તાગ લઈ લીધો. એમણે એ વસ્તુ એકદમ પાકી કરી દીધી કે આ બધાં પંખીઓ અજ્ઞાની રહે છે કારણ કે એમના માળા સાવ કંગાળ હોય છે. એટલે આ પંખીને જો સાચી રીતે શિક્ષિત કરવું હોય તો પહેલું તો એ કે એને એક સરસ મજાના પાંજરામાં બેસાડો.

રાજા તો ખૂબ જ રાજી થયા ને પંડિતોને મોટી બક્ષિસ આપી માનઅકરામ સાથે વિદાય કર્યા. પછી તો એક સુંદર સોનાનું પાંજરું સજાવવામાં આવ્યું. એના પર જાતભાતનું નકશીકામ કરાવ્યું. આખી દુનિયાના ચારે છેડેથી લોક એ જોવા ઊમટ્યું.

'લો, આ તો સંસ્કાર ખુદ, જાણે સંસ્કાર સ્વયંને જ પકડી લાવી પાંજરામાં પૂરી દીધા હોય!' આમ કહેતાં કહેતાં તો લોકો લગભગ સાનભાન ગુમાવી જાણે સમાધિમાં લીન થઈ જતાં અને આંખમાંથી તો અશ્રુની ધારાઓ વહેવા માંડતી.

તો વળી બીજા કહે, 'કંઈ નહીં, સંસ્કાર તો સિંચાય કે ન સિંચાય, પણ પાંજરું તો રહેવાનું ને રહેવાનું ઠેઠ સુધી. પાંજરું તો ટકાઉ અને નક્કર વસ્તુ છે ને? નસીબદાર કહેવાય, ભાઈ નસીબદાર, આ પંખી.

એટલામાં તો પેલા સોનીઓ હતા એ એમની થેલીઓ ભરાઈ જાય એટલા બધા પૈસા ભેગા કરી ચાલતા થયા.

હવે ખરું કામ શરૂ થયું. પેલા જે પંડિતજી હતા એમણે પંખીને શિક્ષણ આપવાનું તેમનું મુખ્ય જે કામ તે શરૂ કર્યું. પંડિતજીએ પહેલાં તો પોતાની દાબડીમાંથી છીંકણીનો સડાકો લીધો અને પછી કહે, 'આ આપણું જે અભિયાન છે, પંખીને ભણાવવાનું, એને માટે પાઠ્યપુસ્તકો તો જોઈએ જ, અઢળક જોઈએ!

ફરી એક વાર વાત આખી પેલા રાજાના ભત્રીજાઓના ખોળામાં આવીને પડી. તેમણે આ બાબતે બધું જ કરી બતાવવું રહ્યું. એમણે કંઈ કેટલાય લહિયાઓને ભેગા કર્યા. અને આ લહિયાઓને તો લગાડી દીધા કામે. લહિયાઓ તો નકલ ઉપર નકલ કર્યે જ ગયા. ચોપડીમાંથી નકલો ને નકલો પરથી વળી વધુ નકલો. એમ કરતાં કરતાં એ બધીય નકલોનો મોટો, છેક છત સુધી પહોંચે એટલો ઢગલો થયો; પહોંચ્યા પહોંચાય નહીં એટલો.

લોકો તો આ જોઈ ચકિત થઈ ગયા. અવાક્ જેવા થઈ જઈ એટલું જ કહે, 'અરે! આ તો સંસ્કારનો કીર્તિસ્તંભ! કંઈ ઊંચો, કંઈ ઊંચો! એની ટોચ તો ઊંચે ને ઊંચે, જાણે વાદળથી વાતો કરે! શું ઊંચો!'

આ બાજુ પેલા લહિયા કામગરા જીવ! એ તો એમનાં ગજવાં ભરાયાં એટલે ચાલતા થયા.

રાજાના ભત્રીજાઓને વળી નવું કામ આવી પડ્યું. પેલા પંખીના પાંજરામાં બધું ઠીકઠાક, સારી રીતે સજાવેલું ચોખ્ખુંચણક રાખવાનું. આમાંય એ કાંઈ પાછા ન પડ્યા

ભત્રીજાઓ તો મંડ્યા વાળવા-ઝૂડવા ને સાફસૂફ કરવા ને બધું ચકચકાટ રહે તેમ કરવા. લોકો તો ખુશ થઈ ગયા, કહે, 'વાહ! પ્રગતિ, ભાઈ, પ્રગતિ. આનું નામ પ્રગતિ!કંઈ કેટલાય માણસોને કામે રાખ્યા ને એથીય વધુ જણને સુપરવાઈઝર તરીકે રાખ્યા. આ બધું લશ્કર કંઈ એમ ને એમ થોડું કામ કરે? એમણે વળી એમના કાકા-મામાને ભેગા કર્યા અને એક મસમોટો મહેલ બનાવ્યો. અને એમાં રહી પડી હંમેશના મહેમાન બની જિંદગીભર રહી પડ્યા.

હવે એવું છે કે આ દુનિયા ભગવાને જેલ જેવી બનાવી છે તેવી પણ એક વસ્તુ કહેવી પડે કે એમાં દોષ-દષ્ટિવાળા માણસોનો તોટો નથી! એ તો બધે કહેતા કર્યા કે જુઓ તો ખરા! આ જગતમાં બાકીનાં બધાં પંખી કંઈક ઊંચાં આવ્યાં બધાંની કાંઈક ને કાંઈક પ્રગતિ થઈ પણ આ પાંજરામાં મૂકેલા પંખીની કાંઈ જ પ્રગતિ ન થઈ! એ બિચારું હતું એવું ને એવું પછાતનું પછાત રહ્યું!

રાજાને કાને આખરે આ વાત પહોંચી. પહોંચ્યા વગર રહેવાની? એણે ફરી એક વાર એના બધા ભત્રીજાઓને પોતાની સમક્ષ હાજર થવા સંદેશ મોકલ્યો. એમને કહે, 'ભત્રીજાઓ! અમે આ શું સાંભળીએ છીએ?'

જવાબમાં ભત્રીજાઓ કહે, 'એવું હોય તો પૂછો એ બધાને. આ સોનીઓને, પંડિતોને, લહિયાઓને, સુપરવાઈઝરો - એ બધાની જુબાની લો. જો સાચી વાત સાબિત જ કરવી હોય તો પૂછો એમને. બાકી આ બધા દોષ-દષ્ટિવાળા જે વાતો કરે છે ને એમાં કાંઈ વજૂદ નથી એમને ખાવા કાંઈ મળતું નથી ને એટલે આમ માર્યા માર્યા કરી જીભ ચલાવતા જાય છે!

રાજા આ ખુલાસાથી એકદમ ખુશ થઈ ગયા. એમને હવે બધું એકદમ સાફ દેખાવા માંડ્યું. એમણે તો તેમના એ એકેએક ભત્રીજાને કંઈ ને કંઈ કીમતી ભેટસોગાદ આપી વિદાય કર્યા

એમ કરતાં કરતાં એક દિવસે રાજાને પોતાને થયું લાવ, મારુ શિક્ષણખાતું કેમનું કામ કરે છે એ હું જાતે જ જોઈ વળું. પંખીના ભણતરની વાત કેટલે આવી એ જોવા પેલાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ભવનમાં હવે રાજા ખુદ પધાર્યા

ત્યાં તો તેમણે અદ્‌ભુત દશ્ય જોયું તેના પ્રવેશદ્વાર આગળ જ અંદરથી આવતા કંઈ અવનવા સૂરો ને અવાજો સંભળાતા હતા શંખ ને ઘંટ, ભેર, ભૂંગળ ને બ્યૂગલ, ઢોલ-ત્રાંસાં ને કાંસીજોડાં, તંબૂર ને વીણાના તાર ને વાંસળી ને શહનાઈના સૂર, . . . પંડિતોએ હવે તારસ્વરે મંત્રોચ્ચાર કરવા શરૂ કરી દીધા. અને એ સાથે પેલા સુવર્ણકારો ને લહિયાઓને ને સુપરવાઈઝરોને ને એમના ગણ્યા ગણાય નહીં એટલા કાકા-મામાના બધાઓએ એકસાથે જયજયકાર કરી દેકારો બોલાવી દીધો.

ભત્રીજાઓ હવે રાજા સામે જોઈ જરા ગર્વભેર સ્મિત કરી કહે, 'કેમ, નામદાર મહારાજ! કેમ લાગે છે આ બધું?'

રાજા જવાબમાં કહે, 'લાગે છે તો બધું બરાબર, ચકિત થઈ જવાય એટલી હદ સુધી! એવું લાગે છે કે આખરે આ સામે દેખાય એ જ જાણે શિક્ષણનો સાચો સિદ્ધાંત છે! ખરેખર!'

આમ બોલી રાજા તો ખુશ ખુશ થઈ જઈ પોતાના હાથીની અંબાડી પર બેસવા પાછા ફરવાની અણી પર હતા ત્યાં પેલા દોષદષ્ટિવાળા, વાંકદેખાઓમાંનો એક ત્યાં એક ઝાડી પાછળ છુપાઈને ઊભો હતો તે કહે, 'મહારાજ સાહેબ! નામદાર ! પણ આપે ખુદ પેલા પંખીને જોયું ખરું?'

'અરે! એ તો રહી જ ગયું! મેં એને તો જોયું જ નહીં.'

રાજા હવે પાછા ફર્યા અને પંડિતોને પૂછ્યું કે, 'પંખીને ભણાવવા તમે લોકોએ કઈ પદ્ધતિ અપનાવી હતી?'

પંડિતોએ એમની પદ્ધતિ કહી બતાવી. રાજા તો પદ્ધતિ વિશે સાંભળી, જાણી તાજુબ થઈ ગયા. એમણે જોયું તો આ પદ્ધતિ પોતે જ એટલી મોટી જબરજસ્ત અને જાજરમાન હતી કે એની આગળ પેલું પામર બિચારું પંખી તો કંઈ વિસાતમાં નહોતું. રાજાને એ વાતે આનંદ થયો કે બધી ગોઠવણ તો બરાબર થઈ છે. આમાં તો કોઈ વાતે કમી નહોતી. બીજી બાજુ પંખી તરફથી કોઈ ફરિયાદ હોય એ તો બનવાજોગ જ નહોતું. એનું ગળું પેલા ગ્રંથો ઉપર ગ્રંથોનાં પાનાંના ભૂકાથી ને ભૂસાંથી એટલું ખીચોખીચ અને ચિકાર ભરેલું હતું કે એનામાં ગાવાની તો શું, એકાદ ટહુકો કરવા જેટલુંય ગજું હવે નહોતું. આ આખોય ખેલ જોઈજાણી શરીરમાં ઝણઝણાટી થઈ જાય એવું હતું.

આ વખતે રાજાએ પોતાની અંબાડી પર બેસી સવારી ઉપાડતાં પહેલાં દરબારના પેલા કાન આમળનારા ખાસ અધિકારીઓને બોલાવી તેને સાફ સાફ સૂચના આપી દીધી કે પેલા વાંકદેખાએ ઊલટીસૂલટી વાતો કરી રાજાની કાનભંભેરણી કરવા કર્યું હતું તેને બોલાવી તેના કાન ખાસ જોરથી આમળો.

તો ભાઈ! પેલું પંખી તો આમ ઘસડાતું ને ઘસડાતું ચાલ્યું. અને એમ કરતાં કરતાં એ લગભગ ગાંડપણની અણી પર આવી ઊભું, અને મજાની વાત એ હતી કે આમ જોઈએ તો હકીકતમાં, એની પ્રગતિ કહેવી હોય તો પ્રગતિ, એ બિલકુલ, બિલકુલ જ સંતોષજનક હતી! એમાં કોઈ શક નહીં. બધું બિલકુલ બાકાયદા અને સુચારુ રીતે ચાલ્યું હતું. પણ - તમે ગમે તેમ કહો - આપણે કુદરત કહીએ ને કુદરત એ ઘણી વાર તાલીમને ક્ષણભર હરાવી હંફાવી રહે છે. આ પંખીની બાબતમાં એવું જ બનતું જોવા મળ્યું. કોઈક વાર સવાર સવારમાં પો ફાટતાં, સૂર્યનાં પહેલાં ઉજ્જ્વળ કિરણ એના પાંજરાના સળિયાની આરપાર થઈ તેને સ્પર્શતાંની સાથે જ, એ બહુ જ વખોડી કાઢવી પડે એ રીતે પોતાની પાંખ પસારી રહેતું, અને તમે નહીં માનો પણ - એ પોતાનીય થાકીહારી ચાંચે કરી એના પિંજરાના સળિયાને છેદવાની ચેષ્ટા કરી રહેતું દેખાતું.

'આ તે કેવી ગુસ્તાખી!', કોટવાલ આ જોઈ ગરજ્યા.

હવે રાજાના શિક્ષણખાતામાં એક નવા અધિકારીનો ઉમેરો થયો. એ હતો લુહાર. એ એની ભઠ્ઠી અને હથોડા સાથે હાજર થયો. અને એવા તો ઘા ઉપર ઘા કરવા માંડ્યો કે આખું ગામ ગાજી ઊઠ્યું. અને એમ કરતાં એણે એક મજબૂત લોખંડી સાંકળ બનાવી કાઢી. અને એણે પંખીની પાંખ પર બેડીઓ ભીડી દીધી.

રાજાના સાળા પંખીની ગુસ્તાખી જોઈ કાળઝાળ થઈ ગયા અને માથું ધુણાવવા લાગ્યા, કહે, 'આ પંખીમાં સાનસમજ તો નથી જ, પણ એનામાં કોઈના કર્યાનો ઉપકારનો ભાવેય નથી!'

એટલે એક હાથમાં પુસ્તક ને બીજા હાથમાં દંડો, એમ પેલા પંડિત તો ગરીબ બિચારા પંખીને પાઠ શીખવવા લાગ્યા. જો એને પાઠ કહેવો હોય તો.

આ સાથે કોટવાલને તેની ચોકીદારી માટે ખાન ખિતાબ આપવામા આવ્યો અને લુહારને પેલી નાકળ ને બેડી ઘડવા માટે મોટા ઑનઅકરામ

પખીના પ્રાણ ઊડી ગયા

એ ક્યારે બન્યુ એનો કોઈને ખ્યાલેય ન રહ્યો આ રીતની વાત પહેલવહેલી ફેલાવી પેલા દોષદષ્ટિવાળાએ, વાકદેખાએ

રાજાએ કરી એક વાર પોતાના ભત્રીજાઓને બોલાવી મગાવ્યા ને કહે, 'મારા પ્રિય ભત્રીજાઓ, આ અમે જે વાત સાભળી છે તે શુ છે?'

ભત્રીજાઓ કહે, 'નામદાર, પખીનુ ભણતર હવે પૂરુ થયુ છે '

'એ આમતેમ કૂદે છે ખરુ?' રાજાએ પૂછ્યુ

'કદીય નહી ને!' ભત્રીજાઓ કહે

'એ ઊડે છે ખરુ?'

'ના જી'

'તો લાવો એ પખીને હાજર કરો મારી સમક્ષ' રાજા કહે

પખીને હવે લાવવામા આવ્યુ ખૂબ જ જાપતા નીચ, આગળ કોટવાળ ને પાછળ સિપાહીઓ ને આખો રસાલો! રાજાએ એના શરીરમા આગળી ખોસી તપાસી જોયુ તો તેમાથી માત્ર અદર ભરેલા પેલા પુસ્તકોના પાનાનો ભૂકો, એ ભૂકો ખરી રહ્યા એ સિવાય કાઈ નહોતુ રહ્યુ

બાગની બહાર નવપલ્લવિત અશોક વૃક્ષના પાદડામાથી પસાર થતી વાસતી લહેરના મર્મર ધ્વનિ આ એપ્રિલની સવારને ઉજમાળી રહ્યો હતો

અનુ દિગીશ મહેતા

પ્રાથમિક શાળાના એક નિરીક્ષકે એક શાળાના પ્રિન્સિપાલને પૂછ્યુ, 'તમારી શાળામા તમે આગળ પડતો ગણતા હો, તેવો કોઈ વિદ્યાર્થી મને બતાવશે '

પેલા પ્રિન્સિપાલે એક વિદ્યાર્થી બતાવ્યો, અને કહ્યુ, આ છોકરો સૌ કરતા એક વર્ષ આગળ છે

પેલા નિરીક્ષકે તે છોકરાને પૂછ્યુ, 'લોકોના સૌથી ખરાબ દુશ્મન માનતો હોય તેવા ત્રણના નામ દે!'

'વારુ, સાહેબ, પહેલો સ્ટાલિન '

'ખરુ કહ્યુ,' પેલા નિરીક્ષકે ઉમેર્યુ, 'હવે બીજો કોણ ?'

'માલેન્કોવ,' છોકરાએ જવાબ આપ્યો

'એ પણ ખરુ, અને ત્રીજો કોણ ?'

'ખ્રુશ્ચેવ!' પેલા છોકરાએ હિંમતપૂર્વક જવાબ આપ્યો

પેલા નિરીક્ષકે પ્રિન્સિપાલને કહ્યુ, 'તમારી વાત સાચી છે આ છોકરો ખરેખર સૌ કરતા એક વર્ષ આગળ છે '

*

એક દિવસ બે માણસોને પકડવામા આવ્યા પહેલો માસ્કોના 'રેડ સ્ક્વેર'('લાલ ચોગાન')મા બૂમ પાડતો જતો હતો 'સામ્યવાદ મુર્દાબાદ!'

તેને બે વર્ષની સજા થઈ

બીજો માણસ એમ કહેતો ફરતો હતો કે, 'ખ્રુશ્ચેવ ગાડો છે '

તેને રાજ્યના ખાનગી બાબતો ઉઘાડી પાડવાના ગુનાની કલમ હેઠળ ૨૦ વર્ષની સજા થઈ

-'મનસ' ૨૦ ૫-'૫૯

બોલે ઝીણા મોર

રે આજ અષાઢ આવ્યો

ભોળાભાઈ પટેલ

આકાશમાંથી ઝરમર વારિ ઝરે છે. સર્વત્ર ભીનાશ વ્યાપી ગઈ છે. અંબર, અંતરિક્ષ અને ધરતીની સાથે મન પણ ભીનું ભીનું બની ગયું છે. ન સમજાય એવી કશી વ્યાકુળતા ઘેરી વળી છે. એ વ્યાકુળતા વિરહજન્ય છે, પણ કોનો વિરહ છે તે કળાતું નથી. મેઘદર્શનથી સુખીજનનું એટલે કે જેનું પ્રિયજન પાસે છે. એની ચિત્તવૃત્તિ પણ અન્યથા બની જાય છે, કશુંક અસુખ એ અનુભવે છે એમ કવિ કાલિદાસ કહી ગયા છે.

ખરેખર તો અષાઢના આ ભીના દિવસોના મેઘ સાથે આ કવિ કાલિદાસ જોડાઈ ગયા છે. આદિકવિ વાલ્મીકિ અને આ યુગના કવિ રવિ ઠાકુર પણ છે. આ કવિઓએ વર્ષાને વિરહની ઋતુ જાહેર કરી દીધી છે. વર્ષા એ ભારતવર્ષની પ્રધાન ઋતુ છે અને એ ઋતુ વિરહની? પ્રેમમાં જેણે વિરહ અનુભવ્યો નથી, એ પ્રેમપદારથ તે શું એ કેવી રીતે જાણે? વિરહ તો પ્રેમીઓના જીવનમાં ડગલે ને પગલે આવે. અરે વચ્ચે કમળના પાંદડા જેટલું અંતર હોય તોય ચક્રવાક અને ચક્રવાકી વિરહથી ઝૂરી મરે છે. પણ આ અષાઢના દિવસોમાં વિરહ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી જાય છે. વર્ષામાં વિરહ સહન કરવો દોહ્યલો છે, એમ કવિઓ કહી ગયા છે.

આ કવિઓએ આપણને પ્રેમ કરતાં શીખવ્યું છે એવું ઘણી વાર લાગે છે. કવિઓ-કલાકારોએ પ્રેમનાં નીતનમ [illegible] સ્પર્શ કરાવ્યો છે. [illegible] કદાચ આપણે જેને સ્થાને 'પ્રેમ' નામે ઓળખીએ છીએ, તે ભાવ માત્ર કામવાસનાથી [illegible] ન હોત, જો [illegible] છે. [illegible] કેવું પ્રેમ-મીમાંસામાં કહી રહ્યો? [illegible] આ ભીની ઋતુ છે જ એવી.

રવિ ઠાકુર એક ગીતમાં કહે છે:

એમન દિને તારે બલા જાય
એમન ઘનઘોર બરસાય
એમન દિને મન ખોલા જાય...
આવે દિવસે તેને કહી શકાય.
આવી ઘનઘોર વર્ષામાં. આવે
દિવસે મન ખોલી શકાય.
મેઘની આછી ગર્જના હોય,
વાદળ ઝરમરતાં હોય, સૂરજ
વિનાનો અંધકાર વ્યાપેલો હોય
અને ચારેબાજુ એકાન્ત હોય
ત્યારે બે જણ એકબીજાની
મોંઢામોઢ બેસીને ગંભીર
દુઃખની વાત એકબીજાને કહી
શકે. કોઈએ સાંભળવાનું નથી,
જાણે જગતમાં બીજું કોઈ
નથી. સમાજસંસાર જીવનનો
કોલાહલ બધું મિથ્યા લાગે છે.
માત્ર બે જણ આંખમાં આંખ
પરોવી, હૃદયમાં હૃદયનો
અનુભવ કરે છે. બાકી સૌ
અંધકારમાં ઓગળી ગયું છે,

વરસાદના દિવસો એકાંતમાં પ્રિયજન સમક્ષ મન ખોલવાના દિવસો છે; પરંતુ આવે દિવસે પ્રિયજન જ પાસે ન હોય ત્યારે? કવિ વાલ્મીકિએ રામ જેવા રામનું પણ વિરહવ્યાકુળ મન સીતાના અભાવે લક્ષ્મણ સામે ખોલતા બતાવ્યા છે. સીતાનું હરણ થયું છે. સીતાને શોધતા રામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈ કિષ્કિંધા આવ્યા છે. સુગ્રીવની મૈત્રી કરી વાલિનો વધ કર્યો છે. હવે સુગ્રીવ ક્યારે સીતાને શોધવામાં

મદદ કરે તેની રામ રાહ જુએ છે અને ત્યા માલ્યવાન પર્વત પર વાદળ ઘેરાય છે માડ માડ ધીરજ ધારણ કરતા વિરહી રામ વ્યગ્ર બનીને લક્ષ્મણ આગળ મન ખોલે છે જાનકી તો છે નહીં જાનકીની જેમ રામ પણ આરણ્યકચેતના ધરાવે છે, પ્રકૃતિપ્રિય છે વિરહની અવસ્થામા પણ વર્ષાની સુદરતા એમને પ્રભાવિત કરે છે, પણ એમા ભળે છે જાનકીની વિરહવ્યથા આ એક અદ્ભુત ભાવસ્થિતિ છે, જે સવેદનપટુ ચિત્ત જ અનુભવી શકે વર્ષાની સુદરતાનુ વર્ણન કરતા કરતા રામ મેઘમા ચમકતી વીજળીની વાત કરતા કેવી ઉપમા પ્રયોજે છે?

હે લક્ષ્મણ! આ નીલ મેઘનો
આશ્રય લઈને ઝબકતી વીજળી
મને રાવણના ખોળામા
તરફડતી તપસ્વિની સીના
જેવી દેખાય છે

અરે, રામને મર્યાદા પુરુષોત્તમ ચીતરતા સત તુલસીદાસને પણ આવે દિવસે વિરહી રામને મુખે કહેવડાવ્યુ છે

ઘનઘમડ ઘન ગરજત ઘોરા
પિયાહીન તરપત મન મોરા

આકાશમા વાદળ ગર્જનાઓ કરે છે, પ્રિયા વિના મારુ મન વ્યાકુળ છે આ બધુ મોટોભાઈ નાનાભાઈ આગળ બોલી રહ્યો છે વાદળવીંટી વર્ષાનો પ્રભાવ છે સીતા માટેનો પ્રેમ એટલે શુ રામ તીવ્રતમ રૂપે અનુભવતા હશે? કવિએ રામની વાત કરીને વિરહીજન માત્રની મનોવેદના વ્યક્ત કરી છે વિરહવેદનાને શબ્દોમા બાધી આપી છે વિરહીમાત્ર વેદનાથી ગૂગળાતો હોય, પણ શબ્દ તો કવિઓને જડે અને એ શબ્દોમા પ્રત્યેક વિરહી પોતાનો ભાવ વ્યક્ત થતો પામે

એટલે તો અષાઢ આવે એટલે સહૃદયજનોના ચિત્ત પર કાલિદાસ આરૂઢ થાય કઈ નહીં તો 'આષાઢસ્ય પ્રથમ દિવસે ' એટલો પક્તિખડ તો એ બોલી બેસે અષાઢનો પહેલો દિવસ આવે ને કાલિદાસનુ, એના 'મેઘદૂત'નુ સ્મરણ થાય ને થાય આ કવિએ આપણને આષાઢનુ સ્વાગત કરતા શીખવ્યુ છે એમા માત્ર પ્રેમલા-પ્રેમલીની વાત છે, એટલુ જ નથી પરતુ ભારતવર્ષની જીવાદોરી સમા મેઘના સ્વાગત અને મહિમાનુ ગાન અનુસ્યૂત છે

કાલિદાસ તો સાથે જ મન પર કબજા જમાવીને બેસી ગયા છે મેઘદૂતના મદાક્રાન્તા છદની પક્તિઓ - પક્તિખડો ઉજાગર કરે છે રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ આ મેઘમદ્ર મદાક્રાન્તાની પક્તિઓના સ્તરેસ્તરમા જગતના જે સૌ વિરહીઓ છે, એ તમામનો શોક ઠસોઠસ ભરેલો છે એટલે આપણને પણ આજે બે હજાર વર્ષ પછી રવીન્દ્રના શબ્દોમા કવિ કાલિદાસને પૂછવાનુ મન થાય છે કે, 'હે કવિવર! ક્યારે કયા વિસ્મૃત વર્ષમા કયા પુણ્ય આષાઢના પ્રથમ દિવસે તમે મેઘદૂત લખ્યુ હતુ? તે દિવસે એ ઉજ્જયિનીના મહેલના શિખરે ન જાને કેટલી ઘનઘટા હતી, એ દિવસે કાળનુ બધન છેદીને ચિર સમયનુ રૂધાયલુ અશ્રુજલ તમારા વિપુલ શ્લોકરાશિને ભીંજવીને જાણે કે અકળક ઝરી પડ્યુ હતુ!'

અને આપણા કવિ નિરજનની કલમેથી ગીત ઝરી પડ્યુ 'રે આજ અષાઢ આયો '

હજાર હજાર વર્ષથી અષાઢનો એ પહેલો દિવસ આવે છે અને વીતે છે આજ અષાઢનો દિવસ છે અને આકાશમાથી ઝરમર વારિ ઝરે છે અવશ્ય એનો પ્રથમ દિવસ આવીને ચાલ્યો ગયો છે, પણ અષાઢના આ પ્રથમ દિવસની આગલી સાજ જોગાનુજોગ હુ કવિ કાલિદાસની એ પ્રસિદ્ધ ઉજ્જયિની નગરીમા બે કાઠે વહેતી શિપ્રાના ઘાટે ઊભો હતો, વિચારતો હતો આ કેવો સયોગ છે! બે હજાર વરસ પહેલાના એક અષાઢના પહેલે દિવસે કવિ કાલિદાસે ઉજ્જયિનીના આકાશમા મેઘને જોયો હશે, આજે આસન્ન આષાઢની આગલી સાજે શિપ્રા પર ઝૂકી આવેલા કાળાડિબાગ મેઘને હુ જોઉ છુ બે હજાર વરસ ઓગળી જાય છે અને મારા

માનસચક્ષુ સમક્ષ વિક્રમની ઉજ્જયિનીનું ચિત્ર ઊપસવા લાગે છે. ઓછામાં પૂરું મહાકાળેશ્વરના મંદિરનું ઊંચું શિખર સાક્ષી પૂરતું હતું કે આ પૂરા કાલની એ જ ઉજ્જયિની છે. શિપ્રાના રામઘાટ પર અને પછી જરા ઉપરવાસ ભણી નરસિંહ ઘાટ પર ઊભા રહી ઉજ્જયિનીના આકાશમાં મેઘની લીલા મને કાલિદાસનો સમકાલીન બનાવી દેતી હતી. મારી સાથે ફાધર રાજુ હતા. વયથી અને મનથી તરુણ. કાલિદાસની કવિતાના 'જ્ઞાત-આસ્વાદ' - જ્ઞાતાસ્વાદ: હતા. ('મેઘદૂત'ના રસિકો અલબત્ત આ સમાસ એકદમ બીજા અર્થમાં જાણે છે.)

કાલિદાસના વિરહી યક્ષે રામગિરિ પર્વત પરથી દૂર હિમાલયમાં કૈલાસની ગોદમાં વસેલી અલકાનગરીમાં રહેતી પોતાની પ્રિયાને મેઘ સાથે સંદેશા મોકલવા ઇચ્છ્યું; પણ મેઘ ઝટપટ દોડીને એકદમ અલકા પહોંચી જાય, તે તેને ઇષ્ટ નહોતું. કવિએ આ બહાને તક લીધી. વર્ષાઋતુ અને એ ઋતુ દરમિયાન ભારતવર્ષની પ્રકૃતિ-સંસ્કૃતિની વાત કરવાની. ભારતવર્ષનાં ગ્રામ-નગર નદ-નદી, પહાડ-પર્વત, પુષ્પ-વૃક્ષ, પશુ પંખી, નરનારી એમાં શું નથી આવતું? ગ્રામીણ સરળ ભોળાં નેત્રોથી મેઘને પીતી જનપદ વધૂઓ છે, તો આંખના વીજળી જેવા ચંચલ કટાક્ષો કરતી ઉજ્જયિનીની પૌરાંગનાઓ પણ છે. મેઘદૂત એટલે મનુષ્ય અને પ્રકૃતિની સંગતિનું ગાન. આજની પરિભાષા વાપરીને કહીએ તો, પર્યાવરણની સમતુલાનો આટલો મહિમા ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય કવિની રચનામાં 'મેઘદૂત'માં છે, એટલો હશે.

શિપ્રાના નરસિંહ ઘાટને કાંઠેથી દૂર મહાકાલનું શિખર જોતો હતો. કાલિદાસે આવી સાંજને ટાણે ત્યાં જે મેઘ જોયો હતો, તે તાજા ખીલેલા જબાકુસુમ (જાસૂદ) જેવો લાલ હશે એટલે એણે મેઘને કહ્યું હતું કે પહેલાં તો તું શૂલપાણિ શિવની સંધ્યા આરતી વખતે પોતાના ગર્જનથી નગારું બજાવવાનું કામ કરજે, એના ફળરૂપે તું ત્યાં નૃત્ય કરતી સુંદરીઓના ભમરાઓની હાર જાણે એવા દીર્ઘ કટાક્ષ પામીશ, અને પછી નૃત્ય કરવા ઇચ્છતા શિવની રક્તાર્દ્ર ગજચર્મની ઇચ્છા જબાકુસમ જેવા તારા લાલ રંગે કરીને પૂરી કરીશ જેથી ભવાની તને ભાવભરી નજરે જોશે. રક્ત નીંગળતા ગજચર્મને ઓઢી નૃત્ય કરતા શિવનાં શિલ્પો, દક્ષિણનાં મંદિરોમાં જોતાં વર્ષો પછી કાલિદાસનો એ શ્લોક પૂરો પમાયો હતો.

જોકે રામગિરિથી અલકાને માર્ગે જતા મેઘને વચ્ચે ઉજ્જયિની તો ના આવે, પણ કાલિદાસ પોતે ઉજ્જયિનીના એટલે પક્ષપાત કરીને પણ કહે છે કે મેઘ! ભલે તારો પથ વંકાય, પણ તારે જરા આથમણી દિશામાં જઈ ઉજ્જયિની તો જવું જ પડશે. ઉજ્જયિનીની સુંદરીઓની આંખના કટાક્ષ તેં ન જોયા તો તારી આંખો શા કામની?

પણ અત્યારે તો આ ઘાટ ઉપર કોઈ સુંદરીઓ નહોતી. કેટલાંક પ્રાચીન વૃક્ષો હતાં, અને મેઘ ઝરમરવામાં હતો. મેં ફાધર રાજુને શિપ્રાની ઉપરથી વાતી પવનલહરીની કાલિદાસકથિત વાત કહી કે શિપ્રાનો પવન કોઈ પ્રેમી જેવો ખુશામતખોર છે. 'શિપ્રાવાત: પ્રિયતમ ઇવ પ્રાર્થના ચાટુકર: - કાલિદાસે સવારના પવનની વાત કરી હતી. આ મેઘભીનો સાન્ધ્યવાયુ હતો, એ ફેર.

શિપ્રાના તટેથી પાછા આવતાં આષાઢની આગલી સાંજના મેઘે અમને ઉજ્જયિનીની સડકો પર પૂરેપૂરા ભીંજવી દીધા. કાલિદાસની ઉજ્જયિનીમાં ભીંજાવાનું મળ્યું એ કેવું સદ્ભાગ્ય! મારું મન મેઘદૂતમય બની ગયું હતું. આષાઢને પહેલે દિવસે મેઘને ઉજ્જયિનીની દિશામાં મોકલ્યો હતો, હું આષાઢને પહેલે દિવસે ઉજ્જયિનીથી સાબરમતી એક્સપ્રેસમાં બેસી અમદાવાદ ઊતર્યો. કેવો વિપર્યય!

હજી આષાઢ છે, આકાશમાંથી ઝરઝર વારિ ઝરે છે.

જ્યોતીન્દ્ર સૌરભ

ગ્રેજ્યુએટ ગોધો !

જ્યોતીન્દ્ર દવે

શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણેનો વિકાસ કરે તે સાચી કેળવણી એમ એક વિચારકે કહ્યું છે. અત્યારે આપણને જે 'કેળવણી' આપવામાં આવે છે તે શારીરિક નથી એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. આ કેળવણીનો મોટામાં મોટો જો કોઈ દોષ હોય તો તે વિદ્યાર્થીઓને જાણે શરીર જ ન હોય એ રીતે એ કેળવણી આપવાનું દૃષ્ટિબિંદુ રાખવામાં આવ્યું છે તે છે; એમ અમારા વખતમાં કેળવણીકારો કહેતા અને શાળાનો સમય પૂરો થયા પછી અમને ગમતું હોય કે ન ગમતું હોય તોપણ શરીરને ફક્ત થાક લગાડે ને ફાયદો તો કશો જ ન કરે એવી કસરત અમારી પાસે કરાવતા.

તે સમયે વિદ્યાર્થીઓ તોફાન કરે અથવા શિક્ષકને ખોટો વહેમ પણ પડે કે વિદ્યાર્થી તોફાન કરે છે, તેમ જ એને પૂછેલા સવાલનો જવાબ ન આવડે તો શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને શરીરિક સજા કરતા અને એ રીતે પણ વિદ્યાર્થીનું શરીર માર ખાવાની બાબતમાં કંઈક કસાતું ખરું... પણ હવે તો વિદ્યાર્થીઓના શરીરને કાચની શીશી જેવાં ગણી તેને હાથ ન લગાડવો એવું નૂતન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું ફરમાન નીકળ્યું છે. એટલે શિક્ષકોના હાથનો માર ખાવાથી વિદ્યાર્થીઓનાં શરીરને જે થોડોઘણો લાભ થતો તે પણ જતો રહ્યો છે!

આમ, આ કેળવણીથી શરીરને કંઈ જ ફાયદો થતો નથી. એટલું જ નહીં પણ એનાથી ખાસ કરીને પરીક્ષાનો બાધુ વિદ્યાર્થીઓની નજર સામે હંમેશ રહેતો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તીને હાનિ થાય છે. અમૃત કેશવ નાયકે એના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે

'મૅટ્રિક માંદાના મટે, બી.એ.ના બેહાલ;
એમ.એ. મરણપથારીએ એ વિદ્યાના હાલ!'

એમાં કંઈક અતિશયોક્તિ હશે પણ એ તદ્દન ખોટું છે એમ કોઈથી કહી શકાય એમ નથી. મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં અગિયાર વાર બેસીને પરીક્ષકો અને પરીક્ષાર્થી કટાળી દલાલીના ધંધામાં પડેલા મારા એક ઓળખીતા ગૃહસ્થે એક વાર એક કંતાઈને તવાઈ ગયેલા ગોધાને બતાવીને કહ્યું હતું 'જુઓ, આ ગ્રેજ્યુએટ ગોધો!'

'એટલે?' મેં પૂછ્યું

'આ ગોધો બી.એ થયો છે ' એમણે જવાબ દીધો.

'શા પરથી કહો છો?' મે પ્રશ્ન કર્યો.

'જોતા નથી! એ કેટલો સુકાઈ ગયો છે? એનાં હાડકેહાડકાં દેખાય છે.' એમણે જવાબ દીધો.

'કેમ, તમારો મોહન આટલો સુકાઈ કેમ ગયો? માંદો છે કે શું?' હમણાં થોડા દિવસ પર જ મારી પડોશમાં રહેતાં અન્નાગીને એમનાં કોઈ સગાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જવાબમાં એ બાઈએ કહ્યું 'આ વરસે માટલીની પરીક્ષામાં બેઠો છે ને? તે સુકાઈ ન જાય તો બીજું શું થાય?'

આમ, આ કેળવણી લેનારાઓનાં શરીર સુધરવાને બદલે નમાલાં થઈ જાય એ બધા લોકોને લગભગ સ્વાભાવિક લાગે છે.

આધ્યાત્મિક બાબતોને આ કેળવણીમાં કંઈ પણ સ્થાન નથી એ પણ જાણીતું છે. મુંબઈમાં રેડિયો સ્ટેશન પરથી હમણાં પ્રશ્નોત્તરી શરૂ થઈ

છે. સાંભળનારાઓ પોતાને ફાવે તેવા સવાલ લખી મોકલે ને રેડિયોના સંચાલકો વિદ્વાનો પાસે તેના ઉત્તર અપાવે એવી જે વ્યવસ્થા થોડાક સમયથી મુંબઈ સ્ટેશને ચાલુ કરી છે તેમાં એક પ્રશ્ન આત્માના અસ્તિત્વ માટે પૂછવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાં ભેગા મળેલ વિદ્યાવિભૂષિત સજ્જનો તેનો યોગ્ય ઉત્તર દઈ શક્યા નહોતા. આત્મા છે કે નહીં તે વિશે પણ એમણે સંદેહ વ્યક્ત કર્યો હતો. આમ આ કેળવણી લીધા પછી આત્મા છે કે નહીં તેનું પણ જ્ઞાન મળતું નથી તો આત્માના ઉદ્ધારની તો વાત જ શી?

એટલે આ કેળવણી નથી શરીરની, નથી આત્માની, પણ એ મનની કેળવણી છે એમ કહેવું જોઈએ. પણ સાચા અર્થમાં એને મનની કેળવણી કહી શકાય કે નહીં તે વિચારવા જેવું છે.

એક પરોપકારી સજ્જન માટે એવી વાત કહેવાય છે કે એ કોઈ પણ મનુષ્ય પર આપત્તિ આવી પડે કે તેનું નિવારણ કરવાને તરત દોડી જતા. પણ એ દરમિયાન બીજા કોઈને માથે કંઈ દુઃખ પડ્યું છે એમ સાંભળે એટલે પહેલા મનુષ્યને પડતો મૂકીને એ બીજાની વહારે ધસી જતા. એટલામાં ત્રીજાની વાત સાંભળે એટલે બીજાને ભૂલીને ત્રીજાને સહાય કરવા નીકળી પડતા.

દાખલા તરીકે એ નદીકિનારે ફરવા ગયા હોય, ને ત્યાં નદીના પાણીમાં કોઈને ડૂબતો જુએ તો તરત કૂદકો મારીને તેને બચાવવા ધસી જાય. પણ એટલામાં દૂરથી કંઈક કોલાહલ સંભળાય ને એમને લાગે કે કોઈક ઠેકાણે આગ લાગી છે તો ડૂબતા માણસને પાછો પાણીમાં પટકીને એ આગ બુઝાવવા દોડે. સળગતા ઘરમાં કોઈ ફસાઈ ગયું છે એમ એમને જણાય એટલે જાનના જોખમે એ ઘરમાં પ્રવેશ કરીને અંદર પુરાઈ ગયેલી વ્યક્તિને શોધી કાઢી બહાર લાવવા પ્રયત્ન કરે; પણ એટલામાં બંબાવાળાને ચક્કર આવી ગયાં છે ને જમીન પર પડી ગયો છે એમ એને દેખાય એટલે પેલી વ્યક્તિને ફરી બળતા ઘરમાં ધકેલી એ બંબાવાળાની મદદે દોડે. જમીન પર પડેલા બંબાવાળાને જેમતેમ ઊભો કરીને તેની સારવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે એટલામાં ત્યાં ટોળામાં કંઈક તોફાન થયું છે એમ તેમને જણાય એટલે બંબાવાળાને પાછો જમીન પર ફેંકી દઈને એ તોફાન શમાવવા ઊપડી જાય. આમ સૌને મદદ કરવાની ઉત્કટ ઈચ્છા પર કાબૂ ન રાખવાને પરિણામે એ કોઈનું ભલું તો નથી જ કરી શકતા, પણ ઊલટું જેમને મદદ કરવા જાય છે તેમને નુકસાન કરી બેસે છે.

આપણા સદ્દભાગ્યે એમના જેવા મનુષ્યો અપવાદરૂપ છે. પરંતુ આપણા સર્વના મનની સ્થિતિ એમના જેવી જ છે. એક ડાળ પરથી બીજી ડાળ પર કૂદકા મારતા મર્કટના જેવા મનને કાબૂમાં રાખવું બહુ મુશ્કેલ છે. અને અભ્યાસ, ધ્યાન, પ્રાણાયામ, ચિંતન, નિદિધ્યાસન આદિ વડે મનને એકાગ્ર કરવું એ જ મનની સાચી કેળવણી છે એમ આપણા શાસ્ત્રકારોએ સમજાવ્યું છે. દારૂ પીને લથડિયાં ખાતા માણસના જેવા આ ચંચળ ને અસ્થિર મનને સ્થિર ને દૃઢ બનાવવું એનું જ નામ મનની કેળવણી.

હવે આપણે ત્યાં જે રીતે કેળવણી આપવામાં આવે છે તેમાં મનની સ્વાભાવિક અસ્થિરતા વધે એવો સંભવ છે કે ઘટે એવો તે વિચાર કરવા જેવું છે; અથવા ખરું પૂછો તો એમાં વિચાર કરવા જેવું કશું જ નથી. મનની અસ્થિરતા એનાથી વધે છે એ દીવા જેવી વાત છે. મૂળથી જ મર્કટ જેવા આપણા મનને આપણી શાળાઓમાં વાંદરવેડા જ શીખવવામાં આવે છે એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

અત્યારે જ્ઞાનના વિષયો એટલા બધા વધી

ગયા છે કે આપણે થોડું થોડું એ સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા જઈએ તોપણ પાચનાત જિંદગી સુધી એ કામ પૂરું થઈ શકે નહીં આમ છતાં બની શકે તેટલા વિષયોનું બને તેટલું જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કંઈ ખોટું નથી સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને જુદા જુદા વિષયો વિશે જાણવાનું કુતૂહલ થાય છે, ને એ કુતૂહલને સંતોષવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો તેમાં કંઈ પણ ખોટું નથી પરંતુ માણસ પોતે જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને પ્રાપ્ત કરવા મહેનત કરે એ એક વસ્તુ છે, ને એના મગજમાં પરાણે નાના પ્રકારના વિષયોનું જ્ઞાન ભરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જુદી જ વસ્તુ છે

આપણી શાળાઓમાં તો જેને કંઈ જ શીખવું નથી તેમને, જેઓને કંઈ શીખવતાં આવડતું નથી તેઓ વડે, જે પદ્ધતિથી કંઈ પણ શીખી ન શકાય તે પદ્ધતિ દ્વારા, જેમાં કંઈ જ શીખવા જેવું હોતું નથી તે શીખવવામાં આવે છે

અસલ વિદ્યાર્થી ગુરુ પાસે જઈ વર્ષો સુધી તેને ત્યાં રહી એક વિષયમાં પારંગત થઈ પાછો ફરતો આજે ગુરુપદે કોઈ વ્યક્તિને સ્થાપવાની વાત થઈ જ શકે એમ નથી બધી જ વિદ્યા એક ગુરુ પાસેથી મળી શકે એમ નથી એ સાચું, પરંતુ એક જ વર્ગમાં વિદ્યાર્થી ભણતો હોય છે તેને પણ એકથી વધારે શિક્ષકો પાસે શીખવું પડે છે આમ એનું મન કોઈને પણ ગુરુભાવે જોઈ શકતું નથી એ ઉપરાંત ચાળીસ ચાળીસ મિનિટે વિષયો બદલાય છે કોઈ પણ માણસ સાહિત્ય, ગણિત, ઇતિહાસ, તર્કશાસ્ત્ર આદિ જુદા જુદા વિષયોમાં ચંચૂપાત કરે એમાં કંઈ ખોટું નથી પરંતુ એક વિષય પૂરો કર્યા પછી બીજો વિષય એ હાથ પર લે તો જ કંઈ શીખી શકે પણ એકસામટા બધા વિષયોમાં ચાંચ ડુબાડવા જાય તો એ કંઈ શીખી શકે નહીં એ વસ્તુ એટલી જાણીતી છે કે એ વિશે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી

આમ છતાં આપણી શાળાઓમાં જુદા જુદા વિષયો જે રીતે શીખવવામાં આવે છે તે એક ડાળેથી બીજી ડાળે કૂદતા વાંદરાને જોઈને જ નક્કી કરવામાં આવી હશે એમ લાગે છે શરૂઆતની ચાળીસ મિનિટ અંગ્રેજી કવિતાના અર્થ બેસાડવામાં ગાળીને વિદ્યાર્થીનું મન એ ભાષા માણસોને બોલવાલાયક નથી એવો વિચાર કરવામાં પડ્યું હોય છે, તેટલામાં બીજો શિક્ષક વર્ગમાં પધારીને ગોવળકોંડામાં હીરાની ખાણ છે ને કાલનાની ખાણ ઝરીઆમાં છે એ હકીકત નોંધી લેવા આજ્ઞા કરે છે ઝરીઆ ને ગોવળકોંડાના પ્રવાસેથી એ પાછું ફરે તે પહેલાં વિસર્ગની પૂર્વે સ્વર હોય ને એની પછી હ્રસ્વ સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવે તો એ વિસર્ગની કેવી કફોડી સ્થિતિ થઈ જાય છે તે સમજી લેવાની સંસ્કૃતના શિક્ષક એને ભલામણ કરે છે

આમ, કોઈ પણ એક વિષય પર મન સ્થિર થઈ શકે તે પહેલાં એને બીજા વિષય તરફ વાળવામાં આવે છે વિદ્યાર્થીનું મગજ એ કંઈ રેડિયોના યંત્ર જેવું નથી કે ફાવે ત્યારે ચાવી બદલીને જોઈએ તે સ્ટેશન આણી શકાય આમ, થોડોક વખત સંસ્કૃત, થોડોક વખત ઇતિહાસ તો થોડોક વખત ભૂગોળ ને આખો વખત શિક્ષકના જીવનની ખાનગી વાતો — એમ એક પરથી બીજી ડાળ પર કૂદીને થાકી ગયેલું વિદ્યાર્થીનું માનસમર્કટ જ્યારે શાળાનો ત્યાગ કરી સ્વસ્થતા અનુભવે છે ત્યારે એને જણાય છે કે એ કોઈ પણ ડાળી પરથી જીવનના ઉપયોગી થઈ પડે એવું એકે ફળ એને મળ્યું નથી થોડાક કૂદકા મારવા સિવાય ત્યાંથી એને બીજી કંઈ જ પ્રાપ્તિ થઈ નથી!

તન, મન અને આત્માને માટે આ કેળવણી યોગ્ય નથી તો ભલે, પણ એનાથી ધનપ્રાપ્તિ થતી હોય તોયે એ કંઈ ખોટી નહીં પરંતુ આ

કેળવણીથી ધનપ્રાપ્તિ કોઈને પણ ભાગ્યે જ થાય છે, અને ખર્ચ સૌને થાય છે, એ દરેકના અનુભવની વાત છે. અર્થપ્રાપ્તિ બાજુએ રહી પણ આ કેળવણી પાછળ જે ખર્ચ કરવો પડે છે તેમાંયે કંઈ ઘટાડો થતો હોય તો સારું એમ ઘણાને લાગે છે. માસિક ફી, વાર્ષિક ફી, લાઈબ્રેરી ફી, જિમખાના ફી, સંમેલનની ફી, પરીક્ષામાં બેસવાની ફી, પરીક્ષામાં ન બેઠા હોય તેના દંડની રકમ, પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી સર્ટિફિકેટ કે ડિગ્રી લેવાની ફી—એમ ફી ફી કરતાં છોકરાંઓનાં માબાપના મોઢે ફીણ આવી જાય છે અને એ ઓછું હોય તેમ ચોપડીઓ છાપેલી ને કોરી એટએટલી વસાવવી પડે છે. કે એક વિદ્યાર્થી ભણી રહ્યા પછી તેની જો બધી ચોપડીઓ સચવાઈ રહી હોય અને કોઈ તેને એક પર બીજી એમ મૂકીને ઢગલો કરે તો ત્રીજા મજલા સુધી પહોંચે એવો એ ઊંચો થાય.

આમ, આ કેળવણી પાછળ જે ભારે ખર્ચ કરવો પડે છે તે પણ આપણે વેઠી લઈએ, જો એનાથી કોઈ પણ રીતનો ફાયદો થતો હોય તો. જાતજાતના વિષયો શીખીને વિદ્યાપીઠમાંથી બહાર પડનારા આપણા તરુણો વ્યવહારની બાબતમાં તદ્દન બાળક જેવા હોય છે. સાહિત્ય, ઈતિહાસ, તર્કશાસ્ત્ર આદિ વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન વહેવારની દુનિયા માટે જોઈતાં સામાન્ય જ્ઞાન કરતાં તદ્દન નિરાળું હોય છે એવો એને અનુભવ થાય છે: એક વાર જ્ઞાતિભોજનને પ્રસંગે બીજાં વાસણને અભાવે હું કથરોટમાં દૂધીનું શાક કાઢીને કડછીને અભાવે ચમચા વડે તે પીરસવા નીકળ્યો હતો ત્યારે એક વૃદ્ધજને મારો ઉપહાસ કરતાં કહ્યું હતું: 'તમારી કૉલેજ પીરસવું શી રીતે તે શીખવે છે કે નહીં?'

ત્યારે 'ના, જી, કૉલેજમાં અમારે એ કરતાં વધારે ઉપયોગી વિષયો શીખવાના હોય છે.' એમ મેં જવાબ દીધો હતો.

પીરસવાના મારા અજ્ઞાન પર એ હસ્યા, ને કૉલેજ વિશેના એમના અજ્ઞાન પર હું હસ્યો. પણ આજે મને લાગે છે કે એમના કરતાં મારું અજ્ઞાન વધારે છે. પીરસવાનું તો ઘેર ગયું પણ જીવનમાં ઉપયોગી એવી એકે વસ્તુ શાળા કે કૉલેજમાં શીખવાતી નથી. ગ્રૅજ્યુએટ થયા પછી વર્ષો સુધી હું 'ચેક' એટલે શું તે સમજતો નહોતો. 'બેરર', 'ક્રૉસ', 'ઑર્ડર' આદિ શબ્દો શબ્દકોષની મદદથી સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં હું સમજી શકયો નહોતો ત્યારે એક વ્યવહારચતુર પુરુષે મને કહ્યું હતું: 'કૉલેજમાં જવાથી એ નહીં શિખાય, ભાઈ! એ તો દુનિયાની શાળાનો અનુભવ લેવો પડશે.'

આ તો ઠીક, પણ વિદ્યાપીઠની ઊંચી પરીક્ષામાં ઊંચે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયેલા એક બુદ્ધિમાન વિદ્યાર્થી માટે મેં વાત સાંભળી છે તે તો ઘણી જ અદ્‌ભુત છે. એક વખત એમને ત્યાં ઊતરેલા પરોણા પોતાને ગામ પાછા ગયા ત્યારે તેઓ ઘરની કૂંચી એમને ત્યાં જ ભૂલી ગયા.

'એ ઘેર જશે ત્યારે કૂંચી નહીં હોય તો એમને કેટલી અડચણ પડશે? મારે આ કૂંચી જેમ બને તેમ જલદીથી પહોંચાડવાની છે. શી રીતે મોકલાવું?' એમણે એક ઓળખીતાને પૂછ્યું.

ઓળખીતાએ જવાબ દીધો: 'તાર મારફતે મોકલાવો. તરત પહોંચી જશે.'

'પણ તારથી કૂંચી શી રીતે જાય?' એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

'કેમ ન જાય? તારથી કાગળો જાય છે તો કૂંચી કેમ ન જાય? ઓળખીતાએ જવાબ દીધો ને એમના મનનું સમાધાન થયું.

તારઑફિસે જઈને ફૉર્મ ભરી એમણે કારકુનના હાથમાં કૂંચી મૂકી.

'આ કૂંચી શું કામ આપો છો?' કારકુને પૂછ્યું.

'મારે એ તારથી મોકલવી છે.' એમણે જવાબ દીધો.

'તમે મજાક કરવા આવ્યા છો કે શું? તારથી તે કૂંચી જાય?' કારકુને નવાઈ પામીને પૂછ્યું

'કેમ ન જાય? રૂપિયા જાય તો કૂંચી કેમ ન જાય?' એમણે જવાબ દીધો.

આખરે કારકુને એમને તારથી રૂપિયા કેમ જઈ શકે ને કૂંચી કેમ ન જઈ શકે તે સમજાવીને કહ્યું 'તમને કોઈકે બનાવ્યા છે.'

ત્યારે એ વીલે મોઢે પાછા ફર્યા

આટલું બધું અજ્ઞાન સામાન્ય રીતે ભણેલાઓમાં હોતું નથી એમનો કિસ્સો તો અપવાદ જેવો છે એ ખરું પરતુ શાળા છોડ્યા પછી જીવનમાં ઘરની તેમ જ બહારની બાબતમાં જે જે વિષયના જ્ઞાનની જરૂર પડે છે તે સર્વ વિષયમાં ભણેલાઓ મોટે ભાગે બેખબર હોય છે એમને એકડેએકથી જ શીખવાનું રહે છે તે હકીકત છે

બસ પકડવાથી માંડીને બૈરી મેળવવા સુધીની વાતમાં, ગપ મારવાની કલાથી માંડીને પારકાના પગ પર ઊભા રહેવા સુધીની કલામા, પોતાના લગ્નથી માંડીને ન્યાતજાતના કે સગાંવહાલાંઓના વિવાહ ઉકેલી આપવાની વ્યાવહારિક ચતુરાઈના વિષયમાં, અનાજ ખાવાથી માડીને પૈસા ખાવા સુધીની ઉસ્તાદીમા ભણેલાઓ અભણ મનુષ્ય કરતાં કઈ રીતે વધારે જાણકાર છે તે કહી શકાય એમ નથી

આમ આ વિદ્યા ભણતી વેળા કે ભણ્યા પછી કોઈને કશા પણ કામ માટે ખપ લાગતી નથી એ તો માત્ર બોજો જ છે, અને તે પણ ગધેડાએ ચદનનો ભાર ઉપાડ્યો હતો તેવો નહીં એમાં ચંદનની સુગધ ગધેડો ન લઈ શક્યો તેમાં આપણે ગધેડાને દોષ દઈ શકીએ છીએ, પણ આ તો ગધેડાનો ભાર સારા માણસો મસ્તક પર ઉપાડતા હોય તેવું લાગે છે

('પાનના બીડાં')

અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ

એક વાર પ્રેસિડન્ટ લિકન પોતાના બૂટ પૉલિશ કરતો હતો, તેવામા તેનો સેક્રેટરી કોઈ અગત્યના કામે અદર આવ્યો.

લિંકન જેવા મહાન માણસને એવુ કામ કરતો જોઈ, તે ચકિત થઈને પૂછી બેઠો, 'મિ પ્રેસિડન્ટ, તમારા બૂટને તમે પૉલિશ કરો છો ?'

લિકને શાતિથી ઊંચુ જોઈને જવાબ આપ્યો, 'તો તમે કોના બૂટને પૉલિશ કરો છો, વારુ?'

***

એક વાર દક્ષિણેશ્વરના સત શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહસને કોઈકે પૂછ્યુ, "શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા અને ભારત ભૂમિમા અમુક કાળે થઈ ગયા, એવુ તમે ખરેખર માનો છો ?"

શ્રીરામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો, "શ્રીકૃષ્ણ ખરેખર જીવતા હતા કે નહીં એ જાણવુ અગત્યનુ નથી, પરતુ માણસ ભગવદ્ગીતાના અવતાર જેવી આદર્શ વિભૂતિની કલ્પના કરે, એ જ અગત્યનુ છે કારણ કે, મન, જેની કલ્પના કરે, તેનો માણસ સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે"

'ન્યૂ આઉટલૂક', માર્ચ, '૫૮

સ્મરણો

સનદી સેવાનાં સંભારણાં

લલિત દલાલ

૪. સચિવાલયમાં

મોરારજીભાઈએ પોતાનું વચન પાળ્યું હતું એટલું જ નહીં, પણ પોતાના ગૃહખાતા ઉપરાંત સેપરેટ વિભાગનો પણ નાયબ સચિવ બનાવ્યો. મને આમાં ઘણો આર્થિક લાભ હતો, કારણ સચિવાલયમાં જ ફ્લેટ (તેનું ભાડું ભરવાનું નહીં), મ્યુનિ.ટૅક્સ, લાઇટનું બિલ કશું ભરવાનું નહીં! ચીફ પ્રોટોકલ ઑફિસર તરીકે નામાંકિત અતિથિઓને ઍરપૉર્ટ યા બંદર પર તેડવા-મૂકવા જવાનું.

સેપરેટ ખાતાના વડા મારા હિતેચ્છુ મુખ્ય સચિવ (શ્રી ભટ્ટ) હતા. મને એમની જોડે બહુ જ ફાવતું. ગૃહસચિવ તરીકે શરૂમાં થોડો વખત શ્રી બેડેકર હતા; એ સમજુ ને નિરુપદ્રવી હતા. પણ થોડા જ વખતમાં એ દિલ્હી ગયા. એમની જગ્યાએ મારા મિત્ર (?) ગુજરાતી સચિવ (ભરૂચ માટે ટૂકની ના પાડનાર) આવ્યા. એ પહેલાં જ શ્રી ભટ્ટે મને બોલાવી કહ્યું હતું કે જો કોઈ પણ ફાઈલ પર એ ગૃહસચિવની ટિપ્પણી મને યોગ્ય ન લાગે તો મારે એમને જાતે મળી ધ્યાન દોરવું, જેથી એ એમને 'ઓવરરૂલ' કરી શકે! કેટલીક મહત્ત્વની ફાઈલો હું મોરારજીભાઈને સીધી જ મોકલતો હતો. નવા ગુજરાતી ગૃહસચિવ આવ્યા બાદ થોડા જ વખતમાં મને બોલાવી એક ફાઈલ પરની મારી નોંધ સુધારવા કહ્યું. મેં સ્પષ્ટ ના પાડી ને જવાબ વાળ્યો કે એ મને ઓવરરૂલ કરી શકે છે અથવા ગૃહવિભાગના સંબંધિત કર્મચારીને સૂચના આપે કે એ ફાઈલ એમને સીધી જ મોકલે! પણ એમનામાં એ તાકાત ક્યાં હતી? એમનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે કોઈ પણ પ્રશ્નમાં બે વિકલ્પો હોય - એકમાં કોઈનું ભલું થતું હોય ને બીજામાં હાનિ - તો બીજો વિકલ્પ જ પસંદ કરે! પોતે નરી ગરીબાઈમાંથી ઉપર આવ્યાં હતા એ એમને યાદ ન રહેતું ને દુખિયા પ્રત્યે એમને હમદર્દી ન હતી!

ગૃહખાતામાં ઠરીઠામ થયો ત્યાં જ ટૅક્સીવાળાઓનો પ્રશ્ન મારી સામે આવ્યો. હું ગૃહવિભાગમાં જોડાયો તેના થોડા વખત પહેલાં જ સરકારે નિયમ કર્યો હતો કે ટૅક્સી માલિકે પોતે જ ટૅક્સી ચલાવવી. તેઓ ભાડુતી ડ્રાઈવર ન રાખી શકે. એમના યુનિયનના પ્રમુખ શ્રી ઝાબવાળા (જે બહુ જ સમજદાર સજ્જન હતા) ને બીજા બધા ટોળાબંધ સભ્યો (એમાં બહેનો પણ હતી) મારી પાસે આવ્યા અને એમની આપવીતી સમજાવી. મોટા ભાગના શીખ હતા ને પાકિસ્તાનથી જે ઘરવખરી ને સાધનસામગ્રી લવાય તે લાવી નાસી આવ્યા હતા અને ટૅક્સી ખરીદી ગુજરાન ચલાવતા હતા. બધા જ પ્રૌઢ ઉંમરના હતા. એ લોકો આટલી ઉંમરે, ને તેમાં પણ બહેનો, કઈ રીતે સ્વયં ટૅક્સી ચલાવે? મને પણ આમાં તથ્ય દેખાયું. મેં એક બહેનને સૂચવ્યું કે ડૉક્ટરનું સર્ટિફિકેટ લાવે કે તબિયતને કારણે ટૅક્સી ચલાવી નહીં શકે. એ સર્ટિફિકેટ પર મેં એમનો અપવાદ કરવા સૂચવ્યું ને મોરારજીભાઈએ માન્ય રાખ્યું. થોડેથોડે અંતરે એવા પાંચદસ અપવાદ થયા પછી મેં મોરારજીભાઈને એ લોકોની હાડમારી, મર્યાદા ને પાકિસ્તાનમાં વેઠેલી યાતના સમજાવી ને એ નિયમમાં ફેરફાર

કરાવી શક્યો. મારું તો કામ પતી ગયું. પણ એક બુઝુર્ગ સરદારજી મારી પાસે આવ્યા ને કહ્યું કે એ મારી ખિદમત કરવા ચાહતા હતા, કારણ, મેં એમના પર ખૂબ ઉપકાર કર્યો હતો! મેં એમને સમજાવ્યું કે મારી ખિદમત માટે મારે બે અંગત નોકરો હતા ને એક ડ્રાઈવર, પણ એ માને જ નહીં. એટલે મેં એમને સૂચવ્યું કે મારા અહેસાનનો બદલો વાળવા કટિબદ્ધ જ હોય તો કોઈ ભૂખ્યાને કશે મળે તો મારા વતી એને ખવડાવજો. હું એને એમના પર કરેલા ઉપકારનો બદલો ગણી લઈશ!

એ શીખ સજ્જન સિંધમાં મોટા જમીનદાર હતા. મને ૧૦-૧૫ દિવસે મળી જાય ને કેટલાનું પેટ ઠાર્યું એનો હિસાબ આપે? હું તો આભો જ બની ગયો - માણસમાં કેટલી ઊંચી ભાવના હોય છે જેને સ્પર્શતા આવડવું જોઈએ. પણ આનો ગજબનો પુરાવો, બે વર્ષ પછી ૧૯૫૧માં મારી વડોદરા બદલી થઈ, ત્યારે મળ્યો. મારી બદલીના સમાચાર જાણી, ઝાબવાળા સાથે ટેક્સીવાળાઓનું ટોળું મને મળવા આવ્યું ને મને કહ્યું જે રાતની ટ્રેનમાં હું વડોદરા જવાનો હતો, તે વખતે મુંબઈના બધા ટેક્સીવાળાઓનું જૂલુસ (સરઘસ) કાઢી મને તેમાં સચિવાલયથી મુંબઈ સેન્ટ્રલ લઈ જશે. જેમ તેમ કરી મેં એમને એ વિચાર પડતો મૂકવા સમજાવ્યા. એક તો બીજા અધિકારીઓને ઈર્ષા થાય ને વધારે મહત્ત્વનું તો મુંબઈની ટેક્સીઓ આમાં રોકાઈ જાય તો ટ્રાફિક ખોરવાય, લોકોને પારાવાર મુશ્કેલી પડે. તે પછી હું તથા મીનાક્ષી તથા બાળકો એમને ત્યાં કોલીવાડા નિરાશ્રિત છાવણીમાં એમની સાથે ચા પીવા જઈએ એવો આગ્રહ કર્યો. મને એમાં વાંધો ન હતો અમે ખુશીથી (એની કોઈની ટેક્સીમાં જ) ત્યાં ગયાં. ને જરા પણ નાનપ અનુભવ્યા વગર ચા-નાસ્તો કર્યો પણ એ લોકો અમને એટલી સહેલાઈથી છોડે તેમ ન હતા. સ્ટેશન પર પહોંચ્યા ત્યારે અમારો ડબ્બો ફૂલથી શણગારેલો હતો ને અંદર મીઠાઈના કેટલાંય બૉક્સ હતાં! ડબ્બા આગળ બહુ મોટી સંખ્યામાં એ લોકો અમને વિદાય આપવા ભેગા થયા હતા. એમાં ઘણા બધા સરદારજી હતા. એટલે એક પ્રવાસીએ મારા મિત્ર ભૂખણવાળાને પૂછ્યું કે આટલા બધા શીખ કેમ ભેગા થયા હતા - શું એમના કોઈ ગુરુ જઈ રહ્યા હતા? ભૂખણવાળાએ ટીખળમાં ઉત્તર વાળ્યો કે શીખોના બહુ મોટા ગુરુ જઈ રહ્યા હતા! આમ હું ભરૂચમાં મુસલમાનોનો પીર ને મુંબઈમાં શીખોનો ગુરુ!

વડોદરામાં મારા મિત્ર બાબુરાવ ડી.એસ.પી. હતા. તેમને સવારના વહેલા સ્ટેશને ન આવવું પડે એટલે અમે લોકલ લીધી હતી. આનો ફાયદો એ થયો કે જેટલા સ્ટેશનોએ ટ્રેન ઊભી રહી ત્યાં ભિખારીઓને મીઠાઈની લહાણી થઈ ને ફક્ત એક જ ડબ્બો લાગણીના પ્રતીક રૂપે સાથે રાખ્યો

ગૃહ વિભાગનો બીજો એક અનુભવ પણ નોંધપાત્ર છે. એક દિવસ પાકિસ્તાનના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી છ સવાછ ફૂટનો એક કદાવર હિંદુ બહુ જ ગુસ્સામાં મને મળવા આવ્યો ને પોતાની બેહાલી કહેતાં ખૂબ જ ઉશ્કેરાટ અનુભવતો હતો, 'हम भूखों मर रहे है ओर आप यहा चेन कर रहे हें।' હું એની વ્યથા સમજી શકતો હતો એટલે પાણી પાયું, કલેટમાંથી ચા મંગાવી; ને ત્યાં સુધીમાં પૂછ્યું કે પાકિસ્તાનનું નક્કી થયું પછી બીજાની જેમ ત્યાંથી નીકળી કેમ ન ગયો? એનો જવાબ મારા સ્મૃતિપટ પર અંકાઈ ગયો છે. એ ગાંધીજીને ભંડોવે છે, 'ગાંધીજીએ નો'તું જાહેર કર્યું કે પાકિસ્તાન એમના શબ પર થશે? (અમે એમના પર એતબાર રાખ્યો - એમણે અપવાસ કેમ ન

કર્યા?'' હું શું જવાબ આપું? મેં એને મારા ઘરની ચા પાઈને એનું વ્યક્તિત્વ જોતાં કહ્યું, જો પોલીસમાં ભરતી થવા તૈયાર હોય તો હું એને તરત દાખલ કરાવી દઉં. એણે હા પાડી. મેં તરત જ પોલીસ કમિશનરને ફોન કરી તાબડતોબ પોલીસમાં લેવા સૂચના આપી. મારું કાર્ડ લઈ એ એમની પાસે જાય ત્યારે બહાર કોઈ રોકે નહીં એ બાબત તેમ જ એની ભરતી થઈ જાય એ પછી મને ખબર આપવી એવી ખાસ સૂચના આપી. મારી આખી નોકરીમાં મારી આ ટેવ જ હતી - મારા હુકમનું પાલન થયું છે એની મને ખબર આપવાની જ.) આવ્યો ત્યારે ગુસ્સાથી લાલપીળો ને ગયો ત્યારે શાંત; જરા પણ હમદર્દી માણસને કેટલો પલટી નાખે છે?

ગૃહ વિભાગમાં મને બીજા બે સુધારા કરવાની તક મળી. એક તો સિનેમામાં ધૂમ્રપાન કરી બીજાને ત્રાસ ફેલાવતા ન્યૂસન્સને બંધ કરાવ્યું, તે કાળે ધૂમ્રપાન ન કરનારને પણ (પેસિવ) હાનિ થાય છે એ ખ્યાલ પ્રચલિત ન હતો. આજે તો દુનિયામાં - ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં - બધાં જાહેર સ્થળોમાં (સિનેમા, રેસ્ટોરાં, પ્લેન, સ્ટોર ઈત્યાદિ) ધૂમ્રપાનની બંધી છે. બીજો સુધારો સિનેમાની અંદર ફેરિયાઓને દાખલ થવાનો પ્રતિબંધ. આરામથી દાખલ થઈ દર્શકોને ને કેટલી વાર તો જાણી જોઈને મહિલાઓને અથડાવાનો ચાળો કરતા ફેરિયાઓ બંધ! મોરારજીભાઈની પૂર્ણ સંમતિથી જ આ સુધારા કરાવ્યા હતા એટલે એમની પાસે સિનેમાવાળાઓએ વ્યર્થ ફાંફાં માર્યા.

મારી ફરજોમાં એક બહુ જ વિષમ હતી - ફાંસીની સજા પામેલા આરોપી દયાની અરજી કરે તે તપાસવાની. આમાં નિયમ પ્રમાણે નાયબ સચિવે પોતે જ આખો કેસ તપાસવાનો ને હાઈકોર્ટના નિર્ણય પર અભિપ્રાય આપવાનો કે ખૂનના ગુનાને હળવો બનાવતો કોઈ પ્રસંગ છે કે કેમ. પહેલો કેસ તપાસતી વખતે હું હલી ગયો હતો, કારણ એક વ્યક્તિની જિંદગીનો મારે નિર્ણય લેવા સૂચન કરવાનું હતું! મેં ફાઈલ ચારપાંચ દિવસ રાખી મૂકી (મારી પ્રકૃતિથી ખિલાફ). એ અરસામાં હું મંજૂસર ગયો હતો. ગુરુમહારાજ સાથે આ બાબત ચર્ચા થઈ; એમણે સલાહ આપી કે આવા કિસ્સામાં લાગણી કે ભાવનાને વચ્ચે લાવ્યા વગર તદ્દન તટસ્થ ભાવે નિરીક્ષણ કરવું એ જ મારો ધર્મ હતો. મને ઘણી હૂંફ મળી. બે વર્ષમાં ૪-૫ કિસ્સામાં ફાંસીની સજા જન્મટીપમાં ફેરવાવી હતી. હાઈકોર્ટના નિર્ણય પર મારે બહુ જ અભ્યાસપૂર્વક સચોટ નોંધ કરવી પડતી. એક કિસ્સામાં (મોરારજીભાઈ માંદા હતા ત્યારે) ફાઈલ મંત્રી શ્રી બાળાસાહેબ ખેર પાસે ગઈ હતી. તે અમારી નોંધ વાંચી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયા હતા; ફાઈલ પર તે પ્રમાણે નોંધ્યું પણ હતું.

મને મોરારજીભાઈ સાથે ખૂબ સારું બનતું, પણ એમના સ્વભાવનું એક પાસું જોઈ મને ખૂબ દુ:ખ થયું. ૧૯૫૦માં શ્રી અરવિંદે પોંડિચેરીમાં દેહ છોડ્યો તેની ખબર મને તરત જ પડી હતી. સ્વાભાવિક રીતે એક આત્મજન ગુમાવ્યા જેટલો શોક થયો, કારણ એમના પ્રત્યક્ષ દર્શન નો'તાં કર્યાં પણ એમનાં પુસ્તકો - Essays on the Gitk, (ગીતા નિબંધો) The Life Divine (દિવ્ય જીવન) ઈત્યાદિ વાંચ્યાં હતાં તેમ જ ૧૯૦૫માં સુરત કોંગ્રેસ વખતે શ્રી અરવિંદે ભજવેલો મહત્ત્વનો ભાગ તેમ જ બંગભંગ લડતમાં લીધેલા ભાગને લીધે એમની સુનાવણી વખતનો એમનો આધ્યાત્મિક અનુભવ - જજમાં શ્રીકૃષ્ણ, સરકારી વકીલ, સાક્ષીમાં બધામાં જ શ્રીકૃષ્ણ દેખાયા - એનાથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થયો હતો. એ જ દિવસે મારે

મોરારજીભાઈ પાસે એક ફાઈલ લઈ ચર્ચા માટે જવાનું હતું. મારા મુખ પરની ઉદાસી જોઈ એમને કારણ પૂછતાં મેં -શ્રી અરવિંદના નિર્વાણના સમાચાર આપ્યા. 'એમાં શું થઈ ગયું? અરવિંદ ક્યાં એટલા મોટા માણસ હતા કે દુઃખી થવું પડે?' હું ચૂપ જ રહ્યો પણ આવી જગવિખ્યાત વિભૂતિ માટે એમનો આવો અહંકારયુક્ત અભિપ્રાય મને ખૂબ ખૂંચ્યો! ગીતાના અભ્યાસી હોવાનો દાવો કરતી વ્યક્તિમાં આવો અહં?

ભરૂચથી બદલાઈને મુંબઈ પહોંચ્યા પછી બે મહિનામાં જ ફરદુનજી જીનવાળા (પ્રોચીના પિતા) મને મળવા આવ્યા ને આઘાતજનક સમાચાર આપ્યા કે પ્રોચીને સ્તન કેન્સર થયું હતું ને બચાની હૉસ્પિટલમાં ઑપરેશન કરાવવાનું હતું. એ વખતે રેશનિંગને લીધે પેટ્રોલની મુશ્કેલી રહે એમ હતું એટલે મારી ગાડી એમને આપી ને મેં એમની રાખી, મારે તો સચિવાલયમાં જ ફ્લૅટ હતો ને ગાડીની ખાસ જરૂર નહીં. ઑપરેશન થઈ ગયા પછી એને સ્વિટ્ઝલૅન્ડ મોકલવાની હતી (એની બહેન સાથે). એ માટે પરદેશી હુંડિયામણનું લફરું હતું. ચીફ પ્રોટોકોલ ઑફિસર તરીકે મારે રિઝર્વ બૅન્કમાં સારી વગ હતી એટલે એ પણ પતાવી આપ્યું. એની આવી નાજુક તબિયત જોતાં ઍરપૉર્ટ પર વહેલા જવાનું તેમ જ બધી વિધિઓમાંથી પસાર થવાનું કષ્ટદાયક થાય મેં રસ્તો કાઢ્યો. હું જાતે જ મારી ગાડીમાં એને સીધો પ્લેન પર મૂકી જઈશ, કારણ, બધા મને ઓળખે એટલે મારી ગાડી કેઈ રોકે નહીં. એની બહેન ટિકિટ ચેકિંગ, ઈમિગ્રેશન, સામાન, ઈત્યાદિ કામગીરી બતાવી પ્લેન પર જઈ પહોંચે. પ્રોચી એપ્રિલ ૧૯૫૦માં પાછી ફરી ત્યારે મીનાક્ષી ને હું એને સીધી પ્લેન પરથી લઈ એને ઘેરે પહોંચાડી આવ્યાં. પછી માંડ બે મહિના કાઢ્યા. અમે એની ખબર કાઢવા વારંવાર જતાં એણે છેલ્લો શ્વાસ લીધો કે દિનશાએ ફોન કરી મને બોલાવ્યો, જેથી એને ડુંગરવાડીમાં (જ્યાં ફક્ત પારસી જ જઈ શકે) લઈ જાય તે પહેલાં એના પાર્થિવ શરીરને અંજલિ આપી શકું! જીનવાળા કુટુંબ સાથે શું લેણાદેણી હશે કે સાતેક વર્ષ પછી મહેસૂલ વિભાગના નાયબ સચિવ તરીકે મારે તપાસણી અંગે ભરૂચ જવાનું થયું ત્યારે દીનામાય(પ્રોચીના મમ્મી)ની ખબર કાઢવા એને બંગલે ગયો હતો. બીજે દિવસે અમે સુરત ગયાં ત્યાં છાપામાં દીનામાયના મૃત્યુના સમાચાર વાંચ્યા શું મને મળવા જ જીવતાં રહ્યાં હતાં!

ગૃહ વિભાગમાં મારે જાતે એક વખત પોલીસ અધિકારીનું કામ કરવું પડ્યું હતું! પારડીવાળા નામના એક વકીલે લાંચરુશવત ખાતાના વડા સામે જ લાંચ લેવાની માહિતી તેમ જ તેના પુરાવા ક્યાંથી મળે એની વિગતવાર માહિતી મોરારજીભાઈને આપી અને વિનંતી કરી કે આની તપાસ પોલીસ ખાતાને ન સોંપતા મને જ સોંપવી! પુરાવા ભેગા કરવા કેટલાય પોલીસ સ્ટેશનોના ચક્કર માર્યા ને છેવટે પરિણામસ્વરૂપ એ વડાને ઘેર બેસાડ્યો!

તે વખતે સિનેમામાં બતાવાતી ફિલ્મોની લંબાઈ પર પ્રતિબંધ હતો - ૧૧,૦૦૦ ફૂટથી વધારે હોય તો સરકારી મંજૂરી લેવી પડે ફિલ્મ સેન્સર બોર્ડનો સેક્રેટરી વસંત શ્રોફ મારી સાથે કૉલેજમાં હતો. રીગલ સિનેમામાં ખાસ નાના ઑડિટોરિઅમમાં મારે એની સાથે આવી ફિલ્મો જોવા જવું પડતું પણ હું એ બાબતમાં બહુ જ કડક હતો; હું એકલો જ વસંત સાથે જતો, મીનાક્ષી પણ નહીં, ને મારો અભિપ્રાય સરકાર સમક્ષ દર્શાવતો

ચારિત્ર્યનિર્માણ

દેવમનુષ્યોને ઘડનારી શ્રી રામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિ

જ્યોતિબહેન થાનકી

૪. શિક્ષણનો પાયો – પ્રેમ

શ્રી રામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિની એક અન્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે તે પ્રેમના પાયા ઉપર રચાયેલી છે. તેનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં છે. શ્રી રામકૃષ્ણના સમગ્ર શિક્ષણમાં તેમનો અહેતુક પ્રેમ જ પ્રગટ થતો જોવા મળે છે. શિષ્યો પ્રત્યેના એમના વ્યવહારમાં નર્યો પ્રેમ જ પ્રગટ થાય છે. ક્યારેક તો એ પ્રેમ એટલો બધો છલકતો જોવા મળે છે કે એમને ન સમજનારા તો એમને પાગલ જ માની લે! પરંતુ તેમનો પ્રેમ એ માતાનો પ્રેમ હતો. મા પોતાના બાળકની જે રીતે કાળજી લે, તેથી પણ વિશેષ કાળજી પોતાના શિષ્યોની લેતા હતા. એક વખત તેમણે નરેન્દ્રને કહ્યું: ''નરેન, ઊંઘમાં તારા શ્વાસ જોરથી ચાલે છે. કહે છે કે, ઊંઘમાં જેના શ્વાસ ટૂંકા હોય તેનું આયુષ્ય ઓછું હોય છે.'' શ્રી રામકૃષ્ણના મુખે આ વાત સાંભળીને નરેન્દ્ર તો અચંબામાં પડી ગયા. તેમને થયું કે ઊંઘતા બાળકનું આવું નિરીક્ષણ તો માતા પણ કરતી નથી. આ તો એમનો કેવો પ્રેમ! શ્રી રામકૃષ્ણના આ પ્રેમે તો એમને એમની સમીપ જકડી રાખ્યા. સ્વામી વિવેકાનંદે પાછળથી કહ્યું હતું: ''મને મળ્યા તે ક્ષણથી માંડીને, શરૂઆતથી તે છેક સુધી જો કોઈએ મારામાં એકસરખો વિશ્વાસ મૂક્યો હોય તો એકલા શ્રી રામકૃષ્ણ જ હતા. મારી માતા તથા ભાઈઓએ પણ મારામાં એવો વિશ્વાસ મૂક્યો ન હતો. મારા પ્રત્યે એમણે જે અખૂટ વિશ્વાસ અને પ્રેમ દર્શાવ્યાં તેનાથી જ હું સદાને માટે તેમની પાસે બંધાઈ રહ્યો. બીજા માણસને કેમ ચાહવો તે એકલા તેઓ જ જાણતા હતા. સંસારીઓ તો માત્ર સ્વાર્થ સાધી લેવા માટે પ્રેમનો ડોળ કરતા હોય છે.'' આ પ્રેમનો અનુભવ શ્રી રામકૃષ્ણના બધા શિષ્યોને થતો હતો.

સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર અને અભિનેતા ગિરીશચંદ્ર ઘોષ તો વિષયાસક્ત હતા. મદિરાપાન ખૂબ કરતા. પણ શ્રી રામકૃષ્ણના નિર્વ્યાજ પ્રેમે તેમને લંપટમાંથી સંત બનાવી દીધા. એક વખત ગિરીશબાબુએ ક્રોધમાં આવી જઈને શ્રી રામકૃષ્ણને ખૂબ ગાળો આપી. સામાન્ય મનુષ્ય હોય તો જિંદગીભર આવી ગાળો આપનારનું મુખ જુએ જ નહીં. પણ અહીં તો ભગવદ્ પ્રેમના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ એવા શ્રી રામકૃષ્ણ હતા. તે જ સાંજે સેવકને લઈને તેઓ ગિરીશબાબુના ઘેર કલકત્તા ગયા! ત્યારે જોયું તો ગિરીશબાબુ પશ્ચાત્તાપથી આંસુ વહાવી રહ્યા હતા. શ્રી રામકૃષ્ણને આવેલા જોઈને બોલી ઊઠ્યા: ''આજે તમે ન આવ્યા હોત તો હું માનત કે તમે તે નથી. હવે મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે તમે તે જ છો.'' ગિરીશબાબુનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યા પછી શ્રી રામકૃષ્ણનું તેને દિવ્યતામાં લઈ જવાનું શિક્ષણ સરળ બની ગયું!

શ્રી રામકૃષ્ણનો પ્રેમ તો હતો દિવ્યચુંબક જેવો. તે તેમના શિષ્યો-ભક્તોને તેમની સમીપ જકડી રાખતો હતો. આ શિષ્યો તેમની પાસે આવતા ત્યારે કોણ ચાલીને આવ્યું, કોણ હોડીમાં આવ્યું, કોણ ગાડીમાં આવ્યું – તે બધું તેઓ જાણી લેતા. શારદાપ્રસન્નના પિતાનો વિરોધ હોવાથી તેઓ છાનામાના પગે ચાલીને દક્ષિણેશ્વર આવતા ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ મા શારદામણિને કહેવડાવતાં કે શારદાને પાછા

જવા માટે હોડીનું ભાડું આપજો. શ્રીમા પોતાના બારણાના ઉંબરમાં એક આનો મૂકી દેતાં. ફક્ત જવાનું ભાડું જ નહીં, પણ હોડીમાં કેવી રીતે જવું, કયા ઘાટેથી જવું, ત્યાંથી કેવી રીતે કલકત્તા પહોંચવું – એ બધું પણ તેઓ સમજાવી દેતા ત્યારે આ યુવાનોને થતું કે આવી ચિંતા તો તેમનાં માતાપિતા પણ ક્યારેય કરતાં નથી! શ્રી રામકૃષ્ણ જતી વખતે એમને કહેતા. ''જલદી પાછો આવજે.'' તેમનું વહાલભર્યું આમંત્રણ જ તે શિષ્યને બેચાર દિવસમાં જ પાછું દક્ષિણેશ્વર ખેંચી લાવતું.

એમના માનસપુત્ર રાખાલે એક દિવસ આવીને કહ્યું: ''ઠાકુર, આજે બહુ જ ભૂખ લાગી છે.'' ત્યારે શ્રી મા શારદામણિ જયરામવાટી ગયાં હતાં. શ્રી રામકૃષ્ણની રૂમમાં કંઈ જ ખાવાનું નહોતું હવે શું કરવું? એમના પુત્રને ભૂખ લાગી છે. તેઓ તો ગાંગાઘાટે ગયા ને જોરથી બૂમ પાડી કહેવા લાગ્યા, ''અરે ઓ ગૌરીદાસી, તમે ક્યાં છો? મારા રાખાલને ભૂખ લાગી છે, તમે ખાવાનું લઈને આવો.'' સાચ્ચે જ થોડી વાર પછી ઘોડાગાડીમાં બીજા ભક્તોની સાથે ગૌરીમા પણ ઊતર્યાં ને તેમના હાથમાં સંદેશ ભરેલી ટોપલી હતી! આમ તે દિવસે રાખાલને શ્રી રામકૃષ્ણે તેને ભાવતાં સંદેશ ખવડાવ્યાં. આ હતો એમનો પ્રત્યેક શિષ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ. સ્વામી પ્રેમાનંદે કહ્યું હતું કે, જે રીતે પક્ષિણી પોતાની પાંખ નીચે રાખીને બચ્ચાનું રક્ષણ કરે છે, એ રીતે ઠાકુરે અમારું રક્ષણ કર્યું હતું. હું તો ભલા તમને શું પ્રેમ કરું છું! જો એવો પ્રેમ કરી શક્યો હોત તો તમે જીવનપર્યંત મારા ગુલામ બની જાત! અહાહા કેવો પ્રેમ! એમને પંખો કરતી વખતે ક્યારેક મને ઊંઘ આવતી. તો તેઓ મને પોતાની મચ્છરદાનીની અંદર લઈને પોતાની પથારીમાં સુવડાવી દેતા. હું વિરોધ કરતો, તો કહેતા: ''બહાર તને મચ્છર કરડશે જરૂર પડશે તો હું જગાડીશ.'' એમના આવા અનર્ગળ પ્રેમે તો એમના સર્વ શિષ્યોને પોતાના બનાવી દીધા અને પછી એમને પોતાના જેવા બનાવવાનું એમનું શિક્ષણ શરૂ થયું હતું.

શ્રી રામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિની એક લાક્ષણિકતા એ પણ છે કે તેનું મુખ્ય ધ્યેય મનુષ્યમાં રહેલું દેવત્વ જગાડવાનું રહેલું છે, પણ તેમાં જીવનના વ્યવહારુ જ્ઞાનની અવગણના બિલકુલ કરવામાં આવી નથી. શ્રી રામકૃષ્ણ એમના શિષ્યોને બ્રહ્મવિદ્યાના જ્ઞાનની સાથે સાથે વ્યવહારુ જ્ઞાન પણ આપે છે. સામાન્ય રીતે એવું જોવા મળે છે કે જે વ્યક્તિ મહાન ધ્યેયને વરેલી હોય તે પોતાના ધ્યેય સિવાય બીજી કોઈ બાબતોમાં ધ્યાન આપતી હોતી નથી. બીજી બધી બાબતોમાં તો તેનું અજ્ઞાન જ પ્રગટ થતું જોવા મળે છે તેમને વ્યવહારુ જ્ઞાન કે ડહાપણ હોતું નથી પણ શ્રી રામકૃષ્ણની તો વાત જ અનોખી છે. તેઓ કશાયમાં આસક્ત નથી. સંપૂર્ણ વૈરાગી, કામ-કાંચનથી મુક્ત એવા પૂર્ણ સંન્યાસી અને છતાંય એક વિશાળ કબીલો ધરાવનાર પૂર્ણ ગૃહસ્થ! પત્ની, શિષ્યો, પરિવારજનો, ભક્તો, કોઈનીય તેમણે ઉપેક્ષા કરી નથી બધાંને સ્વીકાર્યાં અને પોતાની સમીપ જે આવ્યાં તેમને અંતરના પૂર્ણ પ્રેમ અને કરુણાથી ભગવદ્‌ભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં તેઓ તો નિર્વિકલ્પ સમાધિએ પહોંચેલા યોગી હતા. મા કાલીના મૂર્તિમંત અંગરૂપ હતા. પરમાત્મા સિવાય તેમને માટે બીજા કશાયનું અસ્તિત્વ જ નહોતું અને છતાંય તેમણે પોતાની જે વિશાળ આધ્યાત્મિક ગૃહસ્થી ચલાવી તે કોઈ બાહોશ અને કુશળ ગૃહસ્થને પણ પાછળ મૂકી દે તેવી હતી! સમાધિદશામાં જેમનું બાહ્યભાન વારંવાર ચાલ્યું જતું, જેમને પોતાનાં વસ્ત્રોનું પણ ભાન ન રહેતું, પણ વ્યવહારુ ભૂમિકા ઉપર તેઓ ઘણા જ ચોકક્સ અને સભાન હતા. વ્યવહારની દરેક

બાબતોનું તેમને જ્ઞાન હતું. પોતાના શિષ્ય-પુત્રોમાં તેમણે પોતાનું વ્યવહારુ જ્ઞાન પણ સંક્રમિત કર્યું હતું, જેના દ્વારા પાછળથી આ શિષ્યોએ શ્રી રામકૃષ્ણ મઠ અને મિશનનું ઘડતર કર્યું.

શ્રી રામકૃષ્ણ વ્યવહારની નાની નાની બાબતો પ્રત્યે પણ પોતાના શિષ્યોને જાગ્રત રહેવાનું કહેતા. એક વખત તેમણે યોગેનને બજારમાંથી માટીની કડાઈ લાવવા કહ્યું. યોગેન્દ્રે બજારમાં જઈને દુકાનદારને કહ્યું: ''ભાઈ, તું ખરાબ આપીને અધર્મ આચરીશ તો તને પાપ લાગશે. માટે સારી જ આપજે.'' દુકાનદાર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેણે જે કડાઈ આપી તે લઈને આવતા રહ્યા. શ્રી રામકૃષ્ણને બધી વાત કરી ને કડાઈ બતાવી. જોઈ તો તૂટેલી હતી. આથી તેમણે યોગેનને કહ્યું: ''ભક્ત થયો છે તે શું? એ માટે મૂરખ બનવાનું? દુકાનદાર શું ધરમ કરવા માટે દુકાન ખોલીને બેઠો છે? તું એની વાતોમાં આવીને જાતે જોયા વગર કડાઈ લઈ આવ્યો, હવે આવું ક્યારેય ન કરતો. જો કોઈ વસ્તુ ખરીદવી હોય તો પાંચ દુકાને પૂછીને, તેની બરાબર કિંમત જાણી લઈને, તે વસ્તુ હાથમાં લઈને, તેને બરોબર ચકાસીને, અને જો તેમાં વટાવ મળતો હોય તો તેને પણ કિંમતમાંથી કમી કરાવીને પછી જ વસ્તુ ખરીદવી.'' આમ, એક પિતા પોતાના નાનકડા પુત્રને બજારમાંથી વસ્તુ કેવી રીતે ખરીદવી એ જે રીતે શીખવાડે તે રીતે તેમણે યોગેનને શિખવાડ્યું.

કોઈના ઘરે મહેમાન થઈએ તો કેવી રીતે રહેવું, એ પણ તેમણે યોગેનને શિખવાડ્યું હતું. એક વખત શ્રી રામકૃષ્ણ પોતાના ભત્રીજા રામલાલ ને યોગેન સાથે બલરામ બોઝના ઘરે જતા હતા. ગાડી બગીચાના ફાટક સુધી આવી પહોંચી ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણે યોગેનને પૂછ્યું: ''કેમ રે? અંગૂછો ને ધોતી સાથે લીધાં છે ને?''

''ના હું ભૂલી ગયો છું. પણ કંઈ વાંધો નહીં. બલરામબાબુ એ આપશે.''

''વાહ! એ શું કહેશે? કે ક્યાંયથી ભિખારીઓ આવી ચઢ્યા. શું એમને નાહકનું કષ્ટ નહીં થાય? ના, એ બરાબર નહીં.'' જા જઈને, અંગોછો ને ધોતી લઈ આવ.'' આમ, તેમણે યોગેનને પાછા મોકલ્યા. મહેમાન થવું તો ભિખારીની જેમ નહીં પણ મોટા માણસની જેમ મહેમાન થવું, એ તેમણે યોગેનને શિખવાડ્યું. તેમણે કહ્યું: ''મોટા લોકો કોઈના ઘરે જાય તો તેઓ જેમને ત્યાં જાય તેમને કોઈ જ કષ્ટ આપતા નથી. પણ અભાગિયા લોકો કોઈના ઘરે જાય તો તેઓ યજમાનને કષ્ટ આપે છે અને જે દિવસે તેઓ પહોંચે છે તે દિવસે જ તેમના ઘરમાં વસ્તુઓ હોતી નથી, એટલે યજમાન બિચારા મૂંઝવણમાં મુકાઈ જાય છે.'' આમ, કોઈને ત્યાં જવાનું થાય ત્યારે પહેલેથી જ તૈયારી કરીને, પોતાને જરૂરી બધી વસ્તુઓ લઈને જવું એ પાઠ પણ શ્રી રામકૃષ્ણે યોગેનને શીખવાડી દીધો!

પોતાની જરૂરી વસ્તુઓ સાથે લઈ જવી એ જેટલું અગત્યનું છે તેટલું જ અગત્યનું એ વસ્તુઓ ખોવાઈ ન જાય કે ક્યાંય ભુલાઈ ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવાનું પણ છે. એક વાર હાજરા પોતાનો રૂમાલ ભૂલી ગયા અને શ્રી રામકૃષ્ણ આગળ તેની વાત કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું: ''વસ્તુઓની સાચવણી બરાબર કરવી જોઈએ.''

ઈશ્વરચિંતનમાં મને પહેરેલી ધોતી પણ યાદ રહેતી નથી. પણ હું એક દિવસ પણ મારો અંગોછો કે બટવો ભૂલી નથી ગયો. આટલું થોડું જપ-ધ્યાન કરવાથી જ તમે બધું ભૂલી જવા લાગ્યા?'' ઈશ્વરચિંતન-જપધ્યાન કરવાને પરિણામે વ્યક્તિ પોતાની વસ્તુઓ પ્રત્યે બેદરકાર રહે અને બધું અસ્તવ્યસ્ત રાખે તે શ્રી રામકૃષ્ણ

બિલકુલ પસદ કરતા નહીં

વસ્તુઓની માવજણીની સાથે સાથે વસ્તુઓના દુર્વ્યય પ્રત્યે પણ તેઓ પોતાના શિષ્યોનુ ધ્યાન દોરતા વસ્તુઓ નિરર્થક વેડફાઈ ન જાય, તેની સાવચેતી રાખવા પર પણ તેમણે શિષ્યોને જણાવ્યુ હતુ એક દિવસ હુક્કો પેટાવવા માટે એક ભક્તે દીવાસળી જલાવી તો તેમણે કહ્યુ "જા રસોડામા દેવતા છે, ત્યાથી લઈ આવ ને હુક્કો પેટાવ શુ દીવાસળી કઈ મફત મળે છે? આ રીતે તુ ગૃહસ્થી ચલાવીશ?" એક દીવાસળી પણ નિરર્થક ન વપરાય તે માટે તેઓ આટલા જાગ્રત હતા તો બીજી વસ્તુઓના ઉપયોગની બાબતમા તેઓ કેટલી બધી કાળજી રાખતા હશે? ભલે તેઓ પોતે ધનની આસક્તિથી સપૂર્ણ મુક્ત હતા, પણ તેઓ ધનનુ મહત્ત્વ સમજતા ન હતા તેવુ નહોતુ ગૃહસ્થના જીવનમા ધનનુ ઘણુ જ મહત્ત્વ છે, તે તેઓ જાણતા હતા ગૃહસ્થભક્તોને તેમણે કહ્યુ હતુ "સસારમા પૈસાની પણ જરૂર પડે છે પૈસા વગર ચાલતુ નથી પૈસાનો દુર્વ્યય ન કરો કરકસરથી રહો ક્યારેય કોઈના કરજદાર ન બનો" સાધુઓએ અકિંચન રહેવુ જોઈએ, પણ એ સાધુઓને ગૃહસ્થોએ સહાય કરવી એ ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે એમ તેમણે પોતાના ગૃહસ્થભક્તોને શીખવ્યુ હતુ તારકનાથ જ્યારે નોકરી કરતા હતા ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણે એમને કહ્યુ હતુ "સાધુદર્શન માટે ખાલી હાથે ન જવુ કઈ નહી તો એક પૈસાનુ પાન પણ લઈ જવુ જોઈએ" બીજા એક શિષ્યને પણ તેમણે આ વિશે કહ્યુ હતુ કે, "દેવદર્શને કે મદિરમા કદી ખાલી હાથે જવુ નહી કઈ નહી તો એક પૈસો પણ ધરવો જોઈએ" આ વ્યવહારુદષ્ટિ તેમનામા હતી અને તેમણે પોતાના સન્યાસી પુત્રોને એ દષ્ટિ આપી હતી

ગરીબો પ્રત્યે સમભાવ રાખવો, એમના કાર્યોને પ્રોત્સાહન આપવુ, એમનો નિર્વાહ સારી રીતે ચાલે એટલે તેમના હુન્નરઉદ્યોગની વસ્તુઓ ખરીદવી – આ જ્ઞાન પણ તેમણે પોતાના શિષ્યોને પોતાના વ્યવહાર દ્વારા આપ્યુ હતુ તે વખત તેઓ કાશીપુરમા ગળાના દદની સારવાર લઈ રહ્યા હતા રથયાત્રાના દિવસે તેમણે પોતાની સેવામા રહેલા શશીને કહ્યુ "જાઓ બેટા, રથયાત્રાના દર્શન કરી આવો ત્યાથી બેચાર પૈસાનુ કઈક ખરીદી આવજો" – પછી શશી એમના માટે બે પૈસાની લીબુ કાપવાની છરી લઈ આવ્યા હતા એ જોઈને તેઓ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા "ગરીબ લોકો બે પૈસા કમાવા માટે દુકાન નાખે છે આવા મેળામાથી બે પૈસાનુ કઈક ખરીદવુ જોઈએ શ્રી રામકૃષ્ણ કોઈ કૉલેજમા કલ્યાણલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર ભણ્યા ન હતા પરતુ ગરીબોના કલ્યાણ માટે શ્રીમતોએ ને ગરીબોએ ગૃહઉદ્યોગો ને હુન્નરઉદ્યોગો દ્વારા બનાવેલી વસ્તુઓ ખરીદી તેમના કાર્યોને ઉત્તેજન આપવુ જોઈએ એ પાયાનો સિદ્ધાત તેમણે પોતાના જીવનમા અપનાવ્યો હતો પોતાના વ્યવહાર દ્વારા તેમણે તે શિષ્યોના જીવનમા પણ ઉતાર્યો હતો

સમાજવ્યવહારમા જેમ ગૃહસ્થોએ પોતાના ધર્મનુ પાલન કરી સાધુઓ અને દરિદ્રોને આર્થિક રીતે સહાય કરવી જોઈએ તેમ સાધુઓએ પણ માન અપમાનથી પર રહીને ગૃહસ્થોનુ કલ્યાણ વાછવુ જોઈએ સાધુધર્મનુ પાલન કરવુ જોઈએ આ પાઠ પણ તેમણે પોતાના શિષ્યને ભણાવ્યો હતો તે દિવસે એક ભક્તના આમત્રણને માન આપીને શ્રી રામકૃષ્ણ રાખાલને લઈને તેના ઘરે ગયા હતા ભજનકીર્તન બાદ ભોજન કરવાનુ હતુ યજમાન સગાવહાલાઓના સત્કારમા વ્યસ્ત હતા એટલે શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રત્યે તેમણે ધ્યાન ન આપ્યુ આથી રાખાલ ગુસ્સે થઈ ગયા કે, "અહી તો કોઈ પૂછવાય નથી આવતુ ચાલો

ઠાકુર પાછા ઘેર જતા રહીએ.'' રાખાલને તો ત્યાં ભારે અપમાન લાગતું હતું, જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ તો સઘળાં માન-અપમાનથી પર હતા. બધું સહજ ભાવે જોઈ રહ્યા હતા. રાખાલની વાત સાંભળીને તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું: ''અરે, ઊભો રહે. ગાડીભાડાના ત્રણ રૂપિયા બે આના કોણ આપશે? ફોગટ મિજાજ બતાવવાથી શું થાય? પાસે પૈસા તો છે નહીં. વળી, આટલી રાત વીત્યે ત્યાં તને કોણ ખાવાનું આપશે?''

બધી જ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને પછી જ પગલું ભરવું જોઈએ. આવેશમાં કે ઉતાવળમાં કે મિજાજ ગુમાવીને કામ કરવાથી પોતાને જ નુકસાન થાય છે – એ વાત શ્રી રામકૃષ્ણે આ રીતે રાખાલને સમજાવી દીધી ને પછી તેઓ તો સ્થિર થઈને ત્યાં બેસી ગયા. એટલે રાખાલને પણ નાછૂટકે ત્યાં બેસવું પડ્યું. થોડી વારે ભોજન માટે બોલાવવા આવ્યા. તેઓ અંદર ગયા. ત્યાં બધા જ ભોજન માટે બેસી ગયા હતા, ક્યાંય જગ્યા ખાલી નહોતી. આખરે એક ગંદી જગ્યા પર શ્રી રામકૃષ્ણને જમવા બેસાડ્યા. આથી રાખાલ ફરી ગુસ્સે થઈ ગયા. પણ શ્રી રામકૃષ્ણે તેમને ચૂપ રહેવા કહ્યું એટલે તેઓ મનોમન ધૂંધવાતા રહ્યા. રસ્તામાં પાછા ફરતાં તેમણે રાખાલને સમજાવતાં કહ્યું: ''ક્યારેક ક્યારેક ગૃહસ્થ લોકો અજ્ઞાનને વશ થઈને સાધુ સાથે યોગ્ય વ્યવહાર કરતા નથી, તોપણ સાધુએ તેમના દોષ પ્રત્યે ધ્યાન ન આપતા એમના કલ્યાણની જ કામના કરવી જોઈએ. કંઈ પણ ખાધાપીધા વગર ચાલ્યા આવવાથી ગૃહસ્થનું અનિષ્ટ થાય છે. સાધુ માટે એમ કરવું બરાબર નથી. ઓછામાં ઓછું એક ગ્લાસ પાણી પણ માગીને પી લેવું જોઈએ.'' સઘળાં માન-અપમાનથી પર, સર્વનું કલ્યાણ કરવાની ભાવના, અને દરેક પરિસ્થિતિમાં સમતાપૂર્વકનું વર્તન – એ સાધુપુરુષનાં લક્ષણોને શ્રી રામકૃષ્ણે પોતાના વ્યવહારે અને વાણી દ્વારા પોતાના માનસપુત્ર રાખાલમાં રોપી દીધાં કે જે ભવિષ્યમાં સ્વામી બ્રહ્માનંદરૂપે પૂર્ણપણે ખીલી ઊઠ્યાં.

અરે, નોકર તરીકે માલિકના ઘેર કેમ રહેવું, કેવું વર્તન કરવું, ગૃહિણી પ્રત્યે કેવું વર્તન કરવું – આ બધું પણ શ્રી રામકૃષ્ણે શીખવ્યું હતું. રામચંદ્ર દત્તનો નાનો નોકર લાટુ બ્રાહ્મણનો દીકરો હતો. શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ભાવવાળો હતો. શ્રી રામકૃષ્ણ પ્રત્યે તેને ખૂબ ભક્તિભાવ હતો. રામબાબુ સાથે જ્યારે દક્ષિણેશ્વર આવતો ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણની વાતો મુગ્ધ બનીને સાંભળ્યા કરતો. એક દિવસ તેણે શ્રી રામકૃષ્ણને કહ્યું: ''હવે હું આપની પાસે રહીશ. હવે હું નોકરી નહીં કરું.'' ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણે તેને સમજાવતાં કહ્યું: ''અરે, હું પણ અહીં ક્યાં રહેવાનો છું?'' આ સાંભળીને લાટુને થયું કે તેઓ અહીંથી ક્યાંય બહાર જવાના હશે. તો તો મારાથી અહીં કેવી રીતે રહેવાય? આ વિશે સ્વામી અદ્‌ભુતાનંદજીએ પાછળથી જણાવ્યું હતું કે, ''તેમની કેટલી બધી કૃપા હતી! દેશમાં જતાં પહેલાં તેમણે મને સારી રીતે સમજાવ્યું હતું કે, માલિકના ઘરમાં કેવી રતે રહેવું જોઈએ?'' અનાસક્ત ભાવે રહેવાનું શિક્ષણ તેમણે આપ્યું હતું. આ રીતે માલિક તરીકે હોય કે નોકર તરીકે હોય, ગૃહસ્થ તરીકે હોય કે સંન્યાસી તરીકે હોય, સંસારની વચ્ચે હોય કે પછી સંસારથી દૂર હોય, પણ કેવી રીતે ભગવદ્‌પરાયણ જીવન જીવવું તે શ્રી રામકૃષ્ણે પોતાના શિષ્યોને શીખવ્યું હતું અને તે એટલું બધું દૃઢ કર્યું હતું કે, એમના દેહવિલય પછી પણ એ શિક્ષણ એમના શિષ્યોના રોજિંદા જીવનવ્યવહારમાં પ્રગટ થતું રહ્યું. આ શિષ્યોના જીવનવ્યવહાર દ્વારા નવા શિષ્યો પણ એ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા. આમ, આજપર્યંત એ શિક્ષણ શ્રી રામકૃષ્ણ મઠ અને મિશનમાં અપાઈ રહ્યું છે.

સાચું શિક્ષણ ખોટા પૂર્વગ્રહો, માન્યતાઓ, જડ રિવાજોને દૂર કરીને સાચી દષ્ટિ ને સમજ આપે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પણ એમના શિષ્યોની ખોટી માન્યતાઓ, જૂના સંસ્કારો કે અહંભાવને પોતાના વ્યવહારથી, સામાન્ય વાતચીતથી, રમૂજથી કે કાર્યોથી દૂર કરી દેતા હતા. શારદાપ્રસન્ન શ્રીમંત પિતાના પુત્ર હતા. ઝાડુ કાઢવું, પાણી ભરવું – એ બધું નોકરોનું કામ છે. એવું તુચ્છ કામ સારા ઘરના છોકરાઓ કદી ન કરે, એવા તેમના ઘરના સંસ્કારો હતા. શ્રી રામકૃષ્ણ આ જાણતા હતા. એમના શિક્ષણમાં કોઈ કામ નાનું કે મોટું ન હતું. આથી એક દિવસ એમણે શારદાપ્રસન્નને કહ્યું: ''થોડું પાણી લાવ ને મારા પગ ધોઈ દે.'' આ સાંભળીને શારદાપ્રસન્નનો ચહેરો તમતમી ઊઠ્યો. એમને ભારે સંકોચ થવા લાગ્યો કે, 'આવું કામ મારાથી કેમ કરાય?' તેઓ પાણી લેવા ન ગયા ને ત્યાં જ ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા. શ્રી રામકૃષ્ણ એમના અંતરના ભાવ જાણતા હતા છતાં જાણે કંઈ જ જાણતા નથી એમ કરીથી બોલ્યા: ''જલદી પાણી લઈ આવો.'' આ આદેશનું પાલન કર્યા વગર હવે છૂટકો જ નહોતો. તેઓ પાણી લાવ્યા ને પછી શ્રી રામકૃષ્ણનાં ચરણો ધોયાં. એમાં એમને જે આનંદ મળ્યો એ આનંદમા એમની સંસ્કારગત અનિચ્છા પૂર્ણ ઈચ્છામાં પલટાઈ ગઈ. ઠાકુરના માટે કરેલાં દરેક કાર્યોમાં આનંદ છે, એ અનુભવજન્ય જ્ઞાન મળતાં તેમાં કુલગત સંસ્કારો ઓગળી ગયા. પછી તો તેમણે સ્વામી ત્રિગુણાતીતાનંદ તરીકે કેટલાં બધાં કાર્યો કર્યાં. પણ એ સર્વકાર્યોનું બીજ શ્રી રામકૃષ્ણના તે દિવસના ચરણ પ્રક્ષાલનમાં રોપાયું હતું!

ગંગાધર તો હતા બ્રાહ્મણપુત્ર. બ્રાહ્મણધર્મનું ચુસ્ત પાલન કરનારા માટીના વાસણમાં પોતાની જાતે જ રસોઈ બનાવીને જમતા. ક્યાંય કશું ખાતા નહીં. એમની આ ચુસ્તતા શ્રી રામકૃષ્ણના ધ્યાન બહાર નહોતી એક દિવસ તેમણે કહ્યું: ''ગંગાધર' ગંગાજળમાં બનાવેલો મા કાલીનો પ્રસાદ હવિષ્યાન્ન છે. જા જઈને ખાઈ આવ'' ગંગાધરને મનમાં હતુ કે મા કાલીને તો આમિષ નૈવેદ્ય પણ ધરાય છે એટલે ત્યાંનો પ્રસાદ બ્રાહ્મણપુત્રથી કેમ ખવાય? આથી તેઓ કાલીમંદિરમાં પ્રસાદ લેવા જવા તૈયાર નહોતા. પણ શ્રી રામકૃષ્ણે આદેશ આપ્યો એટલે તેનું પાલન પણ કરવું પડે, તેથી તેઓ ધીમે ધીમે અનિચ્છાએ ચાલ્યા તો ખરા. વચ્ચે રાધાકાન્તના મંદિર આગળ અટક્યા ને પાછળ વળીને જોયુ તો શ્રી રામકૃષ્ણ ઊભા ઊભા તેને જોઈ રહ્યા હતા કે તે કાલીમંદિરમાં જાય છે કે કેમ! હવે તો ગયા વગર છૂટકો જ ન હતો પછી તેઓ કાલીમંદિરમાં પહોંચ્યા ત્યાં તો નિરામિષ ભોગ હતો. શ્રી રામકૃષ્ણે કહ્યું હતું તેમ શુદ્ધ ગંગાજળમાંથી બનાવેલો એ પ્રસાદ હતો એ પ્રસાદ લેવામાં તેમને કોઈ બાધ ન હતો. પછી એ ભોજન કરીને જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે પણ શ્રી રામકૃષ્ણ એમની રાહ જોઈ રહ્યા હતા શારદાપ્રસન્ને કાલીમાતાનો પ્રસાદ ખાધો – એ જાણીને તેમને ખૂબ આનંદ થયો. તેમને તેમણે પાન આપી કહ્યું. ''બેટા, જમ્યા પછી મુખવાસ ખાવો જોઈએ, નહીંતર મોઢામાંથી વાસ આવે છે. લે આ પાન ખા.'' આમ, તેમને પાન પણ ખવડાવ્યું અને એ બ્રાહ્મણકુમારની ચુસ્તતામાં ગાબડું પાડી દીધું! પછી તો બ્રહ્મજ્ઞાનમાં બધી જ ચુસ્તતા વહી ગઈ. આ રીતે ગંગાધર, યોગેન કે કોમળ પ્રકૃતિના બાબુરામ કે ઉગ્ર પ્રકૃતિના નિરંજન કે દલીલ કરતા નરેન્દ્ર હોય, દરેકની આંતરિક ખામીઓ જાણી શ્રી રામકૃષ્ણ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરતા કે એ ખામીઓ દૂર થઈ જતી. આ રીતે તેઓ પોતાના શિષ્ય પુત્રોમાં દેવમાનવોની પ્રતિમાઓ કંડાર્યે જતા હતા.

શ્રી રામકૃષ્ણની શિક્ષણપદ્ધતિની એક

વિશિષ્ટતા એ પણ હતી કે તેઓ શિષ્યની મનની ભૂમિકા સુધી નીચે આવીને પછી તેને ઊંચે ઉઠાવતા. પહેલાં તો તેઓ શિષ્યની વાતને ખૂબ ધ્યાનથી સાંભળતા. તેની મુશ્કેલીઓ વિશે જાણી લેતા. પછી સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરી તેનો વિશ્વાસ જીતી લેતા અને તેને ખબર પણ ન પડે તે રીતે તેને ઊંચી ભૂમિકામાં લઈ જતા કે પછી એ મુશ્કેલી મુશ્કેલી જેવી તેને જણાતી જ નહીં.

એક વખત એક યુવાને તેમને પૂછ્યું: "ઠાકુર, કામ કેવી રીતે નષ્ટ થાય? ત્યારે તેમણે ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક તેને સમજાવતાં કહ્યું: "જુઓ બેટા, તમારી જુવાનીની અવસ્થા છે. તમે એના પૂરને રોકી શકતા નથી જ્યારે જોરથી પૂર આવે છે ત્યારે બધાને તોડીફોડીને પાણી વહેવા લાગે છે. ચારેબાજુ પાણી ફરી વળે છે. ખેતરોમાં પણ વાંસભર પાણી ચઢી જાય છે. પણ કહેવાય છે કે કળિયુગમાં મનનું પાપ એ પાપ નથી. અને માની લો કે એકાદબે વાર મનમાં કોઈ કુવિચાર ઘૂસી ગયો તો એ કેમ આવ્યો, ક્યાંથી આવ્યો – એવા પ્રકારની ચિંતામાં શા માટે પડ્યા રહેવું? એવા વિચારો શરીરધર્મ પ્રમાણે આવતાજતા રહે છે. મળમૂત્રના વેગ સમાન જ તેઓ હોય છે. મળમૂત્રની હાજરીથી શું કોઈ માથું ખંજવાળતા એમ વિચારે કે એ કેમ થયું, કેવી રીતે થયું? આ કુવિચારને પણ બિલકુલ એ જ રીતે તુચ્છ સમજીને તેના વિશે બિલકુલ વિચાર કરવો ન જોઈએ અને ભગવાનને ખૂબ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, એમનું નામ લેવું જોઈએ, એમનું ચિંતન કરવું જોઈએ. ધીમે ધીમે કુવિચારોનું મનમાં આવવું બંધ થઈ જશે." કુવિચારોને લઈને પોતાને ખરાબ અને અધમ માની રહેલા યુવાનને એમાં કંઈ ધ્યાન આપવા જેવું જ નથી, એમ સમજાવીને તેમણે તેને અધમતાની ભાવનામાંથી મુક્ત કરી દીધો. એમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ પણ બતાવી દીધો. એ પણ એને જરા પણ ભારરૂપ ન લાગે એવી સહજતાથી.

એમના બીજા શિષ્ય હરિનાથે પણ આ જ સંદર્ભમાં એમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે, "ઠાકુર કામવાસના સંપૂર્ણપણે કેવી રીતે નિર્મૂળ થાય? ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, તું એની દિશા બદલી નાખ. એ લડવાઝઘડવાથી નહીં જાય. હરિનાથ અત્યાર સુધી એમ માનતા હતા કે બધા પ્રકારની મનોવૃત્તિ ઉપર લડીને જ વિજય મેળવી શકાય છે પણ શ્રી રામકૃષ્ણે તો એથી ઊલટું જ કહ્યું. આથી આ જવાબથી એમને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું, પણ જ્યારે એમણે આ આદેશનું પાલન કર્યું ત્યારે પ્રત્યક્ષ. પરિણામ એ આવ્યું કે તેઓ એમાંથી મુક્ત થઈ ગયા.

હરિનાથને પછી નિર્વાણપ્રાપ્તિની પ્રબળ ઝંખના હતી ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણે એને કહ્યું: "અરે નિર્વાણ શા માટે? નિર્વાણથી પણ આગળની ભૂમિકા છે જે લોકો નિર્વાણ માટે પ્રાર્થના કરે છે, તેઓ શુદ્ર બુદ્ધિના છે." આમ કહીને તેની નિર્વાણપ્રાપ્તિની ઈચ્છા ઉપર તેમણે અંકુશ મૂકી દીધો. તેઓ ઈચ્છતા હતા કે એમની કેળવણી પામેલા, એમના સાંનિધ્યમાં રહેલા એમના આ યુવાન શિષ્યો સમાધિ, નિર્વાણ કે પોતાના જ મોક્ષમાં રચ્યાપચ્યા ન રહે પણ સમગ્ર માનવજાતિને દુ:ખમાંથી મુક્ત કરનારા, પરમાત્માનો દિવ્યપ્રકાશ આપનારા દેવમાનવો બની રહે. કુશળ શિલ્પી જેમ ટાંકણાના ઘાએ ઘાએ સુંદર પ્રતિમા કંડારે છે તેમ શ્રી રામકૃષ્ણે પોતાના પ્રેમ અને કરુણાના ટાંકણાથી આ યુવાનોમાં દેવમાનવોની પ્રતિમાઓ કંડારી હતી, જે તેમના દેહવિલય બાદ આવિર્ભાવ પામી. આ દેવમાનવોએ સમગ્ર વિશ્વને પોતાના ગુરુદેવના પ્રેમ અને દૈવી પ્રકાશથી આલોકિત કરી દીધું! અને એ જ તો હતી દક્ષિણેશ્વરના એ પાગલ પૂજારીની અનોખી શિક્ષણપદ્ધતિની જાદુઈ કરામત!

(સંપૂર્ણ)

મનની તપસ્યા

વાણીનો સંયમ

શ્રી માતાજી

આપણે મનની તપસ્યાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તો આપણને એ જ ખ્યાલ આવે છે કે આમાં આપણે લાંબાં લાંબાં ધ્યાન કરવાનાં આવશે, એમાંથી આપણા ચિત્ત ઉપર આપણે કાબૂ મેળવી શકીશું, અને છેવટે એની પરમ સિદ્ધિ તરીકે આપણને આંતર નીરવતાની પ્રાપ્તિ થશે. યોગસાધનાની આ બાજુ આપણને ઘણી પરિચિત છે અને તેથી તેના ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન કરવાની જરૂર નથી પરંતુ આ સાધનાની એક બીજી બાજુ પણ છે જેના પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન સામાન્ય રીતે બહુ ઓછું ગયેલું છે એ છે વાણીનો સંયમ આપણા વિચારકો, અમુક જૂજ અપવાદ સિવાય, વાણીના સ્વચ્છંદ ઉપયોગની સામે કેવલ મૌનની જ હિમાયત કરે છે પરંતુ વાણીનો એકદમ લય કરી નાખવો તેના કરતાં વાણી ઉપર કાબૂ મેળવવો એમાં એક વધુ મહાન તપસ્યા રહેલી છે અને એ તપસ્યા વધુ લાભદાયક પણ છે

પૃથ્વી ઉપર અર્થવાળા અવાજનો ઉપયોગ કરી શકે તેવું પહેલું પ્રાણી તે માણસ છે. મનુષ્ય પોતાની આ શક્તિ વિશે મગરૂરી ધરાવે છે અને એ શક્તિનો કશી મર્યાદા કે વિવેક વિના મનફાવતો ઉપયોગ કર્યે જાય છે માણસની આ વાણીના ઘોંઘાટથી જગતના કાન ખરેખર બહેરા થઈ રહ્યા છે, અને કેટલીક વાર તો આપણને લગભગ એમ જ લાગે છે કે વનસ્પતિની દુનિયામાં જે એક સંવાદપૂર્ણ મૌન વસેલું છે તે માણસની દુનિયામાંથી તો ખરેખર ચાલ્યું જ ગયેલું છે.

એ પણ એક જાણીતી બીના છે કે માણસમાં મનની શક્તિ જેમ ઓછી હોય છે તેમ તેને વધારે બોલવાની જરૂર પડે છે દાખલા તરીકે આપણે એવા કેટલાક જંગલી તથા કેળવણી વિનાના લોકો જોઈએ છીએ કે જેઓ પોતે મોંએથી બોલે નહીં ત્યાં લગી વિચાર કરી શકતા નથી તમે જોશો કે એવા લોકો થોડાઘણા નીચા અવાજે કંઈક ગણગણ્યા કરતા હોય છે પોતાની વિચારમાળાને આગળ લંબાવવા માટે એમની પાસે આ જ રીત હોય છે એ લોકો બોલે નહીં ત્યાં સુધી તેમનો વિચાર આકાર લઈ શકતો નથી

વળી એવા પણ ઘણા લોકો હોય છે કે જેઓને પોતે શું કહેવા માગે છે તે વસ્તુ પોતે બોલવા માંડે છે ત્યારે જ સમજાવા લાગે છે ભણેલા લોકોમાં પણ જે લોકો નબળી મન શક્તિવાળા હોય છે તેમની પણ આ પ્રમાણે જ સ્થિતિ હોય છે એવા લોકોની વાતચીત ખૂબ જ લાંબી લાંબી અને કંટાળાજનક બની જાય છે એ લોકો બોલવા લાગે છે ત્યારે તેમના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ થતા જાય છે, ચોકસ થતા જાય છે, અને એ કારણે પોતાના કથનને વધુ ને વધુ ચોકસ રીતે કહેવા માટે તેઓ એકની એક વાત ફરી ફરીને કહેતા રહે છે કેટલાક લોકો એવા પણ હોય છે કે જેમને પોતાને કહેવાની વસ્તુ વિશે આગળથી તૈયારી કરવી પડે છે એમને તમે એકદમ બોલવાનું કહેશો તો જીભ અચકાવા લાગશે પોતાના કથનને બરાબર કરીબંધ રીતે ચોકસ શબ્દોમાં ગોઠવવા માટેનો સમય તેમને મળેલો નથી હોતો એટલે આમ બનતું હોય છે.

બોલનારાઓના વર્ગમાં છેલ્લો વર્ગ જન્મસિદ્ધ વક્તાઓનો આવે છે. વક્તૃત્વની

કળા તેમને વરેલી હોય છે. પોતાના કથનને રજૂ કરવા માટે જોઈતા શબ્દો તેમને આપોઆપ મળી આવે છે અને પોતાના વક્તવ્યને તેઓ સરસ રીતે કહી પણ આપે છે.

પરંતુ મનની તપસ્યાની દૃષ્ટિથી જોતાં આ બધી વસ્તુઓ વાતોડિયાપણાની કક્ષામાં જ આવી જાય છે. કારણ બોલવાની અનિવાર્ય જરૂર વિના એક પણ શબ્દ બોલવો તેને હું વાતોડિયાપણું જ ગણું છું. હા, તમે પૂછી શકો છો કે બોલવા માટે આવી અનિવાર્ય જરૂર ક્યારે સમજવી. અને એ વસ્તુ સમજવા માટે આપણે બોલાતી વાણીની સર્વ કક્ષાઓનું એક સામાન્ય વર્ગીકરણ કરીને વિચાર કરીશું.

બોલાતા શબ્દોમાં પહેલો વર્ગ છે સ્થૂલ ભૂમિકા ઉપરના બાહ્ય વ્યવહારને ખાતર વપરાતા શબ્દોનો. આવા શબ્દોની સંખ્યા સૌથી મોટી છે અને સામાન્ય જીવનમાં ઘણે ભાગે તે શબ્દો જ સૌથી વધુ ઉપયોગના હોય છે. આપણા રોજિંદા વ્યવહારમાં શબ્દોનો આ અખંડ ગણગણાટ આપણને અનિવાર્ય જેવો જ લાગે છે. પરંતુ તમે આ ઘોંઘાટને ઓછામાં ઓછો કરી નાખવા પ્રયત્ન કરશો તો તમને જણાવા લાગશે કે ઘણીએક વસ્તુઓ તમે જો બોલ્યા વિના મૂંગા મૂંગા કરશો તો તે વધારે સારી રીતે અને વધારે ઝડપથી થઈ શકે છે. એવી શાંત ક્રિયા તમારી આંતર શાંતિને તથા એકાગ્રતાને ટકાવી રાખવામાં પણ મદદગાર બને છે.

તમારે જો એકલા રહેવાનું ન હોય અને બીજાઓની સાથે રહેવું પડતું હોય તો પછી તમે એવી ટેવ પાડો કે જેથી તમારે બોલી બોલીને તમારી જાતને સતત બહિર્મુખ ન બનાવવી પડે. અને તમે જોશો કે તમારી અને બીજાઓની વચ્ચે ધીરે ધીરે એક આંતરિક સમજૂતી સ્થપાતી જાય છે. તે પછી તમે તમારી વાત ઓછામાં ઓછા શબ્દો દ્વારા અથવા બિલકુલ શબ્દ વિના પણ બીજાને પહોંચાડી શકશો. આ બહારની નીરવતા તમારી આંતરિક શાંતિને માટે પણ બહુ અનુકૂળ હોય છે અને તમારામાં જો શુભેચ્છા અને અખંડ અભીપ્સા હશે તો તમે એવું વાતાવરણ સર્જી શકશો કે જે પ્રગતિને માટે બહુ જ પોષક નીવડશે.

બીજા માણસોની સાથેના જીવન વ્યવહારમાં આપણે આપણી આજીવિકા અને બીજી સ્થૂલ પ્રવૃત્તિઓને અંગે જે શબ્દો વાપરીએ છીએ તે ઉપરાંત સંવેદનો, લાગણીઓ અને ઊર્મિઓને વ્યક્ત કરતા શબ્દો પણ આપણે વાપરતા હોઈએ છીએ. અને આ બાબતમાં, આપણને બાહ્ય મૌન જાળવવાની જો ટેવ પડેલી હોય છે તો તે બહુ જ કીમતી મદદ રૂપ થઈ પડે છે. તમારા ઉપર જ્યારે કોઈ સંવેદન કે લાગણીનું મોજું ધસી આવે ત્યારે આ મૌનની ટેવને લીધે તમને વિચાર કરવા માટે જરૂરી વખત મળી જાય છે અને જરૂર પડે તો, તમારી લાગણીઓ અને સંવેદનોને તમે શબ્દોમાં બહાર કાઢી નાખો તે પહેલાં જ તમે અટકી જાઓ છો. અને સાચે જ, આ રીતે કેટલા બધા ઝઘડા ટાળી શકાય તેમ છે! આપણા ઉપર કેટલીયે માનસિક આફતો ઘણી વાર માત્ર વાણીના અસંયમને કારણે જ તૂટી પડતી હોય છે. આ મૌનની ટેવ દ્વારા તમે આવી કેટલીયે મુસીબતોમાંથી બચી જશો.

તમે આટલો બધો સંયમ ન પાળી શકો તોપણ તમે જે કંઈ બોલતા હો તેના ઉપર તમારો કાબૂ તો હંમેશાં રહેવો જ જોઈએ. ઝનૂન, ગુસ્સો કે મિજાજના આવેશમાં આવી જઈ તમારી જીભ ગમે તેમ બોલવા લાગે તેમ કદી ન થવા દેવું જોઈએ. આવી જીભને લીધે ઝઘડા તો ઊભા થાય છે જ. પરંતુ આ ઉપરાંત પણ બીજું એક પરિણામ આવે છે. તમારી જીભના આવા બેકાબૂ ઉપયોગને લીધે વાતાવરણમાં એક જાતનાં અનિષ્ટ આંદોલનો ઉત્પન્ન થાય છે.

અવાજનાં આ આંદોલનો એક અત્યંત ચેપી વસ્તુ હોય છે. એ આંદોલનોને પ્રગટ થવા દેવાની તક આપીને તમે તેને તમારી અંદર તેમ જ બીજાઓની અંદર પણ એક કાયમની વસ્તુ બનાવી દો છો.

આપણે બીજાઓ વિશે જે કાંઈ બોલીએ છીએ તેને પણ એક પ્રકારનું વાતોડિયાપણું જ ગણવું જોઈએ. અને આ રીતની વાતચીત એ તો એક અત્યંત ખરાબ વસ્તુ છે

તમારે અમુક માણસો માટે વાલી તરીકે, *શિક્ષક તરીકે કે પછી ખાતાના ઉપરી તરીકે* જવાબદારી હોય તો જ તેના વ્યવહાર માટે તમારે કાંઈ વિચારવાનું રહે છે. જે માણસોની સાથે તમારે આવો કાંઈ સંબંધ ન હોય તેઓ પછી શું કરે છે કે શું નથી કરતા તે વિશે તમારે કશી જ લેવાદેવા રહેતી નથી બીજા માણસો વિશે તમારે કશી પણ વાત ન કરવી જોઈએ, તેમને વિશે યા તો તેમના વ્યવહાર વિશે તમારે કશો અભિપ્રાય ન આપવો જોઈએ, અથવા તો બીજા લોકો એમને માટે શું ધારે છે કે શું બોલે છે તે વાત પણ તમારે બીજા કોઈને પાછી ફરીને કહી સંભળાવવી ન જોઈએ.

હા, તમે કોઈ અમુક ખાતામાં કે વેપાર-રોજગારમાં કોઈ સહકારી કામોમાં કામ કરતા હો ત્યારે ત્યાંના કામકાજ અંગે રિપોર્ટ કરવાની ફરજ તમારા ઉપર આવી શકે છે. એવું હોય ત્યારે તમારો અહેવાલ તે તે કામ પૂરતો જ મર્યાદિત રહેવો જોઈએ, તેમાં કોઈ પણ અંગત વસ્તુ તમારે આવવા દેવી ન જોઈએ. તમારું નિવેદન માત્ર વિષય પૂરતું જ રહે તેમાં તમારો કોઈ પણ અંગત રીતનો પ્રત્યાઘાત, તમારી પસંદગી, સહાનુભૂતિ કે વિરોધની લાગણી આવવાં ન જોઈએ અને ખાસ કરીને, તમને મળેલા કામની અંદર તમારા ક્ષુદ્ર અંગત રાગદ્વેષને તો કદી દાખલ ન થવા દેશો.

આમ હરેક સંજોગોમાં તેમ જ સર્વસામાન્ય રીતે પણ, બીજાઓ વિશે તમે જેટલું ઓછું બોલશો - પછી ભલે તે તેમની પ્રશસા રૂપે પણ હોય - તેટલું વધુ ઠીક રહેશે. આપણી પોતાની અંદર શું ચાલી રહ્યું હોય છે તે જાણવું એ પણ કેટલી બધી અઘરી વસ્તુ છે? *ત્યાં પછી બીજાઓની અંદર શું ચાલી રહ્યું છે તે વસ્તુ તો ખાતરીપૂર્વક જાણી શકાય જ કેવી રીતે?* એટલે, કોઈ પણ વ્યક્તિ અંગે જાણે કે તમે છેવટનો ચુકાદો આપી દેતા હોય તેવી રીતે કદી ન બોલો. *તમારા એવા ચુકાદામાં જો કાંઈ દ્વેષનું તત્ત્વ નહીં હોય તો પછી એમાં ભારોભાર મૂર્ખતા જ હશે.*

વિચારને જ્યારે વાણી દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ અવાજનાં આંદોલનોમાં પણ એક શક્તિ હોય છે. એ શક્તિ તમારા વિચારને સાવ સ્થૂલમાં સ્થૂલ પદાર્થ સાથે પણ જોડી દે છે. અને એ રીતે એ વિચારને તે એક મૂર્ત અને અસરકારક વસ્તુ બનાવી આપે છે. આ કારણે *જ તમારે કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિ વિશે કિંચિત્* પણ ખરાબ ન બોલવું જોઈએ તમારી વાણી દ્વારા એવી એક પણ વસ્તુ ન બોલાવી જોઈએ કે *જે, જગતમાં દિવ્યતાના સાક્ષાત્કારની દિશામાં જે પ્રગતિ થઈ રહેલી છે તેની લેશ પણ વિરુદ્ધમાં જતી હોય.* આ એક અફર એવો સર્વસામાન્ય નિયમ છે. પરંતુ એને એક અપવાદ છે. જે વસ્તુઓ કે કાર્યોને તમે ટીકાપાત્ર ગણતા હો તેને વિખેરી નાખવા માટે યા તો નવું રૂપ આપવા માટે તમારામાં સક્રિય સંકલ્પ હોય, તે માટેની તમારામાં એક સજ્ઞાન શક્તિ હોય તો તમે ટીકા કરી શકો છો. *ખરી રીતે તો આ સજ્ઞાન શક્તિમાં* અને સક્રિય સંકલ્પમાં એક એવું બળ આવી શકે છે કે જે વડે તમે ઠેઠ જડતત્ત્વમાં પણ એક એવી શક્તિ પૂરી શકો છો કે જેને લીધે તે ખરાબ આંદોલનો સામે પ્રત્યાઘાત આપી શકશે, તેનો ઈન્કાર કરી શકશે, અને છેવટે જતાં એ

આંદોલનોને એવાં તો ઠીક કરી આપશે કે તે સ્થૂલ ભૂમિકા ઉપર પ્રગટ થતાં જ અટકી જશે.

પરંતુ આ એક જોખમ તથા સાહસનું કામ છે. જે વ્યક્તિએ જ્ઞાનની ભૂમિકા સિદ્ધ કરેલી હશે તથા જેની માનસિક શક્તિઓમાં આત્માનો પ્રકાશ તથા સત્યની શક્તિ આવી રહેલાં હશે તેવી વ્યક્તિ જ આ કાર્ય વિનાજોખમે સફળ રીતે કરી શકશે. આવી વ્યક્તિ, કર્મનો આ દિવ્ય કર્તા, સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષ તથા આસક્તિથી મુક્ત હોય છે. પોતાની અંદરથી તેણે અહંકારની મર્યાદાઓ તોડી નાખેલી હોય છે. પૃથ્વી ઉપર અતિમાનસના કાર્ય માટે તેણે પોતાની જાતને એક પૂરેપૂરું વિશુદ્ધ અને કશા અંગત વ્યક્તિત્વ વિનાનું શુદ્ધ કરણ બનાવી લીધેલી હોય છે.

અત્યાર સુધીમાં આપણે વ્યવહારમાં બોલાતા શબ્દોનો વિચાર કર્યો. હવે આપણે એક બીજા પ્રકારના શબ્દોનો વિચાર કરીશું. એ શબ્દો તે વિચારો, અભિપ્રાયો, ચિંતન તથા અભ્યાસનાં પરિણામોને વ્યક્ત કરવા માટે વપરાતા શબ્દો છે. અહીં આપણે હવે બુદ્ધિના પ્રદેશમાં આવીએ છીએ. આપણને કદાચ એમ લાગશે કે આ વિષયમાં તો લોકો વધારે સમજદાર હશે, સમતોલપણે કામ કરતા હશે, અને તેથી આ ક્ષેત્રમાં અતિશય કડક તપસ્યાની જરૂર નહીં રહેતી હોય. પરંતુ અહીં પણ પરિસ્થિતિ બહુ સારી નથી. આ જ્ઞાનની અને વિચારોની ભૂમિમાં પણ માણસો પોતાની પ્રતીતિઓને ઝનૂનપૂર્વક ઉચ્ચારતા ફરે છે, અહીં પણ સાંપ્રદાયિક અસહિષ્ણુતા છે, રાગદ્વેષના આવેશો છે. એટલે આ ક્ષેત્રમાં પણ આપણે એટલી જ કડક રીતે મનની તપસ્યા આચરવાની રહે છે. આપણે જેમાંથી ઘણી વાર ગરમાગરમ વાદાવાદી ઊભી થઈ જાય છે તેવા વિચારોનો તમામ વિનિમય બહુ જ કાળજીપૂર્વક બંધ કરી દેવો જોઈએ. એવી વાદાવાદી લગભગ શૂન્યમાં જ પરિણમતી હોય છે. વળી બીજા લોકોની માન્યતાઓનો વિરોધ કરવાનું પણ બંધ કરી દેવું જોઈએ. એવા વિરોધનું પરિણામ માત્ર ગરમાગરમ ચર્ચાઓ અને ઝઘડામાં પણ આવતું હોય છે. આ બધું મનની સંકુચિતતામાં આવે છે. મનના પ્રદેશમાં તમે ઠીક ઠીક ઊંચે પહોંચી જાઓ છો ત્યારે આ વસ્તુઓને તમે સહેલાઈથી મટાડી શકો છો.

આપણે જે કાંઈ વિચારો બાંધીએ છીએ તે તો એક અનિર્વાચ્ય એવી શબ્દાતીત વસ્તુને વાણીમાં વ્યક્ત કરવાની અનેક રીતોમાંની એક રીત છે. આ જ્ઞાન જ્યારે આપણને થઈ જાય છે ત્યારે પછી કોઈ પણ રીતની સાંપ્રદાયિક મનોવૃત્તિમાં રહેવું ખરેખર અશક્ય જ બની જાય છે. દરેક વિચારની અંદર સત્યનો કંઈક અંશ યા સત્યનું કોઈક પાસું તો રહેલું હોય છે જ. પરંતુ એવો કોઈ પણ વિચાર જગતમાં નથી કે જે સંપૂર્ણ રીતે સત્ય હોય.

વસ્તુઓની આ સાપેક્ષતાનું ભાન જો આપણને રહે તો તેને લીધે આપણી સ્વસ્થતા ટકાવી રાખવામાં, વાતચીતમાં એક શાંત સમતોલપણું જાળવવામાં આપણને બહુ જ સમર્થ મદદ મળી રહે છે. આ વિષયનું કંઈક જ્ઞાન ધરાવનાર એક વૃદ્ધ ગુહ્યવિદને કહેતા મેં સાંભળેલા કે, 'જગતમાં મૂળે ખરાબ હોય તેવી વસ્તુ કોઈ છે જ નહીં. તકલીફ માત્ર એટલી જ છે કે વસ્તુઓ તેમના સાચા સ્થાને નથી. દરેક ચીજને તેના યોગ્ય સ્થાને મૂકી આપો અને જગત સંવાદથી ભરેલું થઈ જશે.'

પરંતુ કાર્યની દૃષ્ટિએ જોતાં, દરેક વિચારમાં વ્યવહારમાં સિદ્ધ થવા માટે જેટલી શક્તિ હોય છે તે મુજબ તે વિચારનું મૂલ્ય રહે છે. હા, એ સાચું છે કે વિચારમાં રહેલી આ શક્તિ જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં જુદી જુદી રીતે કામ કરે છે. અમુક વિચાર એક માણસ ઉપર ખૂબ જ પ્રબળ અસર

નીપજાવે છે તો બીજા ઉપર તેની કશી પણ અસર નથી હોતી. પણ આ શક્તિ પોતે પણ એક ચેપી વસ્તુ છે. અમુક વિચારો આખા જગતને બદલી શકે તેવી શક્તિ ધરાવતા હોય છે. અને આવા વિચારોને જ આપણે વ્યક્ત કરવા જોઈએ. આત્માના વ્યોમમાં આવા વિચારો માર્ગદર્શક તારકો જેવા હોય છે. પૃથ્વીને તેના પરમ સાક્ષાત્કાર પ્રત્યે એવા વિચારો જ લઈ જાય છે.

શબ્દોનો હવે છેવટનો વર્ગ તે શિક્ષણ આપવાના હેતુથી બોલાતા શબ્દોનો વર્ગ છે. આ પ્રકારનો શબ્દવર્ગ ઠેઠ બાળશાળાઓથી માંડી તે વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમ સુધી ફેલાયેલો છે. એ વર્ગમાં રસ યા તો જ્ઞાન આપવા માટે લખાયેલાં સર્વ પ્રકારનાં કળા અને સાહિત્યનાં સર્જનોનો સમાવેશ પણ થઈ જાય છે. આ પ્રદેશમાં, પ્રત્યેક પુસ્તક પોતે કેટલું મૂલ્ય ધરાવતું હોય છે તેના ઉપર બધો આધાર રહે છે. આ વિષય ઘણો વિશાળ હોઈ તેની સંપૂર્ણ ચર્ચા અત્રે શક્ય નથી. પરંતુ આ બાબતમાં એ વાત સાચી છે કે હમણાં હમણાં કેળવણી માટેની કાળજી બહુ જ વ્યાપક બની રહેલી છે તથા શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોનો ઉપયોગ કરવા માટે તથા તેમને કેળવણીની સેવામાં રજૂ કરવા માટે પ્રશંસનીય પ્રયત્નો ચાલી રહેલા છે. પરંતુ આ બાબતમાં પણ સત્યના અભીપ્સુ માટે એક તપસ્યાની જરૂર ઊભી રહે છે જ. એક વસ્તુ સામાન્ય રીતે બધાએ સ્વીકારી લીધેલી છે કે બાળકને તથા મોટાંઓને પણ અભ્યાસમાં લાગતા થાકને હળવો કરવા માટે, તથા આરામ આપવા માટે કેળવણીની પ્રક્રિયામાં એક હળવું, આનંદોત્પાદક અને છીછરા પ્રકારનું સાહિત્ય પણ દાખલ કરી શકાય. અમુક દૃષ્ટિથી જોતાં આ સાચું છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે આ આરામ આપવાને બહાને શિક્ષણમાં એવી કેટલીયે વસ્તુઓ ઢગલેબંધ દાખલ થઈ ગયેલી છે કે જે કેવળ માનવસ્વભાવની અસંસ્કારી, કુરૂપ તથા હલકી બાજુને જ રજૂ કરતી હોય છે. આ આરામ અને વિનોદના બહાના હેઠળ માણસમાં રહેલી અત્યંત અધમ વૃત્તિઓ, અને હલકામાં હલકા રસો પ્રગટ થઈ રહેલા છે અને એ બધાં પોતાને એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે ખપાવીને પોતાનું-સ્થાન કાયમ કરી રહેલાં છે. પરંતુ આ વસ્તુ લેશ પણ સાચી નથી. આપણે સ્વચ્છંદમાં સર્યા વિના પણ વિશ્રાંતિ મેળવી શકીએ છીએ, આપણે બીભત્સમાં ગયા વિના પણ આરામ મેળવી શકીએ છીએ, આપણી પ્રકૃતિમાંનાં ગ્રામ્ય તત્ત્વોને ઉપર આવવા દીધા વિના પણ આપણે આસાએશ અનુભવી શકીએ છીએ. અને જ્યારે તપસ્યાની દૃષ્ટિથી આ જરૂરિયાતોને તપાસીએ છીએ ત્યારે તો તેમનું આખું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. ત્યાં વિશ્રાંતિ એ એક આંતર મૌનનું રૂપ ધારણ કરે છે, આરામ તે ચિંતનરૂપે બને છે અને આસાયેશ તે આનંદરૂપે બની રહે છે.

આપણે બધા સામાન્ય રીતે એ વાત સ્વીકારી લઈએ છીએ કે માણસને જીવનમાં આનંદવિનોદ મળવો જ જોઈએ, જીવનની જેહમતમાંથી આસાએશ મળવી જોઈએ. પરંતુ એ વસ્તુ સાચી રીતે તો આપણા જીવનના ધ્યેયને એક થોડા વધુ લાંબા કાળ માટે પૂરેપૂરી ભુલાવી દેનારી જ નીવડે છે, આપણને જે માટે જીવન મળેલું છે તે મૂળ ધ્યેયને જ તે વિસરાવી દે છે. આ આરામ કે આનંદવિનોદને આપણે એક કુદરતી અને અનિવાર્ય વસ્તુ તરીકે જરા પણ ગણવી ન જોઈએ. આ વસ્તુ તો માનવના જીવનની એક નબળાઈ છે. માણસની અભીપ્સામાંથી જ્યારે તીવ્રતા ઓસરી જાય છે, તેની સંકલ્પશક્તિ અસ્થિર બની જાય છે, તેનામાં જ્યારે અજ્ઞાન, અચેતનતા અને શિથિલતાનાં તત્ત્વો જોર કરે છે

ત્યારે માણસ આ નબળાઈને વશ થઈ જાય છે. આ બધી વસ્તુઓને સાચી ઠેરવવાનો પ્રયત્ન તમે મૂકી દેજો અને તમને થોડી વારમાં જ જણાઈ આવશે કે એ ચીજો જીવનમાં જરા પણ જરૂરની નથી અને એક સમય એવો પણ આવશે કે જ્યારે તમને એ સર્વ પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન થશે અને તમે તેને તમારા જીવનમાં લેશ પણ સ્થાન નહીં આપશો અને આમ થશે ત્યારે, માણસને હાથે થયેલાં સર્જનોમાંથી મોટા ભાગનાં સર્જનો, જે દેખીતી રીતે આનંદ આપવા માટે લખાયાં હોય છે પણ ખરું જોતાં જે માણસને અધોગતિમાં લઈ જનાર જ હોય છે તેમને કોઈ પણ રીતનું પ્રોત્સાહન કે ટેકો નહીં મળે.

પરંતુ આમાંથી આપણે એમ પણ ન માનવું જોઈએ કે આપણી વાતચીતનો વિષય જે રીતનો હશે તે રીતે આપણા બોલેલા શબ્દનું મૂલ્ય ગણાશે. તમે બીજા કોઈ વિષયની માફક આધ્યાત્મિક વિષયો ઉપર પણ ગમે તેટલી વાતો કરી શકો છો. પણ આ રીતનું વાતોડિયાપણું પણ એક અત્યંત જોખમકારક વસ્તુ થઈ શકે છે. દા.ત. નવોસવો સાધક પોતે જે કાંઈ શીખ્યો હોય છે તે બીજાઓને કહેવા માટે હંમેશાં આતુર રહે છે. પણ સાધનામાં તે આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ વધુ ને વધુ સમજવા લાગે છે કે પોતે કંઈ બહુ ઝાઝું જ્ઞાન મેળવ્યું નથી તથા બીજાઓને જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન કરવા પહેલાં તેણે પોતાના જ્ઞાનમાં શું ભૂલ રહેલું છે તેની ખાતરી કરી લેવાની રહે છે. એમ કરતાં કરતાં છેવટે તેનામાં શાણપણ આવે છે. તેને સમજાય છે કે કંઈક ઉપયોગી નીવડે તેવી વાતચીત થોડીએક મિનિટો સુધી પણ કરવી હોય તો તે માટે કેટલાયે કલાકો સુધી મૂંગી એકાગ્ર અવસ્થામાં રહેવું પડે છે. અને આંતરિક જીવનમાં તેમ જ આધ્યાત્મિક સાધનામાં તો વાણીના ઉપયોગ ઉપર આથી પણ વિશેષ સખ્ત નિયમન રાખવાનું રહે છે.

એમાં તો બોલવાનું અનિવાર્ય ન બને ત્યાં સુધી એક પણ શબ્દ બોલાવો ન જોઈએ.

તમારે તમારી આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓ વિશે કદી પણ વાત ન કરવી જોઈએ એ તો એક જાણીતી હકીકત જ છે. તમારી આ અનુભૂતિઓમાંથી તમારામાં એક શક્તિ સંચિત થાય છે અને એ શક્તિ તમારી પ્રગતિને વેગ આપવા માટે તમને મળે છે. એ શક્તિને એક જ મિનિટમાં તમારે તમારામાંથી ચાલી જતી જોવી ન હોય તો તમે આ અનુભૂતિની વાત કોઈને કદી ન કરશો. આ નિયમમાં માત્ર પોતાના ગુરુ પરત્વે અપવાદ થઈ શકે. તમને થયેલી અનુભૂતિ એ શું છે યા તો તેનો અર્થ શો છે એ અંગે તમારે ગુરુ પાસેથી કંઈ ખુલાસો મેળવવો હોય કે કાંઈ સૂચના જોઈતી હોય તો તમે ગુરુને એ વાત કહી શકો છો. આવી વસ્તુઓ તમે ફક્ત ગુરુ પાસે જ કશા જોખમ વિના કહી શકો છો. ગુરુને આ વિષયનું જ્ઞાન હોય છે અને તે દ્વારા તે તમારી અનુભૂતિમાં આવેલી વસ્તુઓને તમારે માટે નવા આરોહણ માટેનાં પગથિયાં બનાવી આપે છે. આવી શક્તિ માત્ર ગુરુમાં જ હોય છે.

વળી, ગુરુને પોતાને પણ જે અનુભૂતિઓ અંગત પ્રકારની થતી હોય તે પરત્વે પણ આ જ મૌનનો નિયમ લાગુ પડે છે. પ્રકૃતિની અંદર હરેક વસ્તુ ગતિ કરી રહેલી છે અને જે વસ્તુ આગળની દિશામાં ગતિ નથી કરતી તેની ગતિ પછી ઊલટી દિશામાં પીછેહઠ રૂપે જ બને છે. ગુરુએ પણ શિષ્યની માફક પ્રગતિ કરવાની જ રહે છે, ભલે પછી એ પ્રગતિ શિષ્યની ભૂમિકા કરતાં જુદી ભૂમિકા ઉપરની હોય અને એટલે ગુરુને માટે પણ પોતાની અનુભૂતિઓની વાત કરવી લાભદાયક નીવડતી નથી. એ અનુભૂતિને શબ્દોમાં મૂકવા જતાં, તેની પાછળ રહેલી જીવંત શક્તિ ઘણે અંશે લુપ્ત થઈ જાય છે. પરંતુ ગુરુ પોતાની અનુભૂતિઓ વિશે જો શિષ્યોને સમજતી

આપે તો તેથી તે શિષ્યોની સમજશક્તિને ખૂબ જ વધારી શકે છે અને તેમાંથી શિષ્યોની પ્રગતિ પણ ખૂબ થાય છે. ગુરુ પાસે આમ બે વિકલ્પો રહે છે, પોતાની પ્રગતિ અને શિષ્યની પ્રગતિ. આ બેમાંથી કઈ વસ્તુનો પોતે કેટલો ભોગ આપી શકે છે વા આપવો જોઈએ એ વાત ગુરુએ પોતાના જ્ઞાન દ્વારા નક્કી કરવાની રહે છે. આમાં એ વાત તો ભાગ્યે જ કહેવાની હોય કે ગુરુ પોતાની અનુભૂતિઓનું વર્ણન આપે તેમાં આત્મ-શ્લાઘા કે મિથ્યાભિમાનનું તત્ત્વ તો કદી આવવું જ ન જોઈએ. એવું તત્ત્વ ગુરુને ગુરુ નહીં રહેવા દે, ગુરુ ગુરુ મટીને એક દંભી બની જશે.

અને શિષ્યોને હું આ કહીશ: 'હરેક સંજોગોમાં તમારા ગુરુને વફાદાર રહેજો, એ ગુરુ પછી ભલે ગમે તેવા હો. એ ગુરુ તમારામાં જેટલે સુધી જવાની શક્તિ હશે ત્યાં સુધી તમને લઈ જશે. અને તમારે સદ્‌ભાગ્યે જો તમને પ્રભુ પોતે જ ગુરુ તરીકે મળ્યા હશે તો તો પછી તમારા સાક્ષાત્કારને કશી સીમા જ નહીં રહેશે '

પણ પરમાત્માને પોતાને પણ, તે પૃથ્વી ઉપર અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે પ્રગતિનો આ જ નિયમ લાગુ પડે છે પોતાના આવિર્ભાવના સાધન રૂપે પરમાત્માએ જે શરીર રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરેલું હોય છે તે પણ એક સતત પ્રગતિમાન અવસ્થામાં રહેવું જોઈએ. વળી આ અવતાર જે નિયમને અનુસરીને પોતાના વ્યક્તિત્વનો આવિર્ભાવ કરતા હોય છે તે નિયમ પણ એક રીતે પૃથ્વીની પ્રગતિના સર્વસામાન્ય નિયમની સાથે જ સંકળાયેલો હોય છે. આ રીતે જોતાં, પૃથ્વી ઉપર દેહમાં આવીને રહેલા પરમાત્મા પણ, જ્યાં સુધી માણસો પૂર્ણતાને સમજવા માટે તથા સ્વીકારવા માટે તૈયાર ન હોય ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ બની શકતા નથી. હા, એક દિવસ એવો અવશ્ય આવશે કે જ્યારે માનવો, અત્યારે પોતાનાં કામ પ્રભુ પ્રત્યેની કરજના ભાનમાંથી પ્રેરાઈને કરે છે તેને બદલે, પોતાનાં સર્વ કામ પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમમાંથી જ કરવા લાગશે અથવા વધારે ચોક્કસ રીતે કહીએ તો, માનવની પ્રગતિ તેના અહંકાર તરફથી થતા વિરોધને દબાવી દઈને નહીં, પરંતુ માનવના સારાયે સ્વરૂપની પ્રભુ પ્રત્યેની પૂર્ણ નિષ્ઠામાંથી જન્મતા આનંદને માર્ગે થતી રહેશે. અહંકારના વિરોધને દબાવતા રહીને આગળ વધવું એ વસ્તુ ખૂબ જ પ્રયત્ન માગી લે છે અને કદી કદી એમાં ભારે યાતના પણ વેઠવી પડે છે

આ વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં છેવટે હું તમને આ કહીશ : તમારી વાણી દ્વારા તમારે જો માત્ર સત્યને જ વ્યક્ત કરવું હોય અને તમારી વાણીમાં મંત્રનું બળ મેળવવું હોય તો તમે શું કહેવાના છો તે વિશે આગળથી વિચાર કરવા ના લાગશો, તમારે કહેવામાં કઈ વસ્તુ સારી નીવડશે, કઈ વસ્તુ ખરાબ નીવડશે તેનો આગળથી નિર્ણય કરી ન લેશો. તમે કહેશો તેની શી અસર થશે તેની પહેલેથી ગણતરી ન કરશો. તમારા મનને બિલકુલ શાંત કરી દો, તમે એક સાચા વલણમાં સ્થિર થઈ જાઓ, એટલે કે સર્વ જ્ઞાન રૂપ, સર્વ વિદ્યા રૂપ, સર્વ ચૈતન્ય રૂપ મહા તત્ત્વ પ્રત્યે તમે એક અસ્ખલિત અભીપ્સામાં સુસ્થિર બની રહો. અને પછી, તમારી અભીપ્સા જો સાચી હશે, એ અભીપ્સા તે તમારે સફળ રીતે, સારી રીતે કામ કરવું છે એ રીતની મહત્ત્વાકાંક્ષાને છુપાવવા માટેનું માત્ર એક ઢાંકણ જ નહીં હોય. એ અભીપ્સા જો શુદ્ધ હશે, આપોઆપ આવેલી અને સાદ્યંત સમગ્ર હશે તો પછી તમારે માત્ર બોલ્યે જવાનું રહેશે. જે શબ્દ બોલાવાની જરૂર હશે તે તમારા મુખેથી બોલાવા લાગશે, નહીં ઓછા, નહીં વધુ, અને એ શબ્દોમાં સર્જનનું બળ હશે.

-

('ચાર તપસ્યાઓ અને ચાર મુક્તિ')

પ્રાસંગિક

ગગનનો ગોબરો ગોખ

ડૉ. બિપિન પુ. સ્વદાસ

*કાકાસાહેબ કાલેલકર કહેતા કે કુદરતે માનવીને ગતિ આપી હતી, માનવે તેની આગળ 'પ્ર' ઉમેરીને 'પ્રગતિ'ને નામે ઘણી ઉપાધિ વહોરી છે! પર્યાવરણની સમસ્યા પણ આવી જ એક સમસ્યા છે.

ઈક્ષ એટલે જોવું, ઈક્ષની આગળ પરિ પૂર્વગ મૂકીએ તો સમગ્રતયા - સંપૂર્ણપણે જોવું-તપાસવું કે પરિ+ઈક્ષ કે પરીક્ષા. તે જ રીતે આપણી આજુબાજુનાં આવરણોની સમગ્રતયા - સંપૂર્ણપણે સમીક્ષા તે પર્યાવરણની સમીક્ષા. આપણી આજુબાજુનાં આવરણો ૧. હવા, ૨. પાણી, ૩. જમીન અને ૪. ઊર્જાના ગણાય. તેમાંથી આ લેખમાં આપણે હવાના આવરણ અને તેના પ્રદૂષણ વિશે વિચારીશું.

આપણી પૃથ્વીની આસપાસે વીંટાયેલું વાયુનું આવરણ તે વાતાવરણ. વાતાવરણ એ જુદા જુદા વાયુઓનું મિશ્રણ છે. તેમાં નાઈટ્રોજન, ઑક્સિજન, કાર્બનડાયૉક્સાઈડ જેવા વાયુઓ મુખ્ય છે, અન્ય વાયુઓનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું છે. વાતાવરણમાં ભેજનું પ્રમાણ પણ હોય, તે ઋતુ પ્રમાણે બદલાતું રહે. આપણી પૃથ્વી ઉપરના સજીવ-નિર્જીવ સૌ કોઈ આ વાતાવરણથી ઘેરાયેલા છીએ. આપણે જે કાંઈ કરીએ તેની વાતાવરણ ઉપર અસર થાય અને ફેરફાર પામેલા વાતાવરણની આપણા સૌ ઉપર વત્તીઓછી વિપરીત અસર થાય.

દાખલા તરીકે આપણે એક ઉષ્મા-આધારિત (થર્મલ) પાવરસ્ટેશન લઈએ. આપણાં જીવનધોરણો સુધારવા માટે ઉદ્યોગોની જરૂર છે અને ઉદ્યોગોને ચલાવવા માટે વીજળીની જરૂરિયાત છે, એથી પાવરસ્ટેશનોની તાતી જરૂર છે. ચાલુ પાવરસ્ટેશનોને વિસ્તારવામાં આવી રહ્યાં છે કે નવાં નવાં ઊભાં થઈ રહ્યાં છે. ગુજરાતની વાત કરીએ તો સાબરમતી અને વણાકબોરી એ મોટાં પાવરસ્ટેશનો છે કે કોલસા-આધારિત છે. સામાન્ય અંદાજ એવો મુકાય કે ૧૦૦ મૅગાવૉટ વીજળી ઉત્પન્ન કરતું પાવરસ્ટેશન રોજનો ૧૦૦૦ ટન કોલસો વાપરે. કોલસાની ગુણવત્તા પ્રમાણે આમાં થોડો ફેરફાર હોઈ શકે, પણ મોટા ભાગે ગુજરાતમાં પાવરસ્ટેશનો માટે આવતો કોલસો ૨૫ ટકાથી ૩૫ ટકા જેટલી ઍશ (રાખ) ધરાવે છે. વણાકબોરી પાવરસ્ટેશનના બધા યુનિટો મળીને ૮૦૦ મૅગાવૉટ વીજળી ઉત્પન્ન કરે ત્યારે રોજના ૮૦૦૦ ટન કોલસો બળે. ૧૦૦ ટન દીઠ ૩૦ (આશરે-સરેરાશ) ટન રાખ ઉત્પન્ન થાય, એ અંદાજે વણાકબોરીમાં રોજની ૨૪૦૦ ટન રાખ બને! આ રાખ બીજા વાયુઓ સાથે ચીમની દ્વારા બહાર વાતાવરણમાં જવા દેવાય તો વણાકબોરીની આજુબાજુનો ગગનનો ગોખ રાખથી છવાઈ જાય! રાખ વાતાવરણ સુધી પહોંચે નહીં તે માટે પ્રદૂષણ નિમંત્રણ સાધનો - ઈલેક્ટ્રોસ્ટેટિક પ્રિસિપિટેટર કે ફેબ્રિક ફિલ્ટર કે બંને સંયુક્ત રીતે - મૂકીને તે રાખથી થતું પ્રદૂષણ રોકી શકાય. અલબત્ત, એ સાધનો રોજની ૨૪૦૦ ટન રાખ વાતાવરણમાં જતી રોકશે પણ

* ૫મી જૂન એ 'વિશ્વ પર્યાવરણ દિન' તરીકે ઊજવાય છે, તે સંદર્ભમાં પર્યાવરણ વિશેનો લેખ.

તમારા પાવરહાઉસમાં તો તે જમા થતી જ જશે - રોજના ૨૪૦૦ ટન લેખે રાખના ડુંગરા બનશે! તેના નિકાલના અન્ય પ્રશ્નો ઊભા થાય છે, પણ હવાના પ્રદૂષણને રાખ પૂરતું મર્યાદિત રખાય છે. કોલસામાં રાખ ઉપરાંત સલ્ફર (ગંધક) પણ હોય છે કોલસાના દહન સાથે ઑક્સિજન સાથે સંયોજાઈ ને સલ્ફરડાયૉક્સાઇડ વાયુ બનશે. જો ૧% સલ્ફર કોલસામાં હશે તો ૨% સલ્ફરડાયૉક્સાઇડ તરીકે વાયુ સ્વરૂપે નીકળશે. ૮૦૦૦ ટન કોલસો બળે તે રોજના ૧૬૦ ટન જેટલો સલ્ફરડાયૉક્સાઇડ વણાકબોરીની આજુબાજુના વાતાવરણમાં પ્રવેશે, સિવાય કે તેને વાતાવરણમાં પ્રવેશતા પહેલાં નિયંત્રિત કરાય! આવો જ કેસ સાબરમતી પાવરહાઉસનો છે, કે અન્ય કોલસા-આધારિત પાવરસ્ટેશનોનો છે.

રાસાયણિક ઉદ્યોગોને ગુજરાત રાજ્યે ખાસ પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. કરોડો રૂપિયાના નવાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે ને સ્થપાઈ રહ્યાં છે. દરેકેદરેક કારખાનામાં કોઈ ને કોઈ એવી પ્રક્રિયા તો હોય જ જેમાંથી વાતાવરણમાં સામાન્ય ઘટક તરીકે ન હોય તેવા વાયુઓ નીકળે અને વાતાવરણમાં ભળે. આનાથી ઔદ્યોગિક વસાહતોની આજુબાજુના વાતાવરણમાં અસાધારણ પ્રદૂષણ એકઠું થઈ જાય છે તેની વિપરીત અસર તે વિસ્તારમાં આવેલા સજીવ-નિર્જીવ સૌના ઉપર થાય છે.

દરેકેદરેક કારખાનું પોતાની જવાબદારી સમજીને પૂરતી કાળજી લઈને પ્રદૂષણ થાય તેવા વાયુઓને શોષી લઈ નિયંત્રિત કરીને વાતાવરણમાં જતાં રોકે તો હવાનું પ્રદૂષણ થતું ઓછું થાય કે અટકે. આવું બનતું નથી. પ્રદૂષણના નિયંત્રણ માટેની પ્રક્રિયાઓ ઉપલબ્ધ હોય તોપણ તે પ્રક્રિયા કરવામાં ઊર્જાનો વપરાશ થાય, અન્ય સંસાધનોનો ઉપયોગ થાય જેના માટે ખર્ચ કરવો પડે અને તેનાથી ઉદ્યોગનો ઉત્પાદન ખર્ચ વધે, નફો ઘટે, હરીફાઈમાં ટકવું મુશ્કેલ બને. આવા સંજોગોમાં પ્રદૂષણનિયંત્રણ માટે આંખ આડા કાન થાય! જાણીને વાતાવરણ પ્રદૂષિત કરવાનું પાપ તે ઉદ્યોગો કરે છે. •

હવાના પ્રદૂષણની બાબતે ઉદ્યોગોના જેટલી જ જવાબદારી ઑટોમોબાઈલ વાહનો વાપરનારાની છે ડીઝલ કે પેટ્રોલથી ચાલતા વાહનોમાંથી કાર્બન મોનોક્સાઇડ, હાઇડ્રોકાર્બન, લેડ (સીસુ), કાર્બનડાયૉક્સાઇડ, નાઈટ્રોજનના ઑક્સાઇડ વગેરે વાયુરૂપે બહાર પડે છે ને વાતાવરણને પ્રદૂષિત કરે છે. જો વાહનનું એન્જિન સારું કામ કરતું હોય તો કાર્બન મોનોક્સાઇડ ઓછો ને નાઈટ્રોજનના ઑક્સાઇડ વધુ નીકળશે, જેમ એન્જિન જૂનું થતુ જાય તેમ કાર્બન મોનોક્સાઇડનું પ્રમાણ વધશે રસ્તાની આજુબાજુ આવેલી દુકાનોમાં, રાહદારીઓ ઉપર, ટ્રાફિક પોલીસ - સૌના ઉપર આ પ્રદૂષણની અસર પડે આપણા ભારત દેશ જેવા સૂર્યપ્રકાશિત દેશોમાં તો વાહનોમાંથી નીકળેલા વાયુઓનું સૂર્યની ઊર્જાના કારણે વિવિધ પ્રક્રિયાઓ થઈને વધારે હાનિકારક વાયુઓમાં રૂપાંતરણ થાય છે ને પ્રશ્ન વધુ ગંભીર બને છે.

ખરેખર તો ડીઝલ કે પેટ્રોલ એ ઊર્જાના એવા સ્રોત છે કે તેને પુનઃનિર્મિત કરી શકાતા નથી. સેંકડો-લાખો વર્ષ પૃથ્વીના પેટાળમાં ઊંચા ઉષ્ણતામાન અને દબાણમાં રહીને ક્રૂડઑઇલ બને છે, જેમાંથી પેટ્રોલ કે ડીઝલ બને છે. માનવજાત પૃથ્વીના પેટાળમાંથી તે ખનીજતેલ ખેંચી લે છે, જેના નિર્માણ માટે એક પૈસો પણ કુદરતને ચૂકવવો પડતો નથી, તે બહાર લાવી રિફાઈનરીમાં શુદ્ધીકરણ કરાવી તેનો ખર્ચ ગણી

ડીઝલ-પેટ્રોલ-કેરોસીન વગેરે વેચીએ છીએ. પૃથ્વીના પેટાળમાં ધરબાયેલા ખનીજ તેલનો જથ્થો ભલે ગમે તેટલો વિશાળ હોય તોય તે મર્યાદિત છે, અને જે રીતે માનવજાત તેને વાપરી રહી છે તે જોતાં આવતાં થોડાં જ વર્ષોમાં તે ખનીજ તેલનો જથ્થો ખૂટવા આવશે. જે ડીઝલ-પેટ્રોલ આપણે વાપર્યું ને તેમાંથી ઊર્જા મેળવી લેવાની પ્રક્રિયાને અંતે ઉત્પન્ન થતા વાયુઓને મેળવીને આપણે ડીઝલ-પેટ્રોલ ફરી બનાવી શકવાના નથી તો જે જથ્થો હજુ આપણી પાસે-માનવજાત પાસે - છે તેને સજાગ રીતે જરૂરિયાત મુજબ જ વાપરવાનું આયોજન કરવું પડે. કોઈ કરોડપતિ માણસ લીટરે ૪-૫ કિલોમિટર જઈ શકતી મોટરકારમાં પાંચદસ કિલોમિટર દૂર સારું પાન મળે છે તે લેવા જાય, તો તે તેને પરવડે, પણ સમાજને ખરેખર તે ન પરવડે! રોજનું હજારો લીટર પેટ્રોલ બળે તેની સાથે વાતાવરણમાંથી જે ઑક્સિજન વાયુ વપરાઈ જાય તેને વૃક્ષો દ્વારા પુનર્નિર્મિત કરવા માટે સઘન પ્રયત્ન કરવો પડે તો પ્રદૂષણ નિયંત્રણમાં રહે.

વાતાવરણમાં સામાન્ય ઘટક તરીકે ન હોય તેવા વાયુઓથી તો પ્રદૂષણ થાય જ, પણ સામાન્યપણે જે વાયુ વાતાવરણના ભાગરૂપે છે તેના પ્રમાણમાં ફેરફાર થવાથી પ્રદૂષણની ગંભીર સમસ્યા ઊભી થતી જોવા મળી છે. કાર્બનડાયૉક્સાઈડ વાયુ સામાન્ય રીતે વાતાવરણનો અંગભૂત ઘટક ગણાય. ૧૯૫૦ અને તે અગાઉ વાતાવરણમાં તેનું પ્રમાણ દર દસ લાખે ૩૦૦નું હતું. માનવજાતે વધારેલા ઔદ્યોગીકરણે - વાહનોના વધુ ઉપયોગ - વગેરેથી તેનું પ્રમાણ વધતું રહ્યું છે, અત્યારે સરેરાશ ૩૩૦-૩૩૫ જેટલું થયું છે. કાર્બનડાયૉક્સાઈડના વધેલા પ્રમાણથી વાતાવરણમાં ગ્રીનહાઉસ ઇફેક્ટ જોવા મળી છે. સૂર્યનાં કિરણો સાથે પૃથ્વી સુધી આવતી ઊર્જા પરાવર્તન પામેલાં કિરણો જેટે પાછી ફરે તેને કાર્બનડાયૉક્સાઈડનું વધેલું પ્રમાણ અટકાવે છે અને તેથી વાતાવરણમાં એકઠી થતી સૂર્યઊર્જા વધે છે ને સરેરાશ વાતાવરણનું ઉષ્ણતામાન ઊંચું જતું જાય છે, જેનાથી હજારો વર્ષોથી સંગ્રહાયેલા બરફના પહાડો ધીમે ધીમે ઓગળવા માંડ્યા છે. જેમ હવામાં કાર્બનડાયૉક્સાઈડનું પ્રમાણ (સરેરાશ) વધશે, તેમ વાતાવરણ સરેરાશ ઉષ્ણતામાન વધશે ને આ બરફ ઓગળવાની પ્રક્રિયા વધુ પ્રમાણમાં બનશે, તેનાથી દરિયાના પાણીની સપાટી ઊંચી ને ઊંચી જશે ને દરિયાકાંઠાના વિસ્તારો ડૂબાણમાં જશે.

આથી નિર્દોષ લાગતા કાર્બનડાયૉક્સાઈડના વધુ પડતા પ્રમાણથી પણ મોટો ખતરો ઊભો થયો છે. દરેકેદરેક દેશે કાર્બનડાયૉક્સાઈડનું પ્રમાણ ઘટે તે માટે સઘન પ્રયત્નો કરવા પડશે.

વાયુ પ્રદૂષણની સમગ્ર વાતાવરણ ઉપરની અસર છે જ, પરંતુ સ્થાનિક રીતે વાયુ પ્રદૂષણની સમસ્યા વધુ ઉગ્ર હોય છે. શહેરોમાં શિયાળાની સાંજે વાહનોના ઝમેલામાં આંખો બળે, ચામડી ઉપર બળતરા જણાય, ગૂંગળામણ અનુભવાય તે સ્થાનિક સમસ્યા છે, ને ગગનના ગોબરા ગોખની નિશાની છે!

વાયુ પ્રદૂષણની સમસ્યા વિકટ છે. માણસ સામાન્ય રીતે ખોરાક વિના દિવસો-મહિનાઓ કાઢી નાખી શકે, પાણી પીધા વિના થોડા કલાકો કાઢી શકે, પણ હવા વિના થોડી મિનિટો કાઢવી પણ મુશ્કેલ છે! ને તે હવા પ્રદૂષિત હોય તોય લીધા વિના ન ચાલે, ને શ્વાસમાં લઈએ એટલે શરીરના તંત્રને મોટું નુકસાન કરે. જુદા જુદા વાયુઓની અસર શરીરતંત્ર ઉપર જુદી

મંજુને બોલતાં આવડ્યું તે વખતે તો એ પોતાના નામ માટે સહેજેય સભાન નહોતી એટલે કોઈ એને પૂછે કે બેબી, તારું નામ શું? તો એ જીભને દાંત અડકાડીને બોલતી 'મન્જજુ' બધાં જ એને ફરી ફરીને એનું નામ બોલાવતાં અને એ બોલતી પણ ખરી!

આમ મંજુ નામ બોલતે બોલતે અને સાંભળતે સાંભળતે મંજુ મોટી થવા માંડી. ક્યારેક એની બા કે બહેનપણી ખિજાય તો મંજુને 'મંજુડી' કહીને બોલાવે પણ મંજુને એનો કંઈ વાંધો નહોતો. એ પણ સામે બાને 'બાડી' કે બહેનપણી પુષ્પાને પુષ્પાડી કે રમાને 'રમાડી' કહીને હિસાબ ચૂકતે કરી લેતી.

પણ એક વાર નિશાળમાં કંઈક નવી જ વાત બની. એક છોકરી સાથે 'મંજુને ઝઘડો થયો એટલે એ છોકરીએ મંજુને 'માણ જૂ' કહીને બોલાવી અને પછી તો જોરે જોરે સાંભળ્યું તે સાહુને મજા પડી ગઈ. વર્ગની બધી જ છોકરીઓ એને 'માણ જૂ', 'મણ જૂ' કહીને બોલાવવા માંડી. કોઈએ તો વળી માણ જૂ, મણ જૂ બોલતે બોલતે માથામાં ખણવા માંડ્યું તો કોઈએ વળી આગળ વધીને 'એક મણ જૂ' 'બે મણ જૂ' 'ત્રણ મણ જૂ' એમ કહીને ખડખડાટ હસવા માંડ્યું. મંજુને બહુ જ ખોટું લાગ્યું. અને ઘેર આવીને એણે રડતે રડતે એની બાને કહ્યું કે નિશાળમાં બધાંયે મારી ખીજ પાડી છે. બધી છોકરીઓ મને 'માણ જૂ, માણ જૂ' કહીને ચીડવે છે. તમે મારું આવું નામ પાડ્યું જ કેમ? અત્યારે ને અત્યારે જ મારું નામ બદલી નાંખો. ઘરમાં તમારે કોઈએ મારું નામ બોલવાનું નહીં નહીં તો તમારાં બધાની કિટ્ટા! પછી તો નામ બદલવાની વાત માટે એણે દિવસો સુધી રડી રડીને ઘણા ધમપછાડા કર્યા.

કિશોરીબહેને એને બહુ સમજાવી. એમણે તો પોતાની વાત યાદ કરીને કહ્યું પણ ખરું કે હું નાની હતી ત્યારે મને પણ નિશાળમાં છોકરીઓ કિશોરીને બદલે કચોરી કહીને ચીડવતી હતી. પણ એમાં શું થઈ ગયું? મને તો મારું નામ બદલવાનો વિચાર જ આવ્યો નહોતો. એ તો બે દિવસ બધાં ચીડવશે અને પછી ભૂલી જશે. તારે ગભરાવવાનું નહીં. પણ કિશોરીબહેનની વાત મંજુને ગળે ઊતરી નહીં.

દિવસે દિવસે પોતાના નામ તરફનો એનો અણગમો વધતો જ ગયો. એ થોડી મોટી થઈ. એને થોડી વધારે સમજણ આવી ત્યારે એણે કિશોરીબહેનને પૂછ્યું પણ ખરું કે મારું નામ રાશિ પર તો છે જ નહીં તો પછી તમે મારે માટે આવું નામ શા માટે શોધ્યું? તમને તમારી પહેલી દીકરી માટેય કોઈ સરસ નામ શોધવાનું મન ના થયું? મંજુએ આવું કહ્યું ત્યારે કિશોરીબહેને પોતે મંજુ નામનો આગ્રહ શા માટે રાખ્યો હતો તેનો ખુલાસો કર્યો. એમણે કહ્યું કે મારી એક ખાસ બહેનપણીને યાદ રાખવા માટે મેં તારું નામ મંજુ રાખ્યું હતું. હવે શું થાય? હવે આજે તો પેલીને મારુંય નામ યાદ હશે કે નહીં તે કોણ જાણે? હું જ વેવલી ઠરી! બીજું શું?

કિશોરીબહેનની કેફિયત સાંભળીને મંજુને વધારે ચીડ ચડી. પોતાની બહેનપણીને ખાતર માએ પોતાની દીકરીને નિમિત્ત બનાવી અને કોઈ નવા સુંદર અર્થવાળા વટ પડે એવા નામથી વંચિત રાખી એવું એને થયું. બીજા કોઈના નામનો ભાર પોતાને ખભે લઈને ફરતી હોય એવું હવે તો એને લાગવા માંડ્યું.

એક વાર મંજુએ એના પપ્પાને પૂછી જોયું કે હવે મારું નામ બદલાય કે નહીં? પણ પપ્પાએ કહ્યું કે એમ નામ બદલવા માટે બહુ બધી માથાકૂટ કરવી પડે અને આપણું નામ જે હોય તે હોય! એથી શો ફેર પડે છે? મારું નામ ધર્મેશને બદલે ધરમચંદ કે ધનજી હોય ને તોય હું તો વાંધો ના કાઢું!

થઈ રહ્યું! પપ્પાએ તો પતંગ કિન્નામાંથી કાપી નાંખ્યો.

હવે મંજુએ પોતાના નામનો વિરોધ પ્રગટ કરવાને બદલે એનો મનોમન બહિષ્કાર કરવા જેવું કર્યું. કૉલેજમાં પોતાને 'મિસ પારેખ' તરીકે જ ઓળખાવતી. સખીમંડળમાં પણ એ રીતે જ ઓળખાતી. કોઈ એના નામ અંગે વધારે પૂછપરછ કરે તો એ નાછૂટકે જ પોતાનું નામ કહેતી. કેટલીક વાર એવું બને છે કે કાયદેસરના છૂટાછેડા મળતા ના હોય અને પતિપત્નીએ ઘરમાં સાથે રહેવું પડતું હોય ત્યારે ઘરમાં રહેતી પત્ની સાથે એનો પતિ નાછૂટકે જ વાત કરે તેવી રીતે મંજુ પણ નાછૂટકે જ પોતાના નામને યાદ કરતી. ઘરમાં પણ હવે એક નાનીબહેન આવી ગઈ હતી એટલે બધાં એને મોટી બહેન કે દીદી કહીને જ બોલાવતાં.

કૉલેજનું ભણતર પૂરું થવામાં હતું ત્યારે દીકરી હવે પરણવાલાયક થઈ ગઈ છે એમ વિચારીને કિશોરીબહેન અને ધર્મેશભાઈએ એક સારો છોકરો શોધીને વાત પાકી કરી લીધી. વાત પાકી થઈ ગઈ પછી મંજુની ભાવિ સાસુએ કહ્યું કે મારાં મોટા દીકરાની વહુનું નામ મંજુ જ છે. નાની વહુનું નામ પણ મંજુ હોય તો ઘરમાં બે મંજુ થાય અને ગોટાળો થઈ જાય એટલે અમારે મંજુનું નામ બદલી નાંખવું પડશે. તમને કંઈ વાંધો તો નથી ને?

'ના રે, શો વાંધો હોય? અમારી મંજુને તો આમેય એનું નામ ગમતું નથી.' કિશોરીબહેને કહ્યું. ધર્મેશભાઈએ પણ ટાપસી પૂરી કે મંજુ નાની હતી ત્યારથી જ એ પોતાનું નામ બદલવાનું કહ્યા કરતી હતી.

ભાવિ સાસુએ કહ્યું કે એના જન્માક્ષરમાં કન્યારાશિ છે તો પછી એ રાશિ પર જ પૂર્વી કે 'પ્રેમા' જેવું કોઈ નામ નક્કી કરી દઈએ.

નામ બદલાશે તો પોતાની દીકરી પણ ખુશ થશે ને વેવાણ પણ ખુશ થશે એ વિચારે નવું નામ શોધવાની સંમતિ આપી દઈ, સગાઈની વાત લગભગ પાકી કરીને કિશોરીબહેન અને ધર્મેશભાઈ ખુશ થતાં થતાં ઘેર આવ્યાં. ઘરમાં પેસતાં જ કિશોરીબહેને કહ્યું કે લે મંજુ! તું કહેતી'તીને કે મારું નામ બદલો, નામ બદલો, તે હવે તારું નામ બદલવાનું તારાં સાસુએ નક્કી કર્યું છે.

'મારાં સાસુ!' મંજુએ આશ્ચર્યથી કિશોરીબહેન સામે જોયું.

ખુશખુશાલ કિશોરીબહેન પોતાના તાનમાં જ હતાં. 'સાસુ તો થશે જ ને હવે! તારે તો જોઈતું'તું ને વૈદે કહ્યું તેવું થયું. બસ હવે! તું હા પાડી દે એટલે સગાઈ જાહેર કરી દઈએ.'

ભાવિ સાસુ પોતાને નવું નામ આપશે એ વાત સાંભળતાં જ મંજુનું હૃદય જાણે એક ધડકારો ચૂકી ગયું. એના મનમાં હાહાકાર થઈ ગયો. હાય રે! જે નામ બદલવા મેં આટલાં વર્ષો કેટકેટલી વિનંતીઓ કરી, કેટકેટલા ધમપછાડા કર્યા, કેવો માનસિક ત્રાસ વેઠ્યો પણ કંઈ વળ્યું નહીં તે નામનો છેદ આ એક અજાણી સ્ત્રી ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ઉડાડી દેશે! આવો તો એને કોઈ દિવસ વિચાર જ નહોતો આવ્યો. બીજી કોઈ વ્યક્તિ એના નામ બાબતમાં નિર્ણય લે તે કેવો મોટો અન્યાય! જે નામ મંજુને આટલાં વર્ષો નહોતું ગમતું તે નામ સાસુજીના મંજુ નામ બદલીને નવું નામ પાડવાના સૂચનને કારણે એકદમ ગમવા માંડ્યું. પોતાના નામ સાથેનો વિચ્છેદ કેવો પીડાકારી લાગશે તે તે ક્ષણે જ મંજુને સમજાયું. એને હવે કોઈ બીજી વ્યક્તિની ઈચ્છાથી પૂર્વી કે પ્રેમા થવું નહોતું.

પણ મંજુ નામ માટેના એના વિરોધથી વાજ આવી ગયેલાં એનાં માબાપ તો ખુશ હતાં. 'પૂર્વી' નામ સરસ છે! તને ગમશે ને મંજુ?' કિશોરીબહેને પૂછ્યું. એના જવાબમાં મંજુએ

દઢતાથી કહી દીધું કે ના, હવે મારે નથી બદલવું મારું નામ?

'કેમ, પણ કેમ?' ધર્મેશભાઈને એકદમ નવાઈ લાગી.

'અરે, પણ અમે તો હા પાડીને આવ્યાં છીએ. કિશોરીબહેને જરા અકળાઈને કહ્યું.

'તો ના પાડી આવો. મારા સિવાય બીજું કોઈ મારું નામ બદલે તે મને કબૂલ નથી.' મંજુએ કહ્યું.

'પણ એમનાં ઘરમાં બે મંજુ થાય ને એ ના ચાલે.'

'ના ચાલે એમ જ હોય તો ભલે એ લોકો કન્યા બદલી નાખે. હવે હું કોઈનેય મારું નામ બદલવા નહીં દઉં.' મંજુએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું.

કિશોરીબહેન અને ધર્મેશભાઈ મંજુના આ નવા સ્વરૂપને ઘડીભર અસમંજસમાં જોઈ રહ્યાં અને પછી...

બીજે દિવસ વેવાઈને મળી આવીને કિશોરીબહેને કહ્યું કે તને નહીં ગમતું હોય તો એ લોકો નામ બદલવાનો આગ્રહ નહીં રાખે બસ! હવે તો બધું 'ફાઈનલ' કરી દઈએ ને!

પછી તો સગાઈ જાહેર થઈ અને લગ્ન પણ લેવાયાં. કંકોતરીમાં મંજુએ પોતાનું નામ કરીને વાંચ્યું. મમ્મી અને સાસુ બંનેએ એથી વાત માની એવી ખૂબ આનંદમાં હતી મંજુ!

લગ્ન થઈ ગયાં. કન્યા વિદાય થઈ. વરકન્યા વરનાં ઘરનાં બારણામાં આવીને ઊભાં રહ્યાં. વરકન્યા પોંખાઈ ગયાં. ત્યાં જ નાની નણંદ બંને હાથ પહોળા કરીને દરવાજે રોકીને ઊભી રહી. ધીરે રહીને હસતે હસતે બોલી, 'ભાભી, ભાઈએ તો મને ભાભી આપી. તમે શું આપશો? મારે તો તમારી પાસેથી પણ કંઈક જોઈએ છે.'

'શું જોઈએ છે? આપીશ, બોલો.' મંજુએ હસતે હસતે કહ્યું.

'બસ, તો પછી તમારું નામ બદલવાની પરવાનગી આપો. આપશો ને? પૂર્વી ભાભી!'

'મંજુ ઉંમરા વચ્ચે જ જડાઈ ગઈ. લુચ્ચું હસતી નણંદના ચહેરામાં એને પોતાની મમ્મી-પપ્પા અને સાસુ-સસરાના ચહેરા દેખાયા. એણે બાજુમાં ઊભેલા પતિની સામે જોયું. એની આંખોમાંથી સ્પષ્ટ વંચાતું હતું 'કેવી છેતરાઈ ગઈ!'

આંખના આંસુને છુપાવવા અને હોઠ વચ્ચેથી સરી પડતાં 'ના, નહીં' શબ્દોને અટકાવવા મંજુએ બે હથેલી વડે ચહેરો ઢાંકી દીધો.

સહુએ માન્યું કે મંજુ માની ગઈ.

શરીર ઉપર મનની ભારે અસર પડે છે, એ વાતને નકારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ડાહ્યો માણસ જોઈ શકશે કે, શરીરની પણ એ જ પ્રમાણે મન ઉપર ભારે અસર પડે છે. એ જાણી રાખવું જરૂરી છે કે ક્રોધ, ઈર્ષ્યા જેવી માનસિક લાગણીઓ રક્તસ્રોતમાં અમુક નક્કર ઝેરો પેદા કરે છે અને સ્વાસ્થ્યને ઈજા પહોંચાડે છે; પરંતુ સાથે સાથે એ પણ જાણી રાખવા જેવું છે કે, શરીર તરફ ઉપેક્ષા દાખવવાથી પણ રક્તસ્રોતમાં અમુક ઝેરો ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાથી પરિણામે માનસિક કાર્ય-શક્તિ અને સ્વસ્થતાને હાનિ પહોંચે છે.

વિલ્ફ્રેડ નૉર્થફિલ્ડ

***

ઇંગ્લૅંડમાં જન્મું, તો સૌથી પ્રથમ પુરુષ થવાનું પસંદ કરું; પછી ઘોડો થવાનું, પછી કૂતરો થવાનું અને છેવટે સ્ત્રી થવાનું. અમેરિકામાં જન્મું તો, સૌથી પ્રથમ સ્ત્રી થવાનું પસંદ કરું; પછી કૂતરો થવાનું, પછી ઘોડો થવાનું, અને છેક છેવટે પુરુષ થવાનું !

— થ્રૂસ ગાઉલ્ડ

પરબ

वाचं धेनुं उपासीत ।

ઉમાશંકર જોશી

વાચાને ઉપનિષદના ઋષિએ ધેનુ કહી છે. વાગ્ધેનુંની ઉપાસના કરવી એવો એમનો આદેશ છે. वाचं धेनुं उपासीत ।

જે ધેનુને ઉપાસવાનું એ કહે છે તેનું એ યથાર્થ ચિત્ર દોરી આપે છે, જેથી એ ઉપાસનાનો મર્મ સમજાય. કહે છે : तस्याः चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारः वषट्कारः हन्तकारः स्वधाकारः । तस्याः द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च। हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरः। - એ ધેનુના ચાર આંચળ છે: સ્વાહાકાર, વષટ્કાર, હન્તકાર અને સ્વધાકાર. તેના બે આંચળ સ્વાહાકાર અને વષટ્કાર દેવો માટે છે, હન્તકાર મનુષ્યો માટે છે અને સ્વધાકાર પિતૃઓ માટે છે.

વાચા એટલે જીભથી ઉચ્ચારાતો એકેએક બોલ. એ બોલમાત્રને ધેનુ ગણી છે. અર્થાત્ એ બોલ એવા હોવા જોઈએ કે જેમ ધેનુના ચાર આંચળથી પોષક દૂધ સ્રવે એમ એમનામાંથી પોષક સત્ત્વ ઝરવું જોઈએ. ચારમાંથી બે આંચળ તો દેવોને માટે અલગ રાખ્યા, અર્થાત્ ઉચ્ચારાતા તમામ શબ્દોમાંથી અર્ધા તો દેવપ્રીત્યર્થે યોજવા જોઈએ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ દ્વારા પોતામાં પડેલી દિવ્યતાનું આવાહન કરી તેને પરિપોષવામાં પ્રયોજાવા જોઈએ. એક આંચળ પિતૃઓ માટે છે, અર્થાત્ ચોથા ભાગના શબ્દો પિતૃઓ એટલે કે ભૂતકાળ માટે વપરાવા જોઈએ. પિતૃઓ માટેના આંચળને સ્વધાકાર કહ્યો છે. સ્વધા એટલે પોતાને ધારણ કરનાર તત્ત્વ. આપણે ભૂતકાળની પીઠિકા ઉપર ઊભા છીએ. સકળ પિતૃઓને-સમગ્ર ભૂતકાળને સ્વધા-આત્મશક્તિના ઉદ્ગારથી જ જીવન મળી શકે. આત્મશક્તિવાળા વારસ દ્વારા જ પિતૃઓ-ભૂતકાળ જીવંત રહી શકે. આ ત્રણ ઉપરાંતનો ચોથો આંચળ તે મનુષ્યો માટે છે, અર્થાત્ ચોથા ભાગના આપણા શબ્દો મનુષ્યોની સંતૃપ્તિ માટે યોજવા જોઈએ. એ આંચળનું નામ છે હન્તકાર.

આ હન્તકાર શબ્દથી ઋષિએ ઘણું કહ્યું છે. હન્તકાર એટલે અતિથિને અપાતો અર્ઘ્ય. કોઈ બીજા મનુષ્ય પ્રત્યે આપણે બોલીએ ત્યારે આપણે એને વાગ્-અર્ઘ્ય આપી રહ્યા હોઈએ છીએ, આપણે એનું વાચા દ્વારા આતિથ્ય કરી રહ્યા હોઈએ છીએ, એ સતત આપણા ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ. બોલાતો પ્રત્યેક શબ્દ એટલે એક મનુષ્યાત્માએ કરેલું બીજા મનુષ્યાત્માનું આતિથ્ય. આ અતિથ્યમાં- આ વાચાના વ્યવહારમાં મનુષ્યે એક આખી નવરસની અનોખી સૃષ્ટિ સરજી છે. એ પણ હન્તકારથી સૂચવાય છે. હન્ત એ આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર છે સૃષ્ટિમાં પ્રતીત થતા આશ્ચર્યનો-અદ્ભુતનો બીજા માનવબંધુ પ્રત્યે ઉદ્ગાર-એમાં નવે રસથી ભરેલી કાવ્યસૃષ્ટિનું મૂળ છે. એક સાહિત્યમીમાંસકે અદ્ભુતને બધા રસનું મૂળ કહ્યો છે અને આધુનિક માનસશાસ્ત્રને પણ એ વધુ અભિમત હોવા સંભવ છે. આ રીતે, હન્તકારના આંચળથી મનુષ્યાત્માઓનો પરિપોષ નિર્દેશાયો છે.

આ વાગ્ધેનું ગર્ભવતી શાથી બને છે? ઋષિ કહે છે: तस्याः प्राणः ऋषभः । પ્રાણરૂપી ઋષભથી એ ફલવતી બને છે. પ્રાણનો ઉદ્રેક હોવો આવશ્યક છે. એ ધેનુને કોણ ધાવે છે? तस्याः

મનઃ वत्सः । મન એ ધેનુનું વાછરું છે. મનને લીધે મનુષ્ય મનુષ્ય કહેવાયો. બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં માણસની વિશેષતા જે મનને લીધે છે તે પ્રાણ અને વાચાનું ફરજંદ છે અને વાચાથી સતત પોષાયું છે. આ 'મન' જો વાગ્ધેનુનું સમ્યક્ પોષણ પામે તો ઉત્ક્રાંતિ સાધીને 'વિજ્ઞાન' અને 'આનંદ' રૂપને પામી શકે. વાગ્ધેનુની ઉપાસનાની એ ફલશ્રુતિ છે.

ભવભૂતિએ આ ઋષિવચનોનો 'અનુઘોષ કરી, ધીર જનો સત્યવાણીને ધેનુ કહે છે એમ ગાયું છે: धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः । વાચાની ઉપાસનામાં ધીરપણાની જરૂર એમણે યોગ્ય રીતે જ જોઈ. ઋગ્વેદની ઋચા કહે છે તેમ सक्तुमिव तितउना पुनन्तो, अत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्र सखायः सख्यानि जानते, भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधिवाचि ॥ સક્તુને ચાળણીથી પવિત્ર કરે છે એની જેમ ધીર પુરુષો મનથી વાચાને કરે છે. અહીં મિત્રો મિત્રતાને જન્માવે છે. વાચામાં આ ભદ્ર લક્ષ્મી રહેલી છે.

ઑક્ટોબર, ૧૯૪૮ ('ઉઘાડી બારી')

એમ લાગે છે કે જાણે દુનિયાના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર જનસમુદાયની આમ-ફુરસદનો યુગ નજીક આવી રહ્યો છે. પરંતુ એ ભૌતિક સુખસમૃદ્ધિ સૌને સુખ તરફ અવશ્ય લઈ જતાં હોય, એવું દેખાતું નથી. સ્વિડન અને સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં આખા યુરોપમાં સૌ કરતાં જીવનધોરણ ઊંચું છે; છતાં ત્યાં આત્મહત્યા કરનારા લોકોની સંખ્યા પણ સૌથી મોટી છે!

– અર્લ ઑફ અરાન

***

આપણે અતિ કઢંગી સ્થિતિમા આજે મુકાયા છીએ : માણસો અવકાશમાં લાખો માઈલ પહોંચી શકે છે, પરંતુ વાટાઘાટના ટેબલ આગળ સામે છેડે જ બેઠેલા માણસ સુધી પહોંચી શકતા નથી. લોકો અણુના ભીતરમા ડોકિયું કરી શકે છે અને તેનું હાર્દ સમજી શકવાની શરૂઆત કરી રહ્યા છે; પરંતુ તેઓ સહાનુભૂતિ અને સમજણ સાથે એકબીજાના અંતરમાં ડોકિયું કરી શકતા નથી!

– કોલંબિયા યુનિ૦

– ડૉ. ગ્રૅસન કર્ક

***

આપણામાંના ઘણાની બાબતમાં મુશ્કેલી એ હોય છે કે, બીજાએ કરેલી પ્રશંસાથી આપણે બરબાદ થતા હોઈએ, તોપણ તે આપણને વધુ ગમે છે, પણ બીજાએ કરેલી ટીકાથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો હોય, તોપણ તે ગમતું નથી.

– નૉર્મન વિન્સેંટ પીલ

સહસ્ત્યાગિતા

બ્રિટનમાં અજવાળાં પાથરતું કિરણ

એક સામાજિક કાર્યકરની ડાયરીમાંથી

કૅપ્ટન નરેન્દ્ર

(બ્રિટનમાં વ્યાવસાયિક સોશિયલ વર્કરનું સ્થાન જરા વેગળું છે. સોશિયલ વર્કર થવા માટે કાં તો કૉલેજ ઑફ હાયર એજ્યુકેશન અથવા યુનિવર્સિટીમાં આપણા ભારતમાં ચાલે છે તેવો એમ.એસ.ડબલ્યુ.નો સમકક્ષ ખાસ ડિગ્રી અથવા ડિપ્લોમા કોર્સ કરવો પડે છે. બાળકોના સંરક્ષણ માટે તથા માનસિક રોગથી પીડાતા લોકો અંગે સોશિયલ વર્કર્સને કાયદાથી ખાસ અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે. સામાન્ય રીતે ભારતનાં ગામડાંઓમાં અને શહેરોમાં ઘણા અનામિક અને નિ:સ્વાર્થ સમાજસેવકો જનકલ્યાણનું કાર્ય કરતા નજર આવે છે. આ ઉપરાંત કોઈ પણ ખાદીધારી કે ઝભ્ભા-લેંઘાધારી ભારતમાં પોતાને સોશિયલ વર્કર તરીકે ઓળખાવતી હોય છે, અને બ્રિટનમાં પણ આ પ્રકારના લોકો સમાજસેવા અથવા કોઈ ને કોઈ જાતની પંચાત કરતા હોય છે. સમાજના આવા સાચા કે પંચાતિયા સેવકો, જેમણે ડિપ્લોમા ઇન સોશિયલ વર્ક મેળવ્યો ન હોય, અને સમાજમાં વૈતનિક કે અવેતન કાર્ય કરતા હોય તેમને બ્રિટનમાં કમ્યુનિટી વર્કર કહેવાય છે. આ લેખ એક સોશિયલ વર્કરની ડાયરીની નોંધ તથા અન્ય અવતરણોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમની વિનંતીને માન આપી તેમનું નામ નથી આપવામાં આવ્યું. લેખ રોચક બનાવવા તે પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં લખાયો છે.

-લેખક)

લંડનના કિલ્બર્ન વિસ્તારનું નામ લઈએ તો એકસાથે અનેક ચિત્રો નજર સામે ઊભાં થાય. અહીંનો રાજમાર્ગ કિલ્બર્ન હાઈ રોડ મૂળ રોમનોએ ઈસુના જન્મ અગાઉ બ્રિટન પર વિજય મેળવ્યા બાદ બાંધેલ. વિશ્વવિખ્યાત બુકસેલર અને શૃંખલાબદ્ધ સ્ટેશનરીની દુકાનો સ્થાપનાર ડબલ્યુ. એચ. સ્મિથે પોતાનો વેપાર આ રાજમાર્ગ પર નાનકડી દુકાન ખોલીને શરૂ કર્યો હતો. અહીં ફૂટપાથ પર આપણી શુક્રવારની ગુજરીની જેમ દર બુધવારે ફેરિયાઓ કામચલાઉ દુકાનો ખોલી કપડાંલત્તાંથી માંડી ખાવાપીવાની ચીજોનો અમદાવાદના ત્રણ દરવાજાના ફેરિયાઓની જેમ બૂમાબૂમ કરી વેપાર કરતા નજર આવે. આમ જોઈએ તો હટાણું કરવા આવનારાઓમાં સૌથી વધુ તો વૃદ્ધજનો દેખાય. મુખ્ય વસ્તી છે ઇંગ્લિશ વર્કિંગ ક્લાસના લોકો, આયરીશ તથા વેસ્ટ ઇન્ડિયન - જેમને હવે આફ્રિકન કૅરિબિયન કહેવાનું ચલણ છે. આ ઉપરાંત પાકિસ્તાન અને પૂર્વ આફ્રિકાથી આવેલા એશિયનોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે. આ વિસ્તારમાં રહેનારા વૃદ્ધ, વિકલાંગ, માનસિક રોગથી પીડાતા લોકો અને બાળકો તથા તેમનાં પરિવારના લોકો માટે કાયદેસર રીતે આપવી પડતી જરૂરી સેવાઓ પૂરી પાડવા હાઈ રોડને અડીને આવેલા રસ્તા પર સોશિયલ સર્વિસિઝની કચેરી આવી છે. અહીં સન ૧૯૮૫માં એશિયન સ્પેશિયાલિસ્ટ સોશિયલ વર્કરના લાંબાચોડા વર્ણનવાળા હોદ્દા પર મારી નિમણૂક થઈ. મારું મુખ્ય કામ ભારતીય ઉપ-ખંડના લોકોને સોશિયલ સર્વિસિઝ તરફથી મળતા બધા લાભ ઉપલબ્ધ કરાવી આપવાનું હતું.

કામ પર હાજર થયો ત્યારે પ્રથમ મુલાકાત થઈ અમારી ટીમની વહીવટી આસિસ્ટન્ટ મિસ પૅટ્રિશિયા હૅમ્પસન સાથે. મૃદુભાષી, મળતાવડા સ્વભાવવાળાં આ અંગ્રેજ બહેન અમારા એરિયા ટીમના બધા સભ્યોની સાથે મારો પરિચય કરાવવા લઈ ગયાં. જતાં જતાં મને કહ્યું, 'મને પૅટ કહીને જ બોલાવજો. સોશિયલ સર્વિસિઝમાં ડાયરેક્ટરથી માંડી આપણી ઑફિસમાં એરિયા મૅનેજર સમેત બધાંને તેમના પહેલા નામથી બોલાવવાની પ્રથા છે.'

સોશિયલ વર્કર તરીકે અમારું કામ એવું હતું કે દિવસનો લગભગ પોણા ભાગનો સમય ઑફિસ બહાર અમારા ક્લાયન્ટને મળવામાં, તેમના પ્રશ્નો હલ કરવા માટે હાઉસિંગ ઑફિસ કે બેનિફિટ ઑફિસના સંપર્ક સાધવામાં, કાઉન્સેલિંગ કરવામાં અને વિકલાંગ તથા શારીરિક અથવા માનસિક હાલતને કારણે ઘરની બહાર ન નીકળી શકે તેવા નાગરિકોને જોઈતી સહાયતાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં જતો. બાકીનો સમય ઑફિસમાં અમારા કામના રિપોર્ટ લખવામાં, કેસ, કૉન્ફરન્સ, ટીમ મીટિંગ વગેરેમાં જાય. અમારી ગેરહાજરીમાં પૅટ અમારા વતી ટેલિફોનના સંદેશ લઈ, તેની નોંધ અમારી ડાયરીમાં કરી રાખે, જરૂરી પત્રો ટાઈપ કરી આપે અને મીટિંગની નોંધ (મિનિટ્સ) લે. આમ અમારા કામનો મોટો બોજો પૅટ આનંદથી ઉપાડી લે.

એશિયન કોમ માટેના ખાસ સોશિયલ વર્કર તરીકેની મારી ફરજના વર્ણનમાંની એક જવાબદારી એ પણ હતી કે આપણી કોમ માટે નવી સેવાઓનું વિસ્તરણ કરવું. તે સંબંધમાં એક દિવસ સવારે ચાના બ્રેકમાં પૅટે મને પૂછ્યું, 'તમને ટૉકિંગ ન્યૂઝપેપરમાં રસ છે?' અખબાર તો જાણ્યું, પણ આ ટૉકિંગ ન્યૂઝપેપર શું હોય છે તેની મને જરાય કલ્પના નહોતી. મેં પ્રામાણિકતાપૂર્વક પૅટબહેન આગળ મારું અજ્ઞાન જાહેર કર્યું.

'ઓહ, આય ઍપોલોજાઈઝ, મારે તમને આ વિશે પ્રસ્તાવના કરવી જોઈતી હતી. આપણા રાષ્ટ્રીય રેડિયો કે ટેલિવિઝન પર આપણા બરોને લગતા સ્થાનિક સમાચાર અને તેમને રોજિંદા જીવનમાં કામ આવી શકે તેવી સ્થાનિક કાઉન્સિલને લગતી ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવતી નથી. નાગરિકો માટેના આવા જરૂરી સમાચાર સ્થાનિક અખબારમાં કાઉન્સિલ દ્વારા અપાતી નોટિસ કે જાહેરાત તરીકે છપાય છે. જુઓને, ગયા અઠવાડિયે વિલ્સડનની એક સડક પર સમારકામ કરવા માટે તે રસ્તો ત્રણ દિવસ માટે બંધ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સમાચાર રેડિયો - ટેલિવિઝન પર ન આવે, 'પણ સ્થાનિક અઠવાડિકમાં આવ્યા. હવે પ્રજ્ઞાચક્ષુઓને આ સમાચાર કોણ વાંચી સંભળાવે? આવા સ્થાનિક અંગ્રેજી અખબારના સમાચાર અમે ઑડિયો કૅસેટમાં રેકૉર્ડ કરી આપણા બરોના અંધજનોને છેલ્લાં દસ વર્ષથી અમે મફત મોકલીએ છીએ. ગયાં ચારપાંચ વર્ષથી અમે ગુજરાટી કે અર્દુમાં આ સેવા શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, પણ હજી સુધી અમને તેમાં સફળતા મળી નથી. તમે જો આ કામ ઉપાડી લો તો તેનો લાભ ઘણા લોકો લઈ શકશે. (અંગ્રેજો હજી પણ આપણા શબ્દોના ઉચ્ચાર બરાબર રીતે કરી શકતા નથી, તેનો આ દાખલો છે. ઉર્દૂને હજી અર્દુ કહેતા હોય છે!) જો તમને સમય હોય તો મારી સાથે અમારા સ્ટુડિયોમાં આવજો. ત્યાં તમને અમારા કામનો ખ્યાલ આવશે.' સૌથી પહેલાં તો પૅટને આપણી ભાષાઓના ખરા ઉચ્ચાર સમજાવ્યા અને સ્ટુડિયો જોવાના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો.

એક દિવસ લંચ-બ્રેકમાં પૅટ સાથે અંગ્રેજી

બોલતા અખબાર 'બ્રેન્ટ-ઇન-સાઉન્ડ'ના વિલ્સડનની પાઉન્ડ લેનમાં આવેલા રેકૉર્ડિંગ સ્ટુડિયોમાં ગયો. ત્યાં મુલાકાત થઈ ક્રિસ લક નામના સૌમ્ય અને મિતભાષી અંગ્રેજ યુવક સાથે. ક્રિસે સ્ટુડિયોમાંના સાઉન્ડ મિક્સિંગના યંત્રોનું ટેબલ, ત્યાંથી નાનકડી સાઉન્ડપ્રૂફ કાચની બારી દ્વારા જોઈ શકાતી ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયોના એનાઉન્સરના ઓરડા જેવી સમાચાર વાચકોની રૂમ, ધ્વનિમુદ્રણ કરેલ માસ્ટર કેસેટમાંથી એકસાથે દસ કેસેટમાં બંને બાજુએ ફક્ત ત્રણ મિનિટમાં સંપૂર્ણ કૉપી કરનાર માસ્ટર-સ્લેવ યુનિટ (કૉપિયર) બતાવ્યાં. મારા જેવા સામાન્ય માણસને અઘરું લાગતું આ યંત્ર સંચાલનનું કામ જાણે સરળ રમતમાત્ર જેવું હોય છે તે રીતે સમજાવવાનો ક્રિસ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

બ્રેન્ટ ઇન સાઉન્ડ પાસે હજારો પાઉન્ડના આવા કીમતી ઉપકરણ, સેંકડો ઑડિયો કેસેટ, કેસેટ મોકલવા માટેના પ્લાસ્ટિકના પાકીટ, કાઉન્સિલ પાસેથી સારી એવી આર્થિક સહાય અને તે ઉપરાંત એક પેનિનું મહેનતાણું લીધા વગર સેવા આપવા આવનાર સ્વયંસેવકોનો સમૂહ - આ બધું હતું. સૌ પ્રથમ તો આ બધું જોઈ મારું હૈયું બેસી ગયું. ડેવિડ સ્કૉટ નામના એક પ્રજ્ઞાચક્ષુ સોશિયલ વર્કર, પેટ અને ક્રિસે મળીને આ સમગ્ર પ્રતિષ્ઠાન ઊભું કર્યું હતું તેમાંનું મારી પાસે કશું નહોતું. કોઈ પણ જાતના પીઠબળ વગર આ કાર્ય કેવી રીતે ઉપાડી શકાશે? આ વિચારમંથન ચાલતું હતું, ત્યાં જાણે મારા વિચાર સાંભળ્યા હોય તેમ પેટ બોલી, 'તમે શાંતિથી વિચાર કરજો. આ તો અમારો એક પ્રસ્તાવ છે. પણ ભવિષ્યમાં ગમે ત્યારે તમે ગુજરાતી કે ઉર્દૂમાં બોલતું અખબાર શરૂ કરવા માગો તો અમે તમને બને એટલી સહાય આપીશું. અમારો સ્ટુડિયો તમે મફત વાપરી શકો છો. વીજળી અને ગૅસના બિલ અમે ભરીશું. તમારા કાર્યની શરૂઆતમાં અમે તમને બસો ઑડિયો કેસેટ, એટલાં જ પ્લાસ્ટિકનાં પાકીટ અને સરનામા લખવા માટેના લેબલ મફત આપીશું. તમારા જે અંધ શ્રોતાજનોને કેસેટ પ્લેયર ખરીદવાનું પોસાય તેમ ન હોય તો તેમના માટે અમે હાલમાં દસ કેસેટ પ્લેયર મફત આપીશું.'

પેટ અને ક્રિસની આ ઑફર સાંભળી હું તો અવાક્ થઈ ગયો. એક તો તેમની આ સેવા નિ:સ્વાર્થ હતી. કશાની પણ તેમને અપેક્ષા નહોતી. બીજું, બ્રિટનમાં રહેનારા એશિયન મહાનુભાવોને પોતાના નામની પાછળ ઓ.બી.ઈ. કે પછી એમ.બી.ઈ. જેવા ખિતાબ લખાવવામાં જે લોલુપતા હોય છે, તેમના મનમાં આપણાં ચક્ષુહીન લોકો માટેના આવા કાર્યમાં રસ કે સહાનુભૂતિ જોવા ન મળી. આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે આવી અનુકંપાભરી ભાવના એક અતિ સામાન્ય ગણાય તેવી અંગ્રેજ મહિલા અને સજ્જનના આંતરહૃદયમાંથી ઉદ્ભવેલી જોવામાં આવી. સામાન્ય અંગ્રેજો, નાના નાના દુકાનદારોના દરજીઓનાં, કરિયાણાનાં કે તૈયાર કપડાં વેચનાર વેપારીઓનાં સદીઓ જૂનાં મંડળો - જેને ધ વર્શિપફુલ કંપની ઑફ ડ્રેપર્સ વગેરે જેવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે તેઓ દર વર્ષે હજારો પાઉન્ડના દાન ગરીબ વૃદ્ધજન, વિકલાંગ બાળકો અને સ્ત્રી-પુરુષોને અથવા નાનાં બાળકોને ઉછેરતી એકાકી મહિલાઓને આપતા હોય છે. તેમણે કદી ભેદભાવ ન દાખવ્યો કે જરૂરતમંદ માણસ અંગ્રેજ છે કે પાકિસ્તાન-ભારતનો. તેમની આવી ઉદારતા મને મારા સોશિયલ વર્કરના કાર્યમાં ઘણી વાર જોવા મળી. હા, આપણા કરોડપતિ ગુજરાતીઓ દર વર્ષે ભારતથી આવતા ભસ્મ-

ચંદનથી વિભૂષિત કપાળ અને રુદ્રાક્ષની માળાઓથી સુસજ્જિત કથાકારો, તેમનાં સગાંવહાલાં અને શિષ્યસમુદાય, સ્વામીઓ - જેમણે આપણી વાર્ણાશ્રમ પ્રથા મુજબ સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યસ્તાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો છે, તેમનાં આશ્રમો, ગુરુકુળો, તેમનાં પુત્ર કે પુત્રીઓનાં લગ્નો માટે લાખો પાઉન્ડના દાન કરશે, અને હજારો પાઉન્ડ આપી તેમણે યોજેલા યજ્ઞ કે કથાઓમાં યજમાનત્વ સ્વીકારશે. પણ બ્રિટનમાં જ રહેનાર, સગાંવહાલાંઓથી તરછોડાયેલ અને શિયાળામાં ટાઢમાં હેરાન થતા ગુજરાતી વૃદ્ધજનોના ગૅસ-બિલ ભરવા માટે મદદ માગવા જતાં મને આપણાં આવા શ્રીમંત અને ધાર્મિક જનો પાસે ફક્ત નિરાશા મળી. પરંતુ 'ધ વર્શિપફુલ કંપની ઑફ ડ્રેપર્સ' પાસેથી કોઈ પણ જાતની કચ કચ કે સવાલ વગર માગેલી પૂરી રકમનો ચેક મળી જતો

આ તો થયું વિષયાંતર

પૅટની વાતથી મને એક જાતની વ્યક્ત કરી ન શકાય તેવી લાગણી થઈ આવી, અને મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા. પોતાની પાસેનાં કીમતી અને અલ્પ સાધનોનો ઉપયોગ મારા જેવા અજાણ્યા માણસને કરવા દેવાની તથા તાંત્રિક બાબતોની બાબતમાં સાવ આગંઘડ ગણાય તેવી વ્યક્તિઓને આ સાધનો ઉદાર મનથી સોંપવાની તૈયારી હોવા છતાં આ કાર્ય માટે ના પાડવાનો મને અધિકાર છે? આ ઉપરાંત મારા પોતાના સમાજના અલ્પસંખ્ય અને ઉપેક્ષિત સદસ્યો, જેમના માટે સેવાઓ યોજવા માટે કાઉન્સિલે મને જવાબદારી સોંપી હતી, તેમની જરૂરિયાતો પ્રત્યે જાણી જોઈને ઉપેક્ષા કરવાથી કે તેના પ્રત્યે નિષ્ક્રિયતા દાખવવાથી નીપજનારી શરમનો ભાર હું કદી જીરવી શકીશ કે? બીજી તરફ એ પણ પ્રશ્ન હતો: છેલ્લા પાંચછ વર્ષથી કોઈએ પણ આ કાર્યની જવાબદારી નહોતી લીધી. મારી આ નવી નોકરીની શરૂઆતમાં જ મારા શિરે ઘણી મોટી જવાબદારીઓ મૂકવામાં આવી હતી. આ વધારાનું કામ મારાથી થઈ શકશે?

શ્રવણ, દષ્ટિ અને જિહ્વાશક્તિની ખોટને કારણે જેમને મુશ્કેલીઓ અને હતાશા નડતી હોય છે તેનો મને અંગત અનુભવ હતો. મારી કાઉન્સિલમાં ભારતીય ઉપખંડમાંથી આવનારા રહેવાસીઓમાં વૃદ્ધજનો, વિકલાંગ તથા ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવું પડતું હોય તેવા ઘણાં ભાઈબહેનો હતાં. મારાં બાને બમણી ક્ષતિ હતી' શ્રવણની અને લગભગ નહીંવત્ દષ્ટિની બા તો હવે રહ્યાં નહીં, પરંતુ તેમના જેવી વ્યથા સહન કરનારા આ દેશમાં રહેનાર આપણા વડીલો અને અન્ય ભાઈબહેનોને એક વધારાની વ્યાધિ નડતી હોય છે. શિયાળાની અસહ્ય ઠંડી, વરસાદ અને અંધારું પાનખરથી જ બપોરના ચાર વાગે મધરાત જેવું અંધારું શરૂ થાય તે બીજા દિવસે સવારના નવ વાગ્યા સુધી. આ બધું જોતાં મને હવે આનાકાની કરવાનો કે પૅટએ બતાવેલું આ કામ કેવી રીતે થશે તેનો વિચાર કરવાનો પણ અધિકાર નહોતો.

હું જવાબ આપું તે પહેલાં ક્રિસે તેની અંગ્રેજી સભ્યતાને અનુરૂપ ભાષામાં અને ઉચ્ચારમાં કહ્યું, 'મને અફસોસ છે કે મને ગુજરાતી કે ઉર્દૂ આવડતી નથી, છતાં તમારું સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ હું કરી આપીશ. આ કામમાં જોકે મારી ભૂલો સુધારવામાં તમારે મદદ કરવી પડશે. તમે કોઈ સ્વયંસેવકો લાવી શકો તો તેમને આ કામની ટ્રેનિંગ આપવાનુ કામ મારું. ક્રિસ અને પૅટના ચહેરા પર ઉત્સુકતાના ભાવ અને ઉત્સાહ જોઈને મેં કહ્યું, 'મને થોડો સમય આપો. મારાથી બનશે તે બધું કરીશ.' આ સાંભળી બેઉ જણા ઘણા ખુશ થયા.

પરમાત્માએ આપણાં પ્રજ્ઞાચક્ષુઓની સેવા કરવા બે અંગ્રેજોને નિમિત્ત બનાવ્યા. સૌરાષ્ટ્રમાં કહેવાય છે તેમ 'ચાલુ અને રનિંગ કંડિશન'નો સ્ટુડિયો તથા સાધનસામગ્રી તો મળી ગયાં. હવે કામ હતું સ્વયંવકો શોધવાનું. ગુજરાતીમાં ન્યૂઝરીડરનું કામ કરી શકે તેવાં ભાઈબહેન, સાઉન્ડ રેકૉર્ડિસ્ટનું કામ સંભાળી શકે તેવા સજ્જન કે સન્નારી અને મુખ્ય તો જેમની સેવા અમે કરવા માગતા હતા તે પ્રજ્ઞાચક્ષુઓનાં નામ અને સરનામાં મેળવવાની તાત્કાલિક જરૂર હતી. ત્યાર બાદ એક સંસ્થા સ્થાપી, તેનું બંધારણ ઘડવાનું, ટ્રસ્ટીઓ, વ્યવસ્થાપકમંડળ અને હોદ્દેદારોની ચૂંટણી - આ બધાં કામ કરવાનાં હતાં. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે આ એક જાહેર સંસ્થા સ્થાપવાની હતી, તેથી તેની પાઈપાઈનો હિસાબ જનતા સામે અરીસાની જેમ સ્વચ્છ રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવાની હતી.

જે રીતે ઉપરવાળાએ બે અંગ્રેજ મોકલ્યા, એવી જ કૃપાથી ભગવાને એક સેવાભાવી બહેનને તૈયાર કર્યાં. નામ કલ્પના પટેલ. ભારતીય ઉપખંડમાંથી આવતાં વૃદ્ધજનો માટે કાઉન્સિલ તરફથી ચાલતા ડે-સેન્ટરના આ કો-ઑર્ડિનેટર બહેનને મેં આ કાર્યની વાત કરી. તેમણે કહ્યું, 'યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે તો આ કામ ઉપાડી લેવામાં મને ઘણો આનંદ થશે.'

એમની આ કાર્યની ધગશ અદ્ભુત હતી. સૌથી પહેલાં તેઓ બે ન્યૂઝરીડર લઈ આવ્યા. તેમના સમેત આ ત્રાણમાંથી એક પણ બહેને ગુજરાતીનો રીતસરનો અભ્યાસ કરેલો નહોતો. આમાંની બે મહિલાઓ કેન્યાના એલ્ડોરેટમાં અંગ્રેજી મીડિયમમાં ભણેલી. ગુજરાતીનો થોડોઘણો અભ્યાસ ઘરમાં તેમના બા અને બાપુજી પાસે કરેલો. ત્રીજા સ્વયંસેવિકા ટાન્ઝાનિયાનાં. માતૃભાષા મરાઠી, દારેસલામમાં રહેલાં તેથી થોડુંઘણું ગુજરાતી વાંચતાં આવડે. બ્રિટનમાં જન્મેલાં અને ગુજરાતીનો એક પણ અક્ષર વાંચી ન શકનાર - છતાં ઘરમાં ગુજરાતી બોલવાનો આગ્રહ રાખનાર ૧૯ વર્ષના એક યુવકે (જેનું નામ પણ તરુણ હતું!) સાઉન્ડ રેકૉર્ડિંગ કરવાની જવાબદારી લઈ લીધી. કો-ઑર્ડિનેટર બહેન ઑપ્ટિશિયન તથા અન્ય ઓળખીતાઓ પાસેથી કુલ ૧૮ જેટલા પ્રજ્ઞાચક્ષુઓનાં નામ અને સરનામાં લઈ આવ્યાં. બ્રિટનમાં પ્રસિદ્ધ થતાં બે ગુજરાતી સામયિકો - 'ગરવી ગુજરાત' અને 'ગુજરાત સમાચાર'ના તંત્રીશ્રી પાસેથી અમારા આ બોલતા અખબારમાં અમે સમાચાર છાપેલા વાંચવાની અમે રજા માગી, અને તેમણે ઉદારતાપૂર્વક સંમતિ આપી. સાથે સાથે તેમણે બે ઈંચના કૉલમમાં 'કિરણ' વિશે સમાચાર આપ્યા, અને અમારી કૅસેટ કેવી રીતે મેળવી શકાશે, તેની માહિતી છાપી. ત્યાર પછી સંઘટન કરવાનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલ્યું. સભ્યોની નોંધણી કરવામાં આવી. બંધારણ ઘડવાની જવાબદારી સ્થાનિક મફત કાનૂની સેવા આપતી સંસ્થા - બ્રેન્ટ લૉ સેન્ટરે લીધી. થોડા દિવસમાં સંસ્થા ચૅરિટી કમિશનર પાસે રજિસ્ટર્ડ થઈ ગઈ. કાઉન્સિલ પાસેથી નાનકડી ગ્રાન્ટ મળી અને અમે અમારું પ્રથમ રેકૉર્ડિંગ કરવા તૈયાર થયા. સ્થાનિક મેયરે ઉદ્ઘાટનાત્મક અંકમાં સંદેશ રેકૉર્ડ કરી આપ્યો. બ્રિટનના પ્રથમ ગુજરાતી બોલતા અખબારને નામ અપાયું - કિરણ. પહેલો અંક પ્રસિદ્ધ થયો એપ્રિલ ૧૯૮૫માં. ૧૮ શ્રોતાઓ અને ચાર સ્વયંસેવકો સાથે શરૂ થયેલ 'કિરણ' એક માસિક તરીકે જાણે માનવહૃદયમાંથી ઉદિત થયેલા સૂર્યની કલગીની જેમ બહાર નીકળ્યું હોય તે રીતે પ્રકાશ પામ્યું.

શરૂઆતના 'કિરણ'ના અંકો ઘણા રોચક

હતા. અમારા 'ન્યૂઝરીડર્સ'(!) માટે આ સાવ નવો અનુભવ હતો. કેટલીક વાર લખાયું કંઈ હોય, અને વંચાય કંઈક. ઉચ્ચાર પણ ઘણા મજેદાર. 'આખા ગુજરાતમાં સારો એવો વરસાદ પડ્યો'-નું વાચન થાય, '...વરસાદ પડીઓ'! મૂળાના ગુણવિષયક લેખ પ્રસ્તુત કરનાર બહેને આખા લેખમાં મૂળાનો ઉચ્ચાર 'મૂડા'-'મૂડા' કર્યો! 'ફૂલોની મઘમઘતી સુગંધ'નું વાંચન થયું, 'મધમધતી સુગંધ'! લંડનના એક ગુજરાતી અખબારે તેમના એક આખા કૉલમના લેખમાં અમારા અભિયાનને અભિનંદન તો આપ્યા, સાથે સાથે અમારા સમાચાર વાચકોના ઉચ્ચારોની સારી પેઠે ઝાટકણી પણ કરી નાખી. પરંતુ આ માટે 'કિરણ' તે સામયિકના તંત્રીનું કાયમ માટે ઋણી રહેશે. 'કિરણ' વિશેનો તેમનો આ લેખ તેમના હજારો વાચકોએ વાંચ્યો અને કિરણના અભિયાનને આ રીતે અભૂતપૂર્વ પ્રસિદ્ધિ મળી.

લંડનના 'ગુજરાત સમાચાર'નો આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ગુરુવારે. શુક્રવારની સવારે મને ફોન આવ્યો.

'મારું નામ જયંત છે. તમારા બોલતા અખબાર વિશેનો લેખ મેં ગઈકાલે વાંચ્યો. મારાં બાને કેટલાંક વર્ષોથી ગ્લોકોમા છે. તેમને સરખી રીતે દેખાતું નથી, અને બિલકુલ વાંચી નથી શકતાં. તમે તેમના માટે 'કિરણ' મોકલી શકશો? બાનું નામ છે નામ રમાબહેન પટેલ, અને સરનામું...'

સામાન્ય રીતે થાય છે તેમ તેઓ સરનામું આપીને ફોન મૂકી દેશે એવું લાગ્યું. તેમની ભાષા અને બોલવાની ઢબ એટલી સારી લાગી કે તેમનામાં મને એક સહૃદયી સજ્જન જણાયા. તેથી તેઓ આગળ કાંઈ બોલે તે પહેલાં મેં તેમને વાતે વળગાવવા તેમનાં માતુશ્રી વિશે અધિક માહિતી માગી.

'બાને આમ તો બીજી પણ શારીરિક તકલીફ છે, તેથી તેઓ બહાર નથી જઈ શકતાં. તેમને ગ્લોકોમા થયો તે પહેલાં વાચનનો એટલો બધો શોખ હતો કે બહાર જવા માટેની અશક્તિ તેમને કદી પણ ભાસી નહોતી. જ્યારે તેઓ વતનમાં એટલે ખેડા જિલ્લાના ગામ મલાતજમાં હતાં ત્યારે આડોશીપાડોશી મળવા આવતા, વાતચીત કરતા, તો તેમનો સમય સારી રીતે પસાર થતો. તમે સોશિયલ વર્કર છો, એટલે તમને તો ખબર હશે કે અહીં આપણા વડીલોને સૌથી મોટી તકલીફ એકલતાની હોય છે. બાને વાંચનનો શોખ અને ખાસ કરીને વતનના સમાચાર જાણવાની ઉત્સુકતા ઘણી. એટલે જ્યારથી તેમને આ તકલીફ શરૂ થઈ, ત્યારથી હું અને મારાં પત્ની તેમને છાપું વાંચીને સંભળાવીએ. એક વાર પ્રયોગ તરીકે રાતના સમયે મેં ટેપરેકૉર્ડરમાં 'અખંડ આનંદ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ વાર્તા રેકૉર્ડ કરી. બીજે દિવસે કામ પર જતાં પહેલાં બાને આ ટેપ ચાલુ કરી આપી. બા તો આ સાંભળીને ઘણાં ખુશ થઈ ગયાં. તમને નવાઈ લાગશે કે ત્યારથી હું વિચાર કરતો હતો કે કૅસેટમાં વાર્તાઓ રેકૉર્ડ કરી આપવાનું કાર્ય કરનાર કોઈ હોય તો બા તથા તેમના જેવા કેટલાય વડીલોને અનહદ આનંદ મળે.'

જયંતભાઈને 'કિરણ' મોકલવાનું વચન આપ્યું. તેમને 'કિરણ' વિશે જાણીને આનંદ થયો, તેવો મને આનંદ થયો. જયંતભાઈને જાણીને! પ્રજ્ઞાચક્ષુઓની જરૂરિયાત અને વ્યથા વિશે તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ હતો. તેમણે રમાબા માટે ઘેર વાર્તા રેકૉર્ડ કરી તે રીતે સ્ટુડિયોમાં પણ કરી શકે તો કેવું સારું! મેં તેમને સ્ટુડિયોમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

તેમની સાથે વાત પૂરી કરીને ફોન મૂક્યો ને ફરીથી ઘંટડી વાગી.

'મારું નામ દિનેશ પુરોહિત. 'કિરણ' વિશે મારા મામાજી - જેઓ પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે, તેમણે વાત કરી. મને અને મારાં પત્નીને 'કિરણ'માં સેવા આપવાની ઈચ્છા છે. તમને વાંધો ન હોય તો અમે તમને મળવા માગીએ છીએ.' દિનેશભાઈની ભાષા સાંભળી હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. અત્યંત સ્વચ્છ, સુચારુ અને સાહિત્યિક ગુજરાતીને સાહજિકતાથી બોલનાર બ્રિટનમાં આવ્યા પછી આ પહેલાં મને કોઈ મળ્યું ન હતું. મેં તેમને સ્ટુડિયોમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

ટેલિફોનની ઘંટડી ફરી વાગી. આ વખતે બાબુરાય શાહ. મૃદુલ, સુંદર વક્તવ્ય. 'હું 'કિરણ'ને સેવા આપવા માગું છું. આપને વાંધો ન હોય તો હું ન્યૂઝરીડરનું કે અન્ય કોઈ પણ કામ હોય તે કરવા તૈયાર છું.' અને આમંત્રણની રાહ જોયા વિના રવિવારે સ્ટુડિયોમાં પહોંચી ગયા.

અહીં એક વાત કહું તો કોઈના માન્યામાં નહીં આવે. અમારા એક સ્વયંસેવક જતીશભાઈ તેમની સાથે એક અંગ્રેજ બહેનને લાવ્યા. હાથ મિલાવીને આ બહેને ગુજરાતીમાં કહ્યું, 'મારું નામ લનૉર રનેલ છે. હું નિવૃત્ત શિક્ષિકા છું. અહીંની એક નિશાલમાં અંગ્રેજ બાલકોને ગુજરાતી ભનાવું છું. તમને વાંધો ન હોય તો હું 'કિરણ'માં કામ કરવા માગું છું. વાંચન તો સારી રીતે નહીં કરી શકું, પન બીજાં બધાં કામ કરવામાં મને ઘની ખુશી થશે.' અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે તેમ તે વખતે મને કોઈએ પંખીનું પીછું અડકાવ્યું હોત તોપણ હું પડી જાત, એટલું આશ્ચર્ય થયું. ત્યાર પછી લનૉર બહેને વર્ષો સુધી 'કિરણ'ને સેવા આપી.

આ પહેલાં આપણા સમાજમાં વિવંચના, હતાશા અનુભવતા અને કેટલીક વાર તો આપણી ગુજરાતી ભાષામાં વાત કરી શકે તેવા કોઈ માણસ તેમની સાથે બે શબ્દો બોલે તેવી અભિલાષા રાખતા અસંખ્ય લોકોની જરૂરિયાત પ્રત્યે ઉદાસીનતા દાખવનારા દાનવીરો અને ધર્મધુરંધરોની ઉદાસીનતા ભરેલી વૃત્તિથી મને પહેલાં જેટલો ક્ષોભ થયો હતો, તેના કરતાં અનેક ગણો આનંદ થયો. સામાન્ય, આડંબરરહિત અજાણ્યાં ભાઈબહેનોની સાથે ટેલિફોન પર વાત કરીને, જેમણે કેવળ અનામી રહીને, કેવળ સેવા કરવાની ભાવનાથી જ 'કિરણ'માં કાર્યની ખ્વાહેશ દાખવી. આ કેવળ તેમનો વાગ્વિલાસ નહોતો. તેઓ બધા નિયત સમયે સેવા કરવા પહોંચી ગયા. તેઓ આવ્યા તે પહેલાંના 'કિરણ'ના પ્રથમ બે અંક માસિક તરીકે બહાર પડ્યા હતા. ત્યાર બાદ દિનેશભાઈ, જયંતભાઈ, બાબુરાય આવ્યા અને ત્રીજા મહિનામાં તો તે પખવાડિક થઈ ગયું. આ ભાઈઓ પોતાના મિત્રપરિવાર લઈ આવ્યા. 'કિરણ' અઠવાડિક થઈ ગયું. ચાર મહિનામાં તો કેવળ લંડનમાં જ નહીં, પણ મિડલૅન્ડ્ઝ, યૉર્ક શાયર, લૅંકેશાયર, સરે, સ્લાવ જેવા દૂર દૂરનાં પરગણાંઓમાં પ્રસાર પામ્યું. આજે આખા બ્રિટનમાં દર અઠવાડિયે ૪૦૦ પ્રજ્ઞાચક્ષુ શ્રોતાઓને 'કિરણ' ભારત અને પરદેશના સમાચાર તથા સાહિત્ય સંચય ધરાવતી કૅસેટ મફત મોકલાવે છે. અમારા શ્રોતાઓએ અમારી ભૂલો દરગુજર તો કરી જ કરી, પણ તેમનાં સગાંવહાલાંઓ દ્વારા તેમણે અમને વધાવી લેતા પત્ર લખાવ્યા. ત્યાર બાદ તો 'કિરણ'ને ઉમદા વાચકો મળ્યા. રૉયલ મેલમાં માર્કેટિંગ ડાયરેક્ટરના હોદ્દા પર કામ કરનાર જયંતભાઈએ કિરણના સાહિત્ય સંગમમાં નાટિકાઓ રજૂ કરી. બીજા ભાઈએ શાહબુદ્દીનભાઈ રાઠોડની જેમ હાસ્ય-રમૂજના 'ડાયરા' રજૂ કર્યા. નવાઈની વાત તો એ છે કે વતનમાં બની રહેલા બનાવો, રાજકારણ અને ખુદ બ્રિટનમાં ચાલી રહેલા સળગતા પ્રશ્નો વિશે

ગુજરાતી સમાજમાં 'કિરણ'ના શ્રોતાજનો વધુ વાકેક હોય છે. 'કિરણ'ને મળતા સંદેશાઓમાં શ્રોતાઓનો એક સૂર સાંભળવા મળે છે: દર મંગળવારે અમે ચાતકની જેમ 'કિરણ'ના અંકની રાહ જોતા હોઈએ છીએ. આપના વાચકો જે રીતે સમાચાર કે લેખ વાંચે છે, તે જાણે અમારી સામે બેસીને વાત કરતા હોય તેવું લાગે. આપ અમારી એટલા નજીક આવી ગયા છો કે હવે તમે અમારા પરિવારના સભ્ય બની ગયા છો. સાચે જ, 'કિરણ' હવે એક બોલતું અખબાર મટીને એક પરિવાર થયો છે. ચારસો સભ્યોની સાથે તેમનાં કુટુંબીજનો સાથે મળીને આમ કુલ લગભગ બે હજાર શ્રોતાઓ દર અઠવાડિયે અમારી કેસેટ સાંભળતા હોય છે તેમનાં પત્રો આવે છે અને અમારા વાચકોએ વાંચેલી વાર્તાઓને તેઓ બિરદાવતા હોય છે. આ છે 'કિરણ'નો એક વિશાળ પરિવાર. પ્રેમનાં અજવાળાં પાથરતું કિરણ અને તેનો પરિવાર.

બ્રિટનના એક વિદ્વાન ગુરુજન દિનેશભાઈ, - જેમણે નામના મેળવવાની કદી ખેવના રાખી નથી - 'કિરણ'ના ટ્રસ્ટી મંડળના અધ્યક્ષ છે. તેમણે 'કિરણ'ના અંકોમાં આધ્યાત્મિક વિષયો પર સુંદર રજૂઆતો કરી. જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાંથી આવતાં ત્રીસેક જેટલાં ભાઈબહેનો 'કિરણ'ના સ્વયંસેવકો છે અને પોતાના વારા મુજબ બરફનાં તોફાન, વરસાદ, ટાઢ કશાની પણ પરવા કર્યા વિના દર રવિવારે આરામનો સમય છોડી વિલ્સડનમાં માઈલો દૂરથી રેકૉર્ડિંગ કરવા પહોંચી જાય છે. રમજાન ઈદ તથા ઈદ-ઉલ-અઝા, પર્યુષણ, નાતાલ, દશેરા-દિવાળીના પ્રસંગે 'કિરણ'ના અંકમાં વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ રજૂ થાય છે. દર બે વર્ષે જનરલ મીટિંગ યોજાય છે, હિસાબ રજૂ થાય છે અને ચૂંટણી થાય છે. સભાને અંતે હાજર હોય તે બધા સ્નેહભોજનમાં ભાગ લેતા હોય છે. વર્ષમાં એક કે બે વાર સ્વયંસેવકો અને સભ્યોને વિનામૂલ્યે લંડન બહાર કોચટ્રિપ પર લઈ જવામાં આવે છે. આ વર્ષે મનોરંજક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. 'કિરણ'માં વાચન કરનાર દરેક ભાઈ અને બહેન વારાફરતી સ્ટેજ પર આવ્યાં. તેમની પાસેથી એક એક વાક્ય વંચાવ્યું, અને અમારા પ્રજ્ઞાચક્ષુઓને અવાજ પરથી તેમને ઓળખવા માટે આહ્વાન આપ્યું. નવાઈ લાગશે કે બધાએ એકેએક વાચક(રીડર)ને ઓળખી કાઢ્યા!

આશ્ચર્યની એક બીજી ઘટના: 'કિરણ'ના શ્રોતાઓ ખરેખર પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે તેનો પુરાવો જયંતભાઈના શબ્દોમાં: 'એક વાર હું ઑક્સફર્ડ અમારા સંબંધીની અંત્યેષ્ટિમાં ગયો હતો. ત્યાં વિધિનો મંત્રોચ્ચાર કરી રહ્યા હતા એક વડીલ. તેઓ પોતે તો કશો વિધિ કરી શકતા ન હતા, પણ તેમની સૂચના પ્રમાણે તેમની સાથે બેઠેલાં બહેન વિધિ કરાવતાં હતાં. નજીક જઈને જોયું તો જણાયું કે આ વડીલ બિલકુલ જોઈ શકતા ન હતા. મને થયું તેમને 'કિરણ' વિશે વાત કરીશ, અને તેમનું નામ સરનામું લઈ કેસેટ મોકલાવીશ. 'કિરણ'ને એક નવા સભ્ય મળશે.

''નજીક જઈને મેં તેમને 'નમસ્તે વડીલ. આપની સાથે મારે વાત કરવી છે,' વડીલે કહ્યું, 'જરીક ખમ. સૌથી પહેલાં મને કહે, તારું નામ જયંત છે ને? -'કિરણ'માં તારો અવાજ, રણકતો અવાજ, મને ઘણો સારો લાગે છે. બોલ જોઉં,' તું ખેડા જિલ્લાનો છે કે નહીં? મારા તો આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. આ વડીલ તો અમારા શરૂઆતથી જ સભ્ય હતા. દિનેશભાઈના મામાજી, ભગવતપ્રસાદ પુરોહિત હતા. આ પહેલાં ન તો તેમણે મને 'જોયો' હતો, અથવા મેં તેમને.''

'કિરણ' આવતા વર્ષે પોતાના અસ્તિત્વના

અને સતત સેવાના પંદર વર્ષ પૂરાં કરશે. બ્રિટનમાં વસતા અનેક દાનીજનો ભારતમાં નેત્રયજ્ઞ કરાવતા હોય છે. 'કિરણ'નું અભિયાન થોડું જુદું છે: 'કિરણ' બ્રિટનમાં જ વસતા આપણા પ્રજ્ઞાચક્ષુઓ માટે દર અઠવાડિયે એક હર્ષ યજ્ઞ રજૂ કરે છે. પંદર વર્ષ થવા આવ્યાં, કિરણ હજી પણ અંગ્રેજી બોલતા અખબારનો સ્ટુડિયો, તેમની શુભેચ્છા અને અનુકંપા ઉપર આધાર રાખે છે: શ્રોતાઓ શુભ પ્રસંગે અથવા સ્વજનના સ્મરણાર્થે નાની નાની રકમ ભાવસમર્પણ તરીકે મોકલાવતા હોય છે. સ્વયંસેવકો મોનરંજનના જાહેર કાર્યક્રમો યોજી પૈસા ભેગા કરે છે તેમાંથી સંસ્થાનો ખર્ચ ચાલે છે. આ અદ્દભુત કાર્ય જોઈને લંડનના અંગ્રેજ વેપારીઓએ સ્થાપેલ ટ્રસ્ટે 'કિરણ'નો બે વર્ષનો ખર્ચ નીકળી શકે એટલી ગ્રાન્ટ આપી પોતાનો સ્ટુડિયો સ્થાપવા માટે જગ્યા મેળવવા 'કિરણ'ના સ્વયંસેવકોએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. તેમને એક એવી જગ્યા જોઈતી હતી, જ્યાં એક સુંદર 'જ્યોતિ મંદિર' ઊભું થાય; જ્યાં આપણા પ્રજ્ઞાચક્ષુઓ રોજ નહીં તો અઠવાડિયામાં ત્રણચાર વાર ભેગા થઈ શકે. તે માટે એક ધાર્મિક વૃત્તિના અને સહૃદયી ગણાતા કોટ્યાધીશની મુલાકાત લેવાનું નક્કી કર્યું. મહામહેનતે તેમના ઘરનો નંબર મેળવી ફોન કર્યો. અત્યંત વિનયથી તેમણે ઑફિસમાં ફોન કરવા કહ્યું. ત્યાર પછી બે મહિના સુધી ઑફિસમાં ટેલિફોન કર્યો. તેમના અંગત મદદનીશથી આગળ પહોંચી શકાયું નહીં.' એક સંબંધીએ કહ્યું, 'આ અંગત મદદનીશ વ્યક્તિઓ એક કટ-આઉટનું કામ કરતા હોય છે. ખાસ કરીને તમારા જેવા લોકો માટે.' વાત સાચી લાગી, અને પ્રયત્ન છોડી દીધો. ધર્મસ્થાનોના અધિપતિઓને પણ આવા કટ-આઉટ હોય છે તેનો પણ અનુભવ થયો.

બ્રિટનમાં નવાં મંદિરો બંધાય છે. સનાતન ધર્મનો ઝંડો બ્રિટનમાં ખૂબ ઊંચે ઊડશે. ઉનાળો આવે છે. કથાઓ યોજાશે. આધુનિક કથાકારો રામ અને કૃષ્ણની કથામાં શેર-ઓ-શાયરી કહેશે. તેમનાં 'કૉયરબૉયઝ' અને 'ઑરકેસ્ટ્રા' ભક્તિ સંગીત અને રામધૂનની રમઝટ બોલાવશે. વિલ્સડન હવે એક પ્રખ્યાત ધર્મસ્થાન બની ગયું છે. લંડનમાં યોજાતી લગભગ બધી જ કથાઓ અહીં આવેલા પાર્કમાં થાય છે.

વિલ્સડનની આજુબાજુમાં ચાર સુંદર મંદિરો છે. 'કિરણ' જ્યાંથી પ્રકાશિત થાય છે, તેના કેવળ દોઢ માઈલના પરિઘમાં કરોડો પાઉન્ડના ખર્ચે દેશ-પરદેશથી આવેલી કીમતી સામગ્રી, આરસપહાણ તથા કાષ્ઠની કોતરણીવાળા ને વિશ્વવિભૂતિઓની મુલાકાતથી વિભૂષિત થયેલાં ત્રણ વિશાળ અને રમણીય મંદિરો છે. ચોથું મંદિર છે એક નાનકડી કોટડીમાં, જ્યાં રામ, રહીમ અને બંસીમનોહર દર રવિવારે આવે છે અને 'મૈયા મોરી, મૈં નહીં માખન ખાયો'ના રચયિતા સુરદાસ અને તેમની સંગતમાં રાચતાં અસંખ્ય લોકોની સેવા થતી જુએ છે.

('કિરણ' વિશે માહિતી મેળવવા: JAYANT PATEL, KIRAN TALKING NEWSPAPER, CAMERON HOUSE, 80 POUND LANE, WILLESDEN, LONDON NW10 પર સંપર્ક સાધશો.)

આજે ખ્રિસ્તીની વ્યાખ્યા જ એવી બની રહી છે કે, જેઓ સંગઠિત થતાંવેંત સૌથી વધુ અખ્રિસ્તીપણું દાખવે !

— ફિલિપ વાઈલી

ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો

નિશાળ

મણિલાલ હ. પટેલ

હજી ગઈકાલ સુધી, ઘણી જગાએ, બબ્બે ગામ વચ્ચે એક નાનકડી પ્રાથમિક શાળા ને તેય ધોરણ ૧થી ૪ સુધીની હોય એ વાત સ્વાભાવિક ગણાતી આજે પ્રાથમિક શાળાઓ - જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં પણ - ગામડે ગામડે છે જોકે પંચમહાલનાં ઘણાં ગામોમાં હજીય બેત્રણ ગામડાં વચ્ચે એક શાળા ચાલતી હોવાના દાખલા છે હાઈસ્કૂલો પણ પ્રાથમિક શાળાની જેમ ઠેર ઠેર - પૈસા કમાવાના સાધન તરીકે એને ચલાવનારાં મંડળો અને રાજકીય વગવસીલો ધરાવનારા આગેવાનોના પ્રતાપે સ્તો! - ફૂટી નીકળી છે જોકે મારાં ગુણાવાડિયાં ગામોમાં ચારપાંચ ગામો વચાળે માંડ એક માધ્યમિક શાળા મળે ને તેય ગરીબડા મકાનમાં 'માસ્તરો'ની 'મરજી મુજબ' ચાલતી હોય!

ગામમાં મંદિર ના હોય તો ચાલે; દેવળ અને મસ્જિદ વિના પણ ઉપાસના અટકી જતી નથી. એ તો આત્મા અને સાધનાની વાત છે કે તનમનને વશ રાખી ઈષ્ટની આરાધના કરી જ શકાય - ત્યાં મંદિરો કે દેવળોની તાતી જરૂરિયાત નથી પણ આજે આપણે એવા સમયમાં જીવીએ છીએ કે જ્યાં બાળક માટે પારણા જેટલી જ જરૂર નિશાળની છે. ભલે નિશાળોની મંથરાવટી મેલી છે પણ આપણી નવી પેઢીઓ માટે નિશાળ તો ઉછેર-ઘડતરનું ફળિયું છે જાણે! એની અનેક મર્યાદાઓ છતાં ત્યાંથી મળતા 'પાઠ' સૌને જીવતર અને સંસ્કારની દિશા દેખાડવા પૂરતા તો સાબદા છે. સોએ વીસ ટકા આરા અપવાદો છે. એટલે સરસ્વતી મંદિરો - શારદા મંદિરો હજી વિશ્વાસનાં સ્થળો છે એમ માન્યા વિના આપણને ચાલવાનું નથી.

આપણે વાત કરતા હતા બે ગામ વચ્ચે એક નિશાળની. મારા શૈશવનું એ સ્મરણ આજેય મને રોમાંચક લાગે છે (આ ટાણે ખેદ પણ થાય). બે ગામો વચ્ચે 'નિશાળ' પ્રતિષ્ઠાનો મુદ્દો બનેલી. સરકારે (૧૯૫૫-'૫૮) એક નિશાળ આપેલી. થાંભા ગામવાળા કહે નિશાળ તો અમારે ત્યાં બેસશે. મંકોડિયા ગામવાળા કહે કે, 'ના, નિશાળ તો અમારા ગામમાં બેસશે.' બે ગામ વચ્ચે બે કિલોમિટરનું અંતર. ૧થી ૪ ધોરણ; એક માસ્તર ને શાળાને મકાન ખરું? તો કહે ના; મુખીના ઘરની પડસાળમાં નિશાળ બેસશે. બંને ગામનાં લોક પડસાળ આપવા રાજી વાત ગૂંચવાય ત્યારે પટેલો ભેગા થઈને 'ભાંજઘડ' કરે. 'ભાંજઘડિયા' મળ્યા. ભાંજઘડ થઈ કે નિશાળ એક એક માસ વારાફરતી બંને ગામમાં બેસશે. નિશાળનું નામ નોંધાયું, 'થાંભા-મંકોડિયા ફરતી શાળા!' એક માસ થાંભાવાળાં ટાબરિયાં જાય મંકોડિયા ભણવા, બીજા માસે મંકોડિયાનાં છોરાં આવે પગ ઘસતાં થાંભા! પણ બીજે ગામ ભણવા જવાની વાતે અમને રોમાંચ થતો. એમાં 'ભણવા' કરતાં વાટે રખડવાની - મસ્તી કરવાની - મજા પડતી હશે, તે કારણ ખરું. વળી બીજે ગામ જાય તો ચડ્ડી-બુશકોટ નવાં નહીં તો ફાટેલાં તો ના જ હોય! ને મા દફતરમાં દૂધમાં કરેલો તીખો રોટલો બપોરિયું કરવા બાંધી આપે તે લાલચ. હુંય ૧થી ૪ ધોરણ ગામમાં ભણ્યો... ને પાંચમાંથી ગયો મધવાસ ભણવા! 'ભણવા જવા'માં ત્યારે જરા વટ પડતો. કેમ કે ત્યારે બધાં કાંઈ ભણતાં નહોતાં

હુંય પડસાળમાં ચાલતી નિશાળમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પામ્યો છું ઘાસના ભારા ને બાળકોનાં ઘોડિયાં; રડતાં છોકરાં ને રેંકતી ભેંસો; મહેમાનોના આવરા અને માગણોના જાવરા વચાળે પડસાળમાં

ગામ છેવાડે. મોટે ભાગે તો પડું પડું મકાન હોય. નવું મકાન હોય તોય છાપરું ઊડી ગયેલું કે નળિયાં તૂટેલું હોય. પાકું ધાબું હોય તો પાણી ઊતરી ઊતરીને તિરાડો પછી ગાબડાં પડવાની તૈયારીમાં હોય. બારીબારણાં એના શિક્ષકો જેવાં રંગબેરંગી કે ફટકી ગયેલા રંગોવાળાં - ઝાંખાં; ભાગ્યે જ વસાતાં; કિચૂડાટ કરતાં; પછડાતાં, નકૂચા વિનાનાં કે કાચ તૂટેલાં હોય! ભોંયતળિયાં ઊખડેલાં. વાડ કે દીવાલ તૂટેલાં. એની પછીતમાં લોકો 'કળશ્યો ઢોળવા' બેસતા હોય. પાસેના ચરામાં મરેલાં ઢોર ચિરાતાં હોય. નિશાળ સામેની ખુલ્લી જગામાં ગામની સ્ત્રીઓ તૂટેલાંફૂટેલાં માટીનાં વાસણો ને કચરોકૂડો નાખી જતી હોય... મોટા ગામમાં પાદરે શાળા હોય તો કચરા-કાદવમાં ભૂંડ આળોટતાં હોય. નવરા નખ્ખોદિયા ઓટલા તોડતા હોય! ગામથી દૂર સુંદર-સ્વચ્છ મકાન હોય તો ત્યાં ભાગ્યે જ કાંઈ બનતું હોય - ગતાનુગતિક માસ્તરોની મરજી મુજબ ચોપડે શાળા ચાલતી રહે છે ને 'બીટ નિરીક્ષકો' વાર્ષિક ઉઘરાણાં - ભેટસોગાદ પ્રમાણે રિપોર્ટ લખતા રહે છે. શહેરોની હાઈસ્કૂલો પણ આમાંથી બાકાત નથી! ક્યારેક થાય છે કે મારી પડસાળ-કોઢિયામાં ચાલતી નિશાળ વધારે સારી હતી!

ત્યારે તો રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં પ્રભાતફેરીઓ નીકળતી; સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો થતા. બાળકોમાં દેશદાઝ જાગતી. ગ્રામસફાઈ થતી ને સૂત્રલેખન થતું. આજેય આવું નથી થતું એમ નહીં; પણ આજે આ બધું માત્ર ઔપચારિક રીતે - દેખાડવા સારુ થાય છે; ત્યારે એ ખરા ભાવ-ભાવનાથી થતું ને સાચુકલું લાગતું. આજે તો વાતે વાતે સ્કૂલનાં બાળકોનો 'ઑડિયન્સ' તરીકે લોકો ઉપયોગ કરે છે! ફલાણા ચૂંટાયા ને ઢીંકણાનું બહુમાન છે - બોલાવી લાવો શાળાના છોકરાંને! પછી ખરાં વ્યાખ્યાનો વેળાએ બાળકો ભાગી જવા જ ટેવાય ને!

સાઠના વર્ષોમાં શિક્ષકને ખબર હતી કે, 'બાળકોને કેળવવાની જવાબદારી' સૌથી મોટી વાત છે. પ્રામાણિકતા વિના એ થાય નહીં. ઉમાશંકરે કહેલું કે વિદ્યાર્થી તો ખેડેલા ખેતરો જેવા છે. શિક્ષકને ખબર હોવી જોઈએ કે એમાં એણે શું વાવવાનું છે! જો એ ઊંચી જાતનું બિયારણ નહીં વાવે તો ભારે હાણ થશે. આજે શિક્ષકો પાસે જે 'બિયારણ' છે તે ચાલે એવું જ નથી! ને તોય એ તો બેજવાબદારીથી ધતૂરા ને બાવળ વાવતો રહે છે. સમાજને તો આંબા જોઈએ છે! પણ જવાબદારી કોણ લે? આમાં આવ્યો યંત્રયુગ ને વકર્યો છે ભૌતિકવાદ... હવે તો 'મારે શું?... આપણા બાપનું શું જાય છે?' એવું વિચારનારા વધ્યા છે. પણ આપણા બાપનું ભલે કાંઈ ના જતું હોય, આપણી ભાવિ પેઢીઓનું ઘણું બગડે છે એ વિચાર્યા વિના હવે ઉગારો નથી!

આપણને આપણી ખરી નિશાળ જોઈએ છે... એ ભલે ગઈકાલ કરતાં સાવ જુદી હોય! બાળક ઉપર કહેવાતા શિક્ષકોનો છાંયો ના પડવા દેવાની જિદે કરીને કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લની જેમ દીકરીઓને નિશાળે જ ના મૂકીએ એ નહીં ચાલે. કાલે સંતાનો પૂછશે કે સમાજમાં જે નોકરી-વ્યવસાય માટે અનિવાર્ય છે એ ઔપચારિક શિક્ષણથી અમને વંચિત રાખવાનો તમને કોણે અધિકાર આપ્યો હતો?! નિશાળો તરફ એકલદોકલ માણસ પીઠ કરી દે તો એને ક્ષમા કરી શકાય, પણ આખો સમાજ 'શિક્ષણ' તરફ પીઠ કરી દે તો તો સર્વનાશ જ આવવાનો. આપણી પાસે ગ્રામવિદ્યાપીઠો ને આશ્રમશાળાઓના; સ્વાશ્રયી બનાવતી-બુનિયાદી કે વ્યાવસાયિક શાળાઓનાં ઉદાહરણો આશ્વાસનરૂપ છે. અફસોસ છે કે જાણેઅજાણે પોષાતા ભ્રષ્ટાચારે શિક્ષણને નહીંવત્ કરી નાખ્યું છે. નિશાળ એ લાગણીનો મુદ્દો બનવા સાથે ગૌરવની વાત બને એ એકવીસમી સદીનો તકાજો છે.

ક્રિયા કરવામા આવતી નથી જ્યા જ્યા સ્ત્રી-પુરુષો સુધરતા જાય છે ત્યા ત્યા આ ક્રિયાનો લોપ થતો જાય છે મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ અને પારસીઓમા આ ક્રિયાઓ કરવામા આવતી નથી

મરનારનું પૂતળું

હિંદુ સમાજમા મરનારનુ પૂતળુ બનાવવાની ક્રિયા બધાં વર્તુળોમા કરવામા આવતી નથી કેટલાક વર્તુળોમા કરવામા આવે છે ઠાઠડી કાઢ્યા પછી જે ખડમા મરનાર મર્યો હોય તેના એક ખૂણામા મરનારનુ પૂતળુ મૂકવામા આવે છે પૂતળુ લાકડાના કકડા કે ઠોયાનુ બનાવવામા આવે છે તેને મરનારના કપડા પહેરાવવામા આવે છે અગરખુ કે ખમીસ, ધોતિયુ કે પાયજામો કે પાટલૂન, ટોપી કે પાઘડી, મરનાર જે પહેરતો હતો તે પહેરાવવામા આવે છે ઘણી જગ્યાએ એક સ્ટૂલ ઉપર મરનારનો ફોટો મૂકવામા આવે છે પૂતળા પાસે આરનો, શખ, વીણા અથવા તબૂર, ફૂલદાની, અગરબત્તી ક ધૂપ અને વડા મૂકવામા આવે છે ઓગણપચાન દિવસ સુધી આ વડા વગેરે મૂકવામા આવે છે આ વસ્તુઓ પચતત્ત્વના પ્રતીકરૂપ માનવામા આવે છે આરનો શરીરરૂપનુ પ્રતીક છે મરનારનુ મો એમા ઝીલાતુ હતુ શખ અને તબૂર નાદનાં પ્રતીકો છે વડા રસના પ્રતીક છે ફૂલદાની અને ધૂપ ગધના પ્રતીક છે કપડા સ્પર્શના પ્રતીક છે પૂતળામા આ તન્માત્રાઓનુ આરોપણ કરવામા આવે છે, અને પૂતળુ મરનારનુ છે એમ માનવામા આવે છે મરનાર તેના પૂતળા આગળ આવી રીતે મુકાતી વસ્તુઓ જોઈ રાજી થાય છે એવી માન્યતા છે

કથા બેસાડવી

મરણ પછી બીજા દિવનથી કથા બેસાડવામા આવે છે મોટે ભાગે ગરુડ પુરાણનો બીજો ભાગ વાચવામા આવે છે મરનારની પરલોકયાત્રામા માર્ગદર્શન રૂપે કથા વાચવામા આવે છે પુરાણી કે જ્ઞાતિના ગોર કથા વાચે છે સુધરેલા ભદ્ર કુટુબોમા ગીતા વાચવામા આવે છે કેટલાક વર્તુળોમા અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવ કુટુબોમા ભાગવતનો ૧૧મો સ્કધ વાચવામા આવે છે કથા વાચવાથી પ્રેત પાપમોચન થાય છે અને શાતિ પામે છે એવી માન્યતા છે

સુંવાળા ઉતરાવવા

સુવાળા ઉતરાવવાની ક્રિયા મરણના દનમા દિવસે થાય છે તે દિવસે વાળદ બોલાવવામા આવે છે વાળદ મરનારના દીકરાઓના માથાના વાળ તથા મૂછો મૂડી નાખે છે મરનારના ભાઈઓ તથા બીજા પુરુષ નગાઓ માથુ મૂડાવતા નથી, પણ માત્ર મૂછો જ મૂડાવે છે વાળ અને મૂછો ઉતરાવવા તેને શોકનુ બાહ્ય પ્રતીક માનવામા આવે છે આ ક્રિયાને સુવાળા ઉતરાવવાની ક્રિયા કહેવામા આવે છે

બારમું

મરણના બારમા દિવસે "બારમુ" નામની ક્રિયા કરવામા આવે છે પ્રેતની પરલોકયાત્રા સરળતાથી ચાલે તે માટે આ ક્રિયા કરવામા આવે છે આ ક્રિયા બે ભાગમા કરવામા આવે છ એક ભાગમા શૈયા ભરવાની ક્રિયા કરવામા આવે છે અને બીજા ભાગમા પ્રેત ભોજન યોજવામા આવ છે

શૈયા ભરણ

પ્રેતને તેની પરલોકયાત્રામા જરૂરી ઉપકરણો મળી રહે તે માટે શૈયા ભરવાની ક્રિયા કરવામા આવે છે આ ક્રિયાને "સજ્જા ભરવી" એમ પણ કહે છે બારમાને દિવસે નનાવલા ગ્રાઓ

મૃત્યુમીમાંસા

કેટલીક મરણોત્તર ક્રિયાઓ

ડૉ. સુરેશ વકીલ

શબના નિકાલ પહેલાં કરવામાં આવતી મરણક્રિયાઓ આપણે જોઈ. શબના નિકાલની ક્રિયા પણ જોઈ. તેની પાછળ રહેલા હેતુઓ પણ જોયા. હવે, શબના નિકાલ થયા પછી જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે જોઈએ.

રોકકળ અને કૂટવું

હિંદુઓમાં મરનારની પાછળ રોવું અને કૂટવું એ એક જૂની રૂઢિ છે. આ રૂઢિને એક મરણક્રિયા માનવામાં આવે છે. આ ક્રિયા મોટે ભાગે મરનારના કુટુંબની સ્ત્રીઓ કરે છે. મરણ થયા પછી તરત જ થોડો સમય રોકકળ થાય છે. પછી ઠાઠડી નીકળે ત્યાં સુધી કુટુંબના સ્ત્રી સભ્યો શાંત રહે છે. ઠાઠડી ઘરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે ત્યારે ભારે રોકકળ શરૂ થાય છે, અને પછી તરત જ કૂટવાનું શરૂ થાય છે. ઘરમાંથી ઠાઠડી નીકળ્યા પછી સ્ત્રીઓ થોડે દૂર સુધી, ઘણી વાર ગામના કોટના દરવાજા કે ભાગોળ સુધી અને કસબો હોય તો પોળના નાકા સુધી રોતાં રોતાં પાછળ જાય છે; ત્યાં રોકાઈ જાય છે. પછી બધી ગોળાકાર થઈ જાય છે. એકની પાછળ એક ગોળાકાર હરોળ રચાઈ જાય છે. સૌથી આગળની હરોળમાં અનુભવી અને મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ હોય છે. પછી બધી સ્ત્રીઓ છાજિયાં લે છે. આગળની હરોળની સ્ત્રીઓ મોટા અવાજે ''હાય હાય'' બોલી જોરજોરથી બે હાથે છાતી કૂટે છે. તેઓની પાછળની હરોળની સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે કૂટે છે. તેઓ છાજિયાં-મરસિયા ગાય છે. છાજિયાં-મરસિયામાં મોટે ભાગે મરનારનાં ગુણગાન હોય છે અને મરનારના જવાથી સગાંઓને કેટલો શોક અને દુઃખ થયાં છે તેનું વર્ણન હોય છે. કરુણ સ્વરે શોકાર્ત કાળમાં મરસિયા ગવાતા હોય ત્યારે ભલભલાની આંખમાંથી આંસુ સરી પડે છે. ઘણાં વર્તુળોમાં પુરુષો પણ કૂટતા હોય છે. આવી રોકકળ અને કૂટવાનું બારમાની ક્રિયા સુધી ચાલે છે. ત્યાર પછી કૂટવાનું બંધ થાય છે.

રોકકળ અને કૂટવાની પાછળ કેટલાક હેતુઓ હોવાનું પરંપરાગત રીતે જણાવવામાં આવે છે. (૧) મરનારના જવાથી તેના નિકટનાં સગાંઓને વિરહ થાય છે અને તે વિરહનું એટલું દુઃખ થાય છે કે તે દુઃખ રોવા-કૂટવામાં પરિણમે છે. (૨) જેટલું મોટું કૂટનારની સ્ત્રીઓનું ટોળું તેટલો મોટો મરનારનો તેના સમાજમાં મોભો. મોટું ટોળું મોટા મોભાનો નિર્દેશ કરે છે. મરનાર પ્રત્યે લોકોને ઘણો પ્રેમ અને સદ્ભાવ છે અને તેના જવાથી સમાજના લોકોને ખોટ પડી છે અને વિરહ લાગે છે તે રોવા-કૂટવા દ્વારા બતાવવામાં આવે છે. (૩) રોવા-કૂટવા દ્વારા પ્રેતને ખાતરી કરાવવામાં આવે છે અમને તારા પ્રત્યે બહુ આદર અને માન છે અને તારો વિરહ અમને દુઃખ આપે છે, પણ તું હવે આ ઘરમાં પાછો આવી શકીશ નહીં. હવે તું તારા માર્ગે શાંતિથી જા. ગરુડ પુરાણમાં રોવા-કૂટવા તથા આંસુ વહાવવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જો તમે રોશો તો તમારાં કફવાળાં આંસુઓ પ્રેતને પરાણે ખાવાં પડશે. માટે રોઈને આંસુ વહાવશો નહીં.

હિંદુઓનાં કેટલાંક વર્તુળોમાં રોવા-કૂટવાની

ક્રિયા કરવામાં આવતી નથી. જ્યાં જ્યાં સ્ત્રી-પુરુષો સુધરતાં જાય છે ત્યાં ત્યાં આ ક્રિયાનો લોપ થતો જાય છે. મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ અને પારસીઓમાં આ ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી નથી.

મરનારનું પૂતળું

હિંદુ સમાજમાં મરનારનું પૂતળું બનાવવાની ક્રિયા બધાં વર્તુળોમાં કરવામાં આવતી નથી. કેટલાંક વર્તુળોમાં કરવામાં આવે છે. ઠાઠડી કાઢ્યા પછી જે ખંડમાં મરનાર મર્યો હોય તેના એક ખૂણામાં મરનારનું પૂતળું મૂકવામાં આવે છે. પૂતળું લાકડાના કકડા કે ઠોયાનું બનાવવામાં આવે છે. તેને મરનારનાં કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. અંગરખું કે ખમીસ, ધોતિયું કે પાયજામો કે પાટલૂન, ટોપી કે પાઘડી, મરનાર જે પહેરતો હતો તે પહેરાવવામાં આવે છે. ઘણી જગ્યાએ એક સ્ટૂલ ઉપર મરનારનો ફોટો મૂકવામાં આવે છે. પૂતળા પાસે આરસો, શંખ, વીણા અથવા તંબૂર, ફૂલદાની, અગરબત્તી કે ધૂપ અને વડાં મૂકવામાં આવે છે. ઓગણપચાસ દિવસ સુધી આ વડાં વગેરે મૂકવામાં આવે છે. આ વસ્તુઓ પંચતત્ત્વના પ્રતીકરૂપ માનવામાં આવે છે. આરસો શરીરરૂપનું પ્રતીક છે. મરનારનું મોં એમાં ઝીલાતું હતું. શંખ અને તંબૂર નાદનાં પ્રતીકો છે. વડાં રસનાં પ્રતીક છે. ફૂલદાની અને ધૂપ ગંધનાં પ્રતીક છે. કપડાં સ્પર્શનાં પ્રતીક છે. પૂતળામાં આ તન્માત્રાઓનું આરોપણ કરવામાં આવે છે, અને પૂતળું મરનારનું છે એમ માનવામાં આવે છે. મરનાર તેના પૂતળા આગળ આવી રીતે મુકાતી વસ્તુઓ જોઈ રાજી થાય છે એવી માન્યતા છે.

કથા બેસાડવી

મરણ પછી બીજા દિવસથી કથા બેસાડવામાં આવે છે. મોટે ભાગે ગરુડ પુરાણનો બીજો ભાગ વાંચવામાં આવે છે. મરનારની પરલોકયાત્રામાં માર્ગદર્શન રૂપે કથા વાંચવામાં આવે છે. પુરાણી કે જ્ઞાતિના ગોર કથા વાંચે છે. સુધરેલાં ભદ્ર કુટુંબોમાં ગીતા વાંચવામાં આવે છે. કેટલાંક વર્તુળોમાં અને ખાસ કરીને વૈષ્ણવ કુટુંબોમાં ભાગવતનો ૧૧મો સ્કંધ વાંચવામાં આવે છે. કથા વાંચવાથી પ્રેત પાપમોચન થાય છે અને શાંતિ પામે છે એવી માન્યતા છે.

સુંવાળા ઉતરાવવા

સુંવાળા ઉતરાવવાની ક્રિયા મરણના દસમા દિવસે થાય છે. તે દિવસે વાળંદ બોલાવવામાં આવે છે. વાળંદ મરનારના દીકરાઓના માથાના વાળ તથા મૂછો મૂંડી નાંખે છે. મરનારના ભાઈઓ તથા બીજા પુરુષ સગાઓ માથું મૂંડાવતા નથી, પણ માત્ર મૂછો જ મૂંડાવે છે. વાળ અને મૂછો ઉતરાવવાં તેને શોકનું બાહ્ય પ્રતીક માનવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને સુંવાળા ઉતરાવવાની ક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

બારમું

મરણના બારમા દિવસે "બારમું" નામની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. પ્રેતની પરલોકયાત્રા સરળતાથી ચાલે તે માટે આ ક્રિયા કરવામાં આવે છે આ ક્રિયા બે ભાગમાં કરવામાં આવે છે એક ભાગમાં શૈયા ભરવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. અને બીજા ભાગમાં પ્રેત ભોજન યોજવામાં આવે છે.

શૈયા ભરણ

પ્રેતને તેની પરલોકયાત્રામાં જરૂરી ઉપકરણો મળી રહે તે માટે શૈયા ભરવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને "સજ્જા ભરવી" એમ પણ કહે છે. બારમાને દિવસે સગાંવહાલાંઓ

હાજર રહે તે માટે નિમંત્રણો મોકલવામાં આવે છે. આ નિમંત્રણોને કાળોતરી કહેવામાં આવે છે. કાળોતરીમાં ''કપડાં ઉતારી વાંચજે'' એવું મથાળું લખી વાર બાંધવામાં આવે છે. બારમાની ક્રિયાને સૌરાષ્ટ્રમાં કારજ કહેવામાં આવે છે. બારમાને દિવસે સવારના સમયે શૈયા ભરવામાં આવે છે. જ્ઞાતિના ગોરને બોલાવવામાં આવે છે. એક નવો પાટી ભરેલો ખાટલો ઢાળવામાં આવે છે. ખાટલા ઉપર નવું ગાદલું પાથરવામાં આવે છે અને તેના ઉપર નવી ચાદર બિછાવવામાં આવે છે. તેના એક છેડે નવું ઓશીકું મૂકવામાં આવે છે. ઓશીકા ઉપર એક પંખો મૂકવામાં આવે છે. ઓશીકાને સામે છેડે એક ગોદડું અને શક્તિ હોય તો શાલ મૂકવામાં આવે છે. એક જોડી મરનાર પહેરતો હોય તેવાં કપડાં મૂકવામાં આવે છે. ટોપી કે પાઘડી મૂકવામાં આવે છે. પરલોકમાં તડકો ત્રાસ ન આપે તે માટે છત્રી અને પ્રેતને રાહમાં કાંટા ન વાગે તે માટે એક જોડી નવા જોડા મૂકવામાં આવે છે. મરનારને માર્ગમાં પાણીની તરસ લાગે ત્યારે કામ આવે તે માટે એક નવો લોટો મૂકવામાં આવે છે. પરલોકયાત્રામાં મરનારને ભૂખ લાગે તો ખાવા માટે તેને ભાવતી હતી તેવી ખાવાની વસ્તુઓ અને ફળો મૂકવામાં આવે છે. મરનારને યમદૂતો ન દેખાય, પણ દેવદૂતો દેખાય તે માટે સોનાની વીંટી મૂકવામાં આવે છે. આ રીતે શૈયા ભરાયા પછી ગોર મરનારના છોકરાને પાસે બેસાડી સરાવવાની ક્રિયા કરાવે છે અને શૈયા ઉપર જે વસ્તુઓ હોય તે અને ખાટલો અને શૈયા કળપાવે છે. પછી એક ગાય મંગાવવામાં આવે છે. પ્રેતના પરલોકયાત્રાના માર્ગમાં આવતી વૈતરણી નદી સહેલાઈથી પાર થઈ શકે તે માટે ગાયનું દાન આપવામાં આવે છે, અને ગાયના પૂંછડે પાણી રેડવામાં આવે છે. આમ બારમાની ક્રિયા પૂરી થાય છે. ગોર ગાદલાં-ગોદડાંના વીંટા બનાવે છે અને કળપાયેલી તમામ વસ્તુઓનું પોટલું બાંધે છે. ખાટલી, વીંટો, પોટલું અને ગાય ગોર લઈ જાય છે. હવે ગોરને ગાય દાનમાં આપવાની પ્રથા લુપ્ત થઈ છે. ભાગ્યે જ કોઈ ગાય દાનમાં આપે છે. હવે તો નજીક રહેતા કોઈ ભરવાડ પાસેથી ગાય ભાડે લાવવામાં આવે છે. ભરવાડ પૂંછડે પાણી રેડવાની ક્રિયા પત્યા પછી ભાડું વસૂલ કરી ગાય પરત લઈ જાય છે અને ગોરને ગાયના બદલે ગાયની કિંમતનું પ્રતીક આપવામાં આવે છે.

પ્રેત ભોજન

બારમાની ક્રિયાનો બીજો ભાગ પ્રેત ભોજનનો છે. કળપવાની વિધિ પત્યા પછી મરનારના કારજે આવેલાં સગાંવહાલાંઓ તથા ન્યાતીલાઓ ભોજન કરે છે. મરનારની પાછળ ચૂરમાના લાડુ જમાડવામાં આવે છે. લાડુ, વાલ, બેત્રણ શાક, ફૂલવડી, દાળ-ભાત, વગેરેનું જમણ આપવામાં આવે છે. જમનારા તેમની થાળી પીરસાઈ ગયા પછી પાસે પડેલા પાણીથી ભરેલા લોટામાં જમણા હાથના આંગળાં બોળ્યા પછી થાળીની જમણી બાજુએ છાંટે છે, અને જમીનને પવિત્ર કરે છે. પછી લાડુનો ચોથા ભાગનો કકડો પવિત્ર થયેલ જમીન ઉપર પ્રેત માટે મૂકે છે, અને તેના ઉપર દાળના છાંટા નાંખે છે, અને પાસે શાકનું ફોડવું મૂકે છે. બધા જમનારને આમ કરતા જોઈ પ્રેત હરખાઈ જાય છે. જેટલા જમનારા વધારે તેટલો પ્રેતનો હરખ વધારે. જમનારા જમવા આવ્યા તે પ્રેતને માન આપવા આવ્યા એવું મનાય છે. જેટલા જમનારા વધારે તેટલો મરનારનો મોભો મોટો એવું માનવામાં આવે છે. પ્રેતને લાગે છે કે સગાંવહાલાંઓ અને લોકો હજી તેને યાદ કરે છે. જમનારાની મોટી સંખ્યા જોઈ અને તેમને જમતાં જોઈ પ્રેત ખુશી થાય છે અને શાંતિ અનુભવે છે એવી માન્યતા છે.

આમ બારમાની ક્રિયા પછી મરણક્રિયાઓ પૂરી થાય છે.

શોક ભાંગવો

હિંદુશાસ્ત્ર અને રૂઢિ પ્રમાણે મરનારના કુટુંબીજનોને મરણનો શોક લાગે છે. શોકના દિવસો એટલે વિરહના દિવસો. મરણ મરનારથી તેના કુટુંબીજનોને કાયમી જુદા કરે છે. મરણ એક એવી જુદાઈ ઉત્પન્ન કરે છે જેમાં પુનર્મિલન શક્ય હોતું નથી. આ કાયમી જુદાઈને કારણે કુટુંબીજનોને વિરહ લાગે છે. કુટુંબીજન મરનારની જેટલો નિકટ એટલો વિરહ વધુ. મરનારના વિરહને કારણે દુઃખ અનુભવાય છે. જેટલો વિરહ વધુ એટલું દુઃખ વધુ. વિરહનું દુઃખ એનું જ નામ શોક.

રૂઢિ પ્રમાણે મરનારના કુટુંબીજનો બાર માસ સુધી શોક પાળે છે. શોકના સમય દરમિયાન તેઓ લગ્નપ્રસંગો અને આનંદોત્સવોમાં ભાગ લેતા નથી. તેઓ સારું ખાતા નથી કે સારાં કપડાં પહેરતાં નથી. કાયમી વિરહના દુઃખને કારણે તેઓને કોઈ વસ્તુ ગમતી નથી. તેઓ દુઃખમાં જીવતા હોય છે. મરનારની સાથે જેટલો સ્નેહ-સંબંધ વધારે તેટલું દુઃખ વધારે. પણ વિરહ આખરે એ સમયનો સવાલ હોય છે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા. જેમ જેમ દિવસો જતા જાય છે તેમ તેમ મરનાર ભૂલાતો જાય છે અને વિરહનું દુઃખ ઓછું થતું જાય છે. ધીમે ધીમે શોક ઓછો થતો જાય છે અને બાર મહિને નિકટના કુટુંબીજનોનું જીવન સામાન્ય બની જાય છે.

શોકના દિવસો દરમિયાન કુટુંબના લગ્ન જેવા સારા પ્રસંગો યોજાઈ શકતા નથી.કોઈ ઉત્સવ, પછી તે ધાર્મિક હોય તોય થઈ શકતો નથી. ઘણી વાર એવું બનતું હોય છે કે લગ્નની તારીખ નક્કી કરી હોય અને વચ્ચે મરણ થઈ જાય. આવા પ્રસંગે શોક આડો આવે અને લગ્ન થઈ શકે નહીં. મરણ લગ્નપ્રસંગમાં અવરોધ ઊભો કરે. પ્રસંગ અટકે તેમ ન હોય એટલે શોકનો અવરોધ દૂર કરવો પડે. શોકના બાર મહિના પૂરા થાય તે પહેલાં શોક કાઢવો પડે. શોક કાઢવા માટે એક ખાસ પ્રકારની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. તેને શોક ભાંગવાની ક્રિયા કહે છે.

શોક ભાંગવાની ક્રિયા કરવા માટે કુટુંબીજનો અને ન્યાતીલાઓ ભેગા મળે છે. એક પાણીદાર નાળિયેર મંગાવવામાં આવે છે. તેમાંથી કોપરું કાઢવામાં આવે છે. અને કોપરાની નાની નાની કરચો કરવામાં આવે છે. આ કરચો સાથે સાકરના નાના ટુકડા ભેળવવામાં આવે છે. આવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલ કોપરા-સાકરની થાળી લઈ એક બિનકુટુંબી ન્યાતીલો ભેગા થયેલા દરેક જણ પાસે જાય છે અને તેના મોંમાં સાકર-કોપરું મૂકે છે. પેલો જણ પણ થાળીવાળાના મોંમા કોપરાની કરચ અને સાકર મૂકે છે. આમ થાળીવાળો બધે ફરી વળે છે અને બધા કોપરા-સાકર લે છે અને થાળીવાળાના મોંમાં મૂકે છે. પછી પાણીના પ્યાલા આવે છે અને ત્યાર બાદ ચા આવે છે. શોકનું વાતાવરણ દૂર થાય છે અને આનંદનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે શોક ભાંગવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. ઘણાં વર્તુળોમાં બારમાને દિવસે જ શોક ભાંગી નાંખવામાં આવે છે. શોક ભાંગી નાખ્યા પછી કોઈ પણ સારું કામ કરવામાં બાધ આવતો નથી.

* * *

દેવળના તંત્રને રાજ્યતંત્રથી ભલે જુદું પાડો; પણ સાચી કેળવણીમાંથી ધર્મ અને નીતિને તમે બાકાત રાખી નહીં શકો.

— ઓ. એચ. ફોલ્ઝર

ગૃહગંગાને તીરે

ગુલાબ એ ગુલાબ છે, કમળ નહીં!

જયવતી કાજી

સરખામણી અને સરખામણી... આપણું મન જાણેઅજાણે સરખામણીમાં સરતું જ રહે છે... અને આ સરખામણીમાંથી ઘણી વખત નિષ્પન્ન થાય છે અસંતોષ - ઈર્ષ્યા અને અજંપો. અનિલની નોકરી મારા કરતાં એટલી સારી છે! સુરુચિના ઘરનું સ્થળ એટલું સુંદર છે, એકદમ શાંત વળી ઘરમાંથી જ દરિયો દેખાય, જ્યારે અમારા ઘરમાં તો રસ્તાના ટ્રાફિકનો એટલો અવાજ આવે છે! સુનીલની પત્ની કેટલી સુંદર છે જ્યારે અનિતા! શરદભાઈનો દીકરો પ્રણવ અમારા મિહિર કરતાં કેટલો હોશિયાર છે!

આ જાતની સરખામણી આપણાં મનમાં વખતોવખત થતી હોય છે. માણસને પોતાની પાસે જે કંઈ છે એની કિંમત, એનું મૂલ્ય એને ઓછું લાગે છે. જે એની પાસે નથી, જેની ઊણપ છે એ પ્રાપ્ત કરવા માટે એ ઝંખે છે. મહત્ત્વાકાંક્ષા અને અસંતોષ જીવનની પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. ઑલિમ્પિક્સનું સૂત્ર છે હજુ વધુ ઊંચે, હજુ વધુ ગતિએ અને હજુ વધુ દૂર (still higher, still faster and still longer). પરંતુ એક ખેલદિલીભરી વૃત્તિનું ઈર્ષ્યામાં પરિવર્તન થાય કે મહત્ત્વાકાંક્ષા જીવનની શાંતિ હણી નાંખે એવું ન થવું જોઈએ. અગત્યની વાત એ છે કે મનની સમતુલા જાળવી રાખીને જ બીજા સાથેની સરખામણી કરી આપણે પ્રગતિ સાધી શકીએ; નહીં તો એનું પરિણામ માનસિક સંતાપ, દ્વેષ અને ક્લેશમાં આવે છે.

સંદીપને કપડાંલત્તાનો ખૂબ શોખ, જ્યારે એની પત્ની સુજાતાને સંગીતનો. એનો કંઠ મધુર અને સુરીલો. સંગીતના સાત સૂરોમાં એ ખોવાઈ જતી. કપડાંલત્તાં, ફૅશનનું એને બહુ મહત્ત્વ ન હતું. બહાર જતી વખતે સંદીપ એને ઘણી વખત કહેતો, 'સુજુ, આ સાડી જરાય સારી નથી. ફૅશનની તને ગતાગમ જ નથી. કપડાંલત્તાં પહેરવાની છટા તો પૂર્વીની જ! જે પહેરે એ એને શોભે. કપડાં-વાળ-બધું જ સ્ટાઈલિશ?' આ સાંભળી સુજાતાનું મોં પડી જતું. એને થતું, 'આખો વખત પૂર્વી, પૂર્વી ને પૂર્વી! ફૅશન કરવા સિવાય બીજી એકે આવડત છે એને? ઘર પણ કેટલું ગંદું રાખે છે અને અવાજ તો એનો સાવ ખોખરો છે, છતાં સંદીપ એના વખાણ કરતાં થાકતો નથી. ક્યારે પણ એમ કહે છે, 'સુજુ, શું મધુર તારો કંઠ છે! એમ થાય છે સાંભળ્યા જ કરીએ!' પરિણામે સુજાતા એના પહેરવેશ વિશે વધુ બેદરકાર બની. સંદીપ નિરાશ થતો પણ એને ક્યાં ખબર હતી કે સુજાતાની આ વર્તણૂક માટે એ જ જવાબદાર હતો! સુજાતાના સંગીતની કદર કરીને અને એને પ્રેમથી સમજાવીને સુજાતાને જરૂર વાળી શકત, પણ એ તો સુજાતાની સતત પૂર્વી સાથે સરખામણી જ કરતો રહ્યો! સરખામણી અળખામણી બની શકે.

ઘણી વખત માતાપિતા પોતાનાં બાળકો વચ્ચે સરખામણી કર્યા કરતાં હોય છે. એનું પરિણામ ભયંકર આવી શકે, 'સુકેતુ બહુ જ મહેનતુ, કહ્યાગરો અને વ્યવસ્થિત છે જ્યારે સુમિતાની એકે ચીજનાં ઠેકાણાં ન હોય! સુકેતુ સુમિતાથી બે વર્ષ નાનો છે પણ એને આપણે કહેવું ન પડે!' આ જાતની વખતોવખત થતી સરખામણીને પરિણામે સુમિતાને એના નાના ભાઈ સુકેતુની ઈર્ષ્યા થતી. મનમાં ને મનમાં એ એને

તિરસ્કારતી. મમ્મી અને પપ્પાને સુકેતુ જ વહાલો છે એવું એને સતત લાગતું. એણે આત્મવિશ્વાસ ગુમાવ્યો. એટલું જ નહીં પણ એનામાં એક પ્રકારની લઘુતાગ્રંથિ બંધાઈ ગઈ. ખોટી રીતે થતી માતાપિતાની સરખામણીએ સુમિતાનો વિકાસ અવરોધ્યો. એનું નિજત્વ કુંઠિત કરી નાખ્યું. પરંતુ માબાપને મન તો સુમિતા જ દોષિત હતી.

મને મારા એક મિત્રે કહેલો પ્રસંગ આના અનુસંધાનમાં યાદ આવે છે. નવા નાટકનું રિહર્સલ ચાલતું હતું. દિગ્દર્શકે'નાટકનું વસ્તુ કહી, એનું વાતાવરણ અને પાત્ર સમજાવ્યું. અમુક પ્રસંગે કેવો અભિપ્રાય કરવો જોઈએ એ એણે કલાકારને બતાવ્યો. યુવક કલાકારે દિગ્દર્શકે બતાવ્યો હતો એવો અભિનય કરવા પ્રયત્ન કર્યો. એક વખત - બે વખત, પણ દિગ્દર્શકે કરીને બતાવ્યો હતો એ પ્રમાણે એનાથી થાય જ નહીં. દિગ્દર્શકે ફરી પ્રયત્ન કર્યો. કલાકાર પણ સારો હતો પણ કોણ જાણે કેમ એનાથી દિગ્દર્શકે બતાવેલો અભિનય થાય જ નહીં! દિગ્દર્શક મૂંઝાયો. કલાકાર પણ મૂંઝવણમાં પડી ગયો. આમ કેમ થાય છે? આખરે દિગ્દર્શકે કહ્યું, 'ભાઈ, હું કહું અને કરી બતાવું એવો અભિનય કરવાને બદલે તું તારી પોતાની સૂઝ અને સમજણ પ્રમાણે કર.' અને એ કલાકારે પોતાની રીતે એ પાત્ર એટલું સુંદર ભજવી બતાવ્યું કે બધાં ચકિત થઈ ગયાં. જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિને પોતાનું આગવાપણું છોડીને બીજાના જેવું બનવાનું કહેવામાં આવે છે ત્યારે એમાં એ નિષ્ફળ નીવડે છે. દરેક વ્યક્તિમાં પોતાનું કંઈક આગવું અને વિશિષ્ટ તત્ત્વ રહેલું હોય છે. એને જ્યારે ભૂંસી નાંખવાનો, લુપ્ત કરવાનો અને મારીમચડીને એ જે નથી તે બનાવવાનો પ્રયત્ન થાય ત્યારે એમાં વિકૃતિ આવી શકે. સ્વાભાવિકતા અને મૌલિકતા જતાં રહે છે. પરંતુ એ વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાને પિછાણીને એને અનુરૂપ ઓપ ચઢાવવામાં આવે છે ત્યારે એ કાંચનની માફક દીપી ઊઠે છે.

પરમેશ્વરે દરેક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિ કરતાં નિરાળી બનાવી છે. આ વૈવિધ્યમાં તો જગતનું સૌંદર્ય રહેલું છે. એમાં તો આપણને સર્જનહારની અકળ લીલાનો એહસાસ થાય છે. દરેકને એના ગુણદોષ સાથે, એની મર્યાદા અને શક્તિ બંને લક્ષમાં રાખી સ્વીકારી લઈએ તો એ વ્યક્તિ પાસેથી સારું પરિણામ મેળવી શકીએ.

ગુલાબનું પુષ્પ દેખાવમાં ખૂબ સુંદર. કિરમજી રંગનાં બટનનાં ફૂલ બરછટ છતાં એ, ખૂબ ટકે. બંનેની પોતપોતાની વિશિષ્ટતા છે. એથી બંનેનું મૂલ્ય પણ જુદું હોય. પરંતુ બધું એકીસાથે કેવી રીતે મળે? ગુલાબને ગુલાબ ને કમળને કમળ જ રહેવા દઈએ તો?

આપણે જ્યારે બે બાળકો વચ્ચે કે બે પુખ્ત વ્યક્તિઓ વચ્ચે વખતોવખત તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જીવનનું આ મોટું સત્ય વીસરી જઈએ છીએ. સાસુ ઘણી વખત ઘરમાં બે વહુઓની સરખામણી કરે છે અને કહે છે, 'અનુરાધા જેવી કોઈની રસોઈ નહીં. શું સરસ રસોઈ ચપટીમાં કરી નાંખે છે!''બીજી વહુ અર્ચના રસોઈમાં અનુરાધા જેટલી નિપુણ નથી પણ ઘરની સજાવટ ખૂબ સરસ રીતે કરી જાણે છે પરંતુ સાસુ તો અનુરાધા અને અર્ચનાની સરખામણી રસોઈની બાબતમાં સતત કર્યા કરે! અર્ચનામાં જે બીજા પ્રકારની શક્તિ અને આવડત છે એ એમના ખ્યાલમાં જ નથી આવતી. એમણે તો અર્ચનામાં જે કલાત્મક શક્તિ છે એમાં વધુ વિકાસ કરે એ માટે એને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. પ્રોત્સાહન આપી શ્રદ્ધા પ્રગટાવવાનું કામ ખૂબ મહત્ત્વનું છે...

જે માતાપિતા, પતિપત્ની કે મિત્ર એમ કહેતાં રહે છે, 'એ કામ તારું નહીં... તારાથી નહીં થાય તારું એ ગજું નથી. તારામાં એ આવડત નથી.... તું આવો કેમ? એવી વ્યક્તિ પોતે તો નિરાશાવાદી હોય છે,.

પણ સામી વ્યક્તિમાં પણ અશ્રદ્ધા પ્રેરે છે.

બીજા પ્રકારની વ્યક્તિઓ એવી હોય છે, જે પોતાના વ્યક્તિત્વથી અજાણપણે આસ્થાનો, આત્મવિશ્વાસનો પ્રકાશ રેલાવે છે. 'આ તને આવડશે. તું જરૂર કરી શકશે. આટલું તો કર્યું, હવે થોડુંક આગળ જવાનું છે. તું જરૂર એ કરી શકીશ.' આ કંઈ ખોટું બોલવાની, ખુશામત કરવાની કે ખોટી પ્રશંસા કરવાની વાત નથી. બીજા માણસને આશાવાદી દૃષ્ટિએ જોવાની અને એનામાં રહેલી વિશિષ્ટતાને પારખવાની આવડતની વાત છે. એની ઊજળી બાજુ જોવાની વાત છે અને એ ઉજ્જ્વળ બાજુને વધુ ઉજ્જ્વળ બનાવી બહાર લાવવાની વાત છે. આવો શ્રદ્ધાનો પ્રવાહ વહેવડાવવાતી વ્યક્તિ શ્રદ્ધેય કહેવાય. આપણા જીવનને આવી કોઈ શ્રદ્ધેય વ્યક્તિ નવો વળાંક આપી શકે છે.

આપણી પાસેની ચીજવસ્તુ, સંપત્તિ-શક્તિ-પદવીની બીજા સાથે આપણે સરખામણી કરતાં રહીએ છીએ, 'મારી ઝેન મોટર સારી ચાલે છે પણ ઈન્ડિકા તો શું સરસ છે! મહેશભાઈને થોડા દિવસમાં જ મળી જશે.' રવિભાઈને અને પુષ્પાબહેનને ત્રણ દીકરાઓ છે. ભર્યું ભર્યું એમનું ઘર છે. ત્રણે છોકરાઓને ભણાવ્યા. બધા સારું કમાય છે. દીકરાને ઘેર દીકરો છે. મેં એમને એક દિવસ કહ્યું, 'પુષ્પાબહેન, બધી રીતે તમે સુખી છો. હવે કોઈ વાતની તમને ખોટ નથી.' તરત જ પુષ્પાબહેને કહ્યું, 'ત્રણ દીકરાઓને બદલે બે દીકરાઓ અને એક દીકરી હોત તો વધારે સારું થાત. દીકરી માબાપની ખૂબ સંભાળ રાખતી હોય છે!' બસ, વાત આ જ છે. આપણને હંમેશાં બીજાનું સુખ આપણાં કરતાં ચઢિયાતું લાગે છે! બીજાના બગીચાની લૉન હંમેશાં આપણને વધુ હરિયાળી લાગતી હોય છે.

નમ્રતાની વર્ષગાંઠ હતી એટલે અમે એની માનીતી રેસ્ટોરામાં જમવા ગયાં. દરેકે પોતાનો ઑર્ડર લખાવ્યો. થોડી વારે વેટર ખાવાનું લાવ્યો. બધાંને પીરસ્યું. નમ્રતાએ ખાવાનું શરૂ કર્યું ત્યાં એની નજર બીજા વેટરની ટ્રે પર પડી. બીજા કોઈ લોકો માટે એ ખાવાનું લઈ જતો હતો. એ જોઈ નમ્રતાએ તરત જ કહ્યું, 'મારાથી ખોટો ઑર્ડર અપાઈ ગયો. પેલા સામેના ટેબલ માટે વેટર ખાવાનું લઈ જાય છે એ કેટલું સરસ લાગે છે! આપણે એ ડિશ મંગાવવી જોઈતી હતી!

'કંઈ વાંધો નહીં. એક પ્લેટ એ મંગાવીએ' એમ કહી વેટરને એ લાવવા માટે મેં કહ્યું. એ વસ્તુ મોમાં મૂકતાં જ નમ્રતાએ કહ્યું, 'ઠીક છે. દૂરથી એ બહુ સરસ દેખાતું હતું.' 'આપણે બીજી વખત અહીં આવીએ ત્યારે બીજાના ટેબલ પરનું ખાવાનું જોઈને એ જ લાવવાનો ઑર્ડર આપીશું અશોકે હસીને કહ્યું.

આવું ઘણી વખત બનતું હોય છે. આપણા કરતાં હંમેશાં બીજાનું આપણને વધુ આકર્ષક લાગે છે; બીજાનું ઘર, બીજાની નોકરી અથવા વ્યવસાય, બીજાનું કુટુંબ, વગેરે. મારી પાસે શું છે એ આપણે જોતાં નથી. એની કિંમત આપણે કરતાં નથી. એનો આનંદ, એનું સુખ આપણને જેટલું લાગવું જોઈએ એટલું લાગતું નથી. એમાં આપણને ઊણપ અને ત્રુટિ લાગ્યા કરે છે અને બીજા પાસે શું છે એ જ જોતાં રહીએ છીએ અને એની પાછળ દોટ મૂકતા હોઈએ છીએ; પણ એમ નથી વિચારતાં કે જે કંઈ છે, જેટલું છે એ તો માણીએ! પરંતુ આપણો 'મૃગલો' મૃગજળ પાછળ દોડ્યા જ કરે છે... દૂરના બગીચાને જોવામાં આપણે ઘર આંગણે ખીલેલું સુંદર ગુલાબ જોવાનું ચૂકી જઈએ છીએ.

પોતીકું જે કંઈ છે તેને પૂર્ણપણે અપનાવતા શીખવાનો અભ્યાસ કરીએ. બાકી તો અસ્થાને સતત સરખામણી અને તુલના કર્યા કરવાથી અસંતોષ અને માનસિક સંતાપ પ્રાપ્ત થાય એને બદલે આપણને પ્રાપ્ત થયેલી સાનુકૂળ બાબતોને કેન્દ્રમાં રાખતા શીખીએ તો જીવન વધુ સુખદ અને આનંદપ્રદ બનશે.

Let us learn to count our blessings!

જોયેલું ને જાણેલું

ગુરુ-શિષ્યનો સત્ત્વશીલ સંબંધ

સંસ્કારિતા અને સમજણને ડિગ્રી સાથે અનિવાર્ય સંબંધ નથી. માણસ ઓછું ભણેલો કે ન ભણેલો હોય તોપણ સંસ્કારી હોઈ શકે. ભણતર સાધારણ હોય પણ સમજણ ઊંડી હોઈ શકે: એથી સાધારણ ગણાતી વ્યક્તિની આંતરિક ઊંચાઈ આદરપ્રેરક નીવડી શકે માનસિંહબાપુમાં આવી મોટાઈ જોવા મળે છે.

માનસિંહબાપુ સણોસરા ગામના વતની. ગરાસિયા કુટુંબનું ફરજંદ બાળપણમાં લકવાની અસરથી એક હાથમાં અને ચાલવામાં સહેજ ખોટ રહી ગઈ. હાથ ધ્રૂજતો રહે, પણ મન અને નિશ્ચયથી અડોલ લોકભારતીમાં 'કૃષિવિદ'નું બે વર્ષ ભણ્યા તેટલું જ. પરંતુ બધા ગુરુજનો માટેની ભક્તિ અસાધારણ. લોકભારતીએ પોતાને આખી જિંદગી સાચવ્યા તેનો ઋણભાવ અનેરો. લગભગ ૩૦ વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીઓનો હિસાબ સંભાળ્યો. લાખ્ખો રૂપિયાનો હિસાબ પણ નખશિખ પ્રામાણિકતાથી સંભાળ્યો લાઈટ ન હોય તો ફાનસને અજવાળે હિસાબ લખી, સિલક નોંધીને પછી જ ઘેર જાય. કારણ? કદાચ, બીજે દિવસે સવારે ન ઊઠ્યા તો હિસાબ તો ચોખ્ખો જ હોવો જોઈએ. એથી તેઓ દૃષ્ટાંતરૂપ બની ગયા નિવૃત્તિ પછી એરિયર્સની રકમ મળી તો લોકભારતીમાં સ્કૉલરશિપ પેટે મોટી રકમ દાનમાં આપી.

નિવૃત્તિ પછી સણોસરા ગામમાં રહે છે શરીર ક્ષીણ થતાં સંસ્થામાં ઓછા આવી શકે, પરંતુ લોકભારતીના ગુરુજનો માટે આદર અપાર. લોકભારતીને માતા ગણે, ગુરુજનોને જીવનના રાહબર.

ત્રણ મહિના પહેલાં મુ. મનુભાઈ પંચોળી-દર્શકની કિડની બગડી અમદાવાદમાં કિડની હૉસ્પિટલમાં ડૉ. ત્રિવેદીસાહેબની સારવાર માટે દાખલ કર્યા. થોડા દિવસ કટોકટીભર્યા ગયા. એમના સ્વાસ્થ્ય માટે અનેક ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ અને ગુજરાતી સાહિત્યના સૌ ચાહકોએ ચિંતા કરી. તો માનસિંહબાપુ કેમ શાંત રહી શકે? બહાર નીકળે તો કોઈને ત્યાં જમે તો નહીં, પાણી પણ ન પીએ એવો એમનો નિયમ. કાળો ઉનાળો હોય તોપણ નહીં. તેથી એક દિવસથી લાંબી મુસાફરી ન કરે. પણ મનુદાદાને મળવા અમદાવાદ ગયા. આસપાસ ઘણા જણ બેઠેલા તેથી પોતાના મનની વાત મનુદાદાને કહી ન શક્યા

ગરમી લાગી ગયેલી બીજા પાસે લખાવીને પત્ર મોકલ્યો. આ પત્ર ઋણભાવના સ્વીકારનો છે, સાચા ત્યાગનો છે. મોટાઈનો છે. અદ્ભુત ઊંડી સમજણનો છે.

પત્રમાં એમણે વ્યક્ત કરેલો ભાવ તદ્દન નિષ્કામ છે. કેવળ ભક્તિના ધક્કાથી પત્ર લખાયો છે. મહાન રશિયન સર્જક ટૉલ્સ્ટૉય જેવાને પણ કુટુંબીજનોએ કેવળ ઉપયોગની વસ્તુ ગણીને ધકવી નાખ્યા હતા, પુસ્તકોની રૉયલ્ટી માટેની ખેંચતાણે ઘર છોડાવ્યું હતું તે જાણીતી ઘટના છે. માનસિંહબાપુ એકલા, ખાપેપીધે સુખી, થોડી બચત ખરી પણ એ તો મરણમૂડી ગણાય. એવી કશી ગણતરી એમને આડી ન આવી ભલભલા કુટુંબીજનો જે ન કરી શકે તે કરવા માનસિંહબાપુ તૈયાર થયા. એમનો

પત્ર જ પૂરતો પરિચાયક છે.

પૂ. મનુદાદા

હું અમદાવાદ આવ્યો તે એટલા માટે કે તમને અંગત મળીને વાત કરી શકું કે તમારે કિડનીનું ઑપરેશન કરાવવાનું હોય અને થાય એમ હોય તો વિનાસંકોચે મારી સારામાં સારી કિડની આપવા તૈયાર છું, તેમાં જરા પણ સંકોચ રાખશો નહીં.

તમે હશો તો લોકભારતી જીવશે અને સારાં કામ થશે. નહીંતર કોઈ કોઈનું કંઈ ન ગણે. તમારા પુણ્યના પ્રતાપે જ લોકભારતી ચાલે છે.

મારા જેવા મામૂલી માણસે આ કરવું જોઈએ. હું તો ત્યાં સુધી તૈયાર છું કે જો બંને કિડનીની જરૂર પડે તો બંને આપી દેવા તૈયાર છું. હું તમારા માટે આટલું કેમ ન કરી શકું? હું જીવતો રહીને હવે કશું નહીં કરી શકું, પણ તમે હશો તો ઘણું બધું કરી શકશો. આમ થાય તો મારી જિંદગી સુધરી જાય.

મારી કિડની તો આપવી જ છે અને ઑપરેશનનો ખર્ચ પણ આપવા તૈયાર છું. પણ આપવામાં હું તમારી આગળ નાનો કહેવાઉં છતાં પણ તમે કહો તો તૈયાર છું, મારી પાસે સગવડ છે. આ બધું હું ખરા દિલથી કરવા તૈયાર છું. હું આ કંઈ સારું લગાડવા નહીં પણ હું તમારો છું એટલા માટે આ કરી શકીશ. અને એટલે આમ કહી શકું છું.

રૂબરૂ જ આ વાત કરવાની હતી, પણ ગરમી લાગી ગઈ તેથી ત્યાં આવી શકું તેમ નથી. બાકી જે કરવું ઘટશે તે કરીશ.

આ ચિઠ્ઠી અંગત ગણીને તમારી પાસે મોકલી છે.

લિ.
તમારો
માનસિંહ મદારસિંહ ગોહિલ

માનસિંહબાપુને સણોસરા ગામ અને નિકટજનો સિવાય ખાસ કોઈ ઓળખતું નથી. પરંતુ ઉપરનો પત્ર દર્શાવે છે કે તેઓ ઓળખવા જેવા માનવી છે. પત્રના શબ્દે શબ્દે સામાન્ય માનવીની અસામાન્યતા અનુભવાય છે.

મહાન ગ્રીક તત્ત્વચિંતક પ્લેટોએ કહ્યું છે કે, 'મનુષ્યમાં રહેલ ઉત્તમતાને પ્રગટ કરાવે તે સાચું શિક્ષણ છે.' લોકભારતીના શિક્ષણની ચરિતાર્થતા આવા ઉજ્જ્વળ વિદ્યાર્થીઓ છે.

ડૉક્ટર ત્રિવેદીસાહેબે કિડની ટ્રાન્સપ્લાન્ટ કરવાની ના પાડી છે. હૉસ્પિટલનો ખર્ચ મુંબઈના સ્નેહીજન શરદભાઈ પટેલે મોકલ્યો તે મનુદાદાએ પાછો વાળ્યો છે. એટલે માનસિંહબાપુની વાત સ્વીકારવાનો પ્રશ્ન નથી. પરંતુ મહત્તા એ વાતની છે કે સંસ્થાનો એક વિદ્યાર્થી અને કાર્યકરને પોતાના ગુરુજન માટે આવો ઉદાત્ત ભાવ જાગે છે. આવી ઘટનાઓ મનુષ્યની સારપ વિશેની આપણી શ્રદ્ધાને દૃઢ બનાવે છે. અને શિક્ષણસંસ્થા માનવીય સંબંધના પાયા ઉપર ઊભી હોય, ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે આત્મીયતાનો સંબંધ કેન્દ્રમાં હોય તો કેવાં ઉદાત્ત પરિણામો આવે તેનું પણ આ નિદર્શન છે. લોકભારતી સંસ્થા માનસિંહબાપુ માટે વાજબી ગૌરવ લઈ શકે તેમ છે.

–મનસુખ સલ્લા
('જન્મભૂમિ પ્રવાસી')

જશપાલ ભૈયો

મને એ મોટાભાઈ કહેતો અને મારી પાડોશમાં રહેતા મારા પિતરાઈ ભાઈને એ સરપંચકાકા કહીને બોલાવતો. અમારાં ખેતરોની રખેવાળી સાથે પંચાયતની ગૌચર જમીનમાં કોઈ લાકડાં કાપી ન જાય તેની રખેવાળી કરવાની કામગીરી એણે બજાવવાની હતી.

એ ક્યાંથી ક્યાં ટપકી પડે તેની ખબરે ન પડે.

એક વાર અમારા જ ખેતરમાં જ અમે મગફળી શકીને ખાતા હતા, ત્યાં દૂરથી ધુમાડો નજરે પડતાં એકબે મિનિટમાં તો એ ખેતરે આવી ગયો. ઓહ, મોટાભાઈ, તમે છો - મને વહેમ પડ્યો - કહીને ઊભી વાટે પડ્યો.

એક વેળા હું મગફળીના ખેતરમાં સીંગ વિણાવતો હતો. ભૈયાજીનો આંટો તો ખરો જ. ચાળીસપચાસ માણસનું ટોળું. સાથે ખાવાનું બાંધી લાવે. ઉપરાંત સીંગ વીણવા નાની ટોપલી. પછી કોથળો લાવ્યા હોય તેમાં ભરે. ભૈયાજીએ મારી સાથે ઊભા ઊભા આજુબાજુ નજર ફેરવી. એક બાઈને એ વખતે એકીપાણી કરવા પાસેના જુવારના ખેતરમાંથી આવતી જોઈ. એ આવી ગયા પછી ભૈયાજીને જરાક શક જતાં એ તરફ પગરણ કર્યું તો ખેતરમાં સીંગની પોટલી બાંધેલી જોઈ. એ તરત પોટલી લઈને મને બતાવવા આવ્યો. મોટાભાઈ, ખેતરમાં સીંગ વિણાવવા આવો કે ચોપડી વાંચવા - લો, બોલાવો પેલી બાઈને - એની જ છે કે બીજું કોઈ મૂકી આવ્યું છે? બાઈ ખસિયાણી પડી ગઈ. હું કંઈ બોલ્યો નહીં. સમજું છું. એ વખતે મજૂરીનું ધોરણ સાવ ઊતરતું હતું. ભૈયાજીને કહ્યું, એ ચોરી કરતાં પકડાઈ ગઈ ને ખસિયાણી પડી ગઈ, એમાં બધું ગયું - હવે એ બીજી વખત ચોરી નહીં કરે પણ તમારે ચોગરદમ નજર તો નાખતા રહેવું. મને એ આવતી જોઈને વહેમ પડી ગયેલો એની ચાલ પરથી. હું એને કાઢી મૂકવા નથી કહેતો.'આપણે જ થોડા સાવધ રહેવું જોઈએ - કહીને એ ત્યાંથી જતો રહ્યો.

એક વખત અમે જુવાર કપાવતા હતા. બે દિવસ પહેલાં ઢાળી દીધેલી, જુવારના છૂટા પૂળામાંથી જુવારનાં કણસલાં કાપી પૂળા બાંધી દેવાના હતા. એમાં બબ્બેની ટુકડી - એવી વીસેક ટુકડી - કણસલાં કાપીને ટોપલો ભરાતાં એ મોટા ડાલામાં ખાલવે - અને ડાલો ભરાય એટલે ગાડામાં. ગાડા પર બે મજૂર જુવારનાં કણસલાં દબાવતા હોય. આવી બે જણની એક ટુકડી આગળ ને આગળ બીજે શેઢે તો પહોંચીયે ગઈ અને વળતાં બીજે શેઢેથી પોતાની આંત લઈને ટોપલોય કટોકટ ઊંચકતા જાય. એ વખતે મારી સાથે મારો ગ્રામસેવક મિત્ર પણ હતો. અને અમારી ગપસપ ચાલતી હતી. ત્યાં તો ભૈયાજી આવી ચઢ્યા. આમતેમ નજર કરીને જોયું તો કેટલાક મજૂરની આંત તો હજી અડધેય આવી નહીં, ને પેલી બે બાઈ તો બીજી આંત અડધે સુધી આવ્યાની ભૈયાજીની નજરે ચઢતાં જ પહેલાં લીધેલી આંતના પૂળા ઊલટાવવા લાગ્યા. ભૈયાજી શું કરે છે એ તરફ અમારી નજર ગઈ તો ભૈયાજીએ મને બોલાવ્યો - મોટાભાઈ, આ જુઓ. આ લેનની અડધોઅડધ જુવાર કાપ્યા વિનાની છે. અને ગ્રામસેવક સાથે અમે અચરજ પામી ગયા. પેલી બેને બોલાવી તો બેઉ શરમિંદી પડી ગઈ. લાઈનના પૂળા નવેસરથી ફેરવીને કાપી તો આપ્યા. પણ બપોર પછી તે આવી નહીં. હું ત્યારે મારા મનમાં તાળો મેળવતો હતો... ગરીબી, ગરીબી .. પણ ભૈયાજીની ચકોર નજરની તો વાહવાહ કરવી પડે.

પણ આથીયે ખૂબ અગત્યની ભૈયાજીની એક વાત તો કરવી જ પડે.

એને ખેતર ઉપરાંત પંચાયતનું ગૌચર પણ સોંપેલું હતું. એક વખત ફરતાં ફરતાં એણે કુહાડાના ટચકા પડતા સાંભળ્યા અને એ ચીલ ઝડપે ત્યાં પહોંચી ગયો. ગૌચરમાંથી ખાખરા કાપીને બેક ગાડાં ભરેલાં હતાં - અને ત્રીજું ગાડું એક મોટા સાગનાં ડાળાં કાપીને ભરાતું હતું, એ તેણે અટકાવી દીધું. ખબરદાર, આ સાગ પંચાયતમાં પડે છે. તમે કોને પૂછીને કાપવા આવ્યા? ને ખાખરા પણ સરકારી છે. તો ગાડાવાળો ઓચર્યો - ગામના કુંવરજીભાઈએ

અમને સાગનાં ડાળાં કાપી લેવા કહ્યું છે. મારા શેઠે પૂછી લીધું છે - શેરડીનો ગોળ બનાવવા માટે.

તમે જઈને પૂછી આવો, 'ધીરેથી એક ગાડાવાળો બોલ્યો.

હું કુંવરજીભાઈને પૂછીને અબઘડી આવ્યો અને ભૈયાજી મોટાં ડગલાં ભરતો કુંવરજીભાઈને ઘેર. કુંવરજી ઠાકોર, પેલા તમારા નીભાની મેરનો સાગ તમારો છે? ના ભાઈ, એ તો બાણની બહાર છે. ગૌચરમાં પડે છે. કેમ પૂછવું પડ્યું? એનાં ડાળાં કપાતાં અટકાવ્યા છે. કહીને ભૈયાજી સરપંચને ઘેર. સરપંચકાકા, ત્રણેક ગાડાં આપણી પંચાયતમાંથી ખાખરાના લાકડાં તો કર્યાં છે, પણ હવે આપણી પંચાયતની જમીનના સાગ ઉપર ચઢ્યા છે, અટકાવો એને. સરપંચે કહ્યું, 'ગાડાં સરકારી ચોરામાં હંકાવી લાવો. પછી એનો નિકાલ થશે. ઝડપથી જાઓ.' અને ભૈયાજી રસ્તો ટૂંકવીને ગાડાં પાસે - એના પગમાં તે શું વિદ્યુત હશે!

થોડી વારમાં તો ગાડાં સરકારી ચોરામાં લાવી દીધાં. અને સરપંચને માલસામાન સોંપી દીધો.

ગાડાં પડોશના ગામના એક આગેવાન ખેડૂતના હતાં. એનું કોલું ચાલતું હતું, તેની અમને શરમ. બીજી શિક્ષા તો શું થાય? પણ સરપંચે ગાડાં ખાલી કરાવી બે દિવસમાં હરાજીની જાહેરાત કરી પૈસા ઊભા કર્યા.

પણ ભૈયાજીની ચકોર નજરના તો વખાણ કરવાં જ રહ્યાં. એણે ઝીણી નજરથી તો જોઈ લીધું કે કુંવરજીભાઈના નીભાની બહાર છે. અને આમ ખાખરાય સરકારી જમીનના, તે પરભારા પરગામનો ખેડૂત કાપી જાય? છતાં વિવેક પૂરતું કુંવરજીભાઈને પૂછીને ખાતરી કરી લીધી. સારે નસીબે સરપંચ પણ ઘરે હતા અને ગાડાંમાં ભરેલાં લાકડાં મંગાવી લીધાં. પછી સરપંચ જે ઉકેલ લાવે તેમાં કશી નુકતેચીની કરવાની નહીં. ભૈયાજીએ તો એની ફરજ બજાવવાની હતી.

જોકે પેલા ભાઈને વિશેષ કાંઈ શિક્ષા કર્યા વિના - કે કોર્ટકચેરીના ધક્કા ખાવામાંથી ઊગાર્યો તોય એની અમારા પર દાઢ રહી અને પછી આવતાંજતાં અમારી સાથે બોલવાનું બંધ કર્યું.

આમ; જશપાલ ભૈયો અમારે ગામ ત્રણ વર્ષ રહ્યો. પછી બારડોલી જયહિંદ થિયેટરમાં દ્વારપાળ તરીકે નોકરીએ રહ્યો. એક વખત મારે બારડોલી પિક્ચર જોવાનું થયું ત્યારે ભૈયાજીએ હરખ દર્શાવ્યો. મોટાભાઈ, મારી ચા પીને પછી જ અંદર જવાનું છે. અરે! શું ભૈયાજી? પણ નહીં, એ મને ચાની લારી પાસે લઈ ગયો. ચાના પૈસા પણ એણે જ આપ્યા.

એ પછી જશપાલ ભૈયો મળ્યો નથી પણ એની યાદ મારા મનમાં હજીયે રમે છે.

- અનુપસિંહ પરમાર

આજનો કેળવણીનો કોયડો, આપણે કસબનો કેળવણી સાથે ગોટાળો કરીએ છીએ તેમાંથી નીપજ્યો છે; કસબ આપણને આજીવિકા ચલાવવામાં મદદ કરે છે, પણ કેળવણી તો આપણે કેવી રીતે જીવવું એ શીખવે છે.

– એડી રિકનબકર

* * *

આજના જમાનામાં તે માણસ જ કોઈ પણ જાતના કરવેરામાંથી મુક્ત રહી શકે, જે કુંવારો હોય, સિગારેટ ન પીતો હોય, હજામત ન કરતો હોય, નાહનો-ધોતો ન હોય અને લાંબી જેલ ભોગવતો હોય.

– જે. એ. બૉયડ-કાર્પેન્ટર

સંકલન

દાંડીના દરિયાનું લૂણ :
સ્વ લલ્લુભાઈ મકનજી

'સત્તા સામે હક્કની લડાઈમાં મારે દુનિયાનો સાથ જોઈએ છે' એમ કહી, મીઠાનો કાયદો તોડવા માટે ગાંધીજીએ નવસારી નજીકનું દરિયાકાંઠાનું દાંડી ગામ પસંદ કર્યું ત્યારે દાંડી પાસેના મટવાડ ગામનો એક તરવરિયો યુવાન ગાંધી તરફ બરાબર આકર્ષાયો. ઉંમર ચૌદેક વરસની, મૂછનો દોરો ફૂટું ફૂટું થવામાં નામ લલ્લુભાઈ મકનજી. નવસારીથી દાંડી જતાં લગભગ અધવચ્ચે, દાંડીથી દસેક કિલોમિટર પહેલાં મટવાડ આવે. તેનું જોડિયું ગામ કરાડી દાંડીના દરિયાકિનારે ચપટી મીઠું હાથમાં લઈ દેશભરમાં સવિનય કાનૂનભંગ દ્વારા આઝાદીની આંધી સર્જી બ્રિટિશ સલ્તનતને હચમચાવી નાખનાર ગાંધીજીની બ્રિટિશ સરકારના સિપાઈઓએ બિલ્લીપગે જઈ એપ્રિલની મધરાતે આ કરાડીની ઝૂંપડીમાંથી ધરપકડ કરી હતી

એ કરાડી, મટવાડ, દાંડી ને તેની આસપાસનાં ગામો કાંઠા વિભાગનાં ગામો તરીકે ઓળખાય છે દરિયાકાંઠાના આ ગામોમાં રહેતા કોળી પટેલોના ત્રણ ગુણ : સાહસ, કાર્યદક્ષતા અને રાષ્ટ્રપ્રેમ. દરિયાકાંઠે ખારપાટ જમીન, ખેતી ઓછી તેથી કામ કરવા સાહસ કરી જન્મભૂમિ છોડી દેશમાં ને પરદેશમાં પથરાયેલા. એકે ઘર એવું ન મળે કે જેમાંથી કોઈ ન્યૂઝિલેન્ડ, ઑસ્ટ્રેલિયા, ઇંગ્લૅંડ કે કૅનેડા ન ગયું હોય. જેવા સાહસિક તેવા જ મહેનતુ ને કાર્યદક્ષ. એટલે જ્યાં ગયા ત્યાં મહેનત ને કાર્યદક્ષતાથી સમૃદ્ધ થયા ને પ્રદેશનેય સમૃદ્ધિ બક્ષી કલકત્તાનો હાવરાબ્રિજ એ કાંઠા વિભાગના કોળીઓની કાર્યદક્ષતાનુ પ્રમાણ છે. ન્યૂઝિલૅન્ડની વિશ્વવિખ્યાત હૉકી ટીમના ત્રણ ખેલાડીઓનાં મૂળ નવસારી પાસેના કાંઠા વિભાગમાં

જે પ્રજાના લોહીમાં સાહસ હોય, મહેનતનો ગુણ હોય ને કાર્યદક્ષતા હોય તે સ્વમાની હોય એ સહજ ગણાય. કાંઠા વિભાગની આ સ્વમાની પ્રજા ગાંધીના સંસ્કાર મળતાં ઉત્કૃષ્ટ રાષ્ટ્રપ્રેમે રંગાઈ ગઈ આજે દેશમાં ઉપરછલ્લી નજરે જોનારને ખાદી ને ગાંધીનાં વળતાં પાણી લાગે યા એ બંને અપ્રસ્તુત લાગે ત્યારેય કાંઠા વિભાગમાં તમને તે જીવતાં જોવા મળે. લલ્લુભાઈની શોકસભામાં, આ ઉનાળામાં, બપોરે બેથી પાંચના તપતા ઊકળતા સમયે, નવસારી ખરીદવેચાણ સંઘના સિમેન્ટનાં પતરાંનાં ગોડાઉનમા જે પાંચસોએક લોકો હાજર હતા તેમાં તમને અડધોઅડધ ઉપરાંતના લોકો તો ખાદીમાં જોવા મળે. લલ્લુભાઈ પહેરતા તે સફેદ, સુઘડ, ખાદીમાં.

લલ્લુભાઈ મકનજી પટેલનું જીવન આ ખાદી ને ગાંધીના રંગે રંગાયેલું હતું તે રંગ લગાડવામાં ગાંધીની જેમ જ મટવાડ પાસેથી રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષક નાગરજી લલ્લુભાઈ નાયકનો ફાળો પણ ખરો યુવાનીમાં ઉત્કૃષ્ટ રાષ્ટ્રપ્રેમ તેમને આઝાદીની લડતમાં ખેંચી ગયો. સવિનય કાનૂનભંગ કર્યો, સી ક્લાસમાં જેલ વેઠી, પણ તેનું પેન્શન લેવાથી દૂર રહ્યા !

આપણી વચ્ચેથી ૮૩ વરસની પાકટ વયે ગયા ત્યારે જીવનના બે અધ્યાયના સૈનિક, મહારથી ને સાક્ષી બનીને ગયા. પહેલો અધ્યાય તે તરુણાવસ્થાથી આઝાદી મળી ત્યાં સુધીનો, રાષ્ટ્રપ્રેમનો. આઝાદી માટે ફનાગીરી વહોરવાનો ને સાથે સાથે ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતા રહેવાનો. લોકજાગૃત્તિનો, પ્રજા ઘડતરનાં કામો કરતા રહી તેમાં આદર્શ સામે સ્વાર્થને ગૌણ ગણવાનો. બીજો અધ્યાય આઝાદી પછીનો – ૧૯૪૭થી ૧૯૯૯માં દેહ છોડ્યો ત્યાં સુધીનો. આ અધ્યાયમાંય એક વર્ગ ગાંધીના સંસ્કારને વળગી રહ્યો, રાજકીય સ્વરાજ્ય મળ્યું તોય ગાંધીની કલ્પનાનું 'હિન્દ સ્વરાજ્ય' મળ્યું નથી તે જાણી-સમજી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા લોકોની નૈતિક તાકાત વધારવાનું ને સ્વરાજ્યને ઘડવાનું કામ કરતો રહ્યો. એવા સેવકોમાં લલ્લુભાઈને મોખરે મુકાય. આ કામ સારી રીતે કરી શકાય, તેમાં સ્વરાજ્યની સરકારનોય પૂરો સાથ લેવાય, તેથી તેઓ સક્રિય રાજકારણમાંય પડ્યા. દસ વરસ મુંબઈની વિધાનસભાના ને દસ વરસ વલસાડની જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ રહ્યા. આ બંને સ્થાન લોકસેવક માટેય લપસણાં તો ખરાં. પણ જે પટોળે ફાટે પણ ફીટે નહીં તેવી ગાંધીવિચારની, તે મુજબના આચારની, ને તે માટે જ જીવવા-મરવાની ભાત પડી હોય તે આ લપસણી ભૂમિના કડણમાં ફસાયા વગર ધાર્યા ધ્યેય પર પહોંચે. ધ્યેય લોકસેવા, લોકોનું ઘડતર, લોકોની નૈતિક તાકાત વધારવાનું અને તેય ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં. લલ્લુભાઈ તેમાં સફળ રહ્યા. આ એટલા માટે નોંધવા જેવું છે કે સત્તાની દેવી સાથે રહી લક્ષ્મીના લોભમાં પડ્યા વગર વંચિતોની સેવા કરવામાં ખૂંપી જનારા લોકસેવકોની સંખ્યા જૂજ છે, જૂજ જ રહેવાની.

ગરીબો માટે ગાંધીને ગુરુ બનાવી ગરીબોની સેવાને માર્ગે વળેલા લલ્લુભાઈનો જન્મ ૨૪મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૬ને દિવસે સાધારણ સ્થિતિના, ગરીબ કુટુંબમાં થયેલો. કાકાઓએ ભણાવ્યા. ભણવામાં તેજસ્વી એટલે કુટુંબના વડીલોને એમ કે વકીલ થઈ કાઢીમાર પુરવાર થશે ને ઘરને ધનથી ભરી દેશે. પણ લલ્લુભાઈએ તો વકીલ થઈ બૅરિસ્ટર ગાંધીને પગલે જ પ્રયાણ કર્યું. કોરટનો ઉંમરોય ન ચઢ્યા, પણ કાયદાનું જ્ઞાન તેમને વિધાનસભામાં ઝળકવામાં ને ન ગાંઠતા સરકારી અધિકારીઓને સરખા કરવામાં બરાબર કામ આવ્યું. સરકારી અધિકારીઓ પોતાનું ધાર્યું કરવા માટે લોકપ્રતિનિધિને કાયદાનું ઓઠું આગળ ધરી ગૂંચવે છે યા નમાવે છે. એવા અધિકારીઓ લલ્લુભાઈ આગળ ખોટું ધાર્યું કરાવવામાં ફાવતા નહીં. ૨૧મી સદીને ઉંબરે ઊભેલા આપણા લોક-પ્રતિનિધિઓએ આમાંથી ધડો લેવા જેવો છે.

લલ્લુભાઈનો બીજો રસ તે સાહિત્ય, પુસ્તકો, વાંચન. સાહિત્યનો રસ એવો કે ભણતા હતા ત્યારે સ્વ. રા.વિ. પાઠકની કંઠી બાંધવાનો વિચાર કરેલો. તેમની વાતચીતમાં ને પ્રવચનમાં સાહિત્યની છટા ને રસછાંટણાં ડોકાયા વગર રહે નહીં. વકીલનું ઘર કાયદાનાં પુસ્તકોથી ભરેલું હોય તેમ આ લોકસેવક વકીલનું ઘર ત્રણેક હજાર જેટલાં પુસ્તકોથી ભરેલું. તેમાં ગાંધીજી ને ગાંધીયુગના, ગાંધીકુળના સાહિત્યકારોનું સાહિત્યેય ખરું ને. આઈન્સ્ટાઈન તથા તેમના જેવી અન્ય જાણીતી વિશ્વવિભૂતિઓનાં જીવનચરિત્રો પણ ખરાં. લલ્લુભાઈને માત્ર પુસ્તકના સંગ્રહનો આનંદ નહીં પણ તેને વાંચવાનો શોખ ને લગન. માગો તે પુસ્તકમાંથી માગો તે રેફરન્સ કોઈ કુશળ ગ્રંથપાલ કે વકીલની જેમ કાઢી

આપે એ મારો તેમની સાથેના આવા સંદર્ભ શોધવાના કામમાંનો સ્વાનુભવ છે. જેવા વાચક તેવા લેખકેય ખરા. અક્ષર મોતીના દાણા જેવા. લાંબું બયાન ટૂંકમાં સારવવાની ને તેને રસપ્રદ રીતે મૂકી આપવાની કળા ને આવડત તેમને સહજ હતાં લેખનમાંય ગાંધીગુણનું પારાયણ વરતાય. તેમણે દસેક પુસ્તકો લખ્યાં છે ને બેને રાજ્ય સરકારનો પુરસ્કારેય મળ્યો છે. કાકાસાહેબની કાલેલકર ગ્રંથાવલિ હોય, ઉમાશંકરની 'સમગ્ર કવિતા' હોય, કે કવિ ઉશનસ્‌નો અમૃત જયંતી ગ્રંથ છપાતો હોય, તેની વ્યવસ્થા ને વેચાણનું કામ લલ્લુભાઈ ઘરઆંગણે માંડવો બંધાયો હોય તેટલા ઉત્સાહ ને હેતથી કરે. પંચાયતના પ્રમુખ હતા ત્યારે પ્રકાશકોની પસંદગી ન સ્વીકારતાં સૂચિપત્રોનો અભ્યાસ કરી, પુસ્તકો જાતે પસંદ કરે. તેઓ પંચાયતના પ્રમુખ હતા ત્યારે પુસ્તકપસંદગી ને ખરીદીના કામમાં ચાલતો ભ્રષ્ટાચાર વલસાડ જિલ્લા પંચાયતની ખરીદીને સ્પર્શી શક્યો નહોતો તે ગુજરાતી પ્રકાશક મિત્રો આજેય યાદ કરે છે.

લલ્લુભાઈની લોકસેવા ને પુસ્તકપ્રેમ બંનેને બિરદાવતું એક સંસ્મરણ સંભારી વાત પૂરી કરીએ. લલ્લુભાઈ વલસાડ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ ને અતુલનું ઔદ્યોગિક સંકુલ તેમની પહેલમાં. તેના સ્થાપકદ્રષ્ટા ને સ્થાપન સાકાર કરનાર સ્વ. બી. કે. મજમુદાર અતુલમાં રહે. લલ્લુભાઈની ને તેમની રાજકીય વિચારસરણી ને રહેણીકરણી જુદાં, પણ મૈત્રી મજાની. વિચારભેદ યા વિચારસરણીના ભેદ સાથેય મૈત્રીભાવનું પવિત્ર ઝરણું વહેતું રાખવાની કળા એ યુગના આગેવાનોમાં સામાન્ય હતી. બંને વચ્ચે પુસ્તકોની વાતો ને આપલેનો ગાઢ સંબંધ. એ બી. કે. મજમુદારે એક વાર તેમના એક સાથી ડૉ. અમૂલ નાયકને કહેલું કે, "ડૉક્ટર, આ લલ્લુભાઈનાં કપડાંમાં ને મારાં કપડાંમાં આભજમીનનો ફેર છે. મારા કપડાં સ્વચ્છ, મુલાયમ ને કરચલી વગરનાં ને એનાં ખાદીનાં, બરછટ ને કંઈક ભોંઠાં ને હાથે ધોયેલાં છે પણ મારા કરતાં એનું હૃદય મુલાયમ છે, ધબકતું છે, મજબૂત છે!"

જે નાનકડા દાંડીને ગાંધીએ દુનિયાના નકશા પર મૂકી આપ્યું તે દાંડીના દરિયાના લૂણ જેવા લલ્લુભાઈ મકનજી પટેલનું આવું સંવેદનશીલ, ધબકતું, મુલાયમ છતાં મજબૂત હૃદય ૧૨મી એપ્રિલે ધબકતું બંધ થઈ ગયું લલ્લુભાઈને પૂછો તો એ એમ જ કહે કે મારું હૃદય ધબકતું બંધ થયું તેને ગાંધીયુગના ધબકતા હૃદયનો છેલ્લો ધબકાર ન કહેશો, એ ધબકાર તો એકવીસમી સદીમાં વધુ પ્રસ્તુત થવાનો છે, વધુ ધબકવાનો છે.

– જિતેન્દ્ર દેસાઈ

લીમડા લાખના

લીમડો ભારતનો વતની છે. લીમડો કલ્પવૃક્ષ ગણાય છે. ભારતનો સૌથી મોટો લીમડો લગભગ ૩૦૦ વર્ષ કરતાં વધારે ઉંમરનો ગુજરાતમાં ખેરાળુ પાસે આવેલો છે.

લીમડા વિશે દેશવિદેશમા અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં અનેક સંશોધનો કર્યા છે. લીમડામાંથી એઝાડિરેક્ટિન નામનું રસાયણ મળે છે તેના અનેકવિધ ઉપયોગો છે.

વૈજ્ઞાનિકોની ભાષામાં લીમડાને

(૧) એન્ટિ મલેરિયલ – મલેરિયા પ્રતિકારક
(૨) એન્ટિટ્યૂબરક્યૂલર – ક્ષય પ્રતિકારક
(૩) એન્ટિ વાઈરલ – વિષાણુ પ્રતિકારક
(૪) એન્ટિ એલર્જિક – (અચાત્મક) એલર્જી પ્રતિકારક
(૫) એન્ટિ ઈઝેમિક – ખરજવા પ્રતિકારક
(૬) એન્ટિ સ્કેબીસ – ખસ ખરજવા પ્રતિકારક

(૭) એન્ટિ ડરમેટિક - પેઢાના રોગોનો પ્રતિકારક
(૮) એન્ટિ જિન્જિવિટિક
(૯) એન્ટિ પાયરોઈડ - જ્વરનાશક
(૧૦) પીરીઓ ડોન્ટિટિક - રક્તરોગ પ્રતિકારક
(૧૧) એન્ટિ સેબોરિક - ટાલના ચર્મરોગ પ્રતિકારક
(૧૨) એન્ટિ ઈન્ફલેમેટરી - સોજા પ્રતિકારક
(૧૩) એન્ટિ ફીડન્ટ - અસ્વાદી
(૧૪) એન્ટિ ફન્ગલ - ફૂગ પ્રતિકારક
(૧૫) એન્ટિ ફરનક્યૂલર - ગડગુમડાનાશક
(૧૬) બેક્ટિરિસાઈડ - જીવાણુ પ્રતિકારક
(૧૭) ઈન્સેક્ટિસીડલ - જંતુનાશક
(૧૮) લારવી સીડલ - ઈયળનાશક
(૧૯) નેમેટીસીડલ - કૃમિનાશક
(૨૦) પીસીડીઅલ - મત્સ્યરોગનાશક
(૨૧) અમીબી સીડલ - એકકોષી પરજીવીનાશક
(૨૨) કારડી એક - હૃદયરોગ પ્રતિકારક
(૨૩) ડાયુરેટિક - મૂત્રજનન
(૨૪) સ્પર્મિસીડલ - શુક્રાણુ(વીર્ય) રોગનાશક
(૨૫) કોન્ટ્રાસેપ્ટિવ - કુટુંબનિયોજક

આ છે લીમડો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ

૧૯૯૭-'૯૮માં ભારતમાં ૨૦ લાખ ટન યૂરિયા ખાતર ખેતીમાં વપરાયું ભારતીય કૃષિ અનુસંધાન દિલ્હીના તથા દુનિયાના અન્ય કૃષિસંશોધન કેન્દ્રો દ્વારા થયેલાં સંશોધનોનું પરિણામ કહે છે કે ખેતીપાકને આપવામાં આવતું યૂરિયા ખાતરના ૫૦% જેટલો હિસ્સો જમીનમાં નીચે ઊતરી જાય છે. (જેને નિતાર કહેવાય) તે પાકને ઉપયોગી થતો નથી અને ધરતીમાં પ્રદૂષણ પેદા કરે છે. આ નુકસાન જો યૂરિયા ખાતરને લીમડાના તેલની બનાવટનો પટ આપવામાં આવે તો ૫૦% બગાડ ઘટીને માત્ર ૧૫% જેટલો જ થાય છે એટલે કે ૩૫% બગાડ અટકે છે અને ૯% જેટલું ઉત્પાદન વધે છે.

રણપ્રદેશમાં લીમડાના ઝાડથી હવાનું શુદ્ધિકરણ થાય છે જમીન સુધરે છે. જમીનમાં જીવાણુઓનું પ્રમાણ વધે છે. અને ગરમીનું પ્રમાણ ૩થી ૧૦ સે. જેટલું ઘટેલું જણાયું છે. આ સંશોધનનું પરિણામ મક્કામદીના જતા હજયાત્રીઓના જીવનમાં અનુભવાય છે. અરાફતના ૧૦ કિલોમિટરના મેદાનમાં દશ વર્ષ પહેલા ૫૦,૦૦૦ લીમડાઓ ૧૯૯૦ની આસપાસ રોપવામાં આવ્યા હતા. આ મોટા થયેલા લીમડાઓ દર વર્ષે હવે બે લાખ હજયાત્રીઓને ઠંડક આપી રહ્યા છે. હજારો એરકન્ડિશનરનું કામ આ લીમડાઓ કરી રહ્યા છે. ઉપરાંત આ લીમડાઓ હજારો પક્ષીઓનું આશ્રયસ્થાન બન્યા છે. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ અનુભવાય છે. મધમાખીઓના મધપૂડા જામ્યા છે. લીમડાનું મધ હવે મોટા પ્રમાણમાં મળવા લાગ્યું છે. પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ એક લીમડો એક મહિનામાં લગભગ રૂ. ૪૦૦થી ૫૦૦નો ફાયદો કરી આપે છે. એક લીમડાનું અંદાજી આયુષ્ય ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ જેટલું ગણાય છે. તેના જીવનકાર્ય દરમિયાન દશપંદર લાખ રૂ. જેટલો માનવજાતને તે ઉપયોગી થાય છે. પોતે જીવે છે અને બીજાને જિવાડે છે.

તામિલનાડુનું એક ગામ લીમડા ગામ તરીકે જાણીતું બન્યું છે. સ્વામીનાથન ફાઉન્ડેશનના વૈજ્ઞાનિકોના માર્ગદર્શન હેઠળ આ ગામમાં ૨૫,૦૦૦ લીમડાઓ રોપવામાં આવ્યા છે તે બધા જીવે છે. તેનાથી ગામમાં ૧-૨ લાખ રૂ.ની માનવ રોજગારી વધી છે. આ લીમડાઓ મોટા થતાં લીંબોળીઓ આપશે ત્યારે અંદાજી ૪૦૦ ટન લીંબોળીઓ મળશે. આ ગામના ગ્રામજનોને લીમડાની જંતુનાશક દવાઓ બનાવવાની તાલીમ અપાય છે. નજીકના ભવિષ્યમાં આ લીમડાગામ આખા ગામને તથા આસપાસનાં ગામડાંઓને રોજીરોટી આપતું થશે. ગામડાંઓની સજીવ ખેતી માટે હજારો લાખો રૂપિયાની જંતુનાશક દવાઓ મળશે.

લીમડાના આ ઉજ્જવળ ભાવિથી લીમડા લાખના થશે.

(સૌજન્ય: (૧) ભારતીય કૃષિ અનુસંધાન, દિલ્હી (૨) નીમ અપડેટ વૉલ્યુમ નં. ૨ (૩) સ્વામીનાથન્ ફાઉન્ડેશનના રિપોર્ટ ૧૯૯૭-૯૮ (૪) લોકવિજ્ઞાન સેવા સંઘ, વ્યારા

આજના જમાનાને ઘડનારાં ત્રણ મુખ્ય પરિબળો

દુનિયામાં આજ સુધી જે પરિબળોએ કામ કર્યું છે, તેમાંથી ઘણાં પરિબળો હવે ક્ષીણ થઈ રહ્યાં છે. તે હવે ખતમ થવાનાં છે, ટકવાનાં નથી. હવે બીજાં કેટલાંક પરિબળો જોર પકડી રહ્યાં છે.

એક પરિબળ છે ધર્મસંપ્રદાયનું. આ ધર્મસંપ્રદાયોએ ઘણું મોટું કામ કર્યું છે. તેમણે માણસના અંતઃસ્રોત શોધવાની કોશિશ કરી છે, માણસોને ભેળા કરવાની કોશિશ કરી છે. પરંતુ આ ધર્મસંપ્રદાયોએ માણસોને જોડ્યા છે, તો બીજી બાજુ તોડ્યા પણ છે. તેમણે માણસોને ભેળા કર્યા છે, તો સાથે વિખૂટા પણ પાડ્યા છે, માણસમાણસ વચ્ચે ભેદ ઊભા કર્યા છે. અને આજે તો ધર્મોના પંથ, ફિરકા, સંપ્રદાયો બની ગયા છે. તેથી હવે એમનો ઉપયોગ પૂરો થઈ ગયો છે. એ હવે માણસને બહુ કામમાં નહીં આવે. એમના દિવસો હવે પૂરા થયા. જૂના ખોટા વિચારો પર અંધશ્રદ્ધા, ઈશ્વરપ્રાપ્તિના નામે જાતજાતના કર્મકાંડો, ઢોલત્રાંમાં વગેરેનો ઓકીરો કરી મૂકવો, એ બધું હવે નકામું છે. અને જવાનું છે, ટકવાનું નથી. જેને આપણે મજહબ કહીએ છીએ, તેના દિવસો હવે પૂરા થયા.

એવું જ બીજું પરિબળ છે સિયાસતનું, રાજકારણનું. માણસોને જોડવાનું કાંઈક કામ તેણે પણ કર્યું છે. પરંતુ તેણે પણ માણસોને જોડ્યા છે, તો બીજી બાજુ તોડ્યા-ફોડ્યા પણ છે. આ રાજકારણે રાષ્ટ્રવાદના નામે કેટલાકને ભેળા કર્યા, તો રાષ્ટ્રરાષ્ટ્રના ભેદ ઊભા કરીને માણસમાણસ વચ્ચે વેર પણ ઊભાં કર્યાં એકના એક દેશમાંયે આજે રાજકારણ તડાં ઊભાં કરી રહ્યું છે, દેશના ટુકડા પાડી રહ્યું છે. એટલા વાસ્તે આજે વિજ્ઞાનના જમાનામાં હવે આ રાજકારણનું પરિબળ ટકવાનું નથી.

આવી રીતે મજહબ અને સિયાસત, એટલે કે ધર્મસંપ્રદાયો અને રાજકારણ, એ બંને શક્તિઓ હવે ખતમ થઈ ચૂકી છે, એમના દિવસો પૂરા થઈ ચૂક્યા છે. હવે તો બીજાં બે પરિબળો કામ કરવાનાં છે. તેમાં એક છે વિજ્ઞાન અને બીજું છે અધ્યાત્મ. આમ જોવા જઈએ તો આ બંને પરિબળો પણ સાવ નવાં નથી. માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અગાઉ પણ આ બંને પરિબળોએ કાંઈક તો કામ કર્યું છે. પરંતુ હવે આ બંનેનો જ જમાનો આવી રહ્યો છે. હવે વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ, આ બે જ પરિબળો માણસના જીવનને ઘડવામાં સમર્થ નીવડશે, એવું દર્શન થઈ રહ્યું છે.

આમાંની એક છે બાહ્ય શક્તિ અને બીજી છે આંતરિક શક્તિ. અને આ બેઉ શક્તિએ સાથે કામ કરવાનું છે. આ બેઉને જોડનારું પરિબળ કયું હોઈ શકે, તેનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે મને તુલસીદાસનું વચન યાદ આવે છે. એમણે જોકે બીજા અર્થમાં આનો ઉપયોગ કરેલો, હું જુદા અર્થમાં કરું છું. 'રામનામ મણિ દીપ ધરું, જીહ દેહરી દ્વાર; તુલસી ભીતર બાહેરહું, જો ચાહસિ ઉજિયાર.' એટલે કે જો તું અંદર અને બહાર, બંને તરફ પ્રકાશ ઇચ્છતો હોય, તો જિહવા પર રામનામનો મણિદીપ રાખ. રામાનુજે કહ્યું હતું કે સાહિત્યમાં જેટલા શબ્દ છે, તે બધાને 'બ્રેકેટ' કરીને એક જ અર્થ નીકળે છે, ભગવાન. દરેક શબ્દના બે અર્થ થાય છે. જેમ કે 'ઘડિયાળ'. તો તેનો એક અર્થ છે, ઘડિયાળ અને બીજો અર્થ થાય છે, ભગવાન.

બધા જ શબ્દોનો અર્થ ભગવાન થાય છે, તેના પરથી રામાનુજે પોતાનો સિદ્ધાંત ઊભો કર્યો કે શ્રુતિના શબ્દોના બાહ્ય અર્થ ભિન્ન હોય છે, પણ આંતરિક અર્થ એક જ છે, ભગવાન. તુલસીદાસે એ જ રીતે રામનામની વાત કરી છે. એમના આ દુહામાં 'રામનામ'નો અર્થ હું સાહિત્ય કરું છું. મને એવી શ્રદ્ધા છે કે વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મની બાહ્ય અને આંતરિક શક્તિઓને જોડનારી કડી સાહિત્યની થવાની છે.

તાત્પર્ય કે દુનિયામાં હવે કયાં પરિબળો કામ કરવાનાં છે અને કયાં નથી કરવાનાં, તેનું સમ્યક્ જ્ઞાન આપણને હોવું જોઈએ, તે વિશે સભાન રહીને આપણે આપણો વહેવાર ગોઠવવો જોઈએ. ધર્મસંપ્રદાયો અને રાજનીતિ હવે નહીં ચાલે. આજે હજી એમનું ઘણું જોર દેખાઈ રહ્યું છે, પણ એ તો બુઝાઈ રહેલા દીપકનું જોર છે. આ બધું પોલિટિક્સ, મજહબ વગેરે હજી જોરદાર દેખાઈ રહ્યું છે, તે બુઝાતા પહેલાંનું છે. તે બધું હવે ટકવાનું નથી. હવે ટકશે માત્ર વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન. આ બે જ શક્તિ હવે કામ કરશે. એક છે પ્રાણ અને બીજું છે જ્ઞાન. એક છે શક્તિ અને બીજી છે બુદ્ધિ. મોટરમાં એક યંત્ર હોય છે. દિશા નક્કી કરનારું અને બીજું હોય છે ગતિ આપનારું. એક છે માર્ગદર્શક અને બીજું છે વેગવર્ધક. જીવનમાં બેઉની જરૂર છે. વિજ્ઞાનથી ગતિ મળશે અને આત્મજ્ઞાનથી દિશા સૂઝશે. આત્મજ્ઞાનના માર્ગદર્શનમાં વિજ્ઞાન કામ કરશે, તો આ પૃથ્વી પર સ્વર્ગ આવશે. વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન બેઉ મળીને દુનિયાને અને માનવજીવનને સભર સંપન્ન બનાવશે. આ બેઉ શક્તિએ એકબીજાના વિરોધમાં નહીં પણ સાથે મળીને કામ કરવાનું છે.

સાહિત્ય આ બેઉ શક્તિઓને જોડવાનું કામ કરશે. આ બહુ મોટું કામ છે. આ પુલ બનવાનું કામ છે, જીવનનો યોગ સાધવાનું કામ છે. તે કામ સાહિત્યની શક્તિથી, એટલે કે ચિંતનશક્તિથી, પ્રતિભાશક્તિથી, શબ્દશક્તિથી સાધી શકાશે. આવડું મોટું કામ આજે સાહિત્યકારોની સામે પડ્યું છે.

હવે, સાહિત્યકાર એટલે કોણ? તેણે શું કરવાનું છે? નવલકથા કે નાટક લખી નાખવાથી સાહિત્યકાર નથી થઈ જવાતું. જે જૂના સમાજની બૂરાઈ છોડીને અચ્છાઈ પકડી લે છે, અને તેને નવા સમાજમાં નવા વિચારો રૂપે મૂકે છે તે સાહિત્યકાર છે. આ સાહિત્યકારનું એક લક્ષણ છે. સાહિત્યકાર સારાને જોડશે અને ખરાબને છોડશે. એ સાર ગ્રહણ કરી લેશે અને નિઃસારને છોડશે. સાહિત્યકાર જીવનનાં બધાં અંગોને જોડનારો છે. અને હવે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન માનવજીવનમાં બે મુખ્ય અંગો બનવાનાં છે. એટલે સાહિત્યકારે આજે સમજવાનું છે કે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનને જોડવાનું કામ તેણે કરવાનું છે. સાહિત્યકાર જોડવાનું કામ કરનારો 'વિશ્વકર્મા' છે, એવી પદવી એને આપવાનું મને તો મન થાય.

શબ્દની શક્તિ, ચિંતનની શક્તિ હવેના જમાનામાં ખૂબ ખીલવાની છે. એક વસ્તુ ખાસ નોંધવા જેવી છે કે પ્રાચીન કાળમાં જેટલું જ્ઞાન હતું. તેનાથી ઓછું જ્ઞાન આપણી પાસે નથી. મોટા મોટા ઋષિઓ થઈ ગયા. એમની પાસે ઘણું જ્ઞાન હતું. પરંતુ મેં 'સ્થિતપ્રજ્ઞદર્શન'માં લખ્યું છે કે અગાઉના જમાનાના સ્થિતપ્રજ્ઞ કરતાં આજના જમાનાનો સ્થિતપ્રજ્ઞ બહુ આગળ વધેલો હશે. આપણે એ સમજવાનું છે કે માણસ ઉત્તરોત્તર વિકસિત થતો રહે છે. અગાઉના જમાનાના મોટા મોટા ઋષિ-મુનિ અને મહાપુરુષોએ જે જ્ઞાન આપણને આપ્યું છે, તેને આપણે ભાવનશક્તિથી ભાવિત કરીએ છીએ અને તેમાં આપણી બુદ્ધિ લગાડીને તેને રસમય બનાવીએ છીએ. આજના જમાનાનો

પ્રભાવ પણ આપણી સાથે છે એટલે શબ્દની શક્તિ, ચિંતનની શક્તિ, સ્થિતપ્રજ્ઞતાની શક્તિ હવેના જમાનામા ખૂબ ખીલવાની છે અને આ શબ્દશક્તિએ વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનને જોડવાનુ, બંનેનો યોગ સાધવાનુય બહુ મોટુ કામ કરવાનુ છે

આવી રીતે વિજ્ઞાન, અધ્યાત્મ અને સાહિત્ય, આ ત્રણ જ પરિબળો હવે કામ કરશે હવેના જમાનામા માનવજીવનને ઘડનાર આ ત્રણ જ મુખ્ય પરિબળો બની રહેશે અન્ય જે પરિબળો છે, તે હવે ક્ષીણ થઈ રહ્યા છે તે હવે ભૂંસાઈ જવાના છે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન તથા તેને જોડનારુ સાહિત્ય, એ ત્રણ જ પરિબળો હવે મુખ્ય રહેવાના છે

(ભૂમિપુત્ર) — વિનોબા ભાવે

ક્વિટ મુંબઈ

'ક્વિટ ઈન્ડિયા'ના નારા લગાવી લગાવીને અગ્રેજોને જાકારો આપી ભારત છોડાવ્યાની ઐતિહાસિક ઘટનાને તો પાચ દાયકા ઉપરાતનો સમય થઈ ગયો ! હવે 'ક્વિટ મુબઈ'નુ શીર્ષક બાધીને લેખ લખવો પડે એવી જરૂર શા કારણે ઊભી થઈ એવો પ્રશ્ન વાચકના મનમા ઊઠે તે સ્વાભાવિક છે પરતુ વરવી વાસ્તવિકતા એ છે કે મુબઈ જ નહીં, કલકત્તા, ચેન્નાઈ, પૂના કે દિલ્હી, કે અમદાવાદ, કે સુરત, કે કોઈ પણ મહાકાય પ્રદૂષિત શહેરમા હવે રહેવુ જ હોય, તો નીરોગી નહીં રહી શકાય એમ જાણીને જ રહેવુ પડશે! જે કોઈ મુબઈ છોડીને કોઈ નાની, ઓછી માનવવસ્તી અને ઓછી મોટર વાહન વસ્તી ધરાવતી નગરીમા જઈને વસી શકતા હોય તેમણ આ મોહમયી મહાનગરીથી છુટકારો મેળવી લેવા જોઈએ, એમ હુ માનુ છુ એક કરોડ ઉપરાતની વસ્તી ધરાવતા શહેરમાથી કામ ધધો રોજગાર કે સગા સબધીને છોડીને, વીજળી, પાણી, ટ્રેન બસના વાહનોની સુવિધા છોડીને અન્ય જગ્યાએ સ્થળાતર કરવા માટે ભાગ્યે જ (નદ્ભાગ્ય જ!) કોઈ તૈયાર થશે, એ જાણવા છતા દાક્તરી ફરજરૂપે મારી ભલામણ છે મે પોતે મુબઈ છોડી દીધુ છે

માર્ચ મહિનાની શરૂઆતથી મુબઈના ડઝનેક ટ્રાફિક જકશનો આગળ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અને એમના મદદનીશો સવારે છ વાગ્યાથી રાતે નવ વાગ્યા સુધી હવાના પ્રદૂષણનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કરી રહ્યા છે ઈન્ડિયન સોસાયટી ઑફ એન્વાયરનમેન્ટલ સાયન્સ ઍન્ડ ટેકનોલૉજી તરફથી ખાસ કરીને વાહનોમા વપરાતા પેટ્રોલ અને ડીઝલના એક્ઝોસ્ટમાથી હવામા ફેકાતા હાનિકારક રસાયણોની ચકાસણી થનાર છે વિશેષ કરીને કાર્બનમોનોક્સાઈડ અને બીજુ બ તત્ત્વાનો માનવસ્વાસ્થ્ય પર હાનિકારક પ્રભાવ શો પડે છે તેનો અભ્યાસ કરાશે ડીઝલથી ચાલતી ટ્રક્સ અને નાની ગાડીઓના ધુમાડા દેખી શકાય છે, પરતુ કાર્બનમોનોક્સાઈડ વાયુ અણદીઠ હોય છે, એટલુ જ નહીં, એની કોઈ ગંધ પણ હોતી નથી આ પરીક્ષણના મુખ્ય અધિકારી વૈજ્ઞાનિક ડૉ શ્રી કે એ ખાનગીવાલ છે એમનુ કહેવુ છે કે મુબઈ શહેરમા દ્વિચક્રી, ત્રિચક્રી ઉપરાત ચાર યા વધુ પૈડાવાળા હજારો વાહનો રોજની ૧૫૩૮ ટન જેટલો હવાઈ કચરો વાતાવરણમા ફેકે છે, જે ધુમાડા સ્વરૂપે દેખાય તેવો હોય અને દશ્યમાન ન પણ હોય મોટરવાહનોના આ વિષાક્ત વાયુઓમા નાઈટ્રોજનના ક ગધકના ઓક્સાઈડ્સ, હાઈડ્રોકાર્બન્સ, સીસાના દહનથી બનેલ ઓક્સાઈડસ, કાર્બનડાયૉક્સાઈડ, વગેરે તત્ત્વોની હાજરીથી સૌથી વધુ નુકસાન ટ્રાફિકના પોલીસો, ટ્રાફિક જકશન આગળ રહેતા નાગરિકો, કાર કે બસ કે અન્ય મોટર વાહનોના ડ્રાઈવરો, મુસાફરો વગેરેને થાય છે ઈન્ટરનેલ

તંત્રીની વાત

તંત્રીની વાત

વાણીવિચાર*

વાણીનો સંયમ જાળવવા આપણે કેટલીક વખત મૌનવ્રત ધારણ કરીએ છીએ. એક છેડે મૌનવ્રત અને બીજે છેડે સંયમહીન વાણીપ્રયોગ. આ બંને છેડા ટાળવા જેવા છે. ક્વચિત્ ધારણ કરાતું મૌનવ્રત એ સારું વ્રત છે. પણ મૌન દરમિયાન જ મનની વાત રજૂ કરવાના કેટલાક માણસો ઉધામા કરતા દેખાય છે. મૌન દરમિયાન વાત કહેવાનો આવો વલોપાત કરવા કરતાં સાદીસીધી રીતે વાત કહી દેવી સારી. કેટલીક વ્યક્તિઓ મૌન દરમિયાન સ્વસ્થ જણાતી હોય. પરંતુ જેવો મૌનકાળ પૂરો થયો કે અસંયમી અગર તો દિશાહીન વાણીનો ધોધ છૂટે અને પેલા મૌનવ્રતનું જાણે સાટું વાળી દે છે! મૌન એટલે વાણીની માત્ર બાહ્ય ગેરહાજરી નહીં. આંતરિક શાંતિમાંથી ઉદ્‌ભવે તે મૌન.

એટલે મૌન પણ નહીં અને અનિયંત્રિત વાણીવિલાસ પણ નહીં; સત્યની સુરક્ષા થાય એવું વાણીનું મિતભાષીપણું ઇષ્ટ ગણાય. રઘુકુળના રાજાઓનું વર્ણન કરતી વખતે એમને કવિ કાલિદાસે 'सत्याय मितभाषिणाम्' - એ રીતે ઓળખાવ્યા છે. સત્યની જાળવણી અર્થે આવી મિતભાષિતાના આદર્શને નજર સમક્ષ રાખી એને સિદ્ધ કરવાની મથામણ કરવા જેવી છે.

આનંદપ્રમોદ માટે વાતચીત જરૂર થઈ શકે. પરંતુ આનંદપ્રમોદની વાતો લપસણી ભૂમિકા ઉપર સરકી ન પડે તેની કાળજી લેવાની છે. વાણીનો બિનજરૂરી અને બેજવાબદાર ઉપયોગ આપણી આંતરિક સ્થિતિને વેરવિખેર કરી નાખે છે અને લાંબે ગાળે આપણને એ થકવી નાખે છે. પૂરતો વિચાર કર્યા વિના બોલી નાખવાથી વૃત્તિને આપણે ધીરે ધીરે, સભાનતાપૂર્વક, સંયમિત કરવાની છે. દરેક પ્રસંગે કાંઈ ને કાંઈ બોલવું તે જરૂરી હોતું નથી. બોલવાની જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે જ બોલવું, જરૂરી હોય તેટલું જ બોલવું એ વાણીની તપસ્યા સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ છે. વાણીનો ઉપયોગ કરવાનું આપણને સાવ સહજ લાગતું હોય છે. આ સહજ જણાતી વાણીપ્રક્રિયાને દિશાયુક્ત બનાવવાની છે.

વાણીના સંયમના માર્ગે આગળ વધવામાં નિર્ધારની જરૂર છે. પરંતુ આ નિર્ધાર કોઈ કઠોર તપસ્યાના ભાગરૂપે અથવા જાત ઉપર ફટકારવાની સજારૂપે સ્વીકારવાનો નથી. રખેને કંઈક અનુચિત અથવા બિનજરૂરી બોલાઈ જશે એવી દહેશતથી કૃત્રિમ રીતે મૂંગા થઈ જવાનું નથી.' આપણા આત્મિક વિકાસની પ્રક્રિયાના એક સ્વાભાવિક ભાગ રૂપે વાણીના સંયમને કેળવવાનો છે, વાણીને આવી રીતે સંયમિત કરવાનું, જોકે સહેલું નથી. મનમાં આવે તે ધડ દઈને બોલી નાખવું, બોલવાનું મન થાય એટલે યાંત્રિક રીતે બોલી નાખવું એવી પદ્ધતિ સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે. બોલવા માટે મનમાં ઊગી નીકળેલી વાતનું નિરીક્ષણ કરવું અને વાણીનો

---

* માનવવાણી વિશે આ અંકમાં આરંભે શ્રી ગુણવંત શાહ, શ્રી ઉમાશંકર જોશી તથા શ્રી માતાજીનો વિચારઆલેખ રજૂ થયો છે તે સુજ્ઞ વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે જ.

નમ્યક્ અર્થાત યોગ્ય ઉપયોગ કરતા રહવાનુ આપણાથી ઓછી વાર બને છે જકે આત્મિક ઉન્નતિ માટે એમ કરવુ જરૂરી ખરુ

ખરી વાત તો આપણા વ્યક્તિત્વની અન્દર આતરિક શાતિનુ કેન્દ્ર સ્થાપવાની છે અવા કેન્દ્રમાથી વહેતી વાણી સયમિત જ હોય આપણે વાણીનો ઉપયોગ કરતા હોઈએ કે કાઈક વ્યવહાર કરતા હોઈએ, પેલુ આતરિક શાતિનુ કેન્દ્ર તો અવિચલિત જ રહે આ કેન્દ્રમાથી પ્રસ્ફુરિત થતી વાણીનુ તથા પ્રગટ થતા કર્મનુ બળ ન્યારુ હશે પેલુ શાતિનુ કેન્દ્ર જાતે રગાયા વિના નસારના બધા રગ જોઈ શકે છે વ્યક્તિના જીવનમા બાહ્ય દૃષ્ટિએ વાણી તથા કાર્યની ગૂથણી થતી રહે અને છતા પેલુ આતરિક કેન્દ્ર તો અલિપ્ત જ રહે, એ ઈષ્ટ સ્થિતિ ગણાય

વિચાર, વાણી અને કાર્યનુ ઉતાવળિયાપણુ વત્તેઓછે અશે આપણા બધામા હોય છે આપણા વ્યક્તિના આ ઉતાવળિયા અને અનિયત્રિત અશને આપણે નભાનતાપૂર્વકના નતત તેમ જ આસ્થાયુક્ત પુરુષાર્થ દ્વારા સ્વસ્થ અને નિયત્રિત બનાવવાનો છે એ પ્રક્રિયાના વાણીનો સયમિત અને નમુચિત ઉપયોગ સારી પેઠે મદદરૂપ બનશે

મનની તપસ્યા

આપણે ક્યારેક શબ્દો અને વિચારોના ઘાઘાટ વચ્ચે ઘેરાઈ જઈએ છીએ એ ઘાઘાટની વચ્ચેથી સત્યને તારવવાનુ મુશ્કેલ બને છે સત્યને શોધવા માટે આ બધા ઘાઘાટથી ઊર્ધ્વ રહેલુ શાતિનુ કેન્દ્ર આપણી જાતની અદર આપણે સ્થાપી શકીએ તો કેવુ!

આપણે ક્યારેક વિપરીત સજોગોની વચ્ચે મુકાઈ જઈએ છીએ આવી પરિસ્થિતિમા માર્ગ શોધવા માટે બાહ્ય રીતે આપણે શાત દેખાઈએ તે પૂરતુ નથી આપણી ચેતના (consciousness)ની અન્દર એક અક્ષુબ્ધ શાતિબિંદુ સ્થાપિત થવુ જોઈએ આપણા જીવનવ્યવહારને આતરિક શાતિના એ આધારબિંદુ સાથે સાકળી શકીએ તો કેવુ?

આપણી નમક્ષ રહેલી નમસ્યાઓને હલ કરવાના અનેક નકલ્પ વિકલ્પો કરીએ, મનની અદર ઊથલપાથલ થવા દઈએ તેને બદલે આપણે મનને શક્ય તેટલુ શાત, સ્થિર રાખીએ શુભ અને દિવ્ય તત્ત્વનુ સ્મરણ કરીએ, તો આપણી નમક્ષ નમસ્યાનો ઉકેલ ત્વરિત ગતિએ આવી શકે, એવુ આત્મિક પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધનારાઓનુ અનુભવ સમર્થિત કથન છે મુશ્કેલ અને વિપરીત નજાગોની વચ્ચ આકળવિકળ થવાને બદલે શાતિના આધારબિંદુ ઉપર સ્થિર થવુ, સ્થિર રહેવુ, એનાથી પ્રેરિત થવુ આવી મથામણ મનની તપસ્યાનો એક ભાગ છે

મનની તપસ્યાનો બીજો ભાગ વાણીનો સયમ કળવવામા રહેલો છે મનુષ્યે અર્થયુક્ત વાણીનુ વરદાન મેળવ્યુ છે પૃથ્વી ઉપરની અન્ય જીવસૃષ્ટિને આવુ વરદાન પ્રાપ્ત થયુ નથી વાણી એક મનુષ્યહૃદયને બીજા માનવહૃદય સાથે જાડનારો સેતુ છે, વાણીને આવા જોડવાના હેતુસર પ્રયોજવાને બદલે ઘણી વાર તોડવાના હેતુસર જાણ્યે કે અજાણ્યે પ્રયોજાતી જોવા મળે છે વાણીની આવી ઉપાસના કરવાને બદલે વાસ્તવિક જીવનમા ઘણી વાર આપણે આપણા કાર્યસગીઓ તેમ જ અન્ય જનો વિશે આપણો અભાવ, અણગમો, ગુસ્સો હિંસક ભાષામા પ્રગટ કરી બેસીએ છીએ વાતાવરણમા આવી વાણી દ્વારા દૂષિત તરગો પેદા થાય છે આવા દૂષિત તરગો કાળક્રમે આપણા વ્યક્તિત્વના કાયમી ભાગ જેવા બની જાય છે

કોઈ વિષય કે મુદ્દા અગે બૌદ્ધિક ચર્ચા કરતી વખતે આગ્રહી અને આક્રમક દલીલો

અસહિષ્ણુતાપૂર્વક કરવાનું આપણે ટાળીએ; પક્ષીય તેમ જ સાંપ્રદાયિક ઝનૂન દાખવ્યા વિના, આક્રોશ વિના સત્યની નજીક પહોંચવાનો પ્રયાસ કરવો, અનાગ્રહી બુદ્ધિથી પોતાનું મંતવ્ય સુરેખ રીતે રજૂ કરવું તેને પણ મનની તપસ્યાનું એક આવિષ્કરણ ગણી શકાય.

આપણે એક સુસંવાદી સમાજ રચવો છે. મનુષ્યના અરસપરસના વ્યવહારમાં સુમેળની સ્થાપના કરવી છે. સંઘર્ષ નહીં, પણ સંવાદ એ આપણું લક્ષ્ય છે. એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા મનની તપસ્યાનો માર્ગ, એક કઠોર ફરજ રૂપે નહીં, પણ આત્મિક વિકાસના એક સાહજિક ભાગરૂપે આપણે સ્વીકારીએ!

-દિલાવરસિંહ જાડેજા

O

'અખંડ આનંદ' મેળવવા માટે

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટે ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટને 'અખંડ આનંદ' સોંપ્યું અને તેનું પ્રકાશન માર્ચ ૧૯૯૧થી નવેસરથી શરૂ થયું એ જોતાં માર્ચ ૧૯૯૮ના અંક સાથે તે આઠમા વરસમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે.

જૂની વ્યવસ્થામાંથી નવી વ્યવસ્થામાં સંક્રાન્તિ થઈ તે સંદર્ભમાં પૂરતી ને સમયસર માહિતીના અભાવે કે ધાર્યા સંપર્કના અભાવે કોઈ પણ ગ્રાહકને ખુલાસાની કે વિશેષ માહિતીની જરૂર જણાતી હોય તો કૃપા કરીને તેઓ પોતાના જૂના ગ્રાહક ક્રમાંક સાથે કાર્યાલયને લખી જણાવે જેથી એમનો પ્રશ્ન હલ થઈ શકે.

વિશેષ માહિતી રૂપે જણાવવાનું કે –

(ક) 'અખંડ આનંદ' માસિકના આજીવન ગ્રાહકો નોંધવામાં આવે છે અને એ માટેનું લવાજમ પંદર સો રૂપિયા ઠરાવ્યું છે.

(ખ) સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટમાં જેમણે સ્થાયી ગ્રાહક તરીકે જે રકમ જમા કરાવી હોય તે તેઓ પરત લઈ શકે છે. વિકલ્પે જો તેઓ નવા ટ્રસ્ટમાં આજીવન ગ્રાહક તરીકે જોડાવા ઇચ્છતા હોય તો એટલી જ રકમ તેમને નવા લવાજમમાં મજરે આપવામાં આવશે.

(ગ) 'અખંડ આનંદ' માસિકની છૂટક કિંમત રૂ.૧૦ છે, જ્યારે વાર્ષિક લવાજમ રૂ.૧૦૦ છે.

(ઘ) ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટે 'અખંડ આનંદ' પરિવાર યોજના કરી છે. પ્રસ્તુત પરિવારની સભ્ય ફી આ પ્રમાણે છે :

પેટ્રન સભ્ય	રૂ.૨૫,૦૦૦
દાતા સભ્ય	રૂ.૧૫,૦૦૦
સહાયક સભ્ય	રૂ.૧૦,૦૦૦
શુભેચ્છક	રૂ. ૫,૦૦૦

ઉપરોક્ત પરિવાર સાથે અવારનવાર વિચાર-વિનિમય કરવાની અને ભિક્ષુ અખંડાનંદની જ્ઞાનજ્યોત જલતી રહે તે જોવાની ટ્રસ્ટને હોંશ છે. આશા છે કે જેમના તરફથી પ્રોત્સાહક પ્રતિસાદ મળતો રહ્યો છે તે સૌ શુભેચ્છકો જાહેરખબરો આપી અથવા અપાવીને તથા બને તેટલા વધારે આજીવન સભ્યો નોંધીને 'અખંડ આનંદ' માસિકને દૃઢમૂલ તથા વ્યાપક બનાવવામાં અવશ્ય ઉપયોગી થશે.

AKHANDANAND

Registered No. GAMC 937

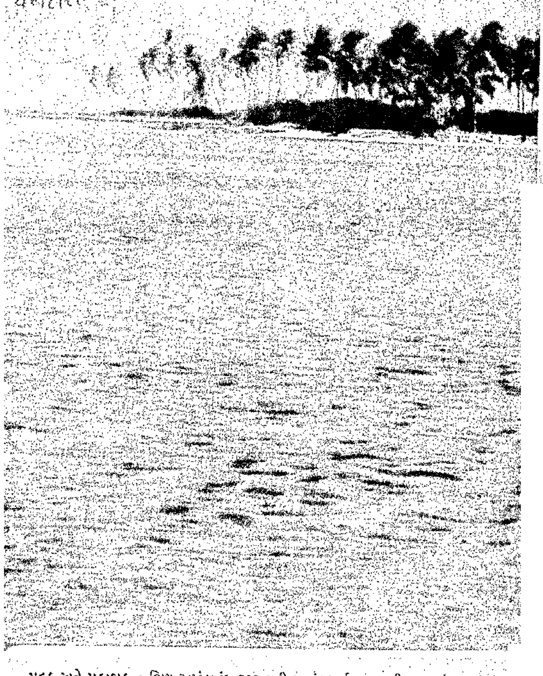

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ભિક્ષુ અખંડાનંદ ટ્રસ્ટ વતી આનંદભાઈ ન. અમીન, આનંદભુવન,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧
મુદ્રણસ્થાન : નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪